CC-0. No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

॥ श्रीगणेशाय न

अथ शब्दरत्नटीका भावप्रकाशः

—

शिवं शिवेशं शिवदं शिवात्मकं शिव ... शेषशिवोपशोभितम्। शिवं शिवेज्या ... शेषालंकारकदुर्गरमोमाकांतया युतम्। गुरुं नत्वाऽथ्ये बृहच्छब्दरत्नेदुशेखरम्। ... व्याख्यां कर्तुं बालदयान्वितः। पायगुंडेत्युपाख्यातो वैद्यनाथो यथामति॥ ... ग्रंथादौ ग्रंथमध्ये ग्रंथांते च मंगलं चरेदित्यादिस्मृतिविधितः शिष्टाचा... मंगलादीनि मंगलमध्यानीत्यादिभाष्योक्तफलकत्वाच्चादौ निर्विघ्नपरिसमा... अन्यतो मंगलस्याप्राप्तत्वेपीह शास्त्रे मुनित्रयमंगलस्य विघ्नारंभइत्यादिव... बोधितावश्यकर्तव्यताकविघ्नाधिपदेवतामंगलस्य वा समुचितत्वेपि बालानां खेष्टदेवतामंगलातिरिक्तमंगलस्य यो वैखामित्यादिस्तुत्यादिसूचिततया निषिद्धतयानुचितत्वमेतच्छास्त्रस्य चरममुनिप्रमाणकत्वमेतदर्थं यस्य तन्मतानुयायित्वं देवतादिवाचकशब्दानां तत्तच्छुभफलकवर्णगणादिदोषनिर्हीनफलकप्राशस्त्यबोधकशास्त्रविषयत्वेन तदशुद्धिहेतुकनिषेधशास्त्रप्राप्त्या विषयतां ध्वनयितुं शिष्यशिक्षार्थं व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषंगतो मंगलाय च प्रथमतो देवतावाचकशेषशब्दबोध्यपतंजलियुक्तस्वेष्टदेवताविषयकं स्तुत्यात्मकं मंगलं निबध्नाति। शेषविभूषणमिति। शेष एव विविधं विशिष्टं वा भूषणं यस्य तं शिवमित्यर्थः शेषश्च विश्च शेषवी अभ्यर्हितत्वाच्छेषशब्दस्य पूर्वनिपातः॥ तौ शेषयुक्तः शेषविरुद्धो वाविर्गरुडो वा भूषणं यस्य पर्यंकतया वाहकतया च तं शेषशायिनं गरुडवाहनं विष्णुमित्य... यद्वा शेषव्योः शेषयुक्तादिवेर्वा भूषणमिति षष्ठीतत्पुरुषः तयोः श्लिष्टा शो... ...दिति केचित्। वस्तुतस्तु हरिहरात्मकयोलक्ष्मीनृसिंहमित्यर्थः। अत एव शे... ...स्फीतसहस्रकचभासुर इति ध्याने नारदपंचरात्रे उक्तं तत्रैव तन्मंत्रे वि... ...गात्मपर्यंकशायिने नम इत्यप्युक्तं सर्वाधीशफणातपत्रलसि... इति मंत्रम... ...ावपि तद्यने उक्तमिति बोध्यम्। तद्गुणसंविज्ञानोयं बहुव्रीहिः वक्ष्यमाण... अत एव विशिष्टविषयकत्वलाभेन मंगलस्य प्रतिज्ञा... ...सिद्धिः यद्यप्यादौ ... ...पदोल्लेखेनापि मध्यवर्तिफलचतुष्टयायंतफलला-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मस्तथापि तन्मध्यवर्त्तिफलद्वयलाभार्थमेवं मंगलं कृतं अत एवौचित्यमपि सिद्धं एवं च कात्स्न्येन प्रागुक्तार्थध्वननमीदृशमंगलादेव नान्यतरमात्रविषयकादिति बोध्यं, तदेतद् ध्वनयितुं तद्गुणसंविज्ञानस्योभयस्तुतिद्वारा फलं प्रतिपादयितुं चादौ विशेषणस्तुतेः फलमाह । शेषाशेषेति । अत्राद्यंतपदयोः स्पष्ट एवार्थः केचित्पदे तु शेषश्चाशेषश्च शेषाशेषौ नञो विरोधार्थत्वात्फणिगरुडौ तयोर्ये अर्थाः महाभाष्यगरुडपुराणसिद्धांतास्तल्लाभायेत्यर्थः अंत्ये सदसद्विवेकादिकथनद्वारा ज्ञानस्योपदिष्टत्वात्तल्लाभोप्यत्रोपयुक्तः दुराग्रहं संत्यज्य सुष्ठु ज्ञात्वा विचार्य सदसद्विवेकेनैवाचापि सिद्धांतानां वक्तव्यत्वादिति भावः । ...य ...र्थौ तादर्थ्यं इति बोध्यं ...थमेव विशेष्यस्तुतेः फलमाह । दत्तुमिति ॥ यदि तन्मध्यवर्त्तिफलद्वयमात्रमिष्टं तर्हि तावन्मात्रेणैव तल्लाभे विशेष्योक्तिरफला यद्यप्यत्र गणदोषो नास्ति आद्यगुरुभगणस्यादौ सत्वेन तस्य चन्द्रदेवताकस्योज्ज्वलयशोरूपोत्तमफलजनकत्वात् वर्णदोषोपि नास्ति गः सुखमित्युक्तत्वात् मित्रामित्रदोषोपि नास्ति आदौ द्वयोरपि भगणत्वेन मित्रतमत्वात् एवं चेदमपि फलं विशेषणस्तुतेरेव संभवतीति शेषसुनामकमीडे इत्येव पाठ्यं, किं च तस्य देवतार्थकत्वेन सर्वांत्यफलयोरपि लाभस्तथापि शेषशब्दस्यावशेषार्थबोधकतया दुष्टत्वप्रयुक्तनिषेधस्य विभूषणपदसमभिव्याहृतशेषपदस्य देवतार्थकतयैव निरास इति तदर्थं मध्यवर्त्तिफलचतुष्टयाद्यफलार्थं च तादृशं मंगलमावश्यकमिति तच्चतुष्टयध्वननमप्रत्यूहमेवेति भावः । सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वाद्यस्य शिवस्य विष्णोः लक्ष्मीनृसिंहस्य वा कृपायुक्ता दृष्टिः कृपैव दृष्टिर्वेत्यर्थः । नन्वेवमपीतस्तदाद्यर्थध्वननालाभः आरोग्यं भास्करादित्यादिवचनजातैस्तत्तद्देवतानां विशिष्य तत्तत्कामनापूरकत्वस्योक्तत्वेन तंतुवायेनाभूषणादिकमिवान्यकार्यमन्यैः कर्त्तुमशक्यमिति तत्तत्कामनासिद्ध्यर्थं तत्तन्मंगलस्यावश्यकत्वेनैकस्येष्टदेवताया अपि साधारणत्वात् । किं च प्रकृतेन्यकामना-भावेपि निर्विघ्नताया आवश्यकत्वेन तत्करणे च गणपतेरधिकृतत्वेन तन्मंग- विनेष्टार्थसिद्ध्यभावेनैतन्मंगलस्याकिंचित्करत्वात् अत आह ॥ सकलमिति । त- चाज्ञामात्रस्वस्वीयान्यतरसुलभवस्तुमात्रात्पृथिवीपतेः स्वाश्रितस्येव सकल- मनाया इत एव लाभे निर्विघ्नताया अपि तदंतर्गतत्वेनैव लाभात्तत्सिद्धिस्तद्ध्व- च सम्यगेवेति भावः । ईष्टे ईश्वरत्वेन स्वातन्त्र्यात्समर्थो भवतीत्यर्थः । यदीय- दृगदृष्टेरेवेदृश ामर्थ्यमिति तस्य महत्वं किं वर्णनीयमिति सर्वोत्कृष्टतमत्वं त- तात्पर्यं तथात्र मूर्खाणामभक्तानां भेदवादिनां च तत एव सकलाभीष्ट- त्वपि तदन्येषां सर्वोत्कृष्टत्वेनैकत्वेन च जानतां स उचित इति अ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ध्यायमित्यादेर्घञाद्यंतप्रकृतिकद्वितीयांतत्वे अभ्यासान्वयद्वितीयानामनुपपत्तिरत आह ॥ ध्यात्वेति । णमुलंतमिति च । एतेन स्मारंस्मारमित्यपि व्याख्यातम् । ननु ब्रह्मणि किं नाम परत्वं, न चान्यत्वं, भेदस्यासत्वात्, न चोत्कृष्टत्वं, यत्किंचित्प्रतियोगिकोत्कर्षस्य येन केन चिद्रूपेण सर्वत्र सत्वात् जगदुपादानस्यापि हिरण्यगर्भादावतिप्रसक्तत्वादत आह । सर्वेति ॥ एवं चेदृशोत्कर्षस्य तदन्यत्रासत्वान्नातिप्रसक्तिरिति भावः । यः सर्वज्ञः स सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते इत्यादिश्रुतिरिह प्रमाणं ईदृशं ब्रह्म जीवः ईश्वरो वा शुद्धं वा [illegible]भेदेनेति स्पष्टमुत्तरमीमांसायाम् । सर्वपदव्यावर्त्यं ध्वनयितुमाह ॥ कार्यब्रह्मेति । अधिदैवतं त्रिषु रूपेषु विराट् हिरण्यगर्भ ईश्वरेषु अपंचीकृतभूतकार्यसमष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितो हिरण्यगर्भः तस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वेपि तदुपाधेः सूक्ष्मशरीरस्य जन्यत्वात्कार्यत्वं बोध्यम् । एतेन वस्तुतो जन्यत्वस्य कश्चाप्यभावादौपाधिकजन्यत्वस्य विराडादावपि सत्वेन तस्यैवात्रोल्लेखः कुतो नेति परास्तम् । अशोकवनिकान्यायेन तयोल्लेखात् किं च हिरण्यगर्भस्य भौतिकसृष्टिमध्ये प्रथमसृष्टित्वेन तयोक्तत्वात् । अत एव हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्येत्यादिश्रुतिः संगच्छतइति दिक् । इदं सर्वत्र विशिष्टजगत उपादानमाद्यकारणमित्यर्थकं परमिति विशेषणम् । ननु ध्यैस्मृधात्वोस्तुल्यार्थकत्वेनान्यतरवैयर्थ्यमत आह । ध्यानमित्यादि । चिंतेति । ध्यै चिंतायामित्युक्तेरिति भावः ॥ स्मृत्यनुकूलेति । स्मृतिजनकभावनाख्यसंस्काररूपव्यापाररूपमित्यर्थः । प्राचां मते स्मृतावनुभवस्य करणत्वस्य व्यापारस्य तत्वं विना बाधितत्वेन तस्यापि तत्वात् व्यापारेण व्यापारिणो न्यथासिद्धेश्च नव्यमते त्वन्यथासिध्या तस्यैव करणत्वात् एवं च मतद्वयसाधारणमिदम् ॥ यद्वा पूर्वमते पंचम्यर्थबहुव्रीहिणा स्मृतिजनकानुभवरूपमित्यर्थः । तज्जन्यमिति । उक्तरूपव्यापारजन्यमित्यर्थः । विशेषइति । ध्यानस्मरणयोरिति शेषः ॥ तथा च भेदान्नान्यतरोक्तिरफलेति भावः । ननु गुरोरित्यनुचितं पूज्यतया बहुवचनस्य युक्तत्वादत आह । गुरोरितीति । एकस्मादेवेति ॥ कृष्णपंडिताख्यादेवेत्यर्थः । एकोन्यस्त्वचक्रेदे । सूचितमिति । तथा च तस्य सर्वविद्यानिधित्वसूचनद्वारा सर्वोत्कृष्टत्वसूचनेन सर्वपूज्यत्वप्रतिपादनद्वारा ईश्वरस्येवाद्वितीयत्वप्रतिपादनार्थमेकवचनोक्तिरिति भावः । प्रौढत्वं न मनोरमयोरभेदेन विशेषणमित्याह । प्रौढानामिति । मनोरमयतीत्यर्थिकामिति ॥ इतिशब्दार्थकशब्दप्रतिपाद्यामित्यर्थः । नन्वेवं विग्रहे कर्मण्यणि ङीबापत्तिरिति चेदत्राहुः ॥ आवश्यकत्वस्य पचादित्वा देर्मनोरमयतीति णिच् कर्मोभयविशिष्टरम्धातौ कल्पनया अण एवाप्राप्ति-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

रिति । युक्तं चैतत् । अन्यथा मनसः कर्मत्वस्याविवक्षासंबंधित्वस्य च विवक्षा र-मयतेरपि फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वस्य फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वस्य च विवक्षा ऽविवक्षा चेति ज्ञानातिगौरवं स्पष्टमेव ॥ अतो विशिष्टपाठस्तेन लघुत्वम् । एवं तातोयकेषु गंगाधरादिष्वप्येवमेव बोध्यम् । अत एवाकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति कर्मण्यणित्यत्रत्यं वार्त्तिकं, अलमाश्रयते अलाश्रयः सचासौ विधिरिति स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्यं, स्त्रियमाचष्टे स्त्र्याख्यावित्यत्र मूलविभुजादित्वात् क इति यूस्त्र्याख्याविति सूत्रस्थं भाष्यं च स्वरमन्तः संगच्छते तेन मनोरमयतीत्यर्थिकामिति कुकल्पना परास्ता । ... ॥ येभ्यो विशिष्टेभ्य इष्यते ते स्वादौ णिजर्हितान्केवलान् ...ठित्वा ततः कर्मोपपदेभ्यश्चेत पाठित्वा ततो णिजप्रकृतिभूतान् तादृशान् सचकारान् पठित्वा णिचश्चेति पाठ्यमित्येतत्तात्पर्येण लाघवस्य रमेत्यादिसिद्धेश्च निष्प्रत्यूहत्वात् । रामित्यस्य तु ज्वलादित्वात्सिद्धिः कृतपूर्वीकटमित्यादौ तु भाष्यप्रामाण्यादगत्या कर्मणोऽविवक्षा ऽविवक्षा च । सहवाक्यद्वयप्रदर्शनं तु षष्ठीतत्पुरुषोत्तरमच् अनुत्तरं वा सः अंग्ये नित्यसाकांक्षत्वात् तस्य मनस्यन्वयः तद्द्वारकसंबंधेन रमायां वेति सूचयितुं न सहविग्रहाद्यभिप्रायं यागपद्यासंभवेन बाधितत्वात् अत एवेत्यर्थिकामित्युक्तिर्नत्विति विग्रहिकामिति । अग्रे च मनोरमामित्येवोक्तमिति भावः ॥

ननु मनोरमणे वयःकृतप्रौढत्वस्य अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारेणाहेतुत्वात् अन्यस्य तस्यानिर्वाच्यत्वात् प्रतिभादेरेव हेतुत्वाच्च प्रौढेति विशेषणं व्यर्थमत आह । प्रौढत्वमिति ॥ प्रौढत्वं चेत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । दर्शनं शास्त्रम् । एतेनान्यसर्वशास्त्राध्ययनोत्तरमेव महाभाष्यगूढार्थज्ञानं नान्यथा । तत्र प्रसक्तानुप्रसक्त्या सर्वज्ञेन महर्षिणा पतंजलिना ऽन्यशास्त्रविषयानपि कांश्चिद् गुरुलघुतया प्रतिपाद्य खंडितत्वात् अत एव गूढार्थेत्युक्तमिति महाभाष्याध्ययनोत्तरं तु नान्यशास्त्रादौ प्रवृत्तिरपि तत्तच्छास्त्रविषयाणां केषांचिदित एव लाभात् ॥ अस्य सर्वशास्त्रकपाटत्वाच्च । अनेन शब्दब्रह्मनिष्ठस्यान्यत्रासारत्वादिष्फलत्वाद्ब्रह्मनिष्ठस्य विषयपुनर्वेदांतश्रवणाद्योरिव वैराग्योदयादिति च सूचितम्, तदुक्तं विष्णुपुराणे । ब्रह्मणी वेदितव्ये च शब्दब्रह्मपरं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति । एतन्मूलभूता द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यत् ब्रह्मविदो वदंति परा चैवापरा चेत्यादिश्रुतिरपि मुंडके प्रसिद्धा । अन्यभाष्यव्यावृत्त्यर्थं महेति । भाष्यमात्रोल्लेखेन सूत्रस्यापि तन्मात्रानुयायित्वं ध्वनितं, गूढार्थेति । एवं च तादृशानामेव निर्दुष्टत्वादिय मनोरमयत्येवेति खंडनप्रवृत्त्यनुमितातादृशत्वानां खंडनकाराणां खंडनायात्र

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्रवृत्तिरज्ञानविलसितत्वेन निष्फलैव। तथा च प्रौढत्वस्य विलक्षणबुद्धिमत्त्वरूपतया निर्वक्तुं शक्यत्वान्नोक्तदोष इति भावः। इण्ग्रहणेष्वितीति। अत्रेदं बोध्यम्। इणित्यधिकम्। सूत्रमते भोभगोइति सूत्रे तत्सत्वेपि देवाः संति छन्दःसु इत्यादीनामन्यथावारणेन तस्य खंडितत्वेन तत्र तद्ग्रहणे फलाभावात्। खरि यत्वासिद्ध्या विसर्गादिप्रवृत्त्या लोपः शाकल्यस्येयत्र तदनुवृत्तेर्न फलम्। वृक्षवृक्करोतीत्यादौ तु लोपःशाकल्यस्येति न। यसाहचर्याद्धलोत्यपवादाविषयत्वाच्च। न चैवमपि तत्रैवाप्रवृत्त्यर्थं हलिसर्वेषामित्यत्रानुवृत्त्यर्थं तदावश्यकमिति कथं खंडित- [illegible] नस्य तत्रैव कैयटादिभिरेवोक्तत्वात् अन्यथा वृक्षव् हसतीत्यादावगतेः। अत एव न पदांताः परेणः संतीति लण्सूत्रे भाष्यं संगच्छते अनुनासिकप्राप्तियोग्या इति तदर्थः तेन हरयिहेत्यादिसत्वेपि न क्षतिः भं साहचर्येण रोरित्यनुवृत्त्या च रुस्थानिकस्यैव तेन लोपाच्च। अतएवाव्यपरइति निर्देशसंगतिः एवं चाष्टमिकभाष्यमेकदेश्युक्तिः अत एव मूलोक्तोत्तरहकारफलानां भाष्ये साकल्येनोल्लेखवदस्य मूलोक्तानां तेषां तदिति उक्तं खोट्हशोरेव तदुक्तं स्य संगच्छतइति। नन्वेवमिण्यपि तदुक्तिरसंगता, न चेष्टापत्तिः, लिलिहिढ्वं इत्यादीनामसाधुतापत्तेः। यदि तु अट्हलोः फलोक्तिपरभाष्यस्योपलक्षणत्वं ब्रूषे तर्हि इण्यपि उक्तहेतोः कैयटेन तथैव कंठतस्तत्र फलोक्तेः पुंयोगादिति सूत्रे मंचा हसंतीतिभाष्यप्रयोगाच्च ग्रहणापत्तावधिकमित्युक्तिरेवायुक्तेति चेत्, अत्र केचिदाहुः द्वितीयहकारफलोक्त्यनंतरं यदि किंचिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्य इति भाष्यादिणि सफलत्वात्तथा न त्वशि तदभावादिति फलस्त्वएव तद्भाष्यस्योपलक्षणत्वं नान्यथा एवं चाधिक्येन भाष्यानुक्तत्वमात्रं हेतुः। किं तु फलाभावसहितं तत् कैयटोद्द्योतौ तु सूत्रानुसारिणौ मंचा हसंतीति प्रयोगस्य त्वत्रापि मते सिद्धिर्निर्बाधैवेति। वस्तुतस्तु इण्इत्यपि तथैव अत एव यदि किंचिदिति संदिग्धार्थकमुक्त्वा अग्रे फलादानं भाष्ये संगच्छते, अत एव वक्ष्यति अमि हकारप्रयोजनमिति च भाष्येनोक्तमिति॥ तदुक्तिस्तु स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थ एवायमक्षरसमाम्नाय इति भ्रमनिवारणाय सर्वथा शास्त्रीयफलार्थतया हस्य द्वेधोपदेशः कर्त्तव्य इत्यत्र तस्य तात्पर्यम्। एवं चाशंशे फलाभाव उक्तरीत्या स्पष्टत्ववदनोक्तहेतोरेव तदनुमानादाधिक्ये तद्दोष्टृभाष्यानुक्तत्वमपि हेतुः अत एव कैयटेनाप्यत्र फलं नोक्तम्। एवं च लिलिहिढ्वे इत्यादीनामनभिधानमेवेति बोध्यम्। खंडनकृतुद्भावितां न्यूनतां परिहर्तुं शक्नुते नन्वित्यादिना। इदं फलचातुर्विध्यम्। न्यूनमिति। तथा च गुरुग्रंथे न्यूनतयैवमुक्तेपि न सापगतेति भावः। असग्रहणेपि।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

अम् गृह्यते यस्मिन्निति तत्र पुमःखय्यीत्यादावपि ग्रहणात् । अम्वाच्यत्वेन नि-
मित्ततया तद्ग्रहणस्यापेक्षणीयत्वात् एतेन मूलमपि व्याख्यातम्। लोकप्रसिद्धफ-
लस्यच्छेदाय तुशब्दः । बहुपुमिति । ननु बहुपुम्क्‌ह् इति समुदितानुकार्या-
प्रसिध्या अनुकरणद्वयकल्पनावश्यकत्वेपि पुल्लिंगे शसः प्राग्वर्त्तिबहुपुंसिति सां-
तमेवानुक्रियतां प्रथमोपस्थितत्वात् किं श्यामः प्राग्वर्त्तिनः कृतसंयोगांतलोपस्य
नपुंसकस्य वा मांतबहुपुंशब्दस्यानुकरणेन अत एवोत्तरग्रंथसंगतिः । न चैवं पुमः
खय्यीति न स्यात्तत्र मांतग्रहणादिति वाच्यम् । तत्रापि सांतस्यैवानुकरणेन सौत्र-
त्वात्सलोपेन पुंस्कोकिल इत्यादाविवैकदेशविकृतन्यायेन कृतसंयोगांतलोपे ऽन्-
तदप्राप्तेः सौत्रत्वांगीकारे गौरवफलाभावतथानिर्देशाफलत्वरूपदोषासिद्धिभ्यः सूत्रे
मांतानुकरणेप्यत्र तथा सति लक्ष्ये संयोगांतलोपेन मांतत्वात्तत्रेति चेन्मैवम् ।
ताभ्यामनाश्रयणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किं च तथा सति सूत्रे विकृतात्षष्ठ्युच्चा-
रणेन विकृतिग्रहणे प्रकृतेरग्रहणादत्र प्रकृतिवदनुकरणमिति न्यायेन भत्वेन
संयोगांतलोपाप्राप्त्या कादेर्जश्त्वादिवारणायाभेदविवक्षाश्रयणाच्च तदप्राप्तेः ॥
अत एव शसः प्राग्वर्त्तिन एव सकारं विहायानुकरणमित्यपि न अर्थवतोनुकार्यत्वे
संभवत्यनर्थके तत्वानौचित्याच्च । नन्वेवमुभयत्र मांतानुकरणेप्युक्तरीत्या ऽभेदविव-
क्षया पदत्वाभावेन रुत्वाप्राप्त्या फलाभावः । न च सूत्रे फलाभावात्पदस्येत्यस्या-
संबंधः अधिकृतस्य तस्यासंबंधे मानाभावात् व्यभिचाराभावेप्यसंभववारकतया
चारितार्थ्यात् । नन्क्वचीत्यादावग्रे संबंधस्यावश्यकत्वेन संबंधतदभावयोः कल्पने
गौरवात्तदंतविध्यर्थं तस्यावश्यकत्वाच्च अन्यथा बहुपुमित्यनेन पदाक्षेपेपि तद्रू-
पपदस्य रुत्वमित्यर्थं केवले संभवेपि तदंते ऽतत्वात्तदनापत्तेरिति चेन्न । बहुपु-
मित्यंशे ऽगत्याभेदविवक्षांगीकारेण प्रकृतिवदनुकरणमित्यंगीकारेण वा पद-
त्वात्तत्प्राप्तेः फलस्य सुवचत्वात् एवं त्वत्र मांतानुकरणेप्याद्यपक्षे बाधकाभावः ।
उक्तरीत्यापदत्वात्संयोगांतलोपेन लक्ष्ये मांतत्वस्यैवावस्थितेरिति कश्चित् । वस्तु-
तस्तु उक्तरीत्या क् ह् इत्यनुकरणद्वयमत्वेपि कुलान्यपदार्थकबहुवचनांतबहुव्री-
हिर्नानुकरणम् । बहुपुमिति तदर्थस्य च ब्रूधात्वर्थे कर्त्तृत्वेनान्वयः अध्याह्रियमा-
णश्रवणे संबोध्यत्वेन वा । तत्र च सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात्संयोगांतलोपे रु-
त्वप्राप्तिरविघ्नैव । अत एव स्वरसतो गवित्ययमित्युत्तरग्रंथसंगतिः । अन्यथा-
त्रापि तदनुरोधेन तथांगीकारे ऽफलत्वमर्धजरतीयत्वं च स्यात् । एवं च पक्षांतरे र-
प्यगतिकगतिन्यायादरपंककलंकलेशोपि न । कमु न । उरःप्रभृतिष्वे-
कवचनांतपाठेन बह्वादिषु तत्वासंभवेपि प्रियपुंस्कइत्यादौ तत्संभवेनाच्च तदप्राप्तेः

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

किं च वैपुल्यवाचकत्वेपीष्टानुरोधेन बहुवचनांतानामेवात्र समासकरणात् । अक्रुशमक्रुशलक्ष्मीरितिवत् । शिषाद्विभाषेति तु पाक्षिकः, एवं चेदं फलं युक्तमिति गुरुचरणानामाकूतमिति बोध्यम् । रुत्वमिति । रुशब्द इत्यर्थः । अनुस्वारशास्त्रस्यासिद्धत्वादिति भावः यथात्र त्वप्रत्ययस्तथा मंजूषादौ स्पष्टम् । नन्वेवमपि भेदविवक्षायां पदत्वात्कादेर्जश्त्वादौ रुत्वाप्राप्तिस्तदवस्थैवात आह । गवीति । तत्रैवाभेदविवक्षायामित्यर्थः । भेदाभेदपक्षयोः पदत्वापदत्वयोरुपपत्तिस्त्वग्रे व्यक्तीभविष्यति ॥ ककारादेरिति । आदिना हकारपरिग्रहः । एवं च जश्त्वं ढत्वस्याप्युपलक्षणमिति भावः । एतेन पुम्क्ष्हावित्युदाहरंतो मान्या मान्या एवेति सूचितम् । कस्य जश्त्वापत्तेः । अत एव तावन्मात्रोल्लेखः । इकारादीति । अनन्यार्थत्यादिः । प्रकारार्थकादिभ्यां टकितौ झषस्तथोरित्यादेरकारादेश्च परिग्रहः । तदनुपादाने बीजं तु अशोकवनिकान्याय एव । एतेनाकारस्य प्राथम्यात्तथोक्तिरुचितेत्यपास्तम् । तत्न्यायानाश्रयणस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथा च सकलज्ञापकैरेकवाक्यतया सामान्यतोऽच्रहिततादृशहल्समुदायस्यासाधुत्वं ज्ञाप्यते । न तु इकाररूपविशेषाच्रहितस्य तस्येति फलितम् । एतेन सुट्तिथोरित्यादावाद्युपस्थिताकारत्यागेनेकारकरणेन विजातीयाच्रहिततादृशहल्समुदायस्य तुल्यन्यायत्वादसाधुत्वलाभे जबगडदशमुच्चारयेत्यस्यासाधुतापत्तिरिति मंदोक्तमपास्तम् । इकारमात्रकरणेन तुल्यन्यायत्वात्तथा लाभ इति त्वदुक्तेर्व्याहतत्वाच्च । शास्त्रबोधितेति । तत्वं च विधेयतासंबंधेन शास्त्रधीविषयतात्वावच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नाश्रयत्वस्य वा योऽभावस्तद्वत्त्वम् । शब्दानां कार्यत्वे आद्यं नित्यत्वेत्वंत्यं अत एव शास्त्रबोधितेत्युक्तं न तु शास्त्राविहितेति । अन्यथा तत्समूहस्याप्युद्देश्यतया तत्सूत्रबोध्यत्वेन स्वस्मिन् चारितार्थ्याभावात् ज्ञापकत्वासंगतिः स्पष्टैव । इदं च समूहविशेषणं विशेषणांतरसाहचर्यात् । अत्र प्रतियोगिनस्त्वं तु साक्षाद्यावदवयवद्वारा शास्त्रबोध्यतत्प्रकृतिप्रत्ययादिरूपसमुदायघटकयावदवयवद्वारा वा यथाकथंचित् । अत एव सुध्युपास्य इत्यादौ धध इत्यस्यास्तीत्यादौ स्त इत्यादेरग्निरित्यादेश्चासाधुतावारणायेदं विशेषणं सफलम् । द्वितीयस्य तु उणादिव्युत्पत्तिपक्षे वटक् मरुत् इत्याद्यनुकरणमेव व्यावर्त्यं मुख्ये मते एवमेव । परं तु डित्थादौ त्थ् इत्यस्य गुनतुल्यत्वेपि ड्त् इत्यस्योभयव्यावर्त्यता बोध्या । मल्लग्रामादिवद्भूयसा व्यपदेशेन तस्याज्झलात्मकत्वेपि तादृशहल्समूहत्वस्यापि तत्र सत्वात् । हल्मात्रसमूहे यथार्थविवक्षायां तु तात्पर्यग्राहकमिदं बोध्यम् । क्च्ट्त्प् इत्याहेत्याद्यनुकरणं अस्य लक्ष्यम् । एवं च तुल्यजातीयत्वाशास्त्रीयलौकिकतादृ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

शानुकरणमात्रविषयमिदं ज्ञापकम् । अत एव स्कोरित्यादिस्तु सौत्रः प्रयोग इत्यें-
वाग्रे उक्तम् । न त्वग्न्यादिचर्चा कृता । एवं च प्रकृते तत्वसिद्धिरप्रत्यूहैवेति बोध्यम् ।
एतेन हयवरेत्याद्यानुपूर्व्याः शास्त्रबोध्यत्वमुत नेति विकल्प्याद्ये तस्यास्तत्वेनाचं
विनापि स्कोरित्यादिवत्साधुत्वोपपत्तेः ज्ञापितेपि स्वांशेऽचारितार्थ्येन ज्ञापना-
संभवोन्त्ये साधुतोपपत्तिस्तस्याः। न च स्वस्य स्वबोध्यत्वानुपपत्तिः । शाब्दिकमते श-
ब्दस्यापि शाब्दबोधे भानाभ्युपगमेन दोषस्यैवतत्संभवादितरदोक्तमपास्तम् । द्वि-
तीयविशेषणेनांत्यपक्षे तद्वारणात् । नहि तावन्मात्रेणासाधुत्वमुक्तम् । उद्देश्यतया
शास्त्रबोध्यत्वेपि विधेयतया ऽतत्वेनाद्यदोषस्याप्यभावात् । स्कोरित्यादीनाम-
न्यथोपपत्तेर्दृष्टांतासंगतेर्गुरुचरणैस्तस्यानुल्लेखाच्च । एतेन लोपाव्यापारात लोप-
व्यावृत्त्या चरितार्थत्वाद्यवरित्यकारयोस्तत्वासंभव इत्यपि त दुक्तरःपास्तम् । क्वचि-
च्चारितार्थ्येपि सर्वत्राचारितार्थ्याच्च । अक्षरसमाम्नाये कार्यप्रवृत्तेरन्यथावारणस्या-
न्यत्रावश्यकत्वेनात्रापि तथा संभवाच्चेति दिक् । असाधुत्वेति । अत एवामादि-
व्यवहारस्य ऋभ ञिति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणादत्रादिनैवोपपत्तौ ञमङणने-
ति सूत्रे मोनुबंधो न कार्यः । ऋकारमकारपरखयाद्यभावात् पुमःखयीत्यत्र ना-
स्त्यतिप्रसंग इति तत्सूत्रभाष्यं संगच्छते । अन्यथा बहुपुम्कृह इत्यादौ रुत्वादि-
वारणाय तदावश्यकत्वे तदसंगतिः । स्पष्टैव । यत्तु तुल्ययुक्त्या ईदूदेदित्यत्रानन्यार्थत-
कारोच्चारणेन हलं विना ऽच्समूहस्याप्यसाधुत्वे स्कोरितिवदइउणित्यादेः सा-
धुत्वेप्यइउउपेहीत्यादेरसाधुतापत्तिरिति मंदः, तन्न । सूत्रमते व्यक्तिभेदकपक्ष-
योर्गुणांतरसंग्रहाय तस्यावश्यकत्वात् । सिद्धांते जात्यभेदकपक्षाभ्यां तत्प्रत्याख्याना-
त्प्रत्याख्यानस्थले ऽदृष्टार्थकतायाा एव सिद्धांतितत्वात् । यदपि ग्लौम्लावित्यादीनां
मंत्रे कूटानां चासाधुतापत्तिरिति मन्दस्तदपि न । तत्रत्यहलां संज्ञाघटकतया
स्वरूपबोधकतया च शास्त्रप्रवृत्तेरनिष्टत्वादचं विना विगता जना अभिव्यक्ति-
र्यस्य तत् व्यंजनमिति तदन्वर्थताबोधिकाया 'विना स्वरैस्तु नान्येषां जायते व्य-
क्तिरंजसा, इत्यभियुक्तोक्तेर्न पुनरित्यादिभाष्याद' शक्तोच्चारणे मंत्रे स्वरं दत्वा स-
मुच्चरेत् । संधिं तत्र न कुर्याद्वै पंचदश्याः स्वभावत, इत्यस्य तत्र पंचदशीमंत्रेचं
दत्वोच्चारणं कुर्यात् संधिमेलनं न कुर्यात् अचं विना न पठेदिति यावदित्यर्थ-
कस्य गणेशविमर्शनीतंत्रे उक्तत्वात् यत्रयत्र तादृशहल्समूहोच्चारणमशक्यं तादृ-
शमंत्रस्थकूटादिषु स्वरं विना तदनभिव्यक्त्या सशक्तिकानां हलां प्रत्येकमुच्चारणं
न्याय्यमिति तद्व्याख्यातुक्तेश्च । तत्रासाधुत्वे इष्टापत्तेः किं च स्कोरित्यादिवत्सौ-
त्रत्वादिना साधुत्वोपपत्तेः किं च पदात्मकसमुदाये उणादेरव्युत्पत्तौ च साधु-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वस्य ङित्यादिवदुपपत्तेः। किं च ज्ञापकस्यानुकरणमात्रविषयत्वस्य उक्तत्वेनात्र तदप्राप्तेरिति दिक्। बोधनादिति। तथा चापभ्रंशवन्न तस्य शास्त्रविषयत्वमिति भावः। एवं सूत्रसिद्धेर्थे भाष्यमपि गमकमित्याह। अतएवेति। तादृशहल्समुदायस्यासाधुत्वबोधनादेवेत्यर्थः। भाष्यमित्यनेन प्राग्ध्वनितत्वेनोक्तार्थध्वननम्। एवमग्रेपि। उच्चारणमपीति। अक्लिष्टस्पष्टोच्चारणमपीत्यर्थः, तथा चैकस्य हलस्तत्वाभावेन तत्समूहस्य सुतरां तत्वाभावादसत्वेन साधुत्वस्य दूरापास्तत्वं, यदि तु तत्वाभावेन तादृशप्रयोगः स्यात्तर्हि भाष्यासंगतिः स्पष्टैवेति भावः। यत्विदं भाष्यं मंत्रादिन्यायेनोच्चारणे निरोधकमुतासाधुत्वबोधकम्। नाद्यः, संयोगसंज्ञादिशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः लोपश्चेतिद्विशकारको निर्देश इति भाष्यकारोक्तेश्च, नांत्यः। उच्चारणशब्दस्यातदर्थकत्वादिति मंदः, तन्न। सार्वजनीनतदुच्चारणाभावानुभवप्रदर्शकतया भाष्यस्य तन्निषेधकत्वाभावेन विकल्पस्यैवानवतारात् वेदशास्त्राणां सकलव्यवहारस्य चोच्छेदापत्त्या तस्यानुकरणमात्रविषयकस्योक्तत्वेन साधुत्वाक्रांते पृध्म् इत्यादौ तच्चारितार्थ्यात् लोपश्चेत्यस्य स्कोरित्यादिवदुपपत्तेश्च। यदपि तस्मादचं विना हलां स्रंसनधर्मितया ऽहलामुदात्तादिस्वरविशिष्टोच्चारणं न संभवतीत्येव भाष्यार्थो वाच्यः प्रकरणस्य नियामकत्वात् यथाश्रुतार्थासंभवाच्चेति सः। तदपि न। पूर्वापरसंदर्भादिना तथा भाष्यादप्रतीतेः। तत्र हि पूर्वसूत्राच्पदस्यानुवृत्तिर्नवेति विकल्प्य यदि हलामप्येते गुणास्तदानुवृत्तेः फलं, यतस्तु तथा न अतः सा नेत्युक्ता इषेत्वोर्जेत्वेत्यादावुपलभ्यंते तेन हलामित्युक्ता रक्तस्फटिकधीवत् भ्रांतैवेयं धीरित्याशयेन नैते हल्गुणाः किं त्वच एव तत्सामीप्याद्व्यंजनमपि तद्गुणकमुपलभ्यते इत्युपलंभमुपपाद्य प्रतीतेर्भ्रांतत्वं स्पष्टयितुं प्रतीतेर्भ्रांतत्वे बीजं किमित्याशयेन कुतोन्वित्यादिना क्रमवैपरीत्याशंकानिरासायाजन्वयव्यतिरेकादि तद्बीजमिति ध्वनयितुमंतरेणापि व्यंजनमच एवैते गुणा लक्ष्यंते न पुनरंतरेणेत्याद्युक्तम्। अचांतरेणापीत्यनेन हलंशेन्वयव्यतिरेकनिरासः। पुनरित्यनेनाजंशे तत्सत्वप्रदर्शनम्। ततश्च ताभ्यामच एवैते गुणाः। युक्तं चैतत्। अन्यथा भिन्नस्वरोपलंभापत्तिः। यतो ह्यचामेव स्वरमनुविदधति हलस्ततो न हलां स्वरोस्तीति। अत एवोदात्तादिगुणैः स्वयं राजंतइति स्वराः अज्गुणमन्वक्भवत्यनुगच्छतीति विविधं उदात्तत्वादिरूपनानाप्रकारं गच्छत्यजुपरागवशादिति वा व्यंजनमित्यग्रे भाष्योक्तिः संगच्छते। उपरागश्च स्वाभाव्यात्प्रातिशाख्यादितश्च परिणेवाचेति बोध्यम्। एवं च यथा हलं विना अजुच्चारणं भवतीति तस्य ते गुणा वक्तुं शक्यास्तथा व्यंजनस्य तादृशमुच्चारणमपि न कथं पुनर्वाच्यं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

उदात्तादयो व्यंजनधर्मा भवंतीति निराकांक्षतदर्थप्रतिपत्तिरपि पुनः शब्दयोः सार्थक्यं च भवति । त्वन्मते तु निर्हेतुकसाध्यप्रतिपादकस्यास्य हेतुसाकांक्षत्वेनासाधकत्वेनासंबन्धत्वापत्तिः । पूर्वापरसंदर्भविरोधापत्तिश्च तयोर्वैयर्थ्यापत्तिः संसनधर्मितयेत्याद्यपप्रयोगश्चेति यत्किंचिदेतत् । ननु निरुक्तमसाधुत्वमतिव्याप्तमत आह । स्कोरिति । आदिना व्योरित्यादिसंग्रहः । सौत्रइति । एवं च तत्रैवायं साधुरिति भावः । अत एवेति । तादृशस्य तस्यासाधुत्वबोधनेनेदृशप्रयोगाणामशास्त्रविषयत्वादेवेत्यर्थः । अस्य व्याख्यानं नोक्तमित्यनयोरप्यन्वयः । हकारेति । हकारग्रहणेत्यर्थः । एवमग्रेपि । तदुदाहरणम् । शम्छोटीत्युदाहरणम् । नोपन्यस्तम् । भाष्यकृतेति शेषः । एवमग्रेपि । हकारपरेति । बहुव्रीहिः । असंभवेनेति । उक्तरीत्येति भावः । चो व्याख्यातपदोत्तरं योज्यः । एवमग्रेपि । यत्तु भाष्ये तदुदाहरणादाने कैयटीयतादृशव्याख्याने च बीजं धातुपदाननुवृत्तिपक्षे भेदविवक्षायां षत्वस्य जशत्वस्य वा प्रवृत्तिरिति मंदः । तन्न । एकाचइत्युत्तरसूत्रेनुवृत्त्याचापि तत्संबंधौचित्यात् । किं च व्रश्चादिधातुसाहचर्येण तदवयवयोरेव छशयोः षत्वप्रवृत्तेः षत्वदृष्ट्या जशत्वस्यासिद्धत्वेन तदुक्त्यनुपयोगाच्च । किं च भेदविवक्षांगीकारेपि त्वदिष्टफलसिध्यभावापत्तेः । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदाभेदविवक्षायां त्वदिच्छान्यतरदृढतरमानाभावेन वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च । एतेन जमङ्गणनेति सूत्रस्थभाष्यमपि सर्वत्र जशत्वेन तत्तत्कार्यप्राप्त्यभावाभिप्रायकं न भवदिष्टार्थसाधकमित्यपि तदुक्तमपास्तमिति दिक् । नोक्तमितीति । एतेन णशोरपि फलं नास्तीति सूचितम् । तच्च प्रतिपादितं प्राक् । प्रागुक्तजमङ्गणनेति सूत्रस्थभाष्यासंगतिरप्यत्र बोध्या । तद्ध्वनयन्नाह । दिगिति । हलूरूपांगाभावे लवैयर्थ्ये सूत्रस्यैव तत्वं फलितमित्याशयेन सूत्रमाक्षिपति । इदं सूत्रमितीति । एतेन पूर्वतोभेदेन कथने बीजं चिंत्यमिति खंडनकाराद्युक्तमपास्तम् । तदनुरोधेन तमुपपादयति । बलादीति । आदिना रलादिसंग्रहः । एवोलव्यवच्छेदे । हरंत्यमित्यत्रेति । तदभावे सरेफप्रत्याहारयुक्तसूत्रपाठे प्रसक्त इत्यर्थः । न्यासेनेति । उक्तन्यासं विहायांत्यरेफस्वरूपं हश्चेद्भवतीति क्रमेणोभयार्थकैकन्यासांगीकारेणेत्यर्थः । मध्यपाठादुभयत्रांत्यपदसंबंध इति भावः । अत्र गौरवादपाणिनीयत्वाच्चाह । आवृत्येति । हरंत्यमित्यस्येत्यर्थः । तत्रावृतस्यार्थमाह । हरप्रत्याहारेति । हरभिन्नप्रत्याहारस्य बोधको यो हयेत्यादिरांतसूत्रसमुदायस्तदंत्यमित्यर्थः । तस्य तद्बोधकत्वं चादिरंत्येनेत्येकवाक्यतया तेषां संज्ञासूत्रत्वात् अणादिसंज्ञार्थानीति कौमुद्युक्तेर्लाघवेनाजादिसंज्ञाद्वारा शास्त्रप्रवृत्तिफलको यः समवायो वर्णानां क्रमेण निवेशस्तदर्थस्तेष

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स इत्यर्थकाहृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेश इति भाष्याच्च स्पष्टमध्यवसीयते । एतेन हर्प्रत्याहारबोध्यसूत्रे इत्याद्युचितमित्यपास्तम् वर्णानां । तत्वेपि सूत्रस्य तत्समूहस्य च तत्वाभावाच्च । एतेन हर्प्रत्याहारः बोधको यस्येति बहुव्रीहिरित्यपास्तम् । बोधकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च । सिद्धांते आद्वृत्तसूत्रेऽज्ञानतज्ज्ञापनेत्यर्थकोपदेशप्रदानुवृत्त्या हलितिसूत्रान्त्यमित्यर्थलाभद्वयाचापि तदनुवृत्त्याहरात्मकोपदेशाभावादन्वयतात्पर्यानुपपत्त्या तात्पर्यग्राहकोपदेशपदाच्चर्पदस्य लक्षणयैतदर्थलाभः । संबंधस्तु हर्प्रत्याहारादिनोक्तप्राय एव । एतेन हर्पदस्योक्तार्थे एव लक्षणायां गमकाभावात्कथमुक्तार्थलाभ इत्यपास्तम् । गृहणार्थकमितीति । यत्तु सूत्रप्रश्ने एकदेशोत्तरमिदं लफलानुवृत्त्या न्यूनतापत्त्या नोचितमिति खडनकर्दादिस्तन्न,आशयानवबोधात् तद्ध्वनयन्व्याचष्टे । शषसेति । रेफात्प्रागेव हकारो न पठति इत्यर्थः । एवो लव्यवच्छेदे । विसर्गापत्तेरिति । तथा च तथा वक्तुमशक्यतया रेफादग्रे पाठेपि लं विना तत्फलस्य वक्तुमशक्यतया वैयर्थ्यापत्तिरतः प्रत्याहारांतर्गतत्वसिद्धये लस्याप्यावश्यकत्वस्यार्थाल्लब्धत्वेन सूत्रैकदेशप्रधानफलकथनेन तदंगस्याप्युक्तप्रायत्वेन फलस्य तस्याप्युक्तप्रायत्वम् । अत एव वल्रलित्याद्युक्तमिति न न्यूनतेति भावः । यद्यपि प्रेष्यन्ब्रुवोर्हविषइति निर्देशेन विसर्गवारणं सुकरं तथापि तत्र सौत्रत्वेन निर्वाहे ज्ञापकत्वे मानाभावः । यद्वा आदिपदात्प्रत्यङ्हसतीत्यादौ ङ्णोः कुगिति कुगाद्यापत्तिसंग्रहः । तथाच विसर्गपदंकुगादेरपि खर्पदं शरोप्युपलक्षणम् । क्वचिद्विसर्गाद्यापत्तेरित्येव पाठः । एतेन हरिर्हरिरित्यत्र तं दोषं ददत् खंडनकारादिः परास्तः आगमशास्त्रमनित्यमिति त्वप्रामाणिकम् । इतोपि तस्य तत्वमेव निश्चीयतइति दिक् । ननु हलोत्यस्य कारकविभक्त्यंतत्वेन क्रियान्वयौचित्येन अंत्यपदेन तदभावे सामर्थ्याभावेन कथं समासइत्यत आह । अधिकरणेति । आदिना कर्मपरिग्रहः । सामर्थ्यमिति । हलंत्यपदयोरिति शेषः । एतेन सप्तमीसमासे सर्वत्र हल्यंतर्भूतास्त्यादिक्रियाद्वारा सामर्थ्यमितिकैयटोक्तिः परास्ता । यद्द्वारकं यस्य कारकत्वं तदन्वयद्वारैव तस्य क्रियान्वयौचित्यादिति भावः । विभागस्येति । सप्तमीशौंडैरित्यत्र सप्तमीतियोगविभागस्येत्यर्थः । सुप्सुपेतीति । एकयोगेनाप्यत्रेष्टसिद्धेः पुनर्योगविभागादिति नोक्तम् । सहसुपेतिसूत्रमर्थतो निर्दिष्टम् । यद्वा तथानिर्देशाद्योगविभाग एवाभिमत इति तथा नोक्तमिति भावः । अनेनापि । सुप्सुपेत्यनेनापि । साधनस्य । समासकरणस्य । अगतिकेति । अगतिकप्रयोगोपायत्वादित्यर्थः । बहुव्रीहिपूर्वपदकषष्ठीतत्पुरुषः । स्वार्थे क इति भावः । अपिना पूर्वप-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

कारस्य तत्त्वं सूचितम् । विगृह्य इति । हलः अंत्यमिति विग्रहः । हलितिसूत्रस्येति तु तदर्थकथनं तत्त्वोक्तरीत्या लभ्यम् । अत एव तदभिन्नार्थकतां ध्वनयितुं इदमुक्तमिति भावः । अत्र सर्वपक्षेषु समासप्रवृत्तिस्तु वर्णोपदेशेजादिसंज्ञानामनिष्पादादिति कैयटहरदत्तकौस्तुभाद्युक्तरीत्या बोध्या । नन्वेवमपि षष्ठीस्थानइतिप्रवृत्तावुक्तार्थालाभेन कथं भिन्नार्थकतेत्यत आह । षष्ठीति । गोह इति । उपधापदश्रुत्या गोहइतिषष्ठ्या यथावयवावयविभावार्थकत्वस्य निर्णयस्तथांत्यपदश्रुत्या हल इति षष्ठ्या अपीत्यनियमकारिण्यास्तस्याप्रवृत्तिरिति भावः । इदं च तत्प्राप्तिमंगीकृत्य वस्तुतोत्र सैव नेत्याह । गुणानांचेति । परार्थत्वं गुणत्वे समत्वमसंबंधे हेतुः । परार्थत्वात्फलवत्प्रधानार्थत्वात्ताहृशविध्युपकारकत्वाद् गुणानामंगानामफलानामप्रधानानां मिथो ऽसंबंधः स्यात् कुतस्समत्वात्, गुणप्रधानभावेन सर्वत्रान्वयो भवति नतु गुणयोः प्रधानयोर्वा गुणत्वस्य प्रधानत्वस्य चोभयत्र तुल्यत्वादाकांक्षाविरहादिति तदर्थः । गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानान्वये संभवति गुणान्वयो नोचित इति तद्भावः । अत्रास्य लक्ष्याणि तु भाष्यकैयटादिषु स्पष्टानि । एतेन प्रथमत्यागे मानाभाव इत्यस्य कपिंजलाधिकरणन्यायस्य चेवात्राप्यनाश्रयणमिति शिवरामेन्द्रसरस्वत्याद्युक्तमयुक्तमिति ध्वनितम् । अयं भावः । निजां त्रयाणामिका संज्ञा रीश्वरादित्यादिलिङ्गादाद्यसूत्रभाष्ये तयोरनाश्रयणस्य ध्वनितत्वाच्च । तयोस्तस्य वक्तुं शक्यत्वेप्यत्राप्यनाश्रयणं वक्तुमशक्यं मानाभावात्फलाभावाच्च । एतेन पूर्वपक्षद्वये निर्दिष्टपरिभाषा दुर्वारेत्यतो यद्वेति पक्ष इति वदंतो मान्या मान्या एवेति ध्वनितम् । उक्तरूपयुक्त्यन्तरं वदद्भिस्तैरपि तथापूर्वयुक्तेस्तत्वमंगीकृतमेव । एतेन तत्र सादुर्वारा इति खंडकोक्तमपास्तम् । तद्धितत्रासर्वेत्यत्र प्रथमेति न्यायमाश्रयन्कैयटस्तु चिंत्य एवेति तत्रैवोद्योते स्पष्टम् । यद्यप्येवमनभिहितइत्यत्र संख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे स्वौजसद्वेकयोः कर्मणीत्यादेरेकवाक्यतयान्वयेन कर्मणीति सप्तम्या द्व्येकयोरितिसूत्रोक्तैकत्वाद्यपेक्षत्वेनानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्रामित्यादिभाष्यकाराद्यंगीकृतवाक्यार्थासंभवस्तथाप्यनित्यत्वात्तत्राप्यनाश्रयणम् । स्पष्टं चेदं तत्रैव कैयटादौ, तत्र चानभिहितसूत्रमपि मानमिति । ननु गंगायां मीनघोषावित्यादौ युगपदेकेनानेकार्थधीवदत्रापि तथैव किं न, सकृदुच्चरित इति वृद्धोक्तन्यायात् । तस्य चैकवारमेवोच्चारितः शब्दः एकवारमेवार्थधियं जनयतीत्यर्थः । सा चैकार्थविषया ऽनेकार्थविषया वेत्यन्यदेतत् । दृष्टांते तथोपस्थितेः । अत एवार्थमिति जातावेकवचनम् ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यत्तु एकः शब्दः एकमर्थं बोधयतीति तदर्थ इति, तन्न । क्रियाजन्येत्याद्यर्थक-क्रियाभ्यावृत्तिगणने इत्यस्याधिकारेण तत्र वर्त्तमानात् एकशब्दात्सुच् तस्य सकृदादेशश्चेत्यर्थकेन एकस्यसकृच्चेत्यनेन सिद्धस्य तस्यैकवारमित्यर्थकत्वेनोक्तार्थकत्वाभावात् सकृत्पदवैयर्थ्यापत्तेश्च । एवं च तंत्रेणैव सिद्धे परममूलोक्तसूत्रावृत्तिर्व्यर्था ॥ किं च यस्या दुराग्रहे एकदेशस्यैव सा युक्ता ताविव । अत एव सूत्रावृत्तिगौरवात्संदूष्यैकदेशदेशस्यैव तंत्राद्यन्यतमसिद्धांतितवान् प्रकाशकृदिति चे,. तदेव खंडयितुं द्वेषं निगृहितुं च शंकते, मूले स्यादेतदित्यादिना । तंत्रावृत्तीति । तंत्रं द्विधा । शब्दतंत्र मर्थतंत्रं च । तत्रार्थभेदाच्छब्दभेदः । तद्भेदेपि तदभेदइतिमतद्वयेपि शब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे शब्दान्वयव्यतिरेकसत्वे च आद्यं, । तन्मात्रेंत्यं । तत्सहत्वमात्रेंत्यं । उभयत्रापि सकृदनुसंहितैकशब्देन युगपदनेकार्थबोधः । अत्रान्पश्येत्यादावाद्यम् । घटान्पश्येत्यादावंत्यम् । अत्रान्भज्यंतांदीव्यन्तामित्यादौ त्वावृत्तिरिति बोध्यम् । ननु मूलमयुक्तम् । सुखिते दुःखिते चेतसि दवदहनराशिस्तुहिनदीधितिरित्यादाविव हसमीपो लोहल्रूपांत्यस्य दितिविरुद्धार्थयोरेकानुसंधानेन युगपद्बोधासंभवेनात्रवक्तुस्तन्त्रैकशेषयोरबोधबोधार्थमन्यतरस्मिन्सत्यपि तदावश्यकत्वेन त्रयाणामैच्छिकविकल्पपरतयान्यतमोक्तेर्दुर्वचत्वाद्ग्रस्तप्रकाशस्य सामस्त्येनानुवादासंगतेः । इयान्परं भेदः । दृष्टांतेन्वयिभेदादुद्देश्यविधेयभेदाद्विरोधः । दार्ष्टांतिके हल्पदार्थाप्रसिध्या स इतीत्याशयेनाह । यद्यपीति । ईदृश इति । विरुद्धार्थयोर्युगपद्बोधाजनके इत्यर्थः । तंत्रैकेति । श्रोतुः शब्दानुसंधानद्वयं भवत्विति तात्पर्येणैकोच्चारणमित्यर्थः । बोधुस्त्विति । तुः पूर्वव्यवच्छेदे । तस्यानुसंधानद्वयेन क्रमेण बोधादिति भावः । एवो मूलाद्युक्तव्यवच्छेदे । अनुभवेति । एवं चानेनानुभवापलापस्य कर्त्तुमशक्यतया मूलवत्तत्सदृशास्त्रयाणामैच्छिकविकल्पपरतया प्रवृत्ताः कैयटादिग्रंथा अपि चिंत्या एवेति सव्यान्यशृंगयोरिव युगपदेवोभयबोधाच्चिंत्यमिदम् । अन्यथा साहित्याभावेन तंत्रावृत्त्येकशेषेति द्वंद्वो न स्यादिति मंदोक्तिश्चिंत्येति । तत्र द्वंद्वस्यासाधुत्वमिति च ध्वनितम् । अत एव परममूले सूत्रावृत्तिरेवोक्ता । एवं च गंगायामित्याद्युक्ताद्यशंका समाहिता भवतीति बोध्यम् । व्यवस्थितैव । नियतैव । एवेनैच्छिकव्यावृत्तिः । तस्यास्तत्वंच वक्तृश्रोत्रन्यतराभिप्रेतत्वमेव । केवलवक्त्राद्यभिप्रेतत्वेत्वैच्छिकीत्वं स्यात् । तदेव न, तथाचेदृशे स्थले श्रोतुः शब्दावृत्तिरेव वक्तुस्तु तंत्रान्यतरदेवेति वक्तुस्तद्विना श्रोतुस्तां विना ऽनिर्वाहेणैतदन्योपायाभावेन तयोरावृत्त्यभावस्यान्यथाबोधेन च उभयोस्तंत्रावृत्तौ एकशेषावृत्तौ वा

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

शुद्धावृत्तिर्वेति तत्तात्पर्यम् । अत एवावृत्तिपदं मध्ये दत्तमिति भावः । तेन, तंत्रावृत्त्योत्यादिग्रंथेन । अनेनेति पाठस्तु युक्त एव । ननु वक्त्राद्यभिप्रायमात्रबोधनं क्रियतइति भावः । न दोष इति । पृथगनुक्तिरूपदोषो नेत्यर्थः । अत एव तत्र द्वंद्वोप्युपपन्नः । वस्तुतोत्ररस्वारस्येन तथार्थालाभेन यथाकथंचिदुक्तार्थकल्पनया मूलोपपत्तिर्नतु सिद्धांतोक्तिरियमिति बोध्यम् । नन्वेवमप्येकशेषस्य प्रत्याख्यानात्तत्वं बाधितमेवात आह । एकशेषश्चेति । चस्त्वर्थे । प्रत्याख्यात इति । यद्यपि तथापीति शेषः । भाष्यकृता लौकिकांगत्वेन निराकृत इत्यर्थः । सहविवक्षायां सजातीयार्थकानेकशब्दप्रयोगाभावेन द्वंद्वाभावेन जातिव्यक्तिपक्षयोस्तंत्रेणैव निर्वाहादिति भावः । संभवति दृष्टफलकत्वे ऽदृष्टकल्पना न न्याय्येत्याशयेनं समाधत्ते । असहेति । अत्रापि सास्तीति भावः । अपिर्विरोधे । उक्तरीत्या तत्सूत्रकरणान्यथानुपपत्तेस्तत्र च शास्त्रघटकप्रयोगेष्वेव सः । अन्यथातिप्रसंगापत्तेरिति भावस्तदाह । शास्त्रमात्रेति । शास्त्रमात्रघटकशब्दसाधनोपयोगीत्यर्थः । मात्रपदेन लौकिकादिव्यवच्छेदः । अत एव सर्वादीनीतिसूत्रे ऽनेन संज्ञा तेषां विधीयते ये सर्वार्थास्ते सर्वादय इति गणपाठस्य विशिष्यते कथं पुनरेकेनोभयं लभ्यं लभ्यमित्याहैकदेशनिर्देशादिति प्रकृतसूत्रे द्विर्वचनेचीतिसूत्रे चैकशेषनिर्देशात्सिद्धमिति च भाष्यं संगच्छते । तत्रतत्र कैयटोप्येवमेव । एतेन तंत्रैकशेषयोस्तुल्यफलत्वादन्यतरोक्तिरयुक्तेत्यपास्तम् । यद्वा अपिः प्रत्याख्यातपदोत्तरं योज्यः । तथाचैकशेषस्तु प्रत्याख्यातोप्यसहविवक्षायामित्याद्येकवाक्यतयैवान्वयेन शेषपूरणमत्र वाक्यालंकारे वा चोयमिति बोध्यम् । इत्याशयेनेति । मूलस्येति शेषः । ननु भाष्यादेः । तन्मते तत्रापि तंत्रेणैव निर्वाहात् एवं च सिद्धांते तत्रतत्रैकशेषशब्दसत्वे यथाश्रुतो गौणस्तदभावे तंत्रपरः । अत एव कैयटेन तत्तद्भाष्यं तथैव व्याख्यातम् । एवं चार्धजरतीयतापि नेति बोध्यम् । अत एव प्रत्याख्यातइत्युक्तिरपि सम्यगेव । एतेन शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगित्वे प्रत्याख्यातइत्युक्तिरयुक्ता दृष्टफलाभावे एव तत्वांगीकारादिति मंदोक्तमपास्तम् । पृथगुक्त इति । मूलकृता तंत्राद्यपेक्षयेति शेषः । एवं च तद्रीत्यान्यतमोक्तिर्युक्ता न भाष्यरीत्येति भावः । मूले इति च व्याख्येति । प्रागुक्तरीत्या निर्दुष्टत्वादित्येव व्याख्यास्यतइत्यर्थः नत्वन्यथा व्याख्यास्यते येन दोषात्राप्तिरभीष्टसिद्धिश्च । तच्च पूर्वोक्तरूपं तज्जातीयं वान्यथा वेति भावः । ननु षष्ठीस्थानइत्यस्यात्रापि प्रवृत्तौ सामीप्यं षष्ठ्यर्थो दुर्लभोत आह । षष्ठीति । यद्यप्युपदेशे ह्रस्वानिकत्वाभावान्मध्ये साक्षात्तदभावादुपानह्नातीत्यादौ कथंचित्तत्सत्वेपि लोपस्याफलत्वेन फलाभावाच्च तद्प्रवृत्तिरिति वक्तुं शक्यम् । तथा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्याद्यौ प्रवृत्त्यनंतरं त्यागः । ततः प्रक्षालनादिति न्यायेन प्रागेव तदप्रवृत्तिरुचिता । किं च वक्ष्यमाणरीत्या तत्र लित्स्वरस्य फलत्वं सुवचं इत्यभीष्टासिद्धिरेव एवं चात्र नान्यथा निर्वाहः । अत एव प्राग्गुणानामिति पक्षांतरमुक्तमित्याशयेनाह । गुणानां चेति । न्यायस्य व्यभिचरितत्वेनात्राप्रवृत्तिरिति ध्वनयितुमाशंकते । नचेति । तच्छेषशब्देनेति । तंत्रेण षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीहिभ्यां द्व्यर्थकेनेत्यर्थः । बुद्धेः क्रमिकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चेति भावः । परिभाषयोः अलोन्त्यस्येकोगुणेति योगयोः गुणगुणिभावः । शेषशेषिभावः अंगांगिभाव इति यावत् । एवं च ततोपि भाष्यात्तस्यात्रानाश्रयणादनित्यत्वाद्दात्राप्रवृत्तौ तत्प्रवृत्त्या तस्य तत्त्वं दुर्लभमिति भावः । चयस्येत्यनेन तयोः समकालं प्रवृत्तिः सूचिता । महत्त्वोक्तेन विशिष्टबुद्धावितिरीत्या तेषां स्वस्वदेशेवांतरवाक्यार्थज्ञाने लक्ष्यासाधकतया निष्फलमप्यावश्यकमिति तयोर्विशेषणविशेष्यभावस्य विध्याश्रितत्वं नतु साक्षाच्च ते इति च सूचितम् । वाक्येइति । प्रतिपाद्यत्वं सप्तम्यर्थः । विशेष्येति । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावमादायेत्यर्थः । परिभाषयोरित्यनुषंगः येनविधिरित्यादौ विशेषणविशेष्ययोरिति भाष्यवार्त्तिकप्रयोगदर्शनात्सोपि साधुः ॥ एवं व्यावर्त्यं स्पष्टार्थमाह । नत्विति । न्यायमूलभूतार्थोपि नेत्याह । परस्परापेक्षत्वेनेति । मिथः साकांक्षत्वेनेत्यर्थः । न्यायस्तु तदुभयोर्निरासको न विशेषणविशेष्यभावस्येति तद्विषयक एवेति न प्राग्वदत्रेति भावः । न्यायस्यैतद्विषयत्वेप्याह । एतन्मूलेति । उक्तन्यायमूलकतयैवेत्यर्थः । एतेन हेत्वंतरनिवृत्तिः । तत्पक्षेति । तच्छेषपक्षेत्यर्थः । तेन । कैयटेन । मिथोऽनपेक्षयोस्तयोः स्वस्वहेतुतः संनिहितयोर्विधिषु स्वस्वकार्यबोधकतयैकत्र क्वचित्संनिपातेपि न तावता मिथोपेक्षेति हि तेनोक्तम् । विशेष्यविशेषणभावमात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न क्वापि दृष्टचर इति तच्छेषशब्दो ऽसंभवदुक्तिकत्वग्रस्तोपि । अत एव तच्छेषपक्षोक्तसर्वदूषणोद्धारेपि नायं तच्छेष इति भाष्यं संगच्छतइति तद्भावः । क्लिष्टत्वादितीति । यत्तु षष्ठीस्थाने इत्यस्य बाध एव क्लेश इति मान्याः । तत्प्राचामनुरोधेन उक्तरीत्यातदप्राप्तेः नहीत्यादि हिघटितोक्तरग्रंथास्वारस्यापत्तेश्चात एव तदेतदाहेति वक्ष्यति ग्रंथकारस्तद्ध्वनयन्क्लेशांतरमाह । ब्राह्मणस्येति । प्रकरणादावित्यादिना लिंगादिसंग्रहः । तस्यैवोक्तिस्तु प्रसिद्धतरत्वात् । एतेन तात्पर्यसत्त्वे तत्प्रतीतावविष्टापत्तिरिति मंदोक्तमपास्तम् । तत्रापि प्रकरणादिग्राह्यत्वेन मूलस्यैवाभावात् उभयत्रादिभ्यां चैत्रस्य पुत्र इत्यादिजन्यजनकभावादेश्च संग्रहः । अग्रे आदिना समयादिपरिग्रहः । वैधर्म्य चायं दृष्टांत इति स्पष्टमेव तथा च तस्य तत्र षष्ठ्यर्थत्वम् । अंतरेति । विनेत्यर्थः त्वामंतरा तामर

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

साचीत्यादावेव स प्रसिद्ध इति भावः। सामीप्यं साधारणमानंतर्यमव्यवहितत्व-घटितमिति तयोर्भेदो न। यत्वप्रतीतिर्न मानं अन्यथा स्वस्वामिभावान्यसंयो-गादीनामपि तत्राप्रतीत्या षष्ठ्यर्थत्वं न स्यात्। न चेष्टापत्तिः। एकशतं षष्ठ्यर्था इति भाष्यविरोधादिति मंदस्तत्र "अप्रतीतस्यापि तत्रांगीकारे बहुव्याकुलीभावापत्तेः" वृक्षस्य भित्तिरित्यादौ संयोगादिप्रतीतेश्च। अत एव भाष्यविरोधाभावाच्चेति दिक्। तस्य, सामीप्यादेः, षष्ठ्यर्थत्वाभावादित्यस्यासामर्थ्यादित्यस्यैव समासाप्राप्तावन्वयः तस्य चेदानीमिष्टार्थतदप्राप्तिरित्यर्थः। नन्वेवमपीष्टसिद्ध्यर्थं वाक्येन तत्प्रयो-ज्यमत आह। तत्प्रयोगेत्विति । समीपादिपदप्रयोगे त्वित्यर्थः । तुर्वैलक्षण्ये, प्रागप्रतीतावपीदानीं तदप्रतीतेरिति भावः । असामर्थ्यादिति । द्वयोरिति शेषः अन्वयस्यैवाभावादिति भावः। एतेन किं समासविध्यभावप्रयुक्तं क्लिष्टत्व-मुत तस्य तत्वाभावप्रयुक्तं, नाद्यः, षष्ठीतिसूत्रसत्वात् । नांत्यः अस्तेर्भू रित्यत्र संदिहानेन भगवतैव तदभ्युपगमात् समर्थसूत्रे भाष्यकैयटयोरंगीकाराच्चेति मंदखंडनकृदुभ्यामुक्तमपास्तम् ॥ भाष्याशयस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । इतिर्हेतौ समासं स्वीक्रियमाणे सतीति शेषः। तथा च सिद्धसाध्येति न्यायेन तत्स्वीका-रस्य क्लेशे निमित्तत्वं फलति। अत एव समासस्येति सफलम्। एवमग्रेपि। अस्य कैयटादिरीत्या प्रत्याख्यानात्तथा तदनुक्तत्वादाह । सौत्र इति । तत्र। षष्ठीसमासे, तदेतत्, उक्तमेव क्लिष्टत्वं, ननु ब्राह्मणस्वामिकस्य तत्समीपत्वे इष्टापत्तिरेवेत्यत आह। मूले अन्यदोयेति। कुमतिचेतिणत्वमिति । नन्वस्यासि-द्धत्वादेकाजुत्तरेति णत्वं न्याय्यं चित्रापदगोपदयोः कर्मधारये गोरतद्धितेतिट-च्यप्येकाजुत्तरपदकसमासत्वस्यात्र सत्वात्। न चोत्तरपदावयवीभूयसमासांतस्य प्रवृत्तिरितिकैयटादिमते तत्वाभाव इति वाच्यम् ॥ समासपदस्य तदर्थकवाक्योत्त-रपदलक्षणायां मानाभावात्। तथासति पंचराजमित्यादौ स्त्रीत्वापत्तेः। पात्रा-दित्वाद्वारणेप्यकारांतोत्तरपदद्वित्यत्रोत्तरपदग्रहणानर्थक्यापत्तेश्च। समासात्प्रागलौ-किकप्रक्रियावाक्यावयवीभूयतस्य प्रवृत्तिरिति गोस्त्रियोरितिसूत्रभाष्यात्तदर्थ-वाक्यस्य लक्षणया ग्रहणाच्च। अंतइति सूत्रभाष्यविरोधेन तत्पक्षानंगीकाराच्च । एतेनोपशरदं द्वेपुरीत्यादावदंताव्ययीभावप्रयुक्तामोदंतद्विगुप्रयुक्तङीपश्चावयवाव-यवस्येति न्यायेनात्र पक्षेपि सिद्धिरित्यपास्तम्। मूलस्यैवाभावात् तं न्यायं विना-पि तत्राप्यत्रेव चित्रा अस् गो अस् इत्यत्र वाच्यार्थानुरोधेन विभक्तेरग्रे टचि त-द्धितांतत्वेन प्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव जायमानायाः समाससंज्ञायाष्टच-सहावयवत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणात्तदंते प्रवृत्तिरिति भाष्यरीत्येष्टसिद्धेः सत्वा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

च । ननु समूहावयवत्वे सनपुंसकमिति पंचराजमित्यादिसिद्धावपि द्विपुरीत्यादावकारांतोत्तरपदकत्वाभावात्कथं स्त्रीत्वमिति चेन्न। लिंगमशिष्यमिति भाष्येण तत्प्रकरणस्यानियामकत्वबोधनात् । अत एव त्वन्मतेपि परवल्लिंगमित्यादिसत्वेप्यर्धनावमित्यादौ क्लीबत्वसिद्धिः । न च येननेतिन्यायेनास्य तदपवादत्वमिति वाच्यम् । स्वविषये प्रातिपदिकांतेत्यस्यावश्यप्राप्तावपि तस्य च तुरंगेणित्यादावप्राप्तेरिति चेन्न । फलाविशेषेण मान्यानुरोधेन वा तथोक्तेः । मूलाशयो मूलरीत्यैव सुवच इति सिद्धांतानादरेण तथोक्तेः अन्यार्थमावश्यकस्यास्य निरवकाशत्वाभावेन बाधकत्वाभावेपि पूर्वप्रवृत्तिनियामकस्य विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितित्वरूपप्रतिपदविधित्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्यात्र सत्वेन तथोक्तेश्च । तयोर्मिथो व्याप्यव्यापकभावाभावेपि वर्णसंख्याकृतसामान्यविशेषभावसत्वात् । ध्वनिता चेयं रीतिःप्रत्ययलोपइतिसूत्रस्य फलबोधकेन प्रयोजनमपृक्तसिलोपइत्यादिभाष्येण। यद्यप्यल्विध्यर्थमत्रणेडित्यादाविदं वार्तिकमते तथापि विशेषविहितत्वेन प्रत्ययलोपविषये शीघ्रोपस्थितत्वेन नुमादयोप्यस्यैव लक्ष्याणीति कैयटः तातापिंडानामनड्वन्नित्यादिलक्ष्याणि, परिभाषेंदुशेखरे स्पष्टतरं चैतत् । अत एव तद्धितार्थेति सूत्रं पौर्वशालादिलक्ष्ये दक्षिणपूर्वेत्याद्यर्थमावश्यकस्य सर्वनाम्नोवृत्तीत्यस्योक्तिः अन्यथा पुंवदित्यनेन सिद्धे तदसंगतिरेवेति दिक् । नन्वेवमप्यंतर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वात्पदव्यवायेपीति निषेधः स्यात् उत्तरपदत्वे चेतिनिषेधस्तु न, प्रत्यासत्योत्तरपदस्य कार्यित्वएव तत्प्रवृत्तेः अपदादिविधाविति पर्युदासेन पदांतविधावेव तत्सत्वाच्च । न चैवमपि पदव्यवायेपीत्यस्य सामान्यत्वादनयोर्विशेषत्वान्नुम्विभक्तिविषयलक्षणासंभवापत्तेस्तानयोर्विषये तदप्रवृत्तेरावश्यकत्वेन नात्र दोष इति वाच्यम् । अतद्धित इतिवार्त्तिकस्यार्द्रगोमयेणेत्यादिभाष्योक्ततल्लक्षणस्यचासंगत्यापत्तेः समयडादौ तत एव तदप्राप्त्या येननेतिन्यायाविषयत्वात्तत्र द्वयोरपि प्रवृत्त्या तल्लक्षणसंभवात् अनुपदवक्ष्यमाणरीत्या तदन्यलक्षणाणामपि संभवाच्च । यत्तु क्षीरपेणेत्यादौ गतिकारकेति प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे निषेधाप्रवृत्त्या तल्लक्षणसंभव इति । तन्न । उक्तरीत्या माषकुंभवापेनेत्यादावपि सिद्धांते सप्तमोसमासेन व्याख्याने निषेधसिध्यभावापत्तेः वैषम्ये बीजाभावाच्च । तस्मात्तद्विषये तदनित्यत्वं पदत्वं पदत्वयोग्यत्वमित्यनयोरन्यतरदेव शरणमित्यत्र स दुर्वार इति चेन्न । उक्तवार्त्तिकस्य प्रसज्यप्रतिषेधेन तद्धिताव्यवहितपरकनिमित्तनिमित्तिस्थपदव्यवधाने निषेधो नेति व्याख्याने आर्द्रगोमयिणावित्यादिसिद्धावपि रम्यविणा हरिकामेण चतुर्वङ्गंगेणेत्याद्यसिध्यापत्तिरेवेति पर्युदासेनोक्तवार्त्तिकैकवाक्यतया त-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्य प्रकृतिभिन्नान्याव्यवहितपरकनिमित्तनिमित्तिस्थपदव्यवधाने निषेध इत्यर्थस्य तत्सिध्यर्थमंगीकारात् व्यवधायकपदस्याव्यवहितप्रकृतिभिन्नान्यपरकत्वे निषेध इति यावत् । तस्य प्रत्ययान्याव्यवहितपरकत्वे स इति निष्कर्षः। लक्ष्येषु तस्य प्रकृतिभिन्नपरत्वमेव न तदन्यपरत्वमिति न निषेधः चतुर्बह्व'गेणेत्यत्राप्य'गपदस्य व्यवधायत्वांगीकारे उक्तरीत्यैव तदभावः बहुचस्तु प्रकृतिभिन्नान्यांगशब्दपरत्वेपि पदत्वात्तदभावः। चित्रगवीणामित्यत्रापि व्यवधायकगोपदस्य तद्भिन्नङीप्परत्वमेव न तदन्यपरत्वमिति तदभावः। न चाचः परस्मिन्निति टचो लोपस्य स्थानिवद्भावः पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहीष्यमाणत्वात्। पूर्वत्रासिद्धीय इतिनिषेधाच्च। तस्य लोपइत्यस्य तु णत्वे प्रवृत्तिः नतु तन्निषेधेपि तावतापि क्षतिविरहाच्च। ध्वनितश्चायमर्थः तत्रैव भाष्यकृता। तत्र ह्येवमुक्तं अतद्धितइति वक्तव्यं इह मा भूत् आर्द्रगोमयेणेत्यादि तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं नैवं विज्ञायते पदेन व्यवायः पदव्यवाय इति कथं तर्हि पदे परतो व्यवायः पदात्मक इति एवंच प्रत्याख्यानपक्षे प्रागुक्तलक्ष्येषु णत्वसिध्या तदनुरोधेन यथा वार्त्तिकमते तद्धितत्वमविवक्षयित्वा तादृशनिष्कर्षांगीकारस्तथा तदनुरोधेन भाष्यमतेपि पदे परतो व्यवायः पदात्मक एव विधिवाक्यैकवाक्यतया भीमसेनादिन्यायेन पदशब्देनात्रोत्तरपदमेव वा गृह्यतइति फलितम्। एवं च चतुर्बह्व'गेणेत्यादौ नात्र पक्षेपि दोषः। अत एवारंभप्रत्याख्यानयोः समफलत्वं अन्यथा फलभेदापत्त्या प्रत्याख्यानासंगतिः स्पष्टैव। किं चोत्तरपदत्वेचेत्यस्य प्रत्याख्यानाय विशिष्टाद प्युत्पन्नेजादौ स्वादौ परेव्यवहितपूर्वसुबंतस्य दधिसेचौ इत्यादौ षत्वस्य पंचमीसमासेन वारणेप्यकृत्वाय भत्वांगीकारादत्रापि गोइत्यस्य तथैव तत्वात्तदप्राप्तेः सुवचत्वात्। अत एव लोपः शाकल्यस्येति वलोपो न। अन्यथा प्रत्ययलोपइत्यस्य नियमार्थत्वेन विशिष्टस्य भत्ववद्वलोपेऽप्राप्तावप्यचःपरेति स्थानिवद्भावात्तस्य भत्ववल्लोपो दुर्वारः। तस्यानवयवत्वान्नपदांतेत्यस्याप्राप्तिः पूर्वत्रासिद्धीयइति संचारे तु ङीपं मत्वा तदापत्तिः एवं चात्र तस्य भत्वमावश्यकम्।तच्च न ङीपं मत्वा तेन स्थानिवत्वेन टचा व्यवधानात् किं तु तथैव, टचं मत्वा एकदेशन्यायेन तु न निर्वाहः तेन टजंतसमूहपर्याप्तस्य तस्य चांतसमूहे प्रापणेपि गवित्यस्य तत्वालाभात्। एवं च भत्वात्तदप्राप्तिर्दुर्वारैव। यदि तु समफलत्वाय तत्प्रत्याख्यानप्रकारोप्युत्तरपदस्य कार्यित्वादावेवेति वलोपस्य तत्वानिवृत्तेरत्र सौलभ्येप्यत्र त्वणनिषेधे भ त्वाप्राप्तिरेवेत्युच्यते तदा प्रागुक्तनिष्कर्षेण एतदप्राप्तिरिति केचित्। वस्तुतस्तु सः अयुक्त एव गुरुतरत्वात् ध्वनितं चेदं प्रत्याख्यानोत्तरं पुनर्नञ्घटितैतद्वचनं पठता

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भाष्यकृता। एवं च वलोपस्य तत्वाद्वार्त्तिके न प्रत्ययलक्षणनिषेधेन निवृत्तावप्यत्र तदप्राप्त्या तदप्राप्तौ निष्कर्ष एव शरणमिति तुल्यम्। भाष्यमते तु तच्छंकैव नेति णत्वं सम्यगेवेति बोध्यम्। अत्र मान्याः। प्रत्यासत्त्या विभक्त्याक्षिप्तप्रकृतेः कवर्गवदुत्तरपदाक्षिप्तसमासरूपाया एव ग्रहणाच्च तत्प्रकृतित्वं ङ्यंतस्य समासत्वं टजंतस्येति व्याश्रयणत्वात्सत्वस्यैवाप्राप्तिः। अत एव माषकुंभवापेनेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदके तस्मिन्कुमतिचेति नित्यणत्वेन भाव्यं तत्पूर्वपदके तत्र तु प्रातिपदिकांते वा णत्वेनेति कुमतिचेति सूत्रभाष्यं संगच्छते। अन्यथा वा णत्वापवादकेन नित्यणत्वेनैव कल्पद्वयेपि भाव्यमिति तदसंगतिः स्पष्टैवेति। अत्र गुरुचरणाः। लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्प्रकृतौ समासत्वस्य सत्वात्तथाश्रयणेपि णत्वं भवत्येवेति, इत्थं हि तदाकूतं सामान्यतो विशेषतो वा तद्ग्रहणे सति लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य तेन ग्रहणं बोध्यम्। अपिना स्वस्य चेति तदर्थः तया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्रहिते दृष्टानां प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां विशिष्टेपि पर्याप्तत्वमतिदिश्यतइति यावत्। तथा च ञ्नित्यादिर्नित्यं नेन्सिद्धटजकाभ्यां यञिञोश्च प्रमाणेद्वयसजित्यादौ यथा सामान्यत आक्षिप्तादिप्रातिपदिकग्रहणमेवमत्रापीति विभक्त्युत्पत्त्यर्थं यदागमा इति न्यायेन टजंतस्थितसमासत्वसमानाकारप्रातिपदिकत्वस्यात्र ङ्यंते यथातिदेशः तथैव णत्वकार्ये तत्स्थितसमासत्वेतिदिष्टे तत्वादेव कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्यापि लाभात्तत्प्राप्तिर्निर्बाधैव। एतेन तस्याः कथं चिद्विशिष्टोपादानविषयत्वात् अत्र तदभाव इति चिंत्यमिदमित्यपास्तम्। वस्तुतस्तु तन्न्यायाश्रयणं कर्त्तुमशक्यं बहुचतुरंगेणेत्यादौ नित्यणत्वानापत्तेः अतएवापिः प्रयुक्तः भाष्येंत्ये वा णत्वोक्तिस्तु उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वात्तस्य च मध्यमपदत्वानाक्रांतरूपस्यात्र ग्रहणात्कवर्गवदुत्तरपदकत्वाभावात्तदप्राप्तिबोधिका न तु तन्न्यायाश्रयणबोधिका। वस्तुतस्तद्भाष्यं तत्तत्प्राप्तियोग्यतामात्रबोधकं न तु वस्तुतस्तत्प्राप्तिबोधकं पदव्यवायेपीत्यस्य जागरूकत्वादिति बोध्यम्। यत्तूक्तभाष्यान्निषेध उपसर्गादसमासेपीत्यादेरेव प्रावनद्धमित्यादि च न लक्ष्यमिति, तन्न, तत्वात्तद्धितइतिवार्त्तिकस्यार्द्रगोमयेणेत्यादिभाष्योदाहरणासंगत्यापत्तेरिति विभक्ताविति विषयसप्तम्या तत्संबंधितत्परतो वा यत्कार्यं तत्र कार्ये लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्याग्रहणमित्यर्थिकायाः स्वरनिषेधयुवसंप्रसारणादिज्ञापिकायाः विभक्तौ लिंगविशिष्टत्यस्यास्तु तत्रापि नायं विषयः ङ्याप्सूत्रे भाष्ये तत्परिभाषापरिगणितदोषेषु तस्यापाठेन तल्लक्ष्येषु युवोरनाकाविति भाष्योक्तेष्वेव

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तत्प्रवृत्त्यंगीकारात् घटीग्रहणाल्लिंगात् तस्या अनित्यत्वेन तन्मूलत्वात्तस्याः स्वातन्त्र्याभावाच्च, तस्या अनित्यत्वेप्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्येष्टसिद्धेः अन्यथेष्टस्थलेप्यप्रवृत्तौ निर्विषयतापत्तेः। किं च युवोरनेतिसूत्रभाष्यादौ तस्याः परिभाषात्वेन व्यवहारादवश्यमेषा परिभाषाऽनेकफलसिध्यर्थं कार्येत्युक्तेस्वातिरिक्तत्वेपि यत्र विभक्तेः प्राधान्येनाश्रयणं तत्रैव तत्प्रवृत्त्या ऽत्र तस्य प्राधान्यात्तदप्रवृत्तेर्निर्विघ्नत्वात्। तच्च प्रत्ययत्वविभक्तित्वसर्वनामत्वसुप्त्वसंबुद्धित्वान्यतमेनेत्यन्यदेतत् । तेन स्वयुवेत्यादेर्युवतीः पश्येत्यादौ तया वारणपरस्य युवोरनेतिसूत्रभाष्यस्यासंगतिर्न, एतेन विभक्तौ लिंगविशिष्टेत्यस्या जागरूकत्वे कथं तत्संचार इत्यपास्तम्। एवं च कुमतिचेतिणत्वोक्तिः समंजसैवेति मात्सर्यमुत्सार्य विचार्यमार्यैः। प्रकरणांतेति। त्यदादीनीतिसूत्रस्थेत्यर्थः। अंतसामीप्यात्तस्यापि तत्वमिति भावः। एतेन क्षुभ्नादित्वकल्पनया न णत्वं तत्र बीजं तु कैयटप्रयोग एव। यद्वा वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषया नम्नेति मंदोक्तमपास्तम् । मूलाशुद्धेः तत्रैव तदभावस्यानिश्चयात्। अतस्तत्वे सबीजमुत तस्य तत्वे ऽयमिति विनिगमकाभावात्। अतिप्रसंगापत्तेः तदन्यथानुपपत्त्या तस्य तत्वलाभेपि प्रयोगस्य भेदेन तेनैतस्य तत्वालाभात् । आकृतिगणत्वेपि समस्तानां युवादिष्वसमस्तानां क्षुभ्नादिष्विति भाष्यसिद्धांतान्नित्यणत्वेन भाव्यमिति प्रागुक्तभाष्यविरोधापत्तेर्न हि व्यवस्थितविभाषासु नित्यत्वव्यवहारः कस्यापि संमतः तासां भाष्ये परिगणनाच्चेति दिक् । खंडनकृदाद्युक्तमंत्यपक्षीयमाद्यदूषणमुद्धरन् भाष्याशयमाह । अस्तेरिति। एतेनास्तंभूक्तरणरपर इत्यादिभाष्यविरोधात् व्यस्तप्रयोगोपि तत्रानिष्ट इति चिंत्यमिति जगन्नाथोक्तमप्यपास्तम्। आदिना स्थानेद्रत्यस्य संग्रहः । अत एवाग्रे तथोक्तिः। तन्निरूपितेति। अनंतरादिनिरूपितेत्यर्थः। एवमग्रेपि। स च बौद्धैकदेशाधारकस्थित्याश्रयत्वरूप इति भावः। भाष्यरीत्या चरमेऽध्याहारावश्यकतां ध्वनयितुं दृष्टांततया प्रसंगतो वा आह। स्थानेति । ननु तस्य तत्वाभावात्तथा ऽस्तु स्थानं तु षष्ठ्यर्थ एवेति सिद्धं षष्ठीस्थानेइतिसूत्रादतः स किमर्थ इति चेन्न। तृतीयांतेन सप्तम्यंतेन वा तेन व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रदर्शकभाष्यात्तस्यापि तत्वाभावस्य लाभात्। अन्यथा स्थानं योगः संबंधो यस्या वाच्य इत्येव वक्तुं न्याय्यं आवश्यकनिपातनात् साधुत्वमिति तद्भावः। एतेन धान्येन धनीतिवत्तृतीयेत्यपास्तम् । गौरवात्। तस्यावश्यकत्वात् सप्तमीपक्षे ऽनिर्वाहाच्च। स्थाने योगेत्यस्य स्थाननिमित्तसंबंधेत्यर्थं वदता कैयटेनापि ध्वनितमिदम् । एत्वघटितसूत्रं पठता पाणिनिनापि सूचितमिदम्। मतुप्सूत्रस्थभाष्यमप्यत्र साध-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

कमिति दिक्। संबंधेति। निवर्त्यनिवर्त्तकभावादिरूपेत्यर्थः आद्ये वा इवार्थे अत्य-
भाष्यीयपक्षविकल्पबोधकः। षष्ठीति। अयं भावः सामान्यश्रुतताया अपि तस्या
उक्तभाष्यादिशिष्य शक्ततया हर्यादिवदनेकार्थत्वेपि तद्विषयसंदेहस्यासंभवेन
भाष्यकृदकृतत्वेप्येतेषामतदर्थत्वात्तथाकरणासंगतिरित्यध्याहारावश्यकत्वेपि ष-
ष्ठीस्थानइत्यस्य प्रागनालोचनमिति तदुपपत्तिः। अत एव तत्रास्यानिर्णयोक्ति-
रग्रेइति तदाह त्वंभीति न तु तस्य तत्वबोधकमिति भावः। एतेन नानार्थस्थले
सर्वत्र शक्तौ संदेहसंभवः नैवमत्र। शक्यार्थस्य प्रागुपस्थित्या ऽर्थबोधे निर्बीजा-
ध्याहारेण शंकानौचित्यात् अन्यथा घटमानयेत्युक्तावपि तथा घटः पटो वेति
सा स्यादिति मंदोक्तिरपास्ता, उक्तयुक्तेः। प्राक्शक्यार्थनिर्णयात्। अध्याहारबी-
जस्योक्तेः घटादिवैषम्यस्यात एव स्पष्टत्वाच्चेति दिक्। अनंतरादिष्विति मूलं समु-
लयन्नुक्तार्थे भाष्यादिसंमतिमाह। अतएवेति। तस्य तत्वाभावादेवेत्यर्थः। अस्या-
ग्रिमोक्तद्वयेप्यन्वयः। शंकापरेति। पंचमीसमासे इत्यर्थे या मतुप्शंका ततः
परं भाष्यं सिद्धांतभाष्यं तद्व्याख्येत्यर्थः। इदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति। भाष्यकृते-
ति। अस्त्यर्थो वर्त्तमानसत्ता गोमानासीदित्यादेस्तु तथा व्यवहारविषय आसी-
दित्यादिरर्थः। उपाधिरिति। तस्य विशेषणमित्यर्थः। अत एवानंतरा इत्युक्तिर-
न्यथा ऽनंतरमित्येव वदेत्। षष्ठ्यर्थत्वेनेति। अन्यत्र स्वीक्रियमाणेनेति शेषः।
तथा च स्वीकारस्य हेतुत्वं प्रत्ययार्थत्वे फलति। एवमग्रेपि। एतेनान्यतरवैय-
र्थ्यमित्यपास्तम्। सामर्थ्यात् सापेक्षमिति न्यायात् वृत्तिपदेन मतुप्प्राप्तः। क्वेति।
न क्वापीत्यर्थः। कथमपि तस्यासंभवादिति भावः। तथा चानंतरा इति नैव व-
देदिति बोध्यम्। एतेनेदं भाष्यं समीपादिपदयुक्तवाक्याभिप्रायं न तस्य तत्वाभा-
वपरमिति मंदोक्तमपास्तम्। एवमपि तत्र पक्षे तस्य दुष्परिहरत्वेन भाष्यासंगते-
र्दुष्परिहरत्वात्, अंत्यपक्षे तदुक्तद्वितीयदूषणमुद्धरन् उपसंहरति। तस्मादिति।
उक्तहेतोरित्यर्थः।यच्चेति।गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किंचिदित्यादिसमर्थसूत्रभाष्यादिप्रयो-
गेइत्यर्थः। मात्रशब्देन प्रकृतसमीपादिपदमात्रव्यावृत्तिः प्रकरणाद्यभावे इति शे-
षः एतेन षष्ठ्यर्थत्वनिवृत्तिः अतोऌरेत्यत्रांतशब्द एव तद्वाचीति भावः। एतेनातो-
ऌरेत्यत्र सूत्रकृता षष्ठीशेषइत्यत्र त्वया च तथांगीकृतमिति मंदोक्तमपास्तमुक्तहेतोः
तदंगीकारस्य खपुष्पायमाणत्वाच्च। अनंतरादिष्वित्यस्य मौलस्य निर्मूलत्वमपाकर्त्तुं
तत्रैव प्रमाणानि भाष्यांतराण्याह। तत्रेत्यादिना। तत्र मतुप्पक्षे बहुव्रीहाविव
शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वर्त्तमानसत्तांतर्भावसंभवेन दृष्टफलाभावात्तदभाव इति भा-
वः। संभवति दृष्टेतिन्यायावलंबनेनाह। तस्यान्येति। अस्तीत्यस्यास्तिमानित्य-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्र सत्ताश्रयधनाद्यर्थकास्तिशब्दस्याव्ययत्वेन प्रातिपदिकत्वेप्यस्तीत्यत एव सर्वप्रतीतेरव्यभिचारेणास्त्यसामानाधिकरण्यादप्राप्तमतुप्सिद्धिफलकत्वे इत्यर्थः । अनुपात्तेति । तथात्वेन तदनुपात्तेत्यर्थः । मत्वर्थीयवदिति । तथा स ततस्तदंतर्भावेण भवतीत्यर्थः । एवमग्रेपि । ननु नायं दृष्टांतस्तथात्वेपि तस्यैकाक्रियेति न्यायेन तत्पदोत्तरमनुक्त्याऽस्येत्यनंतरमुक्त्या चैतत्फलस्यापि तंत्रेण वक्तुं शक्यत्वेनानंतर्यादेरिव सर्वथा ऽनुपादानाभावेन वैषम्यात् मतुब्विधावपि बहुव्रीहिदृष्टांतेनैवास्तीत्यस्य खंडनेन तद्दृष्टांतस्यैवौचित्याच्चेत्यत आह । बहुव्रीहिवच्चेति । अत्र तु तदनुपादानं स्पष्टमेव । अत एव पार्थक्येन दृष्टांतोक्तिः, अत एव च यथासंख्यं नेति भावः । यत्वाद्ये तथात्वेन दृष्टांतवैधर्म्येण तथाव्याख्यानेपि नांत्ये तथा व्याख्यानं युक्तं अत्र तदंतर्भावस्य मतुप्सूत्रभाष्यकैयटयोरुक्तत्वात् । तत्र हि तद्धितार्थद्विग्वपेक्षया पंचगुरित्यादौ बहुव्रीहिरंतरंगत्वमुक्तं तत्रास्तिग्रहणेन विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थापेक्षाद्द्विगोःषष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिरिति सत्तायुक्तपंचगवा संबंधे ऽन्तरंगत्वात्स एव न द्विगुरिति कैयटः।एवं साधर्म्यं दृष्टांतः। अत एव पार्थक्येन दृष्टांतोक्तिरिति तत्र तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात् अत एव तस्माद्द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति तदुक्तभाष्यप्रतीकमादायोपाध्यनुक्तावपि स्वाभाव्यादुभयोरस्त्यर्थविषयत्वेनांतरंगत्वाभावाद्विशेषविहितेन बहुव्रीहेर्बाधात्ततो मतुबादेर्निषेधो वाच्य इति सिद्धांतरीत्या कैयटो व्याख्यत् । अत एव मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति संगच्छते । वस्तुतः पंचकपाल इत्यादौ चरितार्थसमानाश्रयद्विगोरेव बहुव्रीहिणा परत्वात् बाध इति।विशेषेत्यादिमात्रकैयटोक्तिश्चिंत्या । भाष्यं तु सर्वमेकदेश्युक्तिरेव । एतेनार्थकृतबहिरंगत्वानाश्रयणादिदं चिंत्यमित्यपास्तम् । तथा दृष्टांतोक्तेराशयोप्युक्त एवेति वैधर्म्ये एवायं दृष्टांत इति गुरुचरणानामाकूतम् । तथाभूतेतीति । सर्वथा सूत्रानुपात्तेत्यर्थः । अनभिधानादिति । तद्द तस्तत्प्रतीत्यभावात्तो तदंतर्भावेण सर्वथा न भवत इत्यर्थः। आशयस्तु प्रागुक्त एव । तदुक्तमिति । प्रागुक्तं सर्वं मनसि निधाय स्वकल्पितवाक्येनैवमुक्तमित्यर्थः नतु निर्मूलं नवा भाष्याद्युक्तमनुक्तमिति भावः । अनंतरादिषु । आनंतर्यादिषु, आदिना सामीप्यसंग्रहः। एतेनादिपदं भवन्मते व्यर्थमिति मंदोक्तमपास्तम् । कैयटसंग्रहायाह । आकारेइति । उक्तभाष्यादिष्वित्यर्थः । न चास्य बहुव्रीहिमात्रविषयकत्वेन न यथाश्रुतत्वं प्रकृतसूत्रस्यैकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धमिति भाष्यकैयटविरोधापत्तेर्येति पूर्वपक्ष्युक्तं युक्तमेवेति वाच्यम्। संकोचे मानाभावात् अनभिधानरूपसाधकयुक्तेस्तुल्यत्वात् भाष्यस्यान्याशयकत्वेन कैयटस्य चिं-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वत्वाच्च। तदृध्वनयन्नाह। तत्रेति। उक्तमीलवाक्ये इत्यर्थः। वृत्तेरपीति। तथा-चाधिकसंग्राहकमपि तत् नतु स्वस्यैव संकोचकमुक्तभाष्यादेरिति भावः। अनं-तरेपीति। अनभिधानरूपयुक्तेरसत्वात् अत एव स्नानानंतरमित्यादिप्रयोगसं-गतिरिति भावः। नन्वेवमप्युक्तयुक्त्या ग्रामकूपेत्यादि न स्यादत आह। ग्रामेति। ग्रामोलब्ध इत्यादौ तथैव बोधात्ससीमके सारण्यके वृत्त्यात्र निर्वाहादाह। एवं गंगेति। अत्रापि संयोगेनानिर्वाहादाह। आदाविति। तेनाचधूरंतः समासः शिदित्यादिसंग्रहः। आद्ये कैयटोक्तिस्तु चिंत्यैव अंत्ये स्वसोरेडेति सूत्रस्थं भाष्यं गमकं एवंचाचधूरित्यादावगत्या तथैव भाष्यादिप्रामाण्यादिति मान्योक्तं प्रा-चामनुरोधेनेति बोध्यम्। एतेन शिशिरर्त्तुसमीपपौषचैत्रमासावित्यात्यर्थकः शैशि-रौ मासौ परिहायेत्यापस्तंबप्रयोगोपि व्याख्यातः। एवं च तत्र समासपदं तद्धि-तस्याप्युपलक्षणमिति निर्दुष्टमेव। एतेन ग्रामस्य नदीत्यादौ तत्प्रतीतिः प्रसिद्धे-वैति खंडनकृदुक्तमपास्तम्। अनेकांतपक्षे सर्वत्रैवैष गतिः यथैवं सति न दोषस्त-थान्यत्र स्पष्टम्। इयं रीतिः क्व दृष्टेत्यत आह। स्पष्टेति। तत्र हि परिग्रहणं किमि-त्याशंक्य नद्यंतं मर्यादांतं वा चैत्रस्य क्षेत्रमित्यादावंतशब्दस्य यथाक्रमं मर्यादाभि-विध्योर्दृष्टत्वादंत्यमात्रग्रहणार्थं तदिति उक्त्वा सर्वत्रैवांतशब्दः सह तेन वर्त्तते आद्ये तु नद्याः क्षेत्रत्वासंभवात्प्राङ् नद्या इति गम्यतइति तदग्रर्थमित्याद्युक्तं भाष्ये तत्र सर्वत्रैवेति प्रतीकमादाय संभवापेक्षतया व्याख्यायान्ये त्वाहुः। सर्वत्रैवांत-शब्दोवयववाची कस्य चिन्मुख्यं तत्वं कस्य चित्सामीप्यादुपचरितमित्याशयेनेदं भाष्यं, ततश्च तस्य तत्वान्मपर्यंतस्यादेग्रलाभान्नार्थःपरिणेत्याद्युक्तं,तेनातोल्रांते-त्यत्र मुख्यावयवे सामीप्योपचरितावयवेवेति भावार्थ इति न तद्विरोध इति तद्भावः। तदाह। कैयटइति। ननु ब्राह्मणकंबल इत्यादितस्तथाबोधाभावो नोक्त-भाष्यादिप्रतिपादितानभिधानेन तदर्थे ते प्रयोगा नेष्टाः संतु ग्रामकूपादौ तु तथा-प्रतीतिरस्तु तथा अत एव शिदित्यादि। नचेदक्षधुरंत इत्यादि च सूत्रभाष्यप्रयोगा अपि स्वरसतः संगच्छंते। अनंतरादिष्विति तु उक्तभाष्याद्यनुरोधेन क्वाचित्का-निष्टस्थलाशयकमिति न विरोधः अस्तु वा तत्तथैव उभयथापि प्रकृते इष्टसिद्धे-रेवेति लाघवमेवेत्यत आह। किं चेति। हस्येति। हत्वयवल् इति हसमीपल् इति वार्थ इत्यर्थः। धातोर्लस्येवेति। न च सिद्धांते आहतसूत्रेप्ययं दोष इति वाच्यम्। धातोरुपदेशे लस्य तत्रांत्यत्वाभावात् तथा च नांतरीयकत्वाल्लोपः स्यात् तयोर्व्याप्यव्यापकभावात् इत्संज्ञाप्रकरणोत्तरमित्परामर्शकतत्पदयुक्तस्यलोप-इतिसूत्रेण तयोर्जन्यजनकभावबोधनाच्चेति भावः। नन्वत्र लोपान्यफलाभावेने-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्संज्ञायास्तन्मात्रफलकत्वाभावेन लकारोच्चारणसामर्थ्यात्तदभावेन च नेत्वापत्तिः। यत्तु लकारपरित्राणार्थाकारोच्चारणसामर्थ्यादपि नेत्संज्ञालोपाविति । तन्न । तस्योच्चारणार्थतयाचारितार्थ्यादित्याशयेनाह । नचफलेति । लोपतदन्यफलयोरभाव इत्यर्थः । उक्तरीत्यैव समाधत्ते । देवदत्तेति । संबोधनमिदम् । हलेति । लोट्मध्यमपुरुषैकवचनं । प्रत्ययादिति । लितः प्रत्ययत्वाभावात् । न चाफलत्वात्मैव नेति न सामर्थ्यं, दृष्टांतेपि तथात्वापत्तेः । तच्चैकांगवैकल्येपि फलमस्तीति चेदत्रापि तुल्यं एतदर्थमेव दृष्टांतोक्तिरिति भावः । लित्स्वरस्यैवेति । तकाराकारस्येति भावः । फलत्वं वक्तुं शक्यत्वादित्यपि बोध्य मिति पाठः । अन्यस्तु लेखकप्रमादात् सोपि योज्य इत्याग्रहे तु देवदत्तेत्यतो यत इत्यादिः । इत्यपीति फलत्वपदोत्तरं योज्यमितिरत्रापि । यद्वा हल्पदार्थाज्ञानेनार्थद्वयासमर्पकत्वेन तं चैकशेषान्यतरासंभवोपिना समुच्चीयते । यद्वा किं चेत्यस्य दोषसमुच्चायकत्वेप्यपिः ज्ञानसमुच्चये, एवमग्रे पि सर्वत्रातोत्र न दोषशंकालेशोपि । एवं च नांतरीयकत्वाल्लोपेन देवदत्त इत्येव प्रयोगः स्यादिति भावः । धातुनिर्देशस्योक्तरीत्याचारितार्थ्यादाह । हलेति । नेत्वमिति । तेन लोपाभावद्वाराभावेन फलाभावाद्व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यकत्वान्नेत्वमिपि नेत्यर्थः । यत्रेत्संज्ञा तत्र तद्व्यापकलोपद्वारैव कार्यमित्यन्यत्र स्पष्टं एवं च नात्रपक्षे दोष इति भावः । ज्ञापकेति । उक्तनिर्देशरूपज्ञापकेत्यर्थः । लघीयसी । अत्यंतलघुभूता । नहि वर्णाभिव्यक्तिजनककंठाद्यभिघातगौरवमेवादर्त्तव्यं न ज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवमिति राजाज्ञास्ति तथा च संपूर्णसूत्रतो लघु त्वतएकदेशतंत्राद्यंगीकारवदादौ लस्येत्वापत्तिस्ततो निर्देशानुपपत्तिस्ततस्तदभावकल्पनमिति महागौरवात्ततो लघुतरत्वात्सूत्रावृत्तिरेवोचितेति भावः । एतेनोपदेशे इदंत्यं अच् अनुनासिकइतिसूत्रत्रयं हलंत्यमित्यत्र योगविभाग इत्यादितत्परिहारकपक्षाणां निवृत्तिः । तदध्वनयन्नाह । दिगिति । भक्तोलोपेति । नन्वेवमपि अमो मशितिसूत्रभाष्याद्वाक्यभेदावश्यकत्वेनात्रेष्टसिद्धिरेवेति चेन्न । तथासत्यपि तस्य यण्भिन्नविषयत्वस्य सयोगांतस्येति सूत्रभाष्यादावश्यकत्वात् । अन्यथा मिथस्तयोर्विरोधो दुष्परिहरः । नचैवमप्यंत्यपक्षे निस्तारः । तदा भाष्यवार्त्तिकस्वारस्येनेष्टशलक्ष्याणामनभिधानात् । अन्यथा फलभेदापत्त्या तदसंगतिः । विसर्जनीयविधायकसूत्रेकार्यकालपक्षेपि तत्परिहारस्य दूषितत्वाच्च । एतेनांत्यपक्षे तत्संभव इति जगन्नाथरत्नाकरोक्तमपास्तम् । तदध्वनयन्नाह । सौत्रइति । मूलोक्तमेवेति । संपूर्णसूत्रावृत्तिरूपमेवेत्यर्थः । एवः । पूर्ववत् । एकशेषनिर्देशाद्वासिद्धमितिभाष्यस्याप्ययमेवार्थः कैयटस्य

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

चिंत्य एवेति । स्पष्टमन्यत्रेति भावः । लघु, लघीयः । ननु मूले द्वंद्वप्रयोक्तुस्तद-संभव उक्तः स चायुक्त इति खंडनकृदादिराह । नचेति । आदिना तस्थस्थमि-पामित्यादिसंग्रहः । अन्वयेपीति । लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधवेलायामिति शेषः । तथा च तथान्वयवत्तस्या अप्यभावात्कथं द्वंद्व इति भावः । प्रथमतः, उक्तबोधात्प्रा-क् । एवमग्रेपि । इतरेतरद्वंद्वे साहित्यं विशेषणमिति तन्मतेनाह । साहित्यादा-वच्छिन्नइति । मुख्यमते तु साहित्ये साहित्यान्वयेति बोध्यम् । अन्वयेति । नामार्थयोरिति व्युत्पत्त्या कल्पितेनाभेदान्वयमात्रेणेत्यर्थः । मात्रपदेनान्वयस्य ल-क्ष्यसंस्कारकस्य कल्पने तस्या न वास्तवत्वमिति ध्वनयति पूर्वपक्षी अस्य सहवि-वक्षात्वे हेतुत्वेनान्वयः । एवं च तदानीं वक्तुः सहितबोधेच्छायाः सत्वं श्रोतुरपि तथैव ज्ञानद्वयमिति भावः । इहापीति । हलंत्यमित्यत्रापीत्यर्थः । यद्यपि हल् च् हल्चेत्येव द्वंद्ववाक्यप्रयोगस्तथापि पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानित्याह । लकार इति । अस्य बोधस्य द्वंद्वसाधुत्वाद्यर्थकत्वात्तत्र चानुपयुक्तत्वान्नांत्यत्वनिवेशः ए-कत्वान्वयसूचनायेत्पदोल्लेखः । स च संज्ञापरिभाषमित्यादिवदिति भावः । सा-मान्यत इति । हल्पदवाच्यत्वेन स कश्चिदित्यर्थः । हलिति । सुबंतश्रवणेन तत्र पदत्वग्रहे पद्यतइति व्युत्पत्त्या सामान्यतोऽर्थधीहेतुत्वस्यग्रहे तुल्यवित्तिवेद्यतया तद्वाच्यत्वस्याप्यर्थमात्रे ग्रह इति भावः । ननु शक्तिग्रहस्य व्यवहाराधीनत्वेनैव तद-भावात्कथमेतदत आह । कॢप्तमिति । सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या सहेत्यादिः अने-नावास्तवत्वंतस्यांशे ध्वनितम् । एवं च हल्पदार्थज्ञानस्य प्रागुभयोरपि सत्वात्तादृश-सहविवक्षायाः सत्वेनात्र द्वंद्वः सुलभ इति भावः । नन्वेवमस्य वैयर्थ्यापत्तिरेवांशे इति दृष्टांतवैषम्यमत आह । तत इति । उक्तरीत्या द्वंद्वसाधनोत्तरमित्यर्थः । वि-शेषेति । नहि निर्विशेषं सामान्यं भवतीति न्यायेन सामान्यज्ञानस्य विशेषजि-ज्ञासाहेतुत्वात् अन्यथा वैयर्थ्यमेवास्य स्यादिति भावः । तत्रेष्टबोधाय गमकमा-ह । दिगिति । उक्तबोधनेत्पदार्थज्ञानसत्वेनास्यार्थज्ञानस्य सत्वादिति भावः । विशेषत इति । हादिलांतवर्णानां हल्त्वेनेत्यर्थः । वाक्यार्थः तद्बोधः आंशिकः । पुनस्तस्यानुपयोगात्तत्संस्कारक इति । एवं च द्वंद्वोपपत्तिर्नास्य अंशस्यवैयर्थ्यं नाप्य-न्योन्याश्रय इति भावः । ननु न सहविवक्षाशब्दार्थः किं तु वक्तुः सहवक्तुमिच्छा तस्याश्चाद्यंतावित्यादौ वक्तुस्तयोः प्रत्येकं ज्ञानेनोभयत्र सत्वेनादोषे यत्र हल्ज्ञा-नाभावेन तदभावात् द्वंद्वाप्राप्तिरिति दृष्टांतवैषम्यं दृष्टासिद्धिश्चेत्यतः तत्साम्यं द्रढयन्निष्टसिद्धिमन्यथाप्रतिपादयति । किंचेति । वक्ता चास्य शास्त्रस्य पाणिनि-रेवेत्याह । साचेति । तादृगिच्छा चेत्यर्थः । सूत्रेति । आदिरंत्येनेतिसूत्रप्रणयने-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नेत्यर्थः । यत्तु हलंत्यमितिसूत्रप्रणयनेति व्याचख्यौ । तन्न । तस्य यत्किंचिदर्थकत्वे-
नापि सार्थक्यापत्तेः । ततः पूर्वमपि । उक्तसूत्रार्थबोधात्प्रागपि । हल्पदार्थेति ।
हादिहांतानां हल्त्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमपि सूत्रवैयर्थ्यं श्रोतुस्तथाज्ञानाभावेनेष्टा-
र्थसिद्धेरत आह । बोद्दबोध इति । तेषामुक्तसहविवक्षाभावे प्राक् लस्येत्संज्ञाबो-
धस्तत आदिरंत्येनेत्यस्य ततो हलंत्यमित्यस्येत्येवं क्रमेणेत्यर्थः एवः सहबोधव्यव-
च्छेदे । एवं चोभयथापि तस्याः सत्वेनासंभवादिति मूलमयुक्तमेवेति तस्य भावः ।
नन्वेवमपि दृष्टांतवैषम्यं तथाहि तत्र पाणिनेतयोस्तत्तद्रूपेण समुदितरूपेण च ज्ञा-
नेतत्सूत्रार्थबोधात्प्रागस्त्येव तज्ज्ञानस्य तच्छास्त्रासाध्यत्वात् अतोंत्यान्वयेन तत्स-
त्वाद्दतद्द्वंद्वप्रयोगः साधुरेव श्रोतुरपि प्राक् तत एव तत्सत्वेन तत्क्रमेण तथैव बो-
धः । न च पाणिने द्वैविध्येनबोधेपि श्रोतुस्तथा बोधाभावादस्य च लक्ष्य-
संस्कारकत्वात्सूत्रवैयर्थ्यमेवेति वाच्यम् । यथासंख्यसूत्रबलात् पार्ष्णिकतथाबोधे-
नादोषात् अत्र तु न तथाद्वयोरेतत्सूत्रार्थबोधात्प्राक् तदज्ञानात् सामान्यतो ज्ञान-
कल्पनायां मानाभावाच्च । सूत्रस्य यत्किंचिदर्थकया सिद्धांतरीत्या वा सार्थक्या-
च्च । यत्रानुपपत्तिस्तदन्यगमकाभावाच्चेति । अतस्तद्दृष्टांतेनात्र तत्साधुत्वोपपाद-
नं तस्यायुक्तमेवेति गूढाशयेन समाधत्ते । आद्यंताविति । सूत्रारंभेति । अत्र शास्त्रे
ऽसंभवात् लोकादौ स्थानाख्यलौकिकप्रमाणादेव सिद्धेः तस्य वैयर्थ्यमिति भा-
वः । तथासत्यपीति शेषः । पार्ष्णिकयथासंख्यान्वयेपीत्यर्थः । अंगीकारेपीति ।
तथान्वयेनेत्यादिः।तत्सामर्थ्यात्तथान्वयेपि समूहान्वयरूपेणेत्यर्थः।यद्वा तथा तेन प्र-
कारेण,अयं भावः।यद्यपि समासत उपस्थितिरेकैव तथापि तत्सूत्रारंभसामर्थ्येनात्र
शास्त्रे लाघवेन द्वंद्वनिर्देशेपि प्रत्येकान्वयबोधतात्पर्येण तथान्वयबोधकपृथग्वाक्य-
कल्पनया बोधो।न ततः प्राक्। अन्यथा साहित्ये द्वंद्वविधानात् क्रमान्वयो न स्यात् एवं
च तत्सूत्रद्वंद्वनिर्दिष्टयोस्तथान्वयेत पिद्वंद्वस्यसाधुत्वंबोधयतिस्वशास्त्रे एवं च प्राक्
ततः पदार्थोपस्थितावप्यतात्पर्यविषयत्वान्न मूहान्वयबोधस्तथा तत्पदात्तेनलो-
के आद्यंतौ वर्णानां विप्रशूद्रौ लोचनाधररक्तताहृतरागेत्यादौ न द्वंद्वस्य साधुत्व-
मिति । अन्यप्रकारेणेति । एकस्य तत्पदवाच्यत्वेनान्यस्य तत्वेन ज्ञानमिति रूपे-
णेत्यर्थः।तस्य द्वंद्वस्य।एवमाद्ये दूषणमुक्त्वा त्वदुक्तद्विविधोपि सहविवक्षापदार्थोनेति
ध्वनयितुमादिरंत्येनेतिसूत्रमेव तत्र मानमितिशंकां दूरीकर्तुं चाद्यसाधारणं द्विती-
ये तदाह। किंचश्रोतृणामितिश्रोतृसंबंधिसहबोधकर्तृकभवनेच्छाहेतुकवक्तृसंबंधि
सहकथनेच्छाया इत्यर्थः एवेनोक्तयोर्व्यावृत्तिः।सहविवक्षात्वेन । श्रोतृणामपीति
द्वंद्वप्रयोगेण श्रोतुः सहबोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वस्य निर्णयात् । अन्यथा ता-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

न्प्रति वक्तुं द्वंद्वप्रयोगो हथा स्यादिति भावः । अपिर्वक्तृसमुच्चये । सहबोध इति । सहबोध एवेत्यर्थः । एवेन क्रमसामान्यबोधयोर्व्यावृत्तिः एवं च दृष्टांते न दोषः अत्र तु अन्योन्याश्रयग्रस्तत्वाद्‌बाधितः । नन्वेवमपि श्रोतुर्हल्पदार्थाज्ञानेन तथा सहबोधासंभवेनात्र क्रमेणैव बोधोस्त्वत आह । तादृशेच्छेति । उक्तरूपेच्छयेत्यर्थः । द्वंद्वप्रयोगान्यथानुपपत्त्या तस्या आवश्यकत्वादिति भावः । तेषां श्रोतॄणाम् । तादृशबोधेति । हल्पदार्थाज्ञानात्तथा सहबोधाजनकहलंत्यमिति शब्दप्रयोगित्वित्यर्थः । तान्प्रतीति शेषः । भ्रांतत्वेति । श्रोतृनिष्ठहल्पदार्थाज्ञानस्य तस्य ज्ञाने ऽज्ञानेपि भ्रांतत्वापत्तिरित्यर्थः । एतेनादौ विशेषाज्ञानात्पाणिनेः सामान्यज्ञानम् । किं च श्रोतृद्वंद्वोपपत्त्यर्थं क्रमेण बोधात्तदावश्यकं वक्तु स्तथात्वेपीत्यपास्तं,भ्रांतत्वापत्तेः, श्रोतुस्तदुपपत्तेरनावश्यकत्वाच्च । ततः कस्यापि सामान्यतोबोधाच्चेति दिक् । ननु द्वंद्वप्रयोगेण श्रोतुः सहबोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वमित्ययुक्तं मुखनयनं पश्येत्यादावन्यतराज्ञानवतो ऽन्यतरस्यैव बोधेन तादृक्वक्तृतात्पर्यविघातादितिखंडनकारोक्तं मुख्यदूषणं खंडयति । मुखेति । दोषइति । द्वंद्वासाधुत्वरूप इत्यर्थः।उभयज्ञत्वप्रकारकज्ञानविषयश्रोतारं प्रत्येव मुखनयनमित्यादिद्वंद्वप्रयोगादिति हेत्वर्थः । एवं च दैवादागतस्य तदज्ञानवतः कस्य चित्सहबोधासंभवेपि तादृशस्योद्देश्यस्य श्रोतुः सहबोधस्यैव सत्वेन तस्याः सत्वात् न तात्पर्यविघातः भ्रमे तु श्रोतुर्न कस्यापि बोधः अत्र तु न कश्चिदपि, इतः प्रागुभय इति विशेषः । अत एव तुः प्रयुक्तः एतेन पाणिनेर्हल्पदार्थप्रसिद्धेस्तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वेन वक्तुमिच्छा सहविवक्षा वक्ता च स एवेति कुतस्तदसंभवः बोद्धॄणां यद्यपि द्वंद्वघटकहल्पदार्थाज्ञानात् द्वंद्वार्थबोधो दुर्लभस्तथापि लेत्संज्ञायां तेन प्रत्याहारे हल्पदार्थसिध्या पदार्थबोधापत्तिः नहि तेषामध्ययनादौ तज्ज्ञानमावश्यकमिति नियमोस्तियतस्तदसंभवेन द्वंद्वोनुपपन्नः स्यादिति रत्नकाराद्युक्तमपास्तम् । तत्रमायाहेतुत्वे कथमत्र प्रयोगो ऽत आह । तेनेति । उभयज्ञत्वेनेत्यर्थः । तथा च भ्रमप्रमासाधारणज्ञानत्वेन हेतुत्वं लोकसिद्धमिति भावः । एवं च तदसंभवादिति उक्तिर्युक्तैवेति बोध्यम् । ननु नायं सहविवक्षापदार्थः धातोरिति सूत्राच्चरतो ऽलाभात् अतस्तदुक्ततादृशतामभ्युपेत्याप्यंत्ये दूषणमाह । किंचपाणिनेरिति । अप्यंतं व्याख्यातम् तदभिप्रायेति ज्ञातहल्पदार्थतात्पर्येण हलिति द्वंद्वप्रयोग इत्यर्थः । अत्रहेतुमाह । अन्यथेत्याद्यापत्तेरित्यंतेन । अन्यथा तत्तात्पर्येण तत्प्रयोगांगीकारे । व्याख्यात्रिति । पाणिन्यादयो व्याख्यातास्तेषां या परंपरा शिष्यरूपा तया ऽवगतं ज्ञातं यद्वक्तृतात्पर्यं तदन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः इयं च लक्षणायां शक्त्यनुमाने वा

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

हेतुः । ननु तथापि जघन्ये लक्षणेति मीमांसकसिद्धांतात् तत्रैव विरोधोपस्थितेश्चां-त्यपदे एव तस्या औचित्यमत आह । लट्स्मइति । कैयटोक्तरीत्या तद्वत् । अयं भावः तत्र हि स्म पुरा भूतमात्रे न स्मपुराऽद्यतनइति वार्त्तिकद्वयं पठितं तत्र कैयटः तत्राद्ये स्मपुराशब्दाभ्यां आद्यंताभ्यां लट्स्मे अपरोक्षे च ननौ पृष्टप्रतिव-चने नन्वोर्विभाषा पुरिलुङ्चास्मइति पंचसूत्री लक्ष्यते अन्यथा आद्ये भूतमात्रे स्वविधानात्तस्यैवचाद्यतननिषेधद्वारा तद्विशेषप्रतिपादने तात्पर्येण निषेधादेकत्र लट्स्मे अपरोक्षे च पुरिलुङ्चास्मइति सूत्रत्रयविषये एकस्य प्रत्ययः ननौपृष्टन-न्वोर्विभाषेतिसूत्रद्वयेन भूतमात्रे प्रत्ययः अंत्यलक्षणौचित्येऽपि लक्ष्यानुरोधाग्नि-मभाष्याच्चाद्ये एव सेति । एवमत्राप्याद्यंताभ्यां हकारलकाराभ्यामुक्तहेतोर्लक्ष्या-नुरोधादंत्यपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या च हादयो लक्ष्यंते । तदवच्छेदकं च तद्वाच्यघटितत्वं तत्सवर्णघटिततद्व्यक्तित्वं चेत्यन्यदेतत् । तथा च स सिद्धांतो न स्वीक्रियतइति लक्षणा च शक्त्यनुमानवद्बोधसंभवहेतुः । क्व चिदावश्यकशक्त्य-नुमित्यानिर्वाहे लक्षणा न युक्तेत्याह । तंत्रांतरीयेति । वस्तुतः शक्त्यभावेन स-मुदायस्य शक्यसंबंधरूपलक्षणासंभवः उभयोर्लक्षणांगीकारे तु गौरवमत आह । तंत्रांतरीयेति । शास्त्रांतरीयेत्यर्थः । स्वौजसित्यादिप्रतिचिकमिति भावः । ननु तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वस्य सर्वतंत्रप्रसिद्धत्वादस्तु तथा सा शक्तिबीजत्वस्य तु कस्याप्यनभिमतत्वात् कथं तया तदनुमानमत आह । प्रथमादीति । अयं भावः । यद्यप्येवं तथापि पूर्वव्याकरणेषु प्रतिचिकं संज्ञायाः कृतत्वात् तदनुरोधे-नोक्तहेतोः प्रातिपदिकार्थेत्यादिषु प्रथमादिपदानां यथा तत्र शक्तिकल्पनमेव मत्रापि तेषु हादिहांतान् स्वरूपेण पठित्वा हल्संज्ञायाः कृतत्वात् तदनुरोधे-नोक्तहेतोस्तेषु तस्य तत्कल्पनमिति ततस्तत्तात्पर्यकहल्शब्दप्रयोगमात्रात्तदा शंका इतरेतराश्रयाशंका आदिना एकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धमित्यस्य परिग्रहः । परेति । एतदुभयपरेत्यर्थः । एवं च तत्परिहारार्थं तवापि प्राक् तादृशं हल्प-दार्थज्ञानमाश्रित्य कथंचित्सहविवक्षया द्वंद्वसाधनप्रयासो विफल आपद्येति भावः । एतेन सूत्रमतेवर्णवत्प्रसिद्ध एव हल्पदार्थ इति मंदोक्तमपास्तम् । नचे-तत्र लक्षणाद्यंगीकारे । लक्षणादिनेति । उक्तप्रकारलक्षणादिनेत्यर्थः । आदिन शक्तिसंग्रहः । एवमग्रेऽपि । एवः स्पष्टार्थः । वैयर्थ्यपदोत्तरं वा योज्यः क्वचित् ह-ल्पदे, इतिर्हेतौ सर्वत्र । अजादिपदेष्वपि । अत्र हेतुमाह । नास्येति । भाष्यकृत वार्त्तिककृतं प्रत्युक्तिः तत्र हि विंशत्यादयः सप्रकृतिप्रत्यया निपात्यंते इत्युक्त तत्र दोषानुक्ता ऽनारंभो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु इत्युक्तं तेन

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पूर्वकल्पस्य दुष्टत्वाद्द्वाशब्दस्तर्ह्यर्थे तत्र प्रकृतिप्रत्यययोरनुगमाभावेप्यर्थाभिधानात्ते यथाव्युत्पन्ना एवमेतेपि संख्यायां संख्येये च स्वभावतः पृथक्प्रयुक्ता हर्यादिवद-नेकार्था इति न फलं तस्येति तद्भावः । ततः सूत्रं समर्थयत् भाष्यकृत्सहस्रं गाव इत्यादिप्रयोगदर्शनात्तेषामपि शुक्लादिवद्गुणिनि योगित्वमेव । नहि संख्यानि-रपेक्षं संख्येयबोधकत्वं तेषां येन त्वदभीष्टरूढत्वं स्यादिति न तद्दृष्टान्तेन सूत्रप्रत्याख्यानसंभवः । तर्हि तत्रापि सूत्रमावश्यकमितिशंकानिरासायोक्त-यान् नासूयेति । प्रकृतिप्रत्यययोरनुभाविना मंदबुद्धीनामननुग्रहादननुग-मस्य दोषत्वेपि नाचार्यस्य सः सर्वशब्दानुगमस्यानंत्येन कर्तुमशक्यत्वाद्दिक्-प्रदर्शनार्थमत्र कृतानुगमोपि न तस्य तद्विषयेषु विंशत्यादिष्वर्थवि शेषानिश्चयस्य स्वप्रज्ञापराधजन्यत्वेन तस्यानपराधत्वादिति तद्भावस्तदाह । भाष्योक्तेरिति । परिष्कृतमुपसंहरति । तस्मादिति । उक्तभाष्यासंगतेरि-त्यर्थः । करिष्येति । करिष्यमाणः नतु कृतः क्रियमाणोकरिष्यमाणो वा शक्तिग्रह-स्योपायो यस्य पदस्येत्यर्थः । तदभिप्रायेति । प्राक्ज्ञातार्थाभिप्रायेणेत्यर्थः । पूर्वं । तादृशशक्तिग्रहोपायज्ञानात्पूर्वं,एतेन वस्तुतो बोधॄणामपि न तदनुपपत्तिः भाविनीं ह्यल्पदार्थप्रसिद्धिमादाय पदार्थद्वयस्यैकबुद्ध्यारूढत्वमात्रेण तदुपपत्तेरिति रत्नाकरमंदाद्युक्तमपास्तम् । उक्तार्थे हेत्वंतरमप्याह । ध्वनित इत्यादिभाष्येणापी-त्यंतेन । अष्टादशानामिति । तदादीनामित्यर्थः । तेनेकारेण शग्रहणादिसंग्रहः । अत एवांते ऽष्टादशादीनामिति वक्ष्यति । उपदेश इति । आद्यमुच्चारणमित्यर्थः । तच्च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्त्तकानामिति भावः । उत्तरकालेतसंज्ञेति । ज्ञातस्य संज्ञाविधानात्तदपितदव्यवधानेन पदार्थोपस्थितिरपि पश्चादितिभावः।प्रत्याहारः आदिरंत्येनेति सूत्रैकवाक्यतयाणादिसंज्ञारूपः सवर्णसंज्ञा इष्टाविषयैतत्संज्ञित्व-ग्रहः । तदुत्तरेति।सवर्ण पदबोध्यनिश्चयोत्तरकालं तत्सूत्रं अकारादिभिः स्वस-वर्णत्वेन ज्ञातानां ग्रहणं बोधयतीत्यर्थः । एतेनेति । तत्समूहयुक्तेनाणुदित्सूत्रे-णेत्यर्थः । समूहस्याप्युक्तरीत्या परंपरयोपयोगादिति भावः । अन्यत्रासमुदितघ-टकान्यकःसवर्णइत्यादौ विधेयान्वयेति शेषः । स्वस्मिन् । अणुदित्सूत्रे । स्वांगे । उपदेशादौ । सवर्णानां ग्रहणं भवतीत्यनुषंगः अंगत्वं चोपकारकत्वेन तदा त-द्वाक्यार्थानिष्पत्तेः । तदाह । वाक्यापरीति । स्वस्वांगान्यतरजबोधकालेसमुदित-तत्परिसमाप्तीत्यर्थः । सवर्णपदार्थनिर्णयं विना तद्ग्रहणबोधनासामर्थ्य-मिति यावत् । हेतुत्वं विशदयति । अन्यथेति।प्रकृते प्राक् ज्ञातार्थाशयेन प्रयोगांगी-कारे इत्यर्थः । तुल्यास्यनाभ्रत्नौ अणुदिदित्यादिशास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या ह-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्पदार्थज्ञानवत्तत्रापि क्रमेण तत्तत्पदार्थज्ञानस्य तत्तत्सूत्रार्थबोधात्प्रागपि सत्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्य तत्तच्छास्त्रासाध्यत्वे न च पाणिनिना हल्पदप्रयोगवन्नाज्झलावित्यादौ सवर्णाशयेनोक्तन्यायस्य श्रोतॄन्प्रति प्रवृत्तत्वात्प्रयोगे कृते तेषामप्युपदेशादिक्रमेण हल्पदार्थज्ञानवत्तदनुपपत्त्या लक्षणादिना बोधे जाते तन्न्यायबोधकभाष्येण किं कृतमित्याखंडलार्थः । अयं भावः तत्र ह्रीकारेण शस्यापि ग्रहणादचत्वाच्च शयोः सवर्णसंज्ञानिषेधे परश्शतानीत्यत्र झरोझरीतिलोपो न स्यादित्याशंकां निराकर्तुं तन्न्यायाश्रयणं पाणिनेस्तथाव्यवहारे तु तयोरुक्तरीत्या निषेधप्राप्तिस्तदवस्थैव तन्न्यायस्य श्रोतॄन्प्रति प्रवृत्तत्वेपि तं प्रत्यप्रवृत्तत्वात् एवं च तदाश्रयणं व्यर्थमिति । एवमकारादिभिरष्टादशादीनां ग्रहणे ऽकाराणामपि मिथो निषेधः स्यादित्याह । कथंवेति । वारणमिति । दीर्घप्लुताकाराभ्यां हकारेणासावर्ण्यं तु प्रश्लेषादिति स्पष्टमन्यत्र । भाष्योक्तमिति । उक्तन्यायेनेति भावः । विभाव्यताम् । इंद्वादिभिरिति शेषः। तदाहेति । तत्सर्वं हृदि निधायाहेत्यर्थः । तयोः समीपबोधकत्वे पूर्वापरशब्दवदवधिमच्छब्दत्वेनानिष्टसिद्धेरुक्तं मूले अवयवाभ्यामिति । तद्बोधकपदाभावादाह । अवयवेनेत्वेति । प्रकारत्वं तृतीयार्थः । तस्य चैकदेशे बोधेन्वयो नित्यसाकांक्षत्वात् लोके अयमादिरंतोवेत्युक्ते ऽवशिष्टमपि किंचिदस्तीति नियमेन प्रतीतिः सहप्रयोगे परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति तदर्थकाभ्यां आद्यंत्यावयवत्वेन बोधकाभ्यामाद्यंत्यशब्दाभ्यां इत्यर्थः । समुदायस्येति । आदिमध्यांतसमूहरूपस्येत्यर्थः । अनेनावयवी समुदाय इति मूलमप्युक्तार्थकमिति ध्वनितम् । अत एवोद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्यामेकत्र लक्ष्ये तस्याप्रयुक्तत्वादानर्थक्यात्तदंगेष्विति न्यायसंचारः । एतेनाक्षरसमाम्नाये तथासत्वादिदमयुक्तमित्यपास्तम् । सिद्धानुशासकत्वाच्छास्त्रस्य कार्यार्थसंज्ञाया अत्राफलत्वाच्चेति भावः । मौलतृतीयांतार्थमाह । संज्ञेति । शक्तिग्रहेति । एतेन तदानीमतत्वात्सा स्यादित्यपास्तम् । इत्यर्थ इति । एतेनावतरंतीत्यादेरितरेतरद्वंद्वेपि साहित्यस्य विशेषत्वादर्थांतरं, स्वमित्यनुवृत्तिस्तु नियमशास्त्रवदंत्यनिवृत्तितात्पर्यिका भाष्यादेरप्ययमेवाशयः । अत एव तत्रभेदेनोक्तिः एवं च वार्त्तिकान्यरीतिरेव मूलकृदिष्टा । अत एव निर्देशादित्युक्तम् । अन्यथा अप्रधानत्वादित्येव वदेदित्यपास्तम् । अवयवेषु संज्ञाविश्राम्यतीत्येव सिद्धे मध्यमपदयोरजागलस्तनत्वापत्तेः । संज्ञारूपसमूहस्यापि अफलत्वेनैवोक्तरीत्या वारणेन नत्वित्यादिनिर्णयादित्यंतग्रंथस्य निष्फलत्वापत्तेश्च । तन्मते तद्विशेषत्वस्य तत्राभावाच्चेति दिक् । मूले उत्सर्गत इति । दर्शिते राजमातंगास्तस्य

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वामी तुरंगमा इत्यादौ व्यभिचारादिति भावः। यथा कथंचित्तस्य पृथगुपस्थितौ तस्यापि तेन परामर्श इति तु भाष्यादौ स्पष्टम्। नन्वेवंरीत्या मूले आदिसंग्रहां-त्यवारणे अयुक्ते असंभवात् वार्त्तिकस्य जागरूकत्वेन तेनैव वारणसंभवाच्च स्वमि-त्यस्यावश्यकत्वेन तत्सूत्रासंगतेश्च अंत्यवारणार्थमेतत्क्लेशांगीकारेपि मध्यानुबंध-वारणाय वार्त्तिकस्यावश्यकतया भक्षितेपीतिन्यायापाताच्चेत्याशयेनाह । वस्तुत इत्यादि। ज्ञापकादिनेति। तेनैवेत्यर्थः। अत एवोपसंहारे तथोक्तिः यश्चप्रत्या-हारेत्यग्रहणं स्यात्तर्हि पचतीत्यादावादगुणाद्यापत्तिरतः क्ङितिचेत्यादिज्ञा-पकाश्रयणमिति भावः। आदिना प्राधान्यलोपयोः संग्रहः । अस्यापि, अंत्यस्या-पि। अपिर्मध्यानुबंधसमुच्चायकः। संज्ञाकार्यमिति । तद्रूपं कार्यमित्यर्थः। एव-व्यावर्त्यं ध्वनयितुं तत्र हेतुमाह। आद्यंतेति। तथाबोधकेत्यादिः। अन्येषांमध्यगानां तयोः संज्ञायाः अजादिसंज्ञायाः। प्रकारांतरेणेति। वार्त्तिकोक्तज्ञापकाद्यन्यप्रकारे-णेत्यर्थः। तेन त्वंत्यस्यैव वारणं नादेरिति भावः। अत एवाह। स्वशब्देति। चः फलपदोत्तरं योज्यः तदनुवृत्तेः फलाभावश्चेत्यर्थः। नन्वेवं भाष्याद्यसंगतिरत आह। भाष्येपीति। अपिना परममूलसमुच्चयः। एतदिति। ज्ञापकादीत्यर्थः।एवेनानु-वृत्तिनिरासः। तद्द्वयमुपपादयति। संज्ञेति। विशिष्टस्य वर्णद्वयात्मकाजित्यादेः। एवमग्रे पि। प्रत्येकं तत्तद्रूपेणास्य च स्वचेत्यादेः। अजादिपदेत्यर्थः। चस्त्वर्थे। को वि-रोध इति। संज्ञा हि संज्ञिनं बोधयति न स्वं विरोधात् उद्देश्यविधेयभावस्य भे-दनिबंधनत्वात् तत्र शक्तिग्रहासिद्धेः नैवमत्र उक्तरीत्या तदवच्छेदकयोस्तयोश्च भि-न्नत्वादिति भावः। उक्तमेव दार्ष्टांय सदृष्टांतमाह। यथेति। धिशब्दस्येति। इदं च तदंतसंज्ञापक्षे वर्णसंज्ञापक्षे तु तद्घटकेकारस्यापीत्यर्थः। आदिना दृष्टांतांतर-संग्रहः। तद्यथा गुणशब्दः संज्ञारूपस्य बोधकोपि स्वघटकोकारस्यापि तथा। अत एव हे नदीत्यादौ ह्रस्वे सन्निपातपरिभाषया एङ्ह्रस्वादिति लोपो न स्या-दित्याशंक्य गुणात्संबुद्धेरित्येतावता सिद्धेः तथापि कृतसूत्रसामर्थ्यात्तद्विषयेऽस्याप्र-वृत्तिरिति ह्रस्वमेजंत इति सूत्रे कैयटः संगच्छते अन्यथा हेगुणेत्यत्र लोपाप्रसिध्या ह्रस्वपदचारितार्थ्येन तदसंगतिः स्पष्टैवेति। निर्णीतमुपसंहरति। एवंचेति। अविरोधे चेत्यर्थः। अचंकारस्त्वपाठः पौनरुक्त्यापत्त्यां ऽत्यैव वैयर्थ्यापत्त्या च ग्रंथासामंजस्या-त्। प्राप्नोत्येवेति। तथा च तयोरवारणं तदनुवृत्तिनैष्फल्यं च सिद्धमिति भावः। प्रत्युतानुवृत्तावप्यनिष्टं तदवस्थमेवेत्याह। किंचेति। असंभवेपीति भावः। बा-धमिति। मूलोक्तमित्यर्थः। एवं च मूलयुक्त्या अनिर्वाह एवेति भावः। तत्र विशि-ष्टपरामर्शेसति। समुदायविशेषणं वा। एतेन भाष्यमतेपि न तत्सूत्रस्य सर्वथा

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

अभावः किंत्वदृष्टार्थत्वमात्रं तस्य, एवं चानुवृत्तिः सुलभैवेत्यपास्तं, उक्तयुक्तेः अवधारणासंगत्यापत्तेश्च । यत्तु तन्मतेपि लाघवादादिरंत्यइच्च सहेति न्यासे कार्ये गुरुभूततथान्यासेनांत्यं प्राधान्यबोधनद्वारा आदेः प्राधान्यबोधनेन परार्थत्वेपि संज्ञित्वबोधनं आदिपदावृत्तिर्वेति । तन्न, गौरवात् उक्तरीत्या तस्यावश्यकत्वाच्च । तद्ध्वनयन्नाह । तस्मादित्याद्यलमित्यंतेन । तस्मात् आवश्यकत्वाद्धेतोः । तत्कार्यं संज्ञारूपं कार्यं । एतेन तस्मादित्यादिग्रंथः पुनरुक्तो निःसारश्चेत्यपास्तम् । करिष्यमाणासकृद्गुर्वादिमतखंडनसूचिततद्द्वेषनिरासायाह । मूलेयद्यपीति । नकेवलं ममतत्रैवाभिनिवेशः किं तु यस्य कस्याप्यसदुक्तिनिरास इति सदर्थमात्रग्राहित्वेन न मम स इति भावः । वक्ष्यमाणरीत्या भाष्याद्युपपत्तेर्मूले यथाश्रुतमसंगतमितिचेत्तदेव ध्वनयितुमाह । तत्र हीत्यादि । उपदेशेजितिसूत्रभाष्ये हीत्यर्थः । प्रत्यक्षमिति । आख्याने प्रत्यक्षत्वस्याविशिष्टत्वादिंद्रियगोचरार्थस्य यदाख्यानं तथोच्चारणेन बोधनं स उपदेश इत्यर्थः । यद्यप्यनुनासिकत्वमपि तद्ग्राह्यं तथापि तच्छब्दबोध्यत्ववेलायां न तत्तथेति भावः । गुणैरिति । प्रत्येकं प्रसिद्धसाधारणधर्मोपादानेन यद् बोधनं स उदेश इत्यर्थः । बहुत्वमतंत्रमिति भावः । नासाविति । आङोनुनासिकइति सूत्रविहितानुनासिक इत्यर्थः । तथोच्चारणेनाबोधनात्तथा चांत्य एवायमिति भावः । व्यवहारेणेति । तेनापीत्यर्थः तेन लृटः सद्वा निष्ठेतिविहितानामवयवेत्संज्ञेष्टत्वसंग्रहः । अत एव णांतेतिसूत्रे वार्त्तिककारोक्तोपदेशपदेन तस्यैव ग्रहणम् । कथं तर्हि तत्संग्रहस्तद्ग्राह्वत्तिस्यात आह । उपदेशनइति । उच्चारित इतिशेषः । उक्तम् । भाष्यकृता । तत्रहीत्यस्यान्वयः तच्चोपदेशकरणं चास्य रूपमित्यंतेनान्वयः । प्रसिद्धशास्त्रपदार्थग्रहणेनिष्टसिद्धेराह । शासनेति । प्रयोगेत्यादिः । ननु तथाप्यतिप्रसक्तिरेवात आह । प्रत्यासत्त्येति । उपस्थितत्वेनेत्यर्थः । तच्छास्त्रीयेति । एतच्छास्त्रोपात्तेत्यर्थः । एतेन तथाकरणेपि आङः प्रातिपदिकत्वादादेशत्वाच्च दोषस्तदवस्थ एवेत्यपास्तम् । धात्वागमेति । हलंत्यमित्यत्र व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्योक्तमित्यर्थः । निपातस्य प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धमिति न पृथगुक्तिः । एवं च नाव्याप्त्यतिव्याप्तीइति भावः । उक्तहेतोर्यथाश्रुतत्वे प्रौढिवादमात्रमित्यस्यायुक्तत्वेपि तन्नेत्याद्यनुक्त्या तथोक्तिमाहात्म्येन च मूलकृतोपीत्थमेवाभिमतमिति ध्वनयितुं व्याचष्टे । वार्त्तिकेति । कथंचित् । अगतिकगतिबाहुल्यकाश्रयणमेव क्लेशः । तमेवोपपादयति । करणइत्याद्यगतिकगतिरित्यंतेन मूलकृता । यत्वकर्त्तरिचेत्यत्र संज्ञायामित्युक्त्या घञो ऽप्राप्तौ ल्युट्बाधादित्ययुक्तमिति खंडनकृत्तन्ने तिध्वनयन्नाह । प्रायिकत्वादिति । अतए

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

कोभवतादायो लब्ध इत्यादि सिद्धम्। स्पष्टं चेदं तत्रैव भाष्ये। एतेन तत्खंडनायासं-ज्ञायामितिच्छेदः अव्याप्तिप्रत्याख्याने चोभयोस्तुल्ये इति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं भाष्यविरोधादिति भावः। तत्प्राप्तिः। घप्राप्तिः। यत्तु वासरूपन्यायेन पचे घञ् सुलभ इति सः, तन्नेति ध्वनयितुमाह। वासरूपेति। प्रतिषिद्ध इति। वचनात्तदनित्यत्वादातत्र ज्ञापकं त्वर्हकृत्यतृचश्चेति। तयोर्ग्रहणं तत्र हि चकारस मुच्चेयलिङा कृत्यतृचोर्बाधामा भूदिति तयोर्ग्रहणमिति भावः। तच। वचने अपूर्वे तन्मूले वा परिभाषारूपे साहचर्येणेति। परेण तुमुनेतिशेषः पूर्वेण तु तदाश्रयितुमेवाशक्यमिति भावः। खल्नेतीति। किंत्वातोयुजिति युजेवेति शेषः। वासरूपइतिसूत्रशेषे भाष्ये स्पष्टमिदं तदाह। भाष्यादीति। अन्यथा तत एव भावखलर्थविषय एव तन्निषेधेन तत्र कर्माद्यर्थकत्वेनाप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः। वैषम्ये तु न बीजमित्याह। नाचेति। उक्तरूपे वचनएवेत्यर्थः। क्लिष्टत्वादितीति। यत्तु व्यवहितान्वयात्तत्वमिति मान्याः। तत्प्राचामनुरोधेन तस्यापि बहुषु दर्शनात् यथाश्रुते तत्वेपि कल्पासन्नवाक्ये तत्वाभावाच। गुणस्य विशेषणसंबंधादृष्टेस्तत्वमित्यपि न, गुणः कृतात्मेतिन्यायेन तस्यापि तद्दर्शनात् तदेतत्ध्वनयितुमंत्यरीत्यैव स्थलविशेषाश्रयेनतत्वमाह। गुणेति। कृतात्मसंस्कारगुणेन प्रधानमहोपकाराभावे विशेषणोत्तरस्योभयसंनिधावित्यर्थः। उक्तन्यायस्त्वेतदन्यविषयक इति भावः। अत्रानुवाद्यत्वं प्रधानत्वं विधेयत्वं गुणत्वमिति मीमांसकमतं तेन मतेन मतं किं तु शास्त्रसंरंभगोचरत्वतदगोचरत्वे एवेति स्पष्टमन्यत्र। विशेषणे। विशेषणांतरे निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः। तस्य तन्निरूपिताकांक्षावत्वे च सतीत्यर्थः। इतरान्वयइति। इतरस्मिन्प्रधानान्यगुणे ऽन्वयइत्यर्थः। तस्य विशेषणांतरस्य। युक्तइति। उपस्थितमिति न्यायेन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः। इतिर्हेतौ। तत्वं चात्र प्रयोजकत्वम्। तदाहेति। उक्तांशे प्रयोजकमेव सद्वारमाहेत्यर्थः। इत्यादिनेति। चांतेन हेतुनेति भावः। ननु कर्मणोऽप्रयोगान्नियमाप्रवृत्त्या षष्ठीप्राप्त्या पदासंगतिरत आह। अस्येति। एतेनांतर्धौयेनेति वन्नियमप्राप्त्या न षष्ठीत्यपास्तम्। प्राप्तिपदेनोभयोः प्रयोगएव तत्प्राप्त्या तचापि शेषपूरणस्यावश्यकत्वात्। तदाह। यत इति। गुणेत्याद्युक्तहेतोरित्यर्थः। नन्वेवमपि ल्युटा बाधेः शंकानुत्थितिरेवात आह। ल्युडिति। एतेन न घ घ इत्यत्रापीदं बोध्यमिति सूचितं मूलस्यातएवेत्यस्यार्थं सूचयन्नत्रार्थे हेतुमाह। तत्रापीति। हलश्चेत्यत्रापीत्यर्थः। प्रायेणेत्यनुवृत्त्या प्राग्वदत्रापि बोध्यम्। तथा च तद

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दयमपि दुर्लभ एवेति भावः ॥ बाहुलकं विनापि रूपसिद्धिरिति खंडनकृदा-
शकते। नचखनइति। अन्यतो खन्भिन्ना दपि घित्करणसामर्थ्यात्तेन हेतुना
सूत्रेण वा,सिध्येति, करणे रूपं सिध्यतीत्यर्थः। तस्येति। तेन घविधानस्यापी-
त्यर्थः। गतिकेति। खन्ग्रहणसामर्थ्यात्ज्ञापकसिद्धत्वाद्वा ऽसार्वत्रिकत्वात्। अत
एव भाष्ये बाहुलकोक्तिः। अन्यथा तथासिध्या तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः।
फलं चर्जोरितिकुत्वरूपं एवं च तत्र साफल्येनाचा प्रवृत्तिः। नन्वेवं पदशब्दासि-
द्धिः। न चेष्टापत्तिः, तद्युक्त्ययुक्तत्वापत्तेः। अत एव कृदंतकौमुद्यां भगः पदमित्या-
दीत्युक्तिरत आह। पदस्येति। तत्पदस्येत्यर्थः। यत्तु तस्य पदमित्यर्थोक्तिः आदिना
स्थानं संगृह्यते तत्फलंतु तस्य केवलयौगिकत्वबोधनमिति मान्याः। तदास्पद
प्रतिसूत्रस्थहरदत्तानुरोधेन क्व चित्तथासत्वेपि सर्वत्रोदाहरणविषयेमुनीनां त-
थाग्रेव्यभावात् प्रसिद्धसूर्यादित्यागे मानाभावाच्च तस्य केवलयौगिकत्वाभावाच्च।
तद्ध्वनयन्नाह। किंत्विति। नन्वेवमपि भावघञ्युक्तरीत्येष्टासिध्या स्थानीयं चूर्
इत्यादिवदगत्या बाहुलकाश्रयणमत आह। किं चेति। आदिना प्रत्यक्षमाख्या
नमित्यादि संग्रहः। उच्चारणेति। आद्योच्चारणेत्यर्थः। लक्षणयापीति। शक्ति
ग्राहकव्याकरणप्रवर्त्तकानां व्यवहारात्तत्र शक्तिनिर्णयेन्यत्र लक्षणा, अपिना
शक्त्या तद्ग्राहकशिरोमणिवृद्धव्यवहारस्य प्राबल्येनोभयत्र शक्तिसिद्धेरेवं चाने
कार्थत्वमिति भावः। यत्तु खंडनकृत् तथापि तथासति आद्योच्चारणक्रियाया
मत्यत्वासंभवेनार्थासंगतिः। तन्न। शब्दद्वारा तत्वसंभवात्। उपदेशशब्दयोर्बहु
व्रीहेराश्रयणाच्च तेनाज्ञातत्वाप्योच्चार्यमाणे ऽन्त्य इदिति फलितम्। उपदेश आ
द्योच्चारणमिति। परममूलेपि आद्योच्चारणमित्यत्रापि बहुव्रीहिर्बोध्यः। त
द्ध्वनयन्नाह। बाधकाभाव इति। स्पष्टं चेदमादेचइति एकाचउपदेशइति
सूत्रे कैयटे। नन्वेवमपि ल्टः सद्वेत्यादिविहितावयवानामित्वानापत्तिः लक्षण
दिना तथाव्यवहारोपपत्तिवत् अत्र द्वयोर्यथाकथंचिद्बोधनस्य वाग्रहणे तु आ
आंइत्यादौ दोषतादवस्थ्यमेवातो बाधकस्य तत्र सत्वात् भाष्यरीतिरेव शरणमि
त्याह। किंचेति। परत्वेइति। भाष्योक्तकरणव्युत्पत्येति भावः। यत्किंचि
ति। धात्वाद्यन्येत्यर्थः। यत्तु तथा तदनुवृत्या तस्य वारणेपि मनिनादावंत्य
स्येत्तरमिकारस्येत्वमिव णिन्यादावंत्येत्त्वोत्तरं नस्येत्वापत्तिरेवातस्तत्सामर्थ्य
र्णनमावश्यकमिति। तन्न। वैषम्यात् तथाहि दृष्टांते ताभ्यां तयोर्युगपदेवेत्वबो
कानिवृत्तिरुपदेशानंतरमेवोक्तरीत्या नतु मिथोपेक्षा तयोर्मानाभावात्। अपि
वाच्च। वाचः क्रमवृत्तित्वात् क्रमेण वाक्यार्थ इत्यन्यदेतत् विनिगमनाविरहा

प्रत्युतेकारस्य प्रागभिव्यक्त्यांतरंगत्वेनादौ तदित्वप्रवृत्तेश्च । दार्ष्टांतिके तु नैवं अनंतरमपि न समुदायोपदेश एव सर्वत्र ऋषितात्पर्येणावयवानां नांतरीयकतया तेषामज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वाभावाच्च । अत एव मकारेत्संज्ञाभावार्थस्यमोरुकारस्वरितार्थं इति दिक् । तद्ध्वनयन्नाह । सामर्थ्यादीति । आदिना हलंत्ये सर्वप्रसंगः सर्वांत्यत्वात् सिद्धं तु व्यवसितांत्यत्वादिति वार्त्तिकसंग्रहः । व्यर्थइति । तथा च ततो भावघञंगीकारावश्यकत्वेनातो भावे एवेति मूलोपपत्त्या । लृटः सद्वा इत्यादिसंग्रहाय लक्षणादिनांत्यार्थस्य ग्रहणेप्यादोच्चारणमित्यस्याप्यत्रैव तात्पर्येण तदुपपत्त्या अभ्रआंइत्यादावफलत्वेनानित्यत्वेन च दोषलेशस्याप्यभावेन तदाश्रयणं नोचितमिति भावः । ननु चिंत्यमेतत् समुदायद्वारावयवस्याप्युपदेशकरणत्वात्तदंत्यस्यापि लोपापत्त्या सामर्थ्यवर्णनाद्युपपत्त्यामूलशैथिल्यात् तन्मते तस्यानुवृत्तावपि सिद्धांते ऽननुवृत्तेश्च । अत एव भाष्येतस्याश्रितानेकांतपक्षे अभ्रआं अटित इत्येव फलमुक्तं नतूत्तरार्थमिति । तस्मिन्निति सूत्रस्यभाष्यं तु एकदेश्युक्तिरिति स्पष्टमन्यत्र । किंच त्वयानुवृत्तिः कर्तुमशक्या भवतष्ठक्छसावित्यादिविहितेषु इत्संज्ञानापत्तेः परस्य सत्वेन कादेरनंत्यत्वात् यदि तूपदेशे धातुत्वादियुक्तांन्त्य इदित्यर्थस्तर्हि मन्मतसिद्धिर्भक्षितेपीति न्यायापत्त्या गौरवं चांत्यपदसामर्थ्येन नैव तल्लाभे तद्वैयर्थ्यं च । एवं चाबाधकेनागत्यावश्यकतया च बाहुलकाश्रयणं, उपदेशपदं तु सिद्धांते व्यर्थमेवेतिचेत्सत्यमेव । अत एवेति । बोध्यमित्यंतेन दोषाभासगणमुक्त्वा परिष्कृत मूलकृन्मतं दोष भेदेनाह । उद्देश्यश्चेति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वस्य कंसग्रहणात्पाणिनिमतत्वेनोणादिपाठस्योणादय इति सूत्रोदाहरणप्रदर्शनमात्रार्थत्वेन च तेषां तत्वाभाव इति भावः । आदेचइतिसूत्रे कैयटे स्पष्टमिदं चेनोपदेशेत्वतः एकाच उपदेशे प्रत्यक्षमाख्यानमित्यस्य संग्रहः । तस्य उपदेशशब्दस्य, इष्टसिद्धेरनिष्टाभावाच्च । दिगिति । तदर्थस्तु तत्रविपक्षे बाधकासत्वेन तत्र पक्षेस्वारसिकत्वेन बाधकाभावेन च तथांगीकारेप्यत्र न तथा प्रागुक्तयुक्तेः एकदेश्युक्तित्वेन तथा बाधकाभावाच्चेति भाष्यकृत्सरणिरेव शरणमिति दिक् । ननु वाक्यशब्देन न प्रसिद्धं तत्र तत्वे फलाभावात् साहचर्यभंगापत्तेश्चात आह । वार्त्तिकमिति । तथा तांत्रिकव्यवहारादिति भावः । लिंगानुशासनस्यानुपयुक्तत्वादुदाहरणेष्वनुक्तिः । ननु प्राचो रूढेरेवोक्त्या व्याख्यातुर्योगस्यैवोक्त्या तथा विकल्पानवकाशेत आह । उपदेशपदमिति । उभयोक्त्या पंकजादिवत्तस्यैव व्याख्यानेन पाचकादिवद्वा तव मतमिदमिति मूलकृता प्रतिपाद्यते । एवं चोपदेशसंज्ञेत्यस्य सापीत्यर्थः । तत्, आन्वर्थं नामित्यर्थोवा बोध्यः । अत एवाद्यें मात्रमित्युक्तिःसफला । मूलाशयेनाद्यः

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पक्षो व्याख्यानाशयेनांत्य इति तात्पर्यं तु मात्रपदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः । असंज्ञात्वात् घञ्प्रत्ययो नेतीति मूले पाठः घप्रत्यय इति पाठे तु घञेकदेशानुकरणं बोध्यम् । संज्ञाशब्देनेति । तत्वबोधकशब्देनेत्यर्थः । एवः संज्ञात्वव्यवच्छेदे एतेन संज्ञाया इत्यादिदूषणत्रयं मौलं परिहृतम् । अस्मत्पक्षेति । भावघञंतग्रहणपक्ष इत्यर्थः । क्लृप्तार्थबोधनेन लाघवादिति भावः । यकारादी इति । एवं वदतो भाष्यकारस्योपदेशपदानुवृत्तिरित्याशय इति वदतां प्राचां मते तत्रापि तदनुवृत्तेः । एवं च सिद्धांतेननुवृत्तावपि तद्रीत्यायं ग्रंथः भाष्यग्रंथस्तु हलंत्यमिति सूत्रस्थस्वग्रंथाशयक इति न दोषः । एतेनादिसंग्राह्यस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वाच्चिंत्यमिदमित्यपास्तम् । ननु स्थानिनस्तत्सत्वेन तथोक्तिरयुक्तेत्यत आह । आदेशेति । वस्तुत इयमेकदेश्युक्तिरिति स्पष्टमन्यत्र । कैयटानुपूर्वीमाह । लूशब्दइति । अनुबंधो न धात्वेकदेशः । यस्मादुपदेश एवेत्संज्ञा । प्रयोगेत्त्विति । एतदादिस्तत्रैव यद्यप्युक्तयुक्तिभ्यामित आद्ययोरुद्धारस्तथाप्यस्योद्धारेण तयोरपि तत्संभवात् गौरवेण तथा नोक्तं तद्ध्वनयन्तथैव खंडनकृदुक्तमाह । नन्वत्रेति । अत्रोक्तपक्षे । ननु सर्वत्रधात्वादीत्येन सिद्धे तथोक्तिर्वैचित्र्याय । तद्बोधकेति । प्रयोगस्थधात्वादिबोधिका तत्पठिता आनुपूर्वीभूतरैधात्वादिरूपायेपांसानुबंधकभूएधेत्यादीनां तेषामित्यर्थः । वार्त्तिकादिसंग्रहायादीति । तथा च तेषामेव तत्पदव्यवहार्यत्वेन सूत्रे तत्पदेन तेषामेव ग्रहणेन तदंत्यानुनासिकयोर्हलचोरित्वमित्यर्थद्वयेन नोक्तदोषगण इति भावः । ननु तेष्वधातुत्वादित्वात्तद्व्यवहाराभावे कथं तेन तद्ग्रहणमत आह । तेषामिति । पाणिन्यादिपठितानामित्यर्थः । भावीति । भाविसंज्ञायोग्यप्रयोगस्थानुबंधरहितसजातीयघटितत्वेनेत्यर्थः । तथा चौपचारिक स इति भावः । एतदावश्यकतामाह । धातुपाठइति । विषयाणामिति । भावघञि यथैतल्लाभस्तथोक्तं प्राक् । बहुवचनं धात्वाद्यपेक्षमिति भावः । एतस्या परंपरया तेषां तथोपदेशत्वकथनस्योक्तरीत्यैवाव्याप्त्यतिव्याप्त्यभावात् एवं चोक्तदोषगणः सम्यगेवेति तथा खंडनकृदुक्तिरयुक्तैवेति भावः । नन्वेवमपि दृष्टांते तथाव्यवहारावश्यकत्वे तत एवाभेष्टसिद्ध्या त्वन्मते वृत्तिद्वयकल्पनादिगौरवं तथा चेदमेव ततो वरं, किं च प्रागुक्तरीत्या भावघञोष्टमात्रासिद्धिरित्याशयेनाह । इतएवंति । इतरेभावादनुकरणत्वासंभवेन तावत्सूत्राभावेन चाह । उपधेति । तं विनापि तत्वमनुकरणं चेति सूत्रादिति भावः । शप्रश्लेषेपि शांतस्यासंज्ञात्वे नानर्थक्यात्सुरेव न स्यात् । उत्पत्तौ वा हल्ङ्यादिलोपाद्द्विशकारक इत्यनुपपन्नमेव सौत्रत्वासंदेहादिना तद्वारणे त्वाद्य एव दोष इत्यत आह । तत्र हीति ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ध्वसोरिति । सूत्रे ह्रीत्यर्थः । इति चेति । भिन्नं पदमित्यनुषज्यते । कुंड्डिनच इ-वस्वरूपेणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सुः अन्यत्रेवात्रापि अंतरंगत्वादित्वे विधीयमानो लोपः । शित्वात्सर्वादेशः । एतेन लोपविधानकाले ऽशित्वात्कथं सर्वादेश इत्यपास्तम् । इदं चानेकांतत्वे यथात्र पत्ते शित्वं तथा प्रागुक्तं एकांतत्वे तु गत्यंतरं बोध्यम् । नन्वेवमपि शसयोः सत्वेन तदयुक्तमिवेत्यत आह । पूर्वेति । नन्वेवमपि स्कोरिति प्रवृत्तेस्तदयुक्तमेव । न चास्यासिद्धत्वात्संयोगांतलोपः, न चास्य तदपवादत्वं पदांतसंयोगादिलोपस्यैव तदपवादत्वादिति वाच्यम् । पदस्य संयोगांतत्वाभावात् । अर्थांतरस्य खंडितत्वाच्चेत्यत आह । असंदेहायेति । न च व्याख्यानेन निर्णयः तथापि द्विशकारको निर्देश इति भाष्यविरोधापत्तितादवस्थ्यादन्यथा लुप्तनिर्दिष्टइत्येव वदेत् । न चैवमचामच्विति ह्यवरट्सूत्रशेषभाष्यप्रयोगेपि तन्न स्यादिति वाच्यम् । अचामिति साहचर्येण तत्र संदेहस्यैवाभावादिति भावः । ननु तत्र सङीति वार्त्तिककृतोक्तत्वादप्राप्तिः सनः सकारादारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहारः तत्प्रत्याख्याने तु निमित्तनिमित्तिनोरेकपद्ये एव तत्प्रवृत्त्यंगीकारः स्पष्टं चेदं परेश्वघांकयोरितिसूत्रे भाष्ये एवं च राजमार्गेणैव निर्वाहे ऽगतिकगत्यंसंदेहाश्रयणमयुक्तमत आह । झलामिति । झश्परझल्त्वेपीत्यादिः। स्वाध्यायोध्येतव्य इतिवत्स्वस्मिन्नपि स्वविषयत्वं अन्यथार्थवत्सूत्राद्यंतर्गतानां प्रतिपदिकत्वाद्यनापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । यद्यत्र जश्त्वं स्यात्तर्हि विधेयतावच्छेदकसंदेहेन जजिति रूपस्यापि विधेयतापत्त्येष्टार्थासिद्धिरिति तन्निवृत्तये तन्न एतेनायस्मयादित्वेन भत्वात्तदप्राप्त्या दृष्टांतासंगतिरित्यपास्तम् । झलां जशोंतइत्यस्य ततो ऽप्राप्तावपि झलांजश्झशीत्यस्य प्राप्तेर्दुर्वारत्वात् । एवं च तत्र तदप्रवृत्तौ हेत्वंतराभावेनासंदेहस्य तत्फलत्वावश्यकत्वे तेनैव सौत्रप्रयोगोपपत्तौ वार्त्तिकाद्युक्तसरणेर्लौकिकोपायस्याचानाश्रयणं,अत एवाच्त्वमेकोऽनिपातः अच्संधिरित्यादौ तत्तत्कार्याभावः अल्पाच्तरं सिद्धमनच्त्वात् कथमच्त्वमित्यादिसूत्रवार्त्तिकभाष्यप्रयोगास्याचार्थे गमकाः । एवं च शब्दसाधुत्व बोधनाय प्रवृत्तानामपि मुनीनां सौत्रप्रयोगनिर्वाहायान्योपायाकरणं कृतोपायानाश्रयणं च । किं तु व्याख्यानस्पष्टप्रतिपत्तिसंदेहनिवृत्त्यन्यतमाश्रयणमिति शैली लक्ष्यते । किं चात्र तदुपायाश्रयणे परेश्वेति भाष्यादेतेषामनभिधानमेव लभ्यतइति मूलोच्छेदापत्तिः सौत्रत्वेन तत्सत्वांगीकारेपि चरममुनिविरोधेनासाधुत्वं दुर्वारं चेति तदसांगत्यं तदवस्थमेवेति सूत्ररीत्यैव समाधानमुचितमिति तदनाश्रित्या संदेहाश्रयणमिति दिक् । इत्थंसति विरोधमुपपादयति । शकारस्येति । द्विती-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यस्येति भावः । नन्वनङो ङस्येव तत्र पक्षे एव तस्य सत्वेन शस्याप्यादेशांत्यत्वेन निर्वाहः । किं च एकांतपक्षस्यैव सिद्धांतितत्वेन तस्यैकदेश्युक्तित्वं, एवं च तद्वि-रोधो न दोषायात आह । किंचेति । इत्यस्येति । इत्यत्रत्यचित्रङित्यस्येत्यर्थः । अपिरत्र योज्यः तेन चोःकुरित्यादिसंग्रहः । एतेन किंचेत्येव सिद्धे ऽपिर्व्यर्थ इत्यपा-स्तम् । प्रकारांतरमपि प्रागुक्तं बोध्यम् । तदेतदुपलक्षणं तस्यापीति बोध्यम् । अत्र पक्षे, प्राचोक्तयोगरूढपक्षे । एतेन भाष्योक्तकरणव्युत्पत्तौ चस्यापि संग्रहः । तदुक्तपरिगणनस्य तन्मते ऽभावात् व्यवसितपदार्थेषु प्रातिपदिकस्यापिगणनाच्चेति सूचितं । ननु मयापिपरिगणनं नोक्तमत आह । एष्विति । धात्वादिष्वित्यर्थः । एतस्य । उपदेशशब्दस्य अस्य तदर्थस्य । एवार्थमाह । नत्विति । ननु मया इति परिगणनमिति कंठतोनोक्तमत आह । धात्वादीति । ननु न मम तद्गणने तात्पर्यं किं तूदाहरणप्रदर्शनमात्रे ऽत आह । मूलेधात्वादिष्विति । अर्थभेदेन कर्मकरण-व्युत्पत्ति प्रदर्शनादागमादिषु सा नेत्येवं फलितस्येत्यर्थः । एतेन पूर्वार्धोपात्तान् तथात्वमुक्त्वा आगमादिलक्ष्याण्युक्त्वा गुरूक्तस्यैति च कर्मव्युत्पत्त्योपदेशा इत्यस्यै इत्यनेन धात्वादिसर्वपरामर्शाचास्य भिन्नक्रमत्वाच्च । सर्वेति कर्मव्युत्पत्त्या चेत्यर्थे न सर्वत्र व्युत्पत्तिद्वयं तदभिमतमिति न वैषम्यमिति खंडनकारोक्तमपास्तम् आगमादिषु प्राक्करणव्युत्पत्त्यकथनेनाग्रिमग्रंथस्य तन्मात्रकथनपरत्वेन चाक्ष मर्यादया तथा ऽलाभात् कर्मकरणसाधनयोर्द्वयोरप्युपदेशशब्देन तंत्रेणोपादान मिति तदोयोत्तरग्रंथविरोधापत्तेश्च । किं च कर्मव्युत्पत्त्यंगीकारस्याफलत्वात् द्ध्वनयन्नाह । भाष्यरीत्येति । धात्वादिवदागमादिभिरपि प्रयोगउपदिश्यतइति भावः । एतेनोपदेशशब्दस्य सकृदुच्चरितत्वादन्यतरव्युत्पत्त्या सर्वत्र निर्वाहाच्च दु पपादत्वमिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । भाष्यविरोधापत्तेः । न न मम वैषम्ये सर्वत्र व्युत्पत्तिद्वयकथने वा तात्पर्यं किं तु एकस्य शुद्धयौगिक त्वप्रतिपादने एवं च बाधकाभावादस्तु भाष्यरीतिरेवात आह । उपदेशत्वेति इतिमूले ध्वनयन्भाष्यरीत्यैव मूलाशयमाह । योगेति । भाष्योक्तेत्यादिः । मा पदेन् रूढिपरिगणनवैषम्यादिव्यवच्छेदः । तत्प्रयोजकमिति । तद्व्यवहारप्रयोज कमित्यर्थः । प्राक्कल्पे तु कथंचिद्योज्यमित्याह । संज्ञात्वे त्विति । योगरूढत्वे त्वित्यर्थ अस्य वक्तुं शक्यमित्यत्रान्वयः । यत्तुतदोपदेशतातच्छब्दइति तन्न । एतस्या योगरू तया शब्दाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन तस्यतदुत्तर त्वाद्यर्थत्वासंभवात् । यदप्युपदेशत तत्करणत्वावच्छिन्नधातुत्वादीति तदपि न । तथापि तत्प्रयोजकधातुत्वादीत्यसं तेरत आह । उपदेशशब्दत्वमिति । शब्दपरत्वादिति । अत्रेति शेषः । अनुकरण

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वादिति भावः । कथंचित्वं स्फुटयति । तदवच्छिन्नस्येति । तत्वावच्छिन्नतच्छब्दव्यवहारस्येत्यर्थः । तथा च तत्र तस्य लक्षणेति क्लेश इति भावः । तद्रूढेरिति । योगार्थतावच्छेदकं तु तदेवेति तत्पक्षेपि एवमपि योजयितुमशक्यमेवेति भावः । ननूपदेशताप्रयोजकेत्यस्य उपदेशतापर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदके इत्यर्थः उपदेशत्वं यावति पर्याप्तं तत्रोपदेशइत्युत्तरं तथोक्तेरतो न स्वग्रंथविरोध इति खंडनकृदतो मूले पक्षद्वयसाधारणदोषानारूढपक्षद्वयेपीत्यादिना दोषांतरमाह । लोपश्चेतीति । पक्षद्वयेपीत्यस्यानुषंगः । तत्राद्ये उक्तमुपपादितं चेति द्वितीये सिद्धांतरीत्यैव हेतुमाह । नह्यति । तत्र प्रथमपक्षे दोषोद्धारं प्रागुक्तं हृदि निधाय द्वितीयपक्षे तद्रीत्यापि दोषोद्धारप्रकारमाह । ननूपीति । तदर्थः । उपदेशशब्दार्थः । नन्वादेच इति सूत्रे सिद्धांतिन तथा तत्र कर्मव्युत्पत्यंगीकारादत आह । मूले उपदेशेत्वत इति । आदिनैकाचउपदेशे इत्यादिपरिग्रहः । ननु सर्वसंमतत्वेपि किं भाष्यानुसारिणामत आह । भाष्येति । उक्तांशेन तं प्रति प्रौढोक्तत्वेपि तत्प्रकारस्यान्यत्रावश्यकत्वनैतद्भाष्यस्यापि सिद्धांतत्वेन तदाश्रयणेपि मूलोक्तादिगत्यस्यार्थस्तु तथा च सिद्धांतभूततद्भाष्यानुरोधेन तथैवात्र युक्तं नतु प्रौढोक्ततद्भाष्यानुरोधेन तथेति भावः । लिंगानुशासनकर्मव्युत्पत्तिपारगणनानुपयोगात्सर्वथा प्राचोक्तमयुक्तमेव । तथा च भाष्यद्वयबलात् अन्यतराश्रयणमस्तु नतु भावे एवेत्यवधारणमिति । तथा प्रागुक्तमयुक्तमेवेति ध्वनयन्नाह । यत्र त्विति । आदिना तपरोपदेशश्चेति वार्त्तिकसंग्रहः । एवं च तत्र तथासत्वेप्यत्र प्रागुक्तरीत्या बाहुलकाश्रयणमितिभाष्यं सम्यक् प्राचीनग्रंथासंगत्येत्यपि मूलभाष्ययोरैक्यं चेति फलितं तद्ध्वनयन्नाह । दिगितीत्यलम् । ननु नासिकामनुपश्चाद्गतः अनुपश्चान्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्वेत्यन्यतरयोगार्थस्य तेषु स्वरेषु संभवः तेन तदभिव्यक्तौ सत्यांनासावच्छिन्नवायुसंयोगेन न तद्गुणाभिव्यक्त्यंगीकारात् । नत्रादिषु तत्राद्गुणस्वरूपानुपलंब्ध्युभयावच्छेदेन वायुसंयोगोतरमेव तादृशस्वरूपाभिव्यक्त्या विनिगमकेनोभयोः स्थानत्वेन युगपदेवोभयसंबंधात् । एवं यमानुस्वारेष्वपि । अनुस्वारयमानां चेति शिक्ष्योक्त्या तेषां नासिकामात्रस्थानत्वेन तस्या एव संबंधात् । तत्कथं तेन गतार्थतेत्यत आह । नासिकामिति । तथा च नोक्तरीत्या तस्य यौगिकत्वं मतं किं तु अनोरभिहत्येति गत इत्यस्याभिव्यंजित इत्यर्थ इत्येवं । यद्वा नासिकाशब्देन प्रागुक्तस्तद्व्यापारः तं अनु पश्चात् गतो जात इति इदं च प्रागुक्तेषु सर्वेष्वविशिष्टमिति मूलोक्तानुबोध्यपक्षत्वं सम्यगेवेति भावः । मौलएव ध्वनितमाह । प्रातिशाख्येति । तथैवोपेति । तत्र वचनाभावादिति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भावः । अत्र शास्त्रेपि तदावश्यकं तत्रापि मदुक्तमेवेत्यपि तेन ध्वनितमित्याह । अत एवेति । मदुक्तयोगाश्रयणादेवेत्यर्थः । प्रत्याख्यानेति । प्रासादवासिभ्राष्ट्रोष्ट्रान्यायाभ्यामिति भावः । भाष्ये ध्वनित इति । तत्परभाष्ये इत्यर्थः । उक्तन्यायाभ्यां भवेदुभयवचनानां सिद्धं यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति नैव दोषो न फलमिति ग्रंथेनेति शेषः । सति तद्व्यवहारे दोषफलाभावोक्तिर्युक्ता नत्वन्यथेति भावः । सूत्रमतेति । शंककोक्त योगान्यतरस्य तत्रासंभवेन पाणिन्याद्यनभिमतत्वेपि प्रातिपदिकादिसंज्ञावद्रूढिमात्रस्वीकारे तेषां नासामात्रवचनत्वेनोभयघटितसूत्राप्राप्त्या तद्व्यवहारानुपपत्तिस्तन्मते इति मदुक्तयोगोपि शरणम् । संख्यावन्महासंज्ञया योगार्थबाधस्य पाणिनेरपीष्टत्वादिति भावः । इदमपि पाणिनिशिक्षात्क्प्रातिशाख्याद्यनुरोधेनोक्तं नासिक्यानासिकास्थानामुखनासिक्यावेति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यरीत्या तु पक्षांतरे सूत्रमतेपि तद्व्यवहारे न बाधकमिति बोध्यम् । नन्वेवं स्वंरूपमित्यनेनैतद्घटितसूत्रेषु स्वरूपग्रहणापत्तिरत आह । यदीन्विति । आदिना ऽनुदात्तोपदेशेत्यादिसंग्रहः । इत्यादीति । आदिना देवतासभाराजामनुष्येत्यादिसंग्रहः । एवं च तस्यात्र व्यभिचरितत्वेनानित्यत्वेनासार्वत्रिकत्वात् प्रत्याख्यातत्वाच्च तेष्विवात्रापि निर्वाहः । एतेन तत्राशब्दसंज्ञेति निषेधद्वारा तत्स्वरूपग्रहणायैतत्सूत्रमिति ध्वनयन्नाह । संदेश्विति । ज्ञापकादिना व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि स्वीकारादिति भावः । ननु तथापि प्रयोजनशब्दस्य प्रयोजकपरत्वेन समानाधिकरणबहुव्रीहिरेव युक्त इति चेन्न । तस्य पूर्वनिपातापत्तेः । अत एव वाह । एवंविधेति । सानुनासिकव्यवहारे इत्यर्थः । क्रियाशब्दवत् रूढिशब्देपि प्रासादवासिन्यायप्रवृत्तेरादिना संग्रहः । तथा च तादृशबहुव्रीह्यभावे तात्पर्यं नतु तथा विग्रह इति भावः । लोप इति । यद्यपि वेदे आपाद्यमानरूपाभावस्तथाप्यस्यांनातरीयकलोपं विनान्यफलासंभवेन साफल्यायैवमुक्तिरिति भावः । वस्तुतस्तूक्तहेतोरन्यफलाभावाच्चैतदभावे उपदेशपदं व्यर्थमेव तद्ध्वनयन्नाह । स्यादितिभावइति । इदितीति । उञ्इदितिवत् । आङ्श्छंदसोति वक्तव्ये इत्यर्थः । एतेनेत्संज्ञाप्रकरणे तस्यलोप इत्युत्तरं वा आङ्श्छंदसोत्येव पाठेन सिद्धिरिति मूलाशय इत्यपास्तम् । अचीत्यनुवृत्तेरावश्यकतया तत्कर्तुमशक्यत्वात् । ननु विधानसामर्थ्याल्लोपो मास्तु इत्वं तु स्यादेव बाधकाभावादत आह । तत्फलेति । तस्येत्वस्य फलं फलांतरद्वारभूतं तद्व्यापकं यो लोपस्तस्येत्यर्थः । फलाभावादिति । द्विविधफलाभावादित्यर्थः । एतेन तस्यानुनासिकस्य फलमित्संज्ञा तत्प्रयोज्यलोपस्येत्यर्थः । ननु तस्येत्वस्य फलं लोप इत्यर्थः ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

अकार्यं हि लोप इत्युपदेशेऽजितिसूत्रभाष्यविरोधापत्तेरित्यपास्तम् । तन्मात्रा-फलकत्वमिति तद्भाष्याशयेन यथाश्रुतार्थसंभवात् । एवं चोपदेशपदं व्यर्थमेवेति भावः । उत्तरार्थं तु न । तत्रैतदनुवृत्तेर्भाष्यानभिमतत्वात् । त्वन्मतेपि तदयुक्त-त्वस्य प्रागावेदितत्वाच्च । एवं च तथापीत्यादिमूलं प्राचामनुरोधेन । अत एव तत्र व्याख्यातम् । तदेतद्ध्वनयितुमत्रैवैतस्यैकदेश्युक्तं फलांतरमाशंकते । नन्वत्र इति । पक्षे अस्थितपक्षे । अत्र पक्षे शिदादौ बहुव्रीह्युपपत्तिस्तु प्रागसकृदावेदि-ता न विस्मर्त्तव्या । फलमिति । अनिष्टोपि सफलमित्यर्थः । एवं चैतत्सार्थकमिति भावः । प्रागुक्तसिद्धांतं ध्वनयितुं शंकते । न च लोपाभाव इति । उक्तरीत्येति भावः । इ-दिति । महेति । एतीति इदित्यन्वर्थेत्यर्थः । एवमग्रेपि । यथाश्रुते तु टिशुभादितुल्य-त्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव । इतोप्यस्या लोपफलकत्वावश्यकत्वादितिभावः । ननु तथासि-द्धस्यापि तस्य साधुत्वार्थं तदावश्यकमत आह । इक इति । अन्वर्थसंज्ञया तन्निवृत्तेरि-ति भावः । नन्विक इत्यादौ कादिश्रवणे न बाधकं तस्येत्कादितुल्यत्वेपि तत्वाभावात् अत एव वैयाकरणे चित्स्वरो न एवं चेदं चिंत्यमत आह । आदाविति । आदी-ति च । ताभ्यामइउणित्यादिसंज्ञिबोधकेषु णादिश्रवणानापत्तिसंग्रहः । एवं चै-तस्या अन्वर्थत्वं वक्तुमशक्यम् । अत एव तदंगीकारे तत्रतत्र भाष्येमहासंज्ञाकरण-स्य हेतुत्वेनोल्लेखः अत्र तथाशयेनोल्लेखेपि वस्तुतस्तदभावः स्पष्ट एव । एवं च प्रागुक्तरीत्याऽनयोर्व्याप्यव्यापकभावेपि नास्माद्धेतोरिति भावः । एवोनेकांतत्वव्या-वृत्तये ॥ तदाह । मुख्येति । तस्यलोप इति सूत्रभाष्योक्तेरिति भावः । स्पष्टं चेद-मन्यत्र । दोषाभाव इति । अनिष्टफलरूपदोषाभाव इत्यर्थः । अन्यत्रेवात्रापि तथापि स्यादित्याशङ्कां निरसितुमारोपाभावेन लाघवमाह । तदाहीति । अवयवत्वेहीत्यर्थः । मुख्येइति । तत्वं च तयोस्तत्वस्यस्वारसिकत्वादिति भावः । एवं हलंत्यमित्यादौ लक्षणापि नेति बोध्यम् । उक्तोदाहरणे तदभाव-मुपपादयति । न चेति । नहीत्यर्थः । अयं आंशवयवः मुख्यावयवः । अदोषादिति । एतदभावे दोषसामान्याभावादिति भावः । एवं चैतद्व्यर्थमेवेति भावः । एतेनादोषादिति पुनरुक्तमित्यपास्तम् । विषय इति पाठस्तस्याजह-ल्लिंगत्वात् । एतेनोदासीनं च नोपेक्षाबुद्धिविषयमिति वदन् रत्नाकारः प्रत्युक्तः । नन्वेवंलक्षणा वृथेत्यत आह । भावेइति । प्रतिज्ञया समधिगम्यमानु-नासिक्यमेषामिति केन चिदुक्तं मध्यमपदलोपित्रिपदव्यधिकरणबहुव्रीहिं लक्ष-णाभावेन संखण्ड्यैवं गुरुणोक्तमिति बोध्यम् । नन्वेवं लक्षणोच्छेदोत आह । शक्तौ-ति । एवं च शक्त्यभावे सा आवश्यक्येवेति भावः । ननु तत्तद्व्युत्पत्तिवादिनोभ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यत्रापि तुल्यार्थांगीकारात् दृष्टांतासंगतिः, तदुक्तिरफला च दोषदानेनैवेष्टार्थ-
सिद्धेरत आह । अत्रेति । प्रतिज्ञाशब्दे इत्यर्थः । तत्र दृष्टांते । मदुक्तेति । उपज्ञ-
शब्द आद्यर्थः कर्मण्यङ् उपज्ञायतइत्युपज्ञा पाणिनेरुपज्ञेति कर्तृषष्ठ्या समास
पाणिनिहृत्याद्यज्ञानविषयो व्याकरणमितिशाब्दोर्थ इत्येवंदीक्षितोक्तरीत्येत्यर्थः
एवं चेति । उक्तयुक्त्या तत्र तथा व्याख्यानेन दृष्टांतसंगतित्वे चेत्यर्थः । विरोध इ
ति । विरोधोपीत्यर्थः । एवं च तदुक्तिसाफल्यमिति भावः । एतेन भावाङन्तार्
र्थं आद्यजित्यपास्तम् । क्लिष्टत्वात् । उक्तरीत्यैव निर्वाहे हृत्तिद्वयकल्पना
गौरवापत्तेश्च । ननु प्राचोभयथोक्तेपि प्रकृत्युपस्थितत्वकृतलाघवेनैतदनुरोधेन म
एवान्यथानीयतामिति विरोधो न वादृष्टान्तत्वमिति मूलं चिंत्यमिति खंड
नकृदाह । नचोभयोरिति । भावकर्मणोरित्यर्थः । शास्त्रानर्थक्यमपि नेत्याह । अन्व
ति । एवेन शक्यार्थानुशासनव्यवच्छेदः । तथात्वेति । लाक्षणिकार्थानुशासकत्वाप
त्तावित्यर्थः । एतेन नहि विधानमात्रेण तत्र शक्तिः कृद्योगषष्ठ्याः कर्तृकर्मणो
विधानेपि प्रचुरतरप्रयोगेण संबंधे शक्त्या तत्र लक्षणा स्वीकारादितितच्छेषभूत
मपि तदुक्तमपास्तम् । अभियुक्तेति । शक्तिग्रहणं व्याकरणोपेत्यादिनेति भावः
अन्यदिति । रप्रत्याहारविषये यद्वक्तव्यं खंडनं तच्छब्देंदुशेखरे उक्तमित्यर्थः । वि
स्तरस्तु मत्कृततत्खंडनादवसेयः । यत्तु बाहुलकस्यागतिकगतित्वस्योपदेशपदव्या
ख्यायां स्वयमेवोक्तत्वेनात्र तदंगीकारानौचित्येन भावघञंतादर्शआद्यच्न्याय्यः
अन्यथा पूर्वापरविरोधापत्तेरितिखंडनकृद्रत्नाकरादयस्तन्न तुल्यत्वादित्याह । भा
वेइति । अपिना कर्त्तरिचेति चादसंज्ञायामपि घञ्इत्यस्योपदेशे पदे गुरूक्तस्य सम्
चयः । यत्वकर्त्तरिचेति संज्ञात्वसत्वात् घञ्संभवः तदभावाभ्युपगमे तु बाहुलका
दसंज्ञायामपि मनोरमाया अप्यत्रैव तात्पर्यमिति सुखबोधिन्यामुक्तं तन्न योगर
ढत्वेन संज्ञात्वाभावात् तदंशे बहुलसंबंधाभावाच्च । करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट
भावाय पुनर्बाहुलकाश्रयणावश्यकत्वाच्चेति दिक् । तदाह । विशिष्टमिति । अ
त्रापि तस्याकृतिगणत्वादुवृत्तिद्वयकल्पनापत्तेश्चागतिकगतित्वं एवं भावसमुच्चा
कस्य तत्रासंबंधेन ल्युडभावाय तस्यावश्यकत्वेन संज्ञायां चेतिवक्तुमौचित्येन
गुरूक्तादेरपि तत्वमिति भावः । मूलोक्तस्य तथार्थस्य तद्व्याख्यातृगुरूक्तत्वे बी
ध्वनयितुं तत्र तदुक्तं हेतुमाह । एकस्मादिति । ङञणवटा अनुबंधा एकैकस्मा
वादिवर्णादग्रे उच्चारिताः संत एकैकमेव प्रत्याहारं जनयंति नानियमेनेत्या
र्थः । अत्रादौ । आद्यणः । द्वितीये द्वितीय इति बोध्यं । एङ्यञ् । अण् । छव् । अट् । अ
झष् अक् इक् उक् २ अण् इण् यण् ३ अम् यम् ङम् अच् इच् एच् ऐच् ४ यय् मय् झ

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

खय् ४ यर् झर् खर् चर् शर् ५ अम् हम् वश् जश् झश् बश् ६ अल् हल् वल् रल् झल् शल् ६ इति तदुदाहरणानि बोध्यानि। शासइदङित्यादिज्ञापकादादिरंत्ये-नेत्यस्यानित्यत्वेनेदं लभ्यतइति स्पष्टं वृहच्छब्दरत्ने। तदुक्तेरिति। प्रक्रियाकृदुक्तेरित्यर्थः। यत्तु पुंस्त्वैकवचनयोः सौत्रत्वे न विशेषइतिमान्यास्तत्प्राचामनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह। यद्यपीति। तत्रतत्र बहुषु सूत्रेषु। तदिति। पुंस्त्वेत्यर्थः। वचनेति। एकवचनादीत्यर्थः। एवं च तयोस्तत्वे विशेष स्पष्ट एवेति भावः। ऊपदेनेति। बहुव्रीहावित्यत्रान्वयः। सद्दशलक्षणयेति। तत्र लक्षणयेत्यर्थः। ऊपदस्येति-भावः। सामानाधिकरण्ये हेतुरयम्। कालशब्देनेति। तेन चेत्यर्थः। मिथ इति शेषः। तत्। परममूलोक्तवाक्यबोध्यं भिन्नार्थरूपं, एवं चाभेदे शाब्दभेदः फलतीति परममूलं तत्प्रदर्शकमेव न विग्रहप्रदर्शकमिति भावः। यत्तु तथासति सूत्रे कालपदद्वयश्रवणापत्तेराह। मूले फलितेति। तन्न। उष्ट्रमुखादिव निर्वाहात्। उच्चारणकालतुल्यकालपरकालपदेन वा कालो यस्येति बहुव्रीहिसंभवात्। तस्यापि परंपरासंबंधेन संबंधित्वाच्च। तद्ध्वनयन्तथैवाह। वार्मिति। यत्तु स्वोच्चारणकाललक्षणायामप्यनिर्वाहान्मूलं चिंत्यमिति जगन्नाथस्तदेव चिंत्यमित्याशयेनाह। स्वोच्चारणेति। वस्तुतो यथाश्रुतमपि मूलं सम्यगेवेत्याह। सादृश्येति। अभेदेति। अभेदारोप इत्यर्थः। एतेन नामार्थत्वाङ्गेदेनान्वयो न अभेदेन तु बाधित एवेत्यपि तदुक्तमपास्तम्। अर्थ इति। उदात्त इति। मात्रानुषक्तस्येति भावः। मूले न्यूनतां परिहरति। जस इति। अनुदात्तत्वमुपपादयति। फिडिति। फिट्स्वरविधायकेन फिषोन्त उदात्त इत्यनेनेत्यर्थः। एवमग्रे मूले च बोध्यम्। णांतेति। अर्वाङित्यस्येति भावः। ननु तस्य व्युत्पन्नतया फिट्स्वराप्राप्तिरत आह। अभिमुखेति। अर्वाङभिमुखे इति वेदभाष्योक्तेरिति भावः। अव्युत्पन्नमिति। पाणिनेरव्युत्पत्तिपक्षस्यैवेष्टत्वादिति भावः। एतेनार्वंतं अंचतीत्यादिदण्डाद्युक्तिः प्रत्युक्ता। यत्तु लोकादौ दीर्घादावप्यर्धमात्राया एवोदात्तत्वदर्शनेन सकललोकवेदसाधारण्येनात्र ऋक्शाखास्थलक्ष्याणां तत्प्रातिशाख्यवचनैः सिद्धत्वेन च तदन्यविषयत्वस्य वक्तुमौचित्येन व्यर्थपदत्वकल्पनासंगतिः। न च सर्वत्रास्य सर्वप्रातिशाख्यैकवाक्यता संभवति। एवं च मूलादिकं चिंत्यम्। अत एवार्धह्रस्वशब्दोर्धमात्रायां रूढ इति भाष्योक्तिः। एवं च ह्रस्वशब्दस्य मात्रापरत्वं न तु स्वशास्त्रसंकेतितपरत्वमिति योगोपि संभवतीति जगन्नाथस्तदाशयानवबोधेनायुक्तमिति ध्वनयितुमाह। इदंचेति। अविवक्षितमित्यर्थाकथनं चेत्यर्थः। वक्ष्यमाणमिति। मूलकृतेति भावः। विषयमि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ति । विषयकमित्यर्थः । एवं चास्यार्थदिकथनस्य विशेषविषयत्वेप्यन्यच मूलक्ततो- पि तथैवेष्टम् । अत एव परममूलेतंचमित्येवोक्तम् । तस्य च तत्पदयुक्तग्रहणं स्वशा- स्त्रे संकेतितरूपेणाबोधकं किं त्वर्धमाचाबोधकमित्यर्थः । एवं च तदुक्तदोषो नेति भावः । मान्यास्त्वविवचितमिति । अवयुत्यानुवाद इत्यर्थः । एवं च दीर्घ- प्लुतयोरप्यर्धोदात्तबोधकमर्धशब्दो न समांशवाची किं त्ववयववाची स च क्वचिदभेदे समांशः क्व चिद्देदेर्धमाचा तत्तत्प्रातिशाख्यानुरोधेनेति लोके सर्वच भाष्यप्रामाण्यादर्धमाचैवेति च व्यवस्था बोध्या । एवं च ह्रस्वग्रहणमतंचमिति यथाश्रुतमेवेत्याहुः । उभयथापि समं स्यादश्रुतत्वादितिसिद्धे ऽर्धग्रहणमपि व्यर्थमित्यपास्तम् । ननु तनूनपादित्यादिनिघात इत्यंतमूलग्रंथस्य पूर्वोत्त- राभ्यामनन्वयेनासंबद्धप्रलपितत्वापत्तिः । यद्यप्येतदुपपादयति क्रमेणेत्यवतरणेन पूर्वसंबंधो घटते तथाप्यंते किंचिच्छेषपूरणं विना ऽनिर्वाहेणावश्यकतया तच तस्य तदैकरूप्यादावपि तथैवेत्याह । अस्येत्यादि । एवं च शंकोत्थितिरपि सुख- तो भवत्येवेति भावः । एतेन यथाश्रुतमूलसामंजस्ये ऽध्याहारे गौरवमित्यपा- स्तम् । तथासति मध्यग्रंथफलितमाह । तेनेति । शेषपूरणेनेत्यर्थः । प्राप्नुतइति । तावेव प्राप्नुत इत्यर्थः । मूलस्थनिघातइत्यस्याप्ययमेवार्थ इत्यनेन सूचितम् । अय भावः । यद्यपि शेषनिघातस्यावग्रहे स्वरीत्या ऽर्धमाचाकालव्यवायरूपायाः पर संनिकर्षइतिसूत्रबोधितसंहिताया अभावेन नोदात्तेतिनिषेधाप्राप्त्या एकपदीय ताहृशसंहितामादायोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः प्राप्त एवेति न तदावश्यकत्वम् उदात्तपूर्वं नियतं विहत्या व्यंजनेन वा । स्वर्यते ऽतर्हितं नचेदुदात्तस्वरितोद- यमित्यस्यतु न प्राप्तिः । प्रातिशाख्यमते संहितायाः पादप्रकृतित्वेन पदांतान्यदा- दिभिर्यत्संदधदेकीकुर्वन्नेति रचनां प्राप्नोति सा संहितेत्यर्थकेन पदांतात्यदादिभि संदधदेति यत्सेति । तथा चैतत्संहितापाठे एव प्रवर्त्तते संहितालक्षणेन पदपाठेप्ये कपदेपि प्रायेण तस्या अभावात् तथा च तत्संहिता पाठेएपप्रवर्तते । नन्वेवमस्तु तेन स्वरितः तस्य पुनरनुदात्तत्वं भविष्यति । तथाहि । उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तं पदे- त्वरमित्यनेनानुदात्तसंज्ञा इंद्रो होतेत्यादौ पदे एव क्रियते तच तदा स्वरितपाठे- पि सा संहितोपयोगिनी सर्वचैव पदएकमुदात्तं स्वरितं वा शिष्टमनुदात्तमित्यत- स्तत्सिद्धौ तत्सगनिर्वाहाद्युदात्तमध्योदात्तांतोदात्तोदात्तादिस्वरितमध्यस्वरि- तांत्यस्वरितस्वरितद्व्युदात्तयुदात्तसर्वानुदात्तानां पदेषु एकादिशस्वराणां चोपपत्ति उदात्तपूर्वं स्वरितमित्यादीनि नचेत्पूर्वं तथा गतादित्यंतानि चत्वारि सूत्राणि मुख्योपयोगस्तु मूलसाधनद्वारा संहितास्वरसाधने । एवं च संहितावदवग्रहेपि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

निघातस्यैव श्रवणं स्यात् । यथा संधीयमानानामनेकीभवतां स्वर: उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवगृह्य इत्यनेनावग्रहे विश्लिष्य संहितवद्भावविधानेन नोदात्तेतिनिषेधापत्तिः । यदि तु तेनोदात्तपूर्वंनियतमिति स्वरितोस्तु इत्युच्यते तर्हि तत एव नचेदुदात्तस्वरितोदयमिति निषेधप्राप्तिः सुष्टढैवेति निघात एव श्रूयेतेति सम्यगेवेति । अत एव घट्टकुटीप्रभातन्यायापत्त्या द्वाभ्यामपीदं नोट्टंकितमत एव च शेषपूरणं कृतम् । तदेतद्धृदि निधाय मूले पूर्वपदेत्याद्युक्तं तदेव ध्वनयन्नाह ॥ जात्यवद्भतीति । यथा संधीयेत्यस्यापवादोयम् । पद्यादींस्त्विति वत् तदुत्तरमेतयोः पाठात् पद्यादींस्त्वित्यतोह्युदात्तानामित्यस्यपद्येत्येकदेशस्य चानुवृत्तिः । परिग्रहेत्वित्यत उदात्तस्वरितौ यदि परावित्यर्थकं तौ चेत्स्वरौ परावितिं चानुवर्त्तते यमितवेद्भवेति वारणाय पद्यादीनित्यत्र हृत्तिकृतानुवर्त्तितत्वात् तथा च ह्युदात्तानां मध्ये तनूशचीत्यनयोः पूर्वपद्ययोः सतोरंतौ श्रर्थात्तयोरेव तौ जात्यवत् । असंहितवत्संहितवद्वा तयोः परत्वेजानीयादित्यर्थः । ह्युदात्तानामित्यनुवृत्तिस्तु तनूनपात् यथऋतस्य शचीपते शचीनामित्यादिव्याहृत्यर्था, तत्फलितमाह । पूर्वपदेत्यादिना । एतेन तनूशचीतिपूर्वयोः सतोर्ह्युदात्तानामंतौजात्यवदित्यादीत्यर्थः । षष्ठ्यन्तत्वं तु न नपात्पतिशब्दांतयोरप्राप्त्या ऽव्याप्त्यापत्तेः प्रातिशाख्यभाष्ये तथैव स्वरसाच्चेत्यपास्तम् । तद्भाष्यस्वारस्येन समस्यंतत्वेप्युत्तरपदांतयोरुदात्तादनुदात्तेति स्वरितस्यैव सत्वेनोत्सर्गसमानदेशा इति न्यायेनास्याप्राप्तेश्चालक्ष्यत्वेनाव्याप्त्यभावेन तथाव्याख्यानासंगतेः । अत एव तत्र जात्यवदेवाध्ययनमिति नियमबोधनेनाद्यांत्ययोस्तथासत्वेपि तयोरन्यथाध्ययनं तत्फलोत्तावतरणं च संगच्छते इति भावः । इतीत्यस्यवेत्यर्थ इत्यर्थेनान्वयः । जात्यवत्पदार्थं वक्तुं तद्घटकजात्यपदार्थमाह । अतोन्यदिति । उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तं यदक्षरमितिपूर्वोक्त्या ऽतः प्रकृतादुदात्तपूर्वात्स्वरितानुदात्तादन्यत्पदेइत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनः पदेग्रहणादेकस्मिन्नेवाखंडे उपदेशशास्त्रदृष्टं स्वारं स्वार्थे ऽणा स्वरं व्यंजनयुताच्संबंधिनं वा उभयथाप्यार्षत्वादैजन स्वरितं जात्यं तत्संज्ञकं इत्याचक्षते व्याडिप्रभृतयः स्वः क्व कन्येत्याद्युदाहरणानि संज्ञाफलं तूभाभ्यां तु परमित्युत्तरसूत्रवाक्यार्थज्ञानमपि जात्यास्वरूपेणैवोदात्तानुदात्तसंगतिं विना जातः संधिकार्याविषयको जात्यः तथा च योगरूढोयम् । एतेन चैप्रादीनां व्यावृत्तिः, उदात्तपूर्वस्य स्वरितानुदात्तस्य त्वतोन्यदित्यनेन व्यावृत्तिः, पदे इत्यनेनाग्निमीळेइत्यादीनां व्यावृत्तिः । एवं चोदात्तस्वरितयोः स्वरितो वा उदात्तादनुदात्तेत्यविहितः स्वरीत्याउदात्तपूर्वः अनुदात्तोदये पुनः इकारयोश्च प्रश्लेषे इत्याद्यविहितः प्रातिशाख्यरीत्या

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तित्स्वरितं न्यङ्स्वरौ स्वरितौ तिस्वमित्येत्यादिना स्वरूपेणैव विहितौ नानुदात्तस्थानिको पूर्वोनुदात्तपूर्वो वा यः स जात्य इति फलितं तस्यचैकपदेएवशास्त्रदृष्टत्वेनोदात्तस्वरितपरत्वाभावेनोदात्तश्रुतिः। अयमेव तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये नित्यपदेन व्यवहृतः सयकारं सवकारं त्वक्षरं यत्र स्वर्यते स्थिते पदेनुदात्तपूर्वं अपूर्वंवा नित्यइत्येव जानीयादिति । तत्रैतावान्विशेषः । तैत्तिरीये उदात्तस्वरितपरत्वेप्युदात्तश्रुतिरेवात्र त्वनुदात्तश्रुतिस्तत्रान्यत्रोदात्तश्रुतिरिति तत्फलितमाह । उदात्तस्वरितेति । उदात्तस्वरितौ पूर्वौ यस्मात्स्वरितादन्य इत्यर्थः । तत्रायः प्रसिद्धस्तथाशास्त्रविहितश्च अंत्यस्तु यद्यपि तथा शास्त्राविहितस्तथापि संहितायां पदद्वयमादाय योह्यइत्यादौ प्रसिद्धः एवं चाद्येनात इत्यस्यार्थोन्त्येनैवार्थो बोध्यते। अतएव तयोरनुपादानं, एकपदे अखण्डे स्थितः शास्त्रदृष्टः । यद्वोदात्तस्वरिताभ्यां पूर्वोयः स्वरितस्तस्मादन्य इत्यर्थः । एवं चैकपदे स्थितइत्यस्यैवेदमर्थकथनमित्यतो ऽन्यदित्यस्य प्रकृतादुदात्तपूर्वस्वरितानुदात्तादन्य इत्यर्थः पूरणीयः । यद्वातोन्यदित्यस्यैवेदमव्यवहितोक्तमर्थकथनं उदात्तपूर्वस्वरितानुदात्तादन्य इति पूरणं तु सममेव यद्वा उदात्तस्वरितः हेतुहेतुमद्भावः । षष्ठ्यर्थः तस्य यः पूर्वः प्रथमस्थानो अनुदात्त इति यावत् तद्रूपस्तत्संज्ञको यः स्वरितस्तस्मादन्य इत्यर्थः । यद्वा उदात्तस्वस्वरितस्योदात्तस्वरितौ पूर्वं पदकाले यस्मिन्तत्पदमुदात्तस्वरितपूर्वं तस्य यः स्वरितस्तस्मादन्य इत्यर्थः । यद्वा उदात्तहेतुकः स्वरितस्तद्विधिः स पूर्व उत्पादको यस्य स्वरितस्तस्मादन्य इत्यर्थः एवं पक्षत्रयेणा तइत्यस्य तद्भाष्योक्त एवार्थ उक्तः स्पष्टं तथैव वक्तव्यः। एवमुक्तिस्तु सकलप्रागुक्तार्थपरिग्रहाय स च व्याख्याने एव स्पष्टः एवं षड्धा निर्वाहे ऽन्त्योप्रसिद्धो ऽप्रकृतश्चोदात्तपूर्वं स्वरितमित्येव प्रकृतमिति चिंत्यमिदम्। लेखकप्रमादो वा कल्प्यइत्युक्तिर्नादर्त्तव्येति दिक् । तदर्थः तत्फलितार्थः। पदकालिकं जात्यस्वरूपं कथयन्सिंहावलोकनन्यायेन पदे इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह। पश्यांतइति । जात्यस्योत्तरार्धइत्यर्थः । अत एवास्यान्तइत्येकवचनोपन्यासः संगच्छते । इत्यर्थ इति। इति परमार्थइत्यर्थः। असंहितवद्दित्यस्यापीत्यर्थ इत्यत्रान्वयः । जात्यवदसंहितवद्भावयोर्मिथो विकल्पार्थकोयं वाशब्दः द्वितीयेन तेन तूभयोर्विकल्पेन पक्षे संहितवद्भावः प्राप्यते तदाह । वासंहितवदिति। एतदेव ध्वनयितुं पुनरपि व्याख्याने द्विर्वेत्युक्तम्। ननु कथमुक्तार्थलाभोत आह । पद्यादीनिति। तस्य च यथा संधीयमानेत्युत्तरं पाठ इत्यपि बोध्यम् । अवग्रहविषयद्विखंडयुक्तपदसमूहाधं पूर्वमुत्तरं च पद्यं तथा च द्व्युदात्तानां पदाना

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मुत्तराण्यद्यादीनसंहितवत् जानीयात्स्वरविधौ तयोः परत्वे इत्यर्थः । यथा संधीत्यस्यापवादः अन्वेतवै इत्यस्य लक्ष्यं अत्रवै इत्युदात्तपरत्वेन एइत्यस्य संहितवद्भावेन प्राप्तप्रचयो न, अनेन निषेधात् अश्वपते इत्यादिवारणाय हुप्रदात्तानामिति यमितवैइवेति वारणाय तयोः परत्वे इति अश्वपत इत्यादौ तु गौ इत्याद्युदात्तपरत्वमस्ति । अस्य, जात्यवदित्यस्य । नन्वेवमप्याभ्यां कयोरतिदेशः किं च जात्यवदित्यनेन तस्यातिदेशः स्यात्स च नेष्टः तथाध्ययनाभावात् । किं च त्रयाणामैच्छिको विकल्प उत व्यवस्थितः अंत्येपि कस्य सिद्धांतिमतत्वमतो जात्यवद्भावस्य तथात्वं ध्वनयितुमितत्सूत्रीयक्रममुल्लंघ्य यथासंधीत्याद्युत्सर्गापवादसूत्रक्रमानुरोधेनाह । संहितवदित्यादि । यथैतत्संहितायामुदात्तस्वरितपरत्वेन नचेदुदात्तस्वरितोदयमिति निषेधेनोदात्तपूर्वं स्वरितमितिजातानुदात्तस्यैव श्रवणं तथेहाप्यतिदेशात्तथाप्राप्तमिति भावस्तदाह । केवलमिति ॥ असंहितवदिति । प्रागुक्तरीत्या प्राप्तसंहितवद्भावस्यानेन निषेधे संहिताभावात्तद्विधिनिषेधयोरुदात्तपूर्वमित्यनयोर्नोदात्तेतिनिषेधस्य च तत्परत्वाभावादुपयोगाभावेनानुदात्तसंज्ञाया अभावाच्चाप्राप्तावप्युदात्तादनुदात्तस्येत्येकपदीयताद्दशसंहितामादाय स्थितस्य तस्य तल्लक्ष्ये यथोदात्तश्रुतिकत्वमेवमत्रापि प्राप्तम् । न चावग्रहेपि तत्परत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । सांहितिकयोरेव तत्परत्वापरत्वयोः प्रातिशाख्यादितः प्रतीतेरन्यथा तिष्ठो ३ यथा कन्या वारयतीत्यादावपि पदकाले तथापाठापत्तेः। तदा ईळ इत्यादौ यथा निघातस्तथात्यत्र स्पष्टमिति भावः । तदाह । उदात्तेति । सर्वांशोदात्ते इत्यर्थः । जात्यवदिति । यद्यपि जात्यस्वरूपमन्यथोक्तं तथापि तौचेत्याद्यनुवृत्त्या तयोः परत्वे संहितायां यथा तस्यांतानुदात्तश्रवणमेवमतिदेशेनात्रापि भवति अत एव यथा जात्यस्यांतो निहन्यते उदात्ते परभूते एवं तनूशचीपदयोः पूर्वपदयोः सतोरंतौ निहन्येते इति फलिततद्भाष्योक्तिः संगच्छते । अयंभावः । अत्र स्वरितस्योदात्तपूर्वत्वेन तदन्यत्वाभावात्तत्वाभावेनातिदेशसाफल्यं तथा चोभयरीत्या स्वरितत्रैविध्येपि संधिजात्यस्वरितयोस्तयोः परत्वे ऽर्धानुदात्तश्रवणमन्यत्रोदात्तश्रुतिः । अत्र च मानं तस्यादित इति सूत्रमनुदात्तः परः शेष इति जात्योभिनिहतश्चैव क्षिप्रः प्रश्लिष्ट एव च । एते स्वाराः प्रकंपंते यत्रोच्चस्वरितोदया इति च प्रातिशाख्यं च । अंतभागानुदात्तश्रवणमेव कंप इत्युच्यते बह्वृचैः, उदात्तपूर्वस्य तु तयोः परत्वेनोदात्तेतिनिषेधेनोदात्तस्वरितेति सन्नतरेण चानुदात्तश्रुतिरन्यत्र तूदात्तश्रुतिः पूर्वपूर्वोपमर्देनोत्तरोत्तरोपन्यासवत् अस्य चरमोपन्यासेनायमेवात्र जायते पठ्यते च तथेति ध्वन्यते । अत एव पृथग्वासहकरणं तुल्ययोगनिवृत्त्यर्थं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तेनैतत्सिद्धं जात्यवदेवाध्ययनं यथा स्यादितरयोर्मा भूदिति तद्भाष्ये उक्तम् । इतरयोरित्यस्यसंहितवदसंहितवद्भावयोरित्यर्थः । एवं च श्रुतिकत्वमित्यग्रे प्राप्तमपि बाधित्वेति अनुदात्तत्वमित्यग्रे प्राप्तं बाधित्वेति शेष इति च तदाह । अर्धानुदात्तस्वरितकत्वमिति । तद्भाष्येस्पष्टमिति । तदेव भवतीति तद्भाष्ये स्पष्टमित्यर्थः । तच्चोक्तमेव । नन्वव्यवहितप्रातिशाख्यापेक्षयापि साहश्ये गृह्यमाणे साहश्यं दुर्वचं, तेन स्वरितविधानेपि तदर्धस्य तत्वानुक्तेः । तनूनपादित्यादिस्थाने ऽस्य वक्तुमौचित्येन मध्येतदुक्त्या प्रतिज्ञाविरोधापत्त्या ऽसंबद्धत्वोपपत्तेश्च । यथाकथंचित्तेनैव प्रातिशाख्यांतरमपोत्युचितम् । प्रतिज्ञातार्थस्य तावतैव सिध्या ऽस्यानुपयोगाच्च । लक्ष्यापेक्षया तत्वे गृह्यमाणे तु तनूनपादित्यादिलक्ष्यविशिष्टोक्तप्रातिशाख्यानुपयोगः तेन व्यवधानेन दूरान्वयापत्तिश्चेत्यत आह । लक्ष्येति । वैचित्र्यार्थसुक्तद्वितीयलक्ष्यसिध्यर्थंतया तस्यावश्यकस्योक्तत्वाद् दूरान्वयोभीष्ट एवेति भावः । वस्तुतस्तु लक्ष्यदर्शनवदित्यस्य तंत्रेण लक्ष्यसंबंधिदर्शनवदित्यर्थवत् लक्ष्यं दृश्यते ऽनेनति व्युत्पत्या तत्संस्कारकप्रातिशाख्यवदित्यप्यर्थेन विशिष्टतुल्यत्वे लब्धेविशेषणविशेष्योभयसाम्यं लब्धम् । एवं च यथा येरा इति शुद्धलक्ष्यदर्शनसंबंधिस्वरितस्य तथात्वं मानं उदात्तपूर्वकस्वरितस्य तु प्रातिशाख्यपूर्वकलक्ष्यदर्शनं तथात्वे तथा । जात्यस्य तु शुद्धमुक्तं प्रातिशाख्यमेव यथा कथं चित्तथात्वे तथा एवं संधिस्वरितस्य तथात्वे तु शुद्धं प्रातिशाख्यमपोत्यर्थः फलितः । अपिः शाकल्यसंग्राहकः । लक्ष्यदर्शनमित्यादिमूलस्यापि शुद्धलक्ष्य दर्शनं प्रातिशाख्यादिशब्दयोर्बहुव्रीहिणा तन्मूलकं लक्ष्यदर्शनं चेत्यर्थः । चः शुद्धप्रातिशाख्यादिसमुच्चायकः । अत एव तथेत्यादि पुनः प्रतिज्ञासंगतिः । अन्यथा येरा इति ग्रंथादग्रे तनूनपादित्यादिग्रंथवदेकाचरेत्यादिग्रंथौचित्येन तदसंगतिः स्पष्टैव । तथा च नानुपयोगदूरमाचान्वयप्रतिज्ञाभंगतद्विरोधासंबद्धत्वानीति न कोपि दोष इति बोध्यम् । ननु स्वतंत्रादात्तेति कस्यार्थेत आह । श्लोकेति । एवं च शेषपूरणेन तस्याशंकनीयवैयर्थ्यमिति भावः । नचैवं तस्यानुदात्तत्वं स्यादिति वाच्यम् । नीचैर्ग्रहणसामर्थ्येनात्यंतनीचभागस्य ग्रहणात् महासंज्ञया शिक्षादिप्रसिद्धस्यैव ग्रहणाच्च । न चैवमुच्चैरुदात्तइत्यादीनां वैयर्थ्यं. भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वेनेष्टापत्तेरिति दिक् । ननु लोकादौ समांशोदात्तकत्वाभावेन नियमानुपपत्तिरत आह । तच्छाखायामिति ॥ दीर्घादीति । तद्घटितलक्ष्येष्वित्यर्थः । एतेन न्यूनातिरिक्तांशकव्यवच्छेदः । अत एव व्यापकत्वमिति भावः । अत एवाह । एतेनेति । तदर्थकैवकारपाठेनेत्यर्थः । नन्वेवं वा वैयर्थ्यमित्यत आह । वेति । एतेनार्धमात्राधंमेव वेति पक्षयोः पाणिनिकृतसामान्यलक्ष-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

गशाकल्यादिकृतविशेषलक्षणाभिप्रायकतया व्यवस्थितेरिदं न स्वोक्तार्थसाधकं एवकारो विशेषलक्षणकृतायाः सामान्यलक्षणव्यावृत्तेरनुवादाय वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थ इति जगन्नाथोक्तमपास्तम् । उक्तप्रातिशाख्यस्य तत्वादेव सर्वस्य विशेषपरत्वेन सामान्याभिप्रायकत्वस्य दुर्वचत्वात् । अप्राकृत इतीति । स्वरितो द्विधा प्राकृतो ऽप्राकृतश्च । तत्र प्रकृत्या स्वभावेनोदात्तानुदात्तयोर्यथाकथंचित्संगतिं विना जातो यो जात्यनित्यपदव्यवहार्यः स आद्यः, स्पष्टं चेदं पदांतस्वाव्यंजनपदः प्राकृत इतितैत्तिरीयप्रातिशाख्यभाष्ये तद्भिन्नःसर्वो ऽप्राकृतः स च संधिस्वरितः उदात्तपूर्वस्वरितश्चेति भावस्तदाह । स्वरितविशेषइति । अत एवोक्तप्रातिशाख्येनैकवाक्यतापीति भावः । स्वरभक्तिभ्रमनिवृत्तये व्याचष्टे । स्वरएवेति । सौवर्य इति वदेज् तु न आर्षत्वात्, अतोन्यदित्यादावेतद्युक्तेरावश्यकत्वेनैवमुक्तः । एतेनैजागमापत्त्या स्वारपदवैयर्थ्यापत्त्या चेदं चिंत्यं, तस्मात्स्वार इति स्वरितनामेति मंदोक्तमपास्तम् । उक्तयुक्तेः । प्रत्युत शिंशपान्यायेन तद्वैयर्थ्यापत्तेश्च । अत एव तथासत्वेपि तथा न व्याख्यातं वैयर्थ्यं तु न तस्य अप्राकृतत्वस्याप्यतिप्रसक्तत्वेन स्पष्टार्थं सामान्योक्तेरावश्यकत्वात् तथा मुनिशैलीसत्वाच्चेत्याहुरिति दिक् । बहुव्रीहिभ्रमनिवृत्तये आह । स्वरिताभ्यामिति । वर्णग इति । तथा चाग्रे ऽस्येत्यस्यैतदवच्छिन्नस्येत्यर्थो बोध्यः । हरदत्तग्रंथस्य वस्तुतः साधुत्वे मूलमयुक्तमिति ध्वनयितुं तत्र भाष्यसंमतिमाह । तदुक्तमिति । रूढइत्यस्य निरूढलक्षणवदित्यर्थो लक्ष्यतइत्यस्यैव बोध्यतइत्यर्थो वेति भावः । एवं च ततः प्रमाणे मात्रचो लुगिति तयोरेकवाक्यतेति बोध्यम् । एतदेव ध्वनयितुं हरिसंमतिमाह । प्रमाणमिति । अनुपात्तमपीति । संज्ञासूत्रेणानुक्तमपीत्यर्थः । शब्दशक्त्यप्रतिपाद्यमपीति यावत् । एवेनात्वावच्छिन्नाकारादिप्रमेयव्यावृत्तिः। उपलक्ष्यतइति । उक्तार्थकं, तस्य, हरिग्रंथस्य । हरदत्तभाष्योभयफलितमाह । एवंचेति । अर्धमात्रिकग्रहणे चेत्यर्थः । यत्तु तस्यादितइतिसूत्रं लौकिकस्वरितविभागबोधकमिति । तन्न । संकोचे मानाभावात् । तद्ध्वनयन्नाह । अन्यथाखेति । आदिरस्योदात्तसमः शेषोनुदात्तसम इति आचार्या इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यं तत्र पूर्वसूत्राद्यावदर्धह्रस्वस्येतिवर्त्तते अस्य स्वरितस्यादिस्तावान्यावद्ध्रस्वार्धकाल उदात्तसमो भवति शेषस्त्वनुदात्तसम इत्याचार्या ब्रुवते इति तदर्थः । सखिभ्योवरिव इति लक्ष्यं समशब्दबलात्किंचिन्न्यूनत्वं प्रतीयते नतु स एवेति त्रिभाष्यरत्ने । यत्तु मतांतरेत्यस्योक्तप्रातिशाख्ये वाशब्दोक्तेखेन तयोर्विकल्पेनाद्यमतपरतयेत्यर्थः। यद्वा ह्रस्वाभिप्रायपरतयेत्यर्थः । अत एव कथंचिदित्युक्तिः, आद्ये एवकारे वैयर्थ्यापत्तिः अंत्ये उदच्चरत्वक्षे शइति ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तन्न । तस्य भाष्यानुरोधित्वेनादुष्टत्वादत आह । प्रातिशाख्योक्तेति । अर्धमेवेति ।
प्रागुक्तप्रातिशाख्योक्तमतापेक्षया प्रागुक्ततैत्तिरीयप्रातिशाख्यानुरोधेनान्यवेदलोक
साधारणमुख्यमते इत्यर्थः । अंतरशब्दो मुख्यवाची अन्यथा इतरेत्यनेन पौनरु
क्त्यापत्तेः मुख्यत्वं च सर्वसाधारण्यादेव । यद्वा इतरत्वं बुद्धिस्थप्रागुक्तऋग्वेदा
पेक्षं वेदान्वयि तथा चांतरशब्दोन्यार्थ एवेति भावः । नन्वेवं कथं कथंचित्त्वं त
स्यासिद्धत्वादतआह । लक्षणेतीति । शुद्धलक्षणेतीत्यर्थः । मूलकृता तथै
वार्थो ज्ञातो न प्रागुक्तः । समुदायस्य रूढ्यनंगीकारे तु लक्षणैव न स्यादत
सावश्यकीति भावः । एवं च मूलकृतोपीत्यमेवेष्टमिति भावः । ताल्वादीति ।
तत्स्थानेत्यर्थः । आस्येभवमिति । व्याख्यानात् । तच्च वर्णोपयोगित्वात्स्थानमेव
प्रयत्नस्य पृथगुपादानादिति भावः । ननु प्रशब्देन कथं तल्लाभोत आह ।
प्रकृष्टइति । नन्वेवमपि तत्वस्य बाह्येपि सत्वेन मूलासंगतिरेवात आह । प्रकर्ष
श्चेति । तथा च तस्याभ्यंतरे एव सत्वमिति नोक्तदोष इति भावः । जनकत्वम
भिव्यंजकत्वं वा षष्ठ्यर्थः तत्तत्कार्यगतभेदं स्थानेष्वारोप्य भेदघटिततुल्यत्वस
निर्वाहः । परममूले यस्यैतद्द्वयं येन यदीयेनैतद्द्वयेन तुल्यमित्यर्थ इति बो
ध्यम् । यत्त्वनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमिष्यते इति शिक्षोक्तेरेषां नासिका
करणं न स्थानं किं,च व्यापारमात्रेण तस्याः स्थानत्वे ऽनुनासिकाकारादीन
मपि तत्वप्रसंग इति तदनुक्त्या न्यूनता । किं च तस्याः स्थानत्वे कङयोः साव
र्ण्यानापत्तिः यावत्स्थानैक्याभावात् तथा च त्वङ्करोषीत्यादौ परसवर्णङाद्यन
पत्तिः । यत्किंचित्स्थानैक्येन तत्वे तु ञमामपि मिथः सावर्ण्यापत्या त्वन्नयतीत्या
दौ ङाद्यापत्तिरपीति कथं चेन ताल्वादिग्रहणेन स्थानयोः समुच्चयः कथं चा
तदुल्लेख इति खंडनकृदाशयस्तन्न । कंठादीनामपि करणत्वस्यैवाध्यंत्यनेनवर्ण
नितिभाष्यात्प्रतीतेः स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकताल्वादौ वर्णाभिव्यं
कवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण तत्तत्स्थाने जिह्वाग्रादीनां संबंधेन वर्ण
त्पत्त्या जिह्वाग्रादौ तत्संबंधजनकप्रयत्नविशेषे स्पृष्टतादौ च करणत्वव्यवहार
बाह्यप्रयत्नो गुणशब्देनोच्यते । एवं च नासिकाया गुणजनकत्वात्तेषां नासि
कास्थानं नोक्तं शिक्षायां चेन ङादीनामपि ग्रहणम् । अत एव कंठ्योकार इत्य
युक्त्वा नासिक्यान्नासिक्ययमानुस्वारानिति स्थानानीत्युक्तं ऋक्प्रातिशाख्ये
नासिक्या ञमङणना इति तद्व्याख्यातारः । कङयोः सावर्ण्यं तु भवत्येव तुल्
यसूत्रभाष्येणास्यशब्देन नासिकाया अग्रहणबोधनात् । सा आस्यबाह्येति भ
तत्त्वाच्च । अत एवामोनुनासिका नह्नाविति शिक्षा अनुस्वारोत्तमा अनुनासि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

इति तैत्तिरीयाणां यमानुस्वारनासिक्यानां नासिके अनुनासिकास्त्वोत्तमा इति कातीयानां च प्रातिशाख्यं वर्गोत्तमा ङञणनमा अनुनासिका भवंति चशब्दात्स्वस्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिकास्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थ इति तद्भाष्यं च संगच्छते, नासिके इत्यस्य द्वे रंध्रे स्थाने इत्यर्थः। अधिकं गुरुग्रंथतोवसेयमिति दिक्। तद्ध्वनयन्नाह । अत्रेति। एषु कंठादिष्वित्यर्थः। अन्यत्र, शब्देंदुशेखरादौ। शिक्षेति। एऐतु कंठतालव्या वोऔ कंठोष्ठजौ स्मृतौ इति पाणिनीयशिक्षेत्यर्थः। आदिना लोकानुभवसिद्धार्थानुवादत्वेनेत्यस्य परिग्रहः। तस्यापि तत्तत्स्थानत्वानुभवेन तथैव तात्पर्योन्नयनात् । अत एव घटायोन्मीलितं चक्षुःपटं हि न पश्यतीतिन्यायेनोभयार्थत्वमस्त्विति न शंकनीयमिति भावः। मूलेस्वतंत्र इति। अधिकारत्वासंवलितोतिदेशविधिरेवेत्यर्थः । नन्वसिद्धत्वे को दोषः। न च प्रशामनड्वानित्यादौ मोनोधातोरित्यस्य संयोगांतस्य लोप इत्यस्य च सिद्धत्वेन नलोपापत्तिः नत्वनुम्विध्योः संबुद्धौ चरितार्थत्वादिति वाच्यम्। नह्येकमुदाहरणमिति न्यायेन सामान्यशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या तत्रेष्टसिद्धेरत आह। ततश्चेति। अनसिद्धत्वात्त्वित्यर्थः । आदिना गुडलिण्मानित्यादिसंग्रहः। सिद्धांते जश्त्वस्यासिद्धत्वात् घत्वे जश्त्वानुनासिकयोरसिद्धत्वात् भष्भावे ऽनुनासिकासिद्धत्वाज्जश्त्वे ऽनुनासिकइति प्रक्रिया हस्य झयनंतर्भूतत्वात् घादेरसिद्धत्वाच्च वत्वस्याप्राप्तिरेव। तदेतदभिप्रेत्याह। घत्वेत्यादि। अयं भावः। स्वतंत्रविधिपक्षे त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ गोदुह्मतित्यादावादौ घत्वजश्त्वयोरेव प्राप्तावपि घस्य पदांते सर्वथा निरवकाशत्वेन जश्त्वबाधकत्वेनादौ घः ततः परत्वेन भष्भावादंतरंगत्वेनानुनासिकाच्चादौ जश्त्वं सर्वथानवकाशत्वादेव स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरिति बाध्यस्थले बाधके कृते सति उत्सर्गप्रवृत्तेरंगीकारात् ततः शिष्टेऽनुनासिके कृते ऽझषंतत्वेन भष्भावो न स्यात्। ननु सिद्धांते तथाप्रक्रियायामपि नात्र पक्षे सा वक्तुं शक्या वैषम्यात् तथाहि प्रागुक्तरीत्या जश्त्वात्प्राक् घत्वेपि तदुत्तरमनुनासिकतोन्तरंगजश्त्वतो येननाप्राप्तिन्यायेन सर्वथानिरवकाशत्वेन च तद्बाधकत्वेन पूर्वं वत्वस्य भष्भावस्य चैव प्राप्तिः । नचांत्यस्य तत्वेपि वत्वस्य तसावितिभविषये तडित्वानित्यादौ तदविषये चारितार्थ्येन कथं तत्वमिति वाच्यम्। तावन्मात्रफलकत्वेतद्वत्येवसिद्धे सामान्यसूत्रस्य नह्येकमुदाहरणमितिन्यायेनाचारितार्थ्यात् तसावित्यत्र दप्रश्लेषे तु अत्रापि तथा बोध्यम् । एवं च तयोर्मध्ये ऽविरोधेन परत्वस्य तुल्यत्वेन नित्यत्वस्य मिथोऽविषये मिथश्चारितार्थ्येनापवादत्वस्याभावे ऽप्यल्पापेक्षत्वेनांतरंगत्वादंत्यादनुनासिकाच्च पूर्वं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वत्वापत्तिः एवं चोक्तरीत्या ततो भष्भावजश्त्वानुनासिकानां क्रमेण प्रवृत्त्या
गोधुङ्वानिति स्यादिति स एव दोषो देयः। किं च सर्वथानिरवकाशत्वेन बाधो-
त्तरमुत्सर्गस्य क्वचित्प्रवृत्तावप्यन्यत्र बाध्याप्रवृत्तिरेवेति सिद्धांतादत्र वत्वेन जश्त्व-
स्य येननाप्राप्त्या भष्भावानुनासिकयोरंतरंगत्वेन बाधात् भष्भावादीनामप्राप्त्या
वत्वमेव स्यादिति ढतथैव वाच्यमितिषत्वे त्यादिचिंत्यमत एवात्र षत्वढत्वयोः क्त
योःभय इतिवत्वं स्यादित्युक्तं भाष्ये इति चेत्सत्यं। अधिकारवादिनस्त्वादेशविधिवा-
दिनं प्रति तत्र सर्वेष्टकार्यचतुष्टयमध्ये एवैकं प्राक्कार्यं विप्रतिषेधसूत्रसंचारेण न स्यादि
तिदोषस्य शीघ्रोपस्थितत्वेन तथोक्तिः।किं चापाद्यमानेर्थे न्यायानादरेणापवादत्व-
मनाश्रित्यप्राचीनानुसारेण तथोक्तिः।एवं चोक्तरीत्या षत्वोत्तरं तौ बाधित्वा परत्वा-
ज्जश्त्वानुनासिकयोर्वत्वाप्राप्त्या तदनिष्टाभावेन भाष्भावाभावरूपमेवानिष्टमि-
ति षत्वजश्त्वानुनासिकेषु भष्भावो न स्यादिति सम्यगेवेतिदिक् । षत्वजश्-
त्वपरसवर्णेष्विति त्वपाठः। तत्प्राप्तेरेवाभावादिति। तदेतद्ध्वनयन्प्रकारांतरेणशंक
ते। नचातिदेशांतरेति। अयं भावः, सिद्धांतइवात्रापि पक्षे ऽनेन स्वं विहायान्ये-
षामारोपितमसिद्धत्वं बोध्यते न तु स्वस्यैकस्य बोध्यबोधकत्वासंभवात् तथात्वे
ऽन्येषामसिद्धत्वात्सूत्रारंभानर्थक्यापत्तेश्च । एतेन जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुति-
वाक्ये जगन्मिथ्येतिवाक्यस्यात्मनोपि तत्वबोधनादिदमयुक्तमित्यपास्तम् । एवं च
कार्यकालपक्षाश्रयेण स्थानिवत्सूत्रादीनां सिद्धानामन्यतराकांक्षया यथाऽसिद्ध
त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिरेवं पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य सिद्धे ऽसिद्धत्वस्य ब्रह्मणापि वक्तु
मशक्यत्वाद्विनापि वतिं वत्यर्थो लभ्यते ऽब्राह्मणे ब्राह्मण इत्युक्ते ब्राह्मणवदिति ग
म्यते इतिभाष्याच्चातिदेशविधित्वांगीकारात्परसाकांक्षपूर्वत्वावच्छिन्नशास्त्रं बो
धकपूर्वशब्दरूपलिंगेन परिभाषात्वमित्यतिदेशविधित्वांगीकाराद्वा तत्र प्रवृत्ति
रिति नोक्तदोषः। एवं चोक्तदोषभिया स्वतंत्रविधित्वाभावेप्यधिकारविधित्वमेव
किमर्थमिति गूढाक्षेप इति। अस्यापि, पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यापि। नदोष इति। नोक्त
दोष इत्यर्थः। अत एवाह। सपादेति। परासिद्धत्वेत्यर्थः। ननु मध्यपाठे साम
र्थ्यान्न तथेतीष्टासिद्धिरेवात आह। मध्ये इति। नन्वशोकवनिकान्यायेन स चरि
तार्थोत आह। विप्रतिषेधेति। द्वयोः सावकाशयोः समवस्थितयोरेकत्र युगपत्
संगोहि तत्प्रवृत्तौ हेतुः, नचेदानीं तथास्तीति भावः। त्रिपाद्यामिति। तत्सूत्रसा
र्थक्याय सपादसप्ताध्याय्यामेवाप्रवृत्तिस्वीकारे विनिगमनाविरहात्त्रिपाद्यामेवाप्र
वृत्तिरस्त्विति वक्तुं शक्यं, अथ तत्रापि किं विनिगमकं इति चेत्तर्हि उभयत्राप्रवृत्त्याप
त्तिरित्यर्थः। एवं चास्य वैयर्थ्यापत्त्योक्तदोषे स्वतंत्रविधित्वस्येवातिदेशविधित्वमिम

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

परिभाषात्वस्याप्यंगीकर्त्तुमशक्यत्वादधिकारविधित्वमेव पर्यवसितमिति भावः । यत्तु खंडनकृदादिः असिद्धं प्रागेव न जातमित्यर्थः । एवं च कार्यासिद्धत्वेपि मनोरथ इत्यादावुत्वे कर्त्तव्ये रलोपस्य प्रागेवाप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याप्रतीघातात्तत्सिद्धिरप्रत्यूहा । किं च सत्यपि शास्त्रे जातेपि च कार्ये शास्त्रप्रामाण्यात्कार्यमात्रे ऽभावारोपेण रोरुत्वे न तथेति तत्खंडनं ध्वनयितुमाह । सिद्धेत्यादि । सिद्धे जाते । निरधिष्ठानारोपासंभवादिति । इदं च सिद्धांतेप्यावश्यकं आरोपस्यैवातिदेशपदार्थत्वात् लोकेनाहार्यज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वेपीह शास्त्रप्रामाण्यात् आहार्यारोपोपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति भावः । सूत्रइति । पूर्वत्रेति सूत्रे इत्यर्थः । परत्वादिति । नहि तस्यामवस्थायां पूर्वत्रेत्यस्य प्राप्तिः उक्तयुक्तेः एवं च शास्त्रद्वारा परत्वान्मनोरथ इत्यादौ रोरीत्यादिकार्यप्रवृत्तेरावश्यकतयेत्यर्थः । अन्यथा सूत्रपाठे कार्यापाठात्तत्त्रासंभवेन पूर्वत्रेति सूत्रानर्थक्यापत्तिः एवं चाद्यदोषो ऽयुक्त इति भावः । एतेन शास्त्रयोः स्वतो ऽविरोधेन स कार्यद्वारक एव वाच्यः । अन्यथा ऽतिप्रसंगः एवं च मनोरथ इत्यादौ विरोधप्रयोजकीभूतकार्यासिद्धौ शास्त्रस्य सिद्धत्वेपि नपुंसकतुल्यत्वम् । एतेनामूइत्याद्यसिद्धिरित्युक्तिः परास्तेति कार्यासिद्धत्वे न कोपि दोषः । न च न्यायमवष्टभ्य शास्त्रासिद्धत्वमादृतं तदप्राप्तिमभिप्रेत्य प्राचा निष्कर्ष आदृत इति रत्नाकरोक्तिरत्र पक्षे परकार्याभावेन विप्रतिषेधसूत्राप्राप्त्या परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तौ न्यायेन दोषापादनानौचित्यमिति मंदोक्तिश्चापास्ता । तद्ध्वनयन्नाह । परत्वादित्यादि । तत्र, त्रैपादिके । रलोपरूपकार्ये प्रतियोगित्वारोपेपीति । पूर्वत्रेत्यनेन अभावारोपेण तदारोपस्य फलितत्वादिति भावः । अपिना तन्मात्रे शब्दादभावारोपो दुर्लभः अवध्यवधिमतोः साजात्यनियमात् पूर्वत्वस्य लाक्षणिकत्वापत्तेश्चेति बोधितम् । स्थानिभूतेति । उत्वविधौ स्थानित्वेन निर्दिष्टेइत्यर्थः । एतेन स्थानिवद्भावादुत्वं दुर्वारमित्यपास्तम् । न्यायेन स्थानिनो ऽसिद्धत्वेनादेशस्य चाभावात् अल्विधित्वाच्च । एतेन यद्यपि रलोपे परत्वाद् ढ्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घे उत्वाप्राप्तिस्तथापि यस्य च लक्षणांतरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति न्यायेनोत्वं नित्यमेवेत्यपास्तम् । उक्तयुक्तेः न्यायस्यासार्वत्रिकत्वाच्च । प्राप्तिरिति । तथा च मनोरथासिद्धिः तदसंभवः पूर्वत्रेतिसूत्रवैयर्थ्यं चेति भावस्तदाह । इतिभाव इति । यदीत्यादि प्रसंगादित्यंतमूलग्रंथस्येति भावः । ननु न्यायांगीकारे मानाभावेत आह । स्पष्टमिति । तेषु हि न्यायांगीकारेणेत्थमुक्तमिति भावः । ननूक्तमूलग्रंथेन हशिचेत्यस्याप्राप्त्योत्वाभावे साधिते मुख्यत्वेन तथाचेत्यनेन तत्परामर्शे कथं तत्र सिद्धांतव्याकोपोक्तिरत आह । शास्त्रस्येति ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

चैपादिकस्येति भावः । दृष्टांतार्थमस्योक्तिः । तद्वदेतस्यापीत्यर्थः । असिद्धत्वाभावे इति । तस्मिन्सतीत्यर्थः, उक्तरीत्येति भावः । प्रसंगे चेति । एवं चाव्यवहितत्वान्मुख्यहेतोः परामर्शो नतु साध्यमुख्योत्वाभावस्येति भावः । मूले सिद्धान्त इति । सिद्धांतोपोत्यर्थः । व्याकुप्येतीति । उक्तरीत्या तदभावोपपादकहेत्वसिद्धेरिति भावः । एतेनोत्तरस्य कार्यस्याभावादिति व्याख्यानेप्यविरोध इति रत्नाकरोक्तिरपास्ता । ननु पूर्वादिपदे लक्षणैवास्त्विति मनोरथसिद्धिरित्याशयेन शंकते । न च ममापीति । कार्यासिद्धत्ववादिनोपीत्यर्थः । पदयोरिति । उपात्तान्वित्तयोरित्यर्थः । लक्षणया फलितमर्थमाह । शास्त्र एवेति । स्वजन्यबोधविषयतासंबंधेन कार्येन्वयः । एवेन लक्ष्ये जातकार्यव्यावृत्तिः एवं चेष्टसिद्धिरिति भावः । लक्षणैव दोष इत्याशयेनाह । लक्षणायामिति । ननु प्रकृतसूत्रमेव मानमत आह । फलाभावादिति । अन्यफलाभावादित्यर्थः । नन्वेवमप्युक्तरूपं फलमस्त्येवात आह । गौरवाच्चेति । एवं च लक्षणा नाश्रयणेन शास्त्रासिद्धत्वस्येतो लघुत्वेन नै कार्यासिद्धत्वमुपपाद्यम् । किं तूक्तरीत्यैवेति मनोरथासिद्धिः । सूत्रानर्थक सिद्धान्तव्याकोपस्तदसंभवस्य तदवस्थ एवेति शास्त्रासिद्धत्वमेव वरमिति भावः । एतेन शास्त्रासिद्धत्वे फलाभाव इति मन्दोक्तमपास्तम् । न देवदत्तेतिन्याये ऽभावप्रतियोगिकाभाव एव विषयः देवदत्तादिपदस्यार स्यात् प्रकृते तु नतथा । अतएव सूत्रमप्यत्र सार्थकमित्याशयेन कार्या सिद्धत्ववादी शंकते । ननुमनोरथेइति । तच्छब्दइत्यर्थः । न दोष इति । नाय दोषद्वयमित्यर्थः । अंत्यं दोषद्वयं त्वस्त्येवेति भावस्तस्य तद्रूपत्वे मानमाह । भा वेति । द्वितीयाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिरूपत्वादित्यर्थः । प्राचां मतेनेदं सूत्र सामर्थ्यादत्रास्यैवाङ्गी कार इति भावः । यत्तु न्यायानंगीकारे दूषणमाह । अमु इति । परत्वान्मुत्वे उत्वमात्रस्यासिद्धत्वादकारबुध्या पररूपे हृद्धावपि पूर्वं प्रवृत्त त्वेन लक्ष्यलक्षणस्येतिन्यायात् स्थितमस्य विकाराभावेन संनियोगशिष्टे न्यायाद्वात्परत्वा भावाच्च पुनरुत्वाप्रवृत्त्या ऽनिष्टं स्पष्टमेवेति मान्याः, तन्नाचाम नुरोधेन । अदसोरित्यत्र समाहारद्वंद्वनिर्देशादिना लक्ष्यलक्षणयोर्भेदस्य स त्वेन न्यायाविषयत्वात् असिद्धत्वेनोकारापहारे संनियोगेतिन्यायादेवमस्या निवृत्तौ हेतुद्वयाभावाच्च । स्पष्टं चेदं क्नमेजंत इति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्द्योते, देतद्ध्वनयितुं न्यायाश्रयणेनैवासिद्धिमुपपादयति । अदश्च इत्यादिना । जातेति उक्तरीत्या परत्वान्मुत्वे कृते इत्यादिः । पूर्वरीत्येति । देवदत्तेति न्यायेनेत्यर्थः पररूपाद्यतीति । आदिना वृध्यादिसंग्रहः।एतेन कार्यासिद्धत्वमेव सिद्धांतः॥तदेव

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

क्रियते न शास्त्रं अमुष्मा इत्यत्र परत्वान्मुत्वेपि तस्यासिद्धत्वादकारबुध्या स्मायादिसिद्धिः देवदत्तादिन्यायसंचारस्तु वक्ष्यमाणरीत्या न । यद्वा अस्तु सः तथापि मुत्वेन स्थानिनो ऽसिद्धत्वेन तस्य च निवर्त्तनादव्यवधानेनाद्याकारादेव स्मैभावसिद्धिः। ऋत्वगित्यत्रविवरणेपि कार्यासिद्धत्वमेव स्थितमिति कृष्णपंडितोक्तिः परास्ता । उक्तदोषात् । मुत्वस्येति । नमुनेइति सूत्रसामर्थ्यादित्यर्थः । नमुटादेशइतिवार्त्तिकसंग्रहाय तथोक्तम् । अयं भावः,अद अ आइत्यत्रोपसंजनिष्यमाणेति न्यायेननादेशाप्रवृत्तेःसिद्धांते इवात्रापि सत्वेपि पररूपात्परत्वादुक्तरीत्या मुत्वे कृते तस्यासिद्धत्वादकारबुध्या पररूपे लव्यभेदान्नमुनेइति सूत्रसामर्थ्याद्वा पुनरपि मुत्वे कृते तस्य नाभावे कर्त्तव्ये प्राप्तासिद्धत्वनिषेधार्थं तत्सूत्रमितिवाच्यम् । तत्र तेन न्यायेनाकाराभावेन पररूपाभावे मध्येऽकारसत्वेन नाभावस्यैवाप्राप्तावसिद्धत्वस्य सुतरामप्राप्तौ तन्निषेधो व्यर्थः सन्ज्ञापक इति । एतदिति । मुत्वविषये देवदत्तेति न्यायाप्रवृत्तिरित्यर्थः ।तेन, नमुनेइति सूत्रेण । युक्तमिति । लक्षणानाश्रयणापूर्ववचनाकल्पनेन च लाघवादिति भावः । अत एवैवः प्रयुक्तः । अत एव चामीत्यत्र एतईद्बहुवचनइतिसामर्थ्यादेत्वप्रवृत्युत्तरमेव मुत्वप्रवृत्तेः सुवचत्वमिति रत्नाकरोक्तिरपि परास्ता । तत्ध्वनयन्नाह । एवमिति । उक्तज्ञापकत्वादित्यर्थः । पूर्वमिति । परत्वादिति भावः । परत्वात्पररूपात्पूर्वमित्यपि बोध्यम् । मुत्वेइति । एकदेशविकृतन्यायेन श्रीभावे आद्गुणे च मुत्वस्यासिद्धत्वेपीति शेषः । दात्परैकेति । तत्परैकारयोरभावेनेत्यर्थः । उक्तन्यायेनेति भावः । अत्रैव, शास्त्रासिद्धत्वे एव । अस्तु उक्तरीत्या लाघवात् । ननु न्यायानित्यत्वस्यान्यार्थमावश्यकत्वेनात्र तत एवाप्राप्त्येष्टसिद्धिरित्याशयेन शंकते । नचेति । देवदत्तुल्यहद्धेर्हंतृतुल्यबाधकपूर्वसवर्णदीर्घस्य हंतृतुल्येन नादिचीत्यनेन निषेधेपि देवदत्तवद्वृद्धेरुन्मज्जनाभावान्निर्देशोनुपपन्नः सन्ननित्यत्वे ज्ञापक इति भावः । न्यायाविषयत्वेन ज्ञापकत्वं शिथिलयति । हतेत्यादि । नोन्मज्जनं देवदत्तस्येति शेषः । क्वचित्तु तथापाठ एव । अपिससुच्चेयमाह । तत्कारोपेत्विति । देवदत्तहंतरीति भावः । सुतरामिति । नोन्मज्जनं देवदत्तस्येत्यनुषज्यते । घातकस्य सत्वादिति भावः । अत एव तुः प्रयुक्तः । आर्थिकार्थमाह । हंतुम् । देवदत्तमित्यादिः । जीवनं देवदत्तस्य, न्यायशरीरं तत्स्वरूपं तदर्थ इति यावत् । न्यायाविषयत्वमाह । ताविल्यादि । वृद्धिहंतुरिति । तत्वेनाभिमतस्येत्यर्थः । तत्र तावित्यादौ । एवं च सुखेन वृद्धिरिति न निर्देशानुपपत्तिरिति भावः । इतिहेतौ । एवं प्रागपि । अत एवाह । तेनेति । तावित्यादिनिर्देशेनेत्यर्थः । प्रकृते वैलक्षण्यमाह । प्रकृतेत्विति । अमू इत्या-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दावित्यर्थः । कार्येति । सुत्वादीति । आवश्यकमिति । तथा चेदं दूषणं प्रागुक्तां त्यदूषणवद्दुरुद्धरमेवेति भावः।ननु कार्यासिद्धत्वे नातिदेशोयं किंतु तस्यासिद्धत्वम-निष्पन्नत्वं तच्च जातस्य वचनशतेनापि कर्तुमशक्यमिति प्रागप्रवृत्तत्वरूपं बोध्य-तइति नोक्तदोष इति चेन्न । राजभ्यामित्यादौ पूर्वशास्त्रकार्यस्य कस्याप्यप्राप्त्या एतदप्राप्तौ नलोपे जाते प्राप्तदीर्घस्यानेन वारणाभावापत्तेः ह्वर इहेत्यादावुक्त-रीत्या यलोपे ऽस्याप्राप्त्या गुणापत्तेश्च । तत्ध्वनयन्नाह । इत्यन्यच विस्तर इति । इत्यादिकं शब्देदुशेखरादौ द्रष्टव्यमिति भावः । ननु त्रिपाद्यामित्यादिमूलोक्तप्रक्रि-यायंथः शास्त्रासिद्धत्वाशयक एव यतस्तत्पक्षे यत्र द्वयोः सहप्रसंगस्तत्र चैपादिकस्यादावप्रवृत्तिरेव अभावारोपात् यत्र तु अन्तरङ्गत्वात् त्रैपादि-कस्यादौ प्रवृत्तं तत्रापि तच्छास्त्रे एवाभावारोपेण तन्निवृत्तिबुद्धेरभाव आदे-शबुध्यभावो लभ्यो जातत्वबुध्यभावश्च जायमानकार्यमादेशे एव स्थानिबुध्या प्रवर्त्तते नहि राजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति न्यायात् एतेन कार्यासिद्धत्वे नात्र न्यायः प्रवर्त्तते बुद्धिविपरिणाममात्रपरे ह्यत्र शास्त्रे आदेशबु-ध्या स्थानिबुद्धिरपनीयते असिद्धत्वेन चादेशबुद्धावेव तिरस्कृतायां निरप-वादा स्थानिबुद्धिरिति कथं न सा स्वकार्यं प्रवर्त्तयेदिति प्रक्रियाप्रकाशोक्तम-पास्तम् । उक्तदोषात् । स्थानिबुद्धावादेशबुध्यापनीयतायां तस्यां चान्यतोपनी-तायां पुनः स्थानिबुद्धेरसंभवाच्च । लट्तिप्णलादिषु तथादर्शनात् । एवं च कार्यासिद्धत्वस्यापि फलितत्वेन द्वयोरसिद्धत्वस्य तत्तात्पर्यविषयत्वेनोभयाश-येन तेन तथोक्तम् । कार्यासिद्धत्वमात्रविवक्षायां तु परं कार्यमित्येव वदेत् न तु त्रिपाद्यां विहितमिति । एतेन भाष्याद्येक्याय कार्यशब्देन शास्त्रं लक्ष्यते विहि-तमिति च पठितमिति व्याख्येयमिति प्रक्रियाप्रकाशोक्तिर्निरस्ता । उक्तरीत्यैव निर्वाहे तथा व्याख्याने गौरवात् । एवं च सम्यगेव स ग्रंथ इत्यत आह । विहि-तमिति । अध्याहार इति । निराकांक्षाध्याहार इत्यर्थः । ननु पूर्वशब्देन परा-क्षेपे तस्यैवेदमर्थकथनमत आह । किं चेति । शास्त्रत्वादेवाह । तद्धीति । नत्वधीति प्रयोगस्यैव सत्वादिति भावः । एवं च सप्तम्यनुपपन्नेति बोध्यम् । तन्निर्वाहायाह । त्रिपाद्यामिति । क्लिष्टेति । तदनुपपत्तिक्लेशादुक्ताध्याहारतदधिकाध्याहारजगौरव-जाधिकक्लेश इत्यर्थः । अपिनाकांक्षामुत्थाप्यसंबंध इति क्लेशसमुच्चयः । इष्टार्थस्य त्रिपाद्यसिद्धेतिव्याख्यानेनैव सिध्या मन्मते ऽतिलघुतमत्वादिति भावः । ननु चतुर्दशसूत्र्यां कादित्वविशिष्टमावसानत्वायोगात् कादयो मावसाना इत्ययुक्तमत आह । लोकप्रसिद्धेतीति । अग्रिममूलस्याप्ययमेवार्थः । ननु लोकपाठस्याधुनि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

कत्वेन तदपेक्षत्वमत आह । त्रिभिरिति । आदिना चादिसंग्रहः । एवं क्रमेण पठितानामित्यर्थः । पादेति । विसर्गस्य व्यंजनत्वेन अर्धमात्रत्वेन तदर्धत्वात् एवं चोच्चारणं तथैव कर्त्तव्यमिति भावः । अर्धवृत्तेति । पूर्णविसर्गस्य वर्त्तुलद्वयात्मकत्वेन तदर्धत्वमस्य एवं चार्धयोर्वृत्तयोर्द्वयेत्यर्थः नतु वृत्तद्वयस्यार्धमिति तदा एकपूर्णवृत्तलाभापत्तेरिति भावः । यत्तु खंडनस्य जगन्नाथादयः ॠत्यक इतिप्रकृतिभावे ॠअलाविति भाव्यं गुणोत्तरमपि पूर्वविधौ स्थानिवत्वेन ॠत्परत्वात् वैकल्पिकत्वादकृतपरिभाषया वा तदभावपक्षे त्वंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घे यणि च राविति स्यादिति रलाविति चिंत्यमिति । अत्र मान्याः । अकृतव्यूहपरिभाषया सवर्णदीर्घो न अग्रे यण्प्रवृत्त्या सवर्णाच्रूपनिमित्तविनाशात् एवं च तदभावेऽग्रे गुणे यणि च सिद्धं रलावितीति । रत्नाकरस्तु वार्णपरिभाषयाद्यं बाधित्वा गुणे यणि च तत्सिद्धिरित्याह । तत् त्रितयमपि चिंत्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया असत्वात् वार्णादांगमित्यस्या धर्मिग्राहकमानात् समानकार्यित्वे एवांगवार्णयोर्युगपत्प्राप्तावेवोक्तेत्यादौ तथा प्रकृते तु विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव सवर्णदीर्घप्राप्तिरिति स्पष्टमेव । एतेन न च ततः प्रागेवांतरंगत्वाद्दीर्घः शंक्यः अपवादभूतवार्णपरिभाषाविषये तदप्रवृत्तेः नह्यंतरंगयोर्युगपत्प्रवृत्तिः क्वापि संभवतीत्यपि रत्नाकरोक्तमपास्तम् । एवं च युगपत्प्राप्ताविति कल्पनाया निर्मूलत्वात्तथा खंडनोक्तिं खंडयन् मंडनकारोपि चिंत्यः । समाननिमित्तरूपसमानाश्रये सेति वदन्जगन्नाथ इवेति बोध्यम् । अतः प्रकृतिभावाभावे इष्टासिद्धावपि तमवष्टभ्यान्यथा तत्सिद्धिमाह । ॠतइति । नन्वेवं स्थितिरेव दुर्लभा अतः प्राक् दीर्घप्राप्तेरत आह । ॠत्यक इति । अस्य दीर्घबाधकत्वादिति भावः । एवं च तेन दीर्घाभावे सति तथास्थिते गुणइत्यादियोजना बोध्या । दीर्घेत्युपलक्षणं यणोपि प्रत्यासत्त्या ॠन्निमित्तकार्यमात्रस्य तेन वारणात् । अत एवाह । गुणेति । ॠतोङीत्यनेनेति भावः । यत्तु गुणे तस्य स्थानिवत्वेन दीर्घो न यणिनि जगन्नाथादिस्तन्न । तथासति बाधकस्य जागरूकत्वात् पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्वाच्च । एतेन गुणोत्तरमपीत्यादिखंडनकृदाद्युक्तिरपास्ता । उत्सर्गसमानदेशा इति न्यायेन तस्यापि पूर्वपरविधित्वात् अस्य स्थानिवत्वस्य प्रकृतिभावप्रवृत्तिद्वारा पदांतभूतॠकारस्थानिकयणादेशप्रतिबंधकतया साक्षात्परंपरया वा पदचरमावयवसाधकस्तत्प्रतिबंधकश्च निषिध्यतइत्यर्थस्य वक्ष्यमाणतया निषेधाच्च । एतेन च पदांतेति निषेधः प्राकृतिभावस्य विकाराभावमात्रतात्पर्यकत्वेन पदचरमावयवत्वाभावादित्यपि जगन्नाथाद्युक्तमपास्तम् । तत्ध्वनयन्नाह । यणिचेति । पाठइति । मुख्यपाठइत्यर्थः । प्रकृति-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भावपरयणादेशाभ्यां रूपसिद्धेरिति भावः । इतिपाठेइति । अनेन नास्त्येव स इ
ति ध्वनयति यदि क्वचिदस्ति तत्राह । आगंतुनेति । सोप्यसांप्रदायिक एवेति ध्वन
यति । इतिबोध्यमिति । आगंतूनामंते निवेशस्य लोके सत्वादिति भावः । एते
न चे यमित्यादावपि च ययमित्याद्यापत्तिरिति मदोक्तिः श्रोसक्तोङीति
गुणानिमित्तत्वाद्रलोरिनिचिंत्यमिति खंडनकृदुक्तिः प्रकृतिभावपक्षे ऋलोरिति
तदभावे रीरित्युचितमिति रलोरितिर्लोरिति च चिंत्यमिति जगन्नाथोक्तिस्त
था साधयितुं मंडनकृदुक्तिश्चापास्तेति दिक् । वर्णयोरिति । षष्ठीसमासे . पूर्वनि
यमः कर्मधारये तु व्याप्यव्यापकभावसत्वेन व्याप्यस्यैव स इति विरोधेन परत्वा
त्षष्ठीसमासस्त्वत्र न पूरणगुणेति निषेधात् समानाधिकरणमसमर्थवदित्यसाम
र्थ्याच्च । समानाधिकरणाधिकारे समानमध्यमध्यमवीराश्चेति पाठेन तस्य तद
धिकारस्थसमासाविषयत्वेप्यन्यत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् । न चैवं समानाधिकर
णेनेतिनिषेधो व्यर्थः तत एवात्र षष्ठीसमासाप्राप्तेरिति वाच्यम् । सर्पिःकालकमि
त्यादाविसुसोरिति षत्वाभावाय तस्यावश्यकत्वेपि सर्पिष्पीयतइत्यादौ षत्वा
र्थमावश्यकेन धातूत्तरप्रत्ययेन कर्माद्यभिधानेनेत्यर्थकेनाधात्वभिहितमित्यनेन
सर्पिषःपीयमानस्येत्यादौ सामर्थ्यसत्वेन निषेधावश्यकत्वात् । न चैवं वीरः प
चन्नित्यादौ समानमध्येत्यादेश्चारितार्थ्येनाज्ञापकत्वे ऽन्यत्र कर्मधारयेपि तत
द्वृत्त्यापत्तावत्र सोपि न स्यादिति वाच्यं, तेषामनभिधानात् । अन्यत्र च न व
वचनप्रामाण्यादिति समर्थसूत्रस्थं भाष्यं मानम् । एवं चात्र विशेषणमिति कर्मधा
रयः नोत्सहते प्रतिषिद्धेति भाष्योक्तिः तावित्यादाविव देवदत्तेति न्यायाविषय
त्वाच्चेति दिक् । नन्वेवं तस्येवास्यापि पूरणेतिनिषेधः कुतो नात आह । पूर
णेति निषेधस्त्विति । समानाधिकरणहेतुक इत्यर्थः । षष्ठीतिसूत्रविहितसमा
सस्यैवेत्यर्थः । अनंतरस्येति । न्यायादितिभावः । अत एवाह । एवं च स सुलभ इति
भावः । नतु तत्रकस्य सर्पस्येत्यादाविव बहुलग्रहणात्तदभावापत्तिरत आह
बहुलेति । तदभाव इति । कर्मधारयाभाव इत्यर्थः । भाष्योदेति । भाष्यादित्य
र्थः । वृत्त्यादिपरिग्रह आदिना । नाप्यत्वेतीति । अत एवान्यस्य पदस्यार्थे इत्यर्थका
न्यपदार्थइत्यस्यास्य वर्णस्येत्यर्थको वर्णस्येति च सूत्रप्रयोगः संगच्छते । यत्तु मंडन
कारः पदसंस्कारपक्षे आद्यं तत्र इतरानन्वितपदस्य व्युत्पादनात्प्रातिपदिकार्थमा
त्रे प्रथमाया एवौचित्यात् वाक्यसंस्कारपक्षेंत्यं तदन्वितपदस्य व्युत्पादनात्त
द्विभक्तीनामेव युक्तत्वादिति तन्न । अंत्यपक्षेपि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्त
रङ्गत्वमादायान्तरंगाणां प्राक् प्रवृत्तेरन्यत्र स्पष्टत्वादत एव तत्र ज्ञापकं वच

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ति । तद्ध्वनयन्नाह । प्रथमोपेति । प्रागुपस्थितनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वादित्यर्थः । एतेन प्रथमत्याग इति । न्यायस्य खंडितत्वेनेदं चिंत्यमित्यपास्तम् । भाष्येइति । तत्र ह्युपसर्जनसंज्ञार्थं अनेकग्रहणं कर्त्तव्यं इत्युक्ता नवैकविभक्तित्वादित्यादिना प्रथमांतेनैव चित्रगुश्चित्रगुमित्यादौ विग्रहात्तत्संखंड्य राजकुमारीराजकुमारीमित्यादावतिप्रसंगमाशंक्यैकग्रहणसामर्थ्यात्परिनिष्ठितविभक्त्यापि समासइति तदावश्यकमित्युम् । परिनिष्ठितेतीति । यत्त्वत्र पूरणेत्यत्रत्य समानाधिकरणेनेति ज्ञापकमिति मान्यास्तत्प्राचामनुरोधेन तत्प्रत्याख्यानस्य तत्रैव भाष्ये ध्वनितत्वादुक्तभाष्याच्चात आह । अत्र चेति । परिनिष्ठितविभक्त्यासमास पक्षे चेत्यर्थः । इति. ज्ञापकमिति । इत्यत्रत्यमेकविभक्तिग्रहणं ज्ञापकमित्यर्थः । एकग्रहणं ज्ञापकमिति यावत् । विभक्तिपदमपि संज्ञिनिर्देशार्थमावश्यकमिति भावः । एमग्रेपि । तद्ध्वनयन्नाह । अन्यथेति । तत्पक्षानंगीकारे इत्यर्थः । मालापदसमुच्चायकोपिः । एकपदसामर्थ्यलभ्यमर्थमाह । नियतेति । अनिष्टसंपादकतयापि न चारितार्थ्यमित्याह । एकस्येति । अन्यतरस्येत्यर्थः । तदंगीकारे सार्थक्यमाह । परिनिष्ठितेति । तत्वंच स्फुटीभविष्यतीति । अतिक्रान्तमित्यादि । मालामित्यनुषज्यते इत्यादिक्रमेण तया समासेत्यित्यन्वयः । तस्य अतिशब्दस्य । अत एव ज्ञापकेन, तत्पक्षांगीकारादेव । इत्यादाविति । कर्मधारयइत्यन्वयः । अतिप्रसंगं ,पूर्वपदप्रकृतिस्वरातिप्रसंगम् । प्रतिपदोक्तेति । तृतीयासप्तमीतिपदोपादानविहितसमासयोरेव तया तत्र ग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा निर्मूलत्वेन तथा समासस्यैवाभावेन शंकोत्तरयोरसंगतिःस्पष्टैवेतिभावः । नन्वत्र चेत्यस्याव्यवहितत्वादाकारसहितइत्यर्थे प्रश्लेषेइत्यस्यानन्वयापत्तिरत आह । सूत्रेइति । तत्सामर्थ्याद्व्यवहितपरामर्श इति भावः । व्यवहितत्वेनार्थांतरभ्रमवारणाय योजनामाह । प्रश्लेषइत्यादि । तस्यार्थमुपस्थितत्वादाह । कारेति । यत्तु लाघवाद्अकारस्याकारादिना न सावर्ण्यमितिज्ञापनसंभवात्प्रश्लेषोव्यर्थ इति रत्नाकरः । अन्यत्रापि ज्ञापनस्थले आनुमानिकं वचनमेवोरीक्रियते इतितद्भावस्तत्खंडयति । निर्देशेनेति । कालसमयेत्यादिनिर्देशेनेत्यर्थः । आप्रश्लेषेइतिच्छेदः । कल्पनं,उक्तनिर्देशस्येतिभावः । लघीय इति । अपूर्ववचनतो लघुतोपि तत इदं लघुतरं ज्यायः एवं च यत्र लघुतरः प्रश्लेषादिप्रकारो न तत्रागत्या तथावचनकल्पनेप्यच वैषम्यमितिभावः । उक्तनिर्देशस्य दोषत्वेनाच मानत्वासंभवादाह । एवंव्याख्यानइति । भेदेन ईषद्विवृताविव्येवं रूपेण । भाष्यमिति । अन्यथा प्रत्याख्याने प्लुतेन ह्रस्यासावर्ण्ये तत्सत्वे तु सावर्ण्यमिति फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवेन तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः । यत्तु मान्याः ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

शस्येकारादौ परे सवर्णदीर्घा दधीत्यस्यैव न शीङ्शवादिषु शकारोच्चारणवैय
र्थ्यापत्या खंडच्कार्याप्रवृत्तिबोधनात् । अत एव तितउशब्दे गुणो न तस्माच्छी
तलशब्दे परे दधीत्यस्य सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः । अत एव मूलंपरममूलं च
च स्वरसतः संगच्छते इति तत्प्राचामनुरोधेनेति तद् ध्वनयन्नाह । शस्ये
ति । सूत्राभावे ह्रस्वेकारशकारयोः सावर्ण्याच्छस्याच्त्वेन दीर्घप्राप्तिः सूत्रसत्त्वे
तु तयोस्तन्निषेधेन शस्यानच्कत्वात्तदप्राप्तिरिति भावः । तस्याः प्राचामनुरोधित
ध्वनयितुं शंकते । नचेति । विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्याह । तच्छकारस्येति । शी
तलमिति शीङोरूपमौणादिकं तत एवानिट्त्वमिति भावः । तदाशयेनैव सिद्धा
न्ती समाधत्ते । शीतलेति । संप्रसारणमित्युपलक्षणं पूर्वरूपस्यापि । अदोषादिति
शोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः । शीङादिषु त त्सामर्थ्यात्तद्दारणेप्य
त्र शीतलशब्दे श्याधातोरुपदेशस्यान्यत्र साफल्येनासामर्थ्यात्तदभावे त्वदोषाप
त्तिरुभयत्र युक्तैवेति भावः। सर्वत्र ग्रंथे गणे पाठानुपलंभादाह। शीतेति। तुष्यतु दु
र्जनन्यायेनाह । किंचेति । धातूनामनेकार्थतया शीङ एवेदं प्रागुक्तरीत्या रूपमि
ति भावः । युक्तमिति । लाघवादिति भावः । एतेन शीङादेः शोच्चारणस्य सामा
न्यापेक्षज्ञापकत्वात् श्याधातोरूपेपि सिद्धिः । किं चानुवृत्त्याकःसवर्णइत्यत्र चा
ज्ग्रहणसामर्थ्येन शेपरतोपि दीर्घवारणं सुशकमित्यपास्तम्। उक्तयुक्तेः। तस्योत्त
रार्थत्वाच्च । अत एव शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ इत्येवोक्तं मूले न तु शीतलशब्दे
परे इति, परममूलं तूपलक्षणतया योज्यमिति भावः। मूले सूत्रानुक्तं खजभ्रमवा
रणायाह । ग्राहकेति । यत्तु रत्नाकरमंदादयः । उपसर्गादृति ऋतउदिति वृद्धि
रादैदित्यैजर्थं च तपरकरणमत्र मानमिति । तन्न । लृग्रहणेन चारितार्थ्यात् अ
संदेहार्थत्वेन पूर्वार्थत्वेन चारितार्थ्यस्य भाष्यएव स्पष्टत्वाच्च । यदपि मंदः । अति
देशपक्षे आद्योभयज्ञापकत्वसंभवइति । तदपि मन्दम् । सावर्ण्यपक्षे तदसंभ
वात् । तत्पक्षस्याकरानारूढत्वाच्च । तत्पक्षेऽण्ग्रहणस्यैव सूत्रेऽसत्त्वाच्च । तद्
ध्वनयन्ज्ञापकांतरमाह । अत्रचेत्यादि । अत्र च । अत्रैव, परेणाण्ग्रहणे तस्य भि
न्नकालस्य तत्तपरत्वं,एवमग्रेपि। तपरेति।अनणि विध्यर्थं तदिति भावः । त
त्पक्षानुसारेणैव समाधत्ते । स्थानेन्तरेति । नियमार्थमिति। सिद्धांतपक्षे तु तथ्य
वक्तुमेवाशक्यमिति भावः ।आदेशांतरेति। उभयत्र सवर्णोपस्थितावांतरतम्ये
न विधानात्सा फलितेति भावः । तदाह । रूपेति । अभ्यनुज्ञानं प्रतिप्रसवः
लाघवेन तस्यैव युक्तत्वादिति भावः । स्पष्टं चेदमण्कर्मणिचेति सूत्रभाष्ये । एते
नेदमोमः सनः सनेवेत्यादाविवास्याप्यादेशत्वेन विधेयत्वमेव, अन्यथा उरि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तिस्थानषष्ठ्या अनन्वयापत्तिरित्यपिमंदोक्तमपास्तं उक्तयुक्तेः।अणुदित्सूत्रे अप्रत्यय पदस्य प्रत्ययभिन्नार्थकतया तद्बोधितपरिभाषायां भाव्यमानपदेनापूर्वबोध्यत्वरूप-विधेयस्यैव ग्रहाच्च साध्वनुशासनत्वेन इकोयणित्यादाविव स्थानषष्ठ्युपपत्तेश्च। तदाह।पूर्वेति। एतेन ऋतउदितितपरकरणाज्ज्ञापकाद्भाव्यमानस्यापि सवर्णग्राहकत्व मवष्टभ्येदं ज्ञापकं सुस्थमित्यपि मंदोक्तमपास्तम्।उक्तयुक्ते.उक्तज्ञापकात् भाव्यमानोकारस्यैव तद्ग्राहकत्वस्य स्वीकाराच्च। भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति परिभाषाप्यत एव संगच्छते तेनादसोरित्यत्र निर्वाहः । तत्रत्यपरममूलोक्तिस्तु चिंत्यैवेति स्पष्टमन्यत्रेति दिक्। ननु ग्रहणकशास्त्रस्य पाणिनिपठितत्वेनानिष्पत्तिरयुक्तेत्यत आह। वर्णानामिति। इदं च प्राग् व्याख्यातम्। नन्वेतावता ऽन्यत्र केवलानां ग्रहणं न भवतीत्येव लभ्यते किं च तस्य समुदायमध्ये न निवेश इति कथं नाज्झलावित्यत्राप्रवृत्तिरत आह। अयं भावइत्यादि, निश्चयेति। अनेन ततःप्राक् तस्य सामान्यतो बोधोस्त्येवेति सूचितम्। अन्यथा, प्राक् निषेधापर्यालोचने। तच्छास्त्रेति। अणुदित्सूत्रे इत्यर्थः। अप्रामाण्यसंदेहस्य प्रतिबंधकत्वादितिभावः। नचैतदिति। नहि नाज्झलावित्येतदित्यर्थः। तन्निश्चय इति। सवर्णपदबोध्यनिश्चय इत्यर्थः।तदानीं तु भवति स विषयभेदेन बाधकासंभावनया प्रतिबंधकाप्रामाण्यसंदेहाभावादिति भावः। तथा च तुल्यास्यसूत्रार्थबोधस्य निषेधः बोधात्प्रागावश्यकत्वेपि तन्निश्चयाभावात्तत्र तदप्रवृत्तिरिति तत्वम्। सूचितमर्थं स्पष्टयितुमाह। यत्विति। बाधकाभावादिति। सप्रतिबंधकाभावाकांक्षादिसहकृतपदार्थोपस्थितिरूपकारणसत्वात्तदभावरूपतदभावादित्यर्थः । विध्यपेक्षत्वेपीति। अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वस्य सर्वलोकतंत्रप्रसिद्धत्वादिति भावः। षत्वमितीति। अत्र षत्वस्यासिद्धत्वाद्ढत्वे षढोःकः सीति कत्वे च षत्वमिति प्रक्रिया बोध्या। एवं प्रागपि। वस्तुतो ढत्वादीनामसिद्धत्वात्संयोगांतलोप एव सर्वत्र वक्तुमुचित इति रत्नाकरादयः। तदिष्टमित्याह। सर्वस्येति । षत्वादेरित्यर्थः। अपिर्ढत्वघत्वसमुच्चायकः। एकया युक्त्या। संयोगांतेति सूत्रापेक्षासिद्धत्वरूपया। आपाद्यमानइति उभयान्वयि। तथा च तस्य तया वारणेन कृत्वा आपादनार्हे संयोगांतलोपेपि आपादनविषयेर्थे न्यायस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानादृतत्वादित्युक्तमित्यर्थः। तत्र बीजं तु दोषमात्रप्रतिपादने तात्पर्यमिति भावः। यद्वा वारणमनादरे हेतुः सर्वस्यापि ढत्वादेर्लोपस्य चैकयुक्त्या प्रश्लेषेण तन्निषेधरूपया युक्त्या वारणस्याविशिष्टत्वेन हेतुना आपादनीयेर्थे यो न्यायानादरस्तस्माद्ढत्वादीत्युक्तमित्यर्थः। एतेन कार्यकालपक्षेन्तरंगे ढत्वादौ बहिरंगसंयोगांतलोपोसिद्ध इति संज्ञापूर्वकोवि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

धिरनित्य इति वा लोपः सुकरवारण इत्याशयेनैवमुक्तमित्यपि दंड्युक्तिः परास्ता। विसर्जनीयविधिसूत्रभाष्यात्तत्पक्षेपि तत्राप्रवृत्तेः आनुमानिकवचनतः प्रत्यक्षवचनस्य प्राबल्यात् संज्ञापूर्वक इत्यस्य निर्मूलत्वाच्चेति स्पष्टमन्यत्रेति दिक्। आकारेति। प्लुताकारेत्यर्थः। दर्शितमिति। तत्रोक्तंप्राक्। अयमेवास्योपयोगः। अत एव स्वराणामूष्मणामिति विभिन्नविभक्तिकनिर्देशः कृत इति भावः। सादृश्यं चेतीति। प्रकारार्थकत्वेपि तदर्थयोर्मध्ये सादृश्यवाचकत्वमंत्यादिशब्दस्येति भावः। नन्वेवं वा इत्यस्य साधुत्वं न स्यात्सादृश्यस्य धर्मरूपत्वे भेदघटितत्वादतिरिक्तत्वेपि तत्रैवांगीकार इत्यभिमानादत आह। बाधाताविति। चस्त्वर्थे वातीतिनिर्देशस्यात्र मानम्। एतेन क्रियावाचकत्वरूपं सादृश्यमत्रोद्देश्यतावच्छेदकं तदाक्रांतत्वं च वाशब्देप्यस्तीति प्रयोगभेदाश्रयणं व्यर्थमिति मंदोक्तमपास्तम्। उक्तयुक्तेः। ननु यत्रोत्तरकालप्रवृत्तिकेंतरंगे पंचम्यन्तत्वेन सप्तम्यन्तत्वेन वा ऽच आश्रयणं तत्र सा नेति एतदर्थं इति प्रांचः। अचोन्यानंतर्यहेतुके त्वादृशेंतरंगे कार्ये सा नेति तदर्थ इति नव्याः। अचोजानंतर्यहेतुकइत्यादि हरदत्तोक्तिस्त्वयुक्तेति तयोराकूतम्। उभयथापि पचावेदमित्यादिवदत्र निषेधाप्राप्तिरेवात आह। ततोपीति। टापोपीत्यर्थः। लिंगबोधोत्तरमेव संख्योपस्थितेस्तस्यास्तत्वमिति भावः। एतेनोक्तरीत्या निषेधाप्राप्त्या हेतुसमुच्चायकचासंगतिरिति वदन्मंदः परास्तः। ननु भसंज्ञा न विभक्तावेव नापि प्रत्ययएव वृषण्वस्वश्वयोरित्यत्रापि विधानात्। न च लोपसूत्रीयभत्वस्य तत्वमेवेति वाच्यं, तथा सति प्रकृतलक्ष्याभिप्रायेण तादृशविभक्तिहेतुकादंतत्वे हेतुकत्वं परंपरया टापोपीति तुल्यत्वात् शब्दगौरवमेव गौरवं न ज्ञानगौरवमिति राजाज्ञास्ति। किं च परनिमित्तकसंज्ञाद्वारकबहिरंगत्वस्य नेहग्रहणम्। कृतितुक्ग्रहणाज्ज्ञापकात् अन्यथा वृत्रहभ्यामित्यादौ स्वादिष्विति पदसंज्ञाद्वारा विभक्तिसापेक्षत्वेन नलोपस्य बहिरंगत्वात् असिद्धत्वात्तुगभावे सिद्धे तदसंगतिः स्पष्टैव। भ्यामादेः पदत्वे हेतुत्वं नहि नलोपे पदसंज्ञा तस्यां च विभक्तिरित्येवं परंपरया निमित्तत्वमादाय बहिरंगत्वाश्रयणे तु न मानं संनिपातपरिभाषया तत्प्रत्याख्यातमित्यन्यत्। ध्वनितं चेदं नलोपः सुब्विधिसूत्रे भाष्यइति तत्रैवोद्द्योते परिभाषेन्दुशेखरे च निरूपितं गुरुचरणैरत आह। अर्थनिमित्तेइति। अनाश्रयणाच्चेत्यर्थः। शब्दशास्त्रे शब्दस्य प्राधान्येन परिभाषायामंगशब्देन तद्रूपनिमित्तस्यैव ग्रहणात् अत एव नतिस्त्रितिनिषेधस्य सार्थक्यं अन्यथा स्वार्थहेतुकतिस्त्रपि त्रयांतरंगत्वात्त्रयादेशे तदसंगतिः स्पष्टैव। अत एव त्रयादेशे स्रंतस्य प्रतिषेध इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यादि संगच्छतइति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भावः। लाक्षणिकइति। लक्षणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तत्रत्यैकदेशानुकरणात् सत्याभामेत्यादिवद्वा वार्त्तिकादिवत्परिभाषाया अपि लक्षणत्वाद्वा तत् अर्हतीत्यर्थे तदर्हतीति टञ् तन्न्यायाविषय इत्यर्थः। यथाश्रुतं तु सर्वथा न युक्तं ब्रह्मणा वचनशतेनापि याशब्दस्य तत्त्वेस्यानिवार्यत्वादिति भावः । ननु धातुसंज्ञासूत्रे तन्न्यायापादनमुतातोधातोरित्यत्र,तत्र तावन्नाद्य इत्याह । नकारेति । धातुषुझल्परानुस्वारपंचमौ नकारजौ यथा स्रंसु अञ्चइत्यादि चपरःशकारः सशकारजः यथाव्रश्चइत्यादिः रेफषकाराभ्यां परष्टवर्गस्तवर्गजः यथोर्णुञ् ष्ठाइत्यादिः।एतेन तथा भूषणोक्तमप्यपास्तम्।अपिः प्रतिपदोक्तसमुच्चायकः।तद्विषये,धातुसंज्ञाविषये। न च तेषां तत्र पाठो व्यर्थः क्वचिद्विशेषकार्यकरणेन साफल्यात् क्वचिददृष्टार्थत्वात् तेन तत्र तदप्रवृत्तिज्ञापनस्यैवौचित्याच्चेति दिक्। द्वितीयोपि नेत्याह। आतोधातोरिति। यत्वादेचउपदेशेइत्यत्रोपदेशपदेन वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेर्ज्ञापयिष्यमाणत्वेन मूलमते तत्र तदप्राप्तिरेवेति पशुषइत्याद्यसिद्धिपर्यंतं धावनं व्यर्थमिति मान्यादयस्तत्प्राचामनुरोधेन । श्रोत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येन तत्रापि तत्प्रवृत्त्यंगीकारात्। अत एव प्रतिपदोक्तस्यैङो ग्रहणान्नेहेत्यग्रिमं यथाश्रुतमेव मूलं संगच्छते । तत्रोपदेशपदं तु गोभ्यामित्यादिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकमिति न ज्ञापकमिति तत्रैव भाष्यादौ स्पष्टं, तदेतद् ध्वनयन्नाह । पशुष इति । असिद्धवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगोयम्। इदमुपलक्षणं क्षीरधः पश्येत्यादेः। क्षीरं धयन्ति तानित्यर्थः। एतेन छान्दसत्वात्तस्य सिद्धिरित्यपास्तम्। तस्यागतिकगतित्वाच्च। यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न तत्संभवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य परिभाषाविषयत्वं यथा चिकीर्षतीत्यादावज्झनेतिजातदीर्घस्य, तेनेट्सनिवेतीण्न । अत एवाकारप्रश्लेषपचेतिखट्वायेत्यत्राकारस्य लाक्षणिकत्वेन याङ्न । निशायै इत्यादिवत् खट्वायै इत्यादि तु तस्या तत्वेन याट्सिद्धिः। तत्रैकादेशात्प्रागपि तद्रूपसंभवात्। आबन्तत्वांशे तु न तत्प्रवृत्तिः। सर्वत्र तथात्वेन याडापइत्यादिवैयर्थ्यापत्तेः। एवं चात्रोभयत्र यद्यपि लाक्षणिकत्वं निर्बाधं तद्रूपयोर्लक्षणानुसन्धानपूर्वकत्वेन विलम्बोपस्थितत्वात्। इदमेव तत्प्रवृत्तौ बीजं तथापि क्षापयतीत्यादाविवानित्यत्वात्तदप्रवृत्तिः। अत एवाध्याप्यगत इति भाष्यप्रयोगसंगतिरिति तत्त्वं,स्पष्टं चेदं याडाप इत्यत्रोद्द्योते निर्जरशब्दे शब्देन्दुशेखरे च। वार्त्तिकमते मूलोक्तदोषाभावादाह। अत इति।यत्तु धातुत्वेवातीत्याद्यापत्तिरिति भूषणकृत्तन्न। भूतादिकालसंबंधाभावादतआह। प्रातीति नापत्तिरिति। तथाचासाधुत्वेनाप्रयोगापत्तिरितिभावः।ननु वार्थविकल्पस्य विभक्तिप्रतिरूपकास्याद्यर्थत्वक्रियात्वमस्त्ये-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वेति तथाप्यवारणमत आह। क्रियात्वं चेति। ननु क्रियांतराकांक्षानुत्थापकताव च्छेदकवैजात्यरूपसाध्यत्वं तत्राप्यस्त्येवेत्यत आह। साध्यत्वमिति। त्वमेवेति। तद्रूपे णैव बोधात् एवं च कालसंबंधेन दृष्टांते तत्वेनोपस्थितत्वेप्यत्र तथा शब्दशक्तिस्वा भाव्यात् गमकस्य तद्वदभावाच्चेति भावः। स्पष्टं चेदमुपपदमतिङ् सुट्कात्पूर्वं इत्यादौ भाष्ये, स्पष्टी कृतं चैतद् गुरुचरणैर्धात्वर्थवादे उपसर्गवादे च मंजूषायाम् तदाह। अन्यत्रेति। नमूक्तरीत्या हिरुगाद्यर्थस्य क्रियात्वाभावेन तस्यातत्वात्कथ तत्वमत आह। एषामिति। क्रियेति। तत्रैव विशेषणत्वादित्यर्थः। तदर्थस्य वर्जनादि रेतद्द्योत्यस्य। सामर्थ्यादिति तथा। च नेदं प्रत्युदाहरणं युक्तमिति तद्भावः। अपास्त मिति। प्रधानभावकल्पनापेक्षयाधिकृतविशेषणबाधकल्पनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः। अभिमान इति। सूचितामरुचिमाह। नन्वेषामिति। न क्रियेति। प्रागुक्तरी त्येति भावः। एतेन तथाभूषणोक्तमपास्तम्। शिश्ये इतीति। लकारेष्वष्टाध्याय्यां लिटएवादौ विधानात् पूर्वोपस्थितत्वरूपांतरंगत्वादिति भावः। ननु तिङंतात्काल स्यापि प्रतीत्या तन्मात्रवाचकत्वेन न दोषस्तत्वं च सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्या येनलभ्यमत आह। कालोपीति। अपिना फलसंग्रहः। लकाराणां तु द्योतकत्वं, एवं च तन्मात्रवाचकत्वमसंभवीति यथा कथंचित् क्रियावाचकस्य विशिष्टवाचकत्वस्य वा ग्रहणमिति तत्प्रकृतेरिव तिङंतस्याप्युक्तरूपस्यास्तीति भावः। ननु तस्य तत्वे इष्टापत्तिः उक्तत्वात्तिङनुत्पत्तेरत आह। तस्य चेति। शिश्ये इत्यस्य चेत्यर्थः। नन्वशितीति पर्युदासेनात्वस्य सनैमित्तिकत्वादत्राप्राप्तिरत आह। केति परनिमित्ताभाववदित्यर्थः। अशितीति प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः। अत एवाह धातुत्वेति। धातुत्वादिनिमित्तकं चेत्यर्थः। न प्रकृतत्वात्तावन्मात्रोक्तिः। गोभ्यामित्या दिवारणाय लिटिधातोरित्यस्यानुवृत्तिः। उपदेशग्रहणं चेतेत्यादिवारणाय लक्षणप्रतिपदोक्तन्यायानित्यत्वज्ञापनार्थं वोपदेशे य एच् तस्येति तदर्थं इति वा र्त्तिकाभिमानानुयायिमूलकृत्सरणिरिति बोध्यम्। तदाह। स्पष्टमेवेति। भावव चने धातौ तदर्थप्रत्ययस्य धातोरिति निषेधो वाच्यः। शिश्ये इति किं च स्यात् अशितीत्यात्वं प्रसज्येत तद्धि धातोर्विहितमिति। शिश्येइतीति। भावाभिधा यित्वात् प्रत्ययस्य धातुसंज्ञाप्रसंगादात्वं प्राप्नोतीति। नन्वशितीतिपर्युदासेनाशि तः परत्वाभावादात्वाप्राप्तिरिति चेतसत्यं, तद्धि अनैनिमितिकं शिति तु प्रतिषि ध्यते एकारोच्चारणं तु कर्त्रादौ ले सफलं पाठस्तु नेति च प्रकृतसूत्रस्थवार्त्तिका भिमानिभाष्यकैयटयोः प्रातिपदिकप्रतिषेधो वाच्यः। गोभ्यामित्यादि न वाच्य यतो धात्वधिकारात्तस्याप्राप्तिः धातोरिति वर्त्तते क प्रकृतं लिटिधातोरिति तत्र

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्येतथा भाष्यादौ चेत्यर्थः।तत्र तदन्तस्यानुपदेशाद्धातुत्वेप्यात्वप्राप्त्या प्रत्ययस्येत्युक्तम्। तदाह।अत्रेति। शिष्ये इत्यत्रेत्यर्थः। प्रत्ययेति। तथाच भावार्थकतिङ्रूपस्यांतस्येति तदर्थकस्तिङ् यत्रसमूहे तस्यांतस्येति वा मूलार्थेन तस्याप्यत्रैव तात्पर्यं वार्त्तिकानुरोधात् अन्यथा निष्फलत्वाच्च एतेन तथामूलविरोधादिदं व्याख्यानं चिंत्यमिति मंदोक्तमपास्तं उक्तयुक्तेः ततोपि वार्त्तिकविरोधस्य गुरुतरत्वाच्चेति भावः। एवव्यावर्त्यमाह। तिङन्तस्येति। भावादिति। आद्योच्चारणविषयत्वाभावादित्यर्थः। नात्वेति। धातुत्वेपीत्यादिः तथा चाफलत्वात्तदापादानं व्यर्थमित्यस्याप्रत्युदाहरणत्वापत्तिः उक्तरीत्या योजने तु न कोपि दोषइति भावस्तदाह। आहुरिति। भूवादिसूत्रस्थवार्त्तिककारादय इत्यर्थः। आहुरित्यनेन वार्त्तिकमतेरुचिः सूचितेति तदभिमानिमूलकृदुक्तमयुक्तमिति ध्वनयितुं सिद्धान्तभाष्यरीत्या शंकते। नन्विति। षष्ठे तदध्याये। तत्र सूत्रे इति। ष्यङःसंप्रसारणमित्यादावसंबंधेन विच्छित्यात्रापि संबंधो नेत्याशयेनाह। अथापिनिवृत्तमेवमपि न दोषः उपदेशे इत्युच्यते उद्देशस्य प्रातिपदिकानां नोपदेश इति आत्वविधौ तदेव धातुग्रहणं तिष्ठतु तावत्सान्यासिकमिति लिटिधातोरित्यत्र च भाष्ये तदसंबंध उक्त इत्यर्थः। अयं भावः। उपदेशे इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी कर्मव्युत्पन्नोपदेशपदेनाद्योच्चारणविषय उच्यते तस्येच इति विशेषणं तेनैजंतस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थः। एवं च गोभ्यामित्यादौ गो इति समूहस्यैजंतोपदिश्यमानत्वाभावः स्पष्ट एव उक्तयुक्तेः संकीर्णव्यवहारेपि अनिर्ज्ञातस्वरूपस्य कार्योद्देश्यकस्वरूपज्ञापनायापूर्वोच्चारणरूपोपदेशत्वस्य तत्र ग्रहणेन तत्राभावात् उणादीनामव्युत्पन्नत्वादेव डोइत्यादीनां तत्वमित्यपि न शंक्यम्। एवं ढौकते इत्यादौ समूहस्योपदिश्यमानत्वेनावयवस्य तदुपदेशेऽतात्पर्यात् तेषां नांतरीयकतयोच्चारणात् एवं चैतद्व्यावृत्त्यर्थं उपदेशग्रहणमिहकार्यं उद्देशश्चेत्यादिभाष्येण तदर्थतायास्तस्य बोधितत्वात् ज्ञापकाश्रयणे गौरवाच्च। एतेन धातुपदानुवृत्तिपक्षे उपदेशपदाभावे न शिष्ये इति तिङन्तापादकं मूलं सम्यगेव चेतेत्यादावात्वाभावस्तु मीनातिदेयमृणे इत्यादिज्ञापकादिति मंदोक्तमपास्तम्। उक्तसिद्धांतभाष्यविरोधात् तन्न करिष्यतइति भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः। किं च धातोरित्यनुवृत्तावुदीचां माङ इत्यादावात्वानापत्तिः अनुबंधलोपोत्तरं तद्रहितस्यैव धातुताया नधातुलोप इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन ङविशिष्टे तत्वाभावात् अयमेवाथापि निवृत्तमिति भाष्याशयःएवं च तस्य लक्षणप्रतिपदोक्तन्याया नित्यत्वज्ञापकता सूलोक्ता चिंत्येति तदाह। न तदिति। एवं च शिष्येइत्यादौ तत्वस्य समुदायेऽभावादेकारस्य सहायत्वेनातिदेशाप्रवृत्त्या, तत्वस्य दौर्ल-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्यान्न दोष इति मूलमयुक्तमिति भाव:।नन्वेवमपि रेप्रभृतीनां तत्वादात्वाभावाय धातोरित्यावश्यकमिति वार्त्तिकमतप्रवेशिनोक्तरीत्या मूलं युक्तमेवात आह।कि चेति।अपिना पर्युदासे शाब्दमेव तथाभानमिति सूचितं परंतु न सोच युक्त: बहु प्रतिविधयेत्वापत्तेः अत एव गुरुतरस्यापि तस्यैवोपादानमितिभाव:।शित्प्रत्ययपर त्वयोग्यस्यैवेति।एजंतस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थ: क्वचित्तु शित्परत्वयोग्येति पाठ: नात्र शिश्ये इत्यत्र, एवं च रेप्रभृतीनामपि तत एव वारणेन न तन्मतप्रवेश इति मूल मयुक्तमेवेति भाव:।प्रसक्तिरिति।एवं चाफलत्वान्न धातुत्वमिकारस्येति भाव:।इदं चैतत्प्रामिमूरीकृत्य,वस्तुतो धातुत्वमेव नेत्याह।अपिचेति वासादृश्यमिति।भ्वा दीनामितिशेष:।न दोषइति।शिश्ये इत्यादौ धातुत्वापत्तिरूपदोषो नेत्यर्थ:।चसं ग्राह्यमाह।सूत्रेति।भूवादिसूत्रे इत्यर्थ:।एतेनाप्रामाण्यशंकानिरस्ता आणवयति वट्टयतीत्यनयोराज्ञापयति वर्त्तयतीत्यर्थ: आदिना वर्धयतीत्याद्यर्थकवनृयती त्यादिपरिग्रहः। अपभ्रंशानामपि स्वातंत्र्येणैव बोधकत्वांगीकारात् क्रियावाचि त्वेनहि साधुत्वासाधुत्वे नियते किंत्वन्यादृशे इति स्पष्टं मंजूषायां,एतेनासाधुत्वनि श्चयात्संज्ञाशास्त्रप्रवृत्तिहेतुकसाधुत्वापादानमनुचितमिति मंदोक्तमपास्तम्।उप युक्तेः।भूअतीत्यादि।तुल्यत्वाच्चेति दिक्।नन्वधातुत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुपि उगि त्करणं नुमाद्यर्थमिति अज्ञापकमत आह।इदमुपेति।तत्प्रकृतिकेति।स्तंभुप्रकृति केत्यर्थ:।नन्वेवं स्तंभेरेव तत्वं स्यान्न स्तंभ्वादीनामत आह।सार्वधातुकेइति।स्तंभु स्तुंभ्विति सूत्रेणेतिभाव: धातुत्वमिति स्तंभ्वादीनामिति भाव: बोध्यमित्यस्या चापकर्ष: अस्य च तत्रानुषंग:।नन्वेवमपि ज्वादीनां तत्वं न स्यान्मानाभावाद आह ज्वित्यादि ऋतिप्रभृतीनां तत्सदृशानां तत्वं च क्रियावाचकत्वे सति धातु पाठापठितत्वेनेति भाव: अत एवाह। केषांचिदिति। तत्रापठितानां सूत्रवार्त्तिकगणपठितानामित्यर्थ:तत्रसौत्रा उक्ता एव अनेकाज्ग्रहणं चुलुंपाद्यर्थ मिति चुलुंपोवार्त्तिकस्था: आदिशब्दात्तु गणस्था: कंड्वादयोपि गणस्था इति बोध्यम्। कार्यमिति। प्रत्ययरूपमित्यर्थ:। ननु तत्तज्ज्ञापकेन तत्तद्वचनं कल्पने गौरवमितिपाठ एव अपूर्वस्तेषामुचितोत आह।एतैरिति। ज्ञापकैरित्यर्थ च एवार्थे भ्रंशपदोत्तरं योज्य: भ्रंश इति सांप्रदायिकपठनपाठनाभावात् स्मृति मूलभूतकल्प्यमानश्रुतिवाक्यवदितिभाव:। नन्वेवं चुलुंपादीनां इत्यशिममूलास गति: किं च बहुलमेतन्निदर्शनमित्यनार्षमप्रामाणिकं अत एव पाठेन धातुसं इत्येतदुपपन्नं भवतीति भाष्यं तत्रैव स पाठो नोपलक्षणार्थोपि त्वियत्ताप्रतिप दनार्थइति कैयटश्च संगच्छते।अत एव भ्वादिसमाप्तौ वृत्करणमिति चेत् तदे

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ध्वनयन्नाह। मैत्रेयेति। तथा च न भाष्यादिसिद्धांतः स इति भावः।पाठादिति। क्व-
चित्पुस्तके तथा दृश्यमानादित्यर्थः तत्र वेदे तदर्थनिर्णयायास्य प्रवृत्तेः । तद्भाष्यो-
क्त्येति। वेदभाष्योक्त्येत्यर्थः। तन्मात्रेति। लोधशब्दार्थमात्रेत्यर्थः। उपक्रमादिना तथैव
निर्णयादिति भावः अन्यथा पाठे निरनुस्वारवेदपाठादन्यथा सानुस्वारपाठे मा-
नाभावादिति । अन्यथा,तदपि तद्भाष्योक्तं स्यादिति भावः । किं च द्वितीयांत-
संनिधौ पशुशब्दे पठनीये क्रियासंनिधौ पाठस्यादृष्टार्थतापत्तेः । अपि च लोधं
नयतीत्यत्र विभक्त्याद्युदात्तपाठेन निपातत्वनिर्णयात् निपाता आद्युदात्ताइति
फिट्सूत्रादव्ययाद्विभक्तेर्लुकः सत्वाच्चतुष्पाज्जातिविशेषवाची पशुशब्दस्त्वंतोदात्तः
पुल्लिंगस्य पशूंस्तानित्यादौ तथापाठात्तदेतद्ध्वनयन्नाह । दिगिति । वामनेन तत्र
निसो ऽनुक्त्या एवमित्यस्यानुपपत्तेराह । तत्रहीति । तत्सूत्रे हीत्यर्थः । एवं चा-
व्यवहितेन दुष्कृतमित्यंशेन साम्यबोधक एवंशब्द इति भावः । उभयोरावश्यक-
त्वमन्यतोवगंतव्यम् । इतिसंज्ञेति । प्रथमाध्यायस्थसंधिकार्योपयोगिसंज्ञानां प्रकर-
णमिति समासमित्यर्थः । तेनाम्रेडितप्रगृह्यभलोपसंज्ञाद्यनुक्तावपि न क्षतिः ।
तथा च संज्ञानामेवेदं प्रकरणं न तु तासामिदमेवेति बोध्यम् । अ अ इत्याद्युप-
न्यासस्तु प्रासंगिकः । एतेनाइउणित्याद्युपन्यासो न युक्तः तेषां क्रमबोधकत्वात्
तत्फलं तु यमांयमीत्यादौ यथासंख्यधीरित्यपास्तम्। उक्तयुक्तेः । आदिरंत्येनेत्येक-
वाक्यतया तेषां संज्ञासूत्रत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥ परमसूले इ-
कोगुणवृद्धीइति । परिभाषेयं व्याख्यानादिति भावः । गुणवृद्धीति । भाष्यानुगुण-
मत्र पक्षे भवतीत्याशयेनाशंकते । यद्यपितदेति । गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव सूत्रबोध्या-
र्थलाभे इत्यर्थः । एतेन सौत्रतत्पदव्यवच्छेदः संज्ञाकरणेनान्यत्र संज्ञिपरत्वेन न-
धात्वित्यादिसाहचर्येण च तयोरर्थपरत्वादिति भावः। सामर्थ्यात्, पुनरत्र सूत्रे त-
द्ग्रहणसामर्थ्यात्। शब्दव्यापारेति। इहत्यं गुणवृद्धित्वात्क्षणिकम्। एवं चानुवृत्तिर्नै-
तितद्भाष्यतात्पर्यमिति भावः । एवमेवेति । योजनया लभ्यते इत्याद्येवेत्यर्थः ।
इत्येवमित्यध्याहृत्यात्वत्ययोरर्थानुवृत्तयोरर्थाधिकारात् स्वादिष्वित्यादावनुवृत्तपद-
शब्दस्यसंज्ञापरत्वस्यैव दृष्टत्वाददेङ्गुणोवृद्धिरेत्येडां वृद्धिसंज्ञा प्राप्नोती-
तिभाष्याच्च शब्दपरत्वेन च योजनालाभ इति भावः । अत एव संबंधानुवृ-
त्तिप्रदर्शकेतत्सूत्रभाष्ये इकोगुणवृद्धीत्युच्चार्य गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्ततइत्युक्तं न-
त्विक इत्येतावन्मात्रमुच्चार्य एवं चानुवृत्त्या योजनयेत्येतद्भाष्यतात्पर्यं परत्वस्य
भाष्यस्य यथान्यासाभिप्रायकेण सुयोजनत्वात्तन्मतमेव भाष्याभिमतम्। अत एव
कैयटोप्युत्तरपक्षत्वेन तन्मतमभिहितवान् । किं चानुवृत्तयोरसमस्तयोरेकवच-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नांतयोर्द्विवचनांतसमस्तैकदेशभूतगुणवृद्धिविशेषत्वासंभवः । नहि भवति
चैत्रमैत्रौ दंडी स्रग्वीति । अत एव मंदबुद्धीति फलमुक्तं अत एव न शब्देंदुशेखर
विरोध इति बोध्यम् । एतेन मंडूकप्लुतौ वात्र तयोर्ग्रहणेन च गौरवमिति संपू
र्णसूत्रद्वयानुवृत्त्यातयोस्त्याग एवोचित इति कौस्तुभरत्नाकरमंदाद्युक्तमपास्तं त
थानुवृत्तिप्रदर्शकभाष्यविरोधापत्तेः त्वन्मतेपि स्वरितत्वप्रतिज्ञायास्तथा योजना
यानावश्यकतया गौरवस्य स्पष्टत्वाच्च । गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति । भाष्यविरोधा
पत्तेश्चेतिदिक् । नन्वेवं व्याख्यानस्य दिवऔदित्यादिष्वपि अव्याप्त्यतिव्याप्त्युभय
जनकातिव्याप्तेर्निरासस्य मूलोक्तत्वेपि लक्ष्येषु स इत्यनुचितं तत्रैकोभावादित्या
ह । अत्रेति । तथा चान्यत्र तथासत्यपि त्यदादीनाम इत्यत्राव्याप्तेस्तदुभयस्य
जनकातिव्याप्तेर्निरास एव फलमिति भावः । अचश्चेत्यत्र ह्रस्वादिपदानुवृत्ति
फलंतुदिवउदित्यादि गणनिर्देशस्तु संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थउत्तरार्थश्चेति बो
ध्यम् । यद्यप्यनंत्यग्रहणप्रत्याख्यानान्नयामयोरित्यादिज्ञापकाच्चसः हेससाइत्या
दिसिद्धिः । एवमिदमोमः इदोय्पुंसीत्यादिज्ञापकादिदमित्यादिसिद्धिः
एवं पंथाइत्यस्य मूलकृदादिमते इतोदित्यत्रेद्ग्रहणात्तज्ज्ञापकात्सिद्धि
ति तेषामुक्तिरयुक्ता तथापि ज्ञापकानादरेण तदुक्तिः। किं चोक्तज्ञापकै रानुमानि
कवचनानांकल्पनापेक्षया शब्दव्यापाराश्रयणमेव लाघवादुचितमितितदुक्तिः
वस्तुतोद्यौःशब्दसिध्यर्थं तथा व्याख्यानावश्यकतया पंथा इत्यादीनामपि त
त एव सिद्ध्याज्ज्ञापकाश्रयणे फलाभावो विपरीतगौरवं च! अत एव द्यौरित्यस्यमू
लेप्रागुक्तिः एवं च मुख्यं तल्लक्ष्यम्। न च पूर्वोपमर्देनोत्तरोत्तरोक्तेस्सर्वत्र प्रसिद्धत्वे
पि वैपरीत्यं न क्वचिद्दृष्टमितिवाच्यम्। श्रुतिलिंगादौतस्य पूर्वमीमांसायांस्पष्टत्वा
तस्मादस्तुमध्यमः पचइतीदूत्सूत्रभाष्योक्त्या तथा नियमाभावाच्च । भाष्यकृतोपी
दमेवाकूतं। एनेनेत इति सामान्यापेक्षज्ञापकेन स्वरूपविधावस्यानुपस्थित्या द्यौरि
त्यस्यापिसिद्धिः तथा चगुणवृद्धि पदमात्रानुवृत्त्येहत्यतत्पदत्याग एवोचित इतिरत्ना
काराद्युक्तमपास्तम् उक्तयुक्तेः किंचऋभुक्षिन् शब्देऋकारयोरनति प्रसंगायतस्यच
रिताथ्यात् नचेक इत्यस्य सर्वनामस्थान विशेष्यत्वाद्येननाव्यवधानमितिन्यायेनन
तिप्रसंगइतिवाच्यम् अंगांशेप्रत्ययस्योत्थिताकांक्षत्वेनतथाऽन्वयस्यैवाभावात्
ते नाद्विधिसामर्थ्यात्तथेत्यपास्तं एवं च पंथा इतिद्यौरितिवन्मुख्यमेवोदाहरण
मिति । तथा व्याख्यानं तदुक्तिश्चयुक्तैवेतिदिक्। एव व्यावर्त्यमाह नत्विति । दी
इति। अत्वसंतस्येत्यनेनेतिभावः । ननुतश्चेत्यनेन सूत्रपरामर्शेतरस्यविधिषु तथा
ऽनन्वयात्संभवतो त्याद्युतरग्रंथासंगतिः सूत्रानुपात्तत्वात् पदशब्द परामर्श

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पिनयुक्त इत्यत आह। इकइति पदंचेति। एवंचेक इत्यस्यैव परममूलेषष्ठंयंतं पदमितिस्वरूप कथनं नत्वनुवृत्त्यादिलभ्यमत एव मूले भेदविवचांगीकार: अन्यथोपतिष्ठते इत्यत्रतस्यकर्तृत्वेनान्वयोनस्यात् अत एव पदशब्देनसामानाधिकरण्यमितिभाव: तत्फलितमाह। अनेनेति इकइति। षष्ठ्यंतमित्यादिव्याख्याने नेत्यर्थ:। पचइति। स एव युक्तइतिस्फुटीभविष्यति नन्वेवमोगुण इत्यादावप्युपस्थिति: स्यात् गुणादिपदश्रवणात् न च निर्दिष्टस्थानिकत्वान्नतथा ओरित्यादे:स्थानित्वनिर्णयस्यवाक्यार्थबोधोत्तरकालिकतया पूर्वमभावादतआह अच इति। आदिना ऽतउपधायाइत्यादि संग्रह: इमामगृभ्णन्निति मंत्रेर शनामात्र प्रकाशनसामर्थ्यरूपलिंगसत्वेपि इत्यश्वाभिधानीमादत्ते इतितदीय ब्राह्मणे आदत्ते इति लेट्विधायक: इतिमंत्रस्यकरणत्वबोधक: अश्वाभिधानीमिति द्वितीयाश्रुतिर्निरपेक्षरवाख्यासाध्यत्व बोधिकेतितस्या: प्राबल्यादश्वरशनादाने तस्य विनियोगोनोक्तलिंगेनतन्मात्रादाने इति पूर्वं मीमांसायांश्रुतिलिंगेतिसूत्रेस्पष्टं तदभिप्रेत्याह। लिंगस्येति। इक्पदोपस्थितिद्वारातदर्थ प्रकाशनसामर्थ्यरूपगुणादि पदनिष्ठलिंगस्येत्यर्थ:। श्रुतेति। अचइत्यादिश्रुतेरित्यर्थ: वृत्ते निष्पन्ने उक्तकारण बाधकाभावयो: सत्वादितिभाव:। निर्दिष्टेति। तथा चस्थान्याकांक्षाऽनियमप्रसक्त्योरभाव इतिभाव:। उपस्थितस्येति शंककोक्तरीत्येतिभाव:वस्तुतउक्तरीत्या अनुपस्थितिरेवतद्ध्वनयन्नाह। अपीति। काकूक्तिरियं, अनन्वयइति। अर्थद्वारेतिशेष: जातेष्टान्वयबोधेननैराकांक्ष्यात् तथा च फलाभावादपिनतथेतिभाव: नन्वेवंसार्वधातुकेत्यादावपितदापत्ति: उक्तरीत्यातत्रापितत: प्राक्बोधनिष्पत्ते: तथा चास्यनिर्विषयतापत्तिरत आह सार्वधातुके इति तदुपेति अवल्केकइतिपदोपस्थितिमित्यर्थ:। अभावेनेति गुणादेरनेकाल्त्वेनासर्वादेशत्वात् स्थानषष्ठीत्वानिर्णयेनानंत्यादेशत्वाच्चेतिभाव:। बोधएवनेति। लक्ष्यसंस्कारकोनेत्यर्थ: अंगसंबंधिगुण भवनमितिसामान्यधीस्त्वस्त्येव हेतो: सत्वात् अत एव विधेय समर्पकत्वेनगृहीतगुणादिपदश्रुतिरिक्प्रदोपस्थितौलिंगं तत्वेन गृहत्वासति बाधके विधिवाक्ये प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदंतत्वात्तयोस्तब्दोधो जात एव। अत एव गुणादिपदानामिक्प पदोपस्थापनेन सफलानामपि वाक्यार्थान्वयिता। तदर्थस्य तदनन्वयित्वे ऽविधेयत्वेनोपस्थापकत्वस्यैव भंगापत्ते:। असतीत्याद्युक्त्या वृद्धिर्यस्येत्यादौयच्छब्दादेस्तद्बाधकत्वेनातत्वान्न सेति भाव:। तस्मिन्सामान्यबोधे लक्ष्यासंस्कारकत्वात्स्थानपदाध्याहारेण तन्निरूपितसंबंधाभावेन संबंधत्वेन भानात्तदनिर्णयात्स्थानषष्ठीरूपलिंगाभावादलोंत्यस्येत्यस्याप्रवृत्ति:। किं लक्ष्यो

क्तलिंगसत्वात्तदृदिनिधायेगंतांगस्येत्यादिग्रंथमवतारयति । एवंचेति । लक्षणसंस्कारकवाक्यार्थबोधे चेत्यर्थः । तत्र स्थान्याकांक्षाया एव सत्वेन स्थानषष्ठीत्वनिर्णयस्य दूरापास्तत्वं इक्पदोपस्थितौ तु तच्छांत्या स्थानपदाध्याहारेणैवादिपदघटितवाक्यार्थबोधे सति तन्निर्णयः । एतेनेगुपस्थितौ पदार्थोपस्थितिमात्रं निमित्तमिति पदैकवाक्यतयान्वयादंतरंगत्वमस्याः विधीयतइति त्वनुवादे प्राप्त्यभावात्फलितार्थकथनम् । अलोंत्यस्येति तु विधिवाक्येष्ववांतरवाक्यार्थबोधोत्तरं तदेकवाक्यतया संबध्यतेइति बहिरंगत्वं तस्यास्तं विना स्थानषष्ठ्यानिर्णेतुमशक्यत्वादिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं सामान्यबोधे बाधकाभावात् तस्योक्तरीत्या आवश्यकत्वाच्च । अनुवादइत्यस्यातिरिक्तायां असत्वाच्चेति दिक् । अंतरंगत्वे हेतुमाह । वाक्यैकवाक्येति । यत्र स्थानषष्ठी तत्रालोंत्यस्येत्युपतिष्ठते इत्यर्थादिति भावः । तदाहेति । तदेदृदि निधायोक्तक्रमेणान्वयमाहेत्यर्थः । एवंचेति । तथान्वयेनावयवषष्ठीत्वनिर्णये चेत्यर्थः । निर्णयेनेति । आर्थिकेनेति भावः । नन्वस्य परिभाषात्वोक्तेरविधित्वान्नियमत्वं विधित्वं दूरापास्तमत आह । तत्तदिति । सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादिभिरित्यर्थः अन्यथा तेषां केषां चिद्वैफल्यम् । अत एवादौ परिभाषेयमित्युक्तम् । स्थानिनियमेति । अंन्यानंत्ययोः प्राप्तावंत्यस्यैवेति वदिगनिकोः प्राप्ताविक एवेति तन्नियम इत्यर्थः तद्वचनायं प्रसिद्धनियमविधिः किं तु परिभाषाणामनियमे नियमकारिणीत्वादस्य स्थानिनियामकतया नियमार्थत्वव्यवहारः । एवमग्रे पीति भावः । तदाशय इति प्रक्रियाप्रसादकर्तोराशय इति भावः । तत्सर्वमिति । मूलटीकोक्तमित्यर्थः ननु ताभ्यामुक्तं नियमपक्षमनूद्य तत्र भाष्यविरोधादुपेक्ष्यत्वं प्रतिज्ञाय हेत्वसिद्धिवारिका तच्छेषपक्षमित्यादिहेतूक्तिर्न युक्ता कृष्णपंडितानां, नियमपक्षतच्छेषयोस्तिलतंदुलयोरिव महाभेदस्य स्पष्टत्वेनांत्यस्य तत्र दूषितत्वेपि आद्योहकनस्यैवाभावेन तद्दूषितत्वस्य दूरोत्सारितत्वेनास्य ग्रंथस्यासंबद्धत्वादत आह द्वयोरिति । विधेरेवावांतरवाक्यार्थबोधोत्तरं स्वस्वहेतुवशाद्युगपत्प्रवृत्ताविति शेषः विशेष्यविशेषणभावे कामचारादाह । इग्रूपस्येति । सार्वधातुकादिपरांगस्येति शेषः । एवमग्रे पि इदं च फलितार्थकथनं शाब्दतस्त्वित्यं यदि क्रमिकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चांगस्येति प्रागेवांत्यमलंनीयते तत्परांगांत्यस्य गुण इति तदिगनिकोः प्राप्ताविक एवेति नियामायिकांत्यो विशेष्यते इकस्तत्परांगांत्यस्य गुण इति तदेयं शेषभूता विधिमन्तराकृत्य तस्याः पश्चादुपस्थितत्वात् वेदकत्वाद्वा । यदि प्रागिकांगस्य विशेषणात्तदंतविधावंगस्य गुण इति ततोप्यानंत्यप्राप्तौ तंनियम

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यालोंत्यस्येति, तस्य योंत्योल् तस्य गुण इतितदास्याः सार्थतः शेषभूतेति । न च नियमपक्षेपि मान्योक्तरीत्यांतरंगत्वबहिरंगत्वशंकया युगपत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । सिद्धांतरीत्या शंकाया अभावात् विहितगुणवृध्योः स्थानिनियममात्रार्थत्वे नास्यार्थस्यावांतरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेश्च । इकोगुणेत्यस्य प्राचोक्तार्थबोधकाले विधेरप्यवांतरवाक्यार्थबोधे बाधकेन द्वयोरपि संमतत्वाच्च । विधिष्वेव तथा संबंधस्येष्टत्वादेव सार्वधातुकेत्यादावित्युक्तम् । अग्रे तु विशेष्यविशेषणभावमात्रप्रतिपादने तात्पर्यं न तु वास्तववाच्यार्थकथने इति तदनुल्लेखः । एतेन तावन्मात्रोक्त्या परिभाषयोरेवैकवाक्यत्वात्तच्छेषशब्दार्थ इति नव्याभिमतम् । अत एवैतन्मूलकतयेति प्रागुक्तग्रंथसंगतिरित्यपास्तम् । उक्तहेतोः । राजकीयमित्यादावलोंत्यस्येत्यस्याप्रवृत्तेश्च भिन्नदेशस्थयोर्मिथो निराकांक्षयोर्विध्युपकारयोरेकवाक्यस्योपपादयितुमशक्यत्वाच्च उक्तग्रंथस्तु ममाप्यनुकूल एवेतिदिक् । तद्ध्वनयन्नाह । उभयथेति । पर्यवसानमिति । तत्पक्षे यादृशो विशेष्यविशेषणभावस्तयोस्तत्र तादृशः प्राचोक्तनियमपक्षेपीत्यतोभाष्याद्यनुक्तोपीति नातिरिक्तः सः किं तु तस्य तच्छेषपक्ष एव पर्यवसानम् । अंतर्भावइति । न तयोर्भेद इत्यर्थः । अत एव भाष्यादौ न न्यूनतेति भावः । तच्छेषशब्दार्थमाह । सइत्यादि । इतिवेति । तदर्थ इत्यनुषज्यते । एतेन यद्यपि नियमपक्षो न तच्छेषपक्ष इति स्फुटमेव तथापि तच्छेषपक्षो दूषणादूषितोस्त्येव, मान्योक्तिर्यथाश्रुतार्थाभिप्रायेति ध्वनितम् । तद्ध्वनयन्नाह । एवंचेति । तयोरैक्ये चेत्यर्थः । विरोधादिति । तत्वयोस्तत्रैकत्रासंभवादिति भावः । अनयोः परिभाषयोः । सर्वादेशेति । मिदेरिति सूत्रबलादिति शेषः । तथा च मेद्यतीत्यसिद्धिः । इदमेवतच्छेषपक्षे दूषणमिति भावः । तद्विरोधः । इतिभावइति । विष्णुपंडितानामिति शेषः । अत एव नियमपक्षं दूषयित्वेति नोक्तं तैस्तदाह । तच्छेषपक्षमितीति । स्वरूपभेदे तथोक्तिर्युक्ता नत्वत्र तथा, अत एव मान्योक्तिस्तथेत्युक्तमिति भावः । आहुरित्यनेन गुरुमते सूचितामरुचिं मूलकृदाह । तच्छेषपक्षेपीति । तत्प्रकारं संक्षेपेणाह । मिदेरिति । उपधेतीति । द्विविधतत्पुरुषगर्भः समाहारद्वंद्व इति भावः । आदिना मृजेर्वृद्धिरित्यत्राच इत्यपकृष्यते इत्यादिसंग्रहः । भाष्योक्तेरिति । न स्वकल्पितेति भावः । यत्त्वेवं सति नियमपक्षमनूद्य तच्छेषपक्षमित्याद्याहुरिति । न्यूनं पंचम्यंतघटितं तच्छेषपक्षेपीत्याद्यस्माभिरित्यंतं परैरुक्तं रिक्तं वच इति खंडनकृत् तन्न मध्यग्रंथस्य शेषोयत्वेनैक्यासंगतेः । अत एव तद्बोधकाहुरित्यस्य सत्वेन तदनुवादेनांधत्वापत्तेश्च । स्वीयग्रंथाज्ञानेन मूर्खत्वापत्तेश्च वक्ष्यमाणरीत्या मूलसौष्ठवत्वे

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वद्वचस एव रिक्तत्वाच्च । तदेव ध्वनयितुं तं ग्रंथमवतारयितुं मूलोक्तेरप्रौढत सूचयितुं च शंकते । नचेत्यादि । आदिशब्दः साहृश्ये । दोषइति । आकारस्य गुणंतेति गुणापत्तिरिति भावः । अंत्येयस्येति । लोपं बाधित्वा न सः लघूपध साहचर्येण पुक्यंतस्याच एव ग्रहणात् । यत्तु कौस्तुभे संनिपातपरिभाषया ना दोष इति तन्न पुग्निमित्तकार्ये कर्त्तव्ये तस्या अप्रवृत्तिरिति भाष्यादौ सिद्धांति तत्वात् । अत एवादीदपदित्यादिसिद्धिः। ज्ञापयतीत्यत्र तया अनिर्वाहात् पुगि इत्यस्य विवचितसप्तमीत्वे तु न मानम् । अत एव ज्ञापयतीत्यस्योक्ते रुस्तत्ध्वनय नाह । गुणेति । वृध्येति । अतःउपधाया इत्यनेनेति भावः । अंगवृत्तपरिभाष तु इयोरित्यादिनिर्देशादनित्या । अत आह । अत एवेति । तदनित्यत्वेन वृ प्राप्तत्वादेवेत्यर्थः । तदाहेति । तदेतन्मनसि निधायाहेत्यर्थः । एवमग्रेपि । स्प क्तइतीति । यापयतीत्यादौ चोद्यपरिहारयोर्भाष्यक्तत्वेन तद्दूषणोद्धारस तत्रास्पष्टत्वात् कौस्तुभे च तथाप्रतिपादनात् च्विघटितस्य स्पष्टीकृतइत्युक्ति सुष्ठ्वेति भावः । एवं च तच्छेषपचस्य निर्दुष्टत्वम् । पचःनियमपचः।तयोरैक्यस्य क्तत्वेन तस्यापि निर्दुष्टत्वात् । लघूपधेति । तत्रैव दोषसत्वात्तन्मात्रोक्तिः । ए नैतदुक्त्या पुगंतांशे तदुपस्थितिरस्तीति सूचितमित्यपास्तम् । युक्तितौल्यात् ए च तच्छेषपचोपि दुष्ट एव । तत्समर्थनपरभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः अत एवारुचिर्बो धकस्तुः प्रयुक्तो मूले, एवं चाहुरिति नारुचिबोधकं किंत्वभियुक्तोक्तत्वबोधकमि बोध्यम्।तदेतद् दृढयितुं कैयटनारायणाद्युक्तिं खंडयति । इकोरिति । उचि तमिति । ज्ञापकमूलवाक्यांतराकल्पनहेतुकलाघवमौचित्यहेतुः एवस्त्वमा इत्यादिसिद्धये । न चानंत्यविकारइत्यत्रत्यभाष्योक्तयुक्त्यानिर्वाहः, अन्यार्थं तेनेकोगुणेति पृथग्योगेनापि व्यावृत्तिसिद्धौ सा नैतदर्थेति ष्यङःसंप्रसार णमिति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः । एवं च सपदोपस्थितिपचकमिकोगुणे पृथग्योगकरणकल्पनमेवोचितम् । अत एवैधितेत्यादौ व्यंजनस्य गुणो न नन्वत एवारुचेरडागमात्पूर्वं परत्वादृद्धौ पश्चादिटि लच्येलच्चणमितिन्यायो पुनर्वृध्यभावे अमाट्इति सिध्यति भाष्यं तु विप्रतिषेधानपेचयैवेतिकैयटोक्तमेव स्त्विति वाच्यम् । विकारान्यानुपूर्व्या अभेदेप्यागमान्यानुपूर्व्या भेदेन लच्यभेदा घटो वृध्यापत्तेर्वृध्याटो यौगपद्यसंभवेन विप्रतिषेधाभावाच्चाच कैयटोक्तप्रका स्यैव चिंत्यत्वात् । न चात एव मृजेर्वृद्धिरित्यत्रांगाचितेन प्रत्ययेनाज्विशेषतै एवं च येननाव्यवधानन्यायेन अमाट् सिध्यतीति कौस्तुभोक्तमेवास्त्विति वा म् । अंगांशे प्रत्ययस्योस्थिताकांचत्वेनाचिप्तस्याचेपकानन्वयस्यैवौचित्येन च त

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तैरेवायुक्तत्वात् अत एव तच्छेषपक्षदूषणोद्धारप्रसंगेनैवं विज्ञायते बहुव्रीहिगर्भः समाहारद्वंद्वः किं तर्हि तत्पुरुषगर्भः अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं अंगविशेषणे सतीह प्रसज्यते भिनत्तिच्छिनत्तीत्यवश्यपदयुक्तभाष्योक्तिः संगच्छते । अन्यथा बहुव्रीहिगर्भद्वंद्वेपि प्रत्ययेनैकौ विशिष्याकरणेन भिनत्तीत्यादावदोषेण तथोक्तेरप्ययुक्तत्वं स्पष्टमेव तस्मादेधितेत्यादौ व्यंजनागुणायास्यावश्यकत्वमिवाटोत्र व्यावृत्तये यङंतस्य मरीमृजक इत्यादेरनभिधानं अन्यथेग्लक्षणेपि तत्र रीगादेः कित्यजादावितिवार्त्तिकोक्तगुणाभावायोक्तप्रकारान्यतमावश्यकत्वेनात्रत्यभाष्यासंगतिः स्पष्टैवेति बोध्यमित्याहुः । वस्तुतः स्थानिनिर्देशार्थमप्यावश्यकमिदं एवं च मृष्टो मृष्टवान् भिन्नं न्यनुवीदित्यादौ योगविभागादिप्रयुक्तगुणनिषेधसिद्धिरपीति तत्त्वम् । अत एवेग्लक्षणवृद्धिरेषितव्येत्यादिभाष्यीयं वाक्यमपि निराबाधमेवेति भावः । तदाहेति । दिगिति । प्रसिद्धत्वात्तदग्रे दोषाभावाच्चाह । झलंतेति । झल् अंतश्चरमावयवो यस्य निमित्तसमूहस्य तन्निमित्तक इत्यर्थः । झलंतावधिक इति यावत् तेन मस्जीत्यादिसंग्रह इतिभावः । नादिःप्रभृत्यर्थको मूले अपि तु प्रकारार्थः अन्यत्रापि दोषसत्वात् तदाह । इदित इति । तथा चानिदितामित्यत्रादिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः । तत एव ज्ञापकात्तत्रादोषकल्पनापेक्षया तथाव्याख्यानमेवोचितमिति भावः । एतेनोक्तज्ञापकात्तत्रादोषेण तदुल्लेखो व्यर्थः । अत एव मूलकृता प्रथममपि त्यक्तमिति मान्यानुसार्युक्तमपास्तम् । अत्राथादिः प्रकारे तेन पतः पुम् वचउम् रुधादिभ्य इत्यादिसंग्रहः । एवं च तृणह इत्यादिनिर्देशासंगतिः । तथा च मूलेप्युक्तार्थकादिशब्देन हलंतसंबंधिमिद्विधायकत्वसादृश्यात्तेषां सर्वेषां ग्रहणमिति भावः । ननु मित्करणसामर्थ्येनांत्यांगविकलप्रवृत्यागमत्वमेवेति न दोषोत आह । नुम इति । नन्वेवमपि पतः पुमित्यादावुक्तरीत्या न दोष इति चेन्न । तथा प्रवृत्यंगीकारापेक्षया तत्सामर्थ्येन तथाव्याख्यानस्य वाचित्यादत आह । मुचादाविति । आदिः प्राग्वत् । अंत्यस्यैवेति । अलोंत्यस्येत्यनेनेति भावः । यत्तु सूत्रइव प्राचोक्तवृत्तावपि अच इति निर्धारणे षष्ठी न पंचमी जातौ चैकवचनमिति वैयधिकरण्येनान्वयात्सामानाधिकरण्याश्रयकमनोरमाग्रंथश्चिंत्य इति खंडनकृत् तन्न । योजनया सूत्रस्यासंदिग्धार्थप्रतिपादकवाक्यस्यैव वृत्तित्वेन तथोक्तेरयुक्तत्वात् । ननु तच्छब्देनाच्परामर्शे तस्यन्तावयवत्वेप्यंगस्यानांतत्वेन कथं दीर्घसिद्धिरत आह । तच्छब्देनेति । यस्येति । तत्तद्विधिसूत्रोद्देश्यरूपस्येत्यर्थः । तल्लाभस्तु मिद्ग्रहणाल्लिंगाद्विध्येकवाक्यतयेत्यवेहि । अत एवाह । ससमुदाय इति । अतएव समुदायभक्तो नोत्सहतेवयवस्येगंततां विहंतुमिति भाष्यं संगच्छते इति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भावः। व्याख्यानेन चपूणीत्यादौ न दोष इत्यन्वयः। तत्र हेतुमाह । भवितित्यादि। आरंभेणेति। अन्यथेटस्तदनवयवत्वेन गुणाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। ननु नायं ज्ञापकः। तस्य प्रत्याख्यानात्। किं च यस्मात्प्रत्ययेत्यनेन तदादिग्रहणाद्डा निरूपितांगत्वस्य भवदिति तांते विधानात्समुदायघटकत्वेनान्यवर्णानामिवे टोप्यंगावयवत्वं न तु तथेति गुणप्राप्त्या तस्य चारितार्थ्यादत आह । लोकेति। हस्ताद्यवयवस्य तद्द्वारा शरीरावयवत्वव्यवहारस्य लोके क्लृप्तत्वादिति भावः। तथा तस्यांत्याच इतीत्यर्थः। पंचारत्नीति। प्रमाणे मात्रचो लुक् विभज्यान्वाख्यानेन पूर्व नित्यवान्नुमिति सूचितम्। अपिना समाससंग्रहः। इगंतेति। द्विगावेतेषु परेषु संख्यावाचिपूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थकेगंतकालेतिसूत्रविहितद्विगुस्वरे इत्यर्थः । किं च वर्णस्य वर्णांतरावयवत्वासंभवात् । एतेनांतरंगत्वात्प्राक् स्वरप्रवृत्त्या तत्पक्षे न दोष इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। भाष्यमपि तत्पक्षे एवानु कूलमिति प्रागुक्तं मुंचतीत्यादिविषये तु फलाभावादयोग्यत्वाच्चांतावयवत्वंशा प्रवृत्तिः आनेमुगित्यादौ तु वचनसामर्थ्येन भाष्यादिप्रामाण्येन वर्णस्य वर्णाव यवत्वं गौणं बोध्यमिति दिक्। ननु त दादिग्रहणेनाभक्तत्वे इव परादित्वेपि चपूणीत्यादौ नदोषः नद्यागमसत्वे विशिष्टे एव वार्थवत्प्रत्ययत्वादितिनियम यदागमाइत्यस्य तु फलाभावादप्रवृत्तिः शास्त्राबोधितत्वेपि दंडीत्यादिवदंगस नांतत्वमविरुद्धम्। एतेन परादित्वे वह्नाभ्रेलिहइत्यादावनुस्वारादिर्न स्यादत एवा भक्तत्वपक्षोप्युपेक्ष्यः। चपुणीत्यादावनांतत्वादंगस्य दीर्घाप्रसंगश्चेति गुरुग्रंथे चपुणीत्यादेः परादित्वेनोपपत्तेर्मूलं चिंत्यमिति खंडनकृदुक्तिः परस्ता। उक्त युक्तेः। किंत्वाप्रसंगाच्चेति पंचम्यंतभाष्यस्य तत्रोपालंभाच्च अत एव यत्वित्याद्य ग्रिमग्रंथानुवादकमूलसंगतिरत आह । चपुणीत्युपीति। तातित्यादौ नलोपवि धेस्तदुपलक्षणमित्यर्थः । अप्रसिद्धत्वात्तत्सिद्धिमाह । तानीति । अर्थइति इत्यर्थकसद्वित्वतादृशशब्दप्रयोगे इत्यर्थः। तदुदाहरणमिति । नलोपोदाहरण मित्यर्थः। ननु स्थानशब्दस्य योग्यत्वाभावेन षष्ठ्यास्तदर्थयोगेपि तच्छब्देन स यो गाभावेन स्थानार्थविशिष्टसंबंधस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावेन च मूलमयुक्तमत आह स्थानशब्देति । ननु स्थानार्थस्य षष्ठ्यर्थत्वे समानाधिकरणबहुव्रीहेर्न्याय्यत्वे व्यधिकरणोक्तिरयुक्तेत्यत आह । तन्निरूपितइति। निरूपितत्वं तृतीयार्थः तन्निरूपितसंबंधः षष्ठीवाच्यइतिभावः । संबंधः । निवर्त्यनिवर्तकभावा दिः। अनेन तथाविग्रहप्रदर्शनेन मूलकृता तथोक्ताप्यनुक्तेराह । ध्वनयतीति अत एव तथाविग्रहं प्रदर्श्य निपातनात्साधुत्वमुक्तं भाष्ये एवं च स्थानं षष्ठ्यर्थ इ

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वर्त्तते: प्राचश्चिंत्या एवेति भाव: । एतच्चोपपादितमधस्तात् । अतएवेतीति । निपातनादेवेत्यर्थ: । एवं च मूले मध्यपठितनिपातनादित्यस्य देहलीदीपन्यायेन उभयत्रान्वय इति भाव: । परमसूत्रे यत्रानेकविधमिति । अस्याश्चरार्थो मत्कृतपरिभाषेन्दुशेखरव्याख्याने द्रष्टव्य: अनेकस्यहग्रादिपरार्धपर्यंतेषु सत्वात्सुयोज्यत्वेन प्राचीनमतेन तद्विशेषणस्वरूपमाह। मूले अनेकविधमिति । स्थानेइति । परिभाषाफलमाह । प्रमाणेति । ननु नात्रायामस्य वैशेषिकादिप्रसिद्धप्रमाणस्य च ग्रहणं अनुपयोगात्प्रत्युतेष्टासिद्धेश्चात आह । ऋस्वत्वादेरिति । गुणत्वेपीति । तथा च तेनैव सिद्धे पुनस्तद्ग्रहणं व्यर्थमिति भाव: । यत्तु गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तिरिति । तन्न । तस्यैवासत्वात् तथाहि गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरणं पुंस्त्वसामानाधिकरणंच गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानार्थत्वं तत्राद्यं प्रसिद्धं अंत्यं तु तात्पर्यग्राहकसापेचं क्वाचित्कं यथा गौर्वाहीक इत्यत्र खे गाव: स्वा गाव इति स्वमन्नातीत्यत्र भाष्ये । अन्येन हि वस्त्रेणैकं गां क्रीणंति अन्येन द्वौ अन्येन त्रीनिति तद्धितस्यार्सर्वेत्यत्र भाष्ये । यदा गौ: सामान्येन विवच्चिता यदा गौर्विशेषणत्वेन विवच्चिताइति तस्मिन्नित्यत्र भाष्ये एतान् गाश्चतुरं पश्येति प्रथमयोरिति सूत्रे भाष्ये च । अत एव गौरित्यनेन तन्मात्रात्स्वरसत: स्त्रीव्यक्तिबोध एव । अत एव तत्र सामान्यविशेषभावाद्द्वंद्वसिद्धि: एतदेवाभिप्रेत्य त्यदादीनिसर्वैरिति सूत्रेयमपि योग: शक्यो वक्तुमित्युक्त्वेदमेकं प्रयोजनं संदूष्येदं तर्हि प्रयोजनं सामान्यविशेषवाचिनोस्तच्छब्दे देवदत्तशब्दयोर्द्वंद्वोमाभूदित्युक्तं एतदपि नास्ति प्रयोजनं ब्राह्मणं गार्ग्यमानयेत्यादौ द्वंद्ववारणाय तयोर्द्वंद्वो नेत्यस्यावश्यं वक्तव्यत्वादिति उक्त्वा यदि तयो: स नेत्युच्यते तर्हि शूद्राभीरं तृणोलयं गोबलीवर्दमित्यादौ न स्यादित्युक्त्वा आभीराजात्यंतराणि उलपमित्यपांनामधेयं गावउक्तालितपुंस्का: वाहायचविक्रयायचस्त्रियएवावशिष्यंते इत्यादिसामान्यविशेषभावाभाव: प्रतिपादितो भाष्ये वाहाद्यर्थं निष्कासितपुंव्यक्तय: स्त्रिय एव गाव: तादृशगोशब्दव्यवहार्यत्वेनावशिष्यंते इति तदर्थ: गोत्वमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे तु सामान्यविशेष्यभावस्य सत्वेन भेदघटितसाहित्यरूपचार्थाभावेन च द्वंद्वाप्राप्तौ भाष्यस्य निर्दलत्वापत्ति: । एवं च बलीवर्दसमभिव्याहारे गोशब्दस्तदन्यपर इति कथा चिंत्येति स न्यायो भाष्यविरुद्ध एवेति दिक् । तत्ध्वनयन्नाह । ब्राह्मणेति । ब्राह्मणसहितवसिष्ठस्य न्याय इति मध्यमपदलोपिसमासगर्भ: समास: द्वंद्वस्तूक्तरीत्या न । अत एव साहित्यमेकं महावाक्यार्थघटकत्वेन एवंजातीयकेषु सर्वत्रैवमेव । ध्वनितश्चायं न्याय: तत्रैव सूत्रशेषे भाष्यकृ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वलम् । ननु स्थानेत्यादिपरिगणनमयुक्तं तदन्यानांतर्यरूपांतर्यस्य स्थानेन्तरेति सूत्रेभाष्योक्तत्वात् । यद्यपि प्रसंगावस्थायामेव रपरत्वविधानात् न तस्योपयोग स्तथापि पक्षांतरे उपयोग एवेत्यत आह । गुणेति । नोक्तेति । अन्यथा तद्ग्रह णानर्थक्यमिति भावः । धर्ममात्रमिति । न तु विजातीययत्न एवेति भावः आदिना तत्रास्य सोष्मणः इत्यादेः संग्रहः एतेनांतर्यमेवेति प्रतीकं धृत्वा नि चतुर्विधमेवांतर्यं परिभाषितं रूपान्तरेणापि साद्दृश्यसंभवात्पाददंतेत्यादौ स्था न्यादेशभावमते वर्णसाम्यकृतसाद्दृश्यस्य परिग्रहाच्चेति कैयटोक्तिरुपायांतरपरि ध्वनितम्।अत एव तद्भाष्यं कैयटश्च चिंत्य एव प्रसंगावस्थायामेवर परत्वविधानात्सो ष्मण इत्यनेन गुणकृतांतर्यस्य ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादित्यनेन स्थानकृतांतर्यस्य च विवक्षितत्वाच्चेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधिनेति बोध्यम् । पक्षांतरे तस्यावश्यक त्वात् पाददंतेत्यादावनिर्वाहाच्चेति दिक् । न च भाव प्रतियोगिनोर्विरोधादनां र्यस्यांतर्योक्तिरयुक्तेत्यत आह । अंतरेति । स्थानकृतांतिशयितांतर्यवदभाव इत्य र्थः । गुणेत्युपलक्षणं वृद्धेरपि तथाचांतर्यपदस्य साद्दृश्यपरत्वादनांतर्यपदस्य च स्व र्थयत्रा लक्षणया चोक्ताभावपरत्वात् तस्य च कर्त्तेत्यादौ उभयसाधारणधर्मरूप त्वेनेङः तथासवर्णनानतिप्रसंगेन तत्वांगीकारे न तयोरिव विरोध इति स्व च दर्शादावप्यमस्यांतरतमत्वात् तद्रूपसाद्दृश्येन च निर्वाह इति भावः । तद उक्तभाष्यार्थः । ननु विवारादिगुणकः खकार इत्या दिव्यवहारानुपपत्तिः तेष गलविवरविकासादिकार्यकरयत्नविशेषरूपत्वेनात्मगुणत्वेन वर्णगुणत्वाभावा आभ्यंतरवत्परंपरयापि वर्णाजनकत्वाच्च । अत एवाभ्यंतरेषु नाशंका तत्कथनस्या न्यत्रानुपयोगाच्च । तथा च तत्कृतांतर्यस्यासंभवेन वाग्घरिरित्यादौ दोषो आह । बाह्यानामिति । ओष्ठप्रभृतिकाकलकपर्यंतरूपास्यबहिर्भूतदेशे कार्यका रकयत्नानामित्यर्थः।नतु कार्याणामत आह। विवारादीनामिति । साक्षात् संयो गसमवायादिना। औपचारिकमिति । वर्णाभिव्यक्त्यनंतरभावित्वात्परंपरया व जनकाप्रवृत्तित्वाच्च वर्णवृत्तित्वारोपादितिभावः। गुणत्वमिति। वर्णगुणत्वमित्य यथाश्रुति तत्रात्मगुणत्वसत्वेनोपचारानुपयोगादसंगतिः स्पष्टैव । एतेन गुणे गुणा नंगीकारात्कथं वर्णगुणत्वमित्यपास्तम् । स्वाभाविकासत्वेपि तथांगीकारे बा काभावात् तत्रांतरे तथानियमेप्यत्र तदनाश्रयणाच्च । भाष्यमते शब्दस्य द्र त्वाच्चेति दिक् । ननु वर्णात्मकशब्दानुकरणस्यानुकार्यसमानानुपूर्वीकत्व गवित्यादौ दृष्टत्वेन तस्मिन्नणीत्यत्रैवोपस्थितिः स्यान्नत्वचीत्यादाविति महद ष्टम् । सप्तम्यंतानामिति बहुवचनासंगतिश्च नह्येकमिति न्यायेनास्य वैयर्थ्यापि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्येत्यत आह। अचीत्यादीति। अचीत्यादीनि सप्तम्यंतानि पदान्यर्थोवाच्योयस्येत्यर्थः। स्वतंत्रेत्यनेनानुकरणत्वनिरासः। अचीत्यादिसप्तम्यंतपदबोधकोयं तच्छब्द इति यावत्। नन्वनुकरणत्वाभावेप्यस्य सर्वतत्बोधकत्वासंभवः सर्वनाम्नां प्रक्रांतार्थकबोधकत्वनियमात् किं च स्वंरूपमिति बाधे मानाभावात् एवं च तस्मिन्नणीत्यत्रैवोपस्थितिः स्यात् अंत्यफलं तु हि यौष्माकीण अस्मभ्यं देहीत्यादौ स्वजः परस्यादेशनिवृत्तिरित्याशयेनाशंकते। नस्वरूपेति। व्याख्यानादिति। अयं भावः एङ्क्स्वादित्यादाविव अंगाक्षेपे तत्रचाक्षेपकस्वजणोः संबंधेन तत्रादेशेण फलाभावात् तत्रानुपस्थित्यात्र स्वरूपग्रहणे फलाभावेन नह्येकमितिन्यायेन तत्रैवपूर्वस्येत्यस्य सुकरत्वेनचास्य वैयर्थ्यापत्तिः किं चोक्तनियमो नादरणार्हः तस्यापत्यमित्यादौ व्यभिचारात् प्रागुपस्थितबोधकत्वमित्यनेन हि सार्वत्रिको नियमः स चात्रतोत्र किंच तथात्वे द्विर्वचनेचीत्यग्रे एव पाठौचित्यम्। एवं च स्वंरूपमित्यस्योक्तनियमस्याचात्र बाधेन पाणिनिबुद्धिस्थसर्वशास्त्रीयसप्तम्यंतपदबोधकत्वं सिद्धम्। न चैवमिति व्यर्थ इति वाच्यम्। तदभावे सप्तम्यन्ते पदे व्यवहितोच्चारितइत्यर्थापत्यासर्वेषांसिध्यापत्तेः तेन तु तस्य तदर्थपरत्वबोधनेनाजादिपदबोध्याकारादौ सिध्यतीति सर्वेष्टसिद्धिः। एतेनेतिः पदार्थविपर्यासकत्वेन तेनैवात्र शास्त्रे स्वंरूपमितिवचनात्सर्वत्र स्वरूपग्रहणे प्राप्ते नवेतिविभाषेतिवदर्थपरत्वाभावेन व्याख्यानादिपर्यंतधावनं निर्बीजमगतिकगतिकं चेत्यपास्तमिति। ननु नेदं युक्तिजातमुत्तरसूत्रे संभवति तस्मान्नुडचितस्मान्नुट्द्विहलः तस्माच्छसइतित्रिष्वर्थमनर्थं गौरवस्य चैत्रआनृजे उच्चतरआनुपलंभतइत्यादौ पूर्वनिवृत्तिरूपफलसत्वेन नह्येकमितिन्यायाविषयत्वादाक्षेपकाभावेनाक्षेपासंभवात् क्व चित्तत्संभवेपि तेनानिर्वाहाच्च। अत एव सार्वत्रिकनियमांगीकारेणापि न तत्रेष्टसिद्धिः शब्दतापूर्वमदसोमादित्येकत्रैव फलसत्वेन तदग्रे पाठौचित्याभावश्चेतिस्तु तदर्थपरत्वबोधकतया सफल इत्युक्तमेवात आह। बहुलब्ध्येति। तत्तद्विधिद्वारेति शेषः। तथा च तथानियमे प्रोक्तरीत्या वैयर्थ्यापत्त्यातद्बाधवत्तत्र व्याप्तिन्यायाश्रयणे तद्बाधोयथा तथात्र व्याप्तिन्यायाश्रयणमिति भावः। नन्वेवं सप्तमी व्यर्था साधुत्वार्थं तु सुरेवोचित इत्यत आह। सप्तमीत्विति। तेषामेव पाणिनिबुद्धिस्थत्वमित्यत्र तात्पर्यग्राहकत्वेनानुवादिकेयमिति भावः। यत्र सप्तम्यर्थबोधस्तत्रैवेतदुपस्थितिरिति बोधनायापि सा अत एव नेड्वशितस्मान्नुडचिडःसीत्यादौ नोपस्थितिः वशीत्यादिसप्तम्याः षष्ठ्यर्थत्वात्। एतेन सप्तमीनिर्दिष्टपूर्वस्येति सूचयितुं युक्तमित्यपास्तम्। सप्तमीशब्देन

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यो निर्दिष्ट इति प्रतीत्यापत्तेश्च । तदाहेति । तद्बोध्येति । अत्रत्यतत्पदबोध्याचो-
त्यादेरर्थस्येत्यर्थः । अन्यथा भिन्नविभक्तित्वात्तन्न स्यादेवं च निर्दिष्टेइति विशे-
षणे इवात्रापि विशेष्येधिकरणत्वबोधार्थं सावश्यकीति भावः । ननु मूले स्पष्टा-
र्थं तथैव कुतो नाभिहितमत आह । शब्देति । शब्दमात्रबोधतात्पर्यकोच्चार
णकस्येत्रानुकरणत्वेन तस्य तत्त्ववदिहापि सर्वथा तत्वेन तथा व्यवहारो मूल
कृतो मुख्य एवेति विनिगमकाभावात्तथैवोक्तं एतेनेति । शब्दबलात् तस्य तद-
र्थबोधकत्वेन शब्दबोधकत्वादुगौणस्यापि तथा व्यवहारस्यासंभव इत्यपास्त-
मिति भावः । दिशिरिति । एवं च सप्तम्यंतार्थे व्यवहितोच्चारिते पूर्वस्य कार्य-
मिति वाच्योर्थः तथा परिभाषाद्वयोपस्थितौ सप्तम्यंतपञ्चम्यंतपदयोरर्थोपस्थि-
तिर्लिंगमिति भावः । उक्तार्थकनिर्दिष्टपदव्यावर्त्यमाह । अत एवेति । आदिना
यस्कादिभ्योगोत्रइत्यादिसंग्रहः । न दोष इति । अस्योपस्थितत्या जनपदेदेशार्थे
लक्षणया तद्वाचिनि वा पूर्वस्येत्यर्थेनानिष्टं अव्याप्त्यतिव्याप्तिरूपं तन्नेि-
त्यर्थः । अत एवेत्यस्यार्थमाह । नहीति । अर्थः देशरूपः उच्चारित इति
असंभवादिति भावः । शब्दस्य प्रकृतेर्निरंतर इति तत्वं चाव्यवहितपूर्वपराऽन्य-
तरस्थत्वं तच्च नार्थस्य अवध्यवधिमतोः साजात्यस्यैवौचित्यात् । असंभवाच्च
लक्षणायां तु न मानं आरोपिततत्वस्यापि ग्रहणे निर्दिष्टपदानर्थक्यमनिष्टा-
पत्तिश्च लुबादिसंज्ञायाः प्रत्ययादर्शनस्यैव सत्वेन जनपदे यः प्रत्यय इत्यन्वयेन
च नियमाभावान्नियमपरिभाषानुपस्थितिरिति कश्चित् । एवं च शब्दमात्र
बोधतात्पर्यकनिर्देश एवास्योपस्थितिर्न तु तदतात्पर्यकार्थबोधतात्पर्यकनिर्देशे
एतेन लाघवादव्यवहितस्यैव ग्रहणं स्यादिति किं निर्दिष्टग्रहणेनेत्यपास्तम्
व्यवहिताव्यवहितसाधारणपूर्वत्वस्य लोकेऽचःपरस्मिन्नित्यादौ च दृष्टत्वाच्च
एतेन तस्मिन्नितिशब्दे पूर्वस्येति न्यासेनेष्टसिद्धिरित्यपास्तम् । परममूले संहि-
ताधिकारस्थपरिभाषाविषयेषु यण्विधेः प्रागुक्त्या मूलेपि तथैवाह । आचियर्णीति
यत्तु इकोयणचीत्यादौ यस्य च भावेनेति सप्तम्यंतरंगत्वात् अश्रूयमाणक्रिय
त्वाच्चास्त्यर्थलाभः तेनाचिसति यण् स्यादित्यर्थ इति कश्चित्तन्न । प्रधान
क्रियान्वयि सत्यध्याहारे मानाभावात् । किं च तदध्याहारसामर्थ्येन तत्रा-
स्याप्रवृत्तिः । स्पष्टा चेयं रीतिः आन्नलोप इत्यत्र भाष्ये । अत एव कर्तृ
कर्मणोरित्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः कृति सति प्रत्यासत्त्या तत्प्रकृत्यर्थनिरूपितकर्तृ
कर्मणोः षष्ठीति तदर्थात् । अन्यथा कृष्णस्य कृतिरित्यादावेव स्यान्नतु विपरीते
किं चोपपदविभक्तेरिति न्यायेनाधिकरणसप्तम्या एवौचित्यात् । तदाह । अचुपेति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

उपश्लिष्टपदाध्याहारेणौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी इदमेव बोधयितुं सप्तम्युपादानमन्यथाऽनुपश्लिष्टस्येत्येव वदेदिति भावः। प्रकृतसूत्रेऽप्येवमेवेति स्पष्टं तत्रचदीयत इति सूत्रे कैयटे। उपश्लेषः समीपवृत्तित्वं अत एव यन्मासेतिक्रांते दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमित्युक्तं तत्रैव भाष्ये । तच्च वर्णयोर्बौद्धं द्रष्टव्यं, अत एव वर्णानां भाष्यादिमते द्रव्यत्वात्संयोगवत् पूर्वपरयोर्बौद्धाधारत्वस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्य स्वीकारेणेकोयणचीत्यादावियं सप्तमीति संहितायामिति सूत्रभाष्यं संगच्छते तदाह। इदंचेति। एतेनार्धमात्राधिककालेन वर्णान्तरेण वा व्यवधाने उपश्लेष एव नेति चेत्तर्हि निर्दिष्टपदं संहिताधिकारश्च विफल इत्यपि तत्रत्यं ध्वनितं, दीक्षितादीनां तु प्रमाद एवेत्यन्यत्र विस्तरः। नन्वव्यवहितार्थकनिर्दिष्टपदसत्त्वेन कथं फलितत्वमत आह। सप्तम्यंतेति। त था चाव्यवहितेइत्युक्त्याजादेरिगाद्यव्यवहितत्वग्रहेण तुल्यवित्तिवेद्यतया तेषामपि स तथैवेति ग्रहेण षष्ठ्यंतार्थः फलित इति भावः। नसूत्रितमितीति। यत्वस्यानेकाल्सूत्रात्पूर्वमिति शेष इति तन्न। आदेरित्यंशस्येत्युत्तरग्रंथविरोधापत्तेः। तत्ध्वनयन्नाह। स्वं रूपमिति। नन्वेकार्थकैकयोगेनोदःस्थेत्यादौ निर्वाहेऽपि गाङ्कुटेत्यादौ दोषोत आह। तत्रेति। एकयोगे इत्यर्थः। पृथगिति। अत एवोत्तरस्येति व्यस्तोक्तिः। नन्वेवमप्यादेरित्यस्यैकपदत्वेनावाक्यत्वात् अपार्थक्येन गाङ्कुटेत्यादौ दोषस्तदवस्थोत आह। तत्रोत्तरेति। आदेरित्यंशेइत्यर्थः। एकयोगेऽप्यनुवृत्तेर्णेरणौसूत्रे क्लृप्तत्वादिति भावः। ननु पूर्ववाक्ये सा न स्थानषष्ठी आगमादिविधावप्रवृत्त्यापत्तेः तत्तद्विधिभिरेव संबंधविशेषनिर्णये षष्ठीस्थाने इत्यस्याप्राप्तेश्च। एवं च तथैवानुवृत्त्या आज्जसेरसुगित्यादौ दोषोत आह। स्थानषष्ठी चेयमिति। इष्टानुरोधेन शब्दाधिकाराश्रयेण षष्ठीस्थानेइत्यतः स्थानपदस्यैकदेशस्य स्वरितत्वबलात् मंडूकप्लुत्या अनुवर्त्तने नच गुणानामित्यस्यानित्यत्वेन परिभाषोपस्थित्या वा स्थानषष्ठीत्यर्थः। इदमेव ध्वनयितुमनयोः क्रमेण वाक्यार्थं स्पष्टमाह। पंचमीत्यादि। यत्कार्यं विधीयमानमित्यर्थः। संबंधीति। स च स्थान्यादेशभावो व्यवहितपूर्वापरस्थत्वं चेति भावः। अत एवाह। अत्र प्रकरणे चत्वर्थं। द्वयमिति। सिद्धान्तद्वेत्यर्थः। वाक्यभेदेति। तद्बोधकासमस्तन्यासकरणसामर्थ्यादित्यर्थः। क्वचिदंशांतरेति। गाङ्कुटेत्यादौ षष्ठ्यर्थांशाविकलत्वमादित्यंशेत्यर्थः। नन्वेवमादेरित्यंशस्यापि तथैव नित्यङित इत्यादौ प्रवृत्त्यापत्तिरत आह। आदेरिति। नचात्रायमेव दोषः। किंचादेरिति वाक्यार्थबोधकाले तस्योत्पन्नत्वेन तत्त्यागायोगात्प्रत्यासत्त्यापूर्ववाक्यप्रापितादेशस्यैव ग्रहणसंभ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वाच्च तथोक्तिर्व्यर्थेति वाच्यम् । यथान्यासे आवृत्तेरावश्यकतां सूचयितुं तथोक्ति भिन्नप्रकरणे गुणयोरनयोः पाठेन तत्त्वाभावेन तथोक्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा पचावेत्यादौ अवादिव्यवधाने प्रवृत्तये धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वमपि वस्तुतः परस्य विधानत्वेन वादेर्लोपापत्तिः धातुसंबंधावश्यकत्वं तु स्फुटीभविष्य तीति भावस्तदाह । परत्वेति । अन्यथोत्तरत्वेत्युक्तं स्यादिति भावः । विधान परस्यस्थाने इत्यादिः । तत्रेत्यग्रे प्रवर्त्तते इत्यनुषंगः एवेन प्रागुक्तपूर्वत्वव्यव च्छेदः । निर्दिष्टपदानुवृत्त्यर्थमाह । तस्मिन्निति । उक्तरीत्या वाक्यभेदे सूत्रस्यैकत्वात्सूत्रे इति द्विवचनादेर्निर्देशः कुतो नेति मूलोक्तविपरीतबाध्य बाधकभावाभावात् स्वंरूपमणुदित्तपरइत्येतेषु तदसंबंधे एवेष्टमिति भावः यत्तु दंड्यादयः एवंपाठे तस्मादित्यस्याप्यनेकालित्यनेन बाधापत्तौ वाक्यसंस्कार पक्षे ब्राह्मण अम् अष्टन् असइत्यत्राष्टाभ्य इति दिग्योगपंचम्या व्याप्तिन्यायेनो भयोरध्याहारेष्टनोंगात्पूर्वयोरपि जश्शसोरौशापत्तिः । ततश्च तद्वाधार्थं निर्दिष्टप दानुवृत्त्यर्थं च स्वंरूपमित्यतः प्राक् तथापाठे मनोरमोक्तविपरीतबाध्यबाधकभाव पत्तिरिति न सूचितमिति मनोरमातात्पर्यम् । यद्वा स्वंरूपमित्यतः प्राक् यथासूत्र सूत्रपाठनिराकरणपरोत्तरग्रंथानुरोधेनैवं पाठे दोष एव न उक्तरीत्या निर्दि ष्टपदानुवृत्तेः सौलभ्यात् । वाक्यभेदसामर्थ्यादादेरित्यंशस्यैवानंतरस्येति न्यायो बाधेन तद्बाधाच्च । किं च जस्शस्भ्यामाक्षिप्तप्रकृतेरंगस्य च संनिधानादष्टन रूपस्येव ग्रहणेन तत्त्वभावात् । एवं च पंचमीनिर्दिष्टात्प्रत्ययसंबंधिकार्ये तस्मा दित्यस्याप्रवृत्तिरित्याहुः तन्नेति ध्वनयितुं षष्ठीस्थानेत्यधिकारं विकल्प्य ड्यति आदिरित्यादिना । षष्ठीस्थाने इत्येति । तत्रत्यस्य स्थाने इत्यस्येत्यर्थः तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञायाः क्लृप्तत्वात् । स्थानेन्तरेति सूत्रस्थतत्पदाभ्रमाय षष्ठीत्यु क्तम् । अत एव षष्ठ्यधिकारे वचनादिति भाष्यं संगच्छते तस्याः परिभाषात्वेपि प्र त्यय इत्यादिवत्समुदायैकदेशभेदेन वा तत्त्वस्यापि सुवचत्वात् । एतेनानंतरस्था नेन्तरेतिसूत्रत्यागे न मानमित्यपास्तमिति भावः । असंबन्धेति । तयाक्रियमा इति शेषः । तयाचोत्तरस्येति न स्थानषष्ठीति भावः । आज्जसेरिति अवर्णांतादंगात्परस्य जसेरसुगित्यर्थकेपि तत्रादेरित्यंशप्रवृत्त्या सः सकारात्पूर्व मसुगागमापत्तेरित्यर्थः । नन्वेवं सूत्रं व्यर्थं । पररूपे पूर्वसवर्णदीर्घे संयोगा दिलोपे च ब्राह्मणास इत्यसिद्धेः । न च तत एवकारः श्रूयत एवेति वाच्यं । गुणित्वन्याय्यकल्पनेति न्यायेन पररूपबाधापेक्षया आदेरिति बा धस्यैवोचित्यादत आह । आदाविति । तेन क्रोयमित्यादिपरिग्रहः तत्रांगेन क्रा

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्ययेन च धातोराक्षेपः अंगाद्धातोः परस्य क्त्वोयगित्यर्थः । पीत्वायेत्युदाहरणं प्र-
सोक्तरीत्या तावदग्रे यकिपोत्येवेति स्यादिति भावः । संबंधेति । परिभाषानुप-
स्थित्या गुणानामित्यस्याविषयः । तथाचानेकाल्त्यंते तत्संबंधेनात्रापि संबंधे म-
ध्यपठितद्वयत्यागे न मानमितिभावस्तदाह । मध्येइति । पठितयोरिति शेषः ।
आगमेति । क्वेच आनेमुक्ङःसीत्यादावप्रवृत्त्या पूर्वपरयोरापत्तेरित्यर्थः । किं च
सर्वपक्षे प्रागुक्तरीत्या तादृशादेशस्यैवादेरित्यत्र ग्रहणेन ज्यादादीयसईदास इत्या-
दावंगाधिकारात्तस्य च प्रत्यासत्त्याज्यादिरूपस्येयसुन्निमित्तकस्यैव च ग्रहणात्तस्मा-
दितिशास्त्रप्रवृत्तिं विनापि परशब्दाध्याहारे एव नियमेन प्राप्ते नियमाभावेन
तत्कारिण्यास्तस्मादित्यस्याः प्रवृत्त्या आदेरित्यस्याप्यप्राप्त्यालोंत्यस्येत्यनेनांत्यस्या-
काराद्यापत्तौ ज्यायानित्याद्यसिध्यापत्तेः । एतेनोक्तरीत्यैवाज्जसेरसुगित्यत्रेष्टसि-
द्धिरिति नाद्यपक्षे दोष इत्यपास्तम् । क्त्वोयगित्यादौ दोषाच्च यथान्यासे निर्वाहस्सूक्ष्म
एव तदाह । दिगिति । ननु णलः प्रत्ययाधिकारपाठेन तत्र मूलकृदिष्टानुपूर्व्यनु-
पयोगेन दृष्टांतासंगतिरत आह । आदेशेति । प्रत्ययादेशानां सिजादीना-
मित्यर्थः । आगमविकारप्रत्ययादेशानां तु तत्त्वेपि यथा सा न तथान्यत्र स्पष्टं अतः
किमु वक्तव्यं तद्वाह्यडादीनां तथेत्यपिशब्दार्थः । मान्यास्तु तत्त्वेपि षष्ठीबलाद्दे-
शांशे नैराकांक्ष्यात्परस्ये त्यस्यानुपस्थित्या तत्सहचरितस्य प्रत्यय इत्यस्याप्यनुप-
स्थितेस्तदुपयोग इत्याहुः तत्प्राचामनुरोधेन अमादौ दोषापत्तेः । इत्संज्ञार्थं तस्या-
वश्यकत्वात् ज्ञापकाश्रयणे गौरवाच्च । तद्ध्वनयन्नाह । वाक्यार्थेति । भिन्नस्यविशि-
ष्टस्यवा वाक्यार्थस्येत्यर्थः । एवेन तत्पूर्वत्वव्यवच्छेदः । ज्ञानेन, अविधेयकज्ञानेनेत्यर्थः
शाब्देनार्थिकेन वेति भावः । उपदेश इति । अज्ञातानुबंधरहितणलादिस्वरूप-
ज्ञापकपाणिन्याद्युच्चारणाभिव्यक्त्यव्यवहितकाले तादृशवाक्यार्थबोधसमये इत्य-
र्थः । यथा चैतत्तथा स्पष्टमन्यत्र अनेकाल्त्वात्तौहेतुरयम् तदुत्तरं प्रत्ययत्वज्ञानो-
त्तरं । अस्यत्वेपीत्यत्रान्वयः अपिना लोपसंग्रहः चुटूइत्यादीनां तदानीं प्राप्त्येति
भावः । एवं च तत एकाल्त्वेपि न दोषः । उपजीव्यविरोधापत्तेरिति तात्पर्यम् ।
लक्ष्येत्र प्रवृत्तिकाले इति । बभूवेत्यादौ तादृशवाक्यार्थबोधाधाररूपतत्प्रवृत्तिप्राक्का-
ल इत्यर्थः । अस्यानेकाल्त्वात्त्वतेरित्यत्रान्वयः इदमपि मूलाशयवर्णनमात्रम् । तदा-
हेति । भावइति । सिद्धांतस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यइति भावः । उपपादितमिति । न सूत्रित-
मितिप्रतीके तत्रादेरित्यादिग्रंथेनेति भावः । भाष्योक्तवचनत्रयसंग्रहाय संबंधसा-
मान्यषष्ठ्या समासेनाह । मूले शब्दांतरेति । एवं यसोपोत्वायना तत्र श्रीदिस-
मुच्चयः । यद्यप्युक्तीति । प्रवृत्तिः शास्त्रस्य कार्यस्य वेति शेषः । सा च तस्यास्तत: पर-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्यास्तत्र परतोवेति भावः । निरुक्तं यदायमा इत्यादि पदैक्यबोधकस्य सत्वात् । एवं च यद्यरुणीत्यादौ तदन्येव व्यक्तिर्गृह्यते अत एव तत्समुच्चायकोपिर्मूले, अत एव तुदतीत्यादौ निर्वाहः अदेःशितइत्यत्रत्यभाष्यासंगतिश्च । एवं च यथाश्रुते विरोधमात्रपदानर्थक्यं च परिहरति । व्यक्तिविशेषे इति । प्रसिद्धमितीति संध्यावंदनादौच्यवतइत्यादौ गुणान्नित्यैकादेशकेचेतिशेषः विकारजानुपूर्व्याभिन्नेति भावः । कृते द्वितीये नित्यत्वेनाभिमतस्य प्रसंगमात्रं तद्व्यवहारे प्रयोजकं न तु तथेति पर्यवसितमनुगतं परिभाषारूपमिति भावः । इदमपि न सर्वत्रेत्याह । मूले क्वचिदिति । तुदतीत्यादावित्यर्थः । अक्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति नित्यस्य बलवत्वे बीजमिति भावः ।ननु मास्त्वेवं नित्यत्वं पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टसिद्धेः।तथा च कथं रंधयतीति नित्योदाहरणमत आह।वृध्यौत्वेति। अत्र रंधयतीत्यादौ,साहचर्येण। औत्वादिभिर्मिथःसाहचर्येण तेननादिशब्दवैयर्थ्यं निमित्तत्वं च स्थानितया परतया वा बोध्यम् तत्र वार्तिके च औत्वहेतुक एव वृज्वद्भावो गृह्यते तत्रःनुमोप्राप्तेः तेन न साहचर्यभङ्ग इति बोध्यम् । ननु साहचर्यानित्यत्वात्तेनैव निर्वाहः । किं च वृद्धेः क्वाप्यौत्वादिवत् तन्निमित्तकत्वाभावेनैतद्विषयाभावापत्या तदाश्रयणस्याशक्यत्वादत आह । नित्यत्वेनेति । उक्तरीत्येति भावः । वार्त्तिककृदुक्तत्वाद्वाचनिकत्वं, आश्रयणे, रंधयतीत्यादौ । दिगिति । क्वचिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञया स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थांगीकारेण परशब्दस्येष्टवाचितया वा सकलनिर्वाहेन पूर्वेण तेनैव प्रकृते नित्यत्वेपीष्टसिद्धिरिति न तदस्योदाहरणं किं तु तुदतीत्यादीति तदपीत्याद्यग्रिममूलकृदुक्तिस्वारस्यात् । अत एव च वक्ष्यति तत्रैव टीकाकृत् । पूर्वात्विति । युक्तं चैतत् । अन्यथा तस्य नाजानंतर्य इति निषिद्धतयाजेद्वमित्याद्यसिध्यापत्तेः।न चेयं विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातेति वाच्यं । लौकन्यायसिद्धायाः प्रत्याख्यातुमशक्यात् नाजानंतर्य इति न्यायबोधकभाष्यविरोधेन तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वाच्च अत्र ज्ञापकमप्योमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणं तद्धि खट्वारूढेत्यादौ परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनांतरंगत्वाद्गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ पररूपं यथास्यादिति क्रियते इति स्पष्टं संप्रसारणाच्चेति सूत्रभाष्ये इयं सिचिवृद्धिपरतोनेति स्पष्टं इकोगुणेत्यत्र भाष्ये शीघ्रोपस्थितिमात्र बलवत्वे बीजम् । अत एव भाष्ये तत्र तत्रोल्लेखः।एवंच तयोर्युगपत्प्राप्तावेवास्या वृत्तिरिति मूलकृत्सरणिः । नन्वेवमपि प्रकृते युगपत्प्राप्त्यभावात् कथमेतसिः तावद्धि किं कार्यकाले इदमुच्यते यथोद्देशेवा । नाद्यः।सर्वादीनीत्यस्यापि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सःशीत्येकवाक्यतया विभक्तिसापेक्षत्वेनातत्वात्। नांत्यः। तदा हि विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव भविष्यति। किं चिदनया कार्यमित्यभिसंधिमात्रेण तत्प्रवृत्तौ ततो विभक्त्युत्पत्तौ विकल्पप्राप्तेः। न च तत्र जसः शीति विषयसप्तमीति वाच्यम्। प्राक्कडारीयान्यसंज्ञानामबाध्यबाधकभावेन नित्यसर्वनामप्रातिपदिकसंज्ञयोर्युगपत्प्रवृत्त्युत्तरमेव जस्विषयत्वेन तावताप्यनिर्वाहात् परिभाषाबाधे मानाभावाच्चेति चेत्। अत्र केचित्तदनुयायिनः, पूर्वप्रवृत्तमप्यंतरंगं पश्चात्प्रवर्तमानं बहिरंगाद्दुर्बलीयः तस्य निवर्त्तकमित्यपि परिभाषार्थः। एवं चान्तरंगशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरं बहिरंगशास्त्राप्राप्तावपीयं प्रवर्त्तत इति यथोद्देशाभिप्रायकोयं ग्रंथ इति तदाकूतमाहुः। अन्ये तु पदावधिकेन्वाख्याने उभयजसित्यत्र तयोस्तस्याः पक्षद्वयेपि सत्वेन परिभाषाप्रवृत्त्या तथार्थकल्पने मानाभावः। मूलशैथिल्यात्। तथाहि। कार्यकाले जसः शीत्यादौ द्वयोरुपस्थितावपि पदार्थज्ञानार्थं प्राक्संज्ञाशास्त्रबोधस्ततो विधिशास्त्रस्येति वाक्यैकवाक्यतयान्वयेपि नित्ये तस्मिंस्तदभावादंतरंगत्वं द्वितीयेपि तयोः तस्याः स्पष्टत्वेन न तत्पक्षोक्तः स इत्याहुः। तदेतदपरे न क्षमंते। तथाहि तत्र केचिन्मते दोष उक्त एव वक्ष्यतेपि पदावधिकेन्वाख्याने। निर्वाहेपि पक्षांतरे निर्वाह इति दोषः द्वितीये स्थानिवद्दिति देशप्रापितायाः निरवकाशत्वं। अपि च प्रत्यक्षस्थानिवद्भावस्यानुमानिक्या तया बाधायोगः एवं चास्यातिरिक्तत्वेपि नायं विषयः। वस्तुतस्तु नातिरिक्तोयं गौरवात्। यद्यपि तस्याः न्यायमूलकत्वं अचःपरस्मिन्नित्यत्र भाष्ये उक्तं तथापि तेन न्यायेन युगपत्प्रवृत्त्यापत्तिविषयतैव स्यात्। ज्ञापकेन तु सर्वविषयता बोध्यत इति वाह ऊठ्सूत्रे कैयटोक्त्या तस्या अंतरंगे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरंगमसिद्धमित्यर्थाङ्गीकारेणेष्टसिद्धेश्च। तामाश्रित्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्येऽस्याःप्रत्याख्यानाच्च नाजानंतर्य इत्यस्य धर्मिग्राहकमानेनोमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणेन बहिरंगकार्यप्रवृत्तेः प्राग्यत्रांतरंगकार्यप्रवृत्त्ययोग्यता तत्रैव प्रवृत्तेरभाव इति अयजेंद्रमित्यादावदोषाच्च। अतएव तन्न्यायबोधकभाष्यविरोधोपि न तेन भाष्येण तत्रैव प्रवृत्त्युक्तेस्तस्यानित्यत्वस्यैव वा ज्ञापनादिति बोध्यम्। नचैवमसिद्धपरिभाषाप्रवृत्तिरेव देहलीदीपन्यायेन मूलाभिमता निषेधसत्वेन प्रागुक्तदोषापत्तेः। किंचोठ्ग्रहणाज्ज्ञापकादंतरंगे कर्तव्ये जातबहिरंगस्यासिद्धत्वेपि तत्प्रवृत्त्युत्तरं बहिरंगप्रवृत्तेस्तया वारयितुमशक्यत्वात् नितरोत्तरमपि विकल्पप्रवृत्त्या पूर्वादिष्विव पक्षे तदभावविशिष्टे साधुत्वबोधनस्य शक्यत्वात्। जसीति विषयसप्तमीपक्षेप्यनिर्वाहः। प्रागुक्त एवेति। परिभाषार्थस्तु इत्थं तत्रांगपदेन शब्दरूपनिमित्तस्यैव ग्रहणेनाक्षरमर्यादया परस्परापेक्षया व्या-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्यनिमित्तकमन्तरंगं व्यापकनिमित्तकं बहिरंगम्, अल्पनिमित्तकं बहुनिमित्तकं चेति यावदित्युत्सर्गः तत्राद्यस्य बलत्वे बीजं तत्र तस्यासिद्धत्वं तद्बोधिका परिभाषा अंतरंगशास्त्रत्वमस्या लिंगं क्वचित्पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपांतःकार्यत्वरूपमंतरंगं तद्विरुद्धं बहिरंगमित्यादिस्पष्टं परिभाषेंदुशेखरे। एवं च युगपत्प्राप्तौ तस्याः प्रवृत्तावप्यत्र प्रागुक्तरीत्या तदविषय एव। अत एव तयादेशे उभयप्रतिषेधः । तयपोग्रहणाज्जसिविभाषा प्राप्नोतीति स्थानिवत्सूत्रस्थं वार्त्तिकमयच्प्रत्ययांतरमितिसूत्राशयप्रदर्शनेन भवगता प्रत्याख्यातं नत्वंतरंगन्यायबलेन, तदेतद् ध्वनयन्नाह ।भाष्येत्विति । उक्तमित्यत्रान्वयः तेन वारणे भाष्यादीनां निर्देशत्वापत्तिर्भवन्मते इति सूत्रस्थमात्रशब्दस्यायचश्चकारेणेति शेषः अत इत्यनुवृत्त्या च कतीत्यादौ नातिप्रसंगः । यत्तु यदेतत्किमादिभ्योङीबापत्तिरिति तन्न साहचर्येण प्रत्ययानामेव तत्र ग्रहणात् तमब्ग्रहणं तु सूत्रेवयुत्यानुवादः द्वित्रिशब्दप्रकृतिकायजंतस्य जसः शीविषये पुंस्येव वानभिधानम् । नचैवं महिङो ङस्येव ङस्य समुदायानुबंधत्वेनावयवाननुबंधत्वात् कथं चित्कार्यमिति वाच्यं। तस्थस्थमिपांतांतामित्यादितज्ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वेपि तत्र तथांगीकारेप्यत्र तथांगीकारे मानाभावादिति भावः। फलितमाह। एवंचोभेति। अन्यथेष्टसिध्याप्रत्ययांतरत्वेत्यर्थः। एवं चैकैव परिभाषेत्याह। अन्तरंगस्येति। द्विविधस्येति भावः। ज्ञापकं, ऊठ् ग्रहणं लोकन्यायाङ्ग्रहणे चेत्यर्थः। अन्यत्र, परिभाषेन्दुशेखरादौ प्रपंचितम् । तथा च तत्र स्पष्टतरत्वात् अत्राकथनमिति भावः । नन्वपवादस्य वचनप्रामाण्यात्प्राबल्येन कथं वैपरीत्यमत आह । निरवकाशेति । द्वितीयांतरंगत्वस्यायं विषयः इदं चांतरंगत्वापेक्षया दुर्बलमिति स्पष्टमन्यत्र।मूलानुरोधेनाह। पूर्वात्विति। उभये इत्यत्र मूलोक्तेत्यर्थः। युगपदिति। अत्र बीजं त्वाविष्कृतमधस्तात् । वस्तुतो नास्त्येव सातिशक्तेत्याह। इतिभावइति। नन्वकृतेत्यस्य सत्वे किमर्थं भाष्ये क्वापि नोल्लेखः। न चासिद्धवदत्राभादित्यत्र कैयटोक्तप्रकारद्वयेन निर्वाहः तस्य तत्रैवोद्द्योते खंडितत्वादत आह। यदित्विति । क्रमेणान्वाख्याने तां विना अनिर्वाहादाह। पदेति। यद्यपि तदनवकाशत्वे एव बाधकताबीजमिति प्रकृते ऽसंभवि तथापि शीघ्रोपस्थितिरपि पूर्वप्रवृत्तौ नियामिकेत्यत्र बाधकाभावस्तदाह । पूर्वमिति । इदमपि परनित्यादिसमवधानेएव । परनित्यांतरंगप्रतिपदविधयो विरोधिसंनिपाते तेषां मिथः प्रसंगे परबलीयस्त्वमिति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रे कैयटे पाठात्। अत एव रमेइत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमित्वे आकारप्रस-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

घाडल्ङ्याद्दिलोपो न प्रोप्राप्नोतीत्याशंक्येङ्ङ्स्वादितिलोपेन समाहितं एतेन निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्यैव प्राबल्ये प्रयोजकत्वाच्चिंत्यमिदम् । अत एव पदत्वादीनामेव तत्वे प्रयोजकतापरिगणिता वृद्धैः, भवद्रीत्या तस्यातिरिक्तत्वे तदसंगतिः स्पष्टैव । किंचैवं स्वांपीत्यस्यापिसाधुत्वापत्तिः । नहि व्याख्याभेदेन साधुत्वासाधुत्वउचित इत्यपास्तम् । बाधप्रयोजकानां परिगणनेपि तस्य तथांगीकारे बाधकाभावात् । स्वांपीत्यस्यैव साधुत्वांगीकारेण व्याख्याभेदस्यैव सत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । अत्र यथियायेत्यादौ न दोषस्तथास्पष्टं मत्कृतपरिभाषेन्दुशेखरव्याख्याने । नन्वेवमपि पक्षांतरे दोष एवात आह । लक्ष्ये ति । सेदुष इत्यादौ । नन्वेतत्फलान्यथासिद्धावपि फलांतरसत्वादनेकज्ञापकसत्वाच्च कथं तत्वमत आह । एवंरीत्या फलांतराणामप्यन्यथासिध्या निष्फलादेवेत्यर्थः । ज्ञापकानां त्वंतरंगपरिभाषानित्यत्वज्ञापकतैवेति निर्मूलत्वमेवेति भावस्तदाह । अन्यत्रेति । परिभाषेन्दुशेखरइत्यर्थः ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥ व्यक्तिपक्षेणुदित्सूत्रं न जातिपक्षे इति प्राचामुद्घोषः । तस्यायं भावः यदा सर्वत्र जातावेव शक्तिग्रहेण शब्दार्थत्वं व्यक्तिभावस्त्वाक्षेपादिनेति न तत्रापि तत्कल्पनाऽन्यलभ्यत्वात् तदापि यद्यदइउणित्यादौ व्यापकजातिपरनिर्देशः तत्र कार्यबाधात् तदत्र यावद्व्यक्तिषु तत्सिद्धिः जातेः साक्षादुच्चारणासंभवेन यत्किंचिद्व्यक्त्युच्चारणमिति तस्याविनिगमकत्वाभावात् । तदा तत्सूत्रेणग्रहणं न अप्रत्ययइतिनिषेधसत्वस्य तु वक्ष्यमाणत्वेन त्यदादीनामइत्यादौ न दोषः । एतत्कथने एव मुख्यतात्पर्यं तेषां अत एव अन्यपक्षचतुष्टये तदावश्यकता बोध्या । अत एव व्यक्तिपक्षे इति दिक्प्रदर्शनं तत्र ते च पक्षा एव व्यक्तावेव शक्तविव शक्तिं जातिविशिष्टव्यक्तिविशिष्टजातौ वा तत्पक्षेपि तत्र व्याप्यजातिपरनिर्देशो वेति एषां यथासंभवमुपपत्तिरेषु तदावश्यकत्वं चान्यत्र स्पष्टमिति । एवं सत्याद्यपक्षे भाष्याभिमते तद्व्याख्यानाप्यनावश्यिका तदन्यपक्षचतुष्टये तु तत्सत्वेपि तदाश्रयणमावश्यकमिति बोध्यं तदेतद्ध्वनयितुं तद्रीत्यैवाशंकते । ननु व्यक्तिपक्षे इति । अर्थः प्राग्वत् । प्रसिद्धत्वाद्वित्वोक्तिः । एकच्चारणेन तत्रचारितार्थ्यमिष्टसिद्धिरत आह । आकारेति । दीर्घादीत्यादिनाप्लुतानामुदात्तादीनां च संग्रहः । अत एव किमर्थमिदमुच्यते उदात्तादीनामपिःग्रहणं यथास्यादिति भाष्यं संगच्छते । दीर्घादित्युक्तिस्तुतदाद्यइत्यग्रिममूलानुरोधेन तत्र व्याप्यजातिपरनिर्देशे तेषां संग्रहसत्वेन वा,अत एव व्यक्तिपक्षे इत्युपलक्षणमिति स्वयमेव ध्वनितम् एतदर्थमेव तथोक्तिरिति तत्वम् । यत्तु वर्णसमाम्नाये एकश्रुत्या पाठादभेदकत्वाद्वा गुणानां तद्ग्रहणसिध्या मुख्यत्वा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दीर्घादोत्युक्तमिति तन्न । आद्ये उदात्तादिसंग्रहेप्यनुनासिकासंग्रहतादवस्थ्यात् अत पत्येण्ग्रहणाद्ङिदकत्वस्यैव सत्वाच्चेति दिक् । उच्चारितः।तत्वेन गृहीतः अन्यथा पाणिन्युच्चारणस्येदानीमसत्वेतदसंगतिः स्पष्टैव । एवमग्रेपि । एवोचान्वेति भाष्योक्तेरिति । प्रत्याहारे सवर्णग्रहणमनुपदेशादित्यादिनेति भावः अत एव ऋगित्युक्ते तात्पर्यवशाद्विशिष्टसंनिवेशाया अग्निमीळेइत्यादिकाया स्व तो बोधेपि ततो नार्थप्रतययः अत एव चगामानयेतग्रादावनुकरणेनानुकार्यप्र तावपि न ततो ऽर्थबोध इत्यनुभव इत्याद्यन्यत्र विस्तरः । जगन्नाथोक्तिं खंड ति ।नवेति । बोधानापत्तिरिति । अनुच्चारणेन तत्त्वेनाग्रहात् । एवं च वाचकम नसामान्यस्यैव बोधे तत्त्वेन भाष्याद्ययुक्तमिति भावः । सूक्ष्मेति । सूक्ष्मतरेत्य र्थः । अयं भावः । जपे मंत्राणां वैस्वर्यनियमेन तत्तत्स्थानेषूच्चादिदेशोपलभ्य मानत्वरूपोदात्तत्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपकत्वादेश्च विनोच्चारण मनसि व्यक्त्यामानसजपस्थले इवात्रापि सूक्ष्मतरताल्वादिव्यापारेण तादृशं तदस्त्येव एतेन लिपिस्मृतशब्दादर्थबोधानापत्तिरनुच्चारणादित्यपास्तमिति । एतेन ननि त्यादि सिद्धमिति भाव इत्यन्तमनूद्य लिप्या प्रतीतशब्दस्य तत्वे बाधकाभावदो मुक्त्वा उक्तभाष्यंवृत्याप्रतीत शब्दस्यतत्वाभावबोधकम् । अन्यथास्फोटस्यतदप्रत्याह कत्वंस्यादितिमंदोक्तमपास्तम् । शब्दमर्यादया भाष्यात्तथाथाप्रतीतिश्च स्फोटे आरोपितसकलत्वेनबाधकाभावाच्च तत्रापिव्यंग्यत्वमत्वेनत्वन्मतेप्यगतेश्चेतिदिक् अज्झलोःप्रतिषेधे इत्यादिशकारसावर्ण्यनिषेध शंकासमाधानपरभाष्य कैयटादि कं नुवार्तिकरोत्येतिनतद्विरोध इत्यन्यत्र विस्तरः । रत्नाकराद्युक्तमवतरणं खंड ति । एतेनेति । उक्तरीत्यातेस्तदग्रहणेनेत्यर्थः । प्रत्ययार्थानन्वयेति । सप्तमीसमा तेषामितिस्वारस्यात् तवेत्यध्याहारेतुषष्ठीसमासः अयंभावःप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थ न्वितस्वार्थ बोधकत्वमितिव्युत्पत्तिस्ताभ्यांमिथः सबद्धार्थस्यैवबोधोनकेवलसो बोधयति । तस्याद्यप्रकृतेरत्रार्थे प्रत्ययोभवतीत्युक्त्या प्रत्यासत्यामिथः संबद्ध बोधएवतत्तच्छास्त्रेणतयोः साधुत्वबोधनमेवमूलं अत एव सार्वधातु केयगित्यत्रभा ष्येपचमान इत्यत्र कर्तरिशानच्कर्मणियगस्त्वित्याशंक्यप्रकृतिप्रत्ययौसहार्थं ब्रू इत्युक्तं तस्यापि शास्त्रवासनयातत्तच्छक्यत्वेन प्रतीयमानमर्थंतौसहकतो न भेदेनेत्युक्तएवार्थः तथा च प्रकृतिप्रत्ययार्थबोधेतदुत्तरप्रत्ययप्रत्ययार्थोपस्थितिः का णमितिव्युत्पत्तिशरीरं सा च विशेष्यतया विशेषणतया वा प्रतीत्यनुरोधा विशिष्य कार्यकारणभावास्तूह्याः । अत एव गुडं पश्येत्यतो माधुर्यबोधेपि प्र यार्थानन्वयः । एवं चात्रापि तत्र तस्य शक्त्यभावाल्लक्षणानंगीकाराच्च तथोपस्थि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नामपि तेषां स्थानिता न स्यादिति अभ्युपेत्याप्याह । वृत्तिप्रयोज्येति । प्रकृति-वृत्तिप्रयोज्येत्यर्थः । इदं च प्रकृताभिप्रायं न तु व्युत्पत्तौ तथा निवेशः घटमान-येत्याद्यसंग्रहापत्तेः । किं तु जन्यत्वं तत्र साक्षात्परंपरासाधारणं निविष्टं एवं च सूत्रेणानिर्वाहे नियमाभंगेन त्वन्मतेपि लक्षणा न स्यादित्यवतरणमयुक्तमे-वेति भावः । शुद्धा रूढिमतीति या व्यवह्रियते सर्वैस्तस्या एवायं भेदः मुख्यार्थ-बाधतत्संबंधरूढिरूपकारणत्रयतौल्यात् यथा त्वगादिशब्दानां त्वचा ज्ञातमि-त्यादौ त्वगिंद्रिये । स्वशक्यसंबंधस्याइउणित्यादौ संभवेन मुख्यार्थबाधस्या-नादितात्पर्यस्य च तद्वदत्राविशिष्टत्वात् । अत एवासति प्रयोजने शक्यार्थबाध-प्रतिसंधानपूर्वकं तत्संबंध्यपरार्थबोधे निरूढलक्षणेति व्यवहारो ऽन्यथा रूढिश-क्तिरेवेति सिद्धांतोलंकारिकवैयाकरणयोः । इयमेव हि रेफादौ मीमांसकजर-त्तार्किकैर्लक्षितलक्षणाशब्देन व्यवह्रियते । शक्यसंबंध इत्यत्र साक्षात्परंपरासा-धारणसंबंधनिवेशात् नव्यनैयायिकमते ऽस्याः अतिरिक्तत्वे तु अत्रापि तथैवास्तां अन्यमते तत्र साक्षात्संबंधस्यैव निवेशः लक्षितेन बोधितेन लक्षणं यस्यामिति व्यु-त्पत्त्या क्रमेणैवोपस्थितेस्तन्नियमे तथाजन्यत्वनिवेश आवश्यक इति केचित् । वस्तुतस्तु द्विरेफादौ रूढिशक्तिरेव, न लक्षणा बाधप्रतिसंधानं विनैव बोधात् अत एव प्रस्तराद्यर्थाबोधः कोशेषु भ्रमरपर्यायेषु पाठश्च संगच्छतइति स्पष्टम-न्यत्र । प्रकृते तूक्तरीत्या निरूढलक्षणैव एतेन शाब्दिकमते निरूढलक्षणा नैवास्ति यद्यस्ति तर्हि तस्याःप्रसिद्धत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसत्वात्तज्ज्ञानार्थ-मेवाणुदित्सूत्रमिति मिथो विरुद्धम् । किं च निरूढपदं व्यर्थं लक्षणेत्येव वदेदिति मंदोक्तमपास्तम् । उक्तयुक्तेः । तत्प्रसिद्धिमात्रेण प्रकृते तज्ज्ञानस्य मूर्खे-णापि वक्तुमशक्यत्वाच्च । निरूढपदस्योक्तरीत्या सफलत्वाच्चेति दिक् । नन्वे-वं जातिपक्षइव व्यक्तिपक्षेपि तद्ग्रहणार्थमित्युद्घोषासंगतिरित्याशयेनाशंकते । न त्वणुदिति । अणपदविशिष्टं सूत्रमित्यर्थः । आद्येति । तेषामुच्चारितत्वेन प्रत्या-यकत्वसंभवादितिभावः । अस्यच्वाविति । अप्रत्याहारग्रहणेन लक्षणानंगीका-रादुच्चरितत्वेन तत्वासंभवाच्च । अत एव मालीभवतीत्यादिसिद्धिरिति भावः । शंकानुरोधेनाह । व्यक्तीति । अस्य । अस्यच्वावित्यादिसूत्रस्याकारादिवर्णस्य । प्रत्याहारेति । प्रत्याहारप्रतिपादकाइउणित्यादिसूत्रस्थाकारादेत इत्यर्थः । प्र-त्याहाराद्यवर्णेषु अंत्येत्संज्ञकणादिसजातीयचिह्नरूपतात्पर्यग्राहकबलात्तत्प्र-त्यभिज्ञायामत्रतथागमकाभावादिति भावः । भाष्येइति । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सव-र्णाग्रहणमनण्त्वादित्यादिनेति भावः । यत्वप्रत्ययइतिज्ञापकेन तत्सदृशेपि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

कार्यमन्यथा त्यदादीनाम इत्यादावप्यनण्त्वात्तदप्रसक्तौ किं तेन तेनावात्तामि त्यादावपि न दोषः प्रत्याहारस्थतकारसदृशान्यतकारे लोपप्रवृत्तेरिति। मंदस्त्वन । यणित्यादावुक्तरीत्या ऽप्रत्ययइत्यस्य चारितार्थ्यात् अवात्तामित्यादावन्यथा दोषाच्च तत्राण्त्वाभावात् एवं ज्ञापने ऽणग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च । तदभावे ज्ञापनासंभवाच्चेति दिक् । ननु ऊकाल इत्यत्र ह्रस्वसंज्ञाविधायकप्रथमवाक्ये उकारोणसवर्णान् गृह्णातीतिद्विमात्रादेरपि ह्रस्वसंज्ञापत्तिरिति भाष्यासंगतिरुक्तार्थः । तथा अणुदिदित्यत्राप्रत्यय इति किमर्थं सनाशंसभिक्षउः असांप्रतिके अत्यमिदमुच्यते अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यं इदमद्दश् इत इत्यादिभाष्यासंगतिस्तत एवेति चेन्न । व्यक्तिपक्षे लक्षणापरत्वेन जातिपक्षपरत्वेन वा दोषात् । लक्ष्यतेति । तच्च न स्ववाच्यसवर्णत्वं पुमःखय्यम्परइत्यादौ दोषापत्तेः किं तु स्ववाच्यवाच्यत्वमेव मूलोक्तं तस्य च ग्रहो न लोकतः तत्र तथाव्यवहाराभावात् नाप्यत्र शास्त्रे ऽन्यव्याकरणइव सूत्रं विना ग्रह इति तदर्थमिदमावश्यकं तथा तत्रत्यह्रस्वेकारादीनामादिरंत्येनेतीक्पदवाच्यत्वग्रहे आद्यवर्णघूरितत्वं न तत्सूत्रप्रतीत्यातद्वाच्यत्वस्य तद्दीर्घादिष्वपि ग्रहणेन, समुदितज्ञानसंभव इति भावः । एवेनाद्यवर्णार्थमपि नोपयोग इति सूचितम् । यत्तु ह्रस्वेकारादीनाम्तद्वाच्यत्वेनयुगपद्वृत्तिद्वयविरोधइति। तन्न । सति तात्पर्यग्राहके गंगायां मीनघोषावित्यादाविव तदंगीकारात् तत्र समभिव्याहारस्ये वात्र त्वादिभ्यो मत्वर्थ इत्यादिनिर्देशस्यैव तत्वात् ह्रस्वानामपि तद्वाच्यवाच्यत्वेन, लक्ष्यतावच्छेदकाक्रांतत्वाच्च । अत एव घटीभवतीत्यादावित्वं शक्यार्थोपस्थितिं विना लक्षणाया अ-

सरेण तत्रान्यत्र च शक्तिग्रहोपयोग इतिदिक् । नन्वेवमपि व्यक्तिपक्षे ऽस्यच्वावित्यादौ दोषएवतत्रोक्तरीत्या सूत्राप्रवृत्तेरत आह। उपलक्षणमिति । मध्यमणिन्यायेनस्याग्रे ऽन्वयः । एतेन मूले न्यूनतापरिहृता प्रकृताभिप्रायेण तथोक्तेश्च, क्रमेणोयोरुपलक्ष्यद्वयमाह । अस्येति । अत्रापि स्वसादृश्यस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वेन तत्रोक्तरीत्तद्वाच्यत्वग्रहेण तादृशलक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसंभव इति भावः । त्यदादीनइत्यादौ दोषमुद्धरति । अणुदिदिति । इत्युक्तेरिति । तथा च तदन्यस्यैव स्वापदार्थत्वेन बाधकवशात्तत्सूत्राप्रवृत्त्याच न लक्षतावच्छेदकग्रहस्तत्रेति, भावलक्षणेति । तथा च ह्रस्व एव तत्र विधेय इति भावः । इदमुपलक्षणमिकोयचीत्यादौ यणादीना मप्यनुवाद्यत्वेनोक्तबाधकाभावादुक्तरीत्या वारणाभावेन तलक्ष्यसूचकस्तुशब्दः । अग्रहादिति । तीरत्वलक्षणामूलाशक्यसंबंधयोर्ज्ञानं ना यथा तीरे न लक्षणा तथात्रापि वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनवाच्यवाचकभाव

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तादात्म्यस्य वा स्वाश्रयसंबंधस्याज्ञानवत्तस्याप्यग्रहेण सा दुर्वचैव। अत एवादिरं-त्येनेतिसूत्रमत्रापि सफलमिति भावः। इदं च प्राक् प्रतिपादितम्। तत्र लक्षणा-याम्। यत्तु वृत्त्यातीयस्येत्युक्तावपीकपदेन प्रतीतोकारादेर्दीर्घादिप्रत्यायकत्वं न स्या दनुच्चारितत्वादित्याशंकां कृत्वा व्यक्तिपक्षेऽणुदित्सूत्रेण दीर्घकारादीनामपीक्-पदवाच्यत्वग्रहादिति समाधाय तदप्युक्तरीत्या आद्यवर्ण एव शक्तिग्राहकमित्या-शङ्क्य दीर्घादित्यादिज्ञापकात्प्रत्याहारांतर्गतानुच्चारितोकारादिसवर्णेपीगादिप-दशक्तिबोधकमणुदित्सूत्रमित्यर्थांगीकारादिति समाधाय तथा च कृत्स्नेष्वादिरं-त्येनेत्यानुशासनिको शक्तिस्तत्सवर्णे त्वणुदित्सूत्रमिति विवेकः। अत एव निरू-ढं प्रसिद्धं लक्षणमणुदित्सूत्रं यस्या इत्यर्थेन मूलमपि संगतमिति मंदस्तन्न। इक्-पदस्यानणुत्वात्। अनुच्चारितोकारादीनां प्रत्याहारांतर्गतत्वाभावाच्च अपूर्वशक्-न कल्पनापेक्षया कृप्तलक्षणांगीकारे लाघवाच्च वैषम्योक्तौ बीजाभावाच्चेति दिक्। ननु प्रथमयोरित्यत्रानुवृत्ताकोकारे उक्तरीत्या सूत्रप्रवृत्त्यासवर्णग्रहणे विश्वपावित्या-दिवारणार्थत्वेन साफल्ये दीर्घादित्यस्य कथं ज्ञापकत्वमत आह। अक्पदीयेति। तत्र तद्विषये। विश्वपावित्यादावित्यर्थः। नादिचीति। यत्त्वस्य वृत्रावित्यादाविवात्र सूत्राप्राप्त्या लक्षणातः पूर्वं सिध्यभावेन तस्य प्रमाणत्वासंभव इति चिंत्यमेतदिति। तन्न, अभिपूर्वं इत्यत्रावश्यकानुवृत्तिकाक्पदस्यात्रापि संबंधेन तस्याकारविशेषकत्वे-पि प्रत्याहाराद्यवर्णेषु तत्प्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वमिति मूलाशयात्। यदि तु निराकां-क्षतया तत्र संबंधो नेत्युच्यते तद्वात एव स्वादिभ्य इति द्वितीयं तद्वृत्तं मूले,तच्चे-कारांशेनुक्तिः प्रागुक्तरीत्याणुदित्सूत्रेणासिद्धेरिति बोध्यम्। तद्ध्वनयन्नाह। इति भाव इति। यत्तु तेनेत्यनेन न लक्षणपरामर्शः भिन्नलिंगत्वात् अव्यवहितनिर्देश-स्य न ग्रहे हेतुत्वं मानाभावात् असंभवाच्च यथासंख्याभावे हेतुरत इति न तत्रा-प्यस्योपयोगो ऽतस्तेनेतिव्यर्थमेवेति तन्नेति ध्वनयन् व्याचष्टे। लक्षणांगीकारेणे-ति। सूत्राभिप्रायमपि मूलं प्रागुक्तसिद्धांताविरोधाय लक्षणापरतया योजयति। विधीयेति। उक्तरीत्या तत्र लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहस्योक्तत्वादिति भावः। नन्व-भेदकत्वे सप्तत्ययुक्तं तत्वस्य भेदनिबन्धनत्वादत आह। शास्त्रइति। नतु लोके अ-नङुदात्त इति ज्ञापकेन न तत्रैव तत्सिद्धेः। स्पष्टं चेदं वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये। उच्चारिते-ति। नतूदात्तादिसंशब्दनविहितानामिति भावः। अभावेपीति। तेन कार्यप्रवृत्यादौ न तस्य विघ्नत्वमिति भावः। स्वरूपेति। वास्तवतत्तद्धर्मवैशिष्ट्यादिना तत्तद्व्यक्तिभेद-स्य प्रत्यक्षसिद्धस्य ब्रह्मणापि दुर्निवारत्वादिति भावः।सानुनासिकरेफाभावस्तु प्रत्या-हाराह्निके भाष्ये स्पष्टः। यगृहणादिति। तर्हि युवयादिगृहणेनान्येषामपि गृहणं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यथास्यादित्येवमर्थं यदि च तत्रापि तत्प्रत्यक्षे तदाश्रयणं तर्हीष्टसिद्धिरेवेत्यजग्रहण-
मेव कुर्यादिति भावः। यद्यप्युक्तज्ञापकेनाण्विषये तदनाश्रयणसिद्धिस्तथापि प्र-
कृताग्रयेनाह। यणिति। उचितेति। सूत्रमते इतिशेषः भाष्यमते जातिपक्षे तस्यैवास
म्भवात्। एवं च सत्यत्वोक्तिरभेदकत्वेनेत्याद्युक्तिश्चासंगतैवेति भावः। विभाव्यत
इत्यनेन स्वानाभिमतत्वं ध्वनितम्। योगविभागेनाप्रत्ययेभाव्यमानेनेति वा नि
षेधेन गुणाभेदकत्वप्राप्तस्य तज्ज्ञापने सूत्रमतेपि फलाभावादिति बोध्यम्। तथाि
मूले ऽर्थाद्दानिरित्याह। तदापीति। भेदकत्वेपीत्यर्थः। चत्वार इति। श्रुद्धानाम
प तेषामुच्चारितत्वात् अतएव न कौस्तुभविरोधो मूलस्येति भावः। यथासंख्यमि
ति। प्रक्रियाकृता तत्सूत्रं संलिख्योक्तमिति भावः। तद् ध्वनयन्। तदेव ध्वनयन्नि
त्यर्थः। ननु फलांतरमस्ति येन तस्यसार्थक्यं भवेदिति भावः अतः उक्तरीत्या पच
द्वयेपि वैषम्यात्। तदाह। तत्खंडने इति। प्राचांगीकृतयथासंख्यखंडने इत्यर्थः
अन्यथा पतोनास्तीत्यादि वाक्यं निष्फलमेव स्यात् एतेन गुणानामभेदकत्वे क
समत्वे ऽनुनासिकयवलग्रहणं हेतुरिति खंडनकृदुक्तमपास्तमिति भावः। प्रक
ग्रकृदुक्तं तदाशयं खंडयति। मूले नचलक्ष्यार्थेति। ननु लक्षणयैव सर्वेषां
धस्योक्तत्वेन शक्यार्थबोधस्यैवाभावो ऽतस्तदाशयमाह। स्वादिभ्य इत्यादि। दी
र्घाज्जसीत्यस्योक्तरीत्या चारितार्थ्यात् त्यागः लक्षणानंगीकारे ऽनुपपन्नस्वादीत्य
दि निर्देशकल्पितदीर्घाद्यधिकरणकयणसिद्धिग्रहस्य तत्पूर्वकमेव लक्षणाप्रसर
त्तद्बीजस्य शक्यार्थबोधसत्व एव संभवेनेत्यर्थः। अयं भावः। शक्यार्थोपस्थितौ त
षयकान्वयबोधे जाते तस्मिन्वक्तृतात्पर्याविषयत्वेनाप्रामाण्यग्रहे तदन्यत्र वक्तृत
त्पर्यग्रहे च सति लक्ष्यार्थबोधः तदन्वयबोधं विना तत्र तात्पर्याविषयत्वग्रह
भवात् संसर्गविषयज्ञानस्यैवान्वयबोधत्वादिति। तत्रचेति। आवश्यकशक्यार्थस्मृत
त्यर्थः निष्पत्तौ हेतुरयं। वाक्यार्थे इति। वाक्यार्थचतुष्टय इत्युत्तरस्येत्यादि निर्दे
र्शस्यसंस्कारके निष्पन्ने इत्यर्थः। निष्पन्नत्वमन्वये हेतुः। पुनरिति। इग्वाच्य
र्घादीनां यादय इत्यादिरूप इत्यर्थः। बोधे इति। विषयत्वं सप्तम्यर्थः। दीर्घा
न्वयः सतिसप्तमी वा। स्वेति। स्वस्य दीर्घादेर्वाचको यस्तत्रत्य इकारादि
स्योक्तरीत्या कृतान्वयवति यकारादावित्यर्थः। विभक्त्यर्थद्वारेति शेषः। उपस्थि
परित्यक्तेति न्यायादिति भावः एवं च मूलएवमपीत्यस्य अचितेपीति न्याय
यकापिना एकदेशे निर्वाहे पीत्यर्थ इतिबोध्यमुभयत्र मान्योक्तिस्तु प्राचामनु
धेनेति स्पष्टं सिद्धांतविदाम्। एवकारसूचित हेत्वन्तरमाह। व्यक्तीति। आनंत्येनि
देशकालोच्चारयितृभेदात् संख्याशून्यत्वेनेत्यर्थः अइत्यष्टादशानामित्यादिस्तु तत्र

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सीयानामित्याद्यर्थः। एवं षट्षष्टिरित्यादेरपि यमांयमीति यथासंख्यमित्यादि ग्रंथास्तु जातिपक्षाभिप्राया एवेति भावः। ननु जात्या सकलव्यक्त्यनुगमेन नानंत्यं दुष्टमत आह। लक्ष्येति। अनुनासिकवकारघटितस्त्रौजसित्यादिलक्ष्यसिद्धेरित्यर्थः।एवं चानुनासिकाननुनासिकव्यवस्थार्थमावश्यिकया स्थानेन्तरेतिपरिभाषयैव निर्वाहे तत्प्रवृत्तिर्निष्फला अत एव यथासंख्यसूत्रस्थभाष्यसंगतिः। तत्सूत्रस्थोऽपि स्थानेंतरेतिसूत्रभाष्यं च द्वयोः सिद्धांतपक्षे समफलत्वबोधकमिति न तत्तद्विरोधः भाष्यविरुद्धइति मंदोक्तं यथासंख्यानंगीकारे उक्तभाष्यविरोधः किंच अनुनासिकांशे तद्व्यापारेणांतरतमपरिभाषाप्रवृत्तावप्युक्तरीत्याऽन्यांशे प्राप्तामपि तां परत्वाद्बाधित्वा प्राप्तां तां कोनिवारयेदिति जगन्नाथोक्तमविरोधात्प्राथमिकबोधे एव परिभाषाद्वयस्याप्युपस्थितिरिति रत्नाकरोक्तं चापास्तम्। यत्तु तस्थस्थेत्यादावप्यानंत्येन तदसंभवात्सूत्रं निर्विषयं स्यात् किं च स्थानेन्तरेत्यस्य प्रवृत्तौ तमब्ग्रहणाच्चतुर्मुखादावनुनासिकस्येव स्थानप्रमाणोभयांतरतमे ह्रस्वे चरितार्थस्य यणो दीर्घे ऽप्रवृत्तिः त्वादीत्यादिनिर्देशाश्रयणे तु गौरवमिति मंदस्तन्न उक्तोत्तरत्वात्। जातिपक्षे सूत्रचारितार्थ्याच्च सप्तम्यंतपाठस्य भाष्ये खंडितत्वाच्चेति दिक्। नन्वेवमप्यणुदित्सूत्रभाष्यविरोधोऽत्र पक्षे झलादिष्वनिर्वाहश्च अत एव जातिसंख्यासाम्यमादाय संख्यातानुदेशो भाष्यकृतामभिप्रेतः निरूढलक्षणाप्येवंसति नांगीकर्तव्येति जगन्नाथोक्तिः संगच्छते ऽत आह। परैरित्याद्याहुरित्यंतेन। परैः भाष्यानुयायिनस्तूक्तवैलक्षण्याय झलादिप्रत्याहारैरिति बहुव्रीहिः। झलोझलित्यादिसूत्रेष्वित्यर्थः यद्वा झलादिप्रत्याहारफलकझलित्यादिसूत्रेष्वित्यर्थः। सर्वझकारैरिति पाठः। यावदिष्टझकारादीनामित्यर्थः एतेन प्रपंचवर्तिकालत्रयसंबधिनां तेषामेकत्र ग्रहणासंभव इत्यपास्तम्। दुरुपपादमिति। एकव्यक्तेस्तत्र पाठात्। ततश्चावात्तामित्यादौ वसेर्लुङ्यटि तसस्तामि सिचि सःसीति तत्वे झलोझलीति सलोपो न स्यात्। तस्य त्वभित्था इत्यादिरवकाशइति भावः। अग्रहादिति। अणुदित्सूत्राप्रवृत्तेरिति भावः। एवंचेति। लक्षणादुर्वचत्वेचेत्यर्थः। तत्र झभजित्यादिषु। जातीति। तात्पर्यकनिर्देशेनेत्यर्थः। अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकं सूचयितुमेवव्यावर्त्यमाह। नान्यथेति। जातिपक्षानाश्रयणेइत्यर्थः।एवंचेति। तत्पक्षाश्रयणावश्यकत्वेचेत्यर्थः।जातीति। व्यापकजातीत्यर्थः। एवमग्रेपि। व्यक्तिपक्षे इव तादृशजातिपक्षेणापि तत्रानिर्वाहादिति भावः। उचित इति। लक्षणाभावजलाघवादिति भावः। हेत्वन्तरमाह। अर्धेति। अणंशे लक्षणा हलंशे जातिपक्ष इत्येवंरूपस्येत्यर्थः। संभवत्यैकरूप्ये वैरूप्यस्यान्याय्यत्वादिति भावः। नन्वण्ग्रहणाप्रामाणिकतदंगी-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

कारे न दोषोऽतआह। अतएवेति। अर्धजरतीयानौचित्यादेवेत्यर्थः।उक्तामिति। प्रत्या
हारेसवर्णाग्रहणमनुपदेशात्तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वादित्यादिन
प्रागुक्तरूपामित्यर्थः एवेन लक्षणाव्यवच्छेदः तथाच यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्त
दप्रमाणमिति भावः।कृतमिति। आकृतिग्रहणात्सिद्धं तद्वच्च तपरकरणं हल्ग्रहणे
चेत्यादिनेति भावः। ननु ममापि न तत्पक्षे तत्प्रतिपादने आग्रहः किंतु यथास
ख्य खंडन इत्यत्र पक्षेपि तत्सिद्धिरेव व्यक्तिसाम्येएव तत्प्रवृत्तेरतआह। यथासंख्येति
समूलाकृतेत्यादाविवात्रापीति भावः। तत्र प्रामाण्याय दृष्टांतमाह। स्यतेति। अ
न्यथात्र सामान्यग्रहणेपि भाव्यर्थकटिलुट्साहचर्या दॢडेव गृह्येतेति भावः
एतेन मूलोक्तप्रथमदोषष्टीकोक्तव्यत्ययानंत्यप्रयुक्तदोषस्य उद्धृतः एवंच प्राचीनग्रं
सौष्ठवे मूलमेवायुक्तमिति भावः।तदेव ध्वनयितुं तदुक्तदोषांतरमुद्धरति। नापीति
एतेनैवमपीति मूलोक्तदोषो व्यक्तिपक्षे इति ध्वनितम्। तच्चोपपादितंप्राक्।लक
राद्यतिपाठः।अभावादिति। नचोभयोरुभयवाचत्वे जातिरप्यचिश्चिष्टैव सर्वव्यक्ति
त्वादिवदितिवाच्यं सावर्ण्यवशात्तत्वारोपेण तथाव्यवहारोपपत्तेः। अत एव पृथ
ॡकारोपदेशः सार्थकइति भावः। एवंमूलाभिमतसर्वदोषोद्धारेपि प्रकारांतरे
शंकते। नचेति। प्रत्याख्याने इति। सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणा
नेति भावः। यत्त्वेवं वार्तिकस्याप्यमूलत्वादसत्वेन त्रिंशदनुपस्थित्यैव न दो
नचैवं होतॢकारइत्यादावकःसवर्णे ऋत्यक इत्यनयोरप्राप्त्यापत्तिरिकोसवर्णेइ
त्यापत्तिश्चोपसर्गादृतीत्यादौ दोषश्चेति वाच्यम्। ऋॡक्सूत्रे भाष्ये तद्दोषाणामन
योद्धृतत्वात्।नच तर्हिनचेत्यादिग्रन्थासंगतिरेवेति वाच्यम्। गम्ॡसृप्ॡ इत्यादि
कारानुकरणेदोषान्यथासिद्धेरभावात् दिति।तन्न। तत्सूत्रस्थभाष्यसिद्धांताज्ञा।
त्। तथाहि तत्रहि ॡकारोपदेशस्य स्वोक्तफलत्रयस्य वार्तिककृता खंडितत्वे
भाष्यकृता शक्तिजानुकरणार्थत्वंव्यवस्थापितं। तथाच कुमार्य्ॡतकइत्याहेत्या
यणादिसिद्धिः। नचैवमपि होतॢ ॡतकः प्रॡतकीयतीत्यादौ दोष इति वाच्यं व्य
क्तिपक्षे सावर्ण्याण्ग्रहणलक्षणाभिर्जातिपक्षे सावर्ण्यग्रहणाभ्यां सावर्ण्येन स
नजातित्वातिदेशेनैव वा निर्वाहात्। नचैवं तदुपदेशो व्यर्थः,कैयटमते वार्तिको
सावर्ण्यमनाश्रित्योपदेशकरणात्। मूलमते वार्तिकं दृष्ट्वा तदप्रवृत्तेः। तदनि
त्वज्ञापनेन चरितार्थ्याच्च,अतएव प्लुतसिद्धिः।सांकर्याभावो ॡदित्सुऋदित्कार्या
वश्च। वस्तुतस्तत्रानुपदेशेऽप्रामाण्यशंकया सवर्णसंज्ञापि तयोर्वक्तुमशक्येति
तिकासंगतिरेव स्यादिति तदुपदेशः सावर्ण्यद्वाराफलमपितस्य स्थलत्रयएवेति
ववार्तिककृतस्तदुक्तिः।एवं च ऋवदतिदेश एव फलितोऽतः स एवोचितः लाघ

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त् । अन्यथा लृति लृवा प्लुताटीत्यादावदोषाय वचनद्वयपृथगनुबंधकरणादि सामर्थ्याश्रयणे गौरवं स्पष्टमेव अतएव सांकर्यमपि नेति तद्ध्वनयन्नाह । उपसर्गादिति । आदिनाऋत्यकः उरण्रपर इत्यादि संग्रहः एतेन स्वरसंधिप्रकरणेएवातिदेशः पाठ्यइति कौस्तुभोक्तं निरस्तं तावताप्लुतसिद्धावपि पक्षद्वये उरणित्यादावनिर्वाहात् तद्ध्वनयन्नाह । वचनस्थानेइति । तुल्यास्यसूत्रे तत्प्रतिनिधित्वेनेत्यर्थः शब्देन्दुशेखरविरोधस्तु न लाघवानादरेण तत्प्रवृत्तेरिति भावः । लृकारे इति वैपरीत्यं तु नैवात्र पक्षे इति भावः।ननु तत्र तदतिदेशांगीकारे तत्र रेफापत्तिवत् प्लुतनिषेधापत्तिः ऋतिऋवेत्यत्र लृग्रहणापत्तिश्च लृदित्सुऋदित्कार्यापत्तिश्च वचनद्वयं तु ऋकारे लृतिलृवेत्यप्रवृत्त्याचरितार्थं । एवं पृथगनुबंधकरणमपि ऋदित्सु लृदित्कार्याप्रवृत्त्येति चेन्न । अतिदेशानित्यत्वेन क्वापि दोषाभावात् । तथाहि व्यक्तिपक्षे समानजातित्वातिदेशपक्षे च प्राप्तसांकर्यादेः सावर्ण्यं ऋग्रहणांगीकारपक्षे सांकर्याभावेपि प्लुतह्रस्वनिषेधयोरापत्तेश्च । मूलमते लृकारोपदेशेन सावर्ण्यानित्यत्वज्ञापनेन वारणवत् तत्रैव नव्यमते पृथगनुबंधकरणेनक्वचिन्मिथोऽग्राहकत्वस्य ऋदित्लृदित्कार्यासांकर्यस्य च ज्ञापनेनवारणवच्चात्र पक्षे लृप्यमानाद्यसिद्धिदोषस्य ग्रहणाग्रहणभेदेन प्रकारांतरेण वारणेपि क्लृप्तशिखादौ पूर्वत्वेन लत्वस्यासिद्धत्वेपि एकदेशेतिन्यायेन वार्तिककृता खंडितस्यापि प्लुत्यादिफलस्य सैषे त्यादिभाष्येण बह्वायासमसाध्याल्पफलं यथा न युक्तमेवमरवतोह्रस्वस्येति गुरुन्यासरूपसूत्रभेदेनलृकारप्रत्याख्यानमपोत्याशयकेन व्यवस्थापनेन तदर्थं तदुपदेशेच्त्वसिध्या द्वित्वस्वरितसिद्धावपि प्रागुक्तरीत्या तावन्मात्रेणानिर्वाहात्सावर्ण्याद्यन्यतमस्य पक्षद्वयेप्यावश्यकत्वेनाऌतइतिनिषेधापत्त्या कृतेपि तदुपदेशे प्लुतासिद्धिरेवेति तत्फलं सावर्ण्यादेरनित्यत्वं विना दुर्घटमिति तेन तदापि न्याय तद्दत्यतिदेशस्यानित्यत्वस्यावश्यकत्वम् । एकदेशेतिन्यायस्यैव अतएव तदप्रवृत्तिः । अन्यथा तदनित्यत्वेपि प्लुतनिषेधापत्तिस्तदवस्थैवेतिदिक् । तत्सर्वं हृदि निधायाह । क्लृप्तेति । अत्र प्लुतसिध्यर्थमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं लृतकादौ तत्सिद्धेः यत्वत्र पक्षे ऽप्रत्यप इत्यपि न कार्यम् । गृहंसंमार्ष्टि पशुनायजेतेत्यादाविवाविवक्षाविवक्षाभ्यामस्यच्वीत्यदादीनामदत्यादाविष्टसिद्धेरिति कौस्तुभकृत्तन्न । बहुशो वैपरीत्यदर्शनेन तयोरत्राश्रयणस्य दुष्करत्वात् । तच्छास्त्रे धर्मशास्त्रेच तयोर्व्यभिचरितत्वाच्च । तपरसूत्रसार्थक्यपरस्वपूर्वग्रंथविरोधाच्च । तद्ध्वनयन्नाह । तत्पक्षेइति । अंशत्वं च यथाश्रुतसूत्ररीत्या समुदायस्वरूपघटकत्वमात्रेण निषधस्यनिषेध्याकाङ्क्षतया तद्विशेषणत्वेन बोध्यम् । वाक्यभे-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

देनेति। अन्यथाचोःकुरित्यादौ विधेये उगित्वानर्थक्यापत्तिः। एवं च योगविभा-
गएवास्य पक्षे उचितइतितात्पर्यम्। एतेनानंतरेतिन्यायेन तस्यैव निषेधो नतु टी-
कोक्तस्य। तत्र तदानर्थक्यं तु न तस्योच्चारणार्थत्वादितिमन्दोक्तमपास्तम्। उक्तयु-
क्तेः। ऐच्छिकोच्चारणार्थत्वेऽतिप्रसंगापत्तेश्च उद्देश्येपि तत्त्वापत्त्या बहूपप्लवापत्तेश्च।
विधीयमाने इति। अणीत्यर्थः। निषेधक इति। एतेन प्रसज्यप्रतिषेधो ध्वनितः।
स च युक्तः पर्युदासस्यासंभवादिति भावः। ननु अशास्त्रीयस्य शास्त्रेण कथं निषे-
धोऽतआह। तपरेति। तदन्तपरकरणमित्यइउण्सूत्रभाष्योक्त्या यथा तस्य त-
न्निषेधकत्वं तद्वदित्यर्थः। तुल्यन्यायादिदमपि तेनैव बोधितम्। ध्वनितं चेदं
त्यादादीयस्इतिसूत्रभाष्येइतिस्पष्टंतत्रैवोद्द्योते। अतएव सवर्णेऽण्ग्रहणमित्येवोक्तं
भाष्ये, एतेन कौस्तुभयोरन्योन्यविरोधो ध्वनितः अत्रपक्षे गुणाभेदकत्वपक्षे च भा-
ष्यसंमते सवर्णपदानुवृत्त्या नियमार्थत्वमेव तपरसूत्रस्येत्यन्यत्र विस्तरः। त्यदादी-
नामिति। यत्वत्र प्रश्लेषेण निर्वाहः पथिमथोत्यत्रेवेति मंदस्तन्न। ततोत्र भेदस्य
स्पष्टत्वात् तद्ग्रंथस्य प्राचामनुरोधित्वेन मन्मते तत्रापि तदभावाच्च अतिप्रसंगा-
पत्तेश्च सूत्रमतेपि त्वदुक्त्या वैयर्थ्यापत्तेश्च। लक्ष्यासिद्धिदोषमपीष्टापत्त्या निरा-
चष्टे। एवंचेति। अप्रत्ययइत्यंगीकारेचेत्यर्थः अत्रइकोयणितिसूत्रे अपिर्गुणाभे-
दकत्वपक्षादिसमुच्चायकः अतएव घटवदित्यादौ मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः
तथासतितद्धानासावित्यादौ नित्यानुनासिकापत्त्या तन्निर्देशासंगत्या-
पत्तिः एवं यवलपरे इत्यत्रापि बोध्यम्। एतेन तत्र सानुनासिका न स्युरिति मंदो-
क्तमपास्तम्। आदिना ऽनुकरणसंग्रहः। तन्मते भाष्यविरोधं सूचयन् स्वमते तत्स-
मतिमाह। अतएवेति। सानुनासिकस्थानेपि तदन्यांगीकारेणोक्तरीत्या यथा-
संख्यसंभवादेवेत्यर्थः। अस्य। इकोयणित्यस्य। तदुदाहरणत्वं। स्थानेन्तरेति-
सूत्रविषयत्वं अपिस्तस्यैव समुच्चायकः भवन्मते तु टीकोक्तदोषद्वयेन तदसंगति-
स्पष्टेवेति भावः। एतेन लक्ष्यसिध्यर्थमावश्यकेन स्थानेन्तरेत्यनेनैव निर्वाहेऽनि-
यमेनियमकारिणीति भाष्यादावुक्तत्वादाकांक्षितविधानस्य ज्यायस्त्वाच्च यथास-
ंख्यसूत्रप्रवृत्तिबोधकभाष्यादिग्रंथा अयुक्ता एवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति
ध्वनितम्। तेन। उक्तभाष्येण। अत्र। इकोयणित्यत्र। एवं च जातिपक्षस्तत्स्था-
निरनुनासिकश्च तत्संमत इति भावः। नन्वेवमपि उञइत्यत्रसानुनासिकलक्ष्य-
मूले कंठत उक्तत्वेन तद्विरोधो ऽतआह। उञइतीति। नव्यानाम्। मूक्तकत्प्रभृती-
नाम्। तत्रचिकिंचितोतिसानुनासिकवकारं रूपं तैरुक्तम्। तच्चोक्तसकलभा-
दिग्रन्थानवधानाप्रयुक्तं, स्फुटीभविष्यति चैतत्तत्रैव। एतेन तत्रत्यमनोरमादिसक-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

र्थविरोध इति मंदोक्तमपास्तम् । बाधे द्वढ इति न्यायादिति भावः । अत्र पक्षे हेतुतयोक्तप्रथमयुक्तिं खण्डयति । न चेत्यादि । रूपसादृश्येन व्यक्तिनिर्देशेपि भेदापरामर्शेनाल्पमहत्स्थूलकृशह्रस्वदीर्घगोघटादिषु गौर्घटइत्यादिव्यवहारवत् रूपसादृश्यनिबंधनप्रत्यभिज्ञाकृता भेदव्यवहारेणेत्यर्थः । एवमपि मूलकौस्तुभाश्युक्तमेवेत्याशयेन समाधत्ते। अगादिष्विति। सादृश्यं चात्र समानध्वनिकत्वं एवंच व्यक्त्यन्यजातिस्वीकारोपि व्यर्थ एव । अनुगतप्रतीतिप्रत्यभिज्ञाव्यवहाराणां सादृश्येनैव लोकवच्छास्त्रेपि सिद्धत्वादिति बोध्यम् । लोकसिद्धेऽर्थे लक्षणाज्ञापकानां साफल्यबोधनाय शास्त्रमपि प्रमाणयति । स्वादीति । युक्तत्वादिति । लक्षणाज्ञापकतापेक्षया लाघवादिति भावः । अत्र मते भाष्यानुक्तत्वशंकां निराचष्टे। तदपीति। अपिर्जातिपक्षसमुच्चायकः । रूपसामान्यादिति । रूपं स्वरूपमवयवसंस्थानमिति यावत् । तत्सादृश्यनिबंधनप्रत्यभिज्ञादिकृताभेदव्यवहारादित्यर्थः । वाशब्दस्तु रूपपक्षापेक्षया विकल्पार्थः । नचात्रपक्षे ऋकारेण कथं लृकारग्रहणं अवयवसंस्थानस्य भिन्नत्वादिति वाच्यम् । किंचित्साम्यमादाय तदुपपत्तेरुक्तत्वात् सावर्ण्यादिकमप्यत्र गमकमिति न कोपि दोषः । नन्वण्ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नेदं पक्षद्वयमिष्टं उदघोषासंगतिश्चांत्ये ऽत आह । अणुदिदिति । सूत्रस्थोयमिति पाठः । तदाह । प्रत्यभिज्ञेति । नन्वेवं कुतो न त्यक्तं पाणिनिना ऽतआह। आचार्यइति । त्रिसूत्रभाष्योक्तरीत्या वर्णस्याप्यानर्थक्यं न किमु वक्तव्यं तत्समूहस्य,अन्यथा तदीयवाक्यानामप्रामाण्यापत्त्या ऽश्रद्धेयतापत्तिरिति न्यायशरीरम्। नन्वेवं कथं तत्प्रत्याख्यानमतआह! इदमेवेति । फलांतराभावादिति भावः। भाष्ये इति। तावन्मात्रेण सर्वत्रानिर्वाहात् । गत्यंतराश्रयणावश्यकत्वात् । तथाच यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्तदनुरोधेन पाणिनेरप्ययमेवाशयो न मूलोक्त इति तथासूत्रं कुर्वतो नेदमिष्टमिति दुर्वचम्। उदघोषोपि तद्रीत्या न भाष्यरीत्येति तदसंगतिरपि न दोषायेति बोध्यम् । तदाह । दिगिति । क्लिश्यंतइतीति । प्रकाशकृत् इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । अनचीत्यनुवर्त्येति । दीर्घादित्यत्र मण्डूकप्लुत्येति भावः । पर्युदासेति। तज्ज्ञाप्योदाहरणात्केवलप्रतिषेधार्थकत्वे ऽग्रे ऽननुवर्तने च लाघवाय नाचीत्येव वाच्ये गुरुभूततथोक्त्यङ्गीकारे पाणिन्यभिमतत्वाच्च शब्दाधिकाराश्रयणाच्चेति भावः । परएवेति ।तेनावसाने तत्र नेति भावः। नित्येति। आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वात् । तथाच मद्रोक्त्यैव भाष्याद्युपपत्त्या मूलाशुद्धेर्वक्ष्यमाणतया च तथाख्यानस्य शब्दमर्यादया लाभेपि क्लेशजनकत्वमिति तात्पर्यं मूलस्येति भावः । मूले अतएवेति । आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वाभावादेवेत्यर्थः । अन्यथा सर्वत्रेति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्राप्तविकल्पस्य परत्वान्नित्यनिषेधेन तदसंगतिः स्पष्टैव । तत्फलितमाह । एवंचे-
ति । माधवाद्युक्तविकल्पस्येष्टत्वे चेत्यर्थः । अनचीत्यादौ वा अनुवृत्त्या सर्वेष्टसिध्या
सर्वत्रेतिसूत्रस्य वैयर्थ्येन तत्प्रपंचार्थत्वमेवं दीर्घादित्यस्यापि तत्प्रपंचार्थत्वम-
तएव मूले तत्प्रपंचभूतेत्युक्तमिति भावः । तदाह । सर्वत्रेति । अपिना कैयटा-
दीष्टवार्थकत्रिप्रेतिसूत्रसमुच्चयः । प्रपंचार्थमिति । स्वस्वमतप्रच्युतिदोषाभावार्थ
मित्यर्थः । खंडनकारोक्तिं खण्डयति । यत्वित्यादिना । तस्यायमाशयः । पूजार्थ-
तायाः प्रामाणिकैरनुक्तेरित्ययुक्तम् । मुनित्रयस्यात्रौदासीन्येपि त्रिप्रेतिसूत्रकैयटा-
द्युक्त्या विकल्पस्यैव सर्वांगीकृतप्रामाण्यकपूर्वतनवृत्तिहरदत्ताद्युक्त्या आचार्य
ग्रहणस्य पूजार्थत्वस्यैव लाभात् । माधवस्त्वयुक्त एव । प्रातिशाख्यभाष्ये आ
त्वारथमित्यत्र द्वित्वविकल्पोक्तिश्छान्दसत्वेन निर्वाह्या । वाक्कृत्यादिसिद्धिस्तु
शरीत्योक्तैवेति । नादिनीति । अनुवादत्वेनात्र न दोषः आदिना शरीचीत्यचा
चेरिति प्राप्तिसंग्रहः । वृत्तौ काशिकायां, उक्तामिति शेषः । उद्भाव्य
अनूद्य । अत एव ल्यपः पुनःपदस्य च नासंगतिः । उद्भाविता । स्वयमेवोक्ता
तावतापि, कथमिष्टलाभो आह । तस्येति । निषधेति । निषेधविकल्पवि
धायकत्रिप्रसर्वत्रेति सूत्रद्वये इत्यर्थः । निषेधप्रकरणात् । वार्थकपदोपादान
स्योभयलाभ इति भावः । लाघवादाह । विधेरेवेति । एवेन नञो निवृत्ति
सूचिता तथा च ताभ्यां पक्षे द्वित्वमेव विधीयते । राष्ट्रमित्याद
दीर्घादिति नित्यनिषेधप्राप्त्यानचीत्यस्याप्राप्तेः । तथासंभावनायां बाधक
भावाच्च । तदाह । प्राप्तेति । नित्येति । नादिन्यशरोचिदीर्घादितिसूत्रत्रयइत
र्थः अभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानपूर्वकत्वात् एवं च त्रिप्रेति सूत्रं राष्ट्रादिसिद्धे
आवश्यकं अन्यथा दीर्घादिति निषेधः स्यात् सर्वत्रेति सूत्रं वापदाननुवृत्तिप
विकल्पार्थमावश्यकं अतएवाचार्यैस्तु सर्वत्रशाकल्यस्येति पाक्षिकनिषेधेनापि
लसिद्धेर्वेति नानुवर्तितमिति प्रकाशोक्तिः संगच्छते । तदनुवृत्तौ तु नेति त्रिप्रदीर्घ
दितिसूत्रद्वयं सफलमेवेति भावः । विकल्पेपीति । सूत्रद्वये लाघवेनाप्राप्तविषय
धिविकल्पांगीकारेपीत्यर्थः । अपिना निषेधविकल्पपक्षसमुच्चयः । प्रकरणादिति
अत एवैषां नादिनीत्यग्रे पाठः । अन्यथा अनचीत्यग्रे एव पठितानि स्युरिति भ
वः । उक्ते स्वस्येति । एवंच भवदुक्तफलितसंभावितबोधे तदभावेपि प्राथमिकशा
त्यागे मानाभावेन तत्र नञर्थसत्वेन निषेध्याकांक्षायाः सत्वेन तदावश्यकत्वं
ब्दोशाकांक्षेति न्यायात् । तदाह । प्राप्तेति । न च प्रकरणादश्रुतेः प्राबल्ये न
तविकल्पादिघटितवाक्यार्थबोधे जाते निराकांक्षत्वेन तथा प्राप्तस्यापि नञो

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

न्वयइति वाच्यं अचोयरोहे इति पदार्थानां वाक्यार्थघटकानां प्रकरणैकलभ्यत्वे-
न तं विना तदाकांक्षाशांत्यभावेन नञ्संबंधसंभवादिति भावः। ननु यदंशेन विना
वाक्यार्थापूर्तिस्तस्य प्रकरणेन पूरणेपि नञ्संबंधः। अन्यच्च क्लृप्तमंडूकप्लुत्याश्रय-
णादतो न कोपि दोषोत आह। मध्ये इति। उक्तसूत्रद्वयइत्यर्थः। अग्रे। दीर्घादि-
तिसूत्रे। ननु मण्डूकानुवृत्तौ लौकिकमंडूकगतिरेव मानमिति न मानांतरापेक्षा
तस्याः शिष्टानुरोधेनांगीकारोन्यथात्र तदुच्छेद एव स्यादत आह। सर्वत्रे-
तीति। अस्यानुल्लेखे अन्वयः। अस्य। सर्वत्रेतिसूत्रस्य। द्वित्वमात्रेति। अनंतरानन-
तरसूत्रवार्तिककृदुक्तद्वित्वेत्यर्थः अनंतरस्येतिन्यायाप्रवृत्त्येति भावः। तदनुल्लेखा-
दिति। विशिष्यविधिप्राप्त्यनुल्लेखादित्यर्थः एवं चेतो न भवदुक्ताशयकल्पनावसरइति
भावः। एवं सर्वत्रेति सूत्रे तदनुल्लेखस्य तदाशयकत्वं निरस्य त्रिप्रेति सूत्रे मूलशै-
थिल्यं करोति। त्रिप्रेति। इतिसूत्रइत्यर्थः। एतद्विषयेत्रिप्रेतिलक्ष्ये इंद्रइत्यादौ। मिश्रेति।
हरदत्तेत्यर्थः। तथाच मूलाशुध्या न तथाशयकल्पनेति भावः। ननु तत्रोल्लेखस्य फ-
लितत्वेपि नादिनीत्यादाविवानचीत्यादिप्राप्तिः प्रतिषिध्यते इतिशब्दानुक्त्या
दृष्टार्थसिद्धिरेव। किं च सर्वत्रेत्यत्र तदनुल्लेखस्योक्तफलत्वे दीर्घादित्यत्रापि त-
थोचितं अथ तत्र वार्तिकोक्तद्वित्वानिषेध इति सूचयितुं तथा तत्रापि तथेति
न वैलक्षण्यमत आह। वृत्ताविति। नादिन्येति निर्विसर्गपाठः अपिः सर्वत्रेत्यादि-
समुच्चायकः। बहुष्विति। तेन क्वचिदुपलंभेपि बहूनामनुरोधो न्याय्य इति न्या-
येन तत्राप्रामाण्यग्रहः। तथा च मूलाशुध्या न भवदिष्टार्थसाधनमिति भावः।
क्वयुक्तमेतत्। वृत्तावाद्ययोर्द्वयोरेव मिश्रग्रंथे दीर्घादित्यत्रैव तदुल्लेखस्य बहु-
षु तेषूपलंभेन खंडनकृता तथैवानूदितत्वेन त्वदुक्तानुवादस्य चरमदोषस्य चासंब-
द्धत्वात्। एवं च तथाशयकल्पनायुक्तैवात आह। दिगिति। तदर्थस्तूक्ताशयेनाचा-
र्यग्रहणस्य पूजार्थत्वे भ्राष्टमित्यादौवार्थं त्रिप्रेत्यस्यावश्यकतया तल्लक्ष्यत्वपरवृत्ति-
ग्रंथस्य यथाश्रुतत्वेनैवोपपत्तौ दीर्घादित्यस्यासिद्धत्वात्त्रिप्रभृतिषु अयमेव प्रतिषेधो
भवतीति मन्यतइति भङ्क्त्वा व्याख्यानं मिश्रोक्तं विरुध्येत। किञ्च माधवादिवि-
रोधेन वृत्त्यादीनामसंग्राह्यत्वं, किंच आत्वारथमित्यत्र छांदसत्वेन निर्वाहेपि ता-
दृशलक्ष्यस्य प्रामाण्यस्य निर्विवादतया तदनुरोधेन तस्य विकल्पार्थकत्वस्यैवांगी-
कारोन्यथाभाष्योदाहरणस्याप्यार्षत्वान्निर्वाहे त्वदिष्टक्लेशानर्थक्यापत्तिः। किं
च वाक् वागिति भाष्योदाहरणविरोधः। नचोक्तरीत्या निर्वाहः मंडूकानुवृत्त्यादेरप्रा-
माणिकत्वात् अनुवृत्तावपि तथार्थासंभवाच्च शब्दाधिकारं विनागमकमनाश्रयणा-
च्च। यत्वनचीति गुरुनिर्देशं कुर्वत्पाणिनिरत्रमानं अग्रे अननुवृत्तौ प्रसज्यप्रतिषेध-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मात्रार्थकत्वेच नाचीत्येव वदेत् एवं ह्यसमर्थसमासो न अग्रे नश्च न कार्य इति म
ह लाघवमिति प्रकाशकृत् तन्न । मात्रालाघवस्य भाष्योक्तान्यस्थलेनाश्रयणेन पदा
लाघवेन समत्वात् । प्रत्युत नकारे स्वरितत्वप्रतिज्ञाकल्पनप्रयुक्तज्ञानगौरवापत्ते
श्च तदभावे पदगौरवापत्तेश्चानर्थक्यापत्तेश्च तस्माद्धलीत्येववाच्येनचीत्युक्तिः प्रसज्य
प्रतिषेधार्थैव । अतएवावसाने द्वित्वसिद्धिः । एतेनात्र पक्षे विशेषनिषेधाद्विधिरन
मेयः स्यादिति प्रतिपत्तिगौरवेण मूलाभ्यितः पर्युदास एवोचित इति हरदत्तोक्त
पास्तम् । विध्यर्थकत्वोपादानेन विधेरेवात्रशाब्दत्वस्यैवसत्वात् । ध्वनितं चेदमेओ
सूत्रेभाष्ये । एतेनायं निषेधोनंतरस्येत्यनेनाचैवानुमितद्वित्वस्य नत्वनचीत्यस्
ति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । त्रिसूत्रीतु विकल्पस्यैव मतभेदप्राप्तव्यवस्थाबोधनार्थेत्यत
मिति । नन्वादिपदं व्यर्थं च्ल्यादेशानां कंठत एवोक्तेः । नचान्यसंग्रहार्थं । तस्या
हैराश्वेनोक्तेः । नचाग्रहीदितीटः संग्रहार्थं चस्यवैयर्थ्यापत्तेः । एतेनादिनात्वीटो
ग्रहणमिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति सूचितमत आह । आदिनेति । साहच
चिणुक्तौ तु साहचर्यात् कर्त्रलुङ्परचिणएवग्रहणमिति भ्रमः स्यादत आ
दिपदम् । एतेन चतुर्णां कगहत उक्तिश्चिणस्त्वादिनेति वैषम्येन बीजमि
मंदोक्तमपास्तम् । अतएवादिचशब्दयोर्विपरीतसंग्राहकत्वशंका निरस्ते
भावः । यत्वादिना चिण इव शानजादीनामपि लाभ इति हैरा
तदुक्तिर्व्यर्था किं च आदेशस्येति व्यर्थम् । नच लडाद्यादेशनिवृत्त्यर्थं तस्या
तत्वस्येष्टत्वात् । इतिखंडनकृद्रत्नाकरादयस्तन्नेति ध्वनयन्नाह । नकेवलमिति
तेषामिवासंग्रहः । केवलंनेत्यन्वयः । किंतुअन्यविकरणादेशस्यापीति केवलं
तात्पर्यार्थः । एतेनैव केवलशब्दयोरन्यतरवैयर्थ्यमित्यपास्तम् । इत्याहेति । इ
ध्वनयन्नाहेत्यर्थः । अतएव चतुर्णामुपादानं । एतेन सिजादीनामित्येव वक्तव्यमि
ति मंदोक्तमपास्तम् । एवंचैतदर्थं तथोक्तिर्न तु बीजांतरेण । एवं विकरणस्
सिजादावेव दोष इति भ्रमनिवृत्तये आदेशस्येत्युक्तमिति भावः । इष्टापत्तिं खंड
ति । तदभावेति । स्थानिवत्वाभावेह्वीत्यर्थः । प्रत्ययत्वादिकं तथासति न स
दिति भावः । तत्रानिष्टमाह । वादीति । प्रत्ययत्वाभावेनानार्धधातुकत्वादि
भावः । केवलप्रत्ययत्वफलमाह । क्वादेरिति । आदिभ्यां चङादिचयोः संग्र
बहुवचनं प्रयोगाभिप्रायं । अद्ये तत्फलासंभवेन तत्प्रसंगादाह । शानच इ
तन्नेति । इत्वं नेत्यर्थः । अप्रत्ययत्वादिति भावः । अंगत्वद्वारा तत्फलमाह ।
ह्वोति । अदृशोडीत्यस्यांगाधिकारस्थत्वात् वक्ष्यमाणरीत्या चारितार्थ्येन स
र्थ्याऽकल्पनेति भावः । एतेन सिजादिषु तत्फलकथनमध्ये शानचि तदु

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

युक्तेत्यपास्तम्। पाठादिति। एतेन न चाधिकारात्तसिद्धिरुक्तोत्तरत्वादिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। अत एव दृष्टांतमाह। अम्वदिति। यथा तस्य मित्वबलादागमत्वेपि कार्यार्थं ततः प्रत्ययत्वमेवं स्थानिनिर्देशसामर्थ्याल्लाघवाच्चादेशत्वेपि तत्वमिति भावः। एतेनादेशत्वप्रत्ययत्वयोर्विरोधात्कथं तत्वम्। किंच दृष्टांते मित्वस्य तदागमकस्य सत्वेप्यत्रादेशत्वगमकाभाव इति मंदोक्तमपास्तम्। नस्थानिवत्वेति। डारौरसोरिवेत्यत्रोक्तानुपूर्वी त्वपेक्षितैवेति भावः। उक्तार्थं दृढयितुं शंकते। नचेति। व्यर्थमिति। अश्रवणेनोच्चारणार्थत्वस्याप्यभावात्। तथाच सिजुत्सर्गस्तदपवादः क्सादिरिति भावः। एतेन च्लिरुत्सर्गः सिजादयस्तदपवाद इति मंदोक्तमपास्तम्। उक्तयुक्तेः। सूत्राक्षराननुगुण्याच्च। भाष्ये तस्य खंडितत्वाच्चेति दिक्। मंत्रे इति सूत्रे त्रयाणामपि चङ्क्सिचां च्लिग्रहणेन कुत्रथा स्यादिति फलं च्लिकरणस्येत्याशयेन समाधत्ते। मंत्रेइति। अयं भावः। च्लेरभावे सिच इत्यनुवृत्त्या चङादौ दोषइति चङ्क्सेश्चेति पाठ्यं चेन सिचोनुवृत्तिः। यद्वा स्पष्टार्थं लाघवार्थं च सिच् वक्तव्यो नतु चः सर्वथा प्रत्ययत्रयग्रहणमावश्यकं अन्यथान्तरंगानपीति न्यायस्यानित्यतया ऽप्रवृत्त्या तेषां स्थानिवत्वेन ग्रहणान्मंत्रेऽधानधुरित्युभयसिद्धिरिष्टा ऽत्र पक्षे न स्यात् एतेन चङ्ग्रहणं व्यर्थं धयतावेव हि तदुपयोगः। तत्र सिचो लुकैव सिद्धमित्यपास्तम्। अधानित्यसिध्यापत्तेः। धयतेरादंतत्वात्तदर्थं चङ्सिचोर्ग्रहणं अंत्यस्य धात्वंतरार्थमपि घसनशगम्यर्थमङ्ग्रहणमिति। तदाह। त्रयाणा मिति। यथाकथंचित् गृहणे इति शेषः। यदि तु दीपजनेति चिणो मंत्रे लुक् दृश्यते तदा तुर्यस्यापि गृहणमिति बोध्यम्। अत एवावरतस्त्रयाणां गृहणं कर्तव्यं स्यादिति भाष्ये अवरत इत्युक्तिः संगच्छते एवं च गौरवं स्पष्टमेव। अत एव त्रयाणामित्येव साकांक्षमुक्तमिति भावः। ननु किं मात्रागौरवं पदगौरवं ज्ञानगौरवं वा आपाद्यते। नाद्यः। तस्याकिंचित्करत्वात्। तस्य नियतवृत्तित्वाच्च। तस्य त्वन्मते एव सत्वाच्च। न मध्यः। पक्षद्वयेपि पदत्रयकरणेन समत्वात्। अतएव कृतेपि च्लौ तान्येवत्रीणि गृहणानीति भाष्यं संगच्छते। किंच त्वन्मते एव तत्सत्वात्। मन्मते तु पदद्वयमेकं वा। नांत्यः स्थान्यादेशभावाकल्पनप्रयुक्तलाघवात्। एवं च मंत्रे इति सूत्रे गौरवभिया च्लिर्न कार्यः उत्सर्गापवादभावेन निर्वाहात्। किं च सिच एव क्साद्यादेशाः। च्लेरित्यस्य स्थानेसिचइति कार्यं मंत्रे इति सूत्रे किमपि न कार्यं सिच इत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरिति नकोपि दोषो लाघवं चेत्यत आह। सिचोलुकीति। एकदेशस्य चानुकृष्टस्य वोत्सर्गस्यांतरंगानपीति न्यायस्याश्रयणेनानादिष्टस्याश्रयणेनादिष्टस्य वा तदविष-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ये स्वतंत्रस्यैवेत्यर्थः । तद्विषयेइति । पत्रभृणमभिन्ने सर्वत्र वेत्यर्थः अतएव सामान्येन पार्थक्येन चोक्तिः । अन्यथोभयोक्तिरेवमुक्तिरायुक्तेति स्पष्टमेवेति भावः । केचितु व्यर्थमिति । किंतत्वं सिच्क्सादीनामुत्सर्गापवादभावेन स्थान्यादेशभावेन वा । नाद्य इत्याह । मंत्रे इति । नांत्य इत्याह । सिचोलुकीति । व्याचख्युः । स्वरापत्तेरिति । सिजन्तस्यादिरुदात्त इत्यर्थकेन तेनाद्युदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः । सूत्रमतेश्रङ्गस्य लुमता लुप्तप्रत्ययहेतुककार्याभावादातिक्रमते तस्मिन्निति न्यासान्नलुमतेत्यस्याप्राप्तिः । लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानमिति तु सर्वामंत्रितसिज्लुक्स्वरवर्जमिति प्रतिषिद्धमिति प्रत्ययलक्षणं युक्तमेवेति भावः । ननु नायं दोषः आदिः सिच इत्यस्य वैकल्पिकतया छंदसि सर्वविकल्पानां व्यवस्थितत्वेनापाद्यमानरूपाभावात् । एवं च च्लिर्व्यर्थ एवेत्यत आह । चेति । तेन स्थान्यादेशभावपक्षस्य दुष्टत्वम् । उत्सर्गापवादभावपक्षस्तु युक्त एवेति च्लिर्व्यर्थ एव । अत एव भाष्यकृता यत्तावदुच्यते इत्यादिना तत्सूत्रमग्रे प्रत्याख्यातं कैयटेन चानूदितमिति चेत् सत्यम् । तथापि प्रकृतार्थसिद्धिरेवेति ध्वनयन्नाह । इत्यरुचेरिति । स्वतः प्रत्ययत्वेन तदनुपयोगरूपास्वरसादित्यर्थः । अत्रैव तात्पर्यं ननु च्लिसमर्थने अत एव भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्युक्तिः तयोश्चपूर्वत्र यथासंख्येनान्वयः तथाच तत्रत्यपूर्वपक्षकथनेन तत्रत्यसिद्धांतः प्रागुक्तो ध्वनित एवेति भावः । ननु चस्य समुच्चायकत्वेपि न तेनांत्यपक्षोक्तदोषसमुच्चयः । तस्यागतिकगतिप्रायत्वात् । ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तस्यादोषत्वाच्च । प्रयोगासिद्धिफलकासंग्रहसंबंध्युत्तरचेन तादृशसमुच्चयस्यैवौचित्याच्च । एतेन चेन तद्दोषस्यैव संग्रहो रूपमेवोपलक्ष्यः अनुपस्थितत्वादित्यपास्तम् अत आह । तेनेति । चेनेत्यर्थः अस्य च इतितात्पर्यार्थइत्यर्थकेत्यर्थइत्यग्रे संग्रहा इत्यध्याहृतक्रियायामन्वयः यद्वा तेन च पठनेनइत्यर्थ इति चस्येतितात्पर्यार्थ इत्यर्थ स्थानिनिष्ठमित्संज्ञकटोपलक्षितत्वमादेशे आरोप्य ईट इति निर्देशः । एतेन स्थानिनित्वेपि आदेशस्य दीर्घत्वेन ईट्त्वं दुर्वचमितीट इत्ययुक्तमित्यपास्तम् । संग्रहइति । तथाचेटईटोति न स्यादिति भावः । अत्र पक्षेन्त्यपक्षोक्तदोषो नेति भ्रमवारणायाह । इदमुपेति । अग्रहोदित्यसिद्धिरूपमित्यर्थः । दोषांतरस्येति शेषस्तदाह । अव्ययस्येति । अव्ययस्यानंगत्वस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादाह । पदादिति । अपिस्तस्यैव समुच्चायक इति स एव मुख्यदोष इति भावः । ननूक्तरीत्या अस्य दोषस्यायुक्तत्वेन दोषान्तरोक्तिरुचितेत्यत आह । अत्रत्वेति । अंत्यपक्षेवितर्थः दोषत्वं तन्न्यायानाश्रयणे इति भावः । तदाश्रयणे तु दोषांतराभावात्

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पचो निर्दिष्ट एव । अत एव प्रक्रियाप्रकाशेपि तथैव व्याख्यातम् । अत एव मूलस्य न कौस्तुभविरोधः । एतेन गोबलीवर्दन्यायेन कौस्तुभे समाहितत्वान्मूलं चिंत्यमिति खंडनकृदुक्तिः परास्ता तन्न्यायस्यासत्वाच्च । तदाह । इति भाव इति । नन्वव्ययस्यांगत्वमस्त्येव आकडारसंज्ञासु यथाद्देशत्वस्यैव भाष्ये सिद्धांतितत्वेन प्रत्ययसंज्ञासमकालं विध्येकवाक्यतया तदानीं कार्याभावेपि तत्प्रवृत्तेः पंचेत्यादौ पदसंज्ञावदत आह । फलाभावेनेति । दृष्टांते भाविफलसत्वेन तत्वेप्यत्र तदभावेनेत्यर्थः अस्य तदप्राप्त्येत्यत्रान्वयः । यत्तु मान्याः । न च नलुमतेति निषेधेनांगसंज्ञा तस्य दुर्लभेति वाच्यम् । तस्या अंगनिमित्तकार्यत्वाभावेन निषेधाप्राप्तेः । अत एव पंचभिः क्रोष्टोभिः क्रीतं कुलमिति तद्धितार्थे समासे ठको ऽध्यर्धेति लुकि लुक्तद्धितेति ङीपो लुकि सोर्लुकि च तृज्वत्वयुक्तं पंचक्रोष्टृ इति प्रयोगसिद्धिः अन्यथांगेन प्रत्ययाक्षेपे उरदित्यनेवावृत्त्या क्रोष्टुशब्दः प्रत्ययेंगसंज्ञो भवति तस्य च स्वार्थकप्रत्यये तृज्वद्भाव इत्यर्थेनांगसंज्ञादि न स्यात् । स्त्रीप्रत्ययस्तु गौरादित्वादत एव विधानाद्वा । स्पष्टं चेदं युवोरनाकौ तृज्वत्क्रोष्टुरित्यादिसूत्रेषु भाष्यकैयटपदमंजर्यादावित्याहुः । तत् कैयटहरदत्ताद्यनुरोधेनेति स्पष्टमेव । नलुमता तस्मिन्निति न्यासांतरानुरोधेनांगसंज्ञाया अपि निषेधौचित्यात् लुमता लुप्तप्रत्ययनिमित्ते तत्प्रकृतिसंबंधियत्कार्यमित्यर्थो हि तदा एवं च सूत्रमतेपि लुप्तप्रत्यये परतस्तत्प्रकृत्युद्देश्यकमांगमनांगं वा यत्कार्यमित्यर्थः नतु तत्र लब्धांगसंज्ञकत्वनिवेशः । अतएव पक्षयोःसमफलता तत्प्रत्याख्यानसंगतिश्च स्पष्टं चेदं तत्सूत्रेष्वेवोद्योते । नलुमतेति सूत्रस्थोद्योतशब्देन्दुशेखरादि ग्रंथास्तु मान्यानुयायिन इति न तद्विरोधः । वस्तुतः शेखरतात्पर्यमन्यत्रप्रतिपादितमितितदविरोधएवेतिबोध्यम् । अंगसंज्ञाया यथोद्देशत्वादुक्तप्रयोगोपपत्तिः कार्यकालपक्षेपि क्रोष्टुशब्दः प्रत्ययेङ्गसंज्ञो भवति अंगसंज्ञकस्य च तृज्वद्भावइत्यर्थात्तृज्वत्वमनैमित्तिकमेव उरदित्यादौ तु अंगसंज्ञाद्वारा परनिमित्तिकत्वमादाय स्थानिवत्वप्रवृत्तिः । नलुमतेत्यस्य चानित्यत्वादंगसंज्ञायामप्राप्तिः तेन प्रियतिसृ इति वदुपपत्तिरिति तद्भाष्याशयः तत्रत्यकैयटादिग्रंथास्तु चिंत्या एवेति दिक् । तत् ध्वनयन् तुष्यतुदुर्जनन्यायेन कार्यकालपक्षाश्रयणेप्याह । लुकेति । एतेन सूत्रमते तथा निवेशेन निषेधाप्राप्तेराह । फलेति । वार्तिकमते तदनिवेशेन निषेधप्राप्तेरित्याह । लुकेतीति । व्याख्यानं परास्तम् । मतभेदस्यैवाभावादिति भावः । तदप्राप्त्या । अंगत्वाप्राप्त्या । ननु पदसंज्ञाया अप्युक्तरीत्या अभावे कथं तेन तत्संगृहीत आह । तत्वंचेति । पदत्वं चेत्यर्थः एवमग्रेपि ततः । अव्ययात्, प्रातरस्तीत्यादौ तिङ्ङतिङ इति निघात-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

फलसत्वात्तदभावोनेति भावः।नलुमतेत्यपि न ।पदत्वस्य विशिष्टकार्यत्वात्। तद
ह। सुबंतत्वादिति । चह्रयं त्वर्थे क्तत्वस्यावश्यकतामाह । अत एवेति ।एवंच स्त्रै
तस्यान्यादेशभाव आवश्यक इति भावः । यत्तु क्तः क्तत्वेन तदादेशस्य तत्वे
तन्मात्रस्यानव्ययत्वे पि समुदायस्य तत्वेन तदादेशस्य तत्वसिद्धिरक्तरीत्यैवेति त
म्लच्यं मौलं सुष्ठु वेति हरदत्तादयस्तत्खण्डयितुं सोपपत्तिकमनुवदति। नचेति
न्यायेनेति । सर्वसर्वपदादेशादाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्य
नोपपद्यतइति भाष्योक्तन्यायेनेत्यर्थः जहत्स्वार्थायां वृत्तौ त्क्तोनर्थकत्वादि
भावः । वृत्याश्रय इति । एवं च तदग्रंथसौष्ठवे मूलमेवायुक्तमिति भावः । पद
गम्यते अर्थोनेनेत्यर्थवदिह पदं नतु सुप्तिङन्तमित्याशयेनाह । अर्थवत्त्वेवेति
एवेन निरर्थकव्यवच्छेदः । तत्तात्पर्येण । उक्तभाष्योक्तन्यायतात्पर्येणेत्यर्थः । इ
चान्यत्स्पष्टम् । अपिना समुदायसमुच्चयः अजहत्स्वार्थायां वृत्ताविति शेषः । म
नाभावादिति । ओतस्यानर्थक्यं च तन्नमकं तच्चात्र नेति भावः । नन्वेवमपि ज
हत्स्वार्थायां वृत्तौ सुयोज एव वृत्तिग्रंथोत आह । दिगिति । तदर्थस्तु प्रक्रिय
दशायां तदनंगीकारः अत एव सुपंथाइत्यादिसिद्धिः । प्रकृते तुक्सिद्धिस्वेति
ननु अनल इत्यस्यालि वारणायावश्यकत्वेन तथोत्तरे वाच्ये तेनेत्याद्युत्तरासंगति
रत आह । विधीति । तथा च शिखीध्वस्त इति वह्निविशेषणे प्रश्नोपसंक्रमाद्विधि
ग्रहणप्रश्ने तथोत्तरं युक्तमेवेति भावः । किमर्थमिति । तदर्थमनल इत्येवास
विधावित्यध्याहारे लभ्यमित्यादीति भावः । मूले तेनेत्यादि । अयं भावः । भा
एतत्फलस्य खंडितत्वेप्युत्तरपदलोपिसमासद्वारा सकलाल्विधिपरिग्रहार्थवि
शब्देन प्रधानन्यायबाधांगीकारेण यथाकथंचिदाश्रयणस्यैवास्यापि लाभ इति
इदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति । आश्रयणंचेत्यादि । अत एव न कौस्तुभविरोधः एतेने
त्फलं संबंद्धोत्तरार्थं विधिग्रहणमिति भाष्योक्तिविरोधापत्तिरिति मंदोक्तमप
स्तम् । उत्तरार्थत्वस्य तत्रानुक्तत्वाच्च । उत्तरत्र विधिग्रहणसत्वेन फलाभावाच्चे
दिक् । ननु वार्तिकमते यथाश्रुताट्कुप्वितिविधिसूत्रस्यादर्शेनेत्यादावतिप्रसं
भंगाय रषाभ्यामिति पंचम्योपस्थापितनिर्दिष्टपदस्य व्यवाय इत्यनेनाविरोध
याडाद्यन्याव्यवहितपरताया अंगीकाराद्भाष्यमते लाघवादवर्णान्तस्येत्यस्य प्रत्य
ख्यानाय व्यवायेपीति विधेरट्कुप्वितिनियमस्य च योगविभागेनांगीकाराद्दूषण
प्राप्तिरेव दुर्वचेत्याशयेन शंकते । नचेति । स्वतःसत्वेन रूपेण सस्याटि अपाठादनि
दिष्टस्योपदिष्टाद्दुर्बलत्वादिति भावः। एवं च निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायापत्ति
रित्याह । अड्भिन्नेति । इदं चोक्तमतद्वयेपि समानं तत्रापि द्वितीये नियमश्च

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे । विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति सिद्धांतमतेपि प्राप्तस्य पुनर्विधिसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य तदन्यपरत्वरूपसंकोचांगीकारेणान्यत्र तदभावस्यार्थतः सिद्ध्या आर्थिकं निषेधमादाय तेषु निषेधकत्वव्यवहारादन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव हि नियमविधित्वमित्यन्यत्र विस्तरः । एतेन विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति सिद्धांतविरोध इति नियमपरिसंख्ययोरैक्येन निषेधस्य शाब्दत्वेन विधेरेवासत्वात् । कस्यातिदेश इति मूलं चिंत्यमिति च तयोर्भेदेन नियमाभिप्राया मूलोक्तिरिति च मंदोक्तमपास्तम् । उक्तरीत्या सिद्धान्तविरोधाभावाद्वाक्यद्वयसत्वाच्च ॥ अत एव स्थानिवदादेशोनाल्विधाविति सूत्रनिषेधवैयर्थ्यापत्तेश्च॥ विरुद्धेति । इदं च धर्मे कार्ये चान्वेति । स्वाश्रयेति । आदेशनिष्ठेत्यर्थः । कार्येत्यनेन प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमिति ध्वनितमित्यन्यत्र विस्तरः । स्वभावेति । अत एव जह्नीत्यादौ जादेशस्यासिद्धवत्वे स्वाश्रयो हि लुक् न सिद्धवत्वासिद्धवत्वयोर्विरोधात् । असिद्धवत्सूत्रं तु शाधीत्यादौ स्थानिप्रयुक्तधिभावकरणेन सफलमिति भावस्तदाह । इदंचेति । तादृशकार्याभावेतिदेशस्वभावसिद्धत्वं चेत्यर्थः। अत एव ब्राह्मणवदित्यादौ ब्राह्मण्यविरुद्धा ब्राह्मण्यप्रयुक्तब्राह्मण्यविरुद्धमद्यपानादेर्निवृत्तिर्न तु युद्धादेः । एतेन तत्र ब्राह्मण्यप्रयुक्त याजनादिविरुद्धक्षत्रियत्वादिप्रयुक्ततदभावरूपकार्यदर्शनेन तादृशनियमे न मानमिति मंदोक्तमपास्तम् । उक्तयुक्तेः । तयोरविरोधाच्च । विश्वामित्रे समावेशदर्शनात् । उक्तरीत्या तस्यापि निवृत्तेश्चेति दिक् । स्पष्टमिति । स्पष्टतरमित्यर्थः । अत एव कैयटोक्त खः। च्वियोदीर्घादित्यत्र भाष्येपि स्पष्टत्वात् । ननु यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशप्रवृत्तिस्तस्य कार्यवच्छास्त्रीयस्यैव प्रत्यासत्या ग्रहणेन वत्वस्य स्वरूपमित्यनेन तत्वेपि हलत्वाद्यपेक्षया विशेषधर्मत्वेन सामान्यातिदेश इति न्यायेनानतिदेशात्तस्य लोपाप्राप्तिरिति मूलमयुक्तम् । अत एव ब्राह्मणवदित्यनेन ब्राह्मण्यप्रयुक्ताशासनादीन्यतिदिश्यंते न माठरत्वादिविशेषकार्याणीत्याशयेनाशंकते । यद्यपीति । आदिना बलत्वादि संग्रहः । अत्र मान्यादयः उक्तन्यायस्योपस्थितसामान्यधर्मैस्तदाश्रितव्यापकधर्मैश्च विध्याकांक्षापूरणे सति तदन्यग्रहणे मानाभाव इति तर्कमूलकतया दृष्टांते तथासंभवेप्यत्र स्थानित्वधर्मोपस्थित्या तन्निमित्तकार्याभावेनातिदेशसामर्थ्यादन्येषां ग्रहणावश्यकत्वे विनिगमकाभावात्सर्वेषां ग्रहणमिति तयोर्महद्वैषम्यमिति समादधुस्तत्प्राचामनुरोधेन । स्थानिवदादेश इत्यस्य संग्राहकवाक्यत्वेन लक्ष्यासंस्कारकत्वात्तद्धर्मस्योपस्थितस्यापि निष्फलत्वेन सूत्रवैयर्थ्यापत्या तत्संस्कारकवाक्यांतरकल्पनावश्यकत्वात् । अत एव तदग्रे

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

एव तथोक्तं तैः, तत् ध्वनयन् तथैव समाधत्ते। तथाप्येतदिति । उपप्लुते । कल्पि
आविर्भूते वा । वाक्ये इति । जन्यत्वं सप्तम्यर्थः । उपादानं । ज्ञानं । वाक्यजन्यधी
विषयवत्त्वापेक्षया वत्वस्य न विशेषधर्मत्वमिति समुदायार्थः । एवं च वाक्ये
त्वस्योपादाने इत्यत्रान्वयो न तु तत्वमित्यत्र तथासति अन्यत्रोपात्तधर्मापेक्ष
वत्वस्य तत्वेन तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव समस्तोद्योतपाठसंगतिः
नन्वेवमपि तथा वाक्योपप्लवे एव मानाभावः । धातुवद्वधिरित्यादिवद्वल्वदुका
इत्यादीनां कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथा च विशेषधर्मत्वेन हन्त्वादीनामिव
त्वस्यातिदेशो न स्यादत आह । सूत्रेति । आदेशविधिसूत्रेषु येन रूपेण
स्थान्यादेशभावस्तमादायेत्यर्थः तथा च हन्त्वेन हन इवांलोत्यस्येति सहक
दिवउत्सूत्रे वत्वेनैव वस्य स्थानित्वमिति तथैव वाक्योपप्लव इति भावः । अधि
कमन्यत्र द्रष्टव्यम् । वक्ष्यतेचानुपदं किंचित् । इदं च संभवाभिप्रायम्। वस्तुतो वि
धिग्रहणसामर्थ्यान्नल्यपोति लिंगाच्चात्र सूत्रे विशेषातिदेशोपीति तत्वम् । ननु स्था
निवद्भावेपि कइष्ट इत्यस्य सिद्धिरिति नैतत्लक्ष्यमित्याशयेन शंकते । यद्यपी
ति । उत्वे । स्थानिवद्भावेनेत्यादिः । यत्तु हलिसर्वेषामिति नित्यलोपे तत्सिद्धा
वपि रूपांतरासिद्धिरिति रत्नाकरदंडिप्रभृतयः तन्न। नित्यलोपासिद्धतया पाक्षिक
लोपस्यैव न्याय्यत्वात् । वृक्षव् करोतीत्यादौ विकल्पाप्राप्त्या नित्यलोपस्य प्राप्त्या
ऽनपवादत्वाच्च अश्रूपे हलीति व्याख्याने ऽपवादत्वसंभावनायामपि वक्ष्यमा
णरीत्या वृक्षवादेरनभिधानेन तत्र वस्यानुवृत्तेर्निष्फलत्वस्य सिद्धांतितत्वेनाप्र
तत्प्राप्तेरेवाभावाच्च । स्वयमपि तत्रानुवृत्तेरेवोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेश्च । अत ए
भोभगो इत्यत्राश्ग्रहणखंडनपरभाष्यसंगतिरित्यन्यत्र विस्तरः । तत्ध्वनयन्नाह
पाक्षिकेति । लोपःशाकल्यस्येत्यनेनेत्यर्थः । चस्त्वर्थे । स्थान्यवयव एवेतीति । एवं
भिन्नक्रमः स्थानिन एवावयव इत्यर्थः अत एव तद्व्यावर्त्यं यच्चादेशावयव इतो
वोक्तमन्यथा तेन भोभगो इत्यत्राश्ग्रहणं सफलं भवति विसर्गस्थानिरेफ
वृत्तित्वं स च स्थानिरूपइत्युक्तं स्यात् । अथ समुदायोत्तरमेवोक्त्या तद्वरा
त्तिरपीष्टेति तदुक्तमिति चेत्तर्हीदमपि वक्तुमुचितमिति तथा च न तथेष्टं सूत्र
कृत एतदनुक्त्यास्थानिरूपात्स्तदवयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यमिति
तदसंग्रह इति केचित् । तदन्ये न क्षमंते तथाहि तथाव्याख्यानेपि सर्वं वाक्
मिति न्यायेन स्थानिन एवावयव एव गृह्यतइत्यर्थापत्तिः । अन्यथा स्थानि
न एवेत्येव वदेत्संबंधसामान्यषष्ठ्या भेदाभेदोभयपरिग्रहादभेदेपि षष्ठीदर्शन
दिष्टार्थसिद्धिस्तत्रापि । एवं च प्रपठ्येत्यादिसिद्धावपि स्थानिरूपेत्याद्यर्थाभा

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्रक्रांतलक्षणासिद्ध्या विधिपदानर्थक्यापत्तिः ॥ स्वपूर्वग्रंथविरोधापत्तिश्च । अनेने-
त्यादिकौमुदीविरोधापत्तिश्च । प्रकृतसूत्रभोभगोऽइतिसूत्रभाष्यविरोधापत्तिश्चा-
त आह । उपलक्षणमिति । अर्थान्तरस्येति शेषः । तदाह । स्थानीति । यथाश्रुते-
ऽनन्वयापत्तिः स्पष्टैव । एवं च मूले एवोव्यर्थ इति भावः । अतएव तन्वन्तीत्या-
दावित्नेति प्रपंचयिष्यते । तत्र मानमाह । अतएवेति । तादृशार्थस्याप्यंगीकारा-
देवे त्यर्थः । अन्यथा स्पष्टार्थमेव षष्ठ्यंताभ्यांनिर्दिशेत् । ननु भाष्यात् स्थानिरूपे-
त्याद्यर्थलाभेपि द्वितीयार्थालाभात् प्रपठ्येत्याद्यसिद्धाविति चेन्न । तस्यापि तत
एव लाभात् । तथाहि । आदेशोस्यास्तीति आदेशी स्थानी । इदंचालीत्यनेन व्य-
धिकरणं । संबंधिनएवाधिकरणत्वविवक्षयासप्तमी । अलःस्थानित्वे तु व्यपदेशि-
वद्भावेन तत्वम् । अतएव भाष्ये पूर्वापरविरोधोनप्रत्यासत्तिन्यायस्य कष्टायेति-
ज्ञापकस्य चाश्रयणे भाष्यतात्पर्यम् । नचैवं किमपराद्धं केचिन्मते नेति वाच्यम् ।
यथाश्रुते एवन तद्व्याप्तिप्रतीत्यासमस्तत्वेन च तथाव्याख्यानासंभवेनोक्तदोषग-
णापत्तेः । अन्यथा यज्चादेशावयव इत्यनतिप्रयोजनकं स्यात् एवंचेदमुपेत्यादि-
ग्रंथस्यैव कारखंडने तात्पर्यं न्न तूपलक्षणत्व एवेति दिक् । ननु स्थान्यवयव इती-
ति यत्तु तथाच निषेधाप्राप्त्या स्थानिवत्वेन सुप्त्वम् । यद्यपीह तदेदत्यलिवर्त्तते त-
थापि न तदलो ऽसाधारणंध्यामादौ समुदाये विश्रांते तथाच यन्निमित्ताभावकृ-
तशास्त्राप्राप्तावतिदेशप्रवृत्तिस्तस्य स्थान्यलसाधारणधर्मत्वे निषेधो न्यच स्थानिव-
द्भाव इत्यार्धधातुकत्वस्यापि तव्यादि समुदायविश्रांत्या तत्वाभावेन निषेधाप्रा-
प्त्या तत्वेनेडापत्तेः । नचापरविधावितिन्यासे स्वविधावपि स्थानिवत्वादत्रेरग्रेति
वाच्यम् । तस्यैकदेश्युक्तित्वात् । असिद्धवत्सूत्रेण सिद्धस्यायन्नासन्नित्यादेस्तत्फ-
लत्वेनोक्तेः । अस्यापि पंचमीसमासेन सिद्धेः कैयटेनोक्तत्वाच्च । नच तर्हितेनैव नि-
र्वाहः । अतएव तथाकौस्तुभउक्तमेवेति वाच्यम् । तदनङ्गीकर्तृमूलमते दोषध्रौ-
व्यात् । एतदङ्गीकारे यूष्णइत्यत्रत्यमूलविरोधापत्तेः । कथ न्तर्हि तन्वन्तीति पंच-
मीसमासस्य लवा प्राक् दत्तमिति चेद्वरदत्तमतेनेत्यत्रेहेति । कौस्तुभसिद्धांतविरो-
धापत्तेश्च । तदङ्गीकर्तृमतेपि अनित्यतयापीपचन्नित्यादिलक्षणविशेषमात्रपर-
त्वाद्दाताऽनिर्वाहाच्च । नचात एव बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धित्वान्निर्वाहः । कौस्तुभा-
दावुक्तएवेति वाच्यम् । अङ्गात्परस्य वलाद्यार्धधातुकस्येडित्यर्थेनास्यापि तत्वात् ।
तस्मात्कौस्तुभायुक्तासाधारणत्वनिवेशोयुक्तः । अथायं पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो
वा आद्ये स्थान्यल्भिन्नालाश्रयविधावित्यर्थे व्यूढोरस्केन तन्वन्तीत्याद्यसिद्धिः ।
अन्त्यालाश्रितविध्यन्यविधावित्यर्थे तु बभूविवेत्याद्यसिद्धिः । अन्त्येदोषः

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्रसिद्धएवेति चेन्न । दृष्टानुरोधेनाल्यदोषस्यान्यत्रैवात्रेष्टत्वेनादोषात् । नचै
वमपिस्थान्य लाश्रयविधौनेत्यर्थेनबभूविवेत्याद्यसिद्धिरेव द्विविधर्निमित्तल स
तत्र सत्वादिति वाच्यम् । यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्राप्तावतिदेशप्रा
स्तन्निमित्तस्य स्थान्यत्व धर्मत्वे एव निषेधप्रवृत्तेः।उपदेशाप्रवर्त्तकाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नसूत्रोपात्तस्थानितावच्छेदकावच्छिन्नस्थान्यल् रूपनिमित्त
श्रयविधौ नेतियावत् । एवं च तन्वन्तिव्यूठोरस्कोन प्रदीव्येत्यादौ निषेधस्य ब
विवेत्यादौ विधेश्च सिद्धिः। सूत्रेत्यादिना रामायेत्यादि सिद्धिः ङेर्यइत्यादिना
कारोपलक्षिते स्थानिताबोधनेन तन्निष्ठसुप्रत्ययत्वादेरल्धर्मत्वाभावेन निषेध
प्रवृत्तेः।एवंसति पर्युदास एवोचितः लाघवात्। यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्र
त्तावतिदेशो मृग्यते सौत्रस्थान्यल् निष्ठतन्निमित्तकविधिभिन्नविधावित्यर्थेनो
दोषाभावाच्च । एतेन प्रसज्यप्रतिषेध एवायमिति रत्नाकरोक्तिः। प्रत्युक्तभाष्या
ग्रन्थास्त्वत्रोदासीनाः पर्युदासेप्यार्थिकनिषेधमादाय प्रतिषेधव्यवहारांगीका
त् । शब्देंदुशेखरादि ग्रंथास्तु कौस्तुभानुयायिन इति न तद्विरोधो न वा तत्र
र्वापरविरोध इति दिक्। तत्सर्वं हृदि निधायाह। अतइति । रामायेत्यादावुक्त
त्वैव निषेधाप्रवृत्तिरिति बुद्धिस्थाद्धेतोरित्यर्थः।ध्वनिताचेयं रीतिर्विशिष्टंह्येषोऽन
माश्रयते इति भाष्येणेति स्पष्टमुद्योते । अतएव भोभगो इति सूत्रेभाष्ये रेफस्था
कविसर्गस्य स्थान्यल् वृतिधर्मत्वाश्रयक।र्येन्नाल्विधित्वादित्युक्तम्।यत्तु अत इत
स्थानिवत्वेन सुप्त्वात्सुपिचेति दीर्घइत्युचितमिति तन्न । कार्यिनिष्ठाङ्गत्वस्य
तः प्रागुपस्थित्या तद्धेतुतावच्छेदकप्रत्ययत्वावश्यकत्वेन तदुल्लेखौचित्यात् । अं
प्रत्ययाक्षेपे तस्यापि सुब्वत् र्निमित्तत्वाच्च । विनाप्रत्ययत्वं स्थानिवत्वेनांग
तिदेशो दुर्लभः। तस्य स्थानिधर्मत्वाभावात् । एतेन अतोऽस्थान्यनवयवत्वा
तथाच प्रत्ययत्व सुप्त्वादेरुपलक्षणमितितात्पर्यम्। अन्यथा दीर्घविधौ प्रत्ययस्य
त्वेनानाश्रयणादेव युक्तिर्निर्बीजा । अत्र सूत्रे प्राधान्यात्कार्यातिदेशेन सुब्वदंग
स्य सुलभत्वंचेति व्याख्यानम्। उपस्थितसुप्त्वैव तदुपलक्षणमस्तु किमेव मुक्तोति
त्वखण्डनं चापास्तम्।प्राधान्यात्कार्यातिदेशइत्युक्तेः। सुप्त्वांगत्वयोः सुलभत्वमि
नेन विरुद्धत्वाच्च। तदादीर्घस्यैवातिदेशात् । कार्यशब्देन निमित्तस्यैव ग्रहेप्युक्त
त्वांगत्वस्य दुलभत्वाच्चेति दिक् । तदाह । प्रत्ययत्व मिति । अत्रेतिशेषः। इदं
सुप्त्वादेरप्युपलक्षणम्।नचैवं विनिगमकाभावे वैपरीत्यापत्त्या यत्तु मतप्रवेश
वाच्यम् । सुप्त्वादिरंस्यातेत्येनेन विशिष्टनिष्ठतालाभेपि प्रत्ययत्वमेकारवृत्ती
भ्रमनिवृत्तये सादेशरेफादेशविसर्गवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यल्वृत्तित्वेनानति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दिदुपधेतिसूत्रे मूले वक्ष्यमाणमग्निः करोतीत्यप्रत्ययेस्येत्यस्य प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति गूढाशयेनध्वनयितुं च तथोक्तेः।अतएव ततो वैलक्षण्यसूचकैवोक्तिर्भोभगो इत्यत्र इदुदुपधस्येयत्र चैतत् प्रपंचयिष्यते । प्रत्ययत्वादेरत्र विशिष्टवृत्तित्वं दृष्टांतेन साधयन् भोभगो इत्यत्रत्यमूलग्रंथासंगतिं ध्वनयंश्च सूत्रोपात्तेति विशेषणात्रयकृत्यमाह । अग्रहीदिति । एवेनेकारव्यावृत्तिः । फलाभावादचश्चेत्यस्यानुपस्थितेः । अन्यथा सिचो लोपो न स्यात् एवं च इड्वद्दीर्घ इति वाक्यकल्पनेव ङ्वेंद्यइति वाक्यकल्पना । स्थानितावच्छेदकं च शास्त्रोपात्तरूपमेवेति न दोष इति भावः । तदाह । नाल्त्वेनेति । व्याख्यानादिति । अनलिति स्वतोक्त्यविधिपदाध्याहारेणान्वयायोग्यत्वाद्विधेयत्वाविवक्षया तत्तद्विषयकलक्षणभेदात्तत्तद्विभक्त्यध्याहारेण समासचतुष्टयलाभफलानां सिध्या विधिग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः। प्रकृतसूत्राभ्रमायाह । अङ्गस्येतीति । ननु दोषे हेत्वनुक्तेः प्रसिद्धहेत्वनुपलभाच्च । न निराकांक्षत्वमत आह । एतदिति । सन्वल्लघुनीत्यत्रोक्तस्यांगान्यत्वाद्वासिद्धमिति परिहारस्यासंगतिरूपदोष एव व्यावर्त्यः । तस्य तत्रैव दूषितत्वात् इदमपि यद्वा निषेधसामार्थ्यादादौ परस्य संप्रसारणे पूर्वस्य प्राप्तिः प्रतिषिध्यते तदा तु संप्रसारणभाविनि पूर्वस्य संप्रसारणं नेत्यर्थः । निषेधसामर्थ्यात् कृते तस्मिन्पूर्वस्य संप्रसारणं नेत्याश्रीयते तदा नेदं फलं यस्य। अत एव किंचेत्यादिना फलान्तरंवक्ष्यति । मूलकृत्स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटादौ तत्तु पूर्वमतेकवाक्यतयाचाप्यावश्यकं तदाह । विस्तरस्त्विति । ननु यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहारेणस्थानिसंबंधिभावाभावोभयातिदेशाङ्गीकारेपि तस्यादेशप्रयुक्तवारणे हेतुत्वासंभवान्मूलमयुक्तमतः शेषपूरणेन ग्रंथसंगतिमाह । स्थानिनीति । ननूक्तार्थस्य संग्राहकवाक्यीयत्वेन लक्षणासंस्कारकत्वाच्छब्दमर्यादया तथाप्रतीत्यभावेनावाच्यात्वाच्च कथं तेन वारणमत आह । अजादेश इति । प्रयोगोयाच एवादेश इत्यर्थः।पूर्वसूत्रवत् सौत्रस्यान्यादेशभावस्यात्र ग्रहणे मानाभावात् । तेन णिलोपादेरनेन स्थानिवत्वमचीकमद्याज्यते।वाप्यतइत्यादौ मरुतमाचष्टे मारयतीत्यादौ टिलोपादेस्तदभावश्च सिध्यति । स सत्कार्यं लभते न लभते च तद्दृज्वत् तत्सदृशं नुतु तद्विरुद्धमित्यर्थः । अच् कार्यं लभते स्वकार्यं न्नेति तु फलितोर्थः । नन्वधिकारः शब्दस्यैवास्तीति तथोक्तिरयुक्ता। किंच क्लृप्तार्थत्यागेन शब्दमात्रानुवृत्तौ किं बीजम्। एवं चोक्तार्थानुपपत्तिरत आह । पूर्वेति । एतन्मात्रेति । अन्यथा हि नायकाद्यसिद्धिः प्रसंग इति भावः । उभयेति । अन्यथा हि यलोपादि ग्रहणानर्थक्यापत्तिरिति भावः । तदाश्रयणमिति । निरर्थकशब्दाधिकाराश्रयणमित्यर्थः सार्थकानुवृत्तौ त्वर्थाधिकारव्यवहारः

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

एतदर्थं तथोक्तिः। तथाचोभयातिदेशांगीकारादुक्तार्थसिद्धिरिति भावः। यल्लोपेति-
सूत्रे प्रागुक्त्या प्रागुपस्थित्याऽभ्यर्हितत्वेन सौत्रक्रमेण वा पूर्वनिपात इति भावः।
कृतैकशेषस्य द्वंद्वांतेश्रूयमाणस्य प्रत्येकं संबंधादाह। यल्लोपादय इति द्वन्द्व-
त्यागेन तथा व्याख्यानस्याद्यादिशब्दद्वाराफलमाह। तेनेति। नन्वेवं दीर्घादीति
व्यर्थमेवेत्यत आह। यल्लोपादीति। वैचित्र्यायेति। सूत्रभाष्यमतभेदसूचनायेत्यर्थः।
यद्वा भाष्यमते वर्ज्यकोटौदीर्घोप्युप लक्षणत्वेन ग्राह्य इति सूचनायेत्यर्थः। लिंग-
त्वमुपपादयति। नहीति। ननु द्वंद्वे लोपोबलीयानिति सिद्धांतादादावचोऽञ्णि-
तीत्यस्यादावप्राप्तिः। स्वविधावस्थानिवत्वादनंतरमपि नेत्यत आह। अतइति।
लघूपधत्वसिद्धिद्वारा लोपहेतुकत्वं तस्य बोध्यम्। नन्वेवमपि क्विलुगुपधात्वेति नि-
षेधात्तत्वं दुर्लभमेवात आह। क्विलुगिति। ह्रस्वादकेकांतखोपधादित्यस्य पारि-
खीय इति लक्षेत्र इत्यर्थ एवव्यावर्त्यमाह। नान्यत्रेति उपधासंज्ञायास्तद्धेतुका-
कार्यां तरेचेत्यर्थः। अतएव चङ् परनिर्ह्रासग्रहणं तत्र चारितार्थमिति भावः।
नाच्त्वादितिपाठः। नाच्त्वादिति भाव इत्यपपाठः। नन्वादेशापेक्षया व्यवहित
पूर्वत्वसत्वेपि तन्निमित्तापेक्षया तत्वात्कथं तत्पक्षेप्येतद्दोषोक्तिरत आह। पूर्वत्व-
चेति। अत्र। पूर्वविधावित्यत्र। स्वरे इति। अन्यथा तत्र रेफषकाराभ्यां व्यवाये-
तदप्राप्त्यातदुक्तिर्निषेधे व्यर्था स्यादिति भावः। अतः। तादृशपूर्वत्वग्रहणात्। अ-
पिश्च। मादृशतत्पक्षयोः समुच्चयः। यत्तु अंतरंगपरिभाषया ऐचारसिद्धत्वान्मूलटी-
के चिंत्ये नाजानंतर्य इति नित्यानास्त्येव वा। एवं च त्रयाणामपि पक्षाणामदुष्ट-
त्वं निमित्तापेक्षया पूर्वत्वपक्षे लवनमित्यादाववाद्यभावापत्तिस्तु किरतोलवन इ-
त्यादि ज्ञापकान्नेति न्यासकृदनुयायिमंदस्तन्न। आतिदेशिके कार्ये न्तरगत्वस्य
दुरुपपादत्वात्तद्वैयर्थ्यापत्तेश्च। ज्ञापकाश्रयणे गौरवाच्च। प्रकृतसूत्रभाष्यवार्तिक-
विरोधाच्च। अतएव तथा न्यासकारोक्तिखंडनपरकौस्तुभसंगतिरिति दिक्। एवं सू-
त्रेश्रुतत्वात्तस्यैवावधित्वमित्याह। स्थानिन इति। प्रतीकं धृत्वा तथोक्तौ संग-
तिमाह। अन्तेति। यत्तु विधिशब्दः कर्मसाधनः पूर्वेण शेषषष्ठ्या समासे द्विर्व-
चनाद्यसंग्रहेपि कर्मधारये न दोष इति रत्नाकरः। तन्न। तस्य पूर्वनिपातापत्ते-
कर्मसाधनस्य बहिरंगत्वाच्च। एकेन विधिशब्दः कर्मसाधनः स्थानषष्ठ्या च समा-
सइत्यपास्तं। द्विर्वचनादिषु विधिशब्दानन्वयापत्तेश्च। तत्र कर्मधारयेवैरूप्याप-
त्तेश्च। एकेन विधिशब्देन युगपत्समासद्वयानुपपत्तेश्च। एषोयन्हसतीत्याद्यसिध्यापत्ते-
श्च। इयमेवारुचिमूलंतु नैतद्व्याख्यानं बोधिता एतेन तथाव्याख्यानं स्वीकुर्व-
न्मंद बंधस्येवांधलग्नस्येति न्यायेनप्रत्युक्तः। तदाह। विधीति। इत्येवमिति। अ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्येवं फलितव्याख्यान इत्यर्थः शाब्दं तु पदचरमावयवकर्मकविधाविति बोध्यम्। यत्तु कैयटेनवृत्त्रवंतमाचष्टे इति णिचि टिलोपे विचि रूपमिति मतम्। मतुब् लुकष्टिलोपापवादत्वात्। सन्दृष्टवृत्त्रं वृश्चतीति क्विपि तमाचष्टे इति णिचि टिलोपेविजित्युक्तम्। प्रकाशेप्येवं। तन्न। अतउपधाया इति वृद्धेर्दुर्वारत्वात्। अतो मूलेत्रेतीत्यादितूठिति। वलोपापवादत्वादिति भावः। हेतोः साकांक्षत्वादाह। णिलोपस्येति। तथाच वलपरत्वाभाव इति भावः। वृद्धिवारणायाह। टिलोपस्येति। अस्य। वृत्त्रशब्दस्य। पदत्वाभावादिति। प्रातिपदिकाण्णिजुत्पत्तेः। नचैवं मूले पदत्वादित्येव सिद्धेऽवयवोक्तिर्व्यर्थेति वाच्यम्। अंतशब्दस्य समीपवाचकत्वमिति सुबन्ताण्णिजिति मतेपि सिद्धिरिति च ध्वनयितुं तथोक्तेः।एतेन णिचि वक्ष्यमाणरीत्या पदत्वस्यैवाभावेन तदनवयत्वादिति मूलोक्तिश्चिन्त्येति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। तद्रीतेः खंडयिष्यमाणत्वाच्चेति भावः।कुतोसिद्धिरिति। तथाच वृत्त्रवयतेरप्रत्ययः वृत्त्रव् करोतीत्यार्ष्टमिकभाष्यविरोध इति भावः। विज् बहिर्भूतसुब्हेतुकपदसंज्ञाहेतुकनिषेधेन विजुत्पत्त्यव्यवहितवेलायां वलोपप्रतिबंधकप्राप्तातिदेशबाधोवक्तुमशक्य इति ध्वनयन्नाह. अंतर्वर्तीति। कदेशेति।तथाच लौकिकन्यायविषयोयं नतु शास्त्रीयस्थानिवद्भावादेः एतेनांतर्वर्तिसुब् निमित्तपदसंज्ञायां बाह्यणिच् हेतुकटिलोपस्यासिद्धत्वादचः परेति स्थानिवद्भावाद्धरदत्तमतांगीकारेपि प्राचोक्तव्याख्यानेन दोष इति मंदोक्तमपास्तम्। असिद्धमित्यत्र प्रत्यासत्यान्तरंगादिपदेन शास्त्रस्यैव ग्रहणेनात्राप्राप्तेः। तन्न्यायस्य लौकिकत्वात्। अतएव तल्लभ्यपदत्वस्याशास्त्रीयत्वे नांत्यपक्षोप्ययुक्तः। वक्ष्यमाणरीत्या न पदांतेति निषेधाच्च। तदाह। वांतिपोति। अपिना ईकारांतादि समुच्चयः।यत्तु पदान्तस्य स्थाने इत्यादि वर्णाश्रयत्वादित्यंतमनूद्यअट्टणेडित्यादि सिद्धये निषेधस्य वर्णप्राधान्ये एव प्रवृत्तेराकरोक्तत्वात्। कौस्तुभे अचः परेति सूत्रे पटयतीत्यत्र जश्त्ववारणाय तादृशभत्वेन पदत्वबाधस्याभ्युपगमाच्चेति दूषितवान् रत्नाकरस्तदसदिति ध्वनयितुमाह। स्थानीति। शेषपूरणमेतत्। उपस्थितत्वात् प्रत्ययेत्याद्यक्षरार्थः। उभयत्र बहुव्रीहिरिति भावः।नन्वेवं व्याख्याने उत्तरासंगतिः अंत्यप्रत्ययग्रहणात् तल्लक्षणं यथा स्यात्। वर्णलक्षणं माभूत्। गोहितमित्यादि भाष्येणवर्णाश्रये तस्याभावोक्तेर्नस्थानिवत्वस्येत्यत आह। णाविति। अयं च टेरित्यत्रोक्तणाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येति वार्तिकैकदेशानुवादः। एतेन प्रातिपदिकादित्यादि गणसूत्राणामप्रामाण्यम्। हेतुमतिचेत्यत्र तत्करोतीति वार्तिकात्तेः। एवं च प्रातिपदिकादेवणिजुत्पत्तिलाभ इति सिद्धांतो ध्वनितः। यद्य-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पि भसंज्ञाभावे न दृश्यते तथाप्युदाहरणमेतन्न परिग्रहणमिति भाष्यानस्या
पि ग्रहणं तेन स्रजयतीत्यादौ कुत्वाभावः स्रगित्यादौ तत्वं च सिध्यति तदाह
वर्णाश्रयमिति। वर्ण अल् आश्रयो हेतुर्यत्र तदित्यर्थः वर्णाश्रयत्वादिति मूलस्याप्यय
मेवार्थः। एवं चाल्विधित्वादिति फलितं तदाह। एवंचेति । अल्विधित्वेऽस्य
थैः। एवं च नेदं तन्निषेधतरं किंतु स्थानिवत्सूत्राप्रवृत्तिबोधकं सुध्युपास्य इत्यत्रा
नेनेत्यादि कौमुदीग्रंथवदिति प्रागुक्तरत्नाकरोक्तिरयुक्ता । पटयतीत्यत्र णिच्
त्वेन प्रत्ययलक्षणप्राप्त्यादितीयहेतोरसंबद्धत्वाच्चेति भावः। नन्वेवमपि प्राधा
न्यात्कार्यातिदेशपक्षे ऽतिदेशसूत्रस्यातत्वेनेदं दुर्वचमत आह। कार्यातिदेशेपी
ति। भत्वरूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा कार्यस्यातिदेशेपीत्यर्थः। अतिदेशस्यापीत्य
पि रूपदेशसमुच्चायाकः यथा श्रुतमूलस्य भङ्त्वा व्याख्याने बीजमाह। प्रत्ययेति
प्रत्ययहेतुककार्यबोधकसूत्रमित्यर्थः। साधारणमिति। तन्मात्रवृत्तीत्यर्थः। एवं च
सुदृषत्प्रासाद इत्यादौ दीर्घत्वमिवात्र भत्वमतिदेष्टुमशक्यम्। वृषण्वस्वश्वयोरित्यने
नान्यत्रापि विधानात् एतेन वार्तिकमते यद्यप्युत्तराविषयतया तत्राप्राप्तिरेव त
थापि भाष्याभिप्रायेणेत्थमुक्तमिति मान्योक्तिः । प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्
नियमशास्त्राणां विधिमुखेनैव प्रवृत्त्या यथा श्रुतलमूलसौष्ठवे भङ्त्वा व्याख्या
नमयुक्तमित्यपास्तं च। तत्पक्षे उक्तरीत्या तदप्राप्त्यावर्णाश्रयत्वादित्युत्तरासंगते
अज्ञानेनशंकायामपि नियमार्थत्वादित्युत्तरौचित्याच्च। यथाश्रुतमूलासंगतेरुक्त
त्वाच्चेति दिक्। लक्षणमितिनियमेति। एतेन नियमशास्त्राणां विधिरूपेणैव प्र
वृत्तिः सूचिता। अन्यथायन्नतदभावस्तत्रैतदभाव इति नियमेतिब्रूयात् । न
त्विति। सुदृषदित्यादौ दीर्घापत्तेः। तथाच वार्त्तिकमतमेवायुक्तं मत्वर्णडित्यादि
सिद्धिस्तु नाभ्यस्तस्येत्यतोचिनेत्यनुवर्त्यवाक्यभेदेन व्याख्यानेनेति स्पष्टं भाष्या-
दौ तथाच मूलकृतोपि स्थानिवत्सूत्रव्यापारोचेष्टो न प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य तदाहे
तिभाव इति। भत्वमिति । तथाच समानावधिकत्वाल्लौकिकन्यायप्राप्तपदत्वस्य
तेन बाधेन निषेधाप्राप्त्या टिलोपस्य स्थानिवत्वेनावलपरत्वात् । प्राचोक्तमतेपि
लोपः सुवार इति भावः। अपिः संभावनायां च आपत्ताविति । तत्समकाल-
मिति शेषः। लक्ष्यभेदात्। तथाच जायमाना भसंज्ञा ईकारात्तादौ स्यादिति भि
न्नावधिकतया तद्बाधो वक्तुमशक्य इति भावः। तदाह। वान्तइति। पदत्वेति। उक्त
न्यायप्राप्तेति भावः। नचटिलोपस्थानिवत्वस्य वांते पदत्वस्थापकत्वेन निषेध-
प्राप्तिद्वारा पदांतस्थानिकवलोपप्रापकत्वेन निषेध इति वाच्यम्। णिलोपस्था
निवत्वस्यापि निषेधप्रतिबंधद्वारा तादृशवलोपप्रतिबंधकत्वेन निषेधात्। विनि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

गमकाभावेन साक्षात्परम्परया वा सिद्धान्तेपि पदचरमावयवादि साधकस्येव तत्प्रतिबंधकस्यापि निषेधांगीकारात् । अतएव भसंज्ञापि पदकार्यमित्यत्र सूत्रेभाष्ये उक्तमिति दिक् । उक्तार्थमवष्टढयितुं वाऽचः क्रमवृत्तितयोभयोः समकालत्वान्निर्वाह इति सूचयितुं चदाषांतरमाह । प्रकल्प्यवेति । परित्यज्यवेत्यर्थः । पूर्वं ह्यपवादा इत्यपेक्षया विकल्पः । अपवादशब्दो बाधकपरः तत्प्रतीति भत्वेन तदुपजीव्यपदत्वबाधेन नपदान्तेति निषेधप्रतिबंधायेत्यर्थः । ताप्रवृत्तेस्वेति । अन्यथा न्यायासंगतिरपवादशास्त्रनिर्विषयताचेति भावः । नसूत्रेति । सुपइत्यस्याप्रकृतत्वात् । सुप इत्यव सिद्धे गणसूत्रस्यप्रातिपदिकपदासंमतेश्च । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येति वार्तिकोक्तेस्वेति भावः । पदत्वाभाव इति । अतएव पटयति अत्यर राजदित्यादौ जश्त्वकुत्वेन बहिरंगपरिभाषया तु न निर्वाहः । कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । एतेन तयात्र निर्वाहः । अन्यथा सिद्धांतव्याख्यानेपि पटित इत्यादौ त्वदुक्तरीत्याटांते भत्वदौर्लभ्येन पदत्वाज्जस्त्वापत्तेः । अत्यरराजदित्यादावजझलादेशत्वेन तदप्राप्त्या कुत्वाभावायोक्तसमाधेरावश्यकत्वाच्च । नच तत एव तदप्राप्तौ तुल्यावधिकभत्वेन तद्बाधः । नातङ्न्यायेन वैपरीत्यापत्तेरिति मंदोक्तमपास्तम् । तस्माद्वृचवित्यस्य द्विविधव्याख्याने सिद्धिरेवेति । तन्न नैवंव्याख्यानस्येदंफलम् । किन्तर्हि तदितिचेत् अत्ररत्नाकरः वृचवभ्यामिति प्रत्युदाहार्यं । स्वादिष्विति पदत्वस्य तत्र सत्वादिति तन्न नैवं विज्ञायते पदस्यांतः पदांतः किं तर्हि पदेंतः पदांत इति भाष्येण प्रत्यासत्यापदचरमावयवे कर्तव्ये पर पदस्याजादेश एव न स्थानिवदित्याशयकेन नपदांताः परेणः संतीति लणसूत्रस्थभाष्येण च वृचवादेरनभिधानात् । तदुध्वनयन्नाह । चरमेति । आदिना एषोवशः राजानोयंतीत्यादि परिग्रहः । पदचरमावयवप्रतिबंधकस्थानिवद्भावनिषेधोदाहरणमाह । उत्वेचेति । यत्तु अंतरंगे सुलोपे कर्तव्ये बाह्यहेत्वपेक्षयणोसिद्धत्वम् । उत्वे तु नास्याः प्रवृत्तिः नाजानंतर्य इति निषेधादिति । तन्न । सुलोपस्यैव वस्तुतःपदद्वयाश्रितत्वेन बहिरंगत्वात् । सिद्धांतरीत्याचतुर्विधांतरंगत्वस्याभावाच्च । तत्साधकतन्निषेधोदाहरणमाह । कामोति । नचादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादेव न स्थानिवदिति वाच्यम् । वाक्पादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्ते इतिपक्षे तत्त्वसत्वात् । नहि पदांतरनिरपेक्षमेव पदमिह शास्त्रे संस्क्रियते इति नियमः । युष्मद्युपपद इत्याद्यसंगत्यापत्तेस्तदाह । वाक्येति । नन्वेवमपि यलोपविध्योर्युगपत् प्रवृत्त्या तद्दौर्लभ्यमेव । नच परत्वान्निर्वाहः । विप्रतिषेधाभावात् । नित्यत्वंतूभयोः समम् । नच वाचः क्रमवृत्तितया यौगपद्यमपि नेति वाच्यम् । तथापि वैपरीत्याप-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्ते रत आह । तत्र पत्तेइति । पूर्वोपीति । उपपादितमेतत् । एतन्मूलकमेवेति
तादृशांतरंगत्वमूलकमेवेत्यर्थः । एवेनापूर्ववचनत्वनिरासः । वदनक्रियाविशेष
मेतत् । श्रुतेति । उक्तरीत्या परत्वाद्यसंभवेन येन क्रमेण वर्णानामुच्चारणं तक्र
मत्यागे बोजाभावेन च तादृशांतरंगत्वमादाय तत्क्रमेण संस्कारौचित्यादितिभाव
यत्तुव्यक्तिपक्षे कृताण्पदस्यजातिपक्षेखंडनवद्दासंस्कारपक्षे कृताण् पदांतग्रहण
पदसंस्कारपक्षे तदुचितमिति मंदस्तन्न । अदद्रीच इत्यादौ पदसंस्कारपक्षेप्य
इत्यल्लोपस्यस्थानिवत्वाय तदावश्यकत्वात् । यदपि पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरं
ग्यादेश अल्लोपोत्तरं प्रवर्तत इति तत्त्वमेवेति सः तदपि न । उभयाश्रितत्वेपि प
द्वयानाश्रितत्वात् । भत्वाल्लोपविभक्त्युत्पत्तिप्रतीक्षायां मानाभावाच्च । पूर्वस्थि
निमित्तकत्वेन तस्यैवांतरंगतया प्राक् प्रवृत्तेश्च।चौ प्राचां प्रतीचो यदित्य
ज्ञापकेन पदांतग्रहणखंडनं तु वैतंडिकस्य तवैव सुसहमिति दिक् । लोपोनत
ति । आभीयासिद्धत्वंतु नव्याश्रयत्वादि त भावः । एवमग्रेपि । त्वादेरलाभा
ति पाठः । समासदौर्लभ्यात् । तल्लाभ इति । आर्धधातुकत्वादि लाभ इत्यर्थ
लोपस्येति भावः । उभयोरप्रयोगान्नियमाप्राप्त्या कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या न
मासानुपपत्तिः । एवमग्रेपि । ज्ञापनादिति । स्थानिवत्वप्रवृत्तिद्वारेति भावः ।
स्तिचेति । संभावनायामन्वयः । ननु चारितार्थ्येपि फलाभावात् ज्ञापकत्वास
तिरत आह । फलंत्विति । अतएव वरेजादेशो न स्थानिवदित्युक्त्यैव तत्र यल
याल्लोपयोः प्रवृत्योःसिद्ध्या यलोपग्रहणवैयर्थ्ये प्राप्ते तदभावाय मूले दत्तोदा
णसंगतिस्तदाह । यातिरिति । आदिना नधात्विति प्रत्याख्याने लोलुव इ
दि संग्रहः । आर्धधातुके इति विषयसप्तमीत्वेन परनिमित्तकत्वं कथमिति तु
शंक्यम् । वरे ग्रहणेनवाच्च परसप्तमो पक्षस्य ज्ञापनात् । यद्वा । तत्वेपि । विषयता
त्वेणापि । तन्निमित्तकत्वव्यवहारस्य तेन ज्ञापनात् । अतएव गणयतीत्यादौ
वृद्धिः । न चैवमपि आरतीत्यत्र शब्देंदुशेखरे उक्तयाभ्यासकार्ये तदनवयवधा
वयवादेशस्य तत्प्रतिबंधकस्थानिवत्वं नेत्यर्थस्याभ्यासस्यासवर्णे इत्यनेनज्ञा
तत्वमिति रित्या यातिरित्यत्राप्याल्लोपरूपाभ्यासकार्ये तत्प्रतिबंधकतादृशद्वि
याकारलोपस्थानिवत्वस्य निषेधापत्त्या आल्लोपयलोपयोरियानित्यादिवत्तिरि
प्रत्ययमात्रश्रवणापत्तिरिति वाच्यम् । वस्तुतोभ्याससंबंधिकार्यमात्रे कर्तव्येभ्या
स्यानवयवधातुसंबंधि तादृशावयवस्याचोभ्यासानवयवकधातोर्योयमवयव उ
खंडसंबंध्यभ्यासादव्यवहितपराज्रूपस्तस्य वा य आदेशस्तस्याभ्यासकार्यप्रति
कीभूतं स्थानिवत्वं नेति तदर्थेनादोषात् । धात्ववयवत्वस्य सामानाधिकर

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नादेशविशेषणत्वे नादोषाच्च । धातुत्वमुत्तरखंडस्यैवेति ध्वनयितुन्तदनवयवेति विशेषणम् । अतएवाभ्यासकार्ये तदुत्तरखंडादेशस्येत्याद्येतिपरिभाषेंदुशेखरे उक्तम् । तस्याप्यंत्यएवार्थः । यथाचास्यावश्यकत्वं तथा स्पष्टमन्यत्र । वस्तुतो यातिरित्येव फलं नतु लोलुवादीतिस्पष्टं भाष्यप्रदीपोद्योतव्याख्याने मत्कृते इति बोध्यन्तदाह । दिगिति । बाधादिति । एतेन कंडूयतेः क्तिनि कंडूतिरितिवृत्तिकारोक्तमुदाहरणमयुक्तमिति ध्वनितम् । प्रवृत्तिरेवेति । चिकीतीकारस्येति शेषः । तेन प्रतिबंधादिति भावः । एवव्यावर्त्य माह । आकारस्येति । सवर्णानुस्वारयोः । शिण्ढि शिंषंतीति मूले पाठः । शिषेर्लोटो हेर्धिस्ततोऽल्लोपानुस्वारष्टुत्वजश्त्वपरसवर्णाः क्रमेण ततो झरोझरीति वा डलोप इति प्रक्रिया । नचाल्लोपस्य पंचमीसमासपक्षे स्थानिवत्वेन हलः परत्वाभावाड्डलोपो न स्यादिति वाच्यम् । आदिष्टादचः पूर्वत्वेन तदप्रवृत्तेः । पूर्वत्रासिद्धीयनेति निषेधाच्च । डलोपस्यासिद्धत्वाच्चेति भावः । अन्यथा सूत्राशयं वक्तुं शिण्ढीत्युदाहरण खंडयते । नन्वित्यादिना । प्रवृत्तिरिति । अल्लोपस्येति शेषः । तथाच सवर्णग्रहणं व्यर्थमिति भावः । कौस्तुभादिसिद्धांतिनाशंकते । नचास्यादेवेति । सवर्णपदादेवेत्यर्थः । अन्ययोक्तरीत्या तस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नच सवर्णदीर्घादिसंग्रहाय तत् । फलाभावात् । अनुस्वारादिसाहचर्येण त्रैपादिकस्यैव ग्रहणाच्च । तदनाश्रये दीर्घग्रहणेनैव सिद्धेरेतद्वैयर्थ्यापाताच्च । यलोपादिसाहचर्येण सवर्णे कर्तव्ये इत्यर्थस्यैवौचित्याच्चेति भावः । तस्य । अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य । स्थानिवत्वेन । पूर्वसूत्रेण । तत्वमिति । अनादिष्टादचः पूर्वत्वमित्यर्थः । अनुस्वारस्येति शेषः । एवंच प्राप्तद्वितीयस्थानिवद्भावाभावायैतत्सफलमिति भावः । नन्वेवं कंडूतिरिति न स्यात् । कंडूयतेर्यगंतात् क्यजंताद्वाक्तिच्यल्लोपयलोपयोराद्यस्य स्थानिवत्वेनोवङि यणिवोक्तरीत्याचः परेतिस्थानिवत्वादकारेण व्यवायादूठ्वलोपयोरप्राप्त्याहलिचेति दीर्घे कंडूवतिः कंडूतिरिति वानिष्टरूपापत्तेरितिचेन्न अत्र सूत्रे कंडूतिरिति भाष्योदाहरणाज्ज्ञापकात्तस्य स्थानिद्वारकत्वान्नित्यत्वकल्पनात् । एवंच वलोपापवादोठोभयथापिरूपसिद्धिः । अतएव तितउमाचष्टे तापयतीति हरदत्ताद्युक्तिः संगच्छते । अन्यथा तत्राप्युक्तरीत्या स्थानिवत्वेन पुक् न स्यात् । वस्तुतस्तदनित्यत्वेपि तत्र नेष्यतइत्यत्र मानाभावात् । तदुक्तिरयुक्तैवेति तितायतीत्येवरूपमिति बोध्यम् । यद्यपि सवर्णग्रहणेनैवानुस्वाराक्षेपः सुलभः । अन्यथैतद्वैयर्थ्यापत्तेस्तथापि तन्मात्रविषयकत्वशंकावारणाय तद्ग्रहणम् । अतएव सवर्णाविषये सफलतांध्वनयितुं शिंषतीत्युक्तं मूले बहिरङ्गासिद्धत्वं तु न । उक्तोत्तरत्वात् । एतेन सवर्ण-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्थान्यनुस्वारे एव कर्तव्ये स्थानिवत्वाभावो न केवलानुस्वारे इति नियमार्थं
वर्णग्रहणमित्यपास्तमिति मूलकौस्तुभनिष्कर्षः । अत्र मान्योक्त्या तावत्समाधत्ते
फलाभावादिति । यस्मिन्न्नापिते यस्य स्वस्मिन्चारितार्थ्यमन्यत्र फलं तत्ते
न्नाप्यमिति सिद्धांतेनात्रान्यत्र फलाभावादित्यर्थः । नच समाधीत्यादिसिद्धिः फलं
तत्र ह्वद् इय इति स्थिते ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधेनोपधावृद्धेः पूर्वं णिलो
पे वृद्धौ एदेशविकृतन्यायेन प्राप्तजग्ध्याद्यादेशाभावाय णिलोपस्य स्थानिवत्वम
पेयं । तच्चोक्तार्थांगीकारं विना न संभवतिकृतवृद्धेरादित्यस्यानादिष्टादचः पू
र्वत्वाभावादिति वाच्यम् । ण्यल्लोपावित्यस्य णिस्थानिकवृद्ध्यादेर्बाधकत्वेनाप्र
प्राप्त्यावृद्धेःपरत्वेनादौ सुप्रचत्वात् । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वादिरूपान्तरंगत्वे
वृद्धेरादौ दुर्वारत्वाच्च । स्थानिभूतादचःपूर्वत्वेन दृष्टो यस्तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नो
स्यकविधावित्यर्थस्य कृदतिङ्सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनाच्चतेश्च । एतेन नचफलाभ
वसमाद्येत्यादिसिद्धेः फलत्वादितिमंदोक्तिरपास्ता । नच लोलुवादिसिद्धिः फलम्
नचांगवृत्तेपुनरिति संज्ञापूर्वेति च निर्वाहः । कौस्तुभे उक्तएवेति वाच्यम् । आद
याः लक्ष्यासाधकतया निष्फलत्वेनानंगीकारात् । अंत्यायां असत्वाच्चेति
च्यम् । नधातुलोपसूत्रसत्वात् । वार्तिकोक्तप्रत्याख्यानंतु न भाष्याभिमतम् । एवंच स
र्णग्रहणं व्यर्थमेव । अतएव पूर्वत्रासिद्धे इत्यवष्टभ्यवरेयलोपस्वरदीर्घवर्जद्विर्वच
दीनि न कार्याणीति भाष्यसंगतिः । अन्यथा तस्याप्यावश्यकतया तदसंगतिः स्या
अतएव च कंडूतिरिति यथाश्रुतभाष्योदाहरणसंगतिः । एतेनातएवसवर्ण
णं सूत्रे कृतम् । अन्यथानर्थक्यं स्पष्टमेव । कौस्तुभादावुक्तमिति मंदोक्तिर्हरित
चष्टे इति णिचिविचिहरिल्लुनातीत्यादौ तोर्लीति कर्तव्ये प्राप्तस्थानिवत्त्वा
भावाय सवर्णग्रहणं पूर्वत्रासिद्धीये इति तु न तस्य दोषइति निषेधादिति
उनकारोक्तिरपास्ता । उक्तहेतोः । परनिपातयोग्यस्य पूर्वनिपातकरणेन तत्सा
र्थ्येन तत्साहचर्येण प्रतिपदोक्तलत्वस्यैव तत्र ग्रहणादिति भाष्याशयाच्चेति
न्यमतनिष्कर्षः । अभ्युपेत्येदमत्र गुरुचरणाः । लोलुवादिसिद्धिः फलमस्त्येव ।
धात्विति प्रत्याख्यानस्य भाष्यकृतः सिद्धान्तत्वेनाभिमतत्वात् । अन्यथा प्रत्याख्या
ने मरिमृजइत्यादौ मृजेरजादौ संक्रमइति विकल्पप्राप्तिस्तन्निषेधस्य चानुक्त्या
स्पष्टत्वानुमानेन भाष्योक्तान्यव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाण्येन च विकल्पः स्या
आदाविति तु परिभाषालब्धोर्थः । अतएवाचिक्ङितीति भाष्योक्तिः । एतेना
ग्रहणसामर्थ्यात् सुख्याजादाविव प्रवृत्तिरिति हरदत्तोक्तमपास्तम् । एवं च स
तेपितत्कल्पनावश्यकत्वमितिगौरवम् । अन्यथा फलभेदः स्पष्टएव । नचोवङि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नादिष्टादचः पूर्वत्वाभावेपि ततः पूर्वत्वेन दृष्टत्वोल्शब्दात् परस्य गुणे कर्तव्ये तव्प्रतिबंधायाल्लोपस्य पंचमीसमासेन प्राप्तस्थानिवद्भावस्यालभ्येन नोपधागुणः निमित्तत्वेनाश्रितात्पूर्वस्मादिति कैयटाद्युक्तार्थे तु न मानं हेगौरीत्याद्यतिप्रसंगस्य पंचमीसमासानित्यत्वेनैव वारणात् । भाष्यानुक्त्या तदनित्यत्वाभावेपि पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणात् । अचः पूर्वत्वांशे स्वरग्रहणाद्भाष्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानांशबाधेप्यत्र तद्बाधे मानाभावात् । उक्तार्थस्य शब्दमर्यादया लाभाच्चेत्युद्योतोक्तरीत्या निर्वाह इति वाच्यम् । पक्षे दोषश्रौव्यात् । तस्य लक्ष्यविशेषपरत्वाच्च । यत्तु ईदृशरीत्या पंचमीसमासेन तत्वस्य भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणादुद्योतश्चिंत्य इति तन्न । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यत इति नधातुलोपइति सूत्रभाष्ये एवाश्रयणात् । नचैवमप्युद्योतविरोधः तस्यपंचमीसमासस्य लक्ष्यसामान्यपरत्वाभिप्रायकत्वात् । नैचैवं तत्पक्षे वैयाकरणइत्यादौ अनादिष्टादचइकारात्पूर्वत्वेन दृष्टवकारादेरव्यवहितपरस्यैकारादेरुक्तरीत्या आयादेशाद्यापत्तिः । यत्तु भूयास्तामित्यादावार्धधातुकत्वस्यैवात्रैज्विशिष्टे एवादेशत्वं यदागमा इति न्यायेन । तथाच न तेन तदापत्तिरिति तन्न । तन्न्याये तद्ग्रहणशब्देन संज्ञाभूतशब्दस्य शास्त्रोपात्तस्यैव ग्रहणात् । अन्यथा अतिप्रसंगापत्तेः । किंच ऐजागमत्वेपि अवयवत्वे मानाभावात् । अनुनासिकात्पर इति विहितानुस्वारवत् । न च परादिशब्देन विधानादेव तत्वं तस्यतत्वेन बोधकत्वाप्रसिद्धेः प्रत्ययादीनामपि तत्वापत्तेश्च । अतएवादेशनिमित्तापेक्षया पूर्वत्वपक्षे वैयाकरणइत्यादौ दोषमाशंक्याचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धमिति समाहितमचः परस्मिन्नद्याभ्यामिति सूत्रभाष्ययोरन्यथाशंकाया एवानुदयापत्तेरज्ञानतस्तदुदयेपि त्वद्रीत्या तयोरपिपक्षयोरदुष्टतया तदनुक्त्वा पक्षांतराश्रयणेनैवं सिद्धान्तकथनस्यासंगत्यापत्तेः । एतेन पूर्वौ पूर्वावयवौ अभक्तत्वे हि इयाजश्वयजंतस्मादण्णन्ताच्छ्नोन स्यात् । प्रातिपदिकस्याद्वृद्धत्वादिति हरदत्तोक्तमपास्तम् । उक्तभाष्यविरोधापत्तेः । इमामेवारुचिं ध्वनयितुं शब्देन्दुशेखरे तत्र हरदत्त इति लिखितम् । अत एव तथा प्रयोगानुच्चारणं तत्रेति तदभाव एवेतिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्महद्वैषम्यमिति दिगिति वाच्यम् । ऐज्विधिसामर्थ्येन तदभावकल्पनात् । अवध्यवधिमतोः साजात्येन पंचमी समासस्य बेभिदितेत्यद्युदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येन च ततः पूर्वत्वेन दृष्टस्य साच्कस्यैव ग्रहणाच्च । अत्र च लावयतेर्लौरित्यादेः कौलुममिति लक्ष्यत्वस्याकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः कार्यः । ततः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिरिति खंडनपरभाष्यमपि मानम् । षत्वतुकोरिति ज्ञापकादतरंगत्वमनित्यम् । एवं च नित्यत्वा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सिलोपः । वृद्धिस्तु अकृते णिलोपे उपदेशेन कृतेत्वतिदेशेनेत्यनित्या । वार्ति
प्रसिस्तूक्तरीत्या नेति तस्याशयः । कैयटस्य तु प्रमाद एवेति स्पष्टमुद्योते । अ
योक्तरीत्या ततः पूर्वस्मान्नशब्दादव्यवहितपरौकारस्यावादेशरूपकार्यसत्वेन
दावश्यकत्वे तदसंगतिः स्पष्टैव । प्रलौरित्यादौ तु पूर्वधातुः साधनेनेति सिद्धां
दनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावः । एवंवैयाकरणः सुद्यौरित्यादावपि अंत्येततो
वहितपरत्त्वाभावश्चेति बोध्यम् । ऐतेनैज् विधेरुत्तरत्रसाफल्येन तत् सामर्थ्या
त्सिद्धिरयुक्तेत्यपास्तम्। किंच द्वारादीनां च श्वादेरिजीत्युभयविषये साफल्येपि
द्याभ्यामित्यादि सूत्रचतुष्टयविषयेष्वश्रवणेन वैयर्थ्यमेवेत्त्याशयात् । भूयसा व्यप
इति न्यायात् । अतएवोद्योतादौ आद्यहेतुरेवोक्तः । दयूरित्यत्रोक्तरीत्यादस्य
च्कत्त्वाभावेन ततो व्यवहितस्य कार्याभावेन च स्थानिवद्भावस्यैवाप्रवृत्या न
षः । कंडूतिरित्यत्रापि न दोषः । ततः पूर्वत्वेन दृष्टत्वस्य डांते सत्वेपि वकार
कारेण व्यवहितत्वात्तदप्राप्तेः । पूर्वस्येव परस्यापि अनुपदोक्तरीत्या साच्क
ग्रहणेन यत्रादेशपक्षेपि न दोषः । एतेन पक्षद्वयेपि तत्प्रयोगासिद्धिः । तत्वेन
ष्टादुकारांताद्वलंताद्वा पराव्यवहितवस्योठि तदापत्तेरित्यपास्तम् । उक्तहेतो
अतिदेशदृष्टत्वादीर्घस्यासिद्धत्वेन ह्रस्वोकारांतत्वेपि तस्य ततः पूर्वत्वाभावा
तस्मादुद्योतोक्तपक्षोपि सम्यगेवेति न तद्विरोधः । किंच प्राचामनुरोधेन तये
त्वात् । एवं च प्रत्याख्यानस्य युक्तत्वे लोलुवादि सिद्धिः फलमिति युक्तमित्या
तन्मते पूर्वहेतोरयुक्तत्वादाह । तद्वदिति । अकारयुत न इत्येवंमानुपूर्वीसा
स्येत्यर्थः । अतिदेशेति । इष्टशातिदेशेत्यर्थः । अस्यकार्यातिदेशत्वेन रूपान
शात् । तस्यानुपूर्वीरूपत्वात् । तस्याः स्वरूपरूपत्वात् । समुदयस्यास्थानि
च्च । एतेन । वचनात् किं किं न भवतीत्यतिदेशसहस्रेणेत्ययुक्तमित्यपास्त
अपिः कैमुतिकन्यायसूचकः । ननु मास्तु तदतिदेशः । उक्तयुक्तेः । किं तु त
जीव्यकाचः परेति स्थानिवद्भावे कार्ये पूर्वं सूत्रप्रवृत्तिः । अचः परेति स्थानिव
स्तेनातिदिश्यते इति फलितोर्थः । एवंचाशास्त्रीयत्वशंकापि न यगा तासौ
त्यानिट्त्वादीनामप्यतिदेशापत्तिः स्यात् स्पष्टं चेदं कौस्तुभादौ इति चेन्न
दृशकार्यातिदेशस्य भाष्यासंमतत्वात् । निमित्तरूपकार्यस्यैव तत्र ग्रहणात् ।
एव स्यान्यल् विधिप्रतिषेधे कुरु वधपिबां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येतदुपपादन
सेरे स्थानिवद्भावादंगसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वादि तत्र लघूपधगुणादिः प्र
तीति भाष्यं संगच्छते । किंचानयारीत्या तासौ नित्यानिट्त्वापेक्षेण् निषेध
देशप्रवृत्याघट्टकुटीप्रभातन्यायापत्तेः । एतेन यत्तु शिण्ढीतीत्यादिविस्तर इत

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मनूद्योक्तरूपाः कौस्तुभोक्तफक्किकाएवं संलिख्य एतेन तद्घटितेत्याद्यशक्यत्वा-दित्यंतमप्यपास्तम्। स्थानिवदिति कार्यातिदेशात्। अन्यथा तदानर्थक्यमेवेति मंदोक्तिरपास्ता। नन्वचः पूर्वत्वं नामाज्वधिकत्व विशिष्टं पूर्वत्वं नत्वज् विशिष्टं तत्वम्। अत एव तन्नानुपूर्वीरूपं किं तु अतिरिक्तोधर्मस्तस्य चातिदेशः सुलभ एवेत्यत आह। भोभगो इति रीत्येति। साच प्रागुक्ता वक्ष्यते च। तस्य। तादृशपूर्वत्वस्य। लब्धत्तीति। नकारवृत्तीत्यर्थः। एतेनांधपरंपरया कौस्तुभोक्तरीत्या साधारणत्वनिवेशेन दूषयन्मंदः प्रत्युक्तः भाष्यरीतेरज्ञानात्। ननु मूलक्रम्मतेनायमल्विधिरत आह। विशेषणेति। अज्रूपस्यालोविशेषणत्वे नाश्रयणाच्चेत्यर्थः। तथाच पूर्वसूत्राप्राप्त्या तत्वाभावेनाचः परेत्यस्याप्राप्त्या सवर्णग्रहणं व्यर्थमिति युक्तमेवेति भावः। इदंचात्र सवर्णादेशमभिप्रेत्य। वस्तुतोत्र तस्यैवाभावेन णस्य पाठोऽयुक्तः। किंत्वनुस्वारस्यैवेति नैतल्लक्ष्याभिप्रायासूत्रक्रतः। सवर्णपदोक्तिरीत्याह। भाष्य इति। प्रत्याख्यानेन्वेति। अवष्टंभोत्रस्वीकारः। स्वरेति। मूलरीत्येदम्। सिद्धांते तु दीर्घोप्युपलक्ष्यत्वेनात्रबोध्यः। अत्र। सूत्रे। तेनैव सिद्धिरिति शंकामपाकरोति। तस्यचेति। चस्त्वर्थे। प्रतिप्रसवइति। तस्य दोषःसंयोगादीति। वचनेनेत्यर्थः।वात्र। शिंढीत्यत्र। स्थानिवत्वेनेति। कौस्तुभाद्युक्तरीत्या ततः पूर्वस्माच्छिइत्यस्माद्व्यवहितपरस्य व्यपदेशिवद्भावेन साच्कत्वमित्युद्योतोक्तरीत्या वा तस्य परसवर्णे स्थानिवत्वेन व्यवधानादित्यर्थः। एतेन सवर्णग्रहणसामर्थ्यादल्विधावपिस्थानिवद्भाव इत्यपास्तम्। ननु वार्तिके प्रतिपोक्तणत्वग्रहणेनात्र निषेध एवात आह। णत्वेति। तदंश इत्यर्थः। लत्वांशेतु सास्त्येवेत्युक्तम्। अत एवैतदुक्तिः सफलेति भावः। उपपादेति। अष्टन् शब्द इति शेषः। अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यनुवृत्त्या णादेः खंडनेन सर्वस्य लाक्षणिकत्वमेव। णत्वग्रहणं मास्त्विति कौस्तुभमतेन्तरंगपरिभाषया तदभाव इति भावः। एतेन तत्र णत्वग्रहणप्रत्याख्यानेन परसवर्णप्रवृत्त्या शिण्ढीति रूपसिद्धिरिति मंदोक्तमपास्तम्। ननु कौस्तुभाद्युक्तरीत्योः खंडितत्वेन सवर्णस्यैव लाभोत आह। किं चेति। दीर्घादिति।इदं च जश्त्वासिद्धत्वाय नतु लोपस्य तस्य सर्वथा तत्वात्। शिनष्टीत्यत्रश्नल्लोपानुस्वारष्टुत्वानि प्रागुक्तानि ततोलोपपरसवर्णयोरप्राप्त्याजश्त्वम्। ततस्तस्यासिद्धत्वात्परसवर्णाप्राप्तिरिति भावः।ननु डलोपे सिद्धश्रूयमाणढंम त्वातप्राप्तिरेवात आह।झर इति।नचैवं डं मत्वा स्यादिति वाच्यम्। उक्तोत्तरत्वादिति भावः।युत्तु प्रत्ययःपरश्चेति ज्ञापकान्नमुने इति योगविभागाद्वा परसवर्णग्रहणाद्वा पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानित्यत्वेन ययपरत्वमिति मन्दस्तन्न। ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वात्। योगविभागस्याप्रामाणिकत्वात्। परसवर्णग्रहणाभावा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त् । सूत्रमते सवर्णपदस्य वक्ष्यमाणरीत्या चारितार्थ्याच्चेति दिक् । क्विपीति कौलुममिति तु क्वाचित्कमिति भावः । सवर्ण इति । कर्तव्ये इति शेषः । एवम पि । ननु तस्य क्वाचित्कत्वेपि येन विधिरिति सूत्रभाष्ये पाठयतेः पाद्पद इति वक्ष्योक्त्या तद्विषयत्वस्य वाच्यत्वेन तेनात्र सिद्धिरत आह । हरितेति । अ ऽरुचिसूचयन्नाह । अत्रेति । अपिर्णिलोपसमुच्चायकः । नुनु पंचमीसमास प्रत्याख्याने नियतविषयत्वे वा नैतत्फलं तस्य किंच सवर्णस्यैव सूत्रे तेन य न्न पूर्वसवर्णादिरत आह । हरिन्नमतीति । प्रक्रिया तु सैव तद्ग्राहत्यर्थत्वादि षष्ठीसमासेन प्राप्तस्थानिवद्भावव्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । पदसञ्ज्ञायां स्थानिवद्भा स्तु न । अपूर्वविधित्वात् । सात्रपिपद मेति पद्येनपदान्तेतिनिषेधात् । अनुना कपदांतविधौ नेति निषेधो न । सिद्धांते तदप्रवृत्तेः । एतेन । पूर्वत्रासिद्धीयेनेत्य न । वेतस्यानित्यात्वसिद्ध्यापत्तेर्वारणाय स्वीकृतसप्तमीसमासपरभाष्यप्राम । य तत्र पदांतविध्यन्यविधेर्ग्रहणवत् पदांतान्यजशो जश्पदेन् ग्रहणवच्च पदांता सवर्णस्यैवसवर्णपदे ग्रहणमिति पाद्रसतीत्येवलक्ष्यं सत्यभिधाने तदभावे तु त्यफलं सवर्णग्रहणमित्युक्तिः । त्रिपाद्या असिद्धत्वे नस्थानिवत्वाप्रवृत्त्या निषे योगेन पाद्रसतीत्यादि लक्ष्यासंगतिरन्यथा सिद्धेति मंदोक्तिश्चापास्ता । उ क्तेः । तदा निषेधसत्वाच्च । ग्रिंढीत्यस्याप्यसंगत्यापत्तेश्च । सवर्णग्रहणेन पूर्वत्रा सिद्धीयेनेत्यस्यानित्यत्वेन निर्वाहस्तु ममापि सम इति दिक् । ननु अनुनासिका धेः कथं सवर्णविधित्वमत आह । येति । इयं रीतिरनुपदमेवस्फुटीभविष्यति तत्र । यरोन्विति सूत्रे । सवर्णेति । अनुस्वारस्ययथीत्युत्तरसूत्रादेकदेशभिन्नान्य रस्यादिस्त त्फलं चतुर्मुखादि व्यावृत्तिः । सप्तम्यन्तपाठस्तु भाष्येदूषित एव तदा अन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः । स्त्वीति पूर्वान्वयि । प्रतीयते इति । वेदभाष्यतो वम् । एवं च महस्यम इति सः संज्ञाचेयंसंमिल्यभोजनस्य सूत्रं तु वृत्यनुसारेणेति भ वः । इदं चानुकरणं अतोत्रकथमस्याप्रयोग इति न शंक्यम् । छांदस इति । अत ए बहुलं छंदसीति मूले उक्तम् । अन्यथा स्वतंत्रधातुना सिद्ध्या तत्कथनासंगतिः । उ धादिलोपार्थं तस्यावश्यकत्वमिति तत्त्वं वर्णपदेनान्यार्थं तस्यावश्यकत्वमि ध्वनितम् । नन्वमरप्रामाण्यात्स्वतंत्रधातोरेव बाहुलकात् क्तिनि पृषोदरादित्व त्सर्वलोपे लोकेपि साधुरिति चेन्न । तत्पक्षे सग्धिरित्यस्यासिद्धिमाशंक्य नै घसेरूपं किंतु सवेरिति समाधाय छांदसो वर्णलोपो वेत्यन्यसमाध्युक्तिपरभा प्रामाण्येन लोकेऽनभिधानप्रतीतेः । तदाह । स्पष्टमिति । अत एवाह । लो त्विति । प्राप्तेति । प्राप्तस्य विशेषणेनेत्यर्थः नन्वेकत्वसंख्येत्यादेर्द्विवचनाद्यंतेन ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

समासे प्राय एकत्वसंख्यैव भासत इत्यर्थः। उत एकवचनान्तेनैव समासात्। सैव-प्रायो भासते इत्यर्थः। उत व्ययादिवदौत्सर्गिकैकवचनांतेनैव समासे न संख्या-नवगम इत्यर्थः। नान्त्यः। उदाहरत्वात्। द्वित्वादिकमिति वाक्यशेषविरोधापत्ते-श्च। न मध्यमः। कुमार्योरगारमित्यादि ईदूदेत्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः। तथा स-ति क्वचिदेकत्वसंख्या न भासते इत्यस्यैव फलिततयाग्रे वक्तव्यत्वेनोत्तरग्रंथासंग-तेश्च। नाद्यः। द्वित्वादौ द्विवचनादि तत्रैकत्वस्यभानमित्यत्यंतविरुद्धत्वात्। गौणीमुख्या वेति सिद्धांतविरोधापत्तेश्च। अत एवैकांगारमिति भाष्यंसंगच्छते। अत आह। अभेदैकत्वसंख्येति। यत्तु कैयटादयः। वृत्तावभेदैकत्वसंख्योपसर्जने-षु भासते विशेषभाने तात्पर्यग्राहकासत्वे इति प्राहुः। तस्यायमर्थः। अभेदेना-विभागेन संख्यात्वसामान्येनेति यावत्। एकत्वसंख्यातदादि संख्या एकत्वपदं सर्वसंख्योपलक्षकं वा सर्वसंख्याविशेषाणांसंसर्गरूपेण सामान्यसंख्या रूपेण भा-नमिति यावत्। सत्वभूतत्वात्। संख्यायोगावश्यकत्वेनैकार्थीभाव बलात् का-रणीभूतपृथगुपस्थापकपदज्ञानाभावाद्विशेषसंख्याभानाभावेन च तथैव भानम्। मधुनिसर्वरसानां रसत्वेन भानवत्। यद्वा परित्यक्तविशेषसंख्या सामान्यमभे-दैकत्वसंख्या अत्र पक्षे संख्यात्वेन सामान्यं भासते नतु विशेषा इति पूर्वतो विशेषः। संख्यावद्राजसंबंधीति पक्षद्वये बोधः। अत एव तत्र राज्ञो राजावेति जिज्ञासा विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमादित्याहुस्तन्न। तथा बोधाननुभवात्। द्रव्यस्य संख्याव्यभिचारेण तद्ज्ञानसंभवात्। विशेषजज्ञासा-याः स्वारसिकत्वाभावेन स्ववासनाकल्पितत्वाच्च। अत एव भाष्येऽभेदैकत्व-संख्येति व्यवहारो भासत इति च नास्ति। तेन रूपेण संख्याभानस्यान्यत्राद्दष्ट-त्वाच्चात आह। संख्येति। सामान्यरूपेण सामान्यस्य विशेषाणां चाभानमित्य-र्थः। एतेन वृत्तौ संख्याविशेषो न भवतीत्यस्यैव समर्थसूत्रभाष्ये उद्योतमंजूषयो-रोक्त्या तद्विरोध इत्यपास्तम्। तथाच विशेषाद्यनवगतिरभेदैकत्व संख्यापदेनो-च्यते भेदसहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्य सामान्यस्य चाभानमिति तदर्थः। राजसंबं-धी पुरुष इत्येव बोधः। राजत्वेन च राजा एको ऽनेके वा। इदंचोपसर्जनार्थे। संख्याबोधकशब्दाभावे तत्सत्वेतु भवत्येव तेन द्विपुत्रादौ न दोषः। एवं मासजा-तो युष्मत्पुत्र इत्यादौ शब्दशक्तिस्वाभाव्येन मासत्वादिना वस्तुत एकत्वादिविशि-ष्टव्यक्तिबोधः। अत एव द्वितवादिकमिति मूलसंगतिरित्यन्यत्र विस्तरः। तदाह। विग्रहइत्यादि। समर्थसूत्रभाष्ये यथा श्रुतमूलोक्तानुपूर्व्यर्थयोरभावेप्युक्ततदर्थ-स्य तत्र सत्वात्तत्रैवान्वयभ्रमवारणायाह। संयोगेति। इदमेवध्वनयितुं समर्थसू-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्रे भाष्ये स्पष्टमिति प्रागुक्तिः। अन्यथेष्टार्थसिद्ध्यभावः। तथाच हि यतः वृत्तावि- त्यादिलभ्यमित्यंतमतः प्रत्येकमित्यादिग्रहणमित्यंतमिति भाष्ये स्थितमिति यो- जनया तदंशे संवादोयं न तु वृत्तौ होत्याद्यंशे इति बोध्यम्। परं तस्य भाष्यस्यैक- देश्युक्तित्वेनासाधकत्वादिदमयुक्तम्। तद् ध्वनयन् तत्फलितं मूलकृदिष्टमाह एवंचेति। अंतपदस्योक्तफलकत्वस्य तादृशभाष्यारूढत्वेचेत्यर्थः यत्वन्वर्थसंज्ञावि- रोधाद् दुष्टोयं पक्ष इति कैयटादयः। तन्न। तथासति घटपटौ संयुज्येते यत्रे- त्यादौ संयोगानुयोगिनः प्रतियोग्यन्यस्यैव प्रतीतेर्व्युत्पन्नतया पदवाक्यरूपसमूहस्य संज्ञापत्तेः। तस्मान्महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेन। अत एव गर्गदंडनन्याये सहग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये। न तु तथा तदेतद्ध्वनयन्नाह। स्यानंतरादितीति बहुव्रीहिणा तस्य बहुवचनांतस्यानेकहल्विशेषणत्वं प्रतीयते प्रत्येकसंज्ञावादि- नातूपलक्षणत्वं तस्य वाच्यम्। तच्च न तत्वे संभवति तत्वस्यान्याय्यत्वादितिभा- वः। एतेन सिद्धांते इवाचाप्यनंतरादित्यस्य हेतुत्वेन तदविरोध इति मंदोक्तिर- पास्तम्। नन्वेवं गर्गदंडनन्ययाश्रयणस्य भाष्ये निर्बीजत्वापत्तिरत उपल- क्षणत्वमेवेष्टम्। किञ्च विशेषणत्वमेवास्तु अनेकेषान्तत्वस्यप्रत्येकसत्वे त- त्वद्धि- कारादिविशेषणफलन्तुव्यवहितहल्व्यावृत्तिरतआह। फलाभावेनचेति। त- चैव। संयोगसंज्ञासूत्र एव। ध्वनिततयेति। सहग्रहणाभावे प्रत्येकापत्तौ निर्या- यादित्यादि दोषमात्राधायकग्रंथेनेत्यर्थः यदि तत्पक्षस्यफलंस्यात्तदा तदु- क्तं स्यात् तस्मात्तदभाव एवेति भावः। यद्यंतपदस्य फलांतरंस्यात्तर्हि तत्साम- नोक्तार्थोक्तिरयुक्ता स्यात्तस्य तदाह। अंतेअति। एवव्यावर्त्यमाह। नन्विति। फ- लान्तर इति। अंतग्रहणस्येतिशेषः। तस्य यत्फलांतरं तद्विषयकअभिनिवेश- गृह इत्यर्थः। एतेनोक्तभाष्यं संयोगपदं लुप्तषष्ठीद्विवचनांतमित्यर्थमात्रपरं तत्- वंतः सूत्रकृतोपि इदमेवेष्टम्। फलं त्वस्तिसिच इत्यत्र सकारनिवृत्तिः। मूलोक्तं तु युक्तम्। व्यान्तत्वस्योभयत्राभावादिति मान्यशंकानुयायिमंदोक्तिरपास्ता। नै- मित्यादिशब्दानां विग्रहस्य परिनिष्ठितरूपप्रदर्शनस्य चासङ्गत्यापत्तेः। यथोत्तरं नीनां प्रामाण्येनाफलांतरतया ऽगत्या एकस्यान्तपदस्य गौणत्वांगीकाराच्च। स्तिसिच इति द्विसकारको निर्देश इति भाष्य विरोधापत्तेश्च। अतएव तत्- ष्यस्यान्याश्रयकत्वाच्च। लोपश्चेत्यत्रातिप्रसक्त्या तद्भाष्यविरोधापत्तेश्चेति क्। प्रक्रिया प्रकाशोभयोक्तिंखण्डयितुं फलांतरसंभावनां च बोधयन्ननुवद- र्शयति। संयोगसंज्ञासूत्रस्थभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः। सरूपसूत्रभाष्यविरोधादि- तद्भावः। एतदिति। अन्यथा वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तादृशेति। सिद्धान्तासिद्धेतदर्थो-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

न्तलच्याभावादित्यर्थः। यद्यपि सरूपसूत्रे पृथक् सर्वेभ्यो विभक्ताविकशेष इति प-
चेत्ययोर्निवृत्तौ वृचस् स्स् इति प्रसज्येतेत्याशंक्य संयोगांतलोपेन सिद्धमिति भा-
ष्ये स्पष्टंलत्तमुक्तम्। कैयटस्तु चिंत्य एव स्पष्टंचेदं प्रकाशे तथाप्येकदेश्युक्तित्वेन ते-
षामलक्ष्यत्वमिति तत्रैव स्पष्टमिति भावः। अत एवेति। अंतशब्दस्योक्तानर्थक-
त्वादेवेत्यर्थः। उक्तमिति। अन्यथा लुप्तनिर्दिष्टयकार इति वदेदिति भावः।
अपकृष्येतेति। अयं च सूत्रसंमतोपि संयोगांतेतिसूत्रोक्तिकाले ऽस्मृत्या पूर्वत्र प-
ठितेनोत्तरत्रोपकारवदुत्तरत्र पठितेन पूर्वत्राप्युकार इति सूचनाय वाक्यभेदबोध-
नाय च पूर्वत्राकरणेन तत्रैवकरणेनादोषात्। अत एव गौरवस्यादोषत्वात्। अ-
त एव झलिझल इति नासूत्रि। तथासति सत्पम्यंतेन व्यवाये पूर्वत्रानन्वयापत्तेरि-
ति भावः। तदाह। तत्रेति। षष्ठेति। उत्तरत्रपंचम्यन्तत्वादितिभावः।अपिरुत्तर-
वाक्यस्य झलीत्यस्य समुच्चायकः। क्वाचित्कत्वे मानमाह। उत्तरेति। नातीति।
यणीति भावः। कैयटेनेति। एतेन हलंत्यमिति लोपाश्रयकं भाष्यमिति न त-
द्ध्वनितत्वमिति मंदोक्तमपास्तम्। कैयटविरोधात्। उपदेशे इत्सञ्ज्ञांगीकारेऽने-
कालत्वाभावेनेष्टसिद्ध्या तद्वैयर्थ्यापत्त्यादौ तदभावेन सर्वादेशत्वेपि स्थानिवत्त्वे-
न नविभक्ताविति निषेधाच्च। अनित्यत्वेपीष्टस्थलेऽप्रवृत्तौ सूत्रानर्थक्यापत्तेश्च ना-
नुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति निषेधापत्तेश्चेति दिक्। कौस्तुभाद्युक्तसागत्वं ध्वनयितुं
तद्रीत्यादौ मूलाश्रयमाह। तत्रचेति। अनित्यत्वे इत्यर्थः। तदुपपादयति। क-
इति। वाक्यसंस्कारपक्षे इति भावः। ननु पाठकृतपरत्वेन यणं बाधित्वा गुणेने-
ष्टसिद्धिरेवात आह। लक्ष्येति। एवंचोभयोस्तुल्यत्वेन मिथः प्रतिबंधाद्युगपद-
भावे पाक्षिको यण् स्यादिति भावः। यद्वेष्टानुरोधेन लक्ष्यगतपरत्वमेवाश्रीयते
नतदिति सर्वथासस्यादिति भावस्तदाह। प्राप्तइति। असिद्धेति। अंतरंगपरि-
भाषयेत्यर्थः।व्यावर्त्यत इति। तथाचातरंगत्वाद्गुणः यदिसानित्या तर्हि तया गुणा-
वृत्त्यप्रागुक्तनित्योक्तनिर्देशासंगतिरिति भावः। नन्वत्र परिभाषान्तरविषयत्वं नि-
षेधस्तु षाष्ठ्या इति कथं तेन तदनित्यत्वसिद्धिरतआह। अन्तरमिति। अतएवा-
सिद्धपरिभाषतयेति प्रागुक्तिः। उपपादितमेतत्। नन्वेवमपि लक्ष्यगतपरत्वस्य वि
तिषेधसूत्रे ग्रहणमित्यस्याचः परेति सूत्रे भाष्ये ध्वनिततया तस्यानियामकत्वेन
शास्त्रीयाशास्त्रीययोरायस्यप्राबल्येन च पाठकृतपरत्वेन गुणे निर्देशोपपत्तिरत
आह। वस्तुत इति। परिभाषांतरंतु नास्त्येव। एवंच तथा कौस्तुभादिग्रंथाश्चिं-
त्या एवेति भावः। इदम्। नाजानंतर्यइतिवचनम्। तद्धीति। आङ्ग्रहणं हीत्यर्थः।
अंतरंगत्वादिति। क्रियायाः साध्यतया प्रतीत्या सर्वतः प्राक् साधनाकांक्षानेय-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वेन तद्बोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनंतरं प्राक् स्वार्थद्योतकत्वेन साकांक्षतया धातोरुप सर्गयोगि ततः शिवशब्दस्य समुदायेन योगात् । गुणस्यांतरंगत्वमिति संप्रसारणस्या चेति सूत्रभाष्योक्त्या धातूपसर्गकार्यस्यापि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनैवांतरंगत्वा दित्यर्थः । एतेन पंचमांतरंगत्वस्याभावेनेदं चिंत्यमित्यपास्तम् । नह्येकेनेकमिति न्यायेनास्य लोकन्यायसिद्धार्थज्ञापकताप्यविरुद्धा । अन्यथैतदानर्थक्यमेव । एव च जातबहिरंगविषयत्वं तस्याः फलितमिति युगपत् प्राप्तौ निषेधाविषयत्वं ध्वनयन्नाह । अस्या इति । नाजानंतर्यइत्यस्या इत्यर्थः । एवं चोक्तज्ञापकेन सर्वत्र तदभावशंका न कार्येति भावः । यदि उक्तज्ञापकेनांतरंगपरिभाषाया अनि त्यत्वमेव ज्ञायते तदैषानिष्फलेति स्पष्टमन्यत्र । वाशब्देति । एकीयत्वे एव विव क्ष्यांगीकारादिति भावः । प्रकार इति । अन्यथा मुनेरज्ञानकल्पनापत्ति रपी भावः । उक्तार्थमेव द्रढयइति । भाष्येति । आदिना यत्तावदुच्यत इत्यादि संग्रह इति । हेतौ । सर्वम् । आरंभप्रत्याख्यानरूपम् । वक्ष्यमाणदूषणसंगत्यै प्राचांमाशय ह । संयोगांतेति । तस्यैव सर्वत्रसंभावादिति भावः । न भाष्येति । स्रजिष्ट इत्या दौ विनलुकष्टिलोपापवादत्वेन प्रहृत्या ततः प्राप्तटिलोपस्य जातिपक्षाश्रयणेन रणप्रयासस्य प्रकृत्यैकाजिति सूत्रप्रयोजनखंडनावसरे भाष्यकृतोरीकृतस्य वै स्यापत्तेः । अन्यथा विन्लुकौ बहिरंगासिद्धतयानयासतस्तद्वारणसंभवात् । इष्टत्वा त्यातत्वस्यभाष्ये काप्यनाश्रयणाच्च । तत्रांगशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्चेति दिक् अभ्युपेत्यप्याह । किंचेति । एवःप्रातिपदिकादित्यग्रे योज्यः । तेनसुबंतव्यावृत्ति संमतनयेति । प्रतिपादितं चैतन्न पदांतसूत्रे तपरत्वाच्चेति दिक् । अपिरज्ञो दि समुच्चायकः । बहिरंग इति । तथा तद्दृष्ट्या तयोरनसिद्धत्वेनांत्यपक्षे स र इति पक्षत्रयेपीत्यादिरुदाहृतमित्यंतामूलोक्तिरयुक्तेति भावः । एतेनैवं र व्याख्येयन्नू नग्रंथविरोध इति मंदोक्तमपास्तम् । तद्धेतुं खंडयितुमेव प्रवृत्तत्वा पक्षत्रयेपीत्याद्युदाहृतमित्यन्तग्रंथस्यैतद्ग्राह्येयत्वाभावाच्च । वान्तयोरित्यादि र्थांतरदातुर्मूलकृतोपि तथेष्टत्वाच्च । अत एवेत्यरुचेरित्युक्तम् । ननु लोपे व त्वस्य शास्त्रे बोधः । तदभावे तु क्राव्ये इति वांतयोरित्ययुक्तमत आह । श इत्यादि । क्रुते इति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः । अंत्य इति स्त्वे इत्यर्थः वान्तत्वमित्यस्यानुषंगः । वलोपमिति । संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वा मवल्निमित्तकलोपमित्यर्थः । दुर्वार इति । तथाच तेन त्वदुक्तरूपासंगति भावः । ननुशास्त्रे ऽल्लोपादेः स्थानिवत्वेन विच्पक्षे दोषाभावेनवांतयो स्यानुषंगोसंभवीत्यत आह । काव्येति । एतेन काव्यशब्दे ऽसंभवेपि शास्त्र

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

संभव इति खंडनकारोक्तमपास्तम् । नन्वेवमपि मदुक्तरूपसिद्धिरेवात आह । एवं चेति । वलोपप्रसंगेचेत्यर्थः । उदाहरणत्वमिति । काव इति शेषः । अन्यत्रत्वर्था यथाकथंचित्तृतीयपक्षे तन्नत्त्वमस्त्विति भावः । एतेन काव्यशब्दे संयोगांतलोपं वदतां प्राचां मते ऊडापत्तिरयुक्ता । तस्यासिद्धत्वेनोठोऽप्राप्तेरिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । मूलोक्तचोऽनभिधानसमुच्चायकः । तेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य जागरूकत्वेन क्वौ विधिमित्यस्यावश्यकत्वेन चांतरंगत्वात्संयोगान्तलोपं चासंगतिं कौतुममित्यनयोरूडनापत्तिं च वदन्मन्दस्तु सुमंद एवेति भावः । तत् । लोपोव्योरित्येतत् । यत्तु मान्याः झलपकर्षेण प्रत्याख्यानानुरोधेन वार्तिके यण् पदमझलपरम् । एवंच पक्षत्रये संयोगांतलोपो न । एवेन सूचितोयमर्थः । गिरिवेडित्युचितमिति तु परसंतोषमात्रम् । उत्तरग्रन्थस्य तदुपमर्दनार्थमेव प्रवृत्तत्वात् । एवं चापकर्षोमुख्यपक्षस्तदनुरोधेनाद्यांत्ययोर्व्यवस्थानत्वन्त्यानुरोधेन पूर्वयोर्व्यवस्था । अंतरंगत्वादीनामनेकत्वात् । एतेन चरमोक्तत्वाच्चरमपक्षस्यैव प्राबल्यमित्यपास्तम् । मानांतरसिद्धप्राबल्यकस्यैव प्रायश्चरमोपन्यासः । लाघवेन त्रिमुनिसम्मत्या च अत्र मध्यपक्षस्य प्राबल्यसिद्धिः । यथा तु लेष्टत्वं तथोक्तं प्राक् । एवं चानेकपक्षानुरोधान्मांतमेव । एतेनोक्तयुक्त्या डांतमेवोचितं वट्कपेक्ष बहिरंगमिति रीत्या मलोपसौलभ्यादित्यपास्तम् । युक्तितौल्यात् । मध्यपक्षस्योक्तरीत्या प्राबल्येन तदैकाय पूर्वंपूर्वमित्याश्रयणाच्च । अत एव न वा झल इत्यत्र पूर्ववचनाभावबोधकनञुल्लेखोनोत्तरत्वेत्याहुः । तत्प्राचामनुरोधेन उचितयदा स्वारस्यापत्तेः । अमोसश्रित्यत्र त्य भाष्यकैयटविरोधापत्तेश्च । तद्ध्वनयन्नाह । अस्येति । अंत्यपक्षेतूक्तरीत्या स सुलभ एवेति नोक्तं स्वस्तस्य तदाह । इत्येवेति । अन्यथेति । शेषपूरणेनाव्याख्याने इत्यर्थः । एतेनमूलरीत्या फलभेदमाशंक्योत्तरमुनिप्रमाणकफलभेदस्यावश्यांगीकार्यत्वान्न दोष इति रत्नाकरोक्तं तदत्रकिं तत्वमिति चिंत्यमेतदिति प्रकाशोक्तं गिरोवेडित्यत्र स्वयं फलभेदांगीकारेण पक्षाणां नैकरूप्यमिति पूर्वंपूर्वमिति क्वेश्चाश्रयणं निर्मूलमिति खंडनकारोक्तं चापास्तमिति भावः । दिगर्थ इति । रीत्यर्थकदिक् शब्दसूचितार्थ इत्यर्थः आदिलोपेति । लोपद्वयविषयकतयेत्यर्थः । यद्यपि तस्य दोष इत्युक्तेः स्थानिवद्भावेन संयोगादिलोपः सुपरिहरइति न तत्रास्योपयोगस्तथापि तदनाश्रयणेऽस्योपयोग एव । यणंतसंयोगस्यादि भूतयोः स्कोर्लोपोनेति तदर्थः । एवंच संयोगांतलोपस्यैवायं निषेध इत्यभियुक्तोद्घोषोभाष्यविरुद्ध इति बोध्यम् । विषयकस्येति । सर्वं वाक्यमिति न्यायेन तस्यैवेत्यर्थः । अतएवेति । तस्यैव प्रत्याख्यानादेवेत्यर्थः । तत्र । सूत्रे इदमेवाभिप्रेत्यमूले संयोगांतलोपे यणःप्र-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तिषेध इत्युक्तम् ।एतेन तथारब्धस्य तस्य प्रत्येकं यथोद्देशकार्यकालपक्षभेदेन प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं वार्तिकाभिमतमिति कैयटाद्युक्तमपास्तम् । एवमादिलोपविषयकस्याप्रत्याख्यानमुभयविषयकतया ऽस्यारब्धत्वं अस्यार्थस्य मूलध्वनितत्वं च ध्वनयितुं तदुक्तिं प्रमाणयितुं च कृतेत्यंतेनानूद्य प्रकृतमाह । बहिरंगेति । पूर्वतोऽत्र वैलक्षण्याय तुः । एवंचेदं प्रत्याख्यानमुभयविषयकमिति भावः । स्वारस्येनचेति । अन्यथांतरंगोलोपः । अंतरगलक्षणत्वाद्दित्येव ताभ्यामुक्तं स्यादिति भावः । ईदृशानामिति । लोपद्वयविषयाकृत्रिमयण युतानामित्यर्थः । एवं च तथारब्धस्य तस्य यथासंख्येन प्रत्याख्यानप्रतीत्या आद्यपक्षद्वये तदप्राप्तावपि तृतीयपक्षदुराशया तत्प्राप्त्यातल्लक्षत्वसंभावना न कार्या । तेषामुक्तरीत्या प्रमितत्वेनानभिधानस्यैवौचित्यात्।एतेनाकृत्रिमयणो लोपाभावार्थमाद्यम्।मध्यानुरोधात् । तृतीयं तु दध्यत्रेत्यादि विषयमिति प्रकाशोक्तिश्चिंत्येति भावः । वस्तुतस्तु तृतीयपक्षे तत्प्राप्तिरिति कथैवायुक्ता अभ्युपेत्यतु प्राक् वारणं दर्शितमिति ध्वनयन्नाह । वस्तुत इति । विसर्जनीयेति । खरवसानयोरिति सूत्रेत्यर्थः । दूषितमिति दूषितप्रायमित्यर्थः । युक्तितौल्येन तद्दूषणस्यात्रापि संभवादिति भावः । स्फुटीभविष्यति चैतदग्रे । एवं च तदर्थं प्राचां मूलकृतश्चक्लेशो विफल एवेति द्वयोरेवोल्लेखं उचितस्तदाह । अलमिति । वैयर्थ्यं परिहरति । संभवेति । तदुक्तिरिति लोपविकल्पोक्तिरित्यर्थः।यत्तु उभयद्वित्वे इत्यादि तदुक्तिरित्यंतमनूद्य तन्न । आशयानवबोधात् । तथाहि उभयद्वित्वे एकदं द्वियं एकसं द्विसं च २ पुनर्द्वित्वे द्विद्वियमेकसं द्विसं च४अन्यतरद्वित्वे एकधंद्वियमेकसं द्विसं च६एकदमेकयमेकसं द्विसंच८अनुभयद्वित्वे एकधमेकयं द्विसमिति नवममिति द्वित्वप्रक्रियामादाय नवरूपाणि तैरुक्तानि । एवं चैकधमेकयमेकसमित्यस्याधिक्येप्यदोषः । एकस्याप्यक्षरस्य द्वित्वाभावात् । एवं च मूलोक्ताद्वित्वानामानंत्यापत्तिरयुक्तेति मंदेनोक्तं तत्र अंधस्येवान्धलग्नस्येति न्यायायितत्वापत्तेः । पुनर्द्वित्वे द्विदमिति वक्तुमियमित्यौचित्याच्च । अन्यथोभयोः पुनर्द्वित्व इति व्याख्येयग्रंथविरोधापत्तेश्च । तेषांतथाशयाभावाच्च । तथाहि । एवमुक्तप्रक्रियया सिद्धं दधमध्यदलोपयुतमुदाहरति । सुध्युपेति । अत्र लोपाभावपक्षेधयुतद्विदकारकमपि । यदा तु सर्वत्रेति सर्वत्र द्वित्वनिषेधस्तदैकधकारकमिति संहितायां त्रीणि रूपाणीत्युक्त्वा यदा यणो मय इति यस्य द्वित्वं हलोयमामिति लोपश्च वा भवतस्तदाधकारोभयेत्यादि रूपाणीत्यंतामूलोक्तानुपूर्वीमंलिख्य तद्यथा एकधूमेकयं१एकधं द्वियं२एकधं त्रियं३द्विधमेकयं४द्विधंद्वियं५द्विधंत्रियं६।त्रिधमेकयं७त्रिधंद्वियं८त्रिधं त्रियमिति प्रकाशकृतोक्तम्। एवं च कथं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यान्यथातदाश्रयोर्वर्णितस्त्वदुक्त्युपपत्तिरपित्वाद्दृशैनैव कार्या। किंच सद्वित्वाभावा-
भ्यांनवत्वोपपादने विसर्गद्वित्वाभावाभ्यामष्टादशत्वापत्तिरित्यास्तांतावत्।य त्तु एकः
पूर्वपरयोरित्यत्राधानादीनां यथा सकृदनुष्ठानं तथागुणादीनामेकस्मिन्प्रयोगेऽनुष्ठा
नंस्यात्। तथाच प्रतिपुरुषमेक एव सुशब्दः स्यात्। अन्येऽपशब्दाःस्युरित्याशंक्य
ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टांतेन प्रतिप्रयोगं प्रवृत्तिरिति सिद्धांतोक्त्यालक्ष्येलक्षणस्ये-
तिन्यायगंधस्याभावेन मूलोक्तिश्चिंत्येतिखंडनकृद्दंडिप्रभृतयः। तद्भाष्याज्ञाननिबं-
धनमिति ध्वनयन्नाह। तत्रहीति। एकःपूर्वेति सूत्रभाष्ये यतइत्यर्थः। एकेति।
एकशेषनिर्देशादेवेति भावः।बोधादिति। संभवति तथात्वे वाक्यभेदस्य न्याय्य-
त्वात्। कटमित्यस्य तु वाक्यभेदेपि प्रत्येकान्वयाभिप्रायेणोपपत्तिः। एवं च वि-
धेयविशेषणत्वादविवक्षाबीजासत्वाच्चैकत्वं विवक्षितं एवमग्रेपीति भावः। तदा-
ह।एकत्वेति।अपिः संभावनायां द्वंद्वेति।इतरेतरद्वंद्वे सहितयोर्द्वयोरुद्भूतद्यवयवभे-
दकसमूहस्य वा बोधेन विशिष्टस्थानितेति भावः। समुदाये हेतुद्वयं तेन न समु-
दायकत्वासंगतिः। तथाचैकवाक्यतयैवान्वय इत्याह। उभयोरिति। एकएवेति।
तु रदाभ्यामुभौसाभ्यासस्येति वदनेकः। तत्र गमकस्य स्थानिभेदसूचकस्य स-
त्वेपि अत्र तदभावात्। अग्नीषोमाभ्यामित्यादौ द्वंद्वोत्तरचतुर्थीविशिष्टे एकप्रदे-
शनिरूपितैकदेवतात्वबोधनवदत्रद्वंद्वोत्तरषष्ठ्या एकविधेयनिरूपितविशिष्टनिष्ठै-
कस्थानित्वबोधनेनाचादेशद्वयाप्राप्तेरिति भावः। शंकितमित्यस्यावश्यकमितीत्य-
नेनान्वयः। सामान्येनोक्तमर्थं विशिष्यसदृष्टांतं योजयति। यथेति। स्वविषये।आ
नसंस्कारे।अत एव।तत्र सकृत्प्रवर्तकत्वादेव।व्यापारादिति।तस्य च प्रतिपुरुष
कवाक्यतया सकृदेवबोधकत्वात्प्रवर्तकत्वाच्चेतिशेषः। तदाह। तत्संस्कृतेति।
च्य इति पुरुषैक्येपीति भावः। स्यादिति। संभावनायांलक्ष्यैक्येपिसंभावितोवा
भेद इति भावः। तत्र। वाक्यार्थत्रयमध्ये। आदिनाद्वितीयपरिग्रहः। चस्त्वर्थे
सिद्धान्तितमित्यस्य प्रयोग इतीत्यनेनान्वयः।स्वाभावि पापजनकं नित्यं यथा ब्राह्म
णहिंसादिः तद्बोधकं न ब्राह्मणं हन्यादित्यादि ब्राह्मणादिमात्रविषयम्।नैमित्ति
कं वृद्धागमनेप्रत्युत्थानम्। तद्बोधकं पूर्ववयाः ब्राह्मणःप्रत्युत्थेय इति वाक्यम्। काम्यं
ज्योतिष्टोमादिप्रसिद्धम्। तत्र नित्यानां यावज्जीवं तद्विषयाधिकारसत्वादकरणे
प्रत्यवायाच्चावृत्तिः नैमित्तिकानामपि निमित्तावगमानंत्यादूर्ध्वंप्राणाव्युत्क्रामंति
यूनः स्थविर आयति।प्रत्युत्थनाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत इति दोषोपलंभा
दावृत्तिः। काम्येष्वपि कामानामानंत्यात्तद्वतां त्रैवर्णिकानामग्निविद्यायुक्तानामावृ
त्त्यापुनः पुनः प्रवृत्तिः। तदेतद्हृदि निधायाह। यथानित्येत्यादि नित्यप्रत्यवा

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

य परिहारः । काम्ये फलं नैमित्तिकेतूभयमिति भावः । तत्तद्विषयकेति यावत्
ब्राह्मणपूर्वेवयस्कवसंतविषयकेत्यर्थः । प्रत्यवायेति । अर्थबोधाय प्राप्ते शब्दप्रयो
नापभाषित वा इतिश्रुत्या स्वभावे तदर्थकासाधुशब्दप्रयोगे पापबोधनादिति
भावः । नित्यसमत्वमिति । नतु तत्वं तद्बोधकाभावादिति भावः । नैमित्तिकत्व
त्वर्थबोधनार्थतयास्पष्टमेवेति तदुपेक्ष्यकाम्यत्वमाह । एक इति । अनेन प्रत्युक्ति
लाववादर्थबोधाय सर्वशब्दस्य प्राप्ते एवं प्रयोगे शास्त्रेण नियमिते फलसंबंधबो
धनं दर्शपूर्णमासयोरिव । एतेनैकस्यैव पुनः प्रयोगेणानेककामनाफलसिद्धिरि
त्युक्तभाष्यतात्पर्यमित्यपास्तम् । सम्यक् ज्ञात एकोप्यर्थबोधाय शिक्षाद्युक्तमार्गे
ण प्रयुक्तस्तत्कामधुग्भवति किं वक्तव्यं सर्वेपीति फलसंबंधबोधने तात्पर्येण स
षां तथाप्रयोगः कार्य इति बोधनात् । एवंच व्यवहारे प्रयुक्तानां सुशब्दानां सर्वेष
शास्त्रविषयता सूचिता । शास्त्रान्वित इत्यनेन तत्स्मरणपूर्वकप्रयोगे धर्मः सूचितः । ए
च नित्यादि स्थले तथा दृष्टत्वेन प्रयोगविधेस्त्रितयरूपत्वेनेष्टसिद्धिस्तदाह । त
त्तदिति । एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । एवं चेति प्राङ् उक्तसिद्धांतेचेत्यर्थः । नै
मित्तिकत्वं त्वार्थसमाजग्रस्तमिति पृथक् नोक्तम् । गुणविध्वंशेति । तत्तल्लक्ष्यवि
पयोपप्लुतवाक्ये इत्यादिः । एवं प्रागपि । संस्कारार्थत्वमिति । आधानादिव
फलाश्रवणात् । एवंचावृत्तौ मानाभाव इति भावः । तत्फलितमाह । एवंचेति
गुणविध्वंशस्य शुद्धलक्ष्यसंस्कारकत्वे चेत्यर्थः । नावृत्तिरिति । पूर्वपरभेदजेति भा
वः । अतएवैकलक्षे शास्त्रस्य पुनः पुनर्न प्रवृत्तिः एतन्मूलकमेव प्रव्यते लक्ष्ये ल
क्षणस्यसकृदेवप्रवृत्तिरिति संग्राहकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लव इति च त
दाह । एवं चेति । पूर्वपक्षसिद्धांतयोरुक्ततत्तात्पर्यकत्वेचेत्यर्थः । स्पष्टमेवेति । ए
पदविषयकपूर्वपक्षसिद्धांतावसरेऽयंन्यायः संस्कारकविधिविषये सिद्धांतितो न
त्रितयविध्वंशे इति स्पष्टमेवेत्यर्थः एवं च खंडनकृदाद्युक्तिरयुक्तैवेति भावः । तद
युक्तत्वेबीजांतरमप्याह । संप्रसारणाद्येति । तावतापि पाक्षिकेष्टसिध्या इष्टापा
खंडयति । एवंचेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वे चेत्यर्थः । शास्त्राप्राप्तिविषयत्वं च प
निष्ठितत्वमिति भावः । खंडनकृदाद्युक्तदोषं खंडयितुमनुवदति । नचत्वदु
ति । लोपस्य वैकल्पिकत्वरूपोक्तरीत्येत्यर्थः । लभ्यत इत्यत्रास्यान्वयः । अनंतका
शुतप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रसाध्यपरिनिष्ठितप्रयोगाभावात्तस्याननुष्ठापकत्वा
त्या सादोषः । न चसाप्रकृते इत्याह । तच्चेति । च एवार्थः । सुध्युपास्य इत्यत्रापि
निष्ठितत्वमेवनेत्यर्थः । संभवादिति । तावतैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वादिति भाव
मनूक्तरूप न परिनिष्ठितत्वमतआह । अप्रवृत्तेति । हिर्हेतौ । नित्यस्वादिविषये

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

धीत्यादौ तत्वायाप्रवृत्तेति । प्रवृत्तत्वं च जातत्वमिति भावः । वैकल्पिकेडादिविषयेसेढेत्यादौ तदर्थं नित्येति । हरीएतौ एहिकृष्णाअत्र चक्रीअत्रेत्यादौ तत्वाय बाधकाबधितेत्यपिविशेषणं बोध्यम् । प्रकृते प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेनाप्रवृत्तत्वेपि नित्यत्वं नेति भावः । त्वद्रीत्यैव समाधत्ते । आनंत्येति । आदिनायावच्छक्तिप्रयोगविषयद्वित्वपरिग्रहः । अग्रे आदिनात्रियमित्यस्य संग्रहः । असंगतैवेतीति । उक्तरीत्या परिनिष्ठितत्वोपपत्तावपि इदमेव दूषणं सारमिति भावः । यत्तु खंडनकृदादिः आनंत्यापत्तिरेव तन्न्यायप्रवृत्तौ बीजम् । नच त्वदुक्तरीत्यात्वास्तीति तदप्राप्त्या मूलं चिंत्यमिति तत्खंडयति । आनंत्येति । एवेन प्रकृतलक्ष्येतन्निरासः । बीजमिति । तन्न्यायप्रवृत्तौ बीजमित्यर्थः । यथाश्रुतंत्वयुक्तमितिस्पष्टमेवेति बोध्यम् । आदिनाढत्वादि संग्रहः । सिचिवृद्धाविति । सिचिपरे वदव्रज वृद्धावोत्वात्परत्वाज्ञतायामित्यर्थः । ओकार इति । वर्णपदसामर्थ्येन जाते इत्यर्थः । अनुवृत्ततत्पुरुषढलोप इति विषयसप्तमीति भाष्यसिद्धांतादिति भावः । भाष्येति । कैयटस्याप्युपलक्षणमिदम् । एवमग्रे पि । प्रामाण्येनेत्यनाश्रयणे हेतुः । कृतभेदेनेति । विकारेण कृतोयो व्यक्तिभेदस्तज्जन्यो यो लक्ष्यभेद इत्यर्थः । एतेन भाष्ये तदभावादानंत्यापत्तिरित्याद्याश्रयणमित्यंतं चिंत्यमिति मंदोक्तमपास्तम् । वर्णपदसामर्थ्यादिना वृध्युत्तरमोत्वेनेष्टसिद्धिं संपादयता पुनर्वृद्धिमनापादयता भाष्यकृता ध्वनितार्थस्यकैयटेन स्पष्टमुक्तत्वात् । अन्यथाभाष्यासंगतिः स्पष्टैवेति भावः । न्यायस्यनिर्मूलतां निराकरोति । समइति । चास्याम् । तन्न्यायरूपपरिभाषायाम् । अन्यथा । न्यायानंगीकारे । समोवेति । एतेनानुनासिकयुतरूपार्थं सूत्रमित्यपास्तम् । लोपस्य रूपकरणस्थत्वेनैव सिद्धेः एकसकारकरूपार्थं तस्यावश्यकत्वात् । नच तत्पाणिन्यतंमतमिति वाच्यम् । अप्रतिषिद्धमनुमतमितिन्यायविरोधात् । वार्तिकादीष्टार्थानां सूत्राक्षरैस्तत्र तत्र ध्वनितत्वस्योक्तत्वाच्च । अन्वादेशचनानामत्राश्रयणस्यौमाङोश्चेत्यादिसूत्रभाष्यादौ स्पष्टमभिधानाच्च । एतेनान्यंवचनमादायपाणिनेरन्यार्थे तात्पर्यं न क्वापि दृष्टमित्यपास्तमिति भावः । अपिना सकृद्द्वित्वेन द्विसकारस्य संग्रहः । एतेन तद्द्वयर्थमेवेत्यपास्तम् । सति फले तत्वानौचित्यात् । विभाषाद्वितीयेति न वक्तव्यं भवतीतिवत् । समः सुटीति न वक्तव्यं भवतीति भाष्यकृतानुक्तत्वाच्चेति दिक् । प्रथमं दध इति लक्ष्यके छंदसीर इत्यस्य बहुलं रे भवतीत्यर्थके इरयोरे इति सूत्रे सेटां धातूनामिरे आदेशे कृते तस्येटि पुनारंभावार्थं कृतं द्विवचनं तन्न्यायाभावे पुनःपुनः प्रवृत्त्येष्टसिद्ध्या व्यर्थं सत्तत्र ज्ञापकमिति खंडनकृत् तत्खंडयति । इरेति । अप्राप्त्ये त्यग्रे पुनःप्रवृत्त्यनापत्तिरितिशेषः

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

अत्र केचित् । कारके इत्यत्र संज्ञाधिकारपक्षे व्यत्ययेनप्रथमार्थेसप्तम्यां संज्ञिनां ध्रुवादीनां सामान्यतः सत्वेपि विशिष्टसंज्ञी निर्देष्टव्य इत्याशंक्यकरोतीति कारकमित्यन्वर्थसंज्ञाबलात्संज्ञि विशेषलाभ इत्युक्तं भगवता । महासंज्ञाकरणादनुमीयते । नूनं विशिष्टाध्रुवादय संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः तथाच यत् क्रियायाः साधकं ध्रुवादि तत्कारकसंज्ञं भवतीति व्याख्यातंचोपाध्यायैः । नन्वन्वर्थत्वं नाम योगरूढत्वं एवं च कथं योगिकार्थमुद्दिश्यसंज्ञाविधानमत आह । महेतीत्यवतार्य महासंज्ञोपस्थितक्रियानिर्वर्तकत्वविशिष्टानां ध्रुवादीनां संज्ञेति परिष्कृतं चाभियुक्तैः । तद्रीत्या यत्रोद्देश्यविधेयतावच्छेदकयोर्भेदस्तत्र तस्यापि तत्वमस्त्येवेति प्रतीयते । तथाचात्रापि रेत्वैरत्वयोर्विधेयोद्देश्यतावच्छेदकयोर्भेदस्य स्पष्टत्वात्स्वविधेयस्योद्देश्यत्वप्राप्तिरक्षतैवेति प्राचोक्तं सम्यगेव । नचैवमपिरयादेशे इटि तस्य लाक्षणिकत्वान्नेति वाच्यम् । तदनित्यत्वस्यापि ज्ञापनात् । यावता विना ऽनुपपत्तिस्तत्सर्वं ज्ञाप्यमिति सिद्धांतात् । एवं च स्वविधेयस्येत्यादिचिंत्यमित्याहुः तन्न । दृष्टांतवैषम्यात् । तथाहि । नह्युक्तभाष्यादितस्तदवच्छेदकभेदेपि स्वविधेयस्य स्वोद्देश्यत्वं लभ्यते नवा संज्ञासंज्ञिभावस्थले लोके तस्य तत्वप्रतीतिस्तस्यापि संमतायतोदृष्टांतसंगतिः स्यात् । किंचाभेदेउद्देश्यत्वविधेयत्वयोर्बाधस्य जगत्प्रसिद्धत्वेन भेदे एव तयोः संभवेन तदवच्छेदकयोर्भेदस्यार्थादेवसिद्धत्वेन संज्ञि भावस्थले तथासत्वेन च कारकइति सूत्रोक्तरीत्या किमपूर्वमुक्तम् । नहि गुरुचरणैस्तदवच्छेदकयोरभेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वे उक्ते । किं उद्देश्यत्वं विधेयत्वं च मिथोविरुद्धं भेदेतत्संभवादित्युक्तम् । एवं च सामान्यविशेषधर्मभेदेन वस्तुतोभिन्ने तत्संभवेन विरोधाभावेपि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सामान्यैरेत्वरूपेण उद्देश्यतावच्छेदकेन प्राप्तस्योद्देश्यत्वस्य विशेषरत्वरूपेण विधयतावच्छेदकेन प्राप्तविधेयत्वेन बाधः । सागमेइरयियत्र यदागमाइति न्यायेन रेत्वसत्वेपोरेचि तदसत्वेन रेत्वस्य विशेषत्वस्य द्वयोरिरयोः स्वतोरयादेशे स्थानिवद्भावेन सत्वादिरेत्वस्य सामान्यत्वस्य निर्बाधत्वात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य स्वविधेयस्य स्वोद्देश्यत्वाप्राप्त्येत्येवोक्तमिति दिक् । लाक्षणिकत्वात्सागमेनस्यादतो द्विवचनमुपक्षीणमित्यज्ञापकमिति मान्याः । कैयटीयन्यायसंचारं विनापि भाष्यं सुयोजमिति नोक्तार्थसिद्धिरित्याशयेनाशंकते । नचेति । सामर्थ्यादिति । वर्णग्रहणेनाग्रेप्यनुपयोगादिति भावः नवृद्धिरिति । नपुनर्वृद्धिरित्यर्थः । अशाब्दत्वादिति । वर्णाधिक्यमात्रेणार्थकल्पनेवृद्धिसत्ताया एव ज्ञापयितुं युक्तत्वात् । तपरसूत्रस्यसिद्धांते नियमार्थत्वेन तेन सवर्णतत्कालव्यावृत्तावपि तत्कालासवर्णव्यावृत्तौ मानाभावाच्च । तदाह । तत्कालेति

ति । लाभादिति । तपरसूत्रप्रवृत्तिद्वारेति भावः । एतेनातत्कालव्यावृत्तेरिवासवर्णव्यावृत्तेरपि शाब्दत्वमेव । एवं च न वृद्धिः । अन्यथा अस्येतिवदेत् वर्णपदं च नकार्यमिति लाघवमिति मंदोक्तमपास्तम् । उक्तयुक्तेः । असवर्णग्रहणप्राप्तेरेव खण्डुष्णाय मानत्वाच्च । तपरसूत्रे पंचमीसमासज्ञापनार्थं वृध्युत्तरमेत्वार्थं च तदावश्यकत्वस्य भाष्यादौ स्पष्टत्वाच्चेति दिक् । यत्तु धस्य द्वित्वे जश्त्वपूर्वत्रासिद्धीयमित्यसिद्धत्वेन व्यक्त्यंतरत्वादस्य द्वित्वमिति न्यायासंचारएवेति खंडनकृद्रत्नाकरदंडिमंदास्तत्खंडयति । एतेनेति । पूर्वमिति । तदानीं जश्त्वाप्राप्तेरिति भावः । पुनर्द्वित्वमिति । उक्तरीत्या जश्त्वानसिद्धत्वेन दस्य पश्चाद्द्वित्वमित्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह । पूर्वमिति । भाष्यानुपलंभइति मंदोक्तिस्तु चिंत्यैवेत्युक्तं प्राक् । एतेन रूपचतुष्टयोक्त्या पूर्वत्रासिद्धीय मितिमास्त्विति दीक्षिताशय इति रत्नाकरोक्तिरुक्तरीत्याएकधकारकद्विदकारकरूपसंभवेन चतुःपंचादिधयापत्तिरयुक्तेति मंदोक्तिश्चापास्ता । विकारेति । विकारशब्दः कर्मघञंतः । विकारान्ययोर्विकृताविकृतयोरानुपूर्व्योर्मिथऐक्येनेत्यर्थः । अचः परस्य यरोलक्ष्यत्वेनानुपूर्वीनिवेशः । तत्र विकृतत्वादिचावयवद्वारकम् । यद्वा विकारेणादेशेनान्यायानुपूर्वीतस्याः पूर्वतनानुपूर्व्यासहैक्येनेत्यर्थः । नचैवं विकारान्यानुपूर्व्याभेद इतीकोगुणेति सूत्रस्योद्योतविरोध इति वाच्यम् । विकारशब्दस्यार्शआद्यजंतत्वेन तद्वदानुपूर्वीतोन्याऽऽगमादिकृता यानुपूर्वी तस्यास्तद्रहितानुपूर्वीतो भेद इति तदर्थात् । सिचिवृद्धिरिति सूत्रस्थभाष्येण विकारस्थले एवाभेदलाभादिति दिक् । दिगिति । तदर्थस्तु पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्यात्रासंचारः । यत्रासिद्धत्वे तन्निषेधयोः फले विशेषस्तत्रैव परिभाषात्वेन तत्प्रवृत्तेः । एवं च तस्यासिद्धतया लक्ष्यैक्यमेवेति सर्वथा तदुक्तिरयुक्तेति । एतेन धद्वित्वमादाय सूत्रे चतुष्टमुक्तं दद्वित्वे तु अधिकान्यपीति रत्नाकरोक्तिरपास्ता । लक्ष्यभेदाय खंडनकाराद्युक्तंयुक्त्यन्तरं खंडयति । एतेनेति । एतद्विवृणोति । पदेति । एतत्त्वयानंगीकारे लुनीहि लुनीहीत्यादौ क्रियासमभिहारस्येव पचति पचतीत्यादौ वीप्सादेरप्यनेकद्योत्यत्वं स्यादितिभावः । इदं च तस्य तत्वमभ्युपेत्यप्रतिबंद्या पुनः पुनरप्रवृत्तिरीत्याशयेनोक्तम् । वस्तुतस्तदेवनमानाभावादित्याह । वस्तुत इति । तत् वर्णद्वित्वं साधर्म्यदृष्टांतः । अयं भावः । एकाचोद्वेप्रेत्यादौ द्वेइत्यस्य संख्येयविशेषापेक्षायां शब्दानुशासने प्रस्तावाच्छब्दरूपे प्रत्यासत्त्यास्थानेन्तरेति परिभाषयाःस्थानिसमानाकारे यदागृह्येते तदा एकाच इति स्थानषष्ठीति स्थानेद्विर्वचनपक्षः । यदा तु शब्दद्वयस्योच्चारणसाध्यत्वेन तदबुध्यारोहावश्यकत्वेन तदध्याहारेण द्वेउच्चारणे इत्यर्थस्तदाततक्रियापेक्षा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

साकर्मणिषष्ठीति द्विष्प्रयोगपक्षः। तत्र कारकविभक्तेर्न्याय्यत्वेनादोषेण चात्य ए
सिद्धांतः। एवं वर्णद्वित्वेपि पदद्वित्वेतूक्तयुक्त्या तस्यैव वाक्यादेरद्वित्वेऽन्यथासि
सर्वस्येति सामर्थ्यात्स्थाने द्विर्वचनपक्षस्यापि प्राप्त्या दोषाभावेण चैच्छिको विव
क्ष्य:।स्थाने द्विर्वचनत्वे पुनः प्रवृत्तिस्तु न। द्वितीयपक्षानुरोधात्। तेनैवाभीक्ष्ण्या
बोधनाच्चेति तदाह। अन्यत्रेति। शब्देन्दुशेखरादावित्यर्थः। यत्तु लिटिधातो
सर्वस्य द्वे इत्यादि द्वित्वानां नित्यतयानंत्यापत्तेः। क्वचिद्विश्रांतौ कल्पायां ल
घवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रांत्या पुनः पुनरप्रवृत्तिरतएवानभ्यासपदप्रत्याख्यातमिति
खण्डनकारादिस्तन्न। उक्तरीत्यानंत्यापत्तेरभावात्। भाष्योक्तप्रत्याख्यानहेत्वसं
त्यापत्तेश्च। सकृत्प्रवृत्तेन द्वित्वेनैवाभीक्ष्ण्यादि बोधनाच्च। अतएव परैर्वर्जन इ
वैकल्पिकद्वित्वस्यापि न पुनः पुनः प्रवृत्तिः। एवंचानभ्यासग्रहणं कुर्वतः सूत्र
तो नायंन्याय इष्ट इति मंदप्रतारणमात्रं वेदितव्यम्। तदेतद्ध्वनयन्वक्ष्यमाणकैय
संगतिं च प्रतिपादयन्नाह। अभ्यासेति। नदोष इति। न पुनर्द्वित्वापत्तिरि
र्थः। देशहेतोरिति पाठः। क्वचिद्व्यस्तपाठोपि नाचः। तस्यैवावयवांतरेति। ए
इत्यर्थः। यद्यपि न्यायेनास्यापि वारणं संभवति तथापि प्राप्तिरेवनेत्याह। अस्यै
क्षेति। अचं वाभावेन सुतरां तदभावइत्यर्थः। अतएव तद्व्यपदेशहेतुत्वमस्यानिय
चावसाने योज्यः। नोक्तइति। जुगुप्सिषत इत्यादावुक्तन्यायेन पुनरप्रवृत्तावुक्त
र्थोपि निषधोमास्त्विति ग्रंथेनेति भावः। बोजंत्विति। कैयटादिभिरित्युक्त
चितमिति भावः। एवमग्रेपि। भाष्येति। उक्तभाष्येत्यर्थः। तेषाम्। सन्नतादिप्र
तिकणिजंतादिप्रकृतिकलुङाद्यंतानाम्। अनभिधानमिति। लोकेइति शेष
अत एवाह। स्तौतीति। अपिरन्यसमुच्चायकः। आहुरिति। भाष्यानुसारिण इ
त्यर्थः। आनंत्यस्य खंडितत्वादाह। रूपाधिक्यमिति। चतुः पंचादिधययुतमित
र्थः। ननु सुध्युपास्य इति लक्ष्यैक्यात् सकारद्वित्वेनेत्यादिमूलासंगतिरत आह
अच् परेति। न तुपदं नापि तद्विशेषरूपमिति भावः। ह्रि। यतः। अत इति शे
षः। तत्र। अच्परत्वावच्छिन्ने। एवमग्रेपि। प्रसंगादाह। एवमिति। वैयर्थ्यमि
ति। स्फुटीभविष्यति चैतदनुपदमेव। यत्तु चैपादिके इत्यादिप्रकाशग्रंथस्य पू
र्वासिद्धमसिद्धमित्यनयोर्मिथः प्रतिबंधादप्राप्त्याऽनुत्तरपदे इति वचनेन विस
वारणपक्षाश्रयकतया क्वाचित्कपरतया च नाकुर्टादि सिद्धिवार्तिकप्रत्याख्यान
सुवचत्वेन मूलं चिंत्यमिति खंडनकृदादयस्तत्खंडयति। यथोद्देश इति। अ
प्रत्ययेन तस्य पूर्वकालेऽवश्यवक्तव्यत्वं सूचितम्। तदाह मूले। तस्मादिहेति
संयोगांतलोपे प्रवृत्तेरिष्टत्वादाह। यणोमयइति। सिद्धांतमतमाह। विसर्जनी

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ति। तद्विधिसूत्रस्थादसिद्धं बहिरंगं पूर्वंचासिद्धमित्यनयोर्मिथउपमर्द्योपमर्दकत्व-प्रतिपादकात्कुतोनुखल्वित्याद्यतोयुक्तः। परिहारो नवा बहिरंग लक्षणत्वादिती-त्यंतभाष्याद्यत्यक्षेणानुमानिक्या बाध इति सिद्धांताश्रयकादित्यर्थः। स्पष्टं चेदमु-द्योते। अपिर्यथोद्देशपक्षसमुच्चायकः। मूलासंगतिं परिहरति। मूलंत्विति। ए-तेन तदनुयायिरत्नाकरादिर्यथाश्विंत्याएवेति ध्वनितम्। यथाचैवं महिषानि त्यादि सिद्धिस्तथास्पष्टमन्यत्र। स्फुटीभविष्यति चोपरिष्टात्। ननु समानांगग्र-हणं प्रत्याख्यातमतआह मूले। संप्रसारणेति। प्रत्याख्यानरीतिरेवेयमिति भा-वः। एतेनात्र पूर्वरूपाप्रवृत्तिरुक्तवार्तिकायत्तैवेति मंदोक्तमपास्तम्। ननु चिंत्यमि-दम्। तादृशस्य पूर्वरूपस्य हल इति सूत्रसामर्थ्यादल्विधित्वेपि तत्वांगीकारात्न-चोपदेशातिदेशाभ्यां संप्रसारणद्वैविध्यलाभेन पूर्वरूपनिष्पन्नातिदेशिकसंप्रसार-णत्ववत एवात्रसंप्रसारणपदेनग्रहणेन तत्स्थानिकदीर्घस्यातथात्वमितिमान्योक्त-रीत्या यथाश्रुतमूलसामंजस्यमिति वाच्यम्। तात्पर्यग्राहकमातिदेशिकेत्यादिपदं च विना स्वरसतो झटिति तथार्थप्रतीत्यभावेन यथाश्रुतमूलासंगतेरत आह। स्थान इति। तत्स्थानिकपूर्वरूपस्थाने जातस्य हल इति दीर्घस्येत्यर्थः। ननु ह-लइतिसामान्यापेक्षज्ञापकेन तत्वेपि पूर्वरूपस्येव दीर्घस्यात्वे तत्वासंभवोतआ-ह। साक्षादित्यादिरूपादेरिति। तद्रूपस्य प्रथमजो जातस्येत्यर्थः। एतेनादिर्व्यर्थ-इत्यपास्तम्। आरंभेति। अन्यथासंप्रसारणं तदाश्रयं चेति पूर्वरूपे तस्यातत्वाद्वैय-र्थ्यंस्पष्टमेवेति भावः। अल्विधौ। दीर्घे तावतैव तस्य चारितार्थ्यात्। एवंच ज्ञाप-कत्वस्यैवाफलत्वादभावेन सामान्यापेक्षत्वं सुतरां नेति भावः। एतेन यून इत्यादि सिद्धये हल इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकं संप्रसारणाश्रिते कार्ये ऽनल्विधाविति नि-षेधोनेत्यत्रार्थे इति मंदोक्तमपास्तम्। उक्तयुक्तेः। तस्यान्यथासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च। त्वद्रीत्या वव्रश्चेत्यादि सिद्ध्या तदर्थमाससमसमासे रंगाधिकार इति भाष्यविरो-धापत्तेश्चेतिदिक्। ननु सुधि आ इत्यादौ परत्वान्नित्यत्वादांगत्वादपवादत्वा-च्चादौ दीर्घेणोक्तरीत्या पूर्वरूपाप्राप्त्याऽनिष्टरूपापत्तिः। संप्रसारणाच्चेति तु यून इत्यादौ चरितार्थम्। नच तत्र विशेषविधित्वादल्लोपादादौ संप्रसारणे सवर्णदी-र्घतः परपूर्वरूपात्। परमल्लोपमंतः कार्यत्वरूपांतरंगत्वाद्बाधित्वादौ जातसव-र्णदीर्घेणोक्तरीत्यापूर्वरूपाप्राप्त्याल्लोपेनच रूपसिद्धावपि तदचारितार्थ्यम्।नाजानंत-र्य इति निषधात्तदनित्यत्वाच्च। पूर्वरूपविधिसामर्थ्याच्च संप्रसारणस्य सवर्णदीर्घा-दावसिद्धत्वं न। तथासति तयोरप्राप्त्याऽल्लोपे यु उन इति रूपापत्त्येष्टरूपासि-द्धिरचारितार्थ्यं च। नचवार्णादांगमित्यनेन ते बाधित्वाल्लोपे सवर्णदीर्घेणैवेष्टसिद्धि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

रिति वाच्यम् । एवमपि शुन इत्यादावाद्युदात्तत्वानापत्तेः । उदात्तनिवृत्तिस्वरा पत्तेः । लोपस्य द्वितीयस्थानिवत्वेन यणापत्तेश्च । बहुश्व इत्यादावनउपधेति वा ङी बापत्तेश्च । तस्माद्वार्णादांगमित्यास्यानित्यतापूर्वरूपविषये प्रवृत्तिः । अत एव शु नयति शुशुवतुरित्यादि सिद्धिः। अन्यथा द्वयोरौपदेशिकसंप्रसारणे तेन न्यायेना द्ये टिलोपेऽल्ये एरनेकाच इति यणासिद्धिः । स्पष्टैवोभयेषां ग्रहणदैयर्थ्यापत्ते संप्रसारणं तदाश्रयंचेति वचन न्तु भाष्येप्रत्याख्यात मिति वाच्यम् । एवमपि उ वाचेत्यादौ तच्चारितार्थ्यात् । किंच अचक्षूरित्यादौ नाजानंतर्य इति यणि अनि त्यत्वेन वलोपे ऊठो न सिद्धत्वमिति विप्रतिषेधसूत्रभाष्योक्तरीत्या दीर्घाल्लोपो प रत्वांतरंगत्वाभ्यां बाधित्वा पूर्वरूपेतच्चारितार्थ्यात् । नचैवं यून इत्यत्र सवर्णदी र्घोत्तरमुक्तरीत्यानिषेधाप्राप्त्यापरादिवत्वेनान्नन्तत्वाद्यस्य संप्रसारणापत्तिरि वाच्यम् । अचः परेति स्थानिवत्वेन तत्परतया निषेधप्राप्तेः । निषेधस्य व्यथ्या चारितार्थ्येन तेनैवोकारव्यवायेपि व्यथोलिटीत्यत्र यग्रहणेनैवसिद्धयानुवृत्त्यैव वि षेध्यसमर्पके लब्धे दूरस्थतन्निषेधमात्रफलकसंप्रसारणग्रहणयुतनिषेधसामर्थ्याद्व वहितेपि प्रवृत्तेः । यूनस्तिरिति निर्देशाच्च । एतेन प्रतीकादि भाव इत्यंतं ग्र मनूद्य तन्न । यून इत्यादौ सवर्णदीर्घोत्तरमुक्तरीत्या निषेधाप्राप्त्यायस्य संप्रसारण पत्तेरिति मंदोक्तमपास्तमिति चेन्न । निरुतमित्यादि वारणायांगस्ये त्यावर्त्यांग वयवाद्दलः परं यत्संप्रसारणं तदंतस्यांगस्येत्यर्थेन पूर्वरूपात्प्राक् हलइति दीर्घप्रा प्तेः । अंगस्यसंप्रसारणविशेष्यतयैव तद्वारणे आवृत्तिर्व्यर्थेत्यन्यदेतत् । तदेतद्धृ निधायाह । पूर्वरूपोत्तरमिति । आदिपदमप्येतद्बोधकमेव । द्विर्बद्धं सुबद्धं भ तीति न्यायात् । मानाभाव इति । एवं च न तदापत्तिरिति भावः । ननु रेफ अनचीत्यादेरप्राप्त्याच्च रेफस्य द्वित्वं नेत्यादि मूलासंगतिरत आह । यणोम इति । मय इति पंचमी यण इति षष्ठीति पक्षे इति भावः । नन्वेवमपि यत्र मित्तत्वं श्रुतं तेन तत्प्राप्तकार्यित्वबाधोस्तु अक्कद इत्यादि यथाप्रकरणे तद्वाधे मानाभावः । अतएव हर्यनु भव इत्यादावनचीत्यद्वित्वायार्थाधिकार आश्रित कौस्तुभे प्रकाशे चेति मूलासंगतिरेवात आह । तथाचेति । प्रकरणे तद्बाधां कारेचेत्यर्थः।भाष्यं हयवरट्सूत्रस्थं संगच्छते इति शेषः।हयवरडिति। रेफस्येति । दाह । यथान्यासे इत्यादिः। इयं च संबंधसामान्ये षष्ठी । सच स्थानित्वं निमि त्वं चेति नान्वयानुपपत्ति र्वक्तव्य इति । अन्यथा आद्येणः स्यात् । मध्यमे रेफस् त् । अनुनासिकेनैव तेनभाव्यमित्यत्र गमकाभावात् । अंत्ये दहाभ्यां परयोस्तयो र्णमयोऽचोरेति द्वित्वापत्ति रिति भावः । तत्राद्यावुदरति। रेफोर्ष्म ति। अयं भ

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वः।यरोऽनुनेत्यत्रानुस्वारस्येत्यतःसवर्णपदस्य मंडूकप्लुत्याऽपकर्षेण सवर्णोनुनासिको भवतीति सूत्रार्थः । सवर्णानित्यस्य विजातीयानित्यर्थः । अनुनासिकोऽनुस्वारांतरतमश्चसवर्णो नास्तीति यावत् । एवं च न तयोरापत्तिः । अप्रकृतोष्मणां तदभावोक्तिस्तु अपकर्षावश्यकतां ध्वनयितुम् । अतएव महिष्मानित्यादौ सूत्रद्वयोभयांतरतमऋकारसंभवेपि नानुनासिकः सः नाज्झलाविति निषेधादिनाऽसवर्णत्वादिति । एतेन समस्य तत्पाठाश्रयकमिदं भाष्यमिति कैयटाद्युक्तिर्निरस्ता । उक्तरीत्योपपत्तेः । तत्पाठस्य भाष्ये दूषितत्वाच्चेति स्पष्टमुद्योते । तृतीयमुदाहरति । नेमाविति । हस्यायत्वाद्यथाकार्यित्वं न तथा रस्य तत्वे पि तेन बाधात्तत्वंनेत्यर्थः । एवंच ह्रोक्तिर्दृष्टांतार्था । एतेन तदुक्तिर्व्यर्थेत्यपास्तम् । अन्यथाप्रकरणे तद्बाधानंगीकारे । वचनेति । रेफस्येत्यादिवचनेत्यर्थः । मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये कृदीयरेफे अचोरेति मद्रादीयेतु यण इति प्राप्तस्येत्यर्थः । उदासीनहयवरट्सूत्रेस्यपाठात् । अतएव मद्राद्युक्तिः सफला हस्याचःपरत्वं तु नञुक्तत्वेनैव सिद्धं हलोयमामित्यस्य वैकल्पिकत्वेपि रोरीति लोपेन शंकैवायुक्तेति तु न । तद्दृष्ट्या द्वित्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । नापत्तेरिति । तथाचैतद्भाष्यबलात्तथांगी क्रियेत इति भावः । ननु साचात्कृतत्वमविशिष्टमत आह । विशेषेति । फलितमाह । यत्वेत्यादि । अनचीत्यस्य निषेधकत्वेनाचोरेत्येकवाक्यतया न विधायकत्वमितिभ्रमं व्युदस्यन्नाह । वाक्यतेति । पृथगुक्तेश्चकाराच्च तत्वम् । ध्वनितं चेदं हयवरट्सूत्रे भाष्ये अनचिचेत्यत्र द्विर्वचने यणो मय इतिवदता वार्तिककृता तद्व्याख्यात्रा भगवतापीदं ध्वनितम् । यणोमयत्यादेरप्राप्तेराह । अनचीति । नचाचोरेति दृष्ट्याऽनचीत्यस्यासिद्धत्वाद्येनना प्राप्यभावः । वावसान इत्यादौ तु वैपरीत्यमिति तदत्रति रितिवाच्यम् । तथापि स्वाभावे तदवश्यं प्राप्यापवादत्वस्य निराबाधत्वात् । द्वंद्वापवादकत्वमेकशेषस्येव प्रकरणेप्रकरणमसिद्धमिति पचस्याकरे दूषित एवेति केचित् । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धीयमित्यनेन तस्यानसिद्धत्वमेवेति बोध्यम् । प्रसक्तेरिति । एतेनानचीत्यस्य वैकल्पिकतया पचे निमित्तत्वं चरितार्थमिति मंदोक्तमपास्तम् । द्वयोस्तत्वेपि भावपचे तत्रापि तदंगीकारात् । तत्कालेनाप्राप्तत्वमात्रेणापवादत्वाच्चतेः । उक्तभाष्यविरोधापत्तेश्च । एतेन र्णाकृतिरित्यादौ यणोमय इति द्वित्वे तस्य तत्वं चरितार्थमित्यपि तदुक्तमपास्तम् । उक्तभाष्यविरोधेन तदनभिधानात् । रेत्वेनानिमित्तत्वाच्चेति दिक् । भाष्येति । उक्तरीत्याप्रत्याख्यानपरोक्तभाष्येत्यर्थः । अन्यथा चोरेत्यत्र वाक्यभेदाद्द्वयुतवाक्येनात्र द्वित्वप्राप्तावपि तत्र रात्सुतेर्निमित्तत्वाप्राप्त्योक्तन्यायाप्रवृत्त्यातस्यासंगतिरेव स्यादिति भावः । सामान्यत एव लत्तरत्वावच्छि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्र प्रकरणप्राप्तमेव। एतेन स्वविषये सूत्रविशेषप्राप्त्यव्यवच्छेदः। तथा च बाध्यसामान्यचिन्तापक्षस्थल इवात्र सर्वबाधः। तत्र स्वविषये सर्वप्रसंगः। अत्र तु तत्राप्रासक्तस्यापि बाध इति भेदः। यद्यपि तत्र व्यक्तिभेदेनोभयसंभवस्तथापि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधः। एवं च तथा कौस्तुभोक्तिप्रकाशानुरोधिन्येव सतु चिंत्य एव। एतेन न्याययोर्भेदेन समाधिद्वयं कुर्वन् प्रकाशकृत्परास्त इति भावः। यत्तु मान्याः। व्यक्तिपक्षांगीकाराशयकोयं कैयटः। तत्र हि प्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षणप्रवृत्तिः। यद्वा प्रतिलक्ष्यं भिन्नानां सर्वेषां लक्षणानां तंत्रेणोच्चारणमिकोयणचीति। ततश्चैकामर्पितात्पर्यतो निमित्तत्वबोधनाददोषः। श्रीश इत्यादौ यण् तु न। तत्र पक्षे विरोधे परमेवेति नियमबलेन तद्विषयकपूर्वशास्त्राभावकल्पनात्। एवमपवादविषयेपि परिहृत्यवेति न्यायात्। जातिव्यक्तिपक्षौ च लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थिताविति तत्राचामनुरोधेन व्यक्तिपक्षे सर्वलक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावात्। प्रत्युत न ब्राह्मणमित्यादौ तदर्थमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात्। किंच व्यक्तिपक्षेप्यविरुद्धलक्ष्ये चारितार्थ्येनेदं लक्ष्ये विरोधात्स्वविषयकत्वं न कल्पयतीति सुवचत्वात्तदेतद्ध्वनयन्नाह। इदं चेति। ज्ञापकं चेत्यर्थः। अपिर्जातिपक्षसमुच्चायकः। अन्यथा। उभयत्र ज्ञापकानंगीकारे। यत इत्यादि। तद्विषयकेति। इग्निमित्तकत्वविषयकेत्यर्थः। कुत्रेयं रीतिरिष्टेत्यत आह। इति स्पष्टमिति। एतादृशं तत्र स्पष्टमित्यर्थः। इक्पदस्यायादीनामनवकाशत्वेपि व्यक्तिपक्षे प्रतिव्यक्तिलक्षणप्रवृत्त्या पर्यायेण यणयाद्योः प्रवृत्तिरिति च यनमित्यादि निवृत्तिः फलमित्युक्त्वा अयादयो बाधका इति समाध्युक्तिपरभाष्ये द्वयोरपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः। संदिग्धासंदिग्धात्वाश्रयोस्त्वेवेति कैयटेनोक्तं तस्यायं भावः। अपवादः स्वविषये निःसंदेहं तात्पर्यवान्। उत्सर्गस्तु तदन्यविषयस्तद्विषयोपि वेति संदिग्ध इत्यसंदिग्धेन स्वतेन विषयान्यविषयः कल्प्यते। तथा च सर्वत्रापवादविषयव्यक्त्यन्यव्यक्तिविषयलक्षणोपप्लव इति। अत्र। यण्विषये। तत्र। इकि। चारितार्थ्यादिति। न तत्र तदप्राप्तियोग्ये चरितार्थविषयस्य येन नेति न्यायस्याप्राप्त्या इकस्तत्वयोः सिद्धौ ज्ञापकोपन्यासः पक्षद्वयेप्यनावश्यकः। एवं चापवादस्थले तद्विषयविषयकोत्सर्गवाक्याकल्पनेनेकोयणित्यत्र त्यकैयटस्य युक्तत्वेपि च तदभावेन हयवरट् सूत्रस्थकैयटोक्तिरयुक्ता। एतेनैतल्लक्ष्यविषयोपप्लुतवाक्यस्याचारितार्थ्यादेव सिद्धिरिति मंदोक्तमपास्तम्। उक्तयुक्तेः सिद्धांते। तथैवेष्टसिद्धेश्चेति भावः। ननु तन्न्यायाप्राप्तावपि तक्रकौण्डिन्यन्यायोभयोक्त इत्यत आह। तक्रेति। अपिस्तन्न्यायसमुच्चये। एवं च द्वयोस्तुल्यार्थफलकत्वेनैक्यमेवेति स्पष्टमन्यत्र। य

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त् अचेत्यादिविषयइत्यंतमनूद्य तन्न। त्वद्रीत्या कौंडिन्याख्ये शूद्रे तक्रदानस्य चारितार्थ्येन न्यायोच्छेदापत्तेरिति दोषमाह। मंदस्तन्न। दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यात्। तत्र ब्राह्मणस्यैव कौंडिन्यस्याभिमतत्वात्। अन्यथा तत्रापिन्यायोच्छेदापत्तेः। मिदचोंत्यादिति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेश्च। ब्राह्मणवसिष्ठन्यायाद्युच्छेदापत्तेश्च। वस्तुतस्त्वित्यादि त्वदुत्तरग्रंथविरोधापत्तेश्चेति दिक्। स्पष्टमिति। तत्र हि क्रोष्ट्री जागत इत्यादावंत्योपधाहद्गोर्निषेधवचनसुक्तोक्तन्यायेन तयोरादिहघ्याबाधमाशंक्य दृष्टांतेनाप्राप्तिसत्त्वेपीह सौश्रुत इत्यादौ तयोरप्राप्त्या तदभाव इति भाष्योक्तौ सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः। सचेह नास्तीति कैयटोक्तिः। निमित्तांशे तत्सत्त्वेपि कार्य्यांशे तदभाव इति तदाकूतम्। एवं च यथा तत्र न न्यायसंचारस्तथेहाच्त्वेकत्वयोस्तत्सत्वेपि निमित्तत्वस्थानित्वयोरुक्तरीत्या तदभावेन तदप्राप्तिः। एतेन स्पष्टमिति ग्रंथमनूद्य हेतुमनुल्लिख्योक्तभाष्यकैयटौ संलिखन् दूषयन्मंद प्रत्युक्तः। ननु प्रागनंतरं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यमत आह। तदप्राप्तीति। तस्यप्राप्तियोग्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् यो विषयस्तदभावरूपमित्यर्थः। तेन व्यक्तिभेदमादाय न दोषो देयः। तत्प्राप्तियोग्यत्वं च तदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वं न तद्वत्वम्। अतएव मनुष्यं विहाय योग्यत्वनिवेशः। अन्यथा कालभेदेन तदप्राप्तियोग्यविषयत्वस्यैव सत्वेनालंगतिः स्पष्टैवेति भावः। एतदिति। उक्तन्यायेर्थः। अन्यथा येन नाप्राप्ते इत्युक्तेस्तन्न्यायोक्तेश्च वैयर्थ्यापत्तिः। एवं चैतद्भिन्ने सर्वथाऽनवकाशत्वमेवापेक्षितमिति तत एव बाधेनानयोः प्रवृत्तिरिति भावः। व्यवहारादिति। तद्धितेष्वचामादेरित्यादि सूत्रस्थभाष्यमूलकादिति भावः। एवं च सुतरां स्थानित्वेन निमित्तत्वाबाधेनेष्टसिद्धावपि निमित्तत्वेन कार्यित्वावोधेरस्याहित्वापत्तिरिति भावः। अपूर्वेति। अज्ञातज्ञाप्यत्वेनेत्यर्थः। अत्र केचित्। मतिबुद्धेति सूत्रे मूलटीकयोराजपूजित इत्यादौ भूतक्तांतेन तृतीयासमास इत्यत्र तयोर्भेदं हृदि निधाय लोकन्यायेन मत्यादिक्तवर्तमानकालस्य भूतकालबाधकतामाशंक्य तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशेन मूलोक्तन्यायसंकोचकृद्विधेयविषयएव स न्यायइति सामान्यतो ज्ञाप्यत इत्येवं व्याख्याय संकोचस्य निर्मूलत्वा फलेहृदि निधाय परे त्वाहुः। तेन न्यायेन बाध इति वक्तुमप्यशक्यं यतस्तयोस्तुल्यविषयता एवं च दृष्टांते तथासत्वेपि यथा सौश्रुतइत्यादा वंत्योपधाहद्गोरप्राप्त्या तद्विषयेनाप्राप्त्यभावस्तथाकालयोर्युगपद्विवक्षाया असंभावात्तदभावः। यदीदत्र स्याद्वर्तमाने लट्स्यादिति तस्यैवापवादोन्याय्यइतीत्युक्तम्। तदनेन विरुद्धम्। तत्रापि मत्यादिसंबंधित्वेन कालस्यापूर्वबोध्यत्वेन तथाज्ञापितेपि दोष-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तादवस्थ्यात् । तथाहि । यावद्धातुसंबंधित्वेन भूते क्तेनाप्राप्ते विशेषविहितमत्यादिसंबंधिवर्तमानक्तो बाधकः । तत्वं च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन विशेषणे विधेयेवर्तमानकाले फलतीति न्यायप्राप्तिरेव । एतदभावे सर्वधातुसंबंधित्वेन भूतक्तान्तस्यैव साधुत्वं स्यात् । एवं च यदोत्यादि चिंत्यमित्याहुः । तन्न । आशयानवबोधात् । तथाहि । यतस्तयोस्तुल्यविषयत्वमतो विधेयानवकाशविषयत्वमावश्यकंवर्तते च तत्वंतक्तदानेरेकगतनिमित्तत्वे च टीकोक्तरीत्या । तत्र तुनैवम् । कालानांप्रत्ययद्योत्यतया ऽनुवाद्यत्वेन तस्यैव विधेयत्वात् । नच क्तो निष्ठेति सिद्धःभूते सिद्धावपि तत्रासिद्धेः । एतेन विशिष्टविधिरित्यपास्तम् । नच तत्र क्तवत्कालस्यापूर्वबोध्यत्वेन तत्वम् । तस्य सामान्यतो विशेषतश्च लोकसिद्धत्वस्य कालोपसर्जनेचेत्यनेन प्रतिपादितत्वात् । तत्रान्तरेऽत्र चान्यत्र प्रतिपादितत्वाच्च । नच तत्र क्तसंबधित्वमसिद्धमनेन विधियते तस्य ञीतः क्त इत्यनेन सिद्धत्वात् । नच मत्यादि वाच्यत्र तत्वमसिद्धम् । तवताप्यक्षतेः । प्रत्युतमत्यादिभ्यो लडाद्यनापत्तेश्च । नच मत्यादि सबंधित्वमेवासिद्धम् । व्यापकीभूतकालसिध्यैव तत्सिद्धेः । नच विशिष्टमसिद्धम् । तस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात् । तावताप्यक्षतेश्चेति मूलाशयः । नाप्रास्यभावादेवन्यायाप्राप्त्याविधेयत्वपर्यंतगमनं निष्फलम् । तयोर्युगपदविवक्षयासामान्यविशेषभावाभावात् । एतेन यावद्धात्वित्याद्युक्तिरेतदभावे इत्याद्युक्तिश्चापास्ता नाप्राप्त्यभावात् । एतद्भावेपि वर्तमाने लट् प्राप्त्या तदप्राप्तेश्च । अतएव द्वंद्वैकशेषयोरिवापि तन्न । किंचैवमपि दुराग्रहेण तथांगीकारे क्तवतुप्रत्ययस्यापि बाधापत्तौ ज्ञातवानित्याद्युच्छेदापत्तेरिति टीकाशयः । अत एव यदीदमिति तदुक्तिसुष्ठ्वेव । किंच तदविवक्षायां चारितार्थ्येनानवकाशत्वाभावात् । अत एव नित्यकौटिल्ये आबाधेचेति सूत्रस्थकैयटमूलादिकं चिंत्यमिति स्पष्टमन्यत्रेति दिक् आदिना स्थानित्वसंग्रहः । एवं च तस्य तत्वेपि प्रागुक्तरीत्यैव न्यायाप्रवृत्तिरत्र तुवैषम्यं स्पष्टमेव । अपिर्द्वित्वादि समुच्चये । तत्वमिति । यथा निमित्तं रादिलोकशास्त्रबोधितं तथा तस्य निमित्तत्वंनेत्यर्थः । यत्तु न हि कार्यीतिन्यायसंचारकैयटेष्ट इति ज्ञापकमावश्यकमिति रत्नाकरस्तन्न । मत्वर्थे निनातदनुभववत एव तत्वेनानाश्रयणमिति तदर्थेन तदप्राप्तेः । अत एव पठ्यते कार्यमनुभवन्हि कार्यीत्यादि स्पष्टं चेदमन्यत्र तदाहेति दिगिति । ननु विसर्गद्वित्वेन भेदादैक्यानुपपत्तिरत आह । यणिति । समाहारद्वंद्वः । तस्मादिति पंचमी समासः । तस्यैव प्रागुपक्रांतत्वात् । एवं च तथाधिक्येपि न क्षतिरिति भावः । नात्र । लाक्षतिरित्यत्र । स्याप्रवृत्तेरिति । यथासंख्येन तदप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । नन्वयमेव

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सिद्धान्तः कुतोनोक्तमित आह । लणिति । तत्र हि उरणित्यत्र पूर्वेण परेण वेति
संदिह्य पराभावात् पूर्वेणैवेत्युक्त्वा कर्त्रर्थमित्यादौ यणो रपरत्वापत्तौ रेफद्वयश्रुति-
रोरीतिलोपेन निरस्यैवं तर्हि सामर्थ्यात् पूर्वेण नपरेण यदि तथास्यादजित्येव
वदेदितिभाष्यकृतोक्तं लाकृतिरिति सत्वे त्वत्र लद्वयश्रवणापत्त्यासामर्थ्यवर्णना-
संगतिः । भाष्यस्य प्रौढिवादत्वमिति मान्योक्तिस्तु प्राचामनुसारेणेति भावः । ने-
ष्टयानाम्।लृस्थानिकलादेशयुतानार्षप्रयोगाणाम्।तत्वम्।वास्तवं समाधानं मूलादि
तु प्रक्रियानुसारेण। तथाच न प्रागुक्तिनिर्भरः।यच्चानुरूपोबलिरिति न्यायात्। आ-
र्षप्रयोगे तु तत एव सिद्धिरिति भावः । आर्त्नीति छांदसं द्विवचनांतं प्रगृह्य-
म् । आङ्पूर्वादिति । अवग्रहस्त्वाज्यमित्यादाविवासंप्रदायान्नेति भावः । वेद-
भाष्ये तु आर्त्नी इमे इति मंत्रे धनुष्कोट्योः स्तुतिरित्युक्त्वा ते धनुष्कोट्यौ समनेव स-
मनस्केवयौ वा पतिसमीपं न त्यजति तद्वदाचरन्तिअभित स्वरन्त्यौ उपस्थे उपस्था
नेमातेवपुत्रंयथा मातापुत्रंधारयति तद्वद्बिभृतांराजानंधारयेताम्।किंचइमेधनुष्को-
ट्यौसंविदाने संजानानेविसंवादरहिते आर्त्नींगच्छंत्यौ ऋगतावित्यतो धातोश्च र्य-
गिभ्यां निरिति बाहुलकान्निप्रत्ययो धातोरार्तभावश्च कृदिकारादिति ङीषि
द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः । अस्य राज्ञः अमित्रान् विस्फुरंती विहिंसंत्यौ शत्रूंस्वा-
पविध्यातास् । तथाच यास्क स्ते आचरंती समनसाविव पोषे मातेव पुत्रं
बिभृतामुपस्थे उपस्थाने अपविध्यतां शत्रून्संविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नंत्यावमित्रा
नितिआर्त्नी आर्तन्यौ वारण्यौ वारिषण्यौ वा तयोरेषा भवतीत्युक्तम् ।
निरुक्ते आर्त्नीत्यत्र आर्त्नीधनुःप्रांते ते कुत अर्तन्यौ वा ऋतेर्धातोर्गत्यर्थस्य गमयतस्ते-
इषून्अरण्यौवारणाद्वौ रिषण्यौन्त्र्यौ वा हन्त्र्यौ वा तयोरेषा भवतीति।तद्भाष्यकृत् ।
वाचनिकत्वमिति।एतेन येनविधिरित्यत्रादिरंत्येनेत्यत इदादिपदयोस्तस्मिन्निती-
त्यस्य चानुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेनेत्यदेनालोलघ्यत्वे नैतल्लाभः । यद्वा यांतप्र-
त्यासंभवेन प्रथमातिक्रमे कारणाभावादुक्तएवार्थः । एवं च परिभाषाया इदमेव
ज्ञापकमित्यपास्तम् । उक्तक्लेशापेक्षया वचनस्यैव युक्तत्वात् । लक्षणायां मानाभा-
वाच्च । असंभवे एव तत् प्रवृत्तौ तस्मान्नुडचीत्यादावप्रवृत्त्यापत्तेश्च । प्रथमातिक्रम
इत्यस्यात्रानाश्रयणाच्च । ज्ञापितेप्यनिष्टाभावेन तथा ऽचारितार्थ्याच्चेति दिक्। तथा-
च वार्तिककृदुक्तेयमपूर्वापरिभाषेति भावः । तदिति । पूर्वसूत्रवाक्यार्थेत्यर्थः । पू-
र्वसूत्रे स्थानत आंतर्यात् तथा निर्णयेनात्रापि तथेति भावः । एतेन सप्तम्यं तथा-
ऽगायकमिदमित्यपास्तम् । उक्तरीत्यैवोपपत्तेः । इति भावइति । प्रकाशानुयायि-
मूलस्येतिशेषः । तथाच तदनुरोधेनेदम्। वस्तुतश्चिंत्यमिदमितिस्पष्टमन्यत्रेति भा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वः । युत्तु वर्णद्वित्वेन पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य प्रवृत्तिः । द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वाच्यम् । सं य्यतेत्यादौ त्रियकारत्वार्थमिति वार्तिकोक्तेरतएव णत्वं द्वित्वमिति कौमुदीसंगतिरिति । तन्न । वाक्‌वागिति भाष्योक्तलक्ष्यासिद्ध्यापत्तेः । तथाहि तथासति कुत्वे जश्त्वे चर्त्वासिध्या गस्य द्वित्वेत्यस्य चर्त्वं तत एवाखर्परत्वेन चर्त्वाभावे पूर्वत्र गश्रुत्यापत्तिः। नचापवादावसानचर्त्वविषयत्वाज्जश्त्वमेव न। तथा चोक्तरीत्या कुत्वजकस्यैव द्वित्वे नेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । अपवादप्रवृत्तिप्रतिबंधकद्वित्वविषयत्वेन तदविषयत्वात् । रामावित्यादौ वृद्धेः परपूर्वसवर्णदीर्घप्रवृत्तिप्रतिबंधकनिषेधविषयत्वेन दीर्घाविषयत्ववत् । अतएव तादृक् शब्दस्थकौमुदीसंगतिः । अन्यथोक्तरीत्या जश्त्वेन डइत्यसंगतं स्यात् । नच तत्र तत्प्रवृत्तावपि गकारस्य तद्वचनात् । सिद्धेन चर्त्वेन द्वित्वात्परत्वात् ककारे तस्य द्वित्वे पि झलां जशिति दृष्ट्या चर्त्वस्यासिद्धतया गकाररूपे झशि पूर्वस्य तस्य जश्त्वे उक्तरीत्यैवाचर्त्वे गकारश्रुतिर्दुर्वारा। किंच पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वइत्यस्याद्वित्वे कार्ये पूर्वं प्रति परमसिद्धंनेत्यर्थेन कुत्वजश्त्वाभ्यां परद्वित्वात्परत्वाच्चर्त्वे चस्य द्वित्वे जश्त्वापवादचर्त्वस्यैव द्वित्वस्याप्यसिद्धतया आद्यस्य कुत्वे तत एव तस्य जश्त्वेत्यस्य चर्त्वेपि वाग् च इति स्यात्। एवं च जश्त्वापवादकतापि तच्चर्त्वस्य भज्येतेति वाच्यम्। तस्यास्तथा पाठेन तथा पाठाभावेन वक्ष्यमाणार्थांगीकारेण विधिसामान्ये मुन इतिवत् द्वित्वान्यत्र द्वित्वे कृतेपि प्रत्यासत्या द्वित्वाश्रयकार्यान्यकार्ये च पूर्वं चेदमसिद्धमित्यर्थस्योक्तभाष्यीयलक्ष्यबलेनांगीकारात् । एवंचोक्तं तत् प्रयोगसिद्धये तत्रोक्तार्थतात्पर्यकतत्प्रवृत्तिरावश्यिका अवश्यं शब्दाङ्गावे वुञ् मनोज्ञादेराकृतिगणत्वादावश्यक इति निपातनाद्वा ततोऽर्शादेराकृतिगणत्वादच् टाप् इत्वं स्पष्टं चेदं मतुप्सूत्रे कैयटे। एवं चाविशेषात्सर्वद्वित्वं तत्र गृह्यते। तथा तत्रार्थांगीकारादेवौड्डिढदित्यस्य सिद्धिः। अन्यथाभ्यासे चुत्वापत्तिः वार्तिकंतु तदनुत्यानुवादः । अत्रापि णत्वं द्वित्वमिति ग्रंथसंगतिरेवेति दिक् । तदेतद् ध्वनयन्नाशंकते । नचेति । इत्यर्थकेनेति । इति विध्यर्थतात्पर्यकेनेत्यर्थः । द्वित्वे पूर्वत्र परमसिद्धं नेत्यर्थस्तु न असमर्थसमासाद्यापत्तेः । निषेधविधौ गौरवाच्च । स्पष्टं चेदं परिभाषेन्दुशेखरे शब्देन्दुशेखरस्वार्थिकार्थपरतयानेयः। एतेन वाक्यसंस्कारपक्षे कृष्ण ऋध्‌तिरित्यत्र धत्वासिध्या गुणेन भाविकृतनाशेन द्वित्वाप्राप्त्या च गुणे द्वित्वे कार्येऽसिद्धत्वंनेत्यर्थतात्पर्यकपूर्वत्रासिद्धमित्यनेन परत्वाद्वक्ष्यमाणरीत्या गंतूनामंते निवेश इतिन्यायेन द्वित्वशास्त्रविधेयस्याग्रे एवोत्पत्त्या झषानंतर्यविघातेनाकृतेत्यनेन धत्वाप्राप्त्या जश्त्वाप्रवृत्तेश्च । द्वित्वे सतिधस्येत्युक्तिरुचितैवेति

मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेतिध्वनितम् । भाष्यविरोधापत्तेः । अक्ततेत्यस्यासत्वाच्चेति भावः । पूर्वत्रासिद्धीयमिति । गहादित्वाच्छः । तदधिकारभवशास्त्रत्वमस्यालिंगम् । यत्र तत्वं त त्राद्वित्वे इत्युपतिष्ठते इत्यर्थः । तत्र पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारप्राप्तम् । संभवतिसमानाधिकरण्यइतिन्यायेनाद्वित्वे इति पूर्वत्रेत्यत्रान्वेति । तेन परस्य द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वं भवतीतिभावः । इत्यनेन, वार्तिकेन । यत्तुजश्त्वोत्तरं द्वित्वे तस्य सकृत्प्रवृत्तिरन्यथात्वावृत्तिरितिलाघवगौरवविशेषात्परिभाषासंकोचे मानाभावात्तन्न्यायेन द्वितीयधे जश्त्वाप्रवृत्तेश्च । चिंत्यमिदमिति मंदस्तन्न । नह्येकस्यानेकस्य वेति भाष्यविरोधापत्तेः । प्रागुक्तरीत्या द्वित्वोत्तरं जश्त्वेपि द्वित्वाप्राप्त्या नावृत्तेश्च । परिभाषात्वस्यैव संकोचेमानत्वाच्च । तथा लक्ष्यभेदस्य सत्वाच्च । तदेतद्ध्वनयितुमनादरे हेतुमाह । यत्रेति । पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरित्यस्यासंचारायाह । यरीति । यद्यपिवार्तिककृदुक्तमिदं तथापि परिभाषावृत्तिकृद्भिरस्य तत्वमुक्तमिति तदुक्तपरिभाषेति न दोषः । नियामकत्वमेव हि तत्वम् । नियमस्य फलविशेषायैवेति तदभावस्थले न प्रवृत्तिः । अत एव व्रीहीनवहंतीत्यादौ दृष्टफल विशेषान्नियमजन्यादृष्टं कल्पयंति वाक्यविदः । तदाह । अन्यत्रेति । एतेन झलांजशिति जशोऽप्रतिहतप्रसरत्वादुक्तन्यायेन जशः सिद्धत्वाच्च मूलं चिंत्यमिति खंडनकारोक्तिः । यत्तु क्रुधेर्धस्येति भाव इति दीक्षितास्तन्न । जश्त्वेकृते दस्येत्यौचित्यात् । असिद्धत्वं तूक्तपरिभाषयानेति रत्नाकरोक्तिश्चापास्ता । उक्तयुक्तेः । व्याख्याद्वयं थसंगत्यर्थं तत्र तदुत्तरेत्यादि दोषसंगत्यर्थं चाह । हयवरडिति । तथाच तद्भाष्यस्योभयविषयकतया मूलेऽ त्राप्युभयत्र विकल्पः प्रतिपाद्यते । यद्यपि तत्रोपक्त एव तथापि दृढीकरणाय स्मार्यते अतएवाग्रे पि यथाश्रुतमूलं तत्त प्रतीकं धृत्वोभयपरतया व्याख्यातम् । यथाश्रुते एव योजने तदनुपपत्तिः स्पष्टैवेति भावः । मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये । ग्रहणमिति । तद्धि संयंतेत्यादावनुनासिकपरसवर्णस्ययत्वेन ग्रहणादनचीति द्वित्वे त्रियकारश्रुत्यर्थं हलोयमामित्यस्य नित्यत्वे तु व्यर्थमेव तत् । नह्येकेनैकमितिन्यायेन भेदकपक्षस्यापीदमेव ज्ञापकमुक्तरीत्या । विशेषापेक्षत्वे हल इत्यस्यैव तत्वं स्यादत आह । सामान्येति । इदं च सूत्ररीत्या । अतस्तद्रीत्येवारुचिमाह । तस्येति । ज्ञापकस्येत्यर्थः । तावतैव चारितार्थ्येन सामान्यापेक्षत्वे मानाभावादिति भावः । एकोक्त्याभाष्यमते तत्प्रत्याख्यानेनास्यावश्यकतां ध्वनयति मूलकृत् । एतेनैवोत्यर्थ इति मंदोक्तमपास्तम् । यत्तु खंडनकृत् । देवदत्तेत्यादावेहीत्यादिपूर्तेस्वद्वयं थे दर्शनादत्र व्याख्यात्रा तथाकृतत्वात्सान दोषः । किंच ज्ञापकमुपन्यस्येत्यनुक्तोपालंभभयोह इत्यतस्तदनुवृत्या विक-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वेनायं लोप इति काशिकादौ स्थितम्।तथाच भाष्यमनुवर्तत इत्यादि नाज्झला-वित्यत्र कैयटोपि लोपोवेत्याहेति तद्ग्रंथात् । एवं च वैकल्पिकत्वे एव भाष्यकैयटसंवादो।न ज्ञापकत्वे तद्वाक्यं परं तद्विशिष्टमित्यन्यदेतदिति । तन्न । इति काशिकादौ स्थितमित्युक्त्या तस्य स्वानिष्टत्वध्वननेन न्यूनता तादवस्थ्यात् । अभिप्रेत्येति मूले पाठसत्वेनोपन्यस्येत्यनुक्तोपालंभ इत्यस्यैव तथात्वाच्च । तद्भाष्यस्योभयविषयतया प्रवृत्तेश्च । तदेतद् ध्वनयन्नन्यथा तं संयोज्य खंडयति।यदित्वित्यादि । सिद्धमिति । ग्रण् ग्रहणादिति भावः । ज्ञापकमिति । इत्यभिप्रेत्य तत्र तदर्थं तत्परभाष्यमुपन्यस्तं तैरित्युच्यत इत्यर्थः । रूत्यर्गेवेति । मूलोक्तदोषाभावात् । एवं च मूलप्रयुक्तमेवेति भावः । यथाकथं चिन्मूलाशयप्रदर्शनेन तदपि योजयन्नाह ।पुरंत्विति । प्राचाम् । प्रकाशकृतां । तद्भाष्येति । अनुवर्तत इत्यादिभाष्येत्यर्थः । झरोझरीत्यत्रानुवृत्तौ मध्यस्थतया हलोयमामित्यत्रापि तत्वसिद्धेरत एव खंडनपराग्रिमभाष्यसंगतिस्तथाच न ज्ञापकखंडने मूलतात्पर्यं किं तु भाष्यसंमतिलेखखंडने । अत एव तदभिप्रायं स्ववर्तनोल्लिख्य मुख्यं खंड्यं तत्रेत्यादिनोपन्यस्तं मूलकृता । एवं च पक्षत्रयेपि व्याख्यातग्रंथासंगतिरेवेति भावः । रत्नाकरोक्तिं खंडयितुमनुवदति । नचेति । औरिति । पूर्वपक्षे गोतो णिदिति सिद्धरूपोल्लेखोऽशब्दस्तु ओ इति तदाह । अवेरिति । गुणे इति । एचीति विशेषणादवृद्धेरप्राप्तेरिति भावः । परादित्वेनेट्त्वादिति । व्यपदेशिवदित्यतिदिष्टेनेत्यर्थः । इट्त्वं समुदायवृत्तीति भावः । बाधादिति । पूर्ववत्पूर्वान्तवत्वेनाङ्त्वादिति भावः । सामर्थ्यादिति । एचीति विशेषणेनान्यत्र अचारिताथ्यादिति भावः । अनभिधानादिति । इदं दुर्वचमिति शेषः । वृद्धिसूत्रस्थकैयटोक्तेरिति भावः । नन्वत्र मानाभावः । नचवृद्धिसूत्रस्थ भाष्यं मानमिति वाच्यम् । तस्यान्याशयकत्वात् । अतएव तत्रत्य कैयटस्थित्य एव स्पष्टं चेदमुद्योते । एवं चासंभवोसंभवी । अत एवाशयादित्युक्तमत आह । किंचोमेति । एतेनागतिकगत्यनभिधानाश्रयणानौचित्यं उद्योतोपि चिं त्यः भाष्यादिकं तूत्तरपदत्वे चेति निषेधाभिप्रायम् । किंचेत्यादिग्रंथस्तु असंभवादिति व्याख्येयग्रंथविरुद्धस्तस्मादूढिल्यत्रोकारप्रश्लेषेण निर्वाह इति मंदोक्तमपास्तम्। उक्तरीत्या तदनाश्रयेणोद्योतस्यापि युक्तत्वात् । उत्तरपदत्वे चेत्यस्यार्थाज्ञानाच्च । व्याख्येयग्रंथोपमर्दार्थमेव किंचेत्यादि प्रवृत्तेश्च । अत एव प्रश्लेषवैयर्थ्याच्चेति दिक् । उक्तरीत्या सामर्थ्याभावादाह । लक्ष्येरिति । यद्येचोठ्विशेषेत तदायेन नेति न्यायेनात्रैवोमाङोरितिबाधित्वा स्यादिति चिन्त्योह इत्यादि म स्यादिति वाह ऊठ्सूत्रभाष्याभिमतेष्टानिष्टलक्ष्यानुरोधेनेत्यर्थः ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वसंबंधेति। ऊडंश इति भावः। अत एवेणोकारादाविति प्रकृतसूत्रस्थवार्ति कादि संगतिस्तदाह। वोचितेति। वार्णेति। वाक्यसंस्कारपक्ष इति भावः। एचोति विशेषणेप्यवारणमित्याह। नचेति। अत्र मते तदभावे फलितमाह। मध्ये इति। बाध्यविशेषचिंतांगीकार इति भावः। पररूपमेवेति। तथाचेष्टानिष्टव्यवस्था न स्यादातिकादिविरोधश्च स्यादिति भावः। ननु दृष्टांते प्रकृतिप्रत्यय समूहादेशेप्यत्र न तथेति तद्वैषम्यम्। किंच एकदेशेति लौकिकन्यायस्यार्धन्यूनाविकारेणाप्राप्तावपि स्थानिवत्वेनेष्टसिद्धिरत आह। एधतेरिति। तत्वम्। एधतित्वम्। तथाच संमोहमात्रे ऽयं दृष्टांत इति भावः। स्यांगस्येति। तदधिकारस्थत्वादिति भावः। ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाधीतिस्थानिन एवाङ्गन्ततयांगतया च कथमदोषत्वम्। एकाच इत्युक्तेः। केवलणिचोजादेर्द्वितीयस्येत्युक्तेः। प्रकृतिप्रत्ययसमूहस्यादेशदौर्लभ्याच्चात आह। सर्वेइति। एवं चार्थवत्वेवेति सिद्धांतोप्यबाधितो भवतीति भावः। स्यंतत्वेति। अंगत्वस्येत्यपि बोध्यम्। पूर्वाभ्यास इत्यादि वैयर्थ्यापत्या प्रक्रियादशायामुक्तन्यायानाश्रयणमिति तु न। अत्र पक्षे तेषामप्यर्थान्तरकल्पनात्। स्पीति एव स्थान्यादेशभावे तत् प्रवृत्तिर्नानुमानिके इत्यपि न तत्रादेशपदानर्थक्यापत्तेः। तदुध्वनयन्नाह। अलोंत्येति। तत्राविरोधेन द्वयोर्बाध्यबाधकभावाभावादुपस्थितेः। तासस्त्योरित्यादौ तु न दोषः। सस्येत्यतः सीतिवत्स इत्यनुवृत्तेः। एवं च निर्दिश्यमानस्येतिविषयेऽलोंत्यस्येति प्रवृत्तावपि तद्विषये ससःसुटीत्यादौ न तत्प्रवृत्तिः। तस्य वैयर्थ्यापत्तेः। एवं च तदंतविधिर्यदागमा इत्युभयविषयःस्तद्विषयः स्पष्टं चेदं परिभाषेन्दुशेखर इति भावः। सनइत्यादि कृते इत्यतोक्तिस्वारस्य माह। सनिति। निजौ चत्वार एकाच इति भाष्योक्तेरिति भावः। स्यादपोति। अपिर्मूलोक्ताभावसमुच्चायकः। तथाच पाक्षिकोयं दोष इति प्रागुक्तमेव मुख्यं दूषणं नत्विदमिति मूले निष्कः पाठः सूचितोऽनेनाऽतएव प्रतीकं तथा धृतमिति भावः। नाल्पेति। अल्पपदार्थनिमित्तकत्वादित्यर्थः। भाष्येत्विति। तुना एवेन च सूचितम्। तावतैव निर्वाहे तदनुरोधमुत्सृज्यांतरंगत्वपर्यंतधावनं प्रकाशानुरोधन मूलकृतोव्यर्थ न्तत्र तदुक्तिबीजं तु प्रथमोपस्थितत्वमितिमूलोक्तेःस्वोक्तेश्च समूलत्वं ध्वनयति। इदमिति। शंकाया एवेति। तथाचोभयमसंगतमिति भावः। अवयन्यत्वाभावादित्यर्थनिरासायाह। स्यंतेति। षष्ठयर्थान्वयमाह। सुनोतीति। रूपशब्दोधर्मपर इति भावः। शंकेति। तद्रूपेत्यर्थः। त्वदुक्तेति। स्यंतस्यशब्दांतरत्वरूपोक्तरीत्येत्यर्थः। एवं च तत्र कथमप्यप्रवृत्त्योभयासंगतिरिति भावः। मूले ऽसंगत एवेति। अतएवोपेधयते

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्रे दिधिषति इत्यादौ वृद्धिः प्रकृतिभागस्यैध्रूपत्वात् । किंचैधत्यवयवेऽचीत्यर्थस्याव-श्यकस्य प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यसंमतत्वे नादोषात् । एतेन वृत्तिमाधवग्रंथखंडकैरु-पेधयत इत्यत्र दोषो मोह्नावितोऽस्फूर्तिवशादिति जगन्नाथोक्तम् । प्रकृतिभाग-स्यैध्रूपत्वेप्यन्वर्थकत्वेनानतिप्रसंगान्मूलंचिंत्यं भाष्याद्याशयस्तु तन्मध्यपतितन्या-येन धात्वाद्यधिकस्यार्थवत्तया एधतिग्रहणेन ग्रहणादतिप्रसंग इतीति रत्नाकरोक्त-वापास्तम् । उक्तयुक्तेः । तस्याअनित्यत्वाच्च । एत्यादीनामुपलक्षणत्वाच्च । विशे-षणतया ग्रहणाच्च । भाष्यादियोजकत्वद्रीत्यापि मूलस्य योजयितुं शक्यत्वाच्च । वर्णस्य विशेष्यत्वेन ग्रहणे तदप्रवृत्तेश्च । वस्तु तस्तु इणीकारादाविति वार्तिके एध त्यनुपादानाद्भगवतातदुपादानाद्यकरणाच्च प्रे दिधदित्यादेरनभिधानम् । एत्येधत्यो रेचोविति विशेषणमिति भाष्यं तु एधत्यंशे संभवमात्रेणोपरंजकतयादिशेषणबोध-कत्वे नोपपन्नम् । परममूलमपि तथैव । लिखितकैयटस्तु बहुपुस्तकेष्वनुपलंभादप्रा-माणिकः । एवंचोक्तरीत्यामाधवग्रन्थसंगतावपिवृत्तिग्रंथः सम्यगेव । एतदरुचिबो-धकमेव मूलेइत्यभिप्रेत्येतिटीकायामुचितेत्युक्तमिति बोध्यम् । यत्तु । यत्तु अक्षणामू-हिनीति विग्रह उक्तो नव्यैस्तत्र । संज्ञायामिति णत्वमिति स्वोक्तिविरोधादिति रत्नाकरस्तत्खंडयति । समस्यमानपदेति । नतुवृत्त्यर्थावबोधकत्वेन तत्वं ततस्त-दप्रतीतेः [illegible]त्यादनंत्वसतापयवयवार्थेन तदर्थं रथन्तरादिवत् । अतएव वाप्याम-श्वोवाप्यश्वः संज्ञायामिति समास इत्यादौवृत्तौचेतिसूत्रस्थभाष्यकैयटादिग्रंथसंग-तिरिति भावः । प्रकाशकृता दूषितं प्रसादग्रंथं योजयन्नुभयमनुवदतिमूले । त-तु प्रायेत्यादि । नन्वंतरंगपरिभाषया जातस्य तत्कालप्राप्तस्य चासिद्धत्वेप्यन्तरा-यात्वादंतरंगेणेत्ययुक्तोनुवादः । नचतत्कालप्राप्तेनेति तदर्थः । ननु परिभाष-याविषयः । अतएवाकृतेत्यस्यासंचारइतिवाच्यम् । तथा व्यवहारस्यात्र सर्वत्र परिभा-षामूलकत्वस्यैवाचः परेति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वात् । बाधादित्यादि ग्रंथासंग-तेराह आह । प्रथमेति । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपांतरंगत्वेन लोकन्यायसि-द्धेत्यर्थः । इदं च युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिमात्रनियामकमेव बहिरंगासिद्धमपि पूर्व त-दप्रवृत्ति रूपं यथापत्याट्च्छेदो पदस्य विभज्यान्वाख्याने क्रमेणान्वाख्याने तु पूर्व-प्रवृत्तिकत्वमेवांतरंगत्वं बहिरंगासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्राप्तिरूपम् । एवम-पि बाधादित्यस्याप्ययमेवार्थः । तत्रांतरंगत्वं तु भावि बौद्धबहिरंगनिरूपितम-सतं नाजानंतर्य इति तु न । उक्तोत्तरत्वादिति भावः । नन्वेवमप्यकृतेति दु-रा । निमित्तविनाशसंभावनापि हि तत्प्रवृत्तिनिमितम् । अतएव केण इति निर्देशे-तस्या अनित्यत्वं सतुकनिर्देशवैयर्थ्यं च ब्रुवन्नचःपरेति सूत्रस्थकौस्तुभोगोमि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यादिश्चोपपद्यते। अंतरंगानपीत्याद्यस्या एव प्रपंचः। तज्ज्ञापकं चास्याएवेत्यत आह । समर्थेति । इदं च मूलरीत्या । तद्विषये । तद्धितविषये । सिद्धांतरीत्या आह । तस्या इति । ननूपसंजनिष्यतेति न्यायेन वृद्धिरेवस्यादत आह । मूलेऽपवादेति । चरितार्थत्वादितीति । तथाचापवादोयद्यन्यत्रेति न्यायस्य विषयो न तस्य अतएव यथोक्तमित्यादिना दृष्टान्तोक्तिः । एवं च विधानसामर्थ्याद्गुणबाधकत्वं नेति भावः । ननु युगपदन्वाख्याने विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यं कुतोनेत्यत आह । तदिति । यद्वा सामर्थ्यात्तत्र प्रवृत्तिमभ्युपेत्य मूलोक्तं दूषणं । वस्तुतः सैव नेत्याह। तदिति । समस्तप्रकृतिकेऽनंतघटकेत्यर्थः । इनो विशिष्टप्रकृतिकत्वेन तन्मात्राप्रकृतिकत्वात् । अपिर्वास्तवार्थाभावसमुच्चायकः । तत्रैतदिति प्राचोक्तप्रक्रियाके तत्र लचेरऽचादूहीति वार्तिकाप्रवृत्तेरित्यर्थः । तथाच तत्र प्रक्रियायां तत्र वृद्धिर्नैव स्यादिति भावः । उपजनिष्यमाणेतिन्यायसंचारे आह । तद्घटेतीति व्याख्यानमयुक्तम् । अपवादवैयर्थ्य एव तत्प्रवृत्तेः । यथा दधतीत्यादौ। ऊहादिभिरेव नेति तत्प्रवृत्तिरेवेत्यपि न तत्रैव मानाभावात् । मूले निष्फलमिति । हेस्वैरोस्विस्वैरप्रियः स्वैरन्नानं स्वैरघटाविन्यादौ वृद्धिरिष्टैव अतएव दंत्योष्ठ्यः कंबलवसनार्णेत्यादि च संगच्छते । एतेनोक्तप्रयोगेष्ववृद्धये उत्तरपदयोरीरेरिणोरित्यर्थ समासग्रहणाभावेपि वस्तुतस्समासे एव वृद्धेरिष्टत्वात्स्वीकार्यः । समर्थपरिभाषोपस्थानेनानन्वितार्थकत्वादुद्धारेपि स्वैरघटावित्यादि दोषानुद्धारादिति प्रकाशाशयेन मूलं चिंत्यमिति जगन्नाथरत्नाकरोक्तमपास्तम्।तत्र तस्या इष्टत्वात्। सिद्धांतरीत्या तया तस्याप्युद्धाराच्च।साक्षात्पदत्वेन सुबंतत्वेन वोह्यत्वाभावात्तदप्रवृत्तेश्च ।तत्राप्रवृत्तौ मानाभावाच्चेति दिक् । एतेन समर्थपरिभाषोत्तरपदाद्वेषाभ्यामेव निर्वाहेऽर्थवत्परिभाषानिष्फलेति मूलादिचिंत्यम् । अन्यथा प्रोढघटावित्यादावनिर्वाहः । जहत्स्वार्थायामगतिश्चेति प्रादूहोढ इत्यत्र।तदुक्तमप्यपास्तम्। उक्तयुक्तेः । प्रकाशानुयायित्वाच्च मूलादेः प्रक्रियादशायां जहत्स्वार्थानंगीकारस्योक्तत्वाच्च । गौणमुख्यन्यायेनार्थवत् परिभाषामूलकेन संज्ञाभूतेरादिशब्दे तु वृद्धिर्नेति भावः । मूले प्राचः । प्रकाशकृतः । भ्राजौ राजोपीति । अपिः पूर्वान्वयी । यद्वा यथाश्रुत एव भ्राजिसमुच्चायकः । व्यपदेशिवद्भावस्तूभयत्रापि तुल्यः । राजेरपीत्याद्यपाठः । धातुनिर्देशे इको विधानादंतर्गतस्य चाधातुत्वात् । रत्नाकराद्यनूदितं खंडनकृदुक्तदोषमुद्धर्तुमाह । नचैवमिति । तथापाठे इत्यर्थः । सिद्धांतमतेनाह । यङ्लुकइति । मूलमतेनाह । श्तिपेति । अन्यथा मूलयोर्मिथो विरोधः स्पष्ट एवेति भावः।सिद्धांतमतेन तत्राप्याह । भाष्ये इति । तस्य । श्तिप-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पाश्यपेत्यस्य । एतेनेति । उक्तदोषत्रयेणेत्यर्थः । फणादित्वेनेति । इदं च ग्राह्यता-वच्छेदकम् । ग्राहकतावच्छेदकं तु राजृत्वं सामान्यरूपमेवेति भावः । एकदेशेति न्यायेन स्वरूपालाभादाह । भूतपूर्वगत्येति । तदनुबंधकेत्यस्य तु प्राप्तिरेवनेति भावः । ननु सांप्रतिकसत्वे भूतपूर्वगत्याश्रयणमयुक्तमत आह । राश्ब्देति रातीतिरास्तं जृणातीत्यर्थः । क्विपीति । इत्वतुकौ तु न बहिरंगत्वात् । लाक्षणिकत्वाच्च । वार्णादांगमिति त्वनित्यमिति भावः । अनुनासिकस्येत्यर्थश्चायज तम् । पाठादिति । अन्यथोक्तरीत्या लाक्षणिकत्वेप्यत्रैव स्यान्नतु राडादाविति भावः । तदुक्तदोषद्वयमुद्धरति । अत्रेति । साहचर्येणेति । एवं च निङ्भ्यामित्यत्यसाधुरेव तेषां प्रमितत्वे तन्मात्रांशे तदनित्यत्वं वेति भावः । राजोन ऋकारेति । बहुव्रीहिरयम् । अग्रे तत्पुरुषः । तस्य । ऋकारस्य । भाष्यादीत्यादिना प्रकाशादीनां ग्रहणम् । नन्वादगुणइत्यादौ स्थानषष्ठ्यनिर्देशात्कथंगतार्थत्वम् । किं च कथंचित्समुदायनिष्ठधर्मस्य तेन लाभेप्यवयवधर्मलाभार्थमावश्यकमिदमत आह । पूर्वेति । अपि प्रत्येकपदोत्तरंयोज्यः । सच समुदायसमुच्चायकः । प्रत्येकमिति अन्यथा समाहारद्वंद्वेनैवदेत् । अतएव कृष्णर्द्धिरित्यादौ रपरत्वादिसिद्धिरिति भावः । इति भाव इति । मूलस्येति भावः । एतत्सूचितारुचिं दिगर्थतयापि सूचयितुमादौ तदुपपादयति । एवंचेत्यादिबोध्यमित्यंतेन । एवं च । तेन गतार्थत्वं च । अयणमपोति । प्रकाशादिकृतमित्यर्थः । अपिः सूत्रसमुच्चये । एवंचापरं लाघवमिति भावः । तत्स्थानिधर्मत्वाभावादिति । समुदायनिष्ठत्वेपीत्यादि स्वदंतत्तु तेन न वर्णवृत्तित्वादितिभावः । ऋच्छिति । अर्थवत्वस्य तत्कल्पना मूलत्वेन तावन्मात्रेपि तत्सत्वेत न तिङन्तोक्तिः। यथा तिस्रुरित्यादौ अतएवेकानिर्देश इति भावः । अपिरनस्थायासंभावनायां वा एवं च तत्र नाग्रह इति बोध्यम् पूर्वंतुनैवं चातएवेतद् वैलक्षण्यसूचकस्तुः । अन्यतुल्यमेवेत्याह । प्रारिति । तस्मादेशत्वादिति भावः । विकल्पोपपत्यर्थं प्रकृतसंगत्यर्थं चाह । वर्णेति । इत्यस्येति । वचनस्येत्यर्थः । अत एव न वा वक्तव्यमित्यग्रिमोक्तिः संगच्छते । सूत्रादेव तत्कार्थलाभ इति नेदमप्यपूर्वं वचनमिति ध्वनयितुं अनयायुक्त्यामूलासंगतिं ध्वनयितुं च तदर्थमाह । नवेति । वर्णमात्रेति । अंतादीत्यादिः । मात्रपदेन तद्घटितसमुदायवृत्तिधर्मव्यावृत्तिः । तद्धेतुककार्य एतदतिदेशेष्टत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । देशाभावादिति । अमेनातादृप्येति वार्तिकेच्छेदः प्रदर्शितः । ननु सूत्रात्कथमिदं लब्धमत आह । पूर्वस्येति । तत्तदवयवत्वेन बोधकसमुदायाचेपकान्तादिशब्दावुपस्थितेकादेशस्थानिपरौ एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते तौ च तदप

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ट्ठित समुदायपरौ यथासंख्यं चेति भावस्तदाह ॥ समुदायेति ॥ तृतीयान्ताद्वति-रित्याह । अन्तादिभ्यामिति।पार्थक्याभावे स्वस्यैवाभावात्साद्दश्यानुपपत्तिरत आह॥ पृथगिति ॥ असंहितायामिति भावः ॥ एकइत्येकादेशविशिष्टपरमित्याशयेनाह ॥ कृतैकेति।पूर्वस्य परस्य च समुदायस्येत्यर्थः ॥ अपिस्तस्यैव समुच्चये ॥ एवं च वि-शिष्टे तन्निष्ठधर्मस्यैवातिदेशो न वर्णमात्रवृत्त्यत्वस्वत्वातिदेश एकादेशमात्रे वि-शिष्टं च वर्णयुक्तमयुक्तं वेति अन्तादियुक्तपूर्वपरावयवितुल्यः कृतैकादेश इति पर्यवसितम् ॥ अत्रार्थे मानमाह ॥ अतएवेति ॥ उक्तार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः ॥ तु-क्यसिद्धेति।तत्र कार्ये तस्यासिद्धत्वबोधकं वचनं तुग्ग्रहणमित्यर्थः ॥ एवमग्रेपि ॥ अन्ययेति ॥ अन्तादिवदितिपदस्वारस्येन पूर्वपरान्तादितुल्य एकादेश इत्यर्थाङ्गी-कारे इत्यर्थः । कृत्स्नेति ॥ आदिवत्वेनेत्यादिः ॥ एवं तथार्थं दृढीकृत्य फलमाह ॥ अतएवेति ॥ उक्तोर्थः।ऐन्नेतीति पूर्वान्तवत्वेनात्वनिबन्धन इति भावः ॥ अ-यजे इन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घाभावस्याप्युपलक्षणमिदम् ॥ दिगिति ॥ तदर्थस्तु तेन गतार्थत्वं न ॥ क्षीरपेणेत्यादावेकारविशिष्टे एकाजुत्तरपदत्वस्याप्राधान्येनाला-श्रयणेनस्थानिवत्वेनालभ्यत्वात् । किं चैकादेशे वर्णयोरेव श्रौतस्थानित्वेन भी ई भिय इत्यादावेकादेशविशिष्टे धातुत्वाद्यनापत्तेः तस्य तत्तत्स्थान्यधर्मत्वात् । आनुमानिकादेशग्रहणे विशिष्टस्यार्थवतः स्थानित्वेपि प्रत्येकं तयोः समुदाययोः स्थानित्वे मानाभावाच्च तथात्वे च स्वाश्रशब्दस्य स्थानिवत्वेन स्वशब्दतया तत ईरिन्शब्दे वृध्यापत्तेः । अतएव प्राङ्इत्यादौ षत्वजश्त्वादि न । किं चेदसुभयत आश्रणे इत्यस्य लोकन्यायसिद्धस्यासंगत्यापत्तावभीयादित्याद्यसिद्धेः । स्थानिव-त्वस्य तूभयत आश्रयणविषये उक्तरीत्याऽप्राप्तिः । तस्माप्राधान्येन तन्मात्रवृत्ति-धर्माश्रयेन्तादिवच्चेत्यस्याप्रवृत्तिरिति ततोवैलक्षण्येनास्यावश्यकत्वं।अतएव भा-ष्ये न प्रत्याख्यातं एवं च परममूलस्य प्रकाशानुयायिनोयुक्तत्वेपि मूलमयुक्तमेवेति । सन्निहितत्वात्सुखार्तमात्रविषयत्वभ्रमं व्युदस्यन्नाह । सुखेति । एवं च सिंहा-वलोकनन्यायाश्रयणसूचनाय मूलकृता तत्र नोक्तमिति भावः । एतेन पूर्वत्रानुप-न्यासे पक्षांतरोपन्यासव्याजेन बीजमाह । अत्रचेतीति । मान्योक्तव्याख्यानं प्रा-चामनुरोधेनेति ध्वनितम् । तस्यापि तुल्यत्वात् । तदेव ध्वनयन्नाह। आद्येइति । उ-पसर्गधात्वादीति । आदिनावर्णान्तत्वादि संग्रहः इति भाव इति सूचितारुचि-स्तत्रैव । ननु हरदत्तमतेन्तरंगे बहिरंगे वाज्द्वयस्यान्यानंतर्यमित्यर्थः उत स्वग-तनिमित्तत्वेतरनिमित्तत्वाभावे इत्यर्थः उतास्यान्यन्यपरनिमित्तकत्वे इत्यर्थः उत चार्थे वा स्वीकृत्योभयत्राचोराश्रयणमित्यर्थः । नाद्यः । लध्याचद्यूरित्यादौ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ष्टासिध्या निर्विषयतापत्तेः । धर्मिग्राहकमानविरोधाच्च । न द्वितीयतृतीयौ । प
चावेदमित्यादावैत्वापत्तेः । नांत्यः । स्वायत्ते शब्दप्रयोगे चास्यैवौचित्यादतस्त
तनिष्कर्षमाह । अचोजानंतर्यमिति । तत्र तत्र वा यत्राचोजानंतर्यंनिमित्तं
त्यर्थः । द्वित्वं विवक्षितमिति भावः । अचोरानंतर्यमिति पाठे तु तयोरेव मि
आनंतर्यं तत्वेनाश्रितमित्यर्थः । मूले हरदत्तेत्यनेनारुचिः सूचिता । तद्बीजं
न धातुलोप इत्यादि सूत्रस्थभाष्यादिविरोधः । पचावेदमित्याद्यसिद्धिश्च । न
धर्मिग्राहकमानविरोधात्कैयटमतमप्ययुक्तमत आह । अत्रचेति । उक्तार्थकपरि
भाषायां चेत्यर्थः । यत्तु कैयटादयः षत्वग्रहणं ज्ञापकं कोसिचत्कोऽस्यैत्याद
पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरंगैकादेशस्यासिद्धत्वेन षत्वाप्रहत्या तस्य वै
र्थ्यात् । यद्यपि तत्रेण्ग्रहणं तत्तु परेणैव तथापि तेष्वचामप्यंतर्भावोस्त्वेव । नचै
मप्येकादेशे सिचदित्यस्यैकदेशविकृतन्यायेन पदत्वे सस्य तदादित्वात्सात्पदा
रिति निषेधेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यमेवेति वाच्यम् । लोकन्यायाच्छास्त्रस्य प्राबल्ये
तं बाधित्वा परादिवत्वेनौसिचदित्यस्य तत्वेन तदभावादित्याहुस्तन्न । इणः प
र्वपदीयत्वेन षत्वस्यापि तादृशत्वेनोभयोस्तुल्यत्वाद् त्रैपादिकेन्तरंगे तदप्रह
प्रागुक्तत्वाच्चात आह । तुग्ग्रहणमिति । अन्यथा परिभाषानंगीकारे, आदिना
त्येत्यादि । त्यबिति । ततः पूर्वं तुको प्राप्तेरिति भावः । तत्र । समासे । अपिः कै
तिके । तुगपेक्षेति । स्पष्टं चेदृशरीत्या बहिरंगत्वं नधात्विति सूत्रभाष्यादौ तदपि न
तिरिक्तं किंतूक्तांतर्भूतमिति भावः । सार्थक्यं प्रतिपादयंस्तदविरोधमेवाह ।
त्रेति । अधीत्येत्यादावित्यर्थः । द्वित्वमविवक्षितम् । गौरवात् । फलाभावाद्धर्मि
हकमानविरोधाच्च । अतएव विकल्पोपि नेति भावः । तत्ध्वनयन्नाह । अज
नंतर्यमितीति । एकवचनांतेन समासः । तथैव प्रतिपादितत्वात् । क्व चित्तु अ
आनंतर्यमित्येव पाठः । मान्यास्तु पचावेदमित्यादावैत्वस्याच्स्थानिकत्वेप्यच
नंतर्यस्य तत्र निमित्तत्वं नेति तत्सिद्धिः । एतेन तुग्ग्रहणं मानमित्यप्यपास्त
त्याहुस्तत्कैयटाद्यनुरोधेन । उक्तायुक्तेः । अतस्तत्सिद्धये धर्मिग्राहकमानलब्धम
तरमाह । अचोन्यानंतर्यमिति । ऐत्वस्यान्यानंतर्यानिमित्तकत्वात्तत्सिद्धिः ।
वं चाचोऽन्यानंतर्यनिमित्तकेंतरंगे कार्ये कृते च तस्मिन्यदंतरंगप्राप्तिस्तत्र च का
बहिरंगस्य जातस्य,नासिद्धत्वमिति एतदर्थो बोध्यः । अत एवाक्षद्यूरित्यत्र व
लोपो न । अन्योत्राज् तदन्यो वा । यदित्वंत्य एव गृह्येत धर्मिग्राहकमाना
अक्षद्यूरित्याद्यसिद्धिः । वस्तुतो ऽन्तरमर्यादयोक्तार्थालाभेन नसुने इति वदया
कारे मानाभावेन वलिलोपाभावायान्यार्थं चावश्यकेन तदनित्यत्वेन त

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

द्विरितीयं व्यर्थैव। किं च सत्वेपि द्वितीयार्थानुपयोगः । आवश्यकपंचमीसमासेनाचः परेति स्थानित्वेन तद्वारणादित्यादिस्पष्टमन्यत्रेति बोध्यम् । यत्तु खंडनकृज्जगन्नाथरत्नाकरादयः। उपसर्गेणेतीति प्रतीकं धृत्वा यत्क्रियेत्यादिहेतूक्तिरयुक्ता । उपसर्गाः क्रियायोग इति यथाश्रुतसूत्रार्थादेव तदाक्षेपसंभवेन उपसर्गसंज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वादिति वाच्ये विशेषोक्तेरफलत्वादित्याहुस्तन्न । आशयानवबोधात् । तथाहि । ननु प्रगत ऋषभः प्रर्षभ इत्यादौ ऋकारादिधात्वयोगेप्यन्तर्भूतक्रियायोगेनोपसर्गत्वसत्वेन तत्रानतिप्रसंगाय उक्तरीत्या सामान्यतस्तदाक्षेपेपि प्रगतऋच्छकः प्रर्च्छक इत्यादि वारणफलकेष्टधातुविशेषलाभाय च तस्यावश्यकत्वमिति कथं योगविभागोत आह । मूले यत्क्रियेति । अयं भावः । तत्र क्रियायामिति वाच्ये योगग्रहणसामर्थ्यात् यदर्थक्रियायां प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येव तत्वम् । अत्र च ऋकारादिनिरूपितमेव तत् । प्रत्यासत्तेः । अत एव प्रभूत ऋद्धः प्रर्द्ध इत्यादौ न। एवं च तत्र वारणेन तदग्रथं सदुक्तार्थसाधकमिति तत्र हेतूक्तिर्नतु तत्वे इति। ननु कर्मधारये तमित्यनुपपन्नं शब्दं प्रत्यतत्वेन वृद्धेरप्रसंगस्यात आह।यदर्थेति। अत्र यथा गतिकारकोपेति सूत्रस्थशब्देन्दुशेखरविरोधी न तथा तत्रैव परेत्वित्यादिना स्पष्टम् । नन्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन भूतोक्तिरयुक्तात आह । भाष्येति । नन्वग्रेप्येङनुवृत्त्यैव शिवेहीत्यादिसिद्धिरत आह । तेनाद्येति । आङ्योगे पंचमीवैकल्पिकत्वादसमासः । गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरोमृग इत्यमरः । एणः कुरंगमो रिष्यः स्याहृश्यश्चारुलोचन इति पुरुषोत्तमकोशश्च । अस्यातिङंतत्वमोमाङोश्चेत्यत्र भाष्ये ध्वनितम्। वस्तुतो धातुपाठे तदभावेन संभावनैव न, यद्यपि वोपदेवेन कविकल्पद्रुमे उणादिसूत्रधातुषु ऋश्यगणितः काव्यकामधेनौ ऋशगतिस्तुत्योऋश्य इति व्याख्यातं च तथापि शाकटायनादिरीत्या तत् । अत एव ऋच्छतेरियर्तेर्वा ऋश्य इति व्याख्यातं स्वाम्यादिभिः, सूत्रभाष्यरीत्या त्वव्युत्पन्नत्वमेव तेषामिति स्पष्टमन्यत्र । एवं चोपसर्गादृतीत्यस्याप्राप्त्या पररूपविषयतेति भावः । क्वाचित्क इति । प्रकाशानुयायीति शेषः । प्रथमोपस्थितत्यागे बीजाभावादिति भावः । खंडनकाराद्युक्तं दोषमुद्धरति । नचेति । अनुकरणे इति । कृते इति शेषः । उभयत्रान्वयेत एव समुच्चयः । अतएवाकृतेत्यस्यासंचारोसिद्धत्वाभावश्च प्रकृतिवदनुकरणमिति त्वनित्यमिति भावः। ततः परमिति । तदनंतरमग्रे इत्यर्थः । इत्यत्रेति । प्रयोगे इति शेषः ।पररूपे। प्राप्ते इति शेषः।कैयटेचेति। इकोगुणेत्यत्रेत्यादि । चेन तत्रत्यकौस्तुभसमुच्चयः। एतावनुपदं मूले एव वक्ष्येते।गुणस्ये ति । आनुनासिक्यरूपत्वादेः शब्दत्वादिवत् शब्दरूपत्वाभावेनेत्यर्थः । ना-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

व्याहत्तेः । गुणिन इति शेषः । एवं चानुनासिकः स्यादेवेति तन्नत्र्यर्थमेवेति भावः
ननु रूपशब्देन पृथिव्यादिनिष्ठगुणग्रहणे शब्दे सम्भवः ॥ अन्यादृशं तु गुणेपि स
म्भवतीत्यतस्तदुपपादयन्नाह ॥ रूपेति ॥ एङिपररूपमित्यत्रेति भावः ॥ वयवेति
वर्णरूपेत्यादिः॥ धर्मधर्मिणोरभेदात् एवं चाद्यसत्वेप्यन्याभावात्तेनाव्याहत्तिरिति
भावः ॥ अत्र मानं कथयन् तद्रीतिमेवाह ॥ अत एवेति ॥ तेन तस्य ग्रहणादि
त्यर्थः ॥ कैयटोक्तव्याख्यानायुक्तत्वं ध्वनयन्नाह ॥ वर्णरूपेति ॥ व्यवहारइति
तद्वदेव चशब्दस्य रूपमित्युच्यतइति भावः ॥ तद्वान् ॥ वर्णरूपावयवसंस्थानवान्
शब्दत्वादीति ॥ यथा तन्न शब्दस्य रूपमेवं स्वर इति भावः॥ तच्च तथोक्तौ सङ्गि
प्रदर्शयति ॥ तत्रसूत्रेइति ॥ उभयथा चेति शेषः॥ एवं तेनाव्याहत्तिरूपदोषं सम्प
स्मुक्त्वा तं विनैवेष्टसिद्धिरिति तत्रैव दोषान्तरमाह ॥ पर इति ॥ स्थाने जा
मान इत्यादि ॥ स्थानीति ॥ अन्तरतमपरिभाषयोभयस्थानिगुणक इत्यर्थः ॥त
पूर्वोक्ते लक्ष्ये ॥ एकस्थानीति ॥ परनिरनुनासिकेत्यर्थः॥ एवमग्रेपि ॥तद्गुणकेति
शुद्धगुणकेत्यर्थः ॥ परशब्देनेति भावः ॥ तस्यैव ॥ शुद्धस्यैव ॥ एवेनानुनासिकव्या
हत्तिः ॥ ननु तदुपस्थितावेव न मानमत आह ॥ परेति ॥ परमित्येवार्थे असम्भ
वादित्युक्तः फलमाह ॥ यत्त्विति ॥ स्वरितान्तेति ॥ सुब्रह्मण्यसाधुरिति यत् ति
त्स्वरितम् ॥ टापासहैकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तर्यात्स्वरित इति भावः ॥ स्व
रित इतीति ॥ तस्य नसुब्रह्मण्यायामित्यनेनोदात्त इति भावः ॥ अत एव भाष्या
देकादेशउदात्तेनेत्यत्रानुदात्तस्येत्यनुवर्ततइति स्पष्टमन्यत्र ॥ स्फुटीभविष्यति
चाग्रे तद्भाष्यविरोधं परिहरति ॥ ऐओजितीति ॥ एकादेशे इति ॥ तद्विधादि
र्थः॥ इति य इति॥ इत्यधिकारे य इत्यर्थः ॥एकदेशिनेति॥ तपरत्वात्तेषां संज्ञाया
एवाभावात्पूर्वपक्षस्यैवासङ्गतेरत एवाह ॥अभिमानेनेति॥ तत्त्वमेव विशदयति॥ सि
द्धान्तेत्विति ॥ संज्ञासूत्रस्थसिद्धान्ते त्वित्यर्थः ॥ तत्रैवेति ॥ ऐओजित्यत्रैवेत्यर्थः
पक्षानुरूप इति न्यायेन तथोक्त्येति भावः ॥ बाधे दृढे इति न्यायेन कैयटविरो
परिहरति॥इकइति॥ कौस्तुभस्याप्युपलक्षणम्॥ नन्वेवं तद्भाष्यासंगतिरेवात आह
तत्रहीति ॥ उपपत्तेरितीति ॥ परशब्देनैव तत्सिद्धेरिति भावः ॥ दिगिति ॥ त
दर्थस्तु प्रकृते इतिं विनानुकरणत्वानभिव्यक्त्या तदप्रयोगाच्च ॥ अन्यथा त्वदु
क्तरीत्या एहीत्यनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदिष्टाङ्त्वात् शिवएहीत्यादि
चारितार्थ्येनान्तरङ्गबहिरंगयोरित्यर्थस्योमाङोरित्याङ्ग्रहणज्ञापकपरभाष्यासङ्ग
तेश्च ॥ न च तद्योगविभागेन परपदानुवृत्त्या वार्तिकार्थसंग्राहकमिति बाच्यम्
कर्तव्यः इत्यादिनिर्देशस्तत्संग्रहादिति खण्डनकृदुक्तिं खण्डयति ॥ इत्त

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

विति ॥ आहुरिति ॥ मूलानुयायिनो मान्या इत्यर्थः । तस्य यौगिकत्वादिति भावः॥ तत्प्रकरणस्यानित्यत्वप्रत्याख्यानाभ्यां सुसाधमेवेदमित्यस्वारुचिरेतत्सूचिता बोध्या। विषयेति ॥ अन्यथा तेषां पररूपमित्यर्थे वाच्ये तदनुपपत्तेरिति भावः ॥ ननु तदेवाहेत्युचितं नत्वत आहेति ॥ प्रागुक्तस्यासिद्धान्तत्वेन तथोक्तेर्ग्रन्थकारशैलीसिद्धत्वादत आह ॥ ईदृशेति ॥ तस्मिन्नननुगुणमिति व्याख्यानत इत्यर्थः ॥ आहेत्यस्य कर्माकांक्षायां लब्धमर्थमिति शेषः॥एवं चात इत्यस्य लाभे हेतुत्वेनान्वयो न वचने एवं च सामर्थ्यलभ्यं तच्चटेरितीति भावः ॥ आहुरितीति । प्रकाशकृत इत्यर्थः ॥ सिद्धेरितीति ॥ यत्तु मन्दस्तथासत्युजझलादेशत्वेनास्थानिवत्वात्पदान्तत्वेन मनीषापतञ्जलिरित्यादौ न तयोर्लोपजश्त्वापत्तिः ॥ प्रकाशमते तु नेति तन्न ॥ एवस्य भिन्नक्रमतया पृषोदरादित्वादेव टेर्लोपो यस्मिन् तेन निपातनेनेत्यर्थेन एकेन वचनेन विशिष्टस्वरूपनिपातने तात्पर्यात् ॥ एतेनाचोंत्यादिटीत्यस्याचोपन्यासो निष्फल इति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता।.ननु शकानां राज्ञां निवास इत्यर्थे चातुरर्थिकाणो लुपि युक्तवद्भावेपि तद्विशेषणे जातेरिति निषेधेन देशविशेषस्यैत्युचितमत आह ॥ देशेति ॥ समस्तत्वेन तत्र सम्बन्धस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन जातेरतत्वादिति भावः ॥ इति भाव इतिसूचितारुचिस्तु प्रौढमनोरमेत्यत्रोक्तैव ॥ ननु सूत्रे षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा, नाद्य, स्तदा तदनुकरणस्य ध्वनिरूपस्यैव सम्भवेन तत्राच्छब्दासम्भवात् ॥ नान्त्यः ॥ अनुकरणशब्दानर्थक्यापत्तेरिति चेन्न ॥ तत्सामर्थ्यात्प्रथमपक्षस्यैव ग्रहणात् ॥ न चोक्तदोषः॥ तत्सामर्थ्यादेव तदनुकरणस्य वर्णसमूहरूपस्यैव ग्रहणात् ॥ न च तस्यानुकरणत्वासम्भवः ॥ सजातीयस्यैव तत्वादिति वाच्यम्॥सजातीये प्रत्यभिज्ञया तत्वस्यैव सत्वेनानुकरणत्वस्य दुर्वचत्वेन भेदे एव तस्य वाच्यत्वेन सर्वसाम्ये भेदाभावेन शब्दत्वादिसाम्येन तस्य तत्वसम्भवात् ॥ तदभिप्रेत्याह ॥मूलेऽव्यक्तेत्यादि ।तथाचाव्यक्तशब्देनाविद्यमानकत्वादिवंशादिध्वनिग्रहणं तस्य चाच्छब्दस्यानुकरणे तादृशे सम्भवेनानुकरणस्येत्युक्तं सूत्रे ॥ ननु तस्यात्यन्तसाम्याभावात्तत्वमेवानुचितमत आह ॥ किञ्चिदिति ॥ शब्दत्वादीत्यर्थः॥ तावताप्यनुकरणत्वाविघातात् ॥ वर्णप्रतीतावपि ध्वनिसादृश्यस्य तेनधर्मेण सत्वादिति भावः ॥ अनुकरणशब्दसामर्थ्यलभ्य एवायमर्थ इति व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति ॥ तदभाव इति ॥ अनुकरणस्येत्यस्याभावे इत्यर्थः ॥ हि यतः ॥ ध्वनिरूपाव्यक्तेच्छब्दासम्भवात् ॥ शब्दे एवेति ॥ एवेन ध्वन्यनुकरणव्यावृत्तिः ॥ तत्र सम्भवति तद्ग्रहणे मानाभावादिति भावः ॥ ननु कथमुक्तरूपमव्यक्तत्वं तस्येत्यत आह । अव्यक्तत्वमिति ॥ अ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पिदुक्तरूपसमुच्चायकः-एतेनानुकार्यस्याच्छब्दासम्भवेनार्थादेव लाभेऽनुकरणस्ये नि-
चिन्त्यप्रयोजनमिति प्रकाशोक्तमपास्तम् ॥ आहुरित्यरुचिबीजं तु यदि सोनुका-
र्यरूपस्तदा तस्येति परत्वासम्भवो ऽसाधुत्वं च यदि च सोनुकरणरूपस्तदा
तत्परत्वसम्भवेप्यसाधुत्वं तदवस्थमेवार्थाबोधकत्वात्तेनैव तत्वस्य ग्राह्यत्वादेवं च
प्रागुक्तरीत्या स्पष्टार्थमेव तदिति। नन्वत इति न कृत्स्ननिर्देशः अनुवृत्त्यैव लाभाद
अन्त्यस्य तु वेतिज्ञापकाच्च ॥ एवं च समुदायानुकरणेन सौत्रनिर्देशस्य दान्ता-
द्यनुकरणव्यावृत्त्यर्थतया प्रश्नोत्तरयोः सालंबनत्वं प्रकाशादावुक्तमत आह ॥ अ-
दिति ॥ अन्त्यव्यावृत्त्यर्थत्वं न उक्तज्ञापकादत आह ॥ तद्भिन्नेति ॥ एतेन प्रश्नो-
त्तत्वं सिद्धान्तदोषान्यदोषवत्वमुत्तरे तत्वं तूत्तरान्तरसहितत्वं तच्चान्त्येप्रवृत्त्या
स्पष्टमेवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् ॥ तदुपादाने तु नानर्थक इति
निषेधात्तत्सामर्थ्याद्दान्त्यस्य न ॥ वालैरपीति ॥ तथाच प्रश्नोत्तरकर्त्रोरज्ञानक-
ल्पनापत्तिः ॥ एतेन व्याख्यानग्रन्थे दोषानुक्तेर्न्यूनतेति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता ।
निषेधविकल्पयोर्विषयविभागाय प्रकाशकृत्स्वमतमाह ॥ शब्देति ॥ चरत्वर्थे
सूत्रात्तु पूर्वदोषखंडनार्थंप्रकाशोक्तमप्यसिद्धत्वोपायमपहायाह ।एकेति। शास्त्रीयस्य
सर्वथा प्राप्तावपि लौकिकेत्यर्थः॥तेन च तद्दत्वस्याप्राप्तेप्यानुपूर्वीरूपस्योपाधेरानयन
भवतीति;भावः ॥ इति भाव इति सूचितारुचिस्तु अर्द्धविकारेण तस्याप्यप्राप्ति-
रिति ॥ नन्वभेदे जश्त्वमेवानिष्पन्नमत आह ॥ अनुकार्येति । तएवेति ।
अच्छब्दस्यैवेत्यर्थः ॥ एवं च पररूपप्राप्तिकाले दान्तत्वं नैव सम्भावितं तदुत्तरं त
अच्छब्दस्यैवाभावेन जश्त्वाप्रवृत्तिरेवेति सर्वत्र प्राप्त्या व्यावर्त्याभावेनाद्ग्रहण-
व्यर्थमेति भावः ॥ अपिर्बाध्यतामित्यत्रान्वितःतांतत्वविवक्षासमुच्चायकः ॥ इको
गुणेति सूत्रोक्तरीतिरत्रानुसन्धेया ॥ ननु प्रक्रियायां नाम्रेडितेत्यत्र पटत्पटेति
पटत्पटदिस्तीत्युक्त्या निषेधविकल्पभावयोः पूर्वोदाहरणं अन्त्यं तु तदभावस्य
सौत्रक्रमानुरोधादिति नाम्रेडितेति दोषोऽयुक्त इति खण्डनकृदुक्तिनिरासायाह॥
वृत्त्यादीति ॥ तत्र तु तैर्विपरीतमुक्तम् ॥ भाष्यादिकं तु सूत्रत्रये नास्त्येवेति भावः॥
ननु तद्ग्रन्थस्यान्याश्रयकत्वे को विरोधोत आह ॥ सर्वत्रेति ॥ भेदविवक्षायामि-
त्यादिः ॥ एतेन तत्र भेदविवक्षाचाभेदविवक्षेत्यपास्तम् ॥ सर्वत्रेत्युक्तेः ॥ उदाह-
रणेति ॥ अव्यक्तेति सूत्रोदाहरणेत्यर्थः ॥ हि यतः।तैः प्रकाशकृद्भिः ॥ यत्तु उत्तर-
ग्रन्थशब्देन नाम्रेडितेति सूत्रम्॥पदद्विर्वचने एव तत्संज्ञया तत्र भेदपक्षाश्रयणाव-
श्यकत्वात्। एतेनापदांतादित्याद्यनुवृत्त्याभेदपक्षे एव प्रवृत्तिरिति खंडनकृदुक्तमपा-
स्तम् । एवं च पक्षद्वयेपि प्रवृत्तिसंकोचे मानाभावादिति ध्येयम् । तदेव ध्वनयन्ना-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ह। जश्त्वेतीति मान्या व्याचख्युः। तत्राचामनुरोधेन। उत्तरग्रंथेति शब्दस्वारस्या-त् सूत्रेत्येव वदेत्। बाहुलकद्वित्वे वीप्सायाइव पदत्वस्याप्यनपेक्षणाच्च। तदुध्वनय-न्नाह। नाम्रेडितेति। एवं च प्रागुक्तएवायंदोषो न तु ततोन्यः। योऽच्य इतीति। तदसिद्धत्वेन तांतत्वविवक्षायामप्यत्र सत्वेन विधिप्राप्त्यानिषेधसंगतिरि-तिभावः। ...त्वाहेति। तथायोजनायां पूर्वग्रंथविरोधमाहेत्यर्थः। अत एवात आहेति नो क्तम्। परऱूपेणैवेति। एवं चापदत्वादितिहेतूक्तिस्तदीयायुक्तेति भावः। एतेन पौनरु-क्त्यं मूले इत्यपास्तम्। इष्टापत्तिं निराचष्टे। एवं चेति। जश्त्वाप्रवृत्तौ चेत्यर्थः। स्पर्शेति स्पशबाधनस्पर्शनयोरित्यस्य रूपे क्वियामङि तद्वदियं युक्तिरुभयतो धर्तुमशक्ये-त्यर्थः। खंडदकटदुक्तदोषमुद्धरति। दिगितीत्यादि। अनुवृत्त्यैवेति। उस्यपदांतादि-त्यतः व्यर्थमेवेति त्वन्मते इति शेषः। एतेन समुदायनिर्देशेपि प्रतिपत्तिलाघवापाद इत्येवास्तु लक्षेत्र जश्वेरीरुत्वन्यायेनानसिद्धेत्वेनसिद्धमिति प्रश्नाशयः। दांतानुकर-णसंभवेन तत्र स्वतोसिद्धत्वेन चारितार्थ्यं तत्र न स्यादित्युत्तराशय इति प्रका-शकृदुक्तिः परास्ता॥ तपरसूत्रे दप्रश्लेषेण तत्रापि ह्रस्वाकारत्वसम्भवेन तन्निवृ-त्तये उक्तयुक्तेरावश्यकत्वेन प्रतिपत्तिलाघवाभावात्॥ अत एव दान्ततान्तयोरवि-शेषाच्च तान्तानुकरणे अप्राप्त्यापत्तेश्चेति दिक्॥ जश्त्वाविषये इति॥ अयं भावः तद्ग्रन्थे दान्तत्वमित्यस्य सम्भाव्यतइति शेषः॥ तान्तत्वस्य विवक्षणादित्यस्य जश्त्वाविषयत्वस्य विवक्षणादित्यर्थः॥ अन्यथा दान्तत्वे जश्त्वोसिद्धत्वेक्तेः पुनरत् ग्रहणाभावेपि तान्तत्वविवक्षासम्भवात्पुनरित्यादेश्चासंबद्धत्वापत्तिः॥ एवंच नो-त्तरग्रन्थविरोध इति॥ नन्वयंदोषस्तुल्यस्तवाप्यत आह। ममेति॥ तथा धा-वतस्तवमते तत्सत्वेपि ममेदं फलं हार्दमितिनदोषः स्पष्टत्वात्तुनोक्तः॥ इतीति॥ दिगिति॥ तदर्थस्तु तवाप्येवमुक्तीयत्तुग्रंथस्य प्रकाशप्रश्नाशयस्य च सामंजस्येपि प्रकाशोत्तरासंगतिर्दुष्परिहरैवेति। जातिपक्षेति व्यक्तिपक्षे तदानंत्येन तदज्ञा-नात्तदसंभवादिति भावः। सूचितमिति। अकोकीतिग्रंथेनेति भावः। एतेन तद्ग्रंथविरुद्धमिदमित्यपास्तम्। पक्षभेदेनग्रंथयोः सामंजस्यात्तस्य दूषितत्वाच्च। यत्तु खंडनकृत् ऋतीत्यादि वार्तिके स्वोक्ते दधिऋकार इत्यादावनतिप्रसंगाय तस्यावश्यकत्वादकोत्यधिकरणे गौरवाच्च चिंत्यं मूलमिति। तन्न। तत्प्रत्या ख्यानात्। स्पष्टीकृतमेतद्रप्रत्याहारखंडने। तदुध्वनयन्नाह। तन्नाप्येत्यादीति। प्रसादखंडकप्रकाशानुवादोयं मूले। वार्तिकान्यथेति। तत्साध्यफलान्यथेत्यर्थः। उद्गाविताति। उत्कृष्टं भाविताप्रोक्तेत्यर्थः। ननु ङसिङसोश्चेत्यादिषु बहुषु सूत्रेष्व-संभवादव्यभिचाराच्च नोपयोगोत आह। इकइति। गौर्यावित्यादि निवृत्तये इति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भावः । अत्रादिशब्दः प्रकारे तेन सर्वत्र अवङिति सूत्रयोरपि संग्रहः । इकोसवर्णे-इत्युक्त्येदं सूचितमन्यथा सर्वत्रेत्येव वदेत् । तथाचासंततानुवृत्तौ तात्पर्यम् । यद्वा । सप्रभृतावेव तथोक्त्या मध्येपीष्टस्थले संबंध उक्तप्राय इति सूचितम् । यद्वा । पूर्वोत्तरसूत्रसाहचर्यात्पदांते एव तयोः प्रवृत्त्या नासाधारणं फलमिति सूचयितुं तथोक्तिः वस्तुतस्तूत्सर्गसमानदेशा इति न्यायेन तयोः फलाभाव इति बोध्यम् । नियमार्केति । तथासति हरयइत्यादिवारणेपि भवतीत्यादिवारणं न स्यादिति भावः षष्ठेरति । सामानाधिकरण्येनान्वयार्थमिति भावः । यत्तु खंडनकृत् । चित्रगो अग्रमित्यादाववङ्प्रकृतिभावाभावायावश्यकस्यानिवत्वनिषेधेनैव चित्रग्वग्रमित्यादिव्यावृत्तावेङइत्यनुवृत्तिर्निष्फला । नच तदनुवृत्त्या लाक्षणिकत्वात्तद्व्यावृत्तौ तन्निषेधो नावश्यक इति वाच्यम् । उद्देशपदेन वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेर्ज्ञापनात् । अन्यथा चक्रे हं इत्यादावेवेङः पदांतादित्यादि प्रवर्तेत न तु हरेवेत्यादौ तव पूर्वापरग्रंथविरोधश्चेति । तन्न । उक्तरीत्यैव निर्वाहे वचनं न कार्यमित्याशयात् । प्रतिपदोक्तत्वस्यान्यथालाभेन दोषलेशाभावाच्च । तद्ध्वनयन्नाह । एङ्ग्रहणाद्वृत्येतीति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । एतेन नान्त इति पाठेऽनंतरत्वात्पूर्वरूपस्यैव निषेधेन चित्रग्वग्रमित्यादौ यणोनिर्विघ्नत्वेनेङनुवृत्तिसामर्थ्यात्तल्लाभः । यद्वा । प्रकृत्येति पाठे गोरिति षष्ठ्यन्वयायांतपदमनुवर्त्यं सामर्थ्यलभ्यं वा तच्चौपदेशिकांतपरम् । एतेनोत्तरार्थं षष्ठीनिर्देशसत्वेनात्र प्रथमया विपरिणाम इत्यपास्तम् । प्रथमांतस्योत्तरत्र षष्ठ्या विपरिणामस्य युक्तत्वात् । एवं चैङ्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादंतपदानुवृत्तिसामर्थ्यादौपदेशिकांतलाभद्वारा वा तल्लाभ इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । आद्यपक्षे चित्रगो अग्रमित्यादौ पक्षेऽवादेशापत्तेः । अत एव वाक्छंदसीत्यनेन दीर्घाज्जसीति निषेधे पक्षे निषिद्धे मारुतीश्वतसः वाराहीउपानहाविव्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घप्रवृत्तिः । अथ बाध्यसामान्यचिंतांगीकारस्तर्हि तत्रैव निषेधाप्रवृत्तये तदनुवृत्तिः सफलेति सामर्थ्याभावः । द्वितीये समस्तत्वे नविभिन्नविभक्तिकत्वेन मध्यवाचकत्वेन चाननुवृत्तेः । तद्द्वारेण साफल्ये औपदेशिकांतपरत्वे मानाभावाच्च । अत एवांत्यपक्षोप्ययुक्तः । किंचोक्तलक्ष्ये यणोवारणायावश्यानुवृत्तेङित्यस्य प्रथमया विपरिणामेऽन्वयसाम्राज्यात् तवापि तस्यावश्यकत्वादिति दिक् । प्रकाशानुयायीमूलव्याख्यान इति भाव इति सूचितामरुचिं स्पष्टयन् भाष्यसिद्धांतरीत्याह । प्रतिपदोक्तेति । एवं च तद्भाष्यविरोधस्यान्यथा दुष्परिहरणीयतया तदविरोधेनैव सर्वं योज्यमिति न कोपि दोषस्तदाह । वर्णेति । ज्ञापकस्य । कबाधकाण्विधायकज्ञावामप्रचेत्यादेरित्यर्थः । मानप

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

देन वर्णग्रहणे एव सर्वत्र तदप्रवृत्तिनिरासः। एतेन वर्णप्राधान्ये तदप्रवृत्तेरुपदेश-
ग्रहणेन ज्ञापयिष्यमाणत्वेन न दोष इति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। धर्मिग्राहकमान-
विरोधात्। वर्णग्रहणांशे विशेषात्तस्य साफल्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। तद्ध्वनयन्ना-
ह। ध्वनितमिति। श्रोतश्चिच्वप्रतिषेधो वाच्यः। अनदः अदः समभवददोऽ भवत् न
वाच्यः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येवं न भविष्यति इति ग्रंथेनेति भावः। एवं चा-
त्रत्यमूलस्य युक्ततयैतद्विरुद्धान्यमूलग्रंथाऽयुक्ततया च खंडनकृतस्तद्विरोधोद्भाव-
नं मंडनकृतस्तदेकवाक्यतासंपादनं चायुक्तमेवेति भावः। एवं सति प्राप्तं भाष्य-
मते दोषं परिहरति। एङ इति न प्रतिपदोक्तेति। एतेन भवतेर इत्यादिनिर्दे-
शात्सामान्यापेक्षज्ञापकाद्विपरीतनियमाभावेन ङसिङसोश्चेतीष्टनियमेन सिद्धे
पदांतग्रहणसामर्थ्यात्तत्र प्रतिपदोक्तग्रहणम्। उत्तरार्थत्वेपीह करणस्य सफलत्वौ-
चित्यात्। एवं चार्थाधिकार इति मूलाशय इत्यपास्तम्। उक्तयुक्तेः। तदाह। इत्यन्य-
त्रेति। उद्योतादावित्यर्थः। प्रागुक्तदोषादाह। पूर्वेति। एवोऽप्यर्थ इति भावः।
तल्लाभोपायमाह। गोशब्देति। तादृशस्येत्यर्थः। तेन तत्र यणो निवृत्तिरिति भा-
वः। नांत इति। पाठान्तरैकवाक्यत्वायानंतरस्येतिन्यायानंगीकारेण सुजाते अश्व-
सूनृते इत्यादौ बाध्यसामान्यचिंतांगीकारात्तेन तयोर्नित्यनिषेधवदिति भावः।
इत्यर्थ इति। इति शब्दोऽर्थ इत्यर्थः। तथा च निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फ-
लित इत्याशयेन तदेव विकल्प्यत इति मूले उक्तमिति भावः। अपिः पूर्वरूपस-
मुच्चये। नन्वत्रसूत्रे उपलक्षणत्वे मानाभावेन यथाश्रुतमूलस्यैव सामंजस्यमित्या-
शयेन शंकते। नन्वित्यादि। स्वरेति। गवाग्रमिति बहुव्रीहौ इष्टस्वरेत्यर्थः। कदा-
दिति। पर्यायेणेत्यर्थः। व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षभेदेनेति भावः। अंतोदात्तोपीति।
अपिराद्युदात्तसमुच्चायकः। वस्तुत आदित्वाद्यभावेऽपि व्यपदेशिवदिति कार्याति-
देशिनो कारस्यौदित्वादिव्यपदेशाभावेन नियताद्युदात्तादिव्यपदेशस्य सुतराम-
भावेन तदादेशे सुतरां तदभावः। गौणव्यवहारस्य चाभ्युपगमे तस्योभयविधः
स्यापि सत्वादादेशेपि पर्यायप्रसंग इति भावः। एतत्सूत्रेति। अवङ्स्फोटे
तिसूत्रस्थस्वरभेदप्रतिपादकभाष्येत्यर्थः। किं मानमिति। तस्य गवाग्रतुल्यत्वा-
दिति भावः। निपातनेनेति। एकश्रुत्या सूत्रपाठे न्याय्येप्रकृतितः प्राप्ते स्वरे उ-
च्चारणीये वा यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणमन्तोदात्तत्वबाधकमिति भावः तदुपपादयति।
चित्रेत्यादि नांतेति। परिशेषादित्यादि। तत्रेति। तद्युक्ते चित्रगोशमित्यत्राकिस-
तीत्यर्थः। अवादेशे च सतीत्यपि बोध्यम्। उभयोः। गवाकारयोः निपातनेत्वि-
ति। बहुव्रीहिः। तद्युक्तेऽयङित्वित्यर्थः। वङ्भाव इति। उक्तरीत्येति भावः। क-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्पने इति । उक्तरीत्येतिभावः । उदात्तस्येतीति । श्रवणमित्यनुषज्यते स्प-ष्ट इति । तथा च कथं वार्तिकप्रत्याख्यानमतस्तथार्थकल्पनमावश्यकमिति भा-वः । उपदेशे इत्युक्तेर्बहुव्रीहौ फलाभावेपि तत्पुरुषे फलं वक्तुं शंकते । नचेति । तस्येति । निपातितास्युदात्तत्वस्येत्यर्थः । इवांतेन दृष्टांतमुपपाद्य प्रकृतमाह । आ-मंत्रितेति । परत्वेनेति । गो आम्‌अचि सु इत्यचाचि तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वस्य तत्पूर्वभागे समाससंज्ञायाश्च युगपत्प्रवृत्तौ सुब्‌लुकि आद्युदात्तत्वयुक्तावङ्‌समासां-तोदात्तत्वयोर्युगपत्प्राप्तौयुगपदवस्थित्यसंभवरूप विरोधेन तं परत्वेन बाधित्वाप्रथम-प्राप्तस्येत्यर्थः । संज्ञा पेक्षेति । अंग संज्ञायस्मिन्प्रत्ययापेक्षेत्यर्थः । अंतरंगत्वादिति प्रकृतिमात्रापेक्षत्वेनेति भावः । आमंत्रितेति । एङंतत्वाभावेनावङस्तदानीमप्रा-प्तेः । एवं च भिन्नकालप्राप्तिकत्वमिति भावस्तदाह । तदप्रवृत्तीति । आमंत्रित-स्वराप्रवृत्तीत्यर्थः । तस्य । उपदेशिवद्वचनस्य औचित्यमिति । तत्स्थापनपरभाष्यं लाघवानादरेण सूत्राभिप्रायेण प्रवृत्तमिति भावः । ननु अवङ्‌विधौ तथाव्याख्या-स्य समूलत्वेपि न पूर्वसूत्रीयस्य तस्येत्यत उभयसाधारणं मानमाह । स्थानिवदि-त्यादि । पूर्वत्वं इति । पूर्वरूपे कर्तव्ये इत्यर्थः । वार्तिकैकदेशोऽयंनत्वत्र पूर्वरूपोक्तेरेव कथं तत्र मानता कथं चसर्वत्रेत्युक्तिरत आह । अत्रेति । वार्तिके भाष्ये वेत्यर्थः । वावङाविति । तावेव न तु स्वार्थः । सर्वत्रेत्युक्त्यनौचित्यात् । तत्राप्यापत्युच्चारयो-रावश्यकत्वेन तदकरणे न्यूनतापत्तेश्च तत्रैङ्‌पदोच्चारणेन शंकानुत्थितेश्च इदानी-न्त्वनुवृत्तिमजानतः शंकेति बोध्यम् । नन्वेवमपि प्रकृतिभावस्यैव ग्रहणमस्तु ता-वतैव ग्रंथसंगतेरत आह । विनिगमनेति । ननु सर्वत्रेत्युक्तिरेव तथेत्यत आह सर्वत्रेतीति । ननु तत्रैव किं मानमत आह । अत एवेति । तद्ग्रहणस्यापीष्टत्वादे-वेत्यर्थः । वार्तिकस्य साधारणत्वादाह । भाष्ये चेति । एतेन सर्वत्रेत्युक्त्या तस्य प्रकृ-तिभावपरत्वं नावङ्‌परत्वमिति खंडनकृदुक्तिः परास्ता । एवं तर्हीत्यादिभाष्या-शयं सूचयितुमाह । चित्रगर्वति । लाक्षणिकत्वेपीति । तेन स्वतः प्रकृतिभा-वाप्राप्तावपीत्यर्थः । प्राप्ताविति । अतिदेशस्य निर्विषयत्वापत्त्या इयं तु तया दुर्नि-वारेति भावः । चोद्यांतभाष्यस्य तत्समर्थकप्रतीतावप्योत्सूत्रभाष्यैकवाक्यतया आ-शयमाह । एङ इति । तन्नेति । गोः पूर्वेति वचनमित्यर्थः । संबुद्धिगुणनिष्पन्नत्वेन-स्य लाक्षणिकत्वात् । तदंशे स्थानिवत्त्वानपेक्षणेनातिदेशविषये सा नेति भावः लाघवमिति । मूलोक्तमतापेक्षयापीति भावः । दिगिति । तदर्थस्तु मन्मते सूत्र-त्रयभाष्यैकवाक्यता भवति न भवन्मते विरोधश्च मिथः । तस्मादेङनुवृत्त्योक्तरीत्या प्रतिपदोक्तत्वलाभः । एवं च प्रागुक्तखंडनकृदुक्तिश्चित्रग्वग्रमित्यादौ स्थानिवत्त्वनि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

षेधेनैव तयोरप्रवृत्तिरिति माधवोक्तिश्चायुक्तेति । टाप्स्यादितीति । प्रकाशकृत्स्वीयसिद्धांतोक्त्यनुवादः । ननु तदपवादो जातेरिति ङीषुचितः, न च सन्निपातपरिभाषया स नेति वाच्यम् । नयासयोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकेन तस्यास्तत्राप्रवृत्तेः । इदं चावश्यकमित्यन्यत्र स्पष्टमत आह । ङीषिति । खंडनकारोक्तिं खंडयति । गवीतीति । तद्ग्रंथेति । प्रक्रियाग्रंथेत्यर्थः । नांजसमिति । नाक्षरमर्यादया प्रतीयमानमित्यर्थः।एवं रीतेः क्वाप्यदृष्टत्वात् । प्रकाशोप्येवं इन्द्रे इतीति । एतेन मूलोक्तः स च पाठोप्युपेक्ष्य इति सूचितम् । भाष्ये तथापाठः सूत्रैकदेशानुवादीति मान्योक्तिस्तु प्रक्रियाप्रकाशानुयायिनी । यतः तैश्चानुक्तसमुच्चयार्थादृगवाक्ष इत्युक्तम् । सर्वथानुपपन्नफलसत्वे तथोक्तिरुचिता । तत्फलस्य तु पूर्वसूत्रेणैव साधितत्वात् । अत एव व्यवस्थितविभाषासु गवाक्ष इत्युक्तिर्भाष्ये इति भावः।तदुक्तेरिति । भाष्योक्तेरिति । भाष्योक्तेरित्यर्थः। ननु प्लुते क्वापि प्रकृतिभावो न असिद्धत्वादत आह । प्रकृतीति । तत्रेति । प्रकृतिभावे, कर्तव्ये इत्यर्थः।उपलक्षणफलमाह । एवं चेति । उपलक्षणत्वे चेत्यर्थः । अपिस्तत्सत्तासमुच्चायकः।बोधनमावश्यकं अनयोस्तु नामह इति सक्तून्पिबेत्यादावपि भवतीति भावः।ननु देवदत्तेत्यस्यापि पदसमूहत्वेन वाक्यत्वाच्छेषो युक्तः । किञ्च तिङन्तस्यैव कुतः शेषोत आह । वाक्यस्येति । शास्त्रप्रक्रियायामेकतिङ्वाक्यमित्युक्तेरिति भावः । सिद्धान्ततान्तस्य ध्वनयितुमाह । कैयटोप्येवमिति । अत्र मान्यादयः । प्राचामिति । विभक्तं प्रत्यभिवाद इत्यारभ्य दूराद्धूतइत्यारभ्य वा गुरोरनृत इत्यन्तेनाम्नोदित्यन्तेन वा सम्बध्यते उपस्थितत्वात् । अत्र करणाच्च भोराजन्येत्यत्र वापदानर्थक्यापत्तेश्च । विभाषापृष्टेत्यत्र तदुक्तेश्च । ध्वनितश्चायमर्थोपरआहेत्युक्त्यारुचिबोधनेन भाष्यकारेणेति । तत्प्राचामनुरोधेन । परमन्मूले भाष्ये च सर्वपदोक्त्यस्वारस्यापत्तेः । विभाषापृष्टेत्यत्र भाष्यकृत्कृतविभाषेतियोगविभागेन सर्वप्लुतस्य वैकल्पिकत्वसाधनाच्च । तद्ध्वनयन्नाह। अत्र पक्षइति । अनेन भाष्योक्तोप्यपरपक्षोस्तीति सूचितम् । तत्र पक्षे प्राचामिति तु पूजार्थं स्वस्वमतप्रच्युतिदोषपरिहारार्थं वातथाच द्वयोरेकवाक्यत्वौचित्येन तदनुरोधेनाचापि पक्षे सर्वप्रकरणसम्बन्ध एवोचित इति भावः । तदुक्तिविरोधं परिहरति । विभाषेति । वार्तिकेषु वाग्रहणान्यप्येवमेव । भिन्नकर्तृकत्वाद्वैयर्थ्याशङ्का नेति भावः । नन्वेवमप्यविद्वांस इति भाष्यविरोधः । त्वन्मते प्रत्यभिवाद इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्। भाष्येण तु प्लुतयुक्तस्यैव प्रत्यभिवादस्य कर्तव्यत्वोक्तेरत आह । अविद्वांस इति नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः कामन्तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेदित्यादि संग्राह्यम् ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

आख्यातंप्रागिति । बहुव्रीहावनिष्टमेवात आह । पुत्रएहीति । तथा च तत्र तत्पुरुष इति भावः । इदं समाधिद्वयमभ्युपेत्योक्तं वस्तुतस्तदेव नेत्याह।अनुकरणे इति । बोधकत्वेति । अयं भावः । दूरादाह्वानं दूराद्बोधनस्योपलक्षणं न तु सम्बोधनविभक्तिनियामकस्याभिमुखीकृत्यबोधनस्यैव आगच्छतु भवान् देवदत्त इत्येवमाह्वानस्यापि सम्भवात् । अतएवाकडारसूत्रे गुरुनदीसंज्ञयोः समावेशे वात्सीबन्धुरित्यत्र गुरोरिति प्लुतो नदीबन्धुमीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च फलमुक्तं भाष्ये । अन्यथा तत्र तादृशसम्बोधनाभावेन गुरोरित्यस्याप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति । एतेन तच्च सम्बोधनं सम्बोधने चेति शास्त्रव्युत्पादितमेवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधिनी सम्बोधनोपलक्षणमित्येवं प्रकाशादिरत्नाकरान्तोक्तिस्त्वयुक्तैवेति सूचितम् । ननु प्रकृतिभावस्य नित्यत्वेन तथोक्तिरयुक्ता । अप्लुतवद्भावस्येति शेष इति मान्योक्तव्याख्या तु हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यापत्त्या ऽसम्बद्धात आह।अस्येति। ईचाक्रेति विधेयस्येत्यर्थः । चस्येति । प्रकृतिभावस्येत्यर्थः । तत्त्वमिति । फलितं वैकल्पिकत्वमित्यर्थः । खंडनकारोक्तिं खंडयितुमाह । तस्येति । चाक्रवर्मणस्येत्यर्थः । तथाच फलितोर्थो मूले उक्त इति भावः । एतेनेतिफलितार्थकथनेनेत्यर्थः । इदं सर्वं चिंत्यमिति वैकल्पिकत्वादित्यादिनास्तीत्यंतमित्यर्थः। प्रकृतिभावावैकल्पिकत्वात् । अप्लुतवद्भावस्यैव प्रकृतिभावाभावप्रयोजकत्वेव तद्वैकल्पिकत्वोक्तेरनुपयोगाच्चेति तद्भावः । मूले सर्वोपीति इतिशब्दपरो ऽनितिशब्दपरश्चेत्यर्थः । नन्वेवं व्याख्यानेग्रिमदोषासंगतिः । तेनाप्यप्लुतवद्भावस्यैव प्रतिपादनेन पौनरुक्त्यादत आह । प्रकारांतरेणेति । तथाचोपायांशे, भेदो नतूपेयांशे,अत एव चतुर्ईत्युक्तिसंगतिरिति भावः। प्राचोक्तस्य तथाव्याख्याने दोषं स्पष्टयति।अत्रहीति। चेदंतत्वमिति । ईदंतत्वादिकं चेत्यर्थः। एवमग्रेपि प्राचोक्तस्येदाद्यंतं यत् द्विवचनं तदंतमितिव्याख्याने उक्तदोषस्योद्धारेण प्राचोक्तं सम्यगेवेति तदुक्तिनिरासायाह। इदंचेति । शब्दरूपविशेष्ये खलेकपोतन्यायेनोभयोरन्वय इतिभावः। इत्यर्थे इति। प्राचोक्तस्येति भावः । संभवएवेति । उक्तनिषेधात् । एवेनोक्तदोषनिरासः । एवं चात्रायमेव दोषः पूर्वत्रायमतिव्याप्तिश्च । एतेन द्विवचनांतं यदीदूदेत्तदंतमित्यपि पक्षो निरस्त इति भावः । द्विवचनं च तदंतं च स्वरूपं चेति प्रकाशखंडनकृदादिव्याख्यानं तु न युक्तिसहमिति दिक् । इत्युक्तमित्याधिक्याद्व्याख्यानेऽनुक्तत्वाच्चाह । मूले इति । तथाच तत्रोक्तमेव दार्ढ्याय स्मारितमित्यपौनरुक्त्यमिति भावः । वंप्रचेतसीति मेदिनीव्याख्यावसरे सत्याभामेत्यादिवदिवार्थे वशब्दप्रयोग इति व्याख्यातमिति ,मान्योक्तिस्तदनुरोधेनैवेति ध्वनयन्नाह । ववेत्यादीति ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

कोशस्यानिर्णायकत्वादाह । विनापीति । तादृशेति । सखंडेत्यर्थः । तथात्वे लोपे कार्यकालपक्षेपि प्रकृतिभावसंपादनेनाचारितार्थ्यादाह । अनुनासिकेति । तदुपपादयति । तदित्यादि । हि । यतः । संज्ञेति । अनेन परिभाषाणां तथास्तीति सूचितमन्यत्र स्पष्टं च । बोधकत्वमिति । लक्ष्यसंस्कारकमित्यर्थः । किं तु प्रदेशवाक्येन सहैवेति भावः । एतेनानिष्पत्तेरित्यत्रत्यस्वग्रन्थविरुद्धमित्यपास्तम् । अत एवायादिभ्यः कार्यकालपक्षे परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्येवघटितमदसोमादितिसूत्रभाष्यं सङ्गच्छते । ननु किन्तावतेत्यत आह । पूर्वत्रेति । चो हेतौ । कार्यार्थ इति । एवं च तज्ज्ञानोत्तरमेव तत्प्रवृत्तिरुचितेति भावः । तदाह । कार्येति । यद्देशे । प्रदेशदेशे । तस्य, संज्ञाशास्त्रस्य । एवं च तस्यैवासिद्धत्वेन पूर्वपदेनाग्रहणात् पूर्वत्रेत्यप्रवृत्तौ मूत्वादीनां सत्वेन प्रगृह्यत्वादनुनासिकनिषेधेन साफल्यमिति भावः । ननु शास्त्रासिद्धत्वस्य सिद्धान्तितत्वान्नैवं वक्तुं शक्यं अत एव मूलशास्त्रे इत्यादि वक्ष्यति व्याख्यायामत आह । किञ्चेति । स इति । पूर्वत्रेत्यतिदेश इत्यर्थः । तत्वं च प्रागुक्तम् । एवं चेति । अधिकारत्वेचेत्यर्थः । अशक्यत्वमिति । सिद्धशास्त्रस्यैव तेन ग्रहणात् । एवं च साफल्येन सामर्थ्यमयुक्तमेवेति भावः । एतेनेति । उक्तभाष्याभिमतप्रागुक्तव्याख्याने संज्ञास्थले क्वचित् विद्यमानस्यापि पाठकृतपूर्वत्वस्य पूर्वत्रेत्यादिप्रवृत्तावनियामकत्वसूचनेनेत्यर्थः । अपिर्यथोद्देशसमुच्चायकः । तत्र यथास्ति एवमत्रापीति भावः । नह्येकमिति न्यायावष्टंभेन समाधत्ते । प्रगृह्येति । अणोप्रगृह्यादसोनुनासिक इति न्यासेनेत्यर्थः । एवः संज्ञासूत्रनिरासाय । तत्सामर्थ्येन । उपस्थितिसामर्थ्येन । सिद्धत्वेति । मूत्वादेरिति भावः । ननु यथान्यासे समूललक्ष्यएवानुनासिकाभावो नान्यत्र । तथान्यासे तु हीऽमुकेत्यादावपि तदापत्तिः । प्रगृह्यादसोरणं वर्जयित्वेत्यर्थात् । एवं च फलभेदे कथं तन्न्यासेन सिद्धिरत आह । हे ऽमुकेति । यत्तु अदस इत्यावर्त्य न विद्यते दस्य स्थाने सो यस्य तादृशादस इत्यर्थेनानुनासिको भवत्येवेति । तन्न । आवृत्तौ मानाभावात् । अत आह । व्यवस्थितेति । तदप्रामाणिकत्वे आह । तयोरिति । सम्बोधनाभावस्यान्यत्र क्लृप्तत्वादेतद्भाष्यस्यापि तथैवोपपत्या वाशयान्तरकल्पने न मानमिति भावः । भाष्येद्विति । अत्र सूत्रे इत्यर्थः । ननु छन्दसीत्यस्याप्रकृतत्वात् कथं तत्वमत आह । शेइति । अनुकरणत्वभङ्गभिया सन्धिकार्याकरणम् । ननु अपवादत्वात्कथमनुकरणे फलमिति तद्वैयर्थ्यमेवात आह । प्रकृतीति । कार्यातिदेशेनेत्यर्थः । अभेदविवक्षायामर्थवत्वाभावादिव भेदविवक्षायां तेनातिदेशेन पदत्ववत् प्रत्ययान्तत्वस्यापि लाभेनाप्रातिपदिकत्वेन सुबनुत्पत्तेरिति भावः । तेनेति । एवं च लोकार्थे

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नेदं सूत्रमिति भावः । तुनेति । दुर्वचत्वादिति शेषः । तदेवोपपादयति । त्वेरा इति । फलाभावेनेति । सर्वथा फलाभावेनेत्यर्थः । एतेनात्र परममूले वैदिकमा दाहरणदानमनवधानादिति खण्डनकदुक्तिः परास्ता । व्याख्याने तस्यापि उक्तेः । एवेनातिदेशप्रवृत्तिनिरासः । ननु वाक्यार्थस्य तस्यैव सत्वेन नान्यथात्वमत आह । अनभीति । एवं किल तदिति स्मृतार्थनिर्देशादाह । विस्मृतेति । इदमर्थलब्धम् । मध्यमपदेति । अन्यथेतरेतरद्वन्द्वे द्विवचनापत्तिः समाहारे नुमापत्तिः । गति-सम्भवे लिङ्गव्यत्ययकल्पनादिकं नोचितमिति भावः । एतेनान्त्ये आगमशास्त्रस्या-नित्यत्वान्नुमभाव इति हरदत्तप्रकाशाद्युक्तमपास्तम् । तस्यासत्वादिति बोध्यम् । निरुक्ते इति । अभ्रे आ अपः अपोभ्रे ऽधीति तत्रोक्तम् । अव्ययीभावेति । विभक्तीति । विहितेत्यादिः । परत्वादितीति । अन्यथोभयत्रविभाषात्वापत्तिरिष्टन्त्वप्राप्तवि-भाषात्वमिति भावः । साक्षात्प्रभृतीति सूत्रभाष्यरीत्या शङ्कते । नचैतदभावे इति । शाकल्यस्येति । सूत्राप्रवृत्तावित्यर्थः । पक्षे इति यावत् । ननु पाक्षिकसंज्ञाविधा-यकविकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या स नेत्यत आह । इतीति । ओदित्यस्येत्यन्तादृष्टा-न्तोक्तिः । सम्बुद्धाविति सिद्धान्तरीत्योक्तिः । एवं चेति । तस्य तत्र दुर्वारत्वे चेत्यर्थः । तत्सत्वासत्वयोस्तु युक्तरूपस्यैव फलितत्वेनाप्राप्तविभाषात्वमेव फलितमिति न तदापत्तिरनिष्टेति सम्बुद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेति भावः । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाश्रयेण चोद्यं विधेयैक्यात्सकृद्गतिन्यायाप्राप्तिरित्याशयः । उभयत्रविभाषात्वं समर्थय-न्फले विशेषं प्रतिपादयति । परत्वेनेति । तदंशभूतप्राप्तविभाषाप्रवृत्तावित्यर्थः । अपिरंशान्तरे संज्ञासमुच्चायकः । अस्य । विकल्पस्य व्यापारेण तत्सम्भावनया । ननु पक्षे संज्ञा भावति तदभावश्चेति वाक्यार्थसम्पत्त्या तत्पक्षे तदभावसिद्धावपि तदभावपक्षे स्यादेवात आह । सकृदिति । अत एव सम्बुद्धिग्रहणं सफलम् । ता-वतैव च विधेयभेद इति भावः । अत एवेति । अप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । निषेधीयत्व-सम्पत्तये आह । नयदीति । तदग्रे पठ्यमानमित्यर्थः । निषेधीयेति । निषेधसम्ब-न्धिनी तत्प्राप्त्यप्राप्तिपूर्विकेत्यर्थः । नवेतिसूत्रे भाष्यकैयटादिभिस्तत्वेन द्वितीय-सूत्रत्वेनोक्तेति भावः । प्रागुक्तहेत्वोरिति त्यागस्तु प्रतिपत्तिगौरवेणेति बोध्यम् । निषेधेति । विभाषेत्यनेन पाक्षिकनिषेधविधानमिति भावः । पूर्वसूत्रेति । नय-दीत्यस्येत्यर्थः । दुर्लभेति । अप्राप्तविभाषात्वस्यैव बलादिति भावः । ना-न्यत्र । तदधिकारबहिर्भूते । चस्त्वर्थे । केचिदिति । मूलानुयायिनो मान्या इ-त्यर्थः । अचारुचिबीजं तु साक्षात्प्रभृतीतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः । तथाहि । च्व्य-न्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः । लवणीकृत्य न वा पूर्वेण कृतत्वादस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

णित्वे भविष्यतीति भाष्यम्।लवणीकृत्येति।अत हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति नित्या च गतिसंज्ञेष्यते। पूर्वेणेति पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति भाव इति कैयटश्च पुनःप्रसङ्गेति । परत्वाद्विकल्पेपि तदभावे नित्यविधिप्राप्त्या न दोष इति भावः । नच प्राप्तविभाषाविषये वैकल्पिकाभावे नित्यांगीकारे विकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिरच्यंते चारितार्थ्यादित्युद्द्योतश्च । नचाश्चेतिसूत्रभाष्यकैयटविरोधः । भाष्यस्यान्यथापि सुयोजत्वात् । एतद्भाष्यकैयटविरोधादीचद्विवचनइत्यत्रत्यभाष्यादिविरोधाच्च । तत्रत्यकैयटस्य चिंत्यत्वाच्च । स्पष्ट चेदं मत्कृतपरिभाषेन्दुशेखरव्याख्याने । एवं च यथा तत्र वार्तिकं प्रत्याख्यायते तथेह संबुद्धिपदमपि त्याज्यम् । अस्यानुरोधे तदपि कार्यं अप्राप्तविभाषायां तस्यैवाभावेपि प्राप्तविभाषायां विकल्पानर्थक्यापत्त्या यथा स न एवमुभयत्र विभाषात्वोच्छेदापत्त्या तत्र पाक्षिकभावाभावतात्पर्यके स नेति दृष्टांते भाष्योक्तानंगीकारेतदंगीकारयोरपि सिद्धांतेऽनयोरप्राप्तविभाषात्वेन तुल्यत्वात्। सिद्धस्य गतिश्चिंतनीयेति न्यायेन वैषम्यं तु न । परेत्वित्यादिना गतेर्वक्ष्यमाणत्वात्। चारितार्थ्यमुभयोरुभयत्र तुल्यम् । अत एवौदित्यस्य त्यंतोक्तिसाफल्यमिति पूर्वपक्षोयुक्त एवेति तदेतद् ध्वनयन् प्रकारांतरेण मूलं योजयितुमाह। परेत्विति । संज्ञाकृतं तु तस्योरीक्रियतइति भावः । ननु संबुद्धिग्रहणसामर्थ्यादंतरंगन्यायाप्रवृत्तिरत आह । संबुद्धाविति । अन्यथा संबुद्धावित्यस्याभावे । तथा च निरवकाशत्वात्प्राप्तविभाषैव स्यादिति भावः । नन्वेवमपि विनिगमनाविरहात्तथैवास्तु । तदननुवृत्तिस्तु व्याख्यानात् । एवं च परत्वं युक्तमेवात आह ।नित्येति।विधाभावेनेति। उक्तभाष्यरीत्या पक्षे संज्ञाविधानमात्रं तेन । अभावपर्यंतव्यापारे मानाभावादिति भावः । एवं चेति । सर्वथा परत्वासंगतौ चेत्यर्थः । उत्कृष्टत्वादिति । निरवकाशत्वेनेति भावः। एवं च सैव स्यादिति तात्पर्यम् । ननु स्वार्थाविवक्षया तदननुवृत्तिमात्रफलकमेव संबुद्धिग्रहणं, अन्यथा तत्रैव विकल्पापत्तिः। एवं च ओन्मात्रानुवृत्त्यास्य सामान्यत्वेन परत्वस्य केचिद्रीत्यासत्वेपि तत्रोक्तरीत्यांतरंगत्वादिष्टसिद्धिरिति चेत्तर्हि व्यर्थमेव तद्ग्रहणम् । अन्यथापि तत्फलसिद्धेः किंच तदभावे तदनुवृत्तावव्याप्तिसंभवेन तां त्यक्त्वातिव्याप्तिदानं निर्बीजमत आह । ओत्ग्रहणेति । पुनरोदिति । ओत् शाकल्यस्येति न्यासेनेत्यर्थः । अत्राप्रतिपत्तिलाघवेनेति भावः। अपिःसंबुद्धिग्रहणसमुच्चायकः ।तन्निवृत्तीति। निपातपदाननुवृत्तीत्यर्थः । एवं च नाव्याप्तिरिति न तद्वारणं नापि तन्निवृत्तिस्तस्य मुख्यं फलमिति भावः । वैचित्र्यार्थमेवेति । अनार्षे इति निषेधानुरोधेन स्वार्थाविवक्षया चानुषंगिकाव्याप्तिस्तदति-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

व्याप्तितदनुवृत्तिनिरासद्वारा मिथ इतीत्यादौ मुख्यातिव्याप्तिनिरासा
र्थमेवेत्यर्थः । मिथो इत्यस्य चादिष्वेव पाठो न स्वरादिषु इति अच्चो
इत्येतत्तुल्यतैव तत्रेति तु न । आद्युदात्तत्वापत्तेः। ओत्सूत्रभाष्यविरोधापत्तेश्च
स्वरादिष्वेव गणपाठारूढपाठोऽपि मिथो इतीत्यत्र तत्वे इष्टापत्तिरेवेत्यपि न । पा
णिन्यसंमतत्वेन फलभेदे भाष्यानुक्तप्रत्याख्यानासंगतेः । पूर्वसूत्रे अहो इत्यादेरे
कनिपातत्वपक्षे लक्षणेतिसंचारेण प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणेनात्रापि निपातपदसं
बौत्ग्रहणानुवृत्त्यैव प्रतिपदोक्तलाभे पुनरोद्ग्रहणसामर्थ्येन निपातीयान्त्यला
णिकौकारमात्रग्रहणात् सर्वेष्टसिध्धौ तद्व्यर्थमेवेत्यर्थ इत्यहो इत्यादेरेकनिपा
तत्वाश्रयकोऽयं ग्रंथः । वेधोइतीत्यादीनामनभिधानमर्थासंगतेरित्यपि न । ओत्सू
त्रभाष्यविरोधापत्तेरिति भावः । यद्वा तदनुवृत्त्यैव भवदिष्टार्थलाभे पुनस्तथान्यासे
नौद्ग्रहणेनाप्यनार्षे इति निषेधानुरोधेन विभक्तिनिमित्तकौकारमात्रस्यैव ग्र
हणेनाव्याप्त्युभयातिव्याप्तिनिरासवत्तन्निवृत्तेरप्यर्थात्सिध्धौ पदलाघवस्यैव सा
र्वत्रिकत्वं न मात्रालाघवस्य स्पष्टतया बोधनार्थमेव संबुद्धिग्रहणमित्यर्थः । अत
एव वैचित्र्यार्थमित्युक्तं इति न कोऽपि दोष इति तत्वम् । जगन्नाथोक्तिं खंडय
न्नावश्यकत्वमुपपादयति । अन्यर्थक इति । तस्य तत्रासंबंधे इत्यर्थः । न्याय्ये
तीति । अतएव पदांतप्रकरणे प्रकृतिभाव इत्यदसोमादिति सूत्रभाष्यं संग
च्छते। समासेनेति । नैकधेत्यादाविवेति भावः । खंडनकृद्रत्नाकराद्युक्तिं खंडयति
नच गोम्यामिति। क्षिय इति। इयङ्करणेन तत्सत्वस्येव विभक्त्युत्पत्त्या तदनित्य
त्वस्यापि तेन बोधनादिति भावः । अन्यत्रापि फलसत्वेनैवोयुक्त इति खंडन
कृदुक्तिं खंडयितुमाह । एतदर्थमपीति । । निपातानामनेकार्थतयैवोप्यर्थ
इति भावः । तदेवाह । नितेरिति । चिनोषीति अग्रे सर्वत्र वमेवपाठश्चि
नोतीति पाठस्तु लेखकप्रमादात् । अपिरुक्तसमुच्चायकः । खंडनकृद्रत्नाकर
दंड्याद्युक्तं खंडयति । नचैवं न्यास इति । तत्र मानाभावादाह । आन्महत इति
सूत्रादिना सन्महदित्यादि खंडनकृदाद्युक्तावितन्यूनतामपाकर्तुं, वस्तुतस्तु यरोनु
नासिके ञम्वेत्येव सूत्रं युक्तमिति दंड्युक्तं खंडयति । पूर्वोक्त इति । तथार्थ
केनैतत्फलस्याप्युक्तप्रायत्वादिति भावः । तदुक्तिं खंडयति । विधेयेति । पूर्वोक्त
कमलांघ्रिचिनोषीत्यादौ । ननु कमलादेरनभिधानेन विधेयकोटौ तन्निवेशो फल
एवेति चेन्मूलरीत्येदमुक्तम् । वस्तुतस्तु पदलाघवाभावात्प्रतिपत्तिगौरवाच्चाशंके
वायुक्तेति बोध्यम्।तत् ध्वनयन्नाह। यथान्यासमेव साध्विति। अन्यथैतद्युक्तिरधिके
ति स्पष्टमेव। अप्राप्तिरिति। एवं च व्यर्थ एव तथापाठ इति भावः । त्रिपाद्यामपि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तत् प्रवृत्तेरनुस्वारस्यासिद्धत्वेन सन्निपातविघाताभावादिति समाधेरयुक्ततां ध्वनयितुमाह । त्रिपाद्यामिति । तथापाठेनेति । वयुक्तपाठेनेत्यर्थः।चारितार्थ्यमन्यत्र फलं च स्पष्टमेवेति भावः । मूलं दूषयति । इदं कैयटेति । प्रकाशानुरोधेनेत्यपि बोध्यम् । झय इति । यत इत्यादिः । अत्र । लक्ष्ये । अन्यथा । विधेये सवर्णग्राह्यकत्वांगीकारे स्यादिति द्विवचनादाविति भावः । अतएवेदृश इति । तत्र तादृशाकारापत्तेरेवविधेयविषये इत्यर्थः । प्रतिपादितं चैतदिकोयणचीत्यत्रअचोच्छित्यादाविव कुत्वादेर्न्याय्यत्वेनाच्संधिरित्ययुक्तमिति ध्वनयन्नाह । इति स्वरेति। इत्यचांसंधिद्वयं समाप्तम् । मूले सौत्रमिति तृतीयादिष्विति सूत्रकृतमित्यर्थः । लुप्तविभक्तिकं पदं सर्वत्रभिन्नमित्यपरे साहित्यं तुल्ययोगः । स च यदि प्रचुकर्तृकभवनक्रियायांतर्हितयोः पुत्रस्ये वार्थसंबंधापत्तावार्धस्यानित्वापत्यानिहत्यापत्तिरत आह । साहित्यमिति । तस्माच्छसोन इत्यादिनिर्देशात्पुत्रेण सहस्थूलो दृश्यते इत्यादाविवार्थप्रधानक्रियान्वयित्वं तत्रज्यत इति भावः । योगक्रियायामिति । तद्वाच्ययोजनरूपक्रियायामित्यर्थः नचैवं तत्र करणत्वेन हेतुत्वे न वान्वयोस्त्विति वाच्यम्।धनेन च स्त्रीपुरुषयोर्योगइत्यादाविवनिरूपकत्वादिनान्यस्यान्वयापत्तेः।यदि तु स्त्रिया सहपुरुषस्ययोग इत्यादाविव तस्यै वार्थतस्तत्वं तर्हि सहयुक्तेइत्यस्यैव विषय इति भावः । योगस्य व्यवहितेपि सत्वादाह।संयोगे इति। अत्रबीजमाह । सत्याभीम इति वन्निर्देश इति । सखंडत्वेन विनापि प्रत्ययमित्यस्य प्राप्तेरितिभावः । स्वाव्यवहितेति । समित्यस्योक्तेरितिभावः । उत्तरसूत्रलक्ष्यमाह । कहिति । अनादितयेति । अनंत्यस्य भवेत्पूर्वोह्यंत्यस्य परतो यदि तत्र मध्ये यमं तिष्ठेत्सवर्णः।पूर्ववर्णयोरिति।नारदीयशिक्षादिपर्यालोचनयेति भावः। दृष्टांतमाह । परेति । तद्वदित्यर्थः । क्रमेणैवोपेतीति । उपस्थितक्रमत्यागे मानाभावादिति भावः। योगाभावादिति । वर्णांतरस्योभयोः स्थाने जश्चोर्न्नइत्यनेन विधानात् । स्थानिवत्वं तु न अल्विधित्वादिति भावः । नत्विदमिति । शिक्षोक्तपरिगणनासंगत्यापतेरत एव जज्ञावित्यादिसिद्धिरिति भावः । ननु तस्मादित्यनेन पूर्वोक्तपरिभाषापरामर्शेन तदनुपस्थितौ चितमित्यादौ दोषः पूर्वत्वश्रुतेरित्यर्थस्तु न युक्तिसहोत आह । पूर्वत्वांशेति । तथाचोक्तायकस्य तस्मा इत्यस्यावयवषष्ठ्यंतत्वेनावयावकांक्षायमस्य लक्षणयैतदर्थलाभः । स च मकारटवर्गांशएवेति नाग्रहः ज्ञापकस्य योगापेक्षत्वात्। अव्यवधानांशोपस्थितिस्त्वस्त्येव तत् बाधककल्पने मानाभावात् तत्फलमाह । तेनेति । यथाश्रुते तु मूले ऽनुपपत्तिः स्पष्टैव । एतेन सर्वसूत्राप्रवृत्तौ चितमित्यादौ दोषः।तावदंशबाधे मकारटवर्गांशएव बा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

धापत्तौ यन्नईष्टेत्यादौश्रुत्वाद्यनापत्तिरितिजगन्नाथोक्तम्।याचतइत्यादावतिसंगा-
पत्या मूलं चिंत्यमिति रत्नाकरोक्तं विशिष्यभूतपूर्वस्येत्यंशाभावेनविशेषणतदंशस्या-
प्यनुपस्थितिरिति मंदोक्तं चापास्तम्।उक्तहेतोर्विभिन्नविभक्तिकत्वेन विशेषणवि-
शेष्यभावाभावाच्च।षत्वमितीति। जश्त्वापवादत्वात्वापवादत्वादितिभाव:।तद्दर्थ-
मिति। षरूपस्यावर्त्याभावेन टोरितिव्यर्थमित्यर्थ:। एतेन टो: किमिति प्रश्नस्य
परममूलस्यस्याशयो वर्णित:। उत्तराशयमाह। षत्वेति। नास्य। षस्य। नचैव-
मपि स्थानिबुध्या स्यादिति वाच्यम्। देवदत्तहन्तृहतन्यायेन तदभावादिति भा-
व:। पाठादिति। प्रकाशोप्येवम्।तच्छ्रवणाननुभवादाह । चर्त्वेनेति। लोपस्तु
वैकल्पिकत्वान्नेति भाव:।तच्च। तत्प्रकृतिकमतुपि। तात्पर्यम्।दप्रश्नेषेण समाधा-
तु:। अत एव शक्यमित्यग्रे इति केचित्तन्न । मृन्मानित्यादावतिप्रसंगादिति-
पाठमभिप्रेत्यानूद्य तत्रझयइतिवत्वेन तद्रूपस्यैवासिद्धेरिति खण्डनस्य
दुक्तिं खण्डयति। इतोति। परेति। यत इत्यादि: तन्नाभ इति। तथा च तज्जा-
तीयपदकल्पना न तु तदनुवृत्तिरिति भाव:। एवमेवेति । उक्तरीत्योपस्थितं प-
रित्यज्येति न्यायेनेति भाव: । अंशस्योत्तरेति । पूर्वत्र ऋमार्थरहितस्येति शेष: ।
अत एव पूर्वस्येत्यस्यान्वय:। अन्यथा तत्र सा व्यर्थैवेति भाव:। परेति । तत्र तु-
मपष्ठ्यन्तं पृथक् पदमेवमपि तद्द्वयसार्थक्यमिति तत्वं बोध्यम् । ननु सस्य पूर्व-
सवर्णस्त: । तस्य झरोझरीतिलोपे एकतं तदभावे द्वितमनचीतिद्वित्वे त्रितम् ।
उक्तं दोरोग इति भाष्योदाहरणात्पूर्वसवर्णनियामकत्वस्य महाप्राणत्वघटिता-
न्तर्यस्यानङ्गीकारात्। अन्येतु ज्ञापकं विशेषापेक्षमिति मूलोक्तरीत्या सस्य सथ:
तस्यासिद्धत्वाच्चत्वं नेति द्वियं रूपमाहु: । नचैतदप्रामाणिकम् । चयोर्द्वितीया
इति पक्षेथश्रुतेरवर्ज्यत्वादिति माधवहरदत्तप्रकाशकृदाद्युक्तत्वेन कथमतिरा-
भस्यमतस्तस्य सामान्यपरत्वाशयेन त्रितयसाधारणं तत्र हेतुमाह । चयोभावा-
दिति। आद्यपक्षे मद्रोत्या तस्यैवाभावादसिद्धत्वाच्च तदभावादित्यर्थ: । अन्ये-
त्विति। पक्षे थस्यैव सत्वादसिद्धत्वेपि सस्य सत्वाच्च तदभावादित्यर्थ: । पक्षद्वयी-
प्युदश्चत्वस्यासिद्धत्वेन तदभावादित्यर्थ:। अत एव चयोर्द्वितीया इत्यस्य भाष्ये
नादिनीत्यत्र पाठेन तत्वस्यासिद्धत्वादिति तत्र मान्यानां हेतूक्ति: सङ्गच्छते ।
यपक्षे तु तदभाव: स्पष्ट एवेति न तत्र हेत्वपेक्षेति तेषामाकूतम् । भाष्यमते थस्य
चर्त्वेन चय: सत्वात् तदाशयकोयं ग्रन्थ इति भ्रमं निराकर्तुं भाष्यरीत्या थस्यानसि-
द्धत्वेन चर्त्वं भवत्येवात एवोक्तभाष्यप्रयोगसङ्गति: मूलादि तु प्राचामनुरोधेनेति
सिद्धान्तं आद्यद्वतीययोश्चयोभावे हेतुं च सूचयितुं चाह। दीर्घादिति । एतेन

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तत्र पूर्वसवर्णतकारस्यासिद्धत्वं श्रपरत्वाभावो वा हेतुः स चायुक्तः उदस्तकारस्य थः पूर्वसवर्णतकारस्य झरोझरीति लोप इति द्विथं रूपमिति तदाश्रयात् इति-खण्डनकृदुक्तिः परास्ता । उक्तयुक्तेः । योगविभागस्याप्रमाणत्वात्तेनानसिद्धत्वमित्यादितदुक्तिस्तु चिन्त्यैव । भाष्यसम्मतेरिति । एतेन तत्र तथा पाठो लेखकप्रमादादिति मन्दः प्रत्युक्तः । अत एवाद्यद्वितीयपक्षयोस्तदतिश्रये हेतुमाह । श्ररिति । तयोस्त्वपरत्वादिति भावः । अथेति । पक्षे मूलोक्तदोषोपपत्तये तदुक्तप्रक्रियां पूरयति । तत इति । जश्त्वाप्रवृत्तिरिति । एवं च तदुपन्यासः प्रसादस्य निष्फल इति भावः । एतेन जश्त्वं प्रति चर्त्वासिद्धया दस्यैव तु जश्त्वे विशेषादिति प्रकाशोक्तं तद्दूषणमपास्तम् । उक्तयुक्तेः । तदुध्वनयन् श्रङ्कते । नचेति । न मानमिति । निरवकाशत्वरूपबीजाभावात् । एवं चासिद्धत्वादिति प्रकाशवत् वाच्येपवादत्वादित्ययुक्तं, अत एव मान्यैः वस्तुतस्तु चर्त्वासिद्धया जश्त्वोपन्यास एव प्राक् युक्तः चर्त्ववैयर्थ्यं तूक्तरीत्या नेति व्याख्यातं मन्देनापि तदेवानुसृतमिति भावः । येनेति । तदप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्यस्यैतन्न्यायबीजत्वस्योक्तत्वादिति भावः । रीतेरित्येकवचनेन प्रकाशोक्तेरपैतावान् विशेषोन्यत्सर्वन्तद नुवादएवेति सूचितम् । तयोरेकविषयकत्वस्योक्तत्वादेवाह । एतदेवेति । तत्कालावस्थं प्राप्तिपूर्वकमुक्तबीजमेवेत्यर्थः । अपिर्हित्वसमुच्चायकः । वचनोत्तरमिति । तस्य पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । अन्या इति । द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य चारितार्थ्येन तेन तस्याबाधइत्येवंरूपा इत्यर्थः । असम्भव एवेति । विरोधस्य तद्बीजत्वादिति भावः । वार्तिकेति । भाष्यकृता दूषितत्वान्न तन्मतस्य लक्ष्यसिद्ध्युपयोगित्वमिति भावः । प्रागुक्तसिद्धान्ताविरोधाय फलितपरिभाषाङ्गीकारं व्युदस्य फलितान्तरमाह । एवं चेदश्रइति । अन्यथा विसर्गापत्तौ च पदान्तरसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां विलक्षरूपविषये इत्यर्थः । एतेन पदसंस्कारपक्षव्यावृत्ति । इष्टापत्तिरिति । तावतापि प्राचीनोक्त्यसंगतेरिति भावः । सविसर्गमपीति । आदौ विसर्गस्ततस्तिङन्तसंबंध इति भावः । अपिस्तत्पक्षोक्तसरेफरूपसमुच्चायकः । अन्ये तु आहुरितिसूचितारुचिबीजं तु तथा प्रयोगानभिधानेन तत्र तदनाश्रयणौचित्यमिति । नन्वर्थपरत्वे यथासंख्यमित्युचितं शब्दपरत्वे त्विष्टासिद्धिरत आह । ख्यांतेकदशेनेति । तयोर्भेदविवक्षायां तदनुकरणेनेत्यर्थः । तथा च तद्युक्तसूत्रप्रवृत्तेरिति मूलार्थः । ननु न पंचमीनिर्दिष्टस्य परत्वं वैपरीत्यात् प्रधानीभूतागमित्वाश्रयबोधकशब्दयोर्मध्ये डइत्यतः सीत्यस्य परत्वं त्वकिंचित्करं वैपरीत्यापादकं च आगमसंनिहितत्वादित्यर्थे तु न तदुक्तिस्वारस्यमत आह । तस्मिन्निनतीति । परिभाषाणां कार्यकालपक्षेपि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पाठकृतं परत्वमस्तीति विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तिर्निर्बाधैवेति भावः। तथा च परत्वादिति न परिभाषांतर्गतं किं तु प्रकृताभिप्रायमिति बोध्यम्। स्पष्टं चेदमन्यत्र। अन्यत्र चारितार्थ्यं स्पष्टमुपेत्त्य विरोधं तद्बीजमुपपादयति। डकारादिति। अर्थ इति। सतीति शेषः श्रुतत्वात्। सामग्रीसत्त्वाच्च। एतेन डात् परः से परे पूर्वपदस्येति वाक्यार्थे उभयानुग्रहाय स परादिरेव स्यादित्यादि तु फलितार्थ इत्यपास्तम्। विधेयस्याविद्यमानत्वेन तद्विशेषणत्वायोगात्। परस्येत्यादेः षष्ठ्यंतस्यैव क्रमेण परिभाषाभ्यामुपस्थाने तथान्वयासंभवाच्च। असंभवेति। कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्युगपदसंभवेत्यर्थः। पर्यायस्तु न आवृत्त्यापत्तेः। एतेन डात्परस्य से पूर्वस्येत्यर्थषट्त्वकरिति लक्ष्यसंभवात् विरोधाभावेन कथं तेन व्यवस्थेत्यपास्तम्। उक्तरीत्या तस्यालक्ष्यत्वात्। व्यवस्थेतीति। परप्रवृत्त्यापूर्वाप्रवृत्तिरिति भावः। अत एव तस्यागमसन्निहितत्वम्। अन्यथा धुड्ङ:सीति वदेत्। संदेहस्तूभयत्रापि तुल्य इति बोध्यम्। निर्णय इति। तत्प्रवृत्त्या फलित इति भावः। एतेन षष्ठीप्रकृतिपक्षस्य दूषितत्वात् कथमिदमित्यपास्तम्। अत एवोपस्थितेत्युक्तमुभयत्र। एवं च तत्कार्यस्थित्या तन्निर्देशस्य प्राबल्यं सिद्धमिति बोध्यम्। तथा परत्वाश्रयणे बीजं ध्वनयितुमाह। स्पष्टंचेदमिति। मूलाद्युक्तमित्यर्थः। अत एव सूत्रपाठापेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमिति तत्र कैयटः। ननु सप्तमीनिर्देशाभावेप्रयोगापत्तिरत आह। षष्ठ्या इति। न्यायेन तथार्थांगीकारे स्पष्टार्थमित्यादिः। इत्यर्थ इति। इति तात्पर्यार्थ इत्यर्थः। न तु स विवक्षितार्थत्वेन षष्ठीबाधनार्थ इति भावः। अत एवेति। तदसिध्या तस्य याभावादेवेत्यर्थः। साध्यपरामर्शेन्वयासंभवादाह। चर्त्वेति। एतेन योगविभागादनसिद्धत्वेन पक्षे द्वितीयोपि। एतेन धुडभावपक्षे टस्य ठानापत्तिः प्रकाशकृत्सिद्धांतिते तुड्पक्षे थापतिश्च मनोरमोक्तापास्तेति हरदत्तप्रकाशाशयकर्णकखंडनकृदुक्तिःपरास्ता। उदः स्थेत्यत्र दोषोक्तेः। धुकड इति। एवं च विधेयस्य प्रागुक्त्यासांनिध्याद्य डस्यैवागमित्वम्। एतेन ङः सिधुगिति दण्ड्युक्तमपास्तमिति भावः। तदाह।सप्तमीति। ननु तावतापि न्यायप्राप्तिः कुतो नेत्यत आह। ड इतीति। उक्तहेतोः। प्रथमोपात्तत्वेपि तस्यास्त्यागइति भावः। नन्वेवमपि प्रकृतावच्छेदकानुपूर्वीभेदात्संख्याबोधानापत्तिरत आह। परमेति। एतेन पुरुषभेदाद्युत्पत्तिवैचित्र्यं तत्राप्यावश्यकमिति न दोषोवेति समाधिरयुक्तस्तस्य कल्पितत्वेनानुपयोगादिति सूचितम्। अपदेपि दर्शनात्संहिताभावेन तत्र धुडाद्यभावाच्च नावग्रहे दोष इति भावः। मूलेष्टुत्वेति। धुट इत्यादिः। अत एवेति। ष्टुत्वप्रतिषेधस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः। अत्र मान्याः। चयोर्द्वि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तीया इत्यस्य प्रातिशाख्यानुरोधेन वेदे पदांते एव प्रवृत्तिरिति ध्वनंते स्फुटम् । एवं च लोकवेदयोरैक्यार्थं लोकेपि व्यवस्थितविभाषया पदांते द्वितीयादेशोनेति वादिनां मतेनेदम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्तदपेक्षयैव द्वितीयत्वस्य सत्वाच्च द्वितीयपदेनैवाक्षेपात् प्रथमस्य स्थानित्वे लब्धे प्रथमपदमन्यस्थानिकप्रथमव्यावृत्त्यर्थमिति तद्व्याख्यातारः । एतेन तुडितिन्यासेष्यापादकपरग्रन्थविरोध इत्यपास्तमिति । एवं च प्रातिशाख्यैकवाक्यता । अत एव द्वितीयस्यापि प्रसंगाच्चेह स न कृत इति दंष्ठु क्तिस्तस्यापि पक्षे प्रसंगाच्चिंत्यं मूलमिति रत्नाकरोक्तिश्च चिंत्येति बोध्यम् । अत्रारुचिर्भाष्योक्तान्यताप्रामाण्यमेकवाक्यतानौचित्यं चेति मूलमयुक्तमेवेति वादिनां मतेनेत्यनेन सूचिता। अन्येतु तुकः पूर्वान्तत्वेन तत्स्थानिकष्टुत्वनिषेधाप्राप्त्या ष्टुत्वे पूर्वस्य चर्त्वे टद्वयं श्रूयेत । तस्य थस्तु न । ष्टुत्वदृष्ट्या असिद्धत्वात् । न च ष्टुत्वोत्तरं ठापत्तिः । अत एव परग्रंथसंगतिरिति वाच्यम् । जश्चोदयमिति प्रातिशाख्यैकवाक्यतया पदांते एव तत्प्रवृत्त्या परोत्प्रेक्षितयोः पदान्तत्वापदांतत्वकृताप्रवृत्तिप्रवृत्तिभ्यां तदापत्तितदसंगत्योरभावात् । तस्य भाष्ये वृत्तौ च अग्नः खुषुरंप्रत्यङ्ख्स्तमसुंयन् शतकृतुः थ्सरत् विरप्शी गोमतीति ऋक्सामाभ्यां विराट्सम्राट्तत्सवितुर्वृणीमहे अप्स्वग्ने इतिचोदाहरणप्रत्युदाहरणान्युक्तानि । न च प्रत्यङ्ख् स्तमसुंयन् इति तद्भाष्योदाहरणासंगतिः प्राङ्ख् षष्ठ इत्याद्यसिद्धिस्तत्र तदुल्लेखासंगतिश्चेति वाच्यम् । तत्रापदांतभाजमित्यस्याचर्त्वभाजमित्यर्थोपलक्षकत्वेनादोषात् चयोद्वितीया इति दृष्ट्या चर्त्वासिद्धत्वलब्धार्थानुवादः इति यावत् । पदांते प्रायो जश्त्वप्रवृत्त्या विना चर्त्वं चयोरलाभात् । अत्र तु कृते न जश्त्वमस्यासिद्धत्वात् चर्त्वं त्वेतत्सामर्थ्यादेव न । एवं च प्राङ्ख्षष्ठ इत्यादौ द्वितीयो युक्त एव । कुगादीनां जश्त्वंप्रत्यसिद्धत्वेन तदप्राप्तिवत् चर्त्वस्य वार्तिकदृष्ट्यासिद्धत्वेनाभावात् । न चैवमपि बथ्सा अफ्सरा इति भाष्योक्तवार्तिकलक्ष्यासङ्गतिर्मतद्वयेपि । अप्पूर्वात्सर्तेरसिर्वदेः स इत्युणादावुक्तत्वेन पतयोरत्वेनिष्पन्नत्वादिति वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्यान्नञ्पूर्वात् प्साधातोरसिरङ् नलोपत्व पतेः स आदेर्व इति व्युत्पत्तेरिष्टत्वात् तत्राद्यं स्पष्टं निरुक्ते तद्भाष्ये च । उणादेर्भाष्यविरुद्धस्य बहुश उपलभ्येप्यप्रामाणिकत्वाच्च । वस्तुतः पाणिनिसम्मताव्युत्पत्तिपक्षस्यैव भाष्याभिमतत्वेनादोषाच्च । एवं च प्रातिशाख्यैकवाक्यतायां न विप्रलेशः । अत एवेत्यादिमूलं तु अपदान्तभाजमित्यस्य मूलोक्तयथाश्रुतार्थैकवाक्यताशयेनेत्याहुः । मम तु प्रतिभाति नास्य तदेकवाक्यता युक्ता समाख्यावन तस्य तच्छन्दोमात्रविषयत्वात् अस्य साधारणत्वात् सिद्धस्त्व-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्यादौ तु चर्त्वासिद्धत्वप्राप्तिरेव न । अत एव तथाव्युत्पत्तावपि आफ्सरा
इति भाष्योक्तलक्ष्यसङ्गतिः एवं च सकललोकवेदसाधारणस्यास्य पदान्ते ऽप-
दान्ते च प्रवृत्तिरुचिता । अत एव तैत्तिरीयप्रातिशाख्यं प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयं
इति । प्रथमतः स्पर्शः तत्परः सवर्गीयं द्वितीयमापद्यतइति तदर्थः । विरप्शि-
न्नुदादाय तत्य षोडश्यभवत् । प्रत्यङ्ख्सोमो अतिद्रुतःतत्य सवितुरित्यादि तथा
सर्वसम्मतशिक्षा व्यासशिक्षा च । पदान्तस्यापदान्तस्य सषयोः परभूतयोः प्रथ-
मस्य द्वितीयत्वमपदान्तस्य शोत्तरे इति उष्मोत्तरे द्वितीयः स्यादादेशः प्रथमस
स्त्विति च शेपरतो ऽपदान्तस्यैव तस्य द्वितीयो भवतीत्यर्थः । अत एवार्वाच्येनन्त
चक्षुंयोरित्यादौ क्षकारः प्रथमादूर्ध्वं तत्स्थानं च चतुर्थकम् । स्पर्शपूर्वः शकारग
लं तश्चाप्नोति लोत्तर इति ह्शयोर्घच्छयोर्विधानात्तदन्य ऊष्मा ऊष्मोत्तरे इत्य
गृह्यते इति तद्भाष्ये व्याख्यातम् । शिष्टं स्पष्टम् । तच्च तत्स्थानं प्रथमसमानस्थान
स्पर्शपूर्व इति बहुव्रीहिरेवं लोत्तरइत्यपि लंतश्चेत्यस्य लपरकस्तकारो लकारमेति
चेत्यर्थः यल्लोहितं तद्रजतम् । तच्च तस्य शपरस्योदाहरणमुक्तमेव सषपरस्य पद
न्तस्यापि तस्यापदान्तस्य तु इदम राथ् स्मेति । अफःइषुधं नुदतामित्यादि बोध्यम्
एकवाक्यत्वे तु विरप्शिन्नप्सः ख्षुधमितत्राद्यन्येषां प्रागुक्तानां वार्तिकेनासिद्ध
पत्तिः । पदान्तत्वादिना लक्ष्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् इष्टापत्तिस्तु उक्तरीत
कर्तुमशक्या एवं च मतद्वयमप्युक्तं तत्य सवितुरित्यादौ तु दस्य ते तस्य तेन थे
क्ते द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यञ्जनोत्तरयोः पूर्व इतिप्रातिशाख्येन द्वित्वापवादेन
ञ्जनपरयोर्द्वितीयचतुर्थयोः स्पर्शयोः परतः स्पर्शसमानवर्गीयः पूर्वः प्रथमस्तृती
वा यथाक्रममागमो भवति इत्यर्थकेन धात् पूर्वं तौ बोध्यः । अत एव स्वरपूर्वं
यात् द्वित्वं व्यञ्जनं व्यञ्जनोत्तरे इत्यादिद्वित्वप्रकरणं संलिख्य व्यञ्जनं यन्नि
त्तेन द्विवर्णमिति वर्णितम् । द्वितीयतुर्ययोस्तेन भवेत् पूर्वागमस्त्विहेति व्यास
क्षा सङ्गच्छते । द्वितोयेति सप्तम्यन्तम् इदं रूपं वेदे इव लोकेऽपि वर्णद्वित्वस्य द्वि
योगकत्वेन लक्ष्यैकेन दस्य द्वित्वेत्यस्य चर्त्वेप्याद्यस्याचर्त्वमिति इत्घटितरूपमा
चर्त्वं तु द्वितं रूपमिति फलविशेषेण पूर्वत्रासिद्धीयमिति प्राप्त्या दस्यचर्त्वं
द्वित्वेन द्वितसिद्धौ द्वितोयस्य चयोद्वितीया इति दुर्वारत्वात् । न च तत्र तस
सिद्धत्वं प्रागुक्तरीत्या द्वित्वाश्रयकार्यान्यकार्ये पूर्वत्रेत्यपि तदर्थाङ्गीकारेण
प्रवृत्तेः । अत एव सर्वथा वैलक्षण्यस्थले तैत्तिरीयके नस्य ञो भवेत् काठ
चेदिति व्यासशिक्षा शिक्षासमुच्चयोक्तिः शपूर्वस्य नकारस्य ञकारस्तैत्तिरी
इति सर्वसम्मतशिक्षोक्तिश्च सङ्गच्छते । अन्यथा तैत्तिरीयक इत्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्ट

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

एवं चोदरेण श्विश्नाप्राश्नोयाद्वोता इतं प्रश्नामितराइखगाकृत्यै प्राश्नंती-त्यादौ प्रनयोगे शादितिसूत्रबाधेन चुपञ्चम एव साधुः । विश्वः प्रश्न इत्यादौ लोकेब्रह्मचारिणे प्रश्नान्प्रोच्य किं प्रथमाऽराचिमश्ना इति सकलं भद्रमश्नुते इ-त्यादौ काठके च न तद्वदिह न । एवं च सांहितिकवर्णक्रमबोधनं तेन क्रियत-इत्यत्रापि तत्सिद्धिर्निष्प्रत्यूहोचिता । चर्त्वासिद्धया न द्वितीय इत्यादिग्रन्थास्तु अद्वित्वप्रयोगाश्रयकाः स्पष्टा एवेति न तद्विरोधः । एवं चैतत्प्रकरण-स्था हलंतस्था च अद्वित्वप्रयोगाश्रयिका तदेकवाक्यत्वाश्रयिका च जी-र्णोक्तिरयुक्तैवेति मूलं सम्यगेवात्रत्यं अग्रिममपि मूलं युक्तं द्वित्वक्रमेण प्रथमार्थाश्रयेन परिभाषाप्रवृत्तेः सूपपादत्वात् । यदितु प्रकाशग्रन्थोपि द्विष्ठः तद्वित्वप्रयोगाश्रयेन योज्य इत्युच्यते तर्ह्यस्तु तथा मूलं तु सर्वथा सर्वं द्विष्ठ-मयुक्तमेव । एतेन परसवर्णासिद्धया शरः खय इति तद्वित्वेन द्वात्रिंशत् तस्य द्वि-त्वाकरणात् पूर्वत्रासिद्धीयमिति न । द्वित्वभाज्येव तत्प्रवृत्तेरिष्टत्वात् । एतेन मस्य शरःखय इति द्वित्वे द्वात्रिंशदिति मूलमपास्तम् । चर्त्वासिद्धया खयःपरत्वाभा-वात् । वस्तुतोन्तरङ्गपरिभाषया निर्वाहे सा व्यर्थैवेति स्पष्टं कैयटे । एवं चात्र लच्ये ङानुस्वारयोर्द्वित्वे चर्त्वपरसवर्णयोः सतोरिष्टसिद्धया तदुक्तिर्व्यर्थैव । तस्मा-त्सद्वित्वं दुर्लभमेव चर्त्वद्वित्वयोः पदद्वयाश्रितत्वेन समत्वादसिद्धं बहिरङ्गमित्य-स्याप्राप्त्या पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वस्य चर्त्वे निर्बाधत्वात् । अत एव वृत्तिकृता सर्व-ग्रहणसामर्थ्यात् दोग्धेत्यादिसिद्धिं मत्वा तन्नादृतमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । उक्तयुक्तेः । त्रैपादिके तदप्राप्तेः । सर्वपदस्यान्यथासार्थक्यस्य भाष्योक्तेः परिभाषा-र्थोक्तानाच्चेति दिक् । नन्वेवमप्यत एवेत्यादिमूलानिर्वाहस्तदवस्थ एवेति चे शृणु । अत एवेत्यस्यातोपीति व्याख्यानेनापेवक्ष्यमाणदोषसमुच्चायकत्वेन नोत्तर-ग्रन्थविरोधः । यद्वा पाणिन्याश्रयवर्णने सूत्ररीत्यैव दोषसम्भवेन तस्यैवदोषस्य प्रागुपस्थितत्वेन चात एवेति यथाश्रुतमेव अग्रे त्वस्यासम्भवेन तथोक्तम् । एवं चा-त्रत्यं मूलं निर्दुष्टमेवेत्यत्रत्यग्रन्दे न्दुशेखरो हलन्तस्थशब्दरत्नसायुक्तस्तत्रत्यमूला-नुयायी । अत एव चाद्ये इत्यन्यत्र विस्तर इत्यन्ये च मूलकृता चास्यार्थस्य सूच-नादित्युक्तम् । अयोगव्यवच्छेद एवकारार्थः । यद्वा ष्टुत्वनिषेधे तुगकरणहेतुत्वा-न्ययोगव्यवच्छेदः स इति कश्चित् । वस्तुतस्तु धुटः परादित्वमित्यारभ्य पांक्ता-विच्छिन्नप्रकाशग्रन्थानुवादः । तत्र नीरक्षीरन्यायेन त्यागाङ्गीकारयोः सत्वेपि पत्वाद्दुरित्यत एवेत्यतः प्राक् पठितं मूलकृता, लेखकप्रमादात्तु अग्रे पठ्यते एवं च नकोपि दोष इति बोध्यम् । तस्मादेकवाक्यता युक्ता । अत एव शब्देन्दु-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

खरसङ्गतिरिति । तदेतद्ध्वनयन्नाह । प्रचोततिरिति । सादिरिति । सकारज
इत्याद्यभियुक्तोक्तेरिति भावः । बोध्यमिति । अयं भावः । आद्यरित्या मूलयोज
तद्दद्स्याप्यपिना समुच्चयः । यद्वेतिरीत्या योजने तु तद्वदिदमपि वार्तिकसिद्धमि
चरमरीतौ तु तद्वदयमपि तत्र दोषो बोध्य इति मान्यानां तावन्मात्रोद्धारा
प्रयासो निष्फल एव । अत एव तदव्यवहितमिदं मूलकृतोक्तमित्यलमिति । षष्ठी
मिति । तदर्थं फलतो बोधयतीत्यर्थः । अचरितार्थत्वइति । एवं चोभयनिर्दे
इतिन्यायाप्राप्तिरिति भावः । षष्ठ्यर्थे इति । सप्तमीतिशेषः अचारितार्थ्येपि य
प्रदेशलाभाय योग्यतयेति भावः । एवं च सीतिवदयं निर्देश उक्तन्यायो वाच
कत्वात्प्रवर्ततेइति तात्पर्यमिति केचित् । वस्तुतः शीति च षष्ठ्यर्थे, षष्ठ्यर्थबोध
कार्यं श इत्येव कार्यमित्यर्थः । द्वितीयादेशजवैलक्षण्यमिति तु प्राग्वद् बोध्यम्
ननु च्छान्दसत्वादेव तत्र सिद्धे तद्दर्थमत आह । छान्दसार्थमपीति । उभया
त्वाद्व्याकरणस्यास्येति भावः । एवं च तथाशयेन तयोक्तं न तु लोके सच्छत्वा
योगसूचनायेति तत्रापि फलसत्वात्तदर्थमत्यावश्यकं तदिति तात्पर्यम् । ब
इति । छन्दआदिपदघटिततत्तत्सूत्रकरणादित्यर्थः ।दमेवेति। एवं च यत्तु वद
त्यादिना प्रकाशकृत्सिद्धान्तानुवादस्तत्याचिकमित्यादि दोषाविर्भावश्त्वायुक्त
वेति पाचिकपरतया तद्ग्रन्थं कथं चित् योजयन्खण्डनकृज्जगन्नाथादिःसुत
मयुक्त इति भावः । असिद्धत्वादिति । असिद्धं बहिरङ्गमित्यनेनेति भावः ।
भाव इति । अत्रारुचिबीजं तूक्तमिति यथाश्रुतप्रकाशग्रन्थो युक्त एवेति मू
वायुक्तमितिभावः । तदेतद्ध्वनयन्नाह । आस्तामिति । मूले परममूले अ
विति पद्यं गुरुकृतपेदचन्द्रिकास्थम् । एतेन चयो द्वितीया इति छविक
रूपद्वयाधिक्याच्चिन्त्यमिदमिति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता । तदनुवादकत्वात्
योक्तविकल्पाशयकत्वाच्च ।ननु तत्र चेति वाच्ये संज्ञायामिति भ्रामकमन
र्थकं चात आह । ङमितीति । उकार उच्चारणार्थ इति भावः । यत्तु जग
इदं चिंत्यं तस्यान्तत्वाप्रसक्तेः नहि तेन संज्ञाग्रहणप्रसङ्गोपि अशब्दसंज्ञेति
धात् । ङमुडिति पञ्चम्यन्तङमशब्दस्योट्शब्देन तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा ।
शब्दबोधे तात्पर्याभावादंत्ये समुदायग्रहणादिष्टसिद्धेः । एवं च ङुडादेर्विधेय
टित्वं न तु तस्याः । किं च संज्ञात्वं ङमि न तु ङमुटि सूत्राप्राप्तेः तस्य तत्वेन
सिद्धत्वाच्च । टित्वं तूक्तसमूहस्य एवं च तस्य विधेयत्वं स्यान्न तस्याः मापि
णामतो लक्षणैवाश्रयणीयेति तन्न । व्यधिकरणबहुव्रीह्यापत्तेः । सामर्थ्याभा
तेषामनुच्चारणेनोपदेशानंतरत्वादित्संज्ञानापत्तेश्चेति दिक् । मध्ये इति ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मंध्ये इत्यर्थः। पूङः क्त्वाचेतीति । अग्रे वाग्रहणाद्विकल्पाननुवृत्त्या इडाद्योस्तयो-
र्नित्याकित्वसिद्धया क्त्वाग्रहणस्योत्तरार्थत्वं लाघवमनादृत्य । पूङश्चेति च कृ-
तमेव सूत्रकृतेति भारद्वाजमतप्रसंगे इत्यर्थः। एतेन भाष्यस्याम्यपरत्वमिति म-
न्दोक्तिरपास्ता। न क्त्वासेडित्यपाठः। एतेन तत्रभाष्येनुक्तेरिदंचिंत्यमिति मन्दो-
क्तमपास्तम्। खण्डनकृद्रत्नाकराद्युक्तिं खण्डयति । नचेति । अपूर्वं वचनमिति
शङ्काशयः न्यायसिद्धत्वान्नतथेति समाधत्ते। स्वरितेति। स्थानन्तर इति। यत्रा-
नुवृत्त्याग्रिमत्रापदं व्यर्थं ततः प्रागव्यवहितसूत्रे एवेत्यर्थः । उक्तार्थमेव स्पष्टयति।
तस्मादिति । विभाषोपयमने इति विभाषापदस्यात एवास्वरितत्वादननुवृत्तिः।
एतेन मृषस्तितिक्षायामित्यस्य नितरत्वेपि स्याद्ध्वोरितरादीनां तन्नस्यादिति-
मन्दोक्तमपास्तम्। पूर्वेति। अव्यवहितेतरादिः । यत्तु जगन्नाथः ङमुटः परविधि-
त्वेन तदप्राप्त्या शङ्कायाएव नोत्थितिः पञ्चमीसमासस्य तु त्वयैव पाक्षिकत्वा-
ङ्गीकारेण बाहुलकादीनामिवानिष्टार्थमप्रवृत्तेः । अन्यथा क्वाचित्कत्वं निष्फ-
लमेव स्यात् हल्ङ्यादिलोपार्थं तत्राप्यत्र तत्त्वमेवशरणं तस्यात्रिपादीस्थत्वात्
संयोगान्तलोपेन निर्वाहे तु विगणय्यैतत्रत्यादेशानापत्तिरुक्तरीतेरिति । तन्मू-
लकृतोपीष्टमेव तत् ध्वनयन् मूले हेत्वन्तरं पूरयति। पञ्चमीति । नन्वजादेः पद-
स्येति प्राचोक्तव्याख्यानस्य दूषयिष्यमाणत्वेन कथं तस्य तत्त्वमत आह । तत
इति। सूत्रे ङम इति पञ्चमी पदस्येतरानुवृत्तं सामानाधिकरण्यान्वयाय पञ्चम्य-
न्ततया विपरिणस्यते तस्या अनवकाशत्वादेवोत्तरत्र; चरितार्थाची
ति षष्ठ्यर्थे सप्तमी तथाच ह्रस्वात्परो यो ङम् तदंतं यत्पदं तस्मात्परस्याच इत्य-
र्थो निष्प्रत्यूहः। अतो मूलग्रंथादन्यथा पूर्वान्त एव कर्तव्यो धुग्वदिति प्रतीयते
तन्न। तत्साध्यरूपस्यार्थभेदेन सूत्रादेव लाभेन तद्वैलक्षण्यात् तत्ध्वनयन् तथै-
व विपक्षमूलाशयमाह। ङम इत्यादिभाव इत्यंतेन। अन्यथेत्यादिः। ह्रस्वात्परस्य
ङमः पदावयवस्य ङमुडचीति तु नोक्तं दण्डिनेत्यादौ दोषापत्तेरिति बोध्यम्।
अत एव परममूलेपि ह्रस्वात्परस्मात्पदावयवङमः परस्याचो ङमुडितिनोक्तम्।
ह्रस्वेति। सच प्रत्यासत्त्यातदवयव एवेति भावः। टित्वेनाक्षिप्तं प्रत्यासत्त्यालब्धं-
फलितम्। स्पष्टार्थमावृत्त्या आह। ङम इति। अजादौ पदे इति। अचीति यथाश्रु-
तमेव पदे इत्यनुवृत्त्या तदादिविधिः। अन्यथापदस्येत्यस्याहृत्या संबंधेपि स न
स्यादिति भावः। पूर्वादित्वमेवेति। एतेन परादित्वव्यावृत्तिः। एवं च परांशमा-
त्रव्यावर्त्यमिदमितिभावः। ननु नंदनानन्वनोदङ् इत्यादौ ङमंतं पदं समुदि-
तं तदवयवो ह्रस्वात्परो ङम् पूर्वपदान्तनकारस्तस्य परादित्वेनाजादिपदपर-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वात्तदापत्तिः । आद्ये ल्युडन्तस्य अन्प्रकृतिकशब्देन कर्मधारयः अंत्येसुप्सुपेति पंचम्यंतेन समास इति चेन्न । सिद्धांतेपि दोषापत्तिसत्वेन सर्वसमाधेयत्वात् प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणेनेष्टसिद्धेश्चेति भावः । अनंत्यस्येति । तदनाश्रयणेनेदम् नुट इति द्वित्वस्याप्युपलक्षणं बहुनिमित्तकत्वस्य तत्र स्पष्टत्वादिति भावः । परा दित्वमिति । उक्तरीत्या पूर्वादित्वमेव वाच्यमिति भावः । इदं च गौरवांगीकारे तदनंगीकार आह । इहेतीति । अयं च प्रकाशकृत्सिद्धांतः पाक्षिकमित्यस्य वैकल्पि कमित्यर्थभ्रमवारणायाह । कार्येति । अभाव एवेति । न तु कदापि प्रवृत्तिरित्यर्थः एतेनार्धमात्रालाघवेन ज्ञानगौरवसहनानौचित्यमतो हेचिङ्ख्यान्ङमडिति न्याय मात्रालाघवके तात्पर्यं प्रकाशकृत इति खंडनकृत्प्रयासो निष्फल इति सूचितम् यदोत्यस्योच्यतइत्यत्रान्वयो ननु बोध्यतइत्यत्र एवं च नाचार्ये सिद्धांतत्वभ्रम कार्य इति बोध्यम् । अपिः प्रसिद्धार्थसमुच्चायकः अयंभावः । आगमो येन येन ध र्मेण गृह्यते तद्गुणीभूतागमानामपि तेन ग्रहणं स येन शब्देन गृह्यते तेन तद्वि शिष्टस्य ग्रहणमिति च तदर्थः । प्रकृतसूत्रभाष्यमेवात्रार्थे मानमिति । इतिहे तौ क्वचिदेतत्स्थाने तेनेति पाठः । नकाराद्येति । तस्याद्यवयवेत्यर्थः । नस्यापीति आगमनस्यापीत्यर्थः । सादृश्यपर्यवसितेन वाचनिकावयवत्वेन वर्णस्यान्यवर्णः क थमवयव इति न शंक्यम् । इयं च मुग्विधिसामर्थ्यादनित्या । तेन जहारेत्यादौ न दोषः । ततो वर्णग्रहणे एवाप्रवृत्तिरिति तु न प्रकृतसूत्रे आनेमुक्सूत्रे च भाष्ये तत्र संचारितत्वादित्यन्यत्र स्पष्टम् । एतेनानेन न्यायेन समुदायस्य पदांतत्वेपि के वलागमनस्य तत्वाभावः । नत्वंतु तस्याप्यस्त्वेवेति अपास्तम् । अनुवृत्तस्य पदस्य त्यस्य मूलाभिमतविशेष्यत्वाभिप्रायेणाह । तर्हीति । उक्तरीत्या पूर्वादित्वस्वीका रे मूलोक्तदोषाभावे सतीत्यर्थः । ङ्स्वादिति पदस्य विशेषणं प्राधान्यात् । एवं ङ मइति षष्ठ्यंतमपि आवृत्तौ पदे इत्यनुवृत्तौ च मानाभाव इति भावः । तथासती ति । तस्य विशेष्यत्वांगीकारेसतीत्यर्थः । एतेन सान्निध्यात् ङ्स्वादिति ङ एव विशेषणमिति तर्हीत्यादि चिंत्यमित्यपास्तम् । प्रागुक्त इति । मूलाशयव शंकोक्त इत्यर्थः । मइदनिष्टमिति । अस्ति प्रत्यङ्ङात्मा सुसुगस्येश इत्याद वेवानिष्टं स्यादिष्टस्थले नैव स्यादित्यव्याप्त्यतिव्याप्तिरूपमित्यर्थः । एवं च मूल दुक्तमवश्यमंगीकार्यमिति भावः । सर्वामति । शंकासमाधानावसरोक्तमित्यर्थः । कर्त सतव्यत्वादितीति । एतेन नलोपं प्रति नुटोसिद्धत्वान्नुट्स्यादिति मूलोक्त त्यमिति खंडनकारोक्तमपास्तम् । प्रकाशोक्त्यनुवादेनादोषात् । तदेतत् ध्वनय इताग्रे इति भाव इत्याद्यनुक्त्या इतरसाकांक्षत्वेन प्रतीयमानत्वादन्यथा फ

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तं विहाय सिद्धांतरीत्या पूरयति । यदित्वित्यादि । निमित्तं के इति । तत्स्थानिके इ-
तुग्रक्तौ तु परमबुधावित्यत्र भष्भावापत्तिरतस्तथा साहश्यमविवक्षितम् । एवेन
तुटिप्रवृत्तिव्यावृत्तिः न हि भष्भावविधाविव ङमुड्विधौ तत्वेन निमित्तता-
स्तीति भावः । मतेतीति । निरनुस्वारानुकरणम् । नन्वेवमपि ङमंतं पदमित्यु-
क्त्या निमित्तकोटौ पदांतत्वस्याप्रवेशेनेष्टसिद्धिः । किंच प्रसज्यप्रतिषेधेनेष्टसिद्धिः ।
तदा हि प्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरित्येव तेन गृह्यतेत एव तत्र नातिप्रसंगः ।
अत एव नञ्द्वयाघटितवार्तिकैकवाक्यता अतआह । किं चेति । अस्यार्थस्य यथा-
लाभस्तथान्यत्र स्पष्टम् । एवेन प्रकृतलक्ष्यवत्तस्यापि व्यावृत्तिरिति भावः । सिद्धिरि-
ति । अन्यथा तस्य तत्र निमित्तत्वेन तत्प्रवृत्त्यानिष्टं स्पष्टमेवेति भावः । अजादेरि-
ति । ह्रस्वात्परपदावयवङमः परस्येत्यादिः । एवेन कौमुद्युक्तव्याख्यानव्यावृत्तिः ।
किं चानुवृत्तस्य वैयधिकरण्येनान्वयोपपत्तौ विभक्तिविपरिणामे मानाभावात् ।
गौरवाच्च । अत एव षष्ठ्याः पंचम्यर्थे लक्षणेत्यपि न कर्मणिद्वितीयेत्यादिनियम-
वैयर्थ्यापत्तेश्च । एवं च पदे इति अंतपदवत् पदाधिकारस्य विशेषणत्वे ज्ञापकम् ।
अत एव न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति प्रकृतसूत्रभाष्यं संगच्छते तदाह ।
स्पष्टमिति । तेनेति । उत्तरपदत्वे चेति वार्तिकोक्तेनेत्यर्थः । आस्तामितंग्रगीकारे ।
एतेनैवंजातीयकारत्नाकरदंड्यादयश्चिंत्या एवेति सूचितम् । समः सुटीत्यस्यां मान
मिति । प्रागुक्तदार्ढ्याय शंकते । नचेति । न च मः सुटीत्येव सुवचं समोन्यत्र सुट्परस्य
मस्याभावादिति वाच्यं पदलाघवाभावात् मात्रालाघवस्यासार्वत्रिकत्वाच्च । मांत-
स्य पदस्य शब्दरूपस्य वा मस्यैव वा सुटि प्रत्याहारेरुःस्यादित्यर्थापत्तौ सुपुम् प्रतामौ-
प्रतामइत्यादौ रुत्वापत्तेश्चेतिदिक् । ननुप्रकरणादग्रे ढ्रोढेलोपइत्यादावननुवृ-
त्तिंस्पष्टतयाबोधयितुं तत्र पक्षे तत्स्यादत आह । इदमिति । दोषान्तरस्यापीति
शेषः । तदाहप्रतीति । अपिना विधिपक्षसमुच्चयः । इत्यर्थस्येति । स्वसूत्रोपात्तविधेय-
सत्त्वेन नैराकांक्ष्येणान्यत्रानन्वयादिति भावः । सूचितमिति । एतेन पूर्वविरुद्ध-
मिदमित्यपास्तम् । तत्रार्थेऽतात्पर्यात् तस्याप्यत्रैव तात्पर्याच्च । मूले न्यूनतां परिह-
रति विधीति । एवमुभयत्रगमकसत्वात्पाणिनेरुभयमभिमतमिति मूलतोलब्धम् ।
तत्र प्रक्रियाप्रकाशमतानुपायिरत्नाकरः । विधित्वमेव युक्तं सकृद्विधिव्यापारमा-
त्रेणाकांक्षाशांत्या लाघवात् अन्यथोक्तरीत्यातिगौरवमिति तन्नेति ध्वनय-
न्नाह । वस्तुत इति । एवेनोभयव्यावृत्तिः रोरित्यस्यैतत्प्रकरणविधेयस्थानिन इत्यर्थः
एतेनैवं व्याख्याने लोपादिपक्षेनुनासिकादिकरणं तव चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्ति-
र्दुक्तिः परास्ता । सूत्रस्योदाहरणादानादाह । कृतयोरिति । छान्दसप्रयोगास

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ध्यर्थमपि सूत्रादिप्रवृत्तेरिति भावः। ननु तत्सूत्रे पाठात् वनश्छान्दसत्वाच्चा
वार्तिकस्य छन्दस्येव प्रवृत्तिरतस्तत्र छान्दसत्वेनापि निर्वाहः सुकर इति न
र्वथा तद्विरोधीत आह। विभाषेति। अस्य तत्र पाठेपि न छान्दसत्वं तत्प्र
गस्योभयत्रेष्टत्वादिति भावः। दुर्वारैवेति। एतद्‍प्रकरणइत्यर्थकात्रग्रहणादि
भावः। उत्तरत्रैवेति। तत्वस्यैव तत्पदार्थत्वात्। अन्यथा पूर्वमेव पठेत्। न
विधिप्रत्तेपि पूर्वत्रैव पाठोग्रे पाठसामर्थ्यात्तत्राप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। ततो
घवेन तत्पत्तस्यैव युक्तत्वादिदमेव ध्वनयितुमुचितमिति प्रागुक्तं एवं चागत्या
ल्पगौरवाङ्गीकार इति भावः। सूत्रद्वये भाष्याभावादाह। वृत्ताविति। इति न्या
नेति। न चैवमातोटीत्यत्रापि तथैवानुवृत्त्यानिष्टापत्तिः। इष्टापत्तिस्तु कर्तुमन
तद्वयर्थ्यापत्तेः। महाँइन्द्रइत्यादौ दीर्घादटीतिरुत्वेनैव तयोः सिद्धत्वात् छन्
स्यापाद्यमानरूपाभावात्पाक्षिकदोषाभावादिति वाच्यम्। छन्दस्यापाद्यमा
रूपाभावेन प्रयोगनैयत्येन चैवमापादयितुमशक्यत्वात्। अत्रानुस्वारपरोनु
सिक इति न्यासोक्तेश्च। समस्तोक्तावपि लक्ष्यानुरोधेनैकदेशे स्वरितत्वप्रति
येष्टसिद्धेश्च। क्वचिच्छाखायामनुस्वारपाठस्तु च्छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन बोध्यः।
चि त्तु वेदेपि विकल्पस्यैवाव्यवस्थित्या तत्सूत्रमेव त्याज्यम्। एवं च न व्यत्ययक
नेति लाघवमिति न शङ्क्येत्याहुः। एतेन वाग्रहणमावश्यकं अन्यथानुना
कात्परोनुस्वारः स्यात्। त्यब्लोपपञ्चम्यां मानाभावात्। नच परपदं व्यर्थं
इत्येतन्निवृत्त्यर्थत्वेन चारितार्थ्यात्। तस्मादित्युत्तरस्यस्य तु न प्राप्तिरादेशविधा
तत्प्रवृत्तेरत एव परश्चेति सार्थकम्। किं च षष्ठ्यन्तस्योपस्थित्यानिष्टापत्तेः। षष्ठ्
शविकल्पोपस्थितौ तु न गमकं एवं च वाग्रहणं स्पष्टार्थमिति मूलं चिन्त्यमि
रत्नाकरोक्तमपास्तम्। अवधारणार्थत्वे उत्तरग्रन्थासङ्गतिर्व्यावर्त्याभावश्चात आ
प्रसिद्धाविति। ननु मण्डूकानुवृत्तौ तस्यावसानेपि स्यात्। आक्षेपानुवृत्त्योस्तुल्यत्वा
त आह। एकदेश इति। तत्फलमाह। अत एवेति। ननु तत्र संहिताधिकारादेव
तत्रसः अवसानसंज्ञयासंहितासंज्ञाया बाधात्। महासंज्ञया पूर्वपरयोः सन्निकर्षे
तत्सत्वाच्चात आह। पूर्वेणेति। तमादाय तयोः सन्निकर्षस्य सत्वात् संज्ञिभेदे
बाध्यबाधकभावायोगाच्चेति भावः। अत एवेति। उक्तरीत्या तत्र तयोः समा
शस्यष्टत्वादेवेत्यर्थः। पाठ इति। अन्यथा सम्भवदुक्तिकतापत्तिः स्पष्टैव। न च
न तदधिकारः तोर्लीत्यादौ मण्डूकप्लुत्यापत्तेः, स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये। षत्वाभा
मानमाह। अत एवेति। इण उत्तरमपाठादेवेत्यर्थः। ग्रहणादिति। नुम्पदेनेति भा
मेतीत्यस्य समाधानपरेति शेषः। दुर्वारमिति। नुम्ग्रहणं तु सुहिन्स इत्यादा

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

निष्टसम्पादनेन सफलं व्यर्थमेव वा स्यात् तत्सामर्थ्यादभिमतार्थान्तरकल्पनापेक्षया त्विदमेवोचितमिति भावः। आदिशब्दार्थ इति। तथाचाद्ये यणं बाधित्वायं स्यात् अन्त्ये तु न अगन्तात्प्रातिपदिकादेरजाद्योः प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थाङ्गीकारेणोभयत्र आश्रयणात् किं चाच्त्वेन व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वेपि द्वितीयात्वाभावात् अल्विधित्वाच्च एवं च तत्र यणिति केचित्।अन्ये तु विसर्गानुस्वारयोरच्त्वेनव्यपदेशिवद्भावेनतदादित्वेल्विधित्वादिनाप्रथमात्वाद्यभावः परममूलोक्तसिद्धान्तव्याख्यानेशास्त्रीयत्वात्तत्सम्बन्धित्वालाभः। एवं चोभयत्रापि यणेवे पूर्वसवर्णत्यादि यंग्रन्थोपि कश्चिदित्यन्तैकदेशिग्रन्थान्तर्गत इत्याहुः।अतएवेति। अस्यानित्यत्वादेवेत्यर्थः।स्थानप्रयत्नाभ्यामित्यादिमान्यरत्नाकराद्युक्तिस्तु नयुक्तेति भावः।झलांजशोन्त इत्येतद्दृष्ट्या तस्यासिद्धत्वादाह। झलांजश् झशीतीति। अन्यथायोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति शिक्षोक्त्या तालव्यत्वेन जकारापत्तिरिति भावः। कश्चिदिति। कौस्तुभकृदित्यर्थः।तत्र नुम्ग्रहणस्य नुम्विसर्जनीयेति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणस्येव प्रत्याख्यानात्। ज्ञापकान्तरस्याभावाच्च भाष्यानुक्तत्वाच्चास्यानित्यत्वमप्रमाणम्। अभ्यासेचर्चेत्यादि साहचर्यादपदान्ते एव तत्प्रवृत्तिस्त्वोक्ताराज्ञत्वं न एवमादिशब्दो व्यर्थ एवेत्यरुचिरनेनसूचिता अत्र एकस्य शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तौ स न्याय इति ध्वनयन् वचनयोर्युगपत् क्रमेण वा प्रवृत्तौ एकस्यैव विधानापत्तिर्द्व इत्यस्यसंख्येयपरत्वेन शब्दद्वयस्योच्चारणसाध्यत्वेन तस्य बुद्ध्यारोहावश्यकत्वेन पर इत्यादिषष्ठ्याःकारकविभक्तित्वस्य न्याय्यत्वेन चोच्चारणे इत्यध्याहारेणोच्चारणद्वयस्यैव विधेयत्वादिति शङ्कानिरासायाह। एकस्येति। पूर्वत्रासिद्धीयत्वेन शास्त्रयोः क्रमेणैव प्रवृत्तेरिति भावः। उच्चारणपदेन तत्र द्विष्प्रयोगपक्षः सूचितः। एकेन। अचोरहाभ्यामित्यनेन। पूर्वत्रासिद्धीयमिति तु न फलाविशेषात्, अपरस्य, परभिन्नस्य पूर्वस्येति यावत्। अन्ये न. मय इत्यनेन, ध्वनितसिद्धांतभूतवक्ष्यमाणरीत्यापि परममूलसंगतेराह। प्रत्ययेति। तत् व्याख्यादर्शोक्तं सामानाधिकरण्यम्। एतच्चेति। तस्यासांगत्यं चेत्यर्थः। एवं मूलयोजनेप्यसंगतिरेवेति ध्वनयन्नाह। यदात्विति। सिद्धांतमतावलंबे त्वित्यर्थः। सूतेरिति। सूतिः सप्प्रसवे पुमान् इति तत्र भाष्योक्तेरिति भावः। तथापि मूलं योजयति। पातेरिति। दिगिति। तदर्थं स्तु तभाष्यविरोधात्तदनार्षमप्रमाणम्। अत एव तुः प्रयुक्तः एवं च सूत्रमयुक्तमेवेति। यत्वासिद्धेरिति। तद्विधायकशास्त्रासिद्धेरित्यर्थः।एवमग्रे पि मुख्यत्वात्साध्यपरामर्शसंगतेराह। ख्यातेरिति। ननु तस्य तत्संज्ञात्वे पि भावप्रत्ययोर्न्स्वेनतदलाभोत आह। एवंचेति। संज्ञात्वे चेत्यर्थः।उच्यतइति। संज्ञाशब्दस्थले शब्दस्यैव

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्रवृत्तिनिमित्तत्वादितिभावः । तेन त्वांतेन तद्वाचकेन खवाच्य इति लक्षणामूल-संबंधप्रदर्शनमिदं एवं च खशब्दः त्वांतवाच्यस्थानशब्दवाच्य इत्यर्थः अन्व-याद्यनुपपत्तेरिति भावः।एवं दृष्टांतेपि बोध्यम्।ननु खशादीति वाच्येक्शादीत्ययुक्त-मत आह । प्रयोगे इति। क्शादीति पाठे, प्रयोगे इत्यपाठः । चर्त्वेति। एतेन क्शा-दिरयमादेश इष्यतइतिवृत्तिः परास्ता । अत एवापर आह खशादिरेवायमा-देश इति हरदत्तेन सिद्धांतितम्। न च नादिन्या इत्यग्रे यत्वविधिरस्तु आदेशो इ-त्युक्त एवास्तु चयो द्वितीया इत्यनेन द्वितीयो भविष्यतीति किं खादित्वेनेति वा-च्यम् । प्रक्रियालाघवाय तयोक्तेरिति भावः । एवं चेति। तथा माधवोक्तौ चे त्यर्थ एवं च हरदत्तस्येष्टापत्तावप्याद्यदोषो दुरुद्धर एवेति भावः।माधवमतेनैवाह।अन-भीति।प्रयोगाभ्रमायाह । खशादेरिति । पूर्वोत्तरविरोधपरिहारायेति भावः। ख्याते: स्वतंत्रस्य देहलीदीपकन्यायेनास्यान्वयः।सत्वमितीति।बहुपुम् ख्यातीत्यत सत्वमितीत्यर्थः अत एवाग्रे प्रयोगोक्तखसंगतिस्तत्र च यथासंख्यमन्वयः तत्रा-दिना सजातीयप्रयोगसंग्रहः।दोषांतरं नास्तीति।भ्रमविच्छेदायाह। उपलक्षणमि-ति।त्रायेत्यस्येति। एवं च मूले परस्मैपदग्रहणमात्वादेरप्युपलक्षणमिति भावः। अभिमान इति। उपदेशे योऽङ्नित्तदंतत्वानपायेन तत्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः। अत एवास्वरसादाह।अर्थमिति । एवं च प्राचोक्तमेवेति तत्साधनप्रयासो निष्फल एवेति भावः। दैवादिकनिर्देशेनोभयव्यावर्त्यमाह ।नत्विति।मांतानामिति। भूत पूर्वत्यादिः । वापत्तेरिति।प्राप्तेरित्यर्थः। एवं चान्यत्र नस्यादिति भावः । लोपश्चे-त्यादि। चौहेतौ अग्रे चस्त्वर्थे अयोगवाहानां वर्णसमाम्नाये पाठेऽयमेव निर्देश ए-कदेशानुमतिद्वारा ज्ञापक इति बोध्यम्।पाठेपीति ।एतेन विसर्गाभावे सत्वमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । पाठद्वयस्यैव सत्वात् तयोर्जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः । तौ कपौ।भावेनेति। असंभवादिति भावः । ननु समुदितयोर्विधेयत्वमेवास्तामितिनो-क्तकल्पनावसरोत आह । नत्विति।तुर्हेतौ लक्ष्यविसंवादादिति तदर्थः इत्संज्ञा तु दुर्लभेति भावः । नन्वेवं मूलमते निर्वाहेपि सिद्धांते तद्भवणापत्तिरत आह किंत्विति। तन्मात्रे तन्मात्रयोः सामान्ये एकवचनं तयोः समुदितयोः। ननु नविधे परः शब्दार्थ इति न्यायविरोधोत आह । व्याख्यानादिति। लक्ष्यदर्शनमूलकादि-ति नानुवर्तते तन्मते अन्यथा तस्यापि अनुवृत्त्यापत्योभयविकल्पे पक्षे सत्वापत्ति-रिति भावः । मन्मते तु स समुच्चायक एवेत्याह। चानुकृष्टेति। अस्वरितत्वादेव च-ननुवृत्तिरिति भावः । ननु चस्य वानुवर्तकत्वे स व्यर्थः स्वरितत्वादेवानुवृत्ति-सिद्धेरत आह। निपातानामिति। तदाश्रयः, प्रक्रियाश्रयः।यत्तु विसर्गसंबद्ध इत्य

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

र्थः। तथाचागत्याच तस्यसंकोचः कल्प्यते एतेन शेखरविरुद्धमिदमित्यपास्तमिति। नास्माकमिति। एतेनैवंरीत्या फलितविकल्पाश्रयेन तद्ग्रंथयोजने सो पि मिर्दुष्ट एवेति सूचितम् । एतेन सोयमनुक्तोपालंभ इतिखंडनकृदुक्तिःपरास्ता । प्रकाशकृतैवैवंरीत्या तस्ययोजितत्वादिति बोध्यम् । गणपाठेति। अत एव निपातनात् त्यब्नेति बोध्यम् । नन्वेवमपि तेभ्यः सर्वा विभक्तयः सर्वविभक्तोनामेकवचनमिति अन्यतरपक्षेणेष्टसिद्धिरेवात आह।अव्ययादितिं । अस्यैव सिद्धांतितत्वादिति भावः । तत आगत इत्यर्थे इति। सूत्रस्य पंचम्यंतादागत इत्यर्थे सतीत्यर्थः। ननुपंचम्यंतार्थवृत्तेरित्यर्थः । तत्र भव इत्यादिना कुत्र क्वेत्यादितोप्यणापत्तेः त्यपो बाधकत्वं तूभयत्रार्थविशिष्टमिति भावः । यद्वा ततः कुतः कुतःशब्दात् प्रवर्तत इति तस्या उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति लोकन्यायमूलकत्वादिति भावः । इदं च सन्निपातलक्षणश्चुत्वदृष्ट्या तद्विघातचर्त्वस्य असिद्धत्वमूरीकृत्य। वस्तुतस्तदेवनेत्याह। यद्वेति। चुत्वे कर्तव्ये चर्त्वस्यासिद्धत्वेपि तत्र कृते नासिद्धत्वं मानाभावात्। परिभाषाप्रवृत्तिस्तु अनंतरमेव एवं च पूर्वत्रासिद्धीयेपि कार्ये तत्प्रवृत्तिरविघ्नेतिभावः षसिद्धत्वेन भूतपूर्वेण। ननु वैकल्पिकत्वात्तदभावे न कोपि दोषो त आह ।वैकल्पिकेष्विति॥ इतिहल्संधिः ॥ सत्वंनेत्यवेति । तत्सामर्थ्यात् पक्षे सत्वनिषेधेर्थाद्विसर्गसिद्धिः यद्वा कुप्वोरिति योगो विभज्य तेनेति विसर्जनीयस्य स इति शर्परे इति चानुवर्तते शर्परयोः कुप्वोस्तस्तसोनेत्यर्थः अग्रे स्पष्टम्। योगविभागसामर्थ्याच्चकारकरणाच्च निषेधेन सह समुच्चयेन तयोर्विसर्गेण सह विकल्पः फलति । नित्यत्वे हि तयोरपवादत्वादेवोत्सर्गनिवृत्तौ सिद्धायां सत्वनिषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः एतेनैव न्यासेसत्वनिवृत्तेरादेशपक्षेप्यपवादसिद्धत्वेनानुवाद्यतया ताभ्यां सहसमुच्चे यता न स्यात् निषेधविधिसामर्थ्यादादेशाभावपक्षे स्वातंत्र्यमितिचे त्तत एव पक्षेसत्वमपि भवतीत्यर्थोंप्यवगंतुं शक्य इति जगन्नाथोक्तिः। निषेधे विषये कुप्वोरितस्य चारितार्थ्येन येननाप्राप्तिन्यायाभावेन नून्पाङ्गीतरादौसत्वं स्यादिति खंडनकृदुक्तिस्य प्रतुरक्ता। अंतेर तद्विषयेपि प्रवृत्तियोग्यतायाः सत्वेनोद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वात्तन्न्यायस्य दुर्वारत्वाच्च फलोपहितोत्सर्गप्रवृत्तौ न्यायांगीकारे त्वसंभव एवेति दिक्। ननु तेनाप्यनंतरत्वात्प्रकृतसत्वस्यैव बाधः स्यादत आह । तत्सामर्थ्याच्चेति । विसर्जनीयग्रहणसामर्थ्यादितरार्थः । चो हेतौ यतो विसर्जनीयग्रहणमतः सामर्थ्यमितरार्थः । प्रतरापत्तावपीति । वाधनिराकरणपूर्वकस्वस्वरूपावस्थानेपीतरार्थः । अपिर्भेदपक्षसमुच्चायकः। खंडनकाराद्युक्तदोषमुद्धरति। एतेनैतदिति । उक्तरीतरा भेदाभावे पि सामर्थ्येन तदभावे नेतरार्थः। अपिःखरवसानयोरिति:विहितसमुच्चायकः।एत

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

टग् समागतेन विसर्जनीयस्येतरनेन तस्यैव परामर्शे विनिगमकाभावादिति भावः। विनिगमकानन्तरस्येति न्यायसंचारित्वात् । किं चेति । अस्यैव शब्दाधिकारेण परामर्श इति भावः । विहितस्येत्यस्य सत्वमेवेत्यत्रान्वयः । असिद्धत्वादिति । सत्वह्ये तिभावः । तदाह । सत्वमेवेति । भेदे दोषान्तरमाह । अर्थेति । अस्य मुख्यत्वात् । शब्दाधिकारस्य तु मानाधीनत्वेन प्रकृते च मानाभावात्तदभाव इति भावः । आदेशाचेति । कुप्वोरिति सूत्रेण । एवं च तस्य विसर्जनीयस्य स इत्यपवादत्वेपि तत्सामर्थ्यात् शर्परे इति सूत्रं कुप्वोरित्यत्रानुवर्त्य शर्परयोः कुप्वोः स्योरपवादो विसर्गस्य विसर्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति न कोपि दोषः । यद्वानन्तरत्वेन येननेति न्यायेन कुप्वोरित्यस्यासिद्धत्वेन च तस्य सत्वापवादत्वेपीष्टापत्तिः । अर्थाधिकारेण तन्मात्रविहितस्यैव तेन विधानात् अत्रापि तदेव गमकम् । अस्य तु कःत्सरुरित्यादिरवकाश इति बोध्यम् । जगन्नाथाद्युक्तं न्यासं खण्डयति । विसर्जनीयस्येति । पदलाघवाभावेपि मात्रालाघवस्य ज्ञानलाघवस्य च सत्वादिति भावः । अनुवृत्त्येति । न चैवं वाशरीत्यत्रापि तदापत्तिः, इष्टापत्तेः मण्डूकप्लुत्यङ्गीकाराच्चेति भावः । शर्परे । शर्परयोः कुप्वोर्नापत्तेरिति । यदि तूक्तन्यासे कुप्वोरित्यत्र कुप्वोः कःपौ विसर्जनीय इति न्यासेप्युक्तलाघवमेवेत्युच्यते तदा प्रसज्यप्रतिषेधे प्रसिद्धदोषो मूलोक्तदोषश्च । पर्युदासे तु हल्परस्यैव प्रवृत्त्यापत्तिः । किं च वासः क्षौममित्यादौ झलन्तसंयोगादिशब्देषु परतो रुत्वविसर्गयोरसिद्धत्वात्सस्य स्कोरिति लोपापत्तिः । न च शर्परे इत्यनेन निरवकाशत्वाद्बाधः शुद्धरेफप्रकृतिकविसर्गे तस्य चारितार्थ्यात् । न च सङ्गीत्युक्त्या नदोष इति वाच्यं, भाष्यकृता तस्य प्रत्याख्यानात् । यदि तु प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिः सङ्गीति वक्तव्यमेव किं च झल इत्यस्य तत्रासम्बन्ध एव झलीति तु झलादिप्रत्ययपरमिति नतत्रासिद्धिरित्युच्यते तदा आद्यदोष एवेति दिक् । सौत्रत्वादितीति एतेन तदस्मिन्वृद्ध्यायकर्मणो रोमन्थेत्यनयोः प्रत्येकान्वयाशयेनैकवचनमिति मूलटीकयोर्वक्ष्यमाणत्वेन व्यत्ययकल्पनं मुधैवेति रत्नाकरोक्तमपास्तम् तेषामपि सौत्रत्वमूलव्यत्ययाश्रयकत्वात् । अन्यथा । सहविवक्षायाम् । द्वन्द्वेन साहित्यस्यैवान्वयितावच्छेदकत्वेनैकार्थीभावेन च प्रत्येकं सम्बन्धस्य दुर्घटत्वमिति तत्सङ्गतिः स्पष्टैवात एव गच्छति चैत्रमैत्रावित्यसाध्विति दिक् । नन्वेवं पूस्रोत्यादौ षत्वाद्यापत्तेर्दोषस्योद्भटत्वेन क्लेशमात्रोक्तिरयुक्ता त आह । किं चेति आदिना पयः स्वः पिबेत्यादौ सादिपरिग्रहः । बाधात्सामानाधिकरण्यासम्भवादाह । तदन्तरिति । अनुवृत्तम् । व्यत्ययकल्पनया षष्ठ्यन्तं, अयं हि षष्ठ्यर्थ इति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भाव. । अपदादाविति शेषः। सुतरामिति। तथानुवृत्तिरेवैकः क्लेशः समस्तैकदेशानुवृत्तिः सन्निहितत्यागश्च क्लेशान्तरे एवं व्याख्यानमधिकः क्लेश इत्यर्थः। एवं च क्लेशस्यैव दोषस्यावशिष्टत्वेन स एव उक्तो मूलकृतेति भावः। एतेन शर्परे इत्यादौ तथानुवृत्तेस्त्वयैवाश्रितत्वाच्चिन्त्यमिदमिति रत्नाकरोक्तमुक्तरीत्यान्वयसम्भवेन पुस्तरित्यादावदोषेण षत्वभावात् सा न दुष्टा । अत एव प्रक्रियादौ तत् षष्ठ्यन्तमेवोक्तम् । कुप्वोरित्यत्रान्यथात्वे व्यत्ययाश्रयणापत्तिरिति खण्डनकृदुक्तं सकृत्तथानुवृत्तावपि पुनस्तथानुवृत्तिः क्लेशइति मूलाशयं संलिख्य वाशरीत्यत्र शर्पूपेश्वरीति कुप्वोरित्येव तथा च व्याख्याने षत्वभावेन पुनस्तथा ननुवृत्त्या न क्लेश इत्यन्यं इति दंड्युक्तञ्चापास्तम्। अन्यस्येति। प्रत्ययस्येत्यर्थः। अत्र रत्नाकरः गतिकारकोपेति सुबुत्पत्तेः प्राक्समासेन पयस्या इत्यादौ तदन्यस्यापि सम्भवाच्चिन्त्यमिदमत उदाहरणंदिङ्मात्रमिदमिति तन्नेति ध्वनयन्नाह। अयं भाव इति ।इत्येवेति। इत्युक्त्यैवेत्यर्थः। सिद्धे इत्यत्रान्वयः। यस्मिन्निति। न च कुप्वोरित्यस्य सप्तम्यंतत्वादावपि सप्तम्यापीतिवदल्प्रकृतिकत्वाभावात्कथं तत्प्राप्तिरिति वाच्यम्। अल्मात्रबोधके इति तदर्थो नत्वल्प्रकृतिकसप्तम्यन्ते इत्यदोषात्। अस्तिचात्र कुप्वोरल्मात्रबोधकता । अत एवाचिश्न्वित्यादावजादावित्यर्थलाभ इति भावः । अच्त्वस्याल्धर्मत्वेप्यत्रसमुदायात्सप्तमी स च नाल्धर्म इति वैषम्यमिति वदन्मन्दस्तु सुमन्द एवेति बोध्यम्। उरः केणेत्यादाविति। भाष्यप्रयोगे इति भावः । उक्तार्थं स्पष्टयति। आदीति। ननु न ततोऽत्तरमर्यादयोक्तार्थलाभः किं चानुवृत्तस्य तस्य विशेष्यताबोधनेन तत् सफलमत आह। तल्लब्धेति। तत्सामर्थ्यलब्धेत्यर्थः । अन्यथा ऽपदे विद्यमानयोः कुप्वोरित्येव सिद्धमस्यचीतिवदिति भावः। एतेन चासङ्गतिं वदन्मन्दः प्रत्युक्तः। पदत्वयोग्येति। अन्यथा तद्वैफल्यं स्पष्टमेव तस्यानित्यत्वात्सुबन्तेन समासे तत्सम्भवादुरःकेणेत्यादौ पक्षान्तरे सत्वं यथा एवं पयस्पाशादौ सर्वथा न। किं च तद्योग्यत्वं तन्निमित्तीभूतप्रातिपदिकत्वाद्याक्रान्तत्वम्। तस्य तयोः सत्वासत्वे निर्बाधे एवेति भाव. । ग्रहणादिति । कुप्वोरित्यनेन, तादृशसर्पिष्केणेत्याद्यभिधाने तूत्तरत्र शब्दाधिकार इति भावः। एतेनेदं वृत्याशयबोधकहरदत्तानुवादमात्रम्। न स्वाभिमतं प्रागुक्तरीत्या अन्यस्यापि सम्भवात्। अत एव वृत्तिरित्यस्वरसोद्भावनं परमन्मूले उरःकेणेत्यादौ तु धनक्रीतेति वत्समासेन निर्वाह इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति सूचितम् । शक्तिमदिति ईषदसमाप्त्याद्यन्वयायेति भावः। नन्वेवं सत्ववाचित्वादनव्ययत्वेन कथं निषेधा त आह। अव्ययत्वं त्विति। निषेधसामर्थ्या त्तन्यायादिति भावः। ननु षत्वं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नित्यादि ग्रन्थस्य यद्यत्र षत्वाभावेपि वा:काम्यतीत्यादौ सत्वाभावायात्र पाठ इति तात्पर्यं तर्हि उपस्थितत्वात्तदेवोदाहार्यं परममूले, अत्रैव सत्वाभावाय पाठ इति तात्पर्यं तर्हि सत्वमपि नेति व्याख्यातुमुचित मत आह ।सत्वं नेत्यपीति प्रधानपरामर्शिनन्वयादाह ।षत्वेति। तथा चोपलक्षणतयोभयनिषेधपरं मूलमिति भावस्तदाह।एवंचेति।तथा तत्परत्वेचेत्यर्थः।गोःकाम्यतीति सविसर्गभाष्योदाहरणमत्र प्रमाणमिति भावः । अनुवृत्तेरिति। अत्र के चित् आम्रायिनिचेत्यर्थे आत्‌ प्रत्येतंशोऽन वार्तिकान्तर्गतः किं तु पृथक् सूत्रं अन्यथाग्रे तदलाभापत्तिः परस्य चेति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिश्चेति तत्रत्यग्रन्थविरोधः वार्तिकस्योत्तरत्रासम्बन्धस ततो लाभादिति । अत्राहुः । उक्तभाष्योदाहरणान्वयानुपपत्त्यानुवृत्त्यंगीकारात्स ग्रन्थो ऽयुक्त एवेति वस्तुतो यथा न विरोधो ऽनेन भाष्येण च तस्य तथा त स्फुटोभविष्यति । ननु बहुव्रीहावपि पूर्वपदस्थत्वसम्बन्धेन विसर्गस्यैवान्यपदार्थ तयालाभेन कथं समुदायलाभोत आह । अलौं त्यादितीति । उपधात्वस्य तत्सम्बायः ।निरूपितत्वादिति। एवं च विसर्गतोपि समुदायस्य प्रागुपस्थितिः पदार्थ बोधकाले इति तथैवोचितमिति भावः ।एतेन सम्भवतीति न्यायेन सामानाधिकरण्येनैवान्वयो न्याय्यः उपस्थितविसर्गस्यान्यपदार्थत्वे सम्भवत्यनुपस्थितसमुदायस् तत्वासम्भवादिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । तथापि मूलासङ्गतिं ध्वनयितुं विन लक्षणां सामानाधिकरण्यमाह । इदुदुपधेति । अन्ये इति सूचितारुचिबीजं पदाधिकारस्य विशेषणत्वमित्युक्तभाष्यविरोधः । लक्षणया सामानाधिकरण्येति ष्टापत्तिः । वैयधिकरण्यान्वयापेक्षया लक्षणाया युक्तत्वात्। ध्वनितं चेदं प्रदेशि इत्यत्र भाष्ये । इति वक्ष्यमाणदोषादाह । व्याख्यादर्शोक्तेति । ननु तच्छब्देनान्यतरपरामर्शेन्यतरार्थलाभोत आह । विसर्गस्येति । विशिष्टपरामर्शकः स इति भावः । मूलं खण्डनकारायुक्तिश्च खण्डयितुमेतदन्तग्रन्थस्यासङ्गतिमैक्येनैव प्रतिपादयितुमेतत्प्रतीकं धृत्वा सूचीप्रवेशे इतिन्यायेन मूलच्छेदं कर्तुं च शङ्कते । न्वित्यादिना । जातपदत्वेति । यद्यदि शपश्चे भविष्यति किं चिदित्यभिसन्धिमात्रेण प्रवृत्तेरिति भावः । अतिदेशेनैवेति । प्रत्ययलक्षणेनैवेत्यर्थः । अन्यथा सका सति विसर्गो प्राप्स्यतत्तु कि तत्र कर्तव्ये सान्तनिष्ठतत्वस्य तद्वद्या तस्य सित्वेन रात्रौ दौर्लभ्यमिति भावः । सुलोपि इति । तत्तु कीत्यर्थः । एकदेशेति । लौकिकेनेत्यर्थः । तत्रानसिद्धत्वादिति भावः । समत्वादिति । अग्निर्मित्यत्र प्रवृत्त तेन न्यायेन तत्वस्य तत्र सौलभ्यात् तथा च ज्ञापकानुपयोग इति भावः । अ श्येति । परम्परयेति भावः । तत्र स्थान्यादेशयोः रुविसर्गयोरसिद्धत्वमत्र त्वन्तर

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तथा चाणुरपीति न्यायेन सिद्धस्थानिके कार्ये तेन नत्वात्तच्चारितार्थ्येनासिद्धस्थानिके नत्वाभावादप्रवृत्तिः । एवं च सामर्थ्यात्प्रवृत्तिरयुक्तेति भावः । तस्येति । उक्तविशेषस्येत्यर्थः । तथा चोभयत्रापि ज्ञापकोपयोगः । सामर्थ्याद्वा प्रवृत्तिरिति । वैषम्यमयुक्तमिति भावः । ननु पुनरित्यादौ तेनैव नत्वेऽप्यग्निरित्यादौ न विनान्यथापि नत्वमिति वैषम्यमिति चेत्तर्हि वैपरीत्यमेव वक्तुं युक्तमित्याह । किं च रुत्वासिद्धत्वेनेति । पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यातिदेशत्वेऽपि यथा तद्दृष्ट्या नासिद्धत्वमग्रिमाणां तथान्यत्र स्पष्टम् । तथा च न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति न्यायेन जायमानपदत्वस्य रान्ते एव पर्यवसितत्वेन रुत्वस्य विसर्गशास्त्रदृष्ट्या सिद्धत्वेन तत्सौलभ्यं तत्र तु लुकः सिद्धत्वमिति भावः । नन्विदं कार्यकाले यथोद्देशे वा नाद्यः । तत्र संज्ञाया विसर्गदेशस्थत्वेन रुत्वदृष्ट्यैव प्रत्युतासिद्धत्वेन तत्रागतपूर्वत्रेति सूत्रस्थपूर्वग्रहणेनाग्रहणेन रुत्वानसिद्धत्वात् । तत्र तदनङ्गीकाराच्च । नान्त्यः । तत्रासिद्धत्वेऽपि सकृत्प्रवृत्त्यैव कार्यसिद्धिरिति सिद्धान्तात् तदतिदेशं विनातल्लाभात् । प्रत्युत विसर्गदृष्ट्या रुत्वस्यैवासिद्धत्वेनेष्टसिद्ध्यभावे तत्रातिदेशेन पदत्वे कार्यकालपक्षाङ्गीकारेणासिद्धत्वाभावेन तत्सौलभ्याच्च । एवं च विशेषवैपरीत्याभावयोः सत्त्वेन युक्तमेव मूलमत आह । किं च विसर्गेति । एतेन मूलरीत्या रामायेत्यादौ सुप्त्वस्यैवात्र प्रत्ययत्वस्य सौल[illegible] टीकारीत्या वैषम्यमाशङ्क्य तस्येटि ईटीत्यनेवानाश्रयणेनाकिंचित्करत्वादन्यथाऽत्रैवापदत्वेन विसर्गानापत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । पदत्वस्यान्यथोक्तेश्चेति भावः । स्पष्टेति । स्फुटीभविष्यतिचैतत्तत्रैव । एतेन तद्भाष्यात्तथालाभेनेदं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु मूलमते साधारणत्वनिवेशेन नायं दोषोऽत आह । किं चैवं सामानाधिकरण्ये इति । व्याख्यादर्शोक्तरीत्या समानाधिकरण्ये इत्यर्थः । वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्ये तु न दोष इति भावः । सोरितीति । मात्रालाघवस्यासार्वत्रिकत्वेऽपि पदलाघवाभावेऽपि सामान्यस्य विशेषपरत्वे गौरवेण ततोऽत्र ज्ञानलाघवात्पिपठीः कृतमित्यादावस्यासिद्धत्वाद्र्वोरिति दीर्घ एवेति भावः । ननु व्रीहिं सुनोति व्रीहिसुत् तमाचष्टे व्रीहिस्तेन कृतं व्रीहिषुक्तमित्यादौ षत्वसिद्धये तदावश्यकम् । न च प्रत्ययाप्रत्ययेतिपरिभाषया तत्रापि निर्वाहः । वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेरङ्गस्येत्यत्र कैयटे स्पष्टत्वात्तस्यालक्षणासाधकत्वाच्च । अत आह । किं चैवमिति । उक्तसामानाधिकरण्याङ्गीकारे इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । षत्वस्येति । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि त्वद्रीत्या विसर्गस्यातत्वात् नित्यग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य तन्निषेधार्थकतया सार्थक्यस्यानभिमतत्वादिति भावः । ननु न तन्मात्रस्य

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वैयर्थ्यं उत्तरार्थत्वात् अत एव सूत्रवैयर्थ्यमित्याशयोपि न । नचैवमपि योगविभागो व्यर्थ इत्याशयः तर्हि त्वद्रीत्या पक्षद्वयेपि षत्वस्यानेनैव सिद्ध्या नित्यग्रहणस्य स्पष्टार्थतयोत्तरपदे तस्यैव निषेधार्थकतयानेन तस्या दुर्वारत्वात्तस्य साफल्यादत आह। किं चैवमिति। नित्ये इति। अनेनेति भावः। हिर्निस्वयोः। कैयटासङ्गतिं सूचयितुं तद्रीत्या व्याचष्टे। अत्रेति। तेन तदर्थकेन तेन सूत्रितमित्यन्वयः। अस्यषत्वेति। आदेशप्रत्यययोरित्यनेनेति भावः। इसादंशे, इत्यादिना उम्संग्रहः। त्वसावितीति। अव्युत्पत्तिपक्ष इत्यर्थः। एवं चेसुसंते नित्यषत्वाप्राप्तिरेव तदन्यात् फलिता सात्वद्रीत्या ऽयुक्ता स्यादिति भावः। अन्त्यं तत्वं तु अन्यतोनुसन्धेयम्। सिद्धान्तं ब्रुवन् उपसंहरति। तस्मादिति। उक्तभाष्यासङ्गतिरूपदृष्टेतीरित्यर्थः। परमित्यग्रे एवं चेति शेषः। प्रत्ययसम्बन्धीति। तदवयवमात्रेत्यर्थः। अन्यथाग्निरित्यत्र दोषावारणात्। तत्सम्बन्धिसमुदायादिभेदस्य विसर्गे सत्वात्तादात्म्यस्यासम्बन्धत्वादिति भावः। अनेन लाघवात्पर्युदासः सूचितः। एतेन प्रत्ययभिन्नस्यावयव इतिपर्युदासे अर्थइति। वस्तुतः प्रसज्यप्रतिषेध एव अत एव तन्निषेधरूपशास्त्रीये कार्ये स्थानिवत्वमपि सुलभम्। पर्युदासे त्वतत्वान्नैव प्राप्नोतीति च हरदत्तरत्नाकरोक्तमपास्तम्। आद्योग्निः करोतीत्यादावपि तद्भिन्नसमुदायसम्बन्धित्वेन षत्वापत्तेः। अन्त्ये निमित्तरूपकार्यस्यैव तत्र ग्रहणेनात्र प्रत्ययत्वस्य तथाभूतस्य शास्त्रीयत्वेन तदतिदेशे ऽतिदिश्यमानेत्युक्त्या वारणसम्भवे गौरवापत्तेः। मुख्यं दोषं तत्र सूचयन्नेतत्फलमाह। अत एवेति। आदिना पेचुः काष्ठैरित्यादिसंग्रहः। उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायाह। नित्यमिति। तस्योक्तरीत्या सार्थक्यादाह। कस्कादिष्विति। अपेक्षायां नित्यार्थतया साफल्यादाह। चैतदिति। तेनोक्तभाष्याप्रत्ययग्रहणयोः संग्रहः। अनुबंधविशिष्टस्यासोरित्यस्य पाठेन व्रीहिष्कृतमित्यादावदोषात् तेषामनभिधानस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। एतेन तादृशे हिष्करोतीत्यादौ षत्वाय तत्सफलमिति मन्दोक्तमपास्तम्। चितेति। कविभिः क्रतमित्यादिप्रयोगाणामनन्यथासिद्धेरत एव समार्थ्ये किं तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमिति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः। किं च तत्सामर्थ्यादुत्तरपदे एतदप्रवृत्तिकल्पनातो लक्षणापूर्वकं तथान्वयबोधकतैवोचिता। बाधकल्पनातो लघुत्वात्। सर्पिष्कुण्डिकाशब्दस्यापीयमेव गतिर्युक्ता। कस्यापि बाधकल्पनेन लाघवात्। अन्यथा व्यपेक्षायामनेन व्यपेक्षायामिसुसोरिति सिद्धे शास्त्रबाधकत्वं वाच्यमितिगौरवं स्पष्टमेव। एवं च व्यपेक्षायां नित्यार्थश्चेति परममूलमयुक्तमेव। तदध्वनयन्नाह्यति। अत्रत्यं तत्वमित्यादि। एतेनेदुदुपधौ मिथः साहचर्यात् तृतीया पञ्चमी

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

षष्ठी तद्धित तिङन्तावयवभिन्नो गृह्यते । यद्वान्यतरस्यांग्रहणापकर्षेण व्यव-
स्थितविभाषया नातिप्रसङ्ग इति मान्योक्तिस्तदनुरोधिनीति ध्वनितम् । ततो
मदुक्तपक्षस्यैव लघुत्वान्न्याय्यत्वाच्चेति भावः । एवेन मूलोक्तसामानाधिकरण्य-
व्यावृत्तिः । सत्यमिति । अर्थाङ्गीकारे । त्वदुक्तसामानाधिकरण्याङ्गीकारेऽपि ।
रीतिः । सानेति भावः । एतद्ग्रन्थेति । अप्रत्ययस्येति त्विस्यारभ्याचरितार्थ इत्य-
न्तेत्यर्थः । अत एव तत्र तथावतारितः मूलकृतोपीदमेवेष्टमिति ध्वनयन्नाह । त-
द्ध्वनयन्निनति । मदुक्तार्थेऽत्र मूलोक्तार्थाङ्गीकारवद्धरदत्तोक्तार्थाङ्गीकारइत्य-
तोवेत्युक्तिः सफला । मूलोक्तार्थे तु तदुक्तिर्निष्फलेति भावः । एतेन सप्रसज्यप्रति-
षेधं वैय्यधिकरण्यमेव हरदत्तोक्तं न मूलोक्तं सामानाधिकरण्यं सर्पिष्करोतीत्यत्र
वैकल्पिकषत्वेऽपि तिष्ठत्वित्याद्युक्तप्रत्युदाहरणेनेन नित्यषत्वापत्तेः । अव्युत्पत्ताविष्टा-
पत्तिस्तु न पक्षान्तरे दोषात् । किं च इसुसोरित्यस्य सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन त-
स्यैवाचेष्टत्वानुमानात् । अन्यथा पक्षभेदेन विकल्पसिद्ध्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।
किं च तत्रानेन षत्वस्येष्टत्वे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकेत्यादि त्वदुक्तिविरोधः । किं
चेणः ष इत्यस्य सर्पिष्पाशमित्युदाहरणासङ्गतिरनेनैव तत्सिद्धेरिति खण्डनकृद्-
ध्याद्युक्तम् । इदुदुभ्यामप्रत्ययस्येत्येव सिद्धे उपधाग्रहणं नित्यं य इदुदुपधस्तल्ला-
भाय तेन कविभिरित्यादौ न दोषः रामैरित्यादौ तदभावादिति मूलोक्तं सिद्ध-
त्वज्ञापकं वैयधिकरण्येनान्वये सङ्गतं स्यादित्याशंक्य न मुने इति योगविभागा-
त्तत्सिद्धिरिति च दंष्ट्रोक्तं च सामानाधिकरण्यं वाचनिकं न्यायसिद्धं वा नाद्यः
तथावचनस्य भाष्यादावभावात् । नान्त्यः । उक्तलक्षणविरोधेन लाघवमूलकस्यापि
तस्य बाध्यत्वात् । अन्यथा प्रसज्यप्रतिषेधोच्छेदापत्तेः । न च पुंसो नेति भाष्य-
विरोधः । अव्युत्पत्तिपक्षे दोषात् । पक्षान्तरे त्वार्थिकनिषेधानुवादः । कस्कादिषु
भ्रातुष्पुत्रग्रहणं च विध्यर्थं तज्ज्ञापकतापरभाष्यं तु काक्वा योज्यम् । यद्वा तत्वै-
यधिकरण्यमेव ज्ञापयति न तन्निषेधं अत एव परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादि सङ्गच्छ-
त इति वैय्यधिकरण्यमेव रमणीयमिति रत्नाकरोक्तं च मूलोक्तं सामानाधिकरण्यमेव
युक्तमिति साधयितुं सुखमस्तीति न्यायेन यत्किञ्चिन्मन्दोक्तं चापास्तम् ।
आद्ये टीकोक्तरीत्या दोषाभावात् । द्वितीयेऽग्निरित्यादौ षत्वाप्राप्तेः राम इत्या-
दावकारोपधत्वात् प्रियचत्वा इत्यादौ तत्वेन चतुष्कपाल इत्यादौ तदनापत्तेश्च
हयवरट्सूत्रे उपधाग्रहणस्य खण्डितत्वाच्च योगविभागस्याप्रामाणिकत्वाच्च त-
थान्वयेऽपि सर्वे सर्वपदेतिन्यायेन ज्ञापकसंगतेश्च । तृतीयेऽप्युक्तोत्तरत्वात् । तुर्ये गु-
वादस्यैव मिथोविरुद्धत्वेन कर्त्तुमशक्यत्वादिदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति । अलमि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तोति बोध्यम्। तिङ्श्चे इति। ननु नपदान्तेति निषेधेनैव सिद्धिः न च विधिदृष्ट्या सिद्धत्वेप्ये तदृष्ट्यासिद्धत्वमेवेति वाच्यम् । द्विर्वचनादि ऽऽहर्येण तथैवांगीकारात्। अत एव वेतस्वानित्यत्र रुत्वप्राप्तिमाशंक्य सप्तमीसमासेन समाहितं भाष्ये । नचैवं तदप्राप्तिरेव परपदस्याजादेशत्वाभावात् । सोपपदे: क्विपि गतिकारकेत्यादिना प्राक् सुबुत्पत्तेः समासादिति वाच्यम् । तस्यानित्यत्वेन सुबंते समासे तत्प्राप्तेः । अत एव गोचेत्यादिसिद्धिः । अन्यथा अवङ आपत्तिः स्पष्टैव । उत्तरपदत्वे चेत्यस्य तु प्रागुक्तरीत्या प्रसक्तिः । अथ तदनित्यत्वे मानाभावः । किं तु बहुलग्रहणात्कारकांशे क्वचित् सुबंतेनापि समासः यथा साहि तस्य धनक्रीतेत्यादाविति ब्रूषे तथापि गोचेत्याद्यर्थं पदे इत्यस्य पदत्वयोग्यपरतायां आवश्यकत्वेनान्न तत्प्राप्तिर्निष्प्रत्यूहैव नपदांतसूत्रभाष्यमपि अत्र मानमत आह। आदाविति।तेन राज्ञ इत्यादिसंग्रहः। ननु ज्ञापकस्य कुप्वोः परत इति विशेषापेक्षत्वेपि तस्यावाचनिकत्वे तस्य दोष इति कस्य निषेधोत आह एतच्चेष्टेति। अयं च मूलीयप्रपंचितपदसूचितोर्थः वस्तुतः मउक्तयुक्त्यान्यायसिद्धानुवदोतिदेशांतराणां वतियुक्तानां विपार्श्वा प्रवृत्तिबोधनाय नपदांतेत्यत्र द्विर्वचनादिग्रहणवत् तत्फलंत्वमीचीरपीत्यादिनानुपदमेव स्फुटीभविष्यति । इदं तु वाचनिकमेव । योगविभागस्तु भाष्ये न दृश्यते अत एव ऽसिद्धकांडं वार्तिककृतारब्धं नलोप इति सूत्रं च सूत्रकृता । मान्योक्तिस्तु कौस्तुभानुसारिणो म तु चिन्त्यवेतिति बोध्यम् । तद्ध्वनयन्नाह। इतिभावइति। अन्यथेति बोध्यमित्युचितमितिदिक्। यत्तु कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्येति भाष्योक्तं ज्ञापकं मूलोक्तपक्षसाधकम् । अन्यथा एकादेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणात्प्रत्ययसंबंधतया तत्संबंधित्वेन विसर्गस्य षत्वाप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव । लुप्यतेत्र प्रत्यय इति भाष्यमुपादाय ससंनिधावनेन प्रत्ययत्वं न लब्धं समुदायनिष्ठत्वात्तस्येति कुतस्तदादेशे तत् उत्वे कृतेवशिष्टस्सस्तु प्रतययसंज्ञोपि लुप्त इति कैयटोक्तं तु चिंत्यम् । तत्संनिधौ तथात्वेपि तस्मिन्लुप्तेवशिष्टस्य संभावनया प्रत्ययत्वांनपायात् । अन्यथा यातिरिपि न न स्यात् वरेग्रहणं चानर्थकमापद्येत तस्मादेकांशस्य परादिवत्वेन ग्रहणादुरइत्यस्य प्रत्ययत्त्व दुर्वारमितिरत्नाकरः।यद्यपि मूलोक्तपक्षएवोक्तभाष्यसंमतस्तथापि प्रत्येकं संयोग संज्ञेति पक्षवदफलः । वैयधिकरण्यपक्षस्तूक्तरींत्या आवश्यकएवेति दंडो च तदुभयमप्युक्तं फलसत्त्वे संभावनया तदाश्रयणेप्यत्र तत्त्वे तदभावात् एवमप्यं तवत्त्वस्य विपाश्वामप्रवृत्ते श्च । वक्ष्यमाणरीत्यास्य सफलत्त्वाच्च तथा वैयधिकरण्यानाश्रयणाच्च तदेतद् ध्वनयन्नाह । सिद्धांतेति । लक्षणया सामाना-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

धिकरणेऽपीत्यर्थः। दोषः षत्वापत्तिः। यस्तूक्त्वे इति उत्वइत्यर्थः यदागमाइति-न्यायेनेति भावः। कैयटोपरि नारायणरत्नाकरोक्तं दोषमुद्धरति। नच तीति। सुल-भतेति। रात्सस्येति रुत्वस्यासिद्धत्वात् सलोपे सतीति शेषः। नदोष इति। वि-सर्गस्य प्रत्ययावयवत्वान्न षत्वापत्तिरित्यर्थः। तत्रान्तोऽतिकर्तव्ये इति शेषः। सूत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः। रात्तादित्वाप्रवृत्तेरितिपाठस्तु सुगम एव। तदुक्तमेव खंड-यति। स्थानीति। अस्य तत्रापि प्रवृत्तेरिति भावः। उपात्तस्येत्युक्तिफल-माह। सर्वसर्वेति। इत्यस्येत्येकवचनेन समुदायस्य स्थानिता सूचिता तदाह। अ-सित्यस्येति। इतिदोषप्रतिपादकग्रंथसमाप्तौ। एतदेवेति। अन्ययोक्तरीत्यातदसग-तिः स्पष्टैव। स्येतीति। अर्थे तात्पर्यं न त्वानुपूर्व्यामिति भावः। नन्वेतद्भाष्यस्यो-क्ततात्पर्यकत्वेऽपि प्रत्ययविसर्जनीयोरात्सस्येतीत्यत्र तदवयवस्तद्रूपो वेत्यर्थः इदस्य षभवेऽपि श्रूयमाणविसर्जनीयस्योक्तरीत्या तदनवयवत्वाल्लोपाप्राप्तेस्तु लुप्तस्याविसर्जा-नीयत्वाच्च भाष्यमसंगतमेवाते आह। लुप्यतेइति। प्रत्ययविसर्जनीयत्वेनेति। तत्स्था-निकविसर्जनीयत्वेनेत्यर्थः। तत्स्थानित्वेतियावत्। यः, विसर्जनीयः। प्रत्ययस्यैव, सस्यै-व। अतएव लुप्यतेत्र प्रत्ययोरात्सस्येतीति पाठैकवाक्यता भवतीति भावः। इतीति बोध्यमितिपाठः। ज्ञापनेति। एतेन मुख्यंज्ञाप्यमिदमेव षत्वाभावस्त्वार्थिक इति सू-त्रोक्तज्ञापनादित्यस्यार्थिकबोधनादित्यर्थः सूचितः। एवं चोसित्यस्य प्रत्ययतया-तत्संबंधित्वसत्त्वेन तद्भेदाभावेनान्यत्र षत्वाभावः स्वास्मिन् चारितार्थ्यं च युक्तमेवे-ति भावः। यथाश्रुतार्थत्यागफलमाह। अतएवेति। उक्तार्थांगीकारादेवेत्यर्थः। अन्येति। उभयत्रेत्यर्थः। संबंधित्वमिति। इयसांतनिष्ठादसुत्वस्यैकेतिन्यायेनाकारातशास्त्रीयानि-ष्ठस्यांतवत्त्वे नकारांते आनयनेन तत्र तत्संबंधित्वमर्थात्सिद्धमतएव पूर्वापराविरो-धेनेति भावः। पेइत्यस्येति। तद्विशिष्टस्येत्यर्थः। अत एवाह। एकाजिति। सोत्रानुवादः येनसमासत्वमन्यथाधिक्यन्यूनते स्पष्टे एव यद्यप्येकच्त्वमशास्त्रीयं तथापितस्य सतःसत्त्वेनोत्तरपदत्वस्यैव साध्यत्वेन तस्यान्यशास्त्रीयत्वेऽपिविशिष्टसमासस्वरू-पस्य तथाशास्त्रबोध्यत्वेन तन्निष्ठविशेष्यधर्मवद्विशेषणधर्मस्यापि शास्त्रीयत्वेन विशिष्टानयनं निर्बाधमिति भावः। अधीनमिति। स्थानिवत्त्वं तु न आदस्यादः सं-बंधित्वस्याशास्त्रीयत्वात् शास्त्रीयादसुत्वस्योभयथाप्यस्थानिधर्मत्वाच्च। शास्त्रीयत्वं च विधेयतया शास्त्रबोध्यत्वमत एवैकाच्त्वादेर्न तत्त्वं। अंत्ये विशेषणतयाला-श्रयणात् पक्षभेदेन वर्णयोः समुदायस्य वा स्थानित्वेन द्वयोरपि तद्धर्मत्वादिति भावः। प्रसज्यप्रतिषेधोऽपि तस्येष्टत्वाद्दित्याह। प्रत्ययस्येति। वैयधिकरण्यं स्पष्ट-यितुं तथोक्तं अन्यथान्यतरवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। इत्यर्थइति। इतिसूत्रैकदेशार्थः। एवं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

चैवकारेण मूलस्थेन तदनुवादांतर्गतेन तत्रेदुदुपधस्येति वैयधिकरण्यानंतरं तथो क्त्या मूलोक्तसामानाधिकरण्यव्याहत्तिरत एव तत्रत्यापि संगतिरिति बोध्यम् अगत्येति। कविभिः कृतमित्याद्यनन्यथासिध्येत्यर्थः। अभिमान इति। लक्षणा रूपपदैकदोषस्योक्तवाक्यत्रयदोषतो लघुभूतस्यस ह्नेन तथान्वयेनेष्टसिद्ध्यागते भावेन तत्त्रयसह्नं मुधैवेत्यरुचिरनेन सूचिता। अपिः पर्युदाससमुच्चायकः। ते वाक्यभेदादिकं न। एवं चेयत्तदादरइत्यतीवेत्युक्तिः सफलेति भावः। लेशतोपि ति। तदन्वयफलस्य कथमप्यसंग्रहात्अत्यंतादरनिषेधोनुचितः। मन्मते तूक्तरी त्या वाक्यभदाद्यापत्त्या तथादरो निषेद्धुं युज्यतइति भावः। असंगतमेव स्यादि ति। तथाचोक्तएव तस्याशय इति भावः। अग्रे इति भाव इति पाठः इष्टापत्तिं ख ण्डयति। अनेनोक्तेति। अतीवेतिकथनेन लक्षणया सामानाधिकरण्यस्यैवेत्यर्थः सूचितवानिति। यद्यपि ध्वनितापेक्षयोक्तं प्रबलं तथापि स्वरूपव्याक्रियैव परा क्रि येति न्यायेनान्यदीयं लिखित्वा ग्रंथांतरेण विच्छिद्य तथोक्त्या स्वीयं मतं ध्वनित वानित्यर्थः।अन्यथोक्तदोषगणापत्तिस्तदाह। अलमिति। अस्यार्थस्तूक्तएव। प्रचुर ति।उक्तसूत्रद्वयादिभाष्यादावसकृत्तयोर्लेखात्तत्त्वमिति भावः।इति षत्वेति। इति प्राप्तषत्व त्यर्थः। कःप्रभृतिषु पंचसु परतोदितिशब्दसंबंधिभिन्नस्य विसर्गस्थेण उप रस्य योन्यस्य तु स इति तदर्थः।कस्कादिषुचेत्यस्यैवेति भावः। तत्फलमुक्तमिति पंचम्यंतपाठफलमप्युक्तमित्यर्थः। चोडप्यर्थोत्र सबध्यते षत्वतुकोरितिसूत्रभा इति शेष इति भावः। मूले त्त्विति। कौमुद्यां त्त्वित्यर्थः। तस्य फलस्येति। त षत्वाभाव[illegible]फलस्येर्थः। छांदसत्त्वादिति। लक्षस्य सघटितस्य छांदसत्वादि त्यर्थः। सिद्धत्त्वादितिशेषः।इदं चेणः ष इत्यस्यानुवृत्तिमभिप्रेत्य। वस्तुतस्तैव न क स्कादिषुचेत्यंतं तदनुवृत्तावप्यग्रे ऽनुवृत्तौ मानाभावदित्याह। छंदसीति। अदोषा येति। तन्निकृत्यां तेन सत्त्वमात्रविधानेष्टसिद्धेः षत्वापत्यभावाच्चेत्यर्थः। तथा न ज्ञापकोपयोगइति भावः। दिगिति। तदर्थस्तु पंचम्यंतत्वोचितम्। अत ए पदांतस्येत्यत्रक्तप्रकृतमिणः इति भाष्यं संगच्छते कः करदितिसूत्रे सकारादेश प्रतीकमुपादाय षत्वस्याप्युपलक्षणमेतत् तथाचादितिप्रतिषेध इति हरदत्तोपि किं च भवन्मते ष्यस्यासिद्धत्वेणः षइति प्राप्तवारणाय तस्यावश्यकत्वम्। अत तः सत्त्वे नैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्त्वाभावात्षष्ठंत्रतपक्षे वारणं दुष्करमिति। स्याप्राप्तेरिति। हरदत्तोक्तेरनुवादोयम्। हष्टेति। लोकादाविति भावः। साह संबंधस्येति। एकस्मिन्कार्ये प्रसिद्धपरस्परसापेक्षत्वरूपसंबंधस्येत्यर्थः। नियाम त्वमिति। युगपदेवोभयोस्तत् तेन नान्योन्याश्रय इति भावः। तदुक्तं हरिणा।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

योगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिंगंच शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः। सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति। एते संयोगादयो नानार्थशब्देषु शब्दार्थस्यानवच्छेदे संदेहे तदपाकरणद्वारा विशेषस्मृतिहेतवो निर्णयहेतव इत्यर्थः। उपस्थितानामनेकेषामेकतरमात्रार्थतात्पर्यनिर्णयद्वारा तन्मात्रार्थविषयकान्वयबोधजनका एतइति भावः। एतेषामर्था लक्ष्याणि चान्यत्र स्पष्टानि। नचैषामिति। न तु सुजंतहिरादीनां इत्यर्थः। दृष्टापचारइति। अनियतार्थकः कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः। तदाह। वर्जने इति। चावर्जनेचेति। लक्षणादावित्यर्थः। अनर्थकस्यापि तस्य सत्वाद्द्वितोयकोटिप्रदर्शनायैवमुक्तम्। अस्य च कर्मप्रवचनीय इत्यत्रान्वयः। अपशब्दइति। अपेति शब्द इत्यर्थः। नार्थः। प्रयोजनम्। दृष्टांतेन सजातीयानां सहायत्वलाभेप्येकशेषणाच्च बाधादाह। सदृशानामिवेति। दृष्टांतोपि संगत एवेवंसतोति भावः। नन्वेवमप्यन्यद्रुक्तमन्यद्दांतमिति न्यायापत्तिरत आह। परिभाषायामिति। ग्रहणमिति। सदृशयोरेव प्रायेण सहचरणदर्शनादिति भावः। नन्वेवमपि मूले साहचर्यपदोल्लेखेन तदसंगतिरेव तस्योक्तसंबंधार्थकत्वादत आह। सहेति। नन्वेवं रामलक्ष्मणावित्यादौ साचर्यसत्वेपि सादृश्याभावादभिधानियमनं न स्यादतआह। सदृशयोरेवेति। सदृशार्थयोः शब्दयोरेवेत्यर्थः।चो हेतौ। यतस्तयोस्तथेतिद्वंद्वेन सहप्रयोग इत्युत्सर्गोतोचापि तदेव तन्नियामकमित्यर्थः।दिगिति। तदर्थस्तु अत एवोक्तकारिकाव्याख्यावसरे पंचम्यपाङ्परिभिरिति साहचर्ये उदाहृतं हेलाराजादिभिः वर्जनार्थाय साहचर्यात्तदर्थस्यैव परेः कर्मप्रवचनीयस्य ग्रहणमिति चोक्तं संज्ञोपसर्जनानुकरणव्यावृत्तिस्तु गौणमुख्येति न्यायेन तन्मूलकाभिव्यक्तेति न्यायेन च बोध्येति। ननु व्युत्पत्तिपक्षे मूलोक्तहेत्वोः संभवेपि सिद्धांताव्युत्पतिमात्रे इसुसोरित्यस्य प्राप्तिः सुवचात आह। प्रतिपदोक्तेति। अत्र सेःपृथगुपात्तत्वे नास्यसो लाक्षणिकत्वादिति भावः। भाष्येति। प्रकृतसूत्रायनेयोतिसूत्रभाष्येत्यर्थः। नात्राव्युत्पत्तोति। चतुःशब्दे शास्त्रेवेत्यर्थः। अत एव कंसग्रहणंसफलमिति भावः। कारणेति। न शंक्यमित्यत्र हेतुरयं सामान्येनोक्तेप्यर्थे विशिष्यसाधकमाह। अतएवेति। आदिना चतुष्पादोगर्भिण्यत्यादिसंग्रहः। अत एव चतुष्पंचाशदित्यस्य सिद्धिः। एतेन मूलोक्तं नित्यं ष इति चिंत्यम्। नितमिति। चतु पंचाशदित्यत्रापि परममूलोक्तप्रयोगी षत्वापत्तेः। यदर्थं वैयधिकरण्यांगीकारावश्यकत्वेनात्र कस्कादेराकृतिगणत्वात्षत्वमिति दंडग्रन्थमपास्तम्। इर्थ इत्यतीति। द्वितोयप्रतीकमिदं व्यपेक्षायां नित्यार्थश्चेति परममूलं व्याख्यादर्शानुसारेण। त-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

न्मते व्यपेक्षायां तेन सिद्धेः। सिद्धांतव्याख्याने तु तदप्राप्तिरेवेति तत्र विको
व। इदंच पक्षद्वयेपि बोध्यम्। तदाह। अत्रत्यमिति। अयं पाठस्तादृशान्वय
तात्पर्यग्राहक इत्येवंरूपमित्यर्थः। इदुदुपधेति सूत्रे स्पष्टीकृतमेतत्। नन्वयः
वेतोति प्रतीकं धृत्वा नत्वयसो विकार इत्युक्त्या तथाविग्रहो नत्वेवमिति
यते तदयुक्तं हल्वसगतरेतेन तत्प्रतीकं धृत्वायसोविकार इति तु
तेन ङीष्प्रसंगादिति रत्नाकरोक्तमपास्तमत आह। आवंतेति। पर
कुशेति विशेष्यबोधकस्तौत्रानुदितावंतप्रयोगेत्यर्थः। कुशशब्दात्तथाविव
तेन ङीष् विधरिति भावः। एवं च विशेषणप्रतीकं धृत्वा वि
तिपादनं कृतमिति फलितम्। कुशेतीति धृत्वा तथा वक्तव्ये एवमु
एवोक्तविग्रहसङ्गतिरिति ध्वनयितुमिति बोध्यम्। स्फुटेति। एतेन व्यर्थोयं
त्यपास्तम्। इतिविसर्गसन्धिः। अपिस्तदन्यसमुच्चायकः। सङ्गच्छतइति
न्यथा तत्रापि निषेधापत्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। तस्या अतिरिक्त
भ्युपेत्य मूले स हेतुरुक्तः। वस्तुतस्तदेव न लाघवात् मानाभावात्फलाभा
त्याशयेन हेत्वन्तरं तत्रैवाह। अस्येति। ग्रहणवतेति। निषेधस्येत्यर्थः। ए
शे पि। इतिनिषेधेति। इतिवार्त्तिकस्थप्रत्ययांशे तन्निषेधेत्यर्थः। युक्तत्वा
अक्लृप्तकल्पनातः क्लृप्तकल्पनायां लाघवात्। एवं च शङ्कोत्थितिरेव नेति भा
ननु फलाभावादावपि मानसत्वादतिरिक्तत्वं स्यादत आह। यत्विति। शा
मिति। तद्वृत्तिकारादिभिरुक्तमिति शेषः। तदुपपादयति। अन्येत्यादि वि
नेत्यन्तेन। अन्यथा, तत्परिभाषानङ्गीकारे। इत्यस्यैवेति। अन्यथा तेनैव
धात्तस्यावश्यकत्वेन तज्ज्ञापकत्वासंगतिरेव स्यादिति भावः। अत्र कल्पन
मूलमप्याह। अत एवेति। तस्य तदनतिरिक्तत्वादेवेत्यर्थः। अप्रत्याख्याने
वतेत्यस्य निर्मूलत्वापत्तेः। नच तत्सूत्रं मूलं त्वदुक्तपरिभाषया पूर्वशब्देनापत्ते
प्रत्याख्यातत्वे हेतुस्तु न युक्तः उक्तरीतेस्तद्ध्वनयन्नाह। फलाभावादिति।
केवलसूत्रशब्दादेष्ठगादिवारणं तत्फलमत आह। सूत्रां तादिति। इतिभाव
सूचितामरुचिमाह। नन्वित्यादिना। केवलत्वं द्वन्द्वविशेषणम्। इत्यर्थश्चेति।
वश्यिकेत्यस्यानुषंगः। तान्तेति तयोरित्यर्थः। आवश्यकमिति। तथा च चरि
तदिति भावः। भयाढ्यादाविति। कृतादिपदबहुव्रीहिणा तेन भयशब्दस्य समा
द्वन्द्व। तृतीयादिष्विति पाञ्चिकं पुंवत्वं तेन भयेषु कृञ आढ्यसुभगेतिसूत्रो
भयशब्दस्य ख्यादेशोपपपदस्य ग्रहणम्। तत्रोपात्तयोर्विशेषणत्वमनुवृत्तकर्म
शेष्यत्वानिति भयंकरोभयंकरः। आढ्यङ्करणा त्वाढ्यङ्करणमित्यादिसिद्धिः। क्षेमप्रि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ण्चेत्यत्र तु वैपरीत्यमिति भावः । विशेषणेति । अनुवृत्तस्य विशेषणत्वमुपात्तस्य विशेष्यत्वमित्युत्सर्गः । अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्व्यत्यासः प्रत्ययविधाविति निषेधस्यैतन्मात्रतात्पर्यकत्वं न स्वार्थे इति भावः । सूपपादमिति । तथा च सानैतदर्थेति भावः । विधावित्यादेरिति पाठः । तात्पर्यग्राहकस्येत्यत्राभेदेनान्वेति इति केचित् । वस्तुतस्तु इत्यादीनामिति । पाठेति वेदाः प्रमाणमितिवदभेदान्वयसम्भवान्न क्षतिरिति बोध्यम् । तात्पर्यग्राहकत्वस्येति पाठे तु नोक्तशंकापि इति बोध्यम् । आद्यपाठएवयुक्तः । अत एव बहुवचनासंगतिरपि नेति तत्वम् । आदिना सूत्रोक्तग्रहणवतेत्यस्य संग्रहः । विशेष्यत्वे इति । तस्यैच्छिकत्वेन व्यत्यासस्यापि सिद्धत्वादिति भावः । एतेन विशेष्यविशेषणभावयोर्यथेष्टत्वादेव सिद्धौ ज्ञापकानपेक्षत्वेन त्वदुक्तिवैयर्थ्यं सपूर्वाच्चेति सूत्रं मास्त्विति लाघवं चेति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् सूत्राशयवर्णने मास्त्वित्युक्तेरयुक्तत्वाच्च । तस्य, विशेष्यविशेषणभावस्य । एतावता सफलत्वमुपपाद्य समूलत्वमुपपादयति । नचास्यामित्यादिना । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यत्रेत्यर्थः । मान्योक्तं दोषमुद्धरति । नचेष्टेति । तथा पाठः, पृथक्पाठः । ज्ञापकपरेति । येन विधिरिति सूत्रस्थोक्तसमानाकारभाष्येत्यर्थः । एवं चाफलत्वात्तत्रानुवृत्तिर्नेति भावः।इदं चैकयोगनिर्दिष्टानामिति न्यायावलंबेनोक्तम् । एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोपीतिन्यायाश्रयणेन तेषामिष्टत्वेप्याह । एकेति । तत्रैव, सपूर्वादित्यंशएव । एकदेशान्वयोस्य प्राचामनुरोधेनैव ज्ञापकान्तरं सूचयन्नुक्तार्थं द्रढयति । व्यपदेशिवदिति । निषेधस्वीकारादिति । तदर्थकपरिभाषास्वीकारादेवेत्यर्थः । अपिः समुदितसमुच्चायकः । तद्वैयर्थ्यमिति । सूत्रवैयर्थ्यमित्यर्थः । एतेनासंख्यादेरिति विशेषणसामर्थ्यात्तत्र तत्प्रवृत्त्येष्टसिद्धावफलत्वेन सानैत्यपास्तम् । सूत्रवैयर्थ्यस्यैव सत्वात् । उक्तरीत्या मूलफलयोः सत्वेनावश्यकत्वाच्च । एवं च कौस्तुभादिग्रिचन्त्यएवेति भावः । खंडनक्रदायुक्तं दोषं खंडयति । दिवउदिति । चस्त्वर्थे । इतिभावइति । सूचितामरुचिं ध्वनयितुं मूलं पोषयति । येनेति । तादीति । सूत्रान्ताट्ठक् दशान्ताडइत्यादिसूत्रेत्यर्थः । आदिना पूर्वादिशब्दपरिग्रहः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । अन्यत्र सर्वत्र तस्य चेत्यादिनैव सिद्धेरिति भावः । तास्येतीति । व्यपदेशिवदिति निषेधस्येत्यर्थः । स्पष्टमिवाति । प्रत्ययविध्यन्यत्र तेषामभावादिति भावः । नन्वेवं पञ्चमइत्यादावपि प्रागुक्तरीत्या निषेधापत्त्या तद्वैयर्थ्यापत्तिरतस्तद्विषयताप्यस्य वाच्या। अतएवान्तादीत्यत्रान्तशब्दवदादिशब्दोपि तेन प्रयुक्तः । एवं च स न प्रभृत्यर्थकः पूर्वादिशब्दस्य तूपलक्षणत्वेन ग्रहणं बोध्यं । एवं च तत्कैयटात्तथा न लभ्यते

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

इतीदमयुक्तमत एवायं कैयटः । परिभाषेन्दुशेखरे सम्मतित्वेन , लि
तमाह । असमासे इति । अनयोः, मूलोक्तपरिभाषयोः । असमा
णप्रयोजनकथनावसरे आर्हादगोपुच्छेत्यत्र तदन्तविधौ पारमगोपु
मित्यत्र ठक्प्रतिषेधाट्ठञ् फलं इत्युक्त्वा तत्खंडके विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेध
मिति भाष्ये उक्ता । ध्वनिता च तत् कैयटे स्पष्टमुक्ताचेत्यर्थः । एतेन तयोः
न्यविषयत्वस्य सीरदेवेनान्यमतत्वेनोक्तत्वेन तदभिप्रायाप्रकाशोक्तिरिति मूल
न्त्यमिति खंडनकृदाद्युक्तमपास्तम् । एवं च मूले कैयटहरदत्तेति नारुचिबी
एतेनात्रारुचिबीजं तु पारमगोपुच्छिकं गौपुच्छिकमित्यादाविष्टप्रत्ययानाप
आर्हादगोपुच्छेत्यस्यपर्युदासतया प्रत्ययविधिविषयत्वात्प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित
षेधकत्वकल्पने तु स्फुटमेवगौरवमितिवदंतोमान्याः प्राचामनुरोधेन इति ध्व
म् । उक्तभाष्यादिविरोधापत्तेरियस्वग्रहणवतेत्यनुवृत्त्या यथा कथञ्चित् .ग्रहणव
तिपदिकेन सनेत्यर्थाङ्गीकारात्प्रातिपदिकग्रहणे एव न तु प्रातिपदिकाप्रातिप
ग्रहणे तेनोगितश्चेत्यत्र न दोष इति उगितश्चेति सूत्रे एव भाष्ये स्पष्टम् । उगि
प्रत्ययादिसाधारणत्वात्प्रातिपदिकादित्यस्यानुवृत्तावपि सूचे । तस्य स्वरूपेणानु
णार्थ तितद्भावः । यत्तु प्रत्यविधौत्यस्य प्रत्ययकर्मकविधौत्यथवत्प्रत्ययसंबंधिभाव
विधौत्यप्यर्थः । अत एव विधौ प्रतिषेधः । प्रतिषेधस्त्वायमित्येवोक्तं भाष्ये ।
प्रत्ययेत्यपि । अत एव च येनविधिरित्यत्र तथाकैयटेनोक्तमिति तन्न । एवमप
तद्वत्यतो नान्तादित्यत्रावैलक्षण्येनोक्तसिद्धांते तद्वत्तत्र तत्प्रवृत्तेर्दुर्वचत्वात् ।
पूर्वं , यथाश्रुतार्थेनावतरणमध्ये उक्तं तत् एवं च नांतादसंख्यादेरित्यादौ
ख्यादेरिति विशेषणवैयर्थ्यात् सूत्रवैयर्थ्याद्वा व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरितिबो
नदाह । द्विगिति । नन्वपेः सत्वेनादिर्व्यर्थोतआह । आदिनेति । गृह्यत
शेषः । एवं च अनयोरप्रवृत्त्या तयो र्द्वयोः फलद्वयमुक्तम् । अपिस्तु परमसजू
दिसमुच्चायक इति भावः । नस्यादिति । इष्टापत्तिस्तु न । उत्तरग्रंथविरोधा
रिति भावः । ननु रांतानुकरणपक्षे रांतत्वस्य प्रतिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थित
द्वार्तिकोक्तानामेव ग्रहणं स्यान्नान्येषामिष्टापत्तिस्तु प्राग्वन्न । किंचानुकार्यप्र
रत आह । कृतरुत्वेति । तंत्रेण कृतरुत्वानां तेषां द्विविधानामनुकरणमित्
एवं च कृतरुत्वावस्थान्वेषणे लाक्षणिकत्वाविशेषात् द्वयोर्ग्रहणं शास्त्राभ्यां
मान्यविशेषोल्लेखेन विधानेपि तत्करणोत्तरं तावन्मात्रान्वेषणेन शास्त्रान्वे
भावे न परिभाषानवतारात् वा शब्दएवार्थे इति भावः । लक्षणवशसंपन्नरां
करणमिति परमार्थः । एतेनाद्ये टीकाकृदवतरणोक्तदोषोत्थे तदवतरणकातद्व्या

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नावतरणोक्तदोष इति युक्तं चैतदित्यादिना। पक्षद्वयसमर्थनं चिंत्यमिति खण्डनम्। तद्रत्नाकरोक्तं तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्निति सूत्रविरोध इतिमंदोक्तं चापास्तम्। लोपे इति। यत्वासिध्येति भावः। एकेति। लौकिकेनेत्यर्थः। भोःशब्दत्वादिति-सूत्रे तस्य निमित्तत्वेनोक्तत्वादिति भावः। एतेन तस्य तत्त्वेपि सांतानुक्तभोःशब्दाभावेन तदनापत्त्या यथाश्रुतमूल संगत्याभंक्त्वा व्याख्यानानौचित्यमिति मंदोक्तमपास्तम्। उक्तयुक्तेः।सांतत्वस्य लक्ष्ये क्वाप्यभावाच्च। सांतत्वस्यसूत्रेऽनिमित्तत्वाच्च। तेषामिति। यत इत्यादिः।अभिधाने इति। आवश्यकत्वात्स्वीक्रियमाणे इति शेषः। तस्यानभिधानेपि भोराजन् इत्यादौनामुपलभ्यमानत्वाद्दोषतादवस्थ्येन तदभिधनेमानाभावादिति भावः।अपूर्वस्य च रोरिति।अशब्दपूर्वशब्दयोर्बहुव्रीहेः समानाधिकरणं तद्रु विशेषणं तत्पूर्वस्य रोश्चेत्यर्थः। एवं च मूले रोरित्यस्य प्रागपि संबंधःसूचितः। एतेनालोंत्यपरिभाषयांत्यस्येति वदंतो रत्नाकरदंडिप्रभृतयश्चिंत्या एवेति सूचितम्। मूले तु अंत्यस्यालइति तत्स्वरूपकथनं न तु परिभाषासंचार इति भावः। अत्र पक्षे मूलोक्तवाक्यभेदगौरावाद् गौरवांतरमाह। अत्रपक्षे-इति। कृतकृत्वानुकरणपक्षे इत्यर्थः। षष्ठ्या इति। ततः परस्यादित्यादिः। अन्यथा अपूर्वान्तद्वंद्वे एकषष्ठ्या क्वचित्सामानाधिकरण्येन क्वचिद्वैयधिकरण्येनान्वयो न लभ्येतेति भावः। तथा च पदचतुष्टयं फलितम्। सौत्रइति। एवंचसौत्रत्वस्यतुल्यत्वेपि वाक्यभेदोतिरिच्यतइति भावः। परममूलोक्तपक्षे तु अशब्दांतेन द्वंद्वे पूर्वशब्देन बहुव्रीहिरिति नेदं दोषद्वयमिति बोध्यम्। यथाश्रुतमूलाद्यसंगतिं ध्वनयितुं अवधेयपदसूचितमर्थं पूरयति। यदीत्यादि। तत्र, इटईटीत्यत्र। प्रकृतेत्विति। भोभगोइत्यत्र त्वित्यर्थः। वैषम्यम्। अलाश्रयणम्। नन्वनल्विधाविति सामान्योक्त्या कथमिदं वैषम्यमत आह। अनलिति। अलंशे स्थानिसंबंधस्योक्तार्थद्वयस्य च यथावश्यकत्वं तथा तत्रैव प्रतिपादितम्। ननु सिज्लोपे विशिष्टाश्रयणवद्यत्वेपि तथेत्यंतदंशे दृष्टांतेन वैषम्याभावोत आह। अत्रेति। देवाः संतोत्यत्रेत्यर्थः। एवंचेत्यादिः। दुर्लभमिति। तथा च तत्साहचर्यमकिंत्करमिति भावः।अहन् हरामित्यादौ पदत्वं तु एकदेशेतिन्यायेन सवेसर्वपदेतिन्यायेनवा स्थानिन इवादेशस्याप्यर्थवत्वमिति तत्रायतात्पर्यम्।अत एव स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति दधिमध्वित्यादितस्तदर्थबोध इत्यनागमकानां सागमका आदेशा इति सिद्धांतस्तेस्तु रित्यादौ तु कल्पनं च संगच्छते। अन्यथा उरित्येव सिद्धं एवं च तत्र स्थानिनोर्थवत्त्वेपि लोपस्याभावरूपत्वादनर्थकत्वेन तत्कल्पनं युक्तमेव। अत एव दीर्घाहो निदाघेत्यादौ हल्ङ्यादिलोपेन रेफः।न च तयो-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्तिङंतत्वसुबंतत्वयोस्तत्प्रयुक्तपदत्वस्य वा तत्र पक्षे तेनाश्रयणे व्यूढोरस्को न
द्योः पंथा इत्यादिमूर्द्धाभिषिक्तलक्ष्येष्वप्येवं विसर्गांतनिष्ठाङंतत्वादेस्तत्प्रयुक्त
त्वादेर्वातिदेशसंभवेनाल्विधित्वोच्छेदइति वाच्यम् । अत्र भावरूपादेशेन तत्
वैलक्षण्यात् । आद्येडन्तत्वस्य तत्र सत्वेपि तत्वेनानिमित्तत्वेनोपजीव्यत्वाच्क्रौत
स्थान्यादशभावात्यागेनाट्त्वातिदेशेन णत्वप्राप्त्या तत्प्रसिद्धेः । अन्यत्र तु स्थानि
नामर्थवतामुल्लेखेनैव निर्वाहे तथास्थान्यादेशभावकल्पने मानाभावेन दाम्नः व
चेत्यादाविव तत्प्रसिद्धेः । कार्यशब्देन निमित्तरूपकार्यस्यैव ग्रहणाच्च । अशास्
विधेयत्वेन हलंतत्वादेरनतिदेशाच्च । सर्वत्र तावतापि विशेषणतया लाश्रयत
त्वस्य निर्बाधत्वाच्च । लिहेदुहेइत्यादावपि लोकन्यायेन निर्वाहः । सौचस्य टि
त्वस्य स्थानितावच्छेदकत्वाच्च । यत्तु मंदः पचंतीत्यादौ स्थान्यलकारवृत्तिप्रत्यय
त्वस्य तद्वृत्तेर्लभ्यापत्या झोंत इति न स्यात् । मंडयंत इत्यादौ झच्प्रत्यये तच्चा
रितार्थ्यात् । स्थानिवत्वेन दत्वाद्यत्वापत्तेरिति व्याख्येयमनोरमदिसकलग्रंथविरो
धश्चेति । तन्न । तदधिकारपाठेनैव प्रत्ययत्वसिद्ध्या तदनुपयोगात् । तथा मूल
ग्रंथानुपलंभाच्च । तत्खंडनायैवास्योपयोगाच्चेति दिक् । शास्त्रीयन्यायादेवापीप
चन्नलुनन्नित्यादावुपदेशिवद्वचनेनांतरंगत्वादंत्यादेशे स्थानिवत्वेन परस्मैपदत्वा
दितोलोपे एकदेशेतिन्यायेन उक्तरीत्या वाभ्भित्वादनांगत्वेन व्याप्यनिमित्तवात्
नांतरंगत्वादातोलोपात्प्राक् प्राप्तौ जुस् पंचमीसमासाश्रयणाद्वात्वधिकाच्च नेति
भाष्यादिसंगतिः । तत्रत्यकैयटस्तु चिंत्य एवेति स्पष्टमुद्द्योते । सौचस्यैव स्थानि
तावच्छेदकत्वमित्यत्रत्यैवेन स्रौतस्थले तन्न्यूनव्यावृत्तिर्न तु ततोधिकस्येति नत
द्विरोधः । अत एव मार्थितिकाःइत्यादावपि ठत्वादि आदेशे सुलभमिति नतद्
भाष्यविरोधः । न चैवमपि हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घादित्यस्य ङ्याब्ग्रहणेदीर्घ इति
वार्त्तिकस्य च वैयर्थ्यं गंगोरित्याद्यनभिधानपरोद्द्योतासंगतिस्तद्भाष्यविरोधश्चे
ति वाच्यम् । स्त्रीप्रत्ययत्वस्य सानुबंधकनिष्ठत्वेन परादिवत्वेन सवर्णदीर्घनिष्ठ
स्याप्त्वस्या ह्रस्वे सौलभ्यात् । अत एव गोटाङ्ग्रहणमितिवार्त्तिकोक्तिः स्त्रियामिति
प्रकृत्यविहितानां ग्रहणमिति भाष्योक्तिश्च संगच्छते । नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्था
श्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चेत्यादिभाष्यादिविरोध इति वाच्यम् । पचः प
रेतिस्थानिवद्भावाश्रयकत्वेनादोषादिति सर्वमनवद्यम् । स्पष्टं चेदमिति । तत्र
शपदं व्यर्थमन्यत्राभावात् । ननु चायमस्ति छंदःसु पयःसु किं पुनः कारणं स
प्पर एवोदाह्रियते न पुनरयं वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति अस्त्यत्र विशेषः विसर्जनीये
कृते न भविष्यति इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति छंदःस्वित्यादौ स्था

निवद्भावात्प्राप्नोति ननु चेहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति वृचस्तत्रेति । अनल्विधौ स्थानिवद्भाव ।अथायमल्विधिः स्यात् शक्यमशुग्रहणमवक्तुम् । वाढं शक्यं अल्विधिस्तर्हि भविष्यति । कथमिदमस्तिरोरीति । ततः खरवसानयोर्विसर्जनीयः र इत्येव ततो रोः सुपि विसर्जनीयः र इत्येव उत्तरार्थं तर्हि तत्कर्त्तव्यं हलिसर्वेषां भशि हलि यथा स्यात् इह माभूत् वृचवयतेरप्रत्ययः वृचव् करोतीत्युक्तम् । यदि तु तथार्थो नेष्टस्तर्हि यत्वविधौ विशिष्टरूपाश्रयणेनाविशेषाच्छंदःस्वित्यतो वृचस्तत्रेत्यत्र सविस्तरं विशेषप्रतिपादनं भाष्योक्तमसंगतं स्यात् । न चोत्तरार्थं तर्हीत्यादिभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात्सर्वं तथैवास्तामिति वाच्यम् । तत्र विरुद्धभाष्यांतरोपलंभन तात्रनाप्यनिर्वाहेण च तावदंशे तथात्वकल्पनेपि सर्वत्र तत्वकल्पने मानाभावात् । एतेनोक्तार्थे मानाभावः । न चोक्तभाष्यं मानं, तस्यान्याशयकत्वादित्युक्तोक्तभाष्यं संलिख्यास्मादनल्विधावित्यस्य स्थान्यलाश्रितादेशे न स्थानिवदित्यर्थोभिमतः । एवं च विशेषोपपत्तिः यदि तु तत्रापि र इत्यनुवर्त्तते तदा साम्यं परं त्वात्रार्थे पचंतीत्यादौ दोषसद्भावात्तर्हीत्यनेनारुचिः सूचिता । एवं चानल्विधाविति मूलोक्तं सामान्यमेव साधु । एवंचाशुपदमिहार्थमपि । किं चांतरंगपरिभाषया यत्वं स्यात् इदानीमस्यापरनिमित्तकत्वात् । अनंतराः संयोग इत्यादिनिर्देशाद्वारणे तु उत्तरार्थमेव तत् । एवं चार्थद्वयकथनमफलमिति मंदोक्तमपास्तम् । मिथोविरुद्धत्वाच्च । विशेषस्य मदुक्तरीत्यैवोक्तेश्च । स्थान्यल्पदाभ्यामादेशपदासंबंधेन त्वदुक्तार्थस्यालाभाच्च । त्वदुक्तदोषाभावस्योक्तत्वेनारुच्यभावाच्च । सामान्योक्तेर्मनोरमायामेव खण्डितत्वाच्च । त्रैपादिके तदप्रवृत्तेश्च । अर्थद्वयसाफल्यस्य प्रागुक्तत्वाच्चेति दिक् । भाष्यरीत्यैव समाधत्ते । तद्देति । देवाः सन्तीत्यतो वैलक्षण्यमाह । तत्र हीति । ननु तस्य नियामकत्वेन निवृत्तिमात्रतात्पर्यकत्वमत आह । नियमेति । चस्त्वर्थे एवेन पक्षान्तरव्यावृत्तिः । खण्डनकृदाद्युक्तं दोषमुद्धरन्नशिमभाष्यरीतिमाह । यदि त्विति । उत्तरार्थमिति । हलिसर्वेषामित्ये तदर्थमित्यर्थः । अवधेयमिति । मूलोक्तावधेयपदसूचितमेतावदवधेयमित्यर्थः । अनेन सूचितसिद्धान्तरूपवक्तव्यांशस्त्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । सूत्रभ्रमव्युदासायाह । चादीति । ननु मतुवसोरित्यत्रत्यस्यैषां त्रयाणामन्तस्य रुः सम्बुद्धौ नानर्थकइति निषेधाद्वस्येति वाच्ये ऽवस्येति वचनाच्च निर्दिश्यमानेतिन्यायेनावस्योदित्यर्थकस्य वार्त्तिकस्याभावे कथन्तत्कार्यंतच्छब्दसिद्धिस्तत्र उश्च वस्येति तु नोक्तंतदसिद्धत्रा गुणप्राप्त्या रूपासिद्धेरत आह । भोइत्यादीति । ननु तथाप्यामन्त्रितकार्यासिद्धिरत आह । निपातानामपीति । सम्बोधनेति । सम्बोधनविभक्त्यं क-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वचनान्तत्वेनेत्यर्थः । एवं च नासंख्यत्वोक्तिविरोध इति भावः । ननु तथाप्य लाघवसिद्धिरत आह । भवदादीति। भवदादियोगे इत्यत्रेत्यर्थः। तेषामपरिगणनादिति भावः । आदिना ततो भोऽइत्यादिसंग्रहः । साधारणानामिति । सर्वलिङ्गसर्ववचनविषयनिपातानामित्यर्थः । वार्त्तिकोक्तानामेवाङ्गीकारे इति भावः । हरिहराविहत्यस्य द्विवचनान्ततया भवच्छब्देनातथात्वादन्वयासम्भवादसिद्धिः स्पष्टैवेति तदुपेक्ष्याह । भोविद्वदिति । विभक्ताविति। तथा च वार्त्तिके ङ्यन्ताग्रहणाद्गङ्गासामानाधिकरण्यात् ङ्यन्ते तत्र तदप्रवृत्तिरिति भावः । ननु तथापि स्वैरिणीत्यादिवन्ङीपः प्राग्भागमादाय सिद्धिरत आह । ङीपेति । ननु सम्बुद्धावित्यस्याविशेषणत्वेन यथैकवर्णव्यवधाने जायते तथा वर्णद्वयव्यवधानेपि स्यादत आह भवतइति । प्रत्ययस्य प्रकृत्यंशउत्थिताकाङ्क्षत्वेन तद्विशेषणत्वस्यैवौचित्यात्।अत एव येनने तिसमाधिरत्र नादृत इति भावः । भावेन चेति पाठः । तदभावेनेष्टत्वात्तद्ग्रहणेपि; तकारश्रवणापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । एवव्यवच्छेद्यं मूले आह । सु:पाडिति । इतोपि इदुदुपधेत्यत्रत्यं मूलमसङ्गतमिति बोध्यम् अस्यान्यथेत्यादिरित्युचितम् । अन्यथोभयाङ्गीकारे वार्तिकोक्तमात्राङ्गीकारे च ग्रन्थासङ्गतेरित्याशयेनाह । निपातेति । अयं । भो:शब्दः । तत्र प्रमाणमाह । अत एवेति । अस्य तत्तुल्यार्थकत्वादेवेत्यर्थः । ननु शब्दत एव विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वेन भाष्याद्युपपत्त्या कथमितः समानार्थत्वलाभोत आह विभक्त्यन्तेति । अर्थतश्चेति । विनिगमनाविरहादिति भावः । अत एवास्तिमानित्यादौ सत्ताकर्त्तृत्वेनैव धनबोधादस्ति कथञ्चिदर्थतः साम्यमित्यस्तीत्यस्य स्वरादिष्वप्रामाणिकः पाठः इति मतुप्सूत्रकैयटादिकं सङ्गच्छते । तदाह । अन्येति । ननु तथापि वार्तिकसिद्धेति तदुक्त्या तदभावे तदसङ्गतिरेवात आह किंच व्यतीति । समुच्चित्यद्योतकतापत्ते इति भावः। अरुचेरित्ति। चत्वादिसिद्धिस्तूक्तैवेति भावः। वार्त्तिकस्य फलत्रयमेवेतिमत्वा तदन्यथासिद्ध्या तत्खण्डनं तैःकृतमिति तावदेव तत्र लिखितम् । मूलकृता तु मिश्रतया दोषा उक्ता इत्यपूर्वदोषोद्धारमात्रेण तृतीयदोषप्रतीकधारणेन स दोषो विना प्रयासं मध्ये एव गलित इति तात्पर्यम् । नन्वयमपि दोषः प्रागुद्धृतोत आह । इदं चेति । सम्बोधने प्रथमेति । प्रातिपदिकार्थेति सूत्रेण सम्बोधने चेत्यनेन वेति भावः । सामन्त्रितमिति सूत्रे स्पष्टतरमेतत् । सिद्धिरिति । फलमित्यस्यानुषङ्गो नत्विदं चेत्यस्येति भावः । निपातयोरिति । भगोहरिहरावित्याद्यर्थमावश्यकत्वं तयोरिति भावः तुना सूचितं तौ नस्त एवेतीत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । मानाभावेनेति । भग

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वत्वादिप्रकारेणैव ततो बोधादिति भावः। तयोर्न तावन्मात्रं फलं किं त्वन्यदप्य-यिमं मूलोक्तं सर्वं तयोरेवेत्युदाहरणव्याजेनाह। भगो इत्यादि। आमित्यङ्गीकारे। यद्यप्यत्राप्यविद्यमानवत्वं भगो इत्यस्य प्राप्तं पूर्ववदिति आममाश्रित्यप्राप्तामर्न्त्र-तनिघातस्याम एकांतरमित्यनेन निषेधो न प्राप्नोति तथापि नामन्त्रिते समानाधि-करणे इति निषेधान्नाविद्यमानवत्व निपातस्तु वास्त्येव तदाहैकान्तरतीति। तथा च निघातनिषेध इति भावः। धनेन भगोइति। तत्करणकैश्वर्यवानित्यर्थः। मत्वर्थसत्तायां धनस्य करणत्वेनान्वय इति भावः। सूचितमित्यस्य साध्वे-वेतीत्यत्रान्वयः। तौ। निपातौ। न प्रामाणिकाविति। भोशब्दस्येव तयोः कोशे नुक्तत्वादिति भावः। एतेन तथा प्रकाशकृत्सिद्धान्तोक्तिरयुक्तेति सूचितम्। अत्र मुख्यं मानमाह। अत एवेति। अतस्तत्वादेवेत्यर्थः। अस्यैवेति। भोःशब्द-घटितानेकप्रागुक्तप्रयोगस्येत्यर्थः। एवेन तदघटितव्यावृत्तिः। इत्येवोक्तमिति। न-त्वव्ययान्ये ते शब्दा इत्युक्तमिति भावः। आदिना भगो गगे इत्यादिसंग्रहः। तदि-ति। प्रकाशोक्तमित्यर्थः। स्पष्टत्वादिति। एवं च कथं चिन्नाथात्तथा लभ्यते इति प्र-काशो युक्त एवेति खंडनकृदाद्युक्तमयुक्तमिति भावः। ननु सूत्रकरणसमये वा-र्त्तिककृदाद्यसत्वे नोभयानुवादस्यैवासंभावितत्वेनाशंकासमाधिश्चायुक्तेति आह। वार्तिकेति। शकंध्वादित्वात्कुलटाशब्दस्य सिद्धेः तथा चैकदेशानुमत्या वार्तिका-नामपूर्वत्वाभावबोधनद्वारा तत्साध्यप्रयोगाणां साधुत्वं सूत्रकृतैव ज्ञापितमिति भावः। यद्यपि महाव्याहृतिग्रहणाभावे प्राप्तस्य क्विबंतपृथ्वीवाचकभूप्रकृतिकष-ष्ठ्यंतस्य ग्रहणमुत भुवरित्यंतरिक्षमिति श्रुत्युक्तांतमहाव्याहृतेरिति संदेहस्य तथा निवृत्तौ तद्ग्रहणार्थं सत्तदनित्यत्वं गमयति तथापि तावता प्रकृते किमत आह। एवंचानित्यत्वादिति। तथा हरदत्तोक्तौ चेत्यर्थः। ननु तस्य समूलत्वे प्रकारद्व-याश्रयणं तदेव नेत्यत आह। विभाषेति। वार्त्तिकेइति। तद्व्याख्यानावसरे इत्य-र्थः। असिध्येति। इत्याद्यसिध्येत्यर्थः। शंकायामिति। भगवदुक्तेनेति शेषः। यत्तु खं-डनकृत् अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयातिव्याप्तिः स्वयं समाहितत्वेन नचैवमिति शंकाया एवानुत्थानं अत एव साहचर्याश्रयणमपि निष्फलं साहचर्येणैवेष्टसाधने त्वनतिप्र-संगात्प्राक् तदापादनासंगतिरिति। तन्नेति ध्वनयितुं व्याचष्टे। तेन चेति। सा-हचर्येणापीत्यर्थः। अर्थवत्वं च द्वयोरेवेत्याशयेन तयोरुक्तिर्मूले इति भावः। नन्वे-वं तयैवेष्टसिद्धावियं निष्फलेत्यत आह। अर्थवदिति। अत एव व्याचष्टे ऽनर्थका-नामिति। नन्वेवं मूलकृता सैव कुतो नोक्तेयं किमित्युक्ता ऽत आह। सांतेति। प्रा-चामनुरोधेनेदम्। प्रसिद्धेरिति। गौणमुख्यन्यायेनेति भावः। भोशब्दादीनामिवेति।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

एवेन प्रभोरित्याद्येकदेशव्यावृत्तिः । तथा चौकारांतानुकरणपक्षाश्रयकीयं श
इति तत्पक्षे साहचर्योक्तिरुचितैवेति भावः। नन्वेमपि सिद्धांतानिर्णयोत आह। स
वेदमिति। रांतानामेवेति । लव्रणवशसंपन्नरांतावस्थानामित्यर्थः । एवं च र
क्षणिकत्वाविशेषादुभयेषां ग्रहणं प्रभोरित्याद्यंकदेशानां त्वनर्थकत्वान्न । एवेन सं
तौकारांतपक्षयोर्व्यावृत्तिः । न्याय्य एवेतीति। ननु सौत्रः अनेनौकारांतानुकर
शास्त्रबाधे मानाभावाल्लाघवाच्च संधिरेव न्याय्य इति सूचितम्। भाष्यस्वरस इ
ति। एवं चागत्या वाक्यभेदसौत्रषष्ठीलुक्स्वीकारः। एतेनोक्तदोषद्वयभियौका
तानुकरणपक्ष एव समीचीन इति रत्नाकरोक्तमपास्तमिति भावः। अन्यपदार्थ
बंधोत्तरं वर्त्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षया तयोः साधुत्वं ध्वनयितुमाह । लघुतरेति
श्रिखो ध्वस्त इतिवदुपपत्तिर्बोध्या। भाष्येइति। तच्चोक्तं प्राक्। हरदत्तादय इत्या
दिना प्रसाद्ककृदादिसंग्रहः । यत्तु प्रकाशकृन्मान्यरत्नाकरादयः अनभिधाने ई
नाभावात्तत्र लोपे इष्टापत्तिः अशि हलीति व्याख्याय वृक्षव्करोतीत्यादौ न दो
इति भाष्यकृदुक्तिविरोधाच्च। न पदान्तइति भाष्यस्यान्यतात्पर्यकत्वाच्च। तस्मा
कारानुवृत्त्या तल्लोपो भवत्येव । मूलकृताप्याहुरित्यनेनेयमेवारुचिः सूचिते
तन्न। हरदत्ताद्याशयानवबोधात्। तद् ध्वनयन्ननभिधानादिति। तदुक्तेरर्थमा
वकारेति। अनवगतेरिति। आनुपूर्वीज्ञानस्यासत्तिविधया शाब्दबोधहेतुत्वेन त
द्वारणेन तदर्थबोधस्य लोके ऽदृष्टत्वादित्यर्थः। शास्त्रस्यानिष्टाजनकत्वादितिभा
पूर्वग्रंथविरोधं परिहरति। एवंचेति। अत्रैवं रीत्या लोपाभावे चेत्यर्थः। तत ए
अनवगतेरेव। भाष्यविरोधं निराचष्टे। भाष्यमपीति। इदं च तत् प्रयोगसत्त्वा
भ्युपेत्य वस्तुतस्तदेव न मानसत्वादित्याह। नपदांता इति । प्रतिपादितमे
धस्तात्। एवं च हरदत्तोक्तमपि चिंत्यमेवेति भावः। अनंतरसूत्रद्वयभ्रमनिर
आह। दृढ इति। द्रष्टव्यमितीतीति। प्रक्रियोक्तं दृढ इति साधयितुं प्रसादी
रियम्। उभयोरपीत्यादिप्रकाशोक्त्यनुवादस्यासिद्धांततां ध्वनयितुमाह । त्वद
लंबेति। एवं च भाष्यविरोधे इष्टापत्तावप्युपजीव्यविरोधस्तव दुष्परिहर इति भा
वः। ननु वामनेन तथोक्तावपि प्रक्रियाकृदनुक्तत्वेन मम नेष्टमतः प्रसादोपरि
षांतरमाह। किं चेति। अलमिति। तदर्थस्तु सर्वावलंबभूतेन दृढः स्थूलेति स
भाष्येण विरोधः। योगविभागस्यागमशास्त्रानित्यत्वस्य चाप्रामाण्यं चेति। नन्
रशास्त्रस्य सत्वेन कथमभावोत आह । आहार्याभावेति । शास्त्रप्रामाण्या
भावः। बाधकालिकेच्छाजन्यत्वात्तस्याहार्यत्वं लोकवैलक्षण्येप्युक्तहेतोरेवाने
ष्टांगीकारान्मनोरथसिद्धिः। इतिभाव इति। वस्तुतो विहितशब्दयोगे पंचम्या

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वेन हस्त्वेन च शंकैवायुक्ता एवं चानंतर इत्यध्याहृत्य तयोरनंतर इति व्या-
ख्यानमेवोचितम् । यथा चात्र नातिप्रसंगस्तथा स्पष्टमस्मिमालायाम् । गौणे तु
इष्टापत्तिः तत्र त्यदाद्यत्वाभावेन हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वात्।अत एवारुचिबोधकं
तुइयमुक्तं मूले । अत एव चेति भाव इत्युक्तं टीकायामिति बोध्यम्।पादमितीति।
हृत्येति शेषः।पूर्वरूपस्येति । अवादेशस्यचेत्यपि बोध्यम् । न पादेति। तथा चात
त्वेत्यादिमूलासंगतिरिति भावः । सोयमिति । अन्यथा शतधारोऽयमिति वद-
यादवयादित्यनेन प्रकृतिभावापत्तिरिति भावः ।प्रातिशाख्येनेति।न च सोयमा-
ादित्यस्य तत्र पाठेऽप्यस्यापाठात्सूत्राभावाच्च कथमेतदिति वाच्यम्। तथाभीष्टत्वे
ातिशाख्योक्तेतिशब्देनास्यसं ग्रहात् पठनीयत्वाद्वा न दोष इत्याशयात्। अत
व प्रातिशाख्यानुरोधेनास्याचाप्रवृत्तिरिति मूले उत्तरत्र स्पष्टत्वादिति मा-
ष्योक्तिः संगच्छते। यत्तु यत्तुखंडनकृद्दंडादयः सोहमाजन्मेत्यादिसिद्ध्यर्थमवधार-
परतया व्याख्यानेसास्माअरमित्यादौ सुलोपानापत्तिः बहुलग्रहणानुवृत्त्या तदु
पादने तु सोहमाजन्मेत्याद्येतयोपपाद्यतां किमवधारणेनेति। तन्न छंदस्यभावदर्श-
ेन लक्षणानां क्वाचित्कत्वकल्पनायाः क्वाप्यदृष्टत्वात्। लोके लोपे सत्येव पादपूर-
े लोपो नान्यत्रेत्येवंनियतशास्त्रार्थनियमस्यावश्यकत्वाच्चेति मान्यास्तत्प्राचाम-
रोधेन। चतुर्विधं बाहुलकमित्यभियुक्तोक्त्या बाहुलकस्थले तथार्थांगीकारात्
ादस्य द्विविधस्याप्यत्र ग्रहणेनाविशेषाच्च । नियतशास्त्रार्थत्वस्यापि मन्मते
ेदेश्च । तद्दूषयन्नाह । एवंचेति । बहुलग्रहणेनोक्तप्रयोगसाधने चेत्यर्थः । ता-
ायमित्यत्रान्वयः । अपिरवधारणसमुच्चायकः। यद्वा सजन्मेत्यादावित्यग्रे योज्यः ।
ेरिति । लोपाभावसिद्धेरित्यर्थः । तात्पर्यमिति। अत एवेत्यादिवदतो मूलकृत
ि भावः । एवं च तथा परममूल प्राचामनुसारेण । अत एवारुचिसूचकस्तु
ोक्तो ऽवधारणं त्वितोति तात्पर्यम्। इति स्वादिसंधिः। इति श्रीमत्पायगुंडोपा-
महादेवसुतवैद्यनाथकृते भावप्रकाशे लघुशब्देन्दुव्याख्याने पंचसंधि-
करणं परिपूर्णम् ।

ीगणेशायनमः। मूले तद्धितांतस्येति कृद्ग्रहणं तु लिङादावधातुरिति निषेधबा
र्थम् । न च लिह क्विबित्यत्रप्रवृत्तसंज्ञाया एकदेशेति न्यायेन तत्र सौलभ्यमिति
च्यम् । फलाभावेन तत्रैवाप्रवृत्तेः। परत्वादंतरंगत्वान्नित्यत्वाच्चापृक्तलोपस्य प्राक्
त्तेश्च । अत एव कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थमिति भाष्ये । तद्धितग्रहणमत्र नि-
ार्थं कृद्ग्रहणं तु प्रतिषिद्धार्थं भिद्च्छिदिति अत्र ह्यधातुरिति निषेधप्रसंग इत्यत्रैव
ष्ट इति मान्याः । परे तु मूलमुपलक्षणं यथोद्देशे त्वदुक्तरीत्येष्टसिध्या तस्यापि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

व्यर्थत्वात् इरियानित्यादेः पक्षद्वये सिद्धांते सिद्धावप्यत्र मते तल्लक्ष्यानुरोधेन त
वात्रापि यथोद्देशस्यैवाश्रयणात्। एतेन कार्यकाले दोष इत्यपास्तंतम् तद्धिताशि
तथात्वापत्तेश्च: आरोपितप्रशस्तार्थकत्वं तु क्विब्लोपे च समं परत्वादिकमपि
वंचम्। अधातुग्रहणप्रत्याख्यानेन यौगपद्यासंभवाभावात्। त्रिष्वपि तदसंभवस्
बीजत्वात् संज्ञातुल्यनिमित्तकत्वेन तस्यानंतरंगत्वाच्च संज्ञाया अपि यस्य च लक्ष
णांतरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति न्यायेनाधातुग्रहणप्रत्याख्यानेन
नित्यत्वाच्च। आकडारीयत्वाभावेन चेत्वादिसमप्रवृत्तौ तदप्रवृत्तेश्च। अत एव
प्रत्यय इति सुत्यजम्। इह कस्मान्न भवति काण्डे कुडे इति। कृत्तद्धितग्रहणं नि
यमार्थं भविष्यतीति भाष्यं संगच्छते। धातोः प्रत्ययांतस्य चेत् कृत्तद्धितांतस्यैवे
नियमेनाप्रत्ययपदं प्रत्याचक्षाणेनाधातुग्रहणप्रत्याख्यानमपिध्वनितं तद्धितस्य
धाद्वात्वंशेऽ संबंधः कृदंशस्य तूभयत्रेति न कोपि दोष इति तदाकूतम्। एवं
प्रागुक्तात्रत्यकैयटश्चिंत्य एव। किं च कृद्ग्रहणस्य विध्यर्थत्वे मध्येपवादन्यायेन
धातोरित्यस्यैव प्रतिप्रसवः स्यान्न प्रत्ययांतस्य चेत्तद्धितांतस्यैवेति नियमस्य त
च पाचककारकादौ तत्वानापत्तिः। अथानंतरेति येननेति च न्याययोः प्रसरस्
वैपरीत्यापत्या त्वदुक्तार्थचतिरेव। न च परत्वात्तस्यापि बाधः। निषेधाश्च बलीय
इति न्यायविरोधापत्तेः। अथ बाध्यसामान्यचिंताश्रयणं तर्हि समासनिय
स्यापि बाधापत्या मूलकेनोपदंशमित्यादावनिष्टापत्तिः स्पष्टैव। सिद्धांते त्वधा
प्रत्ययपदाभावेन कृत्तद्धितेति संपूर्णसूत्रस्य नियमार्थत्वेपि परत्वात्समासनियम
तत्र वारणमिति मूल एव स्पष्टमित्याहुः। तद्ध्वनयितु कृदंशमुपेक्ष्य मूलं द्रढयति
नचास्य.त। आदिना अधुनेत्यादिसंग्रहः। चरितार्थमिति। असहायतया
देशिवद्भावेन तद्धितांतत्वात् तदंतापर्युदासे ऽफलत्वेनातदंतविधावपि केवलस्
रोपितार्थवत्वादेति भावः कार्यकाले चेदं पक्षांतरैरपीति न्यायेन यथोद्देशे समाध
अग्रसीति। प्रवृत्तेति। सुब्लुगर्थमिति भावः। एकदेशेति। स्थानिवद्भावोपलक्ष
मेतत् अर्धन्यूनाविकारेण तदप्रवृत्तेः। नचैतदिति। नहिप्रशस्तार्थव
मित्यर्थः। प्रत्ययमात्रस्य। केवलप्रत्ययस्य। एवमग्रे पि। यद्यप्येकार्थीभावेनेत्यायुक्त
र्थवत्वं मूलकृत उत्तरसूत्रेऽभिमतं पूर्वोत्तरग्रंथसंदर्भानुरोधात्। कौस्तुभेन तथा
मुक्तेश्च। अत्र तु पर्युदासबललभ्यं तत्सर्वमिष्टं। धातुप्रत्यययोरहन् व्यतिसेऽधीते
वक इत्यादौ द्विविधार्थवत्वस्य दर्शनात्। अत एवार्थवत्सूत्रेऽर्थवत्वं सर्वं ग
इति कौस्तुभे पितामहचरणा इति मान्योक्तिः संगच्छते। एवं च प्रत्ययपर्यु
सोपपत्तावपि। नचैतत्कृत्तद्धितमात्रस्येत्य। युक्तिरयुक्ता तथापि कृदादिदृष्टांतेन।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्रत्ययेष्वपि तथास्तीति वैषम्येण प्रवृत्तमूलस्य सामान्येन प्रवृत्तिरुचितेति प्रत्ययपर्युदासांगीकारस्ते व्यर्थेवेति ध्वनयितुं तथोक्तिः स्फुटी भविष्यतीति चैतद्वस्तुतस्त्वित्यादिना।भावाभावादिति। अर्थवद्वितीयाभावादिति भावः ।अत्र मान्याः। सुप्प्रावर्त्तितद्धितांतमात्रस्याप्रयोगेण प्रशस्तार्थवत्वाभावाद्वाक्दृषदप्रिय इत्यदौ तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वं नेति। तत्प्राचामनुरोधेन ईदृशार्थवत्वस्य सुप्प्रकृतौ तद्धितांतेकाप्यसंभवेनानिष्टापत्तेः । कृदादीनामर्थवत्वाव्यभिचारात्तद्विशेषणसामर्थ्यादन्यस्यासम्भवेन कृदादिप्रत्ययार्थापेक्षयातदन्तबोध्यस्य प्रशस्तपारमार्थिकवाक्यार्थप्रत्यासन्नत्वेन प्राशस्त्येन ग्रहणेप्यत्र तत्तुल्यस्वसम्भवाच्च वागदृषदमिति समाहारे प्रयोगसत्वेन तस्यौपगवादितुल्यत्वाच्च । काल्पनिकस्य तस्याविशिष्टत्वाच्च तदेतद्ध्वनयितुमन्यथा व्याचष्टे एकार्थीभावश्चेति । तन्मात्रवृत्तिरेवेति । प्राशस्त्यार्थकमतुब्बलादिति भावः । तद्धितान्तत्वेति । समासान्तानामलौकिकप्रक्रियावाक्यावयवत्वमिति सिद्धान्तेन विशिष्टस्य तद्धितान्तत्वं तद्वाक्यस्य समाससंज्ञया तद्ग्रहणेन तदवयवटजन्तस्य ग्रहणात्समासत्वं च।अत एव पञ्चेत्यस्य नावित्यस्य वा पूर्वभागत्वेप्यग्रे तादृशप्रत्ययाभावेपि न समासनियमव्यावर्त्यता पञ्चनावित्यस्य तत्वेत्वग्रे तत्सत्वाद्व्यावर्त्यकुक्षिप्रवेश एव न।न च टचोनिरर्थकतया कथमर्थवदुभयहेतुकतत्संज्ञापत्तिरिति वाच्यम्। तस्यानर्थक्येपि तत्प्रकृतेस्तत्वेन समासत्वात्तस्य तादृशार्थवदवयवत्वेन तदन्तस्यापि तत्वेन ग्रहणात्।लोके तद्धितं विनाऽप्रयोगेण तन्मात्रात्तदर्थाप्रतीत्या वाक्यनिष्ठस्य तस्य तत्रारोपावश्यकत्वाच्च । अत एव बहुगोमत्केत्यादावत्यन्तस्वार्थिकान्ते च प्रातिपदिकत्वम् । अत्यन्तस्वार्थिकानां समासान्तानां चारोपितप्रकृत्यर्थेनार्थवत्वं भाष्येप्युक्तम् । अत एव च तत्र एकार्थीभावव्यवहारः । नतु समर्थपरिभाषालभ्यस्तेषां वस्तुतोऽनर्थकतया तद्विधौ सुबन्तात्तद्धित इति न्यायेनेति सिद्धान्तेनापदविधित्वात्। एवं पाचक इत्यादावपि तत्तद्भाष्यप्रामाण्यात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्योन्यमात्रान्वयित्वेन तद्व्यवहारो न तु तथेति दिक् । नप्रातीति । नन्विष्टापत्तिःटजन्तस्योपसर्जनतया द्विगोरित्यप्राप्तेः वृत्तावसंख्याभानेन सुबप्राप्तेश्च चित्वादन्तोदात्तत्वसिद्ध्या फिट्स्वराप्रवृत्तेश्चाप्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव तत्प्रवृत्तेश्चेति चेन्न।अजाद्यत इति टाप्प्रसङ्गात्। फलस्तु यथा न तथा मूले एव स्पष्टं । एतेनाधातुरतिप्प्रातिपदिकं कृत्समासश्चेत्येवकार्यं तिपस्तिशब्दारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः तंत्रादिना तिपं तिबन्तं च विज्ञायेत्यर्थः यद्वा अतिप्प्रातिपदिकं समासश्चेत्येव कार्यम् । यद्वाऽविभक्तिरधातुः प्रातिपदिकं कृत्समासश्चेत्येवास्तु यद्वाऽविभक्ति प्रातिपदिकं समासश्चेत्येवा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्त्वित्यपास्तं किंचाद्ययोः प्रत्यासत्तिन्यायेन सिपःपकारेण तदापत्तेश्च एवं च टाबादिकबन्तान्तानां तदप्राप्त्यातद्धितस्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणं कार्यम्। टापष्टाशब्दादारभ्य कपः पकारेण प्रत्याहारेण टापग्रहणं वा कार्यमिति गौरवं। न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धत्वेन स्त्रीप्रत्ययोपयोग इति वाच्यं। राजखट्वा राजकुमारीत्याद्यर्थं तस्यावश्यकत्वात्। स्पष्टं चेदमग्रे टीकायां यदि तु टीकोक्तरीत्या समुदायस्यातिबन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वसिद्धिरित्युच्यते तर्हि तद्धितग्रहणमेव कार्यं न स्त्रीप्रत्ययग्रहणमिति बोध्यं एतेनार्थवदतिप्प्रातिपदिकं समासश्चेत्येवास्त्वित्यपास्तम्। तदन्ययोः सर्वत इत्यादौ प्राग्दिशीयविभक्त्यन्तेऽव्याप्त्यापत्तेश्च। सर्वपक्षेऽन्यार्थमर्थवद्ग्रहणावश्यकतया तदनुक्त्या न्यूनतापाताच्च। यद्यपि अर्थवद्ग्रहणेन न्यूनतादोषाभावेन तद्धितग्रहणेन सर्वत इत्यादावदोषेण चांत्यपक्षो निर्दुष्टो लघुभूतश्च तथाप्यपाणिनीयत्वादिति दिक्। यत्तु कृदादिपारिभाषिकं पञ्चवृत्तिमत्वमर्थवत्वम्। अर्थवत्प्रातिपदिकमित्येव कार्यं अन्यत्सर्वं सुत्यजमिति महल्लाघवम्। नच पंचनावप्रियमित्यादौ पंचनावेत्यत्र वृत्तिसत्वात्संज्ञापत्तिः। प्राशस्त्यार्थकमतुपा एकार्थीभावानन्तर्गतवृत्तेरेव तत्र ग्रहणात्। अन्यथा यथान्यासेपि तस्या दुर्वारत्वात्। तत्र तदंशस्य वृत्तिसत्वेनार्थवत्वात्। पचतकीत्यादौ तद्धितवृत्तिमत्वात्संज्ञया सुबुत्पत्तावपि स्वमोरिति लुका न क्षतिः। नचैवमेधतके इत्यादौ ह्रस्वोनपुंसक इति ह्रस्वापत्तिः। सप्तम्यधिकरणे चेत्यनेन तदभावस्यज्ञापनात्। यद्वा सुपोधात्वित्यत्रान्त्यग्रहणेनैव सिद्धे धातुग्रहणेन धात्वर्थविशेष्यकवृत्तौ तदभावज्ञापनात्। नच पचतिकल्पमित्यादौ संज्ञानापत्तिः। ज्ञापकस्यसजातीयतया धात्वधिकारीयप्रत्ययान्ते धात्वर्थविशेष्यकवृत्तावेव तदभावस्य विवक्षितत्वात्। कल्पबादिस्तु न धात्वधिकारीय इति न तत्राव्याप्तिः ननु भोक्तुंपाक इत्यत्र धात्वधिकारीयप्रत्ययोऽस्तीति चेत्। किं ततः प्रत्ययार्थविशेष्यत्वेन धात्वर्थविशेष्यत्वाभावात्। अव्ययत्वाद्वा।नन्वेवं वृत्तिरहितनिपातादीनां संज्ञा न स्यादिति चेन्न। व्युत्पत्तिपक्षे तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनया वृत्तिसत्वात्। एवंचाव्युत्पत्तिपक्षो न स्वीकार्यः। जातिव्यक्तिपक्षवल्लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था वाऽऽश्रयणीया। नन्वेवं गवित्ययमाहेत्यादावपि वृत्तिसत्वात्संज्ञापत्तिरिति चेन्न। इति पदसमभिव्याहारे वृत्तिप्रयुक्तकार्याभावबोधनात्। भाष्याद्यनुक्तत्वेनात्राप्रामाण्यं तु न उपेयप्रतिपत्त्यर्थमुपाया इति न्यायेन लाघवमूलकस्यैव प्रमाणत्वादिति मंदोक्तं तन्न। तत्र वृत्तिशब्दस्य कृदंतादिशब्दबोधकत्वेन तद्वत्वमर्थवत्त्वमित्यस्य दुर्वचत्वात्। अत एव कृदादिरूपाः पंच वृत्तय इत्यभियुक्तानां न वचोक्तिः कार्यकाले

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

राजपुरुषो राजीयतीत्यादौ समासक्यजन्तैकार्थीभावान्तर्गतराजन्शब्दस्य वृत्तित्वात्प्रातिपदिकत्वानापत्तौ नलोपानापत्तेश्च । वाच्यतीत्यादावकुत्वार्थकापदत्वार्थकतया नःक्ये इत्यस्य चारितार्थ्यात् यथोद्देशेऽप्यङ्गत्वपरिभाषयोपजनिष्येति न्यायेन चाद्दावेव तदभावेनोक्तदोषाच्च । सिद्धान्ते गतिस्तु मूले एव स्पष्टा पचेरन्नित्यादावुक्तवैपरीत्यापत्तेश्च । अकच्छ्रुतिरिति तस्य चारितार्थ्यात् । ऐधितक ऐधिष्टकेत्यादौ लुगपवादतयाऽमोदुर्वारत्वाच्च । एकत्वादीनामुक्ततया स्वाद्यनुत्पत्त्या पचतकीत्यादावदोषाच्च । औत्सर्गिकैकवचनस्यापि गमके सत्येव जायमानत्वाच्च । अत एव ङ्याप्सूत्रभाष्यसङ्गतिरिति टीकायामेव स्पष्टं । न कवलेति निषेधस्य गमकतया साधुत्वार्थमौत्सर्गिकैकवचनस्य एकत्वादीनामुक्तत्वेप्येक इत्यादिवत् सर्वविभक्तीनां चोत्पत्तेस्तन्निषेधस्य लिडादौ गवित्याद्यनुकरणे च व्यभिचरितत्वात्साधुत्वस्य स्वत एव सत्वाच्च दुर्वचत्वाच्च । किंच तदर्थमपि जायमानस्य विरुद्धार्थकविभक्त्यपेक्षया न्याय्यस्यानुवादकस्य पचेतकेपचंतके इत्यादौ द्वौ बहव इत्यादिवद्द्विवचनादेरेव सत्वेन त्वद्रीत्या लुकोऽप्राप्त्याऽनिष्टापत्तेः । किं च सत्वप्रधानस्यैव कस्वार्थं प्रातिपदिकग्रहणं तेन रमते ब्राह्मणकुलमित्यादौ कस्तो नेति भाष्याद्रूसानापत्तेः किंच विभक्त्यर्थप्रधानक्रियाप्रधानयोर्न लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्तीति भाष्येण पचतिकल्पं ग्रयितव्यं हतग्रायिकाः ग्रप्यन्ते इत्यादौ सत्वेपि विचित्रत्वात्पदार्थशक्तीनामन्यत्र नास्तीत्याशयकेनेष्टग्रार्थानां नपुंसकत्वस्य दौर्लभ्यस्याभावात् अपि च सप्तम्यधिकरणेचेत्यनेनातिदिष्टे प्रातिपदिकत्वे कस्वाभावो ज्ञाप्यते उतोपदिष्टे । नाद्यः एधतके इत्यादौ कस्वापत्तेः नान्त्यः काण्डे इत्यादौ कस्वापत्तेः । एवं सति निर्देशोपपत्त्यभावेन ज्ञापकत्वासम्भवाच्च ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वे तु तथा सामान्यापेक्षत्वस्यापि सुबचत्वेन सुबुत्पत्तेरपि तत एव वारणसम्भवेन संज्ञयेत्यादि तदभावस्य ज्ञापनादिति च पूर्वोत्तरग्रन्थविरोधापत्तेश्च तच्छब्देन प्रक्रान्तकस्वपरामर्शात् किंच सुबुत्पत्तौ निर्देशासंगत्यभावेन तत्सामर्थ्याविनिमित्तांशे एव सामान्यापेक्षत्वं न ज्ञाप्यांशे इत्यस्य प्ररीत्यादौ कस्वानापत्त्या सूत्रवैयर्थ्यापत्त्या च दुर्वचत्वात् । अपि च तेन तुल्यमिति लचेत्र नासिका ग्रायिकेत्यादौ क्त्वा तुमुन् णमुलाद्यन्ते च धात्वर्थविशेष्यकवृत्तित्वेन प्रातिपदिकत्वानापत्त्या धातुग्रहणेन तत्र तदभावस्य ज्ञापनादित्यस्य दुर्वचत्वात् । पचतिकल्पमित्यादौ संज्ञानापत्तेश्च । किंच क्यजादौ सुबंतप्रकृतिकत्वेनाधात्वधिकारीयप्रत्ययत्वाज्ज्ञापकात्तथार्थालाभात्साजात्येनेत्यादिना क्रियमाणकल्पबाद्यंतसिद्धेरसंबद्धत्वात् । धातुग्रहणस्याचारितार्थ्येन ज्ञापकत्वासंभवाच्च तदानर्थक्यापत्तेश्च । किंच तयोः सामानाधिकरण्यमिष्टमुत

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वैयधिकरण्यं । अंत्येपि धात्वधिकारीयेत्यस्य प्रागुल्लेखः पश्चाद्वा । नाद्यः, समन-
तरापिचेत्याद्युक्तासिकेत्यादिदोषगणापत्तेः न मध्यः पुत्रीयति पचतकीत्यादौ प-
चतिकल्पमित्यादौ चेष्टसिद्धावनिष्टाभावेपि चासिकेत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन दोष-
तादवस्थ्यात् । नान्त्यः, पचतिकल्पमित्यादौ दोषतादवस्थ्यात् पुत्रीयतीत्यादौ
तिङमादाय तदंतत्वस्य क्यजादिमादाय तादृशवृत्तित्वस्योपपादनवदत्रा-
तिङमादाय तदंतत्वस्य कल्पबादिमादाय तत्वस्य सुवचत्वात् । वस्तु-
पुत्रीयतीत्यादौ क्यजंतावस्थायां धातुसंज्ञाप्रवृत्त्या तत्र धात्वधिकारीयप्रत्य-
यांतत्वस्य कथमपि कस्मिन्नपि मते दुर्वचत्वादिति दिक् । अथ धात्वधिकारी-
येत्यस्यायमर्थो न किंतु अधिकारोऽधिकं कार्यं धातुसंज्ञारूपं तत्प्रत्ययार्थो निमि-
निमित्तिभावसंबंधः तथाच ज्ञापकेन साजात्याद्धातुसंज्ञानिमित्तभूतप्रत्ययांते ...
त्यर्थलाभेन कल्पबादेरतथात्वेन तत्र नाव्याप्तिरिति ब्रूषे । तर्हि तथैव स्पष्टं वा-
एवमुक्तिर्निर्बीजा धातुसंज्ञायामाधिक्यं दुर्निरूपं च नच भोक्तुं पाक इत्युत्तरग्रं-
विरोधश्च । धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययांतत्वाभावात् । अत एव पचतकि एधतकी-
त्यादिसिद्ध्यभावेनैतत्प्रयासवैयर्थ्यं च । तदर्थमन्योपायाश्रयणेऽस्यानुपयोग-
धातुसंज्ञानिमित्तकप्रत्ययांते इत्यर्थस्तु धात्वधिकारीयप्रत्ययांते इत्येतत्तु-
तया तद्दोषगणदूषित एवेति यत्किंचिदेतत् । अपि च अव्ययकृ-
भाव इत्युक्त्या पाक इत्यादाविव तुमुनाद्यर्थे वैलक्षण्याननुभवेन च धात्वर्था-
नुवादकतया तेषामसत्वभूतो भाव एवार्थ इति प्रकृत्यर्थान्यप्रत्ययार्था-
भावेन त्वदूहितविवक्षयोः सत्वेन प्रातिपदिकत्वाप्राप्तौ तत्साधना-
प्रत्ययार्थविशेषत्वेन धात्वर्थाविशेष्यत्वादित्युक्तेरसंगतत्वात् । उद्देश्यता-
रूपतादर्थ्यं समानकर्तृकत्वादिकं च संसर्गलभ्यमिति स्पष्टमन्यत्र । अपिच । अव्यय-
त्वेनाव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकात्सुबुत्पत्तावपि प्रातिपदिकत्वालाभेन तत्राभाव-
व्ययत्वादेत्युक्तेरयुक्तत्वात् । किंच तत्वाभावे भोक्तुमित्यादौ ञिनित्यादिरिति स्व-
नापत्तेः षादिषु व्युत्पत्तिपक्षेऽसतावयवार्थेन व्युत्पादनात्कृदंतत्वेपि परार्थाभि-
धानत्वासम्भवाच्च समर्थपरिभाषालभ्यत्वं तस्येति सिद्धांतात् । पाचकादौ तु ...
तत्वं तथा प्रागुक्तं अर्थोत्यादिटि यचिभमादिरन्त्येन तपरस्तदित्यादिसूत्रबोध्य-
स्थानां तादृशवृत्तेरभावात्तत्वानापत्तेश्च निर्मूलतया पटदितीत्यादावितरत्र-
व्याहारे तत्वस्य दृष्टतया च सर्वेष्टत्वेन चेतिशब्दसमभीत्याद्युक्तेरसांगत्या-
त्वदन्यबोधकाभावेन बोधनादित्यस्यायुक्तत्वाच्चेत्यलं भ्रान्तप्रलपितखण्डनाभि-
वेशेन । तेनेत्यनेन सूचितमर्थं स्पष्टार्थमाह । प्रियेति । तत्र तस्मिन्सुबन्ते । स्प-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

र्थमेव व्यावर्त्यमाह। नत्विति अदोषादिति। प्रशस्तार्थवत्वापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः। दोष इति। तदभावेन संज्ञानापत्तिरित्यर्थः। तदभावे हेतुमाह। तत्रेति। म्रियमाणं लुप्यमानेति न्यायादितिभावः। तत्रापि। लुप्तक्किप्यपि। एतेनैकार्थीभावेत्यादि मूलमित्यन्तं मूलमनूद्य तत्र औपगवो वृत्र इत्यादौ सुब्विशिष्टस्यैव तथात्वेनाव्याप्त्यापत्तेः। किं चैवं समासग्रहणं व्यर्थं वाक्ये एकार्थीभावविरहेण तस्य नियमार्थत्वायोगात् किंच भोक्तुं भुक्त्वा शुक्लतरः पाचकतम इत्यादौ संज्ञानापत्तेः अप्रत्यय इत्युक्त्याऽस्याप्राप्तेः अप्रशस्तार्थवत्वेनाग्रिमस्याप्राप्तेश्च एकार्थीभावः सार्थिकेषु नेति हरदत्तग्रन्थे स्पष्टमिति केवलतद्धितस्य तादृगर्थवत्वं न सम्भवतीत्यनूद्य तत्रास्यापत्यमिरियानधुनेत्यादीनां तथाविधानां सत्वात् अथ अ असि इति प्रक्रियावाक्ये तादृगर्थवत्वं नास्तीति ब्रूम इति चेन्न। भवन्निरुक्तप्राशस्त्यस्य काप्यसम्भवेनासंबद्धत्वापत्तेरिति च रत्नाकरोक्तमपास्तम्। प्रशस्तसमीपत्वेनारोपितप्रशस्तार्थवत्वस्यौपगवादौ सुब्रहिते सत्वात्। अस्यार्थवत्वस्योत्तरसूत्रीयत्वेनातसामान्यतस्तत्वस्य ग्रहणेन वृत्र इत्यादावदोषाच्च। अत एव समासग्रहणस्य नियमार्थत्वोपपत्तेश्च। हरित्यादीनामुक्तरीत्या सिद्धेश्च। एवं रीत्या तत्वस्य सर्वत्र सम्भवेनासम्बद्धत्वाभावाच्चेति दिक्। अनेन ग्रन्थेन। तत्सामर्थ्येनानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया ऽत्रैव तत्कल्पनं युक्तमित्याह। प्रत्ययेति। एतेन तदङ्गीकारे मानाभाव इत्युक्तं एतेन प्रत्ययपर्युदासे सातिग्रहणं लिङ्गमित्यपि परास्तम्। अत एवाप्रत्ययः किं हरिषु करोषीत्यत्र सुप्तिपोर्माभूदिति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तम् प्रत्ययमात्रे उक्तरीत्यानतिप्रसङ्गादिति रत्नाकरोक्तं चापास्तम्। सौत्रसातिग्रहणस्यैव मानत्वात् अत्र सूत्रे तादृशार्थवत्वग्रहणेन प्रत्ययस्य तत्वस्योक्तत्वाच्च। एतेन भाष्यादिमानाभावो ध्वनितः। स चानुपदमेव स्फुटीभविष्यति। तत्वमुपपादयति सातेरिति। संख्याक्रमाद्यभावादाहौत्सर्गिकेति। अपिः प्रकृत्यादिसमुच्चायकः। नचैवं प्रकृतिप्रत्यययोः समासापत्तिः। बहुचश्चित्वत्वैयर्थ्यापत्तेः। तद्ध्वनयन्नाह। निवेधेति। षत्वेत्यादि। अत्र इति भाव इति सूचितारुचिस्तु वस्तुतस्त्वित्यादिना स्फुटीभविष्यति। सोर्दुर्वारत्वादितीति। न केवलेति निषेधात्तत्संज्ञासामर्थ्याच्चेतिभावः। तच्छ्रवणापत्तिदोषो न मूलाभिप्रेत इत्याह। तस्य चेति लुगिति। एतेन हल्ङ्यादिलोपेन श्रवणं न धातुपाठे धनवनेत्युच्चारणसामर्थ्येन नलोपविधज्ञश्च वनेति यद्यपि न क्षतिस्तथाप्यकारात्सोरुत्पत्तौ रुत्वापत्तिरिति दंष्ट्रुक्तमपास्तम्। षत्वरङ्गानपोति न्यायेन नलोपाप्राप्तेः। धनादिभ्यो ल्यपि तुगतोलोपाभावार्थतया नकारोच्चारणसाफल्याच्च। ननु समुदायावयवयोः समकालं सत्तायां तस्य तदवय-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वत्वं दुर्घटमत आहान्तरङ्गत्वादिति । प्रथमोपस्थितत्वादित्यर्थः अत एव या
दुगुकारे वाक्नतावदीकारे इति भाष्यं सङ्गच्छते एतेन समकालं संज्ञेति इयव
ट्सूत्रस्थकैयटश्चिन्त्य इति ध्वनितम् । एकाज्द्विर्वचनन्यायस्य तु नात्र प्रवृत्ति
समुदायकार्येणावयवानामननुग्रहात् । यत्र युगपत् समुदायोपस्थित्यभावान्न्याय
विषयता बोद्धसमुदायसत्वेपि उच्चारणे वाचिकक्रमाभिव्यक्तस्यैव शब्दस्यात्र शास्त्र
बलवत्त्वमिति तत्र तथा क्वाप्यभावेन न्यायोच्छेदापत्तेः । द्वित्वस्थले एव तथा
भावेन मूलोच्छेदापत्तेश्च । सुपिसतीति न केवलेतिनिषेधात् । तत्संज्ञासामर्थ्य
चाविशेषेण स्वादिविधिना संज्ञाया एकवाक्यताङ्गीकाराच्च उत्पन्नस्यापि लुगादि
नैव निवृत्तिरित्युत्पन्नेष्वर्थनियमस्य संनिहितप्रकृतार्थापेक्षया प्रत्ययनियमस्य
वा ऽव्ययानुरोधेनाङ्गीकारादितिभावः अत एव सुपीत्युक्तं ननु मूलकृद्धत्साविति
श्रुतमिति । एतेनाजुत्तरत्नत्वश्रवणापत्तिरित्यपास्तं तथाच धनादावदोषादव
व दुग्रहणं व्यर्थमितिभावः । यत्तु चिकीर्षति विश्व इत्यादौ रदयोः पदान्तत्वा
त्खरव यरोनुनेति विसर्गानुनासिकापत्तिरिति दण्डी तन्न । तत्र सुप्श्रवणापत्ति
सम्भवेन विसर्गादिपर्यन्तधावने बीजाभावात् । वक्ष्यमाणयुक्तेश्च।तद्ध ध्वनयितुं न
चैव दोषं द्रढयितुं च मध्ये प्रासङ्गिकमाह ।पचतीति। सा प्रातिपदिकसंज्ञा तद
सति क्वचिज्जश्त्वाद्यापत्तिः क्वचित्तच्छ्रवणापत्तिः तत्र समुदायस्य तत्वेन पर्युदा
नासंज्ञया लुगप्राप्तेरिति भावः । तदवयवेति । नचैवं समुदाययोरापत्तिः प्राग
कृत्तद्धितग्रहणकृतनियमेन वारणात् । व्यपदेशिवद्भावेन तयोरपि तत्वाच्च । न
चैवमप्युक्तनियमेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधः तस्यार्थवत्पदसत्वाश्रयकत्वात्
तदभावे च तयोरेव सार्थक्ये सत्येतदर्थाकल्पनयोक्तरीत्या प्रत्याख्यानमनुचितम्
व्युत्पन्नशब्दं विहायाव्युत्पन्ने धनादौ नलोपापादनपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः । सा
तिग्रहणात्केवलप्रत्ययस्यापि सा नेति भावः। तस्मादिति व्युत्पन्ने प्रोक्तरीत्या दो
षाभावादित्यर्थः।आपाद्य। आपादनाह । सा च भाष्ये मूले चोक्तैव धनादिकमव्यु
त्पन्नमितिभावः।अत एव मुख्यतया वनमित्यादावुक्त्वा नलोपापत्तिमात्रदोषो भा
भिहितो ऽत्र सूत्रे मूले चेत एवाक्त्या वनमित्यग्रे उक्तं यद्वा ऽनेन भाष्ये ध
वनमित्येव पाठ इति सूचितं अत एव ह्यवरट्सूत्रभाष्यैकवाक्यता तत्र नलोपा
दीनीत्युक्तिस्त्वत्रैव लोपोव्योरिति लोपाभिप्राया धकारे जश्त्वमादिपदार्थ इति त
चोद्योतोक्तिस्तु सिद्धान्ताभिप्रायेति न विरोध इति भावः । ननु तत्पक्षेत्रापि स
द्व्यवार्थव्युत्पत्तिसम्भवः । वनषणसंभक्ताविित्यनुसारादत आह द्युदेति । तेन दि
त्यादिसंग्रहः तत्र च तादृशव्युत्पत्त्यसम्भवः । तत्र दृश्यमानतुल्यस्य तत्रापाठात

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तथा च मूलं भाष्यं चोपलक्षणमिति भावः तुनारुचिर्बोधिता। यास्केन तथोक्ता-वपि तन्मतानुसारिशाकटायनस्यैव व्युत्पत्तिपक्षसंमतिर्न पाणिनेरिति यथाश्रुतं मूलं भाष्यं च सुष्ठेवेति । स्वोक्तोभयत्र संमत्यर्थमाह । ध्वनितमिति । धनादाविव सुपश्रवणम नापादयता नलोपापत्तिमापादयता भाष्यकृता तथैवानुवदता कैयटेन च तत्र लुकप्रवृत्त्या सुबश्रवणं व्युत्पन्ने तद्दोषाभावश्चेति इयं ध्वनितमित्यर्थः हय-वरट्सूत्रे अत्र सूत्रचेति भावः अतएवाह।तस्मादिति। उक्तदोषाभावादित्यर्थः सूत्र-पाठे नलोपस्य प्राथम्यादाह नलोपादीति। आदिना जश्त्वादिसंग्रहः । एतेन मूले धनंवनमिति पाठेन धस्य प्राथम्याज्जश्त्वं प्राग् वक्तुमुचितमित्यपास्तम् । तथा च नलोपः प्रसज्येतेति भाष्यमुपलक्षणं तत्र तस्यैवोक्तिस्तु वनं धनमिति पाठाशया उक्ताशया वेति बोध्यं एतेन वलोपः प्राक् वक्तुमुचितइत्यपास्तम्। तथा पाटस्यैवा भावात् जश्त्वे धोपदेशवैयर्थ्यं तु न शंक्यं अव्युत्पन्नत्वादितिभावः । मूलं दूषयितु-मुपक्रमते इदमिति । नलोपाद्यापादनमित्यर्थः । तेभ्योपि । अव्युत्पन्नप्रातिपदि-कावयवेभ्योपि।सुब्वचनेति। सर्वसुप्सर्वैकवचनांगीकारेणेत्यर्थः तथाच प्रौढिवादो-यमितिभावः । तत्वमेवाह वस्तुत इत्यादिदिगित्यन्तेन। तदुत्पत्तिः । सर्वसुप्सर्वैक-वचनयोरुत्पत्तिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणमौत्सर्गिकैकवचनस्यापि अस्य च नान्यत्रे-त्यत्राप्यन्वयः । अन्यत्रानुत्पत्तौ हेतुमाह । एकेति । महासंज्ञेति । अन्वर्थत्वबोधनं हि तस्याः फलम् । यदि गमकासत्वे एकत्वाद्यर्थाभावेपि तदुत्पत्तिः स्यात्तर्हि म-हासंज्ञाकरणमनर्थकं स्यात् । अत एवार्थनियमादिप्रकारत्रयमपि तत्रैव न सर्वत्र व्यवच्छेद्यत्वाभावादिति भावः।तुः स्पष्टार्थः। पाठक्रमादार्थक्रम इति न्यायेनात्र ग्रन्थ योजना बोध्या । अत एव गमकं विना तदनुत्पत्तेरेव। औत्सर्गिकेति । इदमुप-लक्षणं सर्वसुपः सर्वैकवचनानाञ्च तेषामप्युक्तरीत्या दुर्वारत्वात् । तथाच तदव यवेषु तस्यां सत्यामप्यक्षत्या तद्ग्राहत्यर्थत्वं तस्य नातएवैतत्सूत्रशेषे भाष्ये काण्डे इत्यादौ पूर्वान्तवत्वेन तत्वाद्ग्रस्यैवापत्तिं मनसि निधाय कस्योनणुंसकस्येति तद्वारणमात्रप्रयासः संगच्छते तद्विनापि तत्प्रवृत्तिज्ञापकत्वं तु न युक्तं फलाभा-वादितिभावः । मानान्तरमाहातएवेति । तदवयवानामव्यावर्त्यत्वादेवेत्यर्थः एवं च पूर्वभाष्यमेकदेश्युक्तिः अत एव तत्र वर्णानां चेति पाठं निश्चित्य च शब्देना-नर्थकपदसमूहो दशदाडिमानीत्यादिः समुच्चीयत इति कैयटोक्तिः संगच्छते । एवं च चेन पूर्वदोषे ऽरुचिर्बोधितेति न तद्विरोधोपीति भावः आदिना षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्ड अधोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति ग्राह्यम् ।निरर्थक इति। पदार्थानां समन्वयस्यैव वाक्यशक्यत्वेनात्र तदभावादिति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भावः । हि यतः तत्संज्ञात इत्यर्थः एतेनान्यव्यावर्त्यनिरासः । नचैवं मुख्यपदं व्यर्थं
वर्णेष्वपि तत्र सत्यां फिट्स्वरापत्त्या तेषामपि तत्त्वसम्भवात् । नचैवमपि सति
शिष्टत्वात्समुदायस्वरस्यैव श्रवणमिति न दोष इति वाच्यम् । अलंकारतया सं
ज्ञातिप्रसंगमात्रनिरासफलकतया तद्व्यावर्तकत्वसम्भवादित्याशयात् । तदाह मु
ख्यमिति । इदमपि यथाश्रुतसूत्ररीत्या सिद्धान्ते तु तत्सामर्थ्यात् सूत्रद्वये प्रशस्ता
र्थवत्त्वलाभद्वारा प्रत्ययस्य पञ्चनावेत्यंशस्य च निवृत्तिरेवासाधारणं फलं । यद्व
मुखे ऽग्रे भवं मुख्यं प्राथमिकं साधारणमिति यावत् । पार्यंतिकं पारमार्थिकं
तु मदुक्तमेवेति न विरोध इति बोध्यम् । ननु पचतः कल्पमित्यादाविव धनादा
वप्यवयवात्तदापत्तिः गमकाभावस्तूभयत्र तुल्यः एवं च ड्याप्सूत्रभाष्यमयुक्तमेवे
त्यतः सिंहावलोकनन्यायेनाह पचत इति । एतेनास्य ग्रन्थस्य सुप इति गमकमित्य
ग्रे औचित्येप्यस्मृतत्वात्तत्रालेखेपि समासग्रहणेत्यादितो ऽग्रे ऽस्यौचित्यमित्यपा
स्तम् । उक्तन्यायेन तस्यैवादावुपस्थितेः । भाष्यमिति । पचतिकल्पमित्यादौ संख्या
लिंगाभावादमीभावमाशंक्य क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रिया चैका न द्वित्वादिमती
तिङन्तात्द्भेदानवगतेः क्लीवत्वं च स्वभावादिति समाधाय पचत इत्यादौ द्विवच
नाद्यभावमाशंक्य साधनापेक्षत्वेन समाधाय कल्पाद्यन्तेपि तत एव तदापत्ति
माशंक्य तिङोक्तत्वान्नेति समाधाय तत एव तत्रैकवचनाभावमाशंक्य न केवलेति
समयात्तदिति समाधाय द्विवचनादीन्यपि तत्र तत एवाशंक्यैवं तर्हि एकव
चनमुत्सर्गतः करिष्यते तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने ऽपवादौ भविष्यत इति
तत्रोक्तम् । अयं भावः । यथाकाशे स्वतो भेदाभावेन द्वित्वाद्यभावेपि स्वगतैकत्व
सत्तामादायाकाश इति प्रयोगस्तथा भवद्भिरास्यते इत्यादौ भावप्रत्यये द्विवचना
द्यदर्शनादेकवचनदर्शनाच्च शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तिङन्तात्स्वतो भेदानवभासेन त
दभावेपि क्रियागतैकत्वसत्तामादायैकवचनान्तस्यैव कल्पाद्यन्तस्य प्रयोगः । साध
नापेक्षत्वेनेत्यस्य साधनगतसंख्यारोपापेक्षत्वेनेत्यर्थ इति । न चैवमपि द्व्यादिभ्यो
प्यौत्सर्गिकैकवचनेनैव समयपालनाद्द्विवचनाद्यनापत्तिः अनुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वं
त्वत्रापि तुल्यमिति पचतःकल्पमित्याद्ययुक्तमिति वाच्यम् । द्वयोरेकस्य बहुषुनि
जां त्रयाणामित्यादिनिर्देशैः प्रातिपदिकार्थसूत्रे प्रवृत्तिनिमित्तभूतसंख्याबोधकवच
नशब्देन च संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकेषु न केवलेति समयस्यानुवादकविभक्त्यैव पा
लनेपि लक्ष्यानुसारादुक्तभाष्यप्रामाण्यादन्यत्रौत्सर्गिकैकवचनेनैव तत्पालनांगी
कारेणादोषात् अत एव पचतिकल्पमिति विहाय पचतः कल्पमित्युक्तं एवं च
भवे स्वगतैकत्वेनैवैकवचनं पचत इत्यादौ तु न तथा गौणी मुख्या वेत्यद्दउस्त्र

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भाष्योक्तेः । पचतो भवत इत्यादि तु न । आरोपितस्यान्यात्वारोपादर्शनात् । तस्यारोपे मानाभावाच्च एवं च तत्र गमकवशात्तथांगीकारेप्यत्र तदभावान्न तदापत्तिः अत एव तद्भाष्यं संमतमेवेति बोध्यं । ननु समासनियमेन व्यावृत्त्या न तदर्थं तदत आह । समासेति । नचार्थवत्पदाभावेऽप्यनुवृत्त्या समासत्वस्य निरर्थकासमर्थसमासेपि सत्वेनानेन द्वयोः समासयोरिव वाक्ययोरपि तत्प्राप्तिरिति तेन व्यावृत्तिसंभवात्कथं तस्य तद्विषयकत्वमिति वाच्यं । असमर्थसमासे समासार्थज्ञापकस्यावश्यकत्वे तेनैव तस्या अपि सिद्ध्या न कृत्तद्धितसूत्रव्यापार इति पारिशेष्यात्तत्रार्थवत्समासस्यैव ग्रहणात्सजातीयापेक्षनियमस्यौचित्येन तद्विषयकत्वलाभादिति भावः । दिगिति । तदर्थस्तु सिद्धांते त्वित्यादिना प्रागुक्त एव । व्याख्यानादिति । बहुलच्छसंस्कारानुरोधमूलकात् । यद्वा अनेकार्थसंभवे ऽभियुक्तव्याख्यानस्यैव प्रामाण्यमिति लणसूत्रभाष्योक्त्या सुप्तिङंतमिति सूत्रस्यार्थवत्पदानुवृत्तिसामर्थ्यवर्णनपरभाष्यमूलकादिति भावः । एतेनासत्वार्थकत्वादिनिरासः । एतेन तेनापि साहश्यसंभवाद्घटादौ संज्ञा न स्यादिति तद्ग्रहणमिति । अर्थवत्वेनैव साहश्यं नान्यधर्मेणेत्यत्र मानाभाव इति च । यत्तु यत्वाहुरित्यादिना हरदत्तानुयायिप्रकाशग्रंथमंशेनानूद्यात्रेदं वक्तव्यमित्यादि दूषणं तदेतदस्वरसप्रवृत्तेन न च ज्ञायते केन धर्मेण साहश्यमिति हरदत्तादिग्रंथेनासत्वार्थकत्वरूपेण साहश्यं स्यादितितात्पर्यकेण तैरेव निराकृतमित्यनादेयमिति । एवंचोत्तरार्थत्वमित्युक्तिः कस्य चिदयुक्तेति च खंडनकृदुक्तमपास्तम् । सर्वानुवादसत्वेनांशेनानुवादाभावाच्च । हरदत्तेन तथोक्तावपि प्रकाशकृता ऽग्रे तथानुक्तत्वाच्चेति दिक् । एतेन ।उक्तमित्यनेन। अन्यथातदाधिक्यं स्पष्टमेव। दार्व्यायेति। द्विर्बद्धंसुबद्धंभवतीति न्यायात्। तेन पौनरुक्त्यं नेति भावः। वर्तते । अनुवर्त्तते। अर्थवत्। अर्थवत्पदगृहीतार्थवत् । ग्रहणानुवृत्तीति पाठः कैयटपुस्तके तथोपलंभात् । दृष्टेति । एकार्थीभावेनेत्यादिमूलोक्तेत्यर्थः । तथानभिमतत्वेन सामर्थ्यवर्णनं भाष्यादुक्तमसंगतं स्यादितिभावः । वस्तुतो ऽस्मादेव भाष्यकैयटग्रंथात्सूत्रद्वये तुल्यार्थत्वलाभ इत्यन्यत्र स्फुटमिति नायं भवदिष्टार्थसाधक इति गूढाशयः । सिद्धिरिति । तथाच नाद्द्वित्वाव्यवस्था तन्मतेपीति भावः धातुत्वाभ्रमायाह । क्रियेति । ननु तदर्थेत्वेव वाच्ये तदा प्रकृतिप्रत्ययोभयपरामर्शसंभवेनान्यत्पदानर्थक्यं। न च स्पष्टं द्वयोर्बोधनाय द्विरुपादाने द्वंद्वेन रूपसिद्धिरिति वाच्यम् । एकशेषस्य जागरूकत्वात् नचैवमप्याष्टमिकवीप्साद्वित्वेन तत्साधु । विभक्त्यंतस्यैव द्वित्वापत्त्या पूर्वपदे तल्लक्षणापत्तेः । अकर्मव्यतिहारेण समासवद्भावाप्राप्तेरतआह । तस्येति । वीप्साया-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मितिशेषः । षष्ठीति । अर्थविभागशब्दस्यार्थशब्दस्येति वा शेषः अत्र पक्षे एक
शान्वयापत्तेर्गौरवाच्चाह । स स इति । वीप्साद्वित्वं तुल्यम् । तथा च समा
स्यात्तत्वेन विभक्तिलुका रूपसिद्धिरिति भावः । इदम् । तत्तदर्थविभाग इति प
म् । एवं साधुत्वे उपष्टंभकमाहेतेनेति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । एतेनैतद्भाष्योक्तिग
माख्यादकर्मव्यतिहारेपि बहुलग्रहणात् क्वचित्समासवद्भावांगीकारादन्यान्ये
साधितिकैयटश्चिंत्य इति सूचितं। नु प्रत्ययग्रहणे इति समुदायस्यासुबंतत्व
त्सुप्सपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वाच्च समासस्यैवाप्राप्तिरत आह । सुबंतत्वमिति ।
पिना पदत्वम् । द्विष्प्रयोगेति । कस्कादिषु कौतस्कुतशब्दपाठेन ज्ञाताष्टमिकद्वित्व
त्समासनियमेनोभयमते ऽप्रातिपदिकत्वे पि तद्धितोत्पत्तिज्ञापनेन पौनः पुन्यं
नः पुनिक इत्यादावदोषेणाष्टमिके पदद्वित्वे तत्पक्षस्याप्यदुष्टत्वादितिभावः । षाष्ठ
त्वपरतयादृष्टांतयोजनं तु तत्रासुबंतत्वे नाक्षरस्यारस्याननुगुणमितिबोध्यम् ।
स्तुतस्तेन स्थानेद्विर्वचनमेव ज्ञापयितुमुचितमित्याह । स्थानेति । अत एव तद
पमानत्वेन निर्देशः स च तस्यान्यदीयत्वमस्य स्वीयत्वं ध्वनयति । यद्यपि स्थानि
वत्वेनात्र पक्षे तत्त्वं सुलभम् । तथापि स्वदंगीकृतयुक्त्यैव निर्वाह इति सूचयि
तदनुल्लेखः । एतदिति । सौलभ्यद्योतनायैवापिः यद्वा बुध्येत्यग्रे स योज्यः तेनस
निवत्वसमुच्चयः । नन्वेवमपि तत्पक्षे एवेदं संभवति नात्र पक्षे । स्थानिवत्त्वे
समुदितस्य सुबंतत्वादिना समासेपि वसादाविव संमोहात् । एवं च लुगपि न स
त् । अत एव षाष्ठे तदनंगीकारः । आटिटदित्यादौ णिलोपाद्यनापत्तेरिति दे
तत्र उक्तज्ञापकेन सर्वस्येत्यनेन च स्थानेद्विर्वचने एव निर्णीते द्विराहत्तस्थानिस
शब्दरूपमादेश इत्यर्थके द्विरिति वाच्ये द्वे इति द्विवचनबलेनानस्तमितावय
भेदोपस्थितपदसमूहात्मकादेशस्य विधानेन प्रत्येकमपि सुबंतत्वादेरंगीकारे
दोषात् । अतएवाग्रे ऽग्रे वचान्वचान् अपचन्नपचन्नित्यादौ पूर्वरूपणत्वनिषेध
मुडादिसिद्धिरश्नीतेत्यादावपररूपत्वं च सिद्धम् । एतेनैकैकमित्यादौ बहुव्री
वद्भावेपि तदवयवयोः सुप्त्वे मानाभावात्सुबन्तगनापत्तिरित्यपास्तम् । एवं प्रका
षाष्ठे निर्वाहेपि यथा द्विष्प्रयोगत्वं तथ प्राक् प्रतिपादितं । तथा च प्रत्येकम
सुबंतत्वादिसमूहस्यापि तद्ध्वनयन्न... ाद्यान्येति । अत्र च तावेव सुप्ति
यौ ततः परौ सैव च प्रकृतिराद्या आदिग्रहणं च कृतं समुदायपदत्वमेतेनेत्य
च इति सूत्रस्थभाष्यं मानम् । तत्स्वार्थाभेदेन यः परस्मात्स पूर्वस्मादपि भव
ति समूहस्य तत्त्वं सुलभम् । लक्ष्यभेदात् द्वित्वात् प्राक्प्रवृत्तत्वे पि लक्ष्येलक्षणेति
याविषय इति भावः । स्वशब्दे प्रत्ययत्वेति । तथा च विशेषजिज्ञासायां तद्धि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ना विशेषसुबन्तज्ञानस्यापि संभव इति भावः । स्पष्टा चेयं रीतिरुभयविधद्वित्वप्रकरणे। आकरे सर्वपदार्थमाह । धातूपेति । अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । अत एवमेवेति । कल्पित एवेत्यर्थः तत्त्वं चात्मबोधकपंचकोशादिकल्पितत्ववत् । एतेन प्रकृतिप्रत्ययविभागादौ कल्पितत्वे शशविषाणकल्पनया नित्यस्फोटात्मकज्ञानासंभव इत्यपास्तं। रेखागवयन्यायेन ज्ञापकत्वसंभवाच्च । स्फोट एवेतीति। स्फुटत्यर्थो ऽस्मादिति स्फोटो वाचकः अकाशवृत्तिर्हृदयदेशे ऽभिव्यक्तः कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाय्वभिघातेनोपांशुशब्दप्रयोगे च स्वमात्रश्राव्यः प्रणवापरपर्यायनादांशांतरो व्यंजकतत्तद्वर्णप्रतिबिंबयुतो मध्यमवागवस्थः शब्द इति यावत्। यद्यपि वर्णस्फोटादय अष्टौ पक्षा आकरे उक्तास्तथाप्यन्येषामवास्तवत्वध्वननायाह । पदेति । अस्यापितत्त्वादाह । वाक्येति। अत एव वाक्यादपोद्धृत्य पदान्यन्वाख्यायंते। नन्वन्येषां कुतो ऽवास्तवत्वमत आह । लोकानामिति । व्युत्पित्सूनां बालानामित्यर्थः । एवमग्रे पि । तत्रैव। वाक्यस्फोटे एव। शक्तिग्राहकशिरोमणिवृद्धव्यवहारस्य पूर्वं तेनैव जायमानत्वादिति भावः । नन्वेवं शास्त्रानर्थक्यं तेन तदप्रतिपादनादत आह । शास्त्रेणेति। पाणिनीयेनेत्यर्थः। पदस्येति। तद्द्वारा वाक्यस्य चेत्यपि बोध्यं । एवमग्रे पि । तत्तदर्थबोधेति । प्राग्वत्। अयं भावः प्रतिवाक्यं संकेतग्रहणानंत्यादसंभवात्तदन्वाख्यानस्य लघूपायेनाशक्यत्वाच्च वाक्ये पदानि कल्पनया प्रविभज्य तत्र प्रकृत्यादिभागाननयैव प्रविभज्य शास्त्रकल्पितान्वयव्यतिरेककल्पिततत्तदर्थविभागः शास्त्रमात्रव्यवहारोपयोगीति तत्तदवयवतत्तदर्थबोधनेन समूहस्य तदर्थस्य च बोधने तात्पर्यं। एवं च शास्त्रेण बौद्ध एव स रेखागवयन्यायेनान्वाख्यायते तद्ज्ञानमेव च धर्मजनकमिति च बोध्यते तच्छक्योर्थोपि बौद्ध एव बोद्धव्य इति शशशृंगादौ न दोष इति । अन्वयार्थं पूर्वोत्तरार्द्धयोः संगत्यर्थं चाह । भवतीति । तथा च तादृशानां तेषामुपाया उपलालना वंचनस्थानापन्नाः मिथ्याभूता इति यावदित्यर्थः । तत्फलितमाह । नन्त्विति । आरोपिते कल्पिते तत्तदवयवे तत्तदवयवार्थे चेति यावत् । तत्त्वं असत्यत्वं । पदस्यापि तत्त्वादाहादीति । तेन वाक्यतदर्थसंग्रहः ननु मूले इको द्वित्वे इवाडादायश्चेत्यत्रान्वयोस्ति उत न। नाद्यः तस्याजादितया तदप्राप्तेः।नांत्यः । पूर्वसंदर्भविरोधापत्तेः । उदाहरत्वाच्च एतेनाध्यगीष्ट प्रातिष्ठतेत्यादाविति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितं कथं तु एकाचा द्वयत्वेति पाठः तत्पाठस्याप्युपपत्तौ तथा पाठकल्पने मानाभावात्। एतेन वार्त्तिकमते पाठोऽभावात्तथोक्तमित्यपास्तम् । तस्याप्युपपत्त्या वार्त्तिकमतपर्यंतधावने बीजाभावादिति चेन्न वक्ष्यमाणरीत्योपपत्तेराद्यपक्षांगीकारात् तदुध्वनयन्ना-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ह्याधीति । विशेषविहितत्वादादौ गाङादेशः द्वित्वेप्यादेशद्वारैव संबंध
वाच्यत्वेनात्रापि तथा संभव इतिभावः । अत्रादिना तस्य लङ्रूपसंग्रहः तत्र
मूलोक्तादिना ऽऽट्प्राप्तिरिति साक्षात्संबंधोपि सुवच इतिभावः।मुख्यार्थवत्त्वाभाव
दाहरोपितेति । गौतमाद्यभ्रमायाह । भाष्येति । आदिना सूत्रकृत्संग्रहः अत
वक्ष्यति मूलकृत् प्रत्यय इतीत्यादि । तथाचोत्तरमूलानुरोधाद्ययोत्तरं मुनीनां प्र
माण्याच्चैवमेवोक्तम् । एतेन सूत्रकृदादिरिति वक्तुमुचितमित्यपास्तम् । ननु प्रत
द्वाराह्निके भाष्ये तथा स्पष्टमित्युक्त्या नैषेत्यादिशङ्कानुत्थितिरेवातआह । तदि
ति । तथा च तत्रानुक्त्या शंकोत्थितिर्युक्तैवेति भावः । औत्सर्गिकप्रवृत्तेर्गमकाधी
तयात्र गमकांतराभावादाहौत्सर्गिकेति ।पंचम्यर्थेति। पातादिति पंचम्यर्थेत्यर्थ
तथा च व्यर्थ एव सः न हेतुसमुच्चायक इतिभावः । अनेन । कथंचिदिति पदे
तज्ज्ञापने भाष्यसंमतदृढतरफलाभावादिति भावः।न्याससत्वे मानमाहेकोचीति
उत्तरार्थतां।पुंवद्भावाद्यर्थतां उत्तरार्थत्वे तत्रैव कार्यमिह करणं व्यर्थमतस्तस्यापि
किंचित्फलं वाच्यं तत्किं त्वपो इतीत्यक्षरार्थः।तावतापि तदसिद्धेराह नलुमतेति
अनित्यत्वेपि वैकल्पिकत्वेत्यर्थः । तथा च पाक्षिकी प्रवृत्तिरस्त्येव अत एवेड्
स्वादित्यत्र त्वपु इति भाष्यप्रयोगः । तदर्थः तत्फलितार्थः । इत्थं सति । तस्य तज्ज्ञाप
तत्संभवे सति।लघुनेति। एकेनोभयोपकारात्तत्वं तत्र त्वेक एवोपकार इति भाव
ननु धातवनिषेधे ऽहनित्यादावाकडारीयान्यत्वेन संज्ञाद्वयसमावेशे परत्वात् सु
स्यात् । लडादयस्तु श्येनायत इत्यादौ सफलाः भूवादय इति धातुसंज्ञापि श्रिय
वित्यादावियङाद्युत्पत्त्या सफलाइत्याह सुबुत्पत्तिरिति । निरवकाशतयेति । स
येत्यादिः। तथा च तया पूर्वं तेषां प्रवृत्तिरिति भावः । तदाहा पवादैरितिबाध
रित्यर्थः। तिबादिभिरिति। तिप आदिः स्थानी लट् स आदिर्येषां तैरित्यर्थः । ल
डादिभिरितियावत् । बाधात् । प्राक्जातत्वात् । नतु येननेति न्यायविषयः त
प्राप्तियोग्येवारितार्थ्यादितिभावः । औत्सर्गिकैकवचनाद्यभावस्तु प्राग्वत् प्रत्ययां
पर्युदासेन नलोपवारणस्य यथोद्देशेपि संभवेन कार्यकालपक्षे इति व्यर्थ सू
व्यावर्त्याभावात् । अत एवाप्रत्यय इत्यत्र पर्युदासप्रतिषेधावाशंक्यांत्ये सुब्लोपे
प्रत्ययलक्षणेन निषेधः प्राप्नोति राजातक्षेति । नङीतिज्ञापकान्न दोष इति
साधारणभाष्योक्तिः संगच्छते इत्याशयकजगन्नाथोक्तिं खंडपति नच यथोद्देशेपि
ति । नचैवं तस्य निरवकाशतापत्तिः। श्रूयमाणप्रत्ययस्थले सावकाशत्वादितिभा
वः । भावेनचेति । तत्प्रवृत्तिकाले इतिभावः । अप्रवृत्तिरिति । तदानीमितिभा
ततस्थानंतरं कार्या । सा च मूलरीत्या नेति शेषः । मूलसौष्टवं यथाश्रुतभाष्यासौ

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ष्वं च ध्वनयितुमादौ कैयटादिरीत्याऽऽह। अकृतेति। सिद्धांतरीत्याऽऽह। असत्वाच्चे ति। द्वितीयहेतुं निराचष्टे भविष्यतीति। मात्रपदेन तदानीं तत्सत्वादिनिरासः इद-मेव तत्पक्षस्वरूपं तथा च तत्पक्षे तदाऽफलत्वेपि संज्ञा जाताऽप गताचेति नलो-पाभावायाधातुरित्यस्य साफल्येपि पक्षांतरेण शंकासमाध्योरवसर एवेति तत्पक्ष-निरासाय तद्विशेषणमिति मूलं युक्तं। अत एव राजेति प्रतीके ऽत्राप्यंतरंग-त्वात्प्रागेव प्रवृत्ता संज्ञा बहिरंगेण निषेधेन न शक्यते दूरीकर्त्तुमिति परिहारोऽ स्तीति कैयटः संगच्छते। एवं च मूलरीत्या भाष्यं योजनीयम्। एतेन तेन कार्य-काले इति नङीति ज्ञापनविषयम्। तत्रैव तस्य वैयर्थ्यात्। यथोद्देशे तु प्राक्प्र-वृत्तसंज्ञयैव निषेधसाफल्येन च ज्ञापकत्वानुपपत्तेरिति प्रत्युक्तं। तत्रापि संज्ञाया अप्रवृत्तेरुक्तत्वेन पक्षद्वयेपि ज्ञापकत्वस्याक्षतेरिति जगन्नाथोक्तमपास्तमिति भा-वः। वस्तुतो यथाश्रुतभाष्यसौष्ठवं कैयटासौष्ठवं च ध्वनयितुं मूलं खंडयति यथो-द्देशेत्यादि। पर्युदासे इति। लाघवादधातुपर्युदासे इत्यर्थः। एतेन मूलस्थपर्यु-दासपद निषेधपरमभिप्रेत्य तदाप्युपजनिष्यमाणेति न्यायेन तत्पक्षेपि प्रागप्रवृ-त्त्या तद्विशेषणवैयर्थ्यमिति मूलमयुक्तमिति जगन्नाथोक्तमपास्तम्। मूलशैथिल्या-त्। भाष्यं तु प्रसज्यप्रतिषेधे प्रवृत्तमिति न विरोध इतिभावः। लक्ष्येति। अहन् रा-जेत्यादौत्यर्थः। शंकासमाधाने। नचकार्यकाले इति प्रत्ययलक्षणेनेति चेत्यर्थः। अत्र विषये। निर्दले। निस्सारे। अनेन कैयटोपि तथेति सूचितम्। लक्ष्यसिद्धेर्हेतुत्वोप-पत्तये आह। नह्योति। हि यतः लक्ष्यानुसाराद्व्यवस्थितयोर्यथोद्देशकार्यकालपक्ष-योरित्यर्थः। शंकापीति। दोषेत्यादिः। अपिः। कैमुतिके। तच्छंकाप्यनुचिता किमुत तदापादनमनुचितमिति वाच्यम् तत्तु सुतरामनुचितमित्यर्थः अतएव पर्युदा-सपक्षे न दोषः शंकितो भाष्ये। एवं च यथाश्रुतभाष्यसौष्ठवमधातुरित्यस्य साफ-ल्यं चेति मूलकैयटौ चिंत्याविवेतिभावः। ननु कथं भाष्यसौष्ठवमिति चेच्छृणु। प-क्षद्वये न लोपो नस्यादिति शंका। न च यथोद्देशे कैयटरीत्या तत्सिद्धिः। लुगादिनेव निषेधेनापि जातनिवृत्तिरिति तदाशयात्। भुक्तवंतमित्यस्य तु लुगादाविवाचापि त्यागः। किंचात्र शास्त्रे तदनाश्रयणमेव। अन्यथा नियमादिशास्त्रानर्थक्यापत्तेः। ततः सिद्धांती ज्ञापकमाह। नङीति। प्रागुपजनिष्यमाणेति न्यायेन तदभावा-द्विभक्तिसंपत्त्या जाताया नष्टत्वाच्च तद्बुद्धेर्निषेधाश्चेति न्यायेन निरस्तत्वाच्च तत एव निषेधेन पुनरप्राप्तेश्च पक्षद्वये तत्र नलोपाप्राप्त्या संबुद्धिग्रहणं ज्ञापकमिति तदाशयः। एवं च नान्यतरपक्षेणात्र तत्सिद्धिरिति न तद्भाष्यविरोधः। एतेन तद्भाष्य-रीत्या मूलकैयटयोरसांगत्येपि पक्षांतरे संबुद्धिपदसार्थक्येन तद्ज्ञापकपरभाष्या-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

संगतिरनुधृतैवेत्यरुचिसूचनाय कश्चिदितीत्यपास्तं । नन्वेवं मूलमपि भाष्यरीत्या सुयोजं समाधेः साधारख्येन शंकायां कार्यकाले इत्युपलक्षणं यथोदेशस्यापि प्राधान्यात्तु तदुक्तेखस्तथा च वामेनाव्ययेति वक्ष निदेशः पर्युदासशब्दो निषेध- अत एव तद्भाष्यविरोधोपि न स कैयटस्तु चिंत्य एवात आह कश्चिदिति । ता- चारुचिरेवेयं तत्खंडने इतिभावः । केचित्तु ज्ञापकेन यदि जातानिवृत्तिरेवान्- ख्यायते लुगादिना ऽनुत्पत्तिरिव । अवयवलोपशास्त्रैरपि तत्तदवयवशून्यस्यैव त- द्विषये प्रत्ययत्वादि बोध्यते इत्युच्यते । तदामूलभाष्यकैयटा युक्ता एव । प्रागुक्त- त्या विना ज्ञापकं लक्ष्यासिद्धेः । अतस्तद्भाष्यविरोधोपि नेत्यरुचिसूचकः कश्चिदि- तुः । वस्तुतस्तु पर्युदासशब्दो यथाश्रुतः तत्र पक्षेपि कार्यकाले विना ज्ञापकं- ष्टसिद्धिरिति तदावश्यकम् । नच स्वाश्रयाप्रत्ययांतत्वात्सिद्धिः । षतिदिश्यमान- र्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । अत एव तंडुलानित्या- प्रातिपदिकत्वमिति न नलोपस्तत्रेति स्पष्टमसिद्धवत्सूत्रभाष्यकैयटयोः । एतेना- तुरित्यादिस्यादित्यंतं मूलमनूद्यैतच्च प्रसज्यप्रतिषेधेनोक्तं पर्युदासे ज्ञापकत्वा- गादिति रत्नाकरोक्तमपास्तमिति शंकाशयः ज्ञापकेन यथोदेश एवांगोक्ति- इति सिद्धांताशयः । एवं च मूलकृता ऽत्र शंकासमाधिभ्यां पर्युदासे यथोद्देशेन ल- क्ष्यसिद्धिरेव दृढीक्रियत इति न ततः प्रागन्यतरेण लक्ष्यसिद्धिनिर्णयः । अत एव तद्भाष्यविरोध इत्येवमरुचिसूचकः खंडने कश्चिच्छब्द इति बोध्यं । तत्रापि । कृ- द्धितांशेपीत्यर्थः सिद्धांते समासांशे न फलमिति स्पष्टमत्रैवोच्यते । स च नि- पर्युदासो वा तथा च कृत्तद्धितेत्यस्य प्रतिप्रसवत्वेन तदुपस्थितकृत्तद्धितरूपप्र- यहेतुकतदंतप्रयुक्ततत्सूत्रप्राप्तनिषेधबाधकत्वेप्यन्यप्रत्ययांतत्वप्रयुक्तनिषेधेन तस्य- पि बाधः तत्संबंधसामर्थ्यात् । अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेतिभावः यत्तुव्युत्पत्ति- पक्षेकृदंतत्वाद चतत्वेन प्राप्तनलोपाभावाय नङीत्यस्य सार्थक्येनाज्ञापक- याऽधातुग्रहणं कार्यकाले व्यर्थं तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापक एवेति का- र्यकालेपि तत्स्वीकार्यमिति दंद्युक्तं । तन्न । अव्युत्पत्तिपक्षस्यैव भाष्यसि- द्धत्वात् अप्रत्यय इति । संबंधं विना दाक्षी इत्यादीनामसिद्धया तस्यावश्यकत्वाच्च । तत्सिद्धांते समासांशेऽफलत्वं च ध्वनयितुं कृदंश एव संबंधो न तद्धितांश इति व्यदस्तुं चाह । अतएवेति । तत्संबंधादेवेत्यर्थः पराद्विवद्भावः सुप्त्वे हेतुः । अयंभावः संबंधेपूर्वांतवत्त्वेनैकदेशेति न्यायेन वा लब्धकृदंतादित्वलब्धप्रातिपदिकत्वलब्धत- यवत्वपरादिवत्त्वेनसुप्त्वस्य चोकारादौ सत्त्वेन सुपोधात्विति लुगापत्तिः । एते- भयत आश्रये तन्निषेधादिदं चिंत्यमित्यपास्तम् । एकत्र तदभावात् । तत्संबंधे तु नि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

धात्तदंतत्वहेतुकसंज्ञैव नेति तदनवयवत्वात्तेन सुब्रे ऽपि न लुक् । न चैवमपि किमत्र त्तदादिप्रत्ययहेतुक एव निषेध उत तदन्यप्रत्ययहेतुकः।नाद्यःकृत्तद्धितग्रहणानर्थक्यापत्तेः।नांत्यः उभयत आश्रये तन्निषेधेन परादिवत्वे न तदन्यप्रत्ययांतत्वस्य दुर्वचत्वात्। किं चादिवत्वेन ई इत्यादेः प्रत्ययत्वेपि यतो विहितस्तदादित्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः । पूर्वांतवत्वेन तदादित्वं तु दुर्लभम् तन्निषेधादिति वाच्यम् । चांतादौ समुदाये दृष्टा इति न्यायेनैकदेशेति न्यायेन च सुप्प्रकृतित्वारोपात्कृदंतत्वेन चाद्यतेः । एतेन न चाधिकरणे चेत्यादिनिर्देशेन सुबेकादेशस्यांतवत्वनिषेधादपूर्वांतत्वेनाकृदंततया प्रातिपदिकत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यं।समासांतेऽ प्रत्यय इत्यस्यावश्यकत्वेन कृत्तद्धितांशेपि तस्य न्याय्यत्वेन तेनापि वारणसंभवात् । नह्येकेनैवैकं वारणीयमिति नियमोऽ स्ति हेसुराजन्नित्यादौ समासत्वकृतप्रातिपदिकत्वप्राप्तनलोपनिषेधेन नङीत्यस्य साफल्ये तज्ज्ञापकपरभाष्येण सुराजेत्यादौ कार्यकाले नलोपार्थं विध्यर्थत्वे संभवति समासग्रहणं नियमार्थमिति भाष्येण च समासांशे तदावश्यकत्वं ध्वनितं कैयटे च स्पष्टमित्यपास्तम् । तथाप्येकदेशन्यायेन तत्वानपायात् । निर्देशानसंगतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । नचैवं तदंतपर्युदासो न कार्य इत्युत्तरग्रंथविरोध इति वाच्यम् । अस्य ग्रन्थस्य कैयटाद्यनुरोधित्वात्तद्ग्रन्थस्य तत्व्याख्यानपरभाष्यसिद्धांतानुरोधित्वेनादोषात् । तदा हि वक्ष्यमाणरीत्या दाक्षीत्यादौ न लुक् । नङीति ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन प्रागुक्तरीत्या यथोद्देशस्यैवाश्रयणेन सिद्धांते न समासग्रहणनियमार्थतानुपपत्तिः।एवं च समासेप्यप्रत्यय इति वर्तत इति कैयटस्तदनुयायिरत्नाकरश्चासंगत एवेति स्पष्टमुद्योते इति । यत्तु प्रत्ययांतपर्युदासे कार्ये सुब्लोपनिमित्तप्रत्ययलक्षणं नेत्यत्रेदं मानं विशेषापेक्षत्वात् एवंचाहनित्यत्र तिङ्लोपनिमित्त प्रत्ययलक्षणस्य तत्र कार्ये दुर्वारत्वेनाधातुरिति न कार्यमिति खंडनकृत्।तत्खंडयति नचेति । ज्ञापकमिति । तथा चाधातुपदं व्यर्थमिति भावः । असतीति । अत एवौः पुयणजीत्यादिज्ञापकस्य न सामान्यापेक्षत्वमिति भावः। प्रमाणानां । ज्ञापकानां।सामान्ये । व्यापकधर्मे । व्याप्यधर्मोपस्थितौ व्यापकधर्मोपस्थितेरावश्यकत्वादिति भावः । ज्ञापनादिति । अधातुपदेनेति शेषः । अपिर्नलोपवारणसमुच्चायके ज्ञापनादित्यग्रे योज्यः । तथा ज्ञापनं विना तन्निवारकत्वासंभवात् । यावता विनानुपपत्तिस्तेन तत्सर्वं ज्ञापनीयमिति सिद्धांतात् । अत एव तत्र तत्र ज्ञापकस्थले सातिरिक्ते फलसिद्धिरिति सैवास्य फलं स्वस्मिन्साफल्यं तु स्पष्टमेव । यद्वा विशेषपक्षपात इति स्वाभाविकार्थसमुच्चायको यथाश्रुत एवात एवाव्ययादाप्सुप इत्या-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

देर्विशेषापेक्षत्वं। यद्वाऽपिरेवार्थे सामान्ये इत्यग्रे योज्यो यथाश्रुतो वा। अव्ययादा
पइत्यादौ तु बाधकतिङाद्युत्पत्त्यादिवशात्तथेति भावः। अन्यथा तन्मतांगीकारे।
स्थितेति। नङीति सूत्रोपस्थितेत्यर्थः। तथाचोपस्थितमितिन्यायेन ततोऽपि विशे
षेक्षत्वापत्त्या सुब्लोपविषयतापि न स्यात् । नचैवमन्यत्राफलत्वात्तत्वासंग
तथाऽर्थस्याधातुपदेनोक्तार्थज्ञापनं विनाऽसिद्धेः। राजपुरुषेत्युपलक्षणं राजेत्यादे
ति केचित्। वस्तुतस्तु क्वचिदन्यत्राफलत्वात्तथा विशेषापेक्षत्वांगीकारेऽप्यत्र तन्म
लसत्वात्तथैवांगीक्रियते इति सूत्रोपस्थितेत्याद्युक्तं राजेति विहाय राजपुरुषपर्यं
मनं च नीर्बीजमिति चेत्तस्यायं भावः सूत्रोपस्थितेति संबुद्धिसंज्ञानङीत्युभयसूत्रो
स्थितेत्यर्थः। अन्यथा तदाधिक्यं स्पष्टमेव सुरूपविशेषमादाय ज्ञापकत्वे इति शेषः।
दाह। ङिसंबुद्धीति। संबुद्धित्वमुपलक्षणं न तु विशेषणं तथा च ङिसुमात्रवि
तास्यादित्यर्थः फलितः अत एव राजेत्यादिसिद्धिः फलमप्यस्तीत्यन्यत्र फल
पि स्वाभाविकत्वेवेति बोध्यं। तद्ध्वनयन्नाह। राजपुरुषेति। तत्र ङिस्वोरभावादि
भावः। स्वाभाविकत्वमेव ध्वनयितुं एवंप्रकारसत्वे दृष्टांतमाह स्पष्टाचेति। सा
धातुकपदाभावे आर्द्धधातुकेऽतिव्याप्तिं चङङादिङित्वज्ञापकेन निरस्य धातुप्र
यसामान्यविषये ज्ञापके सार्वधातुके ऽव्याप्तिं तुल्यजातीयत्वेन निरस्य यद्येवं च
ङौ लुङ्विकरणानां ज्ञापकौ नजिङ् वर्त्तमानकालानां अथ ङ्शब्द औणादिका
नङ्शब्दो घञर्थानां तथा च ह्वजादावतिव्याप्तिरिति तत्कार्यमिति तत्रोक्तं।
च सामान्यापेक्षत्वं तद्वत्स्वाभाविकमिति न तदर्थमधातुग्रहणं। तथा च प्रा
सूत्ररीत्या न तु भाष्यरीत्या। अत एव वस्तुतस्त्विति तत्वमुक्तं। एतेन तस्यैवं
र्थक्ये तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इत्यपास्तं। चेदमिति। चस्त्वर्थः ज्ञापकेन तत
लोपसाधनमित्यर्थः। तत्सामर्थ्यादिति। तथा च तदेवात्र गमकमितिभावः।
गंप्रतीति। अत एव कांडे रमते इत्याद्यर्थयोः सुबर्थक्रियारूपयोर्लिंगसंख्या
योगो न प्रायेणास्ति विचित्रत्वात्पदार्थशक्तीनामिति क्लीनपुंसक इत्यत्र भा
यटादिकं संगच्छते। एतेनाप्रत्ययः किं व्यतिसे। नपुंसकक्लस्यो माभूदिति
करोक्तमपास्तं मूलद्वयशैथिल्यात्। तत्सत्वेत्विति। नपुंसकसत्वेत्वित्यर्थ. तुनाऽ
चिर्बोधिता प्रागुक्तभाष्यादिविरोधरूपा। एतदुक्तिफलं यथाकथंचिन्मूलाशयप्र
नद्वारा भाष्याद्यनिष्टत्वसूचनम्। तदाह। इतिभाव इति। ननु न औत्सर्गिकमे
चनं गमकाभावात् नच प्राग्वत्तत्सामर्थ्यं गमकं फिट्स्वरप्रवृत्त्यासाफल्यात् सि
द्धेः पित्वं त्वङित्वाय स्यात् नच समासस्येत्यंतोदात्तविधानात्सखंडेषु तदप्रह
सुप्तिङंतमिति पदसंज्ञकपूर्वभागकसमुदायेऽ प्रवृत्तिज्ञापनेनापि तस्य साफ

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्। नचैवमप्यनुदात्तौ सुप्पितावित्याद्यानर्थक्यापत्त्या तत्र तदप्रवृत्त्या तत्सामर्थ्यं गमकमेवेति वाच्यम्। लुङ्नलोपाद्यनिष्टप्रापणेनापि साफल्यात्। एतेन प्रागप्येवं वक्तुं शक्यमिति तत्र तत्सामर्थ्यात्तदापत्तिरयुक्तेत्यपास्तं। तत्र लुगाद्यप्राप्तेरतआह। सुपइति। तिङते आह पचेरन्निति। आदिना सर्वस्मिन्नित्यादिसंग्रहः। अत्राप्यत्राप्यौत्सर्गिकैकवचनापत्तिरिति भावः इत्याभ्यां सूचितार्थश्चिह्नस्फुटीभविष्यति। उत्पत्तिरिति। अनेन पक्षद्वये पूर्वं तस्यावश्यकत्वं सूचितं। अतिदेशेन अंतवत्त्वेन। एनेन लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरित्यपास्तम्। लक्षणभेदात्। लक्ष्यभेदाच्च। अन्यथाऽतिदेशशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः। नन्वेवं कार्यकालपक्षेणेत्युत्तरासंगतिः उपदेशप्रवृत्तेरनुक्तत्वात्। तथा हि सति परादिवत्त्वेनैकादेशस्य प्रत्ययत्वात्तदंतत्वमार्थसमाजग्रस्तमस्तीति तथा वक्तुं युज्येत। अत एवातिदिश्यमानेति न्यायाविरोधः। एतेन कांडे इत्यादावंतवत्त्वेन तत्त्वं दुर्वारमित्यप्रत्यय इत्यस्य लाघवात्पर्युदासत्वेनाश्यानिवत्त्वादप्रत्ययांतत्वानपायादिति रत्नाकरकृदुक्तिरपास्ता। उक्तयुक्तेः। अंतवत्त्वघटितसाध्येऽप्रत्ययांतत्वस्यानपेक्षणेन मिथोविरुद्धत्वाच्च तन्निमित्तवैकल्ये एवातिदेशप्रवृत्तेरंगीकाराच्च अन्यथाऽतिदेशानर्थक्यापत्तेः। एतेन तस्य पर्युदासत्वात्तत्पक्षे णेष्टसिद्धिरिति नव्योक्तमयुक्तमिति तदुक्तमपास्तम्। तत्पर्युदासत्वस्योक्तरीत्येष्टसिद्धावबाधकत्वात्तत्पक्षे जातस्य नष्टत्वादित्याशयाच्च। मन्मते तु नत्र दृष्टव्यवहारातिदेशेन दोषतादवस्थ्यमत आह। अपिनेत्यादि। एतेनापि व्यर्थ इति भ्रांतोक्तमपास्तं। अत्रापिना यथोद्देशसमुच्चयः। कार्यकालपक्षेणेत्यस्योपलक्षणत्वसूचनायापेरावृत्त्या तत्रापि योजनाय वा। उक्तमेवार्थमाह नहीति। तत्रपक्षे। कार्यकालपक्षे। अतिदेशेन। अंतवत्त्वेन। एवेनोपदेशैकवाक्यतानिरासः तस्याप्राप्तेः। स्वतोऽप्रत्ययांतत्वेपि परादिवत्त्वेनैकादेशस्य प्रत्ययत्वेन तदंतत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेनातिदिश्यमानेति न्यायविरोधादितिभावः। सुवचत्वादिति। तथा चोभयत्र ज्ञापकाश्रयणमावश्यकं तच्चापिना कार्यकालेनापीत्यर्थेन यथोद्देशेपीत्यादिना तदुपपादनेन च मूलकृता सूचितमिति भावः। ननूक्तभाष्यादलिंगत्वेन निर्देशसंगत्या कथं तस्य ज्ञापकत्वमत आह। क्लीनपुमिति। हस्तित्वस्येति। वाच्यवाचकतासंबंधेनेति भावः। लाभेसिद्धे इति। लाभे तत्कार्ये च सिद्धे इत्यर्थः। यद्वा लाभे जाते इत्यर्थः। एतेन सिद्धे इत्यधिकमित्यपास्तं। स च लाभोर्थवत्सूत्रस्थतत्पदानुवृत्त्या आक्षेपाद्वेत्यन्यदेतत्। अस्यापि पक्षद्वयसाधारण्यं सूचयितुं शाप्यांशे यथोद्देशसंबंधनिवारणायाह। विभक्तीति। सूचीप्रवेश इति न्यायेन मूलच्छेदात्। अप्रत्ययांतः किमित्याद्यस्तु इत्यंतग्रन्थोऽयुक्त एवेति ध्वनयितुमाह। यद्यपीसा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दि । सत्वप्रधानेति । कल्पितकल्पितसत्वप्रधानताकेत्यर्थः । अन्यथोक्तरीत्या वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तथाच यदर्थस्य शास्त्रे नपुंसकं गुणः प्रसिद्धस्तस्य नपुंसकलिङ्गवदर्थे विशेष्यतया वर्त्तमानस्य ह्रस्व इति सूत्रार्थ इति भावः । स्पष्टं चेदमत्र सूते ह्रस्वो नपुंसक इत्यत्र च भाष्ये। ननूपायस्योपायांतरादूषकत्वान्मौलोप्युपायः साधुरेवात आह। मूलोक्तेति । तथा च ज्ञापकतैवायुक्तेति भावः। प्रागुक्तदोषान् क्रमेणोद्धरति संख्येति । ननु नायं प्रागुक्तोऽत आह । सुपोधात्विति । सुप्तिङ्भिन्नेतरेति । सुबन्ततिङन्तप्रतियोगिकभेदवद्यत्किञ्चित्समभिव्याहृतस्य सुप इत्यर्थः । यद्घटकीभूतयत्किञ्चित्प्रकृतिभिन्नत्वे सति तादृशसुप्तिङ्भिन्नं यत्तद्घटकं तत्समभिव्याहृतस्य धातुप्रातिपदिकान्यतरावयवस्य सुप इति यावत्। अस्ति च पुत्रीत्यादौ पुत्र आमित्युभयभिन्नकाच्समभिव्याहृतत्वं सुपि । एवं राजपुरुष इत्यादावपि चालनीन्यायेन तद्भिन्नतत्तत्समभिव्याहृतत्वं सुपि। हरिषु करीषीत्यादौ तु सुबन्ते उभयभेदेपि तदभावान्नातिव्याप्तिः समभिव्याहारस्य व्यवहिताव्यवहितसाधारणः। यद्वा तत् समभिव्याहृतं तद्घटितं यत्प्रातिपादिकं तदवयवस्य सुप इत्यर्थः शेषं प्राग्वत् । विभक्त्यन्यानेकघटितप्रातिपदिकावयवस्येति तु निष्कर्षः सुबन्यानेकघटितेत्यादिस्तु परमनिष्कर्षः । सुपः परघटितप्रातिपदिके त्यादि तु न युक्तं बहुपटव इत्यादौदोषापतेः । एवंचेति । उक्तरीत्या दोषसामान्याभावे चेत्यर्थः । सूत्रेति । प्रकृतसूत्रेत्यर्थः । तस्मादुभाभ्यामपि वाच्यम् यत्तस्येति । किं च नपुंसके नपुंसकं यस्य गुणः कस्य च नपुंसकं गुणः प्रातिपदिकस्येति ग्रन्थेनेति भावः स्पष्टंचेदमुद्योते । एवमपि पचेरन्नित्यादौ दोष एवात आह । पचेरन्निति । लाघवात् । ज्ञानलाघवात् । अशास्त्रीयत्वेनेति । एतेनोक्तन्यायस्याधिकग्रहणाभावे एव तात्पर्यमस्तु न तु व्यपदेशिवद्भाववाधे मानाभावादयुक्तत्वाच्चेति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । निषेधादितीति । सातिशयेनापूर्ववचनकल्पनापेक्षया स एवोचितः । एतेन तथाङ्गीकारेण मूलं दूषयन् खण्डनकारः प्रत्युक्तः । व्यपदेशिवदित्येव परिभाषेत्याकङ्क्ते । यद्यपीति । एकाच्त्वादेरिति। अन्यथा इयायेत्यादौ तन्निबन्धनद्वित्वासिद्धिरिति भावः। अत एवेति अशास्त्रीयेपि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः । इदं सिद्धिचतुष्टयेऽन्वेति । शब्निरूपितेत्यनेनासहायता सूचिता । अत्रादिभिः क्रमेण कवतिव्यतिध्वे इयानित्यादिसंग्रहः । व्यतिसे इति च्छान्दसं ।कार्यकालेति । यथोद्देशे सिद्धिस्तु प्रागेवोक्ता व्याख्याता च ततः एः फगिति । यजिजोश्चेत्यनेन । अन्यथा यस्माद्विहितस्तदादित्वाभावात् सर्वं नस्यादिति भावः । असहाये इत्यर्थकमेकस्मिन्नित्यपि परि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भाष्याङ्गमित्याशयेन समाधत्ते। तथापीत्यादि। सामान्येनोक्तमपि दृष्टान्तवैलक्षण्याय प्रकृताभिप्रायेणाह। तेनेति। बहुव्रीहिः अत्रेति शेषः। रीतिरिति। ढौकितेत्यादौ नान्तरीयकत्वेनौकारोपदेशसत्त्वेपि न व्यपदेशिवद्भावेनैजन्तत्वमिति तत्र तेनोक्तम्। हृस्वत्वेति। यस्याचां मध्ये वर्त्तमानो ऽज् वृद्धिरादिश्च स वृद्धसंज्ञ इति सूत्रार्थ इति भावः। ननु नायं दोषः आदिग्रहणसामर्थ्येन मुख्यादेरेव तत्र ग्रहणात्। अत आह। इवर्णान्तेति। तत इति। हरिष्वित्यादितः। यत इत्यादि। अत्र दरिद्रादौ तस्य लोकन्यायसिद्धत्वं ध्वनयितुं लौकिकदृष्टान्तमाह। लोकेपीति। अपिराद्यन्तवदिति शास्त्रसमुच्चायकः। इदंचोभयत्रान्वेति। बह्विति। अनेकपुत्रसत्वे इत्यर्थः ज्येष्ठादौत्येव सिद्धे कनिष्ठादौत्युक्तिर्विचित्रार्था आदिना मध्यमसंग्रहः किंत्वेकपुत्रसत्वे एवेति शेषः। असहायत्वं च सजातीयराहित्यं नतु यथाकथंचिदित्यपि लोकन्यायसिद्धमित्याह। विजातीयेति। आदिना क्लीबसंग्रह अपिः कन्यादिसमुच्चायकः तथाच केवले व्यवहारवत्कन्यादिमादायापि स व्यवहार इति भावः। नन्वेवं निजौ चत्वार एकाच इति भाष्यासङ्गतिः एः ससहायत्वेन तदप्रवृत्त्या एकाच्त्वानुपपत्तेरत आह। निजाविति। प्रत्ययपर्युदासाङ्गीकर्त्तुर्मूलकृत इति भावः। अनेन तत्रारुचिः सूचिता। तामेवाह वस्तुतस्त्विति। पर्युदासेनेति। यथैतत्तथोक्तं प्राक्। अपिरुत्तरसूत्रसमुच्चायकः। तथाचोभयत्र तुल्यार्थकत्वं मूलमतेतु वैरूप्यं शब्दाधिकारस्य यस्य प्रतिपदिकेत्यादिविवक्षाच प्रत्ययपर्युदासस्वीकारश्चेह वैयर्थ्यञ्चेति गौरवं भाष्यस्वारस्यं च हृदि निधायाह विभक्तीति। एतत्संज्ञासाध्यविभक्तीत्यर्थः। अन्यथा धातुप्रत्ययपर्युदासानर्थक्यापत्तिः। स्त्रीप्रत्ययप्रकृतौ तत्त्वं तु टाबादेरपि विभक्तिसाधकत्वेनैतत्संज्ञासाध्यविभक्तिकुक्षिप्रविष्टत्वेन तदनिरस्त्वात्सुलभमूस्त्रीप्रत्ययान्तानां त्वातिदेशिकंतत्वं। एतेन विभक्तिस्त्रीप्रत्ययेतरानपेक्षेति रत्नाकरोक्तमपास्तमिति भावः। लोके दृष्ट मिति शेषः। नन्विदमलौकिके बाधितमितीष्टासिद्धिरुत्तरसूत्रेणात आह। एकार्थेति केवलेति। तदन्यत्सर्वं कर्त्तव्यमिति भावः। इदमपि सूत्रमते भाष्यमते तु नियमात्तावपि त्याजावित्युक्तं प्राक् स्वमते भाष्यादिस्वारस्यमाह। ध्वनितं चेति। कौंभकारेय इत्यत्र कारशब्दात्प्रातिपदिकत्वेन ङीपि कुम्भकारेयोपि स्यादित्यनुपसर्जनादिति सूत्रमिति चतुर्थस्य भाष्यकैयटादिकं तु यथात्र पक्षे संगतं तथा स्त्रीप्रत्यये व्यक्तीभविष्यति। अत्रैवेति। सूत्रद्वयसाधारणंमदुक्तार्थे एवेत्यर्थः स्पष्टं चैतत्शब्देन्दुशेखरे। समासेति। तृतीयाप्रभृतीत्यनेनेति भावः। विशेषादिति। फिट्स्वरस्य तत एव समासेऽप्रवृत्तेरिति भावः। लौकिकलक्षेत्र तद्विशेषणस्य दुर्लक्ष्यत्वादाह दधीति। ननु ह्रस्वग्रहणे इत्यत्र

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्रत्यासत्त्या कृत्प्रत्ययार्थनिरूपितकारकस्य ग्रहणेन भुजिक्रियानिरूपितकर्मणो दध्नो ऽग्रहणेन कथमत्र विशिष्टस्य तत्वं किंचाद्वतीयान्तोपपदत्वात्खमुल् दुर्लभ इति चेत्तत्राहुः । दशनक्रियाद्वारैव भुजिक्रियायामन्वयः । दशनैरित्यध्याहारः उप समीपे उच्चारितं पदमुपपदं सामीप्यं च समभ्यन्तपदघटितसूत्रविधेयप्रत्यय प्रकृत्यर्थे ऽन्वयित्वमेव नत्वानुपूर्व्यव्यवधानमित्यन्यत्र स्पष्टं । वस्तुतस्तु द्वितीयांते उपपदे त्वरायां णमुलित्यर्थकेन द्वितीयायांचेत्यनेन स इति भावः । पक्षेर्इति । समास भावपक्षे उक्तवाक्ये इत्यर्थः असमासत्वान्नसमासे इत्यप्रवृत्तेरिति भावः । प्रकृतेरि ति । तथा च तादृशविभक्तोतरसापेक्षत्वेन न तादृशमर्थवत्वमिति भावः । अप्रत्येति तन्मात्रवाचकत्वं विशेषतया तद्वाचकत्वं वा न निर्विष्टम् । अत्वसन्तेत्यत्राधातुप र्युदासानर्थक्यापत्तेरिति भावः । उपर्जनस्त्रीप्रत्यये तन्नियमेन यथाश्रुतासंगतेरा ह । अनुपेति । यस्य । स्त्रीप्रत्ययस्य । निषेधः तदादिनियमनिषेधः । शंकितुरिति । न च तत्सामान्यस्य विशेषस्य वा ग्रहणे तत्प्रवृत्तिर्न चात्र तथेति वाच्यम् । वचन संकोचकल्पने मानाभावात् कृत्ग्रहणे इत्यत्रे वग्रहणपदाभावाच्चेति भावः।तद्विशिष्ट तयेति । तत्समभिव्याहारे पूर्वोक्तया तद्विशिष्टेपीत्यर्थः बहुव्रीहेरूधस इत्यत्र त्यभाष्यानुरोधेनास्यार्थस्यावश्यकत्वमिति भावः अनयेतिपाठे प्रक्रांतयाप रिभाष येत्यर्थः कुमारेत्यादाविति पाठः कुमारीत्यादाविति पाठे तत्र ङीब्रहिते राज कुमारेत्यादावित्यर्थ इति न दोषः नन्वेवमपि तत्फलस्य ङ्याब्ग्रहणेन सिद्धिरत आह । ङ्याबिति । अन्यार्थं परमसूलोक्तफलार्थं । उभयत्राभिमान पदसूचितामरुचिमाह । यदित्विति । तथाचात्रापि ग्रहणपदसंबंध इति भाव तथा सति फलितमाह एवंचेति । प्रत्ययेति । सामान्यविशेषान्यतररूपेण ग्र हणे एवेत्यर्थः तेन गोमतो निष्क्रांतेत्यर्थके निर्गोमतीत्यादौ ङीप्सिद्धिः अन्यथो गित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेपि तत्र तत्प्रवृत्त्या गोमच्छब्दस्यैवोगिदंतत्वेन वि शिष्टान्ङीब्न स्यादिति भावः । निषेध इति । तस्या इति भावः स्त्रीप्रत्यये सा मान्यतो विशेषतो वेति भावः । ध्वनितं चेदमत्रैव भाष्ये इति गूढा कूतं न तु स्तोति । अत एव भिक्षाभिक्षाभिक्षाश्राम् अणित्यादावेकशे षाभावापत्तिपरसरूपसूत्रभाष्यं संगच्छते । अन्यथा स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेत्यनेन तन्निषेधेसमुदायस्याबंतत्वेन प्रत्ययांतत्वानिषेधेनामोऽप्राप्तिः । नदोष इति । न प्रा तिपदिकत्वासिद्धिरित्यर्थः । एवं च शंकासमाधानं चायुक्तमेव किंच तत्र तत्प्रवृत्त्यंगीकारे फलाभावः । एतेन मूलानुयायिरत्नाकरदांडप्रभृतयाश्चत्यास्त दाह । दिगिति । ग्राहकेति तदुद्देश्यकं मानं प्रत्ययपरिच्छेदकमित्यर्थः तत्फलित

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

माह। स्वश्चिति। तद्ग्राहकत्वमुपपादयति। अन्यथेति। समास इति। असूर्येत्यादावित्यर्थः। सुबंत इति। स च द्वितीयैव प्रकृत्येकदेशस्य कर्मत्वेनान्यापेक्षाया अयुक्तत्वात् ललाटसाहचर्याच्चेति भावः। एतद्विषये मान्योक्तिस्तु प्राचामनुरोधेनेति स्पष्टं तद्विदां। तस्मिन्निति। शब्दशृंगाद्यर्थे। बुद्धिमात्रविषयीकृतस्यात्यंतासतो बुद्धिसत्ताविशिष्टस्यार्थस्य शब्देन बोधनात्। स्वप्नाद्यनुरोधेन च बौद्धपदार्थस्यावश्यकत्वात् घटादावप्येवमेवेति मंजूषायां विस्तरः। अक्षौहिणीरथंतरादिपदघटकावयवानामत्यंतनिरर्थकानामन्यत्र दृष्टार्थारोपेण प्रातिपदिकत्वसुबुत्पत्त्यादिना यथाकथंचित्साधुत्वाख्यानं बोध्यम्। सजातीयेति। कृत्तद्धितेत्यत्रार्थवत्पदानुवृत्तेः। अत एव पंचनावप्रिय इत्यादौ पंचनावेत्यादेर्न तत्त्वमिति भावः। अनेनान्यथैवं दुर्वचमितिध्वनितं। खंडनकारोक्तं दोषमुद्धरति पूर्वेति। एतेन तथा रत्नाकरोक्तिरपास्ता। एतेन यत्तच्छब्दार्थयोरनुगतत्वाच्छब्दानुगमस्याकिंचित्करत्वेन व्यवच्छेद्याननुगमेपि क्षत्यभावाच्च यत्र संघात इत्यादि व्यर्थमिति खंडनकृदुक्तमपास्तं साजात्यदर्शनायतथोक्तेरिति भावः। तत्र। तच्छंकायां। तत्र। औपगवादौ। ननु पदशब्देन शक्तग्रहणे वैयर्थ्यं तदवश्यमेवात आह पदमितीति। क्वचिमाक्रन्निमेति न्यायादिति भावः। इतिभावइति। मूलकृतइति शेषः। एतेन पदशब्देन तादृशग्रहणे भाष्यारमभूत्रगौरवं ध्वनितं। दोष इति। समूहस्य संज्ञापत्तिरित्यर्थः। गो इत्यादीत्यत्र स्वरूपबोधनायाव्न कृतः संहिताविवक्षया वा। वस्तुतो मूले एव कुठार इत्याह। वृषणिति। अत्र पदशब्देनोत्तरभागोद्देश्यकभिन्नोत्तरखण्डार्थान्वयी गृह्यते तेनानुकरणे समुदायस्यासुबन्तत्वेपि न संज्ञा। नास्तिक इत्यत्र निपातसमूहात्प्रत्यय इति पक्षे नञ्मात्रस्य पूर्वखण्डत्वेप्युत्तरखण्डार्थान्वयित्वाभावेन न दोषः अत एवेदृशार्थलाभासम्भव इत्यपि निरस्तमिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेन। द्वितीयनियमात्तथा विवक्षायां गौरवेण तन्नियमस्यौचित्यात् यद्देत्यादिग्रन्थस्यासङ्गत्यापत्तेश्चेति भावः। ननु द्वितीयनियमे ङित्यादौ संज्ञा न स्यात् तत्र तदनापन्नवर्णसंघातत्वस्य सत्वात्। अर्थवत्सूत्रं तु बहुपटव इत्यादौ चरितार्थं। समुदायादेकविभक्ताविति पदस्यासम्भवदुक्तिकतापत्तिश्च इदमोऽन्वादेशे इत्यत्र शभावे प्रश्लेषे समुदायाद्विभक्तिरर्थवत्वादिति भाष्याद्यसङ्गतिश्च। अथ तदनापन्नपदसंघातो विवक्षितस्तर्हि गौरवं भाष्यविरोधष्टीकोक्तदोषद्वयं च। एतेन वस्तुतस्तु अर्थवत्पदसंघातस्यचेत्समासस्यैवेत्येव सुवचं लाघवात् कुम्भकारः कटपूरजस्कमित्यादौ कृदन्ते धातुना च समासे सत्यर्थवत्सूत्रेणेष्टसिद्धेरिति प्रकाशानुयायिरत्नाकरोक्तमपास्तम्। यत्तु पदशब्देन पदत्वयोग्यं गृह्यते पदत्वस्य सर्वत्राभावेपि तद्योग्य-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तायाः सत्वेन तत्साजात्येन तथैवौचित्यात् । तत्वस्यानुकरणे पूर्वभागस्य हर्षसव
रित्यादौ च भत्वेपि सत्वादड्डुपटव इत्यादौ च बहुचो ऽसत्वान्नदोषः एवं सर्वत्र
शेषे घटाद्यवयवद्यकारादिवर्णवत्तेषामनर्थकत्वेन तदयोग्यत्वेन नियमाव्यावृत्त
न दोषः सरूपसूत्रभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः । एवं जन्मवानौपगव इत्यादौ नियमेन व
वृत्तावपि निरवकाशत्वेन तद्धितान्तत्वात्संज्ञेति । उत्तरस्तु प्रत्ययो नेति न कल्प्यमि
लाघवं । अत एव राजा इयानित्यादेरपि व्यावृत्तिसिद्ध्या यत्नान्तरं नास्थेयमित्य
लाघवं । न च भत्विषये तद्योग्यतानेति वाच्यम् । गोचेत्यादौ तथा स्वीकृतत्वात
उत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रत्याख्याने गतिकारकेत्यस्यानित्यत्वेन सुबन्तेन समासे
त्वस्य निर्बाधत्वात् । युक्तं चैतत् । अन्यथा भाष्योक्तनियमाङ्गीकारे जन्मवान्व
पटव इत्यादेरिव कुम्भकारादेरपि नियमाव्यावर्त्यतया अर्थवत्सूत्रेण संज्ञायां
त्यां समासत्वात्प्रातिपदिकत्वमिति सिद्धान्तविरोधः । किं च अश्वसि इत्यादावु
रभागे नाट्शार्थवत्वस्य सत्वात्तद्धितनिबन्धना सा न स्यात् । यथा ऽनुकरणे इ
समभिव्याहारे तदसत्वेपि तदसमभिव्याहारे तत्सत्वम । किं चानुकरणे दोषत
दवस्थं । यत्किञ्चित्समभिव्याहारेणेत्यर्थावगमेन तं विना प्रयोगेपि किञ्चित्समभि
व्याहारं विना ऽप्रयोगेण नियमेनाव्यावृत्तेः किं चानुकरणे ऽपरिनिष्ठितत्वात्कल्पि
तार्थवत्वेनार्थवत्ताया अनिश्चयाच्चासाधुत्वशंकापि स्यात् । अत एव सरूपसूत्रीय त
द्योक्तिसम्भवस्तन्मते विभक्तिमात्रापेक्षत्वेनैतत्पूर्वभागस्यापरिनिष्ठितत्वेन स्वा
तन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वात् । वैषम्ये मानाभावादिति एवं च परममूलमेव रमणीयं सू
व्याख्यानं च पदं सुप्तिङन्तमितियथाश्रुतव्याख्यात्प्राचामनुसारेणेति । तन्न । तथा
यमपरभाष्यविरोधापत्तेः । नियमसाजात्येन तद्धर्मप्रदर्शनद्वारा व्यावर्त्यस्वरूपप्रदर्श
नपरतया परममूलस्य पदशब्दस्यैवाभावेन तथा विवक्षाया दुर्वचत्वाच्च । न च तदभा
वेपि वृषण्वसुर्वृषणश्व इत्यादौ पूर्वभागे तत्वस्य दृष्टत्वात्तेनैव साजात्यप्रदर्शनपर
तस्य ग्रन्थस्येति न दोष इति वाच्यम् । सामान्यसमासशब्दस्य संकोचेन विशेषप
रत्वे मानाभावात् । सभत्वपूर्वभागकसमूहस्य तेन वारणेपि राज्ञः पुरुषः शुक्लो घ
इत्यादिवाक्यस्य तत्वापत्तेश्च । न च समासे पूर्वभागस्य सर्वत्र तद्योग्यत्वमेव न त
तद्धि विभक्त्यन्तस्य तत्र परतो वा न हि तत्र विभक्तिरिति । एवं च पदत्वसम्पाद
कप्रकृतित्वाक्रान्तत्वं फलितं यथा नपदान्तसूत्रादौ तत्परत्वमधिकसंग्रहार्थं ते
सकललक्ष्यसंग्रह इति न सङ्कोचो वाक्यसामान्यवारणं च सिद्धमिति वाच्यम् । त
विभक्त्यश्रवणेपि प्रत्ययलक्षणसूत्रेण तत्वसत्वेन तद्योग्यत्वव्यवहारस्य बाधितत्वा
किं च प्रकृतौ तत्वाङ्गीकारेपि भत्वविषये पदत्वयोग्यतानङ्गीकारात् । उत्तरप

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वेत्यस्य प्रत्याख्यानप्रकारस्यायुक्तत्वात्। अरण्यस्थदण्डस्य स्वरूपयोग्यत्वेपि कीटाद्युपभुक्तदण्डस्य तदभाववत्। अत एव चेतस्वानिति सिद्धयर्थं सप्तमीसमास आदृतो भाष्ये। अन्यथा षष्ठीसमासेपि तथा निर्वाहेण तदसङ्गतिः स्पष्टैव। किं च सर्वत्र समासे पूर्वभागस्य प्रकृतित्वाभावात्। अलुक्समासे व्यभिचारात्। एवं च श्रूयमाणविभक्तिकवाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञापत्तिस्तदवस्थैव। अथ तत्रापि विभक्तेः पूर्वभागे प्रकृतित्वमस्त्येवेति चेत्। तथापि सर्वत्र पदत्वसम्पादकत्वाभावः किं च जन्मवानित्यादौ सा न स्यात्। तद्धितग्रहणस्यौपगवादौ कृतार्थत्वात्। उत्तरस्तु तादृश प्रत्ययो नेति विवक्षणे तु गौरवं मूलोक्तादविशेषश्च। अथ शुद्धं प्रकृतित्वं विवक्षितमित्युच्येत। तावतापि पदशब्दघटितपरममूलासङ्गतिस्तदवस्थैव ततो वरं भाष्योक्तपक्षादर इत्याशयेनाह। प्रकृतेति। अत्रेति। उक्तवाक्ये इत्यर्थः। षष्ठीति। तेन डित्थादौ न दोषो नवा टीकोक्तात्यदोषापत्तिः तत्पक्षासम्भवदुक्तिकत्वापत्युद्धारस्तु टीकायामेव स्फुटीभविष्यति। तद्भाष्याद्यसंगतिरपि न। समुदायस्यैव तत्रार्थवत्त्वात् डित्थादिवदिति भावः। सजातीयापेक्षनियमौचित्यादाह। कर्मधारयश्चेति। अर्थवत्पदस्य तत्रावृत्तेः अन्यथा ऽनर्थकसमासे ऽर्थवतांसमूहत्वस्य सत्वेपि समूहस्यानर्थक्यात्तत्रैव विध्यार्थत्वं स्यादिति नियमानुपपत्त्या वाक्ये तदापत्तिरेव। किं च पञ्चनावप्रिय इत्यादावेकदेशे स्यादिति भावः। नन्वेवमपि बहुपटव इत्यादौ दोषतादवस्थ्यमत आह। तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। अपिः पारतंत्र्यसमुच्चायकः। प्रयोगार्हार्थेति। प्रयोगः प्रतिपादनार्हो यो अर्थस्तद्वदित्यर्थः एवं विवक्षायाः फले वक्तुं योग्येपि सर्वलदयसिद्धिप्रतिपादनायादावाह। गवितीति। तत्वं तावन्मात्रस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वं एतेन किञ्चित्समभिव्याहारावश्यकत्वेनानुकरणे दोषतादवस्थ्यमित्यपास्तम्। केवलस्यापि प्रयोगस्य लोके शास्त्रे च बहुशो दृष्टत्वात्। एतेनासाधुत्वशङ्कापि निरस्ता। ततस्तत्फलमाह। प्रकृतीति। बहुपटवः पुत्रकास्येत्यादेः। एवं च कुम्भकारादावर्थवत्सूत्रेण कर्दन्तत्वाद्वा प्रातिपदिकत्वं समासत्वात्तत्वमिति सिद्धान्तस्य खपुष्पायमाणत्वात्। भाष्य इति। एतत्सूत्रभाष्ये इत्यर्थः। सरूपसूत्रे इत्यपाठः। इदमेवेति। स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हार्थवतामित्येवेत्यर्थः सुबन्तानामिति प्रतीके एतच्चोपलक्षणं भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्वयुक्तानामिति तेनोक्तः वाक्ये पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगे सतीतरसंसर्गाकांक्षाभेदसंसर्गः तद्वारभूतो यस्यविशिष्टार्थवत्वस्य तद्युक्तानामिति तदर्थः समासेपि वाक्यीयेनैव तेन विशिष्टार्थवत्वं न हि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः परश्चेति वचनादिति तद्भावः। एतेनाश्मि इत्यत्र तद्धितनिबन्धनापि सा न स्यादित्यपास्तम्। एवं सरूपसूत्रभाष्यके-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यटादेरप्यत्रैव तात्पर्यं अत एवांगसंज्ञासूत्रे भाष्ये प्रत्ययग्रहण इति परिभाषाया: फलकथनावसरे देवदत्तोगार्ग्येति समुदायस्य यञन्तत्वेन प्राप्तप्रातिपदिकत्वाभाव फलत्वेनोक्त: । मूलमते तु नियमेनैव तत्र तदप्राप्त्या भाष्यासंगति:स्पष्टैवेत्यलं पुरुषावितीति । अत्र मान्या: । उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्भाष्येऽसर्वनामस्थाने यचीति पदत्वमात्रस्य निषेधाच्च जहत्स्वार्थायां वृत्तावानर्थक्याच्च दोषशंकेति प्राहु: । तत्प्राचामनुरोधेन उत्तरपदस्य कार्यित्वाद्यभावेन तदप्राप्ते:प्रत्याख्यानप्रकारस्यायुक्तत्वाच्च । प्रक्रियादशायां जहत्स्वार्थवृत्तेरनंगीकाराच्च।समर्थसूत्रभाष्योक्तरीत्या पूर्वपदे एव जहत्स्वार्था नोत्तरपदे इत्यंगीकाराच्च।एवंच मूलं उत्तरस्तु प्रत्ययोनेति यथाश्रुतनिवेशाभिप्रायमगत्या गुरुभूतप्रत्याख्यानरीत्या भक्त्वाभिप्रायाद्वाइतोपिहेतो: पदत्वयोग्यत्वनिवेशप्रकृतित्वमात्रनिवेशो वा दुष्कर इति बोध्यं । तद्ध्वनयन्नाह । परस्येति।तथा चार्थवत्सूत्रसंज्ञाहेतुभूताप्रत्ययान्तत्वमस्तीति भाव: कृदन्तत्वादिति । तथा च सुपोधात्विति लुगापत्ति:।विकल्पेन समासविधि: स्तुस्वराद्यर्थ इत्युक्तमेव । वाक्यैकदेशप्रयोगेऽलुक्समासे चांगाधिकारस्थसुप्प्रत्ययहेतुककार्याणां सुबादेशानां च साफल्यमिति भाव: । अस्य । मूलकस्य । न कारकत्वमिति । तथाच तत्परिभाषायां प्रत्यासत्त्या कृत्प्रकृत्यर्थनिरूपितकारकस्यैव ग्रहणेनात्र तदप्राप्ति: । तृतीयांतेन शाब्दान्वये एव यदि प्रत्ययस्तर्हि करणे इत्येव वाच्ये तृतीयायामिति व्यर्थं तस्माद्वचनसामर्थ्याच्चार्थिकान्वयमादाय प्रत्ययसमासाद्युपपत्तावप्युक्तरीत्या समूहस्यार्थवत्वाभावश्चेतिमूलमयुक्तं।एतेन दशनैरूपदंश भुंक्ते इत्यादौ वचनं सफलमित्यपास्तमिति भाव:।समाधत्ते मूलकस्येति । अपिरुक्तसमुच्चायक: । अन्वय इति । शाब्दान्वय इत्यर्थ: । यत्तु अर्थान्वय इति मूलकृदादिमतं । तन्न।गमेर्ग्राम: कर्म इषेस्तूभयमिति सन्सूत्रस्थभाष्यविरोधादिति भाव: नन्वेवं परत्वात्कर्मसंज्ञैव स्यात् । न च संज्ञयोर्मिथोऽविरोध:। तथापि कार्यद्वारा तत्सत्वात्। ध्वनितश्चायमर्थ: क्ङिति चेति सूत्रे भाष्यकैयटयोरत आह । विभक्तिस्त्विति । तिङन्तार्थक्रियाया: प्राधान्येन प्रधानाप्रधानसंन्निधौ प्रधानानुरोधी न्याय्य इति न्यायेनेति भाव:। कार्यद्वारा परत्वाश्रयणावश्यकत्वे तत एव तृतीयाया युक्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्।एवं चोपपदहेतुकतया समर्थपरिभाषोपस्थानेन सामर्थ्ये णमुलादय इति भाष्यसिद्धान्तविरोधोपि न । एतेन तृतीयायामिति सामर्थ्यात् समुलादिवत्परिभाषाप्रवृत्ति: । आदिना दन्तैनोपदंशं भुंक्ते इत्यादे:परिग्रह अत्र शाब्दं तत्र करणत्वं । वस्तुत उपदंशस्तृतीयायामित्यादिप्रामाण्यात्कर्मणि तृतीयेयमिति मान्योक्ति: प्राचामनुसारेणेति सूचितम् । तद्ध्वनयन्नाह । इत्याशया

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दिति। नतु तदुक्ताशय इतिभावः । ननु नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति तुच्छपक्षे निर्वाहेऽपि मुख्यपक्षे विधिमुखेन प्रवृत्तावविरोधेनेदमयुक्तमत आह। नियमस्येति। तस्यार्थतस्तत्रापि तात्पर्येणार्थवत्सूत्रापवादस्यास्य नियमस्य परत्वेन तस्यापि निषेधे तात्पर्यादिति योजना। तात्पर्यमुभयत्र हेतुः। अतएवोभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधे ऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेध इति वार्त्तिकाक्षरस्वारस्यं संगच्छते। नन्वेवमपि परत्वमयुक्तम्। द्वयोर्लब्धावकाशयोर्युगपत्समवस्थितयोरसम्भवे तत्प्रवृत्त्या ऽत्राप्रवृत्तेः यथा रामेभ्य इत्यादावेत्वदीर्घयोः प्राप्तयोः परत्वादेत्वमत आह। निषेधानामिति। अयं च निषेधाश्च बलीयांस इति कर्मणिङिति सूत्रभाष्यपठितपरिभाषार्थानुवाद इति केचित्। परे तु सा परिभाषा शाब्दनिषेधविषयिण्येव। अत एव परमवागित्यत्रासर्वनामस्थान इति निषेधः प्राप्नोति। अस्तु स्वादौ पदमित्यस्य सुबन्तं पदमिति तु भविष्यति। सति प्रत्यये एवं। नह्यत्र सोऽस्ति। अस्तित्रप्रत्ययलक्षणेन तत्परतेति निषेधाश्चबलीयांस इति निषेधः प्राप्नोतिनाप्रतिनिषेधात्। नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तर्हि पर्युदासोऽयं सर्वनामस्थाने अव्यापारः यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यतीति नलुमतेति सूत्रभाष्यं संगच्छते। अन्यथा पर्युदासेप्यर्थनिषेधसत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव। ध्वनितश्चायमर्थः सुडनपुंसकेति सूत्रे भाष्यकैयटयोरित्याहुः। वस्तुतस्तु सिद्धेकार्ये पुनर्विधिसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य सङ्कोचः। यथाऽत्पूर्वस्येत्यनेन संनिहितशास्त्रस्यापि संकोचोऽत्पूर्वान्यपरत्वरूपः। एवमत्र समासग्रहणकृतनियमेन बाध्यसामान्यचिंतयाऽर्थवत्सूत्रस्यार्थवत्पदसमूहान्यपरत्वं कृदंशस्य कृदंतताद्दृशसमूहान्यपरत्वम्। एवं संकोचे चान्यत्र तदभावस्याप्यर्थतः सिध्याऽर्थसिद्धं तमादाय नियमशास्त्रेषु प्रतिषेधत्वव्यवहार इत्याशयेनाह। निषेधानामिति। तेन वाक्यस्य मूलकेनोपदंशमित्यादेश्चोद्देश्यत्वानाक्रान्तत्वादुभयोरप्राप्तिरिति तत्वं। तस्य सिद्धान्ततां ध्वनयितुमाह। स्पष्टमिति। प्रकाशग्रन्थानुवादन्यूनतां निराचष्टे नापीति। अत एवाह वृत्तौ वाक्येचेतीति। कारिकायां वाक्यशब्दः समस्तासमस्तपदसमूहपर इति भावः। समास इवेति। तद्वोत्येत्यादिः। तद्धितेपि,तद्धितविशिष्टेपि। अत एव तद्धितांतेपीतिनोक्तं। विपक्षे बाधकं तूक्तमेव। पचतकीतीति। इष्टापत्तिस्तु न पचतकि भवतीत्यादौ तिङ्ङतिङ इति निघाताद्यापत्तेरिति भावः। ग्रहणापत्तिरिति। तथा च तेनापि वैशिष्ट्यग्रहणेनातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः। ननु लक्ष्यानुरोध एव विनिगमकमत आह। किंचेति। संज्ञापत्तेरिति। तस्य तत्पूर्वत्वात् न हि प्रत्ययान्तत्वातिप्रसंगवारणाय प्रत्ययग्रहणे इति वदन् किंचित्ताद्दृशं वचनमस्तीति भावः। एतेन

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

बहुच्पूर्व इत्येव सूत्रतामित्यपास्तम् । डित्याद्यसंग्रहापत्तेश्च गौरवाच्च । ननु प्रत्ययग्रहण इत्यस्य प्रकृत्यादिप्रत्ययांतस्य ग्रहणमित्यर्थवत्प्रत्ययादिप्रकृत्यन्तस्य ग्रहणमित्यर्थस्याप्यङ्गीकारेण न वाक्ये संज्ञापत्तिःउक्तरीत्या न पचतकीत्यादावतिव्याप्तिर्वा बहुपटव इत्याद्यसिद्धिरत आह । मूले किं चैवमिति । एवमित्यस्य तद्धितग्रहणस्य तद्विशिष्टपरत्वे इत्यर्थभ्रमवारणायाह।समासेति।अभावादिति।विशिष्टस्य वृत्तेरभावादिति भावः । उत्तरेति।अर्थवत्सूत्रापेक्षयोत्तरसूत्रे इत्यर्थः तन्मते पाचक इत्यादावपि वृत्तेरनंगीकारेण तथात्वाभावात्। तत्रातिव्याप्तिनिरासाय तत्सूत्रनिषेधत्वव्याप्तिः पाचकादौ।लिङादौ चारितार्थ्येन सामर्थ्यं नेति भावः।स्वरे विशेषार्थमिति । उदात्तादिस्वरनिमित्तको यो विशेषस्तदर्थं स्वरेऽचि परतो यो विशेष प्रकृतिभावस्तदर्थं चेत्यर्थः। अभेदेति। यत्तु अनुकरणं श्रोत्रगृहीतं सत्स्वाभेदेनैवानुकार्यमव्युत्पत्तिवशादन्वयप्रतियोगित्वेन बोधयतीत्यर्थ इति तन्न । वास्तवाभेदस्य ब्रह्मातिरिक्ते क्वाप्यसत्वेन ब्रह्मणापि तथा दुर्वचत्वात्। अत एव सामग्रीभेदाद्भेदस्यैयुक्तत्वेनाभेदपक्षो वाचनिक एवेत्यपरे इति सान्योक्तिः संगच्छतेऽतआह । सादृश्येति चस्त्वर्थे । तथोपस्थितस्येति । स्वसादृश्यसम्बन्धेनोपस्थितानुकार्यशब्दस्य शाब्दबोधविषयत्वमित्यर्थः । ननु समवायादिनोपस्थिताकाशादेस्तत्ववारणाय वृत्त्युपस्थितस्यैव तत्वमत आह । व्युत्पत्तीति । अनुकरणादन्यत्र तथा नियमोऽत्र तु भिन्न एव कार्यकारणभाव इति भावः। एवंचेति । उक्तरीत्या निर्वाहे चेत्यर्थः संज्ञासूत्रे तादृशमर्थवत्वं निविष्टमिति भावः । भूसत्तायामिति । ननु भेदपक्षेप्यनुकरणमिति गतित्वे चाव्ययत्वे रूपसिद्धिरेवेति चेन्न । भुवोवुगित्यादावपि तथात्वापत्तेः इतिसमभिव्याहारे दोषश्रौव्यात्क्वप्रयोगे एवतत्प्रवृत्तेरिष्टत्वाच्चेति भावस्तदाह।आदोति।तेन नवेतीत्यादिसंग्रहः । तथा च मूलसुपलक्षणमितिभावः । परिनिष्ठितत्वमिति । तादृशार्थवत्वाभावेनाप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः । अर्थवदिति । यथार्थो वृत्तिविषय एवं शब्दोपीत्यर्थः।दिगिति । तदर्थस्तु स्वसदृशशब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणविषयत्त्वमनुकरणत्त्वं।तच्च सादृश्येन वृत्त्या वा तत्र शब्दोपि ध्वनिसवर्णान्यतररूपः अत एव पटदित्याहेत्यत्र पटच्छब्दानुकरणं ध्वनेर्वेति द्वैतम् । ध्वनिमात्रानुकरणे वर्णोच्चारणं त्वानुषंगिकं ।अत एवाव्यक्तानुकरणस्येत्यादि सङ्गच्छत इति । ननु लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणेपि प्रत्ययांतत्त्वे नाप्रातिपदिकत्त्वमेवात आह।मूले प्रत्ययेति तद्व्याचष्टे।प्रातीति । स्पष्टमिति । तत्र हि कुंडोध्नीत्यत्र नद्युतश्चेति कबापादितः नद्यंतबहुव्रीहेरित्यर्थात् ऊतस्याबहुव्रीहित्वात्तदसङ्गतिः नद्यंतानां यः समास

इत्यर्थेन परिष्कृतः नद्यंतप्रकृतिकसुबंतोत्तरपदकः समास इति तदर्थः। षाहेति। व्युत्क्रमेणाहेत्यर्थः। ननु ङीषः प्राग्भागमादायैवेष्टसिद्धिरत आह। उत्तरपदेष्वितीति। समास इत्यस्यानुत्तरपदस्येत्यस्य वानुवृत्त्या विसर्गांतस्य पूर्वपदत्वबोधनेनोत्तरपदस्याक्षेपेण प्रत्यासत्त्या कंसादिरूपस्यैवोत्तरपदस्य ग्रहणादिति भावस्तत्फलितमाह अत्रचेति। पुंवत्त्वस्य बाधकत्वादाह। इदमिति। ननु नायं कुमारीशब्दो वयोयुक्तस्त्रीवाची किंतु औषधिजातिवाची नित्यस्त्रीलिङ्ग इति न पुंवत्त्वमत आह। णिचश्चेति। तथा चोपलक्षणत्वावश्यकत्वे वयोवाचकत्वेपि न बाधकं। एतेन पुंवत्त्वमुक्तरीत्या न णिच् तु तत्करोतीत्यनेन तदितिहि द्वितीयांतोपलक्षणमिति मान्योक्तिर्हरदत्तानुरोधेनेति ध्वनितं। तदित्यनेन कर्मसमर्पकं प्रातिपदिकमुच्यते पूर्वस्यैवायं प्रपंच इति सिद्धांतात् चेन ततः सोपि बोध्यः। ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वाद्विशेषग्रहणे एव प्रवृत्तिरिति प्रकाशरत्नाकरादिग्रन्थासङ्गतिं सूचयन्नाह। सामान्येति। एतदर्थमेव पूर्वं सामान्यग्रहणे इत्युक्तं। शंकितमिति। एतस्यां च सत्यां नार्थो ङ्याब्ग्रहणेनेत्यनेनेति भावः। परममूलोपरि शंकते नचेति। ततः। समुदायात्। सुबुत्पत्त्यर्थमिति। नच वाक्यात्सुबुत्पत्तौ समासग्रहणव्यावर्त्यालाभः स्त्रीप्रत्ययांतवाक्यस्य तत्त्वसंभवात्। किंच तेन संज्ञाव्यावृत्तावपि सुबुत्पत्तावक्षतेः। नह्येवमपि संख्याकर्मादेरुक्तत्वात्प्रत्येकं न विशिष्टात्सुबापत्तिरितिवाच्यं। बौद्धसत्तायां कर्तृत्वेन प्रत्येकमुक्तत्वेपि विशिष्टनिष्ठस्यानुक्तत्वात्तदापत्तेः। किञ्च ङ्याब्ग्रहणसामर्थ्यात्तदापत्तेः सुवचत्वादिति भावः। तत् ङ्याब्ग्रहणं। आदिना दृष्टागौर इत्यस्य परिग्रहः। फलाभावं निराचष्टे। एवंचेति। सुबुत्पत्त्या एकपदत्वे चेत्यर्थः आमएकांतरमिति नेति भावः। एतद्भाष्येति। प्रकृतसूत्रस्थतद्वैयर्थ्यशंकापरोक्तभाष्येत्यर्थः। सूत्रत एव तथा न लभ्यते इति भाष्यप्रमाण्याश्रयणमफलमित्याशयेनाह। प्रातीति। पृथगर्थोपस्थापकाः विभक्त्यंता न अवयवा यस्य समूहस्य तस्य ङ्याबंतस्येत्यर्थः चित्रगवीत्यादिसंग्रहाय पृथगर्थोपस्थापकेति। अजेत्यादिसंग्रहाय विभक्त्यंतेति। तथा च स्त्रीप्रत्यये चेति परिभाषाऽत्र न प्रवर्त्तते फलत्वाभावादिति भावः। फलं विघटयति। प्रत्येकमिति। बाधकत्वादिति। गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वसंख्यां बाधत इत्यद्दउण्सूत्रभाष्योक्तेरिति भावः। नचैवमामतिसुंदरदेवदत्तेत्यादावपि तन्नस्यादिति वाच्यं। इष्टापत्तेः। आम अंतरितमित्येवैकव्यवधानेचारितार्थ्येनान्यत्राप्रवृत्त्या पुनरेकग्रहणादवांतरपदत्वयोग्यताशून्यस्यैव ग्रहणात्। यद्वा सत्यभिधाने एकपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञया तावन्मात्रस्यापि ग्रहणादित्यन्यच्च विस्तरः। नियमार्थमिति। स्त्रीप्रत्ययांताच्चेन्ङ्याबंतादेवेति तदाकारः। त्यूङंते इति।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

युवतिः श्वश्रूरित्यादावित्यर्थः तथाच श्वशुरः श्वश्रूरित्यादिसौत्रनिर्देशस्य युवतीः प-
श्य युवतिका युवतितरः ब्रह्मबंधूतरेति भाष्याद्युदाहृतत्यूङंतप्रकृतिकसुप्तद्धित
योश्चासंगत्यापत्तिरिति भावः । सिद्धांते एकादेशस्य पूर्वांतवत्त्वेन क्वचिन्निर्दे शा
तद्धितांतत्वाच्च लिंगविशिष्टपरिभाषया च सुबुत्पत्तिर्निर्वाहेऽपि ङ्याब्ग्रहणस्य स्त्री
प्रत्ययमात्रोपलक्षणत्वेन ततस्तत्सिद्धिरिति बोध्यम्।नन्वेवं यूनीतिरिति स्यात्। ते
स्तद्धितत्वादिति चेन्न। तद्धितपदस्य तिप्रत्ययान्यपरत्वादिति स्पष्टमन्यत्र। रीत्येति
स्फुटीभविष्यति समनंतरमेव। फलमिति । कुत्सितइत्यादिसूत्रस्य द्योत्यार्थेन येषा
स्वार्थिकत्वं तद्विषयत्वेऽपि तदभावेन सर्वथानिरर्थकानां येषां न तद्विषयता ताह
शे तत्र फलमिति भावः एतत्तत्त्वं स्फुटीभविष्यति परस्तादिति प्रतीकं। उक्तहेतोरे
वाह। अत्यंतेति। एवंचेति । अन्यार्थ ङ्याब्ग्रहणस्यावश्यकत्वे चत्यर्थः तत्फलस्य तै
वसिद्धेरिति भावः। ननु पूर्वं कन्यपि पूर्वभागे टाबुत्पत्त्येष्टसिद्धिरेवात आह। अन्य
थेति । तदभावे इत्यर्थः। कनि। अंतरंगत्वादिति भावः। यत्तु कुत्साद्येकार्थीभावा
पन्नस्यार्यशब्दस्य निष्कृष्य स्त्रीत्वेन संबंधस्य दुर्वचत्वान्मध्ये टाबभाव इति।तन्न। प
त्यतस्वार्थिकत्वेन तथा युक्तेदुर्वचत्वात्।तद्ध्वनयन्नाह।समुदायविति।एतेनोक्तरी
त्या लोहितिकालोहिनिकेत्यनयोरपि सिद्धिरित्यपास्तं। यत्तु अकृत एवेत्यादिसिद्धां
त इत्यंतग्रन्थमनूद्य तन्न पक्षांतरे दोषानुद्धारात् सरूपसूत्रस्थभाष्यादुत्तरपदस्यांताःकृ
ते समास एवेत्यस्य लाभेन तद्विरोधापत्तेश्च। बहुचर्मिकेत्यत्र प्रत्ययस्थादितीत्त्व
नापत्तेश्च। पुरस्तादिति पक्षे ऽसुप इति निषेधापत्तेः। नचेष्टापत्तिः तत्रैव भाष्य
कृतैव तस्योदाहृतत्वात्। किंच समासांता इत्यत्र समासतत्पुरुषादिपदानां ल
क्षणायां मानाभावः।एवं च कृते एव समासे सुब्लुकि च समासस्योत्तरपदस्य वा
वयवाः समासांता इति सिद्धांतः। एवं च ङीब्विशिष्टस्यासमासत्वात्ततः प्रागेव
कप्। ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमित्यत्र प्राप्तस्तद्विषयक एवासौ नियमो न स्वता
कसमासांतविषयक इति तत्स्वारस्यात्। नच लिङ्गविशिष्टेत्यनया सोपि प्राप्नो
त्येवेति वाच्यम्। प्रकृतिग्रहणे इत्येव सिद्धे प्रातिपदिकग्रहणेन संज्ञांतरेण तदुप
स्थितौ सा नोपतिष्ठत इति ज्ञापनात्। अन्यथा बहुगोमतीकेत्यपि पक्षे स्यात्।
तदनित्यत्वेन समाधानं त्वगतिकगतिकं। अन्त इति सूत्रे द्वित्रिभ्यांपाद्दन्मूर्द्धसि
सूत्रे च समासस्यैवावयव इति भाष्यादिपर्यालोचनया लभ्यते। गोस्त्रियोरिति सूत्र
भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः उक्तविरोधात्। प्रियपथः प्रियगव इत्यादावात्वहृष्योः प्र
गाचेति रत्नाकरकटुक्तं तन्नेति ध्वनयन्नत्र प्रकरणे व्याचष्टे। इदमित्यादि हि
तः बहुकुमारीका इत्यादौ कपः प्रागंतरंगोपसर्जनह्रस्वप्राप्तिनिरासार्थं कपो

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

रंगत्वं समानेतुमेवमुक्तम् तन्न । एतेन लक्षणायां मानाभाव इत्यपास्तं एवं चा-स्यैकदेशयुक्तित्वे मानाभाव इति भावः ड्याब्ग्रहणे कृतेऽकृते चास्यावश्यकत्वं ध्वनयितुमेवकारद्वयोपादानं मूले अत एव व्यवहितान्वयशेषपूरणाभ्यां व्याचष्टे। अलौकिकेति। एतदुक्तिवैयर्थ्यं निराचष्टे। एतदिति। तच्छब्देति। चरमावयववा-च्यंतशब्देत्यर्थः । अन्यथा समासादित्येव सिद्धे तदुपादानं व्यर्थमिति भावः । समासस्यैवेति । उक्तभाष्यैकवाक्यतया तदर्थकवाक्यस्यैवेत्यर्थः एतेन मूलकैयटा-द्यभिमतोत्तरपदावयवत्वनिरासः द्विपुरीत्यादितत्फलानामन्यथासिद्धेः एतेन पक्षांतरे दोषानुद्धारादित्यपास्तम्। अंत इति सूत्रे इति। स्वरविधायके इत्यर्थः। एतेन तत्पर्यालोचनया तथालाभ इत्यपास्तं तदुक्तं बहुचर्मिकेति। दोषमुद्धरति। अत्रेत्यादि । एतेन पुरस्तादितिपक्षः केश्चिदुपन्यस्तः स उक्तदोषापत्त्या उपेक्ष्य इति खंडनकृदुक्तमपास्तं संज्ञायां प्रातिपदिकत्वेनेति शेषः। ननु तत्र कप्यपि समाससंज्ञासमकालं तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वे समासप्रातिपदिकसंज्ञासम-कालं टापि ततः सुब्लुक्यप्यस्तु इति निषेधाभावेनेष्टसिद्धिरत आह। तत्रेति। बहुचर्मिकेत्यादावित्यर्थः तत्र तेन यत्तद्बोधकत्वं तस्य तदंते कबंते असत्वात्। आरोपितस्यान्यत्रारोपे मानाभावाददर्शनाच्चेत्यन्वयार्थौ एवं चास्त्रीत्वादेव प्राक् न टाबिति भावः सत्वादिति च्छेदेन व्याख्यानं त्वध्याहारप्रसंगान्नोचितम्। विशिष्टस्य वाक्यस्य । तेषां समासांतानां, नचार्थाभावेनेत्येव सिद्धे ऽतिरिक्तेत्यधिकमिति वाच्यम्। प्रत्यय इति महासंज्ञानुपपत्तेः । प्रकृत्यर्थापेक्षया ऽतिरिक्तः परं वाच्यो द्योत्यो वा नास्तीत्यन्यदेतत्। द्वावित्यादिवच्च नान्यतरवैयर्थ्यं इयमेवात्यंतस्वार्थिके-ष्वपि गतिः अत एव च स्वार्थिक इति तत्र व्यवहारः। अत्यंतत्वं तु कुत्साद्यप्रवेशेनेति भावः। न्यायेति। तन्मूलभूतेत्यादिः। एवमिति। यथोक्तरीत्या तत्सिद्धांताभावस्तत्र तथेत्यर्थः। एवंचेत्यपाठः। इत्यस्याप्यसंबंधएवेतिपाठः। तद्धितांतत्वस्य सुब्लुकि अहे-तुत्वादाह। प्रातीति। संज्ञेति। कपः पूर्वभागस्येति भावः । कथं तर्हि तदंतस्य तत्वमत आह। कपि इति। प्रामादिकेति। एतेन कौस्तुभेपि तथा दृश्यमानस्तथेति सूचितम्। उक्तमपि द्रढयितुं शंकते नचेति। उत्तरपदस्येति शेषः तत्रोत्तरपदत्वे चे-ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। अतस्ततः प्राक् तदुत्पत्तिरावश्यकीति भावः। अनेन समुदायोत्तरं जायमानेन तत्वाभावात्। कार्यित्वाभावात् । तथाचोत्तरपदत्वे-चेत्यस्याप्राप्तिरिति भावः प्रत्ययलक्षणेनेवेति पाठः तत्फलितमाह। एवंचेति। प्रत्य-यलक्षणेनोपपत्तौचेत्यर्थः पूर्वं । समाससंज्ञातः तस्यामिति । समाससंज्ञाप्रागव-स्थायामित्यर्थः। तदनभोति । तादृशसंख्याकारकाद्यनभीत्यर्थः । सर्वथा तथा

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पाठासांगत्यं ध्वनयितुमाह वस्तुतस्त्विति । दिगिति । तदर्थस्तु प्रियपथ इत्यादा वक्तेत्यनेन दोषाभावः समासांतविधौ तदप्रवृत्त्या बहुगोमतोकेत्याद्यनापत्तिश्च अत एव संज्ञांतरेणेत्यादिकल्पनानैष्फल्यं च । तच्च कल्पनायां बहुव्रीहेरित्यत्र त्यभाष्यविरोधश्च । सरूपसूत्रभाष्यमपि मम सुयोजमिति न तद्विरोधः । द्विविध्यामिति सूत्रभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति यत्त्वाहुरितीति । हरदत्तानुवादं प्रकाशकृतः कुर्युरित्यर्थः । अयं भावः ड्यग्रहणे कथं लोहिनिकेति । लोहितालिंगबाधनं वेति वक्ष्यतीति भाष्ये उक्तं । एवंचेतिका एनिकेति सिध्यर्थं वचनांतरारंभे सुतरां गौरवं ततो वरं ङीग्रहणमिवोक्तार्थकं । एवं च भाष्यसुपलक्षणं एवमापो ऽग्रहणे शंकासमाध्योरेवासत्वाद्दयर्थमेव तदिति तदाह ङीग्रहणमिति । लोहिनिकेत्युपणक्षणमेनिकेत्यादेरपि । असाधनेनेति । भाष्यस्य यथाश्रुतत्वे ङीग्रहणमपि व्यर्थं । उपलक्षणत्वे ऽस्यापि तत्वे अर्द्धजरतीयानौचित्यात् इति भावः । वस्तुतस्तु कुत्सितसूत्रभाष्यपर्यालोचनयोपलक्षणमत्वर्धमजरतीयत्वं च नायाति एवं च वक्ष्यमाणन्यायसिद्धार्थानुवादकत्वात् ड्याब् ग्रहणस्यात्यंतस्वार्थिके ऽसंबंधेन लोहिनिकेति रूपस्य भगवता वचनेनैव साधितत्वेनैनिकेत्यादिप्रयोगा असाधव एवेदमेव धनयितुं ङीग्रहणं तु लोहिनिकेत्यर्थमित्येवोक्तं न त्वादिघटितमिति तत् ध्वनयन् मूलकृदाह वस्तुतस्त्विति । अत्र मान्याः निष्कर्षस्य न्यायमूलकत्वे ऽर्थवति तद्धिते तथा सुवचत्वेपि अत्यंतस्वार्थिकतद्धितानामंतरंगत्वात्प्रातिपदिकादुत्पत्तावबाधकेन ड्याब्ग्रहणावश्यकत्वमित्याशंक्य निष्कर्षे घकालतनेत्यनेन सुबंतात्तद्धितोत्पत्तेर्ज्ञापनादिति हेतुर्बोध्यः । प्राक् तयोः प्रवृत्तौ स्वार्थादीति हेतुरिति व्याचख्युस्तदफलं न्यायेनैव निर्वाहात् ऐकरूप्ये संभवति वैरूप्यस्यान्याय्यत्वात् तदुध्वनयन्नाह सुबंतादित्यादि । एतेन मान्यरीत्या वदन् दंडी परास्तः अत एव मूले एकहेतुकसाध्यद्वयसमुच्चायकश्चः प्रयुक्तः तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्यर्थं माह । स्वार्थेत्यादि । आदिना गुणादिपरिग्रहः स्वमात्वेति । संख्याकारकयोस्तु भिन्नपदार्थापेक्षत्वमिति भावः । ज्ञानं पूर्वमाकांक्षितत्वेनेत्यादिः । पर्याकांक्षेति । इतरान्वयार्थमिति भावः । तन्निवृत्ताविति । विभक्त्यर्थाकांक्षानिवृत्तावित्यर्थः हि यतः परिपूर्णत्वात् न तु ततः प्रागिति भावः आदिना ड्यंताद्युद्देशेन स्वादिविधानादिति ग्राह्यं ऐकरूप्यार्थमेवाह । अत एवेति । परिपूर्णस्यैवान्यत्रान्वयादेवेत्यर्थः । तत्वं च निवृत्तलिंगसंख्यादिविषयकाकांक्षत्वमिति भावः फलितमाह । एवंचेति । सोक्तमूलन्यायेनेष्टसिद्धौ चेत्यर्थः । अनुवाद एवेति । तेन सूत्रभाष्ययोर्न विरोध इति भावः यत्तु वस्तुतस्त्वित्याद्यवधेयमित्यंतमनद्य तत्रतमत्या-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ख्यानस्य पातंजलत्वात्समासांतानामपि ड्यतादुत्पत्तिप्रसंगात् बहुगोमतीकेत्येवापत्तौ बहुगोमत्केत्याद्यनापत्तेश्च । नच तत्राकृत एवेत्याद्युक्तैव गतिरिति वाच्यं त्वत्कृतड्याब्ग्रहणखंडनस्यसर्वलक्ष्यासंग्राहकत्वादिति रत्नाकरोक्तं तत् खंडयति । अत्यन्तेति । तस्य, ड्याब्ग्रहणस्य । एवंच तद्धितशब्दः समासान्तातिरिक्तपरइतिभावः । निवृत्तौहेतुमाह । उक्तेति । अर्थाभावादिति भावः । अस्तीति । एतेन तत्रार्यकेत्यस्यापि सिध्यर्थमेतदित्यपास्तं कार्यमेवेति । तथाचेतिकेत्येव सूत्रमतेपि तत्र यद्यभिधानमस्ति अत एव भाष्ये ड्याब्ग्रहणस्य तदर्थत्वे समासांतेषु दोषः बहुगोमतीकेति स्यात् न दोषः तेपि स्वार्थिकाः तत्र परत्वात्समासांता इति प्रत्याख्यानेनेदमुत्तरं अत्यंत स्वार्थिकानारभ्य सूत्रमतेपि तन्निवृत्तिरित्याशयेन वा कथं कालिकेति कालाच्चेति स्वार्थेकन् प्रत्ययस्यादितीत्वं कथं हरिणिकेति प्रकृत्यंतरं सः कथं लोहिनिकेति वक्ष्यत्येतत् लोहितात्लिंगबाधनं वेत्युक्तं एवं चैनिका आर्यकेत्यादेस्तत्र कनि अभावः स्पष्ट एव वचनाभावात् एतस्य प्रकृत्यंतरस्यासत्वाच्च ड्याब्ग्रहणस्य तत्रासंबंधाच्च अन्यथा कथं कालिकेत्यादिग्रंथानुत्थानापत्तिः । तादृशप्रयोगसाधकं भाष्यांतरं तु नोपलभ्यते । लोहितादिति वचनमेव तत्र संबंधे ज्ञापकं अत्यंतस्वार्थिकतरबादेरपि ड्याबाद्यंतादनभिधानमेव । एवं च ड्याब्ग्रहणं व्यर्थमेव तदाह । स्पष्टमिति इत्यन्वेति च । सूत्रेति । प्रकृतसूत्रेत्यर्थः एतेन सुबंतात्तद्धित इति सिद्धांतः सुपश्च प्रागंतरंगत्वात्स्त्रीप्रत्यय इति ड्यापोः प्रवृत्तिरित्यनूद्य तत्र सुबंतात्तद्धित इति सिद्धांतो हि न्यायमूलकः तथा हि सुबर्थसंख्यादिसंबंधस्तद्धितार्थसंबंधापेक्षयांतरंगः लिंगसंबंध इवसुबर्थसंबंधापेक्षया ड्याब्ग्रहणमावश्यकम् । तथा च सुबपेक्षया स्त्रीप्रत्ययस्येव तद्धितापेक्षया सुपोप्युत्पत्तिः प्रागिवेति न्यायः । स च नात्यंतस्वार्थिकेषु इति प्रातिपदिकादेवसुबपेक्षया परत्वादंतरंगत्वाच्च तदुत्पत्तौबाधकाभावात् ड्याब्ग्रहणं आवश्यकं ततो भाष्यं संलिख्यात एव तरबादेः स्त्रीप्रत्ययापेक्षया बहिरंगत्वमुक्त्वा कथं कालिकेत्यादि भाष्यस्यात्यंतस्वार्थिकात्कनः स्त्रीप्रत्ययस्यांतरंगत्वं नास्तीत्याशयः कैयटेन वर्णितः हरदत्तोप्येवं बहुगोमत्केत्यादावकृत एवेत्यादिमूलोक्तैव गतिरितिखंडनकृदुक्तमपास्तम् । व्यावृत्तये इति । अनेनावश्यकत्वं तस्या ध्वनितं । इष्टस्येति । एकशेषे सौत्रत्वात्तदभावेचेति शेषः यदित्वंतपक्षे विधिसूत्रस्यक्रममादायेष्टसिद्धिरित्युच्येत तर्हि ङसिङ्योरित्येतदर्थो बोध्यः । टिलोप इति । दुहावित्यादौ डादेशेड्वाभत्वेपितत्सामर्थ्यादिति भावः । आकारादेश इति । यासुरथारथीतमा इत्यादिमंत्रे यौ सुरथौ रथीतमाविति प्राप्ते तेन

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सूत्रेण प्रश्लेषेणाकारस्यापि विधानादिति भावः । घेरित्येव सूत्रं अन्यदनुवृत्त्या लब्धं एवेन ङितीत्यस्य व्यावृत्तिस्तथा सति वाक्यार्थमाह घेरिति । आवश्यकत्वादिति । तथा च तस्या नियामकत्वेनाङित्यतिव्याप्तिः यत्तु ऋत्वस्य गुण इति इति नियमान्नातिव्याप्तिरिति तन्न । सखे इत्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् । एतेन तत्स्थाने जसिचेत्यतः प्राक् घेर्गुण इति सूत्रं कार्यं सुपीत्येवानुवर्त्य मिति शंकाशय इत्यपास्तं आण्नद्या इत्यादौ ङितीत्यनुवृत्तेरावश्यकत्वाच्चेति भावः । मूले प्राच इति । प्रक्रियाकृत इत्यर्थः । व्याख्यानेपीति । प्रकाशकृते इत्यर्थः । यत्तु तानीत्यादि कृत्स्नं सूत्रमनुवर्त्तत इति मूलमनूद्य तत्र तानीत्यनुवृत्तौ प्रयोजनं चिंत्यमिति खंडनकृतोक्तं तानीत्यस्याननुवृत्त्या कृत्स्नं सूत्रमित्यसंगतेरिति रत्नाकरकृतोक्तं च तदसदिति ध्वनयन्नाह । तत्रेति । सुप इत्यत्रेत्यर्थः । तत्फलं तु व्याकरणांतरोक्तार्थक्रोडीकारसूचनमेव । एतेन तद्दिशायानुवर्त्तत इति दंडी परास्तः । तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादाह लब्धेति । आदिना द्वितीयादिसप्तम्यंतानां संग्रहः । ताः स्त्रीलिंगाबोध्याः । अत्र मान्योक्तिस्तु न मूलपरमसूलात्परस्यारस्यावहेत्युपेक्षिता मूले प्राचा प्रक्रियाकृता ।यत्वाहुरिति प्रकाशकृत इत्यर्थः। निर्देशाच्चेति। शसि वा द्विर्वचनमिति ज्ञापनादिति शेषः । शस इति । शसोपीत्यर्थः । तथाचोभयोर्बहिरंगयोः परत्वाद् द्वित्वंतदाह कृते इति । खंडनकारोक्तं समाधिं निराचष्टे यद्यपीति । क्वचिदिति । द्वौ व्यतिलुनीते इत्यादावित्यर्थः । तथाचात्र द्वयोर्वीप्सा बोधकत्वे न क्षतिरिति भावः । अशक्यमिति । तद्धितेनैव तदुक्तिसंभवादिति भावः । एतेनोक्तभाष्यप्रयोगादत्यंतस्वार्थिकोपि शसस्तीति ज्ञाप्यते । तेन प्रायश इत्यादिसिद्धिरेवं चात्रापि स्वार्थिकं शसं कृत्वा वीप्सायां द्वित्वमित्यदोष इति प्रकाशकृता पद्यांतरत्वेनोक्तसमाधिरपि निरस्तः । खंडनकारोरत्नाकरोक्तसमाधिं निराचष्टे। नचैवमिति । सर्वस्येत्यत्रत्यप्रयोगस्य कैयटीयार्थांगीकारे इत्यर्थः । ऋषिसहस्रमिति । ऋषिसहस्रमिति कर्मधारयः सहस्रं ऋषय इत्यर्थः । ननु स्वस्याप्तिग्रहीतृत्वेनैकन्यूनता न च पुनर्दानं दत्ताया अन्यस्वत्वाक्रांततया तदसंभवादिति चेन्न । वित्तेनक्रीत्वा क्रीत्वा प्रत्येकं दत्वा दत्वा । पुनर्दत्वा सहस्रदक्षिणा ऋषयः संपन्ना इति तदर्थात् । सहस्रं दक्षिणा गोरूपा येषां दातॄणां ते इत्यर्थः तथा च गोसहस्रदानफला एव तेन त्वेकगोदानमात्रफला इति भावः । असंगतिरिति । कैयटोक्तरीत्या तत्र द्वित्वशसोर्विषयभेदस्यार्थासंगत्यादुर्वचत्वात् । अत एव तत्र शसंतस्य प्रत्येकमिति कैयटेनार्थो वर्णितः । तथा च तत एव शसि था द्वित्वं स्वार्थिकशसानुमीयते । तथाच प्रकाशो व्याख्यातः अन्यविषयत्वादिति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मूललेखो निरस्तश्च । तत्र केचिदाहुरल्पार्थोपीत्यादि कैयटोक्त्या तस्याप्यत्रैव तात्पर्यात् । अन्यत्रावश्यकतयाव्याख्यानेन निर्वाहे क्लिष्टव्याख्यानस्याचान्याय्यत्वान्माधवादीनामप्यत्रैवानुकूलत्वाच्चेति भावः । ननु त्यदादीनां संबोधनाभावेन तयोक्तिरयुक्ता किंतु स्वार्थे द्वित्वमेव कल्प्यते ग्रखिषये तच्चे कथ इति सूत्रनिर्देशादैकल्पिकमिति न दोषो ऽत आह । एतदिति । तदुक्तं स्वार्थिकशस्कल्पनं तु सर्वथा नोचितम् । स्वार्थद्वित्वविभक्तिलोपकल्पनेनापि भाष्योपपत्तौ तत्कल्पने मानाभावात् । किंच तस्यांतरंगत्वेन द्वित्वात्प्राक् प्रवृत्त्या शसंतस्य द्वित्वापत्तौ प्रयोगासिद्धितादवस्थ्यात् तत् ध्वनयन्नाह । स्वार्थिकद्विर्वचनेति । न्यायत्वादिति । द्वे स इति भाष्यप्रयोगात् पदादेरिति सिद्धांतस्य प्रायिकत्वात् तथाचापूर्वकल्पनातः क्लृप्तकल्पनैवोचितेति भावः । वस्तुतो मूलमेव शिथिलमित्याह । किंचेति । अपिसुं स्वार्थसंग्राहकः ।अत एव तत्र कैयटोक्तरीत्यैवोभयसिद्धिः किंच कैयटरीत्याप्ययमपि भाष्यप्रयोगः सुयोजः अल्पायाल्पायेत्यर्थः ब्राह्मणेष्वल्पत्वं तु गोविक्रयणाद्गोपालनाशक्तेश्च बोध्यम् । वस्तुतस्तु द्वयोरपि द्योतकत्वेन तत्समुच्चयस्य बहुशो दृष्टत्वेन तयोर्यौगपद्यम् । यथा यथाजातीयको गार्ग्यायणीत्यादौ द्वित्वसूत्रस्थभाष्यस्यत्वयमाशयः यत्र तद्धितमात्रेण लोके वीप्सानभिधानं तत्र द्वित्वमपि । यथैकैकश इति । माषश इत्यादौ तु सर्वत्र तावतैव वीप्साभिधानं तत्र न कदापि तयोः समुच्चय इति बोध्यं तदाह । दिगिति । संयुक्तानीति पाठः शब्दसूत्रे पात्रविशेषणत्वेनोक्तत्वात् । अन्येषामसंभवादाह । योगिन इति । एतेन रमंते योगिनो यस्मिन्नित्यानंदे चिदात्मनि इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते इति तदर्थो ध्वनितः तथा च पूर्वोक्तरूढ्यागंधर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः इत्यादयो मृगेंद्राद्याः पशुजातय इत्यमरोक्त्या पशुविशेषग्रहणं बोध्यं एवेन येननेति न्यायव्यवच्छेदः । एतेन यदोत्यादिग्रन्थेन । अनुकर्षणशब्दस्यानुवृत्तौ रूढेरत्रासांगत्यादाह । अन्विति । यौगिकोयं न तु रूढ इति भावः यत्तु रत्नाकरकृत् एवापकृष्टा मात्रमातारावित्यत्र न सः श्यामादौतु भवत्येव वक्ष्यमाणयुक्तेरिति तन्न । युक्तिः खंडयिष्यमाणत्वात् तद्ध्वनयन्नाह । श्यामादावपीति । अपिना ओजसादिसमुच्चयः । यद्यपि तैरित्युक्तेस्तरार्थस्य ताभिरित्युक्ते पुमर्थस्यानवगमाच्चिंत्यमिदमिति कैयटप्रसादप्रकाशकृदाद्युक्तमयुक्तं । प्रकरणादिना प्रतीतिसंभवात्तथापि निष्कृष्टस्थले दोषमाह । श्यामीति । एवमोस्यपि बोध्यम् । तथा च नानुप्रयोगविरोध इति भावः ।अत्र । श्यामि। तयाचोजसादौ त्वद्रोत्या तथा सत्वेप्यत्र तदभावेन साधारण्येन खंडनायेयं त्वदु-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

क्तिरयुक्तेति भावः । यत्त्वेवापकर्षो निष्फलः उत्तरसूत्रेण तस्य दुर्वारत्वात् । नस
तदपकर्षसामर्थ्यात्तेनापि नेति वाच्यं अनियमव्यावृत्त्या तस्य चारितार्थ्यात् इति
तन्नेति ध्वनयन्नाह । पुमानिति । अनुवृत्तेरिति । अपकृष्टतत्सहिततदनुवृत्ते
रित्यर्थः । अपकर्षानुवृत्त्योः प्रमाणं सूचयन्नाह । अत एवेति । अपकर्षानुवृत्तियुतसू
त्राभ्यां भ्याम्यपि तदभावादेवेत्यर्थः । तथा च तयोस्तात्पर्यग्राहकमिदं । अन्यथा
तदसंगतिरानर्थक्यं च स्पष्टमेवेति भावः । पूर्वोक्तं दृढयितुं खंडनकृत्तदनुयायिरत्ना
करायुक्तिं च खंडयितुं शंकते नन्वित्यादिना । मात्रर्थके इत्यस्य वाक्ये इत्यर्थ
कात्रेत्यत्रान्वयः चेन देहीति सबंधबोधनद्वारा समानविभक्त्यंतत्वं सूचितं । आ
वश्यक इति । सूत्रप्राप्तेरितिभावः । इष्टापत्तिरिति । निषेधसाधकभाष्यवार्त्तिकाद्यनु
पलब्धेः अनुप्रयोगविरोधस्तु नेत्युक्तमेव प्रत्युत साधकभाष्यमुपलभ्यते तदाह
किमुच्यते इत्यादिना । नञ् वाक्यालंकारे न निषेधे । ईदृशसूत्रव्याख्याकृतो मती
पीत्यर्थः । भाष्यविरोधं परिहरन्नुक्तार्थे साधकमाह । अतएवेति । लक्षणभेदानौचि
त्यादेवेत्यर्थः । आदिना जीर्णविवरणसंग्रहः । एतेन किमुच्यते इत्यादिभा
चेतीत्यंतं सिद्धांतभाष्यमिति सूचितम् । अस्यापि तत्वे विरूपाणामनेकशेष इत्या
दीतः प्राक्तनभाष्यविरोधः स्पष्ट एव तथा च प्रातिपदिकैकशेषे इति विशेषणम
युक्तमिति भावः । विरुद्धमिति । एकलक्षणस्यव्याख्याभेदेन साधुत्वासाधुत्वरूप
विरुद्धमंगीकृत्येत्यर्थः । तथा चाथमतमिति भाष्यवदिदमप्यभ्युपगमवाद एवेति
भावः । तदुक्तेरिति । प्रातिपदिकैकशेषे इत्युक्तेरित्यर्थः वस्तुतो विभक्त्यंतानामेक
शेषेपि प्रतिषेधोवक्तव्य इति भाष्यस्य गूढतात्पर्यं तद्ध्वनयन्नाह । अतएवेति
वार्तिकस्याभ्युपगमवादत्वादेवेत्यर्थः । तदुत्तरम् । भवतीत्युत्तरम् । उक्तमिति
अन्यथैकशेषेणेति । प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषोभवतीत्येव सिद्धे तदाधिक्यं
स्पष्टमेवेति भावः । चोद्यत इत्यस्य कर्माकांक्षायामाह । अत्रेति । आदिना मातृ
मात्रोः प्रतिषेधो वाच्य इत्यस्य ग्रहणं तथा चैवं विरुद्धमंगीकृत्य प्रातिपदिका
नामेकशेषे एव प्रतिषेधश्चोद्यत इत्यर्थः । एतेन किमुच्यते इत्यादिचोद्यांतरव्यावृ
त्तिः । अनेन । एवं च कृत्वेत्यादिभाष्येण । अस्य प्रातिपदिकानामिति घटितवा
र्त्तिकस्य पूर्वपक्षवार्त्तिकत्वं युक्त्यंतरेणापि गूढाशयेन ध्वनयितुमाह । तत्रेति । वा
र्त्तिके इत्यर्थः । मातृग्रहणं मातृमातृग्रहणम् । विभक्तौ कस्यांचिद्विभक्तौ । तथा
च पात्रादीनामपि संग्रह एवमुपलक्षणत्वावश्यकत्वे प्रातिपदिकैकशेषे इत्यपि
विभक्त्यंतानामेकशेषपक्षस्याप्युपलक्षणमस्त्विति गूढाशयः एतेन मूलरीत्या व्या
ख्याने तृतीयादौ सारूप्येपि न तत्रातिप्रसंग इति किमावृत्त्यैकशेषविशेषणत्वेने

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्याशंक्य वार्त्तिके किमुच्यत इत्याद्याशंक्य विभक्त्यंतानांसारूप्येभाष्यमेकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषोभवतीत्युत्तरयिचा भगवता भ्यामादौ स्वीकृतस्य तयोस्तस्य तद्व्याख्याने ऽसिद्धिः आवादौ वैरूप्येणैवार्थाभावात् इति खंडनकृदायुक्तिः परास्ता । अयं च पूर्वपक्ष इति । प्रातिपदिकैकशेषे मात्रमात्रोः प्रतिषेधो वाच्य इत्ययमर्थः । एकशेषस्य तत्पक्षस्य । पदाभावे एवेति । अन्यथा प्रथमोक्तपक्षद्वयेनैव क्रोडीकारादस्य पृथक्त्वानुपपत्त्या भाष्यासंगतिः स्पष्टैव । तदाक्षेपपत्तिमिति । बाधकनिराकरणपूर्वकं युक्तिभिर्व्याख्यानमित्यर्थः । तदेवाह । तदभावेहीति । यतः एकविभक्ताविति पदाभावइत्यर्थः । यत्तु कैयटः कृत्तो नपुंसक इत्यतः प्रातिपदिकानुवृत्त्येष्टलाभ इति । तन्न । अनुवृत्तौ फलाभावात् तद्ध्वनयन्नाह । यानीति । विभक्त्युत्पत्तेः प्रागिति शेषः । अर्थ एवेत्यनेन कैयटोक्तार्थस्य मूलोक्तार्थस्य च निरासः । अत एव तिङंतसंग्रहोपीति भावः । रामौ रामा इत्यादीनां सिद्धत्वेपि हरिण्याविवित्याद्यसिद्धिरित्याह । हरिणीति । आदिना श्येन्यादिग्रहणं असंभवे ऽस्यान्वयः । तत्र हेतुः तद्धितेवैरूप्येणेति । हारितिर्हारिणिरित्यादौ तद्धितांतादिप्रयोगे पुंवद्भावेन वैरूप्येणेत्यर्थः । एतेनैवकारापकर्षे एकविभक्ताविति व्यर्थमिति तत्सामर्थ्याद्विभक्तित्वावच्छेदेन सारूप्यविवक्षणान्न दोष इति चापास्तम् । अत्रापि । मातृमात्रादावपि । प्राप्तस्येति । एकशेषस्येत्यर्थः । नन्वेवं वार्त्तिकतद्भाष्यप्रामाण्याद्विभक्त्यंतैकशेषे भ्यामादौ तत्सत्तानुरोधेनात्र पक्षेपि तदनपकर्ष एव । नैकशेष इत्यस्यौजसादावित्येवार्थो न तु भ्यामादावपीति । न च विनिगमनाविरहाद्विपरीतमेव कुतो नेति वाच्यम् । तत्रोक्तप्रमाणोपलंभादत्र तदनुपलंभात् । एवं च विरुद्धाभ्युपगमो न । किंच प्रातिपदिकैकशेषे इति विशेषणं बाधकमुपलभ्यते इति चेन्न । द्विवचनाद्यनुपपत्या तत्पक्षस्यैवायुक्तत्वस्य भाष्ये स्पष्टत्वात् । तद्ध्वनयन्नाह । अत एवेति । तदभावे एव तदुपपत्त्या तत्र पूर्वपक्षत्वादेवेत्यर्थः । अग्रे इति । अथानेन पक्षेणार्थः स्यादित्यादावित्यर्थः । विभक्तेरिति । एकपदं संत्यज्यैवं वदता एकपदं स्पष्टार्थं । एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि नेत्यर्थं बोधयितुमिति ध्वनितं अत एव पृथक् सर्वेषां विभक्त्यंतानामिति पक्षे पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थं तदित्युक्तं भाष्ये । तेन हि तदन्यपक्षेषु तद्वैयर्थ्यं ध्वनितम् । तत्पक्षेपि न वार्थविप्रतिषेधादिति प्रत्याख्यातमेव । एतेन निमित्तत्वपक्षे समुदायादेवैकविभक्तौ स न प्रत्येकं विभक्तावित्यर्थं तदिति प्रकाशकृत् । वस्तु तस्तु स्यार्थः सः तथा चैकसंख्याकविभक्तौ यानीत्यादिव्याख्यानाद्भिन्नार्थकविभक्तौ वैरूप्ये गौश्च धेनुः गावौ च पृथिव्याविति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

विवक्षायामेकशेषो भवत्येवान्यथा तन्न स्यादिति रत्नाकरोक्तं एकग्रहणाभावे स्वसा च स्वसारौ च स्वसोस्वेत्यादौ पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसार इत्यादौ न न स्यात् । किंतु कमलौ कमल इत्यादावेव स्यात् । तत्र कृते तु नायं दोषः । एकविभक्तौ परतः पूर्वं तदभावात् यदि त्वेकत्वं विवक्ष्यते तर्हि स्पष्टार्थमेवेति केचित् एकैकविभक्तावित्यर्थलाभार्थं तत् । तथा च सकलविभक्तावित्यर्थला-भादेवामपकर्षणेवेष्टसिद्धिरित्यन्ये इति दंड्युक्तं चापास्तम् । तत्पक्षेति । प्रातिपदिकैकशेषपक्षेत्यर्थः । तत्खंडनं । प्रतिषेधवार्त्तिकखंडनं । तंविनेति । एतेनैवापकर्षो व्यर्थः विभक्तितावच्छेदेनेति व्याख्यानेन मात्रादिव्यावृत्तिसिद्धेरिति मंदोक्तमपास्तं । तदभावे एकशब्दस्वारस्येन विभक्तिसामानाधिकरण्येनेत्यर्थस्यैवापत्तेः । एतेन भाष्यानुयायिप्रसादो युक्त एवेति प्रकाशादिग्रंथाश्चिंत्या एवेति भावः । एतेनेति । प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येनापकर्षावश्यकतया ऽऽवृत्तेरफलत्वेन तदंगीकारे भाष्यविरोधेनेत्यर्थः । आवर्त्त्येति । अत्र च मातृमात्रोरिति वार्तिकमेव मानम् । एवं च मानाभावादिति नव्योक्तिरयुक्तेति रत्नाकरकृत् । विवक्षितायामिति । अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्चैकादेशे एकविभक्तावसारूप्यादेकशेषो न स्यात् इति प्रकाशकृत् । विशेषणत्वमिष्टमित्याह । यस्यामिति । प्रत्यासत्येति । अनन्यार्थंकैकग्रहणेन चेत्यपि बोध्यं इति खंडनकृत् तथा चैकशेषहेतुसारूप्यविशेषणविभक्त्योरेकत्वं लब्धमिति भावः । तदाशय इति । राम राम औ इति स्थिते इति प्रक्रियाशयप्रदर्शकप्रकाशाशयः किमुच्यत इत्याद्युक्तभाष्याशयश्चेत्यर्थः अत एव तदोल्लेख इति भावः । प्राप्तत्वाच्चेति । तथाचारंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तिरिति भावः किंचावृत्तेर्भाष्यानारूढत्वात् गौरवाच्च वार्त्तिकस्य खंडितत्वेन मूलशैथिल्याच्च एकग्रहणस्य खंडितत्वाच्च विभक्तेः सारूप्ये उपलक्षणत्वमिति भाष्यविरोधापत्तेश्च आवृत्तिं विना एकशेषहेतुत्वाश्रयणेनैव त्वदिष्टसिद्धेश्चेति दिक् । तदाह । दिगिति । एकशेषशब्दस्य पुंस्त्वादाह । एकशेषेति अन्येनेति । अन्यथा विशेष्यविशेषणभावानापन्नस्यानेकस्य युगपदेकपदार्थसंबंधबोधनेच्छारूपसहविवक्षाविषयद्वंद्वान्यविषये तस्य सावकाशत्वात्तदसंगतस्यादिति भावः । यत्तु समाहारविषयेपि प्रवृत्त्यौचित्यं संकोचे मानाभावात् अन्यथा घटघटमित्यस्य साधुतापत्तेः । अनभिधाने च न मानं सूत्रानर्थक्यापत्तिश्च । घटघटावित्यस्यापि तत एव वारणात् । नच घट इत्यतः समूहाप्रतीत्या कथमेकशेषः । प्रकरणादिगमकवशात्तत्प्रतीतौ बाधकाभावात् । अत एव न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ व्यक्तिपक्षे ऽनेकब्राह्मणहननादावपि प्रत्यवायः आकृ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तामिष्टः समूहस्य प्राधान्यादेकवचनं हननान्वयस्तु, व्यक्तिष्वेव तत्र बाधात् इति रत्नाकरकृत्तत्रेति ध्वनयितुमाह। एकवच्चेति। नपुंसकमनपुंसकेनेत्येव समाहारेतरेतराभ्यां तदिदं वस्त्रं तानीमानि वस्त्राणीत्यादिसिध्या तद्वैयर्थ्यादिति भावः। किंच व्यक्तिपक्षे यं कं चित् ब्राह्मणमहत्वा कृतीस्यादिति दोषं दत्वा जातिपक्षेणैवाच निर्वाह इत्युक्तिपरभाष्यविरोधापत्तेः। अप्रवृत्तीति। एतेनोक्तज्ञापकादितरेतरविषये तद्विधानेपि समाहारविषये ऽपवादाभावात् घटघटमिति द्वंद्वापत्तिः। नच दिक्षु समाहारस्येवात्राप्यनभिधानात्तदभाव इति वाच्यम्। तत्र समाहारस्य बाधवदत्र तदभावादित्याशंक्यैवकारापकर्षेण सरूपाणामेकशेष एवत्र त्तिर्नान्येति व्याख्यानेन तद्द्वावृत्तिसिद्धिरिति मंदोक्तमपास्तम्। एवापकर्षोव्यर्थ इति स्वपूर्वग्रन्थविरोधापत्तेश्च तदपकर्षसाफल्यस्य प्रागुक्तत्वाच्च पीनः पुन्यं पीनःपुनिक इत्यादौ तद्धितवृत्तेर्माहमाहभ्यांमाहमाहोरित्यादौ द्वंद्वस्य चानापत्तेश्चेति दिक्। समासे उद्देश्यविधेयभावाप्रतीतेराह। एकरूपेणेति। धवखदिरावित्यादावानयास्त्वीत्यादावन्यतरस्य कर्मत्वकर्तृत्वान्यतरेणान्वये साधुत्ववारणार्थमिदम्। तत्रैवोभयोरनेकस्मिन्पक्ष छिंधीत्यादौ कर्मत्वेनैवान्वये तद्वारणायैकरूपावच्छिन्न इति। अत एव तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं साहित्यमिति प्राञ्चः। सहविवक्षाभावविषये द्विर्वचनेचि अक्षा भज्यंतामित्यादौ च भाष्ये एकशेषग्रहस्तु समानफलकत्वात्तं चलच्चक इति भावः। अन्वयादिति। तथा चासहविवक्षा ऽत्रेत्युक्तभाष्यध्वनितरीत्या तत्र तदप्रवृत्तौ तन्निर्देशसंगतिरिति ज्ञापकत्वं तस्येति गूढाकूतम्। एतेनेष्टार्थासिद्ध्या इन्द्रो मरुत्वानित्यादाविव तदप्रवृत्तिरिति ज्ञापकत्वमयुक्तमित्यपास्तं। इतोनुम् इत्येवं सूत्रेपि धातोरित्यासंभवेन सामर्थ्यादभिमतो गृह्यते इन्द्रादोनामेरित्वस्य फलाकांक्षायाः सत्त्वात्। तथा चासहविवक्षायामपि तदापत्तौ निर्देशासाधुत्वापत्तिरिति ज्ञापकं युक्तमेवेति तु मान्याः। पुष्पवंतपदे इति। एकयोक्त्या पुष्पवंतौ दिवाकरनिशाकरावित्यमरे द्वंद्वेन पर्यायप्रदर्शनात्पुष्पवंतावित्यत्र द्विवचनोच्चारणाच्च एकयोक्त्येत्युक्तेश्च समूहस्य शक्यत्वलाभेन द्वित्वान्वयात् एकपदोपस्थाप्ययोश्चंद्रसूर्ययोर्युगपदेकरूप्येणैकत्र यथा ऽन्वयस्तथाघटादावपीति भावः। लिंगन्याययोर्दुरूहत्वात्सहविवक्षालाभाय स्पष्टोपायमाह। मूलेयद्देति। नन्वेवमप्येकविभक्तावित्यस्योपलक्षणत्वेनेदानीं तदनुपपत्या तदप्रसंगेन सूत्रार्थबाधापत्तिरत आह। विभक्तीति। तथा च द्वंद्वप्रसंगस्याप्युपलक्षणत्वेनेदानीं तदभावेप्यनैमित्तिकत्वेन साहित्यादिरूपकारणवशात्प्रवृत्तिः सुलभेति भावः। यत्तु जसःशीत्यत्रैवेति वाच्ये विभाषाजसी-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ति पृथक्सूत्रेणैकशेषे समासकार्याभावः सामान्येन ज्ञाप्यत इति सर्वेष्टसिद्धिः
अत एव सर्वेषामित्यत्र द्वंद्वे चेति निषेधापादनमप्ययुक्तम् । हलि सर्वेषामि
निर्देशाल्लिङ्गादेकशेषविषये निषेधाप्रवृत्तेर्ज्ञापनाच्चेति जगन्नाथोक्तं तत्खंडय
जसः शीति । पूर्वादिभ्य इत्यतो वेत्यनुवर्त्तनीये इत्युचितं तस्य वक्तुम् । अ
त्वनुवादत्वान्न दोषः । एकशेषद्वंद्वयोरित्यत्राभ्यर्हितत्वात्तस्य पूर्वनिपातः । त
तादृशे लक्ष्ये । तथा च वाग्रहणं तदनुवृत्तिर्वा दुष्करेतीह किंचित्पो इति
न्यायाप्राप्तिः सूचिता अत एवाह । उत्तरार्थमिति । प्रथमचरमेत्याद्यर्थं चेत्यर्थः
सर्वेषामित्यस्य सौत्रत्वादुपपत्तेर्न ज्ञापकता। किंच तदपेक्षया तथा व्याख्यान ज्ञा
प्यत्वमेवोचितम्। वाक्यांतराकल्पनेन लाघवात् उक्तावयवभेदविवक्षया बहुवचने
न निर्देशोपपत्तेश्च । एतेन पूर्वपरेत्यादित्रिसूत्रारंभादन्येषां जस्विकल्प
सूत्रे निर्विषयत्वापत्त्या तेन निर्देशेन निषेधसंकोचस्य सुवचत्वं चे ति
मूलमयुक्तमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । मूले प्राचा प्रक्रियाकृता । संभवइति
प्रसादकृतोक्त इति भावः । नप्रत्येकमिति । एतेनावयवानामपि पृथक् प्राति
पदिकत्वेनांतरंगत्वात्ततः प्रवृत्तविभक्त्या पदत्वसत्वेन तथा नियमेनापि व्यावृत्ति
स्यात् । एकाच्द्विर्वचनन्यायस्य तु नायं विषयः फलभेदादिति प्रसादो ऽयुक्त
इति प्रकाशोक्तमपास्तम् । द्वंद्वस्थलेपि सामर्थ्यात्सुबित्यस्य निवृत्त्या नोच्छेदो ऽत
आह । नलोपादीति । राजपुरुषावित्यादाविति भावः । आदिना वाक्त्वचमि
त्यादौ कुत्वादि । आवृत्तिमुक्त्वा तावन्मात्रोक्तौ न्यूनता ऽनुवादांशे ऽत आह
तेषामिति । यत्तु भाष्यानुक्तत्वेपि मातृमात्रोरिति वार्त्तिकस्यैव मानत्वात्तद
भावादिति मूलमयुक्तमत एवापत्तिदार्ढ्यं कर्त्तव्योत्र यत्नः प्रतिविधेयं दोषे
ष्विति तत्र तत्र भाष्योक्तिः । एवं चान्यथानुपपत्त्या ऽऽवृत्तिरेव कल्प्यते । एवं च
भाष्यानुक्तत्वहेतुकमानाभावो न द्विवचनादौ दोषश्च न इति रत्नाकरकृत्
तन्नेति ध्वनयितुं दूषणांतरमाह । किंचेति । प्रत्यासत्तेरिति । अनन्यार्थकैकग्रहणेन
चेत्यपि बोध्यम् । एकशेषापत्तिरिति । प्रत्यासत्त्याद्यनंगीकारे तु प्रागुक्तखंडनक
दुक्तिविरोधापत्तिरित्यपि बोध्यम् । इष्टापत्तिं परिहरति प्रातीति । तथा
चैकं संदिधत्सोरपरं प्रच्यवत इति न्यायेन कृतायामप्यावृत्तावन्यत्राप्राप्तेर्दुर्वरत्व
मिति मूलविरोधापत्त्या सा नेष्टसाधिका । एतेन प्रत्यासत्तिन्यायेनोक्तार्थलाभ
एव फलमिति विभक्तेरेकशेषविशेषणत्वे फलाभावाच्चेति मूलमयुक्तमित्यपास्त
मिति भावः । अभावादिति । विरुद्धकारकबोधकविभक्तेः समुदायात् कर्त्तुमशक्य
त्वादिति भावः । ननु समुदायादविधानेपि ततः परत्वमस्त्येवात आह । विभक्ते

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

रिति । एकरूपावच्छिन्न इत्यस्यार्थमाह । एकार्थेति । क्विंधीत्यादिरित्यर्थः । एकरूपेणेत्यस्यार्थमाह । एककारकेति । एककर्तृत्वादिशक्तिवैशिष्ट्यमित्यर्थः । प्रकृते तु एकत्र कर्तृत्वादपरत्र कर्मत्वात्तदभावः । प्रत्यासत्त्या सरूपसमुदायार्थान्वयिन्या एकविभक्तेरेव ग्रहणमिति गूढाकूतम् । शक्यत्वेनेति । मूलोक्तरीत्या समूहस्य प्रातिपदिकत्वादिति भावः । नन्वत्रैकशेषे विरुद्धयोर्गौणमुख्यकर्मणोः समुदायादुत्पन्नद्वितीयया कथं प्रतीतिरिति चेन्न । तंत्रेणोपपत्तेः । आवश्यकमिति । यथा तल्लाभस्तथोक्तम् । एतेनात्र पक्षे एकविभक्तावित्येवास्य सहविवक्षायां प्रवृत्तिरित्यर्थतात्पर्यग्राहकमिति भ्रांतोक्तं पयः पयो नयतीत्यादौ विरुद्धत्वाद्विभक्तिभेदावश्यंभावेनैकविभक्तिपरत्वाभावेनैवातिप्रसंगनिरासे सहविवक्षायाः फलाभावेन पयः पयो जरयतीत्यादावतिप्रसंगभंगाय तस्य तद्विशेषणत्वावश्यकत्वम् । अत एवैकग्रहणमपि सार्थकम् । अन्यथा विभक्तावित्येव ब्रूयात् । एकग्रहणादेव च सहविवक्षायामित्यप्यर्थो लभ्यते । अन्यथा ज्ञापकांतरमनुसर्त्तव्यं स्यादिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । तथाचोक्तफलद्वयस्य तयैव सिद्धे तदर्थमेव । अत एव सारूप्ये उपलक्षकत्वमेव भगवता समाश्रितम् । एकग्रहणं तु व्यर्थमेवेत्युक्तं प्राक् । तथा चैतत्पक्षस्योक्तिसंभवाभाव इति परमनिष्कर्षः । लुकीति । नलुमतेत्यस्यानित्यत्वं तु क्वाचित्कं प्रामाणिकम् । न तु सर्वत्रेति भावः । अभावइति । एवं चाहत्यैव निर्वाहे सा ऽनावश्यकीति भावः तदाह । असहेति । आदिना इदितोनुमित्यत्र बहुव्रीहिपरिग्रहः । सत्वादित्यग्रे इति भाव इति पाठः । तदापत्तिरित्यग्रे तु लेखकप्रमादात् खंडनकृदुक्तयुक्तिं खंडयितुमनुवदति । नन्वनेकेति । इत्थं हि तदाकूतम् । एवमंगीकारे एकशेषशास्त्रानर्थक्यं तु न एकेनैवानेके बोधनीया इत्यनियमात्पाक्षिकघटघटावित्याद्यापत्तिनिवृत्त्यर्थत्वात् । नचैवं रीत्या अपि अनिष्टमस्त्येवेति वाच्यम् । अनभिधानादव्यविकन्यायेनैतद्विपये ऽणाद्यनुत्पत्तेः स्वीकारात् । अनभिधाने चोक्तानन्यगतेरेव । बीजत्वादिति । पदस्य विभज्यान्वाख्याने इदम् । आबंतसमूहस्य चाप्रत्ययांतत्वात्प्रातिपदिकत्वम् स्त्रीप्रत्ययेचानुपेति तु तत्वेन तद्ग्राह्यधर्मेण वा स्त्रीप्रत्ययग्रहणे इति बोध्यम् । नन्वेवमपि अंत्यटापि प्रत्ययत्वबुध्या ऽऽद्यभिक्षशब्दे प्रकृतित्वबुध्या स्त्रीप्रत्ययेचेति निषेधेन वा समूहस्य तदादितदंतत्वादाबंतत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिरस्तु किं प्रातिपदिकत्वेन । नच लिंगविशिष्टपरिभाषया निर्वाहः अन्त्यटाप्प्राग्वर्त्तिक्षांतसमूहे तत्वस्या दृष्टत्वात् इति चेन्न । एवं टाप्ग्रहणावश्यकत्वे तत्परिभाषया सिद्धे ङ्याप्ग्रहणान्यार्थत्वपरभाष्यविरोधापत्तेरिति दिक् । ताद्रूप्यस्य । अनेकबो-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

धकैकभिचाशब्दस्य । अन्यथैकशेषप्रकरणवैयर्थ्यापत्तिः अव्यविकन्यायेन समाधानं तु लक्षणचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयम् । किंचानभिधानांगीकारे सूत्रानर्थक्यापत्तिरिति भावः । रत्नाकरोक्तं दूषणं खंडयति । नचेति । अयं भावः । तद्धितविधौ समर्थानामित्याद्यधिकारेण समर्थप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबंतात्तद्धित इत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यं च न कृतसंधिकार्यत्वमात्रं किंतु लौकिकप्रयोगप्रयोजकीभूतकार्यकत्वं तथा च वैक्षमाणिरित्यादौ कृतसंधेस्तद्धितवदेवैकशेषं विना तदप्राप्त्या कथमत्र पक्षे भैक्ष्यादिसिद्धिः । अकृतेत्यस्यैव तद्व्याप्यभूतांतरंगानपीत्यस्यापि समर्थपदेन बाध्यतौचित्यात् । नचैवमौपगवाद्यसिद्धिः । सामर्थ्यं प्रातिपदिकस्य विशेषणं न तु सुबंतस्येत्यभ्युपगमात् । तचाश्विमानिति निर्देशेन लुग्प्राग्विभक्तिनिमित्तकार्यमात्राभावज्ञापनात्कथमेकशेषः अन्यथा किमीयं युष्मदीयमित्यादौ कयुवाद्यादेशापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्ययोत्तरेत्यत्र प्रत्ययपदेन तादृग्विभक्तिप्रयुक्ताभावरूपादेशाभावज्ञापनात् । अथ त्वदति मदतीत्यत्राचारक्विप्यंतर्वर्तिविभक्त्यभावेन त्वमादेशार्थं प्रातिपदिकादेव णिजिति पक्षे त्वादयतीत्याद्यर्थं च तदिति चेत्तर्ह्यश्विमानिति निर्देश एव तादृगर्थे लिंगमिति गृहाणेति । अधिकारात्भाष्योक्तेति पाठः । तत् प्रातिपदिकं कृतबहुव्रीहिणाऽऽश्रयांतेन निमित्तांतेन च कार्यशब्दस्य कर्मधारयः । मात्रपदेन निमित्तकार्यिणोः प्रातिपदिकसंबंधित्वसूचनद्वारा तदन्यव्यावृत्तिः । अस्ति च सुत्थितवीक्षमाणादौ तत्संबंधिवर्णाश्रयकत्वं तत्संबंधिवर्णनिमित्तकत्वं च सवर्णदीर्घादौ । विष्वगिति वार्त्तिके ऽकृतसंधेरित्यप्यत्र गमकं बोध्यम् । एवेनातादृशैकशेषव्यावृत्तिः । अतएवेति । कार्यिनिमित्तयोः प्रातिपदिकसंबंधित्वविवक्षणादेव । अश्विमच्छब्दादुपधानो मंत्र आसामिष्टकानामित्यर्थे ऽण् स्यान्मतोर्लुक् च । यस्मिन्मंत्रे अश्विन्शब्दोस्ति तेनोपधेयास्विष्टकास्विति यावत् । इनस्येति प्रकृतिभावे आदिवृद्धौ ङीपि आश्विनीरुपदधातीति लक्ष्यम् । तत्र नांतलक्षणदीर्घस्य प्रातिपदिकसंबंध्युपधारूपवर्णाश्रयत्वेपि तत्संबंधिवर्णानिमित्तकत्वात्तं विना सामर्थ्याभावेन मतुपि निर्देशसंगतिरन्यथा त्वद्रीत्या तं विना समर्थादश्विन्शब्दान्मतोरनुत्पत्त्या तदसंगतिस्तदाह । अन्यथेति । मद्रीत्यनंगीकारे । तस्मात्समर्थग्रहणेन विभक्तिनिमित्तकार्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्ययुक्तम् । अत एव विश्वौह आगतं विश्ववाड्रूप्यमित्यादिर्विभाषापूर्वाह्णेति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः संगच्छते । एवं च भैक्षसिद्ध्यर्थं तथार्थं कृत्वान्यत्र दोषनिरासाय तन्निर्देशस्य विशेषापेक्षज्ञापकता युक्तोक्तभाष्यादेवेति भावः । मूले परत्वाभावादिति । परत्वान्नित्यत्वाच्चादिवृद्धौ सारूप्याभा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वाचेत्यपि बोध्यम्। प्रकाशकृदुक्तं परिष्कृतं दूषणमाह। किंचेति। मूले परत्वाभावादिति। असारूप्याच्चेत्यपि बोध्यम्। ननु विभक्तेराश्रयणेपि प्रकृतेरनाश्रयणात्कथमुभयत आश्रयण मत आह। विभक्ताविति। प्रत्ययेन प्रकृतेराचेपेण प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वैतदर्थलाभ इति भावः। एतेन किंचेत्यादि मूलमनूद्य तत्र। अकृतव्यूहेत्यनेन संध्यप्रवृत्तेः। एकादेशस्य परादित्वेन ग्रहणाद्विभक्तिपरत्वानपायाच्च। नह्येकशेषप्रवृत्तिवेलायामपि सारूप्यं तत्र च। फलाभावात्। मातृमातारावित्यत्रातिप्रसंगस्य वाक्यांतरेणैव वारणात्। नच विभक्तौ परतः प्रातिपदिकत्वसंपत्तये पूर्वांतवत्त्वमप्यावश्यकमित्युभयत आश्रयो स्त्वेवेति वाच्यम्। प्रातिपदिकस्येहाप्रकृतत्वात्। न च ह्रस्वो नपुंसक इत्यतस्तत्प्रकृतमिति वाच्यम्। बहुभिः सूत्रैर्विच्छिन्नत्वात्। किं च हरितशब्दस्य वर्णादनुदात्तेति ङीब्नकारयोर्हरिणीहरिणशब्दात् ङीष्यपि हरिणीत्येव भवति तयोः सहोक्तौ हरिण्याविति न स्यात्। अप्रातिपदिकत्वात् ङ्यंतयोः सारूप्येपि प्रातिपदिकत्वावस्थायामसारूप्याच्च। नच लिंगविशिष्टपरिभाषया निस्तारः। विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणात्। अतः प्रातिपदिकानुवृत्तिर्दुष्टा दुर्लभा चेति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। मातृमातारावित्यर्थं वचनांतरांगीकारे गौरवाच्च। अकृतेत्युक्तस्य भ्रांतिमूलकत्वाच्चेति दिक्। यत्तु खंडनकृत् एकादेशस्याचः परेति स्थानिवत्वेन विभक्तिपरत्वात्प्रातिपदिकानां किंचेत्यादिदोषस्याप्यसंभवः एकशेषोहीतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानम्। तत्रावस्थानस्य सिद्धत्वादितरनिवृत्तेर्विधेयत्वादेकशेषविधेः पूर्वविधित्वान्न कश्चित्क्षुद्रोपद्रव इति तत्खंडयति। अचः परस्मिन्नितीति। अस्य शास्त्रस्य सरूपसूत्रस्य। विधित्वाभावादिति। अपूर्वविधेयकत्वाभावादित्यर्थः। अनयापि रीत्येति। शास्त्रीयविधित्वाभावरूपयुक्त्यापीत्यर्थः। अपिर्मूलोक्तयुक्तिसमुच्चायकः। अन्तवत्वस्थानिवत्त्वाभ्यां शास्त्रीयकार्यातिदेश इति भावः। दिक्पदसूचितमाह। यदित्वित्यादि ततोग्रे यदेति शेषः। न्याये। आदेशपदबोधिते। भाष्येति। तत्र हि दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिदमित्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिर्देशः। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवदितीत्युक्तम्। तस्यापीति। अशास्त्रीयविकारस्यापीत्यर्थः। अपिना शास्त्रीयविकारस्य चात् शास्त्रीयकार्यस्य। एतेनायं न्यायः शास्त्रीयकार्ये एव शास्त्रीयविकार एवेत्यपास्तम्। अदोष इति। किंचेत्याद्युक्तदोषाभाव इत्यर्थः। अत एवेति। न्यायस्य तथाप्यर्थकत्वादेवेत्यर्थः। एवमग्रेपि। तस्य रामावित्यादेः। पदत्वेति। कार्यकालपक्षेपीति शेषः। अन्यथा सुप्तिङ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तमित्यत्र वाक्यसंज्ञावारणाय यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्ते रुक्तत्वेन परादिवत्वेन सुप्त्ववत् पूर्वांतवत्वेन तत्प्रकृतित्वानयने उभयत आश्रयणात्पदत्वं न स्यादिति भावः। विकारविशिष्टे प्रत्ययांतत्वस्यैव प्रत्यभिज्ञानेन तत्पूर्वभागे प्रकृतित्वप्रत्यभिज्ञासंभवादिति तात्पर्यम्। भाष्ये इति । अन्यथोक्तरीत्या सुप्तत्प्रकृतित्वयोरेवाभावेन नुम एवाप्राप्त्या तच्छंकासमाधानयोर्निर्दुष्टत्वापत्तिरिति भावः । न स्यादिति। रामावित्यत्रैवेति शेषः। एकस्य हलंतत्वादिति भावः । तत्साधनेत्विति। तत्रैकशेषसाधने त्वित्यर्थः। ननु समानार्थत्वाभावात्कथं तेन सिद्धिरिति चेदयं भावः। विरूपाणामिति योगो विभज्यते ऽसरूपाणामिति सर्वमनुवर्तते सर्वसारूप्ये सति किंचिद्वैरूप्यवतामेकविभक्तौ एकशेष इत्यर्थः। अपिः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। भाष्ये एकार्थानामपि विरूपाणामिति पाठात्। यद्वा समानार्थानां समानप्रवृत्तिनिमित्तकानां। स्पष्टं चेदमत्रैवकेय्यटादाविति केचित्। वस्तुतस्तु तुना ऽस्वारुचिर्ध्वनिता तदभावात्तदप्राप्तिरूपा नञ् काक्वा तथा च तदा दोष इति न अपि तु सदोष एवेति बोध्यम् । तेन नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति न दोष इति । किंचेत्यादिदोषेणेत्यर्थः । भैचासिद्धिर्देवदेव इत्याद्यर्थं सहविवक्षया आवश्यकत्वेन पयः पय इत्यादिव्यावृत्त्या मातृमातारावित्याद्यर्थं वचनारंभे आवृत्तौ वा गौरवं चेति तु दोषद्वयमस्त्येव। आवृत्तिपक्षे दोषांतरमपि प्रागुक्तम् । किंचावयवेभ्यः सुपोदुर्वारत्वेनैतत्पक्षासंभवः समुदायाद्विभक्त्या ऽवयवानां समुदायघटकतया संख्यान्वयरूपानुग्रहसंभवेपि विभक्तिसहितप्रयोगरूपानुग्रहस्यावयवानां पदत्वादिरूपोपकारस्य चासंपादनेनैकाज्द्विर्वचनन्यायाप्रवृत्तेः। किंच विशेष्यविभक्त्या विशेषणीयसंख्यादीनामुक्तावपि विशेषणानांया साधुत्वाय विभक्तिस्तथा ऽत्रापि सुवचत्वात्। तदाह। अलमिति । मूले प्राचा व्याख्याता । प्रसादकृता । अत्रेप्ययमेव कर्त्ता । द्रव्याणां वर्त्तिपदार्थानां तैर्युगपत्प्रत्येकं तदभिधाने इति यावत्। तत्कल्पनादिति। प्रत्येकमनेकार्थाभिधायित्वकल्पनादित्यर्थः। यथा शत्रादौ द्वितीयादिसामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा लकारे तत्कल्पनात्तद्वदिति भावः । तथा सति रामकृष्णावित्यादौ यथा द्वंद्वस्तथैकशेषोपि स्यादत आह । रामेति । सामर्थ्येनेति । समानार्थानामिति विशेषणसामर्थ्येन चेत्यपि बोध्यम् । तत्प्रागिति । युगपदधिकरणवचनतातः प्रागित्यर्थः। तत्र। वार्त्तिके। निमित्तत्वात् । तत्वेनाश्रयणात् । ननूक्तयुक्त्या द्विवचनादीनामेव प्रवेशेन पक्षांतरेपीत्ययुक्तमत आह। अयं भाव इति । तत्कल्पनेति । अनेकार्थाभिधायित्वकल्पनेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तदनंतरमिति । सुबुत्पत्त्यनंतरमित्यर्थः । तत्कल्पकेति । युगपदधिकरण-वचनताकल्पकेत्यर्थः । एवंचेति । सुबुत्पत्तिकाले तयोरप्रवृत्त्या कल्पकाभावेन तदभावेचेत्यर्थः । स्वार्थमात्रसापेक्षत्वेन प्रथमोपस्थितत्वादंतरंगत्वम् । सः उत्तरपदार्थः । स्वार्थः पूर्वपदार्थः । एतेन लक्षणयोच्छेदं साधयन् रत्नाकरः परास्तः । सिद्धांते तदभावात् । तस्य संबंधस्य । तदनेति । षष्ठ्याद्यप्राप्ता-वित्यर्थः । दुःखत्वं च प्रतीतावनुपारोहाद्दोषाक्रांतत्वाच्च । तदाह वृद्धेति । तस्य व्याकरणादितः प्राधान्यादिति भावः । नचेति । न ह्येत्यर्थः । लाभान्न-लक्षणापीतिपाठः चपाठे त्वर्थे सः । वृत्तशब्दस्येति भावः । अपिः शक्तिसमु-च्चायकः । दुरुपपादेति । दुःष्टं निःसारमुपपादनं यस्याः सा निष्प्रमाणे-त्यर्थः । तत्र प्रमाणान्याशंक्य खंडयति । नचेत्यादिना । उद्भूतेति । उद्भूता-वयवभेदकसमूहस्याभिधाने प्रतिपादने सामर्थ्यवत्वादित्यर्थः । तदनुपपत्तेस्तदु-पेति पाठः विशेषणाभावप्रयुक्तो ऽत्र विशिष्टाभावः । एवमग्रे पि । एतदिति । पूर्वोक्तयुगपदधिकरणवचनतेत्यर्थः । अन्यत्र द्वंद्वस्थले । विनिगमकाभावादिति । तथाचेष्टार्थाबोधेन तदनुपपत्तिः सूत्रानर्थक्यं चेति भावः । तथासतीति । एक-शेषविषये तत्स्वीकारे एकेनैवानेकार्थबोधे संपन्ने ऽनेकसरूपाणां सहप्रयोगा-भावात्तद्वैयर्थ्यमिति भावः । नन्वेवमेकशेषोत्तरमसर्वबोधे इष्टरूपासिद्धिरत आह । तस्मादिति । तद्वैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । तच्छक्तेति । अनेकार्थशक्तेत्यर्थः । ततः । एकशेषात् । न दोषः । न तद्वैयर्थ्यापत्तिः । एवं च ततः प्रागेकवचनोत्पत्ति-र्दुर्वारेति स्पष्टं चार्थं इत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति स पक्षो ऽयुक्त एव किंच भैक्षासिद्धेस्तदवस्थत्वात् । यद्यपि भिक्षा आम् भिक्षा आम् भिक्षा आमिति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वपर्याप्त्यधिकरणप्रकृतिकसुबंतत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभा-वान्न ततो ऽण्प्राप्तिरिति कैयटस्तथापि तदवयवादेकस्मात्तस्य दुर्वारत्वेन तच्च कृते परत्वादादिवृद्धौ वैरूप्यादेकशेषाप्रसक्तेः विरूपाणामपीत्यनेन तत्सिद्धावपि विनिगमनाविरहात्प्रत्येकमुत्पत्तावण्त्रये कदाचित्पूर्वयोर्निवृत्तावण्भैक्ष्यमि-त्यादेरप्यापत्त्या नियतभैक्षासिद्धेस्तदवस्थत्वात् । एतत्पक्षस्योक्तरीत्योक्तिसंभव-स्यैवाभावेन मूलटीकाकृद्भिरिदं पुनर्नोक्तं एतेन मद्रीत्या एकवचनांतानामेकशेष इति पक्षे विभक्तिविशिष्टे वृत्तिसत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपोधात्विति लोपे दोषा-भावः । एवं चैकशेषवृत्तित्वमपि सार्थकं एवं च विभक्त्यंतानामिति पक्षोपि प्राचां निर्बाध एव । एवं च द्वंद्वापवादकतापि संगच्छते इति मन्दोक्तमपा-स्तम् । मूलशैथिल्यस्यार्थवत्सूत्रे उक्तत्वाच्च । भाष्ये दूषितत्वेन तद्विरोधाप-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्तेश्चेति दिक् । मूले यदपि व्याचख्युरिति । प्रकाशकृत इत्यर्थः । एवपाठासंगति-मुपपादयति । नहीति । सूत्रसत्त्वे इति भावः । तावदिति । यावन्तो व्यक्तयस्तावदित्यर्थः । अन्यत्रापि । रामावित्यादावपि । नन्वत्रार्थतंत्रत्वादर्थानां चानेकत्वाद्बहुवचनं न्याय्यमत आह । आर्षमिति । तुना ऽस्वारूचिः सूचिता भाष्यविरोधरूपा तत्र व्यक्तिपक्षे यं कं चिद्ब्राह्मणमहत्वा कृती स्यादिति दोषं दत्वा अत्र जातिपक्षेणैव निर्वाह इत्युक्तम् । नन्वेकशेषं विना कथमनेकार्थत्वं अन्यथा प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेश इति भाष्यविरोधो ऽत आह । अयंभाव इति । अपिनैकेनैकार्थबोधनसमुच्चयः । तत्र । न ब्राह्मणं हन्यादिति दृष्टांतस्थले । अन्यत्राप्येवमिति भावः । अन्यथा । एकशेषं विनोक्तार्थानंगीकारे । शास्त्रसह-स्रेणापीतिपाठः । बोधेति । इष्टबोधेत्यर्थः । सूत्रेणैकशेषेपीति भावः । एतेन सूत्रानर्थक्यव्यवच्छेदः स्यादितीति पाठः । अत्र ब्राह्मणादौ । एकत्वेति । अर्थभेदेपि शब्दैक्यमिति नये ताल्वोष्ठपुटव्यापारप्रकाशितैकशब्दे नैकवृन्तगता-नेकफलन्यायेनानेकार्थसंबद्धेनानेकार्थबोधादिति भावः। नन्वक्षादिस्थले उपपत्त्या शब्दभेदेपि न लोकानां भेदप्रतीतिः पटादिषूपपत्त्यापि न भेदः अर्थभेदाभावात् बोद्धृभिरनेकशब्दतानुभवाच्चेति तथा तदुपपत्तिर्न युक्तेत्यत आह । वस्तुत इति । एतद्रहितो ऽपाठः । पर्यायपरिवृत्तीति । पर्यायेण परिवृत्तिरस्या-र्थस्य प्रतिपादनं तत्सहत्त्वे इत्यर्थः । तंत्रमिवेति । एवं च तंत्रं द्विधेति सू-चितम् । तयोरवांतरभेदा अपि प्रातिपदिकतंत्रादयो ऽन्यत्रोक्ता इति बोध्य-म् । अनुरोधेनेति तृतीयाया अनन्वयादनिर्वाहस्याधिकरणाकांक्षासत्वाच्चाह । सूत्रमिति । आवश्यकत्वे हेतुमाह । तत्रेतीति । नानार्थस्थले सूत्रं विना ऽनिर्वाहादित्यर्थः । भिन्नजातिसत्वात्तत्पक्षोप्यकिंचित्कर इति भावः । भाष्य-विरोधं परिहरति । अनभीति । अर्थावर्थावित्याद्याश्रयेणैकस्यैवानेकार्थत्वम-भिधानस्वाभाव्यादिति भावः । अत एव द्वंद्वापत्तिं निराचष्टे अनेकेति । चार्थ इति । चार्थः साहित्यं समूह इत्यनर्थांतरं तत्परं भिन्नानां भेदस्य क्वचित्पदार्थकृतः क्वचित्पदार्थतावच्छेदककृत इत्यन्यत्र विस्तरः । तदाशयः भाष्याशयः । अत एवाह । अनभीति । एतेन शेषं भाष्यादितोवगंतव्यमित्युत्तरप्रकाशग्रन्थे नैतदु-क्तप्रायमिति यदपीत्यादिमूलं चिंत्यमिति खंडनकृदुक्तिः परास्ता । वैरूप्यो-क्तेर्निर्बीजत्वस्यैवमप्यनुद्धारात् । मूले निधायेति । अयं भावः । यद्येकै-कार्थनिवेशिनः शब्दास्तत्कथमितरनिवृत्तौ शिष्यमाणादेकस्मात्द्वयादिप्रतीतिः किं चैकस्यानेकार्थत्वं सूत्रतः स्वभावतो वा । नाद्यः न हि स्वतो ऽसतो शक्तिर्वचन-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

शतेनाप्युत्पादयितुं शक्या । अन्त्ये त्वेकस्यैवानेकार्थोपस्थानसमर्थत्वान्नानेकप्रयोगप्रसंगी इति किमेकशेषारंभेणेति । आदिपदग्राह्यमाह । किंत्विति । यद्यपि किं तु वृत्तिविषये एकस्याप्यनेकार्थाभिधानशक्तिरस्तीति ज्ञाप्यते इति शेषस्तद्ग्रन्थे दृश्यते । तथापि तुल्यार्थत्वेन लाघवादेवमेवोक्तम् । मूले पक्षमिति । प्रमादकृतोक्तमित्यर्थः । न तु लौकिकमिति । एकशेषवृत्तेर्नित्यत्वादितिभावः । ननु सर्वत्र कार्यस्यालौकिके एव प्रवृत्त्यङ्गीकारादिदमयुक्तमत आह । अयं भाव इति । प्रकाशकृत इति भावः । अप्रवृत्त्येति । तदपरत्वाद्वैरूप्याच्चेति भावः । तावदेव रामरामावित्येव । तच्चनेति । उचितस्तु तस्य प्रयोग इति भावः । तत्प्रक्रियेति । एकशेषप्रक्रियेत्यर्थः । व्युत्क्रमेण प्रकाशानुवादोयं मूले । तत्क्रमेण संदर्भविरोधमाह । एकेति । तद्ग्रन्थे शेषे यदपीत्याद्यनूदितैकदेशोयं ग्रन्थः । इति चेति । यद्यप्येवं वाक्यं तत्र नास्ति तथापि प्रत्याख्यानप्रकारोस्तीति तदुत्तरं तथास्थितिप्रदर्शनमयुक्तमेवं चाद्ये ग्रन्थांतरविरोधोंत्ये मिथ एव विरोध इति भावः । यत्तु रत्नाकरकृत् मूलं चिंत्यं तत्तात्पर्यानवबोधात् । तथा हि परिनिष्ठितं तद्विभाजकं प्रक्रियावाक्यं च लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम् । अथवा परिनिष्ठितमेव द्विविधम् । प्रक्रियावाक्ये संधिर्न प्रवर्त्तते कुत एतत् उत्तरहेतुविरोधादिति तात्पर्यमिति तत्खंडयति । नचेति । कल्पिते इति । एतेनालौकिकशब्दस्य कथंचिदेकशेषार्थबोधकासाधुशब्दार्थकस्य तात्पर्यानालोचनेनेदं दूषणम् । अत एव हस्तचेष्टादिस्थानीये इत्यलौकिकवाक्यविशेषणं तत्रोक्तमिति मूलं चिंत्यमिति खंडनकृदुक्तिः परास्ता । अत्र, एकशेषप्रक्रियावाक्ये । वैषम्यादिति । उक्तरीत्या परिनिष्ठितत्वेपि लोके ऽप्रयुक्तत्वादित्यर्थः तथा च प्रयुक्तानेवेत्यादिमूलमयुक्तमिति भावः । आदिभ्यां ऋचावंतरंगत्वादित्यादिपरिग्रहः द्वंद्वे कृते एकविभक्तौ परतः सरूपाणामेवैकशेषप्रत्ययेन तस्य विभक्तिसापेक्षत्वेन समासांतस्य ततो ऽतरंगत्वादिति भावः । भाष्यवार्त्तिकेति । यद्यपि ताभ्यां स्पष्टं तथा नोक्तं तथाप्यंगाश्रये चैकशेषवचनमिति वार्त्तिके तद्भाष्ये च चशब्देनानंगाश्रयेपि यथा नौश्च नावौ चेति कैयटोक्त्या तस्य तदुभयेष्टत्वांगीकारात् इति भावः । आधारत्वेति । तत्वेन विवक्षायामित्यर्थः । तत्वं चाज्निष्ठमत्रारोप्यते विद्यमाने इति क्रियाध्याहारेण वा । तदाहेति । तत्फलितमाहेत्यर्थः । शाब्दस्तु तदाधारकेपीति बोध्यः । विशेष्यत्वादिति । सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वादिति भावः । उत्तरत्रेति । संप्रसारणाच्चावङ्स्फोटायनस्येत्यनयोरित्यर्थः अत एव दुद्यूषती-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्यादावप्रवृत्तिरिति भावः । अनुवृत्ताविति । अत्र प्रकरणे अनुवृत्तावित्यर्थः । नन्वग्रे ऽनुवृत्या मध्येपि संबंधसिध्या न तत्र ज्ञापकापेक्षात आह । अनुवृत्तस्येति । अन्यथा परशब्देन विशेष्यत्वादीरस्यैव ग्रहणेन निर्देशानुपपत्तिरिति भावः । एतेनान्यत्रानुवृत्तस्य विशेषणत्वमेवासति तात्पर्यग्राहके इति ध्वनितम् । ननु आदेः परस्येत्यस्य प्रवृत्त्येष्टसिद्धयाचीति नानुवर्त्यम् । अत एव काशिकायां नानुवर्त्तितं दंडिना मंदेन चानूदितं च । नच परबोधकशब्देन परविधाने एव प्रवृत्तिवत् पर एव परः केवलः पूर्वनिरूपितसाहित्यनिरपेक्ष इत्यर्थाद्यत्र परस्यैव विधानं तत्रैव तत्प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । यदाखैरीत्यादिज्ञापकात्तथार्थानंगीकारेणेष्टसिद्धेरिति चेदत्र मान्याः । यदैवं तदोत्तरार्थमनुवृत्तस्य तस्योपरंजकतयाप्यन्वयसंभवे सर्वथा त्यागे मानाभावेन मंडूकप्लुतौ गौरवाच्चाजादावमीति व्याख्यानेपि तया सिद्धे दोषाभाव इति । तत्प्राचामनुरोधेन । गव्यतीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेनात्वापत्तेः तद् ध्वनयन्नाह । स्पष्टमिति । तत्र हि गव्यतीत्यादावौतोमित्यात्वं प्रत्ययलक्षणेन न । वर्णप्राधान्ये तदभावादित्युक्तम् । एवं च तत्रेष्टशार्थस्यौचित्येनैकरूप्याय सर्वत्र तथैवोचितमिति ज्ञापकात्तथार्थांगीकारो नोचितः किंतु मदुक्त एवेति तदनुवृत्तिरावश्यक्युभयथेति सर्वथा काशिकादिग्रन्थाश्चिंत्या एवेति भावः । पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं तु राममित्यादौ द्विमात्रादिवारणायेति वृत्तिकारादयः । यत्तु रत्नाकरकृत् । एकदेशस्यैव स्वरितत्वेनानुवृत्त्येष्टसिद्धौ पूर्वग्रहणं राममित्यादावेकादेशे तस्य पूर्वांतवत्वेन ग्रहणान्मकारे परतः सुपि चेति दीर्घनिवृत्तये । सूत्रं हरिमित्याश्चर्यं स्यात् । एतेनोक्तरीत्या सिद्धे पूर्वग्रहणंशक्यमकर्त्तुमिति प्रकाशोक्तमपास्तम् । वस्तुत एङिपरमित्यतो रूपग्रहणस्याप्यनुवृत्तावुक्तदोषाभावात्तन्मास्त्विति तन्न । मस्य सुब्भाभावात् अर्धविकारेणैकदेशेति न्यायाप्रवृत्तेः । स्थानषष्ठीनिर्देशेन मरूपविकारस्याविधानान्मस्यादेशत्वाभावात्स्थानिवद्भावस्याप्रवृत्तेश्च । रूपग्रहणस्य खंडितत्वाच्च । एतेन समस्तस्यैकदेशस्य वानुवृत्तिः द्विमात्रस्तु न । पूर्वसवर्णदीर्घेण सिद्धावमीत्यस्य व्यर्थतापत्तेः । नच कुमारीमित्यादौ त्रिमात्रप्लुतसंपादनसाफल्येनासामर्थ्ये पूर्वग्रहणं प्लुतव्यावृत्त्यर्थं सार्थकं यद्वा ऽमीत्येकादेशोत्तरं सुपिचेत्यनेन प्राप्तदीर्घव्यावृत्यर्थमिति वाच्यम् । प्रगृह्यमित्यादिनिर्देशेनोभयोरप्यभावबोधनात् । अजनुवृत्तिरपि मास्तु । फलाभावात् । विशिष्टस्य पूर्वत्वं तु न । अचि नित्यमिति निर्देशेनैव सिद्धेरिति मदोक्तमपास्तम् । उक्तयुक्तेः दीर्घादिव्यावृत्यर्थं सार्थकमिति वक्तुमुचितत्वाच्च ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

निर्देशेन प्रत्याख्याने ऽतिप्रसंगापत्तेश्च । अचीत्यनुवृत्तेरावश्यकत्वस्योक्तत्वाच्चे-ति दिक्। ननु संबंधस्य द्विनिष्ठत्वात्स्वस्वामिभावः संबंध इत्यादिव्यवहाराच्चायु-क्तमिदम् । न चावयवत्वादिकमप्येकत्राश्रयतयापरत्र निरूपकतयास्त्येवेति वाच्यम् । निरूपकत्वस्य वृत्यनियामकत्वेन उभयत्र संबंधपरत्वप्रतीत्यनापत्तेः स्पष्टं चेदं हरिग्रन्थे इत्यन्यत्र विस्तरीत आह । अवयवावयवेति । वाक्यैक-देशन्यायेन सूत्रे तथोक्तिरिति क्लिष्टं प्रकारांतरमनुचितम्। एतेन भावप्रधानो निर्देशः अवयवत्वे षष्ठीत्यर्थः । अत एव पटस्य तंतुरित्यादावययवत्वं तंतोः पट इत्यादौ त्ववयवित्वं षष्ठ्यर्थः । इदमेवाभिसंधायावयवावयविभावसंबंधः षष्ठ्यर्थ इत्युद्घोषः। विभक्त्यर्थस्याधारतासंबंधेन सकारादावन्वयः यद्वा अवयवात् षष्ठीति पंचमीसमासः अस्शब्दस्य तदवयवे लक्षणा । षष्ठ्यर्थस्तु स्थान-संबंध एवावयव स्यात सकार एव। यद्वावयवनिष्ठसंबंधबोधिका षष्ठीत्यर्थ इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति तथा रत्नाकराद्युक्तिश्चिंत्येति च सूचितम् । सूत्रकृता प्रकाशानुरोधेन तथोक्तावपि समीपत्यागेन तत्पर्यंतगमने निर्बीज-त्वादाह । नुमिति। एकैकमात्रव्यवाये इत्यर्थे तु तस्योक्तिसंभव एव न। एतेन तस्य प्रत्याख्यानत्वात् ज्ञापकासंगतिरित्यपास्तम् । सूत्रार्थनिर्णयावसरे तत्प्रत्याख्यानाभावात् इति भावः । उत्तरेति । सर्वतः सत्वेन तत्रापि सत्वादत एव प्रातर्न्ह्तमित्यादौ रोरीत्यादिना। एवं चोत्तरत्वमचसंबंधिभागेन्वेति तत्वद्रूपे भागे इति भावः । णत्वेति । रषाभ्यामित्यत्र पृथक् फस्येव ऋकारै-कदेशस्यापिग्रहणेन ग्रहणादिति भावस्तदाह। इदमिति। एओङैऔच्सूत्रे इत्य-र्थः । ध्वनितमिति । णत्वे ऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यो न वा ऽन्येन व्यवे-तत्वादिति ग्रन्थेनेति भावः । तत्र । रषाभ्यामितिसूत्रे। इदमेवेति । योग-विभागेन नियमत्वमेवेत्यर्थः लाघवात् यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याच्च तत्खंडनाय तत्प्रवृत्तेश्च एतेनोक्तरीत्या योगविभागं विनापि निर्वाहः सुकर इति दंद्युक्तमपा-स्तम्। ननु स्वाभाविको ऽनुस्वारो दुर्लभः नकारजाविति वृद्धोक्तेरिति चेदत्र मा-न्याः अनुम्नकारस्थानिकस्येत्यर्थ इति तत्प्राचामनुरोधेन। माषकुम्भवापेनेत्यत्र समासभेदेन णत्वद्वयशंकापरभाष्यविरोधापत्तेः तत्र तस्य मस्थानिकत्वात् तद् ध्वनयन्नाह । तद्भिन्नस्थानिकस्येति । अत एव पुत्रकंयुणेति समूर्धन्यः साधुः । नन्वेवमपि स्वाभाविकत्वं लेशतोपि नानुस्तमत आह । पाणिनीति । अनेन स्वस्य पाणिनेरभाव उच्चारणं स यस्यास्तीति व्युत्पत्तिः सूचिता । तथा व्याख्याने बीजमाह । हंहतीति । वृद्धोक्त्यंगीकारावश्यकत्वमाह । अत एवेति ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नस्थानिकत्वादेवेत्यर्थः । एतेन स्वाभाविकस्येति वदंतो रत्नाकरादयः परास्ताः । एवं पाठाभावादाह । द्विवीति । पठितस्येति । माधवादिभिरिति शेषः । तथा च तद्रीत्यायं ग्रन्थः सिद्धान्ते तु इविव्याप्ताविति बोध्यम् । उभयथापि णत्वनिवारणसंभवान्मूलटीकयोः सिद्धांतानादरः । दिगर्थमाह । तद्वदिति । तत्सूत्रस्थानुस्वदेतत्सूत्रस्थनुमीत्यर्थः । असिद्धेरिति । एवं च यथा काकेभ्योदधीत्यादौ दध्युपघातके लक्षणा तथात्राप्यनुस्वारमात्रे लक्षणा। नतु तदुपस्थाप्यनस्थानिकानुस्वारे इति भावः । भाष्ये इति । रषाभ्यामिति सूत्रे इति भावः । मूले प्राचोक्तमिति । प्रसादकृता व्याख्यातमित्यर्थः । चिणो लुगिति । तपरस्तशब्दस्येति भावः । आदिना समाधानं संगृह्यते । अदुहितरामित्यादौ हल इति दीर्घः संप्रसारणसंज्ञायां यथासंख्यविज्ञान।न्ने त्याकरविरोधोप्यनुसंधेयः । अर्थादिति । तथा च तेनैव वारणे तत्र पूर्वपक्षसमाधानयोर्द्वयोरपि निर्दलत्वापत्तिरिति भावः । नन्वामुष्यायणइत्यादावलुगिव वृद्धिरपि वार्त्तिकेनैव सिध्यतीत्यत आह । दिगर्थस्त्विति । सामर्थ्येनेति । अन्यथा प्रातिपदिकाधिकारात्तत्वस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वेन तस्मान्न स्यादिति भावः । इतीत्यलमिति पाठः । नन्वचाणि णित्करणसामर्थ्येन सा भविष्यतीत्यत आह । अलमिति । तदर्थस्तु औपगवाद्यसिद्धिः । न च षष्ठ्यर्थसमर्थकप्रातिपदिकादेव तद्धित इति वाच्यम् । सर्वत्रैव तथात्वापत्तौ लुगनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः पदविधित्वाभावे समर्थपरिभाषाया अप्राप्तत्रापत्तेश्चेति मान्याः । वस्तुतो लुगापादनादिपरभाष्यविरोध एव मुख्यदोष इति तत्वम् । उपायस्योपायांतरादूषकत्वात्काशिकाकारेण बहुलं छन्दसीत्यत्रोक्तमर्थमाह । नद्यैरिति । उत्तरार्थमिति । बहुलं छन्दसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एतेन निर्जरसैरित्यैकारश्रवणमेसः फलमिति प्रकाशोक्तिस्तु वृत्तिकृदुक्तिमतांतरानुसारिणीति खंडनकदुक्तिः परास्ता बहुलं छन्दसीत्यत्रत्यतद्ग्रन्थस्य युक्तत्वेपि बाधे हृढे इति न्यायेन संनिपातपरिभाषा नित्यत्वेनातो भिस इत्यत्र तथा काशिकाहरदत्ताद्युक्तेरपि तदुक्तेरिखंडत्वादिति भावः । तंत्रेण षष्ठीद्वयोच्चारणादेशेति । ओसा तंत्रेण षष्ठीद्वयस्य तदेकवचनद्वयस्य उच्चारणात् बोधनादित्यर्थः । अस्य च षष्ठीभेदे ऽन्वयः अयं भावः विषयभेदादर्थभेदात् ङस्द्वयोच्चारणे प्राप्ते समुदायात्तदसंभवेन सूत्रे तंत्रेणैकरूपसकृदुच्चारणेन निर्देशः ततस्तत्तल्लक्ष्यविषयकवाक्यार्थजिज्ञासायां प्रत्येकं ङसंतोच्चारणमिति तदाह । आदेशेति । इत्येवं रूप इति । इत्येवम् बध्यस्थाप्येयवाक्यार्थरूप इत्यर्थः । षष्ठीभेद इति । वाचकशब्दभेद इत्यर्थः ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वाच्यवाचकयोरभेदान्नानुपपत्तिः । यथा द्विर्वचनेचीत्यत्र तंत्रेणोच्चारितात्पदात् पदद्वयोपस्थितिस्तथेति भावः । न च ङस एकसंबंधस्यैवौसः संबंधद्वयस्य भानोपपत्तेः किं तंत्रेणेति वाच्यम् । प्रतियोग्येकत्वं ङसः प्रयोगस्तत्द्वित्वादा-वोसादेरिति तच्च तंत्रं विना निर्वाहात् । नन्वेवमपि शब्दसारूप्यस्य तत्र बीजत्वात्प्रकृते तदभावात्कथं तंत्रं किं च तंत्रे स्वघटितेतरस्य प्रतीतिर्नात्र तथा । एतेन वक्रदंडावित्यादाविवार्थसारूप्यमादाय तदुपपत्तिरित्यपास्तम् । किं च प्रत्यये तंत्रं लोके न क्वचिद्दृष्टं बाधितं चात आह । ओसिति । तथा च न तंत्रं किंत्विष्टानुरोधेनाचागत्या प्रकृतिसमभिव्याहारात्संबंधत्वेनैव संबंधद्वय-भानकल्पनमिति भावः । अभिमान इति । प्रकाशग्रन्थानुवादकमूलकृत इत्यर्थः । स च इत्याशयेन व्याख्याने इत्याभ्यां मूलकृतैव ध्वनितः । न च द्वंद्वसाधुत्वाया-देशप्रत्ययसंबंधिसस्य स्थाने ष इति प्राथमिकबोधे संबंधत्वेनैव षष्ठ्या जनिते पश्चात्तत्तल्लक्ष्यविषयकलक्षणकल्पनायां तत्तदुत्तरं भिन्ना भिन्ना षष्ठी तेन तेन रूपेण संबंधं टीकोक्तरूपं बोधयिष्यतीति किं सौत्रत्वेनेति सौत्रत्वादित्युक्त्यापि स ध्वनित इति वाच्यम् । एवं रीत्या द्वंद्वस्य साधुत्वे मानाभावात् । अत्रैवार्थे सात्पदाद्योरिति तात्पर्यग्राहकं लक्षणा तु ततो न । तस्या जघन्यवृत्तित्वादिति तदाकूतम् । यदितूक्तज्ञापकेन लक्षणैव प्रत्ययपदस्य तदवयवे तदा सौत्रत्व-मोस उभयार्थकत्वं च नेति बोध्यम् । एतेन लक्षणया द्वंद्वसाम्राज्ये मूलं चिंत्यमिति रत्नाकरकृद्दंडिमंदाद्युक्तमपास्तम् । ओस्संबंधद्वयार्थक इति तद्व्याख्यातृग्रन्थस्थिंत्य इति मंदोक्तिस्तु इति अभिमान इत्यपर्यालोचनमूलिका ग्रन्थत्वसूचिकेतिध्येयम् । यत्तु रत्नाकरकृद्दंडिभ्यां तिस्र इत्यादौ षत्वापादनं कृतम् । यच्च जगन्नाथरत्नाकरकृत्दंडिभिः तिस्रः तिसृणामित्यादौ प्रक्रि-यालाघवाय षवत्यादेशे कर्त्तव्ये सकारोच्चारणसामर्थ्यान्नषत्वमेवं च षष्ठीवैरूप्यक-ल्पनमपि निष्फलमेवेत्युक्तम् । यदपि जगन्नाथरत्नाकरकृत्भ्याम् । तिस्र आचचाणस्त्रीरित्येतत्ण्यंतप्रकृतिकक्विबंतरूपसिध्यर्थं सकारोच्चारणमित्युक्तं दंडिना च तथापि बिसं बिसमित्यादौ षत्वं दुर्वारमित्युक्तं तत्सर्वमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह तिस्रादेश इति । निषेधेनाद्योक्तेश्चारितार्थ्येन द्वितीयोक्तेस्तत्रैव चारितार्थ्येन तावत्पर्यंतगमनानौचित्येन तृतीयोक्तेरयुक्तत्वम् । एतेन प्रागुप-स्थिततिस्र इत्यस्य त्यागोनिर्बीज इति भ्रांतोक्तमपास्तम् । न च रादेशो बहिरंगतया सिद्धः । यथोद्देशेपि तदप्राप्तेः विधिविषयस्येणः परत्वस्याक्षेपेण नाजानंतर्य इति निषेधाच्चेति भावः । यत्तु कश्चिदृकारे सोषत्वस्याव्रानुक्तमूलं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

चित्यं किं च प्रातिशाख्यमिति समाख्याबलात्तस्य तच्छाखाविषयत्वे सति सर्वशाखासाधारणव्याकरणे आश्रयणमयुक्तमिति तत्संवादस्यात्यंतानुचितत्वात् इत्याह। यच्चखंडनंकृत् । सोष्मण इति प्रकाशोक्तस्योष्मत्वाश्रयोष्मण इत्यर्थः । ननु वर्गे वर्गे चेति प्रातिशाख्योक्तस्य सोष्मणः । अनेन विवृतमूष्मणामिति वचनोक्तं विवृतत्वं सूच्यते तन्मात्रस्यकारेतिप्रसक्तमिति तद्व्यावृत्तये घोषस्येति प्रकाशे उक्तम्। एतेन ठकारेतिप्रसंगादिदं न्यूनमिति मूलोक्तिरपास्तेति यच्चरत्नाकरकृत्। वर्गे वर्गे चेत्यतः प्राक्तनेन तत उत्तरे ष्टा ऊष्माण इत्यनेन सूत्रेणांतस्थाभ्य उत्तरेषां शलामनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां चैतेषामष्टानामूष्मसंज्ञा विहिता ऊष्मा वायुस्तत्प्रधानोवर्णा ऊष्माण इत्यर्थः । पश्चाद्युग्मौ सोष्माणावित्यनेन वर्गे वर्गे च द्वितीयचतुर्थयोः सोष्मसंज्ञा तत्रैव प्रदेशेषु तत्तत्संज्ञिनामिव नियमेन तत्तत्संज्ञयोपस्थितिः । संज्ञाद्वयस्य फलं यथा तमेवोष्माणमूष्मणोत्याद्यस्य सोष्मा तु पूर्वेण सहोच्यते। सहत्स्वेनेत्यंतस्येति व्याख्यातं तद्भाष्येवृत्तौ च । यथात्र गुणवृद्धिशब्दाभ्यां एवं स्थिते संज्ञयोर्भेदमंगीकृत्य ठकारेतिप्रसंग उद्भाव्यते । उतामेदं । नाद्यः ऊष्मसंज्ञकस्य सकारस्य सोष्मसंज्ञकत्वाभावेन सोष्मणः सकारस्येत्यस्यैवायुक्ततया ठकारेतिप्रसंगापादनस्य दूरतो निरस्तत्वात् । नांत्यः । प्रातिशाख्यव्याकोपात् । स्वमतेप्युक्तातिप्रसंगस्य दुर्वारत्वाच्च । विवृतमूष्मणामित्यस्याविशेषात् इति नव्योक्तमयुक्तमेवेति । तत्सर्वमापाततः भाष्याद्यनवबोधमूलकत्त्वात् । अनेन विवृतत्त्वसूचनं तदनुल्लेखे बीजाभावाच्च तथापि प्रकाशग्रन्थासंगतेस्तदवस्थत्त्वाच्च तन्ध्वनयन्नाह। सोष्मण इग्नि । इतिर्हेतौ । यतो द्वितीयाः सोष्माण अतस्तस्य ते स्युरित्यर्थः । वाग्घरिरित्यत्र झयोह इत्यनेन तमग्रहणाभावे इति भावः । तस्यापि । ठस्यापि । सोष्मत्वेत्यस्यार्थं ध्वनयन् स्यान्यर्थमाह । सोष्मण इतीति । सहशब्दप्रयोगोपपत्तये ऊष्मशब्दो धर्मपर इति भावः । एवं च सोष्माण इत्यस्यापि स एवार्थः अत एव तदापादनं भाष्ये संगतम् । तथा च संज्ञाद्वयं किं तु तस्य क्वचिद्धर्मपरत्वं क्वचिद्धर्मिपरत्वमित्येकैव संज्ञा भगवतो भिमता । अत एव प्रातिशाख्यभाष्ये सोष्माण इत्यस्य पूर्वोक्तार्थं संलिख्यात्रान्वर्थसंज्ञेयम् । ऊष्मा वायुस्तेन सह वर्त्तन्त इति सोष्माण इति व्याख्यातम्। भेदे तु एवमुक्तिरसंगता स्यात् । अत एव च शादय ऊष्माणः सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्था इति शिक्षैकवाक्यता भवति । इह त्रीणि वाक्यानि । शषसा ऊष्माण इति प्रथमवाक्यार्थः सस्थानेनेति भावप्रधानो निर्देशः हेतौ तृतीया यतः शादिसस्थानत्वं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

द्वितीयानामन्तो द्वितीया अपि ऊष्माण इति द्वितीयवाक्यार्थः हकारेण सह तत्स्थानो द्वितीयखश्चोष्मा वर्गचतुर्थश्चेति तृतीयवाक्यार्थ इति तद्व्याख्यातार इति गुरुचरणाः । दीक्षितमान्यास्तु शषसहा ऊष्माण इति पूर्ववाक्यार्थः ऊष्मशब्दो धर्मिपरः संस्थानेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया सहयुक्ते इति वा हशषसाः क्रमेण द्वितीयानां सस्थानाः यथा हादय ऊष्माणस्तथा खादयोपीत्यर्थः फकारस्य तु यद्यपि सस्थानमूष्मा नास्ति तथापि विशिष्यैवोष्मत्वं बोध्यम् । हकारेणेति । यथा हकार ऊष्मा तथा तेपीत्यर्थः । इति तद्व्याख्यातार इत्याहुः । नन्वेवं विवृतमूष्मणामित्यत्र द्वितीयानामपि ग्रहणापत्तिरिति चेन्न । शषसहानामेव तत्र ग्रहणात् । अन्येषां स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानामित्यत्र ग्रहणात् । अन्यथा कंठ्यादीनां सावर्ण्यानापत्तौ नाज्झलावित्यादिनिर्देशासंगतिः । अत एव प्रातिशाख्यादौ विवृतशब्देन द्वितीयादयो न व्यवह्रियंते । ऊष्मपदेन शादय एवसोष्मपदेन च द्वितीया एव गृह्यन्ते । अत एव तत्र सूत्रद्वयं सफलम् । अन्यथा एकत्रैव सर्वपाठेन निर्वाहे तदसंगतिः स्पष्टैव तद्ध्वनयन्नाह । आत्रार्थेइति । आश्वलायनप्रातिशाख्यकृदुक्तमिति भावः । वक्ष्यमाणं मनसि निधायाह सोपपदादिति । सुपीत्यनुवर्त्तमाने अन्येभ्योपि दृश्यंत इत्यनेन छंदसीति तु तत्र निवृत्तं तथा चोपपदसमास इति भावः । विचीति शेष इति पाठः । दृशिग्रहणादुपपदस्यापि व्यभिचारः अत एव वनिपः शर्वरीत्युदाहृतं तदाशयेनाह केवलादिति । यद्यप्येवमपि दध्नः फलाश्रयत्वेन फलसिद्धिप्रकृष्टोपकारकत्वेन वा तत्तद्विभक्तिरुचिता धातोरप्युभयाकांक्षासत्त्वात् । तथा च गतिकारकेत्यस्य प्रवृत्तिर्दुर्निवारैव तथापि तयोः संबंधित्वविवक्षायां षष्ठी तस्याश्चाकारकत्वाद्गतिकारकेत्यस्याप्रवृत्त्या तया सुबंतेन समास इति भावस्तदाह । दध्नः सेचाविति । उत्तरेति । लुप्तषष्ठीकमुत्तरपदपरं तच्च समासचरमावयवे रूढम् । तेन लोहितं चर्मेति वाक्ये नलोपसिद्धिरत एव बहुच्पूर्वस्येति वचनमर्थवदिति भावः । अपिः पंचमीसमाससंग्राहकः स च सूलोक्तपक्षे कर्मषष्ठ्यंतेन करणतृतीयांतेन वा समासे वा आवश्यक इति भावः । अनभिधेति । तस्य छांदसत्वात् । अन्यथा तत्र पक्षे षत्वं दुर्वारं न चेष्टापत्तिः पदादादिरिति पक्षे दौर्लभ्यादिति तदाशयः । उत्तरपदत्त्वे चेत्यस्य प्रत्याख्यानरीतिमाह । यचिभमित्यादि । अनुवर्त्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीन्यनुवर्त्त्यत्यपि बोध्यम् । भसंज्ञेति । भसंज्ञिकेत्यर्थः । तेन । भसंज्ञाविधानेनेत्यर्थः । पदत्त्वाभावादिति भावः । तत्प्रकृतेरिति ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

समुदायस्येत्यर्थः । प्रधानेनेति । व्यापकोद्देश्यत्वादिति भावः । अन्वाचय इति । आनुषंगिकतयेत्यर्थः । व्याप्योद्देश्यकत्वादितिभावः । संनियोगशिष्टत्वे तु केवले सिद्धिः स्यादिति भावः । एवमग्रेपि । नन्वेवमपि सुवाचावित्याद्यसिद्धिरत आह । एवमिति । अनुवृत्योक्तार्थवदित्यर्थः । अस्यचेत्यर्थंइत्यत्रान्वयः । इत्यर्थ इति । योगविभागसामर्थ्यादनंतरस्येति न्यायं बाधित्वा तदनुवृत्या पदत्वद्वयस्य निषेध इति भावः । उभयसाधारणमर्थमाह । सुबंतं चेति । आदिभ्यां वाक्कृतमित्यादौ कुत्वादिपरिग्रहः । पदत्वद्वयमेव विशदयति । तच्चेति । सुवाचावित्यादौ । तयोर्मध्ये वा । स्वादिष्वितीति । योगविभागेनेति भावः । सुबंतमिति । सुप्तिङंतमित्यर्थेनेतिभावः । यचोत्यस्य पुरस्तादपकर्षे फलमाह । श्रूयमाणे इति । तेन । पदसंज्ञानिषेधेन । इत्येवमिति । यचिभमित्यारभ्योक्तप्रकारद्वयरूपे इत्यर्थः । तत्पुरुषेपीति । केवलात्सिचेर्विंचि शेषषष्ठीतत्पुरुषेपीत्यर्थः । अपिरुक्तपक्षत्रयसमुच्चायकः । आवश्यक इति । तथा च षष्ठीसमासपक्षस्यैवाभावेनानभिधानकल्पकाभावः यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यानुरोधेनैव च लक्ष्यसाधुत्वौचित्यमिति भावः । तदाह । अनभिधाने । कैयटोक्ते । तात्पर्यमिति । तथा च वदतो मूलकृत इति भावः । इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरवदुर्ज्ञेयत्वाभ्यामयुक्तत्वेन तन्मते तात्पर्यपदसूचितामरुचिं ध्वनयितुमाह । प्रत्याख्याने इति । वार्त्तिकेत्यादिः । समासे, सत्यपीति शेषः । षत्वंनेतीति । तत्रादेशं प्रति प्राप्तत्वाभावाय नञूहितं बहुचपूर्वस्य चेत्येतावन्मात्रं सात्पदाद्योरित्यत्र कर्त्तव्यमिति भावः । अत्र पक्षे समासचरमभागस्य यजादौ पदसंज्ञा क्वापि नास्ति क्वचिद्योगविभागेन निषेधात् क्वचित्भत्वेन बाधात् । श्रूयमाणेसाविष्टैवेति निष्कर्षः । तत्रैवेति । बहुसेचावित्यत्रैवेत्यर्थः । असमासेनोत्तरपदत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसत्वेन षष्ठीतत्पुरुषेणैव षत्वनिषेधसामर्थ्येपि कुत्वावारणादाह । कुत्वेति । चोवार्त्तिकोक्तसमुच्चायकः बहुचपूर्वस्य च पदादिविधिभिन्ने पदांतविधौ प्रत्ययलक्षणं नेत्यर्थः । दधिसेचावित्यादिसमासे तूत्तरपदेचेत्यनेनोभयं सिद्धम् । अत्र पक्षे समासचरमभागस्य यजादावपि कार्यविशेषपुरस्कारेण पदसंज्ञास्ति न वेति विकल्पः श्रूयमाणे सौ नैवेति निष्कर्षः । इदमपीति । प्रत्याख्यानप्रकारोक्तभसंज्ञादिकमपीत्यर्थः । इष्टेति । तथा च तस्य क्वाचित्कत्वमिति भावः । तदाह । यत्रेति । तेन ङमुडादिविधौ णत्वादिविधौ चाप्रवृत्तिः । ङमुड्सूत्रभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वस्तुतो ऽयं प्रकारो गुरुभूतो दुर्ज्ञेयश्चेति न युक्तः भसंज्ञाया विषयविवेकासि-द्धेः ध्वनितं चेदं प्रत्याख्यानोत्तरं पुनर्नञ्घटितैतद्वचनपाठेन नियामकेन भाष्ये इत्युक्तमादौ तदाह । अन्यत्र विस्तर इति । एवं च तदा ऽभिधानावश्यकत्वेन तत्र शेषषष्ठ्या समासांगीकारेण षष्ठीसमासस्यैव सूत्रे सत्वेन मूलमयुक्तमिति भावः । इत्यत्रेति । इत्यादावित्यर्थः । आपत्तेरिति । स्वादिष्वित्यनेन तु यस्मात्प्र-त्ययविधिरित्यनुवृत्त्या विशिष्टस्यैव सा नोत्तरपदस्येति भावः । तदुत्तरस्येति । तत्प-दसंज्ञकात् केवलात्समुदायाद्योत्तरस्येत्यर्थः । पत्वेति । तत्पदत्वं सुबंतमिति पदत्वं चाश्रित्य प्राप्तेत्यादि । अत एव सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः स्वादिपरत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेध इतीति भाष्यं संगच्छते । ननु कथमिदं तयोक्तेस्तात्पर्यम् । अवरमर्यादयाऽलाभात् इति चेत् शृणु । तेन सूत्रेण याव्यक्तिः पदसंज्ञिका तां व्यक्तिं पूर्वत्वेनाश्रित्येत्यर्थेन तथोक्त्या तथा लाभ इति । नन्वेवं तात्पर्ये तथैव वदेत् अत आह । प्रत्याख्यानेति । तस्यापि । उत्तरपदस्यापीत्यर्थः । अयं भावः । यथा ऽग्रे सुबंतमित्यस्यानुवृत्तिस्तथा स्वादिष्विति योगविभागेऽप्यनुवृत्त्या स्वाद्यनंतरसमुदायावयवसुबंतं यद्यस्ति तदपि पदसंज्ञं भवतीत्यर्थांतरम् । अन्यथा मण्डूकप्लुत्यापत्तिः । इदमेवाभि-प्रेत्य भाष्ये तत्रानुवृत्तिः कर्तेति स्पष्टमुद्द्योत इति । एवं च समाधानस्यापि प्रत्याख्यानानुरोधित्वेन पूर्ववदयुक्तत्वमेव तद्ध्वनयन्नाह । सर्वं चेदमिति । पूर्वोक्तपूर्वपक्षसमाधानाश्रयतत्खंडनादिरूपमित्यर्थः । एतेन तथा रत्नाकर-दंड्यादिग्रन्थः मम तु प्रतिभाति । सातेः पदादिति सूत्रद्वयं कार्यम् । अत्र ग्रन्थे सुबंतं च पदं गृह्यते । बहुसेचावित्यादावाद्यं दधिसेचावित्यादावंत्यम् । नेविंग इत्यत्र निरपि पदं विशिरपि पदं सर्वे सर्वपदेत्यादावंत्यस्य भाष्यसंमतत्व-म् । एवं चोत्तरपदत्वेचेत्यत्रापदादिविधावितिबहुच्पूर्वस्येति च सातिग्रहणं च न कार्यमिति लाघवम् । नचैवं बुभूषतीत्यादौ निषेधापत्तिः मंत्रेषु सर्वेषामि-त्यादिनिर्देशेन प्रकृत्युत्तरप्रत्ययस्यानिषेधबोधनात् । एवं च राजपुरुषेष्वित्यादा-वपि न दोषः । अन्यथा टीकोक्तरीत्या स्यात् । न च ज्ञापकाश्रयणे गौर-वम् । त्वद्रीत्यापि रामेष्वित्यादिसिध्यर्थम् तदावश्यकत्वात् । भाष्ये तु वार्त्तिकं प्रत्याख्यातमिति मंदग्रन्थस्यापास्तः आद्येमूलवत् शंकासमाधानयोर-युक्तत्वात् अन्त्ये सूत्रद्वयं कार्यमित्युक्त्वा सातिग्रहणं न कार्यमित्युक्तेर्विरुद्धत्वात् । प्रकृत्युत्तरप्रत्ययस्यानिषेधबोधने सातिग्रहणावश्यकत्वाच्च । किं च ज्ञापकं विनैव रामेष्वित्यादिसिध्या ज्ञापकानाश्रयणे त्वन्मते तदाश्रयणजगौरवात् । वार्त्तिकस्य

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सिद्धांते सत्वाच्च । अपदादिविधावित्यस्याभावे पदांतत्वप्रयुक्तकार्ये इत्यर्थोला-भापत्तेश्च । बहुच्पूर्वस्येत्यस्य भाष्ये कंठत उक्तत्वाच्च । मंत्रेष्वित्यादौ स्वादिष्विति पदत्वेन शक्तपदत्वस्याहेतुतया तन्निर्देशेन बुभूषतीत्याद्यसिद्धेश्च । शक्तपदस्य निमित्तत्वेन भाष्यादौ क्वाप्यनाश्रयणाच्च । यदि लाघवमेवाद्रियते तर्हीत्थं व्याख्येयम् । सातिः पदादिति सूत्रद्वयेन सिद्धे आदिग्रहणात् । सात्पदाद्योरित्यत्र समाहारद्वंद्वगर्भो द्वंद्वः संबंधसामान्ये च षष्ठी आदिपदेन तदर्थकपुरस्ताच्छब्दविहितबहुच् गृह्यते । बहुच्पूर्वस्येति तत्फलितार्थकथनमिति न कोपि दोष इत्याहुः । मूले यत्त्वाहुरिति । प्रकाशकृतः । एवं यत्र बहुवचनांतेनाग्रे ऽनुवादस्तत्र प्रकाशोक्तिर्बहुधेति ध्येयम् । असंभव इति । अयं भावः कर्त्तरि कर्मेत्यत्र कर्म क्रिया । अन्तरंगत्वात्परिवर्त्तनरूपो व्यतीहारो यद्यपि साध्यस्वभावक्रियाणामसंभवी स्ववस्तुदानपूर्वकं परवस्त्वङ्गीकारो हि परिवर्त्तनम् । प्रणिदानं व्यतीहार इत्येको ऽर्थ इति घुसंज्ञासूत्रे कैयटोक्तेः । उदीचां माङ इति लक्ष्यस्यापमित्य याचते इत्यस्य याचित्वा वस्त्राणि परिवर्त्तयतीत्यर्थ इति कैयटाच्च । अत एव कर्मव्यतिहारे द्वे इति वार्त्तिके कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमय इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातम् । अत एव जयमंगला युक्ता । एतेनान्यक्रियाया अन्येन करणं स इत्यपास्तम् । तथापि तत्तत्साध्यत्वेन ज्ञानक्रियाणां साध्यसाधनभावव्यत्यासो मिथःकरणं च सः यथा संप्रहरंते राजान तत्र वर्त्तमानाद्धातोः कर्त्तर्यात्मनेपदमित्यर्थे विनिगमनाविरहात्तत्कर्तृमात्रे प्रत्ययौचित्येन द्विवचनाद्यंतान्येव तस्योदाहरणानि । अत एव भाष्ये क्वाप्येकवचनांतानि नोदाहृतानि । एवं च व्यतिलुनत इत्यस्यान्योन्यव्यत्यासेन लुनंतीत्यर्थः । एतेन देवदत्तेन सह चैत्रो व्यतिलुनीत इत्येकवचनांतप्रयोगसंभव इत्यपास्तम् । अत एव भट्टिकाव्यस्थप्रयोगोप्ययुक्तः बाधे दृढे इति न्यायात् । किं च यतो धातोरात्मनेपदं प्रत्यासत्त्या तदर्थक्रियायां तत्कर्त्रोर्व्यत्यासे एवात्मनेपदौचित्यात् । तासस्त्योरित्यादिसूत्रवृत्त्युदाहृतं व्यतिसे इत्यादि तु छांदसमिति नापादनार्हं तत्र च व्यत्ययेन निर्वाहः · रिचेति सूत्रे लिङ्युदाहृतव्यतिरे इति वत् । एवं च लोके एकवचनांतमसाध्वेवेति स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेति न्यायेन समाधत्ते । तथापीत्यादि फलतीत्यंतेन । राजन्यबंधुर्धृतकार्मुकेषुरिति चतुर्थपादः । धर्मेणेति । देवब्राह्मणद्वेषरूपेणेत्यर्थः । येन धर्मेण । युक्तानितिशेषः त्वत्संबंधिनो ब्रह्मद्विष इत्यर्थः । तात्पर्यार्थमाह । अद्येति । दिनपर्यायो ऽव्ययं क्रौर्याक्रौर्याद्योर्भावित्वाल्लृङयुक्तो ऽत आह । वर्त्तमानेति ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

बाणवातेनेति । बाण एव वातः । अन्यत्र नयनहेतुत्वात् बाणपातेनेति पाठे बाणसंयोगेनेत्यर्थः । फलितार्थमाह । अन्येति । इति कर्मेति । इत्येवं यः कर्मव्यतिहारपदार्थस्तस्य संभावनामात्रसत्वादित्यर्थः । प्रकृते तं योजयति । व्यतिसे इति । इत्यर्थ इति । शाब्दोर्थ इत्यर्थः । तद्देशे मैवस्येति पाठः । फलतीति । तथा च भट्टानुरोधेन मूले तथोक्तत्वान्न मूलकृतो दोष इति प्रकाशोक्तिर्युक्तैवेति भावः । अस्याप्यशास्त्रीयस्यातीति पाठः । यस्माद्विहितस्तदादित्वस्यापीत्यर्थः । असहायत्वादिति भावः । न तत्प्रवृत्तिरिति । न व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च यस्माद्विहितस्तदादित्वं बत्रेति दृष्टांतवैषम्येण शंका युक्तेति भावः । पूर्वपच्चयुक्तमिति । व्यतिसे इति प्रयोगस्यैव लोके सत्वादिति भावः । एतेन व्यपदेशिवद्भावेन रामेष्वित्यादौ षत्वनिषेधः कुतो नेत्याशंक्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषया समाधाय पंचमीसमासपक्षेणाशंक्य मूलोक्तरीत्या समाधाय ज्ञापकस्य विशिष्टापेक्षत्वाद्व्यतिसे इत्यत्र सुप्तिङंतमिति पदत्वात्षत्वनिषेधो भवत्येव । न च प्रत्ययविषये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तौ कथमत्र पदत्वं अस् से इत्यवस्थायां प्रवृत्तसंज्ञाया एकदेशेति न्यायेन तत्र सौलभ्यादिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । मूले कुठारात् रामेष्वित्यादौ तदप्राप्तेश्चेति दिक् । उपक्रमते इति । ननु समाधत्ते इत्यर्थः । यत्तानुरूपो बलिरिति न्यायादिति भावः । ननु पदसंज्ञायां नोभयत आश्रयणमत आह । सुप्तिङिति । यथोद्देशे मूलोक्तरीत्या निर्वाहेपि अन्यमते कार्यकाले ऽनिर्वाहः । अन्तादिवत्सूत्रभाष्यविरोधश्च मूलस्यात आह । अत्रेति । रामावित्यादावित्यर्थः । उक्तरीत्येति । पदत्वानयनवदित्यर्थः । तदंतत्वेन । आर्थसमाजग्रस्तेन । सिद्धांतांतरमपीति । पूर्वपक्षदार्ढ्यजनकमूलोक्तसिद्धांतादन्यदित्यर्थः । सिद्धांतादित्युक्त्या यथा पूर्वपक्षो दृढीक्रियतएवमिदमपि सूच्यत इत्यपेरर्थः । नांतादिवदित्युक्तेरित्युक्त्यैव सिद्धे सिद्धांतादित्युक्तिरन्यथा ऽधिकेति स्पष्टमेवेति भावः । तस्य फलं भाष्यैकवाक्यतामाह । इदं चेदिति । तदाह । तत्र ह्योति । तत्सूत्रभाष्ये हीत्यर्थः । सांते प्रकृतित्वं तूक्तन्यायेनेति भावः । ननु व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिव यस्माद्विहितस्तदादित्वस्याप्यतिदेशेन तत्संनिधावपि प्रत्ययमात्रस्य पदत्वे सिद्धे उक्तरीत्येत्यादिदोषासंगतिरत आह । चेनेति । दोषांतरसमुच्चायकः स इति भावः । नास्तीति । नास्त्येवेत्यर्थः एवं च तत्र तदप्रवृत्त्या तत्संनिधौ तेषां तत्वस्यैवाभावाच्चेति हेतुद्वयं यः एवं च प्रकाशकृतां मंत्रेष्विति हेतूक्तिमात्रमयुक्तमिति भावः । तत्राभावे हेतुमाह । यंत्वेति । प्रपंचितमेतदधस्तात् । दिग-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

र्थस्तु व्यतिसे इत्याद्यनुपयोगाच्चेत्यंतग्रन्थो ऽयुक्त इत्युक्तमेव तत्प्रयोगाभासत्वात् । असहाये एव न्यायप्रवृत्तेश्चेति बोध्यः । विशेषणानीति । वर्त्तिपदार्थरूपाणीत्यर्थः । संविज्ञायन्ते इति । कर्मणि ल्युट् । तेन तद्गुणाः संविज्ञाना यत्रेति लौकिकविग्रहवाक्यविसूचनेन कौस्तुभदंड्युक्तव्यधिकरणविग्रहश्चिंत्यः फलितार्थकथनपरतया वा नेय इति सूचितम् । आदिशब्दस्यावयववाचित्वेन सर्वशब्दघटितोद्भूतावयवभेदसमूहस्यान्यपदार्थत्वेपि तत्र युगपत्प्रयोगाभावात् पृथक्प्रयोगसत्वाच्च वैयर्थ्याद्बहुवचननिर्द्देशाच्च सर्वार्थवाचकत्वाभावाच्च तस्याः कार्यार्थत्वाच्चावयवेषु प्रवर्त्तमाना ऽविशेषात्सर्वशब्देपि प्रवर्त्तते । अत एवादः सर्वेषामिति निर्देशसंगतिः । एतदभिप्रेत्यैव मूले लिंगमुक्तमिति भावः । अत्र कैयटकौस्तुभदंड्यादयः कार्यित्वं कार्यान्वयित्वमात्रमाहुः । तथा च विधेयान्वयिघटकावयवार्थकत्वं तद्गुणसंविज्ञानत्वं तदनन्वयितदर्थकत्वं तद्भिन्नत्वं फलितं । एवं च लंबकर्णमानयेत्यादौ तत्वेपि तं भोजयेत्यादौ तत्वानापत्तिः । नचेष्टापत्तिः हरिग्रन्थविरोधापत्तेरत आह । आदिनेति । तेन कार्यसंनिहितत्वसंग्रहः तथा च न प्रागुक्तं तल्लक्षणं किं तु विधेयक्रियान्वयितत्कालसंनिहितान्यतरस्य घटकावयवार्थकत्वमाद्यत्वं तद्भिन्नत्वमंत्यत्वमिति । तथा च कार्यित्वतत्संनिहितत्वान्यतरधर्मेणेति फलितमिति भावः । एवं योगार्थमुक्त्वा कैयटप्रकाशकौस्तुभरत्नाकरदंड्याद्युक्तं पारिभाषिकं तल्लक्षणमाह । संयोगेति । दंडी विषाणी चानीयतामिति लक्ष्ये बोध्ये अस्यापि दंडी विषाणी च भोज्यतामित्यादौ व्यभिचरितत्वादयुक्तत्वं ध्वनयितुं पूरयति । प्रायइति । तथा चौत्सर्गिकोयं नियम् इति भावः । इदं च भेदद्वयमनेकेति विहितबहुव्रीहेः । तेषां असांगत्यमेव ध्वनयितुं आदिपदस्य फलमाह । नागेति । एकदेशिनेति । सूत्रप्रयोगवद्सुव्रत इति भाष्यप्रयोगवच्चायं साधुः । अत एव दानधर्मे शुक्लध्वजमनाधृष्यं शुक्लयज्ञोपवीतिनमिति । तत्रैव शिवस्तुतौ भूधरो नाम मौंजो च नागकुंडलकुंडली नागयज्ञोपवीती च नागचर्मोत्तरच्छद इति हरिवंशे बाणयुद्धे व्यालयज्ञोपवीताश्च केचित्तत्र महालया इति च । नागयज्ञोपवीतं चेति बौधायनन्यासोक्तं च संगच्छते । एतेन स्पष्टमित्यन्तमनूद्य किं यावत् बहुव्रीहौ भेदद्वयमुत षष्ठ्यर्थबहुव्रीहावेव । नाद्यः प्रासोदक ऊढरथ उपहृतपशुरूपदशा आसन्नविंशा इत्यादावतद्गुणत्वेपि स्वस्वामिभावसंबंधेन संबंधिनस्त्वाभावात् । नांत्यः तद्गुणषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ संयोगसमवायातिरिक्तसंबंधस्याप्रसिद्धत्वेन प्रायः पदस्य व्यर्थत्वात् । भवन्मते संयोगस्यासंबंधत्वेन पूर्वापर-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

विरोधाच्च । नकर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधेन नागयज्ञोपवीतीत्यस्यासाधुत्वाच्च । यदि तु कृष्णसर्पवानितिवत् षष्ठीसमासेन वा साधुत्वं तथापि बहुव्रीहिप्रकरणे तदुक्तिर्व्यर्था । शुक्लवाससं भोजयेति तूदाहार्यं यदि तु मत्वर्थेपि भेदद्वयं स्वीक्रियते तर्हि दंडिनं भोजयेत्यादौ त्वद्रीत्या संयोगस्यासंबंधत्वेनाषष्ठ्यर्थत्वात् स्वस्वामिभावसंबंधे एव प्रत्ययः स्यात् तथा च दंडस्वामिके एव भोजनं नतु दंडसंयुक्ते । मद्रीत्या तु दंडसंयुक्ते इति तद्गुणत्वं तत्र भोजनकाले तदसंयोगेपि दंडिनंपश्येत्यादौ दंडस्य कार्यान्वयित्वेन तद्गुणत्वसंभवात् । न हि सर्वत्र कार्यित्वे एवं तद्गुणत्वमिति नियमः क्वचिद्दर्शनेनापि तत्संभवादिति मंदोक्तमपास्तं आद्ययोस्तद्गुणत्वात् । तृतीये तेन संबंधेन तत्वेनातद्गुणत्वाच्च । अन्त्ययोरुल्लेखस्य प्रमादमूलत्वाच्च । प्रायःपदस्य तद्गुणत्वादावन्वयेन संयोगादावनन्वयेन सार्थक्याच्च । कैयटादिरीत्यैतद्ग्रन्थसत्वेन पूर्वापरविरोधाभावाच्च । तन्मतेपि मंजूषोक्तरीत्या निर्वाहाच्च संयोगस्येव समवायस्यापि तन्मते ऽसंबंधत्वेन विशिष्य तथोक्तेर्निर्बीजत्वाच्च । नागयज्ञोपवीतीत्यस्य साधुत्वस्योक्तत्वाच्च । बहुव्रीहिप्रकरणे दंडो विषाणीति कैयटेनोदाहृतत्वाच्च । मत्वर्थेपि भेदद्वयं प्रदर्शयितुं हर्यादिभिस्तथोक्तेश्च । दंडिनमित्यादौ सप्तम्यर्थे तद्धितादेर्भाष्ये स्पष्टप्रायत्वाच्च । गोमंतं विक्रेतारं पश्येत्यादौ तद्दर्शनेन चित्रगुमित्यादावपि तद्गुणत्वापत्तेश्चेति दिक् । निषेधकत्वेनेति । सामर्थ्यादिति भावः । फलाभावादिति । अवयवात्परत्वमादायातिप्रसंगनिवारणरूपफलाभावादित्यर्थः । यत्तु जगन्नाथखंडनकृद्भ्यामुक्तम् । अर्थद्वारकविभक्तिविशेषणत्वस्य संज्ञोपसर्जनेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानायावश्यकत्वस्य भाष्ये स्पष्टत्वेनांगेष्विव चलादिविधावपि तथांगीकारेणेष्टसिध्या तदन्तविधिर्निष्फल इति कौमुदीमनोरमाकौस्तुभाद्यचिंत्या इति । तन्न । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदंतविधिसूत्रस्थवार्त्तिकभाष्यविरोधापत्तेः किंसर्वनामबहुभ्य इत्यादेः पंचम्यंतत्वेनांगवैषम्येण तथार्थासंभवाच्च । तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वाच्च । अत एव पक्षांतरोक्तिस्तत्र तद्ध्वनयन्नाह । अवयवेति । प्रकृतीति । सप्तम्या इत्यादिना प्रकृत्याक्षेपात् प्रत्यासत्तिन्यायेनोक्तार्थलाभः । आदिना सर्वनामप्रकृतिकसुबंतात्तदर्थगतकुत्साविवक्षायां सर्वनामावयवटेः प्रागकजित्यर्थस्य तादृशपंचम्यंतत्वस्य चाभावः संगृह्यते एतेन परस्मैपद इत्यादौ स्मायाद्यभावरूपफलमेव वक्तुं शक्यमिति फलाभावादित्ययुक्तम् । तस्मात्तदंतसंज्ञायाः परमसर्वस्मै इति न फलम् । एवमकचाद्यपि न फलं सर्वनाम्ना प्रातिपदि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

कविशेषणे सर्वांतप्रातिपदिकात्ततो यत्सप्तम्यादि तदंतादित्यर्थसंभवात् समासप्रत्ययेति निषेधो नित्यत्वान्न । एवं च सर्वनामसंज्ञायां तदंतविधेः फलं चिंत्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । उक्तवार्त्तिकभाष्यविरोधापत्तेः । किं च तत्र स्मायादीनामिष्टत्वेन तदभावस्यानापाद्यत्वात् । एवं फलकल्पने अतिप्रसंगापत्तेश्च । तस्य संज्ञाफलत्वाभावस्य मूलमते सत्वेन तस्मादिति ग्रन्थासंगतेश्च । तस्यानित्यत्वेनाप्रवृत्तौ मानाभावाच्चेति दिक् । मूले ऽवर्णांतांगादिति । एतेन यथाश्रुतपरममूले तेषामित्यादावव्याप्तिः । न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादावनतिप्रसंगाय सर्वनाम्नो विहितस्यावर्णांतात्परस्येति व्याख्यानान्न दोष इति वाच्यम् । तथा सत्यादित्यनुवृत्तस्य सर्वनामाविशेषणत्वेनावर्णांतादिति व्याख्यानासंगतेः । अंगविशेषणत्वे फलाभावाच्चेति खंडनकृदुक्तमपास्तम् । उक्तयुक्तेः उत्तरार्थत्वावश्यकत्वेनाच्च त्यागानौचित्याच्च । सर्वनाम्न इत्यस्य तु नांगं विशेष्यमावृत्तौ मानाभावात् । न च विहितयोगे पंचम्यविधानात्परस्येत्येव युक्तमिति वाच्यम् । यो यस्माद्विहितः स तस्माद्विनिःसृत इति बौद्धापादानत्वस्य तत्र सत्वात् । न चैवमुपपदेति न्यायेन दिग्योगलक्षणपंचम्युच्छेदः शास्त्रे स्यादिति वाच्यम् । तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेन तस्या अपि शास्त्रे बोधनात् । लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति भावः । एवं जसः शी सर्वनाम्नः स्मै ङसिङ्योरित्यादावपि व्याख्यानं बोध्यम् । तत्रानुक्तिस्तु चरमे तथोक्त्या सर्वत्र तथा सूचनेन लाघवात् । एतेन सूत्रत्रयमुल्लंघ्याच तथोक्ताविदं बीजम् । तत्र विहितविशेषणस्य न फलं इतरेतरद्वंद्वे एकवचनाभावात् समाहारद्वंद्वे साहित्यस्य विशेष्यत्वेनोपसर्जनत्वादेवा प्राप्तेः । एतेन पूर्वापराधरोत्तरायेत्यत्रातिप्रसंग इति निरस्तमिति जगन्नाथोक्तमपास्तं मासपूर्वायेत्यादौ तद्व्यावृत्यर्थं तत्वावश्यकत्वात् । अनांगत्वादिव्यावृत्त्या सूत्रचारितार्थ्यात् । अत एव सर्वनाम्नः स्मै इत्यादिवृत्तौ परस्येति नोक्तं परममूले । स्पष्टं चेदं कौस्तुभे तदेतद्धृदि निधायाह । दिङ्नामेति । इदमुपलक्षणं विभाषादिक्समासे इति सूत्रस्यापि । ननु एवमित्यस्य द्वयोर्द्विवचनस्यैव न्याय्यत्वे इत्यर्थः प्रतीयते सो ऽयुक्तः । तावता तयोरन्यवचनव्यावृत्तावपि पाठवैयर्थ्यशंकानुदयादत आह । नित्येति । स चावधारणार्थकः द्विवचनांतत्वे एवेत्यर्थः तेन सजातीयत्वव्यवच्छेदाट्टाबादिकं भवत्येवेति भावः । आदिना उभा उ नूनं उभाभ्यां देव उभयोर्नृमणयोरित्यादिसंग्रहः । ननु निपातनस्य बाधकत्वेन क्वाप्याद्युदात्तत्वं न स्यादत आह । त्वेति । तत्रादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादाद्युदात्तत्वसिद्धिरिति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भावः । ननु प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्त इति कैयटाद्युक्त्या तस्या तत्वे दोष एवेति चेन्न । तेनान्यर्थस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वेनेष्टशार्थे मानाभावात् । लक्ष्यानुरोधेनेष्टशार्थकल्पने तु उभाभ्यत्वमपि तत्र सुनिवेश-मित्याशयेनाह । प्रायेति । एतेन सर्वनाम्नस्तृतीयाचेत्यर्थमत्र पाठ इति प्रक्रिया प्रत्युक्ता । तयपो ऽयजंगीकारे भाष्यविरोधादाह । अत्रापीति । विभ-क्त्यादसूत्रेपोत्यर्थः । अपिरेकसूत्रसमुच्चायकः द्वितीयसूत्रेत्वादेशत्वमसंभावितमेव स्वार्थे तयपो ऽप्राप्तिः सोप्याद्युदात्त एव उदात्तग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । प्रत्ययांतरत्वमिति । अत एव महाविभाषासंबंधस्यावश्यकत्वेन नित्यग्रहणं योगविभागार्थम् । एवं चास्वरितत्वादयज्वेत्यतो वेत्यस्याननुवृत्तावपि महा-विभाषानुवृत्त्या पूर्वसूत्रेण वाक्यसिद्धिः । नित्यमित्यत्र तु वाच्यार्थविरोधान्न तदनुवृत्तिरिति भावः । वृत्तिविषये इति कैयटोक्तवदिदमपि वाच्यमिति सूत्रार्थभ्रमनिरासायाह । वृत्तीति । तथा च कैयटोक्तमयुक्तम् । उभाभ्या-मित्यादावनेनैव व्यावृत्त्या तस्याफलत्वादिति भावः । इदमेवेति । यत्र द्विवचनं न श्रूयते इत्येवेत्यर्थः । अत एवोभयोर्वास इत्यादौ शयवासे इत्यलुकि नेति भावः । एतेनोक्तज्ञापकादिना द्विवचनपरत्वयोग्यस्वार्थिकप्रत्ययान्यवृत्ताव-यजिति ज्ञाप्यते । योग्यांतेन त्रलादिनिरासः । वृत्तावित्यनेनोभाभ्यामित्या-दिनिरासः उभपाठप्रत्याख्यातुर्भाष्यकृतोयमेवाशयः एवं च मूलटीकाग्रन्थः सर्वोपि चिंत्य एवेति मंदोक्तमपास्तम् । योग्यत्वस्य प्रत्ययविशेषणत्वेकच्यति-व्याप्तिः वृत्तिविशेषणत्वेलुक्समासेप्यापत्तेः उभोभावित्यत्रातिप्रसंगाच्च । एतेन द्विवचनपरत्वेयज्नेति ज्ञाप्यते इति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । उभोभावित्यादा-वतिप्रसंगतादवस्थ्यात् । प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनपरत्वं तु न । न लुमतेति निषेधात् । उभयपचेत्यादिलक्ष्यासंभवापत्तेश्च । यत्तु द्विवचनांतो यत्रोभश-ब्दस्ततोन्यत्रायजिति ज्ञाप्यते इति । तन्न । उभाभ्यामित्यादौ दोषापत्तेः लुकि अयजनापत्तेश्च द्विवचनान्तत्वं सत्समीपकत्वमित्युक्तावपि उभोभावित्यादौ पूर्वपदे दोष एवेति दिक् । अन्येषामिति । भाष्येकचः प्रक्रमात्ततोन्येषामित्यर्थः । तेषामिकवद्भविधानादिति भावः । भाष्यसिद्धांतरीत्या शंकासमाध्योरयुक्तत्वा-दाह । पूर्वेति । अन्तादिवद्भावेति । तदंगीकारे तु इमां परिभाषां न पठेदिति भावः । नाभ्युपेतमिति । तथा चाभ्युपगमवादेनैतदुक्तमिति शंकासमाध्योः सिद्धांतियुक्तत्वमेकदेशेति न्यायादिनासिद्धेरिति भावः । उत्पत्तेरिति । तथाचोभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनमित्ययुक्तमिति भावः । उभघटिता-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दिति । एतेन मूले उभशब्दादित्यत्र बहुव्रीहिः सूचितः । तत्रचान्यपदार्थः प्रकरणादुभशब्द एव तदाहोभयेति । एवं चायज्विशिष्टस्योभयशब्दस्य सर्वनामत्वात्सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यंतत्वेन त्रलाद्युत्पत्तिर्निर्व्यूढेति भावः । लुकापहृतमिति । लुक्कृतापहारसंभावनावदित्यर्थः । प्रातीति । उभाविवाचरतीत्यर्थे उभशब्दादाचारक्विपि धातुत्वे उभयतीत्यस्यानापत्तेरित्यर्थः । यदीष्यते इत्यनेन वस्तुतोनभिधानान्नेष्यत एवेति तथैव वक्तुं युक्तमिति सूचितम् । अत्र मान्याः द्विवचनस्य लुगभावोनापत्तौ हेतुरिति तत्प्राचामनुरोधेन लुक्शब्दस्यादर्शनसाधनमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तेः । मूले कुठारेण तावत्पर्यंतगमने बीजाभावाच्च तद् ध्वनयन्नाह । तत्रोत्पत्तेरिति । अत्र मान्याः । अन्तरंगत्वादयचि कृते यत्रायजुत्तरद्विवचनस्य लुकानपहारस्ततोन्यत्रोभशब्दादयजिति तत्प्राचामनुरोधेन । तावताप्यनिर्वाहात् । अन्तरंगत्वादयचि ततो द्विवचनेपि तदानीं तावन्मात्रेणापहाराभावेनानपहारसत्वेन ततोन्यत्वाभावेनायजनापत्तेरयच्साधनायैतदुपायाश्रयणेनादावयच एवाभावाच्च । अत आह । लुक्कृतेति । खंडनकर्त्रिं खंडयति । एतेनेति । संभावनानिवेशोयचः पूर्वमुत्पत्तिरित्युभयांगीकारेणेत्यर्थः । एवेन ततोन्यत्वव्यावृत्तिः । अयजनापत्ताविति । तदप्राप्तावित्यर्थः । इत्यसिद्धिरिति । इत्याद्यसिद्धिरित्यर्थः । संभावनास्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं विषये तदुक्तिं योजयतुमितेनेत्युक्तं हेतुमाह । यदीति । त्रलादिरिति । तस्य पाठेन तत्त्वात्तत्प्रकृतिकसप्तम्याद्यंतत्वादिति भावः । इतीति । इत्येवं या लुक्कृतापहारसंभवनेत्यर्थः एतोनोक्तज्ञापकादिना द्विवचनविषयत्वसंभावनायामुभशब्दप्रयोगस्तदभावसंभावनायां तस्य प्रयोगः उभयपचेत्यादौ लुग्विषये लुकाविषयस्यैवापहारान्न दोषः । उभावित्यादावेकादेशेपि ततः प्राक् तादृशविषयत्वसत्वान्न दोषः संभावनादिनोभयत इत्यादिसिद्धिः साचोक्तैव । इदमेव ध्वनयितुं विषयपदमुपात्तं वार्त्तिके इति भाष्यसिद्धान्तो ध्वनितः । एवं च मूलमनेकधात्वायुक्तमिति गूढाकूतं अनासन्नत्वेन स्वार्थिकत्वद्विवचनत्वयोर्वैयधिकरण्यभ्रमवारणायाह । स्वार्थिकेति । अपिनोभशब्दद्विवचनयोः संग्रहः अतएवोभावित्यत्र न इत्थं हि भाष्या कृतं कप्रत्ययस्याज्ञाताद्यर्थविशिष्टोभार्थे विधानेन द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वरूपद्विवचनत्वेन वार्त्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणं वलादेस्तु विभक्त्यंतस्य स्वार्थेविधानात्तत्तत्कारकशक्तिप्रधानत्वमेवेति न तस्योक्तद्विवचनत्वम् । एतोनोभकाविति भाष्यप्रयोगात्कस्यापि वार्त्तिके ग्रहणमिति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तदन्यतरत्वं निवेश्यमिति जगन्नाथखंडनकृदुक्तमपास्तम् । कल्पाद्यंते तु नायच् । तवोभयोर्मणिरित्यादावप्रवृत्तयेऽस्य लिव्यभ्यामस्योभयेषामिति निर्द्देशेन तस्येष्टसिध्यर्थत्वेन चानित्यत्वावश्यकत्वेन च समाप्यदोषात् कल्पादेस्ततोऽनभिधानमेव वा । किं चाकज्मात्रार्थत्वे उभाद्ययेति पाठेन सिद्धे गणे पाठोऽयं साहचर्याच्च संज्ञादिव्यावृत्तिरिति । ननु पूर्वदोषेणापि प्रकृत्यर्थापेक्षयाधिकबोधकत्वस्यैवोक्तत्वेन पंचकेत्याद्यफलमत आह । संख्येति । वार्तिके इत्यस्योभयोरपि ग्रहणमित्यत्रान्वयः । उदाहरणात् । तदुदाहरणदानादित्यर्थः । उभयोरपीति । अवयव्यर्थकायजंतस्य स्वार्थिकायजंतस्य चेत्यर्थः । अपिर्मिथः समुच्चायक इतिर्हेतुत्वमनभिधाने बोधयति । तस्य । आद्यस्य । संबंधसामान्येषष्ठी । एवं चावयवद्वयारब्धमणिद्वयविवक्षयोद्भूतावयवभेदविवक्षया वा द्विवचनमस्यासाध्वेवेति भावः । तद्भावः, कैयटाशयः । इति भाव इति । प्रतीकमुभयसाधारणम् । तत्रोभयत्रारुचिसूचनायाह । अत्यभोति । तद्वोजंतूक्तमिति । क्रमेणकैयटेनेत्यादिप्रतीकोक्तभाष्यविरोधरूपं परिभाषाप्रकरणोक्तभाष्यविरोधरूपं चेत्यर्थः । एतेन तथा रत्नाकरदंडाद्यिग्रन्थाः परास्ताः । अत्रारुचिसूचिका त्रिषु मान्योक्तिस्तु प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् । संबोध्यत्वेति । अथ तां गंतुमशक्तां चिरमनुरक्तां लतागृहे दृष्ट्वा तच्चरितं गोविंदे मनसिजमंदे सखी प्राहेति पूर्वोक्त्या तवभवंतमित्यनेन कृष्णस्यैव ग्रहणेन कृष्णं प्रति सखीवाक्यत्वादिति भावः । युष्मदर्थेति । तवाधर इत्यत्रेति भावः । तथा च स्वीयाधरपानं कुर्वन्तमात्मानमिति बाधितमिति । तत्रैव वाक्ये ऽनन्वय इत्यर्थः । नन्वेवमपि पूर्ववाक्येन सहेति मूलविरोधो ऽत आह । पिबंतमिति । संबोधनकाले पानकर्तृत्वाभावादिति भावः । इतिभाव इति । एतेन त्वदिति विद्यमानं पाठं निरस्य तदिति कल्पयंतः परास्ताः । तट्टीकाकृतस्तु तदिति पाठं धृत्वा तस्या राधाया इति तत्तस्मात्कारणादिति वा स चासावधरश्चेति वा व्याचख्युरिति तदपि तथैव बोध्यम् । अत्र मान्याः । एवं च तांतस्य उतोत्वस्मैतन्वमित्यादिप्रयोगादनुदात्तस्य च गणे पाठ आवश्यक इति ध्येयमिति तत्प्राचामनुरोधेन । एतं त्वं मन्ये इत्युदात्तसंग्रहानापत्तेः । तदुध्वनयन्नाह । अन्यपक्षे इति । तान्तच्छेदपक्ष इत्यर्थः । उदात्तस्य संज्ञाफलं तु वेदे विचार्यम् । अतएवावश्यक इति मान्यैरुक्तं । अन्य पक्षे इत्यनेनारुचिः सूचिता । तांतस्यान्यार्थस्य प्रयोगेऽपि तस्य सर्वनामत्वे

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मानाभावो बन्हुसंमतत्वं च अकच् तु प्रागुक्तरीत्या नेष्ट एवेति । प्राप्त्यभावादितीति । प्रकरणापेक्षया लिंगस्य बलवत्त्वादिति भावः । पूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे संज्ञानेति वार्त्तिकार्थः स च स्त्रियामेव । तेन तद्विशिष्टस्यैव बोधनेन तत्त्यागे,मानाभावात् । तदाह । स्त्रीत्वेति । गणसूत्रशेषत्वे प्रमाणं ध्वनयितुं स्त्रीक्तार्थे मानमाह । अत एवेति । तादृशार्थविशेष्यत्वांगीकारादेवेत्यर्थः । यदि तु तदर्थमात्रविशेष्यतेष्टा स्यात्तर्हि तथा नोदाहृतं स्यादिति भावः । सप्तम्यामेवेति । एतेन सत्यभिधाने ऽन्तरस्याः पुर आगत इत्यादि भवत्येवेति ध्वनितम् । एवं च यदि गणसूत्रशेषत्वमिष्टं न स्यात्तर्ह्यपुर इत्युक्त्यैव तल्लाभेन शोभावादिव्याप्तिसिद्धावपुरीत्युक्तिस्तथोदाहरणं चायुक्तं स्यादिति गूढाकूतम् । असहाये इति । एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमित्यादौ तथा प्रयोगादिति भावः । एतेन केवलशब्दस्यानेकार्थत्वादन्यार्थत्वमपि स्यादित्यपास्तम् । स्पष्टं चेदं णांतावडित्यत्र भाष्ये । समस्तेति । एतेन तमपेक्षते तेन वा ऽपेक्ष्यते स स्वाभिधेयापेक्षः नियमे चैतद्विशेषणमवधिद्वारा अवधिशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वान्न समासानुपपत्तिरिति व्यस्तः पाठ इति । यद्वा स चासाववधिनियमश्चेति समस्तः पाठ उपपत्तिरुक्तरीत्यैवेति प्रकाशोक्तिस्वापेक्ष्यमाणो ऽवधेर्नियम इति रत्नाकरोक्तिश्चापास्ता । अवधिविशेषणत्वेन समस्तत्वे दोषलेशाभावात् । अत एवावधौत्यंतमुपात्तम् । नियमेनावधिसापेक्षे ऽर्थे वर्त्तमानानां पूर्वादीनामित्यर्थो व्यवस्थायामित्यादेरिति भावः । कर्मणीति । अकर्त्तरीत्यनेनेति भावः । ननु व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं व्यवस्थाशब्दत्वम् । नैवं दिशिवर्त्तमानेषु । तथासति दिक्शब्देभ्यः सप्तमी पंचमीत्यादौ दिक्शब्दत्वेन व्यवहारानुपपत्तिः । दिग्वाचकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं हि दिक्शब्दत्वम् । न च विशेष्यतया दिक्बोधकत्वमेव तत्त्वं । रमणीयादिगित्यादावप्यस्तात्यापत्तेः दिग य इत्येव सिद्धे शब्दग्रहणानर्थक्यापत्तेश्चेत्यस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्तायुक्तेः दिङ्नामानीत्यत्र दक्षिणपूर्वेत्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति समानायामाकृतावभाषितपुंस्कत्वात् । आकृत्यंतरे चैतौ तथा । दक्षिणा पूर्वेति दिग्शब्दौ दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ एवं तर्हि सर्वनाम्न इति पुंवद्भाव इति भाष्यसंदर्भेण व्यवस्थानिमित्तो यो न भवति स्वभावत एव यो दिशि वर्तते स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो यो दिशो वाचकः पूर्वादिशब्दः स दिक्शब्द इत्याशयाच्च । एवं च दिशि वर्त्तमानाः पूर्वादयो निमित्तांतरनिरपेक्षाः । देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षाप्रवृत्तिनिमित्ता इति मूलमयुक्तमत आह । पूर्वे

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दीति । प्रत्येकमिति शेषः । अत एव भेदस्येत्येकवचनम् । एकस्या एवेति । आकाशवदिति भावः । पर्वताश्चेति । तथा च हरिवंशे वाराहे । मध्ये पृथिव्याः सौवर्णमकरोन्मेरुपर्वतम् । शतयोजनविस्तारं सहस्रं च समुच्छ्रयात् । प्राचीं दिशमथो गत्वा चकारोदयपर्वतं । शतयोजनविस्तारं तावत्त्रिगुणमायतम् । कृत्वा प्राचीविभागं तु दक्षिणायामथो दिशि । चकार पर्वतं दिव्यं सर्वकांचनराजतम् । एकतः सूर्यसंकाशमेकतः शशिसन्निभम् । सविभ्रच्चकुशुभे ऽतीव द्वौ वर्णौ पर्वतोत्तमः । तेजसा युगपद्दाप्तं सूर्यांचंद्रमसोरिव । दिशं यास्यां प्रतिष्ठाप्य प्रतिचीदिशमागमत् । अकरोत्तत्र शैलेंद्रं शतयोजनमुच्छ्रितम् । प्रतीच्यां सविधिं कृत्वा पर्वतान् ज्वलनोज्ज्वलान् । गुणोत्तरानुत्तरस्यां स्वन्यवेशयदग्रतः । ततः सौम्यगिरिं सौम्यमन्तरिक्षप्रमाणतः । रुक्मधातुप्रतिच्छन्नमकरोद्भास्वरोपममिति । ननूदयाचलादिसंनिहितदिशां पूर्वादित्वमित्येवान्यत्र प्रसिद्धमिति । मध्यग्रहणे न मानमत आह । रामायणेति । अयं भावः । माल्यवति पर्वते स्थित्वा सुग्रीवेण श्रीरामचंद्रादिसंनिधौ सीतान्वेषणाय प्रेष्यमाणान् स्वसैनिकान्विनतनीलमुखेण शतवल्यादीन्वानरयूथपान्प्रति पूर्वादिदिक्चतुष्टयरूपं सूचनपूर्वकं तत्र तत्रान्वेषणं कार्यमित्युक्तम् । तथा हि अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननां । तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च । मार्गध्वं गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदीषु च । नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा । कालिंदीं यमुनां रम्यां यमुनां च महागिरिम् । सरस्वतीं च सिंधुं च शोणं मणिनिभोदकम् । महीं कालनदीं चापि शैलकाननशोभिताम् । ब्रह्ममालान्विदेहांश्च मालवान्काशिकोशलान् । मागधांश्च महाग्रामान् पुंड्रांस्त्वंगांस्तथैव च । भूमिं च कोशकाराणां भूमिं च रजताकरमिति । तथा । दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् । सहस्रशिरसं विंध्यं नानाद्रुमलतायुतम् । नर्मदां च नदीं रम्यां महोरगनिषेविताम् । ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवेणीं महानदीम् । मेखलानुत्कलांश्चैव दशार्ण नगराण्यपि । आब्रवंतीमवंती च सर्वमेवानुपश्यत । विदर्भानृष्टिकांश्चैव रम्यान्महिषकानपि । तथा मत्स्यकलिंगांश्च कौशिकांश्चसमंततः । अन्वीक्ष्य दंडकारण्यं सपर्वतनदीगुहाम् । नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यतेति । ऋषिपुत्रांश्च तान्सर्वान्प्रतीचीमादिशद्दिशं । सौराष्ट्रान्सहवाल्हीकांश्चंद्रचित्रांस्तथैव च । स्फीतान्जनपदान् रम्यान्विपुलानि पुराणि च । पुन्नागगहनं कुक्षिबकुलोद्दालवाकुलम् । त-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

था केतकखंडांश्च मार्गध्वं हरिपुंगवा इति । तथा । दिशं ह्युदीचीं विक्रांतहिम शैलावतंसिकां। सर्वतः परिमार्गध्वंरामपत्नीं यशस्विनीम्। तत्र म्लेच्छान्पुलिंदांश्च शूरसेनांस्तथैव च। प्रस्थलान् भरतांश्चैव कुरूंश्च सहमद्रकैः । कांबोजयवनांश्चैव काशानां पत्तनानि चेति। अत्र तीर्थादयः । ननु मेरोः पूर्वदिगवस्थितोदयाचलपर्यं तमन्वेष्टुं प्रेषितान् वानरान्प्रति मेरोर्दक्षिणदिगवस्थितभागीरथ्यादिनदीपर्वताद्यन्वेषणविधानं कथमुपपद्यते इति चेत् । हिमाचलविंध्यमध्यदेशवर्त्यार्यावर्त्तापेक्षया प्राच्यादिविभागोत्र विवक्षितः। नतु मेर्वपेक्षया स्वावस्थितमाल्यवदपेक्षयति न दोष इति तत्रैव मध्यान्हे सूर्यसंयोग इत्याह। पृथ्वीति । एवं चेति । तैस्तन्मतभेदप्रतिपादने चेत्यर्थः। तदिति । मध्यान्हसूर्यसंयोगिरूप इत्यर्थः। आदिना अस्ताचलतद्देशानां परिग्रहः। शब्दानामिति । दिग्वाचकानामित्यर्थः। नन्वेवमपि तल्लक्षणासंभव इति कथं सा। न हि तदवधिकतात्पर्यं तद्देशस्य पुनरवध्यंतराकांक्षास्तीत्यत आह। उदयेति । तावन्मात्रस्येत्यर्थः। आकांक्षत्वंचेति। चोहेतौ यतस्तदाकांक्षत्वमतः सेति । तल्लक्षणानुपपत्तिरपि नेति भावः। यद्वा । गततयाव्यवस्थेति । तयामर्यादाया अपि भानेन व्यवस्थाविषयत्वात्सा ऽस्त्येवेत्यर्थः। नन्वेवमपि मूलोक्तलक्षणानुपपत्तिरतआह। उदयेति । तथाच तदनुपपत्तिरिति भावः । तत्संमुखेति । तात्कालिकसूर्यसंमुखेत्यर्थः। नन्वेतावता व्यवस्थोपपादनेपि दिक्शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावस्तदवस्थ एवात आह । व्यवस्थेति। इत्तोनामिति । पूर्वादिनांत्वित्यर्थः । संनिहितत्वादीति। एतेन दिङ्नामानोनि भाष्यविरोधो निरस्तः। ननु रूढ्या बोधकशब्दत्वं संज्ञाशब्दत्वं अत एवाकडारसूत्रे इंद्रादिनां संज्ञात्वमुक्तम्। नह्येतेषु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तत्। इन्द्रशक्रादिपदानां पर्यायतानापत्तेः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् । तथा च मूलमयुक्तमत आह । असंज्ञेति । तथा चान्यत्र तथात्वेप्यगत्या तत्सामर्थ्यादत्र तथाश्रयणमिति भावः। तदाह । अन्यथेति । पच तथानंगीकारे केवलपदेन योगव्यवच्छेदः। शब्दांतरोल्लेखनान्यभ्रमनिवृत्तये आह। कैयटादिति आदिना, हरदत्तसंग्रहः ननु आधुनिकसंकेताभावेपि चिरंतनसंकेताभावान्न स्यात्। सूत्रे ऽसंज्ञायामिति पर्युदासादत आह। किंत्विति। तत्रेति। दक्षिणागाथका इत्यत्रेत्यर्थः। यद्यप्यह इत्याभ्यामिदं सूचितं तन्नियमाभावेन तस्य प्रत्युदाहरणत्वं युक्तमेवेति . मतेत्यनेन द्वितीयमपि तथैवेति सूचितम् । तत्रारोपादिति । देशनिष्ठपूर्वोक्तशक्यतावच्छेदकारोपा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दित्यर्थः । इयमेव च लक्षणेत्यन्यत्र स्पष्टम् । बोधकत्वमिति । एतच्चोपपादितं प्राक् । एतेन लाक्षणिके सर्वनामकार्यासिद्धिप्रसंगात्स्वार्थेत्यादिमूलं चिंत्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । अयमपीति । तथा च मूलोक्तैवेनशत्रुत्वादिव्यावृत्त्या उपचारव्यावृत्तिर्न तु देशव्यावृत्तिरिति भावः । ध्वनितमिति । एतेन दृष्टांतासिद्धिः । एतच्छब्देनैतत्प्रतिपाद्यरूपार्थस्य शक्त्यैव बोधयितुं शक्यत्वात् बुद्धिस्थत्वं शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकं बोधस्य प्रातिस्विकरूपेणैव । बुद्धिस्थत्वस्यापि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकाक्रांतत्वादप्रकरणज्ञस्य क्वचिद्बुद्धिस्थत्वेन बोधनेपि न क्षतिरित्यपास्तम् । तत्पक्षे तथैवात्र पक्षे । एवमेवेति । साम्येन दृष्टान्तसंगतेरिति भावः । आविधिरित्यस्य श्रूयते इत्यत्रान्वयः क्वेत्याशंकायामाह । येकेचन परेण हिमवंतमिति । ऐतरयेति । आश्वलायनब्राह्मणे ऽष्टमपंचिकायामथैनं प्राच्यां दिशि वसवो देवा इति चतुर्दशे खंडे इत्यर्थः उदीच्यां दिशि हिमवंतं परेण हिमवत्पर्वतपरभागे जनपदा ग्रामविशेषा उत्तरकुरुनामकाः उत्तरमद्रनामकाः संति तत्रत्या राजानो विराजितिशब्देन व्यवह्रियंते इति विद्यारण्यस्वामिनः । तुशब्द एतावद्वैलक्षण्यसूचनद्वारा ऽवशिष्टसाम्यसूचकः । तथा हि । तत्रैवाथैनमस्यां ध्रुवायां प्रतिष्ठायां दिशि साध्यास्चेत्याद्युक्त्वा तस्मादस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के चेत्युक्तम् । मध्यमादिसमध्यदेशः स प्राच्यादिभिः सर्वाभिरपेक्षत्वेन ध्रुवो भवति तदपेक्षयैव पूर्वापश्चिमेत्यादिव्यवहारः स च देशः सर्वेषां वैदिकानामाश्रय इति स्वामिनः । अत एव खंडमिंद्रस्य प्रजापतिकृताभिषेकादूर्ध्वं दिग्भेदेन देवविशेषैरभिषेकः कृतस्तत्र प्राच्यां दिश्यभिषेकं दर्शयतीत्यवतारितमिति भावः । इतित्विति । एकादेशे चतुर्थपादे बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यादिति सूत्रे बहुवचनस्यैकस्य त्वादिसंख्यावाचकत्वे अनेकार्थतापत्तिमुक्त्वा बहुत्वेन तत्रउच्यंते नातत्तद्रूपेणेत्येवं निरस्य नन्वापेक्षिकमेतद्बव्हद्दधिकमिति यदेव हि बहु तदेवान्यापेक्षयाबहु भवति । सत्यमेवं यत्तु यदपेक्षयाबहु न तदेवापेक्ष्याबहु तद्यथा उत्तराः कुरवो दक्षिणान् कुरूनपेक्ष्योत्तरा इत्युच्यंते । न च ततोन्ये उत्तरा देशा न संति । अथ च नियतापेक्षत्वादुत्तरत्वं न जहति । एवं त्रिप्रभृतयो द्वित्वमपेक्ष्य बहुत्वं लभंते । न च ते कदाचिदबहव इत्युक्तं तत्रेति भावः । संभवतीति । अमरे इति शेषः । तथा च भिन्नार्थकल्पनं तत्रान्याय्यमिति भावः । तत्रेष्टापत्तेराह । बंधूकेति । अस्या दमयंत्या अनेन प्रत्यक्षदृश्येनोदयता मुखचंद्रेण सहैवो-

ज्जिहीते सा उज्जिहाना आविर्भूता अधरोष्ठलेखाकारोष्ठः एतत्प्रत्ययचतुष्टयं । रागश्रिया स्वनिष्ठरक्तिमशोभया कृत्वा बंधूकं मध्यान्हविकसितं तस्या बंधुर्बंधुःसमभवत् । तत्सदृशमतिशयेनारक्तमिति यावत् । स्वमात्मानं शैशवयौवनसंबंधिनीं संध्यां अहमेव संध्येति ब्रूते । बाल्यतारुण्ययोः संधौ भवनात्संध्यात्वं । बाल्यांते तारुण्यादौ चाधरोष्ठे भूयान् रक्तिमा भवतीति भावः । अथ च रात्रिदिनसंधौ संध्या भवति सापि चंद्रेण सहैवोदेति रक्ता च भवतीति सप्तमेऽधरोष्ठवर्णनमिदम् । आदिना हेमचंद्रो गुरुनिर्देशं कुर्वन् सूत्रकृच्च संगृह्यते । एतेन सूत्रविरोधे कोशस्याप्रमाण्यान्मेदिनीविरोधाच्च चिंत्योयममर इति तथा न्यासकृत्सूत्रविरोधात् प्राचामुक्तिस्त्रिंत्येति च रत्नाकरदंडाद्युक्तिर्निरस्ता । नन्वेवं मूलस्याप्यसंगतिरतस्तत्तात्पर्यमाह । स्वे स्वा इतीति । प्राचीनोक्तिः प्रकाशोक्तिः फलांतरसंभवादेवासंगतिराह । एतदिति । अपिसंग्राह्यमाह । धनत्वेनेति । इदमुपलक्षणं ज्ञातित्वेनेत्यस्यापि । अतएवाह । आत्मात्मीयाख्यायामिति । एतेनात्र पक्षे आख्याग्रहणं नापेक्षितमिति लाघवमित्यपास्तं, अत एवाह । लाघवाभावादिति । एकमात्राधिक्येन पदलाघवाभावाच्चेत्यर्थः । यद्यपि ज्ञानलाघवं संभवति तथाप्युक्तफलाय तस्यात्रानादर इति भावः । अर्थांतरभ्रमनिरासायाह।उक्तबहिरिति । प्राकारपरिखाद्याहृतग्रामाद्बहिर्देशस्य वस्त्वित्यर्थः । ननु उपसंख्यानशब्दस्योभयपरत्वे तत्पदानर्थक्यं बहिर्योगेनैव गतार्थत्वादत आह । एवंचेति। तस्योभयपरत्वे चेत्यर्थः । आश्रित्य सूत्र इति । अन्यथा पाणिनेः प्रमादापत्तिः । एतेन भाष्ये तत एव गतार्थत्वात्प्रत्याख्यातमिति सूचितम् । ननु त्रिसूत्रीसत्वे शीवदकच्स्वरावपि वैकल्पिकाविष्टावत्र मते न स्यातामत आह । त्रिसूत्रेति । अर्थाधिकारानुरोधात् । तेनाकजाद्युदात्तत्वादिकं नित्यमिति भावः । नन्वत्रमध्यवस्थादावपि रूपद्वयोपपत्तिः । न च गणे विशेषणान्नैवमिति वाच्यम् । तेन तेषां संज्ञावारणेप्यत्र ग्रहणावारणादत आह । व्यवस्थेति । अयं भावः । त्रिषु योगविभागं कृत्वा शास्त्रे ये एते ते तत्रैव बोध्याः । तिङ्गोत्रादिनीत्यत्रैवेति । इदमुपलक्षणं । जसः शीत्यत्रैव पूर्वादिभ्य इत्यत्रापि सर्वनाम्न इति संबंधे गणेर्थनिर्देशस्य संज्ञानिमित्तत्वेपि न दोष इति बोध्यम् । ननु संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्ये उपसर्जनत्वाभावेन तत्र तन्निषेधार्थमावश्यकमत आह । एकदाइति । अत एव वार्थप्रामाण्यात्पूर्वसूत्रेणैवसिद्ध भाष्यं संगच्छते । तन्मतेप्याह । समासांतेति । अभावश्चेति । समासां-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तानां समासार्थवाक्यावयस्यैवोक्तत्वादिति भावः । अत एवाह । समासांते ति । ड्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रेति भावः । यत्तु रत्नाकरदंड्यादयः । विषयसप्तम्या चिकीर्षित इति लभ्यत इति । तन्न । तथा सति तद्विषयत्वस्य समुदाये एव सत्वेन तत्रैव निषेधापत्तौ प्रियविश्वायेत्यादिलक्षसंभवेपि त्वत्क-पितृक इत्यादिकपरममूलोक्तलक्षस्योच्छेदापत्तेस्तत् ध्वनयन्नाह । भाष्याद्या-रेति । अत एव बहुव्रीहाविति शेष इति वक्ष्यति मूलकृत् । सतिसप्तमीति । सूत्रे इति भावः । एतदर्थमेवेति । बहुव्रीहौ कर्तुमिष्टे सति सर्वादेः स-र्वनामसंज्ञा नेत्यर्थलाभार्थमेवेत्यर्थः । एवं च बहुव्रीहिपदं यथाश्रुतमेवेति भाष्योक्तलक्षणा नेति भावः । वक्तव्ये इति । समुदायस्येष्टत्वे इति भावः । इति भाव इति । मूलकृतस्तथा वदतः । एते नारुचिर्ध्वनिता । सूत्रे सप्त-मीनिर्देशः प्रथमार्थे एव । एवं च वार्तिकोक्तोपसर्जननिषेधवत् भाष्यकृदूहि-तान्वर्थत्ववदिदं सूत्रकृता आरब्धम् । अत एव वृत्तिकृदुक्तः प्रक्रियावाक्ये समूहे निषेध इत्यर्थो भाष्यकृता बहुव्रीहिपदस्य तदर्थवाक्यस्थपदलक्षणया-साधितः । अन्यथा मूलोक्तरीत्या सिद्धे तादृशलक्षणाप्रयासो व्यर्थः स्या-दिति । नन्वलौकिके विग्रहवाक्ये समासादिप्रवृत्त्यैकार्थीभावस्यापि तत्रैव कल्पनादुपसर्जनत्वादेव निषेधसिद्धिरिति सूत्रवैयर्थ्यम् । अत एव तत्रैव न ष्ट्वादिना शोन्मुखत्वादित्यसंगत्या शंकासमाध्ययुक्त्याशयेनाह । यद्यपी-ति । आरोप इति । आहार्यारोपइत्यर्थः । एतेन नह्यकृते बहुव्रीहौ सर्वादेरुप-सर्जनत्वमस्ति येन निषेधवैयर्थ्यं स्यादिति रत्नाकरोक्तिमूलानुवादिदं-युक्तिश्चापास्ता । स्वार्थेति । स्वविशिष्ट सर्वनाम्नां प्राधानपरामर्शित्वात् तथा च प्रधानार्थविशिष्टं पदार्थान्तरं विशेषणार्थस्तद्बोधकत्वमित्यर्थः पदां-तरार्थविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वमिति यावत् । अत एव संज्ञोपसर्जने च विशेषे ऽवतिष्ठेते इति भाष्यं संगच्छते । अयं भावः एकोपस्थितिनियामकसमुदायशक्तिरूपै-कार्थीभावस्यतत्रारोपेपि ततो बोधस्य कस्याप्यभावेन तादृशोपसर्जनत्वस्याव विव-क्षितस्याभावः । अत एवाहार्यारोपइत्युक्तमिति । इदमेवाभिप्रेत्य स्वार्थविशिष्टार्थां-तरबोधकत्वमिति प्राग्व्याख्यातम् । एवमुक्तमिति । विनाशोन्मुखत्वादित्युक्तं एवं च न सूत्रवैयर्थ्यं नवा शंकाद्ययुक्तमिति भावः । मान्यास्तु अलौकिकविग्रहवा-क्ये एवैकार्थीभावादिकल्पनात्पूर्वं निषेध इत्यत्र तात्पर्यान्न दोष इत्याहुः । एवं तु रत्नाकरादिग्रंथोपि युक्त एव । एतदेव ज्ञापकफलमिति मूले इदमेव ज्ञा-पन फलंनान्यदिति भ्रमं निरसितुमाह । अतएवेति । आदिना तदीयलौकिकवा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्य संग्रहः । अनेन प्रागुक्तस्य लौकिकवाक्यस्य समासस्य च दृष्टांतद्वयमुच्यते । अ-
समते भाष्यविरोधादाह । वस्तुत इति । एवं च नवेत्यादिमूलं अतिभवकानि-
ति सिद्धये तदनित्यत्वाय सूत्रमावश्यकमिति रत्नाकरदंड्यादयश्च चिंत्या इति
भावः । सतुक्केति । विद्यमानार्थकसद्दशब्देन तुकोबहुव्रीहौकपिरूपं । जात-
स्येति । क्वेत्यनेनेति भावः । नन्वेवमप्यंत्यस्य स्यात् । नच नानर्थक इति निषेधः
तस्याः प्रत्याख्यानात् अत आह । सतुक्केति । चस्त्वर्थे एतेन प्रतीकादिभाव इत्यं-
तमनूद्य तत्र तयैवांत्यव्यावृत्तिसिद्धौ सतु ङ्निर्देशेन वांछादिव्यावृत्तिसिद्धावन-
भिधानाश्रयणस्य व्यर्थत्वादिति मंदोक्तमपास्तम् । तस्याः प्रत्याख्याना-
त् । तस्य भाष्यादौ स्पष्टत्वाच्च । नन्वेवं राज्ञोपदइत्यनेन हूः हुरावित्यादौ लोपो न
स्यात् । न चानुवृत्तिसामर्थ्यं वकारानुवृत्तिमात्रेणापि सार्थक्यादिति चेन्न ।
नत्व्याख्येति नत्वनिषेधात्लिंगान्मूर्तौ घन इत्यादि निर्देशाच्च केव-
लस्यैवान्वयात् । न हि मूर्त्तं इत्यत्र च्छलोपं विना नत्वप्राप्तिरिति भा-
वः । ननु वांच्छतेः क्विपि तुग्विहिते शाभावाय सतुक्कनिर्देशश्चरितार्थो ऽत-
आह । वांच्छतीति । तादेस्त्विति । आदिना उत्पुडित्यस्य संग्रहः ।
अप्रयुक्तत्वेनेति । प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानइति भावः । आदिना सतुक्कनिर्दे-
शसामर्थ्यादित्यस्य संग्रहः । भाष्ये इति । यद्येवमुत्पुच्छयतेरप्रत्ययः उत्पुडिति
प्राप्नोति उत्पुदिति चेष्यते तथा वांच्छतेरप्रत्ययः वान् वांशौ वांश इति न सि-
ध्यति वान् वांच्छौ वांच्छ इति प्राप्नोति यथालक्षणमयुक्ते इत्युक्तम् । युतं
चछादयतीति । पृषोदरादिनिष्पन्ने प्रकृतितकारसत्वमंत्ये शुद्धच्छ इति कैय-
टः । एतेन च्छांतरं प्रश्लिष्य समाहारद्वंद्वगर्भं द्वंद्वं चाश्रित्यादेशेपि शद्वयं
प्रश्लिष्य यथासंख्यमाश्रित्य वांच्छतेः क्विपि शादेशो भवत्येवेति हरदत्तोक्त-
मपास्तं । भाष्यकैयटविरोधात् । मान्योक्तिरपि तदनुसारिण्येव, अत एव तैः
पक्षांतरमुक्तरूपमुपन्यस्तम् । सत्वे ह्येत्यनेन वस्तुत एतैर्ज्ञापकैः परि-
भाषाभाव एव बोध्यते इति गूढाकूतं ध्वनितम् । आदेशेति । हनस्त्वधइत्यसंनि-
योगेन वधादेशेत्यर्थः । चो लुक्समुच्चायको त्यादिसमुच्चायकोवा ऽत्र योजितः
अन्यथा तयैवादेशनिवृत्तौ किं तयेति भावः । अपिर्विरोधाभासे लोपसमुच्चायको
वा दृष्टांते हल्ङ्यादिलोपे यस्येति चेतिलोपेपि दीर्घादेर्नस्य च श्रवणं यथा त
था ऽत्रापि निमित्तस्यैव सत्वेन निमित्तविनाशाभावात्तदप्राप्तिरित्यर्थः । प-
रत इति । लुप्तप्रत्यये परतो यः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतो लब्धांगसंज्ञकस्तदुद्देश्य-
कं यत्कार्यमांगमनांगं वेति तदर्थः । तस्मिन्निति परिभाषाबाधे ज्ञानाभा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वः । यद्यप्यत्र जायमानकार्यं प्रत्यये परतः पूर्वस्यैव तथापि संनियोगशिष्टत्वात्सूत्रे परत्वेनानुल्लेख इति भावः । एतेन प्रतीकादितीत्यंतमनूद्य तन्न । वधादेशस्य कृन्निमित्तकत्वेन नलुमतेत्यस्य प्रवृत्त्या निमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वात्तया वधादेशाप्राप्तौ प्रत्यापत्तेर्व्यर्थत्वेन तदनित्यत्वज्ञापनसंभवात् । किं च प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः स्वीकार उत न, नाद्यः । कृदनिमित्तत्वे प्रत्ययानिमित्तत्वे नलुमतेति प्रवृत्तिरित्युभयथापि प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । नान्त्यः, प्रत्ययलक्षणसत्वादिति भवदुक्तिव्याघातादिति, मंदोक्तमपास्तम् । तत्र लक्षणशब्दस्य निमित्तार्थकत्वे तत्प्राप्तावप्युक्तरीत्या तदप्राप्तेः । एवं प्रत्यापत्तेरज्ञापकत्वेन मूलासांगत्येपि यथा कथंचित्मूलं योजनीयमिति ध्वनयितुमाह । तस्मादिति । पुष्ययोगे ज्ञीति । यद्यपि नक्षत्रयोगे ज्ञीति वार्त्तिकपाठस्तथापि संग्रहवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकाणि वाक्यान्युपप्लवंत इत्याशयेनैवमुक्तम् । ज्ञीति संपदादिभावक्विबंतान्ङौ रूपं । नक्षत्रविशेषवाचिपूर्वपदकयोगशब्दांतात्कृदंताज्ज्ञानात्यर्थे णिच् स्यात् क्वल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीत्यर्थः । पुष्यकर्तृकचंद्रकर्मकयोगकर्मकज्ञाने ऽयं साधुः । अत एव पुष्यस्य योगकर्तृत्वात्तेन रूपेणावस्थानं णिच्संनिधौ । अत्र कुत्वनिमित्तस्य घञो विनाशोन्मुखत्वात्कुत्वं न स्यात् । न च प्राग्वत् प्रत्ययलक्षणं अल्विधावस्थानिवत्वेपि विशेषणतया ऽलाश्रयणे ऽग्रहणेडित्यादिवत्तत्प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । सिद्धांते ऽस्यापि नियमार्थत्वेनाप्राप्तेस्तदाह । तत्र हीति । अत्र संनियोगशिष्टत्वाभावेन परत्वेनोल्लेखादिति भावः । इतिबोध्यमिति । तथा च मूलस्थप्रत्यापत्तिपदमनुवृत्तिपरमन्यथा क्वलुकि तयेव कुत्वनिवृत्तौ तदनुवृत्तिर्व्यर्था स्यादिति भावः । स्वरः, स्वांगशिष्टामित्यनेन । प्रत्यंगं । प्रत्यवयवं पूर्वत्वपरत्वेति भावः । संशयाविति । सुक्तसंशयमिति पाठांतरं । चोह्यर्थे । तदुक्तिरिति । गोनर्दीय आहेति । प्रागुक्तौ तदुक्तेरिति भावः । ननु एवं स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पो ऽस्त्वत आह । एतदेवेति । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमेवेत्यर्थः । स्थानिवत्वेनेति । तथा च तेन प्रतिबंधात्प्राप्तलघूपधगुणाभावार्थमत्वविधानमिति भावः । अतएव मध्येच: तथा चेति चेत्यस्य चेतीत्यर्थोबोध्यः । तदेव क्रमेणाह । सूत्रेति । संभवे इत्यंतेन द्वितीयमुक्त्वा तृतीयमाह । अन्यथेति । सूत्रात्तदसंभवे इत्यर्थः । उक्तमिति । तथा च त्वत्सूत्रभाष्योभयमूलकमेवेदमिति भावः । अनेनेति । उक्तग्रंथेनेत्यर्थः । चतुष्टयं ध्वनितमिति भावः । नन्वस्य ग्रंथस्यात्वग्रहणस्य

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

च भाष्यानुरोधित्वेपि कथमनेन चतुष्टयध्वननमेवं चोक्तरीत्या विकल्पतादवस्थ्यमत आह । सूत्रकृदिति । तदशिष्यमित्यादिनेति भावः । तदंशे इति । अन्यथा वृद्धिसूत्रभाष्यविरोध इति भावः । अप्रामाण्येति । दृष्टार्थसाधने इति शेषः । अदृष्टार्थप्रामाण्यं त्वस्त्येवात एव तत्र तत्रापाणिनीयं तु भवतीति भाष्योक्तिः संगच्छते । एतेन नेदमुदासीनायाः श्रुतेः स्मृतेर्वा वाक्यं येन प्रमाणमिति शंका प्रत्युक्ता । किंचेतिहासपुराणाद्यैर्वेदार्थवर्णनवद्वार्त्तिकभाष्यादिग्रंथैः सूत्रार्थवर्णनमुचितं । तस्मात्तयोः प्रवृत्त्या सूत्रं व्यर्थमेव तदाह । दिगिति । मूले प्राचोक्तं प्रक्रियाकृदुक्तं । बहुव्रीहौ नेति । सूत्रार्थानुवादः । इयेति । सर्वादीनीत्यनुवृत्त्या तत्र यानि तानि तेषां यो बहुव्रीहिस्तत्र नेत्येवमित्यर्थः । नन्वत्तरग्रंथस्य मतांतरत्वेन तद्विरोधो न दोषावहो ऽत आह । न्यासेति । स चावयवनिषेधपरः स्पष्टः । अन्यथा निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यापत्तिरिति भावः । एवेत्यस्य स्यात्वन्मते इति शेषः । मम तु स सिद्धांत एवेति भावः । हेतौ विशेष्यपरामर्शभ्रमनिरासायाह अवयवेति । हेतुं विनाकांक्षाशांत्यभावादाह । सोनुचित इति । तत्संमतेति । सूत्रकृत्संमतेत्यर्थः । तन्मते सूत्रकृन्मते । ननु नतु गौणत्वान्निषेधसिध्या सूत्रानर्थक्यं किं सूत्रकृतं भाष्यवार्त्तिककृतौ प्रति, नाद्य इत्याह । सूत्रेति । स निषेधो वार्त्तिककृत इति भावः । अंत्यमिष्टापत्त्या परिहरति । भाष्येति । मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये । यद्वा । पूर्वग्रंथशेषोयम् । ननु तन्निषेधसत्वात्कथं सूत्रकृन्मते बहुव्रीहावेव न सर्वनामतेत्याशंक्य मतांतरमेतदित्याह । भाष्येति । वार्त्तिकस्याप्युपलक्षणमिदं । तथा च नेदं सूत्रमतमिति भावः । नन्वर्थत्वेन सूत्रकृन्मतेपि निषेधसिध्या वैयर्थ्यं तदवस्थमतः फलांतरमाह । त्वत्केत्यादीति । प्रकाशकृतैव पूर्वचार्वाचसूचनान्नोक्तदोषः । वस्तुतो मूलप्रकाशाबयुक्तावेवान्वर्थत्वस्यापि भाष्यकृदूहितत्वेन तदनिष्टत्वात् । अतः प्रक्रिया सुयोजेव । भाष्यादिमतांगीकारे वैयर्थ्ये इष्टापत्तावपि सूत्रमते तदभावादिति चेदत एवाग्रिमं खंडयति मूलकृत् । यत्त्वित्यादिना । प्राचा प्रसादकृता । अतोत्वंतेन व्याख्यातमित्यस्यान्वयेन तद्ग्रंथसमाप्त्या न्यासकृतापीत्याद्यन्यदीयो ग्रंथ इति भ्रमनिरासायाह । स्वोक्तार्थे इति । यद्यपि तत्र ननु चान्वर्थेति नैतदस्तिसमुदाय इत्येव मुक्त्वा तदीयत्वेनानुल्लेखस्तथापि न्यासग्रंथे एतद्दर्शनात्तदीयत्वं निश्चित्य तत्पदोल्लेखो मूले तामानुपूर्वीं पश्यत उज्जग्राहेत्यादिना । तदेवं तदभिप्रेत्याह । न्यासकृदिति । एवं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

चायमपि प्रसादग्रंथ एवेति भावः । इति नेति । विशेषविषयत्वेन सर्वार्थत्वासंभवादिति भावः । एकार्थी भावेति । एकोपस्थितिनियामकशक्ती-त्यर्थः । समुदायस्येति । स्वार्थद्वारेति भावः । अभिमानपदसूचितारुचिस्तु विपरीतोक्तिस्तवेति सा च दोषोक्त्या स्पष्टीभविष्यति । तदेतत्सर्वमित्यादि-मूले प्रकाशानुवादः । सर्वं मूलं यथाश्रुतं व्याख्यानं न्यासग्रंथानुवादश्चेत्यर्थः । मूले स्वार्थेति । न तावन्मात्राभिधानेन पूर्वपदपर्यवसानम् । परार्थाभिधानं वृत्तिरिति सिद्धांतादिति भावः । नन्विदमयुक्तं अन्यपदार्थस्य प्रधानपदसमुदा-यशक्यत्वात् । तस्य प्राधान्यं चावयवाबोध्यप्रधानभूतान्यपदार्थबोधकत्वात् । अत एव वृत्तिलक्षणसंगतिरेकार्थी भाव व्यवहारश्चात आह । अजहदिति । उपसर्जनत्वपदार्थेति । तथा च तदपि वाक्यं भङ्क्त्वैवं योज्यमिति भावः । इदं चोपसर्जनत्वमतैवेत्युक्तं प्राक् । पूर्वपदे तु तेनांगीकारादाह । उत्तरेति । अपि-स्तत्समुच्चायकः । नन्ववर्णांतादंगात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य ङेः स्मै इत्य-र्थांगीकारान्नायं दोषो ऽत आह । मूले नहीति । न चेत्यर्थः । तथा च तद्-ग्रंथे पूर्वपदग्रहणं व्यर्थं विनिगमकाभावेन पूर्वोत्तरपदयोस्तुल्यत्वादिति भा-वः । विनिगमकसत्तायां तुल्यत्वं नास्तीति खंडनकृन्मतं खंडयति । नचेति । विशेषणेति । सुंदरादिविशेषणेत्यर्थः । पक्षद्वयसाधारणं दोषमाह । विनीति । न-नु प्रत्ययानां संनिहितपूर्वपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिस्तत्र तत्करणे नियामिके-ति नव्यन्यायमते नायं दोषो त आह । एकार्थी भावेति । तन्मते समुदायशक्तेरेव स-त्वेनावयवानामतत्त्वादिति भावः । एवं चेति । तेषामसर्वार्थकत्वे चेत्यर्थः । तद्घट-केति । बहुव्रीहिघटकेत्यर्थः । उचित इति । एवं च न बहुव्रीहाविति व्यर्थ-मेव । तदाह । दिगिति । प्रकरणांतरस्थत्वे भिन्नपरतया विरोधाभावादाह । एत-दिति । नन्विदं प्रकाशकृतैवोक्तमिति किमपूर्वमत आह । यदपीति । मूले । प्र-काशोक्तिरियं । बहुव्रीहिशब्दस्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भाष्योक्तरीत्या ऽलौकिकवा-क्यपर इति स्वीकृतं तैः । अनयैव दिशा समासावयवयोरिति समासग्रहणमपि स-मासार्थवाक्योपलक्षकं, यद्वावयवत्वमारंभकत्वं विग्रहवाक्यगतत्वेनेति ध्येयमि-ति च तैरुक्तम् । तैरपीति । प्रकाशकृद्भिरपीत्यर्थः । अत खंडनकृत् । चिंत्यमिदं मूलम् । यद्वाक्योपमर्देनायं बहुव्रीहिः क्रियते तस्मिन्बहुव्रीहिप्रकृतौ त्वं पिता यस्येत्यादिविग्रहवाक्ये प्राप्तेत्यादिप्रकाशोक्तेस्तत्समानार्थकविग्रह-वाक्ये इत्यर्थकत्वेनादोषात् । अत एव यद्वाक्यापेति विशेषणं तैर्दत्तम् । भवताप्यलौकिके फलोक्त्यवसरे ऽतिक्रांतो भवद्भक्तमति-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भवकानिति वदित्युक्तम् । तस्य च तथार्थं विना ऽनुपपत्तिरेवेति । तत्र यथातिक्रांत इत्यलौकिकवाक्ये प्रवृत्तोकजतिभवकानिति समासे श्रूयते तथावेति नार्थः । किं तु तेन ग्रन्थेन च दृष्टांतद्वयमुच्यते इति प्रागुक्तत्वेनादोषात् । किं च समासार्थकथनं तन्नाकच्प्राप्तिविषयभूतविग्रहदर्शनं तस्यालौकिके प्राप्तत्वात् । एवं तु त्वया वक्तुमशक्यमिति स्पष्टमेवेति भेदात् । ननु भवत्वेवं प्रकाशोक्तिस्तु तथा युक्तैवात आह । यदपीति । तदुक्तिरेवेयम् । मूले विरोधा च्चेतिचेनांगशब्दस्य समुदाये निर्बीजलक्षणाश्रयणदोषसमुच्चयः । प्रागिति । अर्थान्तरसंक्रमादिति शेषः । पुनरिति । तत्र स्मायाद्यर्थमिति भावः । न संज्ञेति । समुदायस्य तदंतस्येति भावः । नप्रवृत्तिरिति । नैव प्रवृत्तिरित्यर्थः । द्वितीयांतत्वादिति भावः । ततः प्राक् । अर्थान्तरोपसंक्रमात्प्राक् । अभिमानपदसूचितारुचिमाह । निमित्तेति । तथा च त्वत्कपितृक इत्यादि सिद्ध्या सूत्रमेव व्यर्थं । तदनित्यत्वं तु ज्ञापकान्तरेणापि सुसाधमिति भावः । दुर्लभेतीति । अतिसर्वायेत्यादाविति भावः । मूले विरोधादिति । किं चानंगकार्यत्वेनेति हेतूक्त्यानर्थक्यापत्तेः । नन्वेवं नायं दोषः । तत्पुरुषवाक्यगतसर्वाद्यभिप्रायेणावयवमात्रे सप्तमीत्यादिग्रंथः । एवं च अंगाधिकारे तदंतविधावपि व्याघाताभावः स्पष्टः । अंगस्य समासस्योक्तरीत्या सर्वनामांतत्वाभावात् । अंगाधिकारपरिभाषया स्मै स्यादित्यादिग्रंथस्तु बहुव्रीह्यंतःपातिनामपि सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञानिवृत्तये सूत्रमिति वदतां प्राचां मतं दूषयितुं तद्रीत्यातिसर्वायेत्यादावतिप्रसंगदानाय प्रवृत्तोंगस्य सर्वनामांतत्वात्समंजस इति तद्विरोधस्याप्यभाव इत्येवं तत्तात्पर्यस्य खंडनकृतैवोक्तत्वादत आह मूले । यदपीति । तदुक्तिरेवेयं मूले बाधकमित्यर्थ इति तादृशं कार्यमकच् तदाह । तथा चेति । इत्यर्थ इति । द्वितीयप्रतीकम् । स्पष्टमेवेति । अत्र शास्त्रे तदसिद्धेरिति भावः । वैयर्थ्यमिति । तथार्थवैयर्थ्यं एतस्यापि तत्वस्य फलितत्वादिति भावः । विशेषणत्वादिति । तत्वेनैवोपस्थितेरित्यर्थः । तस्यैवेत्यनेन पूर्वपदव्यावृत्तिः । अभिमानपदसूचितारुचिस्तु प्रागुक्तैव । त्वत्केति । अत एव त्वत्केत्यादिवृत्तिग्रंथं व्याख्यायेत्युक्तम् । मूले यत्तु यदपीत्याद्युक्तिद्वयमनूद्य तन्न । वार्त्तिककृतोप्यस्यार्थस्याप्रतिषिद्धत्वेनानुमतत्वात् । गोनर्दीयस्त्वाहेति तुशब्देन प्रागुदाहृतवाक्यावयवसर्वनामत्वनिषेधस्य सूत्रवार्तिककृदनुमतेः स्पष्टत्वाच्च । न्यासग्रंथांतर्गतसमासपदस्य तत्प्रकृतवाक्यार्थकत्वेन व्याख्यातृभिर्व्याख्यातत्वेनोक्तार्थस्य तद्विवत-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वसंभवाच्च । पूर्वग्रंथास्वरसप्रवृत्तप्रकृतग्रंथे दोषलेशाभावात् द्वितीयो-क्तेरयुक्तत्वाच्चेति खंडनकृत् । तदसत् । वार्त्तिककृतस्तथेष्टत्वे तदनुक्तौ न्यूनतापातात् । तुशब्दापाताच्च समासपदस्य तत्परत्वेपि कृते सतीत्याद्य-क्षराननुगुणत्वाच्च पूर्वग्रंथारुचिप्रवृत्तत्वेपि मूलोक्तदोषानुद्धाराच्च । तद् ध्व-नयन्नाह । वृत्तिग्रंथेति । सूत्रस्यार्थद्वयं संलिख्य प्रियविश्वायेत्याद्युदाहृत्य इ-ष्टवेन् त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यकच् न भवतीत्युक्तवृत्तिग्रंथेत्यर्थ इत्यलम्। ननु यत्किंचित्पदोच्चारणेन तृतीयेत्युल्लेखेन वा विहितत्वं प्रतिपदोक्तत्वं कर्तृकरणेकृतेत्यस्यापि दुर्वारमत आह । यदंतत्वेति । तेन त्वयका सदृ-शस्त्वकत्सदृशः सर्वकेण सदृश इत्यादौ न । अनेन समुदायस्यैवायं नि-षेधो नावयवानामिति भाष्यसिद्धान्तः सूचितः । एतं चिंत्यमिदमनवधानात्। तथाहि। विभाषादिगितिसूत्रात् समास इत्यनुवृत्त्येष्टद्धे पुनःसमासग्रहणात्स-मासार्थवाक्येपीत्यर्थलाभेपि तादृशवाक्यमत्र लौकिकमेवनालौकिकं निषेधवैय-र्थ्यापत्तेः।तच्च प्रतिपदोक्तसमासग्रहे सत्येव सम्भवति।अन्यथा न त्वत्कृतमित्यादि कर्तृकरणतृतीयासमासप्रकृतिभूतालौकिके वाक्ये अकजभावाय संज्ञानिषेध-सम्भवात् । एवं च यावत्प्रतिपदोक्तसमासग्रहणं न सिद्धं तावदलौकिकवा-क्यस्यैव तादर्थ्येन ग्रहणं स्यादिति त्वयकाकृतमिति लौकिकवाक्योदाहरण-मनुपपन्नमिति खंडनकृदुक्तमपास्तम्। तेन हेतुना तत्सिद्धेः अनुवृत्त्यैव सिद्धेः पुनःसमासग्रहणादसमासे इति छेदेन तद्भिन्नतत्सदृशलौकिकवाक्यस्यैव ग्रह-णाच्च । अतएवाह । वाक्यमपीति । उभयोर्व्यावर्त्यं आह । तेनेति । स-मासस्य वाक्यस्य च तादृशस्य विवत्तणेनेत्यर्थः । पूर्वस्मा इति । परिनिष्ठित-विभक्तिसमासाभिप्रायमिदम् । समासे इति । तृतीयातत्कृतेत्यनेन । कृतग्रहणसामर्थ्यात्करोतिद्वारासामर्थ्ये तत्प्रवृत्तेः। पूर्वसदृशेतिसूत्रं तु हेतुत्वा-त्तृतीयामिथोऽन्वये चारितार्थ्येन करोतिद्वारा सामर्थ्ये न प्रवर्त्तत इति भावः। तत्र सूत्रे तयोर्मध्ये वा । फलांतरमपीति । एतेन प्रतिपदोक्तः समासो गृह्यत इति प्रतिज्ञायते न त्वयकाकृतमित्यत्र वाक्ये निषेधोनेति फलोक्तिरने-कधाऽसंबद्धेति परास्तम् । यद्यपि प्रकाशानुवादतया मूलकृतो न दोष-स्तथापि परमकारुणिकतया तमपि ग्रंथं योजयितुं मूलकृतोऽज्ञानं निर-सितुं च तदाशयमाह । तृतीयेति । मात्रं कार्त्स्न्येहि स्त्वर्थे । नन्वेवं त्वकत्कृतमित्यादौ दोष इति चेन्न । समुदायनिषेधस्य भाष्यकृतोऽभिमत-त्वे न त्वदुक्त्या तृतीयातत्कृतेतिसमासे पूर्वोदाहृतेऽतिप्रसंगेप्यत्रानतिप्रसङ्गात् ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

अस्य तदंतत्वाभावात् । वाक्ये निषेधस्त्ववयवस्यैव सचेदानीं प्रत्यासत्यभावेन सर्वत्र तदाह । यत्र क्वापीति । एतेन मूलानुयायिकौस्तुभरत्नाकरदंड्याद्यः परास्ताः । मूले न्याय्यत्वाच्चेत्यंतेन न्यायबलस्य किंचेत्यादिना ऽवयवनिषेधे फलाभावस्य चोपपादनेपि फलबलानुपपादनात्तदुपपादयितुं खण्डनकारोक्तिं खण्डयितुं चाह । किंचावयवेति । मात्रपदेन समुदायव्यावृत्तिः । इत्थं हि तदाकूतं । अवयवस्यैव निषेधः । सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनयोरनुवर्त्तनेन द्वंद्वे सर्वादीनि सर्वनामानि न भवंतीति वचनव्यक्तिलाभे सर्वाद्यधिकरणकनिषेधस्यैव लाभादनन्यगत्याविद्यमानानीत्यध्याहारांगीकारात् । भूतले देवदत्तो न पचतीत्यत्र भूतलस्येवेहापि द्वंद्वस्याध्याहारं विनैवान्वयाच्च । समुदायनिषेधे तु अवयवस्य तत्वात्तदंतविधिनासुट्प्रसंगः । नचैवमपि संज्ञायां तदन्तविधेः समुदायस्य सर्वाद्यंतत्वेन तत्वात्स दुर्वार एवेति वाच्यम् । तत्र तदन्तविध्यभावस्य प्रागेवोक्तत्वात् । एवं च द्वंद्वे यानीत्यादिमूलं चिन्त्यमिति । संज्ञायामिति । सर्वार्थवाचकसर्वाद्यंतत्वात् तथाच सुडापत्तिस्तथाच तत्सामर्थ्यात्तदभावकल्पनापेक्षया सपक्ष एवोचित इति भावः । एतेन तदन्तविध्यभावस्य प्रागेवोक्तत्वादिति तदुक्तं निरस्तम् । इति भाष्येति । एतत्सजातीयविभाषादिक्समास इत्यादिसूत्रस्थदक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोगेत्यर्थः । नास्तीति । अनेन निषेधादिति भावः । मानाभावादिति । तस्य संज्ञानिषेधेपि सर्वार्थवाचकसर्वादित्वानपायादित्यर्थः । ननु तस्यैव निषेधो ऽतआह । लोकेति । तस्येति । सर्वार्थवाचकत्वस्येत्यर्थः । प्रधानानुरोधेन षष्ठी । तस्येति । द्वंद्वान्तर्गतेतरादिशब्दस्येत्यर्थः । तदेवेति । भाष्यप्रयोगोपपादनरूपफलमेवेत्यर्थः । द्वंद्वावयवमात्रे इति । अनेन समाहारइवेतरेतरयोगेपि साहित्यस्य विशिष्यता सूचिता । अभाव इति । एकार्थीभाववशादिति भावः । तत्कुत्सादि । तदुक्तेरिति । अवयवगतकुत्सादेरप्युक्तेरित्यर्थः" । तथा चोक्तार्थत्वात्तेभ्यःपृथक् तदनुत्पत्तिः । अन्यथा तत्र प्रत्येकं कप्रत्ययोत्पत्यापत्तिः । तथा चाशंकैवायुक्ता ।'अत एव पूर्ववैलक्षण्यसूचकस्तुः प्रयुक्त इति भावः । चिंत्यमेतदिति । किञ्च त्वच्छब्दस्य तादृगर्थकस्य सत्वेपि तस्य तत्वे मानाभावात् । बहुसंमतत्वाच्च । एवं चावयवनिषेधे फलाभावः । एतेन बहुव्रीहाविवतिवत् द्वंद्वे चिकीर्षितं इत्यस्याप्यर्थं इति कस्य चिदुक्तिस्तदनुयायिमंदोक्तिश्च । एतेनालौकिकप्रक्रियावाक्ये एकार्थीभावकल्पनात: पूर्वमनुपसर्जनत्वादेः सत्वेन प्रथमोपस्थितांतरंगस्वपदार्थमात्रापे-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वादन्तरंगत्वात्कुत्सादिविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन प्राप्ताकच्कारणायावयवस्यैव निषेध इति सप्तमीनिर्देशश्चरितार्थ इति यथाश्रुतमेव सम्यगिति चिंत्यमित्युक्तिश्चापास्ता । फलाभावात् । अन्त्ये मूलोक्तदोषापत्तेश्च । तस्मात्समुदायस्यैव निषेधः । अत एव विभाषाजसीत्यत्र भाष्ये उक्तं अकज्हि न भवतीति । समुदायनिष्ठकुत्साबोधकः सनेति तदर्थः । कृताकचा समासे उक्तरीत्या विकल्प एव । समुदायकुत्साविवक्षायां के तु न विकल्पः । द्वंद्वस्य सर्वाद्यंतत्वाभावात् । परस्येत्यनेन तस्यापि द्वंद्वावयवत्वबोधनादिति दिक् । नन्वेवं सप्तम्यनुपपत्तिरतआह । समुदायेति । संज्ञिन इति । तथाच षष्ठी उचितेति भावः । अधिकरणत्वेति । सर्वनामसञ्ज्ञाकर्त्री तद्द्वाराभावप्रतियोगिसत्तायामन्वय इति भावः । लाघवात्समूल मतआह । यद्वेति । प्रकरणेति । अविशेषादिति भावः । ननु यत्र पाठस्तत्रैव श्रुत्या विनियोगेन कथं प्रकरणविषत्वमतआह । तद्विषयेति । अन्यथा जातस्य भुक्तवंतमिति न्यायेन निवारणसम्भवात् तस्य यथा वैयर्थ्यमुक्तं एवमस्यापि तत्वापत्तिः । एवं च च प्रागुदाहृतभाष्योदाहरणसङ्गतिरतः प्रथमार्थे सप्तम्येवोचिता नतु स्वार्थे इति भावः । आवश्यकत्वमस्याह । किंचेति । फलाभावादिति । जसाधारे एव शीभावे विकल्पविधानात् जस्विषयतायां द्वंद्वोत्तरमेव सत्वेन जसीति विषयसप्तम्या वक्तुमशक्यत्वात् । एतेन जसि विवक्षिते द्वंद्वे चेत्यनेन प्राप्तो निषेधो वा स्यात् । निषेधाभावे शीवदकजिष्ट एव समुदायनिषेधमते इव । एतेन किंच विभाषेत्यादिग्रन्थरत्नखिंत्यः त्वन्मते यत्फलं शीरूपं तस्यैव मयापि वक्तुं शक्यत्वात् । नहि जसः शीतिविहितविशेषणमिति प्रागेवोक्तमिति मन्दोक्तमपास्तं विहितविशेषणत्वस्य प्राक् समर्थितत्वाच्चेति भावः। खंडनकारोक्तिं खंडयति । एतेनेति । अकच्किंचेत्यादिहेतुद्वयेनेत्यर्थः । सामर्थ्यादिति । समूहनिषेधेष्टत्वे द्वंद्वयेत्येव वदेदिति भावः । नन्वाद्यपक्षरीत्या तन्निर्देशचारितार्थ्यमत आह । बह्विति । विद्यमानानीति । बहुवचनं समूहाभिप्रायं एवं च सर्वादीनीत्यस्य गौरवादनन्वयान्निष्फलत्वाच्च ननुवृत्तिरिति भावः । तदाह । समुदेति । तत्र तवयोर्मध्ये । नन्ववयवावयविभावस्थले एव भष्भावादिविधौ तयप्रवृत्तिः प्रसिद्धा अत आह । अधारेति । आस्येतुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णमितन्यासे एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते । आस्ये येषां तुल्यो देश इति व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यतीत्युक्तं मध्यसूत्रे एवमप्यवर्णस्य न प्राप्नोति बाह्यप्रयत्नस्थानमवर्णस्य सर्वमुखस्थानमवर्णमेके इच्छंतीत्युपक्रम्य एवमाद्यंतयो-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

रपि बोध्यम् । फलाभावं निराचष्टे । तत्फलं चेति । अपिः समूहतत्प्रयुक्त तत्परामर्शकः । तन्निषेधे । अवयवनिषेधे । एतेनांगस्येति मूलमनूद्य वस्तु तस्तु वक्ष्यमाणविधया ऽवयवनिषेधावश्यकत्वाद्विहितविशेषणं व्यर्थं तथा हि । ननु जहत्स्वार्थावृत्तावदोषेप्यजहत्स्वार्थावृत्तावयवानामकरीत्या सर्वनामत्वेनाकज् दुर्वार इति चेन्न । सूत्रे च पाठसामर्थ्यादवयवानामपि निषेधांगीकारात् तेषामेव तत्वे तु वाचनिकतदंतविधिना समूहसंज्ञायामुक्तदोषो दुर्वारस्ततलोरापत्तिश्च । न चावयवनिषेधसामर्थ्यान्नेवमिति वाच्यम् । इकारार्थस्यैवाज्ञाताद्यर्थविवक्षायामकजातिव्यावर्त्तकतया तत्र चारीतार्थ्यादतो नोक्तदोषः । एवं चाद्यनिषेधाभिप्रायेण समूहस्यायं निषेध इति कैयटप्रकाशाद्युक्तिर्न विरुध्यते । कौमुद्यां विहितविशेषणमुक्तमयुक्तं तु न । उपायस्योपायेतिन्यायेन तस्याः सुयोजत्वात् । न च निषेधद्वयांगीकारे न मानम् । अत्रैवाकज्हि न भवतीति भाष्योक्तेरेव मानत्वात् इति रत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तम् । अत एव वक्ष्यति समुदायात्प्राप्तेति ।दिगिति । तदर्थस्तु उद्भूतावयवभेदसमूहस्येतरेतरद्वंद्वे विशिष्यतयोपसर्जने संज्ञाया अप्राप्त्या द्वंद्वेचेत्यपि न बहुव्रीहाविति वदतिसमुदायादिति । ज्ञापिताद्वाचनिकाद्वातदंतविधिः । एतेनावयवप्रयुक्तो जायत एवेति सूचितम् । आधारेति । विद्यमानयोरेव स इति भावः । इकारेणेति । तद्रूपस्य सर्वनामकार्यस्याभावादितिभावः । ननु भगवता प्रत्याख्यानेपि सूत्ररीत्या वृत्तिग्रंथोयुक्त एवात आह । प्रत्येति । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्ये तत्संमतलक्ष्यस्यैव सूत्रमतेपि कथंचिदपि साधनीयत्वस्यानुपदमेवोक्तत्वादिति भावः । त्वमिति । योगविभागादित्यर्थः । चो ऽत्येत्यग्रे योज्यः । तेन द्वयोः समुच्चयलाभः । ननु अत्र शसित्यादिना पाददंतेत्यवतारितं । तत्र ते एव निमित्ततयोपात्ता इत्यधिकम् । न च प्रकाशानुरोधेनांत्यमुक्तं । तत्रापि दोषत्वादिति चेत् । अत्र मान्याः । शस्प्रभृतिष्विति नादेशविशेषणं । आदेशप्रवृत्तिकाले तेषामभावेन पौर्वापर्याभावात् स्थानिनस्तु नैवोपात्ताः एवं च तेन स्थानिन एवोपात्ताः । सप्तमी तु शेषे लोप इतिवदितिभ्रम निराचष्टे । अत्रेति । अत एव परत्र पाठः । स्थानिलाभे उपायमाह । तेनेतीत्याहुः । तत्र निमित्ततयेत्युक्तिस्वारस्य स्वयुक्तत्वेपि वाक्यभेदेन तेनेत्याद्युपपादनमयुक्तं । सम्भवत्येकवाक्यत्वेवाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् । तद्ध्वनयन् व्याचष्टे येनिमित्तेति । तदो यच्छब्दाकांक्षत्वात् । मूले चो हेतौ । अत्र च यतः हेतौ ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पूर्वोक्ताद्येशसादयोनिमित्ततयोपात्तास्ते इत्यर्थइति भावः। एतेन तथा रत्नाकरादिग्रन्थाः प्रत्युक्ताः स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणादर्थविशिष्टशब्दस्यात्र शास्त्रे कार्यित्वादिना आश्रयणादुपस्थितोभयत आनुरूप्यमत्र विवक्षितमित्याह। सार्थेति। तेन चरणादीनामन्यवाचकपादादीनां च नेति भावः। स्वरुहशेति। भूयसाव्यपदेश इति न्यायात् साहश्यस्य भेदाधिष्टानत्वाच्च सूत्रानर्थक्यापत्तेश्च किंचिदसादृश्येपि न स व्यवहारः किं त्वयमिति भावः। ननु छन्दसीत्यनुवृत्तौ ये च तद्धिते इत्यादावपि तदापत्तिः। न च विकल्पानुवृत्त्यर्थमावश्यकमंडूकप्लुत्या निर्वाह इति वाच्यं। मानाभावात्। तदाश्रयणे स्वरितत्वकल्पने गौरवाच्च। विकल्पा नुवृत्तेरप्यनिष्टत्वाच्च। न च तत्र तदनुवृत्ताविष्टापत्तिः। हरदत्तकैयटाद्यसंमतत्वात्। येचेत्यत्राचिशीर्षः छन्दसि चेतिवार्त्तिकासंगत्यापत्तेश्च। अत एव केचिदत्र छंदसीत्यनुवर्त्तयन्ति। अपरे पुनरविशेषेणमिच्छन्ति। व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्त्तितस्य च। व्याधयो नोपसर्पंति वैनतेय इवोरगा इति काशिकाकृतोक्तं। अत एव खंडनकृता युक्तं चैतदित्यादिनैतत्समर्थयता तत्रारुचिसूचनं कृतमिति चिंत्यं मूलमत आह। अस्येतीति। तन्निवृत्तेरिति चेति प्रांच इति। कैयटहत्यादय इत्यर्थः। तथा चात्वोपन्यासस्य नोचित इति भावः। मुख्यं बीजं ध्वनयितुमाह। अत एवेति। छंदोग्रहणवैयर्थ्यादेवेत्यर्थः। भाष्ये इति। एतेन भाष्ये तुच्छांदसमेवैतदितिस्थितमिति हरदत्तोक्तिः। ततस्तदनुवृत्तेच्छांदसमेतदिति भाष्यमितिप्रकाशोक्तिर्मूलानुयायिरत्नकारदंडाद्युक्तिपास्ता। मूले प्रांच इति। काशिकाप्रक्रियाकृत इत्यर्थः। अत एव बहुत्वोक्तिः। ननु तस्य तत्र लोपापत्तेरिति वाच्ये तथासतीत्यधिकमत आह। प्राचीनेति। तथा च तदादरेदोषेण तस्य दुष्टत्वं फलितमिति भावः। एतेनेति। तस्माच्छित्यनिवेशिनेत्यर्थः। एतेनांगिनापि प्रत्ययाक्षेपादुक्तार्थलाभ इति मान्योक्तिः प्राचामनुराधेन तावता प्रत्ययसामान्यलाभेपि विशेषालाभात्ध्यानगौरवाच्चेति ध्वनितम्। एतेन भाष्यरीत्या कार्यकाले तदुपस्थितेरेवाक्षेपपदार्थत्वेन शङ्कासमाध्योरयुक्तत्वमितिमन्दोक्तमपास्तम्। तथार्थस्यैतस्येत्यनेन वक्ष्यमाणतयाऽत्र प्रसिद्धतरत्वेनानुमानादेरेव ग्रहणेनांत्योक्तेरयुक्तत्वात्। अत एव नन्वित्यादितदवतरणसंगतिरिति दिक्। विधानादिति। तथा च तादृशप्रत्ययपरत्वाभाववति भत्वसत्वेन व्यभिचारान्नाक्षेपसम्भवः। एतेन तथा रत्नाकरदंडादिग्रन्थाः परास्ता इति भावः। लब्धइति। एतेन भस्येत्यपि तथेति

CC-0. No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सूचितम् । नन्वाक्षेपोऽत्रानुमानादि भसंज्ञासूत्रे एकवाक्यता वा । नाद्य इत्याह । ननु भत्वस्येति । तत्सूत्रे इति । यचिभमित्यत्रेत्यर्थः । अंत्येपि यथोद्देशः कार्यकालो वा । नाद्यः, तत्रैकवाक्यताया अभावात् । सामग्री सत्वेवांतरवाक्यार्थबुद्धावबाधकेन वाक्यैकवाक्यत्वाच्च । एतेनांत्योपि निरस्तः किं च प्रत्ययस्यांगांश उत्थिताकांक्षत्वेन तत्रैवान्वयौचित्यात् । मूलरीत्या दोषमाह । किंचेति । दोषो ऽतिव्याप्तिः । भाष्यमिति । अनंत्यविकारेइत्यस्य फलकथनप्रवृत्तेन फलं मूलोक्तरीत्यानस्तच्छ्व्यादावप्रवृत्तिरूपमुपन्यस्य तत्खंडकमित्यर्थः । स्थितं द्रष्टव्यमिति पाठः । एवं सामान्यमुक्त्वा विशिष्याह । भस्येतीति । परस्यान इति । तत्परस्यानो योकारस्तस्येत्यर्थः । नन्वस्य भाष्यस्य मूलसमत्वेनानिर्वाहस्तदवस्थएवात आह । तस्यायमिति । अत्र मान्याः कार्यकाले एकवाक्यतेति निर्विवादं । सा च पदानां न वाक्ययोः यत्र भशब्दस्तत्र यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि यचीति चोपतिष्ठते इति सूत्रार्थः । तत्र चोपस्थितपदानां यथेष्टमभिसंबंधः । यथा ज्योतिष्टोमराजसूयादिपदानां यागविधौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिर्न तु यन्न दुःखेनेत्यादिभिः स्वर्गशब्दार्थावगमवद्वाक्यांतरेण तथात्र पक्षे भादिशब्दाना,मेतेन प्रत्ययस्यांगांशे उत्थिताकांक्षत्वेन तत्रैव यचीत्यादीनामन्वय उचित इत्यपास्तम् । भाष्यप्रामाण्येन लक्ष्यानुरोधेन चेदृशे विषये उत्थाप्याकांक्षयैवान्वयांगीकारादिति । तत्प्राचामनुरोधेन तथेष्टत्वे हि यचिभमिति न वदेत् । किं च पदैकवाक्यतया ऽन्वयेपि स्वोपस्थापकोपस्थापिते यतः प्रत्ययविधिस्तदादावेवान्वयापत्तिर्भाष्यप्रामाण्यात्तु मदुक्तार्थ एवोचितः । तद्ध्वनयन्नग्रथा तदाह । कार्येति । सायांचेति । अन्यथा श्रवणमात्रेणोपस्थितिर्न स्यादिति भावः । वृत्ते इति । प्रकृतविषयके इतिभावः । यचीत्यस्येति । उपस्थितत्वादिति भावः । अपिर्भिन्नवाक्योयांगविशेषणत्वसमुच्चायकः । एतेन मूलमनूद्य तत्र प्राचां ग्रन्थे हि भस्येत्यतोविशेषणम् । तदर्थश्च कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यजाद्यसर्वनामस्थानपरस्येति । तत्परत्वं च येननेतिन्यायेन मात्रव्यवहितस्यातिव्याप्ते तेनोक्तदोषाभावात् । एवं व्याख्याने ऽन इत्यस्यांगेन सामानाधिकरण्यान्वयोनुकूलः । अंगावयवस्येति व्याख्याने तु वैयधिकरण्यान्वयापत्तिरिति खण्डनकृदुक्तं भाष्यकृता परिभाषां विनापि सिद्धिरुक्तेति स एव पक्षः सर्वैरुक्तः । वृत्तिकृता तु तामाश्रित्य यथोद्देशेपि तथा व्याख्यातं एवं च प्राचां व्याख्यायाः पक्षद्वयेपि सम्भवात् कौमुद्युक्तव्याख्यायास्तु कार्यकाले

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

एव सम्भवादेतदाश्रित्य नव्योक्तं तत्खण्डमनुचितमिति मन्दोक्तं चापा-
स्तम् । इकोगुणेति । तत्र विधीयतइत्यध्याहारेण तन्मूलकत्वादिति भावः ।
भाष्ये वेति । फलाभावादिति शेषः । हेत्वसिद्धिं निराचष्टे । उदात्तेति ।
नन्वेवमुदीचामात इत्यत्र स्थानेग्रहणानर्थक्यं तद्धि तज्ज्ञापकत्वे सार्थकमिति
चेत् व्यर्थमेव तत् । स्थानसंबंधोंतरंगत्वलभ्यो भाषालभ्यनपरि इत्यस्य षष्ठीस्थाने
इत्यत्र भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवश्च । अत एवानुविशेषणत्वेप्यस्य-
वधानलाभादुक्तभाष्यसंगतिस्तदाह । एतच्चेति । तस्यायं भाव इत्यत्र तस्येत्यने-
नारुचिः सूचिता । एकदेश्युक्तिरियं गांशे प्रत्ययस्योत्थिताकांक्षत्वेन त-
दार्थस्यैवौचित्यात् । आकडारात्संज्ञासु कार्यकालपक्षाभावस्य सिद्धांतितत्वाच्चेति ।
एवं च तयैवावश्यिकयाचनिर्वाह इति प्राचोक्तं व्याख्यानमेव युक्तमिति दिक् ।
प्रसम्भवादिति । तथा च तत्सामर्थ्यादेकत्वे लब्धे एकपदवृत्तिनिमित्तनिमि-
त्तिनोः सतोर्णो भवतीत्यर्थलाभेन मातुर्नमनमित्यादिवाक्यवारणेपि रामना-
मेत्यादिवारणाय समानेति, तच्च एकपरमिति भावः । यत्तु दंडो निमित्तवत्प
दभिन्नपदत्वाभाववत्वं समानपदत्वमिति । तन्न । रामेण पूष्णः माहभोगीण
इत्यादिसिद्धावपि रामनाम्नेत्यादावुत्तरपदत्वेचेति प्रत्याख्यानरीत्या ऽतिव्या
प्तेः । सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे गन्धर्वगानमित्यादावतिव्याप्तेश्च । एतेनन बहु-
व्रीहिः किं तु कर्मधारय इत्यप्यपास्तम् । आद्ये समुदायप्रकृतिमादायापि
दोषापत्तेश्च । पदत्वस्यालेशतोप्यनादरच्चे सुपर्वणेत्यादावव्याप्त्यापत्तेश्च । यत्तु,
रत्नाकरकृत् निमित्तस्य निमित्तिमत्पदस्थत्वमिति तन्न । रामनामगन्धर्वगा-
नमित्यादावतिव्याप्तेरन्यथा माहभोभीणइत्यादावव्याप्तेः । अत्र मान्याः ।
अखंडत्वं चात्र रेफषकारानधिकरणसमभिव्याहृतपदावृत्तित्वमित्याहुः तत्प्रा-
चामनुरोधेन । तस्य नकारनिष्ठत्वेपि पदानिष्ठत्वेपिपदानिष्ट त्वादखंडत्वं चेति
विशेष्यविरोधापत्तेः । तदेतत्सर्वं ध्वनयन्नाह । तत्वंचेति । अखंडत्वं चेत्यर्थः । तदन-
धिकरणत्वं तिमित्तियत्वं च पद विशेषणमिति भावः ।
तथा विवक्षायां पदत्वनिवेशफलमाह । ते तेति । इत्यत्रेति । इ-
त्यादावित्यर्थः । मात्रकेवलशब्दौ स्पष्टार्थौ । तत्वाभावात् । पदत्वाभावात् । एवं
निवेशेनात्र णत्वकरणे बीजमाह । अतएवेति । नन्वाद्यविशेषणाभावे रामेणेत्यादौ
नदोषः निमित्तिमतो ऽपदत्वान्निमित्तिमत्पदरूपत्वाच्च । अत एव माहभोगीण
इत्यादौ न दोषो ऽत आह । सुपर्वेति । तदनधिकरणत्वं च तदनन्वयवत्वं ।
अत्र माहभोगीण इत्यादौ तदनधिकरण सुभोग रूपपदघटितत्वात्तत्सद्वये

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

निमित्तिमदिति । ननु किं पारिभाषिकं पदत्वमुतार्थवत्वम् नाद्यः राममनमतमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे णत्वापत्तेः । इष्टापत्तिस्तु न । पचांतरे तदप्राप्तेः । एतेन प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे णत्वं सुबंते न समासे तुनेति विवेक इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । नांत्यः । रामेण मातृभोगीण इत्यादौ णत्वासिद्धेरत आह । पदंचेति । लक्षणेति भावः । अतेत्यनेनान्यव्यावृत्तिः । अनपेक्षयेति । अभावद्वयनिवेशफलमर्थवत्सूत्रोक्तरीत्या बोध्यम् । प्रत्ययस्य भोगोनेत्यस्य चातत्वान्न प्रागुक्तदोष इति भावः । अपिस्तदुत्तरसमाससमुच्चायकः । नन्वेवं चुम्नादौ मृनमनग्रब्दपाठो व्यर्थो यौगिकत्वादतआह । चुम्नेति । न च तत्र छंदस्यृदवेति प्राप्तिः ईदृशे विषये ऽवग्रहाभावात् । तद् ध्वनयन्नाह । तस्येति । वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणमिति पक्षे इति भावः । आहुरिति । अचारुचिबीजं तु तस्यतत्वे तदसांगत्येपि तच संज्ञात्वभंग भियैव णत्वाभावे सिद्धे तत्र तत्पाठानर्थक्यमेवेति तस्मादीदृशसमानपदत्वविवक्षासूचनद्वारा विधिप्राप्तिबोधक एव सोन तथेति तत्वं बोध्यम् । ननु पूषोन मंडःतयोर्भेदस्यायुर्वेदादावुक्तत्वात् । तथा हि हृद्वसुश्रुतः । तंडुलैस्वकृतो मंडःसाधनंतस्य कथ्यते । सिक्थैर्विरहितो मंडः पेयासिक्थसमन्विता । विलेपीबहुसिक्थास्या यवागूर्विरलद्रवा । अन्नं पंचगुणे साध्यं विलेपो च चतुर्गुणे । चतुर्दशगुणे मंडो यवागूः षड्गुणे ऽम्भसि । स्याद्वितः साधितो यूषस्त्वष्टादशगुणे जले इति नलः । भृष्टमुद्गदेलानां तु पलेकेन विपाचितः । पूतोपनीतविदलस्तनुर्यूषः कृताकृत इतिचातएव मंडस्तु त्रिविधोज्ञेय इत्यादिना मंडवर्गे लाजमंडादिकथनेपियूषानुक्तिरप्रेपार्थक्येन मुद्गयूषाद्युक्तिरत आह । तद्विशेष इति । एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदंद्याद्युक्तमपास्तम् । अल्लोपेति । नित्यत्वादिति भावः । सर्वविधिभ्यइड्विधिरिति तु नास्त्येवेति भावः । निषेधादितिभिदेरेव हिःप्रयोगादुपदशे एकाच्त्वाच्चेति भावः । पंचमीति । अचःपरेत्यत्रपूर्वविधावित्यस्यावृत्त्येति भावः । तदप्रवृत्तिरिति । इण्निषेधाप्रवृत्तिरित्यर्थः । यत्तुआवश्यकपंचमीसमासेन सिद्धे विहितविशेषणं व्यर्थं । निष्ठायां सेटीति सेट्ग्रहणविरुद्धं चेति रत्नाकरकृत्तन्नाभाष्यविरोधात् । विभित्सतीत्याद्यसिद्धेस्तस्य चिंत्यप्रयोजनत्वाच्च । तद्ध्वनयन्नाह । बिहितेति । वेभिदितेत्यत्र यङन्तात्तृचि यङ्लोपे अल्लोपयलोपयोरित्यन्वयार्थौ । एकाचोंगादितीति उपदेशपदेनानुदात्त एव विशेष्यते नत्वेकाजिति भावः । आवृत्तिसंख्ययाचहङ्गजंगमिदं नैकाजिति कैयटः । श्रुतत्वे इति । दोषेणान्वेति

प्रत्ययविधानावधेरेकाचःपरस्येति व्याख्याने इत्यर्थः । अन्तरंगत्वात्सन्नन्ते-द्वित्वे कृते तावेन सुप्तिङन्तमित्युक्तरीत्या समुदायस्यैवांगत्वे नैकाचोंगादपरत्वेनेटो दुर्वारत्वमिति भावः । आदावपीत्यपिरेवार्थे । सविकरणादौ विशिष्टस्यागत्वादाह । प्रायेणेति । चस्त्वर्थे । स्थानिवत्त्वमिति । अक्षोपस्येति भावः । वक्ष्यमाण यथाश्रुतमूलासंगतेराह । ठस्येक इति । लाघवा प्रासंगिकमाह । प्रत्ययेषु चसर्वत्रेति । प्रत्ययविलाठ्ठयककाघञित्यादित्यर्थः । एतेनादेशेप्यकारो विवक्षित इत्यपास्तं । बहुषु प्रयोगेषु तत्वकल्पनापेक्षया देशयोरेव तत्वकल्पने लाघवात् तदाह । आदेश इति । जातावेकवचनं तयोरित्यर्थः तेनोत्तरग्रन्थसंगतिः । एतेन यद्वा कादेशेकारो विवक्षितः तेन व्यंजनमात्रस्य कादेशे ठाकारेण सह्यातोगुणे इति पररूपमित्यादि मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । यत्तु प्रत्यये विवक्षायां ठस्येकइत्यत्रापि सा सिद्धेवेति चासंगतिः । पुनरुक्तिश्चैवमग्नेपीति मंदस्तन्न । तत्र सत्वेपि सूत्रे न्यग्रहणनिरासाय तथोक्तेरिति दिक् । अन्यथा लाघवमनादृत्यमूलोक्तरीत्यंगीकारे । यत्तु मन्दः केणइत्यत्राप्यस्योच्चारणार्थत्वामिति । तन्न राकापाक इत्यादावतिप्रसंगापत्तेः । वर्णपक्षेंगस्येत्यनेन वारयितुमशक्यत्वात् । स्वरीत्या क्रमेण लक्षणया मूलं योजयति । इकेति । जातावेकवचनं । पक्षार्थे मानमाह । स्पष्टमिति । एतेनोर्देशे ठजिसुसुक्तां तात्कइत्यादौ अकारेफलाभावात् टीकोक्तरीतिर्नतुठस्येक इत्यादौ कण्ठादिव्यावृत्तये सरितासंगार्थं साफस्यादिति मन्दोक्तमपास्तम् । भाष्यादिविरोधात् । तेषामव्युत्पन्नत्वाच्च । त्वदुक्तरीत्या ठस्येत्यत्रापि विवक्षापत्त्या मूलानुद्धाराच्चेति दिक् । ननु तत्र भाष्ये संघातग्रहणपक्षोपि वर्णग्रहणपक्षवदस्ति । अल्विधित्वेनैव पञ्चमीसमासेन सिद्धेरित्युक्तस्तत्कथं प्रत्याख्यानमत आह । इदमुपेति । अजादिसंनिपातेन जाततांतता कथमजादिविघातं कुर्यादिति भावः । कुम्भेजन्तइत्यत्रोक्तफलानामुदाहरणत्वात्कथमत्र प्राप्तिरिति कानिरासायाह । स्पष्टंचेदमिति । उक्तपक्षभेदेनोक्तसमाधिद्वयमित्यर्थः । तत्र हि इके कृते भस्याढे इत्येव सिद्धे ठक् न कार्यं इत्याशंक्य माथितिकादिवत् कादेशो न स्यादित्युक्तं वर्णपक्षेल्विधित्वादस्थानिवत्वात् संघातपक्षे सन्निपातपरिभाषया नेति कैयटः । एतेन मथितमाचष्टे पथित् तत्पण्यमस्येति भ्रांतोक्तं मथितयतेः क्विपि मथित् तेन चरतीत्यर्थे ठकि तद्रूपासिद्धिरिति रत्नाकरोक्तं चापास्तम् । मथितं पण्यमस्य माथितिकइत्यकारलोपे कृते तांतादितिका-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

देशेनेति भाष्यद्वयविरोधापत्तेः । अकारलोपे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । सन्मते इक्प्रवृत्तिकाले काप्राप्तिसत्वेनोत्सर्गप्रवृत्तिरविघ्नेतिबोधार्थं तदुक्तिः । शास्त्रप्रवृत्तिमात्रकथनतात्पर्यकत्वे णिलोपादीनां त्यागे बीजानापत्तेश्चासमुदायग्रहणे दोषो न वर्णग्रहणे इति तत्र तद्भाष्यविरोधापत्तेश्चेति दिक् । एतच्चेति । परसाहचर्यबलीयस्त्वं चेत्यर्थः । विभाषागमहनेत्यत्र हन्तिसाहचर्याद्वृत्तेर्न ग्रहणं किं तु तौदादिकविन्दिसाहचर्यात्तस्यैव लाभार्थस्य उक्तहेतोरित्याद्येनुदविदोंदित्यत्र तौदादि कनुदिना साहचर्यं न किं तु रौधादिकोंदिनोक्तयुक्तेरित्यंत्ये उक्तमित्यर्थः । अत्रारुचिसूचनेन सिद्धांतं वक्तुमाह । एतत्सर्वमिति । पञ्चमीसमासखण्डनप्रकाररूपं सर्वमित्यर्थः । नन्वपरविधावित्युक्ते स्थान्यादेशान्यतरापेक्षया ऽपरत्वे कथं बेभिदितेत्यादिसंग्रहः । उच्यते । यस्य स्थानिवत्त्वं तन्निमित्तापेक्षया ऽपरत्वविज्ञानान्न दोष इति कैयटः । पञ्चमीसमाससत्वेत्वेवं न वदेत् इति भावः । एतदर्थं । अपीपचन्नित्ये तदर्थं । तथाहीति पाठः । अन्तरंगत्वेनेति । एतेन परशासावितिभाष्यविरोधाच्चिंत्यमिदमिति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्य पूर्वपक्षत्वात् तत्र शब्दपरविप्रतिषेधेपि परसाहचर्याभावाच्च । नन्वेवमप्युक्तसूत्रद्वयकैयटविरोधोऽत आह । विभाषेत्यादि । अनित्यत्वादिति छेदः । तन्मूलकेन व्याख्यानेन व्याख्यानत इतिपरिभाषयेत्यर्थः । एतेन तयोस्तत्स्वीकारादिदंचिंत्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु व्याख्यानादिनातत्रैवेहापि तदाश्रयणमस्त्वत आह । प्रत्येषीति । इणः सनि रूपं । भाष्येति । सद्ग्रहणं कार्यं न कार्यं । उभेपदं तदर्थकं संज्ञिनिर्देशो हेइत्यनुवृत्या सिद्धः इदं तर्हि फलं द्वयोः श्रवणे एव संज्ञा । इह माभूत् । ऐत्सन् ऐशन् । अन्यथैकादेशे कृते शर्वंत्यकारयोरभ्यस्तात्परत्वाज्जुस्स्यात् । एवं तर्हि स्थानिवद्भावाद्व्यवधानं । पूर्वस्य विधौ सः नायं तथा । पूर्वस्मादपि विधिःपूर्वविधिरित्युभेपदं व्यर्थं सत्तदर्थमिति तत्रोक्तम् । तेनोभे यत्र श्रूयेतेत्यर्थेनतद्वारणेपि प्रत्येषिषन्निति सिद्धये आवश्यकेन पंचमीसमासेन ततिसद्धावुभेपदं सद्दार्थमिति तद्भावः । एवमपीति । परसाहचर्याश्रयणेपीत्यर्थः । अत एव लङीत्येवोपात्तम् नन्वपीपचन् प्रत्येषिषन्नित्यादौ च तदभावेपि न दोषो वक्ष्यमाणयुक्तेरतआह । पूर्वोत्तरेति । क्लिष्टमिति । दुरूहत्वादिति भावः । ततः उक्तविवक्षातः । एवेन तादृशसाहचर्यस्य दुर्ज्ञयत्वं ततस्तदाश्रयणे गौरवाभावश्चेति सूचितम् । एतेनैत्सं न्नै पुसन्निति भाषा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दाहरणासंगतेर्मूलं चिंत्यमिति रत्नाकरोक्तम् फलाभावात्पंचमीसमासो मास्त्विति मन्दोक्तं चापास्तम् । नन्वेवमपरविधाविल्यादिभाष्यासंगतिः केभि-दितेत्यादीनामत्वन्यासे ऽसिद्धेरत उक्तविवचाद्दयान्यतरांगीकारो ऽत आह । परेति । शक्यइति । एवं च तत्संग्रह इति भावः । नन्वेवं न्यासांतरप्रवृ-त्तिर्निर्बीजात आह । न्यासांतेति । स्वशब्देन स्थानी आदेशश्च । अपिना पूर्वपरयोः समुच्चयः । अतत्यप्रागुक्तकैयटस्वयुक्त एव । एतन्न्यासखंडनायाशे भवगता निमित्तस्यावधितायां वच्यमाणतया तदनाश्रयेणैतद्भाष्यप्रवृत्तेः । अत्र तुभ्यामरुचिः सूचिता । एकदेशयुक्तिरियं । असिद्धवत्सूत्रादिसिद्धानामाय-वादीनां फलत्वेनोक्तेरिति स्पष्टमुद्द्योते।एतेनायत्रादौ स्वविधावाडाद्यर्थमपरेति वार्त्तिके पंचमीसमासासम्भवाद्भाष्यविरोधान्न्यासांतरेपीति चिंत्यम् । न हि यथान्यासं संस्थाप्य द्वितीयं तत्कार्यमित्युक्तं भगवतेति मन्दोक्तमपास्तम् । नन्वेवमपि प्रगणय्येत्यादावल्लोपस्यस्थानिवत्वादय् न स्यात् वचनसामर्थ्यात्त-दाव्यधाने प्रवृत्तिरिति तु न प्रशमय्येत्यादौ साफल्यात् । किं च द्वैगौ-रित्यत्र वृद्धेः स्थानिवत्वात्संबुद्धिलोपापत्तिः । पूर्वस्मान्निमित्त त्वेनाश्रिता-दितिकैयटोक्तव्याख्याने तु न मानमित्युक्तं 'प्राक् । उद्योते स्पष्टं यातआह । तिप्रेति । अनित्यत्वे ज्ञापकं तु निष्ठायां सेटीतिसेट्ग्रहणं प्रगणय्येतिभाष्यो-दाहरणं । वेति स्फुटीभविष्यति टीकायामेतेनैतेनक्रदन्ते विगणय्येत्यत्राद्य-वापंचमीसमासस्त्यज्यतामित्यादिमूलोक्तमपास्तम् । तस्मात्तस्य पाचिकत्वासं-भवान्मदुक्तैव मूलयोजनासम्यक् । नच तदनित्यत्वाभिप्रायेण मूलं सुयोजं । अनित्यत्वोक्तेरत्रानुपयोगाट्टीकाग्रन्थासंगतेश्चेतिरत्नाकरोक्तं प्रगणय्येत्यादौ दोषात्स मास्त्विति मन्दोक्तं चापास्तमिति दिक् । ननु झल्पदानुवृत्त्या झलन्तसंयोगस्यैव ग्रहणान्न चक्रत्रेत्यत्र दोषोत आह । तत्रेति । कौस्तुभरी-त्येदम् । अपिरनाश्वायां तद्वोजं तु झलोलोपः संयोगांतलोप इतिभाष्येण तदसंबन्धबोधनमिति । वहिरंगासिद्धत्वं तु वच्यमाणरीत्या नेति भावः । णिलोपादिति । तल्लोपजनकाद्यगादेरित्यर्थः । तिदानीं तस्ये-वोश्चितनिमित्ततया प्राप्तेरिति भावः । कार्यप्रवृत्तीति । तत्रापिपूर्वत्रासिद्ध-मिति प्राप्तेरिति भावः । स्थानिवत्वमिति । स्थानिवदादेश इत्यस्य प्रवृत्त-रित्यर्थः । नियमार्थमिति । भाष्यसिद्धांतरीत्येदं वार्त्तिकमतेपि विशेषणतया ऽनाश्रयणे एव विध्यर्थत्वेनादोषात् । अत्रेति । लत्वे कार्ये णिलोपस्येति भावः । मूलरीत्याआह । नाजेति । भाष्यरीत्याह । त्रिपा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

द्यामिति । अन्यत्र उद्योतादौ । प्रतिपादितंचैतत्संधिप्रकरणे । ननु युगपद्द्वयोः प्राप्तौ पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य नियामकत्वेपि तद्योग्यतायां नत्वाभावो ऽत आह । एवमिति । इत्यपीति । इत्याद्यपि फलमित्यर्थः । मूलमते उभयत आश्रये ऽन्तवद्भावादिति भावः । उपसर्गेति । श्रुतत्वात् रेफविशेषणत्वे तु प्लासयते निलयते इत्यादौ श्रुतिकृताव्यवधाने एव स्यादिति पल्ययत इत्यादौ न स्यात् । एतेन तत्पक्षे परादिवत्त्वेनायतिपरत्वाद्रेफस्य सिद्धिरिति सूनायेदमित्यपास्तम् । ननु स्थानिवत्त्वनिषेधेपि माषशब्दस्य वपनीशब्देन समासे तदंतोनोनेति णत्वं न स्यादत आह । इहेति । गतिकारकोपपदेतिवचनादिति भावः । ङीबुत्पत्तेरित्यस्यापि पूरणिष्यमाणत्वादिति भावः । यत्तु णत्वपदंव्यर्थं बहिरङ्गतया ऽल्लोपस्यासिद्धत्वादिति तत् खंडयति । मूत्ररीत्यापूर्वेति । समत्वादित्यंत एको हेतुः । समासरूपेति । एतेनोत्तरपदं यत्प्रातिपदिकतदंतस्येति कैयटकौस्तुभरत्नाकरदंद्याद्युक्तमपास्तम् । भाष्यरीत्या आह । त्रिपादीति । तत्र तदप्रवृत्तेरसकृदुक्तत्वादिति भावः । नत्वित्यस्य पूर्वसाकांक्षत्वादाह । अभीति । एतेनाच सत्वेपि प्रयोजनाभावान्न संबंधः । किं त्वग्रे एवेति चिंत्यंमूलमिति खंडनकृदुक्तमपास्तम् । द्वंद्वासंभवेननिर्देशासंगतेरिति भावः । मूले तदंतस्येति । षष्ठीति । एतेन सौत्रमंतग्रहणं न व्यर्थमिति सूचितं । अनन्वितयोरिति । एतेन विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धानामार्थद्वयस्याभेदान्वयव्युत्पत्तिभंग इति प्रकाशोक्तदोषस्य शब्दांतरेण क्रोडीकारे प्रसादखंडकतद्ग्रन्थानुवादपूर्णता सूचिता । अभेदस्य तत्वस्य खंडयिष्यमाणत्वादाह । संबंधांतरेति । अवयवावयविभावादित्यर्थः । येन विधिरित्यस्यानित्यत्वज्ञापनायांतपदं तेन समासप्रत्ययेत्यादिसिद्धमिति कश्चिदिति मान्यास्तत्प्राचामनुरोधेन भाष्यविरोधात् । एतेन पदस्येत्यस्यावयवषष्ठ्यंतत्वमेव न स्थानषष्ठ्यंतत्वमिति ज्ञापनार्थमेव तदिति तरत्नाकरोक्तमप्यपास्तं इतध्वनयन्नाह । पदस्येति । तेन हच्चवंतानामित्यादौ मादुपेति वत्वसिद्धिरन्यथा मत्वतपदस्यमादुपधायाः परस्य मस्य व इत्यर्थेन लक्ष्मवानित्यत्रैव स्यात् न तु तत्र । मम तु पदावयवस्य मतुप इत्यादिव्याख्यातान्न दोष इति भावः । अभिमान इति । अत्रायपोबीजं तु तादृशव्याख्यानस्य दुर्ज्ञेयत्वं लक्षणैकचक्षुष्कतायां बाधितत्वम-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तिप्रसंगश्चस्त्वं चेति भाष्योक्तमेवं साध्विति । संज्ञापरद्वंद्वशब्दांततत्पुरुषस्याप्रमयादबहुव्रीहिं सूचयितुमाह । प्राण्यंगेति । न्याय्यत्वे हेत्वनुक्तेराह । अल्पाजिति । द्वंद्वे सतीत्यर्थः । तत्प्रकरणस्यानियतत्वादाह । किंचेति । तदंतदंते इत्यस्य यत इत्यादिः । विशिष्येति । एतेनाप्मादेव भाष्यात्तदंतेपि भवति विहितविशेषणाभावादिति गम्यते । तथा च प्रयोगः । अशिथिलभुजबंधव्यापृतैकैकदोष्णोरितीति । प्रकाशोक्तं द्वयोर्दंताः द्विदतः पश्य । नच तदंतविध्यभावे कथमिदमिति वाच्यम् । ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रस्थपूर्वपक्षन्यायेन सिद्धं त्ववयवानन्यत्वादित्याष्टमिकभाष्यवार्त्तिकन्यायेन वावयवस्य कार्यत्वाभात् । अन्यथा हास्तिशीर्ष्याउपैषीत्यादावगतेरितिकौस्तुभोक्तं चापास्तमुक्तहेतोः । किं चाद्ये संपूर्णस्यादेशापत्तेः स्थानिनामाक्षेपेणैव लाभेन निर्दिश्यमानस्य कस्याप्यभावात् । एतेन ककुद्दोषणी इत्येकं पदमन्यथोक्तप्रकाशासंगतिरिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । अपि चांत्ये आद्ययुक्तेः पूर्वपक्षत्वादेवानादेयत्वात् । आक्षिप्तस्य प्रायेण विशेषणत्वस्य तत्र सिद्धांतितत्वाच्च । दृष्टांते एकाक्षेपः अत्र तु द्वयोरिति वैषम्याच्च तत्र मानाभावाच्च । शसादिष्वित्युक्त्या तत्प्रकृतिभूतानामेवादेशौचित्येनांत्ययुक्तेरप्ययुक्तत्वाच्च । उक्तप्रयोगाणां प्रकृत्यंतरत्वेन सिद्धेश्च सूत्राणां व्यवस्था बोधकत्वस्य मूले एव वक्ष्यमाणत्वाच्च । अत एव ककुदिति विहाय दोषणी याचते महादेव इति प्रतीकं कैयटेन धृतमिति दिक् । तद्ध्वनयन्नाह । प्रकरणाच्छ्रुताविति । उष्णिक्छायामितिशेषः । तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके षष्ठप्रपाठके पंचमेनुवाके होतृकर्त्काधिगुप्रैषेतु प्रशसाबाहुशलादोषणीत्येव श्रूयते । बाहू प्रशस्ता प्रकृष्टच्छेदनौ कुरुतदोषणीप्रदेष्टौ शलाशलाकाकारे निर्मांसौ कुरुत कालोपशश्छांदस इति माधवाचार्याः । लौकिकोयं प्रयोगशिववाहनस्यवृषस्यैकत्वात्ककुदएकत्वं बाहुल्येद्वित्वमेव न्याय्यम् । यद्यपि तदुत्पत्तिसिद्धं तथापि वाहनसमर्थं ककुदादिकं याच्यते तेनावस्थाविशेषो ध्वनित इति तु मान्याः । एतेन बाहुल्येद्वित्वस्य तथापि लाभेन तदंशे मूलं चिंत्यमिति सूचितम् । भाष्यरित्या मूलासंगतेराह तत्रत्येति । समुदायेष्टाः शब्दा इति न्यायेनेति भावः । व्युत्पत्तिमात्रेण रूपासिद्धेर्द्वित्वेन सिद्धावपि कर्माकांक्षासत्वाच्चाह । हेति । हा इतीत्यादिरित्यर्थः । शोकेति अर्थकथनद्वारा तस्य स्वरूपकथनं । अतएव संध्यकरणं । अत्र आद्यमते संग्रहः । असिद्दाहान् ङेपि तथाचाद्दे हाहाः ङसिङसोः ओसोर्हाहौ ङौ तु हाहे टायां हाहा । अन्यदुक्तवत् इति । नुटेति पाठेनाभावस्यासंग्रहादाह । नुम्यप्येति । ननु सकृदुच्चरितात्कथमिष्टार्थद्वयला

CC-0 No Rights Reserved, Digitized by eGangotri

भः । कथं सारूप्यमत आह । अयं भावः । तं त्रेणेति । उच्चारणार्थाकारमादाय सारूप्यमिति भावः । तं प्रति । नाभाऽनकारं च प्रति । अन्यं प्रति चेति । इनाद्यादेशं प्रतीत्यर्थः । अन्यथा निषेधवैयर्थ्यमेवेति भावः । कृते च कार्यांतरं प्रतीति । चः प्रतीत्यग्रे योज्यः सुपिचेतिदीर्घं प्रति चेत्यर्थः । अन्यथा स स्यादिति भावः । इदं च नाभावांशे बोध्यम् । सु इति समाहारद्वंद्वः । अन्यं प्रतीत्यस्य फलं खंडनकृदुक्तिनिरासरूपमाह । तेनेति । इनादशे इति । तदानीं नाभावाद्यप्राप्तेरिति भावः । उक्तरीत्यैवाह । अप्यर्थ इति । पूर्वरूपमिव निषिध्यते इत्यादौ यथेति भावः । अत एवाह । तंत्रेणोच्चारितेति इति । तंत्रेण कल्प्यमानाद्वत्योच्चारिते इत्यर्थः । स्यात्यादित्यत्वे ति भावः । विभक्तिनिमित्तेति । विभक्तौ तस्याश्च प्रवर्त्तमानविभक्त्याप्रवर्त्तमानं कार्यमित्यर्थः । अन्यथा तत्सूत्रानर्थक्यमुक्तमेवेति भावः । प्रकृतलक्षणाश्रयेनाह । नकारविषये इति । सूत्रे नेइति विषयसप्तमीति भावः । उक्तरीत्यैवाह । क्रमपोति । स्मायादिकं प्रत्यपीत्यर्थः । तथा चानदंतत्वात्स्मैभावाप्राप्त्यानुमापत्तिर्निर्विघ्नैवेति भावः । ननु तत्सूत्रारम्भात्पूर्वं विभक्तिकार्याप्रवृत्तिरित्येवांगीक्रियते । नत्वन्यं प्रतीतिव्याख्यानं अमुनेत्यस्य तावतैव सिद्धेरिति क्रमपिप्रतीत्यस्य खपुष्पायमाणत्वेनादन्तत्वात्स्मैभावे तु मो ऽप्राप्त्या अमुष्मैइति सिद्धमत आह । विभक्त्यादेशमिति । यत्तु नुम्येवेत्यवधारणगर्भपाठे आदिना पुंसि अमुनेत्यसिद्धि रूपदोषसंग्रह इति । तन्न । उपक्रमविरोधात् पाठान्तरे तदसंभवाच्च । अत आह दिनेति । उक्तरीत्यैवाह । तयोरित्यादि । एतेन न च नुम्यपीति पाठे अनेकांतत्वे नुमि नस्य कथंचिद्विधेयत्वेपि नादेशे नस्य तत्वासम्भव इति वाच्यम् । आङो नुट् पुंसोति न्यासे ऽदोषात् । नुम्येवेति पाठे तु माङिपुंसीत्येव पाठेन सर्वत्र नुमेवास्त्वित्यर्थः । नहीदृशे विषये प्रकृत्यंशस्य पदत्वे तदभावे वा विशेषोस्ति । अत एवेनादेशप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते इति मान्योक्तम् । नुम्येवेति पाठघटितमनूद्य तत्र । तत्र पुंसि अमुनेत्यसिध्या शङ्काया निर्दलत्वादुत्तरे एतदनुक्तेर्न्यूनत्वाच्च । किं च मुत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्राक् स्मायादावनजादिपरत्वाग्नुमोप्राप्त्या कथममुष्मादित्यसिद्धिः । न च नेत्युक्त्या नादेशोपि ग्राह्यः तत्र विशिष्टविधिना न मात्रस्याविधेरितिखंडनकृदुक्तम् । न च नमुने इत्याद्यसिध्यापत्तेरित्यनूद्य । तन्न । अमुना चैत्रेणेत्यनाव्याप्तेः । नाभावेन मात्रस्य

विधेरसिद्धत्वानिषेधात् । आङि नुम्पुंसीतिन्यासेप्यतिप्रसंगतादवस्थ्यमेव । न चासिद्धत्वनिषेधो नुम्येव तस्मायादावित्ति तेषु सत्सु न नुमः प्राप्तिः । परत्वादिकोचितीनुमो दुर्वारत्वात् । युगपत्सर्वभ्रमाभ्रामौ इयोः पुंसोरिविकस्यैतादसस्तत्त्वछात्वं प्रत्युदंतत्वादंतत्वे अपि स्त इत्यतिप्रसंग एव । अन्यथा ऽमुनेत्यपि न स्यात् । मुत्वासिध्येनस्य दुर्वारत्वात् । एतेनाङो नुङस्त्रियामित्यपि निरस्तमिति रत्नाकरोक्तम् । अमुना घटेनेत्याद्यसिध्यापत्तेरिति दंष्ट्युक्तम् । आङो ऽस्त्रियां नङिति नगिति वा सुवचं पुंसीत्येव सिद्धे क्लीबरूपेण डाद्यर्थं क्रियमाणास्त्रियां ग्रहणसामर्थ्यान्मुत्वस्य नासिद्धत्वं । अथ वा प्रत्ययइत्यादि निर्देशात्पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानित्यत्वे नात्राप्रवृत्त्या ममुनेङस्याभावेपि रूपसिद्धिः गमकं त्वचोक्तरित्या ऽस्त्रियामित्येव । एतेन मूलं मध्याख्यानं सर्वमपास्तम् । किं च यथाश्रुतेपि तंत्राद्यनुचितं गौरवादिति मंदोक्तं चापास्तम् । तदेतद्दोषांतरसूचनद्वारा ध्वनयन्नाह । नमुटादेश इति । टायाटायां वा आदेश इत्यर्थः । अजादिगणपाठाद्द्वाविति । अत एव स्त्रोतिरन्नोतिनोक्तं सूत्रकृतैवं च मूलमप्ययुक्तमेवेति भावः । इयमपीति । नेत्संज्ञ इत्येतन्मात्रापीत्यर्थः । अपिर्मूलानुदिततदुक्तिद्वयसमुच्चायकः । तदुक्तिः प्रकाशकृदुक्तिः । ज्ञकत्वे स्येति । अन्यथा कार्यार्थिनामपि तथैवापगमेन तस्य लोप इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्वभाववादस्योभयत्रापि समत्वादिति भावः । स्पष्टमुक्तत्वादिति । स्पष्टं ध्वनितत्वादित्यर्थः । स्पष्टं चेदं सर्वमुद्योतादौ । एतेन तादृशभाष्यानुपलंभ इति मंदोक्तमपास्तम् । अत्र खंडनकृदुक्तप्रकाशयोजना तु न युक्तियुक्तेति नानूद्य दूषितेति बोध्यम् । खंडनकृदुक्तदूषणं खंडयति । नन्वोत इति । वृत्ताविति । तस्यादित इति सूत्रभाष्यादिस्वरसोप्येवम् । तत्र हि सुब्रह्मणि साधुरिति यति तित्स्वरिते तेन सहानुदात्तटाप एकादेशे आन्तरतम्यात्स्वरिते तेन सन्निपातत्वादाद्युदात्तौ मशब्दस्यैकादेश उक्तरीत्या स्वरित एव तस्य सुब्रह्मण्यायामित्यनुदात्तत्वमित्युक्तम् । इदं च तदनुवृत्तावेव संगच्छेत । अन्यथा तत्रैव तेनैवोदात्तसिद्धिरिति तदसंगतिः स्पष्टैव । तानि नराजुजुषाणोयं । इंद्रो हिमवत्यंधसः । शतं यथेमं शरदो न यातींद्रः । क्वावरं मरुतः अद्यूत्येवं सिद्धत्यादौ तु च्छांदसत्वं शरणं, तथा हि । क्वावरमित्यत्र तित्स्वरितस्य शिट्त्वादाद्युदात्तावरशब्दे नैकादेशः एवं सर्वत्र प्रक्रिया बोध्या अत्रोदात्तवत्यैकीभावे उदात्तं संध्यमचरं । अनुदात्तोदये पुनः स-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

रितं स्वरितोपधे इत्यनेनोदात्तः यत्र पूर्वमुत्तरं वोदात्तं अन्यस्तु उदात्तानुदात्तस्व-
रितप्रचितानामन्यतमस्तस्मिन्नेकीभावे पदांतपदाद्योः संधौ तत्र भवं संध्यस-
क्षरमुदात्तं ज्ञेयं । स्वरितोपधे नुदात्तोदये संध्यमक्षरं स्वरितं ज्ञेयं । क्षीरं
सर्पिर्मधूदकं । क्वे यथक्वेदसीत्युत्तरार्धस्य लक्ष्यमिति तद्भाष्यवृत्तिकृत् ।
स्वानुदात्तोदये इत्यस्य पूर्वान्वयभ्रमवारणाय पुनःशब्दः । शौनकी-
यप्रातिशाख्येपि स्वराष्टकमुपक्रम्य एकादिष्टमुदात्तेन तं तमेव नयेत्स्वरमित्यु-
क्तं उदात्तेनैकादिष्टं तं अष्टकान्यतमं स्वरं तमेवोदात्तमेव नयेत् । उदात्तत्वमेव
प्रापयेदिति तद्भाष्यकृत् । लोकेतु क्वा वरमित्यादौ न भवत्येवोदात्तः
किं तु लौकिकसुब्रह्मण्योमिति वत्स्वरित एव । एतेन निष्फलत्वाल्लाक्षणविरो-
रोधाच्च नानुवर्तते तदिति मूलकौस्तुभादिग्रंथाःपरास्ताः । सकललोकवेदसा-
धारणस्यास्य तदेकवाक्यतायाअयुक्तत्वात् । एवं च वृत्ताविति नास्य-
चिबोधकं किंतु प्रामाण्यार्थमिति बोध्यम् । रूपग्रहणेन सुब्रह्मण्यमित्यस्य
यथा न सिद्धिस्तथा संधिप्रकरणे निरूपितम् । यद्यपि अथोक्थ्योक्थतिरात्र:
याज्यैवेनमेतयाप्यायतीत्यादावथव्यशब्दयोर्निपातत्वादाद्युदात्तयोर्मध्य आद्य-
स्ययता स्वरितांतोक्थ्यशब्देनैकादेश आंतरतम्यादनुदात्तः सन्न-
तरः स्वरितस्यैकादेशदृष्ट्या असिद्धत्वेनुदात्तद्वयस्थानिकत्वात् । ए-
वमपरैकादेशस्यापि स्वरितत्वं प्राप्तम् । तथा ण्यदन्त-
तया ज्याशब्दस्य स्वरितांतत्वात्प्रश्लिष्टस्य आङ उदात्तत्वादेवस्य चांतो-
दात्तत्वात्प्राग्वत्स्वरितत्वं प्राप्तमिति तद्बाधायावश्यकेन तैत्तिरीयप्रातिशा-
ख्येन उदात्तधर्मविशिष्टे वर्णे पूर्वतःपरत उभयतोवा स्थिते उभे अप्येकादेश-
मापन्ने उदात्तं धर्ममाप्नुत इति त्रिभाष्यरत्नाकरोक्तार्थकेन सवितापार्षयतु
ब्रह्मयच्छायाये पूषाधत्तदिवोवचक्षु: वसंतींद्रोहि मैत्रावरुणीत्याहीतिलक्ष्य-
केन उदात्तमुदात्तवतीत्यनेन सुब्रह्मण्योमित्यस्य सिद्धिरिति स्वरितस्य तूदात्त-
तिनिष्फलं नसुब्रह्मण्यायामित्येव कार्यमेकश्रुतिनिषेधाय तथापि इंद्रागच्छहरि-
वा त्वागच्छमेधातीथें मेषवृषणश्वस्यमेने इत्यादिनिगदेएकादेशाभावेन प्रातिशा-
ख्याप्रवृत्यागादिवर्णेषूदात्तार्थं तस्यावश्यकत्वं अत एव तत्र न स्वर-
गृह्यते किं तु निगद इत्यन्यत्र विस्तरः । इदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति
दिगिति । स्वरितार्थांत्वदिशंककरीत्या मूलमते दोषमाह । शेषेति
एवं चोदात्ताभावेनैकादेश इत्यस्याप्राप्त्या स्वरितश्रवणापत्तिरेतेन क्वावरमि-
त्यादिवत्प्रातिशाख्येन सिद्धिरित्यपास्तमिति भावः । एतेन क्वावरमित्याद्ये

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मननुवृत्तेस्तैरेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोध इति यथाश्रुतस्वरितार्थत्वमपि नातीव दु- ष्यतीति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । प्रासादवासिन्याःयेन शंकते । स्वरितस्येति । दकार इति। तितिप्रत्ययग्रहणस्य प्रत्याख्यानायेदमाश्रितं भाष्यादौ अत एव प्रत्ययग्रहण- मित्यस्य विधानकालिकप्रत्ययत्ववत् ग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा फलभेदापत्तिः प्रत्ययाप्रत्यययोरिति तु न लवयसिध्युपयोगिनो छांदसत्वात्तत्र स्वरितो नेत्यु- योतोक्तिस्तूपायांतरपरेति भावः । नन्वेवमुच्चारणार्थत्वभंगः । तन्मात्रमेव फलं न शास्त्रमात्रप्राप्तिरिति तदर्थादतआह । उच्चेति । वर्णांतेति । ओकारादीत्यर्थः । वारणार्थ इति । तदेव प्रयोजनमित्यर्थः । नत्व- न्येति । कार्यांतरं प्रयोगीयं श्रवणं च नेत्यर्थः । अत एव तत्वप्रतिज्ञयैव नविभक्ताविल्यस्य तत्राप्रवृत्तिः एवं चेत्संज्ञालोपयोर्न व्यावृत्तिरतएवेदुहद्दौ पत्यावै- श्वर्यं इत्यादिनिर्देशसंगतिरिति भावः । अत एव उच्चारणार्थत्वादेव । अथ वा डिदौ करिष्यते औडिच्चघेरिति ग्रन्थेनेति भावः । तित्वमिति । तत्रत्या- सप्रदर्शकभाष्ये तकारानुच्चारणादिति भावः । एतेनौत्‌डित्करिष्यतइतिमन्दोक्तम- पास्तम् । विंशताविति । विंशताविति शब्दे इत्यर्थः । तस्य । अर्थपरविंशतिशब्दस्ये- त्यर्थः । अभिव्यक्तोति न्यायेन तत्रैव तत्प्रवृत्तिः यद्वा पूर्वपक्षे ऽभिधानमस्ति सि- द्धांते तद्रीत्या तदुक्तिरेतेनानभिधानोक्त्या विंशताविल्युक्तं स्वो विरुद्धइत्यपास्तम् । एतेन न च विंशतौ तिलोपापत्तिः गच्छतौ परदारादिभ्य इतिनिर्देशेन तिलो- पाभावसिद्धेरिति मन्दप्रमादोक्तमपास्तमिति दिक् । तदपीत्यस्य साकांक्षत्वा- दाह । अस्ययदपीति । भिन्नेति । यद्यप्यणुदित्सूत्रादिप्राप्तदीर्घादिव्यावर्त्त- कत्वं तस्यातोगुणे ऋतइद्धातोरित्यादौ दृष्टं न तु स्वोत्पत्त्यनंतरप्राप्तदीर्घव्या- वर्त्तकत्वम् । इतोत्सर्वेत्यनेनादेशे तस्येष्टत्वात् । किं चात्र विधेयत्वेन भिन्नकाला- ग्रहणप्रसंगस्तथापि परत्वस्यसाफल्ये इष्टे तत्स्थाने लक्ष्ये लक्षणांतरप्राप्तोपि स व्या- वर्त्तते । दिवउदित्यादावतद्भावितपक्षेविवशब्दतस्तथैवलाभात् । एवं च यथा लुकालुगेव बाध्यते न तु समास एवं सवर्णदीर्घ एव न स्यात् टाप् तु स्यादेव बाच्यत्या तदभावस्य दुरनुपपादत्वादिति भावः । प्रकरणेन तदारम्भाष्टसू- त्रात्मकेन । अनेन टापोपीति । अनेनापि टाप इत्यर्थः । मानाभावादि- ति । न च संबुद्धौशाकल्यस्येति निर्देशो ऽत्रापि मानमस्त्येवेति वाच्यम् । संनिपातपरिभाषयैव तत्सिद्धौ तस्यामानत्वात् । एतेन तन्मानस्यात्रापि सत्व- मिति मन्दोक्तमपास्तम् । तद्भाव इति । प्रकाशाशय इत्यर्थः । एनेनतेनानड्वा- न्तोपस्रवाहेउशनन्निति वाच्यमाणमुपपन्नमिति प्रकाशोक्तिरपि तथा योज-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नीयेति सूचितम् । नन्वगतिकगतित्वेपि तत एवाश्रयणमत आह । सोऽ तीति । लाघवेति । मात्रापदलाघवेत्यर्थः । ननु प्रक्रियालाघवमस्तीत्यत आह । डित्वेति । एवं च क्लृप्तप्रक्रियातोऽक्लृप्तप्रक्रियाप्रयुक्तज्ञानगौरवमे वेति भावः । चिंत्यमेवेति । एतेन प्रकाशो मूलं तदनुयायिरत्नाकरद त्तादिग्रन्था अपि चिंत्या एवेतिसूचितम् । खण्डनकृदपिइत्यमेव प्रकाशायु क्तज्ञापकमात्रं दूषितवानिति वृत्तिमाधवादिग्रन्था अपि चिंत्या एवेतिबोध्यम् । ननु त्यदादीनामद्गत्यत्र विभक्ताविन्यस्यानङ्विधौ सावित्यस्य च विषयसप्त मीत्वाभ्युपगमे मूलोक्तदोषाभावोत आह । तस्मादिति । एतेन तेन सिद्धे नाव्या प्त्यतिव्याप्तीति तन्निर्दुष्टमिति मन्दोक्तमपास्तम् । स्थानिवत्वेति । सर्वे सर्वपदे तिन्यायेन स्वादिस्थाने जातस्य सादेः सुत्वादिबुद्धिरिति भावः । अर्धेति । अर्धस्याधिकस्यार्धाधिकौ तयोर्विकारेणेत्यर्थः । वर्णरीत्याऽर्धविकारो मात्रारीत्या धिकविकारस्तथा च सज्जातिव्यंजकभूयोवयवदर्शनाभाव इति भावः । एतेन तथा रत्नाकरदत्तादिग्रन्थाः परास्ताः । षष्ठ्यं ततापीति । हलित्यस्येति शेषः । षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षे इति भावः । बहुषु । सुतिसिअपृक्तं हलित्येष्वित्यर्थः । एतेन लाघवं द्विविधं सूचितं । तत्पक्षस्य दूषितत्वादाह । उचितमिति । यद्यपि ड्यावंशे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सिद्धं तथापि हलंशसाधारण्यायाह सुतीति । तदंतांतस्य तु बाधान्न सात एवात्र पक्षस्यं तता तदाह । तदादि परस्येति । उपसर्जनेति । अत एवातिकारीषगंध्यापुत्रइत्यादौ संप्रसारणं नेति भावः । ड्यावंतत्वाभावेन नात्रदोषइति । अतिखट्वइत्यादौ तदादेर्ड्यावंतत्वा भावेन नातिव्याप्तिरित्यर्थः । एवं च दीर्घपदं व्यर्थं । उत्तरपदस्येत्यादि मूलोक्तं तथा हरदत्तरत्नाकरदत्ताद्युक्तं चायुक्तं चेति भावः । एतदिति बहुश्रेयसीत्यादिसलोपरूपसिध्यर्थमित्यर्थः । आवश्यकत्वेनेत्यत्रान्वयः । एते नातएवेत्यस्य बोद्धविवक्षातएवेत्यर्थो नतूक्तहेतोरेवेतीति सूचितं । प्रत्ययग्रहणपरि भाषयोक्तं विशेषमादाय तदंतविधौ ततो येन विधिरितिपरिभाषया तमादाय पुनस्तदन्तविधौ टिड्ढेतीतिपाठः । उक्तमिति । तदादीत्यर्थः । ड्यापो प्रत्ययत्वेन तदादीत्युपस्थितेः । एवं च संपूर्णप्रत्यय ग्रहणइतिपरिभाषा प्रवृत्ते तिभावः । तमादायेति । शंकोक्तरीत्योपस्थिततदादीतिविशेषमादायेत्यर्थः । अत्र शंकोक्तरीतिर्दृष्ट्या । ड्यावंतांतादिति । हलंशेतु शंकोक्तरीतिरेवेति भावः । अत्र दोष इति । अतिखट्वइत्यावतिव्याप्तिरित्यर्थः । एतेन क्वचिदुप सर्जनेपि तदादिनियमोनेत्यत्र दीर्घग्रहणं ज्ञापकमिति गोश्रियोरीयसश्चेत्यत्र

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

कैयटोक्तिः सर्वादिसूत्रे कौस्तुभोक्तिश्चात्र सूत्रे हरदत्तोक्तिश्चापास्ता । वृत्तस्य सस्यादितिप्रसज्येत अस्तु संयोगान्तलोपेन सिद्धमितिभाष्यं सङ्गपसूत्रस्थं यथा सुयोजं तथोद्द्योते स्पष्टम् । तत्र कैयटस्य प्रमादएवेति भावः । व्यपेति । अप्राति-पदिकेनेतिनिषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इति भावः । ननु बहुश्रेयसीत्यत्र लोपो न मूलोक्तरीत्या तदभावपक्षस्यापीयसश्चेत्यत्र कैयटोक्तत्वेन सन्देहात् विहितविशेषणत्वाभ्युपगमे प्राप्तेश्च कर्त्तव्यादौ गतिस्तूक्तैवेति।नच बहुश्रेयसीत्यर्थं विहितविशेषणं नेति रत्नाकरदंष्ट्राद्युक्तमपास्तम् । अतआह । अविष्टेति । व्येत्यर्थः । अविष्टाफल्गुनीत्यनेनाद्योलुक् । प्रत्ययलुकि चेति पाठः लुक्ता-द्वितलुकीत्यनेन सर्वथादीर्घपदमावश्यकमिति तात्पर्यं एवं च सा कैयटोक्ति-र्युक्तैव । विहितविशेषणत्वं त्वसम्भावितमित्युक्तमेवेति भावः । ननु क्वौलु-प्तमित्यस्यासर्वत्रिकत्वेनाल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्गौरित्यादौ न दोषोतआह । पयस्त्वीति । ननु सूत्रमते दोष एव । नचेष्टापत्तिः । फलभेदेन उभयोः प्र-त्याख्यानासम्भवादत आह । दीर्घेति । उपेति । ङ्याप्पदोपस्थितत्वादित्यर्थः । प्रत्यासत्येति भावः । एतेन कस्य स्त्री की तस्मादाचारक्विबंताद्धिचि कैरि-त्यादौ सूत्रमते लोपो दुर्वार इत्यपास्तम् । नचैवमपि अति खट्वस्य अः अतिखट्वाः निष्कौशांबेः इः निष्कौशांबीः इत्यादौ पक्षद्वयेपि दोष एवेति वाच्यम् । ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घ इति वार्त्तिकानुरोधेनोक्तसर्वेषामनभिधानस्य प्रामाणत्वात् दीर्घात्प्राक् मानाभावात् फलाभावाच्च स्थानिवत्वप्रवृत्तेश्च प्रामाणिकत्वाच्च । एतेन निष्कौशांबीयतेः क्विपि निष्कौशांबी इति वभत्येव प्रतएवोक्तं वार्त्तिकप्रक्षेपेण प्रत्याख्यानमित्यादिरत्नाकरदंष्ट्राद्युक्तमपास्तम् । मध्ये ह्रस्वादेशे तेन त्वस्य विच्छेदाच्च तेन निष्कौशांबिरित्यादौ स्थानिवद्भावो निविष्यत इत्युपपादानग्रन्थविरोधाच्चेति दिक् । सूत्रेति । तत्र हि णेर्णिटीत्य-पेक्ष्यं कार्यं । अन्यथा स्थानिवत्वनिषेधेनाव्यवधानेप्यल्लोपित्वान्निषेधापत्तिः । नेच परत्वाद्वृद्धिः । तत एव ज्ञापकेन वृद्धेर्लोपस्य बलवत्वबोधनात् । अकार-मात्परराजदित्यादौ साफल्येपि प्रत्याहारस्य तत्वं युक्तमेवेत्युक्तम् । अन्यथा मिमिनमाव्यदसस्वामदित्यादौ वृद्धप्रसंगाल्लोपो ह्रस्वनिषेधाय स्यादिति मापकासंगतिस्तस्मादनभिधानमिति कैयटः । अप्रामाणीति । एवं च कैय-टेक्तं त्य इति भावः । अभिमानात् । प्रसादकृतस्तदनुयायिनां चेति भावः । मेघाः लघ्वसिध्यर्थत्वेन भाष्येऽनाश्रयणादाह । सावनु नेति । यथा तद-भिप्रायं तथास्पष्टमन्यत्र अत एव हरदत्तेन तस्या नामापि नाग्राहि ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

एतेन तां समर्थयन् रत्नाकरदंड्याद्दिः परास्तः । ननु यत्त्वाहुरित्यादि मूलं चिंत्यम् । प्रसादप्रकाशयोस्तथाऽनुपलंभात् । अपृक्तएकालित्यत्र प्रत्ययइति किं सुरामित्यादिप्रसादग्रन्थमनूद्य हि मूलोक्तरीत्या प्रकाशकृता खंडितः एवं च रत्नाकरदंड्याद्युक्तिरप्ययुक्तैवेति चेत् अत्राहुः । तद्ग्रन्थे धातुसस्य लोपो माभूदित्युक्त्या तदभावे संज्ञातिप्रसंगेन तत्सत्त्वेपि लोपातिप्रसंगदानेनाबत्व-स्याप्युक्तमेव फलं तत्तात्पर्यविषयीभूतमित्याशयेन तथोक्तमिति तद् ध्वनयन् मूलतात्पर्यमाह । एवंचेति । साहचर्यादिना लोपाभावे चेत्यर्थः । चिंत्येति । एतेन तत्र प्रत्ययपदं संज्ञारम्भस्य तथैति सूचितम् । अभिमानपद-सूचिताऽरुचिं ध्वनयितुमाह । वस्तुत इति । अत एव ङ्याप्ग्रहणेऽदीर्घ इति वार्त्तिकेन न फलभेदः । एवं च केयटोयुक्त एवेति मूलादयस्थित्या एवेति भावः । मूले अत्राहुरिति । वृत्तिकृत इत्यर्थः । स्यादेतदित्यादि भाष्यानु-वादिहरदत्तानुवादः । यत्त्वाहुरिति । प्रकाशकृत इत्यर्थः । फलितमाह । एवंचेति । तयोरानंतर्ये सिद्धत्वज्ञापने चेत्यर्थः । विभक्तीति । विभक्तेः संयोगांतत्वहेतुकलोपस्यैवेत्यर्थः । तेन लोपासिद्धत्वाद्गोमानित्यादौ नलोपोनेति भावः । ननु हलघटितसूत्राभावे पुनः संयोगांतलोपो दुर्लभः लक्षणोक्तलक्षणस्येति न्यायादत आह । गोमानिति । संयोगांतपदत्वावच्छिन्नस्य स्वतन्त्रवेनैक्त्र कृतेप्यन्यत्र प्रवृत्त्यौचित्यात् । अत एव राजन्वान्स्वत-वानित्यादिनिर्देशसंगतिरिति भावः । तत्र ब्रह्मन्नित्यत्र षष्ठीपक्षे निषेधाप्रवृत्तेः सिद्धांतरीत्या आह । ङसमिति । अत एव निषेधसामर्थ्यान्नलुमतेति निषेधा-नित्यत्वेन वा नपुंसकानामित्यस्य सिद्धेरिति लाघवादेवं च प्रकाशो युक्त इति गूढाकूतं स्फुटीभविष्यति चाग्रे । मूलरीत्या आह । ङिसमिति । नि-षेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशाकरणप्रयुक्तलाघवस्यात्रपक्षे सत्त्वादिति भावः । पक्षेपीति पाठः । तेन च तस्यासिद्धांतत्वं ध्वनितं वक्ष्यति च । षष्ठीपक्षे शंकते । यद्यपीति । संबध्यतइति । ङियपदस्य प्रत्याख्यानात् हे चर्मन् हे चर्मेतिसंबुद्धाविवो-दाहृतत्वाच्च तन्मात्रविषयत्वात्तस्यैकदेशे स्वरितत्वाभ्युपगमेनेति भावः । चारितार्थ्यमिति । एवं च प्राचोक्तं सर्वथायुक्तमिति भावः । अत्र पाठेनेति । नङीति सूत्रपाठेनेत्यर्थः । इह किंचित्पोइति न्यायेन । अन्यथा वार्त्तिकएव पाठ्यं स्यात् अपिरनुवृत्तिसमुच्चायकः न च नहि वार्त्तिकं दृष्ट्वासूत्रकृतः प्रवृत्तिरितिन्यायेनायमर्थो वक्तुमशक्य इति वाच्यम् । तस्य सूत्रमते अन्यार्थ तद्विषयकत्वेन नः समीहितसिद्धेः । अत एव यथान्यासे हेराजन्नित्यादि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सिद्धिः तस्य क्लीबमात्रविषयत्वे तु सर्वोपप्लवः स्यादेतेन नलुमतेत्यस्यानित्यतया प्रत्ययलक्षणासम्भवेन तेन च वार्त्तिकानावश्यकतया संबुद्धिपदस्य क्लीबविषयत्वसम्भवान्मूलं चिंत्यमिति खंडनकृदुक्तमपास्तमिति भावः । संबुद्धिग्रहणस्य चेति पाठः । चेन वार्त्तिकस्थङिग्रहणसमुच्चयः । यथा चैतत्तथा स्पष्टं कैयटादौ । ननु सूत्रांतरेणाप्रकृतस्य हलंतादिव ड्याबंतादपि लोपसिध्या तदकर्त्तव्यत्वोक्त्या कथं तद्भाष्यादुक्तार्थलाभो ऽत आह । यदीति । तथा च संयोगांतलोपोपक्रमेण तदकर्त्तव्यत्वोक्तिर्ड्याबंतात्तिस्योरनभिधानं विना दुर्वचा । अन्यथा ऽसंबद्धप्रलपितत्वादिति तदुक्तार्थसाधकमिति भावः । अत्रायं निष्कर्ष इत्यादिग्रन्थस्यासिद्धांततां ध्वनयितुमाह । उपक्रम्येति । तथा चोपक्रमस्थत्वेन पूर्वपक्षत्वादसिद्धांतत्वमत एव तत्र यदि पुनरित्युक्तमिति भावः । सूत्रे यत्त्विति प्रसादोक्तिः । तत्रेत्यादिप्रकाशानुवादः । ड्यन्तादसंभव इति । एवं च तत्साहचर्यादापोपि सौरेव लोपः इदमेव प्राग्वाख्यानपदाभिमतमिति भावः । एवं । पूर्वान्तवत्वेन व्यवधाननिरासे । भाष्येति । क्रमेजंतसूत्रस्थेत्यर्थः । तत्रापि टापि सवर्णदीर्घे पूर्वान्तवत्वेन संनिपाताविघातादिति भावः । तेन । पदत्वबद्भावेन । एकादेशाभावेन तदानीमप्रवृत्तेरिति भावः । इदं च तत्प्रवृत्तिमभ्युपेत्य, वस्तुतः सैव नेत्याह । अथास्तीति । एकादेशोत्तरमिति शेषः । अत्र तु तेन लोपप्रवृत्तिरिति स्पष्ट एव ततो विशेष इति भावः । एतेनाच सन्निपातपरिभाषाऽविषयत्वाच्चिंत्यमिदमित्यपास्तम् । नहि तद्रीतिरत्रांगीकारः । किन्तु एतद्रीतिस्तत्रेति दोषाभावात् रत्नाकराद्युक्तदोषानपाकर्त्तुमाह । तत्रेति । उक्तेर्थे इत्यर्थः । तामेवाह । पंचमोत्यादि भावाच्चेत्यंतेन । एतेन पंचमोसमासावश्यकत्वोक्त्या वैरूप्ये बीजाभावान्मूलं चिंत्यमिति रत्नाकरंद्याद्युक्तमपास्तम् । ननु तदनित्यत्वेन निर्वाहो ऽत आह । अस्येति । अगंगादित्यादेः, लक्ष्यस्य प्रमितत्वे तदनित्यत्वमपि सुवचं तदेव नेति भावः । तत्र हेतुमाह । आतेस्यइति । यत इत्यादि । तत्र हेतुमाह । अतइति । तदुपपादयति । तत्रेति । आतइति सूत्रे इत्यर्थः । इति तद्बीजमिति । इति यदुक्तं तत्तद्बीजमित्यर्थः । अन्यथा तादृशगंगाशब्दाच्छसि सूत्रमते लोपो वार्त्तिकमते तु नेति फलभेदापत्तिरिति भावः । तदुक्तं दोषांतरमुद्धर्त्तुमाह । आचारेति । नास्त्येवेति । अत एवातो हेरित्यत्र प्रत्ययादिति सम्बन्धेनादन्तप्रत्ययात्परस्य हेर्लुगित्यर्थाज्जहीत्यत्रादोषेणासिद्धवदत्रेति सूत्रं मास्त्विति तत्सूत्रभाष्यं संगच्छते । अन्यथा तादृशकशब्दाद्धङ्लुकि हेर्लुगनापत्त्या फलभे-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दापत्तिरेतेन टाब्न्तस्त्राशब्दात्ताट्शाब्दङ्लुकि अजाद्यादित्यत्र लङस्तिप्सिप्
र्लोपार्थं तिस्योर्ग्रहणावश्यकत्वेनानभिधाने मानाभावात् मूलं चिंत्यम्
न च हिहलित्यादिप्रागुक्तभाष्यं मानं, तस्य पूर्वपक्षाशयवर्णनमात्रपरत्वात्
अत एव तत्कर्त्तव्यमेवेत्युपसंजह्रुः। उक्तलक्षणानिष्टत्वे तिस्योरित्याद्युपसंहा
नैव कुर्युः। अन्यथोपक्रमे पूर्वपक्षस्य हल्मात्रविषयकत्वात् सिद्धांतेपि तन्मा
त्रोपसंहारस्य न्याय्यत्वात्। अत एव गूढाभिसंधेर्भगवतः कर्त्तव्यमेवेत्येवका
रोक्तिः संगच्छते। एतेनानभिधानेसिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानपरभाष्यं मानमित्य
पास्तमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। असिद्धवत्सूत्रभाष्यासंगत्यापत्तेः। हिहलि
त्यादेः पूर्वपक्षुरुक्तित्वेपि तस्य तथाशयकत्वस्य प्रागुक्तत्वाच्च। तिस्योरित्याद्यु
पसंहारफलस्याविभाराज्यमित्यादेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च पूर्वपक्षस्याप्युक्तविषयकत्वेन ह
ल्मात्राविषयकत्वाच्चेति दिक्। कस्यब्रह्मणः। आदिभ्यां स्त्रीशब्दस्यानिस्ते
रित्यादि संग्रहः। रूपत्वेति। ङीपो दीर्घस्य चेति भावः। क तिचेति
विनिगमकाभावादिष्टसिध्यर्थत्वाच्चेति भावः। अत एव
हरिवोचेति प्रयोगः संगच्छते। अत्र च प्रकृतसूत्रस्थभाष्यसंदर्भ एव मानम्।
एतेनोत्वे सिद्धत्वेप्येङ इति पूर्वत्वेसिद्धत्वस्य दुर्वारत्वाच्चिंत्यं मूलमिति
खंडनकृद्रत्नाकराद्युक्तमपास्तम्। छन्दसोति। तत्रेवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य
मतोर्मस्य व इत्यर्थः। हरिवान् गीर्वान्निति लक्ष्ये न स्यादिति। अभिवषाव-
स्सुमतिर्नवीयसोति तु छांदसमिति भावः। नास्तीति। यङ्लुङन्ते कौमुद्यां
तदुक्तिस्तु माधवाद्यनुरोधेनेति भावः। उभयत्र हेतुमाह। यथेति। अत्रैवेति।
प्रकृतसूत्रे एवेत्यर्थः। भाष्यकृतादेरेतादृशस्याप्युपलक्षणमिति भावः। नन्वप्र-
युक्ते शास्त्रमनतिक्रम्य कर्त्तव्यमिति तदर्थात्कथमनभिधानसिद्धिरत आह।
प्रयुक्तइति। यथाशब्दो योग्यतार्थकः। अलक्षणमिति छेद इति भावः।
नन्वत्रार्थे एव किं विनिगमकमत आह। प्रयुक्तानामिति। अत एवाप्रयुक्ते इति
सफलम्। यथेयमेव व्याख्या युक्ता न सा तथा स्पष्टमन्यत्र। तेन कीर्त्तइत्यत्राति-
व्याप्तिः। नचेष्टापत्तिः। उक्तवैदिकप्रयोगविरोधात् छांदसत्वस्यागतिकगतित्वात्।
अवर्त्त् इत्यादिमूललक्षणासंगतिश्च। एवं च चिंत्यं मूलमिति रत्नाकरोक्तं
कीर्त्तइत्यत्र फलभेदापत्तिरिति हरदत्तोक्तं चापास्तम्। एतेनेति। अन्तरो-
क्तज्ञापितेनेत्यर्थः। अन्यथा तावन्मात्रज्ञापनेपि चारितार्थ्याभावः स्पष्ट एव।
एतेन तादृशद्वारा ज्ञापितेप्यनुपपत्त्यभावाच्छेषपूरणं चिंत्यपदज्ञापनेनुपपत्तिरत-
देव हि तेन ज्ञाप्यं। ननु यत्किंचिदपोति ड्याप: सोरितिमूलसिद्धांतबिंदुः।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

इत्यागतः दंध्वस्ति मघवाक्त्रमित्यत्र सवर्णदीर्घयणुगनापत्तेरिति च मन्दोक्तमपास्तम् । आदिना चक्रीअत्र राजाश्वः राजेत्यादा कृत्ससवर्णदीर्घनलोपादिपरिग्रहः । लोपस्येति । नलोपस्य तु नासिद्धत्वं नलोपः सुब्विधितिनियमादिति भावः । विषयत्वनिवेशफलमाह । किंचेति । सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः । तत्र पूर्वस्मिन्निति । संयोगान्तलोपशास्त्रे पूर्वस्थानिके कर्त्तव्य इत्यर्थः तान्तसंयोगान्तस्य पदत्वाभावादिति भावः । अंत्ये धीमानित्यादौ तत्रोक्तरीत्या पदत्वसत्वादिति भावः । अस्य पक्षस्यासिद्धांतत्वादाह । आरोपे इति । तत्र पूर्वपक्षिणा तथोक्तावपि पाठक्रमगतपरत्वस्यैव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ नियामकत्वस्य सिद्धांततात्पर्यविषयीभूतस्योद्योतादौ प्रतिपादितत्वादिति भावः । सार्थक इति । तथाच तदेवात्र गमकं तच्च सामान्यापेक्षं षष्ठ्या एकत्वादिति भावः । नचेति । तत्सामर्थ्यादेवेति भावः । न्यूनतां निराचष्टे । संबुध्यंतेति । इत्थं तांशेष्येवं बोध्यम् । अत एवेति । हल्पदघटितसूत्रांगीकारादेवेत्यर्थः । आदिना सुतूरित्यादि संग्रहः । नस्यादिति । सुस्थानिकरेफस्य धात्ववयवत्वादिति भावः । एतेनोक्तरीत्या सुपीरित्याद्यसिध्या ननूखास्रदित्यादिमूलं चिंत्यमिति खंडनकृद्रत्नाकरमन्दाद्युक्तमपास्तम् । धार्त्विति । अनस्तेरिति पर्युदासेन तिपाद्याक्षेपेण च धातोरित्यस्य लाभः । धातोरिति तु दश्वेत्याद्युत्तरार्थं तदपवादसंयोगादिलोपप्रवृत्तौ तु व्यर्थमेव सूत्रद्वयं स्यादिति भावः । ननु चकासादिधातोर्णिचि विचि आचारक्विपि लङि प्रकारार्थकप्रभृतिग्रहणसामर्थ्यात्तिप्सिपोः शब्लुकि णिचः स्थानिवत्वेन संयोगादिलोपप्राप्तौ सूत्रद्वयसाफल्यं स्पष्टमेव । किंच पदांतसंयोगादिलोपस्य तदपवादत्वस्य तयोः स्वीकारान्न तयोर्वैयर्थ्यमेवात आह । कसाहचर्येणचेति । ननु हल्पदसत्वे साहचर्यसम्भवेपि तदभावे कथं तत् । शक्नोतेः शीकसेचने इत्यादेश्च क्विब्विचोः सौ च तत्प्राप्तेः । किंच यङ्लुकि लङि तिप्सिपोरडुढौक् अशाशगित्यादावपि तत्प्राप्तेरिति चेन्न । काष्ठशकस्थातेत्यत्र झल्परसंयोगादिलोपमाशंक्य तद्वारणाय सडीति वाच्यमित्युक्त्वा काष्ठशगेव नास्ति कुतः काष्ठशक्स्थातेति तत्खंडनपरेण परेस्घेति सूत्रभाष्येणानभिधानात्कांतानयोरभावबोधनात् । लोके कांते यङ्लुगभावस्य कस्य चद इत्यत्र हरदत्तेन ध्वनितत्वाच्च । लोके यङ्लुको ज्ञापकसिद्धत्वेनासार्वत्रिकत्वाच्च । एवं च सुपोः सुपया इत्यादि प्रयोगसत्वेपि साहचर्यं सूपपादमिति भावः । कल्पने इति । युक्तं चैतत् । अन्यथा सुपिस्स्थाता सुपयस्स्थातेत्यादौ दोषस्य दुर्वारत्वेन

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सङीत्यस्यावश्यकत्वेन खंडनासंगतेः । सनः सकारमारभ्य महिङो ङकारेण
प्रत्याहारः । न किंचिदिति । प्रत्युतात्र पक्षे ज्ञापनकृतस्यानुमानिकवचन-
कल्पनाकृतस्य च गौरवस्य स्फुटत्वादिति भावः । सुपिस्स्थातेत्यादौ तु झ-
लादौ प्रत्यये इत्यर्थान्न दोषः । वस्तुतः सङीत्येव युक्तम् । प्रत्याख्यानमेक-
देशयुक्तिरिति गूढाकूतम् । एतेन नच तिप्यनस्तेरिति लिंगान्न धातुसक-
योर्लोपः । ज्ञापकांतराश्रयणे न किंचिद्बाधकमित्यसंगतेः । किं चैवं हल्ङ्या-
पः सोरिति निष्कर्षो व्यर्थः । हल्पदाभावेपि उखास्रदित्यादौ संयो-
गादिलोपाभावस्योक्तलिंगेनैवोपपत्तेः ध्रोगित्याद्यसिध्यापाताच्च । अध्राध-
गित्यादावनिष्टापाताच्च । नहि कांतात्क्विबिव यङ्लुगपि नास्तीत्यत्र किं
चिन्मानमस्ति । एतेन हल्ङ्यापः सोरिति न्यासोपि प्रत्युक्तः । उक्तयङ्-
लुगंतरूपासिद्धेरिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । किंचैवमित्यादितदुक्तेः सर्वथा
ऽसांगत्यं ध्वनयितुं गौरवमभ्युपेत्यापि तथान्यासं समर्थयति । किंचेति । ननु
ङेर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्राप्त्या कथं सायुक्ता ऽत आह । ङिग्रहणा-
च्चेति । चो ह्यर्थे । एतद्विषये । सूत्रप्राप्तिविषये । नन्वेवमप्येतदपेक्षया
षष्ठ्यंतव्याख्याने लघुत्वस्यैव प्रागुक्तत्वेन कथं युक्तत्वमत आह । एतदिति । ए-
तेन तत्र पक्षे ऽपूर्ववचनकल्पनापत्त्या गौरवं सूचितम् । नन्वेतावतापि
प्रकृते किमायातमत आह । एवंचेति । वार्त्तिकस्यान् पूर्वत्वे चेत्यर्थः । असं-
भव इति । ज्ञापकस्य संबुद्धिग्रहणस्यासंभव इत्यर्थः । शिखीध्वरस्त इतिवत्प्र-
योगः । यद्वा धर्मपरो निर्देशः । एवं च सखेत्यादौ नलोपापत्तिरिति
हल्पदमावश्यकमिति भावः । नन्वेवमपि वार्त्तिकमाहत्य
हल्पदमेव त्यज्यतां तत्रैव विनिगमकाभावादत आह । पूर्वेति । अत्रार्थे मुख्यं
प्रमाणं ध्वनयितुमाह । इदमेवेति । नलोपदीर्घाद्यसाधनमेवेत्यर्थः । नन्वेव-
मपि मूलासंगतिरेव । तिप्योरपि ग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वस्य भाष्ये उक्तत्वे-
नात्र तदनुक्त्या तद्विरोधात् । अत आहेति सूत्रमिति । इतिर्मूलोक्तपराम-
र्शकः । नन्वपृक्तग्रहणस्योपसंहारे उल्लेखेपि तन्निष्फलमेवैवं तिप्योरपि ग्रहणं
तत्रास्तु इति यथाश्रुतं मूलं युक्तमेवात आह । आ ए एवेति ।
अपृक्तवर्ज्यस्य सर्वस्य कृतत्वादेवेत्यर्थः । अबिभा इति । तिप्सि-
पोः रूपम् । एतेनाविभाराज्य इत्याद्यसिध्या मौलांत्यनिष्कर्षो युक्त इति
मंदोक्तं सिग्रहणं न कार्यमवशिष्टं सर्वं कार्यमिति हरदत्तोक्तं चापा-
स्तम् । एवं चास्तिवत्यनेनानादरो ध्वनितः तद्बीजं तूक्तरीत्या हल्प

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

हणवैयर्थ्यमिवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् । तद् ध्वनयन्नाह । दिगिति । मूले प्राचा प्रक्रियाकृता वृत्तिग्रंथोप्येवम् । व्याख्यातारः प्रकाशकृतः । हलंतात्परं सुतिसीत्येतदप्टक्तं हल्लुप्यते दीर्घाच्च ड्यंतादाबंतात्परं सुइत्येतल्लुप्यते इति तैर्वृत्तियोजनेन तस्य तदपेक्षत्वं तदभिमतं । एवं च ड्यंतादौ तदन्वयस्तदभिमत इति भावः । एतेनेत्यस्योक्तहेतुद्वयसजातीयहेतुद्वयपरतानाव्यवहितमात्रपरत्वे ध्वनयितुमाह । उवेति । तद्विशेषणेति । तयोरिउवर्णयोर्विशेषणस्य कृत्स्नस्यासंभवाच्चेत्यर्थः । ज्ञापकसंभवइत्युक्तवत्प्रयोगः । कार्यं इति । सावित्यनेन सामानाधिकरण्यादिति भावः । क्लृप्तत्वादिति । पूर्वत्र कृतार्थस्य तत्रणिदित्यनेन सामानाधिकरण्यादुत्तरत्र कृतार्थाया असंबुद्धाविति सप्तम्याः प्रकृते इवेति भावः । अभिमान इति । अत्रारुचिबीजं तु भिन्नविभक्तिकत्वात्सुलुत्तमोवेति विच्छेदाच्च । सर्वनामस्थाने इत्यस्य निवृत्तिरेव स्यादिति यथान्यासमेवोचितमिति । अत एवासंबुद्धावितिपर्युदासस्तद्बलात्तेन मध्ये विच्छिन्नमपि तदिहाकृष्यत इति प्रकाशोक्तिः संगच्छते। अव्यावर्त्तकमिति । सार्वत्रिकमित्यर्थः । एतेन शब्दशास्त्रप्रसिद्धः शब्दो विशेष्य इत्यपास्तम् । यत्तु कार्य्यकालेऽगं विशेष्यमस्त्येवेति तत्खंडयति ।किंचेति।विशेष्ये । अंगरूपे इत्यर्थः । आपन्नस्येति । सखिशब्दस्येत्यर्थः । तं विनेति शेषः । अन्यत्र । अंगे । विशेषणत्वेनेति भावः । मूले हरदत्तेनेति । प्रकाशोप्येवं । भाष्याविरोधाय गूढं मूलतात्पर्यमाह । एवंचेति । तस्य तत्वस्य ताभ्यामिव दिवउत्सूत्रादिषूक्तत्वेन पूर्वापरविरोधेन तदीयहेतोरयुक्तत्वेपि मूलोक्तहेतुना तदभिमतसाध्यसाधनेचेत्यर्थः । सर्वमिति । समुदायस्येत्यादि परममूलम् नचेत्यादि मूलं शब्दरूपमित्यादिव्याख्यानं चेत्यर्थः । वस्तुतस्तु यस्येतिचेति सूत्रभाष्यात्सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणया सख्यवयवभिन्ने दुतोरित्यर्थः । यथा ध्वंसंतस्येत्यत्र धात्ववयवभिन्नासंतस्येत्यर्थो लक्षणया पिंडग्रइत्यादि सिध्यर्थम् । एवं च सुसखिशब्दादौ नैव घिसंज्ञा तदंतसंज्ञापत्तेपि असखीति घेरेव विशेषणमुक्तरीत्या ततस्तदंतविधिरुतस्य प्रत्ययादित्यत्रेव सख्यवयवान्येव वर्णाद्यन्तमित्यर्थः । तदंतविधिस्य शेषपदार्थविशेषणतयेति प्रतीयते । तत्र हि भाष्ये इवर्णस्य ईति किमुदाहरणम् । अतिसखेरागच्छति । यद्यत्र लोपो न स्यात् तदा कृतदीर्घस्य पूर्वांतवत्वेन सखिशब्दत्वात् । अतिदेशविषये प्रतिपदोक्तन्यायाप्रवृत्त्योपसर्जनत्वे कृतेपि तत्वादसखीति घिसंज्ञा न स्यात् । लोपे तु तन्नायेन नदोष इत्युक्तम् । भवद्रीत्या तु विशि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ष्टस्य तद्धितत्वेन घिसंज्ञा निर्बाधैवेति तदसंगतिः स्पष्टैव । नचेकारलोपेपि लिंगविशिष्टपरिभाषया दोषः तस्यानित्यत्वादिति तदाशयः । व्यत्यात्सूत्रे किमर्थं विकृतनिर्देशः नसखिपतिभ्यामित्येवोच्येत । अतिसखेरित्यत्र माभूदिति भाष्येपि ह्र्यंतप्रकृतिक एवायम् । विहितविशेषणानाश्रयणेनेव प्रतिपदोक्तन्यायानाश्रयणेनैव भाष्यं प्रवृत्तमिति न तद्विरोध इतिबोध्यम् । रत्नाकरोप्येवं । तत्रत्यकैयटस्य तु प्रमाद इत्यन्यत्र विस्तरः । हे सोम त्वं मे सखेत्यर्थकमसमस्तमेव । भाष्ये इति । भ्रमं निरस्यति । तत्पुरुषेति । यथाश्रुतमूलोक्तिर्भाष्यविरुद्धेति ध्वनयितुं तद्रीत्या व्याचष्टे । आदीत्यादिना । आदिसंख्याव्याप्याः । यस्य । बहुत्वाख्यधर्मविशेषस्येत्यर्थः । व्यापकेतिपाठस्तु सुलभ एव । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति । नत्विति । अत एव सूत्रे बहुगणग्रहणं । एतेन नियमार्थं तयोर्ग्रहणं तेन भूर्यादीनां नेति कौस्तुभमान्यरत्नाकरदंड्युक्तमपास्तम् । नियतः इतरव्यावृत्तो यो विषयपरिच्छेदस्तद्धेतुत्वेत्यर्थः । विषयपरिच्छेदहेतुत्वेपि तत्र नियतत्वाभावादिति भावः । तदेव भाष्यमाह । अत एवेति । तस्याः संख्यात्वादेवेत्यर्थः । उद्देश्यविशेषणत्वेन वार्तिककृत् कृतसंख्याग्रहणखंडनायोक्त पक्षचतुष्टयमध्ये ऽतिदेशार्थमेतत्सूत्रं न संज्ञाकरणमिति पक्षो ऽन्यथानुपपन्न इति भावः । उक्तहेतोरेवाह । साक्षादिति । एकादीनां साक्षाद्बह्वादीनां स्वव्याप्यत्रित्वादिद्वारेत्यर्थः । अत एवातिदेशपक्षान्वर्थसंज्ञापक्षयोरेकफलता । एवं च मिथःसाहचर्यात्ताद्दशयोरेव तयोर्ग्रहणं न संघवैपुल्यवाचकयोरिति भावः । ननु कतिशब्दस्य संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकतया साक्षात्संख्यानाकरणत्ववत्परंपरयाप्यतत्वात्सर्वथा ऽत एवेत्यादि चिंत्यमत आह । बह्विति । दृष्टांते त्र्यादिसंख्याव्यापकबहुत्वादिधर्मरूपार्थेत्यर्थः । दार्ष्टांतिके शंकोक्तरीत्या तत्संबंध्यर्थप्रतिपादकत्वमिति भावः । एतेन यथाश्रुतमूलानुयायिकौस्तुभरत्नाकरदंड्यादयः परास्ताः । षष इति । सर्वनाम्नः स्मैइत्यादिवदिति भावः । ननु अर्थप्राधान्येत्यस्य यत्र लक्ष्ये तदर्थः प्रधानं तत्रैव भवत्विति फलबहुवचनेन स्वंरूपमितिवचनेनार्थविशिष्टशब्दसंज्ञामत्वेप्यत्र शब्दविशिष्टार्थस्य ग्रहणमित्यर्थः प्रतीयते । अत एव षडर्थेत्याद्युक्तिः स चायुक्तः द्वित्राः पंचकाः शकुनय इत्यादौ लुगापत्तेरत आह । षट्शब्देनेति । तथा च न प्रागुक्तस्तस्यार्थः किं त्वर्थप्राधान्यस्यापीत्यर्थः ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

अपिना शब्दप्राधान्यसमुच्चयः । अयं भावः । सूत्रे तंत्रादिना ऽनेकार्थत्वाद्बोधायावृत्तिस्तथा चैकोर्थयुक्तशब्दपरः शब्दयुक्तार्थपर इति शब्दादर्थाच्च परत्वं विवक्षितं अपिर्निमित्तसमुच्चायकः नतु पृथङ्‌निमित्तता । आद्येन द्विशाः पंचका इत्यादिनिरासः । अंत्येन प्रियपंचान इत्यादिगौणव्यावृत्तिरिति । अत एवाह । उभयमपीति । तदर्थसंख्येत्यस्य षट्संज्ञकपंचन्नादिशब्दस्यार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं या संख्या तदाश्रयः संख्येय इत्यर्थः । यद्वा तदर्थश्चासौ संख्याश्रयश्चेत्यर्थः । नन्वेवं द्विवचनापत्तिरत आह । तेषामिति । अर्थानामित्यर्थः । ननु षट्शब्दस्य बहुवचनांतत्वेन तस्यैव संज्ञात्वान्नापि स्वगतमिति भावः । तत्र । शब्दार्थयोमध्ये । आद्यात्परत्वं प्रसिद्धमुपेक्ष्याह । अर्थादिति । स्वगतेति । संख्येयनिष्ठेत्यर्थः । तेन । अंत्यार्थेन । प्राचां । प्रकाशकर्तां बहुवचनेत्याद्युक्ता तेन यत्र षट्संज्ञानामर्थः प्रधानं तत्र षडर्थगतसंख्याभिधायिनोजश्शसोर्लुगित्यर्थो भवतीति तैरुक्तत्वादिति भावः । तत्र हेतुमाह । षट्भ्य इति । यत इत्यादिः । तिसृभ्य इति । तत्र बहुवचनं प्रयोगभेदेन शब्दबाहुल्यात् ऋत्विग्भ्य इतिवत् एवमत्रापि तदुपपत्तिरिति भावः । ननु तथाप्यत्र विनिगमकाभावात्तथैवास्त्वत आह । षट्संज्ञेति । नत्वर्थबहुत्वादिति भावः । ननु सर्वनाम्नइत्यादिवज्जातिनिर्देश एवोचितोऽन्यथा तत्रापि बहुवचनापत्तिरत आह । नहीति । अत्रैव विनिगमकाभावाच्छास्त्रव्यवहारोच्छेदापत्तेश्चेति भावः । ननु मीमांसकरीत्या न दोषद्वयमत आह । आचार्येति । सर्वादीनीत्यादौ बहुवचननिर्देशादिति भावः । अत्रैव विनिगमकाभावादाह । षषिति । षषिति शब्दस्येत्यर्थः । असमस्तं अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया जश्त्वं न । लोकप्रसिद्धसंख्याशब्दस्यैवात्र संज्ञिविशेषे नियमनसंभवेन तत्यागे मानाभाव इति भावः । ननु टिघुभादिवदन्य एवैकवचनांतः संज्ञा ऽस्तु अत आह । चेति । तेन हेत्वंतरसमुच्चयः । तथा हि । उक्तार्थस्य परशब्दवाच्यत्वे मानाभावाच्च पंचम्यंतस्य त्वदुक्तसंबंधेन विभक्त्यन्वयस्य दुरुपपादत्वाच्च । आवृत्तौ मानाभावाच्चेति । कथं तर्हि गौणादिव्यावृत्तिरत आह । तस्मादिति । इष्टानुरोधेन तस्मादित्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः । नन्वेवं कथमिष्टं तद्दन्ते ऽत आह । परमेति । अपिः केवलसमुच्चायकः जनकत्वेनेत्यभेदे तृतीयावार्तिकेन । वस्तुतस्तयोर्भेदएवेति मंजूषायां स्पष्टम् । ननु तेषांलोकितत्वेनाप्रसिध्या कथं ग्रहणमत आह । लोकेइति । यत इत्यादिः ग्रहणमित्यस्य षट्संज्ञाविषये इति शेषः ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

द्विचः पंचकादृत्यादौ षट्संज्ञायाअभावादेव न दोष इत्यभिप्रेत्य गौणे व्यतिरेकमाह । उपसर्जनेति । आदिना ऽन्यपदार्थादिसंग्रहः । संख्यायाः तत्प्रकारकसंख्येयस्येत्यर्थः । स्पष्टमिति । उपसर्जनप्रतिषेधखंडनायाग्रवांगाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्वति यद्येवं परमपंच षड्भ्य इति लुङ्न प्राप्नोति । नैष दोषः षट्प्रधान एष समास इति तच्चोक्तं निरूपितं चेदमुद्योते । कैयटस्तु मूलगुरुश्चिंत्य एव तदनुसारिरत्नाकरादयोपि, तथा तद्ध्वनयन्नाह । तत्वमिति । नन्विमादीनामल्विधित्वात्कथं तेन सिद्धिरत आह । त्वणेति । नाभ्यस्तस्याउतोवृद्धिरित्यतस्तद्बोध्यं । व्यावृत्तौ सत्यमिति शेषः । एवमग्रेपि । आशीरित्यस्याशासः क्वाविति वार्त्तिकेन सिद्धिः स्पष्टैवेति । तदुपेत्वाह । शास इति । सामान्यसूत्रमिदं ततो ऽङीतिनियमार्थम् । उक्तवार्त्तिकं तु परस्मैपदविहिताङ्साहचर्यात्तत्र शासेरेव ग्रहणे बुध्यर्थं अन्यथा नियमार्थमित्याशास्तइत्यादौ न दोष इति भावः । अजादीति । आशासात इत्यादेरिति भावः । षत्वत्रापीति । नङिसंबुध्योरिति सूत्रेणार्द्रचर्मन्नित्यादौ ङौ नलोपाभावसिद्धिरित्यर्थः । ननु नियमार्थत्वेपि तस्यैवं रूपत्वे किं बीजमत आह । इदमिति । द्वितीयेति । आद्यं तु कृत्स्नलोपे यथा स्यादवयवलोपे मा भूत् इत्यर्थं तेनाऽनीतेत्यादौ नानुनासिकलोपः । पूर्वसूत्रस्थप्रत्ययपदेनैतत्सिद्धौ त्वन्यतरच्छक्यमकर्त्तुमिति भाष्ये स्पष्टम् । इत एवावयवेपि प्रत्ययत्वकार्यं । तेनादेशप्रत्यययोरिदुदुपधेत्यनयोर्न लक्षणेति स्पष्टमन्यत्र । प्रत्ययेति । अन्यथा लक्षणमित्येव वदेत् । करणसाधनः सः । एवमग्रेपि । प्रत्यासत्या च तन्निमित्तकमित्यर्थलाभः । यद्वा तदपि मास्तु स्थानिवदित्यनुवृत्या सिद्धेः । तदनुक्तं खल्वस्तु प्रत्ययवदितिन्यासेन सिद्धे सिद्धांते तदानर्थक्यमेवेति ध्वनयितुमिति भावः । प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मपुरस्कारेण क्रियमाणं कार्यमिति फलितोर्थः । तेतिक्तेइति किं निपात्यते तङ् नेतदस्ति । अनुदात्तङित इत्येव सिद्धं नियमार्थं तर्हि भविष्यति यतेव यङ्लुगंतस्य नान्यत्र वेभिदीतिदाधर्त्तीतिसूत्रभाष्यानुरोधेनाशङ्कते । यतेति । मूलोक्तफलस्येतोपि सिद्धेरिति भावः । पदसंज्ञातदंतकार्यमिति तदभावे ऽनिष्टं स्पष्टमेव श्रूयमाणेत्युपलक्षणं विभक्तित्वानाक्रांतस्यैवासो ग्रहणमित्यपि बोध्यम् । तद्बाधं तु वार्त्तिकसंमतविधिपक्षानुसारीति न तद्विरोध इति भावः । स्थानिवत्वेनेति । स्वरूपमित्यनेन शास्त्रीयासत्वादार्थसमा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नयस्ते इति शेषः । तदनित्यत्वस्येति । साहचर्यानित्यत्वस्येत्यर्थः । अपि र्लघुभूतपर्युदासानित्यत्वसमुच्चायकः । अनेन । सूत्रेण । अन्यथाऽलोमोषसीतिपर्युदासेन श्रूयमाणासंतस्यैव ग्रहणमिति नियमोपि व्यर्थ एवेति तत्प्रतिपादकभाष्यासंगतिरिति भावः । नन्विमादौ प्रत्ययस्य विशेषणत्वात्कथं तत्वमत आह । तत्वंचेति । प्राधान्यं चेत्यर्थः । वर्णनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभाववत्वमिति तदर्थः । नन्वस्विधौ विध्यर्थत्वेपि कथमेतल्लाभोत आह । एतच्चेति । लक्षणमिति । एतेन द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थमिति भाष्यस्य प्रत्ययलक्षणमिति किमर्थमित्यर्थः सूचितः । तल्लक्षणमित्येवास्तु प्रत्ययपदं किमर्थमिति कैयटव्याख्या तु चिंत्या । प्रकृते तच्छब्दप्रत्ययशब्दयोः पर्यायत्वेन तद्विचारस्यायुक्तत्वात् । एतेन तथा कौस्तुभरत्नाकरदंडाद्युक्तमपास्तम् । उक्तार्थलाभस्त्वित्थम् । लक्षणपदसामर्थ्यात्षष्ठीतत्पुरुषो न । तत्पक्षे लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भावः किंतु बहुव्रीहिः तथा च प्राधान्येन प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मावच्छिन्नलक्षणकं कार्यमित्यर्थ इति वार्त्तिकमतं दृढयितुं फलांतरमाह । मात्रेति । क्तितीतिप्रकृताभिप्रायम् । अनुवृत्तिस्तु अनिदितामित्यतः क्ङितीत्यस्येति बोध्यम् । इत्वमिति । शास इत्यनेनेति भावः । ननु वर्णप्राधान्यन्नामान्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभाववत्वं तच्च बाधितमेवोक्तरीत्यात आह । वर्णस्येति । न्यूनतां निराचष्टे । प्रत्ययेति । प्रत्ययनिष्ठप्रकारतानिरूपितेत्यर्थः । इतरेति । इतरद्यन्निमित्तं तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभाववत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते तूक्तरीत्याऽसंगतिरुभयोः स्पष्टैव । विवक्षितमिति । तच्चेति शेषः । क्रमेण तयोरधिकरणमाह । अणिति । इत्यादौ चेत्यस्यास्तीति शेषः । तत्र । तयोर्मध्ये । तेनेतीतिप्रतीकधारणेन कर्त्तरि हितमित्यप्युदाहरणं सूचितम् । एवं च मूलमुपलक्षणं एवमग्रेपि अ एवेकोयणचीत्युक्तम् । चित्रायामिति नक्षत्रेण युक्तइत्यणो लुबविशेषे इति लुप् । युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वे ततो जातेर्थे संधिवेलादित्यणो चित्रारेवतीतिवार्त्तिकेन लुक् । न चाणोलुकि लुक्तद्धितेति टापो लुकि पुनष्टाप् दुर्लभो लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायादितिवाच्यम् । जातगतस्त्रीत्वबोधनरूपफलस्यासिद्धतया तत्प्रवृत्तेरिति भावः । निषेध इति । तथा चानावादेः प्राप्तिरिति न सा विवक्षा कार्येति भावः । निमित्ततां बहुव्रीहिरंगविशेषणम् । तत्र बीजं लक्ष्यसिद्धिरूपं ध्वनयितुमाह । अत एवेति । अत्र चावाद्यादेशो वर्णमात्रोद्देश्यको नांगोद्देश्यक इति भावः

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वार्तिकमतेप्याह । तस्मिन्निति । लुक्स्थानिभूतप्रत्ययाव्यवहितप्रकृत्युद्देश्यककार्ये इति पाठः । प्रत्ययेन प्रकृत्याक्षेपः । तस्मिन्नितिपरिभाषयाऽव्यवहितत्वलाभः । उपस्थितप्रत्ययाक्षिप्तप्रकृत्युद्देश्यककार्ये इति त्वपाठः गोहितमित्यादिसिद्धावपि उत्क्रामेत्याद्यसिद्धेरिति बोध्यम् । ननु भाष्ये विधिपक्षं संदूष्य नियमपक्ष उक्त इति कथं मूले तदुक्तिः कथं चोत्तरपक्षत्वेन तदुपन्यास इति चेन्न । नियमतो विधिपक्षे लाघवस्य सुप्रसिद्धत्वात् । फलान्यथासिद्ध्या दूषितत्वेपि दोषेणादूषितत्वाच्च विधायकसूत्रस्य क्वाचित्कत्वात्साहचर्यपर्युदासाभ्यां वा स्वरदीर्घयोस्तत्र पक्षे ऽदोषाच्च । अत एव वार्त्तिकपक्षे स्वरदीर्घव्यावृत्तये उपायान्तरमन्वेषणीयमिति कौस्तुभोक्तिस्तदेतदभिप्रेत्याह । यद्वेत्यादीति । तमिति । उक्तपक्षमित्यर्थः । फलानां, इमादीनां, अन्यथासिध्या न तु सुहृषदित्यादौ दोषेणेति भावः । एवं च तत्पक्षे तदनित्यत्वानुमानसाहचर्याद्याश्रयणं वा तदाकूतमिति तात्पर्यम् । नन्वेवं मूलसौष्ठवे भाष्यासंगतिरेवेति चेन्न । तत्पक्षे उक्तरीत्या दीर्घवारणेपि पर्युदासेन प्रत्ययासंतस्यैव ग्रहणापत्तौ सुवरित्यादौ स्वरानापत्त्या तदनङ्गीकारेण स्वरसिद्धये नियमपक्षावश्यकत्वेन भाष्यसौष्ठवे मूलस्यैव चिंत्यत्वात् । सुपूर्वाद्वस्तेः क्विपि अधारित्युक्तेरदीर्घे रूपम् । एवं च उक्तभाष्येण क्वाचित्कत्वानुमानमिति योगविभागेनोभयार्थत्वं, यद्युक्तरीत्या न विधौ फलं तर्हि उक्तरीत्यैव नियमेपि न फलम् । किंच यथान्यासे विधित्वे इत्वरूपं फलं दुर्वारम् । किं चेन्विधावचिनेत्यनुवृत्तावपि वाक्यभेदे मानाभावेन पित्यचि ईम्नेत्यर्थापत्तिः । तथा च फलमुखगौरवस्यादोषत्वेन विधायकवाक्यकल्पनापत्तावप्येव विकल्पापत्तिः । सामान्यवाक्यकल्पने तु विकल्पो नेत्यन्यदेतदिति च मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । एतेन लोप इत्येव सूत्रं कार्यं प्रत्ययपदं स्थानिवदिति चानुवर्त्तते तच्च विशेषधर्माश्रितपरं शब्दाधिकारात् । नियमार्थं चेदं तेन स्वरदीर्घौ न अत्र मानं तु लोपे इत्येव सूत्रम् । अन्यथा वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । वस्तुतस्तदपि मास्तु स्वरदीर्घयोरुक्तरीत्या वारणादिति मंदोक्तमपास्तम् । तदाह । दिगिति । अत्र कैयटकौस्तुभयोर्यदुक्तं अनेनैव न्यायेन न धातुलोप इत्यत्रापि धातुलोप इति बहुव्रीहिणैव सिद्धे आर्धधातुकग्रहणसामर्थ्यादार्धधातुकत्वपर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मत्वेन निमित्तता लभ्यते । एतेन यङ्लुक्यचो ऽत्वेन हेतुत्वेपि तत्वेनाहेतुत्वाल्लोलुवाद्यसिद्धिरित्यपास्तम् । तेन धिवि कृव्योर्नुमि विचि वल्निमित्ते वलोपे ऽपृक्तलोपे विचस्त्वार्धधातुकत्वादिना ऽनिमित्तत्वान्नधात्वित्यप्राप्त्या पुगन्तेतिगुणे सुना समासे सौ ह-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

लुङ्गादिल्लोपनलोपयोः सुधेसुधेनौसुधेनः सुकः सुकणौ सुकर्णः इत्यादिसिद्धम्। गुणनिषेधे तु आद्ये सौचेतिदीर्घे तल्लोपयोः सुधी सुधिनौ सुधिन इति अंत्ये दीर्घेउपधायाश्चेतीत्त्वेरपरत्वे तल्लोपयोर्वोरिति दीर्घे सुकीः सुकीर्णौ सुकोर्ण इति च स्यात्। पठंति च सुधेसुधेवारिविधात्सुराणां सुकारणे लाघवतश्च रामः। विशेषणेइ यदृहादिकर्त्तुर्वदेदधीती सह कैयटीय इति। अरिविधात्सुराणां सुधेवामृतमिव सुधे सुष्ठु प्रीतिजनकः रणे लाघवतः स्वल्पोपायेनार्थादरीणां सुकश्च सुष्ठु हिंसकश्च रामो दाशरथिर्विजयते इति पूर्वार्धार्थः। यद्वा सुष्ठुधीयते ऽस्मिन्निति सुधिः अधिकरणे किः हेसुधे हेविष्णो त्वं यतः अरिविधात्सुराणां सुधे सुष्ठु प्रीतिजनकः सुकः सुष्ठु शत्रुनाशको वा भवसि वा विकल्पे समुच्चये वा अतो वयं भवंतमाश्रित्य रणे लाघवतः अनायासेन च गच्छामो रामो भवयामीवाऽर्थाच्छत्रूनित्यर्थः।इहपूर्वार्द्धेऽआदिकर्त्तुः रामादेर्द्दे विशेषणं कर्महीतिनिश्चयेन स कथयेत् यः कैयटीये कैयटसंबंधिभाष्यव्याख्यानग्रन्थे ऽधीती। भावक्तांतादिष्टादिभ्यश्चेति कर्त्तरि इनौक्तस्येन्विषयेतिकर्मणिसप्तम्यांतदध्ययनकर्त्ता नान्यइत्युत्तरार्धार्थः।यद्वा हि यतः तत्राधीतीअतःस एव वदेदित्यर्थः। सह कैयटीयइतिपाठे कैयटीये विद्यमाने एवार्थाद्भाष्येऽधीतीत्यर्थः।यद्वा कैयटीयेन सह सहिते भाष्ये इत्यर्थ इति। तच्चिंत्यम्। अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तथार्थलाभेप्यार्धधातुकइत्यस्य कैयटरीत्या तीतोत्तीत्यादिव्याहृत्या चारितार्थ्येन तत्र तथार्थग्रहे मानाभावात्। पूर्वसूत्रे आर्धधातुकग्रहणमनवकाशमिति क्ङितिचेतिसूत्रभाष्यविरोधाच्च। आहृत्यादिना तथार्थकल्पने तु न मानं। किं च तथार्थकल्पने यङ्लुक्च्वलोपे इतिवार्त्तिकस्य तदुदाहरणपरस्यजीरदानुरितितत्सूत्रभाष्यस्य वा ऽसंगत्यापत्तेश्च। उक्तपद्यं तु अन्यथापि सुयोज्यम्। तथाहि हेसुधेउक्तव्युत्पत्त्या हेविष्णोत्वमरिविधात्सुराणां सुधेव अमृतमिव सुकाः ऋच्छतीति ऋगतिप्रापणयोर्विच्सुकस्य अः सुकाः त्वमरिविधात्सुराणां सुधेव सुकाः विष्णो सुष्ठुसुखप्रापकः। अतोभवंतमाश्रित्येत्यादिप्राग्वत्। हीतिकाक्वाम्। अपितु केवलभाष्याध्ययनवानपिवदेत्। उक्तरीत्या कैयटस्यचासंगतत्वान्न तथारूपे इमे किंतूक्तरीत्या यथाकथंचिन्निमित्तत्वादेव लोलुवादिसिद्धिरपीति तात्पर्यमित्याकलनीयं सूक्ष्मदृग्भिः। प्रायेणेत्यस्यकृत्यमाह। विभक्तीति। कस्याश्चित् कस्यचित् किंचित् रात्रौ सायमित्यादीनामित्यर्थः। त्रिषु सारूप्येति। एतेन परममूलं लिंगत्रययोगेपि सारूप्यप्रतिपादकंनलिंगत्रयाभावप्रतिपादकम्। तथासत्यलिंगाद्यव्ययस्यैवौचित्यात्। अव्ययप्रकरणसमीप

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

एवयुष्मदादीनां प्रतिपादनौचित्याच्च । ङेःप्रथमयोः स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रभाष्यवार्त्तिकाभ्यां न षडितिसूत्राच्च तेषां लिंगसत्ताबोधनाच्च । तथाच सारूप्यं लिंगबोधकप्रत्ययानुत्पत्त्या रूपाविशेषरूपम् । अलिंगे युष्मदस्मदीइति भाष्यस्य पदांतरसंनिधानं विना तन्मात्रात्तद्विशेषाप्रतीतिरित्यर्थं इति न विरोधः । नैतादृशमव्ययं तस्य लिंगाभावात् । तत् प्रातिपदिकसूत्राद्यनुपलब्धेः तदभावप्रतिपादकभाष्यवार्त्तिकाद्युपलब्धेश्चेतिसूचितम् ।एतेन प्रसादप्रकाशउभयसमर्थितात्व्ययेति प्रक्रियोक्तिर्युक्तैव । अव्ययादाप्सुपइत्यनेन सदृशंत्रिषु, लिंगेष्वित्यनेन चाव्ययस्यापि लिंगयोगबोधनात् । एवं च तत्त्यागःपरम मूलकृतश्चिंत्यः तत्त्वित्यादिहेतुरपि चिंत्यः । सरूपाइत्यस्योक्तार्थकत्वेन लिंगाभावाप्रतिपादकत्वादितिखंडनकृदुक्तं सरूपाइत्युक्तार्थम् । शब्दांतरवाच्येऽर्थलिंगविशेषयोगेपि युष्मदादिना शब्दशक्तिस्वाभाव्यादलिंगस्यप्रतिपादनात् । एतच्चाव्ययानामप्युपलक्षणं युक्तितौल्यात् । एतेनाचप्राचेत्यादिमूलं प्रत्युक्तम् । अव्ययादाविति सूत्रेण सलिंगत्वबोधनाच्चेति रत्नाकरोक्तंवापास्तम् । आप्पदस्य प्रत्याख्यातत्वात् सदृशमित्यादेर्लिंगाभावपरत्वाच्च हेतोः सारूप्याभावाशयकत्वमिति दिक् । आशयइत्यनेन वस्तुतस्तेषामप्यलिंगत्वमेवेतिप्रायेणेतिव्यर्थमेवेति सूचितम् । बहुवचनस्यार्थप्राधान्याबोधकत्वादाह । अर्थेति । षड्भ्यइत्यत्रत्यमूलोक्तरीत्येतिभावः । एतेन तथारत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तम् । ननु बहुवचनस्य तदबोधकत्वस्य प्रागुक्तत्वेन विरोधोतआह । बह्विति । विहितविशेषणादेरितिभावः । एवं च बहुवचनपदं व्यर्थमेव तदाह । तद्बोधकेति । षेरित्यस्यपंचम्यन्तत्वे तथा स्यात् तदेवन निजां त्रयाणामितिनिर्देशात् । अत एव न सांतआदेशः किंतु षष्ठीति न तद्गमकं, साहचर्यं त्वसार्वत्रिकं सूत्रांतरस्थतदाश्रयणे दृढतरमानाभावश्चेति भावः । नन्वेवमपिगौणमुख्यन्यायेनात्र न स्यादत आह । गौणेति । स्पष्टं चेदं सर्वमन्यत्र । इदं च न्यायप्राप्तिमभ्युपेत्य वस्तुतस्तदेवनेत्याह । किंचेति । अत एवोपसर्जनानां सर्वनामत्वं नेति वार्त्तिकोक्तिः । अन्यविशेषणतामात्रेणोपसर्जनत्वबलत्वे तु तदसंगतिः स्पष्टैव । शुद्धलक्षणानिरासाय गौणेति । वाशब्दः समुच्चये वास्याद्विकल्पोपमयोरितिकोशात् । अत एव सदृशलाक्षणिकाग्निसोमपदयोर्द्वंद्वे तन्नामकावित्यर्थके च नेत्वषत्वे । नचेति । नहीत्यर्थः । अयं तथेति । अन्यपदार्थविशेषणत्वेनोपसर्जनीभूतोपि त्रिशब्दो न निरुक्तोभयविधगौणइत्यर्थः । त्रित्वसंख्यारूपमुख्यार्थप्रतिपादकस्यैवेतरविशेषणत्वादिति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भावः । ननूपसर्जनत्वसमनियतमेव गौणत्वमस्तु मास्तु च तद्वार्त्तिकम् । लाघवात्, अत आह । अत एवेति । ईदृशगौणत्वांगीकारादेवेत्यर्थः । एतेन चेः सम्बन्धिन्याः मीतिविज्ञानाद्गौणेनेति प्रकाशोक्तयुक्तिरपास्ता। अत्रापि तथार्थापत्त्या भाष्यासंगत्यापत्तेः । वैषम्ये तु न बीजमिति भावः । निरुक्तगौणत्वाभावादाह । उपेति । एतेन तथाप्रकाशरत्नाकरदंडाद्युक्तमपास्तम् । यत्तुअन्यबहुवचनांतमदंतेष्वनुक्त्वा तत्रैव नित्यबहुवचनांतोयमित्यनुक्त्वा च इदंतेषु यत्तदुक्तं तदनवधानात् इति खण्डनकृत् । तत्खंडयति । एतदिति । अन्यथा रामहरिशब्दाद्युपन्यासेनादिदंन्तान्यक्तद्धितांतवदयमप्युपन्यस्तप्राय इति विशिष्यास्योपन्यासो ऽयुक्त एव स्यादिति तदर्थमेव तन्नानवधानेनेति भावः । [म]येति । एतेन बाहुलकादौणादिकईप्रत्ययः तेनेयङ्न उज्वलदत्तेनतुङ्क्तस्तउक्तः भट्टिप्रयोगस्तु साधारणइतिप्रकाशोक्तमपास्तम् । यत्तुमाधातोः क्विपि इत्वं दुर्लभं अवकारादावित्युक्तेः । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वाच्च। स्थानिवत्वस्यानल्विधाविति निषेधाच्च। ङित्साहचर्येण श्रूयमाणएवक्ङिति इत्वप्रवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यादिसंमतत्वाच्च ।अत एव शंस्थाशब्देनेत्वमित्यरुचिसूचनाय आह। एतच्चेत्यादि। मीङ्मानेइत्यतःक्विपि न दोष इति ध्वनयितुं धातुविशेषोक्तिरिति मान्यास्तत्खंडयति । द्युमेति । सुलभमिति। वार्णादाङ्गन्यायेनापृक्तलोपात्प्रागिति शेषः । एवं च मान्योक्तदोषत्रयानवकाश अतएवाह । प्रयोगादिति। इदं च हरदत्तादिरीत्या । उक्तवचनपाठे सुपीवेत्यादि न स्यात् । तस्माद्भाष्यप्रयोगानेत्वमिति स्थःकचेत्यत्र तेनोक्तेः। एवं च मीङइव माङोपि रूपं निर्बाधमिति सिद्धांतसंमतिबोधकमेव मूलं न तत्सूचकमिति भावः। वस्तुत उक्तवार्त्तिकस्य पाशान कृत्यादेर्वनिपा सिद्धिरिति तत्प्रत्याख्यानभाष्यस्य च फलैक्यायइराद्दितः क्विपोनभिधानमावश्यकमित्याशयेनाह । तत इति । स्थाधातोरित्यर्थः । एतेन घात् क्विबिति स्थःकचेत्यत्रत्यकौमुदी चिंत्येति ध्वनितम् । एवं च न माङस्तद्रूपमित्यरुचिसूचकमेव मूलमिति माङ्धात्वभिप्रायं परममूलमितिभावः । ननु पूर्वमतेपि एरनेकाच इति यण् दुर्लभः तत्रेत्वस्याभीयासिद्धत्वादिति मान्यास्तत्खंड़यति । सिंहावलोकनन्यायेन नचेति। असिद्धत्वा-[त्] । आभीयासिद्धत्वात् । व्याश्रयत्वादिति। अत एव विगण्य्येत्यादावतोलो-[पो] नासिद्धो अयादेशे इति भाष्यं संगच्छते। एतेन क्विबंतवातेतिपरममूलस्य [व]ययांतवातप्रमीशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विबंतस्य तस्येत्यर्थः । तेन [व]र्त्तकेन निषेधात्कथमीत्वमितिनाशंक्यमिति रत्नाकरदंडिमंदाद्युक्तमपा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्तम् । उक्तरीत्या माङा मीङा वा निर्वाहे तावत्पर्यंतगमने बीजाभावात् । विधाविति । समासांतसंबंधिविधावित्यर्थः । समासांतेषुचेति भाष्यस्य तत्प्रकरणेष्वित्यर्थः । एवं चात्रापि तदप्रवृत्त्या ईयसंतोत्तरपदत्वाभावात्कथं निषेध इति भावः । समासांतकर्मकविधाविति तदर्थः । उक्तभाष्यस्य तेषु विधीयमानेष्वित्यर्थः । अत एव राजाहः मद्रराजः मद्र राज्ञीत्युदाहृतं भगवतैत्याशयेन समाधत्ते । अस्येति । इयसश्चेत्यस्येत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । एतेनेयसश्चेति निषेधान्न कबिति मूलार्थः सूचितः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ईयसंतग्रहणेन बहुव्रीहिप्रातिपदिकपदानुवृत्त्या च सामान्यविशेषरूपाभ्यांप्रातिपदिकबोधकशब्दग्रहणसत्वात् परिभाषाप्रवृत्त्या ङ्यंतोत्तरपदकबहुव्रीहौ ईयसंतोत्तरपदकत्वलाभ इति भावः । नन्वत्रैव किं विनिगमकं उक्तोदाहरणभाष्यस्योपलक्षणत्वेनापि सुयोजत्वादतो मध्यमणिन्यायेन हेतुमाह । गोस्त्रियोरिति । नद्यृतश्चेति । न च बहुव्रीहेर्नद्यन्तत्वाभावात्तदप्राप्तिरेवेति वाच्यम् । प्रत्ययग्रहणेऽइत्यस्याः प्रत्ययमात्रग्रहणे प्रवृत्त्या उगितश्चेत्यत्रेवात्राप्रवृत्त्याऽतः बहवो दण्डिनो यस्यामित्याद्यर्थके बहुदण्डिनीत्यादौ कबापत्तिवारणाय नद्यंतप्रकृतिकसुबंतोत्तरपदकेत्यस्य सिद्धांतितत्वाच्च । न च तत्र नद्यंतस्य बहुव्रीहित्वम् । लिंगविशिष्टपरिभाषया सत्वात् स्पष्टं चेदं बहुव्रीहेरूधस इत्यत्र भाष्ये । एवं चोक्तभाष्योदाहरणात्तस्यापि निषेध आवश्यकः । अन्यथा नित्यकबापत्तिर्दुर्वारैवेति भावः । नसंज्ञेयसोरित्येव वाच्ये योगविभागसामर्थ्यात्तस्यापि निषेध इत्यपि बोध्यम् । ङीबादिष्विति ङ्यादाविति वाच्ये ङ्यादिष्वित्युक्तौ मदुक्तप्रकारेणैव बहुत्वोपपत्तिर्न मूलोक्तप्रकारेणेति सूचयितुमाह । बह्विति । एतेन तथा रत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तम् । शक्तीत्यस्य साकांक्षत्वादाह । स्त्रीत्वेति । स्त्रीत्वावच्छिन्ननिष्ठवाच्यतानिरूपितवाचकतापरपर्यायादिशक्तीत्यर्थः । तेन । क्वचिदित्यादिमूलोक्तार्थेन । अन्ययुक्तमेतत् ङ्यादावपिद्योतकतापक्षस्य सिद्धांतितत्वेनांत्यरीत्यैव तत्वात्पूर्वापरविरोधाच्च । न च तथैवास्तु । स्त्राख्याविताख्य लक्षणापत्तेः । एतेन तदंतपक्षेपि वर्णस्य संज्ञा स्त्रियामित्यधिकारेङीबादेर्विधानादग्रपदेशिवद्भावेनैकारांतत्वाच्च । एतेन वर्णयोरेवेत्येवकारो व्यर्थ इति भ्रांतोक्तमपास्तम् । न च मुख्यैकारांतत्वमादाय स्त्रियां लोके प्रयोगात्तदंतस्यापि स्यादिति वाच्यम् । अनन्यथासिद्धफलाभावात्तदप्रवृत्तेः । अस्माकं तु आच्छीनद्योरिति सूत्रबोधितसाधारणं फलमस्ति अपितु तदंतपक्षरहितवर्णसंज्ञापक्षसमुच्चायक पू

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेतिध्वनितम् । ससहायत्वेन व्यपदेशिवद्भावापत्ते-र्यातस्माह । तदन्तेति । परममूलोक्ते इत्यर्थः । न चायं निर्मूलः उत्तर-सूत्रेस्त्रियाइति वाच्ये ऽस्त्रीतिप्रथमांतनिर्देशस्यैव फलत्वात् । लक्षणाचेत्सम-मत्रापि तदाह । शीनद्योरिति । किं चांगत्वात्तदंतविधौ नद्यंतादित्यादि-व्यवहारे किं बाधकम् । तत्र फलाभावं निराचष्टे । नद्यंतादिति । यत्तु नद्यं-तादित्यादि मूलस्य नद्यंतादित्युक्त्वादत्तानि कुमारीणामित्याद्युदाहरणानि न विरुध्यंतइत्यर्थं इतिमान्यास्तदपि नेत्याह । लक्ष्मीति । तत्वं । नद्यंतत्वम् । वर्ण-संज्ञापक्षे बीजध्वनेन युक्तत्वमत्र ध्वनयति । अतएवेति । इदमिति । प्रतिपादित-मधस्तात् । पूर्वेति । अर्थान्तरसंक्रमात्प्राग्विद्यमानं नित्यस्त्रीत्वमादाय प्र-वृत्तेत्यर्थः । अकृतेति तु अनित्या नास्त्येवेति भावः । जहदिति । प-क्षद्वये इति भावः । एवं चार्थवत्त्वाभावेन स्त्र्याख्यत्वस्य सुतरामभावात्सूत्राप्राप्-ताविदमिति भावः । उभयत्र अभिमानपदसूचितामरुचिमाह । भाष्ये-ति । अवयवस्येति । कुमारीश्रेयसीशब्दादेरित्यर्थस्तस्य तदा नित्यस्त्रीवा-चकत्वेन वृत्तावपि विशेषणतयेति शेषः । कुमार्यैत्यादि । कुमारीमिच्छ-न् वाचरन्नित्यर्थे क्यचि आचारक्विपि वा कर्त्तरिक्विप् । खरकुटीवेति । इवार्थे संज्ञायामिलिकनोलुम्मनुष्यइति लुप् । गोस्त्रियोरिति तु न । पारिभाषिकस्यैवोपसर्जनस्य तत्र ग्रहणात् । समासे । बहुश्रेयसीत्यादिसमा-सेष्वित्यर्थः । पंचम्यन्तद्वयं कार्यसिद्धावन्वेति । इदम् । प्रथमे-तिवार्त्तिकम् । तदेवाह । अवयवेति । एवं चोभयथापि वार्त्तिकं मास्तु । अत एव अवयवोत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यतीति व्याख्यातम् । भगवता, कार्यवेलायामपि भविष्यतीति तदर्थः । एतेन यथोद्देशेन । इदमि-तिकैयटरीतिश्चिंत्या । तथासति नदीसंज्ञास्त्रीति वदेत् इति भावः । तन्मात्रेति । इदमुपलक्षणं प्राधान्येन तद्बोधकत्वनिवेशाभावस्यापि । उत्त-रपदेइति । अत एव तत्र पक्षे राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति समर्थसूत्रभाष्यं संगच्छते । नन्वेवमपि क्विबंतकुमारीशब्दे का-र्यकालपक्षे नदीकार्यप्रवृत्तिसमये नितरस्त्रीलिंगरूपावयवस्य पृथक्तयानुपलभ्य-मानत्वेन सूत्रेण नदीसंज्ञा दुर्लभेति वाचनिकत्वमेव युक्तमिति मान्यास्त-त्खंडयति । अत्रेति । शब्देति । शब्दमात्रेत्यर्थः । तेनावयवत्वव्यवच्छे-दः । क्यजाद्यंते । प्रागुक्ते कुमार्यै इत्यादौ । इच्छादीति । आदिना आ-चारादिपरिग्रहः । सुभ्रुवावित्यादिसिध्यर्थत्वादंगाधिकारस्थत्वाच्चाह । तदंतां-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

गेति । एतेन तथारत्नाकराद्युक्तमपास्तम् । ननु न वैयधिकरण्यस्य दोषत्वे दूषकताबीजाभावात् । सामानाधिकरण्यतोऽत्रगौरवाभावात् । तत्वेनदुष्टत्वे उच्छेदापत्तेश्च । संभवतीतिन्यायसंचाराभिप्रायकत्वे तु दोषपदमधिकमत आह सामानेति । विशेष्यविशेषणेति । मात्रपदेनाभेदव्यवच्छेदः तस्य संबंधत्वा दिति भावः । भेदेति । अवयवावयविभाव इत्यर्थः । सचेति । विशे ष्यविशेषणभावसंबंधश्चेत्यर्थः । इतिगौरवमिति । इतिरेवमुभयकल्पनया गौ रवं ततोत्रपक्षे दोष इत्यर्थः । एवं च न तत्वे तु दोषत्वम् । न वा तन्न्यायसंचारोभिमत इति भावः । अत्रेति । एतेनेतः पूर्वलक्षणयोरियङा द्यापत्तिर्ध्वनिता । स्वादीनामंगस्य स्थानषष्ठ्यानिर्देशात्संयोगपूर्वकत्वाच्चे ति भावः । नन्वयुक्तमेतत् । यङापत्तेरेवात्रापि सत्वात् । तत्वेवर्णा तांगस्येत्येवार्थादाह । तत्रापीति । करणात्तदापत्तेः । एकोन सहस्राधिकरणन्यायेनाह । यदीति । करणमेवेति । संभवतीतिन्याया दित इति भावः। एषु । दिदिवतुरितिव्यतिरिक्तेषु तत्सहितेषुवेत्यर्थः । लो पेन । लोपोव्योरित्यनेन । असिद्धत्वात् । बहिरंगपरिभाषया । तदभावेपि तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभावेपीत्यर्थः । ऊयतुरितीति । अवल्परत्वादिति भावः कांक्षत्वादिति । तथा च क्लृप्ताकांक्षां विहायाकांक्षान्वययोःकल्पनेक्लेश स्फुटइति भावः । संयोगविशेषणत्वेनाह । व्याख्यानादिति । पदार्थः पदार्थेति न्यायानंगीकार इति भावः । वृत्तिरिति । असंयोगपूर्वस्येत्यत्रेति भावः । नन्वूनावित्यादौ यणभावे इष्टापत्त्या संयोगविशेषणत्वमफलमतआह । अतए वेति । तद्दीत्यातत्र यण इष्टत्वादेवेत्यर्थः । निन्यतुरुन्नावित्यादिलक्ष्ये उक्तोपायेन । धातुना संयोगविशेषणेन । उन्नीशब्दादिभ्यः क्वजंतेभ्यः क र्तृ क्विवतु नानभिधानात् तेन न फलभेदः । केचित्तु भाष्यानुरोधेन वार्त्तिके पदशब्देन धात्ववयवत्वानधिकरणं पदमेवेतिनाभिधानेपि फलभेद उभ यमतेपि यणभावादित्याहुः । खंडनकाराद्युक्तं दोषमुद्धरति नचेति । पूर्व क्तत्वस्य । एवमग्रेपि । संयोगवदित्यादि । प्रतिपादितमिदमधस्तात् । नदी षइति । हरीइत्यादावितिभावः । संभवादिति । एवं च संयोगाभावे विप्र गाभावः सुतरामितिभावः । तदुक्तं दोषांतरमुद्धरति परीति । अजपोरण्विधौ एकस्तंडुलनिश्चायः द्वौ शूर्पनिष्पावावित्यत्र घञ्सिद्धये सर्वग्रहणं कार्यं कार्यं परिमाणेत्येव सिद्धत्वात् नचैकः पाकइत्याद्यर्थं वचनं पूर्वणाकर्त्त चेत्यनेन तत्र सिद्धेः नसिध्यति संज्ञायामितिहि पूर्वयोगे, नचैषासंज्ञा तमत्र

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ध्यायते यथापि क्रियते तथापि न दोष इत्युपक्रम्याजेर्यादि तत्रोक्तं तन्मूलके-नेत्युपलक्षणं असिद्धवत्सूत्रभाष्यसंमतत्वस्य युष्माकाद्यादेशविधानरूपज्ञापकसिद्धत्वस्य प्रत्ययोत्तरेति सूत्रस्थमपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापकतापरभाष्यमानकत्वस्य च। अस्य फलं त्वधीति बोध्यम्। तना ऽरुचिः सूचिता तत्सत्वे मानमन्यत्र स्पष्टमपि फलाभाव एवेत्यन्यत्र स्पष्टमिति। यत्तु तस्य प्रमादो व्यभिचारान्नात्र प्राप्तिरिति। तन्न। तत्र मित्वादिना तत्वेप्यत्र तत्त्यागे मानाभावात्। अत आह। अंगांश इति। तदसम्बन्धे, धातुपदासम्बन्धे। तत्प्राप्त्या एरनेकाच इत्यस्य प्राप्त्या। निर्देशोपेति। तत्प्रमाणकयेत्यर्थः। अन्यथा गुणवृद्धोइत्यत्रापि यणापत्तिरिति भावः। यत्तु रत्नाकरमतादयः अनेकाचोऽसंयोगादित्येव कार्यं य्वोरित्यनुवर्त्तते। ओःसुपीतिनियमान्नुलुवतुरित्यादौ न दोषः। विपरीतस्तु स न। सुधीशब्दे निषेधारम्भादिति। तन्न। यवक्रियावित्यादावपि धात्ववयवसंयोगभिन्नरेफात्परत्वेनातिप्रसङ्गापत्तेः। सिद्धान्ते तु धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्नस्येत्यर्थान्न दोषः। यदि त्वसंयोगादितिसामर्थ्याद्धात्ववयवसंयोगात्परस्य नेत्यर्थस्तद्युदियावित्यादौ दोषः मम तु पूर्वग्रहणसामर्थ्येन पर्युदासवृत्त्या च तद्भिन्नस्य धात्ववयवपूर्वस्यैव ग्रहणान्न दोषः वार्त्तिकेपि साहचर्यादेवमेवेति न फलभेदः। अस्तु वा तथा सिद्धे पूर्वपदं व्यर्थं तत्सामर्थ्यात्पर्युदासेन तद्भिन्नस्य तदवयवस्यैव तदघटकस्यैव ग्रहणात्। एरिति त्वावश्यकमेव। अन्यथा य्वोरङ्गस्य चानुवृत्तेस्तुल्यत्वात्प्राधान्याच्चाङ्गविशेषणत्वमेव तस्य स्यात्तथा च यवक्रियावित्यादावतिप्रसङ्ग एव तदाह। दिगिति। स्वपक्षस्थापनहीनः परपक्षदूषणमात्रतात्पर्यको वैतण्डिकः। तत्सिद्धेति। तदुक्तिसिद्धसूत्रमतेपीत्यर्थः। एवं च समूलं मूलं चिंत्यमिति भावः। अत्र व्याख्याने बीजमाह। वस्तुत इति। अस्य। भीत्रेतिसूत्रस्य। विभक्तिप्रकरणे तु न कृतम्। कारकत्वहेतुककार्यानापत्तेरेतेन तथा रत्नाकरदंडाद्युक्तमपास्तमिति भावः। मूलोक्तानुपूर्वीकवार्त्तिकाभावादाह। लोपोव्योरिति। इत्यर्थ इत्यस्य लाघवादुचित इतिशेषः। स्वाच लोपसिद्धिस्य। एवमुक्तमितिवार्त्तिकार्थक्रोडीकारात्तथोक्तम् न तु सर्वथा नर्मूलम्। क्यजन्तात्क्विच् तु नानभिधानादिति भावः। इत्याशयेनेत्यनेनारुचिर्भाष्यासंमतत्वरूपाद् ध्वनिता पूर्वविप्रतिषेधे भाष्ये हि लोपोर्व्योर्वलि: ततोर्वः पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते व्यन्तस्य व्योर्लोपो भवति वलि। वल् च प्रत्याहारत्वादेरेव सत्सामर्थ्यात्पूर्वं वलि लोपः प्रत्ययलक्षणं वा। ततोप्युक्तस्य, वेर्लोप इत्येव। व्योर्वलीति निवृत्तमिति योगविभागेन वार्त्तिकं प्रत्याख्यातम्। अत एव वार्त्तिके कारोऽविवक्षित इति मान्याः विचो त्वल्पविषयताध्वननायस इत्यन्ये। निरुक्तगौणत्वाभावादाह। इच्छेति। इच्छाकर्तृरूपोभयार्थं प्रतीत्यर्थः। अन्यथा। दीर्वे ऽप्रवृत्ते। प्रकृ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तीत्यस्यान्यथेत्यादिः। ननु विकृतनिर्देशस्येत्यस्यैकारान्तानुकरणेन सूत्रे विकारइत्यर्थः स चायुक्तः।अन्यतरानुकरणेन्यतरासंग्रहापत्ते र्दीर्घसंग्रहेणानिर्देशस्य चारितार्थ्येन वाक्यार्थान्वयित्वेन मानाभावेन यद्विषये उत्वं न गुणविषये इत्यर्थासिद्धेश्चातआह। यकेति। तथा च मूले षष्ठीतत्पुरुष इति भावः। उच्चारणार्थ इति। न तु यथार्थः। तेनोभयं सिद्धमिति भावः। एतेन सूत्रे आगन्तुनाऽकारेण यणादेश इति प्रकाशोक्तं पथ्यतिथिवसतिस्वपतेरितिनिर्देशेन पतिशब्दस्याप्राप्तौ तत्साहचर्येण सखिशब्देप्यप्रवृत्तिरिति खण्डनकृदुक्तं चापास्तम्। अन्त्ये आनुमानिकवचनकल्पनेगौरवापत्ते रिति दिक्। भाष्येइति।एतेन खण्डकृदुक्ततत्समर्थनमयुक्तमिति सूचितम्।विकल्पनिर्मूलत्वस्योक्तत्वादाह।संयोगेति।सच पर्युदासो लाघवात्। एतेन प्रसज्यप्रतिषेधः सः। तथा च पञ्चमीसमासे नस्यानिवत्वेन तदभावेन तस्यासंयोगपूर्वत्वेनाप्रतिषेधे यणुत्वयोर्बाधकाभाव इत्याशयिका प्रकाशोक्तिरिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम्। असिद्धत्वमिति। तथासति ईकारान्तधातोरभावात्स न स्यादिति भावः। ननु प्रयोगद्वयप्राप्तावपि सर्वनामस्थानादौ तृजन्ते तृज्वद्भावस्य कथमप्यप्राप्तत्वात्कथं नियमार्थत्वमत आह। फलतः प्रयोगेति। न शाब्दो नापि तृज्वद्भावीय इति भावः। एतेन प्रत्येकवैयर्थ्यशङ्कायामुक्तरीत्या विध्यर्थत्वेपि त्रिसूत्रीति समाहारनिर्देशात्तस्या युगपद्वैयर्थ्यमाशङ्क्य नियमार्थत्वं वर्णनीयमिति भाष्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। यथाश्रुतेनेष्टासिद्धेराह। तृजन्तेनेति। वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या आह। रूपमिति। पूर्ववदिति। चिकीर्षति चिकीर्षते इत्यादौ सन्नन्तस्य तेन नित्वातिदेशे कर्त्रभिप्राये तङ्सिद्धिः कार्यातिदेशस्तु नायं तथासति चिक्रंसते प्रचिक्रंसत इत्यादाविट्प्रसङ्गात्। आत्मनेपदप्रकरणे पाठासंगतेश्च। नाप्यात्मनेपदमात्रातिदेशोति प्रसंगापत्तेः। पूर्ववदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च. विशिष्टातिदेशे गौरवं स्पष्टमेव। एतेन कार्यातिदेशेन गतार्थं यद्यपि तथापि निमित्तप्रतिसन्धानपूर्वकत्वात्तस्येतिभिन्नः स उक्त इति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। आद्यन्तेति। कर्त्तव्यमित्यादौ सावकाशप्रत्ययाद्युदात्तत्वफलक आदित्वव्यपदेश औपगवादावतिदिश्यते। तथा आभ्यामित्यत्रान्तत्वव्यपदेशः। सुबिति। द्रवत्पाणी शुभस्पतीइत्यत्र शुभःशब्दस्य पराङ्गवत्वे सति विशिष्टस्य षाष्ठामन्त्रिताद्युदात्तत्वसिद्धिः। तत्र तेषु मध्ये। ननु निमित्तातिदेशो दुर्वचः। न हि ब्राह्मणस्य श्राद्धभोजनादौ निमित्तं ब्राह्मण्यं वचनसहस्रेणापि शास्त्रप्रवृत्तेस्तस्य सुवचत्वात्। ब्राह्मण्यं त्वनारोपितमेव तत्र निवृत्तमिति लोके न दोषइत्याशयेनाह। तृजन्तत्वेति। आहत्येत्यस्य व्याख्यानं तृचशब्दमिति। तृज्वदित्युक्तेरन्यथा क्रुवदित्येव वदेत्। न चैवमपि सा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मान्यातिदेशइत्यनेन तथैव स्यादिति वाच्यम्। उपस्थितसामान्यातिदेशसम्भवइति
तदर्थात्। न हि ब्राह्मणवदित्यनेन मनुष्यत्ववर्णत्वधर्मा अतिदिश्यन्ते। न ब्राह्मण्य-
धर्माः किं तु ब्राह्मण्यसामान्ये धर्मातिदेशो न माठरत्वादीनामिति यथा एवं प्र-
कृतेपीति भावः । आपत्तौ, आपादने प्रापणे इति यावत्। ननु क्रोष्टुशब्दे उपधा-
यामवोऽभावेन दीर्घाप्राप्त्या ऽतिदेशवैयर्थ्यमत आह। जसि गुणेति। तथा चानि-
ष्टरूपापत्तिस्तत्रेति भावः। अत एवाह। सौ ओजसादिषु चेति। तथा चेष्टरूपासि-
द्धिस्तेष्विति भावः। किं चैवमुत्तरत्रसूत्रद्वयवैयर्थ्यापत्तिः। किञ्च अप्तृन्नित्यत्र क्रोष्टुग्रह-
णेनैव सिद्धावस्यापि वैयर्थ्यापत्तिः । न चास्य क्रोष्टेत्यादौ तृजकाभ्यामितिषष्ठीस-
मासनिषेधोपि फलमिति नान्यरीत्याऽऽप्यवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। अस्य शृगालादौ
रूढत्वेन कर्मषष्ठ्या असम्भवात् । कर्त्तुरुक्तत्वेन कर्तृषष्ठ्या अप्यसम्भवाच्चेत्याश-
येन शङ्कते। न चेति। तृज्वदिति। तकारस्तु गोत इति। गकारवदिति भावः। त-
त्सामर्थ्येन। सूत्रत्रयसामर्थ्येनेत्यर्थः। युक्तत्वादिति। अत एव तः सार्थकः गोत इति
तपरत्ववदविवक्षासाधकस्येहाभावात् दृष्टान्ते वैषम्यं, एवं चात्रार्थे तत्सामर्थ्य-
वत्तात्पर्यग्राहकः स इति तत्त्वम्। असम्भवीति। अत्रेति शेषः । शास्त्रकार्येति ।
यथा कालेभ्योभववदित्यनेन कालवाचिभ्यस्तत्र भव इत्यधिकारे यद्यच्छास्त्रं तद्दे-
वत्रार्थेतिदिश्यते तेन मासिकं प्रावृषेण्यमित्यादौ यथाविहितं ठञेण्यादि सिध्यति।
कार्यातिदेशे हि प्रकृतिप्रत्ययादीनां साङ्कर्यापत्तिः यथा च गोतोणित् तत्कार्यं
वृद्धिः प्राधान्येनातिदिश्यते। अपिः शास्त्रसमुच्चायकः। स्थानिकत्वाभावेनेति पाठः।
क्रोष्टेत्यादाविति भावः। असम्भवीति । सर्वत्रासम्भव्येवेत्यर्थः शब्दार्थयोर्नित्य-
सम्बन्धात्। अतिदेशवाक्ये वत्प्रकृत्यर्थनिष्ठधर्माणामतिदेशस्य ब्राह्मणवदिति लोके
स्थानिवदादेश इति शास्त्रे च दृष्टत्वेनार्थातिदेशस्योक्तसम्भवाभावाच्च । जात्या-
ख्यायामित्यादावपि कार्यातिदेश एवेति भावः। ननु स्त्रीपुंवच्चेत्यादावर्थातिदेशं
विना ऽगतिरिति न सर्वथाऽसम्भवित्वमतः प्रकृतेऽसम्भवमाह । तयोरिति। म-
त्वेत्यनेनोक्तरूपारुचिः सूचिता। तथा च सप्तविधत्वं वक्तुमुचितम्। अत एव, कार्यरू-
पनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः। व्यपदेशांश्च सप्तैतानतिदेशान् प्रचक्षत इत्य-
भियुक्तोक्तिः सङ्गच्छते। नन्वेवं सर्ववारणे हेत्वसङ्गतिरत आह। युक्तत्वेति। सा-
धारणयुक्तिमित्यर्थः। तेनापि वैयर्थ्यं प्राधान्यं चात्र सर्वप्रयोगनिष्पादकत्वादेव। ननु
प्रयोगसमवायिक्रोष्टारित्यादिरूपातिदेशो दुर्वचः। अनेकत्वात् उक्तरीत्या उदा-
त्तयणइतिस्वरानापत्तेश्च। अत आह। तच्चेति। रूपं चेत्यर्थः। एवमग्रेपि। तस्तूप-
त्वपमिति भावः। तृजन्तत्वबोधार्थं शास्त्रान्वेषणावश्यकत्वेन तस्यैवोपस्थितत्वात्-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्यासन्नत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। नन्वेवमपि स्वरासिद्धिस्तदवस्थैवात आह। अत इति तस्य ऋदुशनस्पदन्तत्वेपि पङ्कजादिवद्योगरूढिस्वीकारे बाधकाभावादिति भावः। विध्यर्थं न प्रादिग्रहणमिति तु तत्त्वम्। इदमिति। परत्वादपतृन्नित्यत्रत्यं परत्वमित्यर्थः। अग्निसं चेति। हेरमे इत्यत्र हल्ङ्याब्भ्यादिलोपतः परत्वेन सम्बुद्धिलोप इत्यत्रत्यपरत्वं चेत्यर्थः। भावेचेति। अनयोरपि विप्रतिषेध इत्यर्थः। अभीति। द्वयोः कार्ययोरन्यत्र सावकाशयोर्युगपत्प्राप्तयोर्युगपदसम्भवे विप्रतिषेध इति भाष्योक्तेरिति भावः। यद्देति प्रकारस्तत्रापि बोध्यः। सर्वथा मूलमयुक्तमिति गूढाकूतम्। एतेन तथा रत्नाकरदण्डाद्युक्तमपास्तम्। विशेषेति। प्रतिपदोक्तत्वेनेत्यर्थः। निरवकाशत्वाभावेपि पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकबलवत्वस्यास्य सत्वादिति भावः। निष्कर्षस्य दूषितत्वादाह। भाष्येति। अप्रयुक्ते इति। व्याख्यातमिदम्। प्रकृते तदाश्रयणे निर्मूलत्वशङ्कां निराचष्टे। साचष्ट्वदिति। तत्र हि नुमचिरेति वार्त्तिकव्याख्यावसरे नुड्रेफयोर्विप्रतिषेधो न वाच्यः। तेनेष्टासिद्धेः किं तर्हि नुड्विषये रप्रतिषेधो वाच्यः। इतरथा हि सर्वापवादो रः स यथैव गुणपूर्वसवर्णौ बाधते एवं नुटमपि बाधेतेत्युक्तम्। अत्र पक्षे येनेत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थ इति बोध्यम्। अचिर इत्यत्रत्यभाष्यविरोधं परिहरति। एवं चेति। तस्याः समूलत्वे चेत्यर्थः। प्रवृत्तमिति। अन्यथा तत्र पक्षे पुरस्तादपवादन्यायेन रादेशो जसि गुणं बाधेत न सर्वनामस्थानगुणमिति भावः। अभिमानेनेत्यरुचिः सूचिता समूलावश्यिकया तयैव सिद्धे वार्तिकं नावश्यकमिति तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति। गुणमिति। शब्दपरत्वेन रादेशप्राप्तिके चतसरीतिवार्त्तिके इवेति भावः। एतेनेत्यस्यार्थमाह। तृज्वदिति। उक्तोर्थः। अभ्युपेत्यापि तेनानिर्वाहमाह। सपर्यन्तेति। मौलविप्रतिषेधशब्दस्य न सामान्यपरत्वमित्याह। अचीति। एतेन भाष्येप्येवमेवेति सूचितम्। तदपेति। नुडपवादस्त्वेत्यर्थः। तेनैवेत्यादि। ज्ञापकेनैव नुटं संसाध्य विप्रतिषेधं दूषयित्वेत्यर्थः। इदं चेति। उक्तभाष्यादग्रे तत्र तस्मान्नुड्विषये रप्रतिषेधो वाच्यो न वाच्यः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न रादेशो नुटं बाधते इति यदयं नतिसृति नामिदीर्घत्वप्रतिषेधं शास्तीत्युक्तम्। घोदोऽत्र विचारः। तदंशे रांशे। उभयेति। नुमनुस्वारेत्यर्थः। अनुस्वारेति। तन्मात्रेत्यर्थः। नन्वेवमरुचिग्रस्तमतोक्तो निर्बीजोऽत आह। एवंचेति। उभयथाप्यूप्रत्ययान्तत्वेनामि पूर्वः प्रथमयोरिति विषये रूपभेदे चेत्यर्थः। यणा। इकोयणचीत्यनेन। इतिरविशेषे हेतुत्वसूचकः। सहेति। अस्येति शेषः। एकेति। एतेनात्र पक्षे भूशब्दस्य लाक्षणिकत्वान्न वार्त्तिकेन यणिस्तपास्तम्। भाष्ये पूर्वेति। अन्यथा वर्षाहन्कारपुनर्भ्वाभुव इत्येव पाठे परिभाषयेष्टसिद्धेरिति भावः। एतेनेत्यस्यार्थ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

माह। सूत्रेति । वर्षाभ्वश्चेति सूत्रं वर्षाभूपुनर्भवश्चेति वार्त्तिकम् तथा च तस्य वाचनिकत्वं न। अन्यथा तयोस्तेन विरोधापत्तिरिति भावः। मूले प्राचा प्रक्रियाकृता। पौत्रेण। प्रसादकृता। अन्यैः प्रकाशकृद्भिः। एवमग्रेपि बोध्यम्। मूले उदाहृतौ वर्षाभूशब्दं ससूत्रं संलिख्य दृग्भूशब्दं स तथापाठसहितवार्तिकं संलिख्यैवं काराभूरित्युक्तेरिति भावः। यत्तु खण्डनकृत्। दीर्घपाठेऽण्णन्तस्यैव यवंतस्यापि वार्त्तिके ग्रहणं पूर्वान्तत्वेनेति मूलं चिन्त्यमिति तत्खण्डयति। प्रकारेति । षष्ठीति । टावादौ चेत्यपि बोध्यम्। बन्धनेति। काराबन्धनेइति तत्र पाठादत एव काराबन्धनास्थानम् । कारागृहमिति यथेति प्रकाशकृता व्याख्यातं सच नित्यस्त्रीलिङ्गः। कारागृहमिति प्रयोगस्तु सकीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैरित्यादिवर्दिति भावः। अपिर्लिङ्गविशिष्टपरिभाषासमुच्चायकः। प्रसिद्धत्वस्य तुल्यत्वादाह । कस्येति । सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वादत एव दृक्कारित्यनाकरः पाठ इति प्रक्रिया दूषिता प्रकाशकृता । एतेनाङ्प्रश्लेषेण प्रक्रिया सुयोजिति कस्य चिदुक्तिरपास्तेति भावः । यथाश्रुतमूलोक्तार्थे गौरवमपाणिनीयत्वं चात एव कैयटेन पचान्तरमुक्तम् । तेन स्वोक्तपूर्वमतेऽरुचिः सूचितेत्यत आह। तदिति। तथा च फक्किकायां गोत इत्यवयवषष्ठीति सूचितम्। अपहायेत्यस्याविवचयित्वेत्यर्थः। मूले वाच्यमित्यस्य विवचणीयमित्यर्थ इति भावः। एतेन तथा रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तमपास्तम्। अत एव कैयटीयपूर्वमतं त्यक्त्वोत्तरमतं व्याचष्टे। तपरेति।प्रागन्योकारान्तासत्वधिया गो इत्युक्तावपि न ह्याचार्या इति न्यायेन तस्यानिवर्त्यत्वात्तत उपस्थितयोशब्दसंग्रहाय तकार इति स तदविवचायां मानमिति सम्प्लुतानुकरणवारणेन सर्वतत्कालग्रहणेन वा तावतैव वा सचरितार्थः । अन्यथा वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। प्रकाशोपीत्थमेव। मंगलार्थं गकारोच्चारणमिति तु मान्याः। अत एव चित्रगुरित्यादौ न दोषः।अन्यथाङ्काकारे तदन्तविधिसत्वेन स्थानिवत्वेन गोन्तत्वाद्दोषः स्यादेव। मम त्वनोकारांतत्वादल्विधावस्थानिवत्वाच्च न दोषः । वस्तुतोऽत्र सूत्रे भाष्ये तपरत्वं प्रत्याख्यातं गोः पूर्वत्वणित्वेति निषेधाच्चित्रगुरित्यादौ न दोषः । हे चित्रगो इत्यादौ तु लाचणिकत्वान्नेति स्पष्टञ्च चोः सर्वनामस्थाने णित्वं वाच्यमित्योतोमित्यत्र भाष्ये उक्तमिति बोध्यम्। अन्यतराभावेऽन्यतरस्य स्थितिरित्यर्थाभावबोधनार्थमुभयोरुल्लेख इति मान्यास्तन्न सार्वत्रिकं किन्तु प्रकृताभिप्रायमिति सूचयन्नाह। चो हेताविति । यतः शास्त्रान्तरेण विषयस्य व्याप्तत्वात् । क्वजन्तस्येतीति। उपक्रमभाष्यात्तथैव लाभादिति भावः । अचरतोपि तथैव लभ्यत इत्याह। राइति। यकारादिरिति। स चोपक्रमानुरोधेन क्वजेव।एवमग्रे पि।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

एतेन राय्याश्रामित्यादौ यणि व्यपदेशिवद्भावेन यादिप्रत्ययान्तत्वस्य यादिप्रत्यय-परत्वस्य च सत्वाच्छान्दसत्वापत्तिरुभयथापीत्यपास्तमिति भावः । पाठ इति । भाष्ये इति भावः । एतेन रायिरित्ययुक्तम् । क्यजन्तरैशब्दादिक्यप्यात्वस्य दौर्ल-भ्यात् । हलादिविभक्तिपरत्वाद्रैशब्दात्विकदुर्लभ इत्यपास्तम् । विग्रहेति । लौकिके विग्रहेत्यर्थः । विग्रहस्य छन्दस्त्वमप्युपेत्याप्याह । अतएवेति । केवलस्याछान्दस-त्वादेवेत्यर्थः । प्रागप्येवं बोध्यम् । बीजं स्पष्टमेवेति । कोशविरोधः । नहि तत्र वैदिकानामन्वाख्यानम् । किञ्च क्यजन्तोपक्रमभाष्यविरोधः भाष्येपीत्यस्य वैय-र्थ्यापत्तिश्च । उक्तभाष्यद्वयस्यप्रयोगासङ्गतिश्चेति भावः ॥

इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

यत्तु खण्डनकृत् । परिभाषया प्रातिपदिकत्वात्स्वादय इति चिन्त्यम् । तया तत्वाभावात् । नच तया स्वादय इत्यन्वयः प्रातिपदिकत्वादित्यस्यान-न्वयात् । पूर्वान्तवत्त्वाश्रयेन तत्वोक्तौ तु परिभाषोक्त्यानर्थक्यात् । उभयोर्हेतु-त्वोक्तौ तु समुच्चयार्थकचानुक्तेर्न्यूनता । न चाप्रातिपदिकत्वात्तया ते इत्यन्वयः । अप्रत्यय इति पर्युदासाङ्गीकारेण पूर्वान्तवत्वेन च तत्वात् । निषेधेपि तत एव तस्य सत्वादेवं चाप्रातिपदिकत्वरूपहेतुः स्वरूपासिद्धः प्रातिपदिकग्रहणे स्त्रीप्रत्यय-विशिष्टस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थेनात्र तेनाबन्तस्यापि ग्रहणात्तस्याः प्रवृत्तावप्याब-न्तत्वादिति हेतुरुचित इति तत्खण्डयति । तयेति । विशिष्टे लिङ्गबोधक-प्रत्ययविशिष्टे । बोधनेनातिदेशेन । ध्वनितमिति । व्याख्यातमेतन्ङ्याप्प्रा-तिपदिकादित्यत्र । एतेन तया ते इति दंड्युक्तं पूर्वान्तत्वेन प्रातिपदि-कत्वात्तया वा ते इतिरत्नाकरोक्तं तया ते इत्युक्त्वा मूले तत्त्वात्ते इत्युक्तं तदद्वर्थम् । व्याख्यापि चिन्त्या । तद्व्याप्यधर्माणामिति गुरुव्याख्याने फलाभावात् । तस्या यथा कथंचित्प्रातिपदिकग्रहणे प्रमाणाभावात् तद्वैयर्थ्यानुद्धाराच्च । न च बहु-व्रीहेरित्यत्रत्यं भाष्यं मानम् । तत्रैतस्यार्थस्यासंस्पर्शात् । समासान्तेषु तदप्रवृ-त्तेश्च । मूलयोजनाग्रहे तु तस्यान्ते ते विहितास्ते ङ्याबन्तादपि भवन्तीत्यर्थ इति मन्दोक्तं चापास्तम् । एवं चैवं दुर्गादय इति परममूलेन हलन्तप्रकृतिकटाबन्ता अप्युक्ताः स्वादयस्तूपनिबद्ध एव । तथाचाद्यो हेतुर्वाचा स्त्रीइत्याद्याश्रयेन । द्वितीयो रमाद्याश्रयेन । एतेनोभयोर्हेतुत्वेचानुक्त्या न्यूनतेति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । सनङ्केते तु एकादेशरहितविषयतया एकादेशेपि कार्यकालाश्रयेन वा अन्यो व्याख्येय इति क्लिष्टमान्योक्तिरपि नादर्त्तव्येति भावः । वार्त्तिकमतस्य दूषितत्वादन्यत्र सावका-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

शयोरिति भाष्योक्तेश्चाह ।अभीति। विरोध इति । तेन न्यायेनेष्टस्थले ऽपवादत्वा-
द्बाधस्यैव प्रतिपादनादिति भावः । निरवकाशत्वे सत्येव तस्य बाधकत्वादाह ।
अत्रेति।अस्य परत्वस्याभाङ्गत्वयोजने प्रागुक्ते इति स्मारयितुं शब्दांतरेण किञ्चि-
दाह । योगेति । अत एव तत्र एव हेतोः सन्न्यायय इति प्रकाशः सङ्गच्छते। अव-
यवसाचोपकारत्वं त्वनाशङ्क्यनेव याडादीनामिष्टदेशानापत्तेः। वृद्धेरन्यथासिद्धत्रा
फलाभावाच्च । अत आह । समुदायेति । फलाभावे गौरवेपि चेष्टानुरोधेन तथा-
ङ्गीकारादिति भावः । समा ध्याभासं निराचष्टे । न चेति । ज्ञापोति । तद्वि-
शिष्टस्यैवार्थवत्ताया न्याय्यत्वात् । भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्चेति भावः । तदाशयः । प्र-
क्रियाशयः, प्रकाशाद्युक्तकल्पः । ननु मूले समुदायानुबन्धत्वेनेत्यस्य तन्मात्रानुब-
न्धत्वेनेत्यर्थः । तथासति नायं दोषः उक्तरीत्या तेन तन्मतस्यैवानङ्गीकारादिति
यथाश्रुतमूलानुपपत्तिमुद्धरन् तदाशय इति सूचितामरुचिं तत्र प्रकटयन्नाह ।
अयमिति । यद्यपि भाष्ये सर्वेष्वेव सानुबन्धग्रहणेष्वित्युक्तं तथापि तत्रत्कृताभि-
प्रायम् । शब्दमात्रग्रहणेपि स्वरूपमित्यनेन रूपाश्रयणादित्याशयेनाह । निर्देशे-
ष्विति । आदिना निष्ठासंज्ञासूत्रसंग्रहः । तावतापि तदिष्टसिद्धेराह उपेति । अ-
व्यवहिततदुत्तरकाले इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । तेषां अनुबन्धानाम् ।
तद्गुणेति बहुव्रीहिः ।टकेति। इत्संज्ञकटोपलक्षितेत्यर्थः । अर्थः, आटश्चेत्यादेः ।
तावतापि स्वेष्टासिद्धेराह । पाणिनेश्चेति । तत्र तत्र । याट्स्याडादौ केनेत्यस्य
टादिनेति शेषः । प्राधान्यादिति भावः । तदुपेति । अत एव वव्रश्चिमहे इत्यादौ
महिङो ङित्वमाश्रित्य न सम्प्रसारणमिति भावः । कस्य । आएनद्या इत्यत्रत्यस्य।
षत्तेति । सर्वनामसंज्ञानिरपेक्षत्वेनैवं च याडित्यस्य चेनानुवृत्तत्वा सप्तम्या विभ-
क्तिविपरिणामेपि तेन संनियोगशिष्टत्वम् । एतेन तदनुवर्त्य सप्तम्या विपरिणमय्ये
तत्र परस्तत्संनियोगिनासुङिति खण्डनकृत्कृतप्रकाशाशयवर्णनमपास्तमिति भा-
वः। यत्तु, खण्डनकृत् । मूलं चिन्त्यं पराद्यवत्वेनैकादेशस्य प्रत्ययत्वात्तदादेशस्यासुङ-
त्वेन तदवयवत्वात् षत्वेन रूपसिद्धेः । न च सर्वनामत्वं पूर्वान्तवत्वेनेत्युभयत
आश्रयणम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्कार्यसम्भवात् । एकत्र तदनाश्रयणाच्च।
न चैवमप्यसेरिति सान्तनिषेधादुत्वमेव न। मान्था अप्येवम् । अत एवामुयङित्यादि
सिद्धिरिति वाच्यम् । तृतीयव्याख्याश्रयणात् । एवं च प्रकाशो युक्त इति तत्ख-
ण्डयितुमाह । इत्याद्येवेत्यादिना । तामुपपादयति । पूर्वमित्यादिना । मुत्वस्या-
सिद्धत्वात्तथा चादस्ये इत्येव स्यादिति भावः । कार्यासिद्धत्वमते नमुने इति योग-
विभागमते वा आह । पूर्वमिति।तथाचासुङेव न स्यादसर्वनामत्वादारूपाभावाच्चेति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भावः । तुनारुचिः सूचिता द्वयोरपि मतयोरसिद्धान्तत्वरूपा । एवद्योत्यार्थमाह। एवश्चेति। एवघटितव्याख्याने चेत्यर्थः। रूपद्वयम्। अदस्यै अमुष्यै इत्येवं दादिद्वयाभावात्तृतीयरूपस्याप्रसङ्ग एव । बहिरङ्गपरिभाषा सर्वथा त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तत इति मुत्वे ऽसुङोसिद्धत्वेनेष्टस्यैवोभयथा सिद्धिरिति दुर्वचनमिति भावः । अःसेर्यस्येति व्याख्याने षत्वोपपत्तिमाह । मुत्वेति। स्थानिव्यापत्वंच परादिवत्वेन संस्थानिकाकारवत्वं तु टाबुत्पत्तेः प्राक्कालिकमिति भावः । षत्वेति । सस्येत्यादि । एवं चेति । अमुष्ये इति सिद्धौ चेत्यर्थः । तन्नादसोरिति सूत्रे ग्रहणमपीत्यपिरमुमुयङित्यादिलक्ष्यानुरोधादिसमुच्चायकः । एवं च ह्रस्वग्रहणमप्यावश्यकमिति बोध्यम् । एतेनान्त्यपक्षोपष्टम्भेन तादृङ्न्यासाङ्गीकारान्मूलमयुक्तमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । संज्ञाकृतेति । कृतितुग्ग्रहणादिति भावः । नित्यत्वादिति । पाठस्तु लक्षणान्तरप्राप्तत्वादप्राप्तत्वाद्वा न तत्वमिति भावः । उभयोरिति । चानुकृष्टं नोत्तरत्रेति तु अनित्यं लुटिचक्लृप इत्यत्रत्येन सर्वानुवृत्यर्थः कचप्रत्याख्यानपरभाष्येण कुलिजाल्लुक्खौचेत्यत्रत्यभाष्येण च विरुद्धं चेति भावः । अपिः सूत्रेणेत्यग्रे योज्यः। मिथः समुच्चायको वा सिद्धांतमुच्चायको वा ; ननु विभाषा द्वितीयेति सूत्रप्रत्याख्याने द्वितीयायै इति सिद्धमेवात आह । आदीति । तेनामुष्यै इति प्रागुक्तदोषसंग्रहः । तथाचोभयविधानमशक्यमिति भावः । ननु सत्यपि सम्भवे इतिन्यायविरोधान्न नित्यत्वेन तत्वमत आह । कि ञ्चेति । ननु विषयभेदेन येन नेतिन्यायानवताराल्कथन्तत्वमत आह । अचिरेति । प्रतिपादितमनुपदमिदं सर्वम् । तस्मात्। भाष्यप्रामाण्यात् । तेन निषेधेन विषयभेदे ऽपवादत्वाभाव एव बोध्य इति तु न विन्मतोर्लुका टिलोपमात्रस्य बाधानापत्तेरिति भावः । रत्नाकरोक्तिं खण्डयति । यद्यपीति । न चैवं ङितो याट् प्रसङ्गः परत्वान्नित्यत्वाच्चास्यङि कृते आरूपस्यापोऽभावेन तदप्रसङ्गात् । एवं च ह्रस्वस्येति सुत्यज्यमिति भावः । रीत्येति । प्रतिपादितमधस्तात्तत्रैव। अन्तस्योदात्तत्वे इति । एकादेश उदात्तेनेत्युदात्तस्थानिनो जायमानस्यास्यङ आन्तरतम्यादुभयत्रोदात्तत्वप्राप्तावप्येकपदे वचनं विनोदात्तद्वयाभावाच्छेषनिघातेनान्यतरस्योदात्तत्वे विनिगमनाविरहात्कदाचिदाद्युदात्तत्वे नेष्टसिद्धावप्यन्तोदात्तत्वे ऽनिष्टमित्यर्थः । विभक्तेः । तदादेशस्य,एकादेशस्य। उच्चारणार्थो ऽकार इत्यादिपूर्वग्रन्थविरोधं निराचष्टे। उच्चेति। अत एव सम्भाव्येत इत्युक्तं नतु निश्चीयेतेति । एवं च तद्यथाश्रुतसूत्राशयवर्णनमात्रं नतु चोदक्षममिति भावः । यत्तु रत्नाकरकृत्। अत्र पत्रे यामटतोति याट्। तत आमि याटामित्यत्रातिव्याप्तिः । अर्थवत्परिभाषया तस्यैव

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ग्रहणौचित्यञ्च । किञ्चामीत्यस्योत्तरार्थस्य प्रकरणात् ङेराम्येव स्फुट् स्यान्न ङेप्रभृतिषु अन्यथा नेस्त्रय इत्यादौ तदलाभ इति खण्डनकृदुक्तिरिति । तन्न । युक्तिसिद्धार्थवत्परिभाषापेक्षया ज्ञापकोपष्टम्भस्य प्रतिपदोक्तन्यायस्य कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य च प्राबल्येनाद्यदोषाभावात्। एतेन विपरीततदुक्तिरपि परास्ता।अन्त्यदोषमुद्धरति । नेस्त्रय इति । एतेनामीति । सूत्रं ङसङस्योरित्यन्तैकसूत्रानन्तरं बोध्यम् । आनुपूर्व्या मत्तात्पर्यात् । एवं च मण्डूकप्लुतिर्नेति मान्योक्तिर्मूलाचरानतुगुणेति सूचितम् । ननु पूर्वोत्तराशब्दयोर्दिगादिवृत्तित्वेन द्रव्यवाचकत्वाविशेषात्पूर्वनिपातानियमेन वैपरीत्यापत्तिरयुक्तात आह । अयं भाव इति । तत्रादौ सिद्धान्तमाह । वाक्ये इति । अस्य यद्यपीत्यादिः । तथा चोद्देश्यस्यार्थप्राधान्येन विधेयस्य पूर्वात्वस्य विशेषणत्वात्पूर्वाशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिः । न च समासेपि तत्प्रतीत्योद्देश्यस्य प्राथम्येन विनिगमनाविरहस्तदवस्थ इति वाच्यम् । सप्तदशारत्निर्लोहितोष्णीषा इत्यादौ व्यभिचारात् । अत एवोद्देश्यलक्षणे आदिपदोल्लेखः। इदं च प्राप्तत्वादेव गमकम् । अत एव तस्या भ्रमाधिष्ठानत्वेन पूर्वप्रयोगस्य युक्तत्वमिति मान्योक्तिरप्ययुक्तेति भावः । विधेयत्वमिति । द्वन्द्वोत्तरत्वप्रत्ययः यथासंख्येनान्वयः । अन्यतरस्य लक्षणां विना सामानाधिकरण्याभावात् । बहुव्रीह्यनुपपत्तेराह । योत्तरात्वेति । विशेष्यशब्दो विशेष्यविहनः न तु विशेषणप्रधानादिवदजहल्लिङ्गः। अत एव राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इति षष्ठी शेषइति सूत्रे कथनेर्विशिविशेष्य इति शदेः शित इत्यत्र च भाष्यं स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैरित्यमरस्य सङ्गच्छते । विशेष्यं धात्वर्थं इति प्रयोगस्तु शक्यं स्तुदुपहन्तुमिति वत् । तत्रेत्यस्य तथापीत्यादिः । समासे इत्यर्थः । अन्यथा तदनुपपत्तिरुक्तैवेति भावः ।गुणेति। गुणोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वेत्यर्थः।ज्ञानस्य विशेषणत्वादेवं च विशेषणत्वात्सप्तमीविशेषण इत्यस्य प्राप्तिः । तत्र हि सप्तम्यन्तान्योत्तरपदार्थविशेषणस्य विशेषणत्वादेवं च विशेषणत्वात्सप्तमी विशेषणइत्यस्य प्राप्तिः। तत्र हि सप्तम्यन्तान्योत्तरपदार्थविशेषणस्य विषयताविशेषरूपविशेषणत्वविशिष्टस्य ग्रहणमिति भावः । विनिगमकाभावादाह । उत्तरस्यामिति । प्रसिद्धोत्तरस्यामित्यर्थः । विशेष्यत्वन्त्विति । एकैकवर्णवर्त्तित्वाद्वाच इति परःसंनिकर्ष इति भाष्यप्रयोगवत्साधुरयं प्रयोगः । एवं विशेष्यपर्यन्तमित्यपि प्रयोगः । पूर्वनीति । विशेष्यतासमानाधिकरणैव विधेयतेति नियमस्तूक्तरीत्या नेति भावः । एतेन रजतशुक्तिक इत्येव प्रयोग इति विपरीतमान्योक्तिरयुक्तेति सूचितम् । न विधाविति । जैमिनीयन्यायोयम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां यदनुरोधेन

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यदर्थे तात्पर्यग्रहस्तत्रैवान्यार्थत्वकल्पने प्रकरणविचारासङ्गतिर्विधायकत्वभङ्गश्च तन्मूलम् । यच्छब्देति । यद्वा यद्यपि समासेपि तत्प्रतीतिरस्त्येव तथापि स्फुटतरत्वादाह । वाक्यइति । अत एवाह । योत्तरेति । इत्यर्थादित्यन्तं व्याख्यानं प्राग्वत् । तत्र तत्प्रतीतौ सत्याम् । वाक्ये इति शेषः । भाष्ये इति । अन्तरं बहिर्योगोपेति सूत्रे इति भावः ।एतेन सूत्रासिद्धस्योपसंख्यानेन पूरणेपि तेन तत्खण्डनमयुक्तम् । तस्य प्राधान्यत्वादिति प्रकाशोक्तमपास्तम् । साहचर्यमग्रहणे हेतुः । सहायेति । विपराभ्यांजेरित्यत्रास्य गोर्द्वितीयेनार्थे इत्यत्र सुखनासिकेति सूत्रे सुखद्वितीया वा नासिकेत्यत्र चानेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे असिद्वितीयोनुससारपाण्डवं सङ्कर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धतामित्यत्रोद्योगे कौरवान्प्रति दूतकृष्णवाक्ये मद्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमर्हतीत्यादौ च प्रसिद्धः स तथेति भावः । विशेषत्वंस्त्रीत्वे हेतुः । अनभिधानादिति । अत्र प्रत्याख्यानपरभाष्यं मानम् । अत एव स्पष्टं चेदमित्युक्तं प्राक् ।एतेन अनभिधानादस्त्रीत्वेन ।तत्र। अनन्ते । पतीति । अनो ऽभावेपि टाबेकादेशेन सर्वत्र लाक्षणिकत्वादिति भावः । रूपद्वयमिति । अन्तदभावाभ्यामिति भावः । नित्यत्वेति । मूलमते प्राग्दिश इत्यतः प्रागतदधिकारादिति भावः । स्वमतेनाह । आद्युदेति । अनन्तस्येत्यर्थः । अत्र । अरुवार्थेति सूत्रे । अर्हते पुत्राय मातुरिति शाब्दोर्थः । तादर्थ्ये चतुर्थी । यद्वाप्रयुज्य मानस्येति शेषपूरणेन क्रियार्थोपपदेति चतुर्थ्या अर्हन्तपुत्रमभिधातुं प्रयुज्य मानस्य मातुरिति शाब्दोर्थः । तत्फलितमाह । अर्हं स्तमिति । तदभिधानं च बहुव्रीहावेव सम्भवति यः पुत्रः श्लाघ्यगुणवत्त्वात्कुलसम्भूतया मात्रा व्यपदेशमर्हतीति यावत् । अत एवार्हःप्रशंसायामिति विहितशतृसिद्धेर्महते इति सफलम् । अत एव पितुरज्ञाने मात्रा व्यपदेशे सति न भाष्ये बहुवचनमर्थगतं पूजाद्योतकमिति तात्पर्यम् । समासः । अर्थशब्देन अर्हत्वञ्चेति । शत्रंतात् त्वः । मेवेति प्रत्यासत्तेः अत एव जननीवाच्ये वात्रस गृह्यते इति भावः । येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादतेति कैयटप्रकाशाद्युक्तमयुक्तम् । कपः प्रक्रियावाक्यावयवत्वेनान्तरङ्गतया नाप्राप्ते तस्मिन्नारम्भात् । तद्ध्वनयन्नाह । यदीदमिति । यदि कप् स्यात्तर्हि वार्त्तिकं व्यर्थमेव स्यात् । अतः सर्वथा अनवकाशत्वात्तद्बाधः । तत एव व्यवधानेपि प्रवृत्तिस्तु न । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । एतेनैकशेषवदपवादतेत्यपास्तम् । वैपरीत्यस्यात्र सत्वात् । अत एव विभाषादिक्समास इति सूत्रस्थं प्रकाशखण्डकं मूलं युक्तमिति तदनुयायिरत्नाकरोक्तिस्तत्समर्थिका तस्यालौकिकवाक्यविषयत्वेपि समासे एव फलवत्वादिति खण्डनकृदुक्तिश्च चिन्त्येति बोध्यम् । यत्तु खण्डनकृत् याडाप इत्यादावङ्गाधिकारात्तस्य प्रत्ययग्रहणइतिलब्धाबन्तादित्येतद्विशेषणत्वादङ्गसंज्ञकादाबन्तादित्यर्थे सति सौ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्रत्यये तदादिनियमनिषेधात् प्राप्तोपि याट् न । लाक्षणिकत्वात् । गौणत्वात् । गुणभूतस्त्रीप्रत्यये तन्नियमाङ्गीकारादिति मूलोक्तरीत्या प्रकाशोक्तयोजनेन मूलं चिन्त्यमिति । तन्न । गौणलाक्षणिकोपसर्जनपदानां भिन्नार्थकत्वस्योक्तत्वात् । त्वद्ग्रन्थे प्रकाशे परिभाषायां च त्रयाणां पाठात् । किञ्च प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषयाऽऽबन्तग्रहे तेनाङ्गविशेषणादाबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थाद्दोषतादवस्थ्यात् । अङ्गस्य विशेष्यतैव ह्यनुपदं वक्ष्यमाणा तद्ध्वनयन्नन्यथा तदाशयमाह । नन्विति । तदाशयः । प्रकाशाशयः । यस्य रूपस्येति । प्रतिपादितं संज्ञाप्रकरणे इह खट्वायै इत्यादौ । तैरपीति । प्रकाशकृद्भिरपीत्यर्थः । अपिना मूलकृत्संग्रहः । मूलोक्ताचरादुक्तार्थस्य कथमप्यलाभः । पूर्वकक्षामूले । उक्ताग्रे ऊह्यमित्यर्थेप्यनौचित्यन्तत्सूचयितुमाह । अभिमान इति । अनेनारुचिः सूचिता । तयैवात्र न याट् । वर्णग्रहणेपि तत्प्रवृत्तेरिष्टत्वात् । अत एवाबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थाशयेनातिखट्वायेति सिद्धये प्रवृत्ते ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति वार्त्तिके श्रुताकारस्मृतानुबन्धाभ्यामाप्त्वेनाशङ्कां कृत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधायाकारप्रश्लेषेण तत्प्रत्याख्याने एतत्परिहारोपायान्तराकथनं भाष्ये । किञ्च । पदाङ्गाधिकारे इति वार्त्तिकेनाङ्गस्य विशेष्यताया एवौचित्यबोधनं, अन्यथोक्तवार्त्तिकस्य तत्प्रत्याख्यानायाकारप्रश्लेषस्य च वैयर्थ्यापत्तिः । किञ्चार्धखट्वायै इत्यादौ याडनापत्तिः । एवं च प्राचां सर्वेषामुक्तिमूलं परममूलं च चिन्त्यमिति । ननु यूस्त्र्याख्याविव्यत्र ह्रस्वग्रहणपक्षस्यापि भाष्ये उक्तत्वेनाप्राप्तिर्दुरुपपादेत्यत आह । अतएवेति । तत्रैव पक्षे शेषपदमकृत्वा परत्वात् घिसंज्ञया बाध इत्यर्थस्याप्युक्तत्वेन न दोष इत्यत्रान्वयः । नेत्युपलक्षणं तद्घटितसूत्रस्य । ननु दीर्घवाक्ये इयङुवङित्यादिनिहत्या तदंशे उभयविभाषात्वमेवास्त्वत आह । भावेति । तन्मात्रेत्यर्थः । उभयकल्पनात एककल्पने लाघवं वाक्ययोः साम्यं चेति भावः । अक्लृप्तकल्पनातः प्रतिप्रसवविधौ क्लृप्तकल्पनप्रयुक्तलाघवमपि बोध्यम् । एवेनोभयत्र विभाषात्वव्यवच्छेदः । यत्तु खण्डनकृत् । इहेत्यादिपर्यन्तमित्यन्तं मूलं चिन्त्यम् । अतिश्रियै ब्राह्मण्यै इति भाष्योदाहरणात्कैयटोक्तनित्यस्त्रीत्वस्येहविशेषणत्वायोगात् । अत एव सामान्यकैयटोक्तिः । व्युत्पत्त्या तु तस्य ह्रस्वयोरपि सम्भवदस्तीति इति तत्खण्डयति । इय्वादीति । आदिना अग्न्यादिपरिग्रहः । कैयटोक्तिः । स्त्रीविषयार्थमित्यादिव्याख्यावसरे इति भावः । उपक्रमेति । इय्वाद्यप्राप्तिरूप इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वोत्तरतन्त्रयोः प्राचीननिबन्धेषु अगत्या विकल्पो दृश्यते तथापि सर्वत्रोपक्रमप्राबल्यस्यैवोपक्रमपराक्रमे दीक्षितैर्व्यवस्थापितत्वादिति भावः । एतेन नित्यस्त्रीत्वाभावे ङितीत्यस्य

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

साफल्येन नित्यस्त्रीलिङ्गे ङित्सु अन्तरङ्गत्वान्निषेधापत्तिरित्यपास्तम् । नन्व-निष्टापत्त्या दीक्षितोक्तनियमादरो वैयाकरणैर्दुष्करोऽत आह ।यून्स्त्रेरति। उपक्रमे इति भावः ।अंत्येति। अत्रानुवृत्तेत्यर्थः ।निषेधेति। तत्र ह्रस्वग्रहणपक्षे ङितीति योगविभागे ङितिचेयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यूङे अस्त्रीवानदीसंज्ञौ न भवत इति तदुक्तेरर्थ त्यपि बोध्यम् । एवं च कटप्रुवे ब्राह्मण्यै इत्यत्र विकल्पो न लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वेन तत्त्वाभावादिति भावः । तत्र । अत्रानुवृत्ततदंशे इति भाव इत्याभ्यां सूचितारुचिस्तु शब्देन्दुशेखरे स्पष्टा तत एव बोद्धव्या। अत एव परममूलं सङ्गच्छते । मूलं तु प्रकाशानुरोधेन । तद्भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः कैयटस्तु साधारणः । उपसंहारानुरोधात् । कटप्रुवे इत्यादौ विकल्पो भवत्येव। स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रार्थस्त्र्याख्यावित्येतदत्रानुवृत्तंशब्दाधिकारात् । तच्च ङिदाच्चिस्याङ्गस्योभयत्रापि विशेषणमिति बोध्यम् । यौ नित्यमिति । वार्त्तिके विषयशब्दोनन्यभावे । तद्द्योतक एवकारो भाष्ये एवार्थ एव नित्यग्रहणेनान्वाख्यायते इति भावः । इदं च सर्वमाख्याग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते । ननु भाष्यविरोधाद्वृत्तिमतमयुक्तमत आह । पूर्वेति । अयं भावः । क्वचिन्तद्दृष्टास्य तदवयवस्य निषेधइत्यर्थेन परिहृतम् । तत्र न बहुव्रीहिः । कबापत्तेः । किन्तु प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थः।तथासति कैयटोक्तरीत्या नित्यस्त्रीत्वाभावेन भाष्या सङ्गतिरतोभिन्नक्रमतेति । व्याचष्टे इत्यस्य प्रकाशयतीत्यर्थः । स्वयमेव यौ स्त्रियमाचक्षाते इति फलितार्थस्तदाह । इष्वादीनामिति । आदिना पटुमृदुप्रध्यादिसंग्रहः ।शब्दार्थ एवेति। अत एव पटुरानीयतामित्युक्ते स्त्रियमानीय कृती भवति। व्यावर्त्याभाव इति । व्यावर्त्यत्वाभाव इत्यर्थः । न चास्याव्यावर्त्यत्वेपि अतिकौशांब्यादेस्तत्वम् । प्रथमलिङ्गमिति वार्त्तिकेन दुर्वारत्वात् । एतेन तस्य तत्वसंभवः । ग्रामण्यादेरपि । अत्र मते नित्यस्त्रीत्वेन व्यावर्त्यात्वाभावस्तदंशेपीत्यर्द्धजरतीयानौचित्यमिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । स इत्यनेनारुचिः सूचिता । सूत्रभाष्याक्षरैरीदृशनित्यस्त्रीत्वालाभः । भाष्योदाहरणे च बहुव्रीहेरकतुन । कटसाहचर्येण यस्य वृत्तेः प्राङ्नदीत्वं तदुत्तरपदके एव तत्प्रवृत्तेः । वीशब्दस्य तु तत्रादियङ्स्थानत्वेन निषेधात् तत्रत्यकैयटस्तु चिन्त्य एवेति । एकदेशानुवृत्तेरयुक्तत्वाद्भाष्ये ह्रस्ववाक्ये आख्याविति कण्ठत उक्तत्वाच्चाह । नित्यत्वेति । तथा चाख्याग्रहणमिति मूले बहुव्रीहिरर्थपर इति भावः।एतेन बहुव्रीहिः स्त्र्याख्याविति समूहपरः। तेन विशिष्टनिवृत्त्या महासंज्ञया स्त्रीत्वमात्रं लभ्यते नित्यस्त्रीत्वेन साहश्यस्याग्रहादिति मान्योक्तिरयुक्तेति सूचितम् । उक्तरीत्या योजयति ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

श्राख्येति । मूले बहुव्रीहिरिति भावः । निष्कृष्येत्यस्य व्याख्या पूर्वोक्तेति । द्विर्बद्धमिति न्यायेनापौनरुक्त्यमिति भावः । ङेरामिति । एतेन परत्वादौत्वेऽपि पुनःप्रसङ्गविज्ञानेन ङेरामित्येवसिद्धेरिदुद्भ्यामिति सूत्रमनावश्यकमिति प्राचा ध्वनितत्वादनुपन्यासः । प्रामादिक इति मूलं चिंत्यमिति खण्डनकृदुक्तमयुक्तम् । यत्र परस्मिन् कृते पूर्वप्रवृत्तौ परप्रवृत्तिवैफल्याभावस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेः । स्पष्टं चेदमच घेत्यत्र भाष्यकैयटोद्योतेषु।अतएवेदुद्भ्यामित्यत्र वार्त्तिकतत्खण्डकभाष्यकैयटादिग्रन्थाः सङ्गच्छन्त इति सूचितम् । यत्तु परिभाषावृत्तौ सीरदेवेनोक्तं यत्र पूर्वेण प्रवर्त्तमानेन परस्य बाधस्तत्र सकृद्गतिन्यायो यत्र विपरीतं तत्र पुनःप्रसङ्गेति केषांचिन्मतमयुक्तम् । अची इत्यत्र परत्वादौचद्विवचन इतीत्वे कृते नुमापत्तेरिति तन्न । तस्य छांदसत्वादित्याहुः । निर्णीतं चैतत्परिभाषेन्दुशेखर काशिकायाम् । ननु विशेषचिन्तायामपि जसि रादेश इति वार्त्तिकेन तिस्र इत्यस्य सिद्धिरत आह । इदमिति । लत्त्रमित्यर्थः । मूलं तु प्रकाशानुरोधेनेति भावः । आदिना प्रियचतस्त्रावित्यस्य संग्रहः । इति सूत्रे भाष्योक्तस्येत्यर्थः । इदं चेति । सामान्यचिन्ताश्रयणं चेत्यर्थः । आश्रयणेत्विति पाठः । प्रतिपादितं सर्वमनुपदमेव । नन्विति । अयम्भावः । विशेषचिन्तापक्षे येनेत्यस्य लक्षणेनेत्यर्थो यद्धर्मावच्छिन्नकार्येणेत्यर्थो वा आद्यएषामसन्देहेनाविषयेपि द्वितीये पररूपत्वावच्छिन्ने कार्ये प्राप्ते आरभ्यमाणाया वृद्धेस्तद्बाधकत्वे निर्णीते किं शास्त्रविहितस्येत्येवं तद्विशेषचिन्तायां तत्प्रसरोऽस्त्येवेति । चस्त्वर्थे । न केनेति । एतद्विषये सर्वत्र कस्याप्यप्राप्तेरेवं च कथं मध्येपवादन्यायसञ्चार इति भावः । व्यक्तिपक्षाभिप्रायेण समाधत्ते । किमिदमित्यादि । अत्र क्रमबोधने तात्पर्यात् । पूर्वनिपातव्यत्यय उभयत्र बोध्यः । व्यवस्थेति । तस्य अवस्थापेक्षिततयेत्यर्थः । उक्तवार्त्तिकस्य मूलत्वेन प्रकाशसौष्ठवे मूलं चिंत्यमिति खण्डनकृद्रत्नाकराद्युक्तदोषमुद्धरति । द्विर्बद्धमितिन्यायेन । जसीति । एतदितिप्रकृतेत्यर्थः । शङ्कायाः निस्सारत्वा दादौ नञनुल्लेखः । औचित्याच्चेति । अत एव भाष्ययोरेकवाक्यता भवति । अन्यथा विरोधो दुष्परिहरः । किञ्च । तावतापि प्रियतिस्रावित्यादेर्निर्वाहः । ततो विशेषचिन्ताङ्गीकारे जस्ग्रहणं ङि सर्वनामस्थानोपलक्षणमित्यन्ते क्लेशः । एवं चैवं सति विशेषचिन्तापक्षे उक्तक्लेशावश्यकत्वादुपलक्षणतेति खंडनकृद्रत्नाकराद्युक्तमपास्तमिति भावः । अस्मुतत्वादिति । एतेनाव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसङ्गाच्चेति रत्नाकरोक्तहेतुः परास्तः । साध्यसिद्धेः प्राक् तदनिर्णयादिति भावः । यद्यपि सूत्रमते स्त्रीनिष्ठसंख्यायां वर्त्तमानयोरित्यर्थस्तथापि प्रकाशे दूष्ये स्त्रियां वर्त्त-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मानयोस्तयोरिति तद्ग्रीत्यैवाह । स्त्रियांवर्त्तत एवेतीति । तथैव व्याचष्टे । जह-दिति । अपिरङ्गादिसमुच्चायकः । बहिरङ्गमिति । एवं चान्तरङ्गस्तगतपुंस्त्वा-दिप्रयुक्तमेव कार्यमिति भावः । अत एव पञ्चाजोत्यादावत्र पत्ते न टाबिति स्पष्टं कौस्तुभादौ । सर्वत्र । समासेऽसमासे च । अन्तरङ्गेति । अन्तरङ्गस्य स्त्रीत्वस्य क्वाप्यभावादित्यर्थः । एवं च सामर्थ्यात्तत्प्रवृत्त्यांतरङ्गकार्यभावः । स चातत्प्रवि-शिष्टो विनिगमकाभावात् । पञ्चाजीत्यत्र तु नैवं, एतेन तद्ग्रन्थविरुद्धमेतदित्य-पास्तमिति भावः । ननु पुंनपुंसकेति मूलमयुक्तम् । तदभावस्यादेशप्रवृत्तावनि-मित्तत्वादत आह । स्त्रियामिति । तत्र च । पुंसि क्लीबे चेत्यर्थः। तथा च तन्मा-त्रवृत्तिता प्रकाशोक्ता कथं सङ्गच्छतामिति मूलार्थो बोध्यः । दारा इत्यादौ पुंस्त्वेन स्त्रीत्वावच्छिन्नस्य भानात्तलिङ्गयोर्विरोध इति भावः। तुना। उक्तवैलक्ष-ण्यसूचकेन । उक्तार्थे । अचेदं वक्तव्यमित्यर्थे । अभाव इति । जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी । रूढिः समुदायशक्तिर्यत्रावयवार्थविरोधिनी तत्रैव सा रथन्तरशालिपर्णीगोरखरादाविति तदर्थः । तत्र पदद्वयस्य नैरर्थक्येपि रथकरणकतरणकर्त्तृत्वादिकस्याहार्यारोपेण प्रक्रियानिर्वाहो बोध्यः । मुनित्र-यासंमतत्वाद्वृत्त्युक्तयनाश्रयणेन तत्वं ग्रन्थसौष्ठवेपि वक्तव्यग्रन्थायुक्तत्वमेवेत्याह । किञ्चेति । स्वार्थाशब्दयोरिति पाठः । जहति स्वानि पदानि यमिति जहत्स्वः स्वः अर्थो यस्यां सेत्यर्थः । एवं तत्रापि बहुवचनं प्रयोगबहुत्वाभिप्रायम् । अयं भावः । पदानां तत्तद्विषयता विशिष्टे शक्तिरत एव बोधे विषयता नियमः । एवं च राजपदस्य राजत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित वि-शेष्यत्वावच्छिन्नं स्वार्थस्तत्र समासे विशेष्यत्वांशत्यागः एतावता जहत्स्वार्थत्वम् । अत्र च बीजं समुदायशक्तिरेवं चावयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टे कोप-स्थितिरिति पक्षमुक्त्वा पक्षान्तरं भाष्ये उक्तम् । अथ वा अन्वयाद्विशेषणं भव-तीति । तस्यायं भावः । सर्वथोपसर्जनपदे स्वार्थत्यागः वृत्तौ राजपदसंबन्धमा-त्रेण पुरुषपदमेव राजसम्बन्धिपुरुषबोधकं पुष्पाणामभावेपि आमोदान्वयमादाय चंपकपुट इत्यादिव्यवहारवद्राजपदार्थः पुरुषे विशेषणमित्यादिव्यवहार इति । एवं जहत्स्वार्थापदस्य जहत्युपसर्जनपदानि स्वार्थं यस्यां सेत्यर्थः उक्तो हे-लाराजादिभिः । अत एव च जहत्स्वार्थविकल्पे च सर्वार्थत्यागमिच्छता । बहुव्री-हिपदार्थस्य त्यागः सर्वत्र दर्शित इति हरिरिति । तत्रांत्ये । तयोः पक्षयोरन्त्ये पक्षे वृत्तेरिति । विग्रहस्येति शेषः । जहत्स्वार्थत्वाजहत्स्वार्थत्वशब्दयोः प्रागुक्ता-रीत्योपपत्तिर्बोध्या । एवं तु जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थशब्दयोरित्यपि पाठः सुयोजः ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

चाश्रयः । मूलकृतः । अशक्यत्वादिति । एवं च वस्तुतोनर्थकत्वेप्ययुक्तरीत्या तदापत्तिरिति भावः । अत्र वारणोपायमाह । यदीति । तुल्यमिति । प्रियत्रिरित्यादावुक्तं युक्तिद्वयकृतभेदाभाव इत्यर्थः । एवं च प्रकाशसौष्ठवे मूलमयुक्तमिति तात्पर्यम् । एतेन मुनित्रयानुक्तत्वाद्वचनमप्रमाणं तत्त्वे वा रूढिलक्षणाविषयं कुशलादिपदेष्विवेत्यरुचिबीजाभावः । किञ्च तत्रैव तदङ्गीकारे समर्थसूत्रभाष्यविरोधः । किञ्च रथन्तरादौ केनापि रूपेणानन्वये जहत्स्वार्थत्वं प्रकारत्वेनान्यान्वयित्वे जहत्स्वार्थत्वमिति भेदसत्त्वेन तुल्यत्वाभाव इति मन्दोक्तमपास्तम् । व्याख्यानरीत्या दोषलेशाभावादिति दिक् । ननु पञ्चत्रपुभ्यामित्यादौ परत्वान्नुमि तल्लोपस्य नलोपः सुप्स्वरेत्यसिद्धत्वेनानिगन्तत्वादिगन्तेति स्वरो न स्यादत आह । पंचेति । स्वरइत्यन्तेन पूर्वपदं संख्यारूपम् । तथाच तदुत्तरं स्वरोनित्यत्वं तूभयोः समं, अत एव पंचत्रपुणेत्यादौ स्वरसिद्धिरिति भावः । उत्तरपदावयवत्वमभ्युपेत्याप्याह । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमिकवेति । वारद्वितस्त्वपाठः । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वात् न्यूनत्वाच्चेत्यर्थः । अन्तरत्वान्नुमः पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तेश्चेति पाठस्तु सुयोज एव । अंत्ययुक्तिं द्रढयति । अकृतेति । तुना वस्तुतोसत्वं सूचितम् । नन्वेवमप्यतिराभ्यामित्यादौ नुमा व्यवधानाद्राय आत्वानापत्तिरत आह । अतीति । एवं च पूर्वपक्षो निस्सारः । नन्वाकारस्य ह्रस्वितया ह्रस्वौत्वेति विप्रतिषेधो ममाकूतमत आह । हध्याविति । ग्रहणमाशङ्कायां हेतुः । उक्तरीत्यैवाशङ्कायामाह । प्रियेति । अत्र वार्त्तिकशंकापि नेति शेषः । नन्वेवमपि शुचीनामित्यादौ परत्वान्नुमि नुट्नुमोर्वा इन्हन्निति नियमाद्दीर्घो न स्यादत आह । शुचीति । विप्रतिषेधेनेति नुटिततइति शेषः । सकृद्गतीति । यदिनुटिसति नुम् स्यात्तर्हि नुट्प्रवृत्तिरफलैव स्यन्नलोपेनैकनस्यवणात् । दीर्घसूत्रकरीत्या न लक्षणप्रतिपदोक्तन्यायसंचार इति भावः । अप्राप्तिरशंकायां हेतुः । नन्वेवमपि बहुभिः कुलैरित्यत्र नुमि नलोपेपि तस्यासिद्धत्वान्नान्तसंख्यावाचित्वेन षट्त्वात् षट्त्रीति स्वरापत्तिरत आह । बहुभिरिति । नुमीति नत्र तद्लोपे तदसिद्धत्वात् षट्त्वेपीत्यर्थः । तदभावेपीति । अज्ग्रहणसत्वे इति भावः । अन्तोदात्तेति । फिट्त्वादिति भावः । उत्तरार्थमिति । अज्ग्रहणमिति शेषः । तृतीयादिष्विति । सूत्रमित्यर्थः । युक्तत्वादिति । एवं हि स्वरितत्वं न प्रतिज्ञेयमिति लाघवं भवति । अन्यत्रेति । भाष्यकैयटोद्योतादावित्यर्थः । नन्वनित्यत्वेनानङपि स्यादत आह । तथैवेति । अचङि कार्यइति शेषः । ज्ञापकेनाप्यनित्यत्वस्यैव पर्यवसानात्समुच्चयाभावादाह । नित्यत्वे इति । केचित्तु बहुवचने झलीत्यत्र बहुवचनरूपज्ञापकसमुच्चायकः सः रामस्येत्यत्रानयैवेत्ववारणे व्यर्थं सत्सामान्यतो

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नित्यत्वे ज्ञापकमित्याहुः । तेन उपलक्षणतासूचकेन क्वचिद्दृष्टाविति निर्देशेन स्त्रियावित्यादौ तत्स्थितिसत्वात् अंगाधिकारे पाठादाह । आक्षेपादिति । बाधकेति । तेन प्रकृष्टा धोः प्रधीः प्रध्यै इत्यादौ न दोष इति भावः । निषेध इति । अत एवावयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङ्स्थाननिषेधो यण्स्थानेपि स्यात् । अवयवस्येयङ्स्थानत्वादाध्यै प्रध्यै सिद्धं लंगरूपग्रहणाद्यस्याङ्गस्येयुवौ भवतस्तस्यैवेदं ग्रहणं, न चैतस्यांगस्य तौ भवत इति भाष्यं संगच्छते । एवं च प्रकृष्टा धीर्यस्या यस्य वा प्रधीरित्यत्रावयवधीशब्दस्य नदीत्वमस्त्येवेति भावः । वाक्ये इति । रावणकृतसीतापहारे रामविलापोयमिति भावः । सीताया एवेति । सुभ्रु इत्यस्य सीतेत्यर्थे एव तात्पर्यादिति भावः । इदमपि । सामान्ये नपुंसकमपि । एतेन तथाप्रकाशरत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तम् । विनार्थनञा समासेनानुदात्तं पदमनेकमिति वाच्ये वर्जग्रहणेन ज्ञापनसम्भवादाह । इति तु भाष्येति । यत्तु सुभ्रु इति क्रियाविशेषणमिति तन्न । हे इत्यस्यानन्वयात् । धात्वर्थफलेनाभेदान्वययोग्यस्यैवद्वितीयान्तत्वक्लीबत्वाङ्गीकाराच्च । अन्यथा दंड्यादीनामपि तदापत्तौ सर्वोपप्लवः स्यात् । जयमंगलायां तु भ्रूशब्दादप्राणिजातेश्चेत्यूङि तदन्तेन समासउपसर्जनह्रस्वे कृतेपि स्वभावान्मनुष्यजातिवचनत्वेन पुनरूङुत इत्यूङि पूर्वान्तवत्वेन प्रातिपदिकत्वेसति संबुद्धौ ह्रस्वत्वमूङभावे तु दीर्घ इत्युक्तम् । इदं सर्वं विमानता सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे इति कुमारसम्भवेपि बोध्यम् । वस्तुतो हापितइति पितुः सम्बोधनम् । यद्वा विधिना त्वया हापितस्त्याजितः सलक्ष्मणः हे सुभ्रु त्वं क्वासीत्येवं बहु विलापेत्यर्थः । एवञ्च विरहपीडितत्वादनवधानतया तथोक्तावपि तस्या विरहपोषकत्वेन काव्यगुणत्वमिति परममूलोक्तिरेव उक्ता अनुकरणत्वान्नासाधुत्वमिति बोध्यम् ॥

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

वक्ष्यमाणरीत्या तत्रापि न दोषोऽत आह । एकेति । मूले लाघवादिति । पदच्छेदे मतइतिन्यासे च तत्वादित्यर्थः । एवं चेङ्ह्रस्वादित्यत्रवक्ष्यमाणभाष्याद्दतानाश्रयणे महल्लाघवमिति मान्याः । एतेन यथासन्निवेशे शब्दार्थयोरलाघवेन चिंत्ये मूलटीके इति मन्दोक्तमपास्तम् । रीतिमेवाह । झलिति । अन्यथा नैव कर्त्तव्ये तत्र तत्करणानर्थक्यापत्तिरिति भावः । तथा च पूर्ववाक्यस्य तेन क्वाचित्कत्वं ज्ञाप्यते तदाह । नचेति । व्यतिरिक्ते इति । अन्यथा यणः प्रतिषेध इति वचनेन फलभेदापत्तिरिति भावः । जातस्य इति शेषः । मूलं दूषयति । परे तु यदोति । अतिजरांसीति पाठः । प्राप्तयोः जरसोःकुण्डानीत्यादौ सावकाशयोः

पूर्वेति । अपूर्वाङ्गीक्रियमाणादिति, आदिः, पूर्वं जरसादेशंतः। लाघवात्पश्चांतरमाह । अधिकेति। व्यापकं यद्विभक्तित्वं तज्ज्ञानसापेक्षो यो जरसादेशस्तदपेक्षयेत्यर्थः। अमि तु व्याप्यधर्मज्ञानापेक्षेति भावः। कश्चित्तु अधिकविभक्त्यपेक्षयेति भावः। तत्राधिका व्यापिका विभक्तिर्यस्मिन्निमित्तत्वेन सोधिकविभक्तिर्जरस् तदपेक्षयेत्यर्थः। रीतिः पूर्ववत् । अंतरंगता वेति पाठः । एतेन विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमंतरंगमित्यपास्तमिति स्पष्टं परिभाषेंदुशेखरे । अन्यथा, मूलोक्तरीत्यंगीकारे । असंगतिरिति । तदा तस्यासर्वनामस्थानत्वात् मम तु जरसः प्राक् शीभावे तत्सङ्गतिः स्पष्टैव। अतएवटाङसीति सूत्रस्थकैयटसङ्गतिरिति भावः। अत्रापि द्वितीयैकवचनेपीत्यर्थः। प्रतिषेधादिनेति पाठः । अभाव एवेति । एवं चेनादीन्बाधित्वेत्यादिपरममूलस्यात्रत्यमूलस्य तदनुयायिरत्नाकरदंड्यादेश्चायुक्तत्वेपि प्रकाशः सर्वथा ऽयुक्त एवेति भावः । एवञ्च मूले प्रथमैकवचनेत्वेति तुरप्यर्थे एवञ्च भाष्यरीत्योभयैकवचनेऽतिजरमित्येव साध्विति तात्पर्यम् । ननूच्चारणार्थत्वे ह्रस्वाकारेत्यादिस्तन्मूलाभ्यां विरोधोत आह । नत्विति । एवं चोच्चारणार्थ इत्यस्यायमर्थो न तु सर्वथा ऽविवक्षित इति एवं च परिभाषासञ्चारो दुर्निवारः । किञ्च यादृशशब्दसन्निपातेन स्वमोरादेशस्तस्य विनाशेनादोषः। अत एव दाक्षिरित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातकृताङ्गसंज्ञानया ऽल्लोपनिमित्तं स्यादित्याशंक्य नित्यत्वेन कृन्मेजन्त इत्यत्र भाष्ये समाहितम् । अत एव कार्यस्य निमित्तं ययोः संनिपातस्तयोः सूत्रे उपादानमपेक्षितमित्याग्रहाभावः । एतेनोच्चारणार्थत्वस्य भवतैवोक्तत्वेन निमित्तस्याकारसन्निपातस्य दीर्घे सत्यविघातान्मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकदुक्तम् ह्रस्वाकारेति तद्वारणमयुक्तं नत्वित्यादि ग्रन्थविरोधादिति मन्दोक्तं चापास्तम् । अत एवामिति च्छेदे आह । तदतीति। मान्योक्तिः प्राचामनुसारिणीतिबोध्यम् । वस्तुतो ऽमिति छेदो युक्तो न तु मिति ज्ञानमित्यादौ सुपिश्चेति दीर्घापत्तेः । अत एव मत इति आन्मदति वा नासूत्रि । विधेयस्य पूर्वनिपातादार्थन्यासोऽयुक्त एवेति मन्दोक्तिस्तु शास्त्राज्ञानसूचिका अन्त्ये संज्ञापूर्वक इति अङ्गवृत्ते इति वा तत्कृततद्वारणमपि तथेति बोध्यम् । तथा दीर्घवारणे तु हेज्ञानेत्यादौ सम्बुद्धिलोपानापत्तिः म्निमित्तप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातस्य प्रत्ययलोपेन विनाशात् । स्थानिवद्भावेन तु न संनिपातः तस्याशास्त्रीयत्वात् । अत एवेङ्ह्रस्वादिति सूत्रे ज्ञानेत्यादौ मलोपाय कतरित्यादौ लोपाभावाय चाङ्गाक्षेपव्यधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्तये गुरुभूता अपि फलमुखित्वाददुष्टा आदृता भाष्ये न तु तदनित्यत्वं हृदि निधाय मिति चच्छेदः उक्तः । अनित्यत्वस्यागतिकगतित्वात् । दीर्घापत्तितादव-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्थ्याच्च । एवं च मिति पक्षे सुपि चेति दीर्घस्तु प्राप्नोति। तस्या अनित्यत्वादिति प्रकाशो दोषांशे युक्तो हेत्वंशे ऽयुक्तः । एतेन कष्टायेति ज्ञापककल्पितवाक्यं न यमात्रविषयमपि सुपिचेत्येतद्विषयं अन्यथा ऽसन्देहाल्लाघवाच्च मत इत्येवावक्ष्यत्। अत एवैङ्ह्रस्वादित्यत्र हल्पदानुवृत्तावादेः परस्येत्यलोपे सुपिचेतिदीर्घे कुंडमिति स्यादिति भाष्यं सङ्गच्छते इति प्रकाशाशयप्रकाशकखण्डनकृदुक्तं तथा रत्नाकरो-क्तंचापास्तम् । उक्तयुक्तेः तद्भाष्यस्य पूर्वपक्षत्वाच्च । यशब्दान्यस्थले तदनित्यत्वाश्र-यणे फलाभावाच्च । एवं च मूलं तदनुयायिदंड्याद्युक्तिश्च चिन्त्या । प्रागुक्तमान्यो-क्तिरपि तथेति बोध्यम् । धर्मस्य लिङ्गायोगादनुपस्थितेश्चाह । तद्गतेति । स्थानि-वत्वेन शीगतेत्यर्थः वस्तुत औङ्गतं यद्विभक्तित्वं तस्याश्रयणेन श्यादेशे आरोपे-णाक्षिप्तं यद्विभक्ताविति विशेष्यं तदपेक्षयेत्यर्थः । गौरादिपाठेन ङीष् एवं प्रकाशोपि युक्त इति भावः । अपिना द्वयोस्समबलता सूच्यते एतेन तया तस्यैव ग्रहणं शङ्क्यमिति रत्नाकरोक्तं लोकशास्त्रसिद्धत्वेन साहचर्यस्यैव प्राब-ल्यमिति मन्दोक्तं चापास्तम् । बीजानिरुक्तेः प्रत्युतानित्यत्वेन वैपरीत्याच्च । तस्या लौकिकत्वाज्ज्ञापकसिद्धत्वेन प्राबल्याच्च । तदनुक्तेति धर्मिग्राहकमा-नात् । अत एव तान्येकेत्यत्रैकश इति प्रयोगः तानीत्युपक्रमात् क्लीबा-देकशब्दात्तत्र शस् । एतेन क्लिष्टमान्योक्तिर्नादर्त्तव्येति सूचितं ययतारित्यत्र यथा नैवमत्रेति भावः । अनुरोधफलमाह । तेनेति । यथाश्रुतमूलमयुक्तं परेत्विति सिद्धान्तरीत्या योजयितुं हेतुमाह । संनिपातेति । जरसभावे हेतः विभक्तीति । पूर्वविप्रतिषेधादन्तरङ्गत्वाद्वेति भावः । एवं च प्राचोक्तवदजरसं पश्येत्यादि मूलं तदनुयायिरत्नाकरदंड्याद्युक्तं तन्मूलप्रकाशोक्तं च चिन्त्यमेव । तद्ध्वनयन्नाह । जराया इति । एवञ्च मूले तुरुक्तारुचिसूचक इति न दोष इति बोध्यम् । आशयं वक्तुं न्यूनतां परिहरति । ह्रस्वत्वेति । तत्र श्रीपा-येत्यत्र, अनुवर्त्तते अस्त्येवेत्यर्थः। येन ध्वनितं तदाह । गाधातोरिति । तत्रैकग्रहण-मिति। अष्टाध्याय्यामाकारनिमित्तं बहुव्रीहिणा योगविभाग इत्यर्थः।ग्रहणादिति अचःपरस्मिन्निति । तन्निष्ठपूर्वान्तत्वस्य सति दीर्घे ऽतिदेशादिति शेषः । अप्रहरिति । तथा च तद्व्यावृत्त्या चरितार्थं ह्रस्वमिति भाष्योक्तज्ञापकता तस्यानु-पपन्नेति भावः । तेन कैयटेन । पूर्वोक्तेति । अवर्णमिति प्रतीके ह्रस्वत्वेत्यादिनो-क्तोऽभिप्रायः कौस्तुभे उक्त इत्यर्थः । चादन्यस्यापि तत्रत्यस्य समुच्चयः।तच्चेत्थं दी-र्घांशे परं ज्ञापकात् सा बाध्यते।न चैवं लोपेपि तद्बाधोस्तुतदबाधेप्युपपत्तेरिति । वस्तुतो यादेशो लोपस्यानिमित्तमित्यर्थोऽयुक्तः परिभाषातोऽलाभात् । कि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सिद्धान्ते जातिपक्षे तपरसूत्रं व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति यादेशनिमित्तभूतसंनिपातस्य दोर्घेण निवर्त्तितत्वात्तस्याप्यनुवृत्तेरभावात्तदसंचार एव स्यादिति भाष्याद्युच्छेदोत आह । परेत्विति । लोपनिमित्तमिति पाठः । ननु परिभाषायास्तादृशो विधिस्तत्प्रवृत्त्युत्तरं विद्यमानतत् संनिपातस्य साक्षात्परम्परया वा विघातक शास्त्रान्तरस्यानिमित्तमित्यर्थेन मन्मतेपि प्रवृत्तिरस्त्येवात आह।प्रागिति। यः यादृशः । अयंभावः यादृशसंनिपातं हेतूकृत्याग्रिमकार्योपजीव्यकार्यं जातं तस्य किञ्चित्संनिपात विघातक त्वस्य सत्वे असत्वे वापि साक्षात्सर्वनिपातविघातकशास्त्रान्तरानिमित्तत्वमित्यर्थस्तस्याः यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् प्रत्यासत्तेश्च । एवं च यादेशहेतुं तमादाय दीर्घं तद्धेतुत्वमादाय लोपे तत्सञ्चारेपि न मूलोक्तरीत्या सञ्चारः।यादेशदीर्घाभ्यां सर्वथा तन्नाशेन लेशतोपि तस्यासत्वादिति। यत्तु अन्तरङ्गानपीति न्यायः सुपोधात्विति लुग्विषयः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति धर्मिग्राहकमानात् तथैव भाष्योदाहरणाच्च तद्राजसूत्रस्थकैयटाच्च। न च त्रपुजत्वित्यादौ सम्बोधने एङ्ह्रस्वादिति लोपे नित्यगुणापत्तेरभावाय तत्प्रवृत्तिरावश्यिकेति वाच्यम्।लुग्लोपयो प्रत्ययलक्षणतदभावकृतविरोधाद्यौगपद्यासम्भवेन परत्वाल्लुकि हे वारीत्यादेः पक्षेवारइत्यादेश्च सिद्धत्वादिति सर्वे प्रांचः।तन्न।अन्तरङ्गानपीति न्यायस्यापिनापरनित्ययोः समुच्चयेन लुकोपवादतुल्यतासूचनेन सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्बलवानित्यर्थस्य सर्वत्रान्तरङ्गत्वाद्यनपेक्षप्रवृत्तिकस्य विषयतया वासुदेवार्जुनाभ्यामिति ज्ञापितेन सर्वतोभ्यर्हितपूर्वत्वस्य प्राबल्येन मूलप्रयोगासङ्गतिं ध्वनयितुमाह।ह्रस्वनुमोरिति। अत एव लोपलुकोर्लुगवधारणादिति एङ्ह्रस्वादिति सूत्रे भाष्यवार्त्तिकप्रयोगः सङ्गच्छते । तत्वं त्वागमित्वव्यापकत्वादिना यथायथं बोध्यम् । धर्मादित्वं वा कल्प्यम् । विप्रतिषेधाविषयत्वात् । अत एवेङ्ह्रस्वात्रयासयोरित्यादि सूत्रस्याकरसङ्गतिः । आद्ये हेत्रपु इत्यादावनेन न्यायेन लोपं बाधित्वा लुग्भवतीत्युक्तम् । अन्येतरङ्गांश्च विधीन्सर्वोपि लुग्बाधते न सुब्लुगेवेत्युक्तम् । तद्ध्वनयन्नाह । अन्तरङ्गानपीति । एतेनोक्तरीत्या मूलं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । मूलप्योक्तिसम्भवमाह । अन्त्येति । तत्र भाष्ये । तु ना रुचिः सूचिता तदर्थाज्ञानरूपा तथाहि तत्र काकुः न वक्तव्यमित्यर्थः । हेतुस्तु प्रसिद्ध एवान्तरङ्गानपीति न्यायरूप इति तदाशयः । एवं च मूलं तदनुयायिरत्नाकरदंडादयश्च चिन्त्या इति बोध्यम् ।प्रकाशानुरोधेन तु तथोक्तम्। तं कुलमिति स्यादित्यलमुक्ता सर्वं विधिभ्य इति तु सुपोधात्वितिविषयं तस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन लुकात्वं बाध्यतइति वक्तव्यमिति तत्वम्। तुर्बलत्वसूचको त एव शेषपूरणम्।यत्तु तं कुलमित्यादिबोध्यमित्यन्त-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मनूद्य तत्र प्राक् सोऽस्मि एकादेशे चोभयत आश्रये न्तादिवत्वा भावादमुत्वा-
भावे तस्य स्थानिवत्वेन सुत्वाभावात्तत्वस्याप्रवृत्तेरयमेव तंकुलमिति वदतो मूल-
कृत आशय इति मन्दः । तन्न । परत्वादत्वकादेशयोरिव सत्वस्यापि प्राक्प्रवृत्तेः ।
एतेन प्रथमान्तत्यागे बीजाभाव इत्यपास्तम् । पुंसीति । अनेन सप्तम्यन्तादिति:
सूचितः स्थानिवद्भाववदित्यादाविवात्र न तथेति भावः । निषेध इति । फलित
इत्यर्थः । क्लीबत्वयुक्तार्थबोधकस्य पुंस्त्वयुक्तार्थबोधकरूपातिदेशे क्लीबत्वरूपार्थ-
निवृत्तेस्तत्प्रयुक्तसर्वकार्याप्रवृत्तेः । एतेन यथा पुंशब्दे तयोरभावो दृष्टस्तद्द्वारा यत्सा-
दृश्यं नपुंसकेप्यतिदिश्यतइति प्रकाशोक्तमपास्तम् । ननु प्रकृतत्वान्नुम एव
निषेधोत आह । अतिदेशेति । नेति वक्तव्ये पुंवदित्यतिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः । ला-
घवादाह । व्याप्तीति । प्रपञ्चितमत्रत्यमधस्तात् । नन्वेवमतिप्रसङ्गोत आह ।
नब्विषयेति । भिन्नेति । पाणिनिशान्तनवयोस्तत्वादिति भावः । ननु तत्वेपि पाणि-
निरन्यत्र तदङ्गीकारवत्तत्खण्डनवच्चात्रापि निषेधः स्यादेवात आह । विषयेति । कृ-
त्स्नान्तस्य स्त्रीविषयस्येत्यतो विषयपदानुवृत्तौ सत्यां पुनस्तत्पदोपादानसामर्थ्येना
तिदेशिकलिंगान्तरयोगेपि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराच्चेत्यर्थः । यद्वा क्लीबत्वं न विशेषणं त-
थाहि सति नप इत्येव वदेत् किन्तूपलक्षणं तत्र तात्पर्यग्राहकं विषयपदं तथा च सर्व-
नाम्नोवृत्तिमात्र इति तुल्यता नतु स्त्रीविषयावेव यौ नित्यमिति तुल्यता अत एव मद्य
माक्षिकमकरंदान्यतमवाचकस्योभयलिंगस्य मधुशब्दस्यभाष्यसंमतस्वरसिद्धिरिति
भावः । स्पष्टं चेदमीचद्विवचने इत्यत्र कैयटे ध्वनितं च तत्रैव भाष्ये । ननुमोभावेपि पर-
त्वान्नाभावेनेयङो बाध्यत्वापत्तिरेवात आह । कृत्स्नेति । अत एव प्रतिज्ञातार्थसिध्यान्यू-
नता । नभूसुधियोरिति निषेधाच्चेत्यपि बोध्यम् । ननु व्याप्तिन्यायेन पूर्वमतमेव युक्त-
मत आह । ईयस इति । हि भाष्ये पठितमिति । गोस्त्रियोरिति सूत्रे कैयटोक्तं तदर्थ-
माह । ईयस इति । तत्रैवेदं कृतमन्यथा पुंवद्भावप्रकरणे एव वदेत् । एतेन शि-
शीनुमोपि न । यद्यपि दीर्घवचनेन नेदं लभ्यं तथापि पुंवद्वचनेन लभ्यतएव । अत
एव तेन तत्प्रत्याख्यानं स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिस्तु न भाष्ये तथैवोदाहृतत्वात् । कृत्स्नो-
नेति कैयटोक्तेश्चेति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । तथासति तृतीयादिष्विति पुवद्भावप्र-
करणे एवं पठितुमौचित्यात् । स्त्रीप्रत्ययनिवृत्त्यभावाय भाष्योदाहृतिकैयटोक्त्य-
गीकारे तत एव तेषां सत्वस्यापि सिध्या पूर्वापरविरोधापत्तेश्चेति दिक् । एतेन
तथा प्रकाशोक्तमपास्तम् । विपरीतार्थसाधकमान्योक्तमर्थं निराचष्टे । ईयसन्ता-
दिति । दुर्वारत्वेति । तथाच तत्र पाठानर्थक्यं चेति भावः । तदर्थ इति । एतेन स्त्रीप्र-
त्ययस्यापि निवृत्तिः स्यादतिदेशेनेत्यपास्तम् । अत एवम नुशासनाभावात् वातप्रमिरि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वादावीकारश्रवणं यथा तथा तत्र स्त्रीप्रत्ययभूतस्यापीत्येवं वचनव्यक्त्येति भावः। षष्ठ्यंतादिति।एतेन गोस्त्रियोरिति प्राप्तो ह्रस्वः पुंवद्भावेन निवर्त्यतइति ततः प्राचीनकैयटे गोस्त्रियोरिति तस्याप्युपलक्षणमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। मूलशैथिल्यात्। एवं च प्रत्यासत्त्येति तत्र पाठेनोभयसाफल्याय तथार्थाङ्गीकारे च प्रकरणात्तच्छेषत्वरूपप्रत्यासत्त्येत्यर्थः। एतेन तन्न्यायाद्ग्रामिन्यायप्राबल्यमित्यपास्तम्। ननु वार्त्तिकार्थोऽस्तु तथा वृत्तिहरदत्तप्राकाशाद्युक्तितुल्यस्य परममूलोक्तस्य तु तदन्यस्याऽनारभ्याधीतस्योक्त एवार्थोऽत आह । तदेवेति। एवं चानुपूर्वीभेदो न त्वर्थभेदः। निर्मूलत्वादिति भावः। अत्र मूलादौ। एतेन गोस्त्रियोरित्यत्र निषेधो वाच्य इत्येवोक्तमिति हरदत्ताद्युक्तं चिन्त्यं भाष्ये तादृगपाठात्। कैयटेन पुंवदित्येव प्रतीकग्रहणादिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । पांचमिकपुंवद्वचनेन स्त्रीप्रत्ययानिवृत्तये वृत्तौ तत्र तथोक्तमित्येव तदुक्तेः। मान्यरत्नाकराद्युक्तसाधकं निराचष्टे। नचेति। तृतीयादिष्वित्यत्रत्यतद्वर्दिति भावः। वार्त्तिकेष्विति। सूत्रेषु तु तद्विचारार्थमिवोभयोः प्रवृत्तिरिति भावः। अत एवाह। अत्राहचीति। तेन तादृशभाष्येण अस्य उपक्रान्तपुंवद्वचनस्य निवृत्त्यर्थमपीति पाठः। तत् गोस्त्रियोरित्यत्रत्यं वचनम्। एवमग्रेपि। अस्य। ईयसश्चेत्यत्रत्यस्य। ननु दीर्घत्वविधेरपि ह्रस्वविशेषमनारभ्याधीतत्वात्सामान्यत्वमत एव रत्नाकरद्वृता तथैवोक्तयैवच्च त्वन्मतेपि तदसंगतिरेवात आह। दीर्घत्वंहीति। उपसर्जनेत्युक्तिसामर्थ्यादिति भावः। युक्त्यन्तमाह। सामान्यत इति। हिशार्थे ऽसंगतिपदोत्तरं योज्यः तथाच प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात् पुंवद्वचने प्रत्यासत्तिर्न अत एव तदुत्तरवार्त्तिके नपुंसकह्रस्वस्यापि निषेध इति समव्याहृत्तये समासनिवृत्त्यर्थमित्युक्तं अत एव च तत्र विग्रहे स इत्यादि प्रत्युक्तं शिश्रीलुङ्नुमादयस्तु भवन्त्येव प्रकरणानुरोधेनोपस्थितह्रस्वाभावस्यैव ग्रहणात्। भाष्यकैयटाभ्यान्तथालाभस्योक्तत्वाच्च। एवं च क्लीबे बहुश्रेयसीनीत्यादिरूपाणीति बोध्यम्। तदाह। दिगिति। तत्र तद्विरोधं ध्वनयितुं स्त्रीतृच्प्रक्रियामाह।अंगेति।यद्वा ननु नुम्नित्यः तृज्वद्भावस्तु नुमि कृते तेन व्यवधानादप्राप्त्या ऽनित्य इति तत एव नुम्सिध्या किं पूर्वविप्रतिषेधेनात आह। अंगेति। तदन्तग्रहणेन क्रोष्टुशब्दान्तपदेनेत्यर्थः। इदं च ग्रहणेपीत्यत्र कर्तृत्वेनान्वेति एवमर्थतेन प्राचोक्तरूपसम्भावनोक्ता । तदुक्तसमाधानाभासमाह। सूत्रे इति। तत्र क्रोष्टुरित्यत्र। इदं च मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वेति। अभावेपीति । अपिरनास्थायां एतेन परमक्रोष्टुशब्दे विशिष्टस्य तृज्वत्वापत्या सूत्रे इत्याद्यन्तं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम्। एवं च प्राचीनरीत्यैवायं ग्रन्थः। वस्तुतस्तदेव मुख्यं स-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

माधानमिति नात्र पक्षे सामर्थ्याश्रयणमिति बोध्यम् । एवं च तदन्ते नुमि कृतेपि अंगभक्तत्वात्तस्य तेन तद्विशिष्टग्रहणेन तत्र तृज्वत्वप्राप्त्या तस्यापि नित्यत्वं समानमिति परत्वात्तत्प्राप्तौ तदावश्यकतेति भावः । नन्वेवमपि व्यर्थ एव सः उक्तरीत्यैव पुनस्तदापत्तेरत आह । पूर्वेति । अत्रानयोः वार्त्तिके लक्ष्ये वा नुम् तृज्वत्वयोः । असम्भवेन । स्वस्वनिमित्तानन्तर्यविघातकत्वेन स्यादिति युक्तं चैतत् । अत एव वृत्तौ विभाषेति सूत्रे एवैतद्वचनोदाहृतिरिति खण्डनकृत् । मूले सर्वत्र चतुर्थ्यन्तपाठः तृतीयान्तेनाभावत्वस्यैव प्राबल्यात् । ननु पक्षे इत्यस्य न पुंवत्पक्षे इत्यर्थो बाधात् नापि तदभावपक्षे इत्यर्थः तत्र तृज्वत्वं विनापीत्यसंगतेरत आह । तृज्वत्वाभावेति । खण्डनकृदुक्तसाफल्यं विफलयति । नचेति । तदुक्तयुक्तिमपि निराचष्टे । पुनरिति । प्रियतिसृणामित्यादाविवेति भावः । वचनेति । पूर्वविप्रतिषेधवचनेत्यर्थः । नित्यत्वं तूभयोस्तुल्यमुक्तमेव । एतेन प्रियक्रोष्टृणि इति वारणाय पाक्षिकतृज्वत्वविषयकः पूर्वविप्रतिषेध इत्यस्य सुवचत्वेन तस्या वैयर्थ्यमन्यथा पुंवत्व इव तदभावेपि पाक्षिकतृज्वत्वेन तुर्यरूपं दुर्वारमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । भाष्येतेति । समाहारस्य नित्यक्लीबत्वादिति भावः । इत्येवेत्येवकारस्वारस्येन नित्यतृज्वत्वविषय एव स इति लभ्यते तदयुक्तं पूर्वत्र मात्रपदोक्त्या सर्वविषयत्वे स्पष्टत्वानुमानात् । अन्यथा तदानर्थक्यापत्तेश्चात आह । इत्यपीत्यादि । अंशस्येति । तद्रूपांशस्य तदवयवांशस्य चेत्यर्थः । अत एव भाष्ये कृशक्रोष्टुने इत्यस्योक्तत्वेपि मूले प्रियक्रोष्टुनेइत्याद्येवोक्तं एतेन प्रियक्रोष्टुने अरण्यायेति भाष्योदाहृतत्वादिति रभसाभिधानमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । वस्तुतो नेदं युक्तम् । तथोदाहरणे भगवतोऽज्ञानस्यैव मूलत्वापत्तेः । तच्चाद्य तेन तदुक्त्यैव निर्वाहादयुक्तमत आह दिगर्थइति । अभावकल्पनेति । अभाव इत्येव कल्पनेत्यर्थः । एवेनाज्ञाननिरासः । अत एव वार्त्तिकसाफल्यं कृशक्रोष्टुन इति व्यावृत्तिस्तु न फलं उक्तलाघवेन तस्यैवाप्राप्तेः सकृद्गतीत्यस्यान्यत्रेवात्रापि प्रवृत्त्या तदर्थमेव वार्त्तिकमित्यपि न कृशक्रोष्टुन इति तु तृज्वत्वाभावपक्षे साध्विति भावः । तदुपपादयति भाष्यकृताहीति । तत् । चतुर्थ्यन्तम् । अयं भावः । क्लीबे प्रियक्रोष्टे इति व्यावृत्तिवार्त्तिकफलं नान्यदित्यनुपदमेवोक्तं तच्च पुंवत्पक्षे दुर्वारमेवेति तत्सामर्थ्यात् क्लीबे तस्यानिष्टत्ववत् पक्षेनभिधानात्तदभाव एव वार्त्तिकसूत्रसंमत इति ध्वनयितुं तावत्पर्यन्तधावनं एवं च तद्रूपमयुक्तमेव मूलाद्युक्तम् । सर्वनामस्थाने तु पुंवत्वाप्राप्तौ न तथाप्रसंग एवं च लोके नपुंसके वा तृज्वत्वाभावे नभिधानादिति । अस्य वार्तिकस्य । न्याय्येति । प्रासादार्थमारोपितदीपस्य

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

रयोपकारकत्ववदिति भावः । उदाहृतेति । साभिप्रायमुदाहृतेत्यर्थः । इतीति। बोध्यमिति पाठः । स च न्याय इति । एतेनान्यत्र तथा नेति सूचितं यत्खण्डनकृता रामायावधिष्टसमाद्येत्यादौ सुप्त्वहन्तित्वानादिष्टा-दचःपूर्वत्वादीनामतिदेशो तएवेत्युक्तं त दपास्तम्। अत्र दोषाभावस्य प्रपञ्चि-तत्वात्। एतेन तस्याशास्त्रीयत्वादतिदेशो दुर्लभः। अत एव वर्येस्तासावि तिसं-गच्छते इति मान्योक्तिरपि तथेति सूचितम्। विकारेचेतीति । विकारेचेत्यस्ये-त्यर्थः। खण्डनकृतो मूलाज्ञानं ध्वनयितुमाह। प्रागिति । प्रकृते च भाषितपुंस्क-त्वमशास्त्रीयम्।ननु पुंवत्वेपि न ह्रस्वनिवृत्तिः जातनिवृत्तेः क्वाप्यदृष्टत्वात्। अत एव न धातुलोप इत्यत्रेक्पदाननुवृत्तौ नलोपे हतो हथ इत्यादावकारनिवृत्तिमा-शंक्यानभिनिर्वृत्तस्य निवृत्तिः क्रियते शास्त्रेण नतु निवृत्तस्येति भाष्यं संगच्छते ह्रस्वात्पूर्वं तु तत्वं दुर्लभमनिगन्तत्वादत आह। तेनेति। पुंवद्भावेनेत्यर्थः। तेन ह्रस्वोनपुंसकइतिसूत्रेण लोपादिवत्क्रियायां तथा स्त्रीक्रियते। उक्तभाष्यं तु स्वा-भाविकपरमिति न तद्विरोध इति भावः।तेनाऽभावातिदेशादुक्तरीत्या वा अतिदे-शाद्ध्रस्वनिषेधः क्रियते स च प्रसक्तस्यैव जातस्येति भाष्यादौ स्पष्टं तन्त्रान्तरसिद्धं युक्तिसिद्धं च एवं च प्राप्तिकाले अनिगन्तत्वादप्राप्तिरेव तन्निष्पत्यनन्तरं तु तन्नि-षेधो दुष्कर इति मान्याद्युक्तलघुभूतसिद्धान्तरीतिर्यद्यपि सुवचा अत एवापिरना-स्थासूचकः प्रयुक्तस्तथापि प्रकारान्तरेण दूष्यत्वान्नेदमुक्तं तदेवाह। नत्विति।क्लीबस्य तेन न्यायेन भाषितपुंस्कत्वस्य च सत्वेपीगन्तत्वरूपोपजीव्यनाशात्कथं तेन तद-भावः । स्वनिमित्तविघाति अनादिशब्दादौ साफल्येन तद्विघाते अप्रवृत्तेरिति भावः। संनिपातपरिभाषाया मूलमाह। उपजीव्येति। अत एव ग्रामणिकुलमि-त्यादौ न तुक्। प्रातिपदिकाजन्तत्वमुपजीव्य ह्रस्वप्रवृत्तेः । एतेन तस्या वैयर्थ्यं तत्र जातनिवृत्तेरावश्यकत्वं चेत्यपास्तम् । अत साक्षादुपजीव्यस्यैव ग्रहणं तेन स्त्रियाः पुंवदित्यादौ न दोष इति भावः। अत एवेत्यस्यार्थं कथयन् ज्ञापकोप-पादनद्वारा तदाशयमाह। नाव्यमिति। अन्तरतमाशानुनासिकह्रस्वाकारः प्रा-प्स्यात् तत्वं च प्रमाणतः।त्यदादीनाम इत्यादिना अंत्यस्य हलो अजिवेति भावः। सूत्रात्तथालाभमाह। यदन्तेति। चोह्यर्थे। एवं हीति। हि यतः । एवमुक्तांगी-कारे सतीत्यर्थः। माधवाद्यनुरोधेनेति। अयंभावः। अत्र सा न प्रवर्त्तते अन्यथा ग्रामणीनामित्यादौ दीर्घो न स्यात् । नुट्हेतुसंनिपातस्य दीर्घेण विनाशात् ना-मीति तु सुपिचेत्येतं नित्यत्वाद्बाधते एवं च यथा आत्वं तन्मते भवत्येवं तदनु-रोधिना केनचिदुक्तरीत्या पुंवद्भावेपि सुवच इति उक्तमिति । एवं च पूर्वापरवि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

रोधात्तस्य यदि तस्या अप्रवृत्तिस्तर्हि पूर्वग्रन्थासंगतिरिति तदंगीकारस्तर्हि आत्वासंगतिरिति सेयमुभयतस्पाशारज्जुरिति सर्वथा तन्मतमयुक्तमिति भावः।

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

ननु धुट् दुर्लभः। डः सीत्यत्र पदस्येत्यनुवृत्त्या सीत्यस्य तद्विशेषणत्वेन सप्तमीनिर्दिष्टत्वेन च यस्मिन्विधिरिति प्रवृत्त्या सादेः परस्मै तद्विधाहे इतिन्यायेन निर्बीजलक्षणायां गौरवात्। पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या चर्त्वभाक्त्वाच्च। तस्मादयमर्थः। एके पौष्करसाद्यन्ये अपदान्तेति यथाश्रुतमेव। तन्मते टुगादीनां पदान्तत्वान्न द्वितीयः पौष्करसादिमते तु साधारणत्वात्स भवत्येव अत एवैके इत्यरुचिसूचकं तथा चेति मूले संमतिस्तु चयः शरि। द्वितीये एव नत्वपदान्तत्वे इतिमन्दोक्तमपास्तम्। उक्तयुक्तेः पर्जन्यलक्षणप्रवृत्तावपि प्रागुक्तरीत्या दोषाच्च। पौष्करसाद्यन्ये इत्यर्थे मानाभावाच्च। एके इत्यस्य विकल्पबोधकत्वेनारुच्यबोधकत्वाच्च। अपदान्तेत्यादीत्यादिमूलासंगतेश्चेति दिक्। ननूपदेशे इति परममूले निर्मूलम्। न च धातुपदसामर्थ्यात्तल्लाभः। धातुप्रकृतिककर्तृक्विबन्तान्तदामलिडादिप्रातिपदिकव्यावृत्त्या साफल्यादत आह। धातोरित्येति। प्राचाम्। हरदत्तप्रकाशकृदादीनाम्। उभयत्र क्रमेणत्वं तच्च यद्यप्यधोगित्यत्र हेतुमाह। धातोरित्यादिसिध्यतीत्यन्तेन हि यतः अध्यायेऽप्यनुवृत्तिः इत्यर्थेन इत्यर्थकेन। पूर्वत्रेत्यस्याप्यभावः। अथ यदागमाः इतिन्यायेन धात्विशेषणम्। एवमग्रेपि न संगृह्येतेति। प्रयोगस्य धातावौपदेशिकत्वं धातुपाठपठितसजातीयत्वं तच्च यद्यप्यधोगित्यत्रत्यधातौधुगित्यत्रैवास्ति क्यजन्तप्रकृतिकक्विबन्ते दामलिडित्यत्र नास्ति तथाप्यडागमेन दादित्वविघातः तच्च विशेषणं नोपलक्षणं मानाभावात्। नन्वधोगित्यत्र तादृशो धातुर्दुहिति अदुहिति वा आद्ये दादित्वमप्यस्ति अन्त्ये औपदेशिकत्वतुल्यवदौपदेशिकत्वमस्तीति ब्रूषे तर्हि दादित्वमपि तत एव सुवचमिति कथमेतदितिचेन्न। आद्ये तस्यामवस्थायां सर्वसत्त्वेपि घत्वाप्राप्तेः। अनन्तरं सस्य तयोः सत्त्वेपि तेन दादित्वविघातात्तदप्राप्तेश्च अनर्थकत्वेनाक्रियावाचकत्वेन तदा तस्याधातुत्वाच्च। द्वितीये तयोः सत्त्वेपि दादित्वाभावात् अनागमकानां सागमका इतिपक्षे स्थानिवत्सूत्रेणास्यागतार्थत्वशङ्कासमाधानपराकरप्रमाण्यादलिवधावस्या अप्यप्रवृत्तेः। अन्यथा बहुपप्लवापत्तेश्चेति भावः। धातोरित्यावृत्तिमात्रं दुष्टं नत्वशिममित्य वशिष्टं मूलं वक्ष्यमाणगौरवदोषनिवारणाय स्वरीत्या योजयति। उपदेशेति। अनेन बहुव्रीहिस्तत्र सूचितः उपदेशकालिकदादित्ववतो धातोरिति वाच्यार्थ इति भावः। तथासति परममूलासंगतिं निराचष्टे। उपदेशे इति। एवं वृत्तिग्रन्थोपि संगत एव।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तुना वाच्यार्थत्वे इति । सप्तम्या तदन्तेन । अपिरावृत्तिलक्षणयोः समुच्चायकः । नन्वेवं परममूले धातोरित्यधिकं उपदेशे इत्यनेनैव दामलिडादिव्यावृत्तिसिद्धेरत आह । धातोरित्येति । एवेनावृत्तिदादिपदव्यावृत्तिः । तथार्थकस्य । औपदेशिकत्ववदर्थकस्य न तु मूलोक्तार्थस्योक्तदोषापत्तेरिति भावः । अपिर्मूलोक्तप्रकारादिसमुच्चायकः । क्षतिरन्यतरापरिहाररूपा । मूले । कौमुद्याम् । तुनारुचिः सूचिता तस्य लक्षणायां मानाभावः । अत्र सूत्रे उत्तरत्र वा चारितार्थ्यात् । किञ्च तथासत्यपि औपदेशिकत्वस्य धातुत्वे एवान्वयः स्यात् शक्यसम्बन्धग्रहस्य सुकरत्वात् नादादित्वनिष्ठमौपदेशिकत्वं शक्यसम्बन्धित्वेन प्रसिद्धं किञ्च साक्षात्सम्बन्ध एव लक्षणानियामकः । अत एव धातोरित्यावृत्तिपक्षे तथैवार्थः स्यादिति सा न युक्तेत्युक्तम् । अथ तात्पर्यानुपपत्या प्रकृते तथैव स्वीक्रियते इति चेत्तर्हि दादिपदस्यैव लक्षणा युक्ता भाष्यविरोधोपि । एवं सति तदर्थस्य भाष्यध्वनितत्व माहाथत एवेति । दादिपदलक्ष्योक्तार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । इतोधातोरितीति धातोर्घ इतीत्यर्थः । नन्वत्र न्यासे द्रुहेर्ढत्वानापत्तिः । वाद्रुहेत्यनेन तु घत्वस्यैव विधानात् तथा च भाष्यमयुक्तमेवात आह । द्रुहेस्त्विति । तुर्वैलक्षण्ये । समुच्चयार्थकवाशब्देन ढस्य समुच्चयः अपिना घत्वसमुच्चयः अनुवृत्या च तल्लाभ इति भावः । तदाशयः, भाष्याशयः । ध्वनितत्वं तत्राद्यपक्षे ध्वनयितुमन्त्यपक्षेर्थमाह । नत्रेति । अन्त्यपक्षे इत्यर्थः । फलान्तराभावेनेति । अदादिव्यावृत्तिरूपफलाभावेनेत्यर्थः । असिद्धत्वेनदादिभिन्नविषये ढत्वस्यैव प्रवृत्तत्वादिति भावः । तत् । अनुवृत्तदादेरिति पदम् । वृत्त्याद्येकवाक्यतयेति भावः । नन्वत्र सामर्थ्यात्तथार्थसंभवेपि पूर्वत्र न दादिव्यावृत्या साफल्यादेवच दामलिड़ित्यादौ वचनप्रमाणवैयधिकरण्यान्वयेपि घत्वाभाववत् ढत्वमपि न स्याद्दादेरिति निषेधादत आह । अर्थेति । चस्त्वर्थे एवं तत्तुल्यक्तं उभयत्र तथार्थकरणफलमाह । अत एवेति । धातुत्वसंपत्तये आह । नामेति । नचैवमपि न दामलिहो व्यावृत्तिः उद्देशोपदेशयोः संकीर्णत्वेनौपदेशिकदादित्वस्य धातुत्वस्य च सत्वात् इति वाच्यम् । दादिपदानुवृत्तिसामर्थ्यादत्र तयोर्भेदस्यैवांगीकारादिति भावः । प्रकृतमाह । एवंवेति । तत्र तयोःसिद्धौ चेत्यर्थः । तदेकेति । तत् पक्षेकेत्यर्थः । उचितेति । अन्यथा पक्षभेदेन पक्षभेदस्यैव सांगत्यापत्तेरिति भावः । नन्वेवं दाधावृत्युक्तिरप्यसंगतात आह । आवृत्येति । इत्येवेति । एवेनावृत्तिलक्षणाद्यनाश्रयणेन ज्ञानलाघवं सूचितं दामलिडादेस्तूपदेशाभावादेवनेति भावः । गौरवेति । पदगौरवेत्यर्थः । ज्ञानादिगौरवात्पदगौरवगरीयस्त्वस्य टाङसोतिसूत्रभाष्यादौ ध्वनितत्वादिति भावः ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ननु एवं धातुपदं व्यर्थमत आह । धातोरितीति । तद्दाडित्यादेर्भष्भावलक्षणत्व निरासायेत्यर्थः । इत्यादौ व्यावृत्तये इति पाठे तु तत्र भष्भावव्यावृत्तये इत्यर्थः । आदिना धुडित्यादिसंग्रहः दाडित्यादेरेका झषन्तच्त्वत्वाभ्यां तदवयवत्वस्य दे सत्वादिति भावः । एतेनादिग्रहणावृत्त्योक्तार्थलाभे धातुपदं सुत्यजमित्यपास्तम् । समासैकदेशस्यावृत्तेः । क्लिष्टत्वाच्च । एवंच स्पष्टार्थं तदिहैव कृतं दामलिडादि प्रातिपदिकानां तूपदेशाभावादेव व्यावृत्तिः । औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषा तु तत्रतत्रोपदेशपदकृत्सूत्रविरोधेन तरप्तमपौघोत्वसंतस्येत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधेन चाप्रामाणिकीति स्पष्टमन्यत्र । इत्यर्थं इति । सत्सप्तमीनिमित्तत्वसूचिका । इदम् । अधोगित्यादिरूपम् । ननु स एवार्थो दुर्वचः संभवतीति न्यायविरोधादत आह । वैयधीति । लक्षणानुरोधेन तन्न्यायानाश्रयणस्य तत्रावश्यकत्वेनार्थाधिकारानुरोधादिहापि तदावश्यकम् । अस्यार्थस्य सिद्धांतत्वं ध्वनयति । स्पष्टमिति । यत्तु खंडनकृद्रत्नाकरकृदादयः दामलिगित्येव रूपं तस्य आवृत्तौ मानाभावात् हरदत्तादीनां भाष्यविरुद्धत्वेनानादरणीयत्वात् । अवयवषष्ठ्या व्याप्तिपरिहारपरभाष्योच्छेदापत्तेश्च । ननूक्तवक्ष्यमाणभाष्ये उपस्थितत्वादस्यैवान्यपदार्थत्वस्योभयत्र लाभेन दात्परस्य हस्य घो भवतीत्यर्थलाभे येन नाव्यवधानन्यायेन दोग्धेत्यादावेव घत्वप्राप्तिर्न दामलिडादाविति तत्र भाष्यरीत्या ढत्वं निर्बाधम् । न चादिपदं व्यर्थं । इष्टापत्तेः । एवं च कृत्यो भाष्यविरोध इति चेन्न । अदादेरित्यत्र बहुव्रीहिघटितनञ्तत्पुरुषोयमसमर्थसमास इति कैयटोक्त्या समानाधिकरणबहुव्रीहौ पूर्वहकारस्येत्यर्थलाभेन निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितौ तदपवादभूतयेननेति न्यायस्य सुतरामप्राप्तेः । वस्तुतोनुवृत्तहापेक्षया धातोरिति षष्ठ्युपस्थापितावयवस्यैवान्यपदार्थत्वं युक्तम् । भाष्योक्तांत्यपक्षेप्याद्यसूत्रे सामर्थ्याद इत्यनेन हांतोवयव्युपस्थाप्यः श्रुतत्वेपि ह इत्यस्य दादित्वस्य बाधात्तन्यायस्य निरस्तत्वात् । एवं च हांतस्य दादेर्ढत्वं न तादृशस्य धातोरवयवस्य घत्वमिति भाष्यार्थे पर्यवसन्ने दामलिडिति ढत्वं घत्वाभावो वा कथमिति निरीक्ष्यताम् । तत्रस्थभाष्यस्याग्रहदयैकरूप्यार्थमाद्यपक्षेप्युक्तरीत्यावयवस्यैवान्यपदार्थत्वं निर्बाधम् । एतेनादिपदं व्यर्थमित्यपास्तम् । किं च दात्परस्येति व्याख्याने उत्तरसूत्रस्याभयत्रविभाषात्वं कैयटाद्युक्तं व्याकुप्येत । किं च दर्दहिनोतीति ददहित् तमाचक्षाणो दात्परस्यापिहस्य सत्वेन दधगितीष्यते त्वन्मते दधडिति स्यात् । अत एव वृत्तिकृता व्यर्हितं भाष्यपक्षमुपन्यस्य जघन्यावृत्तिपक्ष उपन्यस्त इति : तन्न । आवृत्तेर्मन्दप्रयोजनकत्वस्य तत्रार्थे भाष्यमानकत्वस्य च प्रागुक्तत्वा ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त् । तद्भाष्याशयस्य वक्ष्यमाणत्वेन तदनुच्छेदाच्च । तथा कैयटोक्तिद्वयस्याप्यभावाच्च दस्य ह्रानवयवत्वेन बहुव्रीहिणा तथार्थस्य दुर्वचत्वाच्च। अन्यथा तव वस्तुतस्त्विति मतविरोधापत्तेश्च दधडित्यस्य दामलिट्समकक्षत्वेनानुपन्यसनीयत्वाच्च । तद ध्वनयन्नाह । न च प्रागुक्तेति । घत्वस्यासिद्धत्वादित्यादिनिवृत्तमित्यन्तेत्यर्थः । घ्यर्थमिति । अतिव्याप्तिवारणायावश्यकदादिपदलक्षणयैव निर्वाहात् । तथा च शंकाया एवानुदयेन समाधिः सुतरामयुक्त इति भावः । अजानत इत्यस्य शंकायामित्यत्रान्वयः । नन्वेवं शंकायोजनेप्युत्तरे तदेव वाच्यमावश्यकत्वादत आह । उत्तरेति । एकाचो बशित्यर्थः । ननु लेशतोप्य...दर्थकत्वाभावे तन्निर्देशस्याचानुपयोगोप्यसंगतिसंगतिश्च ग्रंथयोरत आह ॥ दादिपदेति । लक्षणायां, अंगीक्रियमाणायामिति शेषः । दर्शयितुं चेति पाठः ॥ च दर्शयितुमिति पाठे चो भिन्नक्रमः । तथोक्तेरिति । तदुपेक्ष्य वैयधिकरण्योक्तेरित्यर्थः । तथा च न भाष्यविरोध इति तेषामुक्तिरयुक्तैवेति भावः । ननु तथोक्त्याधोगित्यत्र लक्षणा साधारणफलत्वाभावे बोधितेपि तदग्रे दामलिडर्थं लक्षणाया आवश्यकत्वं त इति तथापीदं सिध्यतीति दादेरिति वर्ततइति ग्रंथाशयस्तत्र तत्साधारणफलत्वं स्पष्टयितुं कुतो न प्रकाशितो यद्यभिमतो भवेदत आह ॥ अत एवेति । साधारणफलत्वसत्वादेवेत्यर्थः । उक्त्येत्यस्य ध्वनितमित्यत्रान्वयः ॥ अनावश्येति । लक्षणयैव निर्वाहात् । अन्यथाधोगित्यादौ घत्वप्रवृत्तिरूपफलान्तरसिद्ध्यैवैव सूत्रे तस्यावश्यकत्वेनोत्तरत्र तदावश्यकत्वप्रतिपादनस्य निर्बीजतापत्तेस्तया च तेनापि दादेरित्यस्योक्तार्थकत्वं सूचितमिति तथाशयः प्रकाशितप्राय इति भावः । इत्यलमिति । तदर्थस्तु दादेरिति...तइतिभाष्यस्य नोक्ताशयः । अग्रिमग्रंथानां दुर्योजत्वापत्तेः । किं तु इत्थं असिद्धत्वेनाशंक्यापवादत्वेन समाधायवेत्याद्युक्तं भाष्ये तयोः पक्षयोरयं भेदः । पूर्वमसिद्धत्वमूरीकृत्यापवादत्वेन समाहितं मूलभूतासिद्धत्वादेभावः प्रतिपाद्यते अनेन दादेरिति वर्तत इत्यादिग्रवच्छेदः । तथाहि. होढोदादेरित्युक्तिमात्रेण अपवादत्वान्यनिषेधप्रकारेण शंकासमाधानेप्यसिद्धत्वं निषेधद्वारा विपरीतमपवादकल्पकत्वं च पर्यवसितं न निरस्तमिति स्वीकृतमेव नामधातुदामलिडाद्यर्थमाद्यमावश्यकं चेति न पूर्वोक्तसमाधितो वैलक्षण्यमत उत्तरसूत्रे दादेरित्यनुवृत्तिः कृता तथा च भिन्नविषयत्वान्नापवादत्वं न वा तत्कल्पकत्वं नाप्यसिद्धत्वमिति ततो वैलक्षण्यं स्फुटमेव। यद्वोक्तशंकायास्तथोक्तिमात्रेण समाधानेप्यग्रे यथान्यासीय एवार्थो नार्थान्तरमिदानीमिति स्पष्टं बोधनाय दादेरिति वर्तते नेति निवृत्तमित्युक्तम् ॥ यद्वा पूर्वसूत्रे

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दादेरित्यत्र बहुव्रीहिरुत नञ्समासात् षष्ठी उत कर्मधारय उत नञ्समासात्पंचमी, आद्येपि किं व्यधिकरणो बहुव्रीहिरुत समानाधिकरणः, तत्र नाप्याद्यः गमकाभावात् आदिपदस्यावयववाचित्वेन प्रसिद्धत्वाच्च आद्यांत्ये दादेरिति कस्य विशेषणं न धातोस्तस्यासत्वान्नपदस्य झल्घटितवाक्ये तदसंबंधात्। दुहादेर्धातोरनुकरणे अभेदविवक्षायां धुङ्भवतीत्यापत्तेश्च॥ सकृच्छ्रुतस्यांतपदेन कृत्संबंधत्वाश्च आवृत्ती मानाभावाच्च। नापि हस्य दस्य हीनवयवत्वात् आदिपदस्यावयववाचित्वात् तथा च कर्मधारये आदिभूतदात्परस्य हस्य ढत्वं नित्यर्थः पर्यवसितः एवं हि दोग्धा धुगित्यादौष्टसिद्धावपि उक्तन्यायेन दंदग्धि धुगित्यादीनामसिद्धिः अधोगित्यादौ ढत्वापत्तिश्च। न चैवमादिपदं व्यर्थं, दंदग्धि अधोगित्यादावनिष्टकरणेन साफल्यात् दधडित्यादौष्टसाधनेन साफल्याच्च। अतो भगवता पूर्वसूत्रेपि बहुव्रीहिणा धातोरेव विशेषणमिदमिति सूचयितुं तथोक्तम्। यद्वा अदादेरिति लाघवात्पर्युदासे आदिभूतदभिन्नात्तत्सदृशात्परस्य हस्य ढत्वमित्यर्थे दोग्धेत्यादीनां सर्वेषामसिध्ध्यापत्तिः। न चोत्तरस्यानर्थक्यं तथाहि सति विकल्पापत्तिरतः प्रसज्यप्रतिषेधः सः न पर्युदास इति सूचयितुं तथोक्तं तथाहि दादिना नञो संबंधात्केवलस्यानुवृत्तिः सुलभेति तदाकूतम्। यद्वा अदादेरिति च्छेदे तस्यैवात्राग्रे नुवृत्त्या ढत्वयोस्तुल्यविषयकत्वेन विकल्पापत्तिरतो भगवता तथोक्तमिति। नचैवमेवाश्रयकल्पने किं त्रिनिगमकमिति वाच्यम्। अग्रे बहुषु ग्रंथेषु दुर्योजनापेक्षयात्र एकत्रैव तथाश्रयकल्पने लाघवात्। एवंच भिन्नविषयतादिप्रतिपादकमिदमिति न तथार्थो लक्षणया भाष्याभिमतः तथाच दामलिडादिप्रातिपदिकानामनभिधानमेव भाष्याभिमतम्। अन्यथाप्यपक्षे नामधातुप्रातिपदिकभेदेन दामलिक् दामलिडिति रूपद्वयस्य स्वंताश्रन्तभेदेन तक् तडित्यादि रूपद्वयस्येव प्राप्त्याऽन्यपक्षे नामधातोर्दामलिगितिवत् प्रातिपदिकस्यापि अदादेरितिनिषेधाढ्ढत्वाभावात् जश्त्वेन तथैवेति फलभेदापत्तेः। एतदर्थमेवाथवेतिपक्षोक्तिः। किं चान्यत्रोत्तरार्थत्वस्यावश्यकत्वोक्त्या सर्वथा तदावश्यकत्वस्य बहुषु स्थलेषु दृष्टत्वे नेहेहानावश्यकत्वकल्पनमयुक्तम्। किं च तथाभिमतत्वे वदेत्तथा भाष्यकृत् यतो नोक्तमतो नाभिमतम्। किं चाधीक्सिद्धये वैयधिकरण्यमेवोत्का तस्येहावश्यकतां ध्वनयितुं न तस्यैवावश्यकत्वमपितूत्तरत्वापीत्याह। सा चावश्यमवयवयोगाषष्ठी विज्ञेयोत्तरार्थेति। सा षष्ठी अवयवयोगावश्यमुत्तरार्था च विज्ञेना चात् इहार्थेत्यर्थः तत्वेह फलस्योक्तत्वात्तत्राह। किं प्रयोजनमिति। उत्तरयति। एकाच इति। इहापि यथा स्यात्

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

गर्द्दबिति । एवमुभयत्वावश्यकत्वे उक्ते अत एव प्रकृते पुनः शंकते । यदि तथा ष-ढो दोग्धेत्यादौ न प्राप्नोतीति। समाधत्ते।एषोपीत्ति यद्युक्तग्रन्थात्तथाभिमतं भवेत्तर्हि वद्यवयवयोगेत्यादि ग्रन्थासंगतिरेव स्यात् । शंकाया अज्ञानतो योजनेपि सिद्धांते तयासंगतिरेव स्यात् शंकाया अज्ञानतोयोजनेपिसिद्धांते तथाशयस्य प्रकाश्य-त्वेनैषोपीत्याद्यसंगतिरेव तथाचभाष्यस्योक्तएवार्थो न भवदुक्त इति दादेरित्यनुवृत्ते-स्तथाशयकल्पने तदसंगतिरेवेति मदुक्ताशयकल्पनैवोचिता अत्रार्थे धातुपदमपि लिंगं अन्यथा भवदुक्तचितार्थेनैवाधातुव्यावृत्तिसिध्ध्या तदानर्थक्यापत्तिः उत्तरार्थत्वे-पीहकिंचित्रपो इति न्यायेनेह करणस्य सफलत्वौचित्येनेह तदभावात् । एवं च मूलपरममूले वृत्तिहरदत्तप्रकाशखंडनकृद्रत्नाकरदंड्यादयश्च चिंत्या एव । उद्योतशेखरादेरपीदमेवेतिन तद्विरोधः । एतेन यन्मंदेनोक्तं मूलोक्तार्थो भाष्यानुक्तत्वान्निर्मूलः प्रत्युत तदनभिमतश्च । उक्तभाष्यविरोधात् । न च भाष्ये आद्ये सिद्धांते अव्याप्त्यतिव्याप्तिशंका न कृता द्वितीये व्याप्तिमात्रमाशंक्य तथा समाहितम् । एवं चोभयत्वादोषाय तदावश्यकमिति तस्य तदभिमतत्वमिति वाच्यम् । व्यधिकरणत्वेनैव सर्वसामंजस्यात् । तथाहि दामलिहादौ धातोरवयवो दादिर्दाम इति न तदीयो ह इति नातिव्याप्तिः अधोगित्यत्र धात्ववयवो दोहिति यदीयो ह इति नाव्याप्तिरित्येव मत्कृतभाष्ययोजने आद्यपक्षेपि तयोर्निरासः नव्योक्तौ तु न अज्ञानतः शंकेति वैयधिकरण्यस्योत्तरार्थत्वमेवेति च क्लेशो नात्र मते इति तदपास्तम् । तदाशयस्योक्तत्वात् । दामलिहादौ परिभाषाया वर्णग्रहणे प्रवृत्तेश्च । एवमपि व्यपदेशिवद्भावेन दुर्वारत्वाच्च । दादेरिति वर्ततइति भाष्यस्यायोजनेन मत्कृतेत्यस्य साहसिकत्वाच्च । नव्योक्तौ पक्षद्वयेप्यदोषेण तथोक्तेरांध्यप्रणीतत्वाच्च । परमार्थतो भाष्यनव्याशयवर्णनद्वारा दामलिडादीनामनभिधानस्योक्तत्वेन दोषलेशस्याप्यभावाच्चेत्यलम् । निवृत्तमितीति । प्रतीति । प्रतीकपाठः । तत्प्रामादिकमितीत्यपाठः । मूलेन पौनरुक्त्यापत्तेः । यद्वा प्रामादिकत्वे मूलोक्तदोषाणां मध्ये इदमेव निष्कृष्टं दूषणमिति ध्वननाय तद्याप्रतीकं धृत्वा तथा व्याख्यातं मूले । तत्पौत्रेण । प्रक्रियाकृत्पौत्रेण प्रसादकृता । खण्डनकृदुक्तयुक्तिं खण्डयति । एतेनेति । अनुवृत्तं च षष्ठ्या विपरिणम्यते इत्यपि बोध्यम् । पदांतएवेत्येवेन झलो निरासो न तु स्ध्वोरिति बोध्यम् ।संज्ञस्य-त्विति पाठः । एतेनेत्यस्यार्थमाह । स्वरितत्वेति । वस्तुतस्तस्याभावादाह। कल्पनेति। आदिनाऽन्वयवैषम्यवाक्यभेदनियमपरिग्रहः।अत एव बहुवचनम् । नन्वेवमपि संभवमात्रेणैतदुक्तमिति प्रकाशोक्तयुक्त्या सोपि ग्रन्थः सुयोज एवात आह । तद्वा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

डिति । धातोरित्यस्य तत्रासंबंधादिति भावः । अनेनात्र धात्वनुवृत्त्या वैयधिकरण्यान्वये न फलं श्रुतेनैव निर्वाहादिति भ्रांतोक्तमपास्तम् । दिगिति । तदर्थस्तु धातोस्तस्य भष् स्यात् । झलि सकारे ध्वशब्दे पदांते च प्रातिपदिकसंज्ञस्य तु तस्य धातोः । यत्र प्रातिपदिकत्वे सति धातुत्वं तत्र पदांते तु चार्थे तेन पदांते प्रातिपदिकसंज्ञस्य चशब्दात् केवलस्यापि धातोः ॥ झलीति तु पदांत इत्यस्यानुवृत्त्यर्थं दर्शितं अन्यथा तत्संबद्धस्य तस्यतस्याननुवृत्त्यापत्तिः तच्चोपरंजकस्थ्वोर्विशेषणं न स्वतंत्रमिति यद्यपि प्रकाशोक्तरीत्या नातिव्याप्तिस्तथापि निर्मूलत्वनिष्फलत्वे स्तएव । न च तद्धाडिति ग्रन्थावतरणेन तयोरप्युद्धारः कृत एवेति वाच्यम् । अन्वयवैषम्यादेः प्राचोक्तस्य मूलानूदितस्य प्रकाशोक्तयुक्त्या उद्धारेपि तदाशयप्रदर्शकखण्डनकदुक्तस्य वस्तुतो ऽसत्त्वेन कल्प्यस्वरितत्वादेस्तयोरनुद्धार एवेति । नन्वेवं भष्भावोपि न स्यात् अत आह । भषिति । भाष्योदेति । लण्सूत्रे इति भावः । अनित्यत्वात् । तत्कल्पनात् । अनुक्तत्वादिति । तद् ध्वनितत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । एतेनानुक्तत्वस्योभयत्र तुल्यत्वे दादेरित्यत्रोपदेशे इति स्वीकारः परिभाषायास्तु त्याग इत्यत्र बीजाभाव इति मंदोक्तमपास्तम् । वस्तुतस्तस्याप्यनाश्रयणाच्च । वैचित्र्याय । अदृष्टाय । तथा वा द्रुहादीनामिति सूत्रमित्यर्थः । न्यायस्वरूपं प्रदर्श्यात्र योजयति । अस्येत्यादिना । भाष्ये प्रकृतसूत्रे । तथा तेन प्रकारेण प्रकृतेपीग्यण इति संज्ञासूत्रेपि अस्य चेत्यर्थ इत्यत्रान्वयः ॥ वर्णसंज्ञापक्षे विधावदोषायेति शेषः । नन्वेवमदुहितरामित्यादौ लस्योत्तमैकवचनेटः संप्रसारणत्वापत्त्या हल इति दीर्घापत्तिः । इष्टापत्तिस्तु न वाक्यार्थः संज्ञोपि भाष्योक्तपक्षांतरे दौर्लभ्यात् । न च यथासंख्यसंबंधाददोषः ऋत्लृक्सूत्रे लृकारोपदेशः किमर्थ इत्यादिभाष्यविरोधात् । किं चाचत्यूपासावकणश्चाचद्दारुण इत्यादौ पूर्वरूपापत्तिः । समानांगग्रहणं तु प्रत्याख्यातमेव भाष्यइति स्पष्टमन्यत्रात आह । संप्रसारणशब्देन जातस्येति । अयं भावः प्रदेशेषु यण इगित्येव सिद्धे संप्रसारणजातस्य संप्रसारणग्रहणेन ग्रहणमित्युक्तं भाष्ये इति तदेकवाक्यत्वौचित्यात् । अत एव पक्षयोः समफलता अत्र स्थले दोषपरिहारौ च नोक्तौ भाष्ये इति । फलोत्तरमाह । तेन दिवउदिति । तस्यापीत्यर्थः । तथात्वे तु दीर्घः स्यात् । न च तपरत्वसामर्थ्यान्न दीर्घ इति कैयटप्रकाशकौस्तुभरत्नाकरदंड्याद्युक्तं युक्तम् । तस्य भाव्यमानोप्युकार इति परिभाषाज्ञापकत्वस्य तित्स्वरितमित्यत्र भाष्ये उक्तत्वात् । दीर्घस्य बहिरंगतया तेन व्यावृत्तेरशक्यत्वाच्च । अत एव ऋत इदिति तपरत्वेन सामर्थ्यादसिद्धत्वं बाधित्वा चिकीर्षतीत्यादौ

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

हलिचेतिदीर्घस्यनन्यथावृत्तित्वन्निमित्तदीर्घस्तु जुगूर्षतीत्यादौ सफलः यवूचइत्यादौ चाविति दीर्घसिद्धिस्येति भावः। एतेनेकोगुणेत्यत्रैवाच तथाश्रयणे मानाभावः। तंत्राद्याश्रयणे गौरवात् तपरत्वेन द्विवउतस्तत्वे ऽदोषाच्च। भाष्यविरोधाच्च। तत्र हि पक्षद्वयेन्यतरत्र दोषपरिहारः कृतो न भवदुक्तमुक्तम्। भवतां भ्रमे बीजं तु पक्षांतरीयप्रागुक्तभाष्यं न हि तद्विधायकं येन भवदुक्तं संगच्छेतेति मंदोक्तमपास्तम्। प्रागुक्ततदाशयाग्रहणेन तत्रैव भ्रांततमत्वात्। संप्रसारणमात्रेणाफलितत्वेपि प्रकाशोक्तं तदाह। संप्रेति। यद्यपि विश्वौह इत्यादौ दीर्घस्याविषय इति न तद्विषयोऽयं ग्रन्थः। भूह इत्यादेरपि स्पष्टमुक्तत्वाच्च। यद्यपिम ऊहतेस्तत्यूं ठि कृते इत्यस्यासंगतिरेवेति भूवाट्शब्दविषयक एवायं ग्रन्थस्तथापि तत्रान्वयभ्रमस्य स्पष्टं वारणायाह। भूवाडिति। संप्रसारणाग्रहणायाह। ऊठिति। अनकारान्तोपपदे इत्यर्थाभावायाह। भत्वेति। तस्य फलमाह। भूवाडिति। अत एव प्रकाशकृता सुटि रूपाणि संलिख्य शसादौ दीर्घमुक्त्वा एतत्परमतेनोदाहृतमुक्तभाष्यकैयटहरदत्तादिविरोधात्। तथा च कातंत्रविस्तरे वाहेर्वाशब्दयोः अनवर्णादूः एतेन वायूहः शल्यूह इत्यादयो व्याख्याता इत्युक्तम्। एतेन सर्वत्र तदभाव इति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। ननु अथवेति पक्षे प्रौह इत्यस्य न सिद्धिः वृद्धेर्दुर्लभत्वात्। न च प्रादूहेति सा। ऊढादिसाहचर्येण कृदंतोहशब्दस्यैव तत्रग्रहणात्। ऊहेत्यकारान्तस्यानर्थक्याचेत्यत आह। एतदिति। धातूनामनेकार्थत्वान्नार्थासंगतिरेवं तु भूह इत्याद्यपि साध्वेव। परंतु न वहतेरिति तथा तदुक्तमयुक्तमिति तत्वम्। अन्यत्तत्वमन्यतोनुसंधेयम्। एवं च खण्डनकृदुक्तेर्नावसरः। यत्तु रत्नाकरकृत्। वृत्तिप्रकाशमनोरमादयश्चिंत्याः। तयोर्विचि सुपि संयोगांतलोपे व्यभिचारसंभवात्तस्मादनुबंधनिर्देशान्न तद्विशेषणम्। तेन दत्वे पर्णध्वत् पर्णध्वदृश्यामित्याद्येव। अपदान्ते तु पर्णध्वंसौ पर्णध्वंस इत्यादि सनकारमपि साध्वति। तत् खण्डयति। स्रं सुध्वंस्रोरित्यादि। शेषे षष्ठी। तत्र विजंते अनभिधानेन मानमिति। तंत्रेणा। प्रक्रियाकृत्पौत्रेण प्रसादकृताखण्डनकृदुक्तयुक्तिं खण्डयति। एतेनेति च पक्षावपि अनुवृत्तं परिणस्यति इत्यपि बोध्यं। पदांत एवेत्यनेन झलोनिरासो न तु स्ध्वोरिति बोध्यं संज्ञस्यत्विति पाठः। एतेनेत्यस्यार्थमाह स्वरितत्वेति वस्तुतस्तस्याभावादाह। कल्पनेति। आदिनाऽन्वयवैषम्यवाक्यभेदनियमपरिग्रहः अत एव बहुवचनम्। नन्वेवमपि संभवमात्रेणैतदुक्तमिति प्रकाशोक्तयुक्त्या सोपि ग्रन्थः सुयोज एवात आह। तद्वाडिति। धातोरित्यस्य तत्रासंबंधादिति। भावः।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भन्ते चात्र धात्वनुवृत्त्या वैयधिकरण्यान्वये न फलं श्रुतेनैव निर्वाहादिति भ्रांतोक्तमपास्तम् । दिगिति । तदर्थस्तु धातोस्तस्य भष् स्यात् झलि सकारे ध्वशब्दे पदांते च प्रातिपदिकसंज्ञस्य तु मस्य धातोः । यत्र प्रातिपदिकत्वे सति धातुत्वं तत्र पदांते । तुश्वार्थे तेन पदांते प्रातिपदिकसंज्ञस्य चशब्दात् केवलस्यापि धातोः झलीति तु पदांत इत्यस्यानुवृत्त्यर्थं दर्शितम् । अन्यथा तत्संबंधस्य तस्याप्यननुवृत्त्यापत्तिः तच्चोपरंजकस्ध्वोर्विशेषणं न स्वतंत्रमिति यद्यपि प्रकाशोक्तरीत्या नातिव्याप्तिस्तथापि निर्मूलत्वनिष्फलत्वे स्तएव।न च तद्वाडिति ग्रन्थावतरेप्युद्धारः। कृत एवेति वाच्यम् । अन्वयवैषम्यादेः प्राचोक्तस्य मूलानूदितस्य प्रकाशोक्तयुक्त्याउद्धारेपि तदाश्रयप्रदर्शकखण्डनकृदुक्तस्य वस्तुतोऽसत्वेन कल्प्यस्वरितत्वादेस्तयोरनुद्धार एवेति । नन्वेवं भष्भावोपि न स्यादत आह । भषिति । भाष्यादेरिति । लण्सूत्रे इति भावः । अनित्यत्वात् । तत्कल्पनात् । अनुक्तत्वादिति । तद्ध्वनितत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्।एतेनानुक्तत्वस्योभयत्र तुल्यत्वे दादेरित्यत्रोपदेशे इति स्वीकारः परिभाषायास्तु त्याग इत्यत्र बीजाभाव इति मंदोक्तमपास्तम् । वस्तुतो तस्याप्यनाश्रयणाच्च । वैचित्र्याय । अदृष्टाय । तथा वाद्रुहादीनामिति सूत्रमित्यर्थः । न्यायस्वरूपं प्रदर्श्यात्र योजयति । अस्येत्यादिना । भाष्ये प्रकृतसूत्रे । तथा तेन प्रकारेण प्रकृतेपि इग्यण इति संज्ञासूत्रेपि अस्यचेत्यर्थं इत्यत्रान्वयः वर्णसंज्ञापक्षे विधावदोषायेति शेषः । नन्वेवमदुहितरामित्यादौ लस्योत्तमैकवचनेटः संप्रसारणत्वापत्त्या हल इति दीर्घापत्तिः । इष्टापत्तिस्तु न वाक्यार्थः संज्ञीयभाष्योक्तपक्षांतरे दौर्लभ्यात् । न च यथासंख्यसंबंधाददोषः ऋत्लृक्सूत्रे लृकारोपदेशः किमर्थ इत्यादिभाष्यविरोधात् । किं चाक्षद्यूश्वासावक्षणाश्चाक्षद्यरुण इत्यादौ पूर्वरूपापत्तिः । समानांगग्रहणं तु प्रत्याख्यातमेव भाष्ये इति स्पष्टमन्यत्रात आह । संप्रसारणशब्देन जातस्येति । अयं भावः प्रदेशेषु यण इगित्येव सिद्धे संप्रसारणजातस्य संप्रसारणग्रहणेन ग्रहणमित्युक्तं भाष्येइति। तदेकवाक्यत्वौचित्यात् अत एव पक्षयोः समदुक्तिखंडनायाह अत एवेति । अनभिधानादेवेत्यर्थः । अन्यथा विजंतयोरपि तयोः शंकोचितेति भावः । एवमत्रापि । अननुवृत्तौ तत्रैव शंकाकरणेपि । न चोदाहरणमादरणीयमिति न्यायेन तस्या संकोचकत्वमिति त्ततदुक्तिखंडनायाह । नुवृत्तौ चेति । तथा च न तन्न्यायविषयः साभिप्राये लक्षणानां प्रथमं विहायाग्रिमकथने तत्संचारात् । एवं च ततः प्राथमिकसूत्रोपात्तयोरनयोस्त्यागे निर्बीजत्वापत्तिरित्यनभिधानामेवाभिमतम् न च तयोर्नेष्टत्वादेव न शंकेति नानभिधानसिद्धिरिति वाच्यं सिद्धा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्ते तस्य तदविशेषणत्वेनानिष्टत्वस्य दुर्निर्वचयत्ववदिति भावः । कैयटोप्येवम् । अत एव मान्योक्तरीतिर्नानुसृताव । किं चानुबन्धनिर्देशस्य विशेषणत्वाप्रतिबन्धकत्वं तद्विशिष्टानां तद्रहितस्वरूपबोधकत्वात् । किं चैवं वसुविशेषणत्वस्याभावापत्तेः । न चानुबन्धनिर्देशाभावे निरनुबन्धकपरिभाषया वसुप्रत्ययस्यैव ग्रहणापत्तिः । सिद्धान्तेपि एकानुबन्धकेति परिभाषया क्वसोरग्रहणापत्त्या व्याख्यानेन तदसंचारस्यैव शरणीकरणीयत्वेनाचाप्यदोषात् । न चैवमपि तदभावे धातुमाहर्याद्धातुग्रहणापत्तिः । सिद्धान्तेपि वसु स्तम्भ इत्यस्याग्रहणायोक्तरीत्याप्यनित्यत्वेन वा तदसंचारावश्यकत्वेनात्राप्यदोषात् । देत्वस्य । एवं च सनकाराणि रूपाण्यसङ्गतान्येव । तदाह । दिगिति । एतेन त्रयाणां तद्विशेषणसुक्तरीत्या भाष्योयोदाहरणस्योपलक्षणत्वादैच्छिकेनभिधाने न मानमिति चिन्त्यमिदमिति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु न्यासोद्दितेत्यत्र कर्मधारये तत्पदानर्थक्यं तृतीयातत्पुरुषे ग्रन्थादिरूपन्यासस्योहने कर्तृत्वासम्भवोत आह । न्यासकृदिति । एवं च मूले अर्श्आद्यजन्तं तन्न्यासपदं तथा च सुबुत्पत्तौ प्रामाण्यं वस्तुतः स्वानभिमतत्वं च सूचितमिति भावः ॥ नन्वन्त्यपक्षे सानुबन्धकत्वमेवात आह । दिवेरिति । नन्वक्षद्यूरित्यादौ सौ दिव्प्रकृतिकत्वान्न दोष इति चेन्न । अङ्गाधिकारे तदन्तविधेरदोषात् । अत एव परमद्यौरित्यादिसिद्धिस्तदाह । इदं चेति । तया धातोरग्रहणं चेत्यर्थः । एतेन परिभाषा प्रत्ययग्रहणविषयिण्येवेति प्रतिपदोक्तत्वाद्धातोरेव ग्रहणमिति चापास्तम् । भाष्यविरोधापत्तेः । पराभिमते लाक्षणिकत्वेप्याद्ये तत्वाच्च । अत एव तदुक्तिसाफल्यम् । यत्तु मूलानुयायिनः उच्चारणार्थं इत्यस्य न त्वित्संज्ञक इति शेषः । फलाभावात् । वार्तिकबलात्स्वरितत्वाप्रसेरिति । तन्न । अनुवादे तथात्वेपि विधावपूर्वविधानेन तान्तस्यैव विधानापत्तेः । किं च द्वितीयवर्णोच्चारणे सहायसंपादनेन सफलेषु तत्र तत्र विशेषणार्थेष्वित्र प्रासङ्गत्वस्यसूत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् । किं चादेशेषु सर्वत्र तथात्वे वार्तिकासङ्गत्यापत्तेस्तस्माद्विधेये इत्संज्ञैवोचिता । ध्वनितं चेदमड्डतरादिभ्यः, नश्चलोपः, तित्स्वरितं, वैरपृक्तस्ये, दितोनुम्धातो, गाङ्लिटी, त्यादिसूत्रभाष्येषु । अनुवादे तु तत्सहितस्य तद्रहिते लक्षणा, विधौ तु सा न नविधाविति न्यायात् । आगमिरित्यादौ त्विका निर्देशस्तद् ध्वनयन्नाह न तु स्वरितार्थ इति । तत्र हेतुमाह । उच्चेति । प्रतिपादितमिदमधस्तात् । प्रत्ययाप्रत्यययोरित्यस्या लक्षणसंस्कारकत्वेन भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणादाह । तितीति । तदप्रवृत्तेरिति पाठः । इत्समाश्रित्य वार्तिकं प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । एतेन त इदिति यथाश्रुतं साधु

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्रक्रियाग्रन्थमनूद्य इत्वे प्रयोजनाभावादेतीति इत् उच्चारणार्थं इति व्याख्येयमिति प्रकाशोक्तं तस्यलोप इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधादुच्चारणार्थस्त इत्ययुक्तमिति खण्डनकृदुक्तं चापास्तम् । पूर्वग्रन्थाविरोधायाह । अतङ्गावीति । पत्ते इत्यनेनारुचिः सूचिता भाष्यानभिमतत्वरूपेति प्रागुक्तम् । एतेनात्र मूले शंकासमाधानं चायुक्तमिति सूचितम् । एवं चात्रत्यमान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् । मूले द्योशब्दस्येति । पृथिवीमुतद्यौरित्यादौ पठ्यमानमन्तोदात्तमप्यस्यैवेति भावः । अत्र प्रकरणे द्युत्त्वव्शब्दोप्युदाहार्यः । पूर्वभाष्यतः परभाष्यस्य प्राबल्येनानभिधाने मानाभावादिति रत्नाकरोक्तं त्वयुक्तमेवेत्यावेदितं प्राक् । एवमर्थात्परत्वस्य तद्वारकत्वाङ्गीकारे । अपिः प्रधानसमुच्चायकः इत्यत्रापि तद्वाचकपंचनृशब्दात्परत्वमिति पाठः । एतदिति । बहुवचननिर्देशइत्यर्थः । अभिमानपदसूचितां बहुवचननिर्देशसामर्थ्याभावरूपामरुचिमाह ।, इदमित्यादिना । अतोपपत्तिर्हेतुः । तत्क्रमेण हेतुत्रयमाह । द्विवचनेत्यादिना । मात्रागौरवस्यासार्वत्रिकत्वादाह । समेति । ननु सर्वत्र तदभावेपि स्तोरित्यादौ स दृश्यतएवात आह । प्रडिति । ननु संश्चिन्नभेदेपि वृद्धिर्यस्ये त्यादावेकवचनं दृष्टमत आह । किं चेति । तद्दच्च, बहुवचनवच्च । एतेन तथा रत्नाकरदंडयादिग्रन्थाः परास्ताः । नन्वेवं बहुवचनोपपत्तावपि गौणवारणाभाव एवेति चेन्न । विहितविशेषणमित्याद्यर्थस्य षड्भ्योलुगित्यत्र प्रतिपादितत्वात् । एतेन गौणे नुडापत्तेश्चिन्त्यमिदमिति मन्दोक्तमपास्तम् । अचेत्यतः प्रागिम इति प्रतीकपाठः । अत एवात्रेत्युक्तिसङ्गतिः । अनुवर्ततइति । संपूर्णसूत्रमनुवर्ततइत्यर्थः । तेन क्विबंततिसादौ नातिप्रसंगइतिभावः । नन्वयमेव दोषोत्र पत्ते ऽतआह । अत एवेति । एकदेशानुवर्तनादेवेत्यर्थः । सिद्धान्ते यथाश्रुतन्यासे । स्फुटमेतन्मूले एव । एतेन सन्निधानाच्च किम इति विज्ञास्यते इति प्रकाशोक्तमपास्तम् । यत्तु रत्नाकरकृत्, अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्याद्यनुपदाग्रिमग्रन्थविरोधेन हेः प्रागिति चिन्त्यमिति । तत् खण्डयति । तेनेति । यद्यपि अत्र शास्त्रे त्यदादयो द्विपर्यन्ता एवेति न नियमः त्यदादीति चेत्यादौ व्यभिचारात् । तथापि पूर्वसूत्रे द्विपर्यन्तानां तेषामकारवचनमिति नियमसत्वादर्थाधिकारानुरोधादिहापि तथैवोचितम् । अत एवाग्रे सामर्थ्याश्रयणं मूले, एतेनापि तेषां सर्वत्रात्रोक्तरीत्या नियतत्वान्मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तमपास्तमिति भावः । इतिभाव इति । इत्याशय इत्यर्थः । इमाविति । एकादेशोत्तरं परादिवत्त्वेव विभक्तिपरत्वस्येष्टः सत्वादिति भावः । अङ्गेति । अत्वस्य मत्वस्यवांगाधिकारस्थत्वात् अचःपरेत्यनेन

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तु न वारणं, विभक्तावित्यस्य त्यदादिविशेषणत्वौचित्यादिति भावः। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयापि वारणं बोध्यम्। नानर्थकेइतिपरिभाषाया भाष्ये प्रत्याख्यानादाह। आरम्भेति। तदुपपादयति। त्यदादीति। एतेन तया निर्वाह इति रत्नाकराद्युक्तमपास्तम्। नन्वेवमपि निर्दिश्यमानस्येतिन्यायेन किमएव कादेशेन कक एव भविष्यतीत्यत आह। निर्दिश्येति। अत्र, अकज्विषये। तयासत्यत्र नैव स्यात्। यो निर्दिश्यते स लाक्षणिकः, यो लाक्षणिकः स न निर्दिश्यमान इति हेतोः किम इत्यस्योत्तरार्थमावश्यकत्वादाह। कादेशेति। सुबन्तादिति। प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्ततइति भाष्यादिति भावः। इत्येवेति। इत्यस्यैवेत्यर्थः। जायमानतद्धितस्य तदुत्तरमेवोक्तभाष्यात् प्रवृत्तावपि सूत्रे तत्त्वेनानाश्रयणादकचो निरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वं युक्तमेव। तदाह। शब्देति। अनाश्रयणादकचो ऽन्तरङ्गत्वादिति पाठः। अनाश्रयणमन्तरङ्गत्वे हेतुः, अनाश्रयणादङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षणेन चाकच इति पाठः। कक इत्येव स्वीकर्तॄणां मते उक्तफलाभावेन कादेशानवेक्षणरूपाश्च्यावेम इतिन्यासेन क इति सिद्धावपि उत्तरत्र किम इत्यवश्यं वाच्यमिति यतस्तेन संज्ञानपेक्षत्वेन तत्वं वाच्यमन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेस्तच्च नाभिमतम्भगवतः। यद्वा मूलमतेनाह। अङ्केति। एवमिहार्थत्वेन परस्येच्छया सम्पूर्णस्य साफल्यमुक्तं तदुपपादयति। कृतीति। इम इति न्यासे इत्यादि। तद्वारणायाह। उतीति। वोतीति मान्योक्तन्यासे पदलाघवाभावादाह। अतीति। इमो ङः स्यात्तादौ दावति चेति सूत्रद्वयार्थः। एतदर्थम्। एतन्निवारणार्थम्। गौरवमिति। विपरीतं गौरवमित्यर्थः। भाष्यकृता फलान्यथासिध्या तत्प्रत्याख्यानादिति भावः। गुणस्य। ओर्गुण इति प्राप्तस्य। चक्लेश इति। क्लेशश्चेत्यर्थः। तथा लक्ष्यसिध्यर्थत्वेन भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणात्। अयं चोऽन्वाचये। तेनास्मिन्यासेयमपि दोषो मान्योक्ते तु स एवेति बोध्यम्। पूर्वग्रन्थाविरोधायाह। किमइति। एतेनात्रत्यमन्दोक्तिर्मौलादिन्याससमर्थनपरा ऽपास्ता। शब्दपरत्वात्द्वेरिति प्रयोगो नासंगतः। वार्तिकम्। मतुवसोरिति सूत्रस्थम्। मूले संनिकृष्टादीति। सम्यक् ज्ञापनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वादिति भावः। मूले न्यूनतां निराचष्टे। परोक्षेति। अंशस्येत्यनेनान्यांशस्य वाचनिकत्वं इदमोमः इदस यः अयसीत्येव सिद्धे इद्ग्रहणरूपज्ञापकान्तरसिद्धत्वं वा सूचितं, प्राच इत्यर्थकेन प्राहुरित्यनेनारुचिः सूचिता। वस्तुतस्तदभावरूपा। तत्राजादेशे। पुनः। स्यात्। एतेन तस्य नित्यत्वं निरस्तम्। ननु पुनः प्रसङ्गविज्ञानमिति पक्षे

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यथा स्मै नित्यस्तथाऽनपि कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण, एतेन हलिलोपेन बाधाम तथेत्यपास्तमत आह । लक्ष्येऽति । प्रसङ्गस्य । कृताकृतप्रसङ्गस्य । अत्र, प्रकृतलक्ष्यविषये । ज्ञापनमेवेत्येवकारेण इदमेवेत्याग्रहानादरोऽपि ध्वनितः । उभयत्रापि । कार्यं विधातुं कार्यान्तरं विधातुमित्यनयोः । तथाच यत्प्रति वेदाध्ययनादिकं बोध्यते तेन न किंचित्पूर्वं बुद्धमिति तत्रादेशसिद्धिरिति भावः । नन्विति । अत एवेमकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमित्युदाहरणसङ्गतिरिति भावः । यत्तु तट्टीकाकृत्, नन्दवाक्यमिति । तन्न । तथासति चिरकालिकरहःकेलीनां तदतात्पर्यविषयत्वेनासङ्गत्यापत्तेः । गृहप्रापणस्यैव तात्पर्यविषयत्वेन भीरुत्वस्य विधेयत्वापत्तेश्चात आह । सखीवाक्यमिदमिति । राधासखीत्यर्थः । तत्र । सखीवाक्ये । वास्तवभीरुत्वस्य तत्राभावात् बहुशो भीरुकार्यकरणात्तात्पर्यार्थासम्पादनाच्चाह । आरोपितेति । एवेन सर्वथा तत्र तात्पर्यविषयत्वं सूचितम् । अन्यथोक्तदोष एव । अत एव त्वमेवेत्येवकारसङ्गतिः अन्यथा त्वमपीति वदेत् । अत एव तदिममित्यादिस्वारस्यं मेघैरित्यादिनोद्दीपनविभावादिबोधनसाङ्गत्यं चेति भावः । नन्वेवन्नन्दनिदेशात् इत्यसङ्गतं स्यादत आह । नन्देति । भाविसुरतजनकत्वेन निर्देशस्यानन्दनोयत्वमिति भावः । कर्मणि घञनीयरौ । देशत इति पाठस्समुचितः तत्रान्तर्भावितण्यर्थान्नंद्यादेर्ल्युः नन्दना सखी तदाज्ञात इत्यर्थः । ड्याप्योरिति बहुलग्रहणात् ह्रस्वः । यद्वा तत्वं प्राक् तस्यैव विशेषणम् । यत्तु ननु वरेयलोपस्वरवर्जं द्विर्वचनादि न कार्यमिति प्रत्याख्यानेकवाक्यतया दीर्घपदेन त्रैमात्रिक एवगृह्यते इत्यरुचेराह । क्वौविधिमिति मान्यास्तत्प्राचामनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह । नपदान्तेति । एवं च तत्र दीर्घोऽपि बोध्य इति भावः । उत्तरहेतूक्तिस्तु उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात् नानुपपन्ना इति तात्पर्यम् । अस्तीतीति । एवं च स एव पक्ष उचितः । एतेन तथा रत्नाकरदंष्ट्राद्युक्तमपास्तम् । प्रतिपादितमिदमधस्तात् । एतेन छन्दसि संबुद्धेः सुपां सुलुगिति लुकः सत्वे तत्रापि निषेधापत्त्या मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । अन्यदन्यतोऽनुसन्धेयम् । ननु विधिरूपेण प्रवृत्तावस्य वैयर्थ्यम् । नलोपविधावनुवर्तमानपूर्वत्रासिद्धमित्यनेन सिद्धत्वादत आह । सामान्यशास्त्रेतीति । तादुपपादयति । प्राप्तस्येत्यादिना । तदितरेति । नलोपः प्रातिपदिकेतीतरेत्यर्थः । उक्तमेव विशदयति । संकोचस्येति । तादृशः संकोचस्येत्यर्थः । प्रासङ्गिकमाह । अर्थवदिति । एवंचेति । तत्र । तदनुपस्थितौ चेत्यर्थः । एवं सति सर्वथा प्राप्त्यर्थप्रापकत्वरूपविधिलक्षणाक्रान्तत्वान्नलोपः सुबित्यस्य विधायकत्वं स्पष्टमि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्यर्थः । इदमेव च । इतरसंकोचकत्वमेव । आवश्यकत्वादिदमेव वरमित्याह । निषेधेति । नलोपाद्यन्येषु असिद्धत्वं नेत्येवं व्याख्यातुरपीत्यर्थः । अस्य । इतरसंकोचस्य । विकल्पेति । उदितानुदितहोमवदिति भावः । नन्वेवमुभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठ्याः प्रतिषेधे ऽकादियोगे प्रतिषेध इति वार्तिकादिव्यवहारासङ्गतिरत आह । सामान्येति । अन्यत्र । सुबादिचतुष्कादितोन्यत्र । द्वयोरप्यप्राप्तेरिति भावः । इहारोपीत्यस्य सुवच इति शेषः । एवं च फलितार्थः स न तु शाब्द इति भावः । नन्वेवमपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वापत्तिः समासनियमेन येननाप्राप्तिन्यायादर्थवत्सूत्रस्यैव संकोचकल्पनात् ॥ निषेधमुखेन प्रवृत्तौ तु तथा तदपवादेनापि तेन परत्वेन निषेधास्य बलीयांस इति न्यायेन वा तस्यापि बाधादिष्टसिद्धिरित्याशंकां स्वमते उक्ताशयेनैव समाधत्ते । कृतेति । बाध्येति । लक्ष्यानुसारेणेति भावः । प्रयुक्तमिति । प्रयुक्तमपीत्यर्थः । प्रतिपादितमिदमधस्तात् । नायं प्रकारः शास्त्रे एव किन्तु अन्यत्रापीत्याह । पञ्चेति । प्रायिकं प्रमाणं यो राग इत्यर्थः । अन्येषां पञ्चभिन्नानां शास्त्रान्तराविहितानां पञ्चनखानामपंचनखानां च । नन्वेवं पतिः समासएवेत्यादावेवकारो व्यर्थोऽत आह । पतिरिति । समासाघटकेति पाठः । स्फुटत्वं च विपरीतार्थनिरासपूर्वकेष्टोक्तार्थविषयकत्वे द्योतने तत्रानुक्तं तन्निरासमाह । यतइति । इतिहेतौ यत एतदर्थसम्भवोऽतस्तन्निरासपूर्वकोक्तार्थस्य योजनाय स इति भावः । नन्वेवमन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तान्त्रिकमतच्छेदापत्तिरत आह अन्येति । सामान्यप्रमाणेति । सामान्यशास्त्रादित्यर्थः । अत्र तुनारुचिर्बोधिता । वस्तुतोऽन्यप्रकारेणायुक्तमेवैतदिति । अत एव नेयमित्युक्तम् । स्पष्टं चेदं मंजूषायामेवकारवादे । द्युद्भ्योलुङीति सूत्रस्य भाष्यास्पष्टत्वादाह । द्युद्भ्य इति । तत्र हि आत्मनेपदप्रतिषेधो वाच्यो न वाच्यः । द्युतादिभ्यो वावचनादित्युक्त्वा यदा यथा कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यते एवमत्र विपरीतं भविष्यतीति स न वाच्य इत्युक्तम् । निषेधमुखेन प्रवृत्तौ हि तन्निषेधस्य शाब्दत्वात् प्राप्यतइत्युक्तिरसङ्गतैव स्यात् । ध्वनितत्वात्स्पष्टत्वे विशेषादाह । पंचेति । प्राप्तेत्यस्य रागेत्यादिः । निषेधमुखप्रवृत्तेरेव नियमत्वे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैव । नन्वस्य परिसंख्यात्वात्कथं नियमत्वेन व्यवहारो, ऽस्ति चानयोर्भेदः पाक्षिकाप्राप्तिकाप्राप्तांशपरिपूरणफलो नियमः अन्यनिवृत्तिफला च परिसंख्येति चेन्न । नियमेऽप्राप्तांशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वारार्थान्यनिवृत्तेः सत्वेनाभेदमाश्रित्योक्तेः । प्रकृते च परिसंख्याविषयः नियमस्त्वत्रात्मनेपदविधायकादौ बोध्यः । नन्वेव-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मपि निषेध्यभावादयुक्तमेतदत आह । निषेधश्चेति । अतएवेति । तथा प्रवृत्तौ लक्षणाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । अत्र । नियमे । अर्थनियमः । यो व्यवह्रियत इत्यग्रे योज्यः । तथाच तेषां मते इवास्मन्मतेपि विधिनिषेधरूपाभ्यां यद्यपि तयोर्भेदः तदाप्युक्तभाष्यादत्र शास्त्रे सापि नियमपदेनोच्यतइति भावः। वस्तुतो दोषत्रयमाद्येपि यथाश्रुते प्रतीयमाने स्वार्थे तात्पर्याभावात्तात्पर्यतश्चगोन्यार्थे तात्पर्याङ्गीकारेण तात्पर्यतः परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेति वक्तुं शक्यत इति बोध्यम् । लक्षणायाम्, अनेकलक्षणायाम् । ननु रूढेरविषयेपि फलवशादेकलक्षणावत्तदङ्गीकारो ऽत आह । फलेति । ननु तदभावेपीष्टानुरोधेन तदङ्गीकारो ऽत आह । तदभावे इति । फलाभावे इत्यर्थः । रूढ्यन्यलक्षणायाः फलवत्त्वनियमात्तदन्यतृतीयहेतोरभावादिति भावः । अन्यत्र तत्त्वं मञ्जूषातो ऽवगन्तव्यम् । इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति । समासे इति । इत्यतो दिक्संख्ये इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समाहारसमासे इत्यर्थः । न चैवमेव मूले कुतो नोक्तम् । प्रकाशानुरोधात् । एतेन यथाश्रुतं दंड्याद्युक्तं दिक्संख्ये इति समासे एकवचनमनुपपन्नमिति रत्नाकारोक्तं संज्ञाभावान्मूलमयुक्तं सम्पूर्णसूत्राननुवृत्त्या टीकायुक्तेति मन्दोक्तं चापास्तम् । नन्वेवमप्यत्र स्वरविधाविति परिभाषया स्वरः स्यादेवेति सूत्रे स्वरग्रहणं व्यर्थमेवात आह । स्वरेति । तस्य स्वरविधाविति न्यायस्य तत्रैव तत् प्रवृत्तौ यद्यपि स्वरग्रहणं हेतुः सम्भवति तथापि निःसन्दिग्धहेतुमाह । नोत्तरेति । उभेवनस्पत्येत्यत उभे युगपदित्यस्य प्रकृत्या भगालमित्यतः प्रकृत्येत्यस्य चानुवृत्तियुतेन देवताद्वन्द्वेचेति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य उभयपदप्रकृतिस्वरस्य प्रतिषेधोयं अत एवेहापि तत्सर्वमनुवर्तते तदाह । देवतेति । पूर्वोत्तरपदेति पाठः । निषेधके इत्यनेन स्वरकर्मकविधित्वं निरस्तं स्वरोद्देश्यकविधित्वं तु स्पष्टमेव अत एव वक्ष्यति तथैवेति । आयद्वन्द्रावरुणाविति इन्द्राग्निभ्यां कंप्रषणइति च विधिनिषेधयोर्लक्ष्येत्र इन्द्रआद्युदात्त रनन्तत्वात् अग्निरन्तोदात्तः वरुणस्तूनर्वन्नतानामित्याद्युदात्तः । एवं चान्त्ये समाससामान्यस्वरः धर्मीति तत्रैव प्रवृत्तिर्धर्मस्तत् धर्मोउक्तपरिभाषारूपं ग्राहकस्येत्यग्रे मानस्येति शेषः । अन्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाभावादप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। गमकान्तरमप्याह। अतएवेति। तत्रैव तत्प्रवृत्तेरित्यर्थः । उपदेशेजंतानां कर्तृयकि आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव । अनुम् यः शता तदन्तादन्तोदात्तात् परा नदी अजादिः शसादिरुदात्ता। अच्छारवं प्रथमा जानती । तुदती अजादी इतीति विसन्धिः पाठः । स्वरमात्रविधौ तत्प्रवृत्तौ सर्वत्र तदन्तत्वतदादित्वसत्त्वात्तद्वैयर्थ्यमेव । आदिभ्यां स-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पादिद्भिसामित्यत्राचीति कर्षात्वत इत्यत्र मतुप्क्सनुड्भ्यामित्यत्र नुट् च संग-
च्छते एवं सूत्राभिमतत्वेपि तस्या भाष्याद्यभिमतत्वं ध्वनयति । अतएवेति । उक्तोर्थः ।
अस्य चाकारद्वयत्रान्वयः । वेत्रवतो अत्रतीशब्दस्यान्तउदात्तः । इदंभाष्याद्यनुक्तम-
प्युक्तप्रायमिति ध्वनयितुन्तदुक्तमाह्वोदेति । अत एवाकारपदोल्लेखः नञ्द्वयोपा-
दानं च । मतुबुदात्तत्वं नेति निष्कः पाठः क्सान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो म-
तुबुदात्तः, योब्दिमां उदनिमां पिपर्ति । अक्षरावन्तः । अन्यथा तस्मादिवेत्याक-
रासङ्गतिः स्पष्टैव । इदं प्रागुक्तं सर्वं तस्या तत् ध्वनितत्वं पोषयति । इदमेवे-
ति । तस्यास्तत्रैव प्रवर्तनमेवेत्यर्थः । इत्येतदिति । इत्यत्रत्यामावइत्येतदित्यर्थः ।
यदन्तं द्व्यच्कमाद्युदात्तं, युंजन्त्यस्य काम्या । तत्रैव । समासस्येति सूत्रे एव । रा-
जदृषदित्यादौ स्वरविध्यर्थमिति शेषः । तस्याः सार्वत्रिकत्वे तदङ्गीकारो व्यर्थैवेति
भावः । इदं च ज्ञापकं प्रागुपपादितम् । ननु वस्यानुपधात्वस्य ब्रह्मणापि दुर्वच-
त्वमत आह । धातोरिति । तथा च मूले नुपधात्वादित्यस्य धातोरित्यादिर्बो-
धः । खण्डनकृदुक्तिं खण्डयति । प्रतीति । क्विपापीति । तथा च तस्य तत्त-
त्सूत्रप्राप्त्या प्राचोक्तं युक्तमेवेति भावः । क्विप्यपीतिपाठेपि सत्सप्तमी निमित्तत्वफ-
लिका । दीर्घइति । तदापत्तावित्यर्थः निमित्तत्वफलिका सत्सप्तमीयम् । एवं प्र-
योगमङ्गीकृत्य दोषमभिधाय वस्तुतः स एव नेत्याह । वस्तुत इति । अन्यत्र ।
इस्सनद्याप इत्यत्रत्यकैयटादौ तत्रत्यभाष्यप्रामाण्यात् तत्रहि कास्प्रत्ययेत्यत्रत्या-
मो क्सनद्याप इत्यादौ ग्रहणमाशंक्य निरनुबन्धकपरिभाषया निवार्य स एव
ग्रास्तु इत्कार्याभावान्मस्य नेत्संज्ञा मिदचोन्त्यादिति तु न तत्तकार्यं यतः प्रत्य-
यान्तादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषस्तेन परत्वे प्रत्ययस्येति परत्वे वेत्युक्तम् ।
काग्रग्रन्थादधिकं पतितं तथेति पदं योजयति । यथेति । उपधाग्रहणात् तद्दी-
र्घस्यैव नियमात् । मूलस्थोपधादीर्घमात्रापेक्षयेत्यस्यार्थसूचनायाह । सर्वेति ।
एवं च वैषम्ये दृष्टान्तः इयमपि परिसंख्यैव । एतेन नामधातुप्रक्रियायां उक्तानि प-
थीनतीत्याद्युदाहरणान्यपास्तानि पूर्वापरविरुद्धानि च । पथीनतीत्यादीनि वा-
क्यानि । वस्तुतोनभिधानमेव तेषामिति तत्वम् । ननु अपीपचन्नित्याद्यर्थं पञ्च-
मीसमासस्यावश्यकत्वोक्तेर्मूलमयुक्तमत आह । सार्वेति । एतेनोक्तरीत्या मूलं
चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । भाष्ये ध्वनितमिति । अनितेरन्तइति सूत्रे
ऽतिशेष इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेन तत्भाष्यस्य पञ्चमीसमासानित्यत्वाश्र-
यकत्वात् अत एव नपदान्तसूत्रस्था तथा कौस्तुभोक्तिश्चिन्त्या । अतएवाभिमानादु-
ल्लेखस्तत् ध्वनयन्नाह । अन्यथेति । उक्तरीत्येति भावः । तदुदाहरणेति । नप-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दान्तेत्यत्रत्यतस्यदोषइत्यत्रत्य णत्वोदाहरणेत्यर्थः । एवं च नोक्तार्थस्य भाष्यध्वनितत्वं न वा युक्तिसहत्वमित्यभिमानपदाभ्यां सूचितम् । सर्वथा त्रिपाद्यान्तदप्रवृत्तेरसकृदावेदितत्वात् । एतेन तथा रत्नाकरोक्तमपास्तम् । न्याय्यत्वे हेतुमाह । तस्येति । कुमतिचेत्यस्य । एवं च कैयटस्विन्त्यः प्रातिपदिकान्तेत्यनुवर्तमाने कुमतिचेति णत्वमित्यभिप्रायको वा, एतेनैकाजुत्तरेति तु नात्र । अस्मोपि तत्वात् । अत एव तत्र कैयटइति प्रकाशोक्तमपास्तमिति भावः । यत्तु रत्नाकरकृत् सन्निपातपरिभाषया तदप्राप्तिस्वेत्ययं विचार उपायस्योपायांतरादूषकत्वमित्याशयक इति तत् खण्डयति । नचेति । घस्य नकारहकारसम्बन्धजत्वादिति भावः । तदप्राप्तिरिति । कुमतिचेत्यप्राप्तिरित्यर्थः । एवं चोक्तोपायनैष्फल्यमिति भावः । सर्वेति । अट्कुप्वाङित्यस्य सर्वणत्वविधिष्वनुवृत्तेरिति भावः । तद्विषये । णत्वविषये । आवश्यकत्वादिति । अन्यथा णत्वमात्रस्य कवर्गनिमित्तत्वादुक्तपरिभाषया दुर्वारत्वेनात्पूर्वस्येत्यंशस्योक्तवार्तिकस्य च वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । कुव्यवायनिमित्तके णत्वविधिमात्रे हस्य स्थाने आदेशेषु प्रत्यासत्या कवर्गरूपेषु सत्सु प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकवाच्यार्थः सर्वत्र वार्तिकरीतिरित्यमेव सत्वात् पूर्वोत्तरसन्दर्भानुरोधाच्च । तदेतन्मनसि निधाय फलितमर्थमाह । हादेशेति । इत्यर्थः । इति फलितार्थः । आर्षत्वाद्वार्तिके समासइत्यपाठः उक्तयुक्तेः । हादेशेष्वित्युक्तेरिति । हविशिष्टतदुक्तेरित्यर्थः । विशेषणे पर्यवसानं तात्पर्यार्थः । सिध्यतीति । अन्यथाट्कुप्वाङित्यत्रास्य पाठात्सर्वणत्वनिषेधकत्वस्येष्टत्वेन तत्र स्यादत एव भाष्ये स्रुघ्न इत्युदाहृतं तत्र चाधिकरणे घञर्थे क इति भावः । हन्तेरिति । हावुपपदे इति शेषः । षष्ठीपञ्चम्योस्तन्त्रेण निर्देशः स चादेशेतोदात्तइति बोध्यं वार्तिकार्थस्य सूत्रारूढत्वं ध्वनयितुं तदुक्तेर्निःसंदिग्धं फलमाह । अत एवेति । तत्र तदुक्तेरेवेत्यर्थः । कृतेति । पूर्वपदादितिसूत्रकृतेत्यर्थः । अत्पूर्वस्येति तु अत्र पक्षे नास्ति अत एवोभयोल्लेखः अन्यथा तस्यापि नित्यत्वापत्तिरिति भावः । ननु तत्र हादेशएवात आह । तत्रापीति । आदिना पाक्षिकवृद्धिपरिग्रहः । यत्तु खण्डनकृद्रत्नाकरदंडिमन्दादयः मूलं चिन्त्यमन्तत् । सामर्थ्यात् कुमतिचेति व्यवहितव्यावृत्तावपि प्रातिपदिकान्तेत्यादिव्यावृत्तौ मानाभावात् । किं च षदिदिति तौ विवक्षितौ न वा आद्ये बहुवृत्रहाणीत्यत्र णत्वानापत्तेः । नचेष्टापत्तिः स्वपरग्रन्थविरोधाद्वृत्तिग्रन्थविरोधाच्च । द्वितीये प्राघानीत्यत्रापि तदापत्तेः । किंच पक्षद्वयेपि वृत्रघ्नइत्यादौ स्थानिवत्वेनात्पूर्वत्वानपायात् कथं नियमेन व्यावृत्तिः । न च तत्सामर्थ्यान्न स्थानिवत्वं बहुवृत्रहाणीत्यत्रानिष्टापादकत्वेनैव साफल्यात्

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यदि तु स विवक्षित इति प्राघानीत्यत्र न दोषः। न च दीर्घस्य बहिरङ्गासिद्धत्वात् स तदवस्थ एव। यथोद्देशे तदप्रवृत्तेः। एकाजुत्तरेत्यत्राधिकरणग्रहणं नियमेन व्यावर्तितस्यापि विधानार्थमिति बहुवृत्रहाणीत्यत्रणत्वम्। योगविभागस्येष्टमात्रसिध्यर्थत्वात् प्राघानीत्यत्र न दोषः। किञ्च लक्ष्यानुरोधेन कार्यकालपक्षस्यैवाङ्गीकारेण बहिरङ्गपरिभाषया तत् सिद्धिः। पंचमीसमासानित्यत्वेन पक्षद्वयसाधारणदोषोपि न। बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणादाद्यदोषोपि नेति; विभाव्यते तथापि णग्रहणं स्पष्टार्थमिति स्वग्रन्थविरोधापत्तिः, इह तत् फलानुक्तेर्न्यूनता च। अनन्तरस्येति न्यायं बाधित्वेति वदद्भिर्बाध्यविशेषचिन्ताया एवाश्रयणं च। यद्यपि स ग्रन्थो वार्तिकरीत्येति नाद्य दोषः, किं च तदभिमतप्रकारान्तरेण तत् सिद्धेर्वचनप्रामाण्यात्तदर्थं णग्रहणम्। अत एव न्यूनतापि न, विशेषचिन्तायामनन्तरस्येत्यादिन्यायसंचारेण बाधित्वेत्युक्त्या सामान्यचिन्ताया एवाश्रयणेन द्वितीयदोषोक्तिर्मूर्खप्रलपितैवेति सुवचं तथाप्युपसर्गादित्यस्याग्रेनुवृत्त्यापूर्वस्येत्यत्रापि सम्बन्धेन तदपेक्षनियमापत्तौ प्रघ्नइत्यादिवद्वृत्रघ्नइत्याद्यसिद्धिः। न च योगविभागवैयर्थ्यम्। अनन्तरेति न्यायबोधेन साफल्यात्, नचैकयोगेप्यत् पूर्वग्रहणसामर्थ्यात् प्रघ्नइत्यादौ हन्तेरित्यस्यैव व्यवहितबाधसिद्धिः। प्रघ्नन्तीत्यादिव्यावृत्त्या तत् साफल्यात्। एवं च वार्तिकावश्यकत्वे योगविभागोव्यर्थ एवेत्याहुः तन्न। ब्रह्मभ्रूणेति नियमेन प्रघ्नइत्यादेरभावात्। वार्तिकस्यान्याश्रयकत्वस्याप्रामाणत्वात्, एतेन तत्सम्बन्धेसति भ्रूणप्रघ्नइत्यादौ तदभावेपि वृत्रघ्नइत्यादौ तत् दुर्वारं उक्तवार्तिकादातोनुपसर्गे क इत्यत्रानुपसर्गग्रहणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात्तत् प्रयोगसम्भवइति दंष्ट्युक्तमपास्तं, किंचोक्तवार्तिके वृत्रघ्नः सुघ्न इतिभाष्योदाहरणादेव तदर्थं संग्रहके योगविभागे तदसम्बन्धात् इतिदिक्। नद्वैतत्ध्वनयन्नाह। न चेति। आयातीति। ह्रादेशद्यभावादिति भावः। नेनीति। तपरत्वात्॥ न्यायस्त्वादिति। उत्तरमुनिप्रणीत्वादितिभावः। अर्धवैयसृन्भ्यां तस्यैव सिद्धान्तत्वं बोधितं दोषत्रयाभावाय। अत्पूर्वग्रहणस्य तदुपलक्षणत्वे मानाभावश्च इति तत्त्वं। दोषइति॥ त्रिपाद्यां तत् प्रवृत्तिस्वीकारमते अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाररूपव्यवस्थाभावापत्तिरूपइत्यर्थः। अर्धजरतीयन्यायानौचित्यात्, अत्र तु नाङ्कचिद्बोधिता त्रिपाद्यां सर्वथा तदप्रवृत्तिरूपा। अन्यथा दुष्परिहरं दोषमाह। तथेति। वार्तिकेति। हन्तेर्द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य च घत्वमुत्तरस्याभ्यासाच्चेति कुत्वमिति तदुक्तेरिति भावः। तत्र मानमाह। प्रथमेति। यत्तु मन्दः हस्यानिकत्वं हत्वेन घटकत्वेन वा, नाद्यः मूर्त्तौ घनइति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

क्षोरप्रघनइत्यत्र तदभावेन णत्वापत्तेः, अन्त्ये द्रुघणइत्यादौ तदनापत्तेरिति म-
न्न । तत्राभ्रघनइत्यादेरेव प्रयुक्तत्वेन प्रघनइति प्रयोगाभावात् । प्रस्योपसर्ग-
त्वाभावाच्च, अन्यथा वार्त्तिकमतेपि त्वदभिमते तद्दोषापत्तेश्च, एतेन प्राक् द्रुघण इ-
त्यत्रेव तादृशे प्रघनइत्यत्रापितदाशंक्य प्रघणइति कृतणत्वनिर्देशेनोपसर्गात् प-
रस्य च नस्य णत्वाभावज्ञापनादित्यपि तदुक्तमपास्तं। एवंचाद्य एव पक्षे न किंचि-
द्बाधकम् । ननु तत्र निपातनाण्णत्वमत आह । अत्रेति । यद्यपि सूत्ररीत्या
प्रघणशब्दे वार्त्तिकरीत्योभयत्रापि सूत्रेणैव तत् सिद्धिरिति तन्निपातनं व्यर्थं
तथापि आद्ये प्राघाणस्य कृतणत्वस्योच्चारणेन न णत्वनिपातनाङ्गीकारः किं तु
तदर्थकत्वमत् पूर्वग्रहणस्य वार्त्तिकस्वीकारापेक्षया पदलक्षणाया लघुत्वात्, अत
एवौचित्यं, एवं च नक्षत्रं दृष्ट्वेति वदत्पूर्वत्वमपि विवक्षितमेव । एवं प्रघाणप्र-
घणयोः कृतणत्वयोर्मध्ये प्रघाणस्योच्चारणमिति तदर्थो बोध्यः, तदेतत्सर्वं हृदि-
निधायाह । ग्राहकत्वौचित्यादिति। ग्राहकत्वस्यैवौचित्यादित्यर्थः। वार्त्तिका-
र्थापेत्यत्रार्थशब्दो भिधेयप्रयोजनोभयपरः, धनयतेत्यनेनारुचिः सूचिता, यथोत्तरं
मुनीनां प्रामाण्यादुपलक्षणत्वे मानाभावादुक्तदोषत्रयापत्तेश्च, तत्करणयोगविभागो
पलक्षणत्वज्ञापकत्वनियामकत्वापेक्षया वार्त्तिकमेव ज्याय इति पर्यन्तमित्य-
स्यार्थं बोधयितुं कृतायामितिशेषः, परममूलैकवाक्यत्वायाह । नलोपिनइति।
नचैवं नलोपिन एव तथा स्यान्नपूजार्थस्येत्येतदर्थमचामित्यस्यचारितार्थ्यात् कथं
मूलायुक्तनियम इति वाच्यम्। भाष्यप्रामाण्येनाचामित्यस्यावृत्त्या तस्यापि सुलभ-
त्वात्, एकं तु नियमशरीरं मूलोक्तमेव, अञ्चतेश्चेत्तर्हि नलोपिन एवेत्यपरमिति
भावः, तत्र बीजमाह । नलोपिनेति । सूत्रे इति शेषः, न च क्विन्नन्तानुकरणेन
स न्यायसिद्धएवेति कथं तस्य तद्बीजत्वमिति वाच्यं, अकारलोपस्यापि न्यायप्राप्त-
त्वेन तदकरणपूर्वकमेतेन निर्देशस्य विवक्षार्थत्वादित्यर्थः। एवं च पूजार्थस्य प्राची-
त्यादयोपशब्दा एव। अत एव प्राञ्चावित्यादौ नकारद्वयश्रवणाशङ्कापि नेत्यपरम-
नुकूलं, एतेन प्राचीत्याद्यौपदेशिकलक्षणं विहाय प्राचीत्याद्यातिदेशिकलक्ष्यदाने
भाष्ये निर्बीजमिति भ्रान्तोक्तमपास्तं, उगितश्चेत्यत्राञ्चतेरिति वार्त्तिकस्यापि नलो-
पिनोञ्चतेरित्यर्थः। अत एवोक्तनियमेन तत्प्रत्याख्यातम्भाष्ये, एतेनोक्तभाष्यद्वयबलाद-
ञ्चतिमात्रविषयकनियमएवेष्टः एवं च नलोप्यञ्चतिग्रहणे नियमोपि तद्घटितएव
स्यादिति प्राचीत्यादौ ङीबभावापत्तिः। आवृत्तावपि न मानमिति मूलं चिन्त्य-
मिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । ननु औपदेशिकधातोश्चेत्तर्ह्यञ्चतेरेवेति वि-
शेषापेक्षएव नियमोस्तु नियमस्य सजातीयापेक्षत्वौचित्यात्, अत्राञ्चतिग्रहणम-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पि मानं, एवं च गोमत्यतेः क्विपि गोमानित्यादि नामधातौ नुम्सिद्धिः, पर्णध्वत् इत्यादौ च। ननु उगिदचामित्यत्राधातुपदं मास्तु, न च धातोश्चेन्नुम् तर्हि नस्येवेति विशेषापेक्षत्वमेवास्तु पर्णध्वदित्यादिव्यावृत्तिः फलं नामधात्वर्थमधातुपदमिति वाच्यं, लाघवात्तत्रैवौपदेशिकत्वं निवेश्याधातुपदत्यागस्यैवौचित्यात्, तथा सति स एवास्तु इति चेन्न, अधातुग्रहणेनाधातुग्रहणं भूतपूर्वार्थमिति भाष्येण वक्ष्यमाणे-नोगितश्चेत्यत्रत्य भाष्येणचौपदेशिकत्वनुमत्वानन्तर्भावेण सामान्यापेक्षनियम-ज्ञापनात् । अत एव स्पष्टमित्यादिग्रन्थे उभयोरुल्लेखः, तद्वृदिनिधायाह । सामा-न्येति । अपिर्नुम् समुच्चायकः, आद्यनियमे तु पर्णध्वदित्यादाविव गोमानि-त्यादावपि ङीप्नेति बोध्यं, तदाह । दिगिति । अचापकर्षणादचसाहचर्याच्चो-गिफलन्तएव । तेन शमी शमिनावित्यादौ नातिप्रसंगइति स्पष्टं युवोरनाका-वित्यत्रभाष्ये । स्पष्टंचेदमिति । आद्येमूलोक्तवत्स्पष्टं अन्त्ये तु धातोरुगितः प्रतिषेधः उखास्रत् अञ्चतेश्चोपसंख्यानं प्राचीनोभयं कार्यं उक्तनियमेन सिद्धेरि-त्युक्तम् । एतेनौपदेशिकधातोस्तद्विहितप्रत्ययस्य चेत्तर्ह्यञ्चतेरेव तेनोखास्रत् शमीत्यादौ नातिप्रसंग इति मन्दोक्तमपास्तं भाष्यविरोधात् । द्वितीये निर्मूल-त्वाच्च, गोमानित्यादौ ङीबापत्तेश्च, विद्वान् जरन्नित्यादौ नुमनापत्तेश्चेति दिक् । षण्डयतु स्थलं निर्दिशति । अयं चेति । त इति स्वरूपपरं नपुंसकं अन्यथा त-श्चेति वदेत् । द्व्यर्थमाह । यत इति । ननु मतुबादिविधौ छन्दसीत्यस्याप्र-क्रान्तत्वात्कथं तत्त्वमतआह । सामान्येति । अत एवहृज्वत्सूत्रे भाष्यं अवि-शेषविहिता अपि शब्दानियतविषयादृश्यन्ते इति । तरेणापीति । तथाच प्रका-रान्तरसमुच्चितछान्दसत्वं तत्त्वे हेतुर्नैवमन्यत्रेति भावः । विजन्तादिति । अ-धातोर्यो विच् तदन्तादरशब्दादित्यर्थः । मघशब्दात् । धनार्थकात् । प्रसिद्धत-रत्वेनाभ्यर्हितत्वान्मतुपः पूर्वनिपातः, अत एव वार्तिकनिर्देशसंगतिः । अवेण-इति।मघवन् शब्दे तु नायं भेदइति भावः। पद्येइति। उक्तरीत्येति भावः। नादेशत-द्भावकृतोभयदर्शनादिति। वाक्यस्थैकदेशानुकरणमभावात्तं मघवच्छब्दोभयश-ब्दार्थमाह। नादेशेति। शब्दे रूपद्वयस्य सूत्रकृतोपि संमतत्वात्। त्वविशिष्टार्वशब्दे-विवादात्तदुपेक्षान्यद्दत्युक्तं तत्त्वत्रमाह । तदुदेति । एवं चसूत्रारम्भे-ऽपि च तदभावस्य छान्दसत्वेनैव साधनावश्यकत्वे ततो वरं तदकर-णमिति भावः । दीर्घः । अत्वसन्तेत्यनेन । घकारोदात्तत्वं चेति । ऋत्वनुङ्-व्यामिति प्राप्तमतुबुदात्तत्वस्य नगोश्वन्निति निषेधेन पित्त्वादनुदात्तत्वे तस्योदात्त-त्वमित्यर्थः, एवं च नादेशपक्षे प्रत्यन्तोदात्तस्य वकाराकारोदात्तत्वं दीर्घवत् बहुल-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ग्रहणेन बाधित्वाधकाराकारोदात्तत्वमप्यङ्गीकार्यमन्यथा फलभेदे प्रात्याख्याना-सम्भवइति बोध्यम् । अत्र कश्चित् । प्रत्याख्यानानुरोधेन वादेशपक्षे प्रसाद-कृदुरीकृतदीर्घखण्डकप्रकाशकदुक्तिर्यस्त्वाद्युर्मतुप्पक्षेपीत्यादिना या खण्डिता मू-ले सायुक्ता मतुबन्तस्य छान्दसत्वमिति तदनाश्रयात् । इत्थं हि तदाकूतम् । प्र-त्याख्यानानुरोधेन वादेशश्छन्दोमात्रविषयः वनिबन्तस्यैवोड्डयकोटौ प्रवेशात् । तत्र च मघवन्नित्येव रूपं तथाच मतुप्यपिछन्दसि बहुलंछन्दसीति दीर्घाभावछ-न्दस्यत्ययाभ्यां तत्समानरूपस्वरं सुसाधमिति वार्तिकाद्याश्रयइति प्रत्याख्यानं युक्त-मेव, लोके तु मतुबन्ते दोर्घोभवत्येवेतीति तत् खण्डयति । एतेनेति । अस्य म-घवेतिसूत्रस्य । छान्दसत्वात् । प्रत्याख्यानानुरोधेन छन्दोविषयलक्ष्यमात्रसाध-कत्वात्, अत एवाह । छन्दसीति । इत्येवेति । संयोगान्तस्योपासिद्धत्वाच्च दीर्घः, छान्दसत्वं दीर्घाभावे हेतुः । भवत्येवेति । तथाच न भट्टिप्रयोगादिवि-रोध इति भावः । एतेनेत्यस्यार्थमाह । वार्तिकेति । भाष्या क्षरैत्यपि बो-ध्यम् । यथा ततः प्रतीयते तथोक्तं वक्ष्यते च । उक्तार्थस्तु सूत्राक्षरबहुलपङ्-क्तिसारस्येन प्रतीयते । अन्यथा वेत्येव वदेदिति भावः । ननु तथा कृतोनावपि फलाभेदायैव मेवकल्प्यते ऽतआह । मघेति । तदेतत् हृदिनिधायेति शेषः यद्वा तत्तस्माद्धेतोः एतत् कर्म तत् पदार्थमाह । भाषायामिति । उक्तेति । मूले इति शेषः । वार्तिकेत्यस्योक्तेत्यादिः । ग्रन्थेति ॥ एतत्सूत्रस्योक्तकैयटग्रन्थेत्य-र्थः । हेयएवेति । तथाच सूलोक्तरीत्यातयोरविरोधसमर्थकखण्डनकृत् रत्नाकरं वादयस्मिन्त्या एवेति बोध्यम् । अत्रत्य कैयटासङ्गतिं केनचिदुक्तां खण्डय-ति । यत्त्विति । इत्याश्रित्य । इति परिभाषामाश्रित्य । अयं भावः । वयस्या-सुमूर्ध इत्यत्र वयस्यास्वित्यस्याज्ञापकम् । अन्यथा तद्दानासामिति यत् प्रत्ययस्य छन्दस्येव विधानात्तदनुपपत्तिः तेन लोके परिपन्थिभिः पार्थिवैः सहस्रद्गर्वगर्वइ-त्यादिप्रयोगसिद्धिरिति । तज्ज्ञापकस्य तत्वेनाभिमतस्य । नैषैष्टिरस्ति छ-न्दोवत्कवयः कुर्वंतीति यूस्त्राख्याविस्यत्र भाष्योक्तेराह । छन्दोवत्सूत्राणीति । तथाचात्रेष्टौ नार्षत्वं प्रयोजकं किं त्वङ्गत्वमेव तर्षेति भावः । भाष्यकारेष्टेरिति । तेनैव ज्ञापितयेति शेषः । एतेन विनिगमनाविरहो निरस्तः तस्या भाष्यानारू-ढत्वात् । अन्यथा सिद्धत्वात् चारितार्थ्यात् । तदाशयः । कैयटाशयः तथाच भाष्यकारीयातिदेशात्सूत्रेषु छन्दकार्यप्रहत्या सौत्रप्रयोगाणामिव तेषां साधुत्वं नार्षमात्राणां किं पुनर्वाच्यं मानुषाणामिति तत्त्वम् । तदध्वनयन् वक्ष्यति । कवीति । अत्र यदिति च । ननु कविप्रयोगाणामेव मानत्वमत आह । कवी-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ति। बहुशः। बहूनाम्। संख्यावाचित्वात्संख्यैकवचनाच्चेति शस्। एवं च तेषां सर्वथा भाषायामप्रयोगः, किं चासिद्धवत्सूत्राद्युक्तस्यव्युत्पन्नप्रातिपदिकरूपस्याप्युक्तरीत्या तथा मघोनइति तु अन्तोदात्तस्य रूपं एकादेशइति स्वरप्रहृत्या न तत्कृतो विशेषः छन्दस्यापाद्यमानरूपाभावान्नानिष्टापादनम्। यद्वा मघ्योदात्तस्यापिरूपम्। संप्रसारणे यस्येति चेति लोपस्तु न। छान्दसत्वात्। मघोनामिति निर्देशाच्च तदाह। दिगिति। उणादीनामव्युत्पन्नत्वस्य सूत्रभाष्यसंमतत्वात् तदंशे मूलासाङ्गत्यं ध्वनयितुं फलाभेदेनोक्तार्थे भाष्यं प्रमाणयति। तथाचेति। प्राप्नोतीति। वनिबन्तस्य स्वरोङीबिति शेषः, एवमसिद्धवत्सूत्रेप्युक्ताम्। अत्र। कविप्रयोगविषये। एतेन प्रकाशानुयायि मूलानुयायि खण्डनखण्डखाद्याकरदण्डिमंदादयः प्रत्युक्ताइति दिक्। यत्तु मान्याः, ननु गुणाअभेदकाइत्यस्योच्चार्यमाणो गुणो ऽविवक्षितइत्येवार्थः गुणशब्देन चोदात्तत्वादयश्चत्वारः, प्रकृते च निरनुनासिकस्यैवोच्चारणात्पक्षसम्भावनैव नेति चेत्। अत्राहुः। अनुदात्त इत्युदात्तग्रहणेन गुणकृतभेदाभावएव ज्ञाप्यते नतूक्तोर्थः गौरवादिति तन्न प्राचामनुरोधेन। अनुदात्तादेरञित्यादौ दोषापत्तेः। बहुषु तत्सामर्थ्यकल्पनापेक्षयैकत्रोक्तार्थज्ञापने एव लाघवेनौचित्याच्च। अत एव तस्य साफल्यं, अन्यथा पुनः सामर्थ्यकल्पनापत्तिः, स्पष्टं चेदं वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये तद्ध्वनयन्नाह। अस्तीति, यत्नं, उदात्तादिसंशब्देनबोध्यत्वरूपम्। अविवक्षयेति। प्रकृत्यादित्वादभेदे तृतीया। नचात्र स्वरूपेणोच्चारितस्य कस्यापि गुणस्याभावादयुक्तमेतदिति वाच्यं, निरनुनासिकत्वस्यैव गुणस्य तथा सत्वात्। यद्वा स्वरूपेणोच्चारितस्यापीत्यर्थः। तथाच तत्र यथा प्रत्यभिज्ञया भेदकत्वमेवमनुच्चरितेसुतरां तथेति भावः। वस्तुतस्तु अनुनासिकस्यानुच्चारणेपि उदात्तयत्वादि किञ्चिद्गुणस्योच्चारणमस्त्येव निर्गुणस्योच्चारणाभावात्। सर्वत्रैकश्रुत्या सूत्रपाठे मानाभावादत एव ज्ञापकता तस्या एवं च वृद्धिरादैजित्यत्रेवात्रापि गुणाभेदकपक्षोक्तिः सुवचैवेति बोध्यम्। अत्र। पक्षद्वये। अविवक्षयेति। हेतावेव तृतीया। तया प्रत्यभिज्ञाप्रतिबन्धनिरासे तया तेषां मिथो भेदकत्वज्ञापनादित्यर्थः, नन्वेवमइत्यत्राप्यविवक्षात्वया मूलोक्तरीत्या शुद्धापत्तिः। किञ्चानुदात्तादेरित्यादौ स्वरूपेणेति विशेषणेन दोषनिरासे यत्नं विनेत्यधिकमतआहोञइति। क्लेशाधिक्येनेति। बहुव्रीहिव्यावर्तविशेषणम्। अन्यथा प्रतिपत्तिलाघवाय निरनुनासिकमेव वदेत्। तथाच पूर्वोक्तो यत्नः किन्तु प्रयत्नाधिक्यमात्रं, अत एव निपातनस्थलेपि न दोषः अत एव तत्सफलमपि। सर्वेषाम्। मान्यादीनाम्। एतेन विपरीतरीत्या ऽत्रा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पितदङ्गेदकत्वमेवेति तद्रीत्यापि मूलादिचिन्त्यमिति ध्वनितम् । ननु चतुर्णा-मेव गुणत्वस्याकरे स्पष्टत्वादाद्यपक्षो युक्तः, किञ्च तदुत्तरपक्षद्वयाश्रयणमप्ययुक्त-म् । तथासति सिद्धान्ते जातिपक्षेण प्राप्तस्यैवाभेदकपक्षप्राप्तस्यापि अप्रत्ययइति निषेधेनादोषात् । सचाणनणसाधारण इति स्पष्टमन्यत्र । किं च सर्वपक्षे गुणा-नामभेदकत्वेपि शुद्धैकव्यक्तेरिति प्रकाशदूषकभवद्ग्रन्थदूषिततवस्यात् सत्वेन पू-र्वापरग्रन्थविरोधेन च तुरगारूढस्य तुरगविस्मरणायितत्वापत्तिरिति खण्डनकृदु-क्तिप्रसरः । भेदपक्षे प्रश्लेषवैयर्थ्यादयं पक्षएवात्रेष्टः । प्रश्लेषसामर्थ्यादत्र तस्य बाधइति मूलाद्यर्थः, नहि सर्वनामानीत्यत्र णत्वबाधेनापरपक्षोत्थानं, प्रकाशोक्तिस्तु नैव सुपेशा, अभेदकबाधे हेत्वनुक्तेरिति मान्योक्तिस्तु न युक्ता, शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे प्रश्ले-षेण निर्देशादिति प्रकाशार्थेन द्वयोः साम्यात् । अन्यथा वदतो व्याघात एव तस्य स्यात्, अतो रत्नाकररीत्योपलक्षणत्वेन मूलं योजयति । भेदकत्वेपीति । एतेन तथा दंष्ट्राद्युक्तं तस्योच्चारणार्थत्वात्तपरसूत्राप्रवृत्तिरिति मान्योक्तं चापा-स्तम् । नन्वेवमप्यप्रत्ययपदानुवृत्त्या निषेधः स्यादत आह । तत्रेति । तथाचा-नणेव विधीयमानेपि विध्यर्थमिति भावः । मूलसंमतमेवेदमिति ध्वनयितुम-न्याशयकमपि मूले तथाशयकतया व्याचष्टे । एवं चेति । तस्य । तदननुव-र्तितत्वे चेत्यर्थः । तपरसूत्रे प्रत्ययपदसम्बन्धे मानाभाव इत्यग्रिमार्थः । एवं च । तदसम्बन्धे च । अनणि विधीयमानेपीत्यादिः, एवं च भेदकपक्षे एव शङ्का त-त्रैव प्रश्लेषेण समाधिरिति मूलतात्पर्यम् । अत एव मूलवैषम्यात्सर्वथा प्रकाशा-सङ्गतिमाहैवंचेति । तस्य । तदविषयत्वे चेत्यर्थः । अपिर्मूलोक्तप्रकारसमुच्चायकः । एतेन मौलन्यूनतानिरस्ता । प्राप्तमित्यत्रान्वयायाह । योन्यइतीति । न्यूनतां निराचष्टे । चादिति । टिलोपविधिसूत्रं चेत्यर्थः । तथाच नायं मिथः समु-च्चायकः किन्त्वन्यस्यापीति भावः । तदन्तेति । तदन्तस्यापि ग्रहणादित्य-र्थः । एतेन समुदायनिष्ठस्त्रीत्वस्य हेतुतया समुदायात्लिङ्गबोधकप्रत्ययविधाने-न तस्य तद्विशिष्टत्वेपि तदुद्देश्यककार्याभावान्न दोष इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । चाट्टिलोप इत्याशङ्कते । नचेति । विभक्तीति । विभक्तेर्निमित्तत्वमात्रेणेत्य-र्थः । श्वयुवेत्यादेरिति । इत्येतन्निमित्तकस्य । नगोश्वन्निति निषेधस्य श्वयु-वेति संप्रसारणस्य च यथा क्रमं शुन्यायुवतीरित्यादौ प्राप्तस्य निवृत्तेरित्यर्थः । अय-मेव बहुव्रीहिणा आदिपदार्थः । नहि तत्र सूत्रद्वये विभक्तित्वेन निमित्तत्वं येन तदुक्तिसांगत्यं स्यात् तस्मादुक्तएवाशयइति भावः विवेचितश्चेदमारम्भे । ननु समवाय्यवस्थापकत्वं परत्वस्य नहि नित्यानित्यादौ तथेत्यत आहाभ्युच्चयइति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तस्योत्कर्षः अर्थवादवत् तत्स्तावकः नतु स्वार्थपरइति भावः । न्यायेन । गौण-मुख्यन्यायमूलकेन । अत्र । क्यजन्तात् क्विबन्ते । मूलमते प्रातिपदिककार्ये-पि प्रकृतेस्तद्रीत्यैवाह । तपरेति । इ तइति तपरेत्यर्थः, तस्य चैतया इत्येव स्यादित्यादिति भावः । एभ्यः । पथ्यादिभ्यः । अन्यथा कर्तृस्त्रियां क्विपा तस्या-दि लाभेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । स्त्रीप्रत्ययेति । कर्तृस्त्र्यर्थकक्विप्रूपस्त्रीप्र-त्ययेत्यर्थः । तदङ्गीकारेपीति । पुमादिकर्त्रर्थकक्विबंगीकारेपीत्यर्थः । तत्र मानमाह । विभक्ताविति । स्थितः । तथाचोपक्रमोपसंहाराभ्यां तथैव भा-ष्यसामंजस्येनाधिकतत्कल्पनायां मानाभाव इति भावः । जगन्नाथोक्तिं खण्ड-यति । नचेति । विधिरूपेण प्रवृत्तिरित्याशयेनाह । सुब्विधाविति । साक्षा-त्सुबहेतुकेयङ् विधावित्यर्थः । अन्तर्वर्तीति विशेषणं तत्स्वरूपोपपादनद्वारा-तस्य पूर्वजातत्वसूचकम् । न च तस्यासिद्धत्वे कार्ये अल्लोपस्याचः परेति स्थानि-वत्त्वम् । पूर्वत्रासिद्धीये इति निषेधात् । व्याप्यधर्मः सुत्वादिः तद्धर्मावच्छिन्नो-द्देश्यकविधेरेवेत्यर्थः सुप्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । सुब्विधिशब्देन ग्रहणादित्यर्थसूच-कं वा । षत्वे । कार्ये । असिद्धत्वं नेति । तदपूर्वविधिर्नेत्यर्थः । तत्र प्रत्यय-त्वेनाश्रयणेनातत्वात् । स्वरादिसाहचर्येण षत्वस्यैतद्दृष्ट्यासिद्धत्वेन च नलोप-शास्त्रात्पूर्वपठितशास्त्रेण विहितसुब्विधेरेव ग्रहणाच्च । एतेनाच विधिसम्भवे नि-यमोयुक्त इत्यपास्तम् । वैरूप्यापत्तेश्च । खण्डनकदुक्तिं खण्डयति । नचेति । रत्नाकरोक्तिं खण्डयति । नचेति । षत्वमिति । तदिकारस्येति शेषः, तथाच पन्थियौ पन्थिय इत्याद्युचितं । न च दुर्गोक्तरीत्या नान्तानुकरणान्नदोष इति प्रका-शोक्तियुक्ता । तदनुकरणे मानाभावात् नलोपासिद्धत्वेन नान्तत्वानपायाच्च सूत्रोक्तदोषद्वयापत्तेश्चेति तद्भावः । उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वस्योक्तत्वाद्दाच । सन्निपातेति । स्यातीति । इयङन्यसन्निपातनाशकत्वस्येत्यर्थः । प्रतिपादित-मिदमधस्तात् । प्रकारद्वयेन मतान्तरं खण्डयति । नचेति । अत एवेति भावइत्यनन्तरमेतदुक्तिः । अयं भावः । विशेषापेक्षात्सामान्यपेक्षमन्तरङ्गं तच्च न तत्त्वमात्रेण किन्तु तत्र विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वेन । यौन्यइत्यत्र प-थ्यादिसर्वनामस्थानापेक्षा । यण्विधौ चाजादिप्रत्ययेवर्णान्तधात्वपेक्षा । अा-पे । गत्वज्ञानाय प्रकृतित्वप्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति यणन्तरंगः तथाच पथ्याः पथ्याविल्याद्येव रूपम् । तपरकरणं तु स्पष्टार्थमेव । एरदित्युक्तौ ततो लाघवाभावाच्च । अन्यथा विधेयेपि तपरकरणात्कुरुतइत्यादौ गुणाभाववत्प-थ्यामावित्यादौ दीर्घानापत्तिः । हलन्तेभ्यः आचारक्विप्तुनास्त्येवेत्युक्तं प्राक् ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

अर्थपूर्वकं दीर्घत्वानुमानं पुंस्यपीति तदर्थं तपरकरणमादेशे तूच्चारणार्थमिति मिश्रोक्तिश्चिन्त्येति रत्नाकरोक्तमपास्तमिति, अपिना नामधातुसंग्रहः । अत्र । योन्यइत्यत्र । प्रकृतित्वेन । सर्वनामस्थानप्रकृतित्वस्य विवक्षितत्वेन । यण्प्रकृतीति । यण्ग्राह्यो॰प्रकृतितत्त्वस्य यण्निमित्तोभयेत्यर्थः । अयम्भावः यत्र विशेषापेक्षस्य सामान्यापेक्षनिष्ठव्यापकता निरूपितान्व्याप्यता तत्र तत्प्रवृत्तिः । यथा वदादिभ्यः सार्वधातुकइत्यत्र वदादित्वं सार्वधातुकत्वं च निविष्टं, तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति यासुडन्तरंगः । अस्तिच, तत्र यासुट्निमित्तधातुत्वप्रत्ययत्वरूपव्यापकधर्मनिरूपिता वदादित्वसार्वधातुकत्वयोर्व्याप्यता न तथा प्रकृते इति । वस्तुतस्तत्रापि नित्यत्वाद्यासुट् नत्वन्तरङ्गत्वात् । विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि तस्य निमित्तत्वे मानाभावेनाधिकधर्मनिमित्तत्वानुपपादनात् । अत एव भाष्ये एवंविधान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य क्वाप्यनुक्ते॰॰त्याशयेनाह । तदोरिति । अन्यथा विभक्तिसामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादन्त्यस्यात्वे नत्वस्यैव सत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव तथा तत् प्रत्याख्यानप्रकारोपि वृथेति भाष्यारूढत्वं अस्येत्याह । तत्प्रत्येति । सर्वत्रेत्युक्तिस्तु अनुदात्तङित इत्यत्र कैयटेन तदाश्रयणं कृतमिति तदभिप्राया । अत एव तदोरिति सूत्रे वक्ष्यति । न चापीति । अत एव च न तेन विरोधः स्फुटीभविष्यति चेदं तत्रैवेति दिक् । यत्तु ॰॰॰नक्ष॰द्रत्नाकरादयः एवमपि आत्वरूपे सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वेन नस्यात्वे सौ पथ्या इति रूपं स्यात् । न च बहिरङ्गत्वेनात्वस्यासिद्धत्वान्नलोपप्रवृत्तिरित्याद्याशङ्का युक्ता । अन्तरङ्गे कार्ये जातस्य तत्कालप्राप्तिकस्य च बहिरङ्गस्यासिद्धत्वेपि पश्चात् प्राप्तबहिरङ्गस्य तत्त्वे मानाभावात् । अत एव पूर्वमन्तर्वर्तीति विशेषणं दत्तं इति । तन्न । स्वरादिसाहचर्येण नलोपात् पूर्वं नकारमात्रप्रतिबन्धे नाप्राप्तसुब्विधेरेवग्रहणात् । प्रत्यासत्त्या यत्र सुपि नलोपस्तत्रैव यत्र विधिस्तत्रैवासिद्धत्वाच्च । यत्तु रत्नाकरकृत् । मान्यदंह्यभिमतैतन्न्यायांगीकारे निनिषेधार्थं सुबाद्यन्यविधावारब्धस्यास्य तत्रापि, तात्पर्यकल्पने वाक्यभेदापत्तिः अधिकप्रत्यासत्तिलाभे त्यागायोगेन तत्र निषेधानापत्तिश्च । किञ्चैवं क्वजन्ते एवात्वन्यादेशौ स्यातां न तद्भिन्ने द्विमात्रे स्थानित्वे कव्यवधाने चकृतार्थत्वात् तथा च सुप्यरूपासिद्धिस्तदवस्था । नचायमसिद्धत्वविधिर्नापिसुन्निमित्तो नलोपः येन न्यायावतारः स्यात् । अतस्तदाश्रयणमयुक्तमिति । तन्न नियमशास्त्राणां विधिमुखेनैव प्रवृत्तेः सिद्धान्तितत्वेन दोषत्रयाभावात्, परम्परया नलोपस्यापि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ष्ठुव्निमित्तत्वाच्च । ष्ठादीनां पथ्याद्यंगविशेषत्वस्यैवौचित्याच्च । स्थानेन्तरतम इति समस्यत्तपाठस्य भाष्ये दूषितत्वाच्च । किञ्च तस्यासद्भित्वेपि देवदत्तहंतृहतन्यायेन तदभावात्तस्य तदप्राप्तिः । किञ्च नहि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति न्यायेन जायमानक्रार्यस्यादेशे एव स्थानिबुध्या प्रवृत्यंगीकारेणात्मादेशस्याभावस्य कार्याधारतया बाधात् इत्यलं । उपसंहारानुरोधेनाह । न्यादेशेति । अविवधावेकदेशविकृतन्यायाप्रवृत्तिः शास्त्रसिद्धेत्यरुचेराह । पन्थाइतीति । भाष्योक्तिः प्राचामनुरोधेन नहि तेन नान्तत्वमानीयते तस्योभयथा ब्रह्मणापि दुरूपपादत्वाच्छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्वस्येव बलादित्वस्येव च किन्तु पथिन् शब्दत्वं तत्र निर्बाधं, एतेनोभयत्र तपरकरणं सुखसुखार्थमित्युक्ता मूलोक्तरीत्या स्थानिनि तत्साफल्यमभिधाय एकदेशेति न्यायेनालमाशंक्य सुपन्थाग्राम इत्याद्यसिध्या अर्थप्राधान्ये एव तदिति समाधिं संदुष्य कृत्तौलुप्तत्वात् स्थानिवत्वं निवार्यं दुर्गोक्तं नान्तानुकरणमस्माभिरप्यादरणीयं ततश्चात्ववदत्वमपि न प्रसज्यत एवेति तन्मुखसुखार्थं एवेति प्रकाशोक्तं मूले यश्चित्यादिना संक्षिप्यानूदितमपास्तं तद्दूषयन्नाह । यदीति । वैयात्यात् । अविनीतत्वात् । अतिदेशः । एकदेशेति रूपः । तथोक्ते स्वस्तु वक्ष्यमाणरीत्या स्थानिवत्वमपि सुवचमिति सूचनाय । न्यूनतां निराचष्टे । अत्वेति । अकारप्रश्लेषात्तदप्रवृत्तिरिति मान्याः । षात्वात्वांशयोः प्रवृत्ती । नचेति । अनान्तेति । संप्रतीत्यादिः । इदं च हेतुद्वयं कार्यकाले पक्षेत्वादि ग्रन्थवत् । ननु नलोपासिद्धत्वेन नान्तत्वमिवात आह । संज्ञेति । इदं च कार्यासिद्धत्वे तेन च स्थानीआयातीति पक्षे इति केचित् । अन्येतु यथोद्देशे नः क्येइति नान्तपदत्वस्यैकारान्ते एकदेशेति न्यायेन न लाभः नःक्येइति सामान्यापेक्षनियमेनेतत् प्राप्तस्यापि वारणात्तदाह । नान्तेति । ननु न तेन न्यायेन सामानीयते तत्र किन्तु नलोपासिद्धत्वेन एवं च नियमेन न वारणमत आह । संज्ञाविधाविति । अपूर्वसंज्ञाविधावित्यर्थः । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् । नचैवं संज्ञेति सामान्योक्तिर्व्यर्था घिसंज्ञाग्रहणेन साफल्यात् तथा च प्रवृत्ते पूर्वविध्यभावेनासिद्धत्वमित्याहुः एतेनाकडारस्थभपदसंज्ञासु यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणेन शास्त्रासिद्धत्वस्यादेशे एव स्थानिबुध्या कार्यस्य चांगीकारे चेदं चिन्त्यमित्यपास्तं च । उक्तरूपेषु । तथाच पन्थौ पन्था इत्याद्येव रूपाणीति मिश्रायुक्तिरेव युक्तेति मूलं चिन्त्यमिति भावः । वस्तुतस्तु परपदस्याजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्वनिषेधादाद्यंकैवायुक्तेति प्राचीनरीत्यापि ग्रन्थयोजने बाधकाभावइति बोध्यं । सखीयतेः स्युरिति, तत्र भाष्योक्तेर्यथा श्रुतमूलासंगतेराह । तत्प्रकृतीति । कथमा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

श्रितं तत्राह । ङस्निमित्तइत्यादिना । यण् । एरनेकाच इत्यनेन । स्थानिवद्भावादाह । क्यजेति । निमित्तकेहि इकोयणिति यणीति शेषः । अत्र क्विपेच क्यच्सम्बन्धियलोपस्य बहिरङ्गासिद्धत्वं तु न अनित्यत्वात् । लोपेति । लोपोव्योरित्यनेन यलोपेत न्निषेधादादिष्टादचः पूर्वत्वेन तदप्रसङ्गादितिभावः । तथाच तथा रूपासंभवेन भाष्यासङ्गतिरिति तात्पर्यम् । स्थानीति । क्यजल्लोपस्येति भावः । व्यवेतीति । नेवेति भावः । तन्निमित्तकोपि न स्यादिति । ङस्निमित्तकोपि यण् न स्यादित्यर्थः । तथाच भाष्यासंगतिस्तदवस्थैव तस्मात्तत् प्रामाण्यात् क्यजाद्यल्लोपे तन्निषेधप्रवृत्तिरावश्यकी सा चोक्तवार्तिकायत्तैवेति तदाश्रयणमावश्यकं मत एव तादृशप्रकृतिकस्य सखीः सुखीरित्यादेः सिद्धिः । अन्यथा खान्तरूपापत्तिः स्पष्टैवेत्याशयेनैव सखीः सुतीरिति मूले उक्तमिति भावः । ननु तपरकरणस्य कथं तद्बोधकत्वं किञ्चात्वे एव तदाश्रयणं स्यान्नात्वन्यादेशयोरपीत्यत आह । त्वेति । अष्टाध्याय्यां प्राथम्यादस्योल्लेखः आदिना तयोरपि संग्रहः अन्यथात्वसंग्रहो न स्यात् । न्यायानां । स्थानिवत्वादीनां । एतेन यण् मात्रविषयेत्रापि तदाश्रयणं नत्वात्वादौ उक्तभाष्यकैयटादिस्वारस्येन तस्य क्वाचित्कत्वप्रतीतेः क्वौविधिमित्यस्यैवौत्सर्गिकत्वात् । किञ्च मिश्रमते तस्योच्चारणार्थत्वे आचारक्विबन्तात् कर्त्तरि क्विपि पथीनोत्यत्र तत्सार्थक्यञ्च एवंच मूलं चिन्त्यं । तस्मात्पथीः पथ्यावित्यादेव न्यासप्रकाशाद्युक्तरूपं साधु । नलोपासिद्धत्वेन हल्ङ्यादिलोपोप्यत एव नेति खण्डनरत्नाकरकृदाद्युक्तमपास्तं । अत्राश्रयणेपि क्वाचित्कत्वाव्याघातात् । एवं तत्सार्थक्येमिश्रोक्तेरेव चिन्त्यत्वाच्च । तत आचारक्विबभावाच्चेति दिक् । वस्तुतस्तु तेषामनभिधानमेव स उच्चारणार्थ एव । अन्यथा विधेयेदोषापत्तिरित्याद्यन्यतस्तत्वमनुसन्धेयं । एतेन केवलपदोक्त्यासुपथीत्यादेरिवास्यापि स्त्रियामपि वस्तुतोभिधानमेवेति मन्दोक्तमपास्तं वैषम्यात् । असहायत्वं हि केवलत्वं । तस्य । स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य अन्यपदार्थबोधकत्वादिति भावः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्यान्यव्याहत्या साफल्येन परामर्शासम्भवादाह । षान्तेति । तथाच विशेषयितुमित्युपात्तविशेषणक्रियापरामृश्यत इति भावः । सामर्थ्यमुपपादयति । संख्येति । तदन्तत्वेति । षान्तत्वेत्यर्थः । इहेत्यस्यान्वयायाहान्विति । कृत्रिमाकृत्रिमेति न्यायेनाशङ्कते । यद्यपीति । तदसम्भवः । षान्तत्वासम्भवः । एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदंश्याद्युक्तमपास्तम् । तत्वेन । संज्ञित्वेन । अतिशदन्तेति पर्युदासादुभयगतेरिह शाक्तेङ्गोकारादिति भावः । यथाश्रुतप्रक्रियाखण्डकप्रकाशानुवादन्यूनतामभिमतार्थसिद्धये निराचष्टे । नलोपेइति । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थे नेति भावः । मूले । तुष्य-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

इति । तत्राप्युभयत्र प्रक्रियावदुक्तेरितिभावः अष्टढ़ेइति छेदः तत्रान्तरप्रसिद्ध-
त्वात्र प्रसिद्धस्यचासम्भवादाह । दूषणेइति । प्रक्रियायोजकप्रकाशोक्तिमूले
खण्डयति । यत्तु व्याचख्युरिति । एवमग्रेपि बहुवचनान्तेनानुवादे तदुक्तिर्बो-
ध्या । नन्वत्रयवत्वेनबोधकान्तपदेन सम्बन्धाव्याख्यानान्मूलमयुक्तमत आह ।
षान्तपदेति । विशेष्यसंबन्धेन ससम्बन्धिकत्वस्य सर्वत्र सत्वादाह । नित्य-
मिति । ननु नित्यसापेक्षे समासांगीकारे निराकांक्षत्वात्ततो बोधो न स्यादन्यत्रे-
वात आह । सापेक्षेति । हियतस्तस्य तदभावे बीजं ततो वाक्यात् बोधाभा-
वः । नच नहि नित्यसापेक्षे तदङ्गीकारे तद्बीजमस्तीत्याखण्डलार्थः । अत्रमानं दर्श-
यितुमाह । तदेवेति । अन्यथा तदाधिक्यंस्पष्टमेवेति भावः । व्यपेक्षासामर्थ्यस्य
वाक्ये एवाङ्गीकारादाहाकांक्षेति । तथाच ततो बोधो भवत्येवेति भावः ।
गुर्वादीनिति । गुरुकुलादिसमुदायावयवत्वादिति भावः । तद्द्वारकेति । गु-
रुद्वारकेण तदीयगुरुत्वाद्यत्वरूपेणेत्यर्थः । एतेन गुर्वादीन्संस्पृश्येत्यस्य तान् द्वारी-
कृत्येत्यर्थः सूचितः । उपसर्जनस्यान्तपदस्य तथात्वादाह । षेति । पूर्वरीत्या-
ह । नसमिति । संबन्ध्यतरांशे इत्यर्थः अत एवाह । नित्येति । तद्द्राबल्यं तु
राज्ञो देवदत्तस्य गृहमित्यादावुत्थाप्याकांक्षायाः सत्वेन देवदत्तस्य ससम्बन्धि-
कत्वेपि समासाभावरूपं बोध्यं । मूले । संख्येत्यस्येति । अन्तपदाभावे षान्त-
शब्दमात्रग्रहणापत्तिः यथा कथंचिद्द्वापि तदन्वयेचान्योपस्थापिततदन्तस्त्रीलिङ्ग-
शब्दमात्रग्रहणापत्तिरिति भावः । उक्तस्यापि स्पष्टायानुषङ्गमाह । संख्येति । बो-
धकत्वेन हेतुना तथाच तदन्तत्वस्य संख्यापदे सम्भवात्पक्षादिपरत्वसम्पादकत्वं
नस्येति भावः । ननु स्वरितत्वादनुवृत्तेः शब्दाधिकारात्संज्ञिपरत्वस्यच सिद्धेर्मूलं
चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तिरयुक्तेत्यत आह । किञ्चेति । तदर्थत्वे । उपदेशकाले इ-
त्यर्थकत्वे । अन्यपदार्थविशेषणत्वस्य तुल्यत्वादाह । समस्यन्तेति । ननु तदनि-
त्यत्वेन नायं दोषोत आह्नोणादीनामिति । पक्षे । भाष्यादिसम्मते । यद्य-
पि प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यर्थासङ्गतिरेव तथापि प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन
प्रतिपादनरूपं यत् गुणैः प्रापणं तस्यात्रग्रहणेन प्रकृत्यादिभिरुपदेशे प्रातिपदि-
कस्वरूपबोधने या षान्ता संख्या निष्पन्ना सा षट् संज्ञेत्यर्थेप्यसाङ्गत्यायेदं षट्
संज्ञायामुपदेशग्रहणमिति भाष्यवार्तिकाद्युक्तेरुपदेशे इति निर्मूलमपीति मूलं
चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तिं खण्डयितुमाहोपदेशेति । स्वेति । षान्तम् । सं-
ख्यापकृतिकस्वादिप्रत्ययोपदेशेत्याद्यर्थः । इदं च शतानीत्यादिसिध्यर्थं अत एवा-
ह भाष्ये सन्निपातपरिभाषादिनातदन्यथा संसाध्येदं प्रत्याख्यातं अयमेव च दि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

गर्थः । ननु मयाप्येवं सुवचमत आह । त्वयात्विति । तस्मात्तथान्वयासुवचत्वे
हेतुगर्भं विशेषणम् । समस्तेति । तद्घटकान्त्यपदेत्यर्थः । शेषइति । योगवि-
भागेनेति भावः । ननु षट् संज्ञकसन्निपातस्यात्वेपि सत्वेन कथं तत्प्राप्तिरत आह ।
नान्तत्वेति । षट् संज्ञकशब्दः आम् एतदुभयसन्निपातेनेत्यर्थः । अष्टानामित्यादि-
प्रागित्यन्तं मूलमनूद्यात्र नव्या इत्यादिदंश्युक्तिं खण्डयति । नचेति । अन्तोदा-
त्तत्वमपिषट्त्रीत्येव सिद्धमिति भावः । असिद्धत्वेनेति । तस्याः कन्मिजन्तइति
सूत्रस्थायाः सन्निपातलक्षणविधिः स्वेतरतद्विघातकस्यानिमित्तमित्यर्थेनात्र
स्वेतरतद्विघातकस्य नलोपस्यासिद्धत्वेन व्यवच्छेद्याभावात्तद्विषये तदप्रवृत्तेरित्य-
र्थः । नन्वसिद्धत्वं किं परिभाषाद्दृष्ट्योत संनिपातलक्षणनुड्विधिदृष्ट्या तत्राद्ये दो-
षमाह । क्वदिति । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वादाह । स्यानीति । अ-
भावादित्यन्तासङ्गतौ हेतुः । तत्र । गौरीत्यादौ । भाष्येति । नदीकृत्वत्वं सं-
बुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यादित्यर्थः आतिदेशिकसन्निपातविघाताभावमादाय तत्र
तदप्रवृत्तावत्रापि तथा स्यादितितात्पर्यम् । तत्र । सन्निपाते आनेये अस्य
मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः । अन्त्ये दोषमाह । किंचेति । यतइति शेषः पू-
र्वत्र नुटि तदसिद्धत्वेपि नलोपासिद्धत्वेपि । तस्मान्नलोपस्यापि परिभाषानि-
त्यत्वेनैव साध्यतया तस्य तत् दृष्ट्यासिद्धत्वादात्वमेव युक्तं तदनित्यत्वेनेति गूढा-
कूतं । एतेन षट्संज्ञामुपजीव्य जातस्य नुटस्तदविघातकत्वात्तया आत्वं न, दीर्घे तु
नैवं । नच नलोपे तद्विरोधएव नुटो नकारनिमित्तकत्वात् षट्संज्ञायास्तत्वेपि त-
त्र नलोपासिद्धत्वेन सन्निपातविघाताभावात् । एतेनानित्यत्वेनात्वाप्रतिपादकमूलं
तद्व्याख्यानं च चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तं । अन्यथेत्यस्य ततः प्रागात्वे इत्यर्थे
पौनरुक्त्यमाह । हलीति । नन्वतरङ्गत्वात् यथोद्देशे षट्त्वे तत आमि नुटः
प्राक् नित्यत्वादात्वेप्यस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन षट्त्वानिवृत्तौ तत् प्रयुक्तनुटोऽप्रसिद्धि-
रत आह । कार्येति । नन्वत्र पक्षे न तच्छास्त्रस्य पुनः प्राप्तिः किं तु तद्धर्मस्य
कार्यार्थमतिदेशेनानयनं तच्चात्र नुडादि तत्र च शब्दतो न स्यान्यलवृत्तिधर्मवत
आश्रयणमत आह । षड्विति । एतेन पथिन् शब्दस्यस्वग्रन्थविरुद्धमिदमित्य-
पास्तं वैषम्यात् प्रतिपादितमिदं तत्रैव । अभिमानइति । तथाचात्र पक्षे ह-
लीति नुडादिसिध्यर्थमात्रश्यकमिति भावः । एतत्सूचितारुचिमाह । यदित्वित्या-
दि । प्रकृताभिप्रायेणाह । नान्तेति । नुडादेर्नाल्विधित्वमिति पाठः । सर्वस-
र्वपदेति पक्षे आह । स्यानीति । तदभावेप्याहैकदेशेति । विकृतावयवा-
निबन्धननुडादौ षट्त्वस्य तेन सौलभ्यादिति भावः । अत एवाह । नुडिति ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

एतेन षट्त्वमात्रसंनिपातनिमित्तको नुट्नच तद्विघातकावांल्नलोपाविति तस्या अप्राप्तिरेवेति अनित्यत्वं मूलोक्तमसङ्गतमिति स्वसिद्धान्तः सूचितः । एतेन षट्त्वं नात्वधर्म इति तत् प्रवृत्तिः सुवचैव । अन्यथा दोदेङ्घेटां कृतात्वानां धातुत्वानापत्तिरिति मूलं चिंत्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं सर्वेषां कार्यार्थत्वात्तत्र मुख्यत्वं । तत्सिद्धिरिति । अष्टानामित्यत्र नुट्सिद्धिरित्यर्थः । अन्यथा मूलोक्तरीत्या न स्यात् । एवं चोभयोः शेष इति भाष्यमपि कार्यकालाभिप्रायं । एतेन प्रियाष्टानावित्याद्यर्थमपि सेति रत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तं । तदनभिधानस्य वक्ष्यमाणत्वात् इति भावः । अनुवृत्तेरिति । अनुपश्चादृत्तेः सबंधस्येत्यर्थः तदपकर्षइति यावत् जश्शसोरितिज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादष्टन्संबन्ध्यात्वमनित्यमिति भावः । पर्यवसितार्थमाह । कृत्वेइति । सावकाशेति । नह्यष्टाभिरित्यत्र कल्पोत्तममिति प्राप्नोतिकार्यकाले नान्तत्वेनाषट्त्वात् । अत्वविधित्वेनास्थानिवत्त्वाच्च विकृतावयवत्वनिबंधनत्वेन लौकिकन्यायस्याप्यनवताराच्चेति भावः । तत्रैव पक्षे समाधत्ते । दीर्घेति । एवेन ज्ञापकान्तरनिरासः । अनित्यत्वेति । तत्पूर्वकतदप्रवृत्तिपूर्वकपुनः प्रसंगविज्ञानप्रवृत्तेरित्यर्थः । अपिना वैकल्पिकत्वसमुच्चयः यावता विना नुपपत्तिस्तत्सर्वं ज्ञाप्यमितिसिद्धान्तादिति भावः । इदं च तदपकर्षे । तदभावेतु तदनित्यत्वस्थाने कृतात्वाषट्संज्ञाज्ञाप्येति ज्ञाप्यद्वयंसमानमेवेति बोध्यं । इत्नोत्यपकर्षाभावजलाघवादाह । यद्वेति । अत्र । षट्संज्ञायां पवेनतदनित्यत्वकृतात्वषट्संज्ञयोर्निरासः वैकल्पिकत्वं तु ज्ञाप्यमेव ज्ञाप्यते इत्यत्र दीर्घग्रहणे नैवेत्यस्यानुषङ्गः उक्तार्थचतुष्टयं सूचयितुं तत्र हेतुमाह । तत्रेत्याद्यपवादत्वादित्यन्तेन । तत्र । यथोद्देशे । बहिरिति । विभक्तिसापेक्षत्वेनेति भावः । प्राक्विभक्तेरिति शेषः । जाते तत आमि नुटः प्रागनित्यत्वादात्वे इति शेषः । आमुत्तरमसिद्धत्वात्पूर्वं वा संज्ञा ततो नुटः प्राक्नित्यत्वादात्वे इतिशेषः । तत्रादौतस्य तत्संज्ञानयने फलाभावमाह । नान्तेत्यादिना । अत् । स्यान्यत् । स्वरादेः । तत्प्रयुक्तस्य षट्भ्रीत्यादि स्वरादेः उभयोर्लेखः पूर्ववत् दीर्घग्रहणं षट्संज्ञा ज्ञापकमाकारान्तस्येति भाष्यस्याप्ययमेवाशय इति न विरोधस्तेनेति गूढाकूतं । तदनित्यत्वज्ञापने फलाभावमाह । तत्रापीति । आकारान्तेपीत्यर्थः । अपिरष्टभिरित्यस्य समुच्चायकः एवस्थानवकाशत्वं तस्य तदाह पवादत्वादिति । एवञ्चाष्टाभिरित्यत्रेवाष्टभिरित्यत्रापि तत्प्रवृत्तिः स्यादिति तद्वग्राहत्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं विकल्पज्ञापकमिति भावः । नन्वफलत्वादादावेव सा न अत आह । तत्रेत । यथोद्देशे इत्यर्थः । युक्तंचैतदित्याह । स्पष्टमिति । नन्वाकारान्तस्य तत्त्वेष्टावित्यत्र

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

लुगापत्तिरत आहाकारान्तेति । एवं तत्सामर्थ्यात्तत्र तदलुकि अष्टाविन्यत्र द्वितीयाबहुवचने चारितार्थ्यमिति । तथाचानपवादत्वेन यथोद्देशपक्षज्ञापनेपि उभयत्र परत्वान्मध्योदात्तेनबाधे तन्न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरिति वैकल्पिकत्वे ज्ञापितेपि वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति तन्न्यायानित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति तदेवास्तु किं तेनेति भावः । हलादित्वाभावेनेति । तथाच झलादित्वाभाव इति भावः । षट्स्वरस्य । षट्त्रीत्यपवादस्य झल्युपोत्तममित्यस्य । एवमग्रेपि । एकादेश इति । नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चेति शेषः उभयत्र आश्रये तदभावादिति भावः । एवञ्च तदचारितार्थ्यमिति तात्पर्यं तत्सिद्धये तदप्रवृत्तेस्तत्र भाष्ये ध्वनितत्वादित्यन्वयः । परैर्योगे चैतैरेव नान्यैरित्यर्थेन जाये स्वोरोहावेहीत्यत्र रोहावित्यस्य गत्यर्थलोटालोट्चेति निघातनिषेधाभावेन तिङतिङ इति निघातसिद्धिफलकनियामकतया यद्विन्विति सूत्रसाफल्यमभिधायाथ रोहावयुक्तत्वादेहीत्यत्राङ्निमित्तेष्टनिघातस्य लोट्चेति निषेधः कुतो न नहि तत्र नियमेन वारणं सम्भवतीत्याशंक्य नबहिर्गत्यर्थं इत्युक्तं । तत्र उक्तरीत्या समाशंक्यास्माद्भाष्यादनुमीयते प्राङ्निघातस्तत एकादेश इति कैयटेन व्याख्यातं च । नेन्द्रस्य परस्येति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति तदाशय इति गुरुचरणास्तु । किञ्चैकादेशे कृतेप्येकदेशेति न्यायेन टान्तेष्टन्शब्दत्वं परादिवत्वेनौ इत्यस्यविभक्तित्वं चेत्यदोषादित्यपिबोध्यम् । एतद्भाष्येति । दीर्घग्रहणज्ञापकत्वपरभाष्येत्यर्थः पाठे हेतरयम् । तत्र । तादृशेष्टावित्यत्र । तथाचाचारितार्थ्येनापवादत्वात्तत्साफल्यमिति न तदावश्यकत्वमिति भावः । नन्विति । एवमपीति शेषः । इतिचेन्नेत्यत्रान्वयः । तथाचानुपदोक्तरीतिरेव स्यादिति भावः । विधायके । सूत्रद्वये । मुख्ये समासे इष्टदत्वादाह । गौणइति । तदप्राप्ते । षट्स्वराप्राप्तेः । तत्र मानमाहातएवेति । तदाश्रयणेन तत्राप्राप्तेरेवेत्यर्थः । सङ्गच्छत इत्यत्रान्वयः । चतस्र इति । स्थानिवत्वेन तकाराकारस्योदात्तत्वं स्यादिति भावः । ननु वार्तिकारम्भे चतुरः शसीत्यस्यैव बाधः निपातने तु षट्त्रीतिस्वरस्यापिबाधापत्तिस्तस्य सर्वबाधकत्वादतआह । तन्निपेति । अपिवार्तिकसमुच्चायकः । विभक्तिस्वरः । तदुदात्तत्वं । ज्ञापकमुपपादयति । आद्युदात्तेति । तस्य सर्वबाधकत्वादिति भावः । चतसृशब्दादिति । चतसृसम्बन्धिशसन्तादित्यर्थः । अयम्भावः, षट्त्रिचतुरान्नित्यबहुवचनान्तत्वात्तद्विवचनैकवचने नस्तः तत्रषड्भ्यो जश्शसोर्लुगेव अन्या हलादयः असर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्त्या त्रिचतुरोर्जसि नेदं चौनिति शसि एकादेशउदात्तेनेति सिद्धं तिस्र इति जसि तिसृभ्यो जस इत्यस्य विषये तूक्तरीत्या न तिस्रः पथ्येत्यत्रोदात्तयण इत्यनेन सिद्धं अन्याहलाद-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यः। चतुरः पश्येत्यत्रापि न। चतुरः शसीत्यारम्भसामर्थ्येन तस्य बाधात्। तस्माच्चतसः पश्येत्येव तद्व्यावर्त्यं। यदि निपातनस्वरो विभक्तिस्वरबाधकः स्यात्तदा तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तस्मात्तस्य तदबाधकत्वं ज्ञाप्यते तेन चतसृणामित्यादौ विभक्तिस्वरसिद्धिरिति। अन्यथा। तदनाश्रयणेन तत्र तत्प्रवृत्तौ। प्रियाष्टाष्टानइति। प्रागुक्तरीत्या नुकोऽत्राप्राप्तेरिति भावः। नन्वसर्वनामस्थानपदानुवृत्त्या नेदं तद्व्यावर्त्यमत आहादेरिति। तेन शसन्तरूपपरिग्रहः। सम्भवेन। तद्व्यावर्त्यत्वसम्भवेन। तदसङ्गतेरिति। षट्संज्ञकेषु हलादिग्रहणव्यावर्त्यत्वसम्भवेन तत्र तन्नास्तीति भाष्यासङ्गतेरित्यर्थः। ननु द्वितीयशङ्कोक्तरीत्याष्टौपश्येत्यादितद्व्यावर्त्यमिति भाष्यैकदेश्युक्तिरेवात आहाष्टाविति। इदं दृष्टान्तार्थं। वक्ष्यमाणरीत्या ष्टन्स्वरेणासिद्धेराहैकादेशेति। नन्वेवमपि कदष्टावित्यादितद्व्यावर्त्यं तस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वादेकादेशस्वरेणासिद्धेः। एवञ्च भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वावष्टम्भकत्वेन तदाश्रयणे न मानत्वमित्याशयेनाशङ्कते। नचेति। आदिनाऽनष्टावित्यादि संग्रहः। ननु यस्य षट्त्वं ततो विहितत्वादेवानतिव्याप्तिरत आह। संख्येत्यादि। लोकेगणनायां प्रसिद्धानामेव ष्णान्तेत्यत्र ग्रहणे मानाभाव इति भावः। तदेवध्वनयितुमाह। स्पष्टमिति। प्रतिपादितमधस्तात्सर्वं। वक्ष्यमाणरीत्याष्टन्स्वरेणासिद्धेराहैतज्ज्ञाप्येति। चतुरः शसीत्यत्रत्योक्तभाष्येत्यर्थः। तदनभीति। कदष्टावित्याद्यनभिधानादित्यर्थः एतेनोक्तरीत्या तत्राष्टन्स्वरः सावकाश इत्यपास्तम्। एतत् ज्ञापकपरेति। दीर्घग्रहणज्ञापकपरेत्यर्थः। विशेषणाश्रयणेन। तत्वाश्रयणेन समासे गौणे इति शेषः। अप्रवृत्तेः। अष्टन् स्वरस्यापीति शेषः इदं च तत्सत्वमभ्युपेत्य वस्तुतस्तदभावएवेत्याह। प्रियाष्टेति। गौणानामिति भावः। इदं चानुपदमेव स्फुटीभविष्यति। ननु कैयटोक्तमूलानूदितप्रथमव्याख्यादरे नानभिधानं आद्ययुक्तिरपि भाष्यविरोधादयुक्तेत्यत आह। तिसृभ्यइति। तत्र हि नित्यबहुवचनान्तत्वात्तदन्ययोरभाव एव शसिउदात्तयण इति भाव्यं अन्या हलादयः तच्च षट्चिभ्क्लीति च सिद्धं तिसृकेत्यत्रापि टापैकादेशस्यादिवत्त्वात् पित्स्वरप्राप्त्यानुदात्तावित्यस्ययेननाप्राप्तिन्यायेन बाधेपि नित्स्वरेण सह तदभावान्मध्येपवादन्यायाद्वा परत्वात् नित्स्वरेण भाव्यमित्याशयेन वार्तिककृता तिसृभ्यो जस् ग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावादिति खण्डितमपि जस्ग्रहणं भाष्यकृताचार्यान्तरमवष्टभ्य स्थापितवान् उपसमस्तार्थमेके जसोग्रहणमिच्छन्ति अतितिस्राविति समस्ततिसृशब्दसमीपजसन्यविभक्तिव्यावृत्त्यर्थं तदिति तदर्थः। तस्मादिति। सत्वे त्रिहितविशेषणाश्रयणमप्रमाणं एवञ्चातिः परमकृदन्तं पदम-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ब्दस्यान्तोदात्त इत्यर्थकेनातिरक्तत्पदे इत्यनेनान्तोदात्तस्वरे कृते उदात्तस्वरितेति
ओकारः स्वरितः जस्ग्रहणाभावे तु तेनोदात्तः स्यादिति तदाशयः । इमां रोहिम-
तिदिशति । तुल्यन्यायादिति । षट्स्वरस्य द्विविधस्यापिरअष्टन्स्वरः सनु-
बायकः तदन्तो गौणेपीत्यर्थः । उक्तत्वाच्च । उक्तप्रायत्वाच्च । एवञ्च तस्य तदप-
वादत्वं निर्मूलमिति भावः । नन्वेवं तदाश्रयणबोधकोक्तभाष्यविरोधोत आह ।
चतुरइति । वार्तिके विभक्तिस्वरभावश्चहलादिग्रहणादित्येतत् दूष्यमिति ।
जस्ग्रहणस्य तत्र चारितार्थ्यवद्धलादिग्रहणस्यापि तत्र चारितार्थ्येनानर्थक्याभा-
वात् एवञ्चाद्युदात्तनिपातनमुपदेशिवद्भावकरणापत्त्यादुष्टं । एवञ्च शसि स्त्रियां प्र-
तिषेध इति वार्तिकमपि न कार्यं स्वरात् प्राक् परत्वाद्रेकृते व्यवहितस्योदात्त-
योग्यस्याभावात् । तकाराकारस्य पूर्वविधौ रेफस्य स्थानिवत्वेन ककारेण व्यवहि-
हितत्वाच्च । तस्य च स्वविधावस्थानिवत्वाच्च । तस्यैवाप्राप्तेः स्वरे निषेस्तु लोपाजा-
देशस्यैव । एवञ्च स्थानिवत्वेनाद्युदात्तत्वे सिद्धे निपातनमफलमपि तस्मात् गौणे षट्-
त्रोत्यादेश्चतुरः शसीत्यादेश्च प्रवृत्तिरस्त्येव सत्यभिधाने इति भाष्यसंमतमिति प्रि-
यत्रीनित्यादिव्याहृत्त्या हलादिग्रहणं सार्थकमिति ध्येयम् । नन्वेके इत्युक्त्या कथं
तस्य सिद्धान्तत्वमत आहैकेइति । चस्त्वर्थे वस्तुतः प्रियाष्टादीनामनभिधा-
मेवेति तृतीयाशङ्का युक्तैव । प्रतिपत्तिलाघवायच हलीत्यस्यापकर्षइति तत्त्वं तदा-
ह । दिगिति । स्फुटीभविष्यति चानुपदमेतत् । मूलमते वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेरा-
हासंयोगेति । लत्वस्यैवेति । तथाच यण्परसवर्णादिनिष्पन्नस्य तस्य-
ग्रहणमिति भावः । तावतामूत्रमते किमायातमत आह । तदेकेति । प्रत्याख्यानै-
केत्यर्थः अनित्यत्वे हेतुरयम् । अत्र । सूत्रपक्षे । अन्यथा फलभेदे प्रत्याख्यानासं-
गतिः । णत्वांशे इत्यनेन लत्वांशे तयोः प्रवृत्तिरस्त्येवेति सूचितं । भाष्यमते वर्णग्रह-
णेपि तत्प्रवृत्तेराह । प्रतीति । मूलमतेनाह । साहेति । वस्तुतस्तु मूर्ध-
न्यपदानुवृत्तिः पाणिनेरपीष्टा । अत एव तत्पदं सार्थकं । तत्फलं तु लाक्षणिकत्व-
संपत्तिरेव । णग्रहणं तु संज्ञापूर्वकइत्यनित्यत्वार्थं । अत एव स्वंरूपमिति सूत्रं सा-
र्थकं तेन दुर्भवानीत्यादिसिद्धं । पदान्तस्येति सूत्रं तु नञ्घटितमनित्यमिति बोधन
नार्थं । अत एव प्राणित्यादौ ण त्वसिद्धिः । आदेचउपदेश इत्युपदेशग्रहणाद्वर्णग्रह-
लक्षणप्रतिपदोक्तत्यप्रवृत्त्या सूत्रभाष्ययोर्नविरोध इति तत्त्वमिति मान्योक्तिं नि-
राचष्टे । प्रत्येति । यत्तु मान्याः णग्रहणतत्प्रत्याख्यानयोर्णत्वग्रहणतत्प्रत्याख्या-
नयोः पञ्चमीसमासतत्प्रत्याख्यानयोश्च फलैक्यायेत्यर्थ इति तत्र तृतीयोक्तिरयु-
क्ता । पञ्चमीसमासप्रत्याख्यानाभावस्य प्रागुक्तत्वादत आह । णत्वेति । तत्र-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ख्यानस्यापि भाष्यानारूढत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह । णग्रहणेति । वेति । मूलासाङ्गत्यं ध्वनयति । अपरेति । ध्वनितेति । ध्वनितप्रत्याख्यानेत्यर्थः । तत् । तत्प्रत्याख्यानम् । प्राक् । यूषा इत्यत्र । यथाध्वनितत्वं यथा चायुक्तत्वं तथा तत्रैव विवेचितं तत एव बोध्यम् । नन्वेवमतएवेत्यस्यार्थबोधकस्य फलैक्यायेतीति णग्रहणतत्प्रत्याख्यानपक्षयोरित्यर्थः । एवं चैतावत्पर्यन्तमेकदेश्युक्तिः । अपिमोक्तेः सिद्धान्ततां ध्वनयितुमाह । प्रत्याख्यानस्येति । पञ्चमीसमासेत्यादिः । सेड्ग्रहणादितीति प्रतीकान्तरं प्रागनुक्तत्वादत्र ज्ञापकमुपपादयति, तत्र हीत्यादिना । ज्ञपेरिति । परस्य सन इति शेषः । यस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तत्सम्भव इतीति । अनिण्निष्ठासम्भव इत्यर्थः । तत्सम्भवतीति पाठे तदितिसामान्ये नपुंसकम् । सनीति । षष्ठ्यर्थस्याधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी । विकल्पेति । तनिपतीति वार्तिकेनेति भावः । ननु ज्ञप्त इत्यत्र वादान्तेतीडागमविकल्पेन तदभावे णिजन्तात्तत्सम्भव इति तद्ग्राहकस्यार्थं सेड्ग्रहणं तत्सामर्थ्यात्पूर्वेणापि न सोत आह । वादान्तेति । ज्ञप्ता इति सूत्रैकदेशानुकरणं तथा च तत्साफल्याय णिलोपोपि निपात्यः । अन्यथा पक्षद्वयेपि तदसिद्ध्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तदाह णिलोपेति । नित्यत्वादित्यादिः । क्वचित्तथैव पाठः इट् तु न नित्यः तत्सामर्थ्यादत्र बाधकाबाधितप्रसङ्गस्यैव ग्रहणादिति भावः । व्यवधानादिति । तथाच तेन तदनित्यत्वं ज्ञाप्यते । इति सिद्धमिति । भावसिद्धान्तमाह । यदित्विति । विहितेति । प्रागुपपादितमेतत् । सेटीति चिन्त्यमिति । एवं तर्हि नार्थः सेट्ग्रहणेनेति भाष्यस्यायमेवाशयः । नापि सूत्रेण, कथं, सप्तमे योगविभागः करिष्यते इत्यादितदुत्तरभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति भावः । एतेन सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानान्मूलं चिंत्यमित्यपास्तम् । प्रविगणय्येति । प्रगणय्य प्रस्तनय्य त्यस्योपलक्षणं । माधवोप्येवं व्याश्रयत्वेनाभीयानसिद्धत्वादाह । ख्यानीति । व्यवधानादिति शेषः । उभयत्राप्यव्यवहित एव गृह्यते अन्यथा प्रचिकीर्षत्यादौ दोष इति भावः । आदिना प्रक्षमय्येत्यादेः सङ्ग्रहः । दिगिति । तदर्थस्तु लघुपूर्वादित्यस्य वर्णविशेषणत्वेन वर्णग्रहणे जातिग्रहणेनानेकग्रहणेपि वर्णद्वयस्यैव ग्रहणेन प्रचिकीर्षत्यादावदोषेपि विद्यमानस्यैव तत् द्वयस्य ग्रहणेनात्रानिर्वाह इति तदनित्यत्वमावश्यकमितेन तथा कौस्तुभोक्तं चिन्त्यमितीतिबोध्यं । बहुवचननिर्देशस्योपपत्तेरसकृदुक्तत्वादाह । वस्तुतइति । अत्र तदङ्गीकारे भाष्यादिगमकाभावादाह । साहचर्यादिति । उक्तमपि मन्दानुग्रहाय स्मारयति । तस्यचेति । विहितविशेषणात् । तदघटितत्वादित्यर्थः । नन्वेवं माभूत् गौणे षीग्रपत्वन्तु

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्यादेव नह्यनेन तद्विधीयतेत आह । गौणइति । तथाचात्रैव विधिः दाल्य-
त इति भावः । इदमपि मूलरीत्या यदितु हलीत्यपकृष्यमाणं वाक्यभेदेन पुन-
र्विधानार्थं तेनाष्टन इत्यस्य क्वचिदप्यपि प्रवृत्तिरित्युच्यते तदा वक्ष्यमाणमनभि-
धानमेव शरणमिति बोध्यं । भाष्ये एवकाराभावान्मूलासङ्गतिं निराचष्टे । यद्य-
पीति । हलीति । अष्टानामिति सिद्धये इति भावः । तत् । भाष्यं । व्याख्यातं
व्याख्यातं साहचर्यात्तदाश्रयणेन मूलकृतेति शेषः । मूलमते प्रथमैकवचने तथा
रूपसत्वेपि तस्य भाष्येनुल्लेखएव । सोर्हलादित्वात्। बहुवचनेतु प्रियाष्टाविति प्रि-
याष्टानइति वा भाष्यमिति मूलं चिन्त्यमत आह । आवादेशेति । एतेन तथा
भाष्यमपि प्रत्याख्यातं साहचर्यात्तदाश्रयणेन शीशोप्रवृत्तावात्वमपि गौणे नेत्यर्थं
तथा चेत्यादिना मानमुक्तं मूले तदुपपादयति । गौणत्वेपीति । तदवच्छिन्ने-
पीत्यर्थः । शीश्चेति । शीशित्यर्थः । त्वप्रयोगस्तु अनुकरणादनुकार्यरूपे भावे
इति बोध्यं। असङ्गतमेवेत्यस्य स्यादिति शेषः। अयं भावः यद्यपि भाष्ये द्विवचनांत-
मप्युपात्तं तथापि गौणे शीशभावे तत् ज्ञाप्यात्वाभावेचाजादावात्वाभावेच जस-
न्तमेव मानमिति तस्यैव मूले उक्तिः। अत एवोपपादकग्रन्थे आत्वानुल्लेखः। एवञ्च
यदि अपकर्षे व्याप्तिमात्वटानं भाष्याभिमतं भवेत्तर्हि द्विवचनान्तमेवोच्येत नहु
जसन्तं तच्चौशज्ज्ञापकसाध्यस्तथापि दुर्वारत्वेनानिष्टाभावेनापादनासङ्गतेरेवञ्च ज-
सन्तोपादानान्यथानुपपत्त्या तद्भाष्याभिमतमिति सिद्धान्तमाहात्वेत्यादिना ।
तत् कृता । कैयटकृता । व्याख्यैव युक्तेति । मूलोक्तार्थेहि इष्यत एवेतदित्ये-
व ब्रूयादिति भावः । युक्त्यन्तरमाहाद्येति । अभियुक्तो । भाष्यकृदादिः । तद-
र्थस्य ततो लाभमाह । यथेति । लक्षणस्याभावो ऽलक्षणं तस्य योग्यता यथा
लक्षणमित्यव्ययीभावः। फक्किकेत्यनेन वचनत्वं निरस्तं । एवञ्च ताद्दशप्रयोगोसाधु-
रिति भावः तदाह । तस्मादित्यादिना । मूलं । गौणत्वेत्वित्यादिर्हलीत्यन्ता
एवञ्चेत्यादिरितीत्यन्ता च कौमुदीटीका । पूर्वस्मादपीतीत्यारभ्य प्रियाष्टन इ-
तीत्यन्ता मनोरमा । एवं आद्यप्रकारेण सिद्धान्तभूतद्वितीयव्याख्यानुरोधेनाह ।
वस्तुत इति । अत एवाष्टाभ्यशौशिति सूत्रे भाष्ये विभाषा आत्वं यदयमात्वभू-
तस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इति अन्यथाष्टन इत्येव ब्रूयादित्युक्तं। कैयटरीत्या गौ-
णे प्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकतया तदसङ्गतिः स्पष्टैव। एवंच हरद-
त्तादिरत्नाकरान्तानामेतत्प्रयोगविचारः सर्वोपिनिष्फलएवेति बोध्यं तदाह ।
दिगिति । तदुक्तार्थस्य सम्मतत्वादाहात्वेति । प्रक्रियाकृदप्येवम् । युक्त-
मिति । शीशः प्रधानशिष्टत्वात् अनुमीयमानात्वाभावोपायेनैवौशभावस्य सु-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वाच्च । हलोत्यनपकर्षे प्रधाने इवात्वस्य दुर्वारत्वाच्चेति दिक् । अन्तरङ्गइति ।
नाङ्गत्वादिति भावः । समत्वादिति । अतएवापकर्षानपकर्षपक्षयोस्तत्वा-
विशेषइति तदनुपन्यासो भाष्ये । अभिमानइति । सूचितावचित्सूत्रैव तद-
नभिधानरूपेत्यलं । वक्ष्यमाणभाष्यविरोधादाह । क्रुञ्चिति । सम्मताकारो य-
कार: । परेश्वेतीति । परेश्वाङ्गयोरिति सूत्रे त्यर्थ: । जोपधइतीति ।
पदेशिकेत्यादि: । अत एव क्रुञ्च्यादित्यादौ जश्रवणं । नोपधत्वेहि नलोपः स्या-
। एतेन परसवर्णस्य सुत्वस्य वा सिद्धत्वाद्भाष्योक्तं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमपा-
। सुत्वस्य वेत्यस्य सर्वथा युक्तत्वाच्च । कुत्वमिति । चोकुर्भलोति जस्य
त्वमित्यर्थ: सङ्गोत्यकरणे इति भावः । यत्तु ञकारोच्चारणसामर्थ्यादेवाकुत्व-
द्धौ निपातनपर्यन्तधावने वैयर्थ्यापत्त्या भाष्यमयुक्तमिवेति मान्यास्तन्न क्रुङि-
दावपि कुत्वानापत्तेः । निपातनेन तु च योगे कुत्वाभावबोधनान्न दोषः । तदधु-
आह । निर्देशेन च चयोगइति । चस्त्वर्थे । तदा । भाष्यमते । भाष्यविरोधा-
गयकमपिसूलमन्यथा योजयति । तत्त्वेति । अन्यथाहि निवृत्तिरेवनस्या-
दाह । उच्चारणेइति । विधेये इत्यनुवाद्यनिरासाय । अस्त्येवेति । क्विप्प्रत्यय-
व विशेषणार्थकनकारस्येव । अन्यथा गुणनिषेधार्थतया कस्यैव स्यान्नतु तस्या-
ति भावः । अत एव कइनएते इत् इति प्रक्रियाग्रन्थस्तद्व्याख्यादग्रन्थश्च सङ्ग-
इति दिक् । इदमसकृदावेदितं तत एव बोध्यं । मूले । तुमः सम्भवादिति ।
तेन तथैव व्याख्यानात् इति भावः । एतेनाच लक्षितस्यैवोत्तरसूत्रेप्यनुवृत्तिप्र-
नोक्तदूषणस्यातिदृढत्वान्मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं । इदानीं क्विप्प्र-
त्ययस्याप्राप्तेराह । चोःकुरिति । नन्वादौ चोःकुरिति कुत्वे सुलोपे च ततः
लक्षणेन नुमि लोपकुत्वाभ्यां युङिति निर्बाधमत आहेदमिति । असिद्ध-
त्वयोर्विरोधादाह । हलिति । ननु झलोझलीत्यस्य प्रक्रान्तत्वात्कथम-
नहितत्वं अन्यथा स्कोरित्यादावपि तदसम्बन्धापत्तिरत आह । सृब्धोरि-
। ननु तथापि मण्डूकप्लुतिरस्त्वत आह । निष्ठेति । तथाच सूत्रव्यवा-
दङ्गीकारेपि प्रकरणव्यवायेन साहष्टचरेति भावः । अत्रैव । क्विप्प्रत्ययेत्यत्रै-
:कुरित्यत्रैव कुग्रहणमिति द्वितीयमित्यादि: । तत् तत्सम्बन्धात् । झलीति
त् । उक्तहेतोरेवाह । अत्रेति । अनिष्टफलसम्पादनेन सफलत्वान्निष्फल-
त्ययुक्तमत आह । सिद्धान्तीति । अतिव्याप्तेरितीति । अन्यथास्याधिक्यं
व । एवञ्च प्रसादोक्तिरयुक्तेति भावः । उपसर्जनस्यासंयोगस्य । एतेन गुणभू-
संयोगो झलन्ताभ्यां विशेष्यत इति प्रकाशोक्तमपास्तं । लुप्तषष्ठीकत्वं विना

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

केनचिदुक्तं पचं खण्डयति । पदान्तेइति । मूले । प्राचो विपरीतोक्तिरिति सस्य दत्वं यत्वमिति प्रक्रियाक्रदुक्तिरित्यर्थः । यत्तु नमुने इति योगविभागादन- सिद्धत्वमिति प्रसादप्रकाशकृतो तन्न तत्र मानाभावात् फलाभावाच्च। यत्तु खण्ड- नकृत् भलाज्जग्भग्योति निर्देशान्न शस्य जश्त्वं। तथाच भृज्जतीनामिति निर्देशो योगविभागे लिङ्गमिति तन्न मूलाद्युक्तरीत्यान्यनिर्देशस्य निर्बाधत्वात् अनन्देहा- याविक्षतस्वरूपप्रतिपादने भाष्यतात्पर्येण तस्याज्ञापकत्वाच्चेति दिक् । तन्मावान- पवादत्वेन यथाश्रुतमूलासङ्गतेराह । सूत्रेति । एवञ्चायमपि चतुर्थ्यं एवञ्चेतव- ह्रादीनां डस्पदस्येति तयोरेवोपसंख्यानादिति भावः । ननु सूत्रद्वयेन खिन्माव- विधाने ऽधिकेष्टकार्यालाभोत आह । तत्रेति । सूत्रयोर्मध्ये इत्यर्थः । पृथगिति । कोटिद्वयेनेत्यर्थः । श्वेतोक्थपुरस्तुवह्निः सिदाशिभ्य इति यावत् । समुदेति । धातूपपदसमुदेत्यर्थ । अलाच्चणिकानामिति । कार्याणामित्यर्थः । खिन्तु विधेयइति न निपात्यइति भावः । कानि ता- नीत्यत आह । तत्रेत्यादितीत्यन्तेन । तत्र । तेषां चयाणां मध्ये इत्यर्थः । वहेरि- ति सूत्रे अकारउच्चारणार्थः । श्वेतैरुह्यते इति विग्रहः । उक्थं सामविशेषः । उक्था- न्युक्थैर्वा शंसतीति विग्रहः । एवञ्च कर्त्तरि सह इति भावः । अस्य । शंसेः । एवञ्च व- हेर्भवत्येवेति भावः । न वृद्धिरिति । खिन्नं मत्वातउपधाया इति नेत्यर्थः । उक्- थशस्शब्दस्येति । अवयाइति सूत्रे इति शेषः । तत्र । उक्थशस्इत्यत्र । तद- भावेति । वृद्ध्यभावेत्यर्थः । तत्र तयोक्त्या कृत्स्नस्यापि निपातनेन तत् साम- र्थ्यात् अन्यथोक्थशासितवाच्ये तयोक्तेरसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । दाशृदानेइ- ति । पुरोदाश्यत इति विग्रहः । यत्तु मान्याः शासधातोः प्रत्ययानुरोधेनाह वहि- यज्योरितीति तन्न उक्तभाष्यविरोधापत्तेरत आह । शंसेरपीति । तदेव ध्वनयितुमाह । किञ्चेति । उक्तभाष्यादिति । उक्थशस्शब्दस्येति भाष्या- दित्यर्थः एवञ्चान्येषां खिनन्तानां तथा रूपसम्भवेप्यस्य सर्वथा नेति भावः । दत्वेइति । ह्रादीनामिति शेषः । दीर्घस्तु खिनिष्ठत्वैव सिद्ध इति भावः । पदान्त एव निपातनेन श्वेतवाहावित्यादावदोषादाह । वृद्धाविति । प्रसादप्रकाश- युक्तिं समर्थयति कश्चित् । नन्वित्यादिना । निपातनमिति । अवयाइति नि- पातनं डसन्तखिनन्तयोरित्यर्थः । अत एव प्राचां व्याख्यानसङ्गतिः । अत एव । तत्र खिन्नोपि सत्वात् उभयोर्निपातनाङ्गीकारादेव । अन्यथा । तत्र खिनोसत्वे तत्प्रकरणे । दीर्घकरणे । वैयर्थ्यमिति । तेन ह्रादीनामेव दत्वमिति भावः । तन्नेति । डसैवसिद्धत्वादवयाइति निपातनं नेत्यर्थः । तर्हि डस्नेति । ह्रादी

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नामेव रुत्वं दीर्घस्तु णिचनिवृत्त्यैव सिद्ध इति भावः । विरोधमुपपादयति । अन्यथेति । पदान्ते तन्न्यायेन णिचनोपि सत्वे इत्यर्थः । तस्य । निपातस्य । अत्र । डस् विषये । भाष्यमतस्य वक्ष्यमाणत्वादाह । वार्तिकेति । नन्वेवं रुत्वस्य सिध्या दीर्घप्रकारणे एव पाठ्यमत आह । रुप्रेति । मात्रपदेन दीर्घनिरासः प्रयोगस्तु वृद्ध्यासिद्ध इति भावः । तदिष्टत्वात् । सूत्रकृदिष्टत्वात् । नन्वेवं श्वेतवोभ्यामित्याद्युक्तरीत्या न स्यादत आह । श्वेतेति । उक्तभाष्यप्रामाण्यादेव सिद्धान्तमतमाह । केचित्त्विति । भाष्यानुयायिन इत्यर्थः । वहादीनामित्यनन्तरयोगे षष्ठी तदाहैतत् सम्बन्धिन इति । ननु डसुत्पत्तिवेलायां कथं पदत्वमत आह । तदन्ते इति । डसन्त इत्यर्थः । एवंनेतीति । एवञ्च प्रकाशायुक्तिस्सर्वथा युक्तैव । यद्यपि स्थानिपरतया सा सुयोजा तन्मते तथाप्यत उपधाया इति वृद्धिरिति णिचनपवादो डासितिच तदुक्तिरसङ्गतैवेति भावः । वस्तुतस्तु उक्थशस्शब्दस्येति भाष्याच्छंसेर्नलोपोपधावृद्ध्यभावयोर्निपातनाच्छासेर्वोपधाह्रस्वनिपातनात् वृद्ध्यभावे उक्थशोभ्यामित्यस्य सिद्धेः शासेर्विचि सम्बुद्धावुक्थशा इत्यस्यापि सिद्धेर्द्वयमपि न कार्यं । अत एवोक्थशा इत्याह उक्थशासस्वरन्तीति छान्दसप्रयोगसङ्गतिः । आपाद्यरूपंतु वेदेनास्त्येव । विचणिचनोः स्वरेपि न विशेषः एकाच्त्वात् । यदि णिचनन्तस्य समासस्याद्युदात्तत्वमिष्टं नित्वसामर्थ्याद्विशिष्टस्य प्रकृतित्वेन निर्देशाच्च तर्हि वृषादित्वाद्विजंतस्यापि तस्य तत्वं कल्प्यं । एवमादेशपक्षेपि स्वराभेदोबोध्यः । एतेनावयाः इत्यादिवदुक्थशा इत्यपि निपातनं कार्यमनभिधानं वाश्रयणीयमिति भाष्यतात्पर्यमित्यभियुक्तोक्तिः परास्तेति बोध्यम् । अनन्त्यस्येष्टत्वादाहोभयोरिति । नचेति । इदं विवेचितं पथिन् शब्दमूले । स्त्रियामिति भाष्ये प्येवं । नयासयोरिति लिङ्गाश्रयणेत्वनेककल्पनापत्तिरिति कैयटः एतेनोक्तलिङ्गात्तत् सिद्ध्या मूलं चिन्त्यमिति प्रकाशानुयायिरत्नाकराद्युक्तमपास्तं । नन्वनन्त्यग्रहणसामर्थ्यात्सकृद्गतिन्यायस्यैवाश्रयणमत आह । कृताकृतेति । नित्यतायां शास्त्रेङ्गीक्रियमाणायामिति शेषः । सापि सुवचा । नित्यताप्य स्वप्रवृत्तौ निमित्तत्वेन वक्तुं शक्या एवञ्च नित्यत्वेनादावत्वमिति भावः । नन्वेवं भाष्यासङ्गतिरत आह । शब्दान्तरेति । अभ्युपेत्येत्यनेन लाघवात्तस्यैवौचित्यं ध्वनितं । न्यायज्ञापकम् । तन्मात्राश्रयणज्ञापकम् । तदाशयः । भाष्याशयः । कैयटोक्तद्वितीयव्याख्यानानुरोधेनाह । वस्तुत इति । एषां । स्वः इः हीरित्येषाम् । एतत् । इइति प्राप्नोति स्वइतिचेष्यते इत्येतत् । ननु कथमेतावतानभिधानमत आहास्येति । एतेनोक्तरीत्या [शङ्कयिता भाष्यकृता कथिमोप-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सर्जनानामिव सर्वादित्वनिषेधध्वननात्तद्दत्येव न्याय्यमिति मतं सम्यक् नतु कैय-
टानुसारिमूलोक्तमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं । पदमितीति । तथाचैकशेषेण द्विव-
चनमेकः प्रथमाशब्दो द्वितीयापरइति भावः । मूले पद्यान्तरत्वबोधकवाक्यभावा-
दा द्वावेति । लुप्तषष्ठीकपृथक्पदत्वे इत्यर्थः । मूलेत्यनेन तस्यैवौचित्यं ध्व-
नितं । अत एव प्रथमयोरित्युच्यते कयोः प्रथमयोर्विभक्त्योः वचनयोस्तु न अत्र्थं
द्वितीयायाश्चेति लिङ्गादिति भाष्यं सङ्गच्छते । एतेनोक्तज्ञापकेन मूलोक्तद्वितीय-
पक्षमुक्ता पृथक्पदत्वे क्लेशोवचनग्रहणशंकापि एवञ्च मूलमयुक्तमिति मन्दोक्तम-
पास्तम् । तस्य । समुदायस्य । समासे । द्वन्द्वे यथाश्रुतमूलासङ्गत्याऽन्यथा
व्याचष्टे । अन्त्येति । अपिरेवार्थइति भावः तद्रीत्यैवाहानेनेति । ननु
शेषग्रहणस्याप्यत्वात्तस्यापि सूत्रसम्मतत्वमत आह । किञ्चेति । ननुत्वमित्या-
दौ टाबभावएव फलमतआहान्त्येति । अस्या । अन्त्यलोपस्य । बुद्धावि-
ति । स्पष्टंचेदं कन्मेजन्त इत्यत्र भाष्ये। एतेन नयासयोरिति लिङ्गाट्टाप्विषयेन
सेति परास्तं । नन्वेवं शेषग्रहणानर्थक्यं आत्वादिना स्वविषयेबाधाद्विभक्तिविशेष-
णत्वे फलाभावाच्चात आह । शेषेति । ननु विनिगमनाविरहोत आह । सप्त-
ट्केति । तवममादौ स्थानिवत्वेन ङस्त्वात् प्राप्तस्यादेशस्तु यथा न तथा मूले
एव स्पष्टं। अकाररूपत्वविशेषणविधेर्नियमरूपस्य पाश्चात्यत्वेनापूर्वविधिविषयस्या-
नेकाल्त्वाभावेन शित्वं न व्यर्थमिति तद्भावः । मात्रापदप्रतिपत्तिलाघवायाह।
न्यायइति । ननु टिलोपष्टाबभावार्थः शेषे लोपइति स्मृतः लुप्तशिष्टेहि तस्याहुः
कार्यसिद्धिं मनीषिण इति त्यदादीनाम इति सूत्रस्थं भाष्यं लुप्ते यः शिष्टस्तस्मि-
न्कार्यस्यटाबभावस्य सिद्धिः तस्य शे इत्यस्य फलमाहुरित्यर्थकं विरुध्येतात आ-
ह । त्यदादौति । अयं पक्षः । टिलोपपक्षः । अरुचीति । तद्बीजं तु त-
या तद्विवृतिरूपमुक्तमेव । अन्यत्र । उद्योतशेखरादौ । एतेन मपर्यन्तस्येत्यस्य
तत: परस्येत्यर्थेन टिलोपसिद्धौ शेषपदं त्याज्यं अन्त्यस्य तु मूलाद्युक्तरीत्या न ए-
वञ्चान्त्यलोपपक्षो निर्मूलः गुरुभूतसप्तट्कनिर्देशस्य ज्ञापकत्वस्वीकारे फलाभावा-
त् । किञ्च युष्माकमित्यत्र नुट् दुर्वारः। अपवादे निषिद्धे उत्सर्गोनित्युक्तौ तु अतित्वा-
कमित्यादौ तदापत्तिर्दुर्वारैवेति मन्दोक्तमपास्तं । अथेत उपनिबद्धेत्यस्य सिद्धार्थ-
माह । अंगहत्तेति । अतो दीर्घो यञीति सूत्रस्थसग्रन्थविरोधं केनचिदुद्भावि-
तं परिहर्तुमाह । नन्वनेनेत्यादिना । अनेन । अतो दीर्घ इत्यनेन । पचामी-
ति । तत्र हि तथा तैः प्रतिपादितमिति भावः। तदभावे तदुक्तं हेतुमाह पतइति।
श्रुतेति । उक्तश्रुतेत्यर्थः । निवर्तकत्वात् । निवर्तकत्वस्य तचोक्तत्वात् । ननु तत्र

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तस्यैवाप्राप्तेः स अन्योयुक्तएवेति कुतो विरोधइत्याशयेनाशङ्कते । नचेति । कथमिति । चाइत्याकारस्याटित्वात् तथाच दीर्घग्रहणेन तन्निवारणमफलमिति भावः। अत एवाह । दीर्घेति । तत्सम्बन्धादिति । टिसंबन्धादित्यर्थः । अन्त्यस्य पदस्य च टेः । अनंत्यस्य पदस्यटेरपीत्यर्थादिति भावः। हेत्वन्तरमाह । वाक्यस्योरिति । वाक्यस्य टेरिति सूत्रे तयोःसम्बन्धः क्रमः तत्र सक्रमेणैवेदं साधुः अभ्यर्हितत्वाद्वा । यथा तदत्यागस्तथा दर्शयति । तेनेति । पदस्येति। अच इति शेषः। नन्वाइत्येव वाच्ये तपरकरणेन तद्व्यावृत्तिः सुशकेति तदर्थमेवात आह । तपरेति । तत्सामर्थ्यन्तु न षण्णां ग्रहणेन साफल्यात् । असिद्धत्वादिति। तत्सूत्रदृष्ट्येति भावः। उक्तार्थं द्रढयति । अतएवेति। दीर्घइति । वीरित्यनेनेति भावः । अन्यथा । असिद्धस्यापि तद्व्यावर्त्यत्वे । सामर्थ्यादिति । व्यावृत्ताविति शेषः। नन्वेवं दीर्घग्रहणेनापि तद्व्यावृत्तिस्तदुक्ता युक्तैवात आह । दीर्घेति । अपिना प्लुतसमुच्चयः । क्लिष्टमिति । तात्पर्यग्राहकाभावेन तस्य दुरूहत्वादिति भावः । लाघवस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वादाह्वास्तुवेति । उपायान्तरम् । प्लुतव्यावृत्ताविति भावः। तथाच जानामि भो इत्यादौ स न स्यादिति दोषस्तदवस्थएवेति तात्पर्यम् । उक्तज्ञापकेति । ज्ञाजनोर्जेति दीर्घनिर्देशज्ञापकपरेत्यर्थः अन्यथा तत्र तत्साधनेन दीर्घोच्चारणसाफल्ये तदसङ्गति स्पष्टैवेति भावः । तत्र । पचामि जानामीत्यादौ । वैकल्पिकेति । योगविभागेन प्लुतमात्रस्य तत्वस्य स्थितत्वादिति भावः । नन्वेवं दीर्घग्रहणानर्थक्यमत आह इति । दीर्घग्रहणमित्यस्य नार्थसाधकमित्यत्रान्वयः तस्य च ।न मूलोक्तार्थसाधकमित्यर्थः। सत्वेनेत्यस्य दीर्घग्रहणस्येति शेषः। अयं भावः यथा नैकपदघटितसूत्रेषु पदलाघवगौरवविचारएव मात्रालाघवस्तुक्वाचित्कमित्यर्थबोधकं तदिवमिदमपीति दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्व इति क्रमादिपरममूलोक्तस्यतु अङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न ह्रस्वइत्यर्थ इति न तद्विरोधः। वस्तुतस्तु तस्याः परिभाषाया लक्ष्यासंस्कारकत्वेनोक्तज्ञापकपरभाष्यमेकदेश्युक्तिरित्यत्रत्यं मूलं चिन्त्यमेव दीर्घग्रहणस्थितिसूक्तैवेति तत्रत्यमूलमपि तथैव सम्यगेव वा तदिति बोध्यं तदाह । दिगिति । ज्ञाप्यकोटिप्रविष्टत्वे आह । ज्ञापकेति । चस्त्वर्थे तत्कोटिप्रविष्टत्वेत्वित्यर्थः अस्यैव सिद्धान्ततां ध्वनयितुमाह । स्पष्टमिति । तदुपपत्त्यर्थमेवाहाभ्यमिति । तत्र प्रमाणमाह । अत एवेति । तच्छेदस्यैव मुख्यत्वादेवेत्यर्थः। ननु परिभाषया तन्निवृत्तौ तदुच्चारणं व्यर्थमिति तत्सामर्थ्याद्दीर्घः स्यादेवात आहाङ्गेति । द्वयोरित्यादिनिर्देशवदिदमपि तदनित्यत्वे ज्ञापकमि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ति भावः । एवञ्च ; तदनित्यत्वबोधनद्वारा तन्निवृत्त्या तच्चारितार्थ्यंच बाधात् पुरस्तादपवादन्यायेन शित्वाभावे ङसो इति न्यासे ङसअइति चच्छेदे निर्विभक्तिकनिर्देशे लाघवं । सविभक्तिकनिर्देशेपि शविशिष्टे विधेयत्वेन तत्त्वमस्त्येव तद्बुद्धिनिधाय मूलतात्पर्यार्थमाहाकारस्येति । वैयर्थ्येनेति । टयाचादेरित्यस्य बाधस्तदाहान्यस्यैवेति । लक्षणैकचक्षुष्कः शङ्कते । नचेति । तथाच दीर्घेण तवाइत्याद्येव रूपमस्त्विति भावः । न्याय्यत्वादिति । गुणत्वन्याय्यकल्पनेति न्यायादिति भावः । सतात्पर्यमर्थमाहादेरिति । आदेशत्वेत्यर्थ आद्यजन्तात् त्वादेशत्वेत्यर्थः । अनादेशइति बहुव्रीहिरिति भावः । तेनेत्यादिः शेषः । चरितार्थमितीति । तथाच विसर्गान्तरूपापत्तिरिति भावः । शित्वमित्यर्थ इति पाठः । इतिभावइति पाठोपि क्वचित् । इत्युक्त्यैवेति । युष्मदस्मद्भ्यामित्यपूर्वविध्यकरणप्रयुक्तलाघवादिति भावः । निर्विसर्गसूत्रानुकरणे तु द्वन्द्वादाह । शेषेलोपाविति । तत्सूत्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । सिद्धाविति । तथाचापूर्वविधिसामर्थ्यादुक्तरीत्या तवेत्यादिसिद्धिरिति शित्वं व्यर्थमिति भावः । आदिना खित्वपरिग्रहः । तथाच युवयोरित्यादि तेन स्यादिति भावः । आपत्तेरिति । तेनापि तस्य सम्भवादिति भाव प्रसज्यप्रतिषेधे आह । युष्मदिति । तथाच शिष्टत्वेन लोपासिद्धया तदर्थमादेरत्वविधानमिति परिभाषाबाधे मानाभावेन सर्वादेशार्थं शित्वमावश्यकमिति भावः । ननु हलादिहेतुकात्वस्य कथं प्राप्तिरत आह । हलादाविनीति । परिशेषेति । योचीत्यज्ग्रहणपरिशेषेत्यर्थः । तथाच ङसोपि परिशिष्टत्वेन तत्राप्यात्वं दुर्वारमिति भावः । तत्र हलीत्यनुवृत्तौ तु अज्ग्रहणाभावेनेष्टशन्यासस्य दुर्वचत्वमिति बोध्यं । ननूक्तरीत्या सादेशत्वे कथं तत्त्वमत आहानादेशइतीति । तत्पुरुषइति । कर्मधजन्तादेशपदेन नञ्समासइत्यर्थः । लाघवात् । अन्यपदार्थबोधकबहुव्रीह्यपेक्षया वर्तिपदार्थमात्रबोधकत्वेन तस्य तत्वात् अन्यथा नादेशायामित्यस्यैव सूत्रे न्याय्यत्वं विभक्तावित्यस्यैव प्रकृतत्वादिति भावः । एवञ्चेति । तस्य तत्पुरुषत्वे चेत्यर्थः । इतीति । इति पदमिति हेतोरित्यर्थः । मुख्ये चारितार्थ्येन गौणग्रहणे मानाभावादिति भावः । एवं यत्वापत्तावेव आदेरिति तत्स्थानिकाकारकर्मकविधानमित्यर्थः । सामर्थ्यादित्यस्य तदित्यादिः । तत्रचेति । तस्मिन्नकारे परत इत्यर्थः । एकदेशविकृतन्यायलब्धविभक्तित्वस्य स्थानिवत्वेनादेशलाभादाहादेशेति । यत्वाप्राप्तिरिति । तथाच तच्छङ्कापरभाष्यादिग्रन्था अयुक्ताएवेति भावः । मान्योक्तयुक्तिं निराचष्टे । नचेति । एकस्थानिकत्वे एवेति । एतेन समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयेत्यपास्तं ज्ञापितेपीयायेत्याद्यसिद्धाद्

के धर्मौ । परिभाषा तद्ग्राहकमसवर्णग्रहणं सम्पूर्णसूत्रं वा । तत् प्राप्तेः । परि-
भाषाप्राप्तेः । ग्रहणेन तत्पदमुच्चार्य । अन्त्येति । आदेर्वैयर्थ्यादित्यादिः । न तथेति ।
न तत्पदमुच्चार्य विहितादेशरूपविभक्तिरूपइत्यर्थः । तुर्ह्यर्थे । तथाच वैयर्थ्यमिति
प्रतीकोक्तरीत्या शित्वं व्यर्थमेवेति भावः । पूर्ववदाह । स्पष्टमिति । एवञ्च उ-
क्तसिद्धान्ताङ्गीकारे च । आदेरिति शेषः । विवरणविक्रीयमाणयोर्विरोधादाहात्रेति ।
पद्ये इत्यर्थः । पद्यते गम्यतेर्थोनेनेति व्युत्पत्तेरिति भावः । कल्पितमेवेति । प्रक्रिया-
र्थं पाणिनिशास्त्रबोधितमेवेत्यर्थः । न्यायस्य प्रक्रियायामेवोपयुक्तत्वात् दाक्षीपुत्रस्य
पाणिनेरिति वाक्यशेषाच्च । तत्फलमाहैतेनेति । कल्पितार्थवत्त्वमात्रग्रहणेन त्रा-
मात्रस्य तत्त्वसत्त्वेन तस्य यादेशेन तुकः सिद्धत्वेनेत्यर्थः । सोसिजादिरपीत्यर्थः । अ-
र्थे । मान्यप्रभृतयः । तथाच मूलं चिन्त्यमिति भावः । इत्यस्येति । इत्याकार-
स्येत्यर्थः । तत् इति शेषः । ज्यायानित्यत्र प्रकृते दीर्घेपि प्रत्ययस्येकारलोपो नाङ्ग-
कार्यमिति तद्विरोध इति भावः । ससुट्कनिर्देशे वक्ष्यमाणरीत्या कथमप्यप्राप्तेरा
ह । ससुट्केति । तत्सामर्थ्यात्तन्निवृत्तिप्रकारस्य मूलाद्युक्तस्यायुक्तत्वस्य वक्ष्य-
माणत्वाद्भाष्योक्तं सिद्धान्तमाहायभावइत्यादिना । शब्दार्थमुक्त्वा तात्प-
र्यमाह । तेनेति । सूत्रेणेत्यर्थः । अत्रविषये । आकमविषये । न केवलमत्रै-
वेयं किन्त्वन्यत्रापीति प्रसङ्गादाह । स्थान्यादेशेति । सर्वं नामधातुजमितिरी-
त्या सूत्रपाठे प्राथम्याच्च । दिगप्रदर्शनार्थमुदाहरणमाह । यथेति । एतेनेकोयण-
चीत्यस्य त्यागे बीजं चिन्त्यमित्यपास्तं । ननु सर्वत्र किमित्येवमङ्गीकारोन्यथापि
गतिसम्भवादत आह । नत्विति । सतोनिवृत्तिस्तु नेत्यर्थः । नन्वेवं स्थान्यादेश-
व्यवहारो न स्यात् निवर्त्यनिवर्तकत्वाभावादत आह । किन्त्विति । तथाच
तद्बुद्धेर्यद्बुद्धिनिवर्तकत्वं तयोरपि तत्त्वमारोपेणाविरुद्धमिति भावः । प्रकृतमाह ।
अत्रेति । द्वयोर्बुद्ध्योर्मध्ये इत्यर्थः । नन्वेवमपि कथं तन्निवृत्तिरत आह । तन्नि-
त्नोति । एवञ्च तदप्रसक्तिरेव तन्निर्देशेनबोध्यते इति प्रथमप्रवृत्त्यैव तन्निवृत्ति-
र्नवृत्त्यन्तरकल्पनेति भावः । ननु स्थानिवत्त्वेनाम्त्वात्कथं तदभावोत आहाच्चेति ।
सूत्रे इत्यर्थः । तुर्हेत्वर्थः । उक्तार्थस्यावश्यकतां ध्वनयितुमाहातएवेति । उक्तार्था-
धिकारादेवेत्यर्थः । ननु प्रयोगे आमएव सत्वेन कथं सामः स्थानित्वोक्तिः सङ्गता
न आहास्येवेति । आरोपफलंतूक्तमेव । एवञ्च सूत्रे सग्रहणं भाष्यादौ सग्रह-
णागमोपलक्षणमिति भावः । भावीसुडिति । तद्विशिष्टो भावीत्यर्थः । साम्भा-
वीति यावत् । यथा श्रुतन्तु न युक्तं पौनरुक्त्यापत्तेरुत्तरासाङ्गत्यापत्तेश्च । तथाचाति-
प्रसक्तमित्याद्ययुक्तमिति भावः । दुरूपेति । साम्त्वस्याशास्त्रीयत्वेनानिर्देशा-

कष्यत्वात् । एवञ्च भाष्यविरोधापत्तिस्तस्मात्तत्प्रामाण्यादुक्तार्थस्वीकारस्तदाह । इति भाष्येति । एवंच वक्ष्यमाणमूलं तथा दंड्युक्तं चायुक्तं तदाह । दिगिति । प्रकाशाद्यनुयायिमूलोक्तयुक्तेरसाङ्गत्यादाह । व्याख्यानमिति । अत्रानुरोधात्त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणं शब्दविशेषणं द्रष्टव्यमिति भाष्याद्युक्तरूपमित्यर्थः । तथासति अन्वयानुपपत्तिरिति षष्ठीद्विवचनौचित्यमत आह । द्वयोरिति । वाच्योर्थः सूत्रद्वयस्येति भावः । अभिमानेत्यनेनारुचिः सूचिता तस्या असार्वत्रिकत्वरूपा जहत्स्वार्थातु तत्रैव रूढिर्यत्र विरोधिनीत्यभियुक्तोक्तेः । एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तं । अत्र यथासंख्याभानं वृत्तौ तथादौ निरूपितं । यत्तु रत्नाकरकृत् वचनग्रहणाभावे द्वित्वेद्रत्याद्युक्तेसन्निहिततरत्वेन युष्मदादिविशेषणत्वापत्तिरतस्तन्निरासाय वचनपदं तत्र सति कृत्रिमत्वेन संकीर्तितावेव तौ गृह्येते इति वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वान्मूलं चिन्त्यमिति तत्खण्डयितुमाशोभयेति । अस्य प्रकारस्यावश्यकतांध्वनयन्नाहान्यथेति । मूलोक्तस्यैवाङ्गीकारे युष्मदादीति सिद्धान्ते प्युक्तभाष्यप्रामाण्यात् गृह्यमाणस्यैव तद्विशेषणं न तदन्तस्य तत्र तु तदन्तविधिना सिद्धमिति भावः । असत्वादिति । विशेषणत्वस्य सन्मात्रवृत्तित्वादिति भावः । अभावादिति । संज्ञोपसर्जनीभूता इति निषेधादिति भावः । अस्माभ्यामिति । परस्येति शेषः । साहित्यस्य सहितधर्मत्वेनाम्सुड्भ्य मनन्वयवारणायाह । समूहेति । एवं प्रकाशखण्डितसमाहारद्वन्द्वपक्षसमर्थकं मूलतात्पर्यार्थमाहैवञ्चेति । उक्तरीत्या द्वन्द्वाङ्गीकारेचेत्यर्थः । ततइति । स्थानिवत्वेनाम्त्वादिति भावः । ननु पुनः प्रवृत्तावपि सकारस्यैव स्यात्तद्विशिष्टस्य तद्ग्रहणे मानाभावादत आह । सूत्रेइति । यद्यपि ननु सामइति न द्वन्द्वः । तथासति स्थान्यनेकत्वे आदेशद्वयापत्तेः । अत एवैकः पूर्वपरयोरित्येकग्रहणं सफलं । किञ्च सन्नियोगशिष्टन्यायेन गौणे आकमभावापत्तेः । अपिच सुट आगमत्वेन दीधीवेवीटामित्यादाविव परनिपातापत्तेः । समासान्तरेतु सामिति समूहस्याकमित्यर्थापत्तौ सूत्रं व्यर्थमेवस्यादत आह । वस्तुविति । अत्रच मानं सनिर्देशएव । एतेन तन्त्रेण निर्देशे तत्सामर्थ्यात्ससुट्कस्यादेशलाभे तन्निर्देशो व्यर्थ इत्यपास्तमिति मान्यैर्व्याख्यातं तथापि नायुक्तं तत् । एतादृशतन्त्रस्य शास्त्रे प्रसिद्धत्वात् । नहि साम्शब्दस्याम्शब्दोपि वाच्यः । तुल्यन्यायतया नाम्शब्दे प्यामउपस्थितौ चर्मणामित्यत्र नोपधाया इति दीर्घापत्तेराम्विधावप्यापत्तेरासैस्सग्रहणवैफल्यापत्तेरिति रत्नाकरोक्तिं खण्डयितुं मूलमन्यथायोजयति । एवं परोक्तेत्यादिना । परः प्रकाशकृत् । असहमानत्वं प्रकारान्तरोक्तौ हेतुः । तत्पक्षेपीत्यपिस्त्वर्थे । यद्वा

ग्रन्थलोपपदसमुच्चायकः सः मुख्येपीति शेषः । यथा तत्पचे मुख्ये गौणेच प्रथमप्रवृत्त्यैव पर्यवसानं तथात्र पचे गौणे तथा मुख्ये तु पुनः प्रवृत्तिरित्यर्थः । अन्यथा तत्पचे तदश्रवणेनात्र पचे एवं व्याख्यानाभावेन तच्छ्रवणे फलभेदापत्तिः स्पष्टैवेति भावः । अनुवादसूचकाभावेन कथं तदीयत्वमत आहैवमिति । रत्नाकराद्युक्तिं खण्डयति । एतेनेति । समासे शाकपार्थिवादित्वात् । आपत्तिरिति । तथाच सूत्रासङ्गतिरिति भावः । तुष्यतु दुर्जनन्यायेन व्याख्यनादेकत्रैव सम्बन्धाभ्युपगमेप्याह । किंचेति । एवमपि । एकत्रैव तत्सम्बन्धाङ्गीकारेपि । गौणे । प्रतित्वाकमित्यादौ । एतेन समाहारद्वन्द्वपचेपि साहित्याविवचया प्रत्येकमुभयोः स्थानित्वावगमात्तत्काले सुटोसन्निधानेपि रोपधयोरितिवन्निवृत्तिः । स्इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदमिति पचेपीत्थं । यदा सामइति लिङ्गनाम आकमिति लचणान्तरमनुमीयते । अग्रे मूलोक्तवदिति रत्नाकरोक्तमपास्तं । तत्रैव पचे नुड्वारणाय यत्नते । नचेति । सामइति सपुत्रइति वत्तेन सहेति बहुव्रीहिः । तत्सहितस्य । आमसहितस्य नुट इत्यर्थः । गौणमुख्ययोरामआकमि ततो नुट् सुट्सहितयोः पुनः स इति भावः । एवमर्थस्य । एकत्र तत्सम्बन्धो नान्यत्रेत्येवं रूपस्य । एतेनेत्यर्थमाहास्यापीति । अपिः पूर्वग्रन्थसमुच्चायकः । लचणापत्त्या सोपि दुष्ट इति भावः । अदोषादिति । प्रागुक्तसिद्धान्ते दोषाभावादित्यर्थः । नन्वखण्डनोनुवादो व्यर्थोत आह । तदन्विति । तेषाम् । प्रकाशकृदादीनाम् । परमतेन । प्रकाशमतेत्यर्थः । अत्र गौणे । दिगिति । तदर्थस्तु प्रतित्वाकमित्यत्रोक्त्या सुडभावेप्याकमनुपपाद्य तथाच भाष्ये साचात्तथोदाहृतमित्युक्त्वा मतान्तरमाह । गौणतायामिति । प्रतीकं धृत्वा सामइत्याद्यप्रसक्तेरित्यन्तेन तदाशयस्य प्रकाशकृतोक्तत्वेन तस्य तत्समर्थनानभिनिवेशेन मूलमयुक्तमेव । अत एव [illegible]नकृदुक्तेर्नावमरइति । सर्वस्य पदस्येत्यधिकारादिति । मूलस्य सर्वस्य पदस्येत्यनुवृत्तेरिति भावः । नन्वेवं षष्ठीद्वितीयाग्रहणं व्यर्थं नहि तयोः परतस्तद्रूपपदसम्भवोत आह । षष्ठीति । अवयवयोरित्यस्य युष्मदस्मदोरिति शेषः । नमानमिति । तथाच प्रकृतिमात्रस्य सर्वत्रादेशापत्तिरिति भावः । तदनुवृत्तीति । पदस्येत्यनुवृत्तीत्यर्थः । एवमग्रेपि । तदर्थेति । मूलोक्तार्थः । उत्तरत्र । तिङतिङइत्यादौ । तत्सामर्थ्यात् । उभयाधिकारसामर्थ्यादित्यर्थः । तत एव युष्मदस्मदोरित्यस्य तद्घटितपदे लचणेत्याशयेनाह । युष्मदिति । अत्र सर्वस्येत्यस्य सानुदात्तं सर्वमित्यतोनुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेनेति भाष्यकैयटादयः । अन्येतु विभक्तिविपरिणामाकरणलाघवेन सर्वस्य द्वेइत्यतस्तदनुवृत्तिः तत्तुस्पष्टार्थमेवेत्य

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

न्यत्र विस्तर इत्याहुः । इत्यर्थइति । सूत्रस्येति भावः । अत एव । उक्तार्थाङ्गीकारादेव । ननु व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि तदवयवकत्वात्प्रकृतिभावः स्यादेवात आहासद्भावइति । एकस्मिन्नित्युक्तेरिति भावः । अभ्युपेत्याप्याहैकाजिति । पूर्वमतेतु नैतन्न्यायप्राप्तिः समुदायावयवयोः प्राप्तावेव तदवतारात् । पदावयवयोरिति व्याख्यानेहि समुदायेन प्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवमप्यतितवेत्यादीनां ति इत्याद्यादेशापत्तिरत आह्वातीति । षष्ठ्यादेरिति । प्रत्ययस्येति शेषः । प्रकृतिकस्यैवेति । षष्ठ्यादेर्विशेषणं । मूले । अप्राप्तेरिति । यत्तु खण्डनकृत् अस्मामित्यन्तमेकं वाक्यं कृष्णइत्यादि तु पादादित्वसम्पादकमिति मूलं चिन्त्यमिति । तन्न पादादित्वसंपत्तेस्तद्विशेषणोक्त्यासम्भवे कृष्णइत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः । कर्माध्याहारगौरवापत्तेश्च । च शब्दाभावेनानन्वयाच्चेति दिक् । युष्मदस्मदोरिति द्विवचनसत्त्वेन युक्ते इत्येकवचनमयुक्तमत आह । तत्र भावेक्तइति । भावः बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानमात्रं । दर्शनमनालोचनइति पर्युदासादिति कश्चित् । तन्न । अनालोचनार्थैरित्येव तेन सिद्धे पश्यार्थैरित्यस्यानर्थक्यापत्तेः । यत्तु खण्डनकृत् अग्निचिदित्यादौ क्विबादीनां लोपेपि ज्ञानसत्वेन दृष्टान्तासंगतेर्मूलं चिन्त्यमिति तन्न । तत्रातिदेशेन कार्यकरणेपि क्विप्ज्ञाने मानाभावात् । तत् प्राप्तेः प्राग्ज्ञानसत्त्वे मानाभावाच्च । लोपेन क्विपः स्मरणेपि तस्य लोपाविरोधित्वेनादोषाच्च, स्मरणात्मकज्ञाने दृशेरप्रयोगाच्चेति दिक् । तदेवध्वनयन्नाहादर्शनमिति । व्याख्यायां कथनमित्यत्र करणे ल्युट् । तद्भावः । प्रकाशाश्रयः । उक्तमप्यर्थं दार्ढ्याय स्मारयति । सचेति । अत्र नत्वन्यत्रेति भावः । नन्वनार्षकविप्रयोगाणां न गमकत्वमत आह । तदर्थस्त्विति । हेत्वर्थकस्य । शब्दस्य प्रतीतेरिति । कारकाणां क्रियान्वयेन तत्सम्बन्धस्य झटित्युपस्थितेरिति भावः । तथाच घट्टकुट्टीप्रभातन्यायापत्त्या तथान्वादेशो नेष्ट इत्येव वाच्यमिति यथाश्रुतमेव साधु । नतु तथा योजना । एवञ्च कविप्रयोगा अपि युक्ताएवेति तात्पर्यं । तथाच तेनेत्यस्य भक्तत्वेनेत्यर्थः । प्रक्रान्तार्थत्वात्तच्छब्दोपादानापेक्षा । अत एव सप्तमे काव्यप्रकाशे प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकतच्छब्दोपादानं नापेक्षत इत्युक्तं । अनुपादानेपि यत्प्रक्रान्तं यत्प्रसिद्धं यदनुभूतमित्येतदर्थस्य सामर्थ्यादेवाक्षेपसम्भवादिति तद्व्याख्यातार इति तत्त्वम् । युक्तत्वादिति । तस्या अग्रे एव प्रति सन्धानादिति भावः । नन्वेवमपि शब्दाध्याहारे तत्सम्भवत्येवात आह । किंचेति । तथाच स मां त्रायत इति वाक्यरचनेति भावः । सिद्धान्तमाह । समामिति । तथाच समानवाक्यत्वेपि तत्रेत्याह । विद्यमानेति । श्रूयमाणम् । त्रायते इत्येतत् तमत्वाविद्यमान-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पूर्वत्वमस्तीत्यत आह । नसमानेति । तथाच समानवाक्यस्थेन विद्यमानार्थकत्वाभावइति तात्पर्यं । एतेन समानवाक्याधिकारस्य निषेधेऽप्रहत्या तेनेत्यस्य भिन्नवाक्यस्थत्वेपि न दोष इति प्रकाशोक्तमपास्तं । चायते इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्र तन्त्रेणान्वयेन स इत्यस्यापि तत्त्वमस्त्येवेत्युत्तरतात्पर्यम्, पूर्वपक्षाशयमाशङ्क्येति । शब्दानुषङ्गपक्षे आह । तत्सेति । सिद्धान्तमाह । उपात्तस्येति । समामित्यस्यैवेत्यर्थः तथाचाद्यन्ते निवेशेनान्त्ये तस्यैवाभावेन विद्यमानपूर्वकत्वाभाव इति भावः । श्रूयमाणं गृहीत्वातु नेत्याह । तत्रेति । वाक्ये इत्यर्थः । उपात्तस्य । चायते इत्यस्य जनितान्वयबोधेन निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । एकतिङिति बहुव्रीहिः समानानुपूर्वीकतिङन्तघटितमित्यर्थः । तेन-पचतीत्यादिमात्रस्य न वाक्यत्वं । ब्रूहि ब्रूहीत्युदाहरणं । इदञ्च शास्त्रकार्योपयोग्येव । तेन पचति भवतीत्यादौ लौकिकैकवाक्यत्ववत्यपि नात्यामिः । लौकिकैकवाक्यत्वंतन्मात्रशमत्र कैयटहरदत्तप्रकाशादीनान्तु महान्प्रमाद इत्यन्यत्र विस्तरः । तद्ध्वनयन्नाहैकेति । अन्यथा भाष्योक्ततदुदाहरणासंगतेरिति भावः । एतेनायं दण्डो हराऽनेनेत्यत्रास्तीति गम्यमानक्रियायां दण्डस्य पृथगन्वयेप्यनया रीत्या तदनपायाद्धरेत्यस्य तिङ्ङतिङइति निघातापत्त्या मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तमपास्तं । वैषम्यस्य तथापि स्फुटतरत्वात् । अत्र विषये मन्दोक्तिस्तु सुमन्दत्वसूचिकेति स्पष्टीकृतं शेखरव्याख्यायां वक्ष्यतेच । केचित्त्विति । अयं भावः, प्रथमोपस्थितत्वात्सक्तप्रवृत्त्या लक्षणस्य चारितार्थ्यादिग्रक्तिपक्षानाश्रयणात्पूर्वस्यैव सुत्वं । यथाचाहुः परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चोभयोरिति । प्रकाशकृदिति । उक्तार्थस्यभाष्योक्तपद्यप्रतिपाद्यत्वेन समूलत्वमाहादसइति । अदसः अद्रेश्च पृथक् पर्यायेण सुत्वमिति तदर्थः । तत्फलितमाहतेनेति । पूर्वस्य । तस्यैवेत्यर्थः । उक्तरीत्या मूलोक्तदूषणासंगतेराह । किञ्चेदिति । तथाच तथा भाष्यानभिमतत्वे मूलोक्तदोषोदृढ इति भावः । तत्रचेति । विभक्ते सूत्रे इत्यर्थः । यद्वा तस्मिन् योगविभागे च सतीत्यर्थः । तत्र । अधातोरित्यत्र । एवं मूलाशयमुक्त्वा भाष्यसिद्धान्तमाहान्विति । अत्रापि अर्थवच्छब्दादसन्तस्यैवाधातोरिति विशेषणमिति भावः । अत एवोगिदचामित्यत्र गोमत्यतेरप्रत्ययेः गोमानिति भाष्यप्रयोगः संगच्छते । तद्ध्वनयन्नाहोगिदिति । ननु इदत्यस्य विधेयसमर्पकस्य कथमनुवाद्यत्वमिति चेन्न, पूर्वोऽभ्यास इत्यत्र पूर्वशब्दस्य साकाङ्क्षत्वेन तत्र तस्य तत्त्वस्य क्लृप्तत्वात् । पूर्वइतितु नानुवर्तते ऽस्वरितत्वात् योगविभागस्य संज्ञान्तरकरणस्यच वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याशयेनाहान्विति । समु-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दायेतीति । यत्तु तत्सातर्थ्यात्सहभावोपसर्जनद्वित्वविशिष्टादिति तदर्थः, तेन समुदिते इत्यर्थलाभइति मान्याः तन्न । अशब्दार्थत्वात् । शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यस्य बहुशो भाष्ये निन्दितत्वाच्च । अत एव गर्गदण्डन न्यायेन सहग्रहणं भाष्येप्रत्याख्यातं । तुल्ययुक्त्योभयग्रहणमपि तथैवेति बोध्यं । एतेन प्रकाशानुयायिमूलरत्नाकरदंश्याद्युक्तमपास्तं तदध्वनयन्नाह । गर्गाइति । अन्यथा । एतन्न्यायानंगीकारे । षयथेत्यस्य तदर्थकोभयग्रहणानंगीकारे इत्यर्थनिरासायाह । प्रत्येकमिति । उक्तन्यायेनेति भावः । स्पष्टार्थमाहानिटीति । ननु पृथक्पदत्वेप्यवयवत्वबोधकादिशब्दोक्तेस्तद्गुणएव स्यात्तथाच पक्षामेव ग्रहणं स्यादत आह । आदीति । पृथक्पदकरणसामर्थ्यात् । अत एव तच्चितीति निर्देशः सफलः तथाच संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धित्वाभावन्न स इति भावः । भाष्येकर्मणीत्यधिकाराबाधायान्यथा व्युत्पत्तिदर्शनेन तमिवेत्यादिमूलमसम्बद्धमतोभेदेन मध्ये पूरणेन मूलं योजयति । तमिवेत्यादि । पश्यन्ति । चाक्षुषज्ञानविषयीकुर्वन्ति । दृश्यमानस्तद्विषयः । तत्र । भाष्योक्तौ । एवमग्रेपि । चाक्षुषज्ञानविषयीकरणापेक्षया प्रेरणाया आधिक्यादाहाधिकेति । उत्तरग्रन्थासंगतिं परिहरति । निवृत्तप्रेषणकर्मेति । निवृत्तप्रेषणपचीयकर्मकर्तर्यपीत्यर्थः । सामर्थ्यात् । सूत्रवैयर्थ्यात् । एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदंश्याद्युक्तमपास्तम् । पूर्वमिति । पूर्वपूर्वस्थानिकमिति तदर्थः । संज्ञाकृततत्त्वाभावादाह । बहिर्भूतेति । अत एवाह । तदपेक्षयेति । पूर्वं पूर्वमतरङ्गमित्यपेक्षयेत्यर्थः । शब्दमर्यादया तथैव लाभात् । यद्याचैतत्तथा प्रागुक्तमेतत्सूचिकैव मूले एवोक्तिरिति भावः । शङ्कोत्थितये आह । पूर्वं पूर्वमिति । इत्यादिरिति । संयोगान्तलोपो नेत्यस्येति भावः । सुबन्ताश्चिचोभावेनातिदेशेन लभ्यस्येत्ययुक्तमत आह । विभक्तीति । बहिर्भूतसुब्निमित्तकेत्यर्थः । लक्षणात्पूर्वभागे इत्यर्थे असम्भवः । लक्षणस्य पूर्वभागे इत्यर्थेपि काव्यइति रूपे तत्रासम्भवएवात आह काव्यादीति । विशिष्टे व्याप्यत्वान्वयायाह । बहिरिति । एवंयथा श्रुतं मूलं व्याख्याय सिद्धान्तमाह । वस्तुतइति । तेषाम् । तादृशकाव्यादीनां । अनभिधाने हेतुमाह । पूर्वमिति । चोत्यर्थे । अन्यथैकस्य लक्षणस्य पाक्षिकं साधुत्वमसाधुत्वं चापद्येतेति भावः । यद्वा चो यथाश्रुतएव साध्यार्थद्वयसमुच्चायकः । हेतुस्तूभयत्र प्रागुक्त इत्यत्र नोक्तः । इत्येवेति । भाष्यसम्मतत्वादिति भावः । अन्यत्र । उद्द्योतशेखरादौ । प्राक्च । एतेनावेदमवधेयमाद्यपक्षद्वये तदभावे प्यन्त्यपक्षे सम्भवत्येव पदसंज्ञासापेक्षत्वेन तस्यान्तरंगत्वाभावात् । आद्यपक्षद्वयेकेति नव्योक्तिस्तु न युक्ता । सिद्धन्तु लकारनिर्देशादिति हलन्त्यसूत्रस्थवार्तिकविरोधेन

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ष्वदुक्तान्तरंगबहिरंगभावानाश्रयणात् । तथाच पक्षभेदेन तेषां साधुत्वं दुर्वारमित्याश्रयान्तावदिति रत्नाकरोक्तमपास्तं । संज्ञाकृतत्वस्याभावाच्च । तज्ज्ञाप्यस्यान्याश्रयकत्वाच्चेति दिक् । अनुबन्धप्रयुक्तकार्ये नल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तये आह । ङित्वेति । तत् । उगित्वम् । यत्सिद्धेरिति । तत्परिभाषाप्रवृत्तिफलसिद्धिरित्यर्थः । निरनुबन्धके इति परिभाषासञ्चारात् । एतेनोकारउच्चारणार्थं इत्यपास्तं । निरनुबन्धकपरिभाषया ङ्सुग्रहणानापत्तेरिति भावः । वस्तुतो वसुमादेशेन तस्यापिह्यनुबन्धत्वमेव स्पष्टं चेदं भाष्ये इति बोध्यम् । कथंचिदितीति । अनेनेति शेषः । अस्यच सूचितमित्यत्रान्वयः । तेन । मासश्छन्दसीति वार्तिकस्थछन्दोग्रहणेन । एवमग्रे पि । कल्पनायां हेतुरयं । यद्वा एतेनेति पाठः । कथंचित्पदोपन्यासेनेति तदर्थः । तस्य । मासश्छन्दसीति वार्तिकस्थछन्दोग्रहणस्य । कल्पनायां हेतुस्तु तत्सामर्थ्यरूपः स्पष्टत्वान्नोक्तः । एतेनोक्तरीत्या मूलं चिन्त्यन्तस्माद्ङ्सुग्रहणं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रयणीयमिति खण्डनकृदुक्तमपास्तं । कथंचित्पदस्वारस्याज्ञानात् । तथाच निरंकुशाः कवय इति तत्त्वं । वयस्यास्विति प्रयोगस्याप्यन्यथाप्युपपादितत्वात्तस्याप्यत्राज्ञापकत्वं । एवंच ङ्सु ग्रहणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकताप्यप्रामाणिकीति भावः । मूलोक्तप्रकारस्य वक्ष्यमाणयुक्त्यासांगत्यध्वननायाहान्तरंगेति । कृतमपीत्यस्यागुरुत्वेन खण्डितत्वादाशङ्कतेति । अस्य पक्षस्य सिद्धान्ततां ध्वनयितुमाशङ्कतेति । तदेवाहेति । उक्तार्थस्यसिद्धान्तत्वमेवाहेत्यर्थता नत्वरुचिमाहेतीति भावः । अयं पक्षएव युक्तइत्याह । भाष्येपीति । कर्तव्यमित्यस्य स्वरसिध्यर्थं बहिरंगलक्षत्वादिति शेषः । एतेन भाष्यानभिमतत्वात्कैयटाद्युक्तेरप्रामाण्यमित्यपास्तं । अनेन वचनमेव ज्ञायः विवक्षितसप्तम्यामपि विभक्तिवृत्तिनिमित्तकत्वेन बहिरंगत्वात्ततः पूर्वं परमपुमानित्यादावन्तरंगत्वे समासस्वरप्रवृत्तौ मूलोक्तरीत्या दोषतादवस्थ्यदिति भाष्यसिद्धान्तोपि सूचितः । वस्तुतस्त्वयादवधेयमित्यन्तस्यासिद्धान्ततां ध्वनयति । सत्त्वे इति । शेषइति । एतेन तथापीत्यादिनिष्कर्षइत्यन्तग्रन्थएतद्ग्रन्थविरोधादयुक्तइति रत्नाकरोक्तमपास्तं । मूले नन्वेवमिति । असुङ्प्रवृत्युत्तरं स्वरप्रवृत्यङ्गीकारे इत्यर्थः । ननु हरदत्तायुक्तत्वे प्रतिपाद्येनन्वयमयुक्त इत्युचितमत आहान्तोदात्तेति । प्रातिपदिकान्तप्रयुक्तत्वादिः । अत एव तत्र हेतुमाह । फिषिति । अप्राप्तौ मूलोक्तहेतुर्बोध्यः । दूरत्वादाह । डुम्सुन्इति । तया सिद्धिमाह । नित्वेति । डुम्सुन्इति भावः । बहिरिति । तत्वञ्च प्रागुक्तरीत्या बोध्यं । एतेन परसप्तम्यां तदन्तत्वादिनि मान्योक्तिरयुक्तेति सूचितं । स्थिते इति सतिसप्तमी । तथाच फिट्स्वरप्रवृत्तिर-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

फलेति भावः । ततइति । जात इति शेषः । नन्वेवमित्यादिनिष्कर्षइत्यन्त-सकलोक्तार्थस्यासिद्धान्ततां ध्वनयति । व्युत्पत्तीति । तथाच पूत्रःपातिर्वाडुम् सुन्नित्यनाकरात् सूतिः सस्य यो ऋस्वोमसुन्प्रत्ययइति स्त्रियामिति सूत्रस्थभाष्योक्तावा। वस्तुत उणादीनामव्युत्पन्नत्वस्यैव भाष्यसिद्धान्तत्वेन प्रागन्तरङ्गत्वात् फिट्स्वरे ऽसुङनुदात्तएवेति उकारोदात्तत्वसिद्धिरिति सखण्डे तत् प्रवृत्तिकल्पनाप्रमाणमिति बोध्यं। एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तम् । सिद्धान्तरीत्या प्रक्रियाग्रन्थसौष्ठवे मूलमयुक्तमत आह । लोपेइति । एवञ्च व्याख्यानाशयिका सा सव्याख्याना चिन्त्या। अन्यथा तु युक्तैवेति मूलमयुक्तमेवेति तात्पर्यं। एतेन प्रकाशोक्तं क्लिष्टं व्याख्यानं प्रागुक्तं मूलानुयायिरत्नकराद्युक्तञ्चापास्तम् । नेत्वमिति । न च वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वेन वृद्धेः प्राक् तत् दुर्वारमेवेति वाच्यं। प्रश्लेषसामर्थ्याद्वार्णादित्यस्य बाधात्। अत एवाह। कारिके इत्यादाविति । तत्सामर्थ्यादत्रापि तद्बाधेन प्राक् विभक्त्यादिकार्ये कृते इत्वं दुर्लभमुक्तरीत्येति भावः। आदिना हारिका इत्यस्य परिग्रहः । नात्र । प्राक् प्रक्रान्तेत्वविधायके । अत्रैव । अदस औ इत्यत्रैव । इत्यत्र । अत्रैवानुवृत्तस्येति भावः। एतेनेत्यस्यार्थमाहैवंह्रीति। विषयसप्तमीत्वे ह्रीत्यर्थः। स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादाह । टापीत्यादि । अन्यस्यौत्वे पीत्यनेनासौरीत्पक्षः समुच्चीयते। अत एव प्रकृतसङ्गतेयमाशङ्केति भावः । प्रश्लेषाभावेनात्विधित्वाभावादाह । स्यानीति । इत्वापत्तेरिति । नचेष्टापत्तिः । प्रकृतसूत्रस्थभाष्यादिविरोधात्। तद्विरोधमभ्युपेत्याप्याह । निर्दिष्टेति । विना प्रमाणं तत्परिभाषाबाधाभावादिति भावः। एतेनादसौडौरित्येव वाच्यं। तत्र विषयसप्तम्याः ततः प्रागत्वे एकादेशे टिलोपेसावित्यस्यसिद्धेः। एवञ्च प्रसङ्गादिति प्रतीकमुपादाय यत् विषयसप्तमीत्वं खण्डितं तन्मदुक्तन्यासगर्भत्वाविवेकेनैव गतमिति मन्दोक्तमपास्तम् । विषयसप्तमीत्वस्यैवायुक्तत्वात् । एवञ्च शेखरग्रन्थोपि सङ्गतः शब्देन्दुशेखरस्त्वोशो गौरीचेयं मनोरमा। तयोस्तु पुंस्त्वस्त्रीत्वाभ्यां युक्ता भक्तचित्ततः। असावित्यसकौचेति रूपयोः सुविचारणा। विषयासक्तचित्तानां मुक्तिर्भवतु शाश्वती। इदञ्च सर्वमनत्यकैयटानुरोधेन व्याख्यातं। वस्तुतस्तु अयुक्तमेतत्। वार्णादाङ्गमित्यस्य समानकार्यित्वरूपसमानाश्रयत्वे एव प्रवृत्त्या प्रश्लेषेणासकावित्यस्य व्यावृत्तेः। कारिके इत्यादिसंग्रहस्यच सिद्धत्वात्। तच्च द्विवचनं सम्बोधनं वा। नन्वेवंभाष्यस्य तन्मूलस्य अस्य ग्रन्थस्यचासङ्गतिरिति चेत्। इत्थं गुरुचरणाकूतं। भाष्ये मूलोक्तरीत्या समाशंक्यहेअसावित्यत्रेङ्ऋस्वादिति लोपमापाद्य इसे

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पः सम्बुद्धिलोपइति परिहृत्य हेप्रसौ ब्राह्मणीत्यत्र सम्बुद्धौचेत्येत्वमापाद्य भ-
णीत्यनुवृत्त्या परिहृत्य असकौ ब्राह्मणीत्यत्रैत्वमापाद्य प्रश्लेषेण समाधानं कारिके
इत्यादावव्याख्या सन्दूष्य तं दोष संस्थाप्यासौ ब्राह्मणीत्यत्र औङआप इति शीभ-
पदोषान्तरमापादितं । तस्यायमाशयः । कारिके इत्यादिदोषः पदस्य विभज्यन्वा-
ख्याने । औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञेति पक्षे तुर्यदोषः । अत्रच सुलोपविधानमेव ज्ञा-
पकं इति । कैयटहरदत्तादीनान्तु महानत्र प्रमादः । उद्योतोपि तदनुसार्येवेति
बोध्यम् । तदाह । दिगिति । असुकेत्यत्र सत्त्वेन सुत्वबाधेप्यदकः शर्मेत्यत्र
तदभावेनैव शब्दासंगतिरत आह । क्वचिदिति । तथाचार्धांशमादाय साम्य-
सूचकएवं शब्दइति भावः । केचित्त्वज्ञताद्यर्थानवगतेर्नाकचीदं रूपं किन्त्वव्युत्प-
न्नोदःशब्दपर्यायोमुकशब्दोप्यस्तीत्याहुः । ननु नाभावार्थं तथार्थस्वीकारेप्यनिष्ट-
मेव । मुत्वासिद्धत्वेनेनादेशगुणयोः प्रागेव दुर्वारत्वात् । तथाच सूत्रमसम्बद्धमेवात
आह । नेति । अयं भावः । नाभावविषये मुत्वं नासिद्धं । तच्च नाभावं प्रत्येवेति
नाग्रहः । तथाच तदर्थेन तयोरविचारणमिति प्रथमोपात्तातोरोरित्यस्य त्यागस्य
निर्बीजत्वप्रतिपादनायाह । तदर्थमिति । अन्यथा सामर्थ्यादुत्वं सर्वादेशः
स्यात् । एवञ्च तदर्थादावेव स्यादिति स्तवस्याश्रयात् सिद्धत्वे मानाभावेन
मनोरथादेरसिद्धिरेव स्यादिति भावः । इष्टार्थस्य दूरत्वादाह । योगेति ।
अत्र । अश्ग्रहणविषये योगविभागविषयेच अश् ग्रहणं व्यर्थमेव । योगविभागो-
प्रामाणिकएवेति सर्वसन्धिप्रकरणे उक्तमित्यर्थः । विवेचितंचेदमारम्भे तत्रापि-
चेति तत एव द्रष्टव्यं । एतेन दुरुपपादत्वात् क्लिष्टत्वाच्चाश् ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं
नव्योक्तमुपेक्ष्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् ॥

इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः ।

असिद्धविषयेपि सन्निपातेति परिभाषाप्रवृत्तेः सन्धिप्रकरणे उक्तत्वेन जश्त्वासि-
द्धत्वेन तदप्रवृत्तेरिति मान्योक्तेरयुक्तत्वादाह अनित्यत्वादिति । अत एव पास्पर्धीत्यादौ
जश्त्वाद्युपन्यस्तं माधवादिभिः । एतेन द इत्यादिन स्यादित्यन्तं मूलमनूद्य तच्चि-
न्त्यं । दोदद्घोत्यरित्यत्र स्वयं स्वीकृतदान्तपक्षे इवोक्तपरिभाषया नत्वाप्रसक्तेः । ध-
ग्रहणस्य श्रवणार्थत्वस्यैवावश्यकत्वात् शङ्काया निर्दलत्वापत्तेश्च । उत्तरे एतदनुक्तेन्यू-
नत्वाच्च । नहि भवन्मते धत्वे कृते जश्त्वं सुलभमुक्तपरिभाषाविरोधात् । यदितु मा-
न्योक्तरीतिर्विभाव्यते विभाव्यतां नाम नत्वेतावता पूर्वापरविरोधः सुपरिहरइति
सुधाकरोक्तदुक्तमपास्तं । अनित्यत्वेष्टानुरोधेनाश्रयणेन दोषलेशाभावादिति दिक् ॥

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः।

अस्येवेतीति। एनादेशेतु सत्यतोमित्यमि एनमिति स्यादत एनद्विधिस्तत्रेति भावः। आदिना टौसोर्ग्रहणम्। एतेनैव सिद्धिरिति। विशेषविहितत्वात्। एनत् प्रवृत्तावपि अन्तरङ्गत्वादत्वात् पूर्वं प्रवृत्तौ ततोत्वे विशेषाभावादेवमुक्तम्। इति भावइति। अन्वादेशे नपुंसकैकवचने एनदिति वाच्यमिति वार्तिकानुकारिप्रक्रियाग्रन्थस्य नपुंसकैकवचनमात्रम्। द्वितीयाटौस्स्वेन इत्यत्रास्य पाठादिति व्याख्यातॄणां प्रकाशकृतामिति भावः। प्रकाशीयपूर्वपक्षं सिद्धान्ततयामूले आह। वस्तुतस्त्विति। न च परत्वेन त्यदाद्यत्वे तत एनदादेशे लक्ष्ये लक्षणमिति न्यायेनात्वं दुर्लभमिति वाच्यम्। अपवादत्वादत्वस्यांगसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयान्तरङ्गत्वाच्चेनदादेशस्यैव प्राक् प्रवृत्तेः। अत एव सूत्रे एनतं विधाय तकारोच्चारणसामर्थ्येन लुप्तबाधाप्रधानातिदेशनिषेधस्य न लुमतेत्यस्यैव बाधो न त्वस्येति क्लीबे लुक्यपि प्रवृत्तिं स्वीकृत्य वार्तिकप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते। अन्वादेशे वर्त्तमानयोरिदमेतदोरित्यर्थस्य सर्वेनोपसर्जने प्राप्तिः। अभिव्यक्तेति न्यायेन संज्ञायां नेति मान्योक्तेरसांगत्यं ध्वनयन्नाह। नचेति। तान्तदान्तयोरविशेषादाह। एतदिति। एतेन दान्तत्वं तकारोच्चारणसामर्थ्येनेत्यग्रिमग्रन्थविरुद्धमिति मन्दोक्तमपास्तं। उपसर्जने एनदतिक्रान्तं कुलमत्येनदित्यादौ न्यायेन तथार्थलाभाय हेत्वन्तरमाह। एनदोपीति। अपिरत्ववदेनस्यापि समुच्चायकः। साहचर्येणेति। त्वतसोरनुपसर्जनादेव सम्भवादिति भावः। यद्वा एको हेतुरयं असङ्गत्यापत्तिः साहचर्यं हेतुः। तच्चारितार्थ्यमिति। तस्य लुकालुप्तत्वेन त्यदाद्यत्वाप्राप्त्या मूलोक्तरीत्या एनदादेशचारितार्थ्यमित्यर्थः। द्वितीयादीति। तत् सूत्रेस्यपाठादिति भावः। एवञ्चोशसादिष्वत्वाभावेन तच्छ्रवणापत्तिरिति त्यदाद्यत्वेन सिद्धमित्ययुक्तमेवेति भावः। पूर्वमेवेति। आर्धधातुके इतिवत् द्वितीयाटौस्स्विति विषयसप्तमीति भावः। उक्तार्थस्याग्रे खण्डनाय यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेन तत्र तादृशसम्मतिमाह। एतत्सर्वमिति। आदिपदग्राह्यं त्वग्रे स्फुटीभविष्यति। एकदेश्युक्त्येति। यदि गर्भवाक्ये पूर्वपक्षुरक्तित्वस्यैवौचित्यात् अपवादत्वमेकदेशी न जानातीति भावः। तद्विषयेति। स्वमोर्नपुंसकादिति लुग्विषयेत्यर्थः। बहिरिति। बहिरङ्गद्वितीयाश्रितेति समासप्रयुक्तसुपो धात्विति लुग्विषयनलुमतेति बाधे इत्यर्थः। अत्रापि। सामासिकलुक्यपि। सामर्थ्यादेवेति। स्पष्टार्थं पुनरुक्तम्।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

परिभाषाप्रवृत्तेरिति । परिभाषाप्रवृत्त्यभावादित्यर्थः । अन्तरङ्गानपीति न्या-
यादिति भावः । अत एव । अत्र तदप्रवृत्तेरेव । एनदादेशे सूत्रेण क्रियमाणे
इति शेषः । विधानेनेति । द्वितीयेति सूत्रेणेति भावः । अत एवाह । एत-
त्सूत्रे ति । प्रक्रान्तद्वितीयेति सूत्रे त्यर्थः । लुकोप्यस्त्विति भावः । तदाश-
यः । भाष्याशयः । एवमेकदेश्युक्त्यापि मूलं सन्दूष्य सिद्धान्तमाह । एवमिति ।
अन्वादेशविषये इदमेतदोः श्रितादिभिः सह कृतद्वितीयाश्रितेति समास संज्ञा-
नां पूर्वोक्तानामित्यर्थः । अस्यामिति । यद्येनत् क्रियते एनो न वाचः कथमेन-
मित्यादि त्यदाद्यत्वेन सिद्धं यद्येवमेनश्रितको न सिध्यति एनत् श्रितक इ-
ति प्राप्नोतीति पूर्वोक्तशङ्कायामित्यर्थः । यथा ततोनभिधानं तथा प्रागुक्तम् ।
ज्ञानाभावेत्विति । तत्र भाष्यवार्तिकादिप्रामाण्यात्साहचर्याङ्गीकारेण विषय-
समस्यङ्गीकारेपि अत्र गमकाभावात्साहचर्यस्यानाश्रयणादिति भावः । पृथ-
गिति । अन्यथोक्तरीत्या औडन्तादिरूपासिध्यापत्तिः । अत एव भाष्ये नपुंस-
कैकवचने एनद्वक्तव्यः कुण्डमानय प्रक्षालयैनदित्युक्तं । अत्र नपुंसकैकवचने इत्यु-
क्त्या अन्यत्र एनोवाच्यइति स्पष्टमेवोक्तं वार्तिककृता सिद्धान्तिना । एवञ्चात्येनमिति
अध्यर्थमेनोपि कार्यः उक्तवार्तिकेन विधीयमानआदेशः क्लीबनिष्ठसंख्यासमर्पके-
एव स्यान्नतु समासविभक्तौ एनस्तु गौणत्वेपि भवति स्वरूपमात्राश्रयत्वादिति
आशयः संगत एव । एवञ्च भाष्यकृता एनस्य प्रत्याख्यानादयमयुक्त इति मूलानु-
यायित्नाकरोक्तं तथा दंष्ट्राकं उक्तसमासेतु द्वावपि नस्तः विभक्तेर्लुप्तत्वात्
याच एतत् श्रितइत्येव भाव्यमिति प्रकाशोक्तञ्च सर्वथा अयुक्तमेवेति दिक् ।
ाहुरिति । भाष्यानुयायिन इत्यर्थः । ननु अच इत्यस्य सकृच्छ्रुतत्वात् । कथं
यार्थलाभोत आह । नपुंसकेति । विशेषणत्वं तदपीत्यर्थः । वैयर्थ्यमाह । अन्यथे-
। नन्वफलत्वादग्रहणस्याप्यभावे तदर्थस्य तावतैव लाभेन किमाट्टत्यात
ह । आवृत्ताविति । तत्फलन्तु कुण्डानीत्यादिसिद्धिः । काष्ठतक्षीति । दिव औ-
ति सूत्रभाष्योक्तोयं प्रयोगः । ऊर्गिति । रेफे झल्त्वजातेरभावादिति भावः ।
नित्यस्यार्थमाह । युजेरिति । क्लीवतोन्यत्र प्रयोगसत्वसूचनायाह । नपुंस-
ति । नुम्विषयतोन्यत्रापि तत्सत्वादाह । नुमिति । यदंशे फलभेदस्तत्रैवा-
विधानमिति भावः । फलभेदेति । वार्तिकमते बहूर्जिशब्दे एव नुम्प्रति-
षेधो नोर्दादौ भाष्यमतेतु तत्रापीति फलभेदेत्यर्थः । आकरे इत्यस्य हरदत्ताद्य-
त्वेनारुचिसूचकत्वभ्रमनिवारणायाह । दीधीति । भाष्ये ध्वनितं कैयटे
मित्यर्थः । सङ्कलनयेत्यस्य रूपानुपपादकत्वेनाधिकयादाह । तदिति ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

एतत् कार्यमित्यर्थः । मूले हेतोरभावादाह । पूजेति । समानामिति । संगत्यर्थकानामित्यर्थः । प्राग्वदाह । भेति । भप्राग्वर्तिवर्णस्य विसर्गस्यच द्वित्वादित्यर्थः । एवम्भप्राग्वर्तिवर्णस्य यमयोश्च द्वित्वादिति मूलार्थो बोध्यम् । विसर्गेत्विति । विसर्गस्य त्वित्यर्थः । अकारोपरिपाठेन तस्याप्यण्त्वात् । तथा-श्चाष्टचत्वारिंशद्रूपाणिस्युरिति भावः । आक्षरसमाम्नायिकेषु इति । चतुर्दशसूत्र्या पठितेष्वेव न तु कल्पितपाठेष्वित्यर्थः । अचोरित्यादेरप्राप्तेराह । शरइति । झल्जातेरिति । जातिव्यक्त्योरभेदाभिप्रायमिदं नकारे झल्त्वजातेरभावादिति भावः । तानि । समुस्कानि । ननु तदुक्तरीत्या उपपत्तिसम्भवे मूलमयुक्तमत आह । नियमे इति । अष्टपञ्चाशत एव वृद्धिरिति नियमे इत्यर्थः । हेत्वनुक्तेराह । शाखेणेति ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

तदर्हमित्यस्येत्यनयोर्ग्रहणम् । इति शेषः । विहितस्य । आमः । एवमग्रेपि । आमइति । लेरिति तत्र नानुवर्तते अतिप्रसंगस्त्वन्यत्र वारित इति भावः । तस्य तद्विहितामः । तत्त्वे । अव्ययत्वे । अवदत्तं विदन्तं चेत्यादीति पाठः । गुणेत्वन्याय्यकल्पनेति न्यायेन प्रधानतादेशबाधो न न्याय्य इत्याशयेनाह । गुणेति । स्वरादीनिति । पुनर्वर्ज्यमिति बोध्यं । लक्ष्यविसम्बादादित्यस्यार्थं सूचयितुमाये दोषमाह । न्यङिति । इदमुपलक्षणमन्तरिक्षमथो स्वरिति स्वरितप्रयोगोपि बोध्यम् । तथैवान्त्ये आह । सनादिति । एतेन स्वरादेर्ऋधकोन्तोदात्तत्वं वृत्तावुक्तमयुक्तं । ऋधगित्यासमर्त्ये इत्यादिलक्षणविरोधादिति केचित्तन्न । ऋधक्सोमस्तस्य इत्यादावन्तोदात्तस्यापि तस्य पाठात् । तस्मादौत्सर्गिकमन्तोदात्तत्वं तस्य तदिष्टमिति खण्डनकदुक्तमपास्तं । तस्य मूलकृत्तात्पर्यविषयत्वस्यैवाभावात् । वाक्यंसावधारणमिति न्यायेन अन्तोदात्ताएवेति निर्धारणस्यायुक्तत्वाच्च । सनुतरादयो नवान्तोदाताइति वृत्त्युक्तमप्ययुक्तं । शनैश्चिद्यन्तोअद्रिवः पृथक् प्राप्त प्रथमेत्यत्र द्वयोराद्युदात्तत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । एवं क्षमादयः साम्यन्ताद्वाविंशतिरन्तोदात्ताइत्यपि तदुक्तमयुक्तं । दिवाचित्तमः कृणवति वृथासृजत् पथिभिः नक्तं ददृशे कुहचिद्विवेयुरित्यादावाद्युदात्तप्रयोगात् । शास्त्राभावादिति । तन्निपातने मानाभावादिति भावः । एतेन प्रातराद्युदात्तइति प्रसादोक्तमपास्तं । प्रातारत्नं प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रंहुवामहे इत्यादावन्तोदात्तप्रयोगाच्च । सिद्धान्तादितीति तथाच्च कर्त्रर्थकसार्वधातुकपरत्वाभावाच्छपोप्राप्तेरिति भावः । नन्वेवं यगापत्तेरत आह । व्यत्ययेनेति । एतेन प्रकाशखण्डकमूलमयुक्तं । तत्रसूत्रोक्तेन पुनि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

शमि व्यत्ययेन शबिति तदाशयात् । स्वस्यैव परं शबनुक्तेर्न्यूनत्वाच्चेतिखण्डनक्रदु-क्रमपास्तं । प्रकृतौ गुणाभावेन लाघवाद्बाहुलकेन यगभावस्यैवौचित्येन शप्करणे-फलाभावात् । अत एव पिबध्यै इति प्रतीकमुपादाय यक् तस्य बहुलं छन्दसीति लुगिति हरदत्तः । वैयर्थ्याभावेन तदर्थालाभादाह । मेजभ्यामिति । विशेषणा-त् । विशेष्यीकरणात् । ननु वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेर्मूलाभिमतत्वेनात्राप्रवृत्त्येदं मूलम-युक्तमत आह । क्वचिदिति । श्रौत्सूत्रस्थभाष्यादिप्रामाण्यात् । एवञ्चेदं मूलं युक्तमेवेति भावः । नन्वेवमपि मूलान्तरासंगतिरेवात आह । तच्चेति । वर्ण-ग्रहणे तदप्रवृत्तावुपदेशग्रहणं ज्ञापकमिति यदुक्तं मूले तत्परिभाषायाः सामान्य-तो नित्यत्वमात्रज्ञापकमित्यर्थः । मात्रपदेनोक्तार्थज्ञापकत्वव्यावृत्तिः लक्ष्यानु-रोधेनोभयत्र व्यवस्था । एवञ्च मूलस्य पूर्वापरविरोधोनेति भावः । एतेन ननु वर्णग्रहणेतदप्रवृत्त्येदमयुक्तमित्यरुचेराह सन्निपातेतीति मान्योक्तव्याख्यानम-पास्तं । सिद्धान्तरीत्यैव योजनौचित्यात् । ननु भूतमियमित्यत्र भूतशब्दः स्त्रियां क्लीबे वा । आद्येभूतेयमित्यस्यैव भाव्यत्वात् । अन्त्ये तत् पचेटाप्यपि नपुंसकत्वस्य-त्वेनेष्टसिद्धेरत आह । भूतेति । पूतनायाः भावः । पौतन्यं तद्वति धर्मः तथाच सामान्ये नपुंसकमिति क्लीबत्वं तदाह । नित्येति । तत्र भूतशब्दे विकारान्यानुपूर्व्या ऐक्यमित्याशयेनाह । लक्ष्यइति । मूले आदिना ब्राह्म-णीभिर्दारैरित्यादिसंग्रहः ॥

इत्यव्ययानि ।

आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशलाब्राह्मणीति तु न तत् व्याव-र्त्यं । प्रोक्ताणः स्त्रियामवर्तनात् । अध्येतृण्तु लुप्तः । अण्योकार इति व्याख्यानेन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावः । अध्येत्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय तदण्-निमित्तकस्तु ङीप् न । स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वात्तदणएतत्स्त्रीत्वे-वर्तनात् । अत एव काशकृत्स्निना प्रोक्तां मीमांसामधीते काशकृत्स्नाब्राह्म-णी तत्रापि न ङीप् । प्रोक्तार्थगतस्त्रीत्वमादायतु पुनर्न ङीप् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् एवञ्चेदमपि न तत् व्यावर्त्यं । तदेतद्धृदि निधायाह । बह्विति । लिङ्ग-स्य शब्दनिष्ठत्वमपीत्याशयेनाह । व्यावर्त्येति । अन्यथा पुन्निर्देशउचितः । ए-वञ्च । तद्व्यावर्त्यत्वस्य तदन्तविधिविना नुपपन्नत्वेच । मूलकृता तत्र तदन्तविधेस्स-ष्टमुक्तत्वात्तस्य दृष्टान्तत्वमाह । वनइति । वन्नन्तान्तादित्यर्थवदजाद्यदन्ता-दित्यर्थः । अन्यथा तत्रापि तदन्तविधिर्नस्यात् । एवञ्च प्राधान्यात्तदधिकाराच्च स्त्रियामिति ङीप् प्रकृतिविशेषणमेव सा च तदन्तात् केवलाद्वेत्यन्यत् । अ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त एव धीवानमतिक्रान्तातिधीवरीत्यादिसिद्धं । अनुपसर्जनादितिच सामर्थ्याद्गृह्यमाणविशेषणमेव । नचैवं केवलान्नस्यात् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यम् । तस्य सूत्रोपात्तान्ताद्यादिशब्दविषयकत्वस्य सिद्धान्तितत्वेनात्राप्राप्तेस्तस्यचेति वार्तिकेन निर्वाहाच्चेति भावः । एतेन पञ्चाजीत्यत्र तदन्तविधिनिषेधाभ्यां कथं टाबित्याशंक्योक्तज्ञापकाभ्यां येन विधिरिति तदन्तविधेरनित्यत्वज्ञापनेन निषेधयोरप्राप्तिरतिमन्दोक्तमपास्तं । तदन्तविधिनैव तयोः सार्थक्येन तदनित्यत्वस्य ताभ्यांज्ञापयितुमशक्यत्वात् । तथापि प्रकृतग्रन्थासम्बद्धत्वस्य तदवस्थत्वाच्च । अत एव । संज्ञाशब्देन रूढिग्रहणादेव । रूढस्य व्याघ्रत्वजात्यवच्छिन्ने सत्वात्तद्ग्रहणे सोपसर्गात्प्रत्ययोत्पत्तौ व्याघ्रादितद्वाचकशब्दसिद्धिरिति भावः । दिगिति । तदर्थस्तु त्रयो पक्षे तेषामपि जातिशब्दत्वमेवेति शंकैवनेति । ननु गुणयोगाद्यालक्षणा सा गौणीति सिद्धान्तात्कथमत्र तत्त्वमत आह । लाक्षणिकेति । अभिमानपदसूचितामरुचिं ध्वनयन् सिद्धान्तमाह । सदृशेति । एवञ्चागौणत्वेन तन्न्यायाप्रवृत्तिरिति भावः । गौणत्वं अभ्युपेत्यापि तदप्रवृत्तिमाह । गौणेति । चोविषयपदोत्तरं योज्यः । स्पष्टं चेदमोत्सूत्रे कैयटे । एवंचात्रत्यो मूलभूतः कैयटो मूलवच्चिन्त्य एव । किं च तन्मते ऽजादिभ्यः पुंयोगे ङीषि अजीत्यादिस्यात् । न च सिद्धान्तेपि येननाप्राप्त्या स्वार्थनिमित्तजातिलक्षणङीष्बाधेन गणपाठस्य चारितार्थ्येन पुंयोगे ङीष् जायत एवेति वाच्यम् । बाध्यसामान्यचिन्तया गणपाठस्य सर्वबाधकत्वस्वीकारात् । अत्रच जातिग्रहणमेव मानं । अत एव तन्न्यायस्यात्र सूत्रेप्रवृत्तिः । पदकार्यविषयत्वं वा । अन्यथा मुख्यारोपितार्थयोरुक्तरीत्या क्रमेण टाप्ङीषोः सिध्या तदानर्थक्यमेव । तद्धृदि निधायाह अत एवेति । उक्तहेतुद्वयादेवेत्यर्थः । इत्यर्थं तत्रापि एवेन ङीषो व्यावृत्तिः । आवश्यकमिति । विधावित्यर्थः तत्फलन्तु पुंयोगे शूद्रीति । एतेन विशिष्टयोरुपादाने तत्प्रवृत्तेः पदकार्यविषयत्वे मानाभावात्फलाभावाच्च चिन्त्योयं शब्दरत्न इति मन्दोक्तमपास्तम् । उग्रेति । उग्रत्वजातीयकन्यायामुत्पन्ननिष्ठाभीरत्वजातावित्यर्थः । ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते इति स्मृतेः । नृपादिति । वैश्यशूद्रोस्त्विति स्मृतेः । ननु पितृजातिसम्बन्धवन्मातृजातिसम्बन्धेन शूद्रत्वमपि तत्रास्तीत्यत आहात एवेति । उभयराहित्यादेव शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेपध्वंसजा स्मृता इति स्मृतेः । अपध्वंसः शूद्राविवाहः न तु शूद्री इतीति । अत एव तत्कर्मणि न तेषामधिकारः । तद्वधेन । तद्वधप्रयुक्तप्रायश्चितं चेति स्मृतौ द्रष्टव्यम् । नैतदिति । समहन्यूर्दग्रहणमित्यर्थः । समासात्प्रागन्तरङ्गत्वाट्टाबुत्पत्तेर्निष्पन्नस्य नि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

गरणासम्भवाच्चेति भावः । वृत्तीति । धर्मेत्यर्थः । शूद्रत्वजात्यवच्छिन्नशूद्रसमानध-र्मवत्वेनारोपमूलभूतेन शूद्रत्वजातिमारोप्य तत्र शूद्रशब्दप्रयोग इत्यर्थः । इतीत्यग्रे महाशूद्रीशब्दे महाशूद्रशब्दः पङ्कजादिवद्योगरूढोन तु ङित्यादिवदिति शूद्रश-ब्दोयमर्थवानेवेतीति शेषः । पूर्वेतीत्यस्यावश्यकमिति शेषः । नन्वेवं चारिता-र्थे तस्य भाष्योक्तज्ञापकत्वासंगतिरत आह । शूद्रेति । शब्दादेवेति । प्रत्यास-त्तेरिति भावः । तदन्तादिति । ग्रहणवतेतिनिषेधादितिभावः । ज्ञापकता-येति । अमहत्पूर्वग्रहणस्येति शेषः । अत एव अनुलोमसंकराणां मातृजाति-युक्तत्वादेव स्मृतिषु तथैवोक्तेः। अत एव सधर्माण इति प्रागुक्तस्मृतिविरोधोपि न। आरोपितशूद्रत्वत्वं तत्र नतु वास्तवमिति बोधयितुं तथोक्तं न तु स्पष्टं शूद्रा इत्यु-क्तमिति तदाशयात्। समासान्नागित्याद्युक्तहेतुद्वयेन निषेधे जातिग्रहणं व्यर्थमिति हरदत्तोक्तिमपाकुर्वन्नाह । तत्रेति । निषेधे इत्यर्थः । पूर्वंजातिमात्रेति । कुक्कुट्यादीनामंडादिष्विति वचनप्रत्याख्यानरीत्या स्त्रीत्वरहितशूद्रत्वमात्रविवक्ष-येत्यर्थः । तदा जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वे तात्पर्यादिति भावः । शूद्रशब्देनेति । म-हच्छब्दस्येति भावः । विवक्षायामिति । महतीशूद्रेत्यर्थे इति भावः । इष्य-तेनु महाशूद्रेति टाबेव स न स्यात् तेन निषेधात् । किन्तु अनुपसर्जनाधिकारेण प्रधाने तदन्तविधिसत्वाज्जातेरिति ङीप् स्यात् । अतस्तत्र तत्सम्बन्ध आव-श्यकः। तथासति तु न निषेधः। विशिष्टस्याजातिवाचकत्वात्। टाप् तु भवत्येव। शूद्र-शब्दे जाति वाचकत्वस्य स्त्रीत्वे शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वस्यापि सत्वात् । याहि महती शूद्रा महाशूद्रेत्येव सा भवतीति भाष्यस्यापि याहि महत्त्वगुणविशिष्टा शूद्रा तस्यां बोधनीया या जातिमात्रविवक्षया टाबुत्पत्तेः पूर्वं समासे ततः स्त्रीत्ववि-वक्षायां महाशूद्रेव सा भवतीत्यर्थः। एवञ्च प्रयोगचतुष्टय निर्बाधं। त्यदादीनीति सू-त्रभाष्येत्वनारोपाभिप्रायमिति न तद्विरोध इति दिक् । तदाहान्यत्रेति । ग्लौतशेखरादावित्यर्थः । एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तं । यथा श्रुतमूलासंगतेराह । न्यासेति । तामेवाह । इदमिति । क्वनिबतीति। अन्येभ्योपि दृश्यन्ते इत्यनेन भाषायामिति भावः । नन्वीत्वमवकारादावित्युक्तत्वेन नेह त-त्प्राप्तिः। न च तत्पाधातुविषयकमेवेति मान्योक्तं युक्तं। मानाभावात् अत आह। प्रमान इति । पवर्गादिः । तत्रैव । घुमास्थेति सूत्रे एव । नन्वेवं ग्रंथाः सव्येष्टा इत्यत्र क्विप्यपीत्वापत्तिरत आह । स्थः केति । भाष्यप्रयोगादेव तदभावकल्प-नापेक्षया क्लृप्तकल्पनात इति न्यायेन लाघवादाह । स्वसिजिति । ननु परिगणि-तान्यव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाण्यमत आह । तत्रेति । ग्रंथाःसव्येष्टा इत्य-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नयोरित्यर्थः । विजेवेति । येन क्विबिति तत्सूत्रस्थभाष्ये क्विप्पदेन साहचर्याद्वि-
जेवोच्यत इति भावः । प्रत्याख्यानस्य सिद्धान्ततां द्रढयितुमाह । अत एवेति । तत्प्र-
त्याख्यानादेवेत्यर्थः दधातेर्धिरिति भाष्यस्य क्त्वावीत्वं विना ऽसङ्गतिस्तस्मात्प्रत्या-
ख्यानमेव युक्तं। ननु वार्तिकमते प्रत्ययलक्षणसञ्चारेपि भाष्यमते तदभावाद्भाष्यमयु-
क्तमेवेति कथं सासिद्धान्तोक्तिरत आह । घुमास्थेति । अनजादाविति । अजा-
दौ नेत्यर्थादित्यर्थः । उक्तभाष्यमेवात्र गमकं । इदमत्राकूतं । दीङोयुडचीत्यतः क्ङि-
तीति यदचीत्यनुवर्त्तते न ल्यपीत्यतो मण्डूकप्लुत्या नेत्यपकृष्यते संयोगान्तस्येति
सूत्रे झल् ग्रहणापकर्षपक्षे इव वाक्यद्वयेनोक्तार्थलाभ इति हलोति न कर्त्तव्यमि-
ति । अपिना विध्यर्थत्वपक्षसमुच्चयः । कार्यमिति । धीरित्यत्रेत्वमित्यर्थः । न ल्यपीति
ज्ञापकात् क्ङित्वस्यार्धधातुकत्वस्य प्रत्ययासाधारणधर्मत्वात्तत्प्रवृत्तेरिति भावः ।
एवञ्च ध्याप्योः संप्रसारणमिति वार्तिकमपि तद्वन्न कार्यं । घुमास्थेत्यत्रत्य भाष्य-
कैयटस्तु चिन्त्यएवेति दिक् । तदाह । दिगिति । शर्वरीत्यस्य वनो न हश
इत्यतः प्रागुदाहृतत्वेन व्यपदेशिवद्भावस्य व तत्फलमिति भ्रमनिवृत्तये आह ।
वनोनेति । विशेषणस्य । तस्यापीत्यर्थः । भाष्यादितोधिकदर्शित्वं तस्येति मूल-
तात्पर्यमिति भ्रमवारणायाह । अत इति । अन्तग्रहणादुपदेशकाल इत्यर्थलाभ
इत्यस्य दूषितत्वादाह उपेति । अत्रत्य तत्त्वं प्रागुक्तम् । नाल्धर्मइति । प्रतिपा-
दितमिदमष्टन् शब्दे । एतेन तथा प्रकाशदंड्याद्युक्तं ईदूत्सूत्रे यथोद्देशे षट्संज्ञा
स्थानिवत्वात्सिध्यतीति सिद्धांतितत्वान्मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तं चापास्तम् ।
मूले वचनसामर्थ्यादिति । पृथक् सूत्रत्रयकरणसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्यथा मनो-
डाप् मनो बहुव्रीहेरित्येव वदेदिति भावः । मूलस्य साकांक्ष्यत्वादाह । एव-
ञ्चेति । ततस्तस्य सिद्धत्वे चेत्यर्थः । मूले निवृत्तमिति । योगविभागस्येष्टसि-
ध्यर्थत्वात् इति भावः । योगविभागस्य फलमाह । डापीति । अनउपधे-
त्यस्य नियामकत्वस्येष्टत्वादाह । ऋन्नेभ्यइति । विहितेनेत्यनेन सूचितं पक्षे त-
त्प्रवृत्तिरिति । अत एव रत्वसिद्धिः । नन्वनोबहुव्रीहेरिति निषेधात्सिद्धान्ते ङीप् वि-
कल्पो दुर्लभोत आहअन्येति । ननु विभक्तेनैव विकल्पसिद्धौ नियमेन्यतरस्याग्र-
हणं व्यर्थमत आह । अनइति । सूत्रेपीति । अनउपधेति सूत्रेपीत्यर्थः । विक-
ल्पेति । विकल्पस्य विभक्तसूत्रप्राप्तस्य नियमलाभ इत्यर्थः । अन्यथा । तत्रा-
न्यतरस्यामित्यस्यासत्त्वे । स । अनुपसर्जनादित्यधिकारस्थ अनउपधेति योग
इत्यर्थः । एवेन नियमत्वव्यावृत्तिः । तदधिकारस्थत्वाद्बहुव्रीहेरूधस इत्यतस्तदनुवृ-
त्तेश्च । यथाश्रुतमूलमसङ्गतमत आह । सउपधेति । ऋन्नेभ्य इति ङीपोनो बहु-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ह्रेरिति निषिद्धत्वादाह । यणेति । अभिमानेनेत्यनेन सूचितं वस्तुतोयुक्त-
नदिति प्राङ् निरूपितमिति । एतेन वस्तुतः परिसंख्यारूपनियमस्य सुपर्वेत्यादौ
पक्षे प्राप्तस्य ङीपो निषेधएव विधेयो न ङीबिति ङीपि निषिद्धे रोपि दुर्लभ इत्य-
युक्तमित्यवधेयमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं । इदमिति । निषेधार्थमिदं इत्येव
ङीवित्युभयमित्यर्थः । केवलान्त्यं तु वक्ष्यमाणरीत्यापि सुयोजं । तस्य विध्यर्थत्वे ब-
हुधीवरीत्यत्र तद्विषयत्वाद्योगविभागमात्रेणासिद्धेराह । अन इति । अयं भावः ।
योगविभक्तान्यतरस्यां ग्रहणेन पक्षे ऋन्नेभ्य इति ङीबभ्यनुज्ञाने तस्यानउपधेत्यस्य
नियामकत्वेनानुवादरूपत्वात्तेन ङीप्यपि बहुधीवरीत्यादौ वनोरचेति रत्वं सिद्ध-
मिति बहुव्रीहौवेति न वक्तव्यमिति । यथाश्रुतासंगतेराह । अस्येति । अनन्तरत्व-
मिति । अनउपधेत्यस्येति शेषः । अनन्तरऋन्नेभ्य इति विहितङीप्सन्नियोगे-
नैव तद्विधानादिति भावः । स्वमते लाघवमाह । ममत्विति । ननु त्वन्मते वै-
यापत्तिरतोगौरवमेव वरमित्याशयेनाशङ्कते । नन्विति । अस्य । वनोरचेत्यस्य ।
ऋन्नेभ्य इत्यतो विशेषविहितत्वादाह । अनइति । एतेन मूलेपिनिषिद्धपदोत्तरं
न्यः । तथाच तस्योभयविधायकत्वेपि अनन्तरत्वात्तेन तत् ङीपि निषिद्धे सन्नि-
योगशिष्टन्यायेन रत्वाभावेपि अपिनोक्तरीत्यान उपधेति ङीप्यपि अननन्तरत्वा-
न्न रो दुर्लभ इति मूलार्थः सूचितः । ननु बहुव्रीहौ वेति वार्तिकेन बहुधीवरी-
त्यादिसिद्धिस्तस्याप्यन उपधेति वद्विध्यर्थत्वादत आह । किं चेति । एवम् ।
आनन्तर्यात्तस्यैव तन्निषेधकत्वाङ्गीकारे । बाध्यसामान्यचिन्तापक्षे ऽयमपि न दो-
षत आह । किं चेति । अपिरन उपधेत्यस्य समुच्चायकः । विधायकतेति ।
ङीप्रयोरिति शेषः । तद्वार्तिकस्य वनोरचेति सूत्रस्थत्वात् सुत्वरी अति-
धीवरीत्यादौ चरितार्थस्य वनोरचेत्यस्यानो बहुव्रीहेरित्यनेन नित्यनिषेधे प्राप्ते
पाक्षिकविधायकेन वार्तिकेन बहुधीवरीत्यादिसिद्धग्रा व्याप्त्यभावेपि अतिव्याप्ति-
दुर्वरेत्यर्थः । सिद्धान्तेत्विति । वनोरचेत्यस्य ऋन्नेभ्य इति ङीप्सन्नियोगेन
मात्रविधायकत्वेत्वित्यर्थः । तेन । बहुव्रीहौवेति वार्तिकेन । अत एव तस्यानो ब-
हुव्रीहेरिति निषेधबाधकत्वेपि वचनसामर्थ्यात्प्रकरणान्तरविहितपाक्षिकङीपि
विधायकत्वेन अनुपधालोपिनि सुपर्वेत्यादावप्राप्तिरिति विकल्पोर्थसिद्ध इत्युक्तं
तथाच बहुधीवरीत्यादावनो बहुव्रीहेरिति ङीपोनिषेधाद्रस्याभावे प्राप्तेनउपधे-
ति प्रकरणान्तरस्थङीबनुवादेनापूर्वरविधानार्थं वार्तिकमित्यनुपधालोपिनि स-
र्वथा ङीबप्राप्त्यारोनेति नातिव्याप्तिरिति भावः । बाध्यसामान्येति । तेन बहु-
त्वत्र नदोष इति भावः । एतेनेत्यस्यार्थमाह । बहुव्रीहाविति । किं च पा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

द्ये उक्तवार्तिकसत्त्वेनानो बहुव्रीहेरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अपि च ऋन्नेभ्य इत्येव बहु
राज्ञोत्यादौ ङीप् सिध्यानउपधेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तस्मात्तस्योभयविधित्वाभावे
तस्य विध्यर्थत्वेन तत्सिद्धिरिति तस्य नियामकत्वमेवात्र पक्षे एष्टव्यमिति दिक्।
तदाह। दिगिति। ननु सूत्रकृताऽनउपधेत्यस्य तदधिकारे पाठात्फलस्या
स्यसत्त्वेन अत्र पक्षे तदसम्बन्धात्तदसिध्या यथा श्रुतमूलासङ्गतिरतआह। अत
इति। अत्र पक्षेन्यतरस्यां ग्रहणस्याफलत्वादसत्वादाह। डाबुभाभ्यामिति। प
श्यन्तीति। अयं भावः। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा डाप् स्यादिति
तदर्थः। ऋन्नेभ्य इति ङीपा सह विकल्पलाभार्थमिदं। तथाचानो बहुव्रीहेरित्यने
नानुपधालोपिनि सुपर्वेत्यादौ नित्यङीप्प्रतिषेधेन राभावः सिद्धः। बहुराज्ञोत्यु
पधालोपिनि तूक्तरीत्या रूपत्रयं सिद्धं। एवं बहुधीरीत्यादिवन्नन्तेपि डाप्समुच्चित
ऋन्नेभ्य इति ङीप्सन्नियोगेन रत्वे पूर्ववद्रूपत्रयसिद्धिरित्यत्र पक्षे ङीपः प्रकरणा
न्तरस्थत्वशंकैव नेति। तामसङ्गतिमेवाह। यथा श्रुते इति। मूलोक्तन्यासे इ
त्यर्थः। सम्बन्धस्यावश्यकत्वमाह। अत एवेति। तत्सम्बन्धादेवेत्यर्थः। बह्वीति।
बहूनि दामानि येषु तानीत्यर्थः। तथाच अनुपसर्जनं योन्नन्तउपधालोपी बहुव्री
हिस्तदन्तात्प्रातिपदिकादिति सूत्रार्थोत्र पक्षे बोध्यः। अनेनैवाभिप्रायेण म
उपधालोपिनोनुपसर्जनस्य बहुव्रीहेरेवेत्यर्थ इति व्याख्यातं। इदंच सर्वं सूत्रमते
न। वस्तुतस्तु यथा श्रुतन्यासेनउपधेत्यस्य तदधिकारे पाठेपि तत्र तदसम्बन्धएव
तस्य गृह्यमाणविशेषणतया तस्य चान्नन्तस्य बहुव्रीहावनुपसर्जनस्याभावात्। अत
एव वनोरचेत्यत्र भाष्ये बहुव्रीहेश्चेति वचनमुक्तानो बहुव्रीहेः प्रतिषेधे उपधा
लोपिनो वा वचनमिति पक्षान्तरमुक्तं वार्तिककृता। भगवता च नित्यविक
ल्पप्रयुक्तविशेषमुद्भाव्य प्रागुक्तरीत्या समाधायापि तत्सम्बन्धासम्बन्धप्रयुक्तविशेषो
नोद्भावितः। तस्मात्तदेव तदभिमतं। तदन्तविशेषणत्वे तु व्यर्थमेव तत्स्यात्। एवञ्च
भाष्यवत् मूलं यथा श्रुतमेव साधु। बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीत्याद्यर्थ
कप्रयोगेषु सत्यभिधाने ङीप् भवत्येव। उक्तभाष्यात्तदनभिधानमेव वा। अत एव ब
हुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीति वाक्यमेव प्रदर्शितं गुरुचरणैर्न समासः। अत
एवोद्योतशेखरादिविरोधो नेति बोध्यम्। भाष्ये यदर्थोयं प्रयासः कृतस्तद
नुक्तेर्न्यूनत्वादाह। चेनेति। ननु मूले योगविभागप्रकारमुक्त्वा भाष्येत्वित्यु
क्त्यापूर्वोक्तं न तत्रत्यमितिप्रतीयते तच्चायुक्तं। बहुव्रीहेश्चेत्यस्य प्रत्याख्यानाय
वार्तिककृता सूत्रभङ्गे कृतेपि तदभावे तत्प्रत्याख्यानाय भगवतैव तत्प्रकारस्य स्प
ष्टमभिधानात्। अत आह। पूर्वोक्तेति। गुरुभूत इत्यस्य भाष्योक्तोपीत्यादिः।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

...याश्रयइति । भाष्येत्विति वदतो मूल कृतआशय इत्यर्थः । यद्यपि सोपि-
...ष्योक्तस्तथापि गुरुभूतत्वादसिद्धान्तत्वेनात्र तदीयत्वेन नोक्तः किं तु पृथगुक्त
...ति भावः । वस्तुतस्तु मूले भाष्ये इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः तु शब्दः
...रपक्षेरुचिसूचकः । सा च सूत्राचरमर्यादयैवेष्टसिद्धौ सूत्रभङ्गो नोचित इति । स-
...ङ्गितमित्यस्य वार्तिककृतेति शेषः । अत एव सूत्रभङ्गे उक्तामरुचिं मनसि-
...वाय सूत्रशेषे तत्तर्होत्यादिना स प्रकारो भगवतोक्तः । एवञ्च सिद्धान्तभाष्यमत-
...दावुक्त्वा वार्तिकमतमग्रे फल्गुत्वादभिहितं मूले इति बोध्यम् । एतेन वा-
...कमतमेतन्न भाष्यमतमिति मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तमिति दिक् ।
... उक्तरीत्या डाप्सूत्रे ऽन्यतरस्यामिति व्यर्थं अन उपधेति विध्यर्थमेव बहुव्री-
...वेत्येवोचितं प्रत्याख्यानस्य गुरुभूतत्वात् । फले न कश्चिद्विशेष इति तत्त्वं
... ध्वनयन्नाह । डाप्सूत्रे इति । यथाश्रुते विकल्पासिद्धेराह । उक्तेति । नन्व-
...ोप्यकारस्य सत्त्वेन तत्र कुतोनित्यतस्तत्र हेतुमाह । तदकार इति । अत एव
... प्रयुक्तः । न प्रयोगीति । उच्चारणार्थत्वात् अविवक्षित इति भावः ।
... एव न या सयोरिति सफलं । तेन वर्णग्रहणमित्येव ज्ञाप्यते इति निष्कर्षः । नि-
...रूपयत्नसाध्यत्वे सौत्रप्रयोगाणां सिद्धावपि एवकारश्चकार इत्यादिभाष्यप्रयो-
...विद्विरत आह । एतदिति । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्नाति प्रसङ्गः । किं च
... वर्णादिति व्यर्थं निर्देशे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः धातुपदस्य तु नानुवृत्तिर्योगवि-
...ानर्थक्यादत एव क्वचिदित्युक्तं मूले इति भावः । वषट्कार इत्यादावुच्चारणा-
...कृधातोर्घञि षष्ठीसमासेन काचिद्दोषशङ्केति तु मान्याः । अन्यविशेषणत्वला-
मूलायुक्तबीजासाङ्गत्यस्य वक्ष्यमाणत्वाद्बीजान्तरमाह । सन्तीति । ननु
...व्यवस्तारमित्वे एवात आह । विध्युद्देश्येति । तत्त्वमन्यत्रातिप्रसक्तमतः साक्षा-
...ति विशेषणं । विधेयत्वलक्षणप्राधान्येन तद्विशेषणत्वं तु दूषयिष्यमाणमिति
...ः । तत्र । तस्य तद्विशेषणत्वे लक्ष्ये वा । ननु मूले आनन्तर्यं शोपस्थि-
...पि सामर्थ्यादित्यस्य सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थकत्वेन तस्योभयव्यवधाने प्रवृ-
...तुत्वस्योक्तत्वेपि अकारव्यवाये न्यायेनैव प्रवृत्त्या सामर्थ्यं न तत्र हेतुरतो
...चष्टे । कात्पूर्वेति । समुदाये प्रवृत्ताः शब्दा इति न्यायेनाह । शास्त्रेति ।
...युतमूलरीत्या आह । अकारशब्देनेति । ककाराकाराभ्यामित्यतत्येने-
...ः । सत्त्वेपीत्यपिना वस्तुतः श्रौताव्यवधानमादाय तत्रापि प्रवृत्तिरिति नैषा
...त्रा युक्तेति स्वमतं सूचितं । स्थानिवत्त्वेन व्यवधानेपि आनन्तर्यं शोपस्थिता-
... येन नाव्यवधानमिति न्यायेनैकाकारव्यवधानेपि तत्प्रवृत्तिः रथकट्यादौ ना-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तिप्रसङ्गश्च । एतिका इत्यादावपि द्वयोरकारयोरेकादेशे टापामहैकादेशस्य स्था निवत्वादेकेनैवाकारेण व्यवधानं। पुनः स्थानिवत्वं तु न लक्ष्ये लक्षणस्येति न्याया त् । टापा सहैकादेशस्य तत्त्वं विना पूर्वैकादेशस्य तत्त्वमशक्यन्तस्य तदेकादे शेनापहारेणादर्शनात् इत्यपि बोध्यम् । तदेतत् । ध्वनयन्निति भावः । इत्य ग्रे आह। अत एवेति । एतिकेत्यादौ त्रिव्यवधाने मूलोक्तरीत्या प्रवृत्तिसत्वादाह श्रौतेति । प्रागुक्तरीत्या पक्षद्वयेपि सर्विकेत्यादावाद्याकारस्याप्राप्त्या मूलासङ्ग तेराह । इदं चेति । अपिरापिकइत्यङ्गसमुच्चायकः । विशेषणत्वाद्धिति । अनूद्य मानाकारविशेषणपूर्वत्वविशेषणत्वादित्यर्थः । द्रव्यव्यवधानांशेति । पूर्वस्येति तू पात्तमिवेति भावः । वादिनाम् । प्रकाशकृताम् । मूले । वक्ष्यदिति । विवरणे इति शेषः । एतेन परशब्दोच्चारणे विपरीतगौरवान्मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरो क्तमपास्तम् । तत्रैव प्राञ्चः प्रसादकृदादयः स्वरीत्या व्याचष्टे । श्रौतेति । मूले तत्र प्रकाशोक्तं दोषमाह । रथेत्यादि । आदिना सर्विकेत्यादावाद्याकारपरि ग्रहः । नन्वत्र पक्षे नुवादे इति परिभाषास्वीकारेणातिप्रसङ्गस्थापने आपीत्यस्या कारविशेषणत्वेपि तद्दोषतादवस्थ्यमत आह । मूले । अनूद्यमानस्येति । अय भावः । अनूद्यमानविशेषणेषु तन्नियामकपरिभाषा नोपतिष्ठत इति तदर्थः। विध्यङ्गभूतपरिभाषाणां विधेयेनासिद्धतया सम्बन्धासम्भवेपि तद्विशेषणे व्यव स्थापकत्वेन चरितार्थानां तद्विशेषणव्यवस्थापकत्वे मानाभाव इति ततोत्र वैष म्यं स्फुटमेवेति। नन्वेवं सिद्धान्ते निर्वाहेप्यत्र पक्षे ऽनिर्वाहएव। नहि कस्यानूद्यमा नाकारविशेषणत्वमत आह । टीकायां साक्षादित्यादि । तयाचानूद्यमाना कारविशेषणतयानूद्यमानापूर्वत्वविशेषणे काशित्यत्र तन्नियामकपरिभाषाया अ नुपस्थितिरिति भावः । नन्वेवं साक्षादिति कल्पः प्रकृतानुपयुक्तत्वादधिकोत आह। आत इत्यादिष्विति । तथाच तत्र साक्षादात्वइत्यस्यानूद्यमानाकारविशेष णत्वं उतत द्विशेषणत्वमिति तत्कल्पावश्यकत्वं। अत एव तस्याः समूलत्वं। अत एव च ज्ञापकसङ्गतोत्तरग्रन्थसंगत्तिरिति भावः । आदिना कादित्यादिपरिग्रहः। वक्ष्यमाणरीत्या यथाश्रुतमूलासंगतेराह। अस्येति । रथेत्यारभ्य सिद्धिरित्यन्तग्रन्थ स्येत्यर्थः । तैरित्यस्येतीत्यादिः। प्रकाशकृद्भिरिति तदर्थः । उक्तमिति रथेत्याद्यनुप स्थितेरित्यन्तमत्रोक्तं। अत्र चेत्यादिसिद्धिरित्यन्तं वृद्धिर्यस्येति सूत्रे उक्तमित्यर्थः । य द्यप्यनूद्यमानस्य विशेषणेष्विति नोक्तमत्र तथापि अन्यथानुपपत्त्या तत्तदभिमत मिवेति भावः । ननु निःखण्डनकानुवादे न प्रयोजनमत आह। अनेनेति । तादृ शोक्तानुवादेनेत्यर्थः । तत्र सूत्रे । वृद्धिर्यस्येति सूत्रे । एतस्यैव । स्थाने ग्रहण-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्येव । अत्रच । प्रकृतसूत्रे च । एवं । अनूद्यमानस्य विशेषणेष्वित्यभिप्रायक-मनुवादे इत्येवमित्यर्थः । स्थाने ग्रहणस्य ज्ञापकत्वे साक्षादनूद्यमानविशेषणेष्वि-त्येव लभ्यते । तथासति नात्र प्रवृत्तिः । यथा त्वत्र प्रवृत्तिर्नासौ ज्ञापकसाध्य इति विरोध इति भावः । इतीत्यस्य सूचितमितीति शेषः । शेषपूरणेन योजनफ-लमाह । यदित्वित्यादि । स्थानसम्बन्धेति । स्थानार्थनिरूपितसम्बन्धेत्यर्थः । स्पष्टइति । यद्यपि लोके बहवः सम्बन्धास्तथापि शब्दस्य शब्देन कोऽन्योऽभिस-म्बन्धो भवितुमर्हति अन्यदतः स्थानात् । यद्यप्यनन्तरादयोऽभिसम्बन्धास्तथापि तस्यैवान्तरङ्गत्वाद्ग्रहणमिति तत्रोक्तं । स्थानिवदादेश इति ज्ञापकमप्यत्र बोध्यम् । व्यर्थमेवेति । एतेन परिभाषानित्यत्वमात्रं तेन ज्ञाप्यते तेनेष्टतो व्यवस्थेति र-त्नाकरोक्तमपास्तम् । तत्सत्त्वे एव फलाभावेन मूलशैथिल्यात् । ननु तथापि ज्ञाप-कार्थं वदत आह । तस्येति । तादृशसम्बन्धस्येत्यर्थः । परिभाषा । षष्ठीस्थाने योगेति तत्फलं तु निर्दिश्यमानस्येत्यस्य सिद्धिः । ज्ञापकसम्भवादिति । तत्त्वा-सम्भवादित्यर्थः । स्थाने ग्रहणस्येति शेषः । नन्वेवं शालीयाद्यसिद्धिरत आह । वृद्धेति । प्रस्थशब्दे उत्तरपदे परतः कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थ-केन तेनैवान्यथासिद्धेर्वृद्धार्थमारब्धस्य मालादीनां चेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । एतेन ऋगयनादौ व्याकरणशब्दपाठाच्छबाधनार्थादेवोक्तार्थज्ञापनसम्भवात्स्थाने ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति वदतः कौस्तुभकृद्रत्नाकरकृद्दंड्यादयः परास्ताः । च-निर्मूलमिति । निर्मूलं चेत्यर्थः । भाष्यानुक्तत्वादिति भावः । नन्वेवं प्राचाम-नादिसिद्धतदुद्घोषासंगतिरत आह । यद्वेति । इको गुणवृद्धी अचश्चेत्यनयो-रित्यर्थः । इदं तत्रैव प्रतिपादितं । तत्र । वृद्धसंज्ञायाम् । तस्याः । आद्यायाः इत्य-र्थः । चः अप्रवृत्तिरित्यस्याग्रे योज्यः । अप्रवृत्तिरित्यनुवादे इति । उक्तपरिभाषाद्वयवि-षयकमेवेत्यर्थः । उक्तार्थस्यावश्यकतामाह । अत एवेति । तस्यानिर्मूलत्वात्तदुभयवि-षयकत्वादेव वेत्यर्थः । अपिरकारविशेषणत्वासमुच्चायकः । विभाव्यत इति । ए-वञ्च कविशेषणत्वेपि निर्दिष्टपरिभाषया न रथकट्यादिषु दोषः । अत एव प्रसाद-कृता रथकट्यादिषु नापः ककारोनन्तर इत्यप्रसंग इत्युक्तं । एवं च प्रकाशोक्तं यथा-श्रुतमूलं तदनुयायि रत्नाकरदंड्याद्युक्तं चापास्तम् । नन्वेवं तर्हि प्रसादोक्तिः किमित्युपेक्षिता तत आह । सन्नीति । अत एव प्राक् तथैवोक्तं । आदिना सा-क्षाद्विध्युद्देश्यत्वप्रयुक्तप्राधान्यपरिग्रहः । एवेनोक्तदोषनिवृत्तिः । मूलेत्वनुक्तेराह । वि-धेयस्येति । तद्विशेषणेति । तद्विशेषिणस्य आप इत्यस्यासम्भवादित्यर्थः । एवं च प्रसादं सन्दूष्य यत् सिद्धान्तिनाप्रकाशकृता उक्तं तद्दुर्वचमिति भावः । ननु तथान्व-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यस्यैवाप्राप्तत्वेन यथेत्यादिदोषोक्तसंगतिरत आह । श्रुतेनेति । प्रकरणादितः श्रुतेर्बलवत्त्वमित्येतन्मूलिकया श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयानिति परिभाषयेति भावः । नन्वेवमप्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरेवात आह । लक्ष्येति । एवानुषङ्गिकदोषपरं मूलमिति भावः । अपिस्तस्यपरामर्शकः । यत्तु रत्नाकरकृत् स्यादाभावे अकाराविवक्षायामनाम्नानान्मूलं चिन्त्यं । न च प्रत्ययादिति विशेषणसामर्थ्यादेव तदविवक्षा । अन्यथा प्रत्ययाप्रत्यययोरित्येव सिद्धे किं तेनेति वाच्यम् । तथापि तदन्तविधौ कान्तात्प्रत्ययादित्यर्थे ऽकच एव ग्रहणे सर्विकेत्यादावाद्याकारस्यैव स्यात्कारिकेत्यादौ नैवेत्यव्याप्त्यतिव्याप्त्यापत्तेः । नचैवमकच इत्येव वाच्यम् । कारकादिशब्देभ्यो ण्वुलन्तेभ्यो ऽचि टाबन्तानामपि सत्त्वात् । वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यनेन वर्णस्य विशेषणत्वमेव न विशेष्यत्वमिति नियमात् । अतो वर्णग्रहण इत्यस्य बाधार्थं तदिति तत्त्वमिति तन्न । तदभावेपि तदविवक्षायां मानस्योक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोरित्यस्यालक्षणासंस्कारकत्वाच्च । प्रत्ययस्येति षष्ठ्यन्तपाठेन निर्वाहाच्च । तदेतत् ध्वनयन् तात्विकं दोषं वक्तुमाह । कान्तादिति । क्षिपकादीनां चेति निषेधस्येति पाठः नहि तत्र कान्तः प्रत्ययः सम्भवतीति भावः । क्षिपकादीनां निषेधस्येति पाठे तेषां निषेधकस्य क्षिपकेति सूत्रस्येर्थः । निष्फलत्वे हेतुमाह । येनेति । बाधकविषये इति । बाधकत्वविषये इत्यर्थः । तेनैवेति । येननेति न्यायेनैवेत्यर्थः । एवेनान्यव्यावृत्तिः । एवञ्च तया निर्वाहेपि श्रौचिन्त्यन्तस्यैवेति प्रकाशोक्तिरयुक्तेति भावः । यत्तु रत्नाकरकृत् यस्मिन्विधिरित्युपस्थित्या सर्विका कारिकेत्यादावव्याप्तेः प्रत्यये के इत्यादिमूलं चिन्त्यं, प्रत्ययस्थे के इति तु सुवचमिति तन्न । प्रत्ययस्थे के इत्येव तत्र पाठात् तदध्वनयन्नाह । प्रत्ययस्थे के इतीति । वस्तुतस्तु तथा पाठेपि मूलं युक्तमिति ध्वनयितुं ततोपि लघुभूतं न्यासमाह । प्रत्ययस्थे के इतीति । अत्रपक्षेसमुदायग्रहणशंकैव नेति ज्ञापकात्तदादिविधिर्नेत्याहुः । अत्र पाठे निष्कृष्टंसूत्रार्थमाह । आप्परस्येति । उभयमुत्तरीत्याकारविशेषणमिति भावः । तच्च । तयोर्मध्ये । सामर्थ्यात् । कीत्युक्तिसामर्थ्यात् । अकारव्यवधानांशे गतिस्तु द्विधोक्तैव कपरत्वं तु सर्वत्राव्यवहितमस्त्येवेति भावः । मूले । पूर्वस्यकिमित्यादि राकेत्यन्तग्रन्थः परममूलस्यप्रत्युदाहरणयोर्व्याख्यानरूपो बोध्यः । ननु यस्यायं विग्रहः स क इत्यत आह । दक्षिणेति । ननु अन्यथेत्यस्य तदग्रहणे इत्यर्थे दोषोक्तासंगतिरत आह । दिग्वाचकेति । अपिना तस्यापि संग्रहः । साहचर्यानङ्गीकारे हि विनिगमनाविरहादुभयोर्ग्रहणमिति भावः । ननु निर्बीजसाहचर्यत्यागस्यैवायुक्तत्वात्तदग्रहणा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्रसङ्गेनान्यथेत्यादिदोषोक्तिरयुक्तेत्यत आह । चेनेति । पक्षेऽस्य त्वत्वेनेत्यर्थः । मूले । यक्ष्विति । प्रक्रियाकृदुक्तिः । अत एव त्यग् विधौ तेनेह च प्रसादकृता दक्षिणस्यां जातादिर्दाक्षिणात्यिकेति विगृहीतम् । तत्रैव तन्नेतीति । निर्हेतुकसङ्कोचस्यायुक्तत्वात् इति भावः । एतेन तत्रत्य वृत्तिपदस्य तद्धितान्यवृत्तिपरत्वान्मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । तत्र हेतुत्वेनाभिमतस्यान्यथा नेष्यमाणत्वाच्च। अत एवातसुचोकाराभावे दक्षिणत इत्यसिद्धिमाशंक्यसर्वनाम्न इत्येव सिद्धमिति भाष्यम् संगच्छते । अकचइति । तस्यटेः प्राग् जायमानत्वादिति भावः । वर्णयतीति । वर्णवर्णक्रियाविस्तारवचनेष्विति चौरादिकत्वात् खुल् वर्णयति महत्वादिकं गुणविशेषमिति तु प्रकाशकृत् । मूले, अत्राहुः प्रकाशकृतः । प्रसज्येतेत्यग्रे अत्र बहुचिन्त्यमस्ति विस्तरभयात्तु नोच्यते इति प्रकाशकृता उक्तं । तदाह मूले । अत्रेदं वक्तव्यमित्यादिना । तत्पदस्य खण्डितत्वादाह । स्थाने इति । पदेत्यर्थः । एवञ्च यकपूर्वकस्यानिकाकारस्येति तदर्थः । ननु घटकत्वेन तस्यापि तत्वमस्त्येवात आह । मूले । बुध्यसि । तत्त्वं चाव्यवहितमेव गृह्यते निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेः । अत एव कुमराशब्दात् के कृते इत्वविकल्पो न तदाह । तत्रैव नहीति । एतेन पूर्वशब्दस्य व्यवहिताव्यवहितपूर्वमात्रवाचित्वान्मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तं परास्तम् । विहितस्येति । टाबादेरिति भावः । तदनुपादानादिति । रत्नाकरोऽप्येवं । तावता प्रामाण्यवारणायाह । तदिति । ननुक्षिबित्युचितमत आह । नदीति । तर्हि यतस्तत्सूत्रभाष्ये इत्यर्थः । आदन्तेति । एवं च तद्दिदमपि छान्दसं । एवं चादन्तधातुप्रकृतिकमादन्तं प्रातिपदिकं लोके साधु भाष्यादिप्रयोगं विना यदि ततः क्षिप्स्यात्तर्हि छान्दसविजुक्तिरयुक्ता स्यात् इति भावः । कैयट इति । अनेनारुचिः सूचिता उक्तभाष्यविरोधरूपा । ध्वननं कर्त्राकाङ्क्षायामाह । स्वशब्देति । व्याचक्षाणानामुपेक्ष्यत्वे इत्यर्थः । आतः स्थाने इत्यंशस्य सत्त्वात् कान्तस्यासर्वनामत्वात्स्याटोप्राप्तिस्तदाह । साध्विति । एतेनायं प्रयोगोसाधुरेवात्मीयायां सर्वनामत्वेन स्याट् प्रवृत्तेरिति दंष्ट्युक्तमपास्तम् । ननु स्वार्थिकवदत्यन्तस्वार्थिकस्याप्यकजपवादइति तस्यैव सत्त्वेनातः स्थाने इत्यंशाभावेन विकल्पाप्राप्त्या नित्येऽपि स्याडापत्त्या रूपमयुक्तमेवात आह । नहीति । समानार्थकत्वाभावेन तद्विषये तदप्राप्तेरिति भावः । नन्वेवं प्रयोगोपपत्तिवद्व्याचक्षाणग्रन्थस्याप्युपपत्त्या मूलासङ्गतिरत आह । अकचमिति । तथा च तथा प्रयोगनिर्वाहेऽपि तथा नोक्तैः किं तु तयोक्तं तत् दुर्वचं तदंशाभावात् स्याडापत्त्या रूपासङ्गतेश्चेति भावः ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

एतेनोक्तरीत्या व्याचक्षाणग्रन्थोपपत्त्या मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकराभिमतमपास्तम् । स्त्रीत्वाभावे हेतुमाह । स्त्रीज्ञाताविति । ननु संज्ञाभूतौ नास्योदाहरणं तस्याभाषितपुंस्काच्चेत्यनेनैव सिद्धेरत आह । संज्ञायामपीति । बोधनादिति । आत्मीयत्वपुरस्कारेणैव संज्ञाकरणादिति भावः । पुंवत्त्वं तु ह्रस्वेन बाध्यते इत्युक्तमेव । ननु तेन निषेधेनाभाषितपुंस्कत्वमेव बोध्यते सिद्धानुवादे लाघवात् । किंच क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकदेवदत्तादिसंज्ञास्थले भाषितपुंस्कत्वसम्भवेपि नातथाभूते स्वशब्दे । किं चात्मीयत्वपुरस्कारेण संज्ञाकरणेपि सर्वनामत्वस्यानिवारणादकचि तदंशाभावेन विकल्पाभावोत आह । अत्यन्तस्वार्थिककान्तेति । इदमपि प्रागुक्तमतरीत्या । वस्तुतस्तु उभयमयुक्तं शब्देन्दुशेखरस्थात्यन्तस्वार्थिकानां व्युत्पत्तेः प्रागेव प्रवृत्तेः प्राक् प्रतिपादितत्वेनातः स्थानिक इत्यंशाभावेन विकल्पाप्राप्तेः । एवं च तत्र नित्यमेवेत्त्वं । अत एव स्वपूर्वापरग्रन्थविरोधो लघुशेखरविरोधो भाष्यविरोधश्च न । अत्रापि पक्षे तत्प्रयोगनिर्वाहेपि व्याचक्षाणग्रन्थस्योक्तरीत्योपेक्ष्यत्वमेव । काशिकोक्तिस्तु संज्ञाविषयिण्येव । प्रक्रियायां गौरवस्यावश्यं स्वीकारादयुक्तैव वा सेति बोध्यम् । उपलक्षणत्वाभावं सहेतुकमाह । भस्येति । अत एव भस्त्रीशब्दस्य पूर्वनिपातः निर्णायकत्वेनाभ्यर्हितत्वात् । साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वादाह । व्याख्यानेनेति । व्याख्यानमेव समूलयति । अत एवेति । तेन । तादृशग्रहणादेवेत्यर्थः । अन्यथा । उपलक्षणत्वे । तत इति । स्वार्थिके तन्न्यायप्रवृत्तेरिति भावः । ननु परविशेषणत्वेपि नायं दोषः समुदायात् भाषितपुंस्कात्परत्वेनैतदप्राप्तेरत आह । समुदायेति । अतत्त्वेनेति । अभाषितपुंस्कत्वेनेत्यर्थः तस्य नित्यस्त्रीत्वादिति भावः । ततः । अभाषितपुंस्करूपतदवयवात् । ह्रस्वपक्षे विकल्पमुपपादयति । बह्विति । अलौकिकप्रक्रियावाक्य एव समासान्तप्रवृत्तेः प्रागुक्तत्वादाह । इत्यवस्थायां कपीति । शेषादित्यनेनेति भावः । ततस्तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुक् तदाह । सुब्लुकीति । इदं च मूलरीत्या । प्रागुक्तसिद्धान्तमते तु समासप्रातिपदिकसंज्ञयोर्यौगपद्यं बोध्यम् । एतेनादौ बहुव्रीहिस्ततः सुब् लुक् तत उपसर्जनह्रस्वत्वं बाधित्वा शेषादिति कबिति रत्नाकरदंडाद्युक्तप्रक्रिया निरस्ता । प्रतिपादितमिदमधस्तात् । चस्त्वर्थे । ह्रस्वेदित्यस्य पाक्षिकेत्यादिः । बहुखट्वाकेतीति । तथा च रूपत्रयमिति भावः । गृह्यमाणेति । श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयानित्युक्तेरिति भावः । नायं दोष इति । यूनस्तिरित्यत्र तस्य युवन् शब्दविशेषणत्वाद्बहुयुवेत्यत्र तस्यातत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । एवं चातिव्याप्तिर्व्यर्थेति भावः । एवं सत्यधिकारएव निष्फलः स्या-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दित्याशयेनाह । अनुपेपि । यावता विनानुपपत्तिस्तत्सर्वं तेन ज्ञाप्यमिति सिद्धा-
नादिति भावः । स्त्रीप्रत्ययप्रकृतीति । सा च सूत्रोपात्ता तदन्तावित्युक्तं प्रा-
त् । अजाद्यत इति तु षष्ठ्यन्तमिति । तत्र सूत्रोपात्तस्यैव तद्विशेषणमिति भावः ।
ापनेन दोषादिति पाठः तत्रातिव्याप्तेरिति तदर्थः । ज्ञापनेनादोषादिति पाठे न
त्याद्युक्तदोषाभावादित्यर्थो बोध्यः । एवं चाभिव्याप्तिरवश्यमाश्रयणीयेति भा-
: । तत्र द्वितीयार्थज्ञापनफलमाह । अत एवेति । तस्य । तत्प्रकृतिवि-
त्वस्य ज्ञापनादेवेत्यर्थः । धीवरीति सिध्यतीति पाठः । अन्यथा अत एव सु-
ात्तद्विशेषणत्वे तस्यातत्त्वात्तदसिद्धि स्पष्टैव । ननु तदधिकारस्य प्रत्याख्यानात्क-
ं तदर्थसिद्धिः तदन्तविधिस्त्वमहत्पूर्वग्रहणेनैव ज्ञापितः तस्य चाणन्तादेः प्रा-
िपदिकविशेषणत्वेनाणन्तान्त इत्यादिरूपद्रत्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययविधौ निषेधा-
दुर्लभः स्यात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्य तु नायं निषेधः प्रातिपदिकादि-
ेन सहानन्वयापत्तेरत आह । प्राधान्येनेति । यद्वा न्यायेनैव सिद्धे ज्ञाप-
ानुपयोग इत्याशयेनाह । प्राधान्येनेति । साक्षाद्विध्युद्देश्यत्वेनोपात्तनिष्ठ-
ारतानिरूपितविशेष्यतावत्त्वेन वा प्राधान्येनेत्यर्थः । प्रधानाप्रधानसन्निधाविति
ायेनेति भावः । नन्वेवमनुपसर्जनादित्यस्यापि स्त्रियामित्यनेन तुल्यता प्रत्तिरत
ाह । अनुपेति । गृह्यमाणस्य च टिदादेः सामर्थ्यादिति शेषः । अन्यथा
ैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । आद्यज्ञापनफलमाह । अत एवेति । तदन्त-
धेर्ज्ञापनादेवेत्यर्थः । सिद्धिरिति । तन्मात्र सिद्धिरित्यर्थः । उक्तमेवार्थं व्यति-
ेणाह । अन्यथेति । तत् ज्ञापिततदन्तविध्यभावे इत्यर्थः । अपिरिष्टसिद्धिस-
ुच्चायकः । साचात्र पक्षे केवलात् ङीप्यपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनिय-
ाभावेन समुदायाट्ठकि बोध्या । स्त्रीभ्य इत्यत्र प्रातिपदिकादिति न सम्ब-
ते । अन्यथा हि ड्याप्ग्रहणस्यैतदर्थमावश्यकत्वेन ड्याप्सूत्रस्थभाष्यविरोध एति
ः । ननु नेष्टसिद्धिरत्र पक्षे किं त्वनिष्टमेव प्रत्ययग्रहणपरिभाषया विशिष्ट-
ानन्तत्वात्केवलस्य तत्त्वेपि अनर्थकत्वेन अप्रातिपदिकत्वात्कथं तेनैकार्थीभू-
या निष्कृष्य स्त्रीत्वेनान्वयस्य दुर्वचतया च ङीपएवानुत्पत्तेः । एवं च तत्सिद्धेरेव
्तग्रहणफलत्वे वाच्ये कौम्भेत्याद्यापद्यतेत्यन्तमयुक्तमत आह । कुम्भेनेत्यादि-
स्य । तस्यापीत्यर्थः अपिः समाससमुच्चायकः । तत्र तस्य समासान्तत्वप्र-
तदवयवस्य कृदन्तत्वप्रयुक्तं अजहत्स्वार्थायामर्थवत्वस्य सत्त्वात् जहत्स्वार्थातु
ार्वत्रिकी । यद्वा पूर्वपदे एव तत्त्वं नोत्तरपदे इति भावः । तदर्थस्य । कारा-
 निष्कर्षनिवेशे मानाभावादिति भावः । अपिः समासार्थसमुच्चायकः । ततः ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तस्मात्कारशब्दादेव अपिद्वयं मिथस्त्वयोगसमुच्चायकम् । विशिष्टस्य । ङीब्वि शिष्टस्य । तस्यायोगस्याकार्यर्थस्यापत्त्या योगस्येत्यर्थः । तेनापि योगि कार्यर्थ माप्यपत्यार्थस्य योगि इत्यर्थः । एवं चोभयतोपि तत्सम्भवोत आह । कदाचिदि ति । नियामकाभावादिति भावः । ततः । काराशब्दात् । यद्यपि सर्वादी नीति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यायते योग इत्युक्तं । चतुर्थे तु प्रधानेन तदन्तविध्यादिज्ञा पनद्वारा कौम्भकारेयसिध्यर्थं योग इत्युक्तमिति मिथो भाष्यद्वयं विरुद्धं प्रती यते तथापि तमित्थं परिजह्रुः कैयटकौस्तुभकृदादयः । प्रत्याख्यायते इति सिद्धा न्त्युक्तिः । चतुर्थस्त्वेकदेश्युक्तिः तं विनापि तस्य तु सुसाधत्वात् । तथाहि अनुपस र्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन कारशब्दादपि ङीपि समुदायात् ठक् भवि ष्यति । न च कदाचित्कारीशब्दादपि स्यात् एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेवो त्पत्तेः कुम्भे नैकार्थीभूततया निष्कृष्यापत्येनान्वयाभावाच्च । सूत्रारम्भे पि औपगवी त्यादाविव केवलात्कारशब्दादपि कदाचिन्ङीप्प्रसंगेन कौम्भकारेये पाक्षिकदो षस्येत्थमेव वारणीयत्वाच्च । नन्वेवं कुम्भकारीत्यत्र ङीबेव न स्यात् कुम्भे नैकार्थी भूततयाणन्तस्य स्त्रीत्वेनायोगात् । यस्य च विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो न तदणन्त मिति चेन्न । अमहत्पूर्वग्रहणेन तदन्तग्रहणज्ञापनात् । नचैवं बहुकुरुचरेत्यादावति प्रसंगवारणायायं निषेधोपिसार्थक इति वाच्यम् । टिड्ढाणञित्यादावुपात्तस्य टिदादेरेव स्त्रीत्वेन विशेषणेनादोषात् । पूर्वत्रोपात्ततदन्तं च स्त्रीत्वेन विशेषणं उत्तरत्र चोपात्तमेवेत्यत्र व्याख्यानमेव शरणम् । इदं च सूत्रारम्भेप्यावश्यकं । अन्यथा पञ्चाजीत्यत्र टाप्प्रसंगइति । अत्र गुरुचरणाः । प्रत्याख्यायते इति वार्तिकसिद्धान्त रीत्या चतुर्थे तु भाष्यसिद्धान्तः । इत्थं हि तदाकूतं । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादि नियमाभावेपि कदाचित्कारीशब्दादपि स्यादिति पाक्षिको दोष एव । युगपद्विव क्षायां तन्त्रायप्रवृत्त्या समुदायकार्येणावयवानामननुग्रहेणच नैकाज्द्विर्वचनन्याये न निर्वाहः । कुम्भेनेत्याद्युक्तिरप्ययुक्ता । निष्कृष्यापत्येनैकार्थीभावाभावेपि समुदा येनैकार्थीभावेवयवेनापि तस्यैव सास्वत्सामर्थ्याच्चतेः । विशिष्टसम्बध्यपत्येपि विशे षसम्बन्धस्याव्याहतेश्च । सिद्धान्ते दोषाभावस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अनभिधानेन प्र त्याख्यानं तु न चमत्कारि । अत एव परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे तदेकदेशगार्ग्यश ब्दात्प्रत्यये सति प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रयोजनावसरे येन विधिरिति सूत्रे गा र्ग्यायणः परमगार्ग्यायण इत्युदाहृतं भाष्येइति तदेतद्धृदि निधायाह । निषृज्ये ति । तस्यैव । एकार्थीभावस्यैव । एवेन तदभावव्यावृत्तिः अन्यथोक्तरीत्या स मासेपि तथात्वापत्तौ तद्धितार्थोत्तरेत्युत्तरपदे समासविधानानर्थक्यापत्तिस्तत्र तु

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दन्तान्वये सूत्रं तदेव गमकमिति चेदिहापि भाष्यद्वयं गमकमिति भावः । कतृ
पहणे इत्यस्याः कत्रमात्र ग्रहणे प्रवृत्त्या न तया विशिष्टादेव ङीबुत्पत्तिप्रत्याशा ।
न्मात्तत्सिध्यर्थं तदन्तविधिरावश्यकः सचैतदधीनः । अमहत्पूर्वग्रहणेन तज्ज्ञा-
ने तु बहुकुरुचरेत्यादिव्यावृत्त्यर्थमनुपदं वक्ष्यमाणार्थसिध्यर्थं चेदमावश्यकमि-
ति तात्पर्यं । तत्र पक्षे शङ्कते । नचेति । समुदायाच् तस्मादेव । तत्रापि । त-
दन्तविधिवादिनोपि । अयं भावः । कुम्भकर्मकोत्पत्त्यनुकूलक्रियाश्रयसम्बन्धित्वे
विवक्षिते सामान्योत्पत्त्यनुकूलक्रियाश्रयसम्बन्धित्वविवक्षाया अप्यनपायेन तस्या-
प्रथमोच्चारितत्वाच्च स्यादेव ततस्तदुत्पत्तिः । एकार्थीभावस्तूक्तरीत्यास्त्येव । न च
स्यासुबन्तत्वं वचने न तन्निमित्तकोटौ प्रविष्टं किं तु न्यायप्राप्तमिति भाष्याशया-
। प्रातिपदिकादिति तु तत्र न सम्बध्यत इत्युक्तमेवेति । सामर्थ्यादेवेति । एते-
तदर्थाबोधने तु तदन्तग्रहणे ऽनिष्टाप्राप्तिसहितेष्टमात्रकौम्भकारेयसिद्धिरूपफ-
भावेनैतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । एतेनाच पक्षेपि कारशब्दस्य व्यपदेशि-
द्भावेनाणन्तान्तत्वात्ततोपि कदाचित् ङीपि कुम्भकारेयो दुर्वार इत्यपास्तम् ।
तदधिकारात् ज्ञापकादेवासहाये एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः । अर्थवत्सूत्रोक्तार्थव-
भावेनाणन्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्च । एतेन व्यपदेशिवद्भावाभावेप्यणन्तादित्यप्य-
रात् स्यादेव दोष इत्यपास्तम् । किं च व्यपदेशिवद्भावलभ्यएव सोर्थो न स्वत-
ः एवं स्वस्य चेत्यपि तथेत्यदोषात् । न तु न्यूनस्येति । युक्तं चैतत् यतः प्रत्ययग्रहण
ति नियमेनाधिकस्यैव व्यावृत्तिर्नन्यूनस्य अस्य युवापत्यमित्यर्थे ऽश्वादिभ्यः-
ति लोपे यञिञोश्चेति फकोनापत्तेः । एवं च तन्निषेधेन तेन तद्ग्रावर्त्यस्यैव
ग्रहो न त्वतद्ग्रावर्त्यस्य न्यूनस्येति । तदाशय इति । तदन्तविधिज्ञापनद्वा-
तस्य तत्सिद्धिः फलमिति वदतां भाष्यकृतामाशय इत्यर्थः । नन्वेवमपि चिन्त्य-
मिदं केवलकारस्याप्रातिपदिकत्वेन ततो ङीबभावेन पाक्षिकानिष्टाभावेन त-
दुक्त्यसंगतेः । प्रत्ययान्तत्वेनार्थवत्सूत्राप्राप्तिवदेकार्थीभावेनेत्यादिमूलोक्तार्थव-
भावेन गुरुचरणोक्तसूत्रद्वयसाधारणार्थवत्वाभावेन च कृतद्धितेति सूत्राप्राप्तेरि-
चेत् अत्र केचित् । समासे च कृते ऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । अवयवादुत्पत्तौ
वा को दोषः । कौम्भकारेयो न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्यातामिति । तत्र
एकदेशिभाष्यानुरोधेनायं ग्रन्थः । अत एवावयवादुत्पत्तिरिति ग्रन्थव्याख्यावसरे
चितेत्यत्र कद्ग्रहणे इत्यस्य सत्त्वारेण समुदायप्रातिपदिकत्वेन तत एव स्यात्
णोऽप्राप्तिरेवेति शङ्कितुमुचितमित्युद्योतोक्तिरर्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्वाभावेनाणन्त-
प्रातिपदिकत्वाच्चेति लघुशेखरोक्तिश्च सङ्गच्छते । एवञ्च कुम्भकारीति सिद्धिरेव

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मुख्यं तदन्तविधेः फलं। अत एवेदं तर्हि प्रयोजनं प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात् कुम्भकारी नगरकारीति भाष्यं सङ्गच्छते इत्याहुः । परे तु कारशब्दस्याणन्तत्वादर्थवत्त्वमस्त्येव। वृत्त्यर्थबोधजनकत्वस्य कल्पितस्य भौतपूर्विकस्य सत्त्वात् । वृत्तिद्वयस्य भिन्नत्वेन तद्धेतुकैकार्थीभावस्यापि भिन्नत्वाकारमात्रवृत्तेरकार्थीभावेन लौकिके प्रसिद्धत्वस्य सत्वाच्च । नहि प्रसिद्धत्वेपि स्यात्तत्र विवक्षितं। किं च पञ्चगवधन इत्यादौ पूर्वत्रयाणां बहुव्रीहौ तदेकार्थीभावेन व्यापकेनैव घटककार्ये सिद्धे पृथक् तदनङ्गीकारेप्यत्र पूर्वं कृदृत्तौ प्रकृतिप्रत्ययमात्रवृत्त्येकार्थीभावेन व्याप्येन समाससिध्यातत्पर्याप्तस्य भिन्नस्य तस्यावश्यकत्वात् । अत एव नगरकारीत्यतोग्रिमं । अत्र हि तदादिनियमादवयवादुत्पत्तिः स्यात् । कृद्ग्रहणे इत्यस्यास्तु कृदकृद्ग्रहणादसञ्चारएव । एवं तर्हीकारान्तेन समासो भविष्यति । यद्येवं लभ्येत कृतं स्यात्तु न लभ्यं गतिकारकोपेति हि समासएव तावद्भवति तत्र च कृतेवयवादुत्पत्तिरित्यादि भाष्यं चतुर्थस्य येनविधिरित्यत्रत्योक्तभाष्यं च सङ्गच्छते । अन्यथा तयोर्दत्तजलांजलित्वापत्तिः स्पष्टैव। किं च तदनङ्गीकारे गतिकारकेत्यत्रोपपदग्रहणानर्थक्यापत्तेः । त्वद्रीत्यार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात् सुप एवाप्राप्तेः अत एव उद्योते शङ्कितुमित्युक्तं वक्तुमिति नोक्तं । तस्याः शङ्काया उत्तरमिदमेव। नचैवमपि गुरुचरणोक्तरीत्यार्थवत्वं नायातीति वाच्यम् । तत्र तथार्थवत्वाङ्गीकारे एतत्सूत्रस्यगतिकारकेत्यादेश्च गमकत्वेनेतः प्राक् तदनङ्गीकारः किं तु पूर्वोक्तस्येत्यदोषात्। एतत्सत्वे तु तदङ्गीकारः। अत एव तदन्तग्रहणेपि प्रागुक्तरीत्या द्वेधा समाशंक्यैतदधिकारादेव ज्ञापकादसहाये एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः अर्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्वाभावेनाणन्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्च । तदादिनियमाभावेनाधिकस्य कार्यं बोध्यते नतु न्यूनस्येत्यदोषाच्च। अन्यथा तदन्तग्रहणे फलाभावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्युक्तं लघुशेखरे। तत्रैतदधिकारादेव ज्ञापकादित्यस्य हेतुत्रयेन्वयः अत एव सर्वान्ते अन्ययेति ग्रन्थसङ्गतिः। एवं च न भाष्ययोर्मिथो विरोधः कैयटकौस्तुभाद्यसंगतिश्चेति प्राहुः । तदेतद्ध्वनयन्नाह । विस्तरस्त्विति । पुंयोगेपि स्यादितीति । ङीषं बाधित्वा परत्वात् अजन्तस्याद्युदात्ततया ङीप् ङीषोः स्वरे विशेषाभावेपि ङीप् ङीनोर्विशेषस्य सत्त्वादिति भावः । इष्टापत्तिं निराचष्टे । इष्यते इति । इत्यर्थ इति । इति तात्पर्यार्थः । प्रत्युक्त इतीति । यत्तु रत्नाकरकृत् एतेनाचाज् ग्रहणं स्पष्टार्थमिति प्रसादोक्तमपास्तमिति मूलं रभसाभिधानं। शार्ङ्गरवाद्यञ् इत्यत्र पुनरञ् ग्रहणं जातिलक्षणङीषं बाधितुं । तत्र हि जातेरिति वर्त्तते तेन पुंयोगे ङीषेवेति प्रसादग्रन्थसत्त्वात् इति तन्न । उक्तं संलिख्यैवं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

च यदत्र प्राचीक्तं शार्ङ्गरवाद्यञोङीनिति सिद्धे पुनरञो ग्रहणं जातिलक्षणं ङीषं बाधितुं यदि तत्र जातेरिति वर्त्तते तर्हि स्पष्टार्थमिति ततृङीनि जात्यनुवृत्ता-यजातावौत्सीत्यादावप्राप्तङीप् प्रापणार्थत्वस्य संभवात्कथमञ् ग्रहणस्य स्पष्टार्थ-त्वमिति चिन्त्यमित्यस्य त्वत्परमगुरुचरणप्रकाशैरभिहितत्वेन तदनुरोधेन मूलस्य सत्त्वात्। तदेतत् ध्वनयितुं तदनुवादन्यूनतां निराचष्टे। तेनैवेति । अत्रत्याञ् ग्रहणेनैवेत्यर्थः । तत्र शार्ङ्गरवेति सूत्रे जातीति। गोत्रं च चरणैरिति जातित्वा-दिति भावः । मूले । नैकं वाक्यमिति । यद्यपि कृत्तेभ्य इत्यादावपि लक्ष्य-संस्कारकवाक्यानां नानात्वं तथापि तत्र संग्राहकवाक्यमेकमेव इह तु तदपि न द्वयसजादिरूपाकारासम्भवेन तत्र वैयधिकरण्येनैवान्वयात् । अत एव ष्ट्वाश्वि-त्यादौ न्यानेन ङीबिति स्पष्टं मूले । एवमिति । पूर्वसूत्रनिर्देशोवा ऽऽपिश-लमधीते इति वार्तिकानुसारिव्याख्याने क्रियमाणे इत्यर्थः । मूलोक्तेति । कौ-मुद्युक्तेत्यर्थः । व्याख्यानेनेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनं स्त्रियामिति वर्त्तते नाणंविशेषयिष्याम इत्यादिना उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्नभविष्य-तीत्यन्तेन ग्रन्थेन भाष्यकृतोक्तेन प्रागनूदितनेत्यर्थः। इदं चाभेदेन हेतुत्वेन चवि-षयतायामन्वेति।अपिस्तस्यैव समुच्चायकः। अतस्तन्नासाधारणं तत्फलं तदा-ह । तस्मादिति । उक्तप्रकारेण तद्वारणादित्यर्थः । तच्चेति । तस्यतद्वारा-र्थत्वं चेत्यर्थः।ननु तज् ज्ञापकत्वेपि अनुपदोक्तव्याख्यानाङ्गीकारे तस्याचारिता-र्थं तदवस्थमेवात आह । स्त्रियामितीति । तत्करणे इति । तद्व्यावृत्त्यर्थम-नुपसर्जनादिति सूत्रकरणे इत्यर्थः । एतद्व्यावृत्तिरपीति । आपिशला काशकृ-त्स्ना त्वेतद्व्यावृत्तिरपीत्यर्थः। अनेनैव। प्रक्रान्तेनानुपसर्जनाधिकारेणैव। एवेनोक्त-प्रकारव्यावृत्तिः। ननु तत्र शास्त्रीयोपसर्जनस्यैव ग्रहणौचित्येन कथं तद्व्यावृत्तिरत आह । उपेति। उभयोरपीति । एतदधिकारसामर्थ्यात्तन्न्यायो बाध्यत इति भावः । आशयात् । इति मूलस्येति शेषः। नहि तदेव प्रयोजनं तेन तस्य बो-ध्यते किं तु तदर्थं कृतेनेदमपि सिद्ध्यतीति बोध्यते इति भावादित्यर्थः । अण् कार्यमित्यर्थभ्रमवारणायाह । ङीबितीति । इदमुपलक्षणमणोऽप्राच फिञोपिअत एवोपक्रमभाष्येण्कृतानीति बहुवचनप्रयोगः संगच्छते। एतेन ...र्थ इति सूत्रं न कार्यं तथा न ज्ञाप्यं च लाघवेन ङीवर्थं वचनमेव कार्यमिति ...क्तमपास्तम् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्तच्छात्वेत्येव। एतेन क्रचादिभ्यो ...घवादणेव कार्यः किमनया कुसृष्ट्येति कैयटोक्तमपास्तम् । केचित्तु पण्ता-...दीकार इत्युपसंहारभाष्यानुरोधात्फिञ् व्याहृत्त्यर्थत्वेन यथाश्रुतमेव युक्तं नोप-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

लक्षणं बहुवचनं तु प्रयोगभेदाभिप्रायं पूर्वमतेपीदमावश्यकमन्यथा हि द्विवचनौचित्यमित्याहुः । इत्युक्तेरिति । ज्ञापकस्य तद्विषयत्वादिति भावः । दाक्षेय्येवेति । अत एव मौलिकामीति वार्त्तिके सामभक्षेत्येवोदाहृतं भाष्ये । वार्त्तिकप्रश्लेषयोर्यौगपद्येफलाभावादाह । तद्वार्त्तिकेति । तथाच तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यमेव वार्त्तिकस्य तदधिकारस्थप्रत्ययपरत्वे मानमिति भावः । ननु ष्यङ्प्रश्लेष एव प्रश्लेषेभिजिदित्यादिसूत्रविहितयञन्तात् ङीबनापत्तिः तथाचाभिजितोपत्यं स्त्रीत्यणन्तात्स्वार्थेभिजिदिति यञि आभिजितीति रूपासिद्धिरत आह । अभीति । अस्त्रियामित्यनुवृत्तेति । आयुधजीविभ्यश्छः पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञावित्यादिभिर्विच्छिन्नस्यापि व्रातच्फञोरिति सूत्रस्थास्त्रियामित्यस्य मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तेरित्यर्थः । अत एवाभिजिदिति सूत्रे गोत्रमिति वक्तव्यं । अस्य गोत्रत्वप्रयुक्तं कार्यं भवतीति तदर्थः किं प्रयोजनं आभिजितकः आभिजित्यस्यायमिति गोत्रचरणादिति वुञ् यथा स्यात् तच्चाकर्तुं अक्यंगोत्रादयं स्वार्थिको गोत्रमेव भवतीति भाष्येवुञेव फलत्वेनोक्तो न ङीप् । अत्र गोत्रपदेनापत्यमात्रं । एतेन भाष्यकृता शरपोयञस्त्वत्यैव कण्ठतः प्रश्लेषे उक्तेपि तन्निर्वाहाय गर्गादिभ्यइत्यादौ यथा कल्प्यते तथापि मण्डूकानुवृत्तौ च न मानमिति भाष्यानुयायि रत्नाकरदंष्ट्राद्युक्तमपास्तम् । तस्य । यञः उक्तरीत्येति भावः । आभिजितो मुहूर्तः आभिजितो स्थालीपाक इत्यादौ वारणायगोत्रादित्यावश्यकं तदाह । गोत्रेपोद्दृत । एवं च स्त्रियांयञेव नेति न तत्रङीप् सम्भावना किं तु जातित्वान्ङीषा तद्रूपसिद्धिरिति न तत्र प्रश्लेषः । बहुत्वे तु अयञोः भावेपि तद्राजस्येति लुक् सिद्ध इति भावः । ननु गर्गादिसूत्रे यञिति छेदे संघाङ्केति सूत्रे ऽस्य ग्रहणं न स्यात् गार्ग्य इत्यादिसिद्धये तदकारस्यानुनासिकत्वेत्संज्ञकत्वान्नुमत्वेनैकानुबन्धकग्रहणे द्व्यनुबन्धकस्याग्रहणात्तथाचदेवाद्यञञावित्यस्यैव ग्रहणे देवपत्यानां दैव्यानां संघ इत्यर्थे दैवकमितीष्टं न स्याद्दैवः संघ इति स्यादत आह । संघाङ्केतीति । एतद्भाष्येति । गार्गो घोषो गार्गिक इत्याद्युदाहरणरूपसंघाङ्केति सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः । ज्ञापकसिद्धत्वेनासार्वत्रिकत्वस्य तत्र क्लृप्तत्वादिति भावः । तथाच स्त्र्यपत्यरूपं लौकिकमेव गोत्रं तत्र गृह्यते इति नोक्तातिप्रसंगः । तदाह । गर्गादियञ् एवेति । एवमित्यस्य गोत्रे इति । तदधिकारविहितपरमित्यर्थभ्रमवारणायाह । अकार इति । हरितादिभ्यो ञो यञिञोश्चेत्यत्राप्येवं बोध्यम् । तत्फलमिति । तत्र प्रातिपदिकाधिकारादिति भावः । चस्त्वर्थे कस्यचिदुक्तिं खण्डयति । न चेति । ङीबादिवत् ष्फस्यापि लिङ्गबोधकत्वादिति भावः । तत्सिद्धिः ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ङीप् सिद्धिः । एतत्समस्तमानेति । तद्धितेति किमर्थं षितः प्रातिपदिकादीकारार्थं नैतदस्ति प्रयोजनं षित्करणसामर्थ्यादेवातेकारो भविष्यतीति भाष्येत्यर्थः । अत एवाह । अत्रातेति । एवं च तत्प्रातिपदिकत्वार्थमिति प्रसादोक्तिरयुक्तेति भावः । उच्चारणार्थ इतीति । क्रयामिति निर्देशात् । तत्फलमाह । तेन ढक इति । अन्यथा रेफपरत्वेन ढइति रूपाभावात्स न स्यादिति भावः । इदमु-पलक्षणं फिनादेरपि । ननु वैपरीत्यं कुतो नेत्यत आह । असंजातेति । कतेत्य-र्थ इति । सह कृतं यन्निःकरणसामर्थ्यं तस्मादित्यर्थ इत्यर्थः । ननु पुंस्यपि कुमार इति प्रयोगादिति. प्रकाशानुयायि रत्नाकरोक्तहेतुरयुक्तः । तद्वत्तत्रापि तदभा-वे प्रयोगस्य निर्बाधत्वादत आह । अत्येति । प्रथमेत्यर्थः । अपिना ऽनुढासमुच्च-यः । सादृश्यमूलकलक्षणाया एव गौणीत्वादाह । पुंसेति । कौमारयौवन-वृद्धत्वभेदात्त्रीणि वयांसीत्येके । यथाहुः । पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति । बालत्व मध्यात्व वृद्धत्वात्त्रीणीत्यपरे । यथाहुः । आषोडशाद्भवेद्वालो यावत् क्षीरान्नवर्त्तकः । मध्यमः सप्ततिर्यावत् पर-तो वृद्ध उच्यत इति । आयुषश्चतुर्भागैश्चत्वारीत्यन्ये । यथाहुः । आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनं तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यसीति । सर्वथापि वार्ति-कमावश्यकं यौवनस्याप्रथमत्वात् बालकशब्दस्याजादिषु पाठाद्वावेत्याहुः । ननु निषेधवैयर्थ्यमत आह । द्वाभ्यामिति । आदिना पञ्चानामुष्ट्राणां निमित्तं धन-पत्तिसंयुक्तिः गोद्वयचइति यतोध्यर्धेति लुकि पञ्चोष्ट्रेत्यादिसंग्रहः । अत्र परिमाण-शब्देन परिमाणं तु सर्वत इति पारिभाषिकमेव गृह्यते इति मूले उत्तरसूत्रे स्पष्टं अत एव द्वे वर्षे भूता द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विवर्षा द्विशतीत्यादौ तिर्यङ् माने द्विहस्ता भित्तिरित्यादौ चानिषेधसिद्धिः । यत्तु रत्नाकरकृत् तथाङ्गीकारे विस्तकं वस्त्यग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः तयोरूर्ध्वमानत्वस्य कौस्तुभे स्वयमेवोक्तत्वात् । तस्मादूर्ध्वं मानं परिमाणं च द्वयमपि गृह्यते इति मूलं चिन्त्यमिति तत्खण्डयति । अपरि-माणेति । एतयोः । विस्तकंबल्ययोः । ननु पूर्वं तदन्तविधिरत आह । अवा-न्तरेति । विशेषणत्वग्रहणतदधीनत्वादिति भावः । व्यापारे । तत्सम्बन्धे निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । अर्थसंगतेराह । इहैवेति । तथोक्तिबीजं तु प्रकाशा-नुरोध एव । तिर्यगिति । प्रकृते इत्यादिः आयामपरिच्छेदकत्वेन प्रमाणवा-चित्वादिति भावः । एतेन यदि चेतस्य कांडद्वयमुन्मानं तदाद्ययोर्लुगन्यथा तावच एवेति द्वयसचो लुगिति प्रक्रिया योजनं प्रकाशोक्तमपास्तम् । तत्पुरु-षस्यांगुलेरित्यत्रसमूलविरोधो यथा न तथा तत्रैव स्फुटी भविष्यति । एतेन मिथो

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

विरोधान्मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । वक्ष्यमाणरीत्याह । यरीति । अत एवोत्तरग्रन्थविरोधो नेति । भावः । वृत्तौ तु तत्स्वभावादित्युक्त्या तत्पदेनान्यपरामर्शभ्रमवारणायाह । वृत्तीति । तस्य । न्यासकारस्य । आयाम इति । प्रमाणलक्षणे त्वादिः । येन । कर्षादिना । इदञ्च । ऊर्ध्वायामपरिच्छेदकं च एवं चास्य द्विरूपतेति भावः । पूर्वग्रन्थाविरोधायाह । तिर्यगिति । एवेन तद्दिष्टव्यावृत्तिः । तस्य तत्त्वे हेतुमाह । तिर्यगिति । यत इत्यादिः । इत्युक्तेरिति । इति पृथगुक्तेरित्यर्थः । ननुश्लोकवार्तिके प्रमाणे लड्त्यस्य भिन्नखण्डत्वेनोत्तरखण्डप्रवृत्तेर्निर्बाधत्वेन तदुक्तिर्युक्तैवात आह । द्विगोरिति । ननु शमादीनां पुरुषतुल्यत्वेन कथं तत्त्वेन प्रसिद्धिरत आह । शमादीनामिति । शमशब्दो हस्तवाची पाणिः शमः शयो हस्त इत्यमरमालोक्तेः । पञ्चशाखः शयः पाणिरित्यमरकोशे । शम इति पाठान्तरमिति क्षीरस्वाम्युक्तेश्च । आदिना सं षंगुल्यादीनां ग्रहणम् । वस्तुनोपीति । अत एव द्विशमी द्विशमित्यादिरूपद्वयसिद्धिरित्याहुः । वस्तुतः आद्येलुगप्राप्त्या द्विशमद्वयसीत्याद्येवेति बोध्यम् । तत्त्वेन । तिर्यङ् मानत्वेन । अत एव वितस्तिर्द्वादशांगुल इति प्रयोगसिद्धिः । पुरुषशब्दस्य तु ऊरुशब्दादीनामिवोर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेन न क्वचिदपि प्रमाणवाचकत्वं । एतेन तत्पुरुषस्यांगुलेरित्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या न्यायग्रन्थः सुयोज इत्यपास्तमिति भावः । आद्येति । समर्थानां प्रथमादित्यनयोरित्यर्थः । तयोः प्रत्ययविधावुपयोगिनात्रातथात्वात् इति भावः । असम्बन्धादिति । सन्नियोगशिष्टन्यायादिति भावः । विशिष्टेर्थे पुरुषमिति बोधनेन साफल्याद्विधानसामर्थ्यंन शंक्यमिति ध्वनयन्नाह । शम इतीति । अपरोति । आयामलक्षणे तस्यैव ग्रहणस्योक्तत्वादस्यचोर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेनोन्मानत्वादिति भावः । सामर्थ्यात् । तद्विशेषणत्वासम्भवेनोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । इदमणोति । वस्तुतस्त्वित्याद्यपीत्यर्थः । मात्रपदेन स्वाभिमतत्वनिरासः । एतेन पुरुषहस्तिभ्यामित्यत्र निराकरिष्यमाणत्वादाक्षिप्यत इत्यतं मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । तत्रैव बीजं ध्वनयन् सिद्धान्तमाह । वस्त्विति । आर्हादिति सूत्रे परिमाणं पारिभाषिकमेवेति मतेनाह । ठक इति । उन्मानमपीत्यसमास इति । भाष्यस्वरसरीत्याह । ठञोवेति । एतेन मूलानुयायिरत्नाकरदंशाद्युक्तमपास्तम् । ननु परिमाणग्रहणात्तस्यैवाप्राप्तिरत आह । तत्रहीति । तदस्येति सूत्रे हीत्यर्थः । उत्तरेति । संख्यायाः संज्ञासंघेति सूत्रेत्यर्थः । अत एव संख्यायास्तत्वानेन विशेषणे षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिका इति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सिद्धं। यत्तु खण्डनकृत् प्रकाशग्रन्थमनूद्यास्पष्टत्वादित्यक्तं मूलोक्तमयुक्तं। एवंचासि- योगे इति सूत्रोक्तरीत्या वृत्तिस्थवचनान्तरेणेति तदर्थात्। वृत्तौ हि तत्सूत्रे द्विगो- र्नित्यं लुगिति मते अप्राप्तएवात्र लुग्विधीयते इति मिश्रैरपि व्याख्यातमिति तन्न। चरमर्यादया तथार्थाप्रतीतेः। मुनित्रयानुक्तत्वेनाप्रमाणत्वाच्चेति दिक्। तद्- धूनयन्नाह। तत्त्वमिति। मूलस्थपूर्वपक्षं पोषयति। अतएवेति। नादेशेन सिद्धत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथा अनङ् लिङ्गाधिकारे इत्युक्तं स्यादिति भावः। मू- लखण्डकारवाक्यदण्डाद्युक्तिं खण्डयति। एतेनेत्यादि। नादेशपक्षे इति शेषः। एवमकारफलमुक्त्वा ङकारफलमाह। कुण्डोध्न्यादीति। तथाच मूलं चिन्त्य- मिति भावः। एतेनेत्यस्यार्थमाह। अतत्त्वेति। बहुव्रीहेरूधस इत्यतत्त्वोक्तवार्त्ति- कतत् भाष्येत्यर्थः। अन्यथा तेनासिद्धत्या तयोर्निर्दलत्वापत्तिः स्पष्टैव। यथोत्तरमुनि- प्रामाण्यस्य प्रतिपादनीयत्वाद्वार्त्तिकशब्दस्य पूर्वनिपातः। अन् प्रहणे इति। अर्थ- वत्परिभाषावदिति भावः। ननु तङाद्यभावकल्पनेन भाष्यवार्त्तिकोपपत्तौ कि- मभावकल्पने न मानमत आह। तदन्तइति। आचारक्विबन्ते इत्यर्थः। स्फुटी- भविष्यति चेदमुगवादिभ्योयगित्यत्र टीकायां। साध्यस्य हेतुसाकाङ्क्षत्वेन तदभा- वजन्यूनतां निराचष्टे। पत्युरिति। अधिकरणशक्तिप्रधानतयास्तिसामाना- धिकरण्याभावादिति भावः। अप्राप्तेरिति। पतिवत्नीत्यत्र वत्वाप्राप्तेस्त्वपि- वाच्यम्। नुक् सन्नियोगेनार्थविशेषे एव तथा प्रकृतिभागयोर्निपातनात्। स्पष्टं चेदं भाष्यादौ। एतेन परिग्रहवाच्यन्तः शब्द आधेयप्रधानोप्यस्तीति ततो मतुपि अन्त- र्वतीति प्रक्रियोक्तप्रत्युदाहरणं युक्तमिति प्रसादोक्तमपास्तम्। आधेयप्रधानत्वे प्रमाणाभावात्। मध्ये इत्यर्थस्य भाष्यादौ दृष्टत्वाच्चेति दिक्। इदमेव ध्वनयित्- मेव हेतुकृत्तट्टीकायां पूर्ववदाह। विभाषेति। तथाचप्राप्तविभाषेयमिति समस्तेष्टसिद्धिरिति भावः। अत्र गमकमाह। अत एवेति। तदसम्बन्धा- देवेत्यर्थः। तन्न। विभाषेति सूत्रे। ननु वृषाकपाशस्वामित्वस्य क्वाप्यसम्भवो- त आह। आशेति। दिक् स्वामित्वं तु स्त्रियामप्रसिद्धमिति भावः। अत- एव कथं तुषजकस्य पत्नीति व्यस्ते एव भाष्ये तदग्रे प्रश्नः सङ्गच्छते। तद्वैयर्थ्यम्। उदात्तपदवैयर्थ्यं। अर्थाधिकारानुरोधाच्च पूर्वसूत्रेप्यादेशत्वमिति भावः। फलि- तमाह। ततश्चेति। सः। औकारः। यथाश्रुतमूलाद्यसङ्गतेराह। एतच्चे- ति। अनुपसर्जनादित्यस्य तदन्तप्रातिपदिकविशेषणत्वमतेत्येवं परममूलं- त्यर्थः। गत्यवृत्तीति। तत्र हि नारायणेनात्र बहुव्रीहिं कृत्वा तेन ङीबि- धानं। तत्र बीजं ध्वनयन्निसज्ञान्तमाह। टिड्ढेति सेवेति। अन्यथा तदानर्थ-

क्यमुक्तमेवेति भावः। भाष्येति। तत्र हि शस्त्रीश्यामेत्यादौ श्यामा शब्दः शस्त्रयामेव उपमेयं तु समासवाच्यमिति पक्षे शस्त्रीश्यामोदेवदत्त इत्यत्र ह्रस्वत्वं न सिध्यति। यद्युपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं तदा कुम्भकपाललोहिनीत्यत्रानुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्युक्तम्। त्रिषु। स्थानेषु। सप्तमीति योगविभागात् सुप्सुपेति वा समासः। एतेनोक्तरीत्या मूलादिचिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तं मूलकृद्रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तम् चापास्तम्। नन्विदमपि चिन्त्यम्। आद्यस्य भाष्यानारूढत्वादन्त्यस्यागतिकगतित्वात्। णत्वार्थं तत्त्वावश्यकत्वाच्च। तथार्थस्य तत्रासम्भवाच्चात आह। छान्दसत्वादिति। आर्षत्वादित्यर्थः। तथोक्तिस्तु मूलानुरोधात्। तथा च तद्रीत्या बहुव्रीहावपि आर्षत्वात् ङीप् नकारो णत्ववत् एवं चाग्रिमं मूलं न तदनुसारीति युक्तमेवेति भावः। अनङ्गीकारे इति। तथा च पूर्वपदादित्यस्याप्राप्तेस्तत्वमावश्यकमिति भावः। चेन नत्वस्यापि समुच्चयः। शेषइति। तथाच संज्ञात्वासत्त्वमिति पूर्वशेषः। छान्दसत्वाद्वेति तूभयापेक्षया विकल्पबोधको न तु णत्वमात्रस्य। अत्रापि पक्षे प्रागुक्तं मूलं परममूलं च तदनुसार्यैवेति बोध्यम्। मूलकृदनभिमतस्य प्राञ्च इत्युक्तस्य मतस्य सिद्धान्तत्वं ध्वनयितुमाह। कैयटेति। वस्तुतस्त्वित्याद्युक्तयुक्तिं खण्डयति। छान्दसेष्विति। तेषाम्। कैयटादीनाम्। अत एव वस्तुतस्तु इत्यादिना उक्तव्याख्यानम् भाष्यानभिमतं। तस्माद्वस्तुतस्त्वित्यादिमूलं तथा प्रकाशरत्नाकरदण्ड्याद्युक्तम् चायुक्तमित्युक्तप्रयोगो साधुरेव। अत एव भाष्येतु छान्दसमेतदिति स्थितमिति प्रकाशोक्तिः सङ्गच्छते। उणादौ स्वयं नक् प्रत्ययोक्त्या कमूधातूक्तौच विरुद्धत्वान्मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तिखण्डनायाह। दशेति। एतेन तथा दण्ड्युक्तमपास्तम्। तत्र हि दशपाद्यांहि पाठे मानमाहेदत्र्चेति। एतेन वैपरीत्यशङ्कानिरस्ता। उक्तं रूपमित्यस्य शुनीति रूपमिति नार्थः मूले कुठारेण ङीपोप्राप्तेरत आह। नान्तमिति। क्रन्नेभ्य इत्यत्र निमित्तत्वेनोपात्तमिति भावः। तदुपपादयति। णिचोति। तदभावः। नान्तरूपाभावः। खण्डनकृदुक्तिं खण्डयति। नवेति। नेष्टवदिति। इष्ठनि तस्याद्दृष्टत्वात् ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाट्टेरित्यस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः। निषिद्धमिति। येननाप्राप्यनन्तरस्येति न्यायाभ्यामिति भावः। एवं च प्रकृतिभावादिलोपासम्भवाच्च रूपसौलभ्यात् मूलं चिन्त्यमिति तात्पर्यम्। तन्मतमेव तदसिद्धिसहितमाह। नस्तेति। भावइतो त्यप्यऽस्येति शेषः। सूत्रभाष्येइति। जातावेकवचनं तयोरित्यर्थः। तन्नाद्ये प्रकृतिभावस्याल्लोपेन इत्येतद्बाधकत्वमयुक्तम्। नैकाजित्येव सिद्धे प्रकृ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तिग्रहणेन तद्विधायके न्यायाप्रवृत्तिर्बोधिता च। अन्त्ये नस्तेत्यस्य टेरित्यपेक्षया पर-त्वमित्यर्थः सूचितः । सम्प्रसारणे इति । नित्यत्वाद्वृद्धेः प्रागिति भावः । तस्य । नान्तरूपस्य । तदुक्तम् । तदेतदभिप्रेत्योक्तं । रत्नाकरोक्तिं खण्डयति । अनुने-ति । न्यायेन । शास्त्रीयेन । कथञ्चिदित्यनेन अनुनेति दोर्घापत्त्योक्तरूपासिद्धि-रिति बोधितमिति मान्यास्तत्तथा तत्सिद्धेरुक्तत्वादत आह । अनेनेति । एषां । क्विबन्तानाम् । अन्यथा । दण्डीकारे । भज्येतेति । तथाच तदेव स्त्रियां तदनभिधाने मानमिति भावः । अभिधानमभ्युपेत्यापि दृष्टान्तवैषम्या-त्प्रकाशोक्तिरयुक्तेत्याह । किञ्चेति । आचक्षाणरूपोयः कर्तेत्यर्थः । तस्य । श्वन् शब्दस्य । अनुपसर्जनत्वात् । शास्त्रीयलौकिकोपसर्जनत्वाभावादित्यर्थः । दृष्टान्ते प्रधानबोधकपदान्तरसत्त्ववदत्राभावादिति भावः । पदकार्येति । प्रति-पादितमिदमधस्तात् । एतेन यस्या याहृच्छिकं नामेत्युत्तरग्रन्थोपि व्याख्यातप्रायः एवेतीति पाठः । तदग्रे भाव इति तु लेखकप्रमादात् । किञ्च हलन्तेभ्य आचार-क्विबभावस्य ऋत्वनद्याप इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वादित्यपि बोध्यम् । तद्धितान्ते-ति पाठः । अतिरिक्तेति । प्रातिपदिकमात्रस्य तत्संज्ञामुक्त्वाग्रे एताः संज्ञा-स्तद्बाधकत्वेनोक्ता इति भावः । तदर्थं पाणिन्यभिमतत्वमप्याह । अत्रार्थे इति । ऐक्यं राजपौरुष्यमित्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञिति भावः । ननु त-द्गुणवचनसंज्ञाभावेपि वोतोगुणेति सूत्रोक्तगुणलक्षणाक्रान्तत्वात्तस्य तत्त्वम-स्त्येवात आह । सत्त्वेइति । तदेकेति । आकडारसूत्रस्थगुणवचनलक्षणैकेत्य-र्थः । साचेत्यं सत्त्वे निविशते पैतीत्याद्यपादेन संज्ञाजात्योर्निरासः न हि तयोः शब्दयोर्द्रव्येसत्येव कदाचिद्रक्तादिशब्दवद्वाचकत्वेन प्रवृत्तिः कदाचिन्नेति भवति। जातिषु पृथक् भिन्नाभिन्नः शब्दो दृश्यते इत्यर्थकेन द्वितीयपादेन सर्वनाम्नो निरासः। यथा शुक्लादिशब्दास्तुल्येपि तद्गुणे शुक्ल इति अश्वे कर्क इति नैवं । तस्य शब्दस्य नियतविषयत्वं संख्यावारणाय । आधेयश्चेति यत्नो आधेय इत्यर्थः । न हि संख्या रक्तादिगुणवत् द्रव्ये सत्येव यत्नाधेया । अक्रियाजश्चेत्यनेन कृदन्तनिरासः। क्रिया-बोधकधात्वजन्य इति तदर्थः। सोसत्त्वप्रकृतिर्गुण इत्यनेनसत्त्ववाचकप्रकृतिभिन्न त्वार्थकेन समस्ततद्धितान्तयोर्निरास इति । तत्रत्य कैयटोक्तिस्तु चिन्त्या । वस्तुतो भाष्यमप्येकदेश्युक्तिः । विस्तरस्तूद्योते बोध्यस्तदाह । अन्यत्रेति । एतेन संज्ञा-जातिक्रियान्ये गुणवचनाः भाष्ये तु सत्त्वे इत्यादिउक्तमिति दण्ड्युक्तमपास्तम् । एतद्रीत्या सार्थक्यादाह । उत्तरार्थमितीति । एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदण्ड्याद्यु-क्तमपास्तम् । मूले विशिष्यानुक्त्या स्फुटं सन्देहानिवृत्तेराह । अपेति । प्रमादानु-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यायिरत्नाकरोक्तिं प्रकाशोक्त्याखण्डयति । नचेति । तत् । दीर्घोच्चारणम् । अप्राप्तेरिति । न च तदधिकारोप्यत एव बाध्यतामन्यथा ब्रह्माणीत्यत्राप्याटे-शानुपपत्तिरिति रत्नाकरोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । तत्सामर्थ्यात्तदंशे तद्बाधेप्य-न्यत्र तद्बाधे मानाभावात् । ननु पदविभागेपि वैपरित्या पत्त्यानिष्टमेवात आह । तत्रेति । अनुकीत्यर्थः । यथाश्रुते सूत्रेण सर्वत्र तद्विधानादिति भावः । नन्वि-न्द्रादौ फलाभावात्तदग्रहण्या तदुच्चारणं सफलमत आह । अश्रुतेति । धिन्वि-कृण्व्योरित्यत्रेवेति भावः । स्पष्टार्थमिति । तेन सहपूर्वस्य पररूपेपि अनुप-दवक्ष्यमाणोक्तरीत्याऽनुगकारेण सह पररूपं बाधित्वा दीर्घे रूपसिद्धेः । एतेन ब्रह्मन् शब्दे नाकारनिवृत्त्या अकारादेशसाफल्यात्पररूपे ब्रह्माण्यसिद्धेः स आ-वश्यक इत्यपास्तम् । उक्तइति । प्रकाशकृतेति शेषः । ब्रह्माणीत्यस्योकारा-देशेन सिद्धेराह । इन्द्रादीति । उक्तहेतोरेवाह । अनुकीति । नुक्यनो लाक्षणि-कत्वेनालोपाप्राप्तेर्मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदनुयायिरत्नाकरोक्तिं खण्डयति । अल्लोपेन इति । सम्मततयेति । प्रतिपादितमिदं तत्रैव । अकाराभावे अनुव इति भावः । अवश्येति । पररूपस्य तु न तथात्वमिति तद्बाधासम्भव इति भावः । एतेन विनिगमनाविरहात् द्वयोर्बाध इति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । अत्र मान्योक्तं क्वचित्तथैव पाठः । तथा व्याख्यानं तु क्लिष्टमुक्तभाष्यविरुद्धं चेत्युपे-क्षितम् । पररूपस्य । स्वाभावेऽप्राप्तस्यापीत्यादिः । तेन । अकारोच्चारणे-न । तथाच प्रकाशोक्तं युक्तमेवेति भावः । एतेन प्रागाङ्गत्वेनाल्लोपस्यैव न्याय्य-त्वात्पररूपापादनासङ्गतेः । यत्पुनरित्याद्याशङ्कासमाधानयोरतिफल्गुत्वाच्च मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । अल्लोपबाधेन नेति । स्वाभावेवश्यप्राप्तस्य वार्णादाङ्गमित्यनेनैकादेशात्पूर्वप्राप्तस्याल्लोपस्य बाधनेत्यर्थः । एतेन भिन्नाश्रयत्वे-नोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्याल्लोपादेरन्तरङ्गपररूपबाधकत्वमेवेति मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । आभियत्वेन समानाश्रयत्वस्यसत्त्वात् । चरितार्थस्य । अनु-कोकारस्य । आकारेति । दीर्घस्यैः । त्वदुक्तेति । प्रकाशकृदुक्तपूर्वोक्तकल्पनेत्य-र्थः । एतेन ह्रीदन्तोक्तिरपास्तेत्युक्तिरेवापास्तेति रत्नाकरोक्तिरपास्तेति दिक् । ननु मृड्याणीति वदिन्द्राणीत्यादिसिद्धौ सूत्रं व्यर्थं । एतेन णत्वार्थं सूत्रमित्यपा-स्तम् । पूर्वपदादिति सिद्धेरत आह । इन्द्रेति । ननु ङीष्यन्तोदात्तत्वं नानुदात्तत्वमि-ति स्वरभेदात्तदर्थमावश्यकत्वे कथं तद्ग्रहणव्यर्थत्वमत आह । उदात्तेति । अनु-दात्तस्यचेति सूत्रेणेति भावः । अस्त्वर्थं । ननु सुबुत्पत्तेः प्राक् टाबन्तेन समासे ष्यनिष्टसिद्धिरेवात आह । टाबिति । वचनान्तराकरणलाघवायाह । तत्

यथेति । बहुलग्रहणादेवेत्यर्थः । तथाच सुबन्तेन समासस्य तत्र फलिततया ततः प्रागन्तरङ्गत्वाट्टापि अनदन्तत्वान्न ङीषिति भावः । तत्र गणपाठाभावादाह । सुखेति । आदिना आत्मअलीककरुणकृपाणादयः । भागित्यन्तं एव द्वितीयलक्षणमिति भ्रमव्युदासायाह । सकृदिति । तथाच यो निर्ग्राह्योत्यपेयोग्यः । उपदेश इति । स च ब्राह्मणात् ब्राह्मण्यां उत्पन्नो ब्राह्मण इत्यादिरूपः भावेन्न इति भावः । परमसूले वृषलीपर्यन्तधावनेन ब्राह्मणत्वं नजातिरिति भ्रमनिरासायाह । ब्राह्मेति । एवं । वृषलत्ववत् । आदिना तत्पुत्रादिपरिग्रहः । द्वितीयलक्षणसाफल्याय पूर्वेणागतार्थतामाह । इयञ्चेति । ब्राह्मणत्वादिरूपा जातिरित्यर्थः । आदिना वैश्यपरिग्रहः । समत्वादिति । शिखायज्ञोपवीतादेरपि तुल्यत्वादिति भावः । वक्ष्यमाणदोषाभावायाह । गोत्राणीति । गोत्रार्थकेऽपि सतीत्यर्थः । नन्वेवमनन्तरापत्याश्रयेन प्रकाशोक्तिर्युक्तात आह । औपगवीत्येति । अस्योपेक्ष्यत्वे हेतुस्त्वम् । विशिष्येति । टिड्ढाणञिति ङीबित्येवं रूपेऽर्थः । तस्य साधारण्यादुभयं वाच्यम् वा न किञ्चिद्वाच्यमिति तस्येष्टत्वेपि तयोशिरयुक्तेति भावः । तदुक्तिः । प्रकाशकृदुक्तिः । भाष्यविरोधान्मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृद्रत्नाकरदण्डाद्युक्तिं खण्डयति । एतेनेति । प्रकाशानुरोधेन मूले यथोक्तस्याप्यन्यथा व्याख्यानेनेत्यर्थः । जातीति । गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्रेति भावः । भाष्येति । तत्र हि गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां लुगिति न्यासे औपगवीमाणविकेत्यत्राण्योनुपसर्जनमित्यनुपसर्जनलक्षणईकारो न प्राप्नोति माभूदेवमणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यतीति प्रौढ्या पूर्वपक्षिणोक्ते तदभ्युपगम्येह तर्हि औपगवीभार्यः जातिलक्षणः पुंवत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति माभूदेवं वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति एवं तर्हि ग्लुचुकायनीभार्ये दोष इति युवापत्यस्य जातित्वमुक्तं । अन्यथा जातिलक्षणङीष एव परत्वाद्वक्तुं युक्तं पुंवत्वप्रतिषेधाभ्रिहिरेव दोष इत्ययुक्तं चेति स्पष्टमेव । एवेन मूलाद्युक्तव्याहृतिः । नन्वेवमवन्ते साधादपत्ये वृद्धेत्कोशलेतीदन्तत्वात् यञि तस्य स्त्रियामवन्तीति लुकि इतो मनुष्येति जातिलक्षणङीष्यवन्तीत्यनुपसर्जनादिति सूत्रभाष्यविरोधोत आह । अवन्तीत्यादेरिति । अश्वत्थाम्नि द्रौणायनिवत् यूनि तु न प्राचीयगोत्रत्वारोपः अत्र युवैव न गोत्रमिति नियमेन तत्संज्ञानिषेधात् इति भावः । प्राचीनोक्तम् । प्रकाशकृदुक्तम् । तत्र भाष्यप्रामाण्यात्तदङ्गीकारेप्यत्र तत्त्वे मानाभाव इति कृतं । किञ्च ते: साधारण्येन व्याख्यातं तत्र च तथोक्तमिति पूर्वापरविरोधोऽपि तेषामनुसन्धेयः । कौरव्येति सूत्रस्यसप्रन्थविरोधस्तु खण्डनकृदुक्तो न युक्तः तत्र

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

टाप्ङीषोरिति पाठादिति दिक् । खण्डनकटुक्तिं खण्डयति । यत्त्विति । व्युत्क्रमेण यथा संख्यमत्र बोध्यम् । तरपा तादृशप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वस्य च यत्र प्रकृतौ सत्त्वात्तद्विशिष्टस्य प्रातिपदिकग्रहणेन ग्रहणं बोध्यते । तस्यामुभयोराश्रयणात् । तत्रावान्तान्दिवत्सूत्राधीनमिति तदप्रवृत्त्यासापि न प्रवर्त्तेते । कर्त्रीदण्डिनीत्यादौ तु तत्प्रवृत्तिं विनापि तयोः सत्त्वात्साप्रवर्ततएवेति न वैयर्थ्यम् तस्यास्तद्ध्वनयन्नाह । नावेति । तत्वन्तशब्दस्चरमावयववाची उत्त समीपवाची नाद्यइत्याह । इन्द्राणीति । कत्रर्यादिरप्युपलक्षणं तस्मादुभयत्राप्रवृत्त्या सानिष्फलास्यादिति भावः । अत एवाह । तस्मादिति । तदप्रवृत्त्यासुपोसिध्यानिष्फलत्वादेवेत्यर्थः । उपयोग इति । तत्प्रवृत्तिनिमित्तकोटौ इति शेषः । नान्त्यइत्याह । नापीति । इदं च तथार्थमभ्युपेत्य वस्तुतः स एव नेत्याह । तयेति । प्रतिपादितमिदमधस्तात् । एतेनादिवत्वेनाङ्गत्वेऽपि तया स्वादयः तादृशप्रत्ययान्तमेवाह तत्र लिङ्गविशिष्टमिति वृत्त्यादौ स्थितं स्वस्यैव परं तदनाश्रयणे तदुपन्यासोऽसङ्गत इत्यपि तदुक्तमपास्तम् । तदाह । दिगिति । प्रक्रियासुक्तरीत्यासंदण्ड्या तदाशयवर्णकप्रकाशे स्वपरविरोधदोषोनेत्याह । नन्विति । तत्रादौ मूलादिरीत्याह । सप्तम्येति । सिद्धान्तरीत्यासुक्तस्तौ क्रमेण निराचष्टे । उत्सर्गेत्यादि । गमके सत्येव तत्प्रवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः । क्तस्येति । तत्र प्रातिपदिकग्रहणादिति भावः । भाष्येऽभावादाह । वृत्त्यादौति । व्यासूत्रभाष्यस्वरसस्त्वयमनुङन्तोव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति । ननु वस्तुत उपमानस्य सत्त्वे तदभावादित्ययुक्तम् । किञ्च सूत्रे उपमाने इति नोक्तं किं त्वौपम्ये इति अत आह । उपमानुपमानमिति । उपमेतिविग्रहप्रदर्शनं भावे ल्युडिति भावः । तदाह । सादृश्यमिति । ननु करभोरुरित्यादावपोवादेर्वाचकस्याभावात्तदभाव एवेति सूत्रवैयर्थ्यमेवात आह । तस्येति । सादृश्यस्येत्यर्थः । तत्र तु तदन्तर्भावेण समासस्यतद्वाच्यत्वमिति भावः । यथाश्रुतमेव करणल्युडन्ते युक्तमित्याशयेनाह । यद्वेति । अभावादिति । पूर्वपदार्थस्येति भावः । एतेनोपमीयतेनयेत्युपमोपमानं तद्भावश्चौपम्यं सादृश्यम् उपमानत्वं वा तद्बोधकोत्तरपदादित्यार्थः । समासस्य तत्र तदन्तर्भावेण शक्त्यभ्युपगमात्तस्य तत्त्वं सूपपादं । उत्तरपदाच्चित्संपूर्वपदंप्रत्यासत्त्योपमानवाच्येव । अत एवोत्तरपदग्रहणं सफलं । अन्यथोर्वन्तादित्येव वदेत् । अत एव धात्रीकराभ्यां कराभोपमोरुरित्यत्र नेति पूर्वसूत्रस्थं तत्त्वं सचितं । यत्तु शफौ खुरौ ताविवेति परममूलं चिन्त्यम् उपचारेऽपि पूर्वपदस्योपमानवाचित्वमव्याहतमेवेति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धेह शफग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । अतः सहित-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पर्यायः शफशब्द इति हरदत्तोक्तिरेव युक्तेति खण्डनकृत्तत्खण्डयति । शफौरुरि-
ति । आरोपः ऊरुपदार्थे न तु तत्प्रतीतिरिति समासान्न सादृश्यप्रतीतिर्न वा
पूर्वपदादुपमानत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः । एवं च न तत्प्राप्तिरिति तद्युक्तमिति भावः ।
एवञ्चेति । एवमारोपेण तदप्राप्तौ चेत्यर्थः । व्याख्यातमिति । विचकरे च करेण करोभि
रिति माघस्यमिदम् । तस्य । संज्ञापूर्वक इतिवचनस्य । ननियामकेति । एतेन तथा
रत्नाकरदण्डयादिभिः सिद्धान्ततयोक्तमपास्तम् । तथा व्याख्याने गमकमाह । अत
एवेति । तत्रातिव्याप्तिवारकतथा व्याख्यानादेवेत्यर्थः । इतीत्यस्य विहितेति शेषः ।
युधाशुक्राभ्यां द्वयच इति ठकि पर्श्वादीति स्वार्थेऽञि तेन लुकि वर्णप्राधान्ये प्रत्यय-
लक्षणाभावेन ङीनोप्राप्तिरिति तदर्थम् तत्कृतं यदि तु तथा व्याख्यानं नेष्टं तर्हि
लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन ङीन्स्यादेवेति तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । ननु ठगन्तत्वादेव रू-
पसिद्धौ तदानर्थक्यमेवात आह । तत्फलञ्चेति । ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणा-
न्तोदात्तत्वं स्यादिष्यते त्वन्तानुदात्तत्वमिति भावः । यद्यप्यन्यतरोपादानेपि ना-
रीतीष्टसिद्धिस्तथाप्यन्यतरस्यानिष्टरूपाभावाय द्वयोरुक्तिरिति यद्यपि प्रकाशरत्ना-
करदण्ड्यादयस्तथापि लाघवादाह । नृशब्देनेति । चस्त्वर्थे । पुंयोगेइति ।
जातिग्रहणानुवृत्त्या तत्रास्याप्रवृत्तेः । अत एव किन्नरीणामिति प्रयोगः सङ्गच्छते
तेनोभयोरत्रोपादानसामर्थ्यादिक् परिभाषानुपस्थितावविशेषेण ह्रद्यावुक्त-
प्रयोगोसाधुरेवेति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । पुंयोगे तस्य दुर्वारत्वात् । तथा च नरग्र-
हणं व्यर्थमिति भावः । मात्रपदेन पुंयोगव्यावृत्तिः । ग्रन्यसङ्गतिमाह । नन्वि-
ति । एवेन लोपबाधव्यावृत्तिः । अन्तरङ्गत्वेनेतीति । यद्यपि सन्नियोगशिष्टत्वेन
नन्निमितकत्वादविशेषस्तथापि तत्त्वे नानुल्लेखादस्या अन्तरङ्गत्वमिति भावः । ए-
तेन वार्णपरिभाषया लोप इति तत्त्वमिति तदाशयवर्णकरत्नाकरदण्ड्याद्युक्तमपा-
स्तम् । तद्वर्णित्वस्य दुरुपपादत्वात् । ननु तन्न्यायेन ताधोयुक्त इत्युक्तमेवेति
ग्रमन्तरङ्गत्वात्तया तद्बाधोत आह । सामर्थ्यादिति । तथा च सामर्थ्याद्बाधे
न्यायसञ्चारो न तु न्यायप्राप्तबाधे सिद्धान्तभङ्गापत्तेरनिष्टापत्तेश्च । केषाञ्चित्सूत्रा-
नामानर्थक्यापत्तेश्चेति भावः । हिरवधारणे । अनङ्गीति । तथा च तत्त्वे
ति तदनङ्गीकार एव क्लेश इति भावः । ननु सप्तम्यन्तपाठाश्रया आन्तरतम्या-
दिति तदुक्तिरत आह । स्थानेतरेति । ननु पूर्वोक्तरीत्या परिभाषयोस्तत्त्वस्ये-
नङ्गीकारान्नायं दोषोत आह । तद्व्याख्यात्रिति । प्रकाशव्याख्यातृग्रन्थेत्य-
। यद्वा तस्याः प्रक्रियाया व्याख्यातॄणां ये ग्रन्थाः प्रसादप्रदीपादय इत्यर्थः ।
धइति । तत्सामर्थ्यादिति भावः । इति व्याख्यातमिति । न तु पूर्वोक्त-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

रीत्येति भावः । यद्यपि प्रकाशोक्तेस्तथापि व्याख्यानं सम्भवति तथापि निर्मूलं तदिति भावः । यद्यपि आद्यपक्षे वानरेतिप्रसङ्गो नान्त्यपक्षे इत्येवं मूलं सुयोजं तथापि तथा खण्डनकृद्रत्नाकराद्युक्तिं खण्डयितुमाद्यपक्षेपि तमुद्धरति। नृ-नरयोरितीति । एकत्र जातिग्रहणमन्यत्रैकदेशग्रहणमिति भावः । अत एवेत्यस्यार्थमाह । यत इति । यस्मादित्यर्थः । प्रत्यासत्तेरिति भावः । ननु वानरशब्दे ङीनैव कुतो नात आह । वानरेइति । अर्थवत्परिभाषयेति भावः । ततः । वानरोयनरशब्दात् । एतेनाद्यपक्षे जातिग्रहणे कथं ततो ङीप्जातिः स्त्रियामित्यस्यचाधिकारात्तत्सामर्थ्यात्तद्विशिष्टग्रहणे तत्रातिप्रसङ्गः । न च यं समुदायो न व्यभिचरतीति न्यायेन निस्तारः । अविशेषणस्य नरो ङीनि प्रकृतित्वेनान्वयात् पृथगनुसन्धानस्य क्लिष्टत्वात् । प्रकाशोक्तरीत्या निर्वाहाच्चेति खण्डनकृदुक्तमपास्तम् । वस्तुतस्त्विदं गणसूत्रमनार्षमिति स्पष्टमन्यत्र । ननु कोशबलात्पुत्रशब्दादपि स्त्रीबोधापत्तिरत आह । तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । पुत्रशब्दे इत्यर्थो वा । न सन्देह इति । स्पष्टोक्तं चैतत् गुरुचरणैः काव्यप्रदीपोद्योते । ननु स्मृतौ विशेषणोक्त्याकेवलस्यैवोभयत्र वृत्तिरिति प्रकाशमान्याद्युक्तिं निराचष्टे । पुमांसमिति । एवं च हरदत्तोक्तिर्युक्तेति मूलं तथा रत्नाकरदण्डाद्युक्तं च चिन्त्यमितिगूढतात्पर्यम् । खण्डनकारोक्तम् चिन्ताबीजमाह । चिन्त्येति । ङीनन्ते पुत्रीशब्दे सतीति शेषः । तत्पुरुषे कृते सूतपत्नीत्यादाविति शेषः । पत्नीशब्दे प्राप्त्यर्थमाह । लिङ्गेति । युग्मदाविति । तथा चानुदात्तत्वमिति भावः । आदेशे तु टित्वाच्छीपि सूतपुत्रीत्यादाविति शेषः । अतस्तत्र । उक्तहेतोरव्यवहितोक्ते तथा च स्वरभेदात्तदावश्यकमिति भावः । खण्डनकृदुक्तिशेषं खण्डयति । नादिश्येति । सूतपुत्रादिनीत्यादाविति भावः । अप्रवृत्तिरिति । सानुबन्धकत्वात् इति भावः । अभिव्यक्तेति न्यायादिति तदुक्तिमत्त्वयुक्ता द्वयोरपि तुल्यार्थत्वेन तदप्रवृत्तेः । एतत्सम्बन्धीति । सूतपुत्रीसम्बन्धीत्यर्थः । यादिना व्यवधानादेवं च स्त्रियामुभयत्रापि नेति भावः । एकवर्णव्यवधानं त्वावश्यकमिति सोढव्यमेवेति तात्पर्यम् । ननु न तद्व्यवधानं ङीप एवासत्त्वादित्याशयेनाशङ्कते पुत्र टःस्यतीति । तस्य । उक्तनिषेधस्य । मात्रदेन टिड्ढेत्यस्य निरासः । मध्येपवादानन्तरस्येति न्यायाभ्यामिति भावः । रत्नाकरोक्तिं खण्डयितुमाह । इदश्चेति । पुत्रडविधायकमित्यर्थः । ननु तदेव तत्पुरुषे कुतोत आह । तत्रेति । उक्तसूत्रेत्यर्थः । अन्येति । कारस्य सत्याशदाभ्यां तत्पुरुषान्यसमासासम्भवादित्यर्थः । यथाकथंचित्सम्भवेप्याह । पूर्वोत्तरेति । वाच्यम् । श्येनतिलेत्यादीत्यर्थः । तां

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

रत्नाकरोक्तिं खण्डयति । एतेनेति । तत्पुरुषे एव प्रवर्तनेनेत्यर्थः । बहुव्रीहौ इति । राज्ञी दुहिता यस्याः उग्रा दुहिता यस्याः राजपुत्री उग्रपुत्रीत्यादावित्यर्थः । अपास्तमिति । तथा च राजदुहितेत्यादय एव प्रयोगा न तु तथा इति भावः । एतेन टित्वसामर्थ्यादुपसर्जनेपि ङीबिति तदुक्तिरप्यपास्ता टित्वसार्थक्यस्य प्रागुक्तत्वाच्च, तदृष्टनयनाच्च । टितइति । तत्र । बहुव्रीहौ । यत्तु वार्तिकेऽाद्युदात्तः स निपात्यत इति । तन्न । तथा सति स्वरप्रकरणे एव वार्तिकस्य कर्तुं युक्तत्वेन टस्य दुहितृपदस्य च वैयर्थ्यात् । एवञ्च प्रकाशोक्तिरपि तदभिप्रायेति युक्तैवेति मूलं तथा रत्नाकरदंष्ट्राद्युक्तम् चायुक्तमिति बोध्यम् । तदाह । दृगिति । नन्वफलत्वान्ङित्वमेव मास्त्वत आह । यङइति । अत्र यस्यामावपक्षं तदविघातायेत्यर्थः सिद्धान्तरीत्या आह । द्योतकेति । द्वौ ब्राह्मणावित्यादौ तत्समुच्चयस्य दृष्टत्वात् तन्न्यायस्य क्वचित्तत्र व्यभिचरितत्वात् । एतेन द्योतकत्वेपि तन्न्यायप्रवृत्त्या चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् । अण्णो ग्रामो ग्रामटिका टकप्रत्ययस्तदन्ताट्टाप् । न दृश्यते इति । एवं चाप्रमाणमिति भावः । ननु टापः प्राक् तत्करणे सशक्तेति ङ्स्येत्संज्ञा न स्यादत आह । ङीबादिष्विति । ततोपि लाघवादाह । ङीबादयइति । आदिना डाप्ङीनोः संग्रहः एवमपि फिट्स्वरापत्तिरत आह । तद्धितातेति । सर्वं नाम धातुजमिति मतेप्याह । पकारषकारनकाररूपेति । पकारषकारादिरूपाणि भिन्नानुबन्धास्तत्करणवैयर्थ्येनेत्यर्थः । अत एवानुबन्धवैयर्थ्यादेव सिद्धान्ते अधिकारस्य व्याख्यातत्वे अत स्त्रीप्रत्ययान्ते च तद्धितादिसमुच्चायकः । अपरं मूलोक्तिम् । न्यूनतां निराचष्टे । औङइति । तस्यातद्धितत्वात्, तथा चेदम्प्रपरं लाघवमिति भावः । रत्नाकरसिद्धान्तानुवादकदंष्ट्राद्युक्तिं खण्डयति । चेदृग्रहणमिति । यस्येति चेत्यत्रेति भावः । आदिना ङीष्ङीनोः संग्रहः द्वि सामान्यात् त्रिष्वेव तत् ज्ञापनं तर्हि कुरुरित्याद्यसिद्धिस्तत्र गुणापत्तितादवस्थ्यात् अतः सामान्यापेक्षत्वमावश्यकं तदाह । स्त्रीप्रत्ययेति । तदभावेति तद्धितकार्याभावेत्यर्थः । ष्फं पीति । अधिकृततद्धितपदसम्बन्धस्य ज्ञापकस्य स्यादिति भावः । ननु ङीष्ङीनोर्गुणाभावो ज्ञाप्यतइति रत्नाकरोक्त्या ... दोषोत आह । अत एवेति । सामान्यापेक्षज्ञापनादेवेत्यर्थः अन्यथा ङी ... नस्येति टिलोपापत्तिः स्पष्टैव किं च तथा सति चारिताद्यसिद्धवादित्यपि बोध्यम् । यदि तु सामान्यापेक्षज्ञापनेपि ष्फङिति न्यायेनासुरायणीत्यादि सिद्धिरित्युच्यते तर्हि सिध्यत्येवं किं तु अपाणिनीयत्वापत्तिः स्पष्टैव तदाह । दि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मिति । सिद्धान्ते तु ष्फडिति न्यासेन यथा सर्वेष्टसिद्धिस्तथास्पष्टमन्यत्र । कर्मी कांचायामौचित्यादाह । आत्मानमिति । आद्यशब्दः कार्त्स्न्ये आदिना लोपादिपरिग्रहः तस्मात्पाठेन तदभावेऽनिरयुक्तैवेति यौवनमिति सिद्धम् । नन्वस्तु तथा तथापि तदन्यस्य यौवतमित्ययुक्तम् । मूलप्रयोगस्यैवाभावादत आह । अत एवेति । यवन्तप्रकृतिकङीबन्तस्य प्रकाभावेनास्य कत्यन्तप्रकृतिकस्य कृदिकारेति ङीषन्तस्य वा अङ्गीकारादेवेत्यर्थः । त्यन्तात्तु इतो मनुष्येति न ङीष् अजातित्वात् । अत्रेति । उत्तरार्थत्वे तत्रैव कुर्यादिति भावः । अनित्यत्वेति । न च षष्टीग्रहणेनैव तत्सिद्धं विनिगमनाविरहात् । वार्तिककृता प्रापितेपि सूत्रकृतापि तज्ज्ञापनस्यावश्यकत्वाच्च । तदाह । इतीति । दिगिति ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

प्राग्घसत्त्ये मतुप तृतीया समासोवेतिमन्योक्तेः । क्लिष्टतामगतिकगतितां च ध्वनयितुमन्यत्रावश्यकयुक्तिमाह । प्रश्नयेति । तत्रहि असुप इति कथमिदं विज्ञायते असुब्वतोऽङ्गस्येति चाङ्गोऽविवचेत् सुपः पर आविति संशय्य आद्येबहुचर्मिकेत्यत्र दोषाद्द्वितीयो युक्त इत्युक्तम् तस्यायमाशयः सूत्रे किमसुप इति बहुव्रीहिर्न सुप् यस्मिन्नङ्गे तदसुबिति यद्व नञ्तत्पुरुषः न सुपोऽसुप् इति प्रत्ययग्रहणत्वात्तदन्तविधिरुभयथापि तत्राद्यपक्षो युक्तः स प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासे बहुपरिव्राजकेत्यादौ समुदायादसुबन्तात्परत्वेनानिष्टापत्त्यासुप इत्यस्य स्पष्टं बहुव्रीहित्वप्रदर्शनाय लाघवानाश्रयेणमतुबन्तेन तत्समासं कृत्वा ऽसुब्वत इत्युक्तमितीति कैयटः एवं च तत्प्रयोगस्य सौगतत्पदार्थकथनतात्पर्यकत्वेन कथमपि नान्यथोपपत्तिरसुपोऽङ्गस्येत्येव सिद्धेरतः स ज्ञापकं, ननु न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर इत्यभियुक्तोक्तेः समानाधिकरणसमासो बहुव्रीहिः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति वर्णो वर्णेनेति सूत्रस्य वार्तिककृदिष्टेश्च तत्रत्यभाष्यकैयटादिपर्यालोचनया न सर्वधन्याद्यन्यत्र कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्यासाधुत्वलाभेप्यसुब्वत इत्यस्यातथात्वेनोपपत्तिरविघ्ना नञ्तत्पुरुषस्य कर्मधारयत्वे तु दुर्वचमेव ततः सामानाधिकरण्याप्रतीतेः अत एव तत्पुरुषो नञ् कर्मधारय इत्यत्र नञ्पदं सार्थकम् । किं च तत्र मतुबन्तेन नञ् समासः कैयटेनोक्तो न तु नञ्समासान्मतुप् एवं च कथं ज्ञापकत्वमिति चेन्न । लघुभूतैकवृत्त्यानिर्वाहे गुरुभूतवृत्तिद्वयस्य समानेर्थे प्रायोनङ्गीकार इतितात्पर्येण कर्मधारयादिपदेन नञ्समासादेरपि ग्रहणात् ध्वनितं चेदं एकतत इत्यत्र भाष्ये तत्र हि परिगणनाभावपक्षे हस्तादेरित्यस्याङ्गविशेषणत्वे द्वी

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ऽनेः प्रथीयानित्यत्र रो न स्यादित्याशंक्य तद्धितान्तेन समासेन संसाध्य समा-
सात्तद्धितपक्षे कथमित्याशंक्य समासः किं बहुव्रीहिर्नञ्तत्पुरुषो वेति विकल्प्य
पक्षद्वयेपि समासस्याकडारसूत्रोक्तगुणवचनसंज्ञकत्वाभावात्समाधायागुणवचनत्वे-
पि विप्रतोरिति ज्ञापकात्तदन्तदजादित्वसम्भवेन तत्र कथमित्याशंक्य प्राग्वत्
विकल्प्य बहुव्रीहिपक्षे तेनोक्तत्वात्तत्पुरुषपक्षे ततो लाघवाद्बहुव्रीहेर्न्याय्यत्वान्म-
तु बाध्यभावेन समाधायार्थभेदे मतुप्स्यादेवेत्याशंक्यानभिधानात्तत्प्रकृतिभूतबहु-
व्रीहिरेव क्वचिन्नेति समाधाय तद्धितान्तेन समासेनाप्रथीयानिति सिद्धिरित्यु-
पसंहृत्य तदङ्गीकारः स्थापितः एवं चेष्टिरावश्यिका शब्दलाघवबोधिका । अत एव
द्रुचवनस्पत्यादिषु नातिप्रसङ्गः विप्रतिषेधपरं तु नैतद्वार्तिकं कर्मधारयस्यान्तर-
ङ्गत्वात् । यद्यपीष्टिपक्षेपीदं भाष्ये खण्डितं उक्तरीत्या लाघवेनास्यार्थस्य न्याय-
सिद्धत्वात् । सर्वधनीसर्वकेशीत्यादीनां ठन्बाधनायावश्यकेन सर्वादेरिनित्यनेन
सिद्धिः व्रीह्यादिपाठाद्वा गौरखरवत् गौरमृगवच्चारण्यम् कृष्णसर्पवान्वल्मीको
लोहितशालिमान् ग्राम इत्यादीनां तु जातिविषयप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या सिद्धि-
रत एवैकदेशिनेत्यादिप्रयोगसङ्गतिः । तदप्रतीतौ तु बहुव्रीहिरेवैषु अदण्डी अवा-
ग्मीत्यादौ मत्वर्थीयातेन नञ्समासः बहुव्रीहिणां दण्डसंयोगसम्यग्बहुभाषित्व-
निषेधयोरप्रतीतेस्तथाप्येकदेश्युक्तिः सा द्रुचवनस्पत्यादिष्वतिप्रसङ्गापत्तेः असुब्-
पत इति भाष्यप्रयोगासङ्गतेश्च मम तु सर्वधन्यार्थं इत्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वान्न
दोषः तदेतत्सर्वं हृदि निधायेष्ट्यर्थस्य भाष्याभिमतत्वं ज्ञापकेनेष्टसकलार्थनिर्वाहे
इष्ट्यनुपयोगं च प्रतिपादयति । प्रयोगेणेति । अयं च सूचनद्वारा ज्ञापने हेतुः
एवं सत्येकदेशिनेत्यादिसौत्रप्रयोगस्य सामान्यापेक्षोक्तार्थज्ञापकत्वेनेष्ट्यर्थस्य पाणि-
निसम्मतत्वमपि बोध्यम् तन्त्यक्ततत्पर्यन्तधावनेबीजं तु सौत्रत्वात्तस्योपपत्तिरेतद्-
पधस्योत्तरसुनिप्रमाकरणध्वननं अतएव तत्तार्थे भाष्यसम्मतत्वबोधनं भाष्योयेष्टि-
प'उनरीत्या तदुपपत्तिश्चेति बोध्यम् । अत एवेष्टिप्रतिपाद्यार्थमाह । क्वचिदिति ।
इदं च कदाचिदित्यस्यार्थकथनं सर्वधनीत्यादावित्यर्थः अपिना वीरपुरुषकोग्रा-
म इत्यादौ लाघवमूलकतदादरपरिग्रहः । अभियुक्तेति । एतेनेदं वार्तिकमिति
न्यायिकाद्युक्तमपास्तम् । तथा तदनुपलम्भात् । सूचनादिति । एवं च
सूत्रम् ज्ञाप्यमिदमेव । वक्ष्यमाणस्य तु तत्त्वं फलति अत एवास्य ज्ञापकत्वस-
ङ्गतिः । अन्यथाचारितार्थ्याभावात्तदसंगतिः स्पष्टैव । उभयज्ञापकत्वे तु गौर-
वमतो लाघवादिदमेवोचितम् । अत एव मध्ये सूचनादित्यन्तहेतूक्तिरिति भा-
। अपिर्मतुबन्तेन नञ्समासस्य ततो मतुब् असमुच्चायकः । कर्मादित्युक्ता-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

र्थकं, द्विरुक्तोल्लेखस्तु स्पष्टार्थः । नैतत् प्रयोगीति । नीलरूपवदिति प्रयोगदर्शना-र्थः । एतेन तुल्यार्थत्वे तादृशमतुबन्ताद्बहुव्रीहिरेव न्याय्य इति वर्णोत्वर्णोम रञ्जत इत्यत्र भाष्येसिद्धान्तितत्वेन मतुपो दौर्लभ्याच्चिंत्यमिदमिति खण्डनकृत्रत्नाकरोक्तम् आर्षप्रयोगाणां तेन साधुत्वेप्यस्मदादिकृतप्रयोगस्यापि तेन साधुत्वे स्यात इति न्यायविरोधापत्तिः । अन्यथा नकर्मधारयादिति निषेधस्य निर्विषयतापत्तिः । नञ्समासस्याकर्मधारयत्वेन भाष्यप्रयोगस्य साधुत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवश्चेति मन्दोक्तं चापास्तम् । ननु नामार्थयोरित्यत्र किं द्वन्द्व उत षष्ठीतत्पुरुषः अन्त्येप्येकवचनान्तेन स उत द्विवचनान्तेन । नाद्यः वाच्यवाचकयोरभेदस्य सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात् । तथासत्वेपि तथार्थस्य व्युत्पत्यलभ्यत्वाच्च । प्रकृतेष्टासिद्धेश्च । अत एव न द्वितीयः । अक्षपुष्पवन्तादिषु एकनामवाच्ययोरप्यभेदापत्तेश्च । नान्त्यः तथाविग्रहेपि [वृत्तौ] संख्यासामान्याभावस्य भाष्यसम्मतत्वेनेष्टार्थलाभादत आह । नामार्थस्येति । नाम सुबन्तं तदर्थत्वं च तज्जन्यप्रतीतिविशेष्यत्वम् । संसर्ग इति । सम्बन्धिभेदनियतत्वात्तस्येति भावः । तत्रैव किं मानमत आह । राज्ञोरिति । औपाधिकभेदेन व्यपदेशिवद्भावेन । भाष्ये आद्यन्तवत्सूत्रे । यद्यपि तस्य सम्बन्धत्वेपि तद्वाच्यात्तस्य षष्ठीनिमित्तता नेति नायं दोष इतिसुवचम् । तथाप्यतिरिक्ततत्सम्बन्धांगीकारे गौरवम् । फलाभावश्च । अन्यथा भेदसंसर्गस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तिः । निर्हेतुकवैषम्यस्य निर्बीजत्वात् । तथाबोधाबोधाभ्यां तदंगीकारानंगीकाराविति तु स्ववासनामात्रकल्पितत्वात् दुर्वचं एवंचाभेदो न संसर्ग इत्यस्य नातिरिक्तः सम्बन्धविशेष इत्यर्थो बोध्यः । किञ्च तस्य तत्वे नीलघट इत्यादौ षष्ठ्यापत्तेः । भेदमूलकसम्बन्धे एव षष्ठीतिसूत्रतो वाच्यवृत्त्या लाभात् । न च प्रथमार्थः स इत्यशेषः । तथानुशासनाभावात् । धान्येन धनवान् नीलं घटं पश्येत्यादावविष्टतद्ज्ञानाभावप्रसंगाच्च । अपिच राजपौरुषमित्यादौ भावप्रत्ययेन सम्बन्धविशेषस्येव नीलोत्पलत्वमित्यादौ तदभिधानापत्तेः । विशेष्यविशेषणभावस्य तु न षष्ठीप्रयोजकता प्रागुक्तविशेषसम्बन्धान्यबोधकशेषपदस्वारस्यात् । नापि भावप्रत्ययवाच्यता । तस्य कृत्तद्धितसमासेभ्य इत्यभियुक्तोक्त्या सम्बन्धविशेषाभिधायकत्वप्रतिपादनात् । अन्यथा भावप्रत्ययानां कृत्तद्धितसमासेभ्यः परेषां तुल्यार्थतापत्तिः । नीलोत्पलत्वराजपुरुषत्वादीनां विशेष्यभूतानां तुल्यत्वापत्तिश्चेत्यन्यत्र विस्तरः । एतेनोक्तभाष्यादभेदसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धे एव षष्ठी । किञ्च तेनान्वयएवाभेदसम्बंधः । स च नीलोघट इत्यादावस्ति सम्बन्धत्वं तस्य नास्ति इति दुराग्रहमात्रम् । लाघवगौरवाभा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

गादिति मन्दोक्तमपास्तम् । सम्बन्धेति । इतरविशेषसम्बन्धेत्यर्थः । क्वचि-त्तथैव पाठः । विशेष्यविशेषणेति । एतदतिरिक्तस्य वाक्ये आकाङ्क्षालभ्यत्वा-भावात् । अयमपि धर्मभेदमूलकारोपितभेदे वास्तवभेदे च । अत एव घटो-घट इत्यादौ न सः । तेन शब्देन अभेदसंसर्गपदेन स्वस्वामिभावादेर्भेदसम्बन्ध-पदेनैव । तथाच नीलाभिन्नमिति बोधेपि तद्विशिष्टमित्येवार्थो बोध्य इति भावः । नदोषइति । सर्वग्रन्थकृद्व्यवहारानुपपत्तिरूपदोषो नेत्यर्थः । अभेदा न्वय इत्यास्याभेदेप्यन्वयो विशेषणाभाव इवार्थो न त्वभेदः संसर्ग इति बोध्यम् । तथा तत्संसर्ग कान्वयबोधस्य तथा व्युत्पत्त्यंगीकार इति भावः । यत्तु ग्रामे गच्छति भूमौ पतित इत्यादिवत्कर्मणोधिकरणत्वविवक्षायां प्राप्तमुदकं यस्मिन्निति विग्रहस्यापि संभवादषष्ठ्यर्थे बहुव्रीहावित्युक्तमिति मान्यास्तत्रा ग्रामनुरोधेन । कर्मणः संबंधत्वेन विवक्षायां प्राप्तमुदकं यस्येति विग्रहस्यापि संभवेन षष्ठ्यर्थेपि व्यभिचारसंभवेन पर्युदासानर्थक्यापत्तेरत आहातेति । नन्वेवमप्यनुपपत्तिस्तदवस्थैव प्राप्तोदकादावुक्त रीत्या तदर्थेपि व्यभिचारसंभ-वादिति चेन्न । प्रसिद्धषष्ठीसप्तम्यर्थबहुव्रीहिश्चित्रगुर्वीरपुरुषक इत्यादितोन्य-बहुव्रीहावित तदर्थात् । क्रियाशब्दाघटितबहुव्रीहाविति यावत् । तदाहि एवंचेति । तस्योपलक्षणत्वावश्यकत्वे चेत्यर्थः । तथाचेदमेवोपलक्ष्यं न तत् दो-षानिस्तारात् । अयं च कस्मिन्नप्यर्थेस्त्विति भावः । एतेन षष्ठीपदस्य तदुपल-क्षकत्वेपि दोषएवेत्यपास्तम् । ननु व्यपेक्षापक्षे व्यभिचारसत्वे तथाशंका एका-र्थीभावेति समाध्युक्तिश्च युक्ता तदेव न तन्नैतदप्राप्तैवात्र सर्वथैतत् सत्वेन न तद भावात्तथा चायुक्तं मूलमित्याशयेनाशंकते । नचेति । अपिरेकार्थीभावसमु-च्चायकः । विषये इत्य स्य सिद्धतयैत्य त्रान्वयः तत्र हेतुमाह । पचतीत्या-दित्यागेनेत्यंतेन । क्रमेति । क्रिया प्रधानमाख्यातमिति यास्कभाष्योक्तेरेवंचे त्यदृष्टांतेन तत्रापि त्याग इति भावः । ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृभिन्नमुदकमिति वाक्यबोधेन तत्र तत्सत्वादाह वृत्ताविति । प्रकारीभूतेति । प्रकृत्यर्थे प्रतीत्या-दः । गत्यर्थेति सूत्रेण कर्तर्याप्नोतेः क्तविधानादाह । कर्त्रेति क्तार्थेति । क्तार्थकर्त्रेत्यर्थः । नामार्थत्वं च अत्र मते तज्जन्यप्रतीतिविषयत्वमात्रं न पूर्वोक्तम् । तदाहाभेदेनैवेति । पूर्वोक्तरीत्या समूलया समाधत्ते । नामेति । तयात्र क्रमेण मानमाह पदार्थइति । पदार्थः पदार्थेनेति । एतद्वचना मा-त्रेऽभेदेनैवान्वय इत्येतच्च एतदुभयसिद्धो नियम इत्यर्थः । नियम इति । जाता-वेकवचनं नियमाविच्यर्थः । पदार्थइत्यत्र तु नोभयग्रहणं नत्विति वाक्यशेषात् ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मूलं योजयितुं तयोरेकवाक्यतया सिद्धं समुदितेति । तथा अभेदेनैव । तथाच तयोरभेदेनैवान्वय इति नियमस्येत्यर्थः । अत्रैकस्याप्येवस्य सर्ववाक्यमितिरीत्यासर्वव्याकर्त्तकत्वं, तथाच प्रकारी भूतस्य तत्राग्रहणाद्विशिष्येणच तदसंभवाद्व्यभिचार इति भावः समानाधि करणयोरित्यादिस्तस्य बोध्यः । एतेन राज्ञः पुरुष इत्यादि विशेष्ययोर्भेदेना न्वयेन व्यभिचाराच्चिंत्यमिदमित्युक्तम्। तयोरेवाभेदस्तयोरभेद एववा । नाद्यःवैश्वदेवी स्तोकं पचतीत्यादौ व्यभिचारात् । नांत्यः घटपटावित्यादौ व्यभिचारात् तथाच संभवति सामेत्येतन्मूलकत्वमस्येति द्रोणा इत्यादौ प्रातिपदिकार्थप्रथमायामदोषेण मूलं चिंत्यमिति मंदोक्तं चापास्तम् । भाष्यादृष्टत्वं लोकसिद्धत्वंचोभयोरपि सममिति भावः । इत्याशयादित्य नेनात्रारुचिः सूचिता । तद्बीजं त्वत्र. पक्षे पदार्थः पदार्थेनेत्येतत्सिद्धनियमव्यभिचारेपि मूलोक्तनियमाव्यभिचार इति मातेव हितकारिणीमित्यादौ प्रतियोगिविशिष्ट सादृश्यरत इवार्थत्वेन तदेकदेशेप्रतियोगिनिमातुरभेदान्वयात्त्वषष्ठ्यप्राप्त्याप्रातिपदिकार्थे प्रथमया साधुत्वेन तत्र उक्तनियमस्य तदापादनंदुर्वचमित्यपि तद्बीजमिति कश्चित्। तस्य वाचकत्वे सादृश्यमस्तीत्यादिवदिवास्तीत्यादि त्वनभिधानान्न साधु इतिबोध्यम्। अत एव मतांतरं आह पचतीति प्रतिधातुप्रतियोगमनंतत्वादेशानां शक्तिकल्पनापेक्षया एकस्य धातोरेव वर्तमानकालादाविव तत्रापि शक्तिकल्पने लाघवात् । अतएवाधोगवेरित्यादौ धातुमात्रात्सर्वबोधः संगच्छते। लुप्तस्मरणात् बोधइति त्वयुक्तं, लोपमजानतोबोधानापत्तेः । प्रत्ययार्थः प्रधानमिति तु प्रत्ययस्य यत्र वाचकता तद्विषयकं । द्योत्यार्थस्य प्रकारत्वस्यैव स्त्रियामिति सूत्रभाष्यादौ स्पष्टत्वात् । तदाह । त्यागेपीति अत्र ग्रामपदादौ । प्रतीत्यनुरोधेन भाष्यादिप्रामाण्याच्च तद्वैषम्येणात्र वाचकत्वात्तत्संचारः । तत्रहि तन्नियतम् । अत एवस्त्रियामित्यत्र भाष्ये स्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे प्राधान्याद्विवचनाद्यनुपपत्तिमाशंक्य प्रधानस्यापि द्रव्याभेदेन प्रतीत्या समाहितं न तु तस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणत्वाश्रयेण । अत एव सूत्रकृतापि प्राधानप्रत्ययार्थवचनमशिष्यमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्येवोक्तं न तु व्यभिचरितत्वादित्यप्युक्तमित्यन्यत्र विस्तरः । एवं च व्यभिचारोक्तिस्तत्र युक्तैव । न च प्राप्तिकर्त्तभिन्नमुदकमिति बोधोत्तरं ग्रामपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वादुदकपदस्य स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वसंबंधेन स्वसंबंधिग्रामलक्षणया नायं व्यभिचार इति वाच्यं । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मग्राम इति विवक्षितार्थानिर्वाहात् इति भावः । अन्ये इत्यनेनारुचिः सूचिता तद्बीजं तु वस्तुतस्तत्र न व्यभिचारः यतो वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वानुरोधात्प्राप्तिकर्त्तभि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

णोदककर्मेत्येव बोधः उभयत्र, अत एव बहुव्रीह्युपजीव्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसा-
मानाधिकरण्यस्य न भंगः । युक्तं चैतत् अन्यथा लौकिकविग्रहे एकार्थीभावकल्प
नया तन्मूलके विशेषणविशेष्यभावव्युत्पत्तौ पदयोरसामानाधिकरण्येन समास-
शास्त्राप्राप्तिः । उदकेतन्निरूपकत्वबाधाप्रकारीभूतप्राप्तौ तत्पर्यवसानम् । स्वर्गी
त्यस्त इति वत् स्पष्टं चेदमुद्योतादाविति नैयायिकाद्युक्तरीत्या व्यभिचार इति
कश्चित् । तत्खंडयति । प्राप्ताविति । क्तस्य । कर्त्रर्थकस्य । दुरुपपादत्वादिति ।
उदकरूपकर्त्तुरनुक्तत्वेन ततस्तृतीयायां प्रथमांतत्वस्य सामानाधिकरण्यस्य च
हानिरित्यपि बोध्यम् । एवं च बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः । नन्वेकार्थीभावांगीकारे
युक्तरीत्या व्यभिचारस्तदवस्थ एवातआहैवंचेति तदंगीकारे चेत्यर्थः ।
समुदायात्समुदितार्थस्येति शेषः । एकोपस्थितिनियामकसमुदायशक्तेरेवैकार्थी-
भावत्वमिति भावः । व्युत्पत्तयः नामार्थयोरित्यादयः चस्त्वर्थे एवं चात्रान्वय एव-
मेति व्यभिचारो दूरोत्सारितस्तदाह । नदोषइति । व्यभिचाररूपदोषाभाव
इत्यर्थः नतु तत्पुरुषे एव व्यभिचारसंभवेन बहुव्रीहिपर्यंतं धावनं व्यर्थं मूलकृत
इतिकस्यचिदुक्तिं खंडयति । एतेनेति । एकार्थीभावांगीकारेणेत्यर्थः । तथाच
व्यनिवारणकत्वेन तथोक्तावविशेषात् तथाबोधस्य जायमानत्वेनतदन्यथानुप-
पत्त्या परमते लक्षणांगीकारेण तथैवान्वयाद्व्यभिचाराभावाच्च तावत्पर्यंत धावन-
मिति भावः । समुच्चयस्य, चवाच्यस्य घटेनेति । सहेति शेषः । भेदेति । अवयवाव-
यविभावेनेत्यर्थः । समुच्चये घटस्तेन संबंधेनान्वेतीति परमार्थः । द्योतकत्वेव्यभि-
चारभावमुपपादयति । घटेति । एवेन च निरासः । विशिष्टस्येति । समुच्चयवि-
शिष्टघटस्येत्यर्थः । तथाच समुच्चितो घट इति बोधः द्योत्यार्थस्य प्रकारत्वात्
पूर्वमते तुघटं समुच्चयतीति बोध्यम् तत्र घटस्यैवात्रअन्वयस्येति । स च पृथग्
भूतपदार्थयोः संसर्गरूपः । अन्वयपदस्य तत्रैव व्युत्पत्तेः । उक्तपक्षं दृढयति एवेति ।
द्योतकतालाभादेवेत्यर्थः । अनुभूयतइत्यस्य सुखमिति शेषः । सकर्मकत्वमित्यस्य
धातोरिति शेषः व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वमिति तदर्थः । एवंच कर्मणि
लडितिभावः आदिना उपास्यते गुरु रित्यादिसंग्रहः । ननु स्वस्वयुक्तनिपाता-
न्यतरफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं सकर्मकत्वं, ईदृशफलाश्रयत्वमेव कर्मत्वमिति
र्वथा लसिध्या किं द्योतकत्वेनेति चेन्न । अध्यासिता भूमय इत्यादौ तादृशसिद्धि
प्रसंगात् । भूमौधातुनिपातान्यतरोपस्थाप्यफलाश्रयत्वाभावेन लक्षणद्वयस्याप्यता
दवात् । अत्राधिशीङ्स्थेत्वनेनाधारस्य कर्मसंज्ञाविधानात् । एतच्छास्त्रीय
कर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वम् । तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वम् । कर्मत्वम

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

[-प्येतच्छास्त्रकर्मसंकल्पमिवेति तु तत्त्वं । अधिकमन्यत्र बोध्यम्]। नन्वेवमपि तेषां [वाचकत्वे] बोध्य दोषएवात आह । [निपातेति]। विशेषणात् । विशेष्यीकरणात् । नामार्थस्येति भावः । [अन्येइत्यनेनारुचिः सूचिता । नैयायिकाद्यभिमतार्धजरती [यवत् न सर्वेषां द्योतकत्वमेववाचकत्वमेवेति मूलाद्युक्तं । अव्ययं विभक्ति,गतिर्गता विल्यादि सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः । किं तु गमकसत्त्वे द्योतकत्वमन्यथा वाचकत्वैव वृत्तिद्वयकल्पनाभावजलाघवात् । तस्माल्लक्ष्यानुरोधात् क्वचित् द्योतकत्वं क्वचि- द्वाचकत्वं इति फलितम् । अत्र पक्षे तत्र क्वाचित्के वाचकत्वेपि न व्यभिचारः । अव्ययेषु नामत्वाभावस्य मञ्जूषायां प्रतिपादितत्वात् । एवं च तद्विशेषणं [निष्फलमिति । तप्ते पयसि दध्यानयतिसावै श्वदेव्यामिक्षा [वाजिभ्यो वाजिनमि- त्यत्र देवता विशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः प्रत्ययार्थैकदेशे भेदेन विशेषणं । यद्वा देवता प्रदेययोर्भिन्नैव प्रत्ययस्यशक्तिः । विश्वदेवाभिन्नदेवतासंबंधि इति बोधः । प्रदे- यंहि संबंधित्वेनैव प्रत्ययार्थः प्रदेयत्व इति मंत्रस्याप्युपलक्षणं आमिक्षादिपदैव संबंधित्वेन बुद्धस्य प्रदेयस्य विशेषसमर्पणं क्रियते । विश्वदेवादिपदैर्देवताया लाभेपि देवतात्वेनालाभात्तेन रूपेण लाभाय शक्तिरिति मीमांसकानां मतं तदा- शयेन मूलमित्याह आमिक्षामिति । आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणमि- त्यस्योत्तरार्धं । इति मीमांसकेति । देवतात्वं प्रदेयं च तदर्थः । तत्र प्रकृत्य- र्थस्य देवतात्वे आधेयतासंबंधेनान्वयः । प्रदेये देवतात्वस्य निरूपकता संबंधेना- न्वयः । विश्वदेववृत्तिदेवतात्वनिरूपकसंबंध्यभिन्नामिक्षेति बोधः । यद्वा प्रदेय मेव प्रत्ययार्थः । स्ववृत्तिदेवतात्वनिरूपकत्वसंबंधेन प्रकृत्यार्थस्य प्रत्ययार्थेन्वयः । उक्तसंबंधे विश्वदेवविशिष्टसंबंध्यभिन्नामिक्षेति बोध इति रीत्या तु तन्मतेपि तथा नेति भावः । शेषपूरणेन योजने बीजमाहकार्थीभावेति । अस्माकं वैयाकरणानां तु वैलक्षण्यसूचकः । तत्रापि देवतार्थकतद्धितादावपि । अन्वयः उक्तरूपः । एवं च यथाश्रुते मूले पूर्वापरग्रंथविरोधः स्पष्टएवेति भावः । ननु द्रोणादिशब्दे- भ्यः परिमाणे प्रथमायां तस्यपरिच्छेद्यत्वेन व्रीह्यावन्वये तस्यप्रधानानयनकर्मत्ववि- वक्षाया राजः पुरुषमानयेतिवत् द्वितीयायां द्रोणो व्रीहिमानयेत्यादेर पिसाधु- तापत्तिः न च परिमाणं प्रातिपदिकार्थं इति तत एव तल्लाभात्तत्र तद्विधानं व्यर्थं । द्रोणत्वादिना तस्य तदर्थत्वे परिमाणत्वेनार्थतदत्वात्तथाच शाब्दबोधवैलक्षण्याय सूत्रेग्रहणमतआह । द्रोण इति । नन्वेवमपि सर्पिः कुडव इत्यादावुक्तरीत्यान्वयात् समानाधिकरणमसमर्थवदित्यादिवचनाप्राप्त्याच सामर्थ्यस्य सत्वेनैसुसोः सामर्थ्य इति पक्षविकल्पापत्तिरत आह । सर्पिरिति । कुडवमात्रमित्यत्र मात्रशब्दोव

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

गादेर्न तु प्रत्ययः तस्य सम्बन्धिनि विधानेन सर्पिषा सामानाधिकरण्यस्य स-
त्वेन वाचनिकासामर्थ्येनैव षत्वाप्राप्तेः । अत एव क्वचित्कुडव इत्येव पाठो दृ-
श्यते । कुडवमिति पाठे तूभयलिङ्गता बोध्या । अत एव द्रोणः खारी आढ-
कमिति भाष्यसङ्गतिः । दिगिति । तदर्थस्तु अनभिधाने व्यवस्थितविभाषा-
यां च न मानम् । न च तिङसमानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकमेवात्र मानम् ।
न हि तदा द्रोणो व्रीहिमित्यस्य प्रसङ्गोऽस्ति । एवं च प्रातिपदिकार्थादिसाह-
र्येण मात्रोः सम्बन्धे समानविभक्तिकनामान्तरार्थान्वये एव परिमाणे प्रथमा-
याः साधुत्वं सूत्रमते कल्प्यते । न च शाब्दबोधभेदापत्त्या वार्तिकमयुक्तमिति
यं तदेकवाक्यतया तथा कल्पनमिति वाच्यम् । शाब्दबोधकृतवैलक्षण्याना-
दरेणापि तत्र तत्र वार्तिकप्रवृत्तेर्दर्शनात् । एवं सामानाधिकरण्ये नावाचनि-
कासमर्थतया षत्वप्रसङ्गोऽपि तदा नास्तीति वाच्यम् । तदेकवाक्यत्वे द्रोणो व्री-
हिरित्यादौ भेदान्वये तदभिप्रेतत्वस्यैव लाभेनाभेदान्वये एव साधुत्वमित्यस्य वक्तु-
मुचितत्वात् । किं च द्रोणं व्रीहिमानयेत्यादावभेदबोधानापत्तेः । यदि तत्र
तथा तर्ह्यत्रापि तथैवास्तु किमनेन प्रयासेन । व्यवस्थितविभाषापरिगण-
नभाष्यविरोधापत्तेश्च । एवं च मूलोक्तपक्षे उक्तदोषत्रयं दृढमिति तदेतत्
नयितुं खण्डनकृदुक्ताकाराद्युक्तिं च खण्डयितुं मूलकृदभिमतसिद्धान्तमाह ।
तुत इति । अस्योपलक्षणमित्यस्य शेषभूते इति बोध्यमित्यत्रान्वयः । लक्ष-
णेति । वार्तिकलक्षणेनेत्यर्थः । न हि तदा परिमाणस्य विभक्त्यर्थत्वं ल-
ते । एतेन मूलाद्युक्तव्यवच्छेदः । न ह्येवं सति शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्य-
। अत एवैकवाक्यता सर्वांशे भाष्यमप्यत्र गमकं वक्ष्यते । ननु द्रोणादि-
शब्दानां परिमाणे वृत्तौ तेभ्यस्तस्य नियतोपस्थितिकत्वेन प्रातिपदिकार्थत्वादेव
प्रथमासिद्धिरित्यत्र मते परिमाणग्रहणं व्यर्थमित्याशयेनाह । नचेति । प्रवृ-
त्तेति । तत्तच्छब्देत्यादिः । तदाश्रयद्रव्ययोरेवेत्येवकारेण मूलाद्युक्तव्याहृ-
तिः । अत्र । सूत्रे न त्वन्यत्र । अत एव लिङ्गग्रहणमपि सार्थकम् । य-
था समोऽनुंपुसकादित्यादिशास्त्रप्रामाण्येन लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थतया
तदर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ
इति सिद्धान्तितम् । तदाश्रयस्य मुख्य इवारोपिततदाश्रयोऽपि । अत एव
इत्यादौ स्वादिप्रकृतेर्लाक्षणिकत्वेऽपि न दोषः । प्रकारान्तरमप्यत्र वक्ष्यते ।
एवं सति शाब्दबोधप्रयुक्तवैलक्षण्यम् । अत एवैकवाक्यता सर्वांशे । भा-
ष्यं च गमकं वक्ष्यते । इदमेवाभिप्रेत्यवृत्तौ प्रक्रियायां च प्रातिपदिकार्थः

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सत्तेत्युक्तम् । सत्तेति प्रवृत्ति निमित्तोपलक्षणम् । आश्रयस्तु तदाक्षिप्तत्वान्न पृथगुक्तः । न च अभिहिते प्रथमेति वार्तिकस्वारस्येनाभिहितकारकस्य प्रथमार्थत्वं लभ्यते तच्च न सिध्येत् त्वदुक्तप्रातिपदिकार्थत्वाभावादिति वाच्यम् । तत्तत्प्रातिपदिकार्थगतकारकशक्त्याद्यन्येनाभिहितायां स्वार्थे प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थेन तद्विरोधाभावात् । यत्तु भाष्योक्तं तत्प्रत्याख्यानमयुक्तम् प्रासादे आस्ते इत्यादौ प्रधानक्रियानिरूपितानभिहितानधिकरणत्वसत्त्वात्सप्तम्युपपत्तेरिति मन्दस्तत्र । परत्वात्प्रथमाप्राप्तेः । क्रिययोर्मिथोऽत्रागुणगुणिभावेन प्रधानत्वाच्छक्तिर्गुणाश्रयेति ,न्यायाविषयत्वाच्चेति बोध्यम् । ननु द्रोणादिशब्दानामियत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदके शक्ततया परिमाणमेव तत्र वृत्तिनिमित्तमिति तथापि तत्त्वाश्सिद्धिरेवात आह । द्रोणादीति । बोध्यर्थे । एवं व्यावर्त्यमाह । परिमाणत्वेनेति । परिमाणस्यागत्या द्रोणादिशब्दवाच्यत्वाङ्गीकारेण ततो भासमानमपि तल्लिङ्गवन्न प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु विशेष्यविशेषणमित्यवधेयम् । धर्मं प्रकारीकृत्य वृत्तिग्रहस्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । एवं च तस्यात्र लिङ्गवत्प्रातिपदिकार्थपदेनाग्रहणात् द्रोणत्वाद्यपेक्षया परिच्छेदकत्वस्याधिकस्य भानात्प्रथमा न प्राप्नोति तद्वत्परिमाणग्रहणमिति भावः । नन्वेवं द्रोणः परिमाणमित्यादिप्रयोगासिद्धिरत आह । द्रोणइति । द्रोणशब्दस्यानेकार्थत्वादित्यपि बोध्यम् । नन्वस्तु द्रोणत्वं प्रवृत्तिमितं तच्च न उक्तरूपपरिमाणात्वातिरिक्तं मानाभावात् । तथाच तत्त्वेन सिध्या तद्वैयर्थ्यमेवात आह । द्रोणत्वादीति । पलादिपरिच्छिन्नधान्यादीति । पलवः कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च धान्यमानेषु बोद्धव्यं क्रमशोमी चतुर्गुणा इति । अष्टमुष्टिभवेत् किञ्चिकिञ्चिदष्टौतु पुष्कलैः,पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः । चतुराढको भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणमिति चाभियुक्तोक्तेः, अन्त्ये तुर्ये पादे पूर्णपात्रं तदुच्यते इति श्रौतादौ पाठान्तरम् । अष्टमुष्टिभवेत्कुञ्चिदिति त्वपपाठः । अत एव । किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके इति प्रकीर्णकप्रकरणोक्त याज्ञवल्क्यपद्यव्याख्यावसरे कृकलासादिप्राणिनां प्रत्येकं वधे किञ्चित्तुल्यं धान्यहिरण्यादिदेयम् । तत्र किञ्चिदिति यदा हिरण्यं दीयते तदापणमात्रम् । यदा तु धान्यं तदाष्टमुष्टिदेयम् । अष्टमुष्टिभवेत् किञ्चिदिति स्मरणादिति विज्ञानेश्वरोक्तिः सङ्गच्छते । धर्मइति । स चाखण्डोपाधिर्जातिविशेषो वा सूत्रभाष्यप्रामाण्येन तथैवानुभवेन लाघवेन च तादृशस्य तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्वीकारादिति भावः । ननु सूत्रे परिमाणग्रहणात्तथार्थस्य तदभिमतत्वेपि कथं

माण्याभिमतत्वमत आह । द्रोणइति । अस्येतीत्यादिः । एवेम यदा मेये
द्रोणादीनां वृत्तिस्तदा तस्यानेकत्वेन परिमाणमात्रपरत्वे तदबोधेन च व्यभिचा-
रात्प्रमेयस्य नियतोपस्थितिकत्वाभावेनाप्रातिपदिकार्थत्वादसिद्धौ कर्मव्युत्पत्त्या
प्रमेयार्थकं परिमाणग्रहणमिति कैयटाद्युक्तस्यापि निरासः । सिद्धौ माणवक
स्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । तद्वदस्यापि सिद्धेश्च । नियमांशनिवेशे मानाभावाच्च ।
ननु प्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यतदाश्रयश्चेति द्वावेवात्र तत्पदेन विवक्षितावत्यन्तरङ्ग-
त्वात् । अतः प्रमेयार्थकपरिमाणग्रहणं लाक्षणिकार्थोपलक्षणम् । इदमेव च
लाक्षणिकानां साधुत्वे मानमिति कैयटाशय इति केचित् । तन्न द्रोणः खारीत्या-
दिभाष्योक्तोदाहरणेषु व्रीह्यादिपदानुपादानात्तदानुगुण्याभावात् । य एव ल-
क्षणेत्योऽस्सूत्रस्थसिद्धान्त कैयटोक्तिविरोधाच्च ॥ तस्मान्मतत्रयमप्ययुक्तम् । त-
न्नयन् तदकारणोपपत्तिमाह । द्रोणइति । ननु पदे एव लक्षणेति वादिना-
त्र दोषशङ्कालेशाभावेपि प्रातिपदिकलक्षणापत्ते सद्दृशत्वस्याधिकस्य भानाद-
प्रातिपदिकार्थत्वात्कथं प्रथमासिद्धिः । यद्यपि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमत्र तदुत्त-
रप्रत्ययेनाभिधीयमानत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वादिति समाधि-
र्न सुवचस्तथापि सिद्धान्तरीत्या समाधानं सूचयन्नक्षणास्वरूपसिद्धान्तमाह ।
लक्षणेति । एतेन शक्यसम्बन्धादीनां निरासः । एवं च माणवकत्वविशि-
ष्टसिंहत्ववानिति वद्व्रीहित्वविशिष्टो द्रोणत्ववानिति बोध इति तत्पक्षेपि त-
त्सिद्धिः सुवचैव स्पष्टं चेदमन्यत्र । फलितमाह । एवञ्चेति । तयोरेवे तेन ग्रहणे
इत्यर्थः । अलिङ्गाः । उच्चैरादयः । लिङ्गेति । पुमानित्यादयः । प्राति-
पदिकेति परिभाषया स्त्रीशब्दोप्यस्यैवोदाहरणम् । अत एव स्त्रीपुमान्नपुंसक-
मिति प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिद्धमिति भाष्यं सङ्गच्छते । अन्येसर्वे नियतलि-
ङ्गाः । श्रीर्ज्ञानमित्यादयो नियतलिङ्गास्तटकुमारादयश्चेत्यर्थः । आ-
ढका द्रोणादयः परिमाणाधिक्ये इत्यस्येत्यादिपरिग्रहः । नन्वेवमपि सूत्रमते
न्नो वितस्तिरित्याद्युन्मानादौ न स्यादत आह । इपरीति । पार्श्व
इति सूत्रे संख्याया सर्वतो वाह्यत्वं वदाता तेषां परस्परं ग्रहणस्य सूचनात् ।
गीतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयमिति त्रिविधपरिच्छेदकेभ्यः प्रथमा
भवतीति भावः । एतेन द्रोणं व्रीहिमानयेत्यादाविव लक्षणया निर्वा-
हममूलं चिन्त्यम् । परिमाणग्रहणं तु कैयटाद्यनुयायि प्रकाशाद्युक्तरीत्या
नम् । गोर्वाहीक इतिवन्निर्वाहे तु प्रत्याख्यातमेव परिमाणग्रहणमुक्तरीत्या
तत्सिद्धिः । न च बोधवैलक्षण्यार्थं तदावश्यकम् । तथा बोधानुभवस्य

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्रामाणिकैरनुक्तेः । व्रीहिपरिच्छेदकसन्देहनिवृत्तेस्तथा बोधादप्युपपत्तेश्च । अन्यथा त्वयापि वक्ष्यमाणं प्रत्याख्यानं न सङ्गच्छेत । एतेन न चेत्याद्यभ्युपगमादित्यन्तं मूलमपास्तम् । अभेदबोधस्यैव तत्रेष्टत्वात् । स्वयमप्यङ्गीकाराच्चेति खण्डमप्यादुक्तं बोधवैलक्षण्येन फलभेदे प्रत्याख्यानायोगात्परिमाणग्रहणं न कार्यमिति मूलोक्तं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तम् । द्रोणो व्रीहिरित्यत्र प्रातिपदिकार्थो द्रव्यं परिमाणं गुणः प्रत्ययार्थः तयोश्चाश्रयाश्रयिभावेनान्वयः द्रोणाश्रितं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः । परममूलोक्तं त्वयुक्तम् । गुणगुणिनोस्तादात्म्यायोगात् इत्यादिमन्दोक्तं चापास्तम् । उक्तरीत्या आद्यद्वयोक्तदोषाभावात् । अथ शास्त्रे परिमाणादिशब्दानां परिच्छेदकद्रव्यपरत्वस्येष्टत्वेनान्यदोषाभावाच्चेति दिक् । तद्ध्वनयन् । वस्तुत इत्यादिनोक्तमूलार्थस्यैव मूलकृदभिमतत्वं न तु परममूलोक्तार्थस्येति ध्वनयन्नित्यर्थः । एतावदेव सुवचमितीति । एतावदेव सुवचमित्यादिन स्यादित्यन्तमित्यर्थः । अत एव तत्र वक्ष्यति । परिमाणग्रहणस्येति । स्वादयश्च प्रातिपदिकाल्लिङ्गप्रत्ययविशिष्टाश्च विधीयन्ते इत्युक्तं मूले । तत्र क्रमेणोक्ताशयं तस्य स्पष्टयितुं व्याचष्टे । तद्वच्चेत्यादिना । नियतोपस्थितिकत्वविशिष्टंचेत्यर्थः । तत इत्यादिः । परिमाणस्येति । येन लिङ्गसमुच्चयः । तथाच प्रातिपदिकांशे क्वचिदलिङ्गलिङ्गप्रवृत्तिनिमित्त उभयस्थले तद्वत्प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपं नियतलिङ्गस्थले तद्वच्च तदुभयं लिङ्गं च द्रोणादिस्थले तद्वच्च तत् त्रितयं परिमाणं चेत्यन्वयार्थौ इति तत्सर्वमित्यत्राशान्वयः । द्वितीये आह । लिङ्गेति । आदिना पुंयोगलिप्यादिपरिग्रहः । येन तत् द्वयस्य परिमाणस्य च समुच्चयः । तथाच तत्र क्वचिद्रमा गौरीत्यादौ तदुभयं लिङ्ग च ततो नियतोपस्थितिकं मृडानीहिमानीत्यादौ तदुभयं लिङ्गं पुंयोगमहत्वादिकं च । तथाखारीत्यादौ तदुभयं लिङ्गं परिमाणं च तथेति तत्सर्वमित्याद्यन्वयार्थौ । तदर्थत्वेन । प्रातिपदिकार्थत्वेन लिंगप्रत्ययविशिष्टार्थत्वेन चेत्यर्थः । नन्वेवं लिंगग्रहणमपिव्यर्थमत आह । लिंगादेरिति । सूत्रेऽनतलिंगग्रहणादेरित्यर्थः । तटीत्यस्य द्वितीयरीत्या सिद्धत्वादाह । तटस्तटीमिति वचनयोरप्याद्यरीत्या सिद्धिरत आह । अकारान्तेति । कस्यापीति । लिंगस्येत्यर्थः । अनियतलिंगत्वादिति भावः । तस्य । लिंगस्य । तदर्थत्वाभावात् । प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् । इदं प्राचामनुरोधेनेति स्फुटीभविष्यत्यनुपदोक्तमते । अत्रमान्योक्तव्याख्यानस्याचरस्वारस्यानावहत्वेनानाधेयतां ध्वनयितुमाह । नचेति । प्रवृत्तिनित्ततदाश्रययोरेवेत्यर्थः । इत्याशयादिति स-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

चित्ताकर्षिबीजं तु न तत्रासि तदसिद्धिः । प्रातिपदिकार्थग्रहणेन तयोरेव ग्रहणेपि लिंगे वर्तमानात्परिमाणे वर्तमानादित्यत्र तत्यागवत् प्रातिपदिकार्थे इत्यत्र तत्परिभाषोपस्थित्या लब्धड्यन्ताद्यर्थे इत्यत्रापि तत्त्यागेन स्त्रीत्यत्रैव हिमानीत्यादावपि तदुपस्थितार्थत्वमात्रेण तत्प्राप्तेः । किं च प्रकृततावच्छेदकारोप एव लक्षणेति मते प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरेव स्त्रीत्यत्रैव हिमानीत्यादौ भानेन लिंगमात्रस्याधिक्येपि प्रागुक्तरीत्या गौरीत्यादाविव न च तेन तयोरेव ग्रहणेपि तत्र परिभाषाप्रवृत्त्या ड्यन्तादिग्रहणेन तदर्थे तस्यालम्बनेन तत्सिद्धिरिति न लिंगग्रहणेनेत्यादिग्रन्थोपयोगः । न हि तेन तत्र साध्यते सा किं तु परिभाषयेति वाच्यम् । ड्यन्ताद्यर्थस्यापि तदुभयरूपस्यैव ग्रहणेन स्त्रीति भाष्योयोदाहरणासांगत्येपि प्रकृते चाधिक्येन तदप्राप्तेः । न च प्रातिपदिकांशेष्वेव ड्यन्तांशेपि लिंगग्रहणात्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् उक्तरीत्या तस्यापि दुर्बलत्वात्तदाह । लिंगग्रहणेनेति । यद्यपि लिंगमात्रे इत्याद्येवाक्षरार्थस्तथापि तदुभयं विना लिंगाद्यप्रतीतिस्तद्ध्वनयन्नाह । चाधिक्यस्यैवेति । ग्रहणेनेति । अत एव खारीति परिमाणोदाहरणं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । महत्त्वेति । महत्त्वादेरित्यर्थः । चाधिक्यसत्त्वेनेति । गुरुकुलवत्समासः । तदसिद्धिः । हिमानीत्यादौ प्रथमाया असिद्धिः । इत्याशयादिति । तथाच वस्तुत इत्याद्युक्तएवार्थो मूलकृदभिमतो न तु परममूलोक्तार्थस्तथा सति तया तत्सिद्धौ सा न स्यादित्ययुक्तमेव स्यादिति भावः । लिङ्गग्रहणेनसिद्धेरिति । एवं सत्यपि मूलस्य तथाशयत्वे न विवाद इति स्पष्टयितुं द्रोणादिभ्यस्तत्सिद्धिमुक्तां स्पष्टयति । द्रोणादीति । परिमाणस्य । परिच्छेदकत्वस्य । अपिस्तदुभयादिपरिग्राहकः । तदपि । परिच्छेदकत्वमपि । तदर्थएव । द्रोणादिप्रातिपदिकार्थएव । एवं च परिमाणग्रहणं व्यर्थमिति भावः । मूलोक्तेति । कौमुद्युक्त इत्यर्थः । तथाबोधार्थम् । द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधार्थम् । तस्य । परिमाणग्रहणस्य । स्पष्टैवेति । तथा च परममूले कैयटान्यरीत्यापि सूत्रद्वयी यथाश्रुतो वर्णयितुं शक्य इत्यभिप्रायपरमिति तद्रीत्या व्याख्यायोत्तरमुन्यनुरोधेन सूत्रमतोपि वस्तुत इत्याद्युक्त एवार्थ इति ध्वनयितुं प्रत्याख्यानमिष्टेत्यादिना मूलकृता प्रतिपादितमिति न मूलटीकयोर्नवाटीकयोः पूर्वापरग्रन्थयोर्मिथो विरोध इति बोध्यम् । नन्वर्थे लिङ्गे चेति व्याप्तौ शक्त्या नियतोपस्थितिकस्यार्थे इत्यनेन ग्रहणात्तटस्तटमित्यादावप्राप्त्यालिंगे इति यथा कृतं तथा द्रोणो व्रीहिः लिंगी माणवक इत्यादिषु लाक्षणिकेष्वव्याप्तिवारणाय न किञ्चित् कृतम् । त-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्तो लघुभूते यदित्विति पक्षे तु त्रिकपक्षाश्रयणान्नियमांशत्यागाच्च तटादीनाम्प्राप्तिरिति लिंगे इत्यनावश्यकमित्युक्तं यथा तथोक्तेषु लाक्षणिकेषु व्याप्तिवारणायार्थशब्द इत्याद्यस्तु इत्यन्तं व्याख्यातमिति केषांचिद्भ्रमं निराकुर्वन्नाह । इदंस्वरूपेति । वृत्तिभेदव्यवहारस्वरूपेत्यर्थः । कथं तर्हि तेष्वव्याप्त्युद्धारोत आह । पदस्येति । स्वार्थे एव । शक्यार्थे एव । साधुत्वेनेति शेषः । समभिव्याहारइति । तदा अन्वयाद्यनुपपत्त्या वक्तृश्रोतृभ्यां लक्षणाश्रयणात् । अन्यथा गंगायां घोष इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रातिपदिकस्यैव लक्षणायां नपुंसकत्वापत्तिः । न चैवमपि गोपीत्यादौ स्वादिप्रकृतेर्लक्षणासत्त्वेन तत्प्रसिद्धान्यव्यक्तिबोधे व्यक्तिविशेषबोधे वा लक्षणेति व्यवहारेण तस्यास्तदतिरिक्तत्वादिति भावः । एवं चार्थेत्याद्यस्त्वित्यन्तग्रन्थः पक्षद्वयसाधारणः स्वरूपबोधको न प्रकृतोपयोगी । त्रिकञ्चेत्याद्यपि पूर्वसाधारणमिति वक्ष्यते । नियमांशत्यागमात्रं पूर्वतो विशेषः । एतेन पूर्वपक्षे अर्थशब्दो नियतोपस्थितिकत्वपरो दुर्वचः । लवणः सूपः लवणं शाकमित्यादौ दोषापत्तेः । लक्षणादिना सर्वशब्दानां सर्वत्र प्रवृत्तेः सम्भवाच्च । अर्थभेदाच्छब्दभेदेन दोषाभावांगीकारे तु तट इत्यत्र स्त्री नपुंसकयोस्तटीत्यत्र पुंनपुंसकयोस्तटमित्यत्र स्त्रीपुंसयोस्तटशब्द। नियततया भानाभावेपि तटादिशब्दानां भेदांगीकारात्तत्तच्छब्दैस्तेषां नियतोपस्थितिकत्वमस्त्येवेति लिंगपदवैयर्थ्यं दुष्परिहरम् । एवं च वृत्तिविषयएवार्थशब्दः फलित इति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । लवणादेस्तटादितुल्यत्वात् । स्वार्थे एवेत्याद्युक्तं च । तटीत्युक्तेस्त्वन्यथा सिद्धेश्चेति दिक् । सम्बन्धमूलकेति । अनेन सम्बन्धातिरिक्तालक्षणेति सूचितम् । यथा चैतत्तथा स्फुटमन्यत्र । लक्षणायाएवेति । नत्वन्यस्या इति भावः । ननु पार्थक्यं स्वनैयायिकादिविरुद्धमत आह । मीमांसकेति । ननु त्रिकशब्देन पक्षेषु केषां त्रयाणां ग्रहणमिति भ्रमं व्युदस्यन्नाह । स्वार्थेति । इष्टासिद्धेरभियुक्तासम्मतत्वाच्च न तथा किं तु वृत्तिकाराद्युक्तत्वादादितस्त्रयाणां तदा ग्रहणमिति भावः । यथा कथञ्चिच्छक्तिपक्षविषयोपि तदर्थ इति तदाशयः । इदं च चतुष्कपञ्चकपक्षयोरप्युपलक्षणम् । एवं च मूले त्रिकमित्येकद्विकपक्षनिराकरणपरं बोध्यम् । नन्वित्याश्रीयते इत्यनेन पूर्वपक्षे तथा नाश्रीयत इति प्रतीयते तत्त्वयुक्तम् । तत्रापि लिंगस्य तदर्थत्वमुरीकृत्य सर्वलक्ष्यसिद्धेरुक्तत्वात् । अत आह । इत्याश्रीयेत इति । एवं चेदमपि पूर्वसाधारणमेवोक्तं न तु ततो विशेष इति भावः । अनाश्रयणमिति । किं तु स्त्रियां प्रातिपदिकार्थं इत्यस्यैवाश्रयणम् । तत्रापि प्रथमाविधायके प्रवृत्ति-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

निमित्ततदाश्रयरूपं द्विकं प्रातिपदिकशब्देन गृह्यते इत्यर्थः । तावदेव प्रातिपदिकार्थं इति पक्षस्तु न सूत्रभाष्यादिसम्मतस्तदाह । एवं चेति । पक्ष इयं तदाश्रयणे चेत्यर्थः । आदिना नपुंसकस्येत्यादिसूत्रस्य स्त्रियामिति सूत्रस्थभाष्यसिद्धान्तस्य च परिग्रहः । तत्रापि । लिङ्गेऽपि । क्वचित्प्रातिपदिकं क्वचिल्लिङ्गप्रत्ययसहितं क्वचिच्छक्तं क्वचिल्लाक्षणिकं क्वचिद्गौणं क्वचिन्निरर्थकमेवेति मान्योक्तलक्ष्यवैचित्र्यस्य प्राचामनुरोधित्वम् । उक्तयुक्तेर्नियमांशत्यागादितिहेतुविरोधापत्तेश्च अत आह । क्वचिदिति । कृष्णः श्री ज्ञानं द्रोणः दाराः तटी स्त्री मृडानीत्यादौ नियतलिङ्गस्थले इत्यर्थः । क्वचिदिति । तटस्तटमित्यादावनियतलिङ्गस्थले इत्यर्थः । तटादिशब्दानामपि लिंगं वाच्यमेव द्योतकास्तु विसर्गादयः । पूर्वं तत्तल्लिंगं बुद्धिस्थीकृत्यैव तस्य तस्य विसर्गादेः साधुत्वान्वाख्यानादिति भावः । तदाहेति । नियमानियमभानकृतमेव वैचित्र्यं नान्यदित्याहेत्यर्थः । ननु विभक्तिविधिषु नियमांगीकारस्य वक्ष्यमाणत्वात्कथं त्यागोऽत आह । नियतोऽपीति । अत एवांशपदसार्थक्यम् । एवं च बुद्ध्युपस्थितिविषयत्वमर्थमात्र विवक्षितमिति निष्कर्षः । मूलकृता प्रातिपदिकग्रहणत्यागेनोक्तरीत्या लिंगादिग्रहणं प्रत्याख्यातं स च त्यागो भाष्यारूढ इत्याह । प्रातिपदिकेति । सूत्रोपक्रमे । सूत्रव्याख्यानप्रारम्भे तत्र तयाऽयेभ्यो विभक्त्यप्राप्त्या तस्य विधानार्थत्वमित्यन्वयः । एकवाक्यतापक्षे तदर्थं एकत्वादिविशिष्टे वर्तमानात् एकवचनादीत्यर्थेनासंख्यत्वादव्ययेभ्यो प्राप्तिरिति भावः । आदिना अव्ययादाबित्यादिसूत्रपरिग्रहः । प्रकारान्तरेणेति । ज्ञापकेनैकत्वे एकवचनमेवेत्याद्यर्थनियमे नैकत्वे एवैकवचनं न द्वित्वादावित्यादिप्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमेन चेत्यर्थः । वदता साधयता च भाष्यकृता तत्प्रत्याख्यातमित्यन्वयः । ज्ञापकादिना सिद्धानभिज्ञैकदेश्युक्तोच्चैरादिफलान्यथा साधकेन फलान्तरं न कल्प्यमित्येतत्तात्पर्यकेण भगवता तत्प्रत्याख्यातप्रायमित्यर्थः । भाष्याशयं सूचयितुं मूलोक्तमेव तल्लाभोपायमाह । स्वादीनामिति । प्रातिपदिकादेशेषत्वोऽप्यर्थे । स च लिंगप्रत्ययविशिष्टपरामर्शकः । विधानेनानेनार्थे प्रथमेत्युभावविधानेन कस्यार्थे इति पाठे तु प्रकरणादवशिष्टार्थलाभः । तथा च मूलोक्तप्रत्याख्यानं भाष्याभिमतमिति सिद्धमिति भावः । यद्यप्युपचारो लक्षणेति न नैयायिकादिसम्मततया सिद्धिस्तथापि सिद्धान्तरीत्या आह । द्रोणत्वेति । तदारोपमूलकप्रवृत्तेरित्यर्थः । अन्यथा षष्ठ्यन्तानन्वयापत्तिः । इदमुपलक्षणं स्वार्थएवेत्यादिप्रकारस्यापि । यद्यपि गौर्वाहीक इति वत् द्रोणोब्रीहिरि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वपि सिद्धमित्येवमुपमानोपमेयभावेन मूलं सुयोजं तथापि यत्प्रकाराधीना त-त्सिद्धिस्तयोरेवोपमानोपमेयभावो वक्तुमुचितः। अत एव दृष्टान्ते वैपरीत्यशङ्का नेत्याशयेनाह। अत्र यथा वाहीकत्वविशिष्टे गोत्वारोपमूलकगोशब्दप्रवृत्ति-स्तथा व्रीहित्वविशिष्टे द्रोणत्वारोपमूलकतत्तच्छब्दप्रवृत्तिरित्यदृष्टान्तेनोक्तयुक्ते-रावश्यकता ध्वनिता। अन्यथा परिमाणग्रहणे कृतेपि तदसिद्धिः स्पष्टैव। एवं द्राक् स्फुटत्वेन निरवतरणेन परिमाणग्रहणं प्रत्याख्यायोत्तरेग्रन्थोक्तौ द्राग् स्फुट-त्वात् संगतिराह। वचनेति। इदं समूलयति। एतदिति। स्पष्टमिति। तत्र एकोद्वावित्यादौ उक्तत्वात् विभक्तिर्न स्यादित्याशंक्य समयाद्विषयत्यर्थतो व्यवस्थेत्युक्तम्। अर्थत इत्यादेरनुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वमित्यर्थ इति तत्रैव कै-यटः। एवं चेदमपि तदारूढमेवेति भावः। मूले। नकेवलेति। अप-वादः परत्वेति नियामकसूत्रमित्यन्यत्र स्फुटम्। अयं च न्यायः शाब्दबोधि-तान्यतरप्रयोगविषयः। अत एव लिङियानित्यादौ न दोषः। इदंचेति। आम-न्त्रितेत्याद्युक्तस्येत्यर्थः। अन्यथा। एतदनंगीकारे। ज्ञापकेनेतीति। न च आमन्त्रितमित्येतदर्थं सम्बोधने चेत्यस्यावश्यकत्वेन कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्य-म्। सम्बोधने आमन्त्रितमित्येकयोगे कार्ये पृथग्योगकरणस्य ज्ञापकत्वात्। तदेतद्बुद्धिनिधायान्यथा शङ्कते। नत्विति। एवेत्यस्य प्रथमेति शेषः। अर्था-न्तरसम्बन्धनिवर्तकरूपान्ययोगव्यवच्छेदकोक्तप्रत्ययनियमाश्रयणादित्यर्थः। ए-वमग्रेपि। तदाधिक्ये। कर्माद्याधिक्ये। किं ज्ञापकेनेति। मात्रग्रहणं तु सुतरां व्यर्थमिति भावः। अर्थान्तरस्यैव। प्रथमा तृतीयाद्यन्तार्थस्यैव। अ-र्थान्तरस्य। द्वितीयान्तार्थस्य। अव्याप्तेर्लक्ष्यमाह। अत एवेति। तादृ-शस्याव्यावर्त्तनादेवेत्यर्थः। बोधेपीति। अत एवाकडारादिति सूत्रे ऽपादान-मुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते गां दोग्धि पयः अत्र परत्वात्कर्तुरिति कर्मत्वमिति भाष्यं संगच्छते। दुहेरन्तस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारोर्थः। ग्रामादा-याति ग्रामं गच्छतीत्यादौ तयोरवकाश इति तद्भावः। इदं च तत्रैव स्फुटी भविष्यति। भवतीति। एवं च कर्मणि सत्येव द्वितीया न तु तदसत्वे इति नि-यमाकार इति भावः। दृष्टान्तमुक्त्वा प्रकृतमाह। तथेति। प्रातिपदिका-र्थत्वाभावेति पाठः। एवमग्रेपि। व्याप्तेः स्यादिति। उक्तनियमेनेति भा-वः। तत्सत्वे एवेति। प्रातिपदिकार्थत्वसत्वे एवेत्यर्थः। तत्ससामानाधिकर-ण्यस्यैवेति तु फलितोर्थः। एवं च प्रातिपदिकार्थत्वसत्वे एव प्रथमा न तु तदस-त्वे इति नियमाकार इति भावः। इतिभावादिति पाठः। ज्ञापकादातुर्मूलकृ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भिप्रायादिति तदर्थः, एवं च नियमेनावारणेत्यर्थः। अपि रेवार्थे। तथा च नियमेन
दाधिक्ये प्राप्त्या सूत्रं विध्यर्थं न ज्ञापकार्थं मात्रपदं तु व्यर्थमेवेति भावः। तद्ग्रा-
मेरेवेति निरर्थकव्याहृतेरेवेत्यर्थः तथाचानर्थकनिपातेभ्यः प्रथमानुत्पत्तौ तत्सम-
भिव्याहारे सपूर्वाया इति शास्त्रप्रवृत्तिर्न स्यात् निपातस्यानर्थकस्येति वार्तिकं
स्वरादिप्रवर्तनेन सफलं तथा च तद्ग्रावर्त्यप्रसिध्या तदाधिक्ये एतन्मात्रस्य प्रा-
मत्वं सुस्थमिति तदानर्थक्यमेवेति भावः। नन्वेवमपि निरर्थकव्याहृत्तिस्तदवस्थे-
त आह। तत्सत्वेत्विति। ज्ञापकसत्वेत्वित्यर्थः। कर्मादियोग्येति। कर्मशब्दः शक्ति-
रः कर्मत्वादियोग्येत्यर्थः। ज्ञापकवार्यस्यानियमव्यावर्त्यकुक्षौ प्रवेशो युक्त इति
भावः। तत्सत्वे द्वितीयादेरेव जायमानत्वाद्योग्यतानिवेशः। तद्रहितेति। कर्मत्वादि-
योग्यरहितप्रातिपदिकार्थे एवेत्यर्थः। इत्यर्थादिति। इत्यर्थकात्प्रत्ययनियमादित्यर्थः
तथाचानेन नियमेन कर्मत्वादिसमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थस्यैव व्याहृत्तिर्न तु
निरर्थकस्य तस्य तद्योगरार्थकप्रातिपदिकत्वाभावात्। तथा च तत्र प्रथमोत्पत्त्या
शास्त्रप्रवृत्तिर्युक्तेति न निरर्थकेनिष्टं तदाह। न दोष इति। इदमेव मात्रग्रहणं का-
पि द्वितीयेत्यादेस्तथाकारनियमत्वे मानं मात्रग्रहणाच्च सूत्रकारस्य प्रत्ययनिय
म एवेष्ट इति गम्यते इति बोध्यम्। नन्वेवं रामावित्यादौ संख्याधिक्येपि सा
स्यादत आह। संख्येति। ततश्च कर्मत्वादियोग्यत्वरहिते एकत्वादिविशिष्टे स्वा-
र्थ एवेत्येवमेकवाक्यतया नियमांगीकारात्तदाधिक्ये भवत्येवेति भावः। अस्य।
तिपदिकार्थेत्यस्य। नन्वेवं संबोधनेचेत्यस्य प्रत्याख्यानासंगतिर्ज्ञापनार्थमा-
वश्यकत्वादत आह। वार्तिकेति। अर्थनियममिति कर्मणि द्वितीयैव प्रातिपदि-
कार्ये प्रथमेवेत्यादिरूपं विभक्त्यंतरसंबंधनिवर्त्तकं नियममाश्रित्येत्यर्थः अनेन नि-
यमेन कर्मादौ द्वितीयादेः संबोधने लिंगाद्याधिक्ये च प्रथमाया अव्याहत्येष्टसिध्या
सूत्रकरणलाघवादितिच भावस्तदाह। मात्रेत्यादि। एतेन मात्रग्रहणात्संबोधना-
द्यधिक्ये प्राप्तौ तत्प्रत्याख्यानपक्षे च कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तिज्ञापनायचेद-
मिति रत्नाकरोक्तं तद्ग्रहणात्तत्प्रत्याख्यानपक्षेपि प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमात्त-
दाधिक्ये अप्राप्तावस्यारंभ इति दंड्युक्तं चापास्तं। दिगिति। तदर्थस्तु भाष्य-
मतापीदमेवेष्टं। एवं च सूत्रमतावलंबे सर्वमपेक्षितमेव। उक्तरीत्याभाष्यवार्तिकोः-
प्रत्याख्यानावलंबे तु संबोधने चेत्यपि त्याज्यमेवेति तदवलंबनेन प्रत्याख्यानप-
र्यवसानं मूलोक्तमयुक्तं। नन्वेवमपि वीरः पुरुष इत्यादौ विशेष्यविशेषणभा-
वाधिकस्य भानात्प्रातिपदिकार्थमात्रत्वाभावेन मतद्वयेपि प्रथमा न स्यात्। पू-
र्वापरेत्यादिसमासविधानं तु वीरं पुरुषमानयेत्यादौ सफलमिति चेन्न। संसर्गस्य

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वाक्यार्थत्वेन बहिरंगत्वात्स्वार्थमात्रनिमित्तकप्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेरितीति दिक् । मूले । यत्विति । इदं खंडणं यथाश्रुताभिप्रायं व्याख्यानाभिप्रायं वा तदाशयस्य प्रागुक्तत्वात् । प्राचा वृत्तिकृत्ता प्रक्रिया कृता च । यच्च व्याख्यातमिति । हरदत्तेनेति शेषः । मूले एव केवलपदव्यवच्छेद्यमाह । जात्यादीति । अस्य च न तत्स्वरूप इति नार्थः सत्ताश्रय एव भासत इत्यर्थकेन योर्थः सन्नित्येवेति व्याख्येयग्रन्थेनैव निर्वाहे ऽस्य विशेषस्य वैयर्थ्यापत्तेः । स्वेष्टासिद्धेश्चात आह । जात्यादिनेति । रूप्यते विशेषो क्रियते । आदिना गुणादिपरिग्रहः । एवं च सन्नित्येव केवलमित्येव केवलपदव्यावर्त्यप्रदर्शकमिदमिति । न वैयर्थ्यमिति भावः । नन्वेवमपि स्वेष्टासिद्धिरपरिहृतेत्याशयेनाशङ्कते । नन्विति । अपिरनव्ययसमुच्चायकः । आधारताशक्तिर्वाच्येति । तद्विशिष्टाधारताद्युपशक्तिः कारकवाच्यार्थ इत्यर्थः । तथा प्रतीतेरिति भावः । तदप्रसिद्धिरिति । सर्वत्र तत्तद्धर्मविशिष्टस्य वाच्यत्वे लक्षणाप्रसिद्धिरित्यर्थः । इत्यतस्तद्व्याचष्टे इति हेतोर्न जात्यादिरूप इत्येतत्तथार्थं त्यक्त्वा प्रकारान्तरेण व्याचष्टे इत्यर्थः । तथा च जातिपदं लिङ्गोपलक्षणम् । अविवक्षितं वा । आदिना न गुणादिपरिग्रहः किं तु स्वार्थादिपञ्चसु लिङ्गादिपरिग्रह इति सर्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टत्वे ऽपि लिङ्गादिविशिष्टोर्थो यो न भवति अव्ययबोध्यः स इह लक्षणत्वेनाभिमत इति तद्वान्क्वस्माद्यर्थो व्यावर्त्यत्वेन विवक्षित इति भावः । तदेव प्रतिपादयति मूले । अव्ययार्थोहीति । ननु ईदृशस्ताद्दृश इत्यस्य तद्धर्मविशिष्ट इति नार्थः उक्तयुक्तेरत आह ॥ घमुकेति । आदिना संख्यादिपरिग्रहः पुंलिंगादिरेकत्वादिविशिष्ट उच्चैराद्यव्ययार्थ इति न शक्यते वक्तुमितितात्पर्यार्थः कृष्ण इत्यादौ तु लिंगग्रहणात्सिद्धिरिति तदाशयः । ननुयोर्थः सन्नित्येव केवलं भासत इत्यस्य ततः शब्दाद्यार्थप्रतीतिः सा सन्नित्येवमाकारेत्यर्थो विवक्षित उतदर्थस्तत्समानाधिकरणो भासत इत्यर्थः । तत्रन्तावदाद्य इत्याह । मूले । उच्चैर्नीचैरित्यादीति । ततउच्चैरित्याद्याकारैव प्रतीतिः सर्वानुभवसिद्धेति भावः । अत एव द्वितीयखंडनायाशङ्कते । नन्विति । प्रतीत्यभावेऽपीति । अस्य ततः शब्दात्तदर्थस्येति शेषः । अस्तिसामानाधिकरण्यमिति तिङन्तेन कृदन्तेन वेति भावः । ननु असत्वार्थेषु अनेकशक्तिप्रधानेषु स्वरादिषु स्वोस्ति स्वः पश्येत्यादिदर्शनात्तेषामपि तत्सुलभमत एव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकसंगतिरत आह । मूले । न लिंगसंख्येति । एतेनोच्चैरादीनामधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्तद्भावस्य वक्तुमौचित्येनासत्वार्थकत्वात्तेषां तद्दौर्लभ्यप्रतिपादनंचिंत्यमित्यपास्तम् ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

..दीनामिव तेषामपि तस्य सुवचत्वात्। तत्प्रधानत्वस्य तत्राप्रतिबंधकत्वमिति सूचयितुं तथोक्तिः। तत्सौलभ्ये दोषे तद्विरोधे बीजमाह। सन्नित्यनेनेति। तिङन्तस्याप्युपलक्षणमिदंदुर्वारत्वादिति। कर्तृभेदेनान्वयात्तथाच तत्सौलभ्यमिदं दुर्वचमितिभावः। ननु उच्चैरित्याद्यर्थस्य तद्दौर्लभ्येपि उन्नतदेशाधिकरणमित्याद्यर्थस्य तत्सौलभ्यमित्याशयेन मूलेशङ्कते। पदान्तरोपेति। ननु तस्य तत्सामानाधिकरण्येकथं वाक्यशेषविरोधो तत्राह। तत्सत्वे इति। पदान्तरोपस्थापितस्यास्तिसामानाधिकरण्येसत्वे तस्य लिङ्गादेरित्याद्यर्थः। एवं च द्वितीयार्थस्य दुर्वचत्वादाद्यो वाच्यः। सोपि उच्चैरित्यादिदोषाक्रान्तः। एवं पक्षद्वयस्यायुक्तत्वेप्यभ्युपेत्याद्ये प्रकाशोक्तं दोषमाह। मूले कृष्ण इति। तमुपपादयति। तत इति। कृष्णादिशब्दादित्यर्थः लिङ्गसंख्याद्यनन्वितस्यैवार्थस्य तत्प्रतीतिविषयत्वस्योकारस्य तत्संमतत्वादिति भावः। यद्यपि तथा प्रतीतिः सर्वत्र तथापि लिङ्गादियोगित्वान्नास्य तल्लक्षणमित्याशयेनाह। मूले। नचेति। नन्वेवं न प्रातिपदिकार्थलिङ्गाधिकं किञ्चिदिति दोषासङ्गतिरत आह। कृष्णत्वादेरिति। आदिना श्रोत्वादिपरिग्रहः। कृष्णादिव्यक्तिस्तु सत्वेनप्रतीतिविषयः। प्रातिपदिकार्थो न तु तत्वेनेति लभ्यते ऽनिर्वाह इति भावः। एवंवृत्तिव्याख्याहरदत्तग्रन्थंसंखंड्य प्रक्रियाव्याख्यातृप्रसादग्रन्थखण्डनं प्रकाशोक्तमाह। मूले। यदपीति। प्राचा प्रसादकृता केषां चित्पदानां भासमानवैयर्थ्यपरिहारायाह। लिङ्गेति। केवलमित्यस्य व्याख्यानमना श्रतमिति। आश्रयरहितमिति तदर्थः। निरपेक्षमित्यस्य व्याख्यानं लिङ्गादीति। वैपरीत्यं तु न। स्वार्थादीनां क्रमेणोपस्थितिः स्वार्थमित्यस्य विशेष्यत्वेन व्याख्यानम्। जात्यादीति। आदिना गुणादिपरिग्रहः। इत्यन्वय इति। तथा च जात्यादिनिरपेक्षमिति पृथक्पदे। आद्ये सामान्ये नपुंसकम्। एतेन कर्मधारयः। निरपेक्षत्वं च विशेषेण यद्वा तृतीयासमासः। व्यक्तिमात्रबोधोपि सर्वतन्त्रविरुद्ध इति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्। आद्ये तस्य पूर्वनिपातापत्तेः। अन्त्ये स्वार्थपदानन्वयापत्तेः। तथादोषोक्त्यामूलकृतो नभिमतत्वाच्चेति भावः। विशेषेति। तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वादित्यर्थः। तथा च यदि धर्ममात्रं विशेष्यतया भासते तर्हि कथं तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। अथ तद्वत् द्रव्यं तत्कथं तन्मात्राभिधायित्वम्। शब्दान्निष्प्रकारकज्ञानानुदयादिति भावः। ननु पञ्चसु कारकस्यान्त्यत्वेन तदग्रिमाभावे नादिपदं व्यर्थमत आह। कारकादीति। प्राक् तस्योपक्रान्तत्वादिति भावः। पुनरपि तदग्रन्थखण्डनं प्रकाशोक्तमाह।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मूले । यदपीति । प्रसादकृतोक्तमिति शेषः । सिद्धान्तादितीति । अप्रमान्याः प्राचामिति शेषः । स्वमते तु विशिष्टरूपोपादाने एव गौणमुख्यन्याय इति ष्योत्सूत्रे कौस्तुभे स्पष्टम् । न्यायाप्रवृत्तिरूभयथा तुल्यत्वे पि पूर्वापरविरोधप्रदर्शनार्थं तन्मतानुवाद इति तत्प्राचामनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह । ष्योत्सूच इत्यादि । तत्र हि ष्योत शिवप्रतिषेधः । अनदः अदः अभवत् अदोभवत् । न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तेति सिद्धम् । एवमप्यगौर्गौः समपद्यत गौभवत् अत्र दोषः । एवं तर्हि गौणमुख्यन्यायेन सिद्धं यथागौरनूबन्ध्य इति । न वाहीको तु बध्यते। कथं तर्हि वाहीके हृध्यात्वे गौ स्तिष्ठति गामानयेति ॥ अर्थाश्रये एतदेवं भवति शब्दाश्रये च हृध्यात्वे इति भाष्यम् । तत्र शब्दाश्रयेचेति प्रतीकमादाय स्वार्थे पदं संसाध्य पदान्तरसन्निधाने गौणत्व प्रतीतिर्न हि तदा मुख्यव्यवहारो गौणाभावादिति पदकार्येष्वयं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तम् । शब्दाश्रयेचेति । नलचार्थो नापिचग्रत इतिकैयटः । एवं चैततुल्यं प्राचोक्तमपि सूपपादमिति नाचाद्यचिसूचकोत्तरदोषदार्ढ्यसूचकशेषपूरणं युक्तमितिभावः । तदेतत् पदे एव लक्षणेति सिद्धान्तस्योक्तत्वेनान्यदोषायुक्तत्वं च ध्वनयितुं सिद्धान्तमाह। इदमेवेति । एतेन तद्व्याहृत्तिः । युक्तत्वे हेतुमाह । विशिष्टेति । उपात्तविशिष्यार्थोपस्थापकवर्णसमूहात्मकार्थवद्रूपेत्यर्थः । तथा चोपात्तविशिष्यार्थोपस्थापकं वर्णसमूहात्मकार्थवद्रूपमुद्दिश्य यत्र कार्यं । तस्मिन्वस्तुतः पदव्यपदेशरहितानाश्रयकपदकार्ये एवायं न्यायः परिनिष्ठितस्य पदान्तरसम्बन्धे हि गौर्वाहीक इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्राचीनमूलादेरप्यत्रैवतात्पर्यम् । अतएवानेन तस्य युक्तत्वप्रतिपादनम् । उक्तभाष्यस्यलौकिकार्थवत्वयोग्यपदाश्रये एषन्यायः तद्रहितशब्दाश्रये च ते इत्यर्थः । गोत इति यथाश्रुतसूत्रे विशिष्टरूपोपादानत्वेनोक्तरीत्यैव तस्य व्याख्येयत्वात् । अधिकमन्यतो वगन्तव्यम् । अत्राप्रवृत्तेरिति । प्रथमाविधायके परिभाषाया अप्रवृत्तेरित्यर्थः । इदं च न्यायविषयत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतो न्यायविषयत्वमेव नेत्याह । द्रोणादीति । आदिना मञ्चादिपरिग्रहः । गौणत्वाभावाच्चेति अप्रसिद्धत्वं गौणलाक्षणिकत्वं च तत्र गौणत्वं निविष्टं न तु शुद्धलाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं चेति भावः । चो मूलोक्तसिद्धान्तादिति दोषसमुच्चायकः । अपिना पदे एव लक्षणासत्वाच्चेत्यस्य समुच्चयः । मूले । यदप्याहुरिति कैयटानुयायिप्रकाशकृत इत्यर्थः । गौणलाक्षणिकेष्विति गौणेषु लाक्षणिकेषु चेत्यर्थः । यदभिप्रायेण मूले सम्मतिर्दत्ता तमभिप्रायमसिद्धान्तत्वादस्पष्टत्वेनाह । अत्रेति । अस्मिन्नुदाहृतविषये इत्यर्थः । लक्षणमित्यस्य समर्थसूत्रे भा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ने उक्तमिति शेषः । इदं च लौकिकं साकाङ्क्षावयवभेदे परानाकाङ्क्षशब्दकां
क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते । अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे
स्यात् इत्याद्युक्तलक्षणेन समानार्थत्वात् अत एव पचति भवतीत्येतत्साधारणमि-
दम् आख्यातमित्यत्रैकत्वविवक्षायामपि सविशेषणाख्यातस्यावाप्येकत्वात् अत ए-
वाभराद्येकवाक्यता । तत्र व्रजानि देवदत्तेत्यत्र अस्य सम्बोधनस्य निघातो न
स्यादिति । पदात्परस्यापादादौ स्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वानुदात्त इत्यर्थकेनाम-
न्त्रितस्य चेत्याष्टमिकसूत्रेणेत्यर्थः । अतस्तत्र साक्षाद्विशेषणम् । तथा च देव-
दत्तसम्बन्धिसम्बोधनविषयो मत्कर्तृकं गमनमितिबोध इति भावः । ननु सम-
र्थसूत्रभाष्यविरोधादिदमयुक्तमत आह । वस्तुतस्त्वित्यादि । अस्या इति बो-
धमित्यत्रान्वयः । एवं सति साक्षात्क्रियान्वयित्वे एकवाक्यत्वाङ्गीकारे सतो-
त्यर्थः । आदिनाशालीनान्ते ओदनं दास्यामीत्यादिपरिग्रहः । निघातस्येत्युप-
लक्षणं ते इत्याद्यादेशस्यापि । तत्र उक्तवाक्यस्थतिङन्तादौ तस्मात् उक्तदोषा-
त् । एतेन उक्तभाष्यविरोधेन । आदिनेत्याद्यादेशपरिग्रहः । तथापा-
स्य साक्षात्क्रियाविशेषणत्वाभावे पि निघातसिद्धिस्तद्दत्तेति नैतत्तत्त्वतथा तद-
र्थसाधकमिति मूलं तथा कैयटप्रकाशभूषणरत्नाकरदर्शनाद्युक्तं च चिन्त्यमिति
बोध्यम् । तदाह एवं चेति । अत्रेदं बोध्यम् । सम्बोधने चेत्यस्य सम्बोधना-
धिके प्रातिपदिकार्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थः । सम्बोधनमभिमुखी-
भावः । तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती । तेन सम्बोधनविभक्तिरनुवाद्य विषयैव ।
सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेणसंबोध्यस्य सिद्धिं विनातत्त्वासम्भवात् । तेन राजा भव
युध्यस्वेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यादौ न संबोधनविभक्तिः । राजत्वादेरसिद्धत्वेनाननुवा-
द्यत्वात् अत एव राजन् युध्यस्वेत्यस्य कुमारावस्थायां राजा भव युध्यस्वेत्यस्य
राजावस्थायां न प्रयोगः । अत एव सिद्धिर्बोधस्य विवक्षिता न बोद्धा इन्द्र शत्रो
विवर्धस्वेति भागवतं तु चिन्त्यमेव । एवं च अनुवाद्यस्य विधेये एवान्वयेन
विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तस्यामेवैतदर्थान्वय उद्देश्यतया । तदेतदुक्तं ह-
रिणा । सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा
क्रियासु विनियुज्यते । संबोधनं न वाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य आगम इति । अस्या-
र्थः । सिद्धस्य संबोध्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धस्य । अनेनानुवाद्यविषयत्वमस्य
बोधितम् । अभिमुखीभावमात्रम् । अनभिमुखः अभिमुखः सम्पद्यते तथा
भावोभिमुखीभावः । सम्मुखीभावस्तन्मात्रं प्रयोक्तृवचनार्थग्रहणे सादरत्वभ-
वनं तदर्थश्रवणं च मुखपराहत्यादि । मात्रपदेन सम्यक्ज्ञापनं संबोधनमित्यादि

मतान्तरव्यावृत्तिः । तत्संबोधनं विदुः । तत्फलमाह । प्राप्तेति । हि यतः प्राप्तमाभिमुख्यं सम्मुखता येन मुखपरावृत्यादि मा तादृशः । अर्थात्मा अर्थपूर्ण आत्मा इतिशाकपार्थिवादिः । प्रयोक्तृवचनार्थज्ञानवान् । यद्वाशब्दरूपस्य व्यावृत्तये अर्थात्मेति कर्मधारयः । रामादिरिति तदर्थः । यद्वा अर्थ्यतेबोध्यते इत्यर्थस्तद्रूपात्मा संबोध्यमानस्वरूपः क्रियासु प्रयोक्तृज्ञाप्यक्रियासु विनियुज्यते प्रेर्यते । अनेन प्रवर्तनाविषयक्रियासंबन्धोऽस्येति बोधितम् । तथा च क्रियासु विनियोगफलको भिमुखीभावः । संबोधनमिति फलितम् । एवं चाभिमुखीभवद्रामोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो मत्कर्मकं रक्षणमिति बोधो हे राम मां पाहीत्यत्र । एवं च संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणं तद्विभक्त्यन्तार्थस्य क्रियां प्रति विशेषणमिति सिद्धम् एतेन संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं तथा च राम मां पाहीति वाक्यस्य रामसम्बन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थ इति मूलं तथा प्रकाशभूषणरत्नाकरदर्शाद्युक्तं चापास्तम् । हेशब्दादिसंबोधनतात्पर्यग्राहकम् । असन्निकृष्टे ऽचेतने च तत्वारोपेण गौणः प्रयोगः । एतेनासन्निकृष्टे हा देवि धोरामवेत्यादौ तदसम्भवाच्चिन्त्यमिदमिति मन्दोक्तमपास्तम् । चरमार्धार्थस्तु वक्ष्यते इति । अयमेव संबोधनपदमिति हरिपद्यार्थः । तत्रापि क्रियाशब्देन प्रयोक्तृज्ञानार्थक्रियाया एव ग्रहणात् । एवं च तदेकवाक्यता सिद्धा । पुस्तराजस्याप्यत्रैव तात्पर्यं इति । एवं सति व्रजानीत्यादौ व्रजनक्रियायां संबोधनस्य विनियोगाभावेन तत्वानुपपत्तौतद्विभक्त्यनुपपत्तिरतस्तदेतत्सर्वं हृदि निधायैतदुपपत्तिमाह । वस्तुतोव्रजानीति । इतिराद्यर्थकः । तत्र स्थाने । अन्वयादिति । अतएवोभयोः समानवाक्यस्थत्वं लौकिकोक्ततल्लक्षणसत्वात् । एकतिङ्वाक्यमित्यस्य च बहुव्रीहिणा श्रूयमाणसमानानुपूर्वीकतिङन्तघटितमित्यर्थ इति तदपिलक्षणमस्त्येवेति भावः । न दोष इति । नैतदनुपपत्तिरूपदोषइत्यर्थः । उक्तभाष्यात्तस्यतथार्थाङ्गीकारेपिव्रजानीत्यादौ मूलोक्तरीत्याव्रजनक्रियान्वयेनैवैक वाक्यत्वेतु तस्यांतस्याविनियोगनक्रियासुविनि युज्यतइति हरिविरोधोपत्ति रूपदोषइति भावः। नन्वेवं व्रजानीत्यत्र कथं लोट्। ज्ञानस्यैव विधेयत्त्वेनात्र विध्याद्यसम्भवादाह । प्राप्तेति। प्रैषातिसर्गेति सूत्रेणेति भावः । अत्र व्रजानीत्यत्र । अत्रेदं तत्वम् । उद्देश्यविधेयभावो वाक्यार्थः । अभिमुखीभवनानुकूलस्यसंबोधनविभक्त्यन्तशब्द प्रयोगरूपस्य व्यापारस्येतरनैरपेक्ष्येणैव प्रतीतेस्तनवाक्यार्थः । अयमेव हरिचरमार्धार्थः । तत्र संबोधनपदस्य नाभिमुखीभावपरत्वम् । किन्तूक्तव्यापारपरत्वम् । अत एव गच्छेत्याद्यध्याहारे धिङ् मूर्खेत्या-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ो प्रथमा अनध्याहारे तु द्वितीयैव । तथाचाभिमुखीभवद्देवदत्तोद्देश्यको म-
र्त्कप्राप्तकालगमनकर्मकः प्रवर्तनाविषयो बोध इतिबोधः । वस्तुतो वा-
कदेशन्यायेन व्रजानिदेवदत्तेत्यनेनैव जानीहीत्येतद्घटितवाक्यार्थबोध इति
श्रूयमाणत्वविशेषणोपयोग इति तन्मात्रदर्शितोऽनार्थकम् । यथाश्रुतमेक-
तङ्वाक्यमिति वाक्यलक्षणमपि तत्रास्त्येवेति निघातसिद्धिरिति बोध्यम् । ए-
न्मूलक एव सम्बोधनस्यैवकर्तृकारकत्वव्यवहारो वृद्धानाम् । तस्यैव त्वंपदा-
त्वेन विनियोज्यक्रियाकर्तृत्वात् । अत एव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा इति
र्तिकमते प्रथमासिद्धिः । सम्बोधने तन्न्यासे द्विः प्रातिपदिकार्थेति सूत्र-
दस्याप्यकरणमेव इति वार्तिकमते प्रथमासिद्धिः । संबोधने । अत एव प्रथ-
मापि कारकविभक्तिः । कर्मणि द्वितीयेत्यादिसाहचर्येण क्रियायोगे एव त-
वृत्तेश्च तथैवाकाङ्क्षितत्वाच्च । अस्तिक्रियायाः सर्वत्र सत्वाच्च । तदर्थस्य क्रि-
जनकत्वाच्च । आख्यातार्थक्रियान्वयिकर्त्रादावभेदान्वयेन तद्द्वारकः क्रियायो-
बोध्यः । यत्र क्रिया न श्रूयते तत्राध्याहारो स्तीत्यादेः । अस्तिर्भवन्तीप-
अप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यात् । तत्रभवतीपरद्दत्युपलक्षणमन्यलकारस्या-
अत एवोपपदविभक्तेरितिन्यायेन प्रथमासिद्धिर्भाष्यादौ स्फुटा । एतेन सा
कारकविभक्तिः । तदधिकारस्थकर्त्रादिसंज्ञामुपजीव्य विधीयमानविभक्ति-
स्य तत्वात् । क्रियान्वितविभक्तित्वं तु न तत्वं शुद्धधियावित्यादौ यथाद्याप-
ः । सह युक्त इत्यत्र भाष्ये प्रधानग्रहणाभावे तन्न्याये तु प्रधानात्प्रथमासाधके
कशब्दस्यान्तरङ्गपरत्वमन्यथा पुत्रेण सह पितुर्गौस्तेन सह स्थूल इत्यादौ
प्राप्त्या ततस्तृतीयापत्तेः । तस्मात्सर्वग्रन्थविरोधाच्चिंत्यमिदमिति मन्दो-
मपास्तम् ! । शुद्धशब्दस्य सत्वभूतार्थकधोशब्दार्थविशेषणत्वेनाकारकत्वाच्च ।
दधाधिकरणन्यायेन विशेषणविभक्तिसाधने ऽपि उत्तरपदार्थनिरूपितकारक-
भावाच्च । कारकाणां भावनान्वय इत्यत्र क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्य-
त्या ऽसङ्गत्यापत्या क्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्यस्यायुक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वा-
। अन्तरङ्गत्वस्य तत्र सह युक्त इत्यत्र खण्डनीयत्वाच्च । किं च युक्तग्रहणा-
तृतीयापत्तेः सुनिवारत्वात् । अन्तरान्तरेण युक्ते इति युक्तग्रहणाद्यथा
योगेद्वितीया न तद्वत् । किं च पुत्रस्वामिकत्वसमानकालिकपितृस्वामि-
त्ववती गौरित्याद्यर्थेन पूर्वं गवा पितुः सम्बन्धः । पश्चात्सहार्थेन । अन्यथा
सहत्वं प्रतिपाद्येत । अतोऽन्तरङ्गत्वेन तत्र षष्ठीत्याशयात् उपपदविभ-
तेति वचनं तु क्रियायोगे प्रधानात्प्रथमादिसिध्यर्थम् । तत्रान्तरङ्गत्वाभावा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त् । अधिकं सह युक्ते इत्यत्र स्फुटीभविष्यतीतिदिक् इति तदाह इति दिगिति । इति प्रथमा । ननु कर्तुरिति षष्ठीत्वयुक्तम् । अभीष्टे भीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियमिति कोशादीप्सितशब्दस्य रूढत्वेनाक्रियावाचित्वेन तत्तदर्थान्वयेनातत्त्वादत आह । मूले । आप्नोतेरित्यादि । तदेवध्वनयन्व्याचष्टे अनेनेति । व्युत्पत्तिप्रदर्शनेनेत्यर्थः । अस्य सूचने ऽन्वयः । करणमिदम् । कर्त्ता तु सूत्रकृत्बोध्यः । व्याख्यानादिति । अयं भावः । कर्तृषष्ठ्येव युक्ता सा नशेषषष्ठी घटे नेत्थं करोतीत्यत्र घटे परत्वात्कर्मत्वापत्तेः । जासिनिप्रहणेति शेषे कर्मणि षष्ठीविधानाल्लिङ्गाच्च । एवं चास्य क्रियाशब्दत्वे कर्तुरिति कर्तृकारकान्वयापत्तिः तत्साधनीभूतक्रियाया अभावे केवलपदार्थस्याभीष्टत्वासम्भवेनानन्वयापत्तिश्च । न च यानभोजनासनभोगाद्यर्थमेव वस्तुनोभीष्टत्वेनाक्षिप्तक्रियायामेव सा कारकषष्ठीति वाच्यम् । यास्त्रीतक्रियामादाय तथैव युक्तत्वात् घटे इत्यादिप्रागुक्तदोषद्वयापत्तेश्च । एतेन रूढिर्योगमिति न्यायेन तत्रोचितमित्यपास्तमिति । एतेन पङ्कजादिवद्योगरूढिरपिनिरस्ता । तद्द्रूपाङ्गीकारे फलाभावात् । उक्तदोषद्वयापत्तेश्च । सूत्रे इदमुपलक्षणम् । तथायुक्तं स्पृहेरीप्सितः वारणार्थानामित्यादिसूत्राणामपि स्पष्टं चेदं वारणार्थानामिति सूत्रे भाष्यकैयटादौ । रूढइति । एतेन कोशे विशिष्टपाठादाप्युपसर्गरहितस्य तदर्थत्वे मानाभावाच्चेति मान्योक्तहेतुः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । उपेयिवानित्यत्रेव कोशे तस्याविवक्षितत्वात् । अयेप्सितं भर्तुरित्यादिप्रयोगदर्शनाच्च । आप्लृव्याप्ताविति । स्मरणादव्याप्तुमित्यर्थनिरासाय आह । सम्बन्धुमिति । सानुस्वारः पाठः बन्धुं न सम्भावित एव पाश इति रघुपद्येपि तथैव बोध्यम् । एवञ्च सम्बन्धमात्रमर्थात्तिरन्तु व्याप्तिरिव । सा चावच्छेदकावच्छेदेन सम्बन्धः । सेनया ग्रामो व्याप्त इत्यादौ तथैव प्रतीतेरिति भावः । कर्तुरूपत्वादाह । करणेति । सम्प्रकृत्याऽनोतेः करणाकाङ्क्षेत्यर्थः । यथा सोमेन यजेतेत्यादौ भावनायाः करणाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तत्वाद्यागस्येव करणत्वेनान्वयो न पदान्तरार्थसोमादेस्तथात्र भिन्नपदोपात्तत्वेप्येकसूत्रोपात्तक्रियाया एवेति भावः । यत्तु कर्मत्वादीनां शब्दविशेषोपाधिकत्वात्कारकाधिकाराच्च नाप्तुमिष्टमित्याकाङ्क्षायां प्रकृतधातूपात्तव्यापारेणेत्यर्थोलभ्यते । तथाचानुव्रजगामीति सूत्रस्य सूत्रोक्तरीत्या संकोचे मानाभावाच्च विक्लित्यनुकूलव्यापारेण पूर्वधात्वर्थेन यदीप्सितं तण्डुलादि तदेव कर्म संज्ञं भवतीति सूत्रार्थ इति फलस्य न कर्मत्वमिति कश्चित् तन्नेति ध्वनयन्नाह । मूले । विशेषणीभूतेनेति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

करणाच्कृतेर्वलीयस्त्वेन फलान्यव्यापारस्यैव कर्तृशरीरे विशेषणतया प्रविष्टत्वेन तस्यैव करणत्वेनान्वय उचित इति मान्याः। तदेतत्ध्वनयन्व्याचष्टे । कर्तृपदार्थेति । प्रकृतसूत्रोक्तकर्तृपदार्थे विशेषणीभूतक्रियायाः फलानवच्छिन्नत्वेनैवोपस्थित्या तस्या एव करणत्वमिति भावः । हेतुमाह उपस्थितमिति । करणाच्कृतेरित्यनेन समानार्थोयं न्यायः । तथाचाधिकारप्राप्तकारकपदलब्धार्थस्य वहिरङ्गत्वादेकसूत्रोपात्तकर्तृपदलभ्यस्य तस्यान्तरङ्गत्वेन प्राबल्यावलम्बनं न्याय्यमिति भावः। एतेन कर्तृग्रहणं व्यर्थम् ईप्सितेत्यनेन तदाक्षेपावारणार्थानामित्यदाविव प्रत्यासत्त्या प्रकृतधात्वर्थद्वारकसम्बन्धेनैव यक्रियये प्सितं तस्यैव कर्मत्वेन न माषादावतिप्रसङ्ग इति तदर्थमपि तन्मास्तु इत्यपास्तम्। एवं च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारे सम्बन्धुमिष्यमाणमित्यर्थः । सम्बधश्चात्र यता रूपो जन्याश्रयतारूपश्च । इष्यमाणत्वं च तथाव्यापारोद्देश्यत्वमेव सगर्भितमिदन्वसाचात्फलरूपधात्वर्थः क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छविषयत्वात् । आश्रयत्वात्तण्डुलादीनामपि तत्त्वम् । एवं च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारजन्यफलेन सम्बन्धुमिष्यमाणमित्यर्थः फलितः । जन्यत्वं चात्र जन्यतज्जन्यसाधारणम् । एव चैवं ग्रामस्य कर्मत्वं फलसम्बन्धश्चाश्रयतातत् फलितमाह एवं चेति । अर्थसम्बन्धस्य कर्तृपदार्थविशेषणीभूतव्यापारद्वारकत्वाङ्गीकारेचेत्यर्थ । दुः इत्यस्य कर्तुरित्येतत्सहितेनेत्यादिः । तमप्फलस्य वक्ष्यमाणत्वादत्रानुक्तिः। एतन्नक्ष्यमाह । यद्येति । देवदत्तनिष्ठव्यापारजन्यविक्लित्याश्रयत्वादिति भावः । नन्वेवं फलस्यापि क्रियाजनकत्वेन कारकत्वं तज्ज्ञानपूर्वकं योत्पादनात् इति भावः । ननु तस्याप्रातिपदिकत्वेन द्वितीयाप्राप्त्या नित्यं फलस्य कर्मत्वम् । न च तत्कर्मणितादिसिध्यर्थं तत् कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थफलाश्रयरूपकर्मण एव तत्र ग्रहणात । अत एव त्वमिपचतीत्यादिन । अस्त्याप्रकृतधात्वर्थतावच्छेदककारकसम्बन्धस्यैव ग्रहणाच्च अत आह । अतएवेति । तस्य । कर्मकारकत्वादेवेत्यर्थः । न च स्तोकादौ तण्डुलादिवत्कर्मत्वफलानाश्रयत्वात् । न च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदाश्रयत्वम् । पाकादिसम्बन्धेन तदाश्रयेतिव्याप्तिवारणाय फलतावच्छेदकसम्बन्धविशेषणस्यावश्यकत्वेन तस्य तदनवच्छेदकत्वात् । अत एवाह तत्समानेति । ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ यागस्य भावनाकरणत्वे तस्याप्रातिपदिकत्वात्ततस्तृतीयाभावेपि तत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमादिपदाद्यथा तृतीयोत्पत्तिस्तद्वदित्यर्थः । एतेन क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं तेभ्योद्वितीया वा वक्तव्येति वचनात् ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

द्वितीयेति नैयायिकाद्युक्तमपास्तम् । ज्योतिष्टोमेनेत्याद्यसिध्यापत्तेः । तादृशवचनस्य मुनित्रयोक्तस्यानुपलम्भाच्चेति भावः । ननु एकोद्देशेनोभयविधाने तत्रेतरेतरवाक्यभेदवत् तथाङ्गीकारे समावेशसिद्धिर्नस्यादत आह । योगेति । अत एवाद्ये संज्ञि लाभः । अन्यथा कारक इत्यत्र संज्ञा नात्र । निर्देशाद्वाक्यार्थाभावेनोत्तरत्रानुवृत्तावप्युभयोर्विशिष्टस्य वा सहविधावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाभावेनेष्टासिद्धिरेवेति भावः । समूलत्वाय संमतिमाह । तदुक्तमिति । वाक्यमिदमिति । योगविभागेनेति भावः । एवमपि । योगविभागेन सूत्रद्वयेन संज्ञाद्वयविधानेपि । पर्यायेति । समावेशाभावेनेत्यादिः । वचनद्वयसामर्थ्यादिति भावः । आचेपेणेति । कारके इति सूत्रे महासंज्ञाकरणबलादिति शेषः । अयं भावः । उक्तहेतोरन्वर्थयं संज्ञा करोतिनिर्वर्तयतीति कारकमिति साध्याकाङ्क्षायां क्रियाया एव शब्दतः साध्यत्वेन प्रतीति क्रियैव च तत्त्वेन सम्बध्यत्वे न तु द्रव्यादिः करोत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारे एव तस्य तथा प्रतीत्या शब्दात्तथाप्रतीतेः । तथा च क्रियानिर्वर्त्तकमुद्दिश्यकारक इत्यनेनैव संज्ञा क्रियते न तु विभक्तैकवाक्यतया महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादिति ध्रुवमपाये इति योगविभागं कारकपदानुवृत्तिं च विना सूत्रद्वयसामर्थ्यात् पर्याये सिद्धे ध्रुवमपाये इति योगविभागेन तत्र कारकइत्यनुवृत्त्या च प्रतिवाक्यं कारकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्समावेशार्थम् अवश्यमन्वर्थत्वं त्वयापि स्वीकर्त्तव्यम् । अन्यथा ग्रामस्य समीपादायातीत्यादावतिप्रसङ्गः कारकादिसंज्ञानामिति । एतेन संज्ञिनामनुपादानात्कथं तेन संज्ञाविधानमित्यपास्तम् । योगविभागेनेति । प्रतिवाक्यत्वे हेतुः । अनुवृत्त्येति । संज्ञाविधाने हेतुरिति बोध्यम् । मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये । विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तस्यापि तस्येत्यर्थः । संज्ञापत्तौ । कारकसंज्ञापत्तौ । नटश्रुतमिति । श्रुधातोः क्तिचक्तौच संज्ञायामित्यनेनाशिषि संज्ञायां भावेकर्मणि वा क्तः । चैत्रेण शूयत् चैत्रो यत्श्रुयात् वा । श्रुतम् । अयं च निष्ठान्तस्व्यचः संज्ञाग्रामादिरुदात्तो न त्वाकार इत्यर्थकेन निष्ठाच द्व्यजनादित्यनेनादिरुदात्तः । ततो गीतद्वारा नटस्य श्रुतिजनकत्वेन कारकत्वेपि विशेषसंज्ञाया अभावात्कारकशेषत्वभावे सम्बन्धित्वेन विवक्षायां नटस्य श्रुतं नटश्रुतमिति शेषषष्ठीसमासः । तत्र कारकसंज्ञायां सत्यां समासस्येति प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा एभ्यःपरं कृदन्तप्रकृतिकमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थकेन गतिकारकोपपदात्कृदित्यनेनोत्तरस्य । पदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं बाधित्वा यथाघञिति प्राप्तमुत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा प्राप्तनाचितादोनामित्यस्य नियामकेन कारका

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

शिष्टत्वाच्च । अत एवात्र पक्षे कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन स्वराप्राप्त्या फलाभावाच्च । पक्षान्तरेऽपि तत्र कर्त्रादिकषट्कग्रहणे प्रमाणस्याष्टसूत्र्यो स्वरार्थेति निष्कर्षे वक्ष्यमाणत्वाच्च । एवं च न भाष्यादिविरोधो न वा स्वग्रन्थविरोधः । नन्वेवमपि पौराणिकाच्छृणोतीत्यत्र पौराणिकोपादानं कारकं च नटस्य शृणोतीत्यादौ नटस्तु नोभयमिति कौस्तुभविरोध इति चेन्न । उपयोगग्रहणसत्त्वे नोभयं न द्विसंज्ञाकमिति तदर्थात् । तदभावे तु एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीतिवत् द्विविधकारकत्वसत्त्वेऽपि उभयाभाववदित्यर्थादित्यलम् । ननु कारकशब्दानुवृत्तिर्ग्रामस्य समीपादित्यादौ ग्रामादिव्यावृत्तया चरितार्था । किं च पुनः कारकेत्यादिमूलस्यापायेध्रुवमित्यत्रैव द्वितीयवारं तदनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः प्रतीयते स चायुक्तः । तत्र पुनस्तदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात् । सकृदनुवृत्तया निराकाङ्क्षत्वेन तस्योद्देश्यतया विधेयतया वाऽन्वयासम्भवाच्चात आह । विभक्तेष्विति । एतेन पुनःशब्दस्य यथाश्रुते विभक्तसूत्रे इत्यर्थः सूचितः । तदनुवृत्तया । कारके इत्यनुवृत्त्या तदनुवादेन । कारकं सदपादानमितिरीत्येति भावः । यत्तु कैयटादिदृष्टान्ताः समावेशफलं स्तम्बेरम इति । अत्राधिकरणत्वात्सप्तमी कारकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति । अन्यथा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् स्तम्बकर्णयोरिति निर्देशात्प्रातिपदिकस्योपपदत्वेऽपि सप्तम्यन्ततयात्वान्नोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः । नापि थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं शङ्क्यं प्रासाहचर्येणैरच एव तत्रोपादानात् इति तन्न उपपदत्वादेवसिद्धेः उपपदमिति महासंज्ञया सुबन्तस्यैवोपपदताया उपपदसंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । त्वन्मतेऽपि पूर्वान्तत्वेन तत्रोपपदत्वस्य सुवचत्वाच्च । अत एव कृतद्धितेति सूत्रस्थसमासपदस्य उक्तनियमार्थत्वमपि सङ्गच्छते । तदेतद्ध्वनयन्नाह । ग्रामेवासङ्गति । अयमाशयस्तत्रासिद्ध्यकालादिति सप्तम्यलुक्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेति समासेत्यस्य बाधके तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तद्बाधकेन गतिकारकोपपदात्कृदित्यनेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वमित्यर्थ इति कश्चित् । तन्नः थाथघञ्तदपवादान्तोदात्तत्वस्यैव प्राप्तेः । तस्मादित्थं व्याख्येयं कृदुत्तरपदं घञन्तकृतिकोत्तरपदं प्रकृतिः कारणं निमित्तं यस्य थाथेति स्वरस्य सः घञन्तोत्तरपदान्तोदात्त इति यावदिति । क्वचित्तु कारकत्वाद्घञुत्तरपदस्वरश्चेति पाठो दृश्यते स तु युक्त एवेति बोध्यं । भीत्रार्थानामित्यादौ त्वर्थाधिकाराश्रयणादाहत्योक्त्यैव वा समावेशो बोध्यः । अत्र प्रकरणे यथाश्रुतमूलासङ्गतेर्लक्ष्यमाणत्वादाह । क्रियामिति । धात्वर्थप्रधानभूता साध्यत्वेन प्रतीयतानामित्यर्थः ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

एवमग्रेऽपि बोध्यम् । ननु क्रियाजनकस्य कारकत्वे तस्यान्यथाश्रुतमूलासङ्गतेर-
न्यथान्वयापत्तिस्तावातापि तत्त्वाद्यतरत आह । तज्जनकत्वे ति । तत्रैव । क्रि-
यायामेव स्फुटीभविष्यत्यनुपदमेतत् । पूर्ववदाह । तदन्वयेति । तत्प्रयोजनक-
यत् तज्जनकत्वं तदभावतत इत्यर्थः । ननु मूले न भवतीत्यनेन कस्य व्यावृत्ति-
र्यत्प्रयुक्तमनिष्टमापद्येत । सामान्यसंज्ञाप्रयुक्तं तु नानिष्टमिति प्रागेवोक्तमिति
चेदत्र मान्याः । सुन्दरत्वादिविशिष्टपुत्रस्य क्रियाव्याप्यत्वेन सुन्दरं पुत्रमित्या-
दौ । सुन्दरादीनां क्रियान्वयवत् तस्य तदभावात् । यद्वा पुत्रशब्देन जन्यता-
या अपि बोधनाद्ब्राह्मणस्य विश्लेषाश्रयत्वेन ध्रुवमपाये इत्यपादानत्वापत्तिस्त-
दविवक्षायां तु अकथितं चेत्यनेन पथि रूपकर्मयोगेन पुत्रस्येव पुत्ररूपकर्मयोगे-
न ब्राह्मणस्यापि कर्मत्वापत्तिरिति तत्प्राचामनुरोधेन । क्रियाव्याप्यत्वं क्रिया-
जन्यफलाश्रयत्वं न तत् ब्राह्मणस्येत्याद्यपक्षासङ्गतिः । तत्सूत्रे दुह्यादिपरिगण-
नात् दुह्याद्यर्थनिरूपितापादानत्वाद्यविवक्षायामेव तत्प्रवृत्तेरकथितं चेत्यादेरप्र-
युक्तत्वात् । न हि त्वद्रीत्या पृथगर्थनिरूपितमपादानत्वं किं तु जननादिक्रिया-
निरूपितम् । अत एव तदापत्तेरप्ययुक्तत्वं च । तदेतद्ध्वनयन्नाह । अत्रेत ।
ब्राह्मणस्येति वाक्ये इत्यर्थः । अत्रनिमित्तस्य । तस्य निमित्तस्य हेतुभूतस्य ब्रा-
ह्मणस्येत्यर्थः । पृच्छेः । पथिरूपकर्मयुक्तत्वेन पुत्रस्येव पुत्ररूपकर्मयुक्तत्वेन ब्रा-
ह्मणस्यापिप्राप्तिरित्यर्थः । एवं चान्यपुत्रम्प्रति प्रश्न इति भावः । नन्वेवं प्रश्न-
क्रियाजनकत्वमपि तस्येति दोषस्तदवस्थएवात आह । क्रियेति । प्रकृतप्रश्न-
क्रियेत्यर्थः । तस्य । ब्राह्मणस्य । अन्यथासिद्धेरिति । अवश्यक्लृप्तनियतपूर्व-
वर्तिन एव कार्यसम्भवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धमित्यस्यान्यथासिद्धेरित्यर्थः । ननु प्राप्ति-
पूर्वकाविवक्षायां तस्य प्रवृत्तिः प्रकृते तु सर्वथातदप्राप्तेः कथं तेन कर्मत्वापत्तिर-
त आह । अकथितंचेत्येतदिति तदप्राप्तौ च । अपादानत्वाद्यप्राप्तौ च । अ-
कथितशब्दस्यासङ्कीर्तितपरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादत एव नटस्य शृणोतीत्यादौ स-
र्वथातदविषयेकर्मत्वमाशंक्य परिगणनेन समाहितमाख्यातोपेति सूत्रे भाष्ये
इति भावः । अत एव । पुत्रेणान्यथासिध्या क्रियाजनकत्वाभावादेव । अस्याः
त्यत्रान्वयः । अस्य ब्राह्मणस्य । न चैवं पुत्रस्यापि कारकत्वं न स्यात् जिज्ञा-
साविषयार्थज्ञानानुकूलः केन यथा गन्तव्यमित्यभिलापादिरूपो व्यापारः पृच्छे-
रर्थः । तत्र ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम् । प्रदुष्टेच्छाव्यापाराश्रयत्वात्कर्तृ-
त्वमिति तयोस्तज्जनकत्वेऽपि यं प्रति प्रश्नस्तस्य तदजनकत्वादिति वाच्यं ज्ञान-
कत्वेन तद्द्वारा तज्जनकत्वस्य तत्र सौलभ्यात् । एवं च तस्य तद्विषयकज्ञाने

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

श्राश्रयत्वसम्बन्धेन अन्वयः । पूर्ववदाह । स्वजनकत्वेनेति । क्रियाजनकत्वेनेत्यर्थः । एतान् । कर्त्रादिरूपान् । इमं पक्षं समूलयति । तदुक्तमिति । यत्तु क्रियायामित्यत्रान्वेतीत्यध्याहारः क्रियान्वयित्वं च कारकत्वमिति मूलानुयायी कश्चित्तन्न । तस्य खण्डनीयत्वादत आह । अविषयइति । अयं सप्तम्यर्थउक्तः । ननु विषयत्वमतिप्रसक्तमत आह । विषयत्वंचेति । तथा च क्रियाविषयस्तज्जनकोयस्तस्यकर्मादिसंज्ञ इत्यर्थः । सृष्टौ ब्रह्मा पालने विष्णुरित्यादौ यथा तथात्रापीति भावः । एवं च वाक्यभेदव्यत्ययादिकल्पनानेति मतस्यलाघवम् । पूर्ववदाह । क्रियाजनकत्वमात्रेण तु न पूर्वमते तदापत्तिः । कृत्त्रिमेति न्यायेन संज्ञायाएव तत्र ग्रहणात् । एतेन नटस्युतमित्यादावव्याप्त्या मूलोक्तं मानाभावात्तत्र षण्णामेव ग्रहणमिति कैयटोक्तं च चिन्त्यम् । एतेन षडेवकारकाणीति नैयायिकाद्युक्तमपास्तमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । उक्तयुक्तेः । नटस्युतमित्यत्रादोषस्योक्तत्वादाहादाविति तेन नटश्रवणमित्यादिपरिग्रहः पूर्ववदाहतदन्वयेति । एवमत्रप्रकरणेन्यथाव्याख्यानेबीजमाह । यथाश्रुतंत्विति-प्रातादेकैवचनं तुल्यतापत्तेरिति । उद्देश्यविधेयभावस्यभेदविषयतत्त्वात्तत्रैवभेदाभावेनतद्वदानर्थक्यापत्तेरित्यर्थः । अत एवेति । तद्व्याख्यानर्थक्यापत्तेरेवेत्यर्थः । षष्ठ्योक्तवयेन्वयः भाष्ये कारके इति सूत्रस्थे जनकत्वमेवेतिकरोति क्रियां निर्वर्तयतीति तत्र व्युत्पत्तिप्रदर्शनादिति भावः । एतेन मूलोक्तव्यावृत्तिः । तज्जनकत्वं च धात्वर्थक्रियाजनकत्वञ्च । एषां कारकाणां तत् क्रियोपयोगीतिधात्वर्थप्रधानक्रियोपयोगिनी या क्रिया स्व स्वा वान्तरक्रिया तदाश्रयत्वेने त्यर्थः । एतेन तथा रत्नाकर दंड्याद्युक्तमपास्तम् । अत एवेति । क्रिया जनकत्व रूपकारकत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । क्रियान्वय इति । क्रियायामे वान्वय इत्यर्थः । उपस्थितत्वात् परस्परा काङ्क्षायाः सत्त्वाच्चेति भावः । तदाहक्रियेति । ननु संनिहितसम्प्रदानसमक्षन्देहीत्यादिप्रेरणदिनादान क्रियाजनकत्वेपि देशान्तरवर्तिनस्तस्य कथं तत्त्वमत आह । अविद्यमानस्येति । असन्निहितस्येत्यर्थः । दातृबुद्धिस्थत्त्वावश्यकत्वेन दातृज्ञान पूर्वकालत्वे नैव तस्य जनकत्वं तावतैव दानक्रियानिष्पत्तेः । एवं स्तोकं पचतीत्यादौ फलस्यापि घटं स्मरति घटं करोतीत्यादौ तु बौद्धघटादेः पूर्वकालत्व स्मृत्यादिनिष्पादकत्वं बोध्यं एतेनादृष्टस्य स्वर्गाव्यवहितप्रागवृत्तित्वेपि यागस्यातत्त्वात्कथं करणत्वम् । नचाव्यवहितपूर्ववर्ति स्वस्वव्यापारान्यतरकत्वमेव तत्त्वम् । व्यापारस्य जनकत्वगर्भतया आत्माश्रयापत्तेरित्यपास्तम् । प्राग्वत् ज्ञानद्वारा दृष्टद्वारा वा तस्य तत्त्वसम्भवा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त् । अत एवाट्टष्टस्वीकारः । एतेन क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्व-मिति तन्न उक्तभाष्यविरोधापत्तेः । अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इ-त्यादिव्यवहारासङ्गत्यापत्तेश्च । पक्व ओदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्म-त्वव्यवहारानापत्तेश्च । कारकाणां भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । एतेन क्रियान्वित विभक्त्यर्थान्वयित्वं तत्त्वमित्यपिनिरस्तम् । न च कारकशब्दस्य क-र्त्तरि रात्रुक्ता कर्तृपर्यायत्वेन कारकं कर्मेत्यादिविरुद्धं कारकं कर्त्तेतिपुनरुक्त-श्चेति वाच्यम् । निष्पतिमात्रे कर्तृत्व सर्वत्रैवास्तिकारके व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसम्भत्र इति हर्युक्तेः । सर्वेषा स्वस्वव्यापारद्वारास्वातन्त्र्येण लब्धे पु-न तद्ग्रहणं यस्य स्वातन्त्र्यमेव न तु पारतन्त्र्यं युक्तस्वातन्त्र्यं तस्य कर्तृत्वार्थ-मित्युक्तत्वात् । कारकसंज्ञा तु वस्तु सत्स्वातन्त्र्यस्य स्थिति मात्रेण कर्मादीनां विधातसामर्थ्यात् प्रवर्त्तते इति तद्भावः । प्रकारान्तरमपि मंजूषायामुद्योते च स्पष्टं स्पष्टं चेदं सर्वं कारके इति सूत्रे भाष्ये सूक्ष्मदृशा एवं च क्रियान्वयित्वे तेषां कर्तृसमवायेपि कर्मकारकमित्यादे रनुपपत्त्यभावात्तत्र तदाशङ्कासमाधान-परभाष्या सङ्गतिस्तदर्थोकारकशब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेत्यपि दूषणं बोध्यम् । एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वं नतज्जनकत्वं सम्प्रदानादीनां तत्त्वानापत्तेः । न च यागस्य पूर्ववृत्तित्वे प्यपूर्वस्य तत्वेन तद्वारा तत्वमात्रेण यागस्य करणतावत्त-ज्ज्ञानस्य पूर्ववृत्तित्वेन तस्य तत्वं सूपपन्नमिति वाच्यम् । ब्राह्मणसम्बन्धिपुत्रस्य क्रियाव्याप्यत्वेन पुत्रज्ञानस्येव ब्राह्मणज्ञानस्यापि पूर्वं सत्वेन जनकत्वांशंत्यक्त्वा क्रियान्वयित्वविवक्षायां क्षत्यभावाच्च । नचैवमपि ब्राह्मणस्य कर्मसंज्ञा दुर्वारा पुत्रद्वारा तस्यापि क्रियान्वयित्वात् । न च साक्षातदन्वयित्वमेवेष्टं कर्मकारक-स्य फलद्वारा अधिकरण कारकस्य कर्तृकर्मद्वारा तदन्वयानुभवस्य सुनीदिस-म्मतस्य विना प्रमाणमपलापायोगात् । ग्रामं गच्छति ग्रामे गच्छतीति प्रयोगयो रुक्तप्रकारं विनोपपादना सम्भवाच्चेति वाच्यम् । क्रियायाः कारकाकाङ्क्षया का-रकाणां क्रियाकाङ्क्षया च तत्र साक्षात्परंपरया वा न्वयस्य तुल्यत्वेपि षष्ठ्यन्तस्य-ले तादृश कल्पने मानाभावात् फलस्यापि क्रियात्वाच्चेति मान्योक्तं प्राचा मनु-रोधेनेति ध्वनितम् । उक्तदोषगणापत्तेः । तत्र क्रियान्वयस्य प्रकारत्वेनैवेतिना ग्रहः किन्तु विशिष्टत्वेनापि अत एव याचकस्य देवदत्तस्य गृहं देवदत्तेन पक्वस्य तण्डुलस्य समूह इत्यादौ वा क्रियानिरूपिते कर्तृत्वादिकं सङ्गच्छते इति बो-ध्यम् । एतेन तदधिकारपठितसंज्ञावत्वमेव तत्वं न तु क्रियान्वयित्वं प्रथमा-या अपि तत्वापत्तेः । नन्विष्टापत्तिः । सम्बोधनान्तः कृत्वोर्था इत्यत्र सम्बोधन-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

न्तरयोर्दन्तश्रुतयोरेवाशिषि संज्ञाया मन्तउदात्तः स्यादित्यर्थकेन गतिकारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषीत्यनेन प्राप्तान्तोदात्तत्ववारणायेत्यर्थः । नन्वत्रासत्यां कारकसमासस्येत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । सत्यामपि तस्यां प्रागुक्तरीत्या अन्तोदात्तत्वेनैवेत्यविशेषान्नात्र दोषोत आह । आदाविति । अनेन नटश्रवणं नटश्रुतिरित्यादिपरिग्रहः । अत्र हि थाथेत्यादीनामप्राप्त्या लित्वनित्वाभ्यामाद्युदात्तोत्तरपदयोर्गतिकारकयोरिति प्रकृतिस्वरप्राप्त्या स्वरे विशेषस्य स्पष्टं बोध्य इति भावः। अत्र पक्षे स्वरवारणायेत्यस्योत्तरपदप्रकृतिस्वरवारणायेत्यर्थः । ननु एवं सति कारकाद्दत्तेत्यत्र न दोषोत आह । आदाविति । अनेन गतिकारकोपपदात्कृदित्यादिपरिग्रहः । आदिपदघटितमूलकैयटयोरप्ययमेवाशयः । पाठादीत्यादिना आवृत्त्यादिपरिग्रहः । अधिकगौरवादिति । ननु गौरवादित्येव वाच्येऽधिकेत्यधिकमिति चेत् । अयं भावः । अक्षेपापेक्षया योगविभागानुवृत्त्योरेव लघुभूतत्वादेकं गौरवं तत्स्वीकार एव समस्ते तथान्वयेऽपि घट इत्याद्येकासमस्तपदोपस्थाप्ययोरर्थयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्तदङ्गीकारे च द्वितीयो गौरवम् । तथा सति नटश्रवणमित्यादावपादानत्वाद्यविषये कारकसंज्ञायाः सावकाशत्वेन विशेषसंज्ञाविषये ताभिबोधे प्राप्ते तद्वारणाय योगविभागानुवृत्तिभ्यां प्रतिवाक्यं संज्ञाविधानपर्यायार्थमेव स्यान्न समावेशार्थमिति । तथापि रुद्रीत्याश्रयणमिति यत्तृतीयम् गौरवम् उक्तरीत्या स्वरिताद्याश्रयणं चतुर्थं गौरवं चेति । एतेन ननु ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रे कारकपदानुवृत्तिसामर्थ्यादेव सिद्धौ कृतं योगविभागेनेति चेन्न । कारकपदानुवृत्तौ मानाभावात् । अपादानमिति सूत्रे हि विनिगमनाविरहात्सर्वपदानुवृत्तावुत्तरकालिकीसामर्थ्यकल्पनोचितैव । किञ्च ध्रुवमपायेऽपादानमित्यत्र तदनुवृत्तिः पर्यायार्था स्यात् । न च कारक इति सूत्रेण महासंज्ञाकरणबलात् क्रियान्वयिनामाक्षेपेणापादानादीनां कारकसंज्ञाविधानसामर्थ्याय सिद्धावनुवृत्तिः समावेशार्थैव भविष्यतीति वाच्यम् । नटस्य शृणोतीत्यादौ सावकाशत्वात् । अत एव दुह्यादिपरिगणनं चरितार्थमकथितस्येत्यस्य निर्विषयता च न तथा च योगविभागं विनैवानुवृत्त्या पर्याये सिद्धे योगविभागकरणमपादानमिति सूत्रे कारकमित्यस्यानुवाद्यत्वलाभार्थं असति हि योगविभागे सह विधानेनोद्देश्यविधेयभावेनान्वयो न स्यात्तदेतदाह । पुनरितीति । मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । स्वरितत्वप्रतिज्ञाया एव तत्र मानत्वात् । अन्यथा अधिकारत्वानुपपत्तेः क्रियान्वयित्वात् कारकत्वमित्यस्य खण्डनीयत्वाच्च । तत्र । सावकाशत्वे । प्रागुक्तदोषापातेश्च । योगं वि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नाप्यर्यायासिद्धेश्च । उक्तदोषद्वयापत्तेश्चेति दिक् । एतेनोक्तरीत्या कैयटाद्युपपादितसंज्ञापक्षे विशेषसंज्ञानिर्मुक्तकारकं नास्तीति फलितं तच्चित्यं आख्यातोपयोग इत्यत्र नटस्य शृणोतीत्यत्र विभक्त्यर्थद्वाराक्रियान्वयिनो नटस्य कारकत्वमभ्युपगच्छता भाष्यकृता सह विरोधात् । तत्तश्च नटश्रवणमित्यत्र भाष्यसम्मतकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरानापत्तिरिति त्विहैव सूत्रे नटस्य न कारकत्वमित्युक्तं कौस्तुभे तदेतेन निरस्तम् । आख्यातोपयोगे इत्ययोगे किं नटस्य शृणोति अकथितं चेत्यत्र नटस्य शृणोतीत्यत्रातिप्रसङ्गनिवृत्तये परिगणनमित्येवं परोत्तरकौस्तुभेन सह विरुद्धत्वाच्च । एतेनाधीगर्थेति सूत्रे हरिस्मरणमित्यत्र शेषकारकषष्ठीसमासयोः स्वरे विशेष इति ज्ञोविदर्थस्य करणइत्याद्यष्टसूत्री स्वरार्थेति निष्कर्ष इति तद्व्याद्युक्तिर्निरस्ता । तस्मात्कारकइति लक्षणं चाधिकारश्च । एवं चोत्तरसूत्रेषु संज्ञिविशेषसमर्पणद्वारैकवाक्यतयैव कारकपदं संबध्यते न तु भिन्नवाक्यतया, फलाभावात्प्रमाणाभावाच्च ततश्च वाक्यभेदाभावकृतं लाघवं नटस्येत्यादीनां कारकत्वं चास्मिन्पक्षे सिध्यति । अत एवासंज्ञात्वपक्षेण सह फलैक्यमप्यस्मिन्पक्षे सङ्गच्छते इति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । उक्तदोषगणापत्तेः । उपयोगग्रहणाभावे आख्यातेत्यनेन तत्पक्षे तद्व्यहितेऽपि संज्ञाया निष्प्रत्यूहत्वेन तद्भाष्यविरोधाभावाच्च । नटश्रवणमित्यादौ स्वरानिष्टत्वाच्च । एतेनेहत्य आख्यातोपयोगे इत्यत्रत्यश्च कौस्तुभः समर्थित इति तत् खण्डनस्यायुक्तत्वाच्च । एवमकथितमिति योगभागेन परिगणनाभावपक्षे विधीयमानकारकसंज्ञायाश्चेति विहितकर्मसंज्ञारहितेऽपि निष्प्रत्यूहत्वेनाकथितं चेत्यत्रत्यकौस्तुभस्यापि युक्तत्वेन तत्खण्डनस्यापि तथात्वाच्च । अत एव तन्निष्कर्षस्यापि युक्तत्वेन तत्खण्डनस्यापि तथात्वाच्च । अस्य पृथग्लक्षणत्वे कारकसंज्ञाया अतिप्रसङ्गापत्तेश्च । असमस्तैकपदोपस्थाप्ययोरुद्देश्यविधेयभावासम्भवेन वाक्यार्थबोधासम्भवेन लक्षणत्वासम्भवाच्च । किञ्च अस्य लक्षणत्वे विशेषसंज्ञानिर्मुक्ते सावकाशायाः कारकसंज्ञायाः स्वविषये बाधप्राप्तेरेकसंज्ञानुवृत्तेः पर्यायार्थत्वस्यैव सत्वेन समावेशार्थं विभागस्यावश्यकत्वेन फलाभावात्प्रमाणाच्चेत्युक्तेर्बाधितत्वाच्च । कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोऽपि निर्देशः इतरथाह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीयादायातीति भाष्येण योगविभागेन समावेशस्यैव ध्वनितत्वाच्च । अन्यथा त्वन्मते संज्ञानिर्देशे पृथग्वाक्यार्थाभावेन अग्रे नुवृत्तावपि तद्विध्यनङ्गीकारेणोद्देश्यस्वस्य सुतमसम्भवेन च सूत्रमकतापत्तेरेव वक्तुमुचितत्वे नातिसप्रङ्गापादनस्य निर्दलत्वापत्तेः । नटस्य क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वस्येष्टत्वेऽपि तत्संज्ञाया अ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पदस्य वैयर्थ्यापत्तेः । क्त्वोर्थादीनामपि तदन्वयित्वे प्रथमाया अपि तत्त्वापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । सम्बोधनान्तं क्त्वोर्था इत्यत्र सम्बोधनस्यतथात्वापत्तेः । तथाच पित्ववद्दीरित्यादौ यणाद्यापत्तिः । कारकाइतेत्यादौ स्वरितत्वाद्ययणि गौरवाच्च । किञ्च तदन्वयः साचादुत्परम्परया नाद्यः सप्तम्या अकारकत्वापत्तेः । नान्त्यः षष्ठ्या अपि तत्त्वापत्तेः । षष्ठीसप्तम्यो वैषम्ये बीजाभावाच्च । चरमेतदन्वयीत्यादिनव्योक्तव्याख्यानमप्ययुक्तम् । षष्ठ्यादिव्यावृत्तयोग्यताया दुर्वचत्वात् । मदुक्तलक्षणे तु कारके इत्यधिकारसूत्रे उभयविधसम्बन्धग्रहणे न कोपि दोषः । षष्ठ्यास्तदधिकारापठितत्वात् । त्वयापि तत्स्वीकारे प्रथमाया अकारकत्वापत्त्या भवतिसम्बान्तहानिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । उक्तदोषगणापत्तेः । तदर्थे कारकशब्दस्य साधुत्वे मानाभावाच्च । प्रथमायास्तत्त्वे तत्त्वस्य प्राक् प्रतिपादितत्वाच्च । तद्वैयर्थ्यनोद्धतेष ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तत्र निर्वाहाच्च । क्त्वोर्थादीनां तज्जनकत्वे न तत्त्वानापत्तेश्च । अत एव न तत्र त्वापत्तिः । त्वन्मतेपि तत्र निमित्तापरत्वेनाप्राप्तेश्च । सूत्रशैथिल्येन किञ्चिदादेरयुक्तत्वाच्च । भाष्योक्तरीत्यानिर्वाहाच्च । अत एव तथा व्याख्याने दोषाभावाच्चेति दिक् । तदाहेत्यन्तमिति । ननु पंचपक्षे संख्यान्यचतुष्कपक्षे प्रातिपदिकेनोक्तेपि कर्मत्वादौ यथा द्वितीया भवति तथा क्रियते कट इत्यादौ तिङादिभिरुक्तेपि तत्र सा दुर्वारा: विभक्तीनां द्योतकत्वेन तत्समभिव्याहारं विना प्रातिपदिकमात्रस्य तद्बोधकत्वात् अविनाजयते प्रकृष्टजयाबोधत्ववत् किंच द्वतरत्वबोधार्थं समासस्येति सूत्रभाष्योक्तेन द्विवचनं सुबन्तं भवतीति नायेनार्थप्रयोगोपि स्यात् । अत एव द्वौ घटौ व्यतिलुनीते इत्यादौ न द्योतकवाचकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयसङ्गतिः बहुधातुकल्पनादीनां बाधादत्रसमावेशः । सत्यपिसम्भवे इतिन्यायादतएव यासुट् श्नमादिविषयेसीयुट्श्यनादिकं नेत्यतआह । रेवेति तिङादिभिरेवेत्यर्थः । तस्याशक्तेः । कर्मशक्तेः उक्तौ वाचकत्वेन द्योतकत्वेन वोद्भूततया बोधने अयं प्राप्तौ हेतुः । अद्वत्ति स्वतदनापत्तौ हेतुः तद्बोद्भूतत्वे सति नान्यथेति तदनापत्तिरिति भावः । नन्वेवमनभिहित सूत्रं त्यचेपि व्यर्थमिति वचनमात्रं तदावश्यकत्वमसंगतमत आह । अनभिहिते तथाचोद्भूते कर्मणि वर्तमानाद्द्वितीयेत्यर्थः । फलितस्तदाहाभिधानेति तिङादिभिरुक्तरीत्याबोधनविषये इत्यर्थः मात्रेति सम्बोधनेचेति ज्ञापकस्याप्युपलक्षमिदम् अत एव प्रतीयमानक्रिया अपि क्रियान्वयि कर्त्राद्यन्वयी एव साधुत्वमिति भावः । उक्तवार्तिकभाष्यादि विरोधादाह । तदभीति अनेनाद्यः सू-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

चिता अत एव मूले कर्मणि इत्येकवचनमुपात्तं तद्बीजं तु नोक्तमिदमित्यस्याप्युक्तत्वो-
नोचितः उक्तरीत्या प्रथमाया असाधुत्वं च तत्र स्यादिति एतेन नित्यो घट इ-
त्यादौ नित्यादीनां घटत्वादावन्वयविवक्षायां प्रथमावकाश इति भ्रान्तोक्तमपा-
स्तम् । विशिष्टस्य हृत्युपस्थितत्वेपि जातेरसत्त्वाच्च । अत एव पदार्थः पदार्थे-
नेति न तदेकदेशे इति घण्टाघोषः । सङ्गच्छते सा च क्रिया क्वचिच्छ्रूयमाणा
क्वचित्प्रतीयमानेत्यन्यदेतत् ननु कर्मणि द्वितीयेति सूत्रात्कथं संख्याया विभक्त्यर्थ-
त्वमत आह । द्व्येकयोरिति एकवाक्यतयेति वाक्यैकवाक्यतयेत्यर्थः । आका-
ङ्क्षावशात्तामनुभूयैव तेषां लक्ष्यसंस्कारकत्वं पदैकवाक्यतया ऽन्वये तु कर्मत्वादि-
योग्यकप्रातिपदिकात्तदर्थमात्रगते एकत्वे प्रथमैकवचनं कर्मशक्तिसमानाधिकर-
णे एकत्वे द्वितीयैकवचनमित्यादिप्रकारेण बोधादन्यत्राव्ययादौ प्रासिद्धपपा-
दयितुमशक्यत्वेव किंचार्थनियमप्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमशुद्धप्रत्ययनियमेति वा-
योऽच्छेदएव एकवचनादिशब्देभाविसंज्ञाविधाने गौरवं च यद्यप्याद्यदोषो व्यपा-
दिति ज्ञापकात्सुद्धरः फलतो नियमान्मध्य दोषोपि तथापि चरमदोषो दृढएवे-
ति भावः। सप्तम्या इति। ननु द्वितीयायाः सूत्रे श्रुतत्वात्तदपेक्षैव सप्तम्युचितानन्वे-
कत्वाद्यपेक्षया किंच संख्यायाः प्रापेण विशेषणत्वादस्यैव दृष्टत्वादेकत्वविशिष्टे कर्म-
णी त्येवार्थ उचितः एवं च। प्रथमपक्ष एवायुक्त इति चेन्नकारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वे-
पीन तत्र विधानानुपयोगेन नियमार्थत्वापेक्षया कर्मण एकत्वविशेषणतया वि-
धित्वद्वारा नियमस्यापि आर्थिकी सिद्धिरितिविधित्वौचित्येन तथैवान्वय उचि-
त इत्याशयात् अत्र चेदमेव सूत्रं गमकं तथाचात्र पक्षे यथा प्रातिपदिकेन द्वि-
तीयादयो भवन्ति तथा तिङा ऽभिहितेपि स्युरित्येतदर्थम् सूत्रमावश्यकमिति
भावः । एतेनारुणयेत्यादौ यत्रानेकगुणश्रवणं तत्र गुणानांचेति न्यायसंचारो न-
चात्र तथेति नचेत्यादिशङ्कादावुक्ताचिन्त्यैत्यपास्तम् उक्तरीत्या पक्षद्वयेपि तथा
एव शङ्काया उदयात् अत एव आह । नचेष्वि । यत्तु कैयटः द्व्येकयोरिति
षष्ठीत्ति तत्र बहुष्वित्यत्र सप्तमी दर्शनेन द्व्येकयोरित्यस्यापि तथौचित्यात् तद-
ध्वनयन्नाह एकत्वेचेति । सप्तमीबोध्यत्वप्रतिपादिकेति भावः । प्रत्यासत्ये-
ति । सा च वाक्यैकवाक्यतयानभिहिते कर्मणीत्यादिना मूल एव दर्शिता एक-
त्वादेराश्रयाकाङ्क्षानिवृत्तये एवमेक वाक्यतेति तद्भावः । स्पष्टार्थमेव व्यावर्त्य-
माह कीर्थं इति पूर्वत्र संख्याया एव प्राधान्यम् उद्देश्यतया सूत्रजबोधविषयोप-
तूभयोरिति विशेषइति भावः । ईदृशे इति तथाच नित्यसाकाङ्क्षस्थले नित्य-
स्वात्मन्यायानाश्रयणमिति भावः । प्रतिपादितमिदमादौ कैयटस्याप्य यमेवा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्यइति धनयितुमाह स्पष्टं चेदमिति । उक्तरीत्या संख्याविभक्त्यर्थत्वप्रतिपाद-
नमित्यर्थः । अत्रैव । अनभिहित इत्यत्रैव । एतेन तत्रानित्यत्वात्तदङ्गीका-
रस्यानुक्तत्वेन सम्मतिरयुक्तेत्यपास्तम् । कैयट इति । सचिताश्चित्स्वनुपदमेव
स्फुटो भविष्यति अत्रापि पक्षे न्यायेन निर्वाह इति भ्रमवारणाय न्यायव्यवस्थां
तु व्याचष्टे प्रधानप्रत्ययार्थेति । प्राधान्येनसूत्रेणोक्तरीत्या । द्योत्यत्वेन बोधि-
तस्येत्यर्थः । ननु कृतेपि सूत्रेऽत्रातिप्रसङ्ग एव कर्मगतैकत्वेऽनभिहिते द्वितीयै-
कवचनमित्यर्थस्यैवौचित्येन तत्प्राप्तेः सत्त्वात् एवं च व्यर्थं मेतत्सूत्रमत आह । एवं
इति अत्र पक्षे तथा वाक्यार्थाङ्गीकारेचेत्यर्थः । अप्रधानेति सूत्रेणाप्राधान्येनाम्
द्योत्यत्वेन बोधितं यत्कर्मादि तत्र विशेषणत्वेनान्वयार्थमनभिहित इत्याचक्ष्य-
नमित्यर्थः । तथा चानभिहितकर्मगतैकत्वे स इति वाक्यार्थ इति भावः । न-
न्वस्मपि तदव्यर्थमेवकर्मणश्चुक्तत्वेन न्यायेन तदापत्तेर्वारणादत आह।उक्तार्था-
नामितीति । प्रधानार्थेति । प्राधान्येव सूत्रबोधितार्थेत्यर्थः । अत्र कर्तव्यः
इ इत्यत्र षष्ठ्या इति न्यायस्य प्रधानविषयत्वात् कृदन्तशक्तिग्रह-
त्वप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्तृकर्मगतैकत्वे षष्ठ्येकवचनमि-
र्थकेन कर्तृकर्मणोरिति सूत्रेण प्राप्तायास्तस्या इत्यर्थः । एक-
र्य मौक्तदोषानुद्धारादाह भिन्नेति । कृत्यानां योगे उभयप्राप्तौ सत्यां
ष्ठं कर्मणः षष्ठीनेतितदर्थः अत्रोभयप्राप्तावित्यनुवृत्तिस्तु निषेधविकल्पयो-
र्व्यस्यार्थात्तत्रैव भाष्ये कण्ठत उक्ता नोत्तरविभक्तसूत्रेति न नेतव्या व्रजं गावः
गो न मया मम वा सेव्यो हरि रितिप्रयोगव्यवस्थासिद्धेति भावः।निषेधापत्ति-
ति । तत्प्राप्तिरित्यर्थः । एवं च कथं षष्ठ्यापादनमिति भावः । नन्वत्र नी-
यप्राप्तिरत आह । तदधोति । अनभिहित इत्यधिकारइत्यर्थः। उभयप्राप्तेः
ह। तस्या अपीत्यर्थः। पद्यप्येक सूत्र पक्षे दोषो दुरुद्धरः योगविभागस्तु भाष्यका-
यो न वार्त्तिककारीय इत्युद्योते उक्तं षष्ठ्यापत्तिस्तु वार्त्तिककारीयेति स्पष्टमेव
य तथापि भाष्यमतेपि दोषं सूचयितुमन्यथा समाधत्तेऽधिकारेति । सर्वत्रैवेति।
नुक्तेच कर्मणि कर्त्तरिचेत्यर्थः । उभयप्राप्तिविषयसत्त्वादिति । उभयप्रा-
प्त्येतद्विषयत्वसत्वादित्यर्थः । विषयत्वादित्येव क्वचित्पाठः । एवं सतु युक्तः
श्री भयप्राप्तावित्यस्यैव सर्वत्र प्राप्तिः फलितातदाह कर्मण्येवेति । एवं च क-
र कृतीत्येव सूत्रं कार्यं सूत्रद्वयं व्यर्थं तदाह कर्तृकर्मणोरित्यादि कर्मणि
स्यानिष्टप्रवृत्तिस्तु तुल्यैवेति भावः । ननु सकर्मकेष्वेतत्सम्भवेपि भवत: शा-
ना भवत आसिकेत्यादावकर्मकेषु कर्मणोऽभावात्तदपि विषयत्वेन सर्वत्रैवेति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

उभयवैयर्थ्यमिति चासङ्गतमिति चेत् शृणु अकर्मकधातुयोगे देशकालादिकर्मणोश्चच्छेदकावच्छेदेन सत्वात्तदुक्तिवैयर्थ्यं च सङ्गतमेवेति नचासनादिकरणकव्यापाराश्रयौ यदा न विवक्षितः किन्त्वसनमात्रं तदा पुनस्तदसङ्गतमेवेति वाच्यं देशः कालः इति वार्तिकतद्भाष्यप्रामाण्यादकर्मकधातुयोगे तदविवक्षाया एवासत्वमित्याशयात् एवं सूत्रप्रमाणवैर्थे भाष्यमपि प्रमाणमित्याह । आत्ममान इतीति कश्चित् वस्तुतस्तु न तद्वार्तिकं भाष्येनुपलम्भात् यदुपलभ्यते न तद्विधायकं हि युक्तत्वात् अत एव समां समां विजायत इत्यत्र समायां समायां विजायत इति विग्रहकथनपरभाष्यं सङ्गच्छते अन्यथा तेन द्वितीयाया एव तत्र साधुत्वबोधनेन नतदसङ्गति । स्पष्टैव एवं च तादृशप्रयोगे तदविषयत्वात्तत्सर्वमसंगतमेवन च वैचित्र्यादिभिरकर्मका इति भाष्यस्य तु धातुमात्रस्य कालादिकमकार्थवृत्तित्वं तदपि प्रयोगानुरोधेन न तु प्रयोगत्वावच्छेदेनेति तात्पर्यं न तद्विरोध इति बोध्यम् इतएवारुचेराह । आत्ममाने इति इत्थं हि तत्र भाष्यम् आत्मग्रहणं किमर्थं परमाने माभूत् कृतेपि तत्र प्राप्नोति कुतः आत्मन इति कर्तरि षष्ठी मान इत्याकारो भावे तथाच सकर्मकमानवत्यकर्मकमानोपि सकर्तृक एव भवति नैष दोषः आत्मन इति कर्मणि षष्ठी कर्तृकर्मणोरिति । ननु कर्तर्यपि तेनैव विधीयते तत्र कुतएतत्कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरि इति एवं तर्हि आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि विज्ञास्यत इति । अत्र कैयटः आत्मशब्दः प्रत्यगात्मनः परव्यावृत्तिं करोति तत्र यदि कर्तरि षष्ठीस्यादात्मग्रहणमनर्थकं स्यात् कर्तृसम्बन्धाव्यभिचारान्मननक्रियाया इति । अयं भावः । यद्यप्युभयप्राप्ताविति नियमादपि कर्तरीति सुवचं तथाप्युभयोः प्रयोगाभावादत्र तदप्राप्तिरिति तत्सामर्थ्यपर्यन्तानुधावनमिति । नन्वेतावतोभयप्राप्तावित्यत्र तथार्थाङ्गीकारेपि कृत्यानामित्यत्र तथात्वे किंमानं मान इत्युत्र हि न कृत्यः एवं च शब्दाधिकार एव तत्र । अत एवाकृष्टव्या ग्रामं शाखेति तदुदाहरणं भाष्योक्तं यथा श्रुतमेव साध्विति चेत्र शब्दाधिकारतोप्यर्थाधिकारस्य ज्ञानतो लाघवेन तदनुरोधात् तथैव तत्रागीकारात् अत एव तत्र षष्ठ्यापादकप्रकृत सूत्रस्यवार्तिकतद्भाष्यादिकं संगच्छते तदाह । इत्याशयादिति । तच्च तदापादकवार्तिकाद्यनुवादक मूलस्येति भावः । नन्वेवं तदुदाहरणासंगतिरत आह । आकृष्टव्येति । ननु किमर्थमत्र कर्तृपदाध्याहारः ततस्तत्र तदननुवृत्तेरेव कल्पनात् अथ तत्रैव तत्पूर्वोत्तरयोः किमुच्यते भव्यादीनामिति भाष्ये ध्वनिता एवं तर्हि त्यादिभाष्ये कण्ठत उक्ता इत्युच्यते तथापि तदनुरोधेन तत्र तथार्थानङ्गीकार एव कुतोनेति चेन्नदतोतरत्वात् ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

किञ्च तत्रैवोभयप्राप्ति र्नामसा भवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्ग इति भाष्येणापि तथार्थसूचनात् अन्यथा तदनुपपत्तेः । स्पष्टत्वात् न च बहुव्रीहि रेकत्र इति युगपदुभयत्र प्रसङ्ग एव तदर्थो न तु द्वयोः प्रयोगः गेयो माणवक इत्यस्य तावतापि सिद्धेरिति वाच्यम् । नाट्यप्रसङ्गस्योभयप्रयोगं विना बाधितत्वात् स्पष्टं चेदं तत्रैवोद्योते एवं च पूर्वस्याशयानुद्घाटनेन तत्संबन्धाज्ञानेन तन्मात्रस्योदाहृतत्वेपि उत्तरभाष्यानुरोधाद् वदतेनेत्यस्याध्याहार आवश्यकः तत्पोषकस्याश्चर्यपदम् अयं भावः । अत्र वाक्ये आश्चर्यप्रतिपाद्यं तच्च पक्ष समर्थ आकर्षणकर्तादुराकर्षाच शाखा आकृष्टव्या तदेवनिर्वहतिनत्वन्यथेतितदाह आश्चर्य्यत्यादि एवं भाष्यमतेपि तन्दोषंसंयोन्यमुनित्रयसाधारणं निःसन्दिग्धमति स्पष्टंदोषमाह आनेति । पक्वचेत्यत्र संज्ञाग्रहणस्य प्रायिकत्वाल्लाभ इत्यत्र कर्मणि घञ् भवन्निष्ठव्यापारजन्यलाभाश्रयो जिज्ञासाविषयस्य इति बोधः कर्तुरुद्दिष्टत्वेपि ततो नस्यात्कर्मणोऽप्रत्ययकत्वात् तदभावे भाष्ये को भवता लाभो लब्ध इत्यत्र तृतीया तु स्यान्तेस्वपाभिप्रायेणेति मतद्विरोध इति भावः । ननु संख्यायाविभक्त्यर्थत्वे यथा नभिहित इति गमकं नेदकारकविभक्त्यर्थत्वे किञ्चिदिति स पक्ष एव निर्मूलोत आह । संख्याया इति । विभक्तिद्योत्यसंख्याया इत्यर्थः एतेन ब्राह्मणानां विंशतिरित्यादौ तस्या अप्रकारत्वाच्छिन्न्यमिदमित्यपास्तम् तत्रापि तस्यास्तत्वात् प्रकृत्यर्थसंख्याधा अतत्वाच्च एकाद्यष्टादशान्त संख्यावाचकेषु तु आदशत इति सिद्धान्तात्तस्याः प्रकारत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र दोषः अत एव संख्याविभक्त्यर्थत्वपक्षे कारकविभक्त्यर्थत्वपक्षे च भाष्ये एक इत्यादावेव दोषो दत्तो नैकं पश्येत्यादौ आद्ये कर्मणो नभिहितत्वादेकत्वे उक्तेपि द्वितीया भविष्यति अन्त्ये न्यायस्य प्रधानविषयत्वादेकत्वे उक्तेपि प्रधानकर्माभिधानाय सा भविष्यतीति तदाशयः संख्यान्यघटादिशब्देपि तस्याः प्रकारत्वंलोकप्रसिद्धमेव न च भावप्रत्ययान्तसंख्यावाचकस्थले एकत्वंपश्येत्यादौ न विशेषणत्वं तस्याः प्रकृत्यर्थसंख्यायाः प्रत्ययार्थसंख्यातोनतिरेकात् एवं द्वेएकयोरित्यादावपि । नचैवमादशतः संख्याः संख्येये इति संख्यायाव्ययेति सूत्रस्थभाष्यसंमतप्रवादविरोध इति वाच्यं तेषां संख्येयार्थकत्वं तु क्वाचित्कमप्रसिद्धमिति तदाशयात् एवं च सर्वत्रेत्यसङ्गतमिति वाच्यं बोध्याया इत्यपि तदर्थाङ्गीकारात् अत एव प्रायेणेति प्रागुक्तं विशेषणतयेति । रयैवेत्यर्थः तथाच सूत्रेणैकत्वमप्राधान्येन चोत्पद्यते कारकं तु प्राधान्येन इयमेवाचिप्तञ्चपक्षे तदाहैकत्वे यत्कर्मेति यद्यप्यत्र पक्षे प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्गतकर्मशक्तौ द्वितीयैकवचनमित्यर्थः उद्योते उक्त इति स एवास्य बोध्य स्त-

याप्युपपदविभक्तेरिति न्यायेन कारकविभक्तिरुचितेत्याशयेन तद्व्याख्यार्थस्यैष्टयितुमाह वृत्ते । इति कर्मशब्दः शक्तिमत्परो न तु शक्तिपरः तथाच यथा तत्रावयवावयविनोः शाखावृक्षयोर्विशिष्टाविशिष्टाभ्यां शाखो/शि इतिवत् भिन्नयोरप्यवयवैवयवीसमवेत इति शाखायां वृक्ष इत्यस्य कपालेघट इति वत्सत्त्वेपि आद्ये यस्य वृक्षादेराधारत्वविवक्षातदुपपत्तये तथा संख्याया गुणत्वात्तस्य च गुणाश्रितत्वात्कर्मणि यदेकत्वमित्यस्यौचित्येपि आद्ये यस्य गुणस्याधारत्वविवक्षा तदुपपत्तये सप्तम्युपपत्तिस्तु गृहे उपरिदेशे पर्यंके स्वास्तरणे शेते देवदत्त इत्यादौ गृहादिष्व इवात्रापि बोध्या तथा चैकत्त्वाधारकं यत्कर्म कारकशक्तिमत्तदाधारक द्वितीया कर्तृ कासतेतिबोध इति भावः । नन्वयुक्तमेतत् दृष्टान्तवैषम्यात् तथाहि अवयवावयविस्थले वयवस्याधारत्वस्य क्लृप्तत्वेपि तादृशलौकिक प्रयोगाभावात् तथापि विवक्षानैवात्र एतादृशलौकिकप्रयोगाभावात् गुणस्य गुण्याधारत्त्वस्यादृष्टत्त्वात् । अन्यथा घटे शुक्लोगुणोस्तीति वच्छुक्लगुणेघटोस्तीत्याद्यप्यापद्येत । द्वैधाह्यगतिदृष्टा गुणगुणिस्थले सामानाधिकरण्ये शुक्लोघट इति वैयधिकरण्ये घटस्य शुक्लोघटे शुक्लोवाह । इति । तथाच कथमेतत्पक्षोपपत्तिरत आह । एवञ्चेति । सति सप्तमीं त्यक्त्वा धिकरणसमस्यङ्गीकारे चेत्यर्थः । एकत्वविशिष्टेकर्मणीति । सामानाधिकरण्ये नैकत्त्वविशिष्टकर्मशक्ताविर्त्यथः कर्मशब्दः शक्तिपर एव तथाचोभयत्र द्वितीयारूपकर्तृ द्वारा सप्तम्युपपत्तिस्तुल्यैवेति न कोपि दोषः । अयं च संख्यान्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षेर्थो बोध्यः स्त्रिकपक्षे तु कर्मणि द्वितीया भवतीत्येवार्थस्य सूत्रस्य ततः कर्मण एकत्वे एतदेकवचनमित्यर्थः । संख्याबोधकस्येति बोध्यम् । युक्तश्चायमेवेत्यनुपदमेव स्फुटी भविष्यति एवं यथा श्रुतग्रन्थसामञ्जस्ये एवं चेति पाठं प्रकल्प्यवैयधिकरण्येनान्वयं विवक्षयेत्यन्तेनोक्ता लक्षणयासामानाधिकरण्येनान्वयमाह । एवं वेतिव्याख्यानमनादर्तव्यमिति बोध्यं नन्वत्र पक्षेप्यावश्यकं ततद्विबद्धंसुषुद्धमिति न्यायेन द्वैब्राह्मणौ व्यतिलुनोते इत्यादौ द्योतकवाचकयोर्द्योतकयोश्च समावेशस्य दृष्टत्वेन क्वतः कट इत्यादौ क्रियते कट इत्यादौ च प्राप्ततद्वारणार्थत्वात् । इति चेन्न । आद्ये विशेषत्वेन भानेनतस्य द्योत्यत्वासम्भवात् । अन्त्ये क्रियां प्रति तस्य विशेषणत्वेपि कटपदार्थे तत्त्वाभावेन तदुत्तरद्वितीया द्योत्यताया असम्भवात् प्रकृतं लक्ष्यानुसारादुक्तार्थानामिति न्यायानुसरणस्यैव सुवचत्त्वाच्च । तथाच तन्न्यायानाश्रयणम् । अत एव समासेनोक्तत्वादिवादे प्रयोगोनेति । सङ्गच्छते । तद्ध्वनयन्नाह । न्यायेनैवेति उक्तार्थानामिति न्यायेनैवेत्यर्थः । एवं च कर्मादीनां द्योत्यत्वमेव

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भाष्येप्येषा पक्षभेदेन विभक्त्यर्थत्वव्यवहारो द्योत्यतयैव एकत्वादीनां विशेषणत-
येव भानेन तत्पक्षस्यैवोचित्यात् । नत्वेतावता तच्छक्यत्वमेषां भ्रमितव्यम् ।
नियमत्वानुपपत्तेरिति । स्पष्टं बहुष्विति सूत्रभाष्यादिषु न्यायस्य तु द्योतकवि-
षयेपि संचारो दृश्यते अधिशीङोति सूत्रे भाष्ये अपूर्वी द्वाविव्यादौ व्यभिचारस्य
तत्रैवोक्त इति भावः । ननु संख्याविभक्त्यर्थ इति मूलग्रन्थाद्देवदत्तो वामेनेत्या-
दिवत्संख्यारहितं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सूत्रमावश्यकं तदितरपक्षेषु
चनेति लभ्यते एवेतिकारकं विभक्त्यर्थ इति ग्रन्थोधिकः । बहुष्विति सूत्रस्य
भाष्य कैयटविरुद्धश्च मत आह । अनेनेति कारकं विभक्त्यर्थ इति ग्रन्थेनेत्य-
र्थः । तत्रादौ मुख्यत्वादाह । पंचकेति । अयमेवपक्षो मुख्यः त्रिकादिपक्षस्त्व-
मुख्य इति तत्त्वे कथमिति चेत् । शृणु द्योतकतापक्ष एव हि मुख्यः सचैतं
विनानुपपन्नः अत एव कुत्सित इत्यत्र भाष्ये स्वार्थमभिधाय शब्दोनिरपेक्षोद्रव्य-
माह समवेतं समवेतस्य च वचने लिङ्गं संख्या विभक्तिंचाभिधाय ताम्विशेषानपे-
क्षमाणस्य कृत्स्नमात्मानं प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते सौ विभक्त्यन्त इत्यनेन
पंचकं प्रातिपदिकार्थ इत्येवोक्तं सर्वत्र स्वार्थाभिधायकशब्दस्यैवाभिधान कर्तृत्व-
प्रतीतेः कर्मणि द्वितीया हेतुकयोरित्यादीनां भाष्ये नियमत्वोक्त्यापि पंचकप्राति-
पदिकार्थपक्षा एवलभ्यते तदा ह्यनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति सर्वत्रसि-
द्धे तेषान्नियमत्वं युज्यते । तदुक्तं बहुष्विति सूत्रे भाष्ये सुपो विशेषणप्रातिप-
दिकमात्राद्विधीयन्ते । इति । कैयटेनच स्पष्टमेवोक्तम् अत एव दधिराजेत्यादौ
प्रातिपदिकमात्राद्सर्वबोधः सङ्गच्छते । लुप्तस्मरणं तु लोपमजानतोऽसम्भ-
वि । एकशेष सूत्रे प्रत्ययलक्षणकार्यं लोपफलं वदता भाष्य कृतातिरस्कृतंच
अत एव क्रीतात्करणपूर्वादिति सूत्रे गवाक्रीतेत्यत्रापि प्रसङ्गमाशंक्य विभक्त्यप्र-
धानान्नेत्युक्तं अन्यथा विभक्त्यन्तस्यैव करणवाचकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति
दिक् । अपि मूलोक्त संख्याविभक्त्यर्थपक्षसमुच्चायकः । अनेन साकथं सूचि-
तेति चेत् । शृणु कारकस्य विभक्त्यर्थत्वे प्रत्याख्यानोक्त्या तदन्यपक्षेषु सत्त्वला-
भेन पंचकपक्षे स्यातदन्यत्वा तथा लाभः अत एवैतद्ग्रन्थाधिक्यन्नेति बोध्यं ननु
तत्रापि न्यायेनैव सिद्धमत आह । तत्रेति पंचकपक्षे इत्यर्थः । कर्मत्वं शक्तिः
सत्येत्यस्य कटङ्करोतीत्यादौ द्वितीयेत्यादि परिगणनादाह तिङादिभिरुक्तेपी-
ति । तत्र पक्षे सुपां द्योतकत्वाद्वाचक द्योतकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयस्य दृष्ट-
त्वात् क्रियते कटः इत्यादौ तिङाद्यभिहितेपि प्राप्तद्वितीया वारणार्थमित्यर्थः ।
स्पष्टंचेदं बहुष्विति सूत्रे भाष्य कैयटयोः यथा श्रुतपूर्वमूलासङ्गतेः । कंत्रिद्विशेषं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वस्तुमपि समुच्चेयमौत्तावश्यकत्वमाह एवमिति तद्वदित्यर्थः । तस्य मुख्यत्वा-दस्य तदन्यत्वात्सादृश्योपपत्तिः । अत एव विपरीतं नोक्तं मात्रमित्यनेन कार-काव्यावृत्तिः अपि तस्यैव समुच्चायकः । तत् असंख्यानभिहित इत्येतत्कृतः कट इत्यादौ मूलोक्तरीत्या द्वितीयावारणार्थेति भावः । एवं च मूले संख्यावि-भक्त्यर्थं इत्यस्य तन्मात्रं विभक्त्यर्थं इत्यर्थो बोध्यः । नन्वेवं कारकविभक्त्यर्थ इत्यस्यापि तन्मात्रं विभक्त्यर्थं इत्यर्थः । स्यात्तथाच त्रिकपक्षे आवश्यकत्वाना-वश्यकत्वयोर्नलाभोत आह । एवं चेति पक्षद्वयमात्रे आवश्यकत्वलाभे चेत्यर्थः । यत्रयत्पक्षे इति त्रिकं प्रातिपदिकार्थः संख्याकारके विभक्त्यर्थं इति पक्षे सम्-ख्याचतुष्कं प्रातिपदिकार्थः कारकमात्रं विभक्त्यर्थं इति पक्षे चेत्यर्थः तत्र तत्रेति उक्तरीत्या न्यायेनैवसिद्धेरिति भावः । यद्यपि यत्त्यदेवोसायचततनतत्यदेसा-पत्यदोप द्वित्वेवपपदार्थं संसर्गेपपदार्थतावच्छेदकव्यापकत्वे बोधिते विनापि द्वित्वं प्रदार्थससर्गेतच्छब्दार्थं तावच्छेदकव्यापकत्वबोधात् कारकं चेद्विता नोयां-यायां मन्येत साभवेदित्यकथितं चेत्यत्र भाष्येप्रयोगात् अत एवयोपोधूमवान् सो-ग्निमानिति सङ्गच्छते इत्यत्रैपवोचितं तथापि व्यञ्जनानि यस्यार्थं कार्यमुच्यते तत्वजन्ते इत्यजादेरिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगात्स्पष्टत्वायक्वचित्तत्यदेपि वीप्सादि-तत्वं यतस्त्वयं यन्देशं समुद्रस्य सजगाममहाकपिः सहैस तस्यां गवातैनसोन्माद-इवलक्ष्यते इति रामायणं यां यांप्रियः पश्यति कामराघौ सा सा क्रिया [निम्नमु-खी बभूवेति च सङ्गच्छते इति नदोषः सूचितमिति सुष्टयोग्यमित्यर्थः । इति फलितमिति तात्पर्यार्थः । तत्प्रीतिरेवेति हरिप्रीतिरेवेत्यर्थः । एतेन व्यापार-मात्रव्यावृत्तिः तथाच तदनुकूलोव्यापारोमत्तेरर्थं इति भावः । क्रियाव्याप्यत्वे तत्वस्य क्रियानिष्ठव्यापकतानिरूपित व्याप्याश्रयत्वेनेतिनार्थः । बाधितत्वाद-त आह । अक्रियासम्बन्धित्वेनेति तथाच व्याप्तिः सम्बन्धएव तुतन्त्रान्तरप्रसि-द्धा अत एवाप्तिः सम्बन्धरूपैवसूत्रेनिविष्टेत्युक्तं प्राक् ननु क्रियाकत्वनिष्ठो व्यापा-रस्तथाच तत्सम्बन्धित्वं कर्तुर्नकर्मण इति तथा व्याख्याप्य युक्तेत्यतस्तच्छेतु माह । ततुन्येति व्यापारप्रयोज्येत्यर्थः तत्वं क्रियासम्बन्धित्वम् एवं च क्रिया-व्याप्यत्वमपीदमेव तथाच परम्परया क्रियासम्बन्धोनविवक्षित इति भावः । यत्तु एवमेवेत्यस्य भावनैवविशेषेत्यर्थं इति भूषणकृत् रत्नाकरदंष्ट्राभिरपि तद्-वानुतं तन्न पक्वतण्डुल इत्यादौ कर्मकृत्समभिव्याहारे फलव्यापारयोर्व्यत्यासेन बोधस्या वश्यकं त्वयाकर्मख्यातेपि कलविशेष्यकबोधस्यैवौचित्यात् अत एव प्रत्य-यार्थे साक्षात्सम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वस्योत्सर्गतः नत्यागः तत्रान्वयित्वं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

विशेषणत्वेन वेत्यन्यदेतत् एतेन कर्तृलकारेपि फलविशेष्यकोबोधएवास्त्वित्यपा-
स्तम् लृप्तप्रागुक्तौत्सर्गिकनियमभङ्गापत्तेः विशेषणत्वेनान्वितस्य न्यग्भूतस्या-
न्यात्तोपात्ताश्रयेन्वयानापत्तेश्च एवं च एवमेवेति मूलग्रन्थो धात्वर्थएवेति तत्र क-
र्तृप्रत्यये तन्मतानुसरणे मदुक्तावेव बीजान्तरमाह । अत एवेति कर्मप्रत्यये फल-
स्य विशेष्यत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः भिन्नार्थत्वादित्यस्य किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थे
वेति शेषः । कैयटेनापीत्थमेव भाष्ये व्याख्यातमित्याह यदाक्रियाफलस्येति
अत्र विग्रहे फलस्य विशेष्यतया पुत्रीयतीत्यादौ व्यापारस्य विशेष्यतया भिन्ना-
र्थत्वात्तदर्थोयंक्यच् किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थे एव कर्मणि च फलस्य विशेष्य-
त्विष्टः पुत्रः इष्यते कल्पपुत्र इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेनाप्यवश्यमङ्गीकार्य
तेन कर्मकृदन्तयोगाकारोपिकर्माख्यातेन तथेत्यपास्तम् सामानाधिकरण्यान्व-
याविशिष्टत्वेन वैषम्यात्तदसङ्गतिरिष्यते पुत्र इत्यत्र समाधानानुक्त्यान्यूनता-
प्रष्टेवेति भावः । वाक्यमेवेत्यस्य प्रयुज्यते पुत्र इष्ट इत्यादिनतु क्यजन्तस्त-
कर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययानुपादादिति शेषः । अन्यथैकाश्रयकपुत्रकर्मके-
च्छानुकूलव्यापार इति बोधस्योभयत्रापि तुल्यत्वेन भिन्नार्थत्वादित्यस्यासङ्गतिः
एवममतुकर्मलकारे एकाश्रयकव्यापारजन्या पुत्रकर्मिकेच्छेति बोधः क-
र्तृलकारे तूक्त इति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव प्रतीकान्तरे इति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव
प्रतीकान्तरे इति स्वशब्देनेति । प्रतीके इत्यर्थः अत्रापीति भिन्नार्थत्वोपपादके
ग्रन्थभवन्त इति मतेत्यर्थः । वस्तुतः प्रतीकान्तरे एतदर्थकथनमसम्बद्धप्रलपि-
तमेवेत्याह । अत्रैवेति । एतेन तद्व्यावृत्तिः सोर्थउचित इत्यस्यानुषङ्गः न-
नु कीलान्वयोपि फलेस्यादिति वाच्यं व्यापारेणैव तस्यासाकाङ्क्षत्वाद्विशेषणी-
भूते तत्रैव तदन्वयेन तदंशे उत्सर्गत्यागात् अत एव क्रियाभेदापकालस्तु संख्या-
वयमेदिकेति वाक्यपदीयं सङ्गच्छते नन्वेवं फूत्कारादिदशायां विक्लित्यनारम्भे
पचति इति नस्यादिति चेदिष्टापत्तेः पचतीति तु भवत्येव तत्र व्यापारस्यैव प्रा-
धान्येन तत्रैव कालान्वयांगीकारात् नचैवमथोदनादेः कर्तृत्वापत्तिरिति वाच्यं
प्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्त्वाभावात् तदेवहितत्त्वं अत
कर्मणि लविधिश्चरितार्थः तदाह । इत्यन्यत्रेति उद्योतावित्यर्थः एतेन न-
फलविशेष्यकबोधोनयुक्तः मनोरमादिसकलग्रन्थविरोधात् क्रियाप्रधानमि-
वचनविरोधाच्च । क्रियात्वंच फलनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया
जातिविशेषः अखण्डोपाधिर्वा न च फले सोस्तियेनवचनं संगच्छेत क्वचि-
दपि प्रयोगस्तु गौणः किञ्च फलस्य क्रियात्वे विशेष्यत्वे च तत्रापि कालान्वयः

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्यात् किञ्च प्रधानीभूत धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेनौदनादेः कर्तृत्वं स्यात् मस्याञ्च देवदत्तादेरप्रधानव्यापाराश्रयत्वात् किञ्च पचति भवतीत्यस्यैव विक्लित्यनुकूलक्रियां पश्येत्यर्थे पच्यते पश्येत्यस्यापि साधुत्वमिष्टं तच्च फलस्य विशेष्यत्वे न स्यात् न च सुप आलन इति सूत्रभाष्यातथाङ्गीकारः तस्मान्याश्रयकल्पातथाहि पुत्रीयतीत्यतो यावानर्थः प्रतीयते कर्तृकर्मादिरूपः सस्सर्वोपि पुत्रमिच्छतीत्यस्मादपि प्रतीयते इष्यते पुत्र इत्यतस्तु न कर्तृप्रतीतिरतो भिन्नार्थत्वं न च तत्रापि कर्त्राक्षेपात्समानार्थत्वं लाघवात्पदद्वयघटितविग्रहे चरितार्थोविधिः पदत्रयघटितविग्रहे नप्रवर्तत इत्याशयादिति मन्दोक्तमपास्तम् मूलखण्डकं प्रतितद्विरोधोक्तेर युक्तत्वात् सिद्धान्तरीत्यापि नद्योतनेन तदविरोधाच्च वचनार्थस्यान्यथा वच्यमाणत्वेन तस्याथविरोधाच्च अत एव तच्च क्रियात्वं भूवेति सूत्रस्य भाष्यार्थप्रतिपादकपावत्सिद्धं गुणभूतैरिति हरिकारिकाद्वयारूढसाध्यत्वापरपर्यायधात्वर्थस्वरूपं निविष्ठम् अस्तुवा त्वदुक्तमेव फलस्योद्देश्यरूपस्य तत्र ग्रहणान्नदोषः स्फुटो भविष्यति चैतदनुपदमेव कालान्वयकर्तृत्वापत्या सुपरिहरत्वाच्च लकाराणां कर्मणि विध्यार्थक्यापतेः अत एव देवदत्तादेः कर्तृत्वोपपतेश्च व्यापारत्वं सन्निवेश्य कर्तृत्वापतेरसम्बद्धत्वाच्च व्यापारपदेन फलस्य क्वाप्यग्रहणात् विक्लित्यनुकूलक्रियांपश्येत्यर्थे पच्यते पश्येत्यस्य साधुत्वस्य मुनित्रयासम्मतत्वाच्च त्वदुक्तभाष्याशयस्य मूलम्प्रलपितत्वाच्च तथाहि लोके पुत्रीयति देवदत्त इतिवत् पुत्रमिच्छति देवदत्त इति इष्यते पुत्रोदेवदत्तेनेतिच प्रयुज्यते क्वचिदुभयत्राकर्तृप्रयोगस्तु वाक्यैकदेशन्यायेन तथाच सर्वत्र कर्तृप्रतीतेस्तुल्यत्वातदप्रतीतिप्रयुक्तं नभिन्नार्थत्वं अत एव न च तत्रापीत्याद्युक्तेर्थे लाघवादित्यादिहेतुक्तिरसम्बद्धातस्य प्रयोगे प्रयोगे चप्रतीते स्तुल्यत्वात् किंच वृत्त्यर्थैकबोधक वाक्यस्यैव विग्रहत्वेन पदद्वयघटितस्यातत्त्वेन विग्रसत्त्वोक्तेरयुक्तत्वात् किंच तथालाघवाङ्गीकारे पुत्रमिच्छति देवदत्त इत्यस्यापि विग्रहत्वानापतेः अथ देवदत्त इत्यस्य वृत्तिवाक्ये सत्त्वेन पुत्रीयतीत्यस्यैव विग्रहप्रदर्शनसूचितं तच्च पुत्रमिच्छतीत्येवेति ब्रूषे तर्हि इष्यते पुत्र इत्यत्रापि तत्त्वं तुल्यं किंचैवं लाघवे महान्त पुत्रमिच्छति महान्तं कुम्भं करोत्तिमाणवकं मुण्डं करोतीत्यादौ तत्तदापादनसामाधिपरभाष्यग्रन्थानां तदजलाञ्जलित्वापत्तेरिति यत्किंचिदेतत् एवं च एत्रमेवेति मूलस्यैवं शब्दस्य सादृश्यार्थकत्वादुक्ततुल्यएव व्यावर्त्यस्तु प्रथमान्तार्थविशेष्यकोबोधो विशेष्य इत्यर्थः तुल्यत्वंच धात्वर्थत्वेन बोध्यं तदेतदभिप्रेत्य तात्पर्यतो व्याख्यातं धात्वर्थएवेत्यादि । एवव्यावर्त्यस्तु प्रथमान्तार्थविशेष्यकोबोधो न तु फलविशेष्यक इति तद्भावः तदे-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

द्भावनयितृमुत्तरग्रन्थमधिकं तत्रापि योजयितुं कङ्गते नन्विति । तथा चैव
त्वरूपैवकारकविशेष्यकबोधे क्रियेत्यादिहेतूक्तिरिति न तदाधिक्यमिति भावः ।
चेत्यनेन तच्चिरन्तनग्रन्थेऽप्यदभिमतएवार्थः । प्रतिपादित इति सूचितं य-
चैततथा स्पष्टंमञ्जूषायां आदिना वैशेषिकपरिग्रहः प्रथमान्तेति तदर्थेत्यर्थः ।
समग्रेपि सचपाकानुकूलकृत्याश्रयोदेवदत्त इत्यादिरित्या बोध्यः एवव्यावर्त्यस्त्व-
दिष्टबोध इति भावः । युक्तमिति । अनुभवायत्तोपस्य कर्त्तुमशक्यत्वादिति
वः । ननु मुनित्रयानुक्तेनिर्मूलोपसिद्धान्तोत आह । इदंचेति । सिद्धान्ता-
वाक्यं चेत्यर्थः । तत्रहि पचतिरूपंपचतोरूपमित्यादेरसिद्धिमा शंक्यक्रिया-
नमाख्यातं द्रव्यप्रधानंनामयतः क्रियांपृष्टस्तिङाचष्टे चैत्रः करोति पचती-
द्रव्यं पृष्टः कृताचष्टेकतरश्चैत्रोयः पाचक इत्युक्तं कृतेत्यस्य तत्प्रकृतिकसु-
नेत्यर्थः । इदंच तद्धितादेरप्युपलक्षणं भाष्ये इत्यस्य स्पष्टमिति शेषः । इ-
पलक्षणं क्लीनपुंसक इति सूत्रस्थभाष्यस्यापि । तत्रापि हिप्रातिपदिक-
र्थं तिवन्तव्यावृत्यर्थं काण्डे कुड्ये रमते ब्राह्मणकुलं नवालिङ्गायोगात् काण्डे
दिविभक्त्यर्थप्रधानं रमते इति क्रियाप्रधानं नचैतयोरर्थयोर्लिंग संख्याभ्यां
गोस्तीत्युक्तं नन्वेवमपि वक्ष्यमाणलक्षेरषु क्रियायाः क्रियान्तरप्रति प्रकारत्वेन
ान्तोयुक्त एव अत आह । मूले धातूपस्थितेति । तथाच तत्र तस्याः क्रि-
न्तरं प्रति तत्वेपि तिङर्थंप्रति तत्त्वाविघातान्नसिद्धान्तार्थ संगतिरिति भावः ।
्तसिद्धान्ताङ्गीकारे तत्र क्रियाग्रहणे व्यापारविशेष्यकबोधस्यैव सर्वत्रसिद्धत्वेन
मान्तार्थविशेष्यकबोधवत्फलविशेष्यकबोधस्याप्यसिद्धिरिति एवमेवेति प्रति-
तार्थासिद्धिरतः क्रियेतिप्रतीकं धृत्वा व्याचष्टे धात्वर्थांशेति । धातुवाच्यफ-
ापारसमूहावयवफलव्यापारद्वयस्यापीत्यर्थः । उक्तसिद्धान्तस्थक्रियापदे इति
ः । अनेन फलावच्छिन्ने व्यापारे व्यापारावच्छिन्नेफलेच धातूनांशक्तिर्नतुत-
ृथक्शक्तिरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापतेः कर्तृकर्मार्थकततप्रत्ययसमभिव्याहा-
तद्बोधेनियामकंः गौरवं च प्रामाणिकत्वान्नदोषायेति सूचितम् अधिकं मञ्जू-
ं द्रष्टव्यं यद्व्यापारानन्तरा क्रियानिष्पत्ति स्तत्प्रकृष्टं कारणमित्यभियुक्तोक्तौ
याः परिनिष्पति र्यद्व्यापारादनन्तरमिति कर्तृकर्मव्यवहितानामसाक्षाद्वारय-
यामितिचहर्युक्तेः न च प्रशिद्धतरस्तद्व्यवहारस्तदुध्वनयनाह द्रष्टव्य इति ।
धवाचेति नोक्तं क्रियात्वंच लक्षणेसाध्यत्वरूपमित्युक्तं तेन हिरुगादिषु नै-
प्यातिव्याप्तिः तेषां क्रियाप्रधानत्वं तुनन्मात्रविशेषणत्वरूपं अत एव तद्-
कारत्वान्वयः तदन्वययोग्यस्य साध्यत्वस्य तत्राभानात् वस्तुतोहिरुगाद्यर्थस्य

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सिद्धत्वेनाभानमात्रेणगौणक्रियात्वव्यवहारः धात्वर्थफलेप्युक्तक्रियात्वसत्त्वान्न
कर्माख्याते एतल्लक्षणाव्याप्तिः ये तु क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकैजात्य
कारकान्वये नियामकत्वं वदन्ति तन्मोदनं भुक्त्वा ग्रामं गच्छतीत्यादौ क्त्वाप्रकृत्य
कारकान्वयोनस्यात् इति भावः । ननु तत्र किंनामाख्यातमिति चेदत्रमान्य
पद्यप्याख्यातमाख्यातेनेत्यादावाख्यातशब्दोन्यत्र प्रसिद्धस्तथाप्यत्राख्यायते
प्रधानीभूतोर्थोनेनेति व्युत्पत्त्याख्यातशब्देन धातुरुच्यते नामाख्यातोपसर्ग
ता इति भाष्ये निरुक्ते च प्रकृतीनामेवोद्देशाच्च अत्रेपि तत्र नामान्याख्यातज
नीतिशाकटायनोनैरुक्तसमयश्चेत्युक्तत्वाच्च नहि प्रत्ययजं तदन्तजं वा नामस
व्यते किन्तु धातुजं अत एवैतत्समानार्थकं वाक्यं सर्वंनाम धातुजमाहनिरु
व्याकरणे शकटस्य चतोकमित्पुणादय इत्यत्र भाष्ये पठितं एतेन कृतिराख्यात
र्थः भावनाख्यानार्थं इत्यादिनैयायिकमीमांसकानां प्रवादः प्रत्युक्तः मूलशैथिल्या
त् अत अत एवैधांचक्रे इत्यादावम्मन्तस्य क्रियाविशेष्यकबोधकानकत्वे तत्र
प्राधान्यम् । परस्परमाकाङ्क्षावशात् येक्रियान्वयितयाप्रमाणान्तरेण निर्णीत
स्तान्प्रति तथाच लाघवात्कारकप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति धातुजन्यो
पस्थितेः कारणत्वस्य क्लृप्ततया कर्मादिकमपि धात्वर्थं प्रतिविशेषणं यद्यप्युक्तवच
चैत्रेण काष्ठैः पक्वस्तण्डुल इत्यादौ चैत्रादीनामिव तण्डुलस्यापि क्रियां प्रति विशे
षणत्वंयुक्तं तथापि तदुत्तरवचनेन सत्त्व प्रधानानि नामानीत्यनेन प्रत्ययार्थवि
ष्यता बोध्यः सा तत्र च प्रत्यासत्ति न्यायेन परिसमासार्थकं सत्ववाचकप्रत्ययान्तं ना
गृह्यते अत एव पचति कल्पमित्यादौ न दोषः एतेनैधामित्यादौ प्रत्ययार्थत्व
दविशेष्यकबोधापत्तौ लिङ्गसंख्याकारकान्वयादव्यपत्त्योक्तिरसंगतेत्यपास्तमिति
तत्प्राचामनुरोधेन क्रियाप्रधानो धातुरित्युक्त्यातिङर्थस्य विशेषणत्वस्य साम
नालाभात् शिष्ये इति तिङन्तेतिव्याप्तेश्च कृत्प्रकृतिभूतधातोरव्याप्तेश्च क्रिया
वाचककृत्वमात्रे वक्तव्ये प्रधान्यनिवेशस्य व्यर्थत्वञ्च तदेतत् ध्वनयन्नन्यथा व्या
आख्यातेति अत्रेति उक्तसिद्धान्ते इत्यर्थः तथाच लोके आख्यातशब्दस्य तिङ
गरूढत्वेपि शास्त्रे उक्तवक्ष्यमाणहेतुभिरन्यापि तस्ययोगरूपमङ्गीकारापरिभाषि
माख्यातत्वं तस्मात्कचिदन्वतम् । प्रयोगस्तत्त्वाचणिक इत्यनुपदमेव स्फुटी
विष्यति विभक्त्यन्तमिति सुप्तिङन्यतरविभक्त्यन्तमित्यर्थः । अत एवैधित
भुक्त्वापचतिरूपमेधापाचयामी त्यादिनामसरूपमाख्यातमेव भाष्ये किंकर्तव्य
त्यादि क्रियाप्रश्ने यद्वक्तव्यमित्याद्युत्तरात् तथाच तिङाचष्टे इति भाष्यमुपल
पाचक इत्यादावेकदेशस्य तदा काङ्क्षत्वेपि विभक्त्यर्थस्य न तदा काङ्क्षत्वमि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

न तत्राख्यातलक्षणातिव्याप्तिः तत्र धातोरग्रहणे विभक्त्यन्तग्रहणे हेतुमाह-पाख्यातमिति तथाप्रतीतेः तथैव प्रतीतेरित्यर्थः । तदन्तपरिग्रहमात्रेण साह-ग्रम् अन्यथा तत्र तिङन्तस्यैव ग्रहणादन्योभयोर्ग्रहणात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव किंचचत्वा-रि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाता इत्युपक्रमोक्तेः अपिच भावकारकसं-ख्याश्च त्वारोर्था आख्यातस्य तत्र भावः । प्रधानमिति तद्भाष्योक्तेः अत एव विभक्त्यन्तमित्युक्तं न तु तिङन्तमिति तथा सति एधितव्यादीनां नियमतो जन-काकाङ्क्षत्वेपि तिङन्तत्वाभावेनासंग्रहाच्च तुर्विधत्वभङ्गापत्तेः नामपदेन तु न तत्संग्रहः किंकर्तव्यमित्याद्युक्तभाष्यान्नियम्यतेजन्यतया क्रियाकाङ्क्षयातस्यैव तत्र नामत्वेन ग्रहणात् अत एवोक्तरूपक्रियायास्त्व प्रतिदं द्वितयामामलक्षणेसित्वा-परपर्यापसत्वमिवेश्यः तथाच तथा प्रतीतेः क्रियाप्रधानकोभयविधप्रत्ययान्तस्य तत्राख्यातपदेन ग्रहणम् अत एव क्रियाप्रधानमाख्यातमिति बहुव्रीहिणा सा-मानाधिकरण्यं सङ्गच्छते एवंच क्रियाप्रधानमित्यस्य प्रत्ययान्तार्थापेक्षया यंप्रति-धात्वर्थः प्रधानं तदाख्यातमित्यर्थः एवं च मूले तिङर्थप्रतीत्युपलक्षणमन्यप्रत्यया-र्थस्यापि एतेनाख्यातं तिङन्तधात्वर्थप्रधानमिति रत्नाकरदंड्यादिव्याख्यानम-पास्तम् प्राग्वक्तव्यमपि विभक्त्यन्तग्रहणेहेत्वं तरमपि सूचयितुं फलाद्य-पक्षपातस्याप्राधान्यमित्येव तदर्थोस्त्विति शङ्काबिरसितुं उक्तार्थे सम्मति-माहरूपवदिति । उक्तभाष्यप्रतीके इति भावः । आख्यातादित्यस्य ख्यातव-तिप्रश्नवाक्ये प्रकरणादितः क्रियाप्रश्नावगतौ आख्यातेनैवोत्तरोनपादाादित्यादि पादिना क्रियापरिग्रहः तत्र क्वचिच्चतुर्णांमलतोवगमः क्वचित्त्रयाणां क्वचिद्द्वयो-रित्यन्यत् तस्य आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वमिति फलव्यापारान्यतरेप्रधानत्वमि-त्यर्थः नन्वेवं नाम्नस्तिङन्ता जन्यत्वादनाख्यातत्वानीत्यसंगतः । स्यादत आह । नामानीति नोक्ताविति तत्त्वमित्यर्थः अवयवेति असंभवात्तयवदवेलक्षणेति भावः । तत्रैवहेत्वन्तरं सूचयितुं सम्मतिमाह । अत एवेति । लक्षणयातथायाङ्गीकारा-देवेत्यर्थः ततसमानेति व्याकरणे प्रकटस्य चलोकमिति तदग्रे एवोक्तेरिति भावः । एवं निष्कौशांबिरित्याद्युदाहरणविषये लुप्ताख्यातेषु चेतिसमर्थसूत्रस्थवार्तिके ष्वपि आख्यातपदप्रयोगडपचारादिति बोध्यं ननु तन्मते एकं वाक्यं स्या-दित्यस्य आर्थिकस्य तल्लक्षणाक्रान्तं स्यादित्यर्थं उततथाबोधः स्यादित्यर्थं उत-तथा पूर्ववाक्यं निष्पद्येतेत्यर्थोवा नाद्यः इष्टापत्तेः एकतिङ्वाक्यमिति परिमि-तनियातताद्युपयोगिवाक्यत्वाभावेन तत्त्वाभावेपि लौकिकवाक्यत्वस्य सत्त्वेन त-त्त्वस्य दुर्निवारत्वात् लौकिकवाक्यत्वं च सुप्तिङन्तचयोवाक्यं क्रियावाकारका-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

न्वितत्वमरोक्तम् अत्र वाशब्दश्चेदर्थे बोध्येति शेषः। कारकान्वितक्रियाबोधकसुप्तिङन्तचयो वाक्यमित्यर्थः कारकं च तिङन्त वाच्यं तदन्यपदवाच्यं वेत्यन्यत् सुप्तिङन्तचय इत्यत्र सुप् च तिङ् च तयोः समाहारः सुप्तिङ् सुप्विशिष्टं तिङ्सुप्तिङन्तयोरेकशेषः तच्छब्देन बहुव्रीहिः च यशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः तेन सुबन्तचयतिङन्तचयसुप्तिङन्तचयास्तेषां त्रयाणां लाभः तत्र सुबन्तचयश्चैत्रेणशयितव्यं प्रकृतिसिद्धमिदं हिमहात्मनामित्यादि अस्तीत्यध्याहारस्यानावश्यकत्वात् तिङन्तचयः पचन्ति भवतीत्यादिऽन्त्यश्चः पचतीत्यादि क्रियावेत्यनेननिरर्थकापदसमुदायव्यावृत्तिः सुप्तिङन्तचयपदेन केवलस्य पचतीत्यादेर्व्यावृत्तिः तस्यापि कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात् एतेन सुप्तिङन्तचय इत्यनेनचयद्वयसंग्रहः वाशब्दस्य समुच्चयार्थकत्वात्कारकान्वितक्रियाबोधकमपि वाक्यमित्यनेनान्त्यसंग्रहः केचित् भाष्यमते नाद्यः पच एकतिङिति वार्तिकमतेनापर इत्याहुरितिरामाद्युक्तमपास्तम् अतिप्रसंगापत्तेः स्पष्टत्वात् इदमेवाख्यातसविशेषणं वाक्यमित्यादिना समर्थसूत्रे भाष्ये प्रतिपादितम् एतदेवैकोद्देश्यकैकविधेयकत्वगर्भमेकवाक्यलक्षणं तदुक्तं हरिणा भट्टैश्च साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकं क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यत इति वाक्यमित्यस्यैकं वाक्यमित्यर्थः :अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति जैमिनिसूत्रात् अत एवोद्देश्यस्य विधेयस्य चानेकत्वे वाक्यभेद इति मीमांसकोद्घोषः गुणवदित्यस्य साक्षात्परम्परयाप्यावापविशेषणं तद्वदित्यर्थः तेन नद्यास्तिष्ठति कूल इत्यादौ नद्या इत्यादेः समानवाक्यस्थत्वसिद्धिः अत्र वाक्यत्वमपि कार्यत्वगर्भं स्यात् तर्हि समानवाक्ये इत्यत्र समानपदोपादानमनर्थकं स्यात् तस्मादाख्यातं सविशेषणमित्येतद्वाक्यस्य टेरित्येतच्छास्त्रालोकसाधारणं अत एव पच पश्य च देवदत्ता इत्यादौ प्लुतोभवत्येव एकतिङिति तु समानवाक्ये इत्येतद्विषयं क्वचित् प्लुतविषयं च अत एव ब्रूहिब्रूहीत्युदाहरणसंगतिः अत्र हि अनन्त्यस्यापीनिप्लुतः प्रश्नोत्तरत्वात् कैयटादीनां त्वयमहाम्प्रमाद इति स्पष्टमुद्योतादौ एतेनामरे वाशब्दोतरं द्वौकारौ एकः ककारौवेति पाठद्वयं दृश्यते तस्य चायमर्थः वचधातोर्बाधातोर्वा बाहुलकात्कर्मणि क्विप् आद्ये क्विप्वचीत्यादिनादीर्घः यद्वावातेः कर्मणि घञर्थे केतिके टाप्येगत्यर्थास्तेज्ञातार्थाः यद्वा वाचाशब्दैक देशस्य वाच् शब्दस्य वाशब्दस्य वा भीम इतिवत् ग्रहणं अत एव नव्विषयस्येत्यत्रनपुंसकैकदेशोनपशब्दः जेप्रोष्ठपदानामित्यत्र जातैकदेशो तशब्दः आहौप्रभूतादिभ्य इत्यत्राहेति तिङन्तैकदेशो हान्तः शब्दः राजासे इत्यत्र समासैकदेशः सशब्द इति तत्र तत्र व्याख्यातारः

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तेन कारकान्वित क्रियाया वाच्यत्वं यदा तदेव बोधकस्य वाक्यत्वं अत एवार्थैक्या-देकमिति जैमिनिसूत्रेण वचोशब्दसंज्ञायामिति सूत्रेण च सह न विरोधः एवंचै-तेन देवदत्तः पचतीत्यस्य नैयायिकरीत्या प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधे क्रियान्वितका-रकपरत्वाद्वाक्यत्वमेव स्यादिति बोधितं तथाच वाक्यादेरामन्त्रितस्येत्यादिकार्या-णां भावलकारे चरितार्थानां कर्तृकर्मलकारे प्रवृत्त्यापत्तौ भाष्यादिविरोधः स्पष्टः रकतिङ्तिङ्तिनिघातादिविषयकं पारिभाषिकसुत्तलक्षणेन संगृहीतं पचतुक्रिया-वेति लक्षणान्तरमर्थैनिष्ठवाक्यत्वबोधमिति तन्न वचो शब्दसंज्ञायामिति कुत्व-निषेधनार्थे वाक्यशब्दप्रयोगादिति भाष्योक्तं प्राचामनुरोधीति सूचितं तत्क्लिष्ट-त्वात् पचति व्रजतीत्यत्र तन्मते नत्वापाद कमूलविरोधापत्तेश्च स्वपूर्वग्रन्थविरो-धापत्तेश्च तस्मादन्वितत्वत्वान्वयोविशेष्यतया विशेषणतया वेत्यत्र नाग्रह इत्ये-व तदभिमतं तयो र्लक्षणयो भिन्नविषयत्वावश्यकत्वस्योक्तत्वाच्चेति दिक् । अत एव नद्वितीयोपि इष्टापत्तेः स्वस्वव्युत्पत्त्यनुसारेण बोधस्य दुर्वारत्वात् आक्षिप्तपाका-नुकूलकृतिमतिगमनानुकूलकृतिमत्वान्वयस्य योग्यतया सम्भवेनाविरोधात् अत एव तृतीयोपि न इष्टापत्तेः शब्दानां नित्यत्वाच्चात आह । साध्विति शेष इति साधुत्वं चतत्तदर्थं निरूपणाभियुक्तः बोधो नेहनिवार्यत इति न च गाव्यादप-शब्दवदसाधुत्वे तत्तस्तेषां ततदर्थबोधो नस्यादिति वाच्यं साधुत्वज्ञानस्य बोधा-जनकत्वादसाधुत्वज्ञानस्य तदप्रतिबन्धकत्वाच्चेति तदाशयः एतेन नैकं वा-क्यमिति परेषांमते कर्तुर्वाच्यत्वे प्रत्ययार्थत्वात्तस्य विशेष्यत्वे वाक्यंस्यात् कर्तुरप्रत्य-यार्थत्वे तु शब्दानुपस्थितेरेकत्वमनन्वितं स्यात् पचतीत्युक्ते एकः कर्तेतिनिश्चयश्च स्यात् पचति पचत इत्यादीनां पर्यायता स्यात् व्याकरणस्मृतिविरोधश्चाधि-कः नैयापि कोद्धोष इति कर्तृकर्मणोस्तिङ्वाच्यत्वे ऽवाच्यत्वेचेतिशेष इति भाष्यव्याख्यानं प्राचामनुरोधेनेति सूचितं मूले अत एवेत्यस्य क्रियाविशेष्यकबो-धांगीकारादेवेत्यर्थेन परमते लब्धमर्थमाह अप्रथमान्तेति । तस्य पचति व्रज-तीत्यस्य तत्वं साधुत्वं तथोपपादितं ननु स्वमते प्ययंदोषः चैत्रस्य पाकगमने । इति वदेकचैत्र लर्तृकसमुच्चितयाद्वयप्रधानकबोधांगीकारात् इयान्परभेदः पर-मते उभयप्रकारकैकविशेष्यकोबोधः स्वमते तु एकप्रकारकोभयविशेष्यकोबोधः एवं च मूलादिचिन्त्यमिति चेन्न चंविना तथा बाधासम्भवेन विधानद्वयस्य परस्प-रान्वयायोगात्स्वमतेनैकं वाक्यं साध्विति मूलादितात्पर्यात् परमतेतु प्रधानयोस्त-दभेदसम्भवेन एकत्रोभयोरन्वयसम्भवेन वाक्यत्वापत्तिः यदितु चस्तत्रैव प्रयुज्यते तदाभकत्वेवैकं वाच्यं स्वमतेपि अत एव पच पश्य च देवदत्त इति प्रागुक्तसूत्रोदा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

हरणसंगतिः अत एव दृष्टान्तोक्तिः यथा तत्र चम्विना तदर्थे एकवाक्यत्वेनैव म-
नासम्भवादतएव पृथगेवार्थं इति मूले उक्तमिति भावः । एवं चेत्यस्योक्तसिद्धा-
न्तागीकारे चेति नार्थः निर्युक्तिकसिद्धान्तस्यानंगीकारात् भाष्याद्यनुसारिभिरि-
रित्यस्यपौनरुक्त्यापतेश्च तस्य व्यवहितत्वात्त्वाच्चात आह । अस्य साधुत्वापतेश्चे-
ति पचति व्रजतीत्यस्य तन्मते साधुत्वापतेश्चेत्यर्थः मूले उद्द्योष इति सर्वत्य
ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यत्र द्वितीयार्थोवृत्तित्वं भेदश्च फलावच्छिन्नव्यापारोधा-
त्वर्थः तदनुकूलाकृतिराख्यातार्थः तत्र संयोगरूपफलेनिरूपकतासम्बन्धेन वृति-
त्वं व्यापारेभेदः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनान्वेति । प्रकृत्यर्थस्य ग्रामादेर्द्विवि-
धेपि प्रत्ययार्थे क्रमेणाधेयतयाप्रतियोगितयाचधात्वर्थस्याख्यातार्थ कृतौ साचः
प्रथमान्तोपस्थाप्ये तथाच ग्रामनिष्ठवृत्तित्वनिरूपक संयोगजनकं ग्रामं प्रतियो-
गिकभेदसमानाधिकरणस्पद्गमनन्तदनुकूलकृतिमांश्चैवं बोधः गम्यते ग्रामश्चै-
त्रेणेत्यत्रतु फलं भेदश्च तदर्थः तृतीयार्थस्तु कृतिः तत्र प्रथमान्तार्थग्रामः स्वप्रति-
योगितावत्वसम्बन्धेन भेदे सच धात्वर्थे गमने सामानाधिकरण्येन तच्चधात्वर्थगमनं
जन्यता सम्बन्धेन पुनस्तदर्थे फलेतच्चाश्रयत्वेन नामार्थग्रामे चैत्रस्तु तृतीयार्थ-
कृती सा च गमने जन्यत्वसंसर्गेणान्वेति ततश्च चैत्रनिष्ठकृति जन्यग्रामभिन्न-
चैत्रसमवेतसंयोगजनकगमनजन्यसंयोगाश्रयोग्राम इति बोध इति स्वमते तु ग्रा-
माभिन्नाश्रयवृत्तिसंदोगजनकएकचैत्राभिन्नाश्रयवृत्ति व्यापारः एकचैत्राभिन्नाश्र-
यवृत्तिव्यापार जन्यएकग्रामाभिन्नाश्रयवृत्तिः संयोग इति बोधः एतेन तन्मते
हि पाककर्ताव्रजनानुकूलकृतिमानिति दृष्टान्तार्थः पाकानुकूलाकृतिर्व्रजतीति-
दार्ष्टान्तिकार्थः स च भाष्यादिग्रन्थविरुद्धः किंच कर्तृकर्मप्रत्ययोरेकरूपएवबोध
इत्युक्तं तन्मते तु प्रथमान्तभेदाद्भिन्न इति विरोधस्तस्मातन्मतानादर इति रत्ना-
करदंड्याद्युक्तमपास्तम् भावप्रधानमितीति चत्वारिपदजातीयमर्थमाहा-
भावेति । आख्यातस्य उक्तलक्षणलक्षितस्य अत एवात्रचत्वार इति क्वचित्का-
भिप्रायं न तु सार्वत्रिकमित्युक्तं तत्र तेषां चतुर्णां मध्ये तदर्थं उक्तनिरुक्तार्थतन्मा-
ष्येति निरुक्तभाष्येत्यर्थ उक्तमान्योक्तेः प्राचामनुरोधित्वं सूचयितुं व्याचष्टे नामप-
देनेति । अत एव पदजातावोत्युपक्रम्योक्तिर्विरुद्धां निपमतोजन्यतया क्रियाका-
ङ्क्षत्वमपि तस्यैव परिपूर्णत्वात् अत एव परिपूर्णपदं पदान्तरेणान्वेतीति कुत्सि-
तसूत्रभाष्यादिसंगच्छते इति भावः । चस्त्वर्थे पदेनेत्यनन्तरं योज्यः आख्यात-
शब्देने तद्ग्रहणे स्यानेतिवैलक्षण्यसूचकः तद्भाष्ये निरुक्तभाष्ये इत्थं हि तत्रोक्त-
प्रकृतिः प्रत्ययोविभक्तिरित्येतावन्नामसना द्रव्यंलिंगसंख्येऽतिनामार्थस्तेषु द्रव्यप्र-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नमिति । एतेनवचनाभ्यामुभयोः प्राधान्यबोधनाद्वाक्ये तथाननुभवाद्विरोधा-
सम्भाद्वचनयोरप्रमाण्यमेवेत्यपास्तम् । तच्चेति । उक्तलक्षणालक्षितं नामचे-
र्थः अव्ययातिरिक्तमितीति । अन्यथोक्तभाष्योक्तार्थकसत्वप्रधानत्वस्याव्यये स्वस-
तातदसंगतिः स्पष्टैव तदेतदुभयं मञ्जूषादौ स्पष्टीकृतमित्याह । अन्यत्रेति ।
न्तग्रहणे तद्भाष्यान्तरमपि साधकमिति ध्वनयितुं नामाख्यातयोर्योगे क्रियाया
प्राधान्यं द्रव्यस्य कुतोनेति शङ्कामयाकर्तुं चाह । नमन्तीति । एवं च यत्र नाम-
ं तत्रेदृशलक्षणलक्षितस्यैव ग्रहणमिति नःमार्थेति व्युत्पत्तौ निपातेतरग्रहणे
द्वे निपातातिरिक्तेति विशेषणदानमयुक्तमेतत्फलितार्थकथनपरतया वा तद्यो-
मिति बोध्यम् अत एवोपसर्गनिपाता इत्युक्तिश्चत्वारीत्युक्तिश्च सफला साधाव्य-
ग्रायोपलक्षणमिति निरुक्तं भाष्याकूतम् अन्यथा चत्वारीति प्रतिज्ञा भङ्गापत्तिः
तकत्वात्क्रियासमभिव्याहारनियमाच्च निपातादुपसर्गस्यपृथगुक्तिस्तत्द्रव्यस्य
ना लिङ्गसंख्यानिरूपितप्राधान्येपि तस्य क्रियाकारकभावसम्बन्धं प्रति विशे-
त्वेन कारणे इत्यादेर्विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिर्नविरुद्धेति भावः । ननु पञ्चकं प्रा-
दिकार्थं इत्यादि पक्षे स्वार्थादिनिरूपितं तथा द्रव्यस्य प्राधान्यं तथा क्रिया-
क्रियाकालकारकसंख्येति पञ्चकं धात्वर्थं इत्यादिपक्षेपि क्रियात्वादिनिरूपितं प्रा-
न्यम् क्रियायाः नतु प्रत्ययार्थापेक्षयापीति । यास्कोक्तेरर्थं इति । यास्कादिविरोध
ग्रामिकोक्तं साध्वेवात आह । किंचैतन्निरुक्तोत्तरमिति । भावप्रधानमित्याद्युक्त-
रुक्तोत्तरमित्यर्थः तदर्थस्तद्भाष्ये एवमुक्तः नामाख्यातयोः परस्परविनाभूतयोः
पदार्थोक्तावेकस्य भावप्राधान्यमेकस्य सत्त्वप्राधान्यम् अथ पुनर्यत्र ते उभे
तो वाक्ये तत्र ते भावप्रधाने आख्यातार्थप्रधाने वाक्ये त्वाख्यातं प्राधान्यमेकस्य
प्राधान्यमुक्तम् अथ पुनर्यत्र ते उभे भवतोतिवाक्ये तत्र ते भावप्रधाने आख्यातार्थ-
ने वाक्ये आख्यातप्रधानं तदर्थत्वात्गुणभूतं नाम तदर्थस्य भावनिष्पत्त्यङ्ग-
त् एवं तावद्वाक्ये आख्यातं प्रधानमिति यत्रोभे इति पृथग्वाक्यं भवत इत्य-
नुषङ्गः उत्तरत्र ते इति शेषः । वाक्ये इति तु पक्षेत्यस्य विवरणमिति तदा
तत्सर्वं हृदिनिधाय संक्षिप्तं तद्भाष्यार्थमाह । पत्रोभे । इति चोव्याख्यातमित्य-
योज्यः व्याख्यानान्तरम् उक्तरूपमित्यर्थः एवञ्चोत्तरानुरोधेन पूर्वनिरुक्तस्य
ा एतेन प्रथमान्तसमभिव्याहारे एकाश्रयो देवदत्त इति प्रथमा-
र्थनिर्णयः एतदनुरोधादुक्तसिद्धान्तस्यापि तथार्थनिर्णयः विशेष्यक
बोधोस्त्वित्यपास्तम् उक्तोत्तरनिरुक्तविरोधात् तथा बोधाननुभवाच्च न
धात्वर्थापेक्षया क्रियाकृतिः प्रधानमिति तदर्थः भावशब्देनापि कृतिरेवेति

वाच्यं प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवसिद्धेः भावाख्यातेव्याप्तेश्च अत एवसन् दद्दर्शेत्यादौ धातुसम्बन्धे प्रत्यया इत्यनेन प्रधानतिङन्तवाच्यक्रियानुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः कालान्तरे प्रत्ययाः न तु तिङकालान्तरे इति व्यवस्थासिद्धिरिति भावः । पश्येत्याद्यकिञ्चित्करत्वादित्यन्तग्रन्थस्य स्वमते वाक्यार्थप्रतिपादनपूर्वकपरमते दोषप्रतिपादकस्य पूर्वग्रन्थसङ्गतिं सूचयितुं पश्य मृगो धावतीत्यस्यैकवाक्यत्वे निर्मूलतामपाकर्तुं नैयायिकमते तृतीयोयं दोष इति सूचयितुं च पूरयति किञ्च कर्तृविशेष्यकेति। तिङर्थकर्तृविशेष्यकेत्यर्थः प्रकृतिप्रत्ययोरिति न्यायादिति भावः। ओदनकर्मकविक्लित्यनुकूलभूतकालिकैकत्व संख्यावद्व्यापाराश्रयाभिन्नदेवदत्तकर्मकदर्शनानुकूलव्यापारविषयप्रवर्तनाजन्यप्रवृत्त्याश्रयाभिन्नस्य इति तदा तत्र शब्दादीनां सत्त्वावनैव नेति तदा कृतं ननु कर्तुः सर्वतः प्रागुपस्थित्यान्तरङ्गत्वाज्जातप्रथमरूपसंस्कारस्य तत्त्वापि दुर्निवारत्वाच्छाब्दसंगतिरत आह । यद्यपीति। प्रधानेति । प्रधानकार्यस्यान्तरङ्गादपिबलवतायाहेतुमत्त्विचेति सूत्रस्थभाष्यसम्मतत्वादितिभावः । तदाशयः। भाष्याद्याशयः तदनुसारेणाहेति। उक्तभाष्याद्यनुसारेण नैयायिकमते तृतीयदोषं वक्तुं स्वमते तदुपपादनप्रकारमाह। इत्यर्थः तत्फलितं वक्ष्यमाणमपि स्पष्टत्वाय स निष्कर्षमाह । मृगस्येति । कर्मत्वेत्विति । धावनविशिष्टमृगस्य ज्ञाने विषयतया साक्षात्प्रकारत्वेन प्रधानादृशिक्रियानिरूपितस्य कर्तुरिति कर्मत्वस्य सत्त्वात् तथाच तद्वाक्यासिद्धिः न च प्रत्ययार्थप्राधान्यमते नव्यन्यायमते च यथा तदापत्तिस्तथाक्रियाविशेष्यकबोधवादिमतेपि मृगोपिधावनस्य विशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वे विशेष्यस्याप्रातिपदिकत्वेन ततस्तदप्राप्तावपि विशेषणस्य मृगस्य कर्मत्वात्प्रातिपदिकत्वाच्च ततोद्वितीयापत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यं विशिष्टकर्मत्वस्थले अभेदेनान्वयिविशेषणादेवविशेष्यविभक्त्यङ्गीकारात् यथा कटं भीष्ममुदारं शोभनं कुर्विति । अत एव राज्ञो दण्डधरं पुरुषमानयेत्यादौ राजशब्दात्सान दण्डधरशब्दात्तस्येति व्यवस्थासिद्धिः किञ्च मृगस्य धावनविशेषणत्वेन तत्प्रयुक्तस्यान्तरङ्गसंस्कारस्यप्रथमरूपस्यानिवृत्तेः तत्र तु तस्य धावनविशेष्यत्वाद्दृशः साक्षाद्विशेषणत्त्वादुक्तरीत्याशादुर्वारा श्रुत्वा मन्मतन्माहात्म्यं तथा चोत्पतयः शुभा इति त्वार्षं नचैवमपि क्रियाया ईप्सितत्वे किंमानमिति वाच्यं कर्मणायमभिप्रैतीति सूत्रे क्रियापि क्रियया ईप्सिता भवति कयाक्रियया सन्दर्शनादिक्रिययेति भाष्ये उक्तत्वात् तथा च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्वात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयतद्धात्वर्थत्वरूपफलत्ववदाश्रयत्वात् यथातण्डुलादीनां कर्मत्वमेवं धावनस्यापि तद्वात्वित्युक्तरुधावना-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

देर्नफलत्वम् अन्यथा प्रधानानुरोधिकर्मत्वस्य बलवत्त्वाम्मृगस्य कर्तृत्वं न स्यात्
कर्तृत्वस्य धात्वाकाङ्क्षावशात्संसर्गतया भानमित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति मृग-
स्य तु कर्मत्वेन तथात्वान्वयसम्भवः विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्यनामार्थधात्वर्थयोर्भेदे-
नान्वयायोगात् क्रिययोस्तथान्वयी तु नतथानियमः उक्तभाष्यादिति दिक् ।
वाक्यादिष्वमध्याहृत्यर्थमाह । करोतीति । विशेष्यविशेषणभावस्य साकाङ्क्षार्थ-
सम्बन्धत्वाद्यथाश्रुतासंगतेराह । तिङन्तेति । आदिना सत्वपरिग्रहः अर्थद्वारक-
त्वांगीकारोप्युक्तयुक्त्यविशिष्ट इति भावः । पचिक्रियेति । नन्वचार्थे पचति
भवतीत्यस्यैकवाक्यत्वे मानाभावः किंचैकदेवदत्ताभिन्नाश्रयको विक्लित्यनुकूलो
वर्तमानोव्यापार इति पचतीति शाब्दबोधे फूत्कारादिनिष्ठभवनस्यापि तत्वात्-
पचधातुनैवोक्तत्वेन भवतीत्यस्य पृथक्प्रयोगो नयुक्तः तदाश्रयत्वं च देवदत्तस्य
फूत्कारादिद्वारकमेवेति चेन्न । विक्लित्यनुकूलव्यापारजातान्तर्गतत्वेन भवनत-
दनुकूलतया ततोबोधेपि फूत्कारादिकर्तृकत्वेन भवनस्य पचतीत्यनेनाबोधात्ता-
दृशप्रतिपिपादयिषायां भवतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् पचतीत्यनेन फूत्कारादि-
निष्ठभवनस्य सर्वत्राभिधानेमानाभावाच्च ध्वनितं चेदं भूवादिसूत्रे का तर्हीयं वा-
चोयुक्तिः पचतिभवति त्वं पचसि भवति पक्ष्यति भवतीति प्रश्ने पचादयः क्रिया
भवन्ति क्रियायाः कर्ताभवत्युत्तरं ददता भाष्यकृता एतेनाद्यशंकापि निर-
स्ता पक्ष्यति भवतीत्यस्य भविष्यन्ती पाकक्रिया सत्कार्यवादांगीकारात्सूक्ष्मरूपेण
भवत्यर्थः न च तत्र वादे कार्यनित्यतया सामग्रीवैयर्थ्यात्तस्या अभिव्यक्त्यर्थत्वात् न
चाभिव्यक्ते जन्यत्वे सत्कार्यवादबाधः नित्यत्वे सदाभिव्यक्त्यापत्तौ व्यवहारापत्तिः
अभिव्यक्तेतरापेक्षायां त्वनवस्थापत्तिरिति वाच्यम् अभिव्यक्त्यभिव्यक्तेस्तदनतिरे-
कात् तत्रोत्पत्तेरुत्पतिवत् अधिकं मञ्जूषायां द्रष्टव्यं पक्ष्यति भवतीत्यत्रोपमान्यो-
क्तिस्तु प्राचामनुरोधेनेति दिक् । तदेतत् ध्वनयन्नाह । स्पष्टंचेदमिति । ननु योश्वमेधे-
न यजते इत्यादावर्थात्तच्छब्दस्य ताभ्नेोद्देश्यविधेयभावेनान्वयादश्वमेधाख्याया-
गकर्तायः सब्रह्महत्या तरणकर्तेति बोधादुक्तसिद्धान्तभंग इत्यत आह । योश्वे-
ति । इत्येवबोध इति । तावतापि वैयधिकरण्यं निरासस्यैकवाक्यत्वस्य च सम्भवा-
त् तथाच न तद्भंग इति भावः । नन्वेवं पचति भवतीत्यादावपि यत्कर्तृकाप-
च क्रिया तत्कर्तृका सतेति बोधसम्भवात्पचतो भवतः पचन्ति भवन्तीत्यादे
रप्यापत्तिरिति चेन्न तत्र तथा बोधगमकस्यपदादेरभावात् किंचोक्तार्थस्या सम्भ-
वात् पचतोत्यनेनैव तत्कर्तुर्वर्तमानसत्वावगत्याभवतीत्यस्यानुपयोगात् अत एव
भविष्यति पक्ष्यति अभूदपाचीदित्यादिप्रयोगा न अत एव करोतिः पचादीनां

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सर्वान्कालान्सर्वान्पुरुषान्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तन्ते भवति पुनर्वर्त्तमानकालत्वंचैक-
त्वं चेति भाष्ये ततः प्रागुक्तं नैयायिकमते तु तदापत्तिर्भाष्यविरोधस्य स्पष्टएवेति
दिक् । तदाह । इत्यन्यत्रेति । उद्योतादाविव्यर्थः । ननु पदजन्य प्रतीतिविशेष्यस्य
प्रकारत्वस्य क्वाप्यनङ्गीकारात् अपदार्थत्वादित्ययुक्तमत आह । तन्नये । इति ।
शब्दज्ञानादेवार्थबोध इतिमते इत्यर्थः एतेन तदन्यव्यावृत्तिः संसर्गत्वस्य तदन्यस्या-
पि स्वीकारादाह । प्रकारत्वविशेष्यत्वेति । तथाच मूले तत्र विषयत्वमात्रं निवि-
ष्टं न तु विशेष्यत्वमिति भावः । ननु तत्र पचे पिधेहीत्याध्याहारादेव यथा बो-
धस्तत्प्रकारकस्तथा त्वापि तामित्यध्याहारेण तथाबोध आस्तामत आह । प-
देति । अत्र धावति पश्य पचति भवतीत्यादौ असम्भवादिति । एकवाक्यत्वभ-
ङ्गापत्तेरिति भावः । भाष्यविरोधाद्यथाश्रुतासंगतेराह । अपि नेति । सर्वपचे
इति शब्दाध्याहारार्थाध्याहारोभयपचे इत्यर्थः संसर्गत्वं संसर्गत्वमेव तथाचापि
सावधारणतत्पचसमुच्चायको न तु वैकल्पिकतत्पचसमुच्चायक इति भावः । सम-
र्थेत्यादि तत्र हीत्यमभिहितं कष्टश्रितो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसम्बन्ध-
स्य द्वितीयावाचिका भवतीति यत्तु तत्र कैयटेनोक्तम् अत्राभिसम्बन्धपदेन शक्ति-
रेवोच्यते तयोरभिसम्बन्धनिमित्तत्वादिति तत्र राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजाविशेष-
णं पुरुषो विशेष्यः तयोरभिसम्बन्धस्य षष्ठीवाचिका तथाकष्टं श्रित इत्यादिसंद-
र्भेण षष्ठीवदस्यापि सम्बन्धवाचकत्वस्यैव प्रतीतेः भाष्यस्यसम्बन्धशब्दस्य लाक्षणि-
कत्वे मानाभावाच्च क्रियात्वसमूहः सम्बन्ध इति तद्भाष्यार्थः तथाचेत्थमेतन्म-
तनिष्कर्षः कर्मत्वादिशक्तिमान् तद्युतं विशेषणत्वं क्रियाकारकभावः । सम्ब-
न्धश्च द्वितीयाद्यर्थस्तत्द्योत्योवेति अयं भावः । भेदसमानाधिकरणविशेषणत्वज्ञा-
ने एव सम्बन्धाकाङ्क्षेति तदपि तथा विशेषणत्वं च शक्तिमत्वे एवेति सोपि तथा
विशेषणभूतत्वेपि कर्महरिकेतिवद्धरिकर्मकेत्यप्युक्तेः कर्मशब्दस्य समासघटक-
स्य संज्ञाशब्दत्वेन तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात् इति एतेन मीमांसका-
द्युक्तमर्द्धजरतीयं नव्योक्तरीत्या सम्बन्धखण्डोक्तसमर्थसूत्रस्थभाष्यवशात्कर्मत्वा-
दिकमेव विभक्ति वाच्यम् अत एवकैयटेन तथा व्याख्यातं सुपां कर्मादयोपीति
कर्मत्वादयोपीत्येवं व्याख्येयकत्व क्तवत्वर्थादीनामपि धर्मे एव शक्तिर्धर्मिणि तु
निरूढलक्षणेति भाष्यानुसारिणां यथा इति । तत्रारुचिसूचकरत्नाकरोक्तिण्या-
स्ता तदध्वनयन्नाह शब्दोयेति अपि रन्यत्र तदन्यसमुच्चायकः षष्ठ्या श्रूयमाणा-
यां लुप्तायां वा अत एव शब्दोपस्थितस्यापि षष्ठ्यामित्युक्तं न तु षष्ठ्युपस्थितस्या-
पीत्येवोक्तम् एवं न तस्य प्रकारत्वविशेष्यत्वे एवेत्यपास्तम् इति बोध्यम् अपिः प्रा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

गुणसमुच्चायक इति भ्रमं व्यावर्तयितुं न्यूनतां परिहर्तुं च प्रागुक्तसिद्धान्तरीत्या योजयति अपि नेति । मूलकृतोप्ययमावश्यक इति ध्वनयितुं तिङन्तविहाय कृदन्तमाह । अपक्व इति । आदिना पच्यते इत्यादिसंग्रहः तदुपपादयति । तत्रेति । कर्मप्रत्ययस्थले इत्यर्थः तस्य व्यापारस्य विशेषणत्वात् कर्तृतासंबन्धेनेति भावः । इयमेवेत्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यवस्थाविशेषणत्वे इयमेवेत्युचितं वैयधिकरण्येन तत्वेतु मतभेदेनेत्यधिकमत आह । कर्मत्वेति । कर्मत्वभानविषये पश्य मृगो धावतीत्यादावुक्तोऽयः प्रकारः प्रकारत्वसंसर्गत्वान्यतर रूपस्तेनैवेत्यर्थः । तथा चेदं मतभेदस्य समानाधिकरणं व्यधिकरणं विशेषणमिति नोक्तदोष इति भावः । पचतीत्यादिसङ्गच्छत इत्यन्तग्रन्थस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वं निराकर्तुं न च दृष्टान्त इत्याद्युत्तरग्रन्थं योजयितुम् आह । सर्वसम्मतेति । नैयायिकभाष्यकृदन्यचिरन्तन वैयाकरणमीमांसकसंमतेत्यर्थः तत्त्वं चानुपदमेवाग्रे स्फुटं तावतापि यथाश्रुते इष्टसिद्धेस्तत्तात्पर्यमाह । तद्वदिति । पश्यमृगोधावतीत्यादावपि तथेत्यर्थः तथाच लुप्तोपमेयमिति भावः । दार्ष्टान्तिकेप्याहारस्योक्तिसम्भवेपि दृष्टान्ते तथेति सर्वसंमतव्यवस्थानयुक्तेति तद्दृष्टान्तेन प्रकृते साधकः मूलासङ्गतिं ध्वनयितुं सिद्धान्तमाह । वस्तुत इति । तत्रापि पचतीत्यादावपि । फलादिकर्मत्वादेरिति शेषः । तत्र दृष्टान्तमाह । घटेति । तत्र हेतुमाह्वोपस्थितीति । पृथक्त्वं मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वेति उक्तिसम्भवेति । तथाच ताद्दृशाकाङ्क्षेवाध्याहारे बीजं साच नास्तीति न तदुक्तिसम्भवः पूर्वत्र तु तस्याः सम्भवादुक्तिसम्भवोस्ति तस्य यद्यपि तथापि वाक्यभेदापत्त्या सन अत एवासम्भवादित्येव तत्त्वोक्तं ननु पचतीत्यादौ फलादेस्तत्वे एव मानाभावात् व्यवस्थोक्तिरयुक्तेत आह । मूले अत एवेति । तदभिप्रेत्या व्याचष्टे फलस्येति । फलादेः कर्मत्वादिनैवेत्यर्थः अत एव ज्योतिष्टोमेनेत्युत्तरग्रन्थसङ्गतिः एतेनोक्तरीत्या व्यवस्थाङ्गीकारादेवेति कस्य चिद्व्याख्यानमपास्तम् मूले ज्योतिष्टोमेनेति । स्वमीमांसकोभयरीत्या ग्रन्थोतः सामान्यत एतदेवेति कस्य चिद्व्याख्यानमपास्तम् मूलेज्योतिष्टोमेनेति । स्वमीमांसकोभयरीत्या ग्रन्थोतः सामान्यत एव व्याचष्टे तत्र तस्येति । प्रत्ययार्थभूतायां धात्वर्थभूता यां वा भावनायां फलरूपस्य यागस्येत्यर्थः अत्रापि कर्मत्वेनैवान्वय इत्यपिमतं मञ्जूषायां स्पष्टं व्याख्यातरीत्या आह । शोभनमिति । आदिना ज्योतिष्टोमेनेत्यादिपरिग्रहः ननु कुतस्तस्यैव दृष्टान्तत्वम् एतद्दृष्टान्तेन तत्रैव तथार्थस्याप्रसंगात्सामान्येनानुपयुक्तत्वपरिहारस्य भावतापि सम्भवादत आह । तत्रेति । शोभनं पचतीत्यादावित्यर्थः अपि मीमांसकसमुच्चायकः अन्वयस्य उक्तरूपस्य तस्य शोभनं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पचतीत्यादेः पश्य मृग इत्यादौ तु नैवमित्याह। पश्य मृग इत्यादौत्विति। कास्मिन्तयेति इदं चानुपदमेव मूले स्फुटीभविष्यति अत एव व्याचष्टे। पश्यमृग इत्यादाविति। ननु क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तादावति पचतीत्यनयोर्द्वयोरपि विशेष्यसमर्पकत्वेन विशेषणसमर्पकाच्चेत्ययुक्तमत आह। अन्वयेति। एतदन्वयेत्यर्थः। अन्यथा तदन्वयबोधकाले तथा सत्त्वादादिपूरणेनापिनिष्टसिद्धिः मूले इत्यपि स्यादिति। तथाचाप्रथमान्तत्वेनाख्यातार्थकृतेरन्वयो दुरुपपादः अस्मत्सिद्धान्ते तु आख्यातक्रियाया विशेष्यत्वात्तत्रोपसर्जनत्वेनान्वितस्यान्यत्र तत्वेनान्वयाभावाददोषः अत एवाह। नित्यत्वादिति। इष्टापत्तिः परिहरति एवञ्चेति द्वितीयापत्तौ चेत्यर्थः तयेति। तिङन्तप्रथमान्तघटितप्रयोगेत्यर्थः न च वाचनिक्येव प्रथमेति वाच्यं तादृशवचनस्य पाणिनीयशास्त्रे ऽभावात् अत एव क्रिया विशेष्यकबोधानुभवानुमानम् स्पष्टतया भूवादिसूत्रादावभिहितत्वमपि प्रागुक्तम् अत एव पश्य मृगो धावति कल्पं दर्शनं मृगो धावति कल्पस्येत्यादि सङ्गच्छते एतेनान्तरगत्वाप्रथमान्तस्य कर्मत्वेपीत्यपास्तम् अन्यक्रियां प्रति कर्मत्वेन प्रातिपदिकार्थमात्रत्वाभावात् अत एव याचकं पश्येत्यादौ द्वितीयादिसिद्धिः न च वासरूपन्यायेन तिङ्लादेशेषु तदभावस्य भाष्ये स्पष्टत्वात् अयमेवचदिगर्थः नन्वध्याहारे गौरवेपि घेहीत्यादावपि तदनापत्तिरत आह। एकवाक्येति। पदैकवाक्यतयेत्यर्थः एवमग्रेपि अध्याहारेणेति। तमित्यस्याध्याहारेणयो धावति मृगस्तमित्येव रूपवाक्यभेदेत्यर्थः तथाच न तत्र गौरवं किन्तु तत्रनिर्वकवाक्यभेदे इति नोक्तदोष इति भावः। तस्य चेदिति। गौरवस्येत्यर्थः। ननु तान्यमुनिवचनविरोधोदोषावहः किञ्च कुत्रत्यमुनिवचनविरोधोत आह। प्रकृते। तद्विधायकसूत्रद्वयेन वार्तिकरूपेणेत्यर्थः भूवादीति प्रागुक्तभाष्यरूपेणेत्यर्थः ननु मुख्यनिरूढविशिष्टतदीयाभिच्छायाः किंचित्करत्वेन मूलमयुक्तमत आह। अपीणामिति। पाणिन्यादीनां गौतमादीनां चेत्यर्थः। अत एव सामान्येनोक्तं स्पष्टं चेदं मञ्जूषायाम् एवंचेति। शत्राद्यप्रसंगेचेत्यर्थः। तत्र अपाक्षीद्देवदत्तोदेहोसत्व तथाच तथा प्रयोगविलयापत्तिरिति भावः। नव्यनैयायिकोक्तिं खण्डयति न चेति। ईदृशे स्थले कर्मत्वादिबोधजनक द्वितीयादिरहितवाक्ये इत्यर्थः विशिष्टस्येति विक्लियनुकूलभूतकालिकव्यापारानुकूलकृति विशिष्टदेवदत्तरूपस्य धावनानुकूलवर्तमानकालिकव्यापारानुकूलकृति विशिष्टमृगरूपस्य च वाक्यार्थस्येत्यर्थः। अभ्यर्हितत्वाद्देवदत्तस्य पूर्वनिपातः आदिनापश्यलक्षणपंपायांवकः परमधार्मिक इत्यादिसंग्रह. न दोषः न द्वितीयापत्तिः विशिष्टस्याप्रातिपदिकत्वेन तदर्थस्यानामार्थ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्यास्व्युत्पत्तेर्नामार्थविषयकत्वात्तद्विरोधो नेत्यपि बोध्यं नीलत्वेति । नीलेत्यर्थः । ना-
पत्तेरिति । तथाच विशिष्टस्याप्रातिपदिकत्वेपि तदवयवस्य सतियोग्यत्वे यथायथं
साभवत्येव अत एव विशिष्टस्य कर्मत्वमादाय भीष्ममुदारं शोभनं कटमित्या-
दौ विशेष्यवत् विशेषणेभ्यो द्वितीयोत्पत्तिरिति भाष्यं सङ्गच्छते एतेन वाक्यार्थस्य
नामार्थातिरिक्तत्वाभावेन विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्यापि भेदसम्बन्धेनान्वयासम्भवा-
द्वाक्यार्थकर्मत्वमादाय न वाक्यभेदो न वा तमित्यध्याहार इति नैयायिकोक्तं चिन्त्यं
अन्यथा राज्ञः पुरुष पश्येत्यत्राप्येकवाक्यतया साधुतापत्तिः अस्तु वाक्यार्थातिरिक्तः
तथापि राज्ञः पुरुषः पश्येति प्रयोगेप्येकवाक्यतापत्तिः नचेष्टापत्तिः तिङ्ङतिङ
इति निघातापत्तेः न च तिङन्तार्थविशिष्टस्यैव तिङन्तार्थं प्रत्यन्वय एववाक्यार्थ-
स्य कर्मत्वस्वीकारान्नप्रकृतदोष इति वाच्यं पुरीमवस्कन्देत्यादावपि विशिष्टस्य क-
र्मत्वादस्याख्यपदोत्तरं द्वितीयानापत्तेरिति मन्दोक्तमपास्तम् सुबन्तस्यैव नाम-
त्वेन तस्य तदतिरिक्तत्वस्य स्पष्टत्वात् राज्ञः पुरुषः पश्येत्यस्योक्तरीत्या वारणाच्च
अत एव राज्ञः पुरुषः पश्येत्यत्रापि नदोषः निघातस्येष्टत्वाच्च अत एव पश्य मृग
इत्यादौ तत्स्वीकारः सफलः तत्रैव तत्स्वीकारे मानाभावाच्च द्वितीयैवाधिक्याच्च
पश्य लक्ष्मणेत्यादौ निर्वाहाभावाच्च उक्तभाष्यविरोधापत्तेश्च पुरीमवस्कन्देत्यादा-
वन्यथासत्त्वेनादोषाच्च स्फुटमेतदनुपदमेवाग्रे हेतुसाध्ययोरवयवत्वाच्चेति दिक् ।
नन्वेवं शुक्लेत्यादीनां कागतिरत आह । शुक्लेत्यादीति । आर्षमिति । तत्त्वाद्वि-
तीया स्थाने प्रथमाविशेष्ये तत्रैव पूर्वसवर्णदीर्घाप्रवृत्तिर्वेति भावः । पश्यलक्ष्म-
णेत्यादावपि इयमेवगतिः सतिसम्भवे तदसम्भवे तु तत्र विशिष्टकर्तृकत्वतायाः एव
कर्मत्वेन न दोषः एवंरीत्या राज्ञः पुरुषः पश्येत्यादावपि प्रामाणिकप्रयोगत्वे त-
दङ्गीकारे इष्टापत्तिरेव तदध्वनयन्नाह । इत्यलंमुनीति यास्कादिपाणिन्यादि-
नीतमादीत्यर्थः एतेन वैयाकरणमतमनूद्य यदुक्तं नव्यनैयायिकैः तथाहि अत्रेदं
मम प्रतिभाति धावनानुकूलकृतिविशिष्टमृगस्य दर्शने कर्मतासम्बन्धेनान्वयः
मृगपदात्द्वितीयातु न विशिष्टस्य कर्मत्वेन ततस्तदापादनासम्भवात् यत्र केव-
लमृगस्य कर्मत्वे तात्पर्यं तत्र तदुत्तरं तस्याः साधुत्वात् न च तथापि विशिष्ट-
मृगस्य नामार्थस्य धात्वर्थे दर्शने कथं भेदेनान्वयः अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यादौ
तण्डुलादेरपि तेन सम्बन्धेन पाके न्वयापत्तेरिति वाच्यं केवलनामार्थस्य धात्वर्थे
भेदेनान्वयानङ्गीकारात् वाक्यार्थस्य तत्र भेदेनान्वये क्षतेः अत एव शुक्ला समेत-
इत्यादौ प्रथमान्तोपस्थापितशुभत्वविशिष्टोत्पत्तीनां भेदेन श्रवणेन्वयः सङ्गच्छते
इत्थं च तण्डुलः पचतीत्यादौ तस्य न साक्षादन्वयबोधः शुक्लः तण्डुलः पचतीत्या-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दौ च विशिष्टवाक्यार्थस्य तथान्वयबोधो निराबाध एव विशेष्यतासम्बन्धेन तण्डुलपदजन्यतण्डुलप्रकारकशाब्दबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिप्रथमान्तशुक्लादिपदसमभिव्याहृतप्रथमान्ततण्डुलपदोत्तरपच्यादिधातुजन्योपस्थित्यन्यतरस्य कारणत्वकल्पनादिति केचित्तु पश्य मृगो धावतीत्यादिवाक्योत्तरं कर्मत्वोपस्थापकमिति पदमध्याहृत्य सर्वत्र वाक्यार्थकर्मस्थले न्वयबोधः निपाताव्ययातिरिक्तनामार्थयोरेवान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वेन निपातेतिपदोपस्थापितकर्मत्वे मृगो धावतीत्याद्यर्थस्य धावनकर्तृकमृगादेरन्वयबोधे बाधकाभावात् एवं निपातातिरिक्तनामार्थस्यैव धात्वर्थे साक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया इति पदोपस्थापितकर्मत्वस्य धात्वर्थदर्शनादौ साक्षादन्वयबोधस्यापि निराबाधतानातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ निपातीभूतनञर्थेन सह धात्वर्थान्वयबोधस्य सर्वसंमतत्वेन तत्र तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् घटो न चन्द्र इवेत्याद्यनुरोधे तु तत्र तद्विशेषणावश्यकत्ववत् कर्मत्वादौ नामार्थस्योद्देश्यतयैवान्वय इति व्युत्पत्तेरिति पदसमभिव्याहारे सङ्कोच इत्याहुः अन्येतु अध्याहृतेति पदेनैव तादृशवाक्यार्थोपस्थितिस्तादृशवाक्यं च तात्पर्यग्राहकम् इति पदोत्तरद्वितीयायाश्च कर्मत्वमर्थः तावतैव विभक्त्यर्थद्वारा धात्वर्थनामार्थान्वयबोधसम्भवादित्याहुः तदुभयमप्यसत् वाक्यार्थकर्मस्थले इति पदमध्याहृत्यान्वयबोधस्वीकारे तण्डुलः पचतीत्यादावपि इति पदमध्याहृत्यान्वयबोधसम्भवे तण्डुलः पचति शुक्लस्तण्डुलः पचतीत्यादौ सर्वत्र नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादन्वयबोधस्यैव स्वीकर्त्तुमुचितत्वात् तस्मात्केवलनामार्थस्य भेदेन धात्वर्थे ऽन्वयाव्युत्पन्नावपि वाक्यार्थस्य धात्वर्थे तेनान्वयेन दोष इत्युत्तरीतिरेव युक्ता यत्तु विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वाक्यार्थस्यापि नामार्थतया तस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयासम्भवात्सा युक्तेति तन्न विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेपि विशिष्टकेवलप्रकारतयो र्भेदात् यद्वा दृशधातोरेव धावनकर्तृमृगकर्मकदर्शने लक्षणा निरुक्तवाक्यं तात्पर्यग्राहकं तदात्मकस्य शक्यसम्बन्धस्य लघुत्वात् पदान्तरस्य सान्नथवा दृशधातौ मृगकर्तृकोत्कटधावनकर्मकदर्शने लक्षणा मृगोधावतीति वाक्यं तात्पर्यग्राहकमिति युक्तं चैतत् अन्यथा जानामिसीतां जनकप्रसूतामित्यादौ वैयाकरणानामप्यनिर्वाहात्तन्मते भावपदस्य कृतिपरत्वात्तद्विरोधः तस्मात्प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधाङ्गीकारे नकोपि दोषः प्रत्युत क्रियामुख्यविशेष्यकबोध एवायुक्तः तथाहि तदभ्युपगमे चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रभावनयोः सर्वजनसिद्धस्योद्देश्यविधेयभावस्य भङ्गापत्तिः एवं चैत्रः पाकभावनाश्रयवेति संशयानुत्पादस्यानिर्वाहः एवं प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थंब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्तिभङ्गः किंच तन्मते क्रियायामाख्यातार्थाश्रयस्याधेयतासम्बन्धेनैवान्वयो वाच्यः
स च न संभवति चैत्रो न पचतीत्यादावनन्वयापत्तेः। आधेयतासम्बन्धस्य वृत्त्यनि-
यामकतया भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। अपिच चैत्रः पचतीत्यादौ पाक-
त्वावच्छेदेन चैत्राश्रयकत्वस्य बाधेन पाकत्वसामानाधिकरण्येनैव तदन्वयो
वाच्यः तथाच तस्मिन्पचत्यपि चैत्रो न पचतीति स्यात् तत्तत्सामानाधिकरण्ये न
तदभावसत्त्वात्। न च नञ्समभिव्याहारे पाकत्वावच्छेदेन बोधाभ्युपगमस्त-
दसत्वाभ्यां प्रकारभेदाश्रयणासंभवात्तदपास्तम्। मुनिविरोधेन तस्यायुक्तत्वात्
केवलत्वनिवेशे ऽन्यतरस्य कारणत्वकल्पने गौरवाच्च अव्ययान्यस्यैव नामत्वेन नि-
पातितरत्वविशेषणे फलाभावाच्च इति पदोत्तरं द्वितीयाया बाधितत्वाच्च इतैस्तदर्थ-
कत्वे मानाभावाच्च लक्षणां विनैव निर्वाहे तदाश्रयणस्य दुष्टत्वाच्च जानामी-
त्यादौ प्रागुक्तरीत्या निर्वाहाच्च निर्हेतुकसाध्यासिध्योद्देश्यविधेयभावानुपपत्तिरू-
पदोषस्य गर्भस्रावेणैव गतत्वाच्च विशेषरूपेणाश्रयस्य पदान्तरोपादानेन तात्प-
र्यग्राहकत्तदुपपत्तेश्च तुल्यवित्तिवेद्यतया संशयस्य निरासाच्च भाष्ययास्काद्यनुरोधेन
व्युत्पत्तेः सङ्कोचकल्पनाच्चवृत्त्यनियामकस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाङ्गी-
काराच्च तादृशविशेषसम्बन्धस्यापि तत्र संभवाच्च नञ्समभिव्याहारे व्युत्पत्त्यन्तर-
कल्पनाच्च। अत एवाग्रे तस्मात्प्रथमान्तार्थस्यैव मुख्यविशेष्यत्वमुपसंहृत्य वस्तुतस्तु
नैयायिकमते सर्वत्र प्रथमान्तार्थविशेष्यकएव बोध इति न नियमः कैरप्यभियुक्तैस्त-
थालिखनाद्दनिर्वाहाच्च। किन्तु यथासंभवं तत्तद्विशेष्यकः। अत एव पचतीत्यादौ
प्रथमान्तपदासमभिव्याहारे भावनाविशेष्यकः भावाख्यातस्थले क्रियाविशेष्यक
एव बोधो नैयायिकानां लीलावतीप्रकाशविवरणे दीधितिकृता उक्तः। एवं नक-
ञ्जं भक्षयेदित्यादौ कलञ्जभक्षणं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभाववदित्यादि बो-
धाङ्गीकरणं मणिकृतां सङ्गच्छते इति भवदुक्तं सङ्गच्छते इति दिक्। ननु दृ-
ष्ट्रादिकं प्रति धावनादेर्विशेषणत्वे क्रियाप्रधानमिति भाष्यादिविरोधोऽत आह।
क्रियाप्रधानमिति। आख्यातेति। उक्तलक्षणलक्षितेत्यर्थः। अपेक्षयैवेति। प्रत्यासत्त्येति
भावः। अतस्तस्य तथार्थाङ्गीकारात् आदिभ्यां भवनादिपच्याद्योः संग्रहः। न
व्रति, न यास्कादिविरोधः। अत एव प्रागुक्तभाष्याद्यविरोध उक्तहरिसङ्गतिश्चेति
भावः। उपपादितमिदं प्राक् कुत्रत्य भाष्यमत आह। भूवदीति। तदेवाह।
भ्वादय इति। तत्र भूवार्तिकं कुत्रत्यमत आह। वार्तिकं शब्दविधायकस्थमिति।
स्पष्टः शब्दशानचाविति सूत्रस्थमित्यर्थः। तस्येत्यस्याव्यवहितोक्त साधुत्वस्येत्यर्थः। भ्रम-
दत्यायाह क्रियाविशिष्टेति पुरोकर्मकावस्कन्दनादिरूपविशेषक्रियाविशिष्टास्वा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

स्य कर्मकक्रियारूपसामान्यक्रियाबोधस्येत्यर्थः। अन्यथा लोट एवानुपपत्तिरिति तथै
स्फुटो भविष्यति। ननु सिद्धान्ते आख्यातादिवाच्य क्रियाघटकफलव्यापारान्यतरस्य
कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वाद्यन्यतमस्य सर्वत्र सत्त्वात्तस्य तदप्रतिबन्धकत्वेन शंकैवायुक्ता-
त आह । क्रियान्तरेतिभिन्नपदोपात्तक्रियानिरूपितकर्तृत्वादिस्वीकारे इत्यर्थः।
कारकशब्दस्य शक्तिमत्परत्वे पूर्वपक्षविरोधापत्ति स्तदितरस्य तस्य सर्वत्र सत्वं चा-
त आह। करणादीति। भिन्नपदोपात्त क्रियानिरूपितेत्यादिः। तथाच लिङ्गसं-
ख्याकरणादिशक्त्ययोगित्वमेवासत्वम्। इदञ्च पञ्चमीकारकान्ते स्फुटी भविष्यति। न-
न्वेवमपि कर्तृकर्मेतरकारकान्वयः कृष्णं नमेच्चेदित्यादावस्त्येवात आह। हरिमिति।
आदिना भुक्त्वैव तृप्तो न पीत्वेत्यादिपरिग्रहः। हेतुहेतुमदिति। तथैवप्रतीत्यनभावा-
त् हेतुत्वस्याकारकत्वादिति भावः। नदोष इति। असत्वरूपताभङ्गापत्तिरूपदोषो
नेत्यर्थः। तथा व्याख्यानफलमाह। स्ववाचकेति। स्वस्य विक्लित्तित्यागादिरूपफलादे-
र्वाचको यो धातुस्तदर्थव्यापारादिकं प्रतीत्यर्थः। इदं च स्वरीत्या। मीमांसकरीत्या तु
स्ववाचकपदार्थं प्रतीति बोध्यं। सर्वथापि भिन्नपदोपात्तार्थं प्रति नान्वय इति
भावः। कर्मत्वान्वयः, कर्मत्वेनान्वय इत्यर्थः। एवमग्रेपि चेन कर्तृत्वान्वयसमुच्च-
यः। आदिना पच्यते तण्डुल इत्यादि परिग्रहः। तथाच सर्वत्र सत्त्वात्तस्य प्रतिबन्धक-
त्वे तद्भङ्गापत्त्या बहुव्याकुलीभावापत्तिरिति भावः। ननु प्रागुक्तभाष्यात्कर्म-
त्वस्य सिद्धान्ते सर्वत्र संसर्गत्वस्यैवाङ्गीकारादाख्याते तथाऽनभ्युपगमादित्यर्थः।
कर्मत्वस्य प्रकारतयानभ्युपगमादित्ययुक्तमत आह। कर्मत्वस्येति। तथाचान्यक्तोपनी
नैव सिद्धान्तोक्तिसूचनेन तत्रारुचिः। सूचिता एतेन मान्योक्तव्याख्यानं प्राचामनु-
रोधीति ध्वनितं, सर्वत्र तद्वाचकविभक्तिसत्वेऽसत्वे चेत्यर्थः, ननु सर्वत्रानभ्युपगम
एव तदर्थः तथासति हर्यादिपदार्थस्याप्यसत्त्वरूपतापत्तेः। अथ लिङ्गसंख्यानन्वयि-
त्वमपि विशेषणं देयमितिचेत्तत्रोवर माद्यकल्पस्तदाह आद्यमेवेति। लिङ्गसंख्या-
नन्वयित्वे सति कर्तृकर्मेतरकारकत्वेन करणादिशक्तिरूपेण भिन्नपदोपात्तक्रिया-
यामनन्वयित्वमसत्त्वमित्येवेत्यर्थः। अत्रेदं बोध्यम्। आद्यमित्येकत्वोक्तिमूंलोक्तरी-
त्या वस्तुतोलक्षणद्वयमेव एकत्र निवेशे फलाभावात् इति कारकविभक्त्यर्थत्वपक्षेऽ-
भिधानस्थले उक्तार्थानामिति न्याये द्वितीयाद्यप्राप्तेः स्पष्टत्वेन तदुपेक्ष्य पञ्चकपक्षे
संख्यान्यचतुष्कपक्षे च सूत्रावश्यकत्वस्योक्तत्वा त्तत्रतदप्राप्तिमुपपादयति। तिङादि-
भिरिति। परिगणनलब्धमिदम्। उद्भूतेति। उद्भूतकर्मत्वादिशक्तिके। इत्यर्थः। उद्भूते
कर्मणि वर्तमानाद्द्वितीयेत्यर्थोऽत्र फलितः। अनभिहितसूत्रेणाभिधानविषये प्रा-
तिपदिकस्योद्भूततच्छक्तौ द्रव्यभावस्यैव बोधनात्। उद्भूतत्वं च तिङाद्यद्योत्यत्व

ष्टान्ते विशेष्याभावप्रयुक्तविष्टाभावः । दार्ष्टान्तिके विशेषणाभावप्रयुक्तः स इति
रं भेद इति भावः । उपपादितमधस्तात्सर्वमिदम् द्वितीयादेरिति । प्रथमातु प्रा-
तिपदिकार्थस्य तेनोक्तत्वेपि भवत्येव । अत एवाभिहिते प्रथमेति वार्तिकं सङ्गच्छते ।
ष्ठी तु न, अशेषत्वात् । अत एवाभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न
इति भाष्यं सङ्गच्छते । कर्मादिति । सकर्मकधात्वसमभिव्याहारे इत्यादिः नस्यादि-
तीति । उक्तार्थामिति न्यायादनभिहिताधिकाराच्चेति भावः । अभिधानादितीति ।
ओदनगतकर्मत्वस्येति भावः । मूले द्वितीयोत्पत्तेरिति । अप्रधानक्रियानिमित्ता-
भिहितत्वमादाय प्रथमोत्पत्तौ विभिन्नविभक्तित्वादभेदान्वयानापत्तावभिहित-
त्वेनापत्तिस्तथाचात्र नियत एव प्रयोगः। नचानभिहित इति निषेधः, लाघ-
न पर्युदासत्त्वादिति भावः । तत्रैवोक्तं चेत्यादि । अयमर्थः । यत्र प्रयोगे प्रधानं चे-
राचाप्रधानं चेति द्वन्द्वः। प्रधानशब्दो नित्यनपुंसकलिङ्गः। क्रिययोरिति। षष्ठ्यानि-
प्यनिरूपकभावः सम्बन्धोर्थः द्रव्यस्य एकत्वावच्छिन्नस्य निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः । अत
ओदनं पक्त्वा ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेत्यादौ द्वितीया; कर्मशक्त्योरेकनिष्ठत्वाभावा-
शक्तिरित्यस्यास्तीति शेषः । तत्र प्रयोगे इति । अत एव शक्तेर्गुणाश्रयत्त्वाभावादा-
ह । गुणेति । अप्रधानक्रियानिरूपितेत्यर्थः । एवमग्रे पि । प्रधानमित्यस्य तथा क्रि-
यामित्यर्थे तस्यास्तदननुरोधादसङ्गतिरत आह । प्रधानक्रियानिरूपितां शक्ति-
मिति । उत्तरश्लोकस्य वैयर्थ्यं परिहरति । अनुरोधमेवेति । तथाच संक्षिप्तोक्तार्थ-
काशकत्वेन न तस्य वैयर्थ्यमिति भावः । प्रधानविषयेतीति । प्रधानक्रियानि-
पितेत्यर्थः। प्रत्ययेनेत्यस्य तदुत्तरप्रत्ययेनेत्यर्थः। पदेतिपूर्वान्वयी। तुल्यवित्तिवेद्यत्व-
नत्वमर्थं वक्तुमुद्देश्यार्थं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य विधेयार्थमाह । गुणे इति । तदेत्यादिः ।
रूपितत्वं सप्तम्यर्थः। अप्रधानक्रियानिरूपिता शक्तिस्तदुत्तरप्रत्ययेनानुक्तापीत्यर्थः।
नेवार्थमाह । तुल्यन्यायादिति । इति बोध्यमिति पाठः एतदर्थफलमाह । अत
इति । द्वितीयार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः। प्रसीदत्यस्मिन्निति प्रासादः । अधिकरणे
ञ्, आदिना शयने आस्ते इत्यादि संग्रहः । अत्र घञोक्तत्वेपि तिङानभिधानमि-
भावः । एतेन पक्वमोदनमित्यादौ शक्तिद्वयं प्रासादे आस्ते इत्यादावेकस्या
शक्तेरौपाधिकभेद इति वैषम्यमङ्गीकुर्वन् रत्नाकरस्तदपास्तः । निरूपितस्य
धिकरणत्वस्येत्यस्यानुषङ्गः । मान्यास्त्वत्र वस्तुतस्त्वित्यादि उक्तमतमेव समर्थय-
। तथाहि पक्त्वा । भुज्यत इत्यादाविति । आदिना पक्त्वा सूपौदनरोटिकाः। भु-
न्ते इत्यादि संग्रहः । नयुगपदिति । जनितान्वयबोधेन नैराकाङ्क्ष्यात् । किंचै-
व विशेषणत्वेनान्वितस्यापरत्र विशेषणत्वेनान्वयो दुर्वचः। अपि चौदन इति प्रथ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मान्तस्य कर्मतासंसर्गेण धात्वर्थेऽन्वयोव्युत्पन्नः। नामार्थप्रकारकधात्वर्थविशेष्यक-बोधे भेदसम्बन्धेन विभक्तिजन्योपस्थितेः कारणतायाः सर्वतन्त्रसिद्धत्वात् कर्मणि द्वितीयैवेत्यादिना साधुत्वबोधनाच्च। द्वितीयांतस्य तु भुज्यते इति क्रियान्वयायोग्यत्वं स्पष्टमेव। नन्वेवं मया भुक्त्वा व्रजामीति प्रयोगापत्तिरहं भुक्त्वा व्रजामीत्यर्थे क्त्वाप्रकृत्यर्थक्रियायाः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन प्रधानक्रियायामन्वयस्य दुर्वारत्वेन क्त्वाप्रकृत्युपात्तक्रियायाः पार्थक्येन कर्तरि आकाङ्क्षाया अभावात्। कर्मादौ तु पार्थक्येनाकाङ्क्षास्त्येवमया भुक्त्वाहं व्रजामीति प्रयोगोप्यत एव न। एतेन सर्वत्रैव विवक्षाभेदेन प्रयोगद्वये प्रागुक्तहरिग्रन्थो निर्विषय एवेति शङ्कापि समाहिता। वस्तुतस्तु कारकान्वयं विना क्रियास्वरूपस्य वक्तुमशक्यत्वाद्विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाच्च परिपूर्णपदं पदान्तरेणान्वेतुं योग्यमिति न्यायाच्च साधुत्वज्ञानस्याहेतुत्वाच्च असाधुत्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वाच्च। सङ्कोचे मानाभावाच्च ओदनं पक्त्वा भुज्यते इत्यादिवच्चैत्रेण पक्त्वा भुंक्ते इत्यादिभवत्येव यदागुणे तदातद्वदनुक्ता प्रतीयत इति हरिकारिकयोक्तप्रयुक्तकार्यं बोध्यते न तु स्वनिष्ठानुक्तप्रयुक्तकार्यव्यावृत्तिर्वतिघटितवाक्येन तादृशार्थस्यैव बोधनात्। एवं च क्त्वाप्रत्ययस्य कर्तृवाचकत्वे ईदृशप्रयोगानापत्तिरिति दोषो बोध्यः। वस्तुतस्तु न्यायाभासमूलत्वेन हरिग्रन्थस्य भाष्यग्रन्थानामिवाशुद्धेरत्यभावः। हरिंपूजयितुं दर्शनमस्तीत्यादौ पितामहचरणोक्तेरेव शरणीकर्तव्यत्वात्। पूजयितुं शक्यते इति शक्यत इत्यत्र पूजयितुं हरिमित्युभयं कर्म। अत एव जिगमिषितव्यो ग्राम इत्यादौ ग्रामादिकर्मणि क्त्वादयः। न च हरिः स्वेन रूपेण शक्यः किन्तु पूज्यत्वेनेति पूजनं प्रत्यपि हरेः कर्मत्वमस्त्येव। अत एव ग्रामाय गन्तुं शक्यत इति सिद्धं, गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थीविधानात्। शक्तिं प्रत्यन्वयस्तु एकत्र द्वयं विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं विशेष्ये विषयं तत्र च विशेषणान्तरमिति वा बोध्यः। एवं विवक्षाभेदेन ग्रामो गन्तुं शक्यते ग्रामाय गन्तुं शक्यते इति प्रयोगद्वयं बोध्यमिति तत्राचामनुरोधेन स्वादुमिति सूत्रस्थभाष्यवार्तिकयोरनुक्ति सम्भवग्रस्तत्वापत्तेः। व्याख्यातॄणामनुभवकलहे आर्षानुभवस्यैव नियामकत्वौचित्यात्। अत एवान्यायाभासमूलत्वेनानशुद्धत्वाच्च। अन्यथा क्वापि तेषां प्रामाण्यं न स्यात् कर्तृर्यपि भिन्नाकाङ्क्षा न कर्मादौ त्वस्त्येवेति वैषम्ये बीजाभावाच्च वतिघटित वाक्येन अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वस्य स्थानिवत्सूत्रभाष्यादौ स्पष्टत्वाच्च हरिकारिकयोर्विकरणविव्रीयमाणपरत्वेन भिन्नार्थकत्वाभावात्तदभिप्रायोक्तदोषस्य हरिंपूजयितुं दर्शनमस्तीत्यादेरेवमुभयेत्यादिग्रन्थेनोद्धरिष्यमाणत्वाच्च। अत एवानुरोधमेव विशदयति प्रधानविषयेतीत्यवतारि

ता द्वितीयकारिका तदेतद्ध्वनयन्नाह । इदं चेति । प्रागुक्तमर्थद्वयमित्यर्थः । तच्चभाष्यमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । ननु तर्हि भाष्यमेव मूले वक्तुमुचितमत आह । नत्वेति । स्वादुमिति सूत्रस्थेत्यर्थः । अन्यत्र उद्योतमञ्जूषादौ । तथाच कर्त्रादेरेकत्वे प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्तेरभिधानेनभिधाने च क्त्वांताद्यर्थगुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिहितवत्त्वस्यानभिहितवत्वस्य च भाष्यादिप्रामाण्येनाङ्गीकार इति सिद्धम् । एतेनेष्टकाः पक्त्वा हस्तोचेत्र अहंभूक्त्वा व्रजामीत्यादौ तृतीयापत्तिः । न च तिङन्तेन कर्तुरभिधानान्नेति वाच्यम् । तिङन्तार्थ कर्तुरुक्तत्वेपि क्त्वान्तार्थकर्तुरभिधानाभावात् अनभिहित इति पर्युदासात् । अत एव प्रासादे आस्ते इत्यादौ सप्तमीति भाष्यादौ स्पष्टम् । तस्मात् कर्तुः क्त्वार्थत्वमाश्रित्यव तृतीया वारणायेति परिमलेप्यप्ययदीक्षितोक्तमपास्तम् । क्रियान्तरसम्बन्धस्य बुद्धिविषयत्वे एव क्त्वः साधुत्वम् । एतेन पूर्वं क्त्वान्तार्थमात्रस्य बुद्धिविषयत्वे तस्य कर्तृकर्माकाङ्क्षासत्त्वादन्तरङ्गत्वेन तृतीयादिकं दुर्वारमित्यपास्तम् । तदाह । प्रपञ्चितमिति । एवमुक्तप्रकृतं द्रढयितुं हरिं पूजयितुं दर्शनमस्तीति दोषमुद्धर्तुं च तदुपयोगिप्रासङ्गिकमाह । एवमिति । अन्यतरनिरूपितशक्त्यनभिधाने यथा प्रधाननिरूपितशक्त्यभिधायिन्येव भवति स्वादुमित्यत्रत्यभाष्यार्थकहरिबलात्तथासन्सूत्रस्थभाष्यवद्वक्ष्यमाणमपि भवतीत्यर्थः । उभयनिरूपितशक्त्योरिति । गुणप्रधाननिरूपितशक्त्योरित्यर्थः । शक्तेरिति पाठेतु शक्तिद्वयस्येत्यर्थः । जातावेकवचनम् । वस्तुतो लाघवाच्छक्तिरेकैव निरूपकभेदाद्भेद इति यथाश्रुतमेव साधु परंत्वत्र पक्षे पूर्वोत्तरग्रन्थसन्दर्भ औपाधिकभेदपरतया व्याख्येयः स्यादिति बोध्यम् । अपिः प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिसमुच्चायकः । अभिधायिनोविभक्तिरिति । जातावेकवचनम् । तदभिधायिविभक्त्यौ द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इत्यर्थः तदेव आह । यथेति । चेन गन्तुंग्राममिच्छतीत्यस्य समुच्चयः । एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा तत्प्रसंगेन प्रकृतं भाष्यान्तरतोपि द्रढयितुं प्रकृतजातीयमाह । इष्यत इति । गुणनिरूपितायाः शक्तेरित्यस्यानुषङ्गः कदापि गन्तुमित्यत्र तस्य शाब्दान्वये अर्थान्वये चेत्यर्थः । एतेन वयन्तु ब्रूमः तत्पदोपात्ते गुणक्रियानिरूपिताशक्तिर्नास्त्येव यतः सकृच्छ्रुतस्य युगपदुभयत्रशाब्दान्वयासम्भवेनैकेनैव प्रधानेन शाब्दोन्वयः इतरेणतु संनिधानादार्थः । हरिणाप्युक्तम् । पक्त्वा भुज्यत इत्यादौ केषांचिन्नव्यपेक्षते ओदनं पचति सोसावनुमानात्प्रतीयत इति हरदत्तोक्तमपास्तम् । ग्रामाय गन्तुमिवशाब्दान्वयाङ्गीकारात्तन्निरूपितकर्मत्वस्य सत्वेन परत्वाद्गत्यर्थकर्मणीत्यस्य प्रवृत्त्या न दोषः । एवं ग्रामाय गत्वा द्रक्ष्यतीत्यपि साधु । अत एव तत्र केषांचिदित्युक्तम् । प्रथमान्तौदनपदवाच्यस्या योग्यत्वान्न पचिक्रिया-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सम्बन्धः किन्तु भुजिनैवेति न पचिनिरूपिताशक्तिपात्तौदनपदार्थे किन्तु सामर्थ्यात् द्वितीयान्तौदनपदार्थस्तत्र गम्यते इति केषांचिन्मतमिति तदर्थः। अत एवेषिश्वगतिसंस्पर्शाद्ग्रामेयो लोविधीयते। तत्रेषिणैव निर्भोगः क्रियते गतिकर्मण इति हरिः संगच्छते संस्पर्शात् इषौ क्रियामुखेनैव द्रव्यसम्बन्धात्। निर्भोगः अभिधानम् इषिणा तद्विहितलादिना तदेतद्ध्वनयन्नाह। गमेर्ग्राम इति। एवंतर्हीत्यादि उभे ग्रामगमने सन्सूत्रे तद्विधायके धातोः कर्मण इति सूत्रे इत्यर्थः। फलितमाह। एवं चेति। उक्तार्थस्य भाष्ये स्पष्टत्वे चेत्यर्थः। सकृच्छ्रुतस्य युगपदन्वयासम्भवादाह। आहृत्येति। प्रतीयते उक्तभाष्यादिति भावः। ननु कथं प्रतीति स्वतोऽत आह। अत्र प्रयोग इति। इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्रेत्यर्थः। न च कैयटे कदापीति नास्तीति कथं कैयटात्तथा भाष्याशयलाभ इति वाच्यम्। तत् गूढाशयेन तथोक्तेः। तथाहि। एवं तर्हीति प्रतीके इष्यते ग्रामोगन्तुमित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थत्वादप्राधान्याद्भिन्नकक्षयोः शब्दयोरेकेन शब्देनाभिधानासम्भवात्प्रधानेकार्यसंप्रत्ययाद्ग्रामस्यैवाभिधानं लकारेण भवति इति क्रियायाश्चाख्यातवाच्यत्वात्प्राधान्यमिति प्रधानक्रियाशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तेरभिहितवच्चकासनाद्गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न भवत इति कैयटः। इत्थं हि तदाकूतम्। नन्विषेरुभयकर्मत्वे कदाचिद्गमनरूपे कर्मणि प्रत्यये इष्यते ग्रामं गन्तुमित्यपि स्यादत आह। इष्यते ग्राम इति। ग्रामार्थत्वादिति। ग्रामप्राप्त्युद्देश्यकत्वादित्यर्थः। अत एव गमनस्य स्वतोनुद्देश्यत्वादप्राधान्यम् तदाह। अप्राधान्यादिति। एतेन युगपदुभयोरभिधानं स्यादित्यपास्तम्। भिन्नकक्षयोरिति। प्रधानाप्रधानात्ततो द्वितीयास्यादेवेति पूर्वोक्तप्रयोगापत्तिर्दुर्वारेत्यत आह। इषिक्रियाया इति। अथेह ग्रामं गन्तु मिच्छतीति कस्य किं कर्मेत्याद्युपक्रमभाष्यपर्यालोचनयाऽस्यापि भाष्यस्यैकप्रयोगे उभयत्र ग्रामस्याहृत्या शाब्दान्वयपरत्वलाभः। अन्यथा कदाचिद्गमेर्ग्रामः कर्म कादाचिदुभेरिषेरित्येव स्पष्टत्वाय वदेदिति। नन्वेवं प्रक्षिप्तमूलेनात आह। एवं चेति। उभयसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादुभयत्र शाब्दोन्वयलाभेन पक्वौदनो भुज्यत इत्यस्यैव साधुत्वलाभे चेत्यर्थः। एतद्विरोधात् प्रक्रान्तसूत्रद्वयस्योक्तवक्ष्यमाणभाष्यविरोधात्। अयं चातितुच्छत्वे हेतुः। अपिस्तत्समुच्चायकः। नन्वेवं तर्ह्यनूद्य खण्डितुमुचितमत आह। स्वरूपेति। स्वरूपाव्याख्यानमेव पराभिभवे हेतुरित्यर्थः। तथैव प्राचीनानुपूर्व्येव तदिति शेषः। इत्यादिना साध्वित्यन्तेनेति भावः। एतेन तथा रत्नाकराद्युक्तमूलरीत्या सर्वं संलिख्य एतेनाचतु मुन इत्यादितत्तर्हि वक्तव्यमित्यन्तं पूर्वपक्षभाष्यमाश्रित्याव्ययकृत इत्यादिसिद्धान्तभाष्यानुसारि वस्तुतस्त्व-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्यादि मनोरमाखण्डनपरनवीनग्रन्थोपास्त इति । मन्दोक्तं चापास्तम् । तस्य पू-
र्वपक्षत्वेऽव्ययकृत इत्यादिना तदुक्तार्थसाधनस्यासंगत्यापत्तेः । आरम्भप्रत्याख्यानयोः
समफलत्वस्य सार्वत्रिकत्वाच्च तथेष्टत्वे तद्दोषोक्त्या तत्खण्डनौचित्याच्च शङ्कापरभा-
ष्यवार्तिकग्रन्थानां सर्वथाप्रामाण्यापाताच्च विरुद्धभाष्यान्तरं दर्शने पूर्वपक्षत्वव्य-
वहाराच्चेति दिक् । यद्यपि स्वादुमीति सूत्रभाष्यं प्रागेव वक्तुमुचितं तथापि
कैयटबलादभाष्यात्तथाश्रयलाभमुक्त्वा भाष्यादेव तथा लाभ इत्यर्थं सूचयितुम-
न्ते तदेव भाष्यमाह । अत एवेति । उक्तार्थस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । आचतुमुनः समा-
नाधिकरणे प्रत्यया इति वार्तिकं सव्याख्यानमाह । तुमुनिति । क्त्वादय इत्येवसिद्धे य-
द्यपि त्रयाणामुक्तिर्विग्रिष्यभाष्ये तेषामुल्लेखात् तथापि अल्पाच्तरत्वात्सूत्रपाठे
प्राथम्याच्च क्त्वाणमुल्तुमुनादय इति वाच्ये तुमुनः प्रथमोक्तिस्तु मुक्त्वसामान्या-
त्तुमुन्ण्वुलावित्यस्यापि ग्रहणसूचनाय । अत एव भोक्तुमोदनः पच्यते इति तदुदा-
हरणं तत्र भाष्योक्तं संगच्छते । अन्यथादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वेन धातुसम्बन्धाधि-
कारविहिताव्ययकृतां तुमुनंतानां ग्रहणेपि तस्य तदनन्तर्गतत्वात्तन्न स्यादिति
भावः । भाष्यपूरितानुप्रयोगेणेत्यस्यार्थमाह । स्वान्वयिनेति । तुमुनादिप्रकृत्य-
र्थान्वयिनेत्यर्थः । तस्यैव विवरणं समभीति । यद्वा स्वान्वयिनाकारकेण समभिव्याहृते
नेत्यर्थः । अनुप्रयुज्येति । भाष्यस्यानुप्रयोगशब्दे कर्मणि घञिति भावः । आख्याते-
नेति शेषः । समानाधिकरणे इत्यस्य समाने एकस्मिन्नधिकरणे द्रव्यरूपे कारके
इत्यर्थः । समानशब्द एकपर्यायः तदाह । तद्वाच्येति । आख्यातवाच्येत्यर्थः ।
आख्यातवाच्यकारकाभिन्नं यत्र क्त्वान्तादिकारकं तत्रेति यावत् समानाधिकरणे
कारके वर्त्तमानाद्धातोरिति तदर्थः । तेन तस्य धात्वर्थं प्रति विशेषणत्वमेवेति
नबोधे वैयर्थ्यम् । अत एव पक्त्वौदनं ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेति सिद्धम् । वचनफलमाह ।
तेनेति । वचनेनेत्यर्थः । आदिनाहम्भुक्त्वा व्रजामीत्यादि संग्रहः । द्वितीयेत्युपलक्षणं
तृतीयाया अपि । अस्य तुमुनादेरापत्तौ विधानापत्तावित्यर्थः । पचि क्रियाकर्म-
त्वस्य तन्निरूपितकर्मत्वस्य तथैव खण्डयति । नवक्तव्या इति । न वक्तव्यमिति पा-
ठेतु उक्तार्थकं तद्वार्तिकं न वक्तव्यमित्यर्थः । विधानादिति । अव्ययकृतोभावे इ-
त्युक्तेरिति भावः । तदेवोपपादयति । अनेन हीति । अन्यथा आरम्भप्रत्याख्यानयोः
फलभेदापत्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव तदेवाह । तत्रेति । आरम्भप्रत्याख्यानयोर्मध्ये इत्य-
र्थः । वचनारम्भे आचतुमुन इति वचनारम्भे एषामूलोक्तानाम् । ओदनं पक्त्वा भुज्य-
ते पूजयितुं शक्यते हरिमित्यादीनाम् । सनादोत्यादिनाम् । स्वादुमोत्यादि संग्रहः । अन्य-
था भाष्यकृता तथानोक्त्या तदज्ञानकल्पनापत्तिः । तच्चनोचितमित्याह । रुचित इति ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यत्तु हरिप्रश्यादौ प्रधानपदेन सर्वतः प्रधानं तिङन्तवाच्यक्रियैव तच्छक्तेरेव वस्तुस्वभावमाहात्म्येन स्वसमानाधिकरणेतरशक्त्यभिभावकत्वात्। अत एव पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्तः पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेत्यत्र तृतीयाद्वितीये न। अत एव च क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमित्यपि भवतीति पस्पशायां कैयटोक्तं संगच्छते। तत्र शक्यमित्यस्यापि नामत्वेनेतरक्रियां प्रति गुणत्वेन स्वसमानाधिकरणेतरशक्त्यभिभवे सामर्थ्याभावादिति कैयटानुयायिनस्तत्र। ग्रामं ग्रामाय वा गन्तुं शक्यमित्यस्याप्यापत्तेः क्षुदुपहन्तुं शक्यमिति भाष्यप्रयोगसिध्यनापत्तेश्च। नियमतो जन्यतया क्रियासाकाङ्क्षस्यैव नामत्वस्य प्राक् प्रतिपादितत्वेन तत्र शक्यमित्युक्तेरसंगतत्वाच्च। अपि च समानाधिकरणे इत्यस्यानुप्रयोगिणेत्येव व्याख्यानात्तथार्थाङ्गीकारे मानाभावात्। कैयटोक्तप्रयोगस्यापि चिंत्यत्वात्। तद्वचनवादिमते सिद्धेः। न च तदाख्यातान्तानुप्रयोगविषयं क्षुदुपहन्तुं शक्यमिति भाष्यप्रयोगासिध्यापत्तेः। तुमुनाकर्मणोनभिधानात्। द्वितीयापत्तेरिति दिक्। तद्ध्वनयन्नाह । एवं चेति। भाष्यवार्तिकविरुद्धप्रयोगाणामसाधुत्वे चेत्यर्थः। अपिर्मौलप्रयोगसमुच्चायकः। क्षुधः प्रतिघाते मात्रविशेषणत्वमपि न युक्तं गमेर्ग्रामः कर्मदृष्टत्वभे इति सन्सूत्रस्यभाष्यविरोधादिति बोध्यम्। तथा सति पपर्यवसितमुपसंहरति। तुमुनाद्यन्वयीति। तस्मादित्यादिः। तुमुनाद्यन्वयिनी याक्रिया प्रधानक्रिया तन्निरूपितशक्तेरित्यर्थः। अत एवाग्रे उक्तम्। गुणभूतेति। स्वपदेनशक्तिः। स्वसमानाधिकरणत्वं शक्तेर्विशेषणम्। यदित्यनेन स्वभावप्रकाशयोरभेदः सूच्यते। स्वदित्यस्य प्रकाश इत्यत्रान्वयः। केन धर्मेण तुल्यत्वमित्याकाङ्क्षायामाह। अभिहितत्वेनेति। तथाच प्रकाशस्य स्वतुल्यत्वमन्यतरधर्मेणेति भावः। सुधियः भाष्यादिपरिशीलनशालिनः। भाष्याद्यविरोधायाह। इदमिति। तद्वदेवेति। भाष्यादिविरोधात्तद्यथाति तुच्छम् एवमिदमपि तस्य यथा तद्बोधनापत्तेरन्यायेनानुवादस्तथास्यापीत्यर्थः। किंच विषद्ब्चोपीत्यत्र तुमुनः साधुत्वायैष्यतइत्यध्याहार आवश्यकः। अन्यथा क्रियार्थोपपदत्वाभावाच्छकादियोगाभावाच्च स दुर्लभः स्यात्, अध्याहारे तु इच्छार्थेष्विति तुमुन्सुलभः विषद्ब्चोपि संवर्ध्य च्छेतुमिष्यते इति यतदसांप्रतमन्याय्यमिति तदर्थः। एवं चाध्याहृतैकदेशलिङाभिधानान्न द्वितीया प्रसक्तिः तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वं च तद्विषयस्यान्याय्यत्वेन। एवं अमुं नारद इत्यबोधीत्यादौ नारद इतीति श्रीकृष्णीयज्ञानानुकरणं नारद इत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाकारो बोध इति बोधः। एवं च प्रथमान्तस्याप्रातिपदिकत्वान्न तत्र द्वितीया। एवं च प्रापेणेति क्वचिन्निपातेनेत्याद्यपि च चिन्त्यमेवायुक्तंचैतत् इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु निदर्शनेप्रकारे चस्यादिति कोशादितेः कर्मत्वद्योतकत्वेमानाभावात्

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

किंच साम्प्रतमित्यस्यैतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथेत्यमरादिदानीमित्यर्थक-
त्याऽतदकर्थत्वे मानाभावात् किंच तथार्थे स्वयंदत्तवरस्य स्वतः वयोयोग्य इत्युपक्र-
मस्थेन संप्रत्ययुक्ततापतिपादनेपि कालान्तरे युक्ततामतीत्याऽसङ्गतिः स्पष्टत्वात्
यं च परिगणनमेवैतत् अत एव भाष्ये परिगणनमित्येवोक्तम्। अत एव प्रकाशका-
रादिभिः प्रायेणेति नोक्तं परिगणनादेव कटं भीष्मं कुर्वित्यादौ विशेष्यादुत्पन्नद्विती-
या गतार्थत्वेपि विशेषणात्सा अत एवाधिहर्यादौ समासः तद्वचनसामर्थ्येन हि
स्य परिगणनत्वमेव कल्पयितुं युक्तं ऋषितात्पर्यस्य ऋषिवचसैव निर्णेतुं सुद्धि-
त्वात् अत एवाभ्रे आं अप इत्यादौ सप्तमी किंच निपातेनाभिधानेपि प्रातिपदि-
कादुद्भूत तत्तच्छक्तिमत्त्वेनैव भानमिति तत्र विभक्तिः सुलभा शब्दशक्तिस्वभा-
वादस्यैवार्थस्य द्योतकोधि निपातः अत एव परिगणन प्रत्याख्यानेपि न दोषः तचेत्थं
क्रियादशायां कटोपि कर्म भीष्मादयोपीत्याश्रयणात्कटत्वविशिष्टकटनिष्ठकर्म-
तोक्तावपि भीष्मत्वादि गुणविशिष्टनिष्ठस्य तस्य बोधार्थं ततोपि सा एतेन
विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थाऽभेदार्थिकावेत्यपास्तम् । तथा शाब्दे वचनाभावेनै-
कारकाणां भावनान्वयव्युत्पत्तिः साक्षात्स्वाश्रयद्वारा वान्वये तिङ्कृतौ पुनः
त्यर्थस्य कर्मतामाहतुः किन्तु स्वप्रकृत्यर्थं प्रति यस्य यस्य कर्मता
य सर्वस्यापि कर्मतामाहतुरिति कृतः कटः सुन्दर इत्यादौ न
पि द्वितीया कारकान्वययोग्यक्रिया च धातूपस्थितैव न तु तद्धिताद्युपस्थिता
टं चेदं कर्तृकर्मणोरिति सूत्रभाष्ये अत एव शतेन क्रीत इत्यर्थकशत्यपदोपात्त-
यायां न कारकान्वय इति न शत्योदेवदत्तेनेत्यादि अधिकाख्यारोद्रोणेनेत्यत्र तु-
नी प्रकृत्यादित्वाद्वा तृतीया एवं च शत्यशब्दात्कर्मादेः क्रियाजनकत्वेन विभ-
वाच्यतावच्छेदकोद्भूतशक्तिमत्त्वेन च न भानमिति न विभक्तिप्रसक्तिः एवं क-
दिपदैरिव पक्वादिपदैरपि न विभक्ति प्रयोजकरूपेण कर्मादीनां भानं तिङ्कृ-
द्धित समासैरभिधाने इत्यस्यायमर्थः शक्तेरभिधाने तत्तच्छक्त्यावेशेन न भानमि-
विभक्त्यप्रसक्तिः अनभिहितसूत्रं हि अनुद्भूतशक्तिककर्मादिग्रहणं मेत्यत्रैव
पर्यग्राहकं तिङोक्तावपि घटोस्तीत्यादौ प्रातिपदिकस्योद्भूतकर्त्रादिशक्ताव-
शक्तावुद्भूतत्वं च सर्वत्र प्रतीयमानप्रातिपदिकार्थः संपन्न इति अन्तर्भेदेनाप्रती-
मानत्वमेव एवं च मूलं परममूलं तदनुयायिदंध्याद्युक्तं च चिन्त्यमेव एतेन विषवृ-
क्ष्यादौ प्रथमाप्रयोजकं न निपातार्थसामानाधिकरण्यं वैयाकरणमते तेषां वा-
र्थाभावात् । किन्तु असांप्रतमित्येतत्तात्पर्यग्राहकानुरोधेन न युज्यत इत्या-
मचैव हच इत्यस्यान्वयः अमुं नारद इत्यत्रापि अमुमबोधि किमित्यपेक्षायां

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नारदो भवतीति भवति क्रियाध्याहारेणैव योजना अन्यथा असुमित्यत्रापि द्वितीयानापत्तेः यत्तु असुमित्यस्यादौ क्रियान्वयाङ्गीकारान्नदोष इति तन्न तथापि विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावस्य दुर्वारत्वात् सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यस्यानित्यसमासविषयकत्वात् इति रत्नाकरोक्तमपास्तम् उक्तदोषगणापत्तेः निपातानां वाचकत्वस्यापि तत्सिद्धान्तसत्त्वाच्च तत्राध्याहारं विनैवनिर्वाहाच्चेति दिक् । तदेतद्ध्वनयन्नाह । एवंचेति । सैवमितीति । फलसत्वादिति शेषः । ननु तथाप्युद्देश्यत्वादिभानाय सूत्रद्वयावश्यकत्वेनाद्ये रित्येतावत्पर्य्यन्तगमनं निर्बीजमत आदौ तदेतत्फलमाह । ग्राममिति । एतेन तथा रत्नाकरदंशाद्युक्तमपास्तम् । ननु ईप्सिततमत्वघटके च्छाविषयत्वस्य नभानमननुभवादत आह । उपलक्षितमिति । तथाच तदुपादाने तेन तदुपलक्ष्यं काकेन पुण्डरीकादिवन्नान्यथेति तदावश्यकमि भावः । सम्बन्धं विना तदसम्भवादाह । एतदिति । अत एव सूत्रे सनुपात्तः तेन ह्येच्छार्थकेनोद्देश्यत्वं गर्भितमिति भावः । ननु इच्छाविषयत्वादिवदुद्देश्यत्वादेरप्यभानात्तदुपलक्षणे न मानमत आह । अत एवेति । तद्भानाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । गामित्यस्य विप्रायेत्यादिः अपिर्विप्रसमुच्चायकः । नन्वेवमिष्टसिद्धिरेव गवि कर्मत्वस्य विप्रे संप्रदानत्वस्यांगीकारादत आह । तत्रैवेति । गव्येवेत्यर्थः । एतेन विप्रव्यावृत्तिः तथाचाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति भावः । नन्वेवं दायोगे विप्रस्याप्युद्देश्यत्वे न तत्र संप्रदानत्वं चरितार्थं तदन्यधातुयोगे च कर्मत्वं तथाच तद्योगे गोः परत्वात्कर्मसंज्ञैव स्यादिति कथं पर्यायतेति चेन्न कर्मणेत्यस्याभावेऽभिप्रेतीति उपस्थितकर्त्रापूर्वमन्तरङ्गत्वात्स्वनिष्ठदानक्रियया करणभूतयाभिप्रेयते संवध्यते गोः पश्चात् दानक्रियाभिप्रेतगव्या विप्रो भिप्रेयते इति तस्य क्रियासम्बन्धो बहिरङ्ग इति बहिरङ्गक्रियासम्बद्धे विप्रसंप्रदानत्वाप्राप्तेः कर्तृनिष्ठधात्वर्थव्यापारजन्यफलसम्बद्धं सम्प्रदानसंज्ञमिति तद्रहिततत्सूत्रार्थात् कारकाधिकारे च सामर्थ्यगम्यप्रकर्षानाश्रयणेप्यन्तरंगबहिरङ्गभावाश्रयणमस्त्येव । न च पर्याये गत्यर्थकर्मणीति व्यर्थम् । सिद्धान्तेप्यनुवादत्वेनेदानीं तत्वस्यैवौचित्यादिति भावः । भाष्ये कर्मण एवस्यादित्येतावन्मात्रस्योक्तत्वादाह । कैयट इति । उद्देश्यत्वं च साक्षात्फलरूपे धात्वर्थे क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् तदाश्रयत्वात् ग्रामादेरपि तत्वमिति भावः । ननु चतुर्थ्या उद्देश्यत्वे वाच्ये एव प्रागुक्तभाष्यसङ्गतिस्तत्रैव किंमानमत आह । चतुर्थ्यास्त्विति । तत्त्वं चोद्देश्यादिपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धं पदार्थान्तरं यत्तु इच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति तन्न देवो रूपवानित्यादावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयात् देवे उद्देश्यत्वप्रतीतावपीच्छाविषयत्वाप्रतीतेः क्वचित्तत्समानाधिकरणमित्य-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ष्यत् इदं च प्राचीनरीत्या सिद्धान्तमतेनाह । तत्समानेति । सर्वेति । प्राचीननवीने-
ष्वर्थः विप्राय गां ददातीत्यादौ विप्रभिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकं दानमि-
त्यादिरीत्या बोधः स्वत्वृत्युद्देश्यतानिरूपकत्वं सम्बन्धः संप्रदानविप्रीयं विप्रसंप्रदा-
नकमिति वा बोधः एवं चोक्तभाष्यात्तस्य तत्र भानावश्यकत्वे तन्नाभाय कर्तुरिति सू-
त्रावश्यकत्वेऽनुद्देश्योदासीनयोः संग्रहाय तथायुक्तमित्यस्याप्यावश्यकत्वम् । ई-
प्सितत्वानीप्सितत्वयोर्विभक्तिवाच्यत्वमिति न्यायसुधाया अप्यत्रैव तात्पर्यमिति बो-
ध्यम् । एतेन धात्वर्थ फलशालिकर्मेति सूत्रमस्तु । तथा युक्तं चानीप्सितमिति न कर्त-
व्यमिति महल्लाघवम् । नचाग्रे र्माणवकमित्यादौ माणवकादेरनेनापवादत्वात्कर्मत्वं
बाधित्वाऽपादानत्वं स्यादिति वाच्यं धात्वर्थफलानधिकरणाग्न्यादौ चरितार्थत्वे-
नापादानसूत्तराणि गान्दोग्धीत्यत्रैवापादानत्वम् बाधित्वा परत्वात्कर्मत्वोप-
पत्तेः । धात्वर्थस्तु प्रवृत्तिध्वंसानुकूलो व्यापारः सूत्रप्रत्याख्यानेनादोषाच्च । एतेन
तूपस्थाप्येत्याद्यावश्यकत्वादित्यन्तो मनोरमाग्रन्थोऽग्रेरिति प्रतीकमुपादाय
प्सिततमेत्यादि तत्रेति भावः इत्यन्तस्तद्व्याख्यातग्रन्थश्चापास्तः । सं-
योगस्य फलकोटौ प्रवेशे गौरवात् यवनिष्ठसंयोगाद्यनुकूलगोमार्गपतनरूप व्या-
पाराभावानुकूलव्यापारविवक्षायां यवप्रतियोगिकानुयोगिकसम्बन्धसत्वाद्य-
वान् गोभ्यो वारयतीति प्रयोगापत्तेश्च । प्रवृत्तिध्वंसस्य धात्वर्थत्वे तु तस्यासत्त्वेन तन्नि-
वर्तन न तादृशप्रयोगः एवं च प्रवृत्तिर्न संयोगानुकूलव्यापारः किन्तु कृतित्ववज्जा-
तिविशेषः तथाच कृतित्वस्यैव प्रवृत्तित्वस्य लघुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेद-
कसम्भवे संयोगानुकूलव्यापारत्वस्य गुरुधर्मस्य तदनवच्छेदकत्वे लाघवाच्चेति
दीक्षामपास्तम् । उक्तरीत्या शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यार्थं तदावश्यकत्वस्योक्त-
त्वात् धात्वर्थकुक्षौ ध्वंसप्रवेशे प्रागभवात्यन्ताभावयोरिष्टतयो गानापत्तेश्च प्रत्या-
ख्याने ऽपि सूत्रसिद्धार्थसत्वेन दोषाच्च नहि प्रत्याख्यानं नाम तदर्थखण्डनं किन्तु
तदन्यथासाधनं अत एव गौरवस्याप्यंगीकाराच्च अन्यथा स्वान्ते व्यापारद्वयार्थक-
त्वेऽपि गौरवापत्त्या तथा र्थभानापत्तेश्च माणवके कर्मसंज्ञया बाधेऽग्नावपि तर्हि बा-
धः स्यादिति भाष्यस्य कर्तुरिति तमघटित सूत्रस्थापकस्य संयोगानुकूलव्यापा-
र प्रवृत्तीयोक्तभाष्यप्रामाण्याद्यवानुयोगिकगोप्रतियोगिकसंयोगे एव तत्प्र-
योगेष्टत्वाच्च अपसारयतीत्यर्थे चोराद्यवान्वारयतीति वत्सत्यभिधाने तत्प्रयोगा-
पत्तेश्च प्रवर्तकनिष्ठव्यापारविशेषस्यैव प्रवृत्तित्वेन तस्यास्तु ननाचेतनसाधारण-
त्वमतेपि तस्य दुर्वारत्वाच्च प्रवृत्तेर्जातिविशेषस्वरूपत्वस्य दुरुपपादत्वाच्च त-
त्तत्तरयन्त्यासङ्गतेश्च तद्दितराप्रवृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वरूपप्रवृत्तित्वेन बोधे म-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ञ्जते एव तस्य लघुत्वाच्च एतद्भाष्यप्रामाण्यादिविशिष्टशक्ति सिद्धौ गुरुधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वयोरङ्गीकारस्य प्रामाणिकत्वेनादोषाच्चेति दिक् । नन्वेवमर्थमसूत्रासङ्गतिरत आह । फलान्तरमिति । उक्तादन्यदित्यर्थः । अपिरुक्त समुच्चायकः । यदि तावन्मात्रं फलं स्यात्तर्हि कर्तुरीप्सितं कर्मेत्येव वाच्यम् । ईप्सिततमग्रहणं व्यर्थमेव एवं च विशिष्टसूत्रापेक्षया तन्मात्रापेक्षया वा फलं तरत्वोक्तिरतएवापि सङ्गतिरिति भावः । द्वितीयपक्षाभिप्रायेण तदुपपादयितुं मूलोया पादानत्वप्राप्तौ हेतुमाह । ईप्सिततमेति । यद्यपि यौगिकेप्सितशब्दस्य पयसौदनमिति व्याहत्तिः फलमिति तमपएवेदं फलं तथापि प्रकृतिं विना तमपो भावात्तत्फलस्य दुर्वचत्वाद्विशिष्टमुपात्तम् । अपवादत्वापत्तेरिति । कर्मत्वस्य सर्वत्रप्राप्तौ वारणेतिसूत्रस्य विशिष्यारम्भात् । एवं च तत्र माणवकस्य कर्मत्वं न स्यादिति भावः । तत् वारणार्थेत्यपादानत्वं तथाच नापवादत्वं तस्येति भावः । तस्यापीति । अग्नेरपीत्यर्थः । अपिर्माणवकसमुच्चायकः तदुपस्थाप्येति वारयतीत्युपस्थाप्येत्यर्थः । एतेन वारणार्थानां कर्मण ईप्सित इत्येव न्यासः कार्यं इत्यपास्तं तत्फलमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति तथाच तदभावे ऽपवादत्वापत्तिर्युक्तैवेति भावः । ननु प्रवृत्ति विघातस्यैव वारणत्वेन संयोगरूपफलं न वारयतीति वाच्यमत आह । वारयतेश्चेति । तत्सूत्रस्थोक्तभाष्यादिति भावः । आदिना भक्षणम् । तथा च क्वचित् भक्षणादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारः क्वचित् संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापार इति फलितः इतोपि सन्दोक्तिरयुक्तेति बोध्यम् । तथाच तत्रात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयो ऽपादानमिति तत् सूत्रार्थ इति बोध्यम् । एवं च प्रवृत्तिविघातपदेनोच्यते इति भावः । नन्वीप्सितशब्दस्याभिप्रेतपर्यायस्य रूढस्य तत्र ग्रहणेन पचादीनां खत्वे सतोप्सितत्वेन तत्रैव तत् प्राप्ति र्न तु गवि गवादेः स्वत्वे तु तत्रैव तत्वेन तत्प्राप्तिरिति कथमुभयत्र युगपत् तदापादनमत आह । तत्रापीति । वारणार्थानामिति, सूत्रेपीत्यर्थः । अत एव कूपादन्धमित्यादौ कूपादेरपादानत्वम् । अन्यथा राजाधर्मभयादितो माषादीनां नाशाभावरूपफलाश्रयत्वेन गोस्वाम्यभिप्रेतत्वेपि अस्याऽतत्त्वापत्तेश्च स्यात् । न च संयोगो न तत्कर्तृव्यापारजन्य इति तत्र कर्मत्वाप्राप्तिरिति वाच्यम् । कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्त फलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैव तेन लाभात् फलस्य तत्धात्वर्थत्वपर्यन्तेऽनाग्रहात् । अपिना प्रकृतसूत्रसमुच्चयः । तच्च प्रतिपादितं प्राक् । एवञ्च वारणार्थकधातुप्रतिपाद्यव्यापारजन्य फलाश्रयत्वमेव तत्रेप्सितत्वमिति भावः । एतेनेप्सितं किं कूपादन्धं वारयतीति कर्तुरिति सूत्रे

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्रत्युदाहरन्तो रत्नाकरादयः प्रत्युक्ताः। यद्यपि कर्तुरीप्सितं कर्मेत्यस्य फलं तद्भागक-
पसुक्तं योगिनीप्सितशब्दस्यापि पयसौदनंभुङ्क्ते इति व्यावृत्तिः फलमुक्तम्। न चेद-
मपि तमपएव कुतो न व्यावर्त्यमिति वाच्यम्। अग्निपयउभयव्यावर्तकप्रकर्षस्य
दुर्वचत्वात्। तथापि तमप इदं फलमिति बोधयितुं तदङ्गीकारेदोषाभावमुप-
पादयति। ईप्सिततममिति। विशिष्टोपादानं प्राग्वत् इत्युक्तौ इति। इत्युक्तौ त्वित्य-
र्थः। सावकाशत्वेति। वारणार्थानामित्यस्येति भावः। ईप्सिततमे माणवकादौ।
अनेन, तद्घटितेन कर्तुरिति सूत्रेण। अयं भावः। प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षे-
तमबादि विधीयते प्रवृत्तिनिमित्तं चात्रेच्छा तस्याः अतः प्रकर्षसम्भवेपि व्याख्या-
नाद्विशेषणीभूतव्याप्तिगतः स गृह्यते व्याप्तिप्रकर्षश्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्या-
पारप्रयोज्यधात्वर्थफलीयत्वरूपः। न च कर्तृग्रहणात्सिद्धमेतत् तत्सूत्रे ईवे-
प्सितेति कर्मणा कर्तुराक्षेपेणैव सिद्धे पुनः कर्तृग्रहणेन प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्या-
पाराश्रयस्यैव तेन ग्रहणादिति वाच्यम्। लघुना तमग्रहणेन कर्तुरित्यस्य प्रत्या-
ख्याने तात्पर्यात् फलांशे प्रकृतधात्वर्थत्वस्य व्यापारांशे इव प्रत्यासत्त्यैव लाभेन
माषेष्वश्वमित्यादावदोषादिति। इदं च प्राक् ध्वनितं। तदाह। ईप्सितत-
मत्वं चेति। फलव्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वं तु प्रत्यासत्तिलभ्यमित्युक्तं तेन यदापु-
रुषार्थमाषभक्षणाय माषक्षेत्रे एवाश्वबन्धनं तदापि माषेष्वश्वंबध्नातीत्यादौ न
माषाणां कर्मत्वं बन्धन प्रयोज्यभक्षणफलाश्रयत्वेपि भक्षण स्यातदर्थत्वात् प्रयोज्य-
त्वं च जन्यतज्जन्यसाधारणम्। अत एव गांदोग्धीत्यादौ विभागानुकूलव्यापारानुकू-
लव्यापारार्थकदुहियोगे पयसः कर्मत्वसिद्धिः तच्च नाग्न्यादावित्याह। अत
एवेति। ईदृशेप्सिततमत्वाङ्गीकारेणाग्नेस्तत्वाभावादेवेत्यर्थः। उपलक्षकाभा-
वे उपलक्ष्यभावस्यावश्यकत्वादिति भावः। तत्र अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र
तत्वावश्यकमितीति। तथा युक्तमित्यस्यारम्भसामर्थ्यादेवतदभावेपि तदर्थत्वसिद्धे-
रिति भावः। नन्वयुक्तमेतत् तावन्मात्रेण इष्टासिद्धेः तथाहि तदभावे इत्थं सू-
त्रार्थः। तथेति भिन्नं पदं चोवधारणे तथेत्यग्रे योज्यः तथैव युक्तमित्यर्थः। क-
थमित्यपेक्षायामीप्सिततमवत्क्रियया युक्तमिति लब्धं येन प्रकारेणेप्सिततमं क्रि-
ययौदनभक्षणादिना युज्यते तेनैव प्रकारेण प्रयुक्तं तदपिकर्मेत्यर्थः एतेन चोप्य-
र्थ इति दण्डुरक्तमपास्तम्। एवं च अनीप्सितपदाभावे उदासीन संग्रह एव
स्यात् द्वेष्यसंग्रहो न स्यात् किंचाग्नेर्माणवकमित्यादौ प्रकर्षहीनेप्सिताग्न्यादेरे-
तानेन संज्ञाप्राप्तौ वारणार्थानामित्यनवकाशं स्यात्। न च स्वविषये अत एव तथा
युक्तमिति प्राप्तकर्मत्वबाधेन तत्सफलमिति वाच्यं स्वविषये प्रकर्षहीने तद्युक्ते-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

चेप्सिते तत्रापि बाध्यसामान्यचिन्तायां माणवकादेरप्यपादानत्वापत्तेः । विशेषचिन्तायामपि पुरस्तादपवादन्यायेन कर्तुरित्यस्यैव बाध्यत्वेन माणवकादेरपादानत्वमग्न्यादेः कर्मत्वमिति वैपरीत्यापत्तेश्च । एवं चानीप्सितपदमावश्यकं तथा सति अधर्मानृतादिवदुत्तरपदार्थप्रतियोगिभूतं द्वेष्यमेव पर्युदासेन न गृह्यते किन्तु तद्भिन्नमात्रं तेन द्वेष्योदासीनयोः संग्रहः उदासीनत्वं च नोपेक्षाबुद्धिविषयत्वं नदी कूलं कर्षतीत्यचेतनेः तदसम्भवात् । किन्तु ईप्साद्वेषयोर्यत्राभावस्तत्त्वं एवं चापादौ तथायुक्तमित्यस्याप्राप्त्या वारणेत्यस्य सावकाशत्वात्प्रकर्षयुक्ते अनेन बाधो युक्तः तथा युक्तमित्यप्यावश्यकम् अन्यथा विषेणौदनं भुंक्ते इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां विषस्य तत्त्वापत्तिः प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यत्र प्रयागस्य च तत्त्वापत्तिः तत्सत्त्वे तु समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यतद्धात्वर्थ फलाश्रयत्वरूपविवक्षिततत्त्वाभावान्न दोषः एवं च सूलं चिन्त्यं एतेन तथा रत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तम् । अत आह । द्वेष्येति । चोरान्पश्यतीति द्वेष्येत्यत्र पूर्वेणाप्राप्तेः विषयेन्द्रियसम्बन्धात् दृश्यमाना अपि तेन दर्शनोद्देश्या अपि त्वनिष्टदर्शना एवेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वात् विषं भुंक्ते इति तु न द्वेष्यो दाहरणं पराधीनतयापि विषे भुज्यमाने भुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात्पूर्वेणैव सिद्धत्वात् भाष्यम् । आर्तस्य विषमीप्सितं यत्तद्भक्षयतीति एतेन पराधीनतया भुज्यमानाभिप्रायेणेदमुदाहरणमिति वदन्तः प्रकाशकृद्रत्नाकरदंड्यादयः परास्ताः । अपि नोदनसंग्रहस्येष्टसिद्धेश्च समुच्चयः । व्याख्यानादेवेति । अयं भावः । सादृश्यार्थकतथाशब्दो लोकात्सूत्रस्य तदन्यार्थकत्वेपि किञ्चित्सादृश्येनोदासीने एव स्याप्रकर्षहीने ईप्सिते एव वा स्यादिति तवाभिमतं युक्तं तथाशब्दस्य प्रकारार्थकत्वे प्युपात्तधर्मज्ञतसादृश्यस्यैव ग्रहणेना सादृश्यानपेक्षणात् थालस्तैलैत्यत्तेः स च धर्मः प्रागुक्त एवं चेप्सिततमभिन्नमात्रस्य तत्प्रकारयुक्तस्य तत्र ग्रहणेन प्रकर्षहीने तच्च वारणेत्यादीनां सावकाशत्वात्प्रकर्षयुक्ते कर्तुरित्यनेन बाधादनुद्देश्य द्वेष्योदासीनयोरेव तत्र ग्रहणं पर्यवस्यतीति । वस्तुतस्तु एतदव्यवस्थार्थमेवानीप्सितग्रहणमावश्यकम् । अन्यथैष्टा व्यवस्था न सिध्येत अत एव च तत्रानुद्देश्यत्वभानेपि सुस्पष्टं सुवर्चमितोदच्छिन्त्यमिति बोध्यम् । तद्बोहे । इति भाव इति । व्याख्यानादित्युक्त एवार्थमाह । तस्यापीति । द्वेष्यस्यापीत्यर्थः अपि नोदासीन संग्रहणेन तण्डुलादेरपि प्रागुक्तरीत्योद्देश्यत्वेन च कर्तुरित्येव सिद्धत्वात् किञ्च त्वापूर्वमनभिसंहितत्वेन तृणस्येप्सितत्वाभावेन तद्दर्शनस्य नान्तरीयकत्वेपि ग्रामं गच्छन्नित्यस्य प्रयोगं विनान्तरीयकताया अ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्रतीतेरिति दिक् । नन्वीप्सितानीप्सितयोः शाब्दबोधभेदस्योक्तत्वेनेदं त्ववधेयमित्यादिग्रन्थासङ्गतिरत आह । इच्छेति । एवं च प्रकारान्तरकृतवैरूप्यसत्वेपि न क्षतिरिति भावः । अग्रिमग्रन्थमपि तथा योजयति । तदाहेति । उक्तार्थ एव हेतुमाहेत्यर्थः । पूर्वैकवाक्यतायै ईप्सादिपदं कर्मार्थकप्रत्ययान्तमिति सूचयितुमाह । इच्छेति । इच्छागतेति । तद्विशेषणीभूतामिगतेत्यर्थः । नच बोधे कथमुपयोगोत आह । स्वरूपत इति । संज्ञोत्पत्तौ निमित्तत्वेनोक्तानामर्थानां स्वरूपतः सत्वमपेक्षितमेव घटाद्युत्पत्तौ दण्डादेरिवान्यथा तदुक्तिरफला स्यादिति भावः । यथाश्रुतमूलार्थो न युक्तः किन्त्वयमित्यस्य प्रागुक्तमेव फलम् उत्तरग्रन्थयोजनायाह । तदुपेति । इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वाभ्यामुपलक्षितमित्यर्थः आदिना ऽनुद्देश्यत्वसंग्रहः तदाहेति । तदेतद्ध्वनयन्नाहेत्यर्थः । अन्यथा ऽनन्वलभ्य इति ग्रन्थस्याकारसम फलत्वंच स्यादिति भावः । तदुपपादयति । भासमानेति । इदं चोभयविशेषणम् । अर्थत इति । तदुपलक्ष्यस्य तत्सत्वं विना असत्वादिति भावः । आदिना ऽनिच्छाविषयत्वसंग्रहः । आधारवाचिकेतीति । यत्तु मान्याः इदं चाधिशीङ्स्थासां कर्म कर्त्तुरीप्सिततमं कर्मेत्यादिसूत्रविषयकं बोध्यम् ईप्सितादिरूपनिमित्तानां वाच्यताभ्रमस्य तत्र प्राप्तत्वात् अत एव सम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थ इत्यकथितं चेत्यत्रत्य मूलं सङ्गच्छते एवं च दिवः कर्म चेत्यादिविषये आधारावाचकत्वेपि न दोष इति तत्राचामनुरोधेन तत्तत्सूत्रे रित्यादिमूलासामञ्जस्यं स्यात् । तत्र त्वमूलस्य खण्डयिष्यमाणत्वाच्च तदेतत् ध्वनयन्नाह । इदमुपलक्षणमिति । क्वचित्करणवाचिकाया अपीति शेषः । तत्र हेतुमाह । दिव इति । एतेन दिवो योगे तदभावादिदं चिन्त्यमिति खण्डनकृदाद्युक्तमपास्तम् । मूले लाघवादिति । सर्वविषये सकृत्प्रवृत्तैकविधौ नानार्थकल्पनाभाव इति भावः । ननु फलाश्रयस्य कर्मत्वेन द्वितीयावाच्यत्वप्राप्तया फलस्य धातुना लाभादिति वक्तव्ये क्रियाया इत्याद्ययुक्त तद्वाच्यत्वस्यैवाप्रसक्तत्वादत आह । कर्तुरिति । नन्वित्यादिः । इति लक्षणे इत्यादि । लक्षणेष्वित्यर्थः । विशिष्टस्य,कर्त्रादिविशिष्टस्य शक्यां द्वितीयायाः ननु तथापि क्रियाशब्देन व्यापारमात्रग्रहणेन फलस्य धातुना लाभस्यानुक्तत्वात् फलाश्रयरूपं विशिष्टमेव उक्तन्यायेन शक्यम् स्यादत आह । फलस्येति । क्रियायाः परिनिष्पत्तिरित्यादावाद्यपर्यसिद्धिः अन्त्यस्तु प्रसिद्धतर इति भावः । यद्यर्थादिना चैत्रादीनां ग्रहणमुचितं तथापि तद्घटितप्रयोगे तस्यावाच्यत्वायदेवदत्तत्वादिना लाभेपि कर्तृत्वेन लाभाय शक्तिः स्यादिति शङ्का निरासाय आह । आदिना तिङिति । इदं कृतोप्युपलक्षणं

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तथा च तिङ्देवदत्तेत्यादिशब्दैरित्यर्थः मूले आधारवाचिकेत्यत्राधारपदेनाधारतां शक्तिमुच्यते तदभिप्रायेणाशङ्कते । नन्वेवमिति । अनन्तेभ्योहीति । न्यायेन कर्त्रादीनामवाच्यत्वे इत्यर्थः । शक्तिभ्रमवारणाय आह । धर्मिणोपि । अपि उक्तसमुच्चायकः प्रकृत्या द्वितीया प्रकृत्या ओदनादिना तस्यैवशक्तिविशेष रूपाधारे त्वस्यैव क्वचित्तथैव पाठः उक्तन्यायादिति भावः । तदाह । युक्तमिति । नन्वेवं प्रत्ययार्थत्वात्तस्य प्राधान्यापत्तिरत आह । तस्येति । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे तस्य विभक्तिद्योत्यत्वात् कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षेपि तथैव संख्यावत सत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्ताच्च विभक्त्यर्थश्चासत्वभूत इति तद्धितस्येति सूत्रभाष्ये स्पष्टं तच्चहि विभक्त्यर्थप्रधानाव्ययस्य विभक्त्यर्थप्रधानत्वादसत्वभूतत्वमुक्तं तदाह । युक्तमिति । एवं च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति न्यायोत्र न प्रवर्तत इति भावः । चिन्त्यमिति । तथा च तथा रत्नाकरदंड्यादयः परास्ताः अभेदस्य तत्त्वस्य चकितत्वादाह । विशेष्येति । एवंचायं ग्रन्थो धर्मवाच्यत्वपक्षेपि सुयोज इति भावः ननु विशेषणभूतत्वेपि हर्याधारिकेति बोधस्य प्रागुक्तरीत्या यद्यपि युक्तत्वं तथापि हरिः सेव्यत इत्यत्र नायं वाक्यार्थ इति प्रागुक्तमत आह । हरिमिति । ननु एकत्रसर्वनिरूपकाभावात्यर्थक्येपि दिवः कर्म च अधिशीङ् इत्यादि विषयकतस्य न निरूपकत्वमत आह । कर्तुरित्यादीति । आदिना तथा युक्तमित्यादिपरिग्रहः । फलमिति । उक्तरीत्या तस्यैव कर्तुरीप्सिततमत्वात् इति भावः । कर्तृविषय इति । कारकचक्रुपयोक्तृत्वेन तद्घटित क्रियाया अभावेन च तस्यैव स्वतन्त्रत्वात् अत एवात्र सूत्रानुल्लेखः । स्थाश्रयेतीति । साधकतममिति तमप्ग्रहणेन कारकाधिकारे गौणार्थस्यापि ग्रहणात् साक्षात्तदाधारे तु परत्वात्कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाध इति भावस्तदाह । स्थाल्यामिति । फलीभूतत्वशाब्दबोधत्वयोर्विरोधादाह । पदजोपेति । शाब्दबोधकारणीभूतायामिति भावः । अत एवाह । तत्फलभूते इति । उपस्थितिजन्ये इत्यर्थः मिथः समभिव्याहारात् चिरविवक्षित इति भावः । ननु आश्रयो द्वितीयार्थ इति वदतो ऽयमभिप्रायः तत्र प्रकृत्यर्थो विशेषणं आधेयतया फलं विशेष्यमाश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकम् अखण्डोपाधिरूपमाश्रयतात्वं तदनुगमकं आश्रयत्वस्य विभक्त्यर्थस्य निरूपकतया फलेऽन्वय इति तु न युक्तं कर्मणीति सूत्रस्वरसभंगापत्तेः । न चाधेयत्वस्य संसर्गत्वे तण्डुलः पचतीत्यतोपि बोधापत्तिरिति वाच्यं, विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः अन्यथा कर्मता संसर्गकबोधस्याप्यापत्तिरिति तच्चिन्त्यं सप्तमी पञ्चम्यौ कारकमध्ये इत्यत्र कारकपदस्य शक्तिपरत्वेन शक्तिशक्तिमतोश्च

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भेदेन शक्तिमत एव द्वितीयाद्यर्थताया भाष्यादिसम्मतत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । किञ्चा-श्रयत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् । शक्यतावच्छेदकत्वानौचित्यात् । न च फलादिनि-रूपितत्वविशिष्टमाश्रयत्वं तथा तद्रूपेणावच्छेदकत्वे गौरवात् । वैकुण्ठमध्यास्त इत्यादौ तदभावेन तस्य न्यूनवृत्तिः । तथा द्वितीयायाः शक्यतावच्छेदकत्वानौ-चित्याच्च । तत्र शुद्धाश्रयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे मादेनोनार्थतापत्तिः तस्मा-द्भाष्यादिसम्मतमेव युक्तं वृत्यादिपदात्तस्य लाभेपि शक्तिमत्वेनालाभान्नदोषः कर्मा-दिपदवत्वेन शक्यत्वे तु गौरवम्।एवं च कथं तत्कृतं वैलक्षण्यमिति मूलं चिंत्यमत आह । इद सुपेति । निमित्तत्वोपलक्ष्यसाधकविधौ तत्र इति शेषः । तत्त-त्संज्ञेति।तत्तदर्थविभागवत्साधु।आदिना कर्तृत्वाधिकरणत्वसंग्रहः । तत्रापीत्यपि रर्थो । कर्मत्वादिप्रकारांशे एव डित्यादिगुणारोपेण तत्र डित्यादिबोध इति क्ट-रक् सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । एवं चात्रत्यसंज्ञाशास्त्रे स्वत्तप्रवृत्तिनिमित्तशक्तेः संज्ञिनि-धनमेवोचितं उद्देश्यतावच्छेदकस्यैव तत्तत्संज्ञाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे फलाश्रय-त्कर्मत्वमित्यादिव्यवहारासंगत्यापत्तेः । न चास्य तत्वात्कर्मसंज्ञेत्यर्थः । लच-पत्तेः । संज्ञामजानतोपि तथा व्यवहाराच्च । अत्रापि पक्षे कर्मादिपदानां दाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन तदुत्तरत्वप्रत्ययेन पदानभिधानाच्च अनादित्वाद्व्यवहा-स्य पूर्वपूर्वव्यवहारेण कर्मादिपदानां तत्तच्छक्तिमति शक्तिग्रह इति तदाह । त्रेति । मञ्जूषादावित्यर्थः । मूलेतस्यानुपादानादाह । आधारेतरेति । वृत्ति-रूपस्येति । आधारतात्वस्येति शेषः । मूलमते लाघवमाह । आधारेते । आश्रय इति । आधारो वाच्य इति वस्तुरिति भावः । अनेन सूचितारुचि-ह । नन्विति । एवेनाधारतात्वव्यावृत्तिः । निरूपकेति । निरूपकभेदेनाश्र-भेदेन सम्बन्धभेदेन चेत्यर्थः । निरूपकाश्रयभेदात्सम्बन्धोपि स्वरूपरूपो एवेति भावः । अखण्डमिति । अखण्डोपाधिरूपमित्यर्थः । न गौवरमि- । एतेन न तु लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि गुरुणि स्वी-रे बाधकाभावः । अपि च तादात्म्यसम्बन्धेन तदेवावच्छेदकमित्यरुचेराह । वीति । मान्योक्तव्याख्यानं प्राचामनुरोधेनेनि ध्वनितम्। ननु आधारत्वस्य वा-कर्मणीत्यनेन तस्यैवोपस्थितेः । को वा सूत्रस्वरसभङ्गेत आह । लोके दीति । आदिना करणादेस्तत्तदर्थकबहुव्रीहेश्च परिग्रहः । सूत्रेपि । कर्मणि यैत्यादिसूत्रेपि । अपिर्भाष्यादिसमुच्चायकः । उचितेतीति । अन्यथा सि-व्याख्यायकत्वं शास्त्रस्य भज्येतेति भावः । नन्वेवमुक्तरीत्या चितयभेदेनाधा-नामानन्त्याच्छक्यतावच्छेदकानन्त्येन शक्त्यानन्त्यमत आह । आधारस्ये-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ति । आधारतत्त्वेन उक्तरूपेण आश्रयतात्वरूपशक्यतावच्छेदकतावच्छेदकैक्याच्च न तदानन्त्यमिति भावः । मूले अर्था इत्यन्तं भिन्नं वाक्यम् । एवं अन्तैकवाक्ये तु चाप्योरन्यतरवैयर्थ्यापत्तिः । उत्तरवाक्ये इष्टमात्रसम्बन्धेन स्याच्चेत्याशयेनाह । अपिनेति । उपस्थितत्वात्प्रतीतेश्चेति भावः । अन्यथेदमपि विरुद्धं स्यादित्याशयेनाह । सूत्रेति । नन्वेवं शक्तिर्वाच्येति प्रागुक्तभाष्यसिद्धान्तविरोधोत आह । शक्तिरपीति । कर्मत्वादिरूपाशक्तिरपीत्यर्थः । अपिना पक्षद्वयसाम्यं सूचितम् । एतैःकर्मादिपदैः । धर्म्यभेदं शक्तिमदभेदम् । एवेन भिन्नावाच्यत्वनिरासः । प्रतिपादितमिदमधस्तात् । सर्वसम्बन्धानिष्ठात्त्वादाह । चेनेति । तथाच वचनविपरिणामेन तस्यात्रसम्बन्धे इति भावः । ननु सूत्राणां सारूप्यं ब्रह्मणापि दुरुपपादमत आह । कृद्विषय इति । कर्त्रादिपदानामिति शेषः । तथाचार्थवैरूप्यं तत्रारोप्य तत्त्वापत्तिरिति भावः । ननु कृत्स्वपि धर्ममात्रमर्थ इति न तदापत्तिरत आह । कृतामिति । अन्यथा पाचक इत्यादिहेतोरसामञ्जस्यं स्पष्टमेवेति भावः । अत एवाह । कृतामिति । एवं च स्वीकाराच्चेति मूले ऽपपाठः । एतेन चोद्दिताविति तत्समर्थनमपास्तमिति भावः । शत्रादेरलादेशस्यापि सत्वादाह । लादेशेति । आदिना शानजादिपरिग्रहः तिङामतत्वान्न तद्विशेषणम् । मिथोऽर्थकृतमिति शेषः । स्पष्टं चेदमन्यत्र । आदिनार्धरतीयत्यागादि परिग्रहः । ननु अविवक्षायाः प्राप्तिपूर्वकत्वेन नटस्य तदप्राप्तत्वादक्रियाजनकत्वेनाकारकत्वाच्चाकथितं चेत्यस्याप्राप्तिरिति किमर्थं परिगणनमत आह । अपादानादीति । तत्तद्रूपेणाभानमित्यर्थः । चस्त्वर्थे कारकाधिकारात्कारकं सदकथितमित्यर्थेन कारकत्वे सत्येव संज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषलाभः । अकथितशब्दोऽत्राकीर्तितपरो नाप्रधानपर इति भावः । सर्वथाप्रसक्त्या विवक्षाचेत्युभयत्राकार प्रश्लेषः । अपिरेवार्थे । गृह्यते इति अग्रे योज्यः । प्रसिद्धौ यथा श्रुतौ वा । एवं च पूर्वविधिप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ चैतत्प्रवृत्तिरिति भावः । सर्वथा प्रसक्त्यापरिगणनेन तत्र वारणपरमाख्यातोपयोग इति सूत्रभाष्यमत्रप्रमाणमिति गूढाकूतम् । प्रकृते चेति । नटस्य शृणोतीत्यादौ त्वित्यर्थः । सर्वथा तत्र तदप्राप्तेरिति भावः । चस्त्वर्थे । एवमग्रे पि । यद्वा उभयोर्मिथः समुच्चायकं च द्वयम् । आख्यातोपयोग इति शास्त्रेति । अन्यथा तत्रोपयोगपदानर्थक्यमिति स्पष्टं तत्रैव भाष्ये । नटं विना गीतश्रवणायोगात् । द्वारेण द्वारिणो नान्यथा सिद्धिरधिकरणवदिति भावः । तस्य नटस्य । एवं प्रागपि नटसम्बन्धिश्रवणमित्यर्थेन तस्याकर्मक-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्वादिति भावः । एतेन गाथाकर्मकं नटसम्बन्धिश्रवणं वाक्यार्थ इति रत्ना-
करदंड्याद्युक्तमपास्तम् । षष्ठ्यन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यार्थकनामसमभिव्याहारे
तत्रैवान्वयव्युत्पत्तेः स्फुटो भविष्यत्यनुपदमेतत् । न च परिगणनेपि गान्दोग्धिपयः
इत्यामित्यत्र स्थाल्यादेरधिकरणत्वाविवक्षायां कर्मत्वापत्तिः पयोरूपक-
र्मयुक्तादिति वाच्यम् । धात्वर्थव्यापारात्प्राक् कर्मसम्बद्धस्यैव सति सम्भवे तत्र ग्रह-
णादिति बोध्यम् । कर्मयुक्तं न परिगणनलभ्यं तस्यात्रसत्त्वादिति प्राचोक्तिं
खण्डयति । नचेति । गृह्णातीत्यर्थादिति । तथा च शृधातोर्निःसरणांगे ग्रहणे
लक्षणेति भावः । एवेनान्त्याव्याहृत्तिः एवं चैकैव सा गृह्यते इति । तत्रैवायं प्र-
योग इति । अनुप्रयोगे तदर्थे तद्विवक्षायां नटाच्छृणोतीति भवत्येवेति भावः । ई-
दृग्लक्षणयेति । निःसरणांगे ग्रहणे शृधातोर्लक्षणयेत्यर्थः । अन्यथोपयोगग्रहण-
वैयर्थ्यापत्तिः स्पष्टैव । अनेनोपयोगे प्रसिद्धार्थे तथा प्रयोगोस्त्येवेति सूचितम् । सम्ब-
न्धमात्रमर्थ इति वक्ष्यमाणमौलसिद्धान्ताश्रयेण गोसंबन्धीति बोधो न युक्तः त-
स्य खण्डयिष्यमाणत्वात् । अत आह । गोकर्मकमिति । रत्नाकरोप्येवम् । एवंच
मूलं तथा दंड्याद्युक्तं च चिन्त्यमिति बोध्यम् । यन्तः स्थितद्रवद्रव्यनिष्ठविभागा-
नुकूलव्यापारो दुहेरर्थस्तत्र विभागावधित्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वं नेति
भावः । नन्वेवं कर्तुरित्यनेनैव सिद्धौ तथा युक्तमित्यस्योपन्यासो व्यर्थेत आह ।
नेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । पयस एवेति । उद्देश्यत्वादिति भावः । वस्तु-
तस्तु प्रागुक्तेप्सिततमत्वस्योभयत्र सत्वात्तदुपन्यासो व्यर्थएव । अत एव तथा रत्नाक-
रदंड्याद्युक्तं चिन्त्यमिति बोध्यम् । प्रतीतेरिति । गां दोग्धि पय इत्यत इति भावः ।
न्यायसिद्धतयेत्यस्य सूत्रं विना नैयायिकादिवत् लोकसिद्धतयेत्यर्थभ्रमनिवारणा-
याह । व्यापारद्वयेति । उद्देश्यस्य कर्तुरित्यनेन तदन्यस्य तथा युक्तमित्यनेनेति
भावः । इदमपि मूलरीत्या न स्वरीत्येति बोध्यम् । मूलकृतारुचिबोधनाय तयो-
र्द्वयोरप्यस्यैव सिद्धान्तत्वादाह । हेतुमतीति । परत्वमूलभूतचारितार्थ्यं तयोरा-
ह । ग्रामादिति । संज्ञान्तरेति । ग्रामनिष्ठविभागस्य धात्ववाच्यत्वेनानुद्दे-
श्यत्वेन कर्मसंज्ञाद्यप्राप्तावित्यर्थः । इत्यादावित्यस्य सावकाशेति शेषः । तद्वैपरी-
त्यादिति भावः । ननु गां दोग्धीत्युदाहरणात्प्रकृतसूत्रविषयत्वलाभेन कथं गता-
र्थे तद्भाष्यं साधकमत आह । एतच्चभाष्यमिति । इत्येतद्विषयमिति । इत्ये-
तद्विषयकमित्यर्थः । असंगतेरिति । युगपत्समावेशाभावादिति भावः । उक्त-
रीत्या अवधित्वादेरवच्छेदकत्वेन सूत्रे नुपादानादाह । अपादानत्वेति । संज्ञा-
द्वन्द्वनियमादपादानत्वशब्दस्य पूर्वनिपातः । एतेन प्रकृतधातूपात्तफलाश्रयत्वरू-

पकर्मत्वस्य प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयत्वरूपापादनत्वस्य च तत्तमनियताखण्डोपाधिविशेषरूपस्य वा युगपद्विवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेनोभयोरप्राप्तौ कथं परत्वादित्युक्तिरित्यपास्तम्।नन्वेवं कथमपादानत्वबोधो वाचकाभावादत आह । इदमेवेति । तद्भाष्येति । मूलोक्तेत्यर्थः । यदि तथा न स्यात्कथमेकैवेति नियमः कथं वा परत्वाद्बाधोक्तिरिति भावः । एवं च पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो दुहेरर्थस्तत्र विभागावधित्वस्य तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च गवि सत्वं इतोप्याधारो द्वितीयार्थः इति प्रागुक्तमसंगतम्। किन्तूपलक्षणपरतयैवव्याख्येयं टीकायां तत्रैवैतदनुक्तिस्तु तस्याप्यत्रसत्वात् एतेन तद्भाष्यानुरोधेनेदं सूत्रं नियमार्थं अकथितस्य यदि सा तर्हि दुहादिसंबन्धिन एवैतेनान्तर्भावितण्यर्थतायां मैत्रस्य चपटं करोतीति न प्रयोगः विध्यर्थत्वेत्विदं दुर्वारमिति प्राचोक्तमपास्तमिति बोध्यम् । इति स्थितमिति। मौलसिद्धान्तस्यातत्तां बोधयितुमाह । प्राचामिति । तामेवाह । अत्रेति । उक्तार्थे इत्यर्थः । एतेन व्यापारद्वयनिरासः । अन्येन तदवच्छिन्नोक्तसूत्रद्वयेनेत्यर्थः । वस्तुतो ऽन्येन कर्तुरिति सूत्रेणेत्यर्थः । अन्येष्वपि । भाष्यापरिगणितयाजादिषु मौलार्थमभ्युपेत्याप्याह । किंचेति । अपिना तथायुक्तमित्यादिपरिग्रहः एवमग्रेपि । षष्ठ्यापवादत्वेति । तत्तच्छास्त्राभावेसर्वत्रषष्ठीप्राप्त्या सर्वासान्तदपवादत्वमात्रेणेत्यर्थः । सम्बन्धत्वेनेति। तत्वेतन्निष्ठबोध्यतानिरूपितबोधकतेर्थः । अन्यथा विशेषरूपेण बोधोच्छेदापत्तिरत एव कर्मणि द्वितीयेत्यस्य न वैरूप्यम्। अत एव चैतत्सूत्रशेषे भाष्ये ऽनेनैव सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशंक्य ईप्सितमात्रस्यानेन संज्ञायां वारणेत्यस्यानवकाशत्वं माणवकादपि पञ्चमी स्यादितीप्सिततमित्याद्यारब्धव्यमित्युत्तरितम्। एतेन दुहादीनां व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरिति कर्मत्वे तत्वेनाविवक्षायामप्यनेन कर्मत्वमिति मूलोक्तमपास्तम्। वदतोव्याघातात् अत एव च कर्तुरित्यनेन सिद्धिमाश्रित्यास्य वैयर्थ्यं भाष्येनाशङ्कितमत एव चोदैश्यत्वादेरत्राभानमिति भावः । तदेतद्ध्वनयितुमुपसंहरति । तस्मादिति । उक्तहेतोरित्यर्थः । अत्रापि। अकथितं चेत्येतद्विषयेपि । अपिरन्यसूत्रसमुच्चायकः । स्पष्टार्थमाह । क्रियेति। कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोध्येर्थे कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वबोधकत्वात् एवं चापादानसम्प्रदानाधिकरणानां तत्वेनाविवक्षायां कर्मत्वेनैव विवक्षेति तत्वं मूलादिखण्डयितुमुपक्रमते । व्यापारद्वयेति । बहुव्रीहिः अपि मूलोक्तरीत्या तथा युक्तमित्यस्य संग्राहकः यथा प्रयोगमित्यनेनातिप्रसंगोवारितः बहूनामित्यनेन मूलपरिगणितभिन्नानामपि ग्रहणं सूच्यते । नन्वेवं कथमिष्ठत्वादिव्यवस्थेत्यत आह ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तत्रेति । कर्तुरीप्सिततमायुक्तम् अकथितं च गतिबुद्ध्यादिविषयानेकद्विकर्मदाख्यन्तदुहादिपच्यादीनां मध्ये आद्यसूत्रविषया द्विकर्मका इत्यर्थः । इत्युक्तेति । इति भाष्योक्तेरित्यर्थः । नन्वेवं प्रधानकर्मत्वमुद्देश्यत्वरूपं शतस्यैवेति तत्रैव लादयः स्युः उभयत्र वाऽसुरिष्यते तु गर्गरूप एव कर्मणि अप्रधाने दुहादीनामित्युक्तेरत एव गर्गाः शतन्दण्ड्यन्तामिति भाष्यप्रयोगसङ्गतिरत आह । प्रधानकर्मत्वं चेति । ननु कर्म्मप्रत्ययस्थले फलव्यापारयोर्विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यात्तत्रैवेष्टन्तत्वं गर्गाणां न स्यादत आह । कर्तृप्रत्ययेति । व्यापारेति कर्तृनिष्ठेति च स्वरूपकथनं तस्यैव यद्विशेषणं फलमित्यर्थः । मात्रशब्देन साक्षाद्व्यापारजन्यफलस्यैव ग्रहणेन परम्परया तत् विशेषफलव्यावृत्तिः । ननु तेषां दुह्यादित्वं प्रकरण्योद्देश्यत्वरूपसर्थप्राधान्यमेव लाद्युत्पत्तिनियामकं कुतोनोरीक्रियते इत्येतदेकवाक्यतयो द्देशस्यैव ग्राह्यत्वादित्यर्थः अन्यथा मिथो विरोधः स्पष्ट एवेति भावः । तदेवोदाहरणेन विशदयति । गर्गा इति । एवेन शतव्यावृत्तिः । तत्त्वम् उक्तप्रधानकर्मत्वम् । स्वसम्प्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलशासनरूपव्यापारो दण्डेरर्थस्तत्र साक्षाद्व्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्तेषामिव तत्त्वमिति भावः । नन्वेवं प्रधानगर्गानुरोधाच्छतस्याहत्यापत्त्या वृत्तिसूत्रभाष्यविरोधोत आह । उद्देश्यत्वेति । अन्यथा कर्तुरिति कर्मत्वाभावेन द्वितीया न स्यादिति भावः । विरोध इति । तद्भाष्यस्य ताहशप्राधान्याप्राधान्यपरत्वादिति भावः । अत एव प्रधानकर्मणीति सर्वपद्यसुक्तोतराधीयातातिरिक्ताद्विकर्मकाः के इति प्रश्ने नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चय इत्युक्तम् । तत्र न्यादिग्रहणं तत्र कृषिवत् मम व्यापारद्वयार्थकधातूपलक्षणम् । अप्रधाने दुहीदीनामित्यस्य विषये वक्तुं तृतीयद्विकर्मकस्थले तदवस्थामाह । इकेति । अकथितं चेति सूत्रविषये इति भावः । आदिना दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिचिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ब्रूविशासिगुणेन च यत्सचते तत्तदकीर्तितमाचरितं कविनेति भाष्योक्तसप्तानां ग्रहणं कर्मणीत्यस्य लादय इति शेषः । ननु धात्वर्थप्रधानव्यापारसाक्षाद्विशेषणफलाश्रयत्वस्य प्रधानकर्मत्वे परम्परया विशेषणफलाश्रयत्वमप्रधानकर्मत्वं लब्धं तच्च न गोर्नवापयस इति कथं तत्र निर्वाहः अनुद्देश्यत्वरूपमप्राधान्यं तु न तदुत्पत्तौ नियामकमत आह । अप्रधानत्वमन्वेति । अप्रधानकर्मत्वंत्वित्यर्थः । तत्रार्थे पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारे एव धात्वर्थे अङ्गीक्रियमाणे इत्यर्थः अत एवाह । फलाश्रयेति । तस्यधात्वर्थत्वाभावादिति भावः । तथा सति वक्तव्यं फलितमाह । एवं चेति । तेषां प्रधानकर्मण्येतेषामप्राधा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ने कर्मणीत्येवं लादिव्यवस्थाया द्विकर्मकत्वस्य च सिद्धी चेत्यर्थः । ननु परिगणन-मध्ये भाष्यानुक्तमूलोक्तपच्यादीनां व्यापारद्वयार्थकत्वेन द्विकर्मकत्वस्यैव लादिव्यव-स्थाया अपि मूलमते ऽप्रधाने दुहादीनामित्यनेनवात्र मते प्रधानकर्मणीत्यनेन साधितत्वेपि एषामेकव्यापारार्थकत्वं तदुभयं न स्यात् भाष्ये परिगणनेन तद्वि-धानात् तथा चासाधुत्वस्यात्तत्तथाप्रयोगस्य चेति अथतद्विषयेव्यापारद्वयार्थकत्वं नियतमिति चेत्सूर्वन्नेवतथाऽस्तु मात्वकथितं सूत्रमिति चेन्न । तदनुक्तत्वेन तत्र ते-षामसाधुत्वे इष्टापत्तेः । अत एव सूत्रावश्यकत्वाच्च । एतेन मूलोक्तमेव युक्तं न तु व्या-पारद्वयार्थकत्वेन साधनमित्यपास्तम् । तद्ध्वनयन्नाह । भाष्यानुक्तानामिति । पच्यादीनामित्यर्थः । अत एव तण्डुलान्विक्लेदय ओदनं निवर्तयतीत्यर्थ इति कैय-टोक्तिः संगच्छते । युक्तंचैतत् । अन्यथाख्यातोपयोगइति सूत्रभाष्योक्तपरिगणनत्वभं-गापत्तिः । किञ्च भाष्ये भिक्षिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः । उभयार्थकयाचिग्रहणेनैव सिद्धेरि-ति तदाह । अर्थेति । नन्वेवं द्विकर्मकत्वसाधनेति प्रसंगापत्तिरत आह । एवं द्व्यर्थत्वेनेति । व्यापारद्वयस्य धात्वर्थत्वकल्पनया व्यर्थत्वेनेत्यर्थः । एवं च परममूलं मूलसत्त्वत्यमयिमं च तथा कैयटरत्नाकरदंड्याद्युक्तं च चिन्त्यमिति बोध्यम् । विस्तरस्त्वन्यत्र बोद्धव्यस्तदाह । इति दिगिति । व्यापारद्वयार्थत्वे तत्वे मात्रविवक्षायामिति मूलतो लभ्यते तच्चायुक्तयुक्ते रतस्तत्राधिकरणमाह । विभागेति । मात्रपदेन व्यापारद्वयव्यावृत्तिः मौलमात्रपदेन कर्मत्वव्यावृत्तिः । रत्नाकराद्युक्तिः खण्डयति । नचेति । एवं चोभयथापि तथा प्रयोगे इति भावः । षष्ठ्यन्तार्थस्येतिशेषेत्यादिः । समभिव्याहारे इत्यनेन मातुः स्मरति नटस्य शृणो-तीत्यादीनां साधुता सूचिता व्युत्पत्तेरिति । एवं च तत्र न तदर्थस्य क्रियान्व-य इति भावः । तत्र मूलं ध्वनयति । अत एवेति । तत्समभिव्याहारे ताद्दृ-शनियमादेवेत्यर्थः । आदिना तण्डुलानोदनं पचतीत्यादिसंग्रहः तत्र हि निर्व-र्तनं विक्लेदनं च पचेरर्थः तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीति वाक्यार्थः ष-ष्ठीति निर्वर्तने च पाकस्य करणत्वमित्यपि बोध्यम् । तथा सति वाक्यार्थमाह । तण्डुलेति । भाष्ये इति । कर्तुरीप्सिततेति सूत्रे इति भावः । नत्विति । त-ण्डुलानोदनं पचतीतिवत्कर्मत्वेनाविवक्षायां शेषत्वेन तदन्वयेन त्वित्यर्थः । अत एव पचेद्विकर्मकत्वं वक्ष्यते चेदमनुपदमेव तदाह । दिगिति । मूले प्राचा प्र-क्रिया कृता । यत्तु रत्नाकरदंड्यादि ग्रहेरित्यादि मूलं चिन्त्यं तस्य पाठाभावेपि संज्ञाया अर्थनिबन्धनत्वाद्दण्डेर्ग्रहणार्थत्वात्तत्पर्यायस्य ग्रहे द्विकर्मकत्वानपायात् न च निग्रहपूर्वकग्रहणं दंड्यर्थः केवलं गृह्यर्थ इति न तयोः पर्यायतेति वाच्यम् ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दण्डिस्थेत्यादिस्वोक्तिविरोधापत्तेः । आग्रहपूर्वकप्रश्ने केवलप्रश्ने पृच्छेश्च प्रयोगस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन तयोरपर्यायतयास्वोक्तार्थनिबन्धनज्ञापकस्यासंबद्धत्वापत्तिश्च । अंशतोपि पर्यायत्वांगीकारे तुल्यं प्रकृतेपीति तत्र अधिकं प्रविष्टमिति न्यायेन न्यूनार्थकेनाधिकार्थकग्रहणेपि वैपरीत्याभावेनादोषात् सिद्धान्तरीत्या दोषलेशाभावाच्च तदेतद्ध्वनयितुं यथाश्रुतमूलमयुक्तमपि सिद्धान्तरीत्या योजयति अपादानेति । तत्सम्बन्धिन इति । वस्तुतस्तादृशस्येत्यर्थो न तु तत्त्वेन विवक्षितस्येत्यर्थः उक्तयुक्तेः। मूलं नास्तीति। भाष्यानुक्तत्वादिति भावः। अत एवाह। द्विकर्मेति। । ननु द्विकर्मकत्वस्य तथा साधितत्वेन कथं प्रक्रिया क्रतुक्तोदाहरणायुक्तत्वमत आह । प्रक्रादिति । अत एव यदीति प्रागुक्तं। तेन च तथा प्रयोगाभाव एव सूचितः एवं चापादानत्वविवक्षैव तत्रेति भावः । ननु तथा प्रतीतिसत्वे तदविवक्षायां तदपि सिद्धमेवातस्तदंशे आग्रहं विहाय मूले कुठारमाह । पराक्रमेति । अत एव च्युतरुमित्यन्तमेवोपात्तं एवं चानार्षतदीयप्रयोगे तथा पाठः एवाप्रयोजक इति मूलोच्छेद इति भावः । तथा द्विकर्मकत्वस्य तेषां सिद्धान्त इष्टत्वेपि वक्ष्यमाणग्रन्थानुरोधेन मूलानभिमतत्वेन तथा दुर्योजत्वादाह । अकथितेति । ननु भाष्यादिसम्मतत्वाभावेन कथं प्रामाणिकत्वमत आह । कैयटेति । आदिना हरदत्तपरिग्रहः । ननु प्रागुक्तमुख्यकर्मत्वस्य गर्गाणामेव सत्वेनादोषेण एवं चेत्याद्यसंगतमत आह । अत इति । तत्सम्मतत्वादित्यर्थः । तद्रीत्यैव कैयटादिरीत्यैव। एवेन स्वरीति व्यवच्छेदः इदमेव ध्वनयितुं वक्ष्यति। लाद्युत्पत्तीति । दूषणमिति । सन्दर्भाशुद्धौ दूषणमाह इत्यर्थः अग्रिममूलारोधेन तथैव तत्त्वमिष्टत्वस्येत्याह। उद्देश्यत्वादिति । तस्य शतस्य अर्थिन इत्यस्य हिरण्यकरणकप्रार्थनावन्त इत्यर्थः एकदेशान्वयस्तदन्वये समासस्य भाष्यप्रामाण्यादिति भावः । ननु ग्रहणार्थत्वे नितरांग्रहणार्थत्वं सुतरामत आह । शारीरेति । तस्मादेवेति। अर्थिनश्चेत्येतस्मादेवेत्यर्थः । एवं च मूले वाक्यशेषादिति हेतुर्मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वेतीति भावः । मूलादिखण्डयति । एतदिति । प्रागुक्तमिति । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इत्यादिनोक्तमित्यर्थः। इदं सर्वमिति मूलं परममूलं तथा श्लोकपठनं,प्राचीनखण्डनमुक्तं वक्ष्यमाणं चेत्यर्थः । एवं प्रागपि। उक्तदिशा उक्तरीत्या। एतेन तथा रत्नाकरदंड्याद्युक्तं चिन्त्यमिति सूचितं मूले। व्याख्यातारः प्रकाशकृतः। ननु वक्ष्यमाणरीत्या पचेर्द्विकर्मकत्वस्येष्टत्वेन कथमप्रामाणिकत्वमत आह। अकथितेति। भाष्यानुक्तत्वात् इति भावः। अत एव तैरत्रार्थे सम्मतित्वेन यदाह हरदत्तः अकथितेत्यादिपरिगणनाद्वि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्यन्तमूलोक्तग्रन्थो लिखितः। भाष्यासम्मतत्त्वादाह। पचेरिति । दूषणमिति। अप्रामाणिकत्वे कर्मवत्कर्मणेत्याद्युक्तदूषणमित्यर्थः। आदिना हरदत्तपरिग्रहः। तदेवाह । अन्वेति। व्यापारेति । फलपाकानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थत्वे इत्यर्थः। कर्तुरित्युक्तं खेनाकथितमित्यस्याविषयता सूचिता । एतेनौदनं चैत्रं पचति मैत्र इति नव्यमते साधु न भाष्यहरदत्तादिमते इति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। वृत्त्यस्येकेति । उदुम्बरः फलं पच्यते इति भाष्योदाहरणे इति भावः। एकव्यापारेति । कालनिष्ठप्रधानव्यापारे इत्यर्थः। सूपपादस्त्वइति । सूत्रप्राप्तकर्मकत्वप्रयुक्ता प्राप्तावेवैतस्य विध्यर्थतोचितेति तथैव तद्भाष्यस्योपपत्तिरन्यथा निषेधात् प्रागेव पचेः पाठ उचित इति भावः। नैतदिति । अकथितमित्येतत्सूत्रविषयकत्वे इत्यर्थः । दुहादिष्वस्य भाष्ये अगणनात् गौर्दुग्धे इत्यपि कर्तुरिति कर्मत्वे एवोदाहरणं विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वे एव दुहेस्तदुदाहरणमिति तु न युक्तं तत्रार्थे कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वानुपपादनात्। एवं च प्रकाशोक्तिस्तथारत्नाकरदंडाद्युक्तिश्चयुक्तैव परन्तु तत्र अन्यदीयत्वं कैयटानुक्तत्वं मूलमतस्यसिद्धान्तत्वंच दंड्युक्तं चिन्त्यं एवं च तण्डुलरूपे कर्मणि प्रत्यय इति मूलकृदाद्युक्तमयुक्तमिति बोध्यं एतेन माधवोपि निरस्तः। यत्तु मतान्तरेति । इदं च परसन्तोषमात्रं वस्तुतस्तुमतान्तरे प्रमाणाभाव एवेति मान्यास्त्वाचामनुरोधेनेति ध्वनयति । पूर्वोपेति । पूर्वोपपादितभाष्यसम्मतं यन्मतान्तरे प्रमाणाभाव एवेति मान्यास्त्वाचामनुरोधेनेति ध्वनयति । पूर्वोपेति । पूर्वोपपादितं भाष्यसम्मतं यन्मतान्तरंमुख्यमतं तदित्यर्थः । एवं च हरदत्तोयुक्त एवेति भावः । एतल्लेखेन मूलकृतो पौत्यमेवेष्टमित्याह। भाष्येति । अनेनेह हरदत्तस्य मुख्यमताभिप्रायत्वप्रतिपादनपरोक्तग्रन्थेनेत्यर्थः । अन्यथा तद्युक्तमेवेत्येवसिद्धे एतदुक्तिरफलैवेति भावः । अस्य ध्वनितमित्यत्राप्यन्वयः । अत एव च प्रयुक्तः मूले स्पष्टं तयोक्तत्वादत्र सूचयति ध्वनितमित्युक्तम्। स्वपरेति। स्वं मूलकृत्परो माधवहरदत्तादि। यथाश्रुतेत्यनेन मूलवतस्याप्यन्यथा योजने तु सो प्यदुष्ट एवेति सूचितः। तथा हि तद्वार्तिके तदुदाहरणमादाय वृत्तस्य कर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्तवचनं यद्वापचिरत्र द्विकर्मोद्वृत्तपाकं विना फलपाकासम्भवाद्वृत्तो ऽकथितं कर्म तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा तदायं कर्मवद्भाव इति कैयटः तत्राकथितपदमविवक्षितपरं कर्मत्वेनाविवक्षितमित्यर्थः । किन्त्वेतत्तर्हि विवक्षेत्यत्राह । तस्यैव चेतीति । मूले व्याख्यातमिति। प्रसादकृतेति भावः। उक्तमिति । व्यापारद्वयार्थत्वेनेत्यादि ग्रन्थेनेति भावः । मूलकृतस्तदर्थानि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ष्टत्वप्रतिपादनादाह। अर्थेति। आदिना माधवहरदत्तप्रकाशकृद्रत्नाकरदंश्यन्तानां ग्रहणम्। उपसंहरति। द्विकर्मेति। यथा प्रयोगं सर्वेषामिति भावः। ननु कुरुपञ्चालादेरेवग्रहणे किंमानमत आह। व्याख्यानादिति। अधिशीङित्यादिवैयर्थ्यमूलकाद्विनिगमनाविरहादधिकरणविवक्षायां कुरुपंचालादिभिन्ने चेदं न प्रवर्ततइत्युभयार्थज्ञापनरूपादित्यर्थः। नन्वयुक्तमेतत्। आद्यार्थज्ञापनेन चारितार्थ्ये द्वितीयार्थज्ञापने मानाभावात् यावतां विनानुपपत्तिस्तत्सर्वं ज्ञाप्यमिति सिद्धान्तात्। न च विनिगमनाविरहः। तदुपस्थितेरेव विनिगमकत्वात्। किञ्चाधिपूर्वाणामेषामाधारं कर्मेति नियामकत्वेन तत्त्वसम्भवात्। तथा च वैकुण्ठे वर्ततइत्यादावतिप्रसङ्ग एवात आह। तथैवेति। मूले मित्रादेरिति। आदिना समानोदरे शयित ओचोदात्त इति बोध्यम्। यद्यपि मूलकृतो वार्तिकेनैव सिद्धत्वमिष्टं तथापि तस्याविधायकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अन्यथा तत्त्वमुपपादयति। शीङादेरपीति। शयनपूर्वके इति। शयनादिकरणके इत्यर्थः। शयनादिना वैकुण्ठं व्याप्नोतीत्यर्थात् व्याप्तिरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः। स्यादीति। तेषामप्यासनादिकरणके व्यापने तथा मासादिनिष्ठव्याप्तिः फलत्वेन तदाश्रयत्वात्तेन कर्मत्वं मासमासनेन व्याप्नोतीत्यादिक्रमेणार्थ इति भावः।एतेन तथोपपादकरत्नाकरदंश्याद्यः परास्ताः। नन्वेवं तादृशदेशग्रहणेऽपि तत्सूत्रवैयर्थ्यमुक्तरीत्या तदवस्थमेवातस्तत् फलितमाह। एवंचेति। तादृशदेशग्रहणेचेत्यर्थः। एतद्वचनाभावादाह। एवं कल्पते। स्वकरणकव्यापनवृत्तिकल्पनयेत्यर्थः। उक्तदेशेति। कुरुपंचालादीनामेवेत्यर्थः। नान्येषाम्। वैकुण्ठादीनां। अन्यथा तत्सूत्रानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः। मूलात्तथा स्पष्टमप्रतीतेराह। सूचयतीति। ननु क्रियाया अपि कालत्वेन प्रसिद्धिरस्ति प्रसिद्धपरिमाणा सूर्यक्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदहेतुत्वात्काल इत्युक्तेरत आह। क्रियाया इति।एवेन कालत्वव्यवच्छेदः। तस्मात्काल एव क्रियाविशेषणत्वेन प्रसिद्धः जन्यमात्रं कालोपाधिरित्यस्य। स्वपदार्थं प्रति कालस्य क्रियाद्वारा विशेषणत्वं न तु तस्य कालत्वमित्यर्थः। क्रिया न कालः किन्त्वतिरिक्त इति सर्वं मञ्जूषायां स्पष्टम्। अर्थान्तरनिराकरणायाह। देशेति। उक्तेत्यादिः। तदेवाह। यत्विति। सन्निहितत्त्वं तत्रासत्तौ बीजम्। जन्यमात्रस्य कालत्वमिति तत् प्राप्तिः कालपरिणामविशेषात्काल उपाधिः निमित्तं यस्य जन्यस्येति कालोपाधीत्यस्यार्थ इति तद्भावः। आशयेन समाधत्ते। जन्यमात्रस्येति। तुष्यतु दुर्जनन्यायेनाह। यदिलिति।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

अनेन नैयायिकादीनां तथा सत्वेपि स्वीयं न तथा मतमिति सूचितं तदाशय- सूक्तः । तदा, तदापीत्यर्थः । तस्य जन्यमात्रस्य । एतेन तथा प्रकाशरत्नकरदंडा- द्युक्तमपास्तम् । यत्त्विदमेव कर्मसंज्ञाविधायकमिति यथाश्रुतमूलसामञ्जस्ये तथा व्याख्यानमसङ्गतमिति । तन्न । भाष्ये तादृशवचनानुपलम्भात् अकथि- तञ्चेत्यत्राकर्मकप्रकृतिकण्यन्तानां कथं द्विकर्मकत्वमित्याशङ्कायां कालभावाध्व- गन्तव्याः कर्मसंज्ञाह्यकर्मणामिहेति भाष्योक्तं तु न विधायकं हि शब्दघटित- त्वात् । किञ्च कालाध्वनोरित्यत्र कालाध्वानौ कर्मवदिति वार्तिकप्रत्या- ख्यानाय प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोतीत्युक्तं प्रश्नादौ कृतं प्रकृतमुत्सर्गसूत्रं तेन बोधितमिति तदर्थः । तस्मादुक्तरीत्यैव कर्मत्वमत एव समायां समायां विजा- यते इति विग्रहकथनपरं भाष्यं सङ्गच्छते सकर्मकविषयेप्यनेन प्रकारेण काला- दिकर्मणा सकर्मकत्वं तुल्यन्यायात् । तेन मासमोदनं पचतीत्यादिभवत्येव । तत्र कालादिकर्माप्रधानं द्रव्यकर्म तु प्रधानं कालस्याधारत्वेन द्रव्यद्वारैव क्रियास- म्बन्धात् । एवमकर्मकशब्देनात्यन्ताविद्यमानकर्मकस्येवाविवक्षितकर्मकस्या- पि ग्रहणम् । तेन मासं पचतीति भवत्येवेति दिक् । तदेतद् हृदि निधा- याह । एत चेति । मूले प्राचा, प्रक्रियाकृता । ननूक्तरीत्या तत्प्रयोगो दु- र्वार एवात आह । स्वापमात्रेति । उक्तभाष्यादिप्रामाण्यात्तवैव तत्कल्पनेति भावस्तदाह । अत्रेति । यद्यपि केचिदिति तन्मतारुचिसूचनायेति दोषत्रयं सुपरिहरं तथापि नदीमास्ते इत्युदाहरणासङ्गतिदोषस्तदवस्थ एवेति बोध्यः । ननूभयगतिरिहेत्युक्तहेतोर्व्यभिचरितत्वं कृत्रिमे एव कार्यसम्प्रत्ययादिति हि तदर्थोत आह । कार्येति । सामान्यापेक्षनियामकेन तत्संज्ञाकरणादिति भावः । यदितु संज्ञानां सजातीयापेक्षनियमत्वं तदोभयगतिरिति तात्पर्यम् । अपिना द्रव्यादिसमुच्चयः । कृत्रिममिति । भोक्तुमिच्छतीत्यादौ किञ्च सर्वत्र बुद्धिसंदर्शनाप्रार्थनाध्यवसायारम्भनिर्वृतिफलावाप्तेः सत्वेन संदर्शनादिक्रिया- तत्त्वमिति भावः । एवं चोभयोः कृत्रिमत्वेन ग्रहणापत्तिरिति हेतुरयुक्तः । इत्याह । इदमिति । एतेन विपरीतरत्नाकराद्युक्तिः परास्ता । मूलायुक्तत्वप्रति- पादनायाह । हेतुमतीति । हरिपदस्य गतिबुद्धीति सूत्रविषयकत्वात्सामान्य- पदानि विशिष्य योजयति । णिजित्यादिना । णिचो या प्रकृतिर्धातुस्तदर्थक्रि- यायामित्यर्थः । स्वातन्त्र्यादित्यकर्मत्वप्राप्तौ हेतुत्वप्रतीतेराह । स्वातन्त्र्येति । ननु तर्हि नियमस्य तत्र हेतुत्वं स्यादत आह । कर्मसंज्ञेति । उभयोरप्यसंभ- वात्तत्र न हेतुत्वं किन्तु तत्रैव तथा च तत्र कर्मत्वं प्राप्तोपि उभयहेतोस्तेनाभि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

धीयते इत्यर्थः। तथा च चशेषस्तत्र बोध्यः। ननु स्वधर्मेणेत्यस्य कर्तृधर्मेण कर्तृत्वादिनेत्यर्थेन तृतीययेति कथं लब्धमत आह। स्वधर्मेणेति। तथाच साफल्यितोक्तिरिति भावः। मूले ऽन्तरङ्गत्वमुपपादयति। स्वकारकेति। ननु चं विना हेतुमतीत्यादिहेतोस्तत्त्वस्य कर्तृत्वसिद्धौ बाधितत्वं यदि तूपजीव्यत्वसाधकोयं ग्रन्थस्तर्ह्यत एवेति पुनरुक्तम्। एवं चाधिकोयं ग्रन्थोत आह। विशिष्टाया इति। स्वकारकविशिष्टाया णिजर्थेन सम्बन्धे इत्यर्थः। मूले। अत एवेति। उक्तहेतोरेवेत्यर्थः। कर्तुरीप्सिततमस्य कर्मत्वेन चेत्यपि बोध्यम्। एवं चेति। अन्तरङ्गत्वसत्वे चेत्यर्थः। उपपादितमिदं प्राक्। ननु नियमपरभाष्यस्य स्पष्टत्वेन कथं निर्मूलविधिपक्षोक्तिरत आह। अस्येति। गतिबुद्धीति सूत्रस्येत्यर्थः। तदेवाह। तत्रहीति। आकडारसूत्रभाष्ये हीत्यर्थः। उक्तमित्यत्रान्वयः। कर्मेति। प्रथमान्तम्। अपिः कर्मसंज्ञासमुच्चायकः। तदेव विशदयति। आरभ्येति। कर्तृसंज्ञेति। प्राक्कडारात्परं कार्यमिति विधिनेति भावः। तावतापि कथं तल्लाभोत आह। तत्रेति। उक्तभाष्ये इत्यर्थः। इत्यर्थमिति। अयं च विधिपक्ष एव संभवति नान्यथेति भावः। अभिमानः मन्यते इत्याभ्यां सूचितारुचिस्त्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। मन्यते इति। मूलकृत्। अयं भावः। यद्यपि शब्दशास्त्रे शाब्दप्राधान्यस्यैव मुख्यतयान्तरङ्गोपजीव्यकर्तृसंज्ञापेक्षया प्रधानानुरोधित्वेन कर्मसंज्ञैवोचिता तथाप्युद्देश्यत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारे सत्वेनान्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वयोश्चाधिक्येन विध्यर्थस्यैवोचितत्वमिति हेतुमतिचेति सूत्रभाष्यविरोधात्। यथाश्रुतमूलमयुक्तमपि सिद्धान्तरीत्या योजयति। तुनेनि। एतेन पूर्वग्रन्थोप्येतज्जातीयस्तथेति सूचितम्। अत एव तत्राभिमानः मन्यते इत्युक्तम्। एतेन तथा दंड्याद्युक्तमपास्तम्। शाब्दप्राधान्यस्येति। शब्दशास्त्रत्वात्तत्प्राधान्यस्यैव सर्वतो बलवत्त्वादिति भावः। ननु यथाप्राधान्यद्वयं तत्रास्ति तथोपजीव्यत्वसहितं तदत्रास्तीति तुल्यमत आह। किञ्च कर्तृग्रहणमिति। तत्प्रयोजकइत्यत्र तत्पदेन परामृष्टमित्यर्थश्चिरविवक्षितः। इदं च कर्तुरीति सूत्रे इव तत्राप्यावश्यकमित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। युक्तं चैतत्। प्रधानशास्त्रबाधापेक्षया लक्षणायाः पदनिष्ठत्वेन लघुत्वात् तदाह। अत इति। तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः। नचैवमप्यन्तरङ्गत्वस्य तत्र सत्वेन तुल्यत्वमेवेति वाच्यम्। लोके प्रधानराजकार्यापेक्षया मन्त्र्यादीनामन्तरङ्गस्याप्यात्मकार्यस्याकरणदर्शनादन्तरङ्गादपि प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वात्। प्रधानकार्यं सर्वतो बलवदित्याकडारसूत्रे कैयटे स्पष्टत्वाच्च।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

किञ्चार्थप्राधान्यनिबन्धनकार्यस्य प्राबल्ये ओदनादेरपि कर्मत्वानापत्तेः । विक्लि-त्त्यादेरार्थप्राधान्यमादाय कर्तृत्वस्य दुर्वारत्वात् । किंचैवं राज्ञः पुरुष इत्या-दावप्रधानादेव षष्ठी न प्रधानादिति भवत्सिद्धान्तासङ्गतेरिति रत्नाकरवत् । अत एव प्रकाशे नियमपक्ष एवोक्तो न तु स इति दिक् । नन्वेवमुक्तभाष्यासंगतिरत आह । आकडारेति । तन्नियमेति । नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तादिति भावः । प्रत्युत तत्पाठे विधित्वसंभावनैव नेत्याह । किञ्च पर-मिति । विरोधाभावादिति । पूर्वेणापवादेन निवर्तितस्य परकार्यस्य प्रवर्तके-न प्राक्कडारादित्यनेन निरवकाशपूर्वकार्यस्य निवर्तयितुमशक्यतया एकसंज्ञा-नियमराहित्येन च निरोधाभावादित्यर्थः । सर्वत्र । णिजन्तमात्रे । अस्य, गति बुद्धीत्यस्य । उचितेति । अत्र नियमे ण्यन्तधात्वन्तरपाचयत्यादिप्रयोज्यात्क-र्मसंज्ञाव्यावृत्तावपि गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्ययं पाठो न युक्त इत्यन्यदेतत् । तद्दोषोद्धारायैव तत्पाठे तदङ्गीकारे विपरीतनियमशङ्क-ते । एषामिति । गत्याद्यर्थानामित्यर्थः । योगे । कर्तुरिति शेषः । एतेषा-मणौ कर्त्तुर्णौ यदि भवति तर्हि कर्मसंज्ञैवेति नियमाकार इति भावः । इति शास्त्रेति । प्राक्कडारात्परं कार्यमिति शास्त्रेत्यर्थः । तेन नियमेन कर्तृसंज्ञाव्या-वृत्त्या परकार्यविधानाभावात् । तथा च नियमान्तरे तद्बाधेनैवोपपत्तावत्र तद्बाधो न न्याय्यः । किञ्च पाचयत्यादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयापत्तिः । तस्मा-त्तथानियमो न । अत एव न्यासान्तरेण समफलतेति भावः । ननु सिद्धान्तेपि तेभ्यो यदि णौ सति कर्म भवति तर्हि प्रयोज्यएवेति विपरीतनियमः कुतो न उदाहरणप्रत्युदाहरणयोरनिष्टं त्विष्टमेवेति चेन्न । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति वार्तिकात् सूत्रे ऽकर्मकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च । व्यावर्त्याभावात् । सिद्धान्ते तु पा-चयत्यादियोगे नियमात्कर्मत्वाप्राप्तौ पच्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-नाश्रयत्वरूपं प्राधान्यमादाय कर्तृत्वात्तृतीयेति दिक् । चेदमिति । तत्पाठेपि नियमार्थत्वमित्यर्थः । तत्रैव आकडारादिति सूत्रभाष्ये एवेत्यर्थः । ननु तथा-युक्तमित्यनेन सिद्धे शङ्कात युक्तात आह । तथेति । तस्य स्वर्गस्य । स्वर्गादे-नामीप्सितत्वात् । ननु प्रयोजकव्यापारस्य तदुद्देशेन प्रवृत्तिरिति प्रागुक्तानी-प्सितत्वमस्त्येवात आह । तत्रापीति । तथायुक्तमित्यत्रापीत्यर्थः । कर्तुः क्रि-यया तथायुक्तमिति तदर्थ इति भावः । ननु लक्षणां विनेत्यस्य णिजन्तानां लक्षणां विनेति नार्थः । तेषां तदनुपयोगात् । नापि तत्प्रकृतिस्तां विनेत्यर्थः । णिचो वाचकत्वात् कर्तृपदस्य तु तत्र लक्षणायाः प्रागनुक्तत्वात् अत आह ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

कर्तृपदस्येति । कर्तुरीप्सिततेति सूत्रस्येति भावः । तथाचोपलक्षणमिति प्रागुक्तम् । लक्षणया बोधकमित्यर्थो बोध्य इति भावः । तदावश्यकतामाह । अत एवेति । तस्य तत्र तदङ्गीकारादेवेत्यर्थः । हाधातोर्विभागानुकूलव्यापारोर्थः । यद्यपि प्रकृतधात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वात्कर्तृत्वस्य विभागावधित्वादपादानत्वस्य च सार्थस्य प्राप्तावपादानमुत्तराणीति परत्वात्कर्तृत्वेन तृतीयोचिता तथापि अपादाने या पञ्चमी तदन्ताद्वा तसिस्तच्चेद्धीयरुट्सम्बन्धी नेत्यर्थकेन ग्रामाद् ग्रामतो वा गच्छतीति लक्ष्यकेणापादानेचाहीयरुहोरिति सूत्रेण कर्मप्रत्ययान्तहाको योगेपादानत्वज्ञापनात्पंचमीसार्थेन त्यज्यते इत्यर्थकोयं प्रयोगस्तदाह । कर्तुरिति । कैयटे इत्यनेनारुचिः सूचिता । लक्षणां विनापि प्रागुक्तरीत्या सिद्धिः । किञ्च हीयतइति कर्मकर्तरि लः जहातिश्चापगमनार्थां सार्थश्चैत्रं जहाति अन्नलाभादिना अपगमयतीत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां चैत्रः स्वयमेव हीयतेपगच्छतीत्यर्थः । अपगमने अवधित्वाकाङ्क्षायां सार्थस्यान्वय इतीति केचित् । उक्तदाढ्याय प्रागुक्तमपि समूलयितुमाह । तत्प्रयोजकइति । एवमेव कर्तृपरामर्शकतत्पदं स्वतन्त्रलक्षकमेव कर्तुरिति सूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या तया विना निर्वाहेपि तत्र तदावश्यकतामाह । अत एवेति । णिजिति । सर्वत्रेति शेषः । अन्यथा प्रयोजकसमभिव्याहारे तस्य सर्वत्र कर्मत्वेन कर्तृत्वाभावेन हेतुसंज्ञाया अभावेन हेतुमतीति णिच् क्वापि न स्यात्तथाच तद्बाधापत्तिरिति भावः । कर्तुरिति सूत्रे तत्पदस्य लक्षणां विनापि तदिष्टसिद्धिमाह । किंचेति । प्रयोज्येति । लक्षणे जन्यत्वं साक्षात्परम्परासाधारणं निविष्टमिति भावः । इदमपि कर्मत्वमभिप्रेत्योक्तम् । वस्तुतस्तदेवादौ नेत्याह । किंचेति । कर्तृत्वेति । प्रयोज्यत्वेनाभिमतस्येति शेषः । तत्कर्मके हि गमने ते प्रेर्यंते । स्पष्टं चेदं प्रकाशे इति भावः । नन्वकृतेति न्यायेन तदा तत्र यादत आह । अकृतेति । तत्रादौ कैयटादिरीत्याह । नित्यमिति । सिद्धान्तरीत्याह । नास्त्येववेति । ननु याप्रापणे इत्यादेरिव तस्य तथापि गत्यर्थत्वात आह । उत्तरदेशेति । हितदिति । यतः प्रापणमित्यर्थः । गतिस्तूत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारमात्रं पातेरपि तावन्मात्रवाच्यमिति तस्य गत्यर्थत्वमिति भावः । ननु तथापि तद्ग्रहणे किं मानमत आह । अत एवेति । नीवह्योर्नित्यस्मादेव प्रतिषेधादित्यर्थः । यथा कथञ्चित् विशेषणतया अपिना विशेष्यतया तदर्थपरिग्रहः । अत्रं । गतिबुद्धीतिसूत्रे । अत एवाणीति सफलम् । अन्यथा णिचप्रकृतिकण्यन्तस्याधिकार्थत्वेनागत्याद्यर्थत्वादप्राप्तौ किमतेनेति भावः।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सिद्धान्तरीत्या मूलं योजयितुं यथाश्रुतमूलं खण्डयति । नवेतीत्यादि सूचितमित्यन्तेनाभ्यवहरति तत्पूर्वकहृधातुम्। अभ्यवहारयति सैंधवान् तैर्वैत्यैर्वामिति भावः । भारमित्यस्य देवदत्तं तेन वेति शेषः । उदाहरणादित्यान्तादिपञ्चस्यं तचतुष्टयानां न गत्यर्थत्वेन तेषां ग्रहणमित्यत्रान्वयः प्रापणार्थस्य गत्यर्थत्वेतु हरति भारमित्यत्र वहतीति प्रतीत्या तत्वेन गत्यर्थत्वात्तत्प्राप्त्या तद्भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । विपूर्वइति । विहरति ग्राममित्यादौ गच्छतीत्यर्थावगमात्केवलस्य तत्त्वेतु विपूर्व इति न वदेदिति भावः । व्यवपूर्व इत्यत्र हरतिरित्यस्यानुषङ्गः । तत्रत्येति । तत्सूत्रस्थोक्तभाष्यस्येत्यर्थः । तत्रैव साधकान्तरमाह । नगतीति । अप्रतिषेधइति । प्रतिषेधो नेत्यर्थः। एतेन ग त्यर्थव्यावृत्तिः। अत एव हरतेर्हि सार्थत्वाद्धृतेर्गत्यर्थत्वाप्राप्तिरिति कैयटेनोक्तम् । अन्यथा भाष्यकैयटयोर्न्यूनतापत्तिरिति भावः । नन्वेतावता हरतेरस्तु तथा वहतेस्तु तत्वे किं मानमत आह । तत्रैवेति । नगतीति सूत्रे एवेत्यर्थः । उक्तवार्तिकस्यवहिग्रहणखण्डकेनेति शेषः । तस्य तत्वाभावे हेतुमाह । देशान्तरेति । तेषां यथाकथंचिद्गत्यर्थानां विहरत्यपहरत्यादीनाम् । उभयत्रार्थग्रहणादिति भावः । बहुवचनेन तुल्यपायात्र पतेरपि तथा सूचितम् । शेखरमञ्जूषादिकं तु मतान्तराभिप्रायमिति भावः । गतेर्विशेषणत्वमपि तत्र नास्ति यतः प्रापणं न प्रागुक्तरूपं किन्तु प्राप्त्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारमात्रं तदाह । प्राप्तिश्चेति । मात्रशब्दः कार्त्स्न्यैसुखं । प्राप्त इत्यादौ समवायस्वस्वामिभावादीनां भानादिति भावः । धनमित्यादेर्देशान्तरस्योपीत्यादिः । नन्वेवं कर्मक्तेन भूःप्राप्तेत्यादिसिद्धावपि गत्यर्थाकर्मकेत्यप्राप्त्या सुखं प्राप्त इत्याद्यसिद्धिरतस्तत्रापि स्यात् गत्याक्षेप इति संयोग एव तदर्थः कुतो नेत्यत आह । अदेरिति । चस्त्वर्थे । नन्वेवं निषेधवार्तिकासङ्गतिरत आह । देशान्तरेति । परं केवलं सुखं प्राप्त इत्यादावभावादाह । क्वचिदिति । ग्रामं प्राप्त इत्यादावित्यर्थः । तादृशं नान्तरीयकतया गतिबोधकत्वम् । अपिरुक्तपरामर्शकः । अभिमत्य अभिमानेनाङ्गीकृत्य । तद्युक्तभाष्याद्यसंगतिरत अभिमानसूचितारुचिं तत्र सूचयन्नाह । वस्तुतइति । प्राप्तिरिति । कर्मत्वस्येति शेषः । वार्तिकं तु न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति भावः । अनेन प्राप्तिं मत्वेत्यनेन अन्यथैतदुक्तिरफलैव एतावन्मात्रेण प्रतिषेध उक्त इत्येवावदत् । सूत्रेऽपीति च निवृत्तप्रेषणप्रकृतिकस्यन्तात्रापि आद्यस्यन्तकर्तरि कर्मत्ववारणाय । एवं चैवं मूलयोजनेपि तथा प्रकाशरत्नाकरदंष्ट्रासुक्तमदास्तमिति भावः । स्पष्टं तथोक्तत्वादिति भावः । ननु मूला-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

प्रतिग्राहितगन्धमाल्येति समस्तेन जायाशब्दसमासः प्रतीयते तच्चिन्त्यम् । वक्ष्य-
माणदोषादत आह । अस्येति । नन्वेवं व्यधिकरणत्वात्त्रिपदबहुव्रीहिर्दुर्लभो
ऽत आह । तत्रेति । तदघटितवाक्ये इत्यर्थः । कृत्वेति । तस्य गन्धमाल्यश-
ब्देनेति शेषः । एतेन त्रिपदबहुव्रीहिं कुर्वन् रत्नाकरदंश्याद्रिरपास्तः । ननु
यथाश्रुतसामञ्जस्येति किमर्थं शेषोत आह । बहुव्रीहिणेति । कृतबहुव्रीहिणा
प्रतिग्राहितगन्धमाल्याशब्देन जायाशब्दस्येत्यर्थः । ननु सुप्सुपेति विधायकमत
आह । अवयवेनेति । प्रतिग्राहिते इत्यनेनेत्यर्थः । क्रियाकारकयोर्नित्यसा-
काङ्क्षत्वादिति भावः । समुदायेन प्रतिग्राहितगन्धमाल्याशब्देन तृतीयान्तस्ये-
त्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । अवयवद्वारकं समुदायेन सामर्थ्यमिति त्वगति-
कगतिरिति भावः । मूलं खण्डयितुं शङ्कते । नन्विति । बोधनान्यार्थग्राहे-
रिति शेषः । विवक्षायामिति । सम्बन्धित्वविवक्षायामिति शेषः । इष्टसि-
द्धिरिति । अयं भावः । गन्धश्च माल्यं च गन्धमाल्ये इति द्वन्द्वः । समासे
प्रत्येकवचनसंख्याभाने मानाभावात् । प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकत्वाच्च द्विवचनम् ।
अत एकत्वेजसी देरकयोरित्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते । ततो जायया प्रतिग्राहिते
इति तृतीयातत्पुरुषः ततो जायाप्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यस्य इतिषष्ठ्यर्थेबहुव्री-
हिः तस्यास्तत्वाविवक्षायामपिधात्वर्थः स एवेति द्वितीयकर्माभावात् ण्यन्ते क-
र्तृ थेत्यस्याप्राप्त्या तत्रैव तेन तयोः सत्वाद्बहुव्रीहिरूक्तरूप इतीष्टसिद्धिरिति । हे-
तुत्वेति । हेतुसंज्ञेत्यर्थः । अत एवाह । हेतोश्चेति । रूपत्वेनेति । धर्मपर-
त्वपोत्तरपदबहुव्रीहेस्तु धेनोरित्यस्योभयत्रान्वयः । कर्तृत्वार्थं, कर्तृसंज्ञा-
सम्पादनार्थम् । आवश्यकेति । अन्यथा णिजेव न स्यादिति भावः । ननु
कर्तृत्वविवक्षया कर्तृत्वेप्यफलाश्रयत्वात्कथं कर्मत्वं तस्या अत आह । ईदृशा-
र्थेति । तादृशव्यापाररूपार्थस्यैवेत्यर्थः । तत्कर्मेति । धेनुकर्मसंज्ञेत्यर्थः । ईदृ-
शविषये कर्तुःकर्मत्वविषये । ननु कर्तृत्वमकर्मत्वशक्त्योरन्यतरसत्वेप्यन्यतरा-
विवक्षा नूपपादात आह । कर्मत्वेति । अपिर्मिथः समुच्चायकः । तत्समि-
न । कर्तृत्वशक्तिसमनियतत्वेनेत्यर्थः । अभिमानादित्यनेनारुचिः सूचिता
बीजं तु शक्त्योर्भेदेन तथासम्भवः दृष्टं चैतदन्यत्रापीति । तदेवं तदर्थे कर्मत्वा-
विवक्षायास्तद्रीत्या असम्भवेपि सोर्थ एव नेत्याशयेन शङ्कते । चेति । प्रतिग्रहे-
ण । प्रतिपूर्वकग्रहधातोरित्यर्थः । आदानमात्रार्थकादिति भावः । एतेन धे-
नोः कर्मत्वाभावेन तत्र क्तनिवृत्तिः । अत्र पक्षे हि तत्प्राप्तेरेवाभाव इति भावः ।
एवं णिजन्तस्यादानानुकूलव्यापारार्थत्वेन प्रतिग्राहिते स्वीकृते गन्धमाल्ये यये-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ति प्राक् बहुव्रीहौ प्रागुक्तरीत्या जायापदेन समासो न स्यादत आह। जायेति। एकदेशान्वयापत्त्या पञ्चमीसमासायुक्तत्वादाह। षष्ठीति। विशिष्टेनान्वय इति भावः। प्रकृत्यैवेति। तथासतीत्यादिः। प्रतिग्राहितेत्यस्य विग्रहे इत्यादि। अन्यपदार्थेतीति। एतेन वैपरीत्येनैवेत्यत्रैवकारो व्यर्थ इत्यपास्तम्। तद्वैपरीत्यानङ्गीकारे तु सूत्रोपात्तान्यपदार्थप्राधान्यं दुर्वचं धेनुकर्तृकं जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मीभूते गन्धमाल्ये इति विग्रहार्थात्। अत एवैतस्योपमानत्वेन निर्देशस्तदभिप्रेत्याह। तदन्तरिति। अन्यपदार्थस्य तद्वैपरीत्यस्याचान्तर्भावेणेत्यर्थः। सूत्रेति। सूत्रस्य व्युत्पत्यादेश्च बलेनेत्यर्थः। स्फुटीभविष्यति चेदं समासप्रकरणे। तत्स्वीकारे, बहुव्रीहिस्वीकारे। अयुक्तं मूलं योजयति। व्याख्यानादिति। सत्वे निविशते इति भाष्यप्रयोगमूलकादित्यादिः। अयं भावः। अभिनीति इन्द्वः तदन्तस्याप्यव्ययत्वेन पञ्चम्यालुक् अभिनिपूर्वो विशितिर्मध्यमपदलोपिसमासो वेति तदाह। संघातेति। बीजाभासमिति। प्रकाशाद्युक्तमित्यर्थः। अचारुचिबीजन्तु पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वं प्रत्याख्यातत्वंचेति। एवञ्च मूलस्य प्रकाशानुरोधित्वेपि प्रशास्त्ररत्नाकरदंशाद्युक्तमयुक्तमिति भावः। पूर्वनिपातेतीति, प्रतीकपाठः। व्याख्याने मूलं सूचयन्नाह। अत एवेति। नैषधमध्ये तदभावस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः। भाष्यप्रयोगइति। वीतीगुणेति सूत्रस्य इति भावः। अभिनिवेश आग्रहः सन्मार्गविषयकाग्रहवानित्यर्थः। वैषयिकस्यायमाधारः। समर्थेति। एवञ्चाभिनिविशित्यानुपूर्व्यविकृता यच सूयते तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिरिति न दोष इति भावः। परममूले कैयटानुसारिप्रकाशानुदितं तु न युक्तम्। तदनुवृत्तीतस्यास्तत्वे च मानाभावात्। तथारत्नाकरदंशाद्युक्तं चिन्त्यमिति बोध्यम्। ननु नित्यमिति विभक्तसूत्रविहितायचः स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वृत्तिविषये पूर्वमेवोत्पत्तौ तत उभयशब्दात्तसिर्विहितत्वेपि नोभशब्दादिधानमित्युभसर्वतसोरित्ययुक्तमत आह। उभांशे इति। समुदेति। उभयेत्यर्थः। तथाचोभयशब्दनिष्ठं प्रकृतित्वमुभशब्दे आरोप्य तत्प्रकृतिकत्वं षष्ठ्यर्थ इत्यर्थः। उभयशब्दसर्वशब्दप्रकृतिकतत्संयोगी इति तदर्थः। नन्वेवं वार्तिके वृत्तिविषयत्वसत्वादयस्यादत आह। उभेति। शब्देति। तथाच संख्यावाचित्वमिति अभिव्यक्तेतिन्यायेन स नेति भावः। विषयेपीति। धर्मपरो निर्देशः यद्वोभशब्दे इति शेषः। उभयतः कृष्णमित्यादौ लक्षणं योजयति। उदाहरणेत्विति। अन्तरङ्गत्वादित्यस्य स्वार्थिकत्वेनेत्यादिः। ततः, तस्मात्। यद्वा तदनन्तरम्। नन्वन्तरङ्गत्वेन प्राक् प्रवृ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

णौ प्रसादकाराद्युक्तौ वस्तुतस्त्वित्यादिना मूले दोषोक्तिरयुक्तात आह । वृत्तौ कृ-
नायामिति । ननु नायं मूलादिसिद्धान्तोत आह । प्राचीनैर्हीति । यतः प्रसा-
दादिभिस्तथाव्याख्यातमतस्तथार्थो बोध्यः । तदाहेति । तदनुसारिणाहेत्य-
: । एवञ्च प्राचीनरीत्यैव प्राचीनग्रन्थदूषणं न स्वरीत्येति भावः । अत एव
फलितमाह । एवंचेति । तत्र तथाव्याख्यानेन तद्रीत्या यथाश्रुतसाधुत्वे चे-
र्थ्यः । तेषां, प्राचीनानाम् । अनेन स्वमते तदावश्यकत्वं ध्वनितम् ।
चोक्तमेव प्राक् । व्यर्थमिति । अन्यथा पूर्वापरविरोधस्तेषाम् । तथा
ाख्यानत्यागेन लक्षणाश्रयणेतु तन्मतप्रवेश एवेति भावः । यथाचा-
रङ्गत्वात्प्राक् प्रवृत्तिस्तथोभशब्दे प्रपञ्चितम् । प्रकृतिद्वित्वेन तसोरिति
द्वित्वनिर्देशः । एवञ्च तथा रत्नाकरदंडाद्युक्तमपास्तम् । नन्वव्ययत्वात्सुपो
लुक्यश्रूयमाणविभक्तिकमित्यर्थकतया ऽविभक्तिकमिति प्रसादप्रकाशादिग्रन्थनि-
र्वाहे मूलमयुक्तम् । न च तत्र न तथा व्यवहारः नलोपप्रातीति सूत्रे नेत्येत-
विभक्तिकमित्यादिहरदत्तादिव्यवहारदर्शनादत आह । अनुत्पन्नेति । तत्रैव
ानमाह । दृष्टान्तेति । तदभिप्रेत्येति । अनेनारुचिः सूचिता । तद्वीजन्तु
दृष्टान्त एवोक्ताशयकः प्राचां ग्रन्थः । व्याख्यातभावस्य । तथाव्याख्यानाभावस्ये-
न । रत्नाकरोप्येवम् । एवञ्च मूलादि चिन्त्यमिति बोध्यम् । ननु नातिदे-
न लुक् सम्भवति विभक्त्यन्तस्यानुकरणत्वाभावादत आह । अतिदेशेनेति ।
नूभसर्वतसोरित्यत्र परसाहचर्यात्तसिलेव गृह्यते इत्याद्यादित्वात्तसिरिति मू-
मयुक्तमत आह । कृष्णेति । एवंच मूलादिप्रकाशानुरोधेनेति भावः । यत्तु
ाकरदंडिप्रभृतयः अपादानेचाहीयेति तसेस्तसिस्वेति तसिलादेशे इदं रूपं
तथोक्तयुक्तः । तेन तत्र किंसर्वनामित्याद्यनुवृत्त्या यत्र संज्ञायां तसिलोभावस्त-
ागि द्वितीया न किन्तु षष्ठ्येवेति । तत्र पञ्चम्यास्तसिलित्येव सिद्धे तावद्गौरवाश्र-
यस्य निर्बीजत्वापत्तेः । तदेतद्ध्वनयन्नाह । पञ्चम्यादिति । ननु सामाना-
करण्येनेत्यस्याभेदेनेत्यर्थः नत्वन्यः इष्टासिद्धेः सचायुक्तस्तस्यातत्त्वादत आह ।
नापि सम्बन्धमिति । तद्विशेषमित्यर्थः । षष्ठ्याः शब्दरूपत्वेन सम्बन्धाज-
त्वादाह । अभेदेति । स्वस्वामिभावादीत्यर्थः । अयमेव वैयधिकरण्यपदार्थः । ननु
ोरित्युपलक्षणं वाच्यं लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति पुरीमवस्कन्द एधांचक्रे
ां नमेच्चेत्सुखं यायात् इत्यादौ तथा सम्बन्धान्वयस्येष्टत्वात्तथाच क्रियाकारक-
रपि सम्बन्धद्वैविध्यापत्तिरत आह । नाम्नोरिति । तथाच तेन सजातीयमे-
पलक्ष्यतइति क्रिययोरेव ग्रहणं न क्रियाकारकयोरिति भावस्तदाह । क्रिये-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ति । क्रियाकारकभावरूपः कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तविभक्तिद्वितीयादिवाच्यो यः सम्बन्धस्तेनैवेत्यर्थः । तथाचैकविधएव तत्र सम्बन्ध इति भावः । मूले तदपवादेति । अत एवोपपदविभक्तीनां सम्बन्धोर्थः । विशिष्टार्थानुक्तेश्चेति भावः । नन्वेवं त्रिधेत्युचितमत आह । मूले द्विधेत्युक्तिरिति । ननु द्वयोक्तौ वैयधिकरण्यस्यानुक्तेः कथं तेन निर्वाहोत आह । षष्ठ्याचेत्येतदिति । तथाच तदर्थस्योक्ततया तदपवादविभक्तेरपि संग्रह इति भावः । तदुपलक्षणे मानाभावादाह । मूले षष्ठीति । व्रजानि देवदत्तेत्यादौ व्रजनक्रियायां तदन्वयाभावस्य वस्तुतस्त्वित्यादिना प्रतिपादितत्वादाह । बोधनीयेति । विधेयेत्यर्थः । नन्वेवमपि धिक्शब्दयोगस्तस्य कुतो नेत्यत आह । सम्बोधनेति । क्रियेति । विधेयक्रियेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तेनापीति । सम्बोधनेनापीत्यर्थः । अपिस्तस्या एव समुच्चायकः । अयं भावः । निषिद्धाचरणमित्यस्य जानीहीत्यस्य चाध्याहारेणाभिमुखीभवन्मूर्खोद्देश्यकनिषिद्धाचरणादिसम्बन्धिनिन्दाकर्मकप्रवर्तनाविषयो ज्ञानमिति वाक्यार्थस्तथाच ज्ञाने एव तद्योगः । एतेन येषां धिक्कृष्णाभक्तमित्यादौ प्रथमार्थे द्वितीया निन्द्यः कृष्णाभक्त इत्यर्थः । तन्मते मूर्खसंबोध्यकं निषिद्धाचरणादिनिंद्यमिति वाक्यार्थ इति प्रकाशरत्नाकरदंड्याद्युक्तं तदाशयकमेव मूलोक्तं चापास्तमिति तद्रीत्यैवाह । तानेत्यादेरिति । नन्वेवं हेत्यस्यानन्वयापत्तिरेवात आह । हापदेति । खेदार्थकस्येति भावः । मामित्यस्याध्याहृतेत्यादिः । त्वत्सम्बन्धी तत्संबन्धो वा खेद इति तदर्थः । तथाच भिन्नमेवेदं वाक्यमिति भावः । सम्बोधनस्य कारकविभक्तित्वस्य प्राक् प्रतिपादितत्त्वादाह । कर्तृकारकेति । तथैवोपक्रमोपसंहारादिना लाभादिति भावः । ननु तस्य कारकत्वे कर्तृत्वमपि सूपपादमत आह । सम्बोधनेति । देव त्वं प्रसीदेत्यादाविति भावः । त्वमित्यनेन, त्वमित्यर्थेन । अभेदेपि, फलिताभेदेपि । अत एवाह । शब्दत इति ; सम्बोधनपदार्थे इति शेषः । तस्योद्देश्यतयैव प्रतीतेस्तत्वेनैव तत्रान्वयात् । अत एव वैवक्षिक्यः कारकविभक्तय इति सिद्धान्त इति भावः । वस्तुतत्वं तु न नियामकमित्याह । वास्तवेति । बहुपल्लव इति वचनपुरुषाद्यव्यवस्थापत्तिरूप इत्यर्थः । ननु सम्बोधनस्य कर्तृकारकत्वव्यवहारोपि प्राक् प्रतिपादितः स्पष्टतरश्च मञ्जूषायामत आह । इति भाव इति । एवञ्च मूलं तथा दंड्याद्युक्तञ्च चिन्त्यमिति । यत्त्वाहुरिति प्रकाशोक्तिर्युक्तैव । एतेन प्रकाशोक्तरीत्या समाधाय । यत्तु संबोधनपदं कर्तृकारकवाचीत्यन्तरङ्गत्वात्प्रथमेति केचित्तन्न । देव प्रसादेत्यादौ तस्य वास्तवकर्तृत्वेपि कृष्ण त्वां भजे गच्छन्तु

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

वैता: कृष्णेत्यादौ तदभावादिति नव्याः । द्वन्द्वघटिततत्पुरुषाश्रयणे त्वेतदपि
पूदूरं, यदपि त्वं वेत्सीत्यध्याहारात्कर्तृत्वं तत्राप्यस्त्येवेति कश्चित् तदपि न ।
तथाहि। सत्येकतिङ्वाक्यमिति समानवाक्यत्वाभावात्तत्र निघातानापत्तेरित्या-
दिरत्नाकरोक्तमपास्तम् । तथा प्रकाशाभावेन तथानुवादस्यायुक्तत्वात् तस्यावा-
चनिकत्वेन तदर्थाभिप्रायकत्वस्यापि दुर्वचत्वाच्च । उक्तरीत्या प्रकाशसौष्ठवे द्वं-
द्वघटिततत्पुरुषाश्रयणे निर्बीजत्वाच्च वेत्सीत्यध्याहारेऽपि प्रागुक्तरीत्या निघातस्य
सिद्धत्वाच्च विद्धीत्यध्याहारौचित्याच्चेति दिक् । ननु प्रथमसमाधानेनैव सिद्धे
द्वितीयसमाध्युक्तिर्मूले निष्फला । किंच बुद्धीनां इनाः श्रेष्ठाः बुद्धीनाः;तामि-
तिद्वितीयान्तमेव तत्सुवचमत आह । अत एवेति । द्वितीयसमाध्यंगीकारादे-
वेत्यर्थः । तदेवोपपादयति । अत्रहीति । उक्तवाक्ये हीत्यर्थः । अतिशयइति ।
नु उपर्युपरि लोकं हरिरित्यादाविव द्वितक्तोपर्यादेः समीपोर्ध्वदेशादिवृत्तित्व-
पर्थः प्रतियोगित्वरूपः संबन्धो द्वितीयार्थः लोकप्रतियोगिकसमीपोर्ध्वदेशवृत्ति-
रित्यादिक्रमेण बोधो नैवं प्रकृतेरित्याह । न सामीप्यमिति । अनेन मूले द्विती-
यचोप्येवमेव बोध्यमिति सूचितमितरबुध्यवधिकातिशययुता ईश्वरबुद्धयस्त्वन्ती-
त हि तदर्थः । अत एवाह । वीप्सेति । चस्त्वर्थे । सर्वसंबन्ध्यतिशयितमस्त्वानम-
वर्तते इति वाक्यार्थः । ननु बुभुक्षितं न प्रतिभातीत्यादौ इत्थंभूताख्यान-
न कर्मप्रवचनीयत्वेन गतार्थतात आह । उपसर्गइतीति । तदुपपादयति
भुक्षितेति । बुभुक्षितान्वितो यः प्रत्ययर्थस्तद्योत्यो घटतिः स्फुर्तित्वापरपर्यायः
तिभात्वरूपस्तत्संबन्धस्य भानक्रियागतत्वं न तु बुभुक्षितगतत्वमित्यर्थः । त-
संम्बन्धं दर्शयति । बुभुक्षितेति । प्रतेर्द्योतकत्वाद्धातोरेव सोर्थ इति ध्वन-
तुं प्रतेरनुल्लेखः । कर्मप्रवचनीयत्वे तु तदुल्लेख आवश्यकः । क्रियानिरूपितसम्ब-
विशेषद्योतकत्वस्यैव तत्त्वात् । अत एव तदभावात्तदभावः । तथाच प्रति-
गि इत्यस्य प्रतिद्योत्यार्थक्रियायोगी इत्यर्थः । बुभुक्षितसम्बन्धी यत्किंचिद्वि-
षकप्रतिभाभाव इति बोधः । नन्वन्तराशब्दस्य मध्यार्थकत्वेपि मध्ये इति क-
सम्बन्धमत आह । अन्तरेति । आधेयप्रधाने मध्ये स वर्तते । अवधित्वरूपः
म्बन्धो द्वितीयार्थः । स च मध्यत्वान्वयीत्वन्मदवधिकमध्यत्ववद्वृत्तिर्हरिरिति
ध: सूत्रे मिथःसाहचर्यादव्यययोरेव ग्रहणं गुरुभार्गवावित्यत्र ग्रहयोरिव न तु
न्तत्तीयान्तयोः । हरिस्तु न सः । उपपदेति न्यायात् । युक्तग्रहणं तु
टार्थमिति भावः । ननु लक्ष्यलक्षणत्वं यदि ज्ञाप्यज्ञापकत्वं तर्हि वैपरीत्याप-
विद्युत्पदादेव द्वितीयापत्तिरत आह । वृत्तेति । तथाच तोल्लरूपं तत् कि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नु ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं लक्षणत्वं ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं लक्ष्यत्वमिति नोक्तदोषः । वृक्षदर्शनजन्यज्ञानविषयो विद्युत्विद्योतनमिति बोध इति भावः। विद्योतनज्ञानादिति । तत्समीपदेशविशेषावच्छिन्नविद्युद्विद्योतज्ञानादित्यर्थः । ननु कर्मप्रवचनीयं प्रत्यकर्मत्वात्कथं द्वितीयात आह । वृक्षेति । ननु संज्ञया षष्ठ्याभाववत् द्वितीयापि भविष्यति । उपपदेति, न्यायस्तु फलाभावान्न, शाब्दबोधकृतभेदस्तु दुष्परिहरोत आह । अत एवेति । कर्मणिद्वितीयाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । षष्ठीति । कर्तृकर्मणोरिति षष्ठीत्यर्थः । अन्यथा तथाततृसिद्धावपीयं दुर्लभा स्यात् । शेषे षष्ठी तु न, अस्यास्तदपवादत्वादिति भावः । ननु विषयत्वमपि द्योत्यत्वेन वाच्यत्वेन वा वाच्यं तच्च वीप्सायामन्यतरस्याप्यभावात् दुर्वचमत आह । अन्यद्योत्येति । द्विर्वचनद्योत्येत्यर्थः । अत एवोद्देश्यत्वेनानुलक्षणे इत्यादिवत्संज्ञिना पूर्वनिर्देशे कर्तव्ये विपरीतोच्चारणं वीप्सारूपार्थस्य सान्निध्यबोधनद्वारा पुनर्विधानार्थम् । अत एव च वीप्साशब्दस्य परनिपात इति भावः । इतरे इति । वीप्साद्यन्ये इत्यर्थः । तथाच निमित्तत्वद्योत्यत्वान्यतरत्वरूपं तन्निविष्टं एकस्यैव निवेशे त्वपरत्र न स्यादिति भावः । ननु परः क्रियासम्बन्धेन वृक्षेणासम्बन्धात्कथं पञ्चम्यापत्तिः कर्मप्रवचनीययुक्तत्वं च कर्मप्रवचनीयद्योत्यतत्संबन्धाश्रितत्वमत आह । विशिष्टेति । कर्मत्वोपपत्तये क्रियान्वयस्यावश्यकतया परिद्योत्यसर्वतोभावविशिष्टे सेचनसम्बन्धे वृक्षस्य विशेषणेनापि सम्बन्धात्परेर्योगः। कर्मप्रवचनीययुक्तत्वं च यथाकथंचिदिति भावः। वस्तुतो ऽयुक्तमेतदित्याह । एतत्सर्वमिति । इदं वीप्सेत्यादि षत्वं नेत्यन्तं मूलमत्रोपसर्गत्वाभावान्न च इति परममूलं चेत्यर्थः । हरदत्तेति । उपपदविभक्तेरिति न्यायेनाच कर्मण्येव द्वितीया । पर्यादयस्तु क्रियाविशेषका एवेति हि तेनोक्तम् । कर्मत्वाविवक्षायामिति । अयं भावः । द्वितीयार्थः कर्मस्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्यापकतासम्बन्धेन तस्य सेचनक्रियान्वयः ईदृशसंबन्धद्योतकं च वीप्साद्विर्वचनं द्वितीयाया: कर्मण्येव प्रत्यादयः क्रियाविशेषकाः एवं संज्ञाफलं त्वषत्वम्। वीप्सायां प्रतिनाव्ययीभावस्तु न, प्रतिरतदर्थकत्वात् प्रतिद्वितीयान्तयोः क्रियान्वयेनासामर्थ्याच्चेति प्राञ्चः । प्रतिमासमित्यादौ प्रतेर्वीप्साद्योतकत्वस्य दृष्टत्वेन वृक्षंवृक्षं प्रतीत्यादावुभयोरपि तत्तद्योतकत्वमस्तु । न चान्यतरवैयर्थ्यम् । व्यतिलुनीतइतिवदुपपत्तेः । एवंच लक्षणादिसाहचर्यमप्यबाधितं भवति। न च कर्मणि द्वितीयासिध्या न फलं, तदविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षायामपि द्वितीयासिद्धेः फलत्वात् । एवंच यत्र न द्वित्वं केवलः प्रतिरेव वीप्साद्योतकः तस्य च क्रियाविशेष

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

कत्वाभावः । तत्र द्वितीयार्थं संज्ञायाः साफल्येन लक्षणादिसाहचर्यबोधेन विषयत्वपर्यन्तव्याख्याने बीजाभावेन प्रतेः क्रियाविशेषकत्वे तद्द्योतकत्वे संज्ञाप्रवृत्तौ न मानम् । न च तादृशस्थले नित्यत्वादव्ययीभावो दुर्वार इति वाच्यम् । तद्विषये समासवैकल्पिकत्वस्य वचनप्रामाण्यादिति मान्याः । अन्येतु कस्य लक्षणादयोर्था निर्दिश्यन्ते वृक्षादीनामिति भाष्ये प्रामाण्यात्साहचर्याना श्रयणेन विषयतया व्याख्यानस्यैवौचित्यम् । एवंचोभयत्रापि द्वितीयाकिमिमे सामीप्यादिवत्प्रत्यादीनामर्था उत पदान्तरवाच्या अपि विषयतया संज्ञानिमित्तभूता इति प्रश्नः । उत्तरपक्षाश्रयेणोत्तरं वृक्षादीनामिति हि भाष्यार्थ इत्याहुः । तथाच वीप्साद्विर्वचनद्योत्या वीप्सापदेन बोधयितुमिच्छाविषयस्वरूपं व्याप्यत्वं बुद्धिस्थयावत्प्रकृत्यर्थनिष्ठमुच्यते व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादीनां च स्वहृत्तिव्याप्तिः,प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इत्यादावर्थस्य निवेशेन क्रियानिरूपिताधिकरणत्वेप्यर्थमर्थम्प्रतीति विग्रहो भाष्ये दर्शितः । वृत्तिविषये तु प्रतिरेव वीप्साया अपि द्योतक इत्यन्यत् । अन्यथा प्रतेर्निवेशेन क्रियान्वयित्वेनासामर्थ्यादर्थशब्देन सामासापत्तिः निवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वादर्थपदात्सप्तम्यापत्तिश्च तस्मादकर्मकयुतादियोगेर्थमर्थं प्रति शब्दनिवेश इत्यादौ निविशत्यधिकरणे सकर्मकयोगेपि कर्मत्वाविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षायां प्रत्यादिद्योत्यसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां च द्वितीयार्थमिदं सूत्रमिति तत्त्वम् । किंच वृक्षादीनां सेचनादिकर्मत्वेपि षष्ठ्याभावार्थं तत्सबन्धबोधार्थं तादृशसम्बधे द्योतकत्वमपि प्रत्यादीनां वाच्यम् । तथाच व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादिकर्मतानिरूपकव्यापकं सेचनमिति कर्मत्वपक्षे बोध,स्तदविवक्षायान्तु व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादिसम्बन्धिव्यापकं सेचनमिति बोधस्तथाच बोधे वैलक्षण्येन कथं तत्र तत्सिद्धिः । रत्नाकरोप्येवम् । एतेन तथाप्रकाशदंष्ट्राद्युक्तमपास्तमिति दिक् । तदेतत् ध्वनयन्नाह । इत्यत्रेति । शेखरादावित्यर्थः । मूले प्राचः, प्रक्रियाकृतः । तदुपपत्तिं प्रकाशोक्तामाह । मूले तत्रेति । तस्मिन्प्रत्युदाहरणे इत्यर्थः । अत्रार्थे इति । माम्प्राप्नुयादित्यर्थे इत्यर्थः । अर्थतो भागे इति । एतेनात्र चार्थतो मम भाग इति पर्यवसानादिति मूलयोजना ध्वनिता । अत्र यन्मां प्राप्नुयात्तदीयतामिति शाब्दार्थपर्यवसानं, भागे एव वक्तृतात्पर्यादिति भावः । यच्छब्दस्य बुद्धिस्थत्वेन भागवाचित्वे तु दोषशंकैव नेति बोध्यम् । ननु औचित्यात्सामर्थ्याच्च सम्भवात् कालाध्वनोर्गुणक्रियाद्रव्यैरभावेन चात्यन्तसंयोगे व्याप्तिरूपे द्वितीयेत्यर्थे प्रत्यासत्त्या कालाध्ववृत्तिव्याप्तिलयस्य लाभेपि अन्यसंबन्धे ऽन्यतः कुतो नेत्यत आह । येनेति । प्रतिप्रत्यासत्तेरेवेति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भावः । संयोगइति । गुणादीनामिति शेषः । मूल आहुरिति । प्रकाशकृत इति भावः । तस्मादिति । हेतोररुचिग्रस्तत्वादाह । अन्तरङ्गत्वादिति । एतेन क्त्वोर्थत्यादितत्वमित्यंतं मूलमनूद्य तत्रान्यार्थमारब्धस्यापि द्विरन्हो भुंक्ते इत्यत्र परत्वात्प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति रत्नाकरोक्तम्। तस्य तत्र विशेषविहितत्वात्प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति दंड्युक्तं चापास्तम्। परत्वादन्तरङ्गत्वस्य प्राबल्यात् । अल्पापेक्षत्वरूपं चात्रान्तरङ्गत्वं विशेषविहितत्वं त्वचारितार्थ्ये सत्येव बाधकताप्रयोजकमित्यस्य प्राक् प्रतिपादितत्त्वाच्चेति दिक् । तामेवारुचिमाह । एतेनेति । अन्तरङ्गत्वेनेत्यर्थः । ननु वृत्ताविति । क्त्वोर्थेत्यत्रेति शेषः । भाष्यादिसम्मतत्वात् तन्मते सप्तसूत्र्यामेव तदनुवृत्तिः । स्फुटीभविष्यति चेदं तत्रैव । तथाच प्रकाशसौष्ठवे मूलादि चिन्त्यमिति भावः परास्तमिति । तथाचोक्तहेतोः प्रकाशासाङ्गत्यवन्मूलोक्तदोषो वृत्त्याद्यनुसारेणेति तनव्यादंड्याद्युक्तमयुक्तमिति बोध्यम् ॥ इति द्वितीया ॥ मुख्यविशेष्यताश्रयत्वरूपं प्राधान्यप्रयोज्यव्यापारादावव्याप्तं कर्मप्रत्यये फलेतिप्रसक्तं चात आह । प्राधान्यं चेति । अत्र प्रकारतानाश्रयत्त्वमित्येवोक्ते प्रयोज्यव्यापारादावव्याप्त्यादिरेव विशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्त्वमित्युक्तेपि तथा। धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वमित्युक्तेपि तथा, अतो धात्वर्थत्त्वमित्यंतं विशेषम् । तथाच प्रत्यासत्त्या तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वे सति तद्धात्वर्थत्वं लब्धं तथाच णिचो वाचकत्त्वादेव यजन्तधात्वुतत्प्रकृतिधात्वोर्भिन्नत्वेन तदुभयवाच्यव्यापारयोः स्वस्वार्थे प्रत्युक्तरूपप्राधान्यात्प्रयोज्यव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वसिद्धिः । द्योतकत्वे तु नैतत् सिध्येत् । अत एव पचति भवति, पश्यन्मृगो धावतीत्यादौ चैत्रमृगादेः कर्तृत्वसिद्धिः । पच्यते तण्डुलो देवदत्तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेपि देवदत्तादेः कर्तृत्वसिद्धये कर्तृप्रत्ययेति विशेषणम् । वस्तुतस्तु कारके इति सूत्रभाष्यात्तत्तद्धात्वर्थीयकारकचक्रप्रयोक्तृत्वं स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते प्रकृतसूत्रभाष्यात्स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपि स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते । तच्चारोपितमनारोपितं च संज्ञानिमित्तम् । आद्यः स्थाल्यादावन्त्यं पुरुषे । यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्व्यापारएव धातुना प्राधान्येनोच्यते । शब्दशक्तिस्वभावात् । मूलोक्तं तु न, स्वतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाषणात् । लोके उक्तार्थयोरेव तत्प्रवृत्तेश्च । एतेन तथाप्रकाशरत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तम् । तथा कर्तृत्वं कर्तृसंज्ञाबोधितकर्तृत्वशक्तिमत्वं सा च शक्तिर्व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेनोक्तरूपस्वतन्त्रे वर्तते सूत्रस्वरसात्स च तेन रूपेण कर्तृक्रियाभावसंबन्धस्य तृतीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तस्य च धात्वर्थे आधेयतयान्वयः। तथाच चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ चैत्राभिन्नकर्तृवृत्तिः स्वाप इति बोध इति प्राञ्चः। द्वितीयाप्रकरणोक्तदिशा चैत्रकर्तृकः कर्तृचैत्रीयो वा स्वाप इति बोध इत्युचितम्। स्पष्टं चेदं मञ्जूषायामिति बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः। यत्तु कृत्याश्रयत्वं तत्तत्क्रियानुकूलकृत्याश्रयत्वं वा तत्त्वमिति नैयायिकाः। अदृष्टद्वारा कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वं तत्त्वमित्यौपनिषदाश्च तन्न। कृत्यादेरपि धातुलभ्यत्वात् अचेतनेऽव्याप्तेश्च। लक्षणां विनैवोपपत्तेश्च विभक्तौ लक्षणानौचित्याच्च कर्मादावपि यत्किञ्चित्कृत्याश्रयत्वेनातिव्याप्तेश्चेति दिक्। पाठक्रमान्वयवारणायाह। धातुनोक्तेति। तथाच तत्र कर्मत्वादिव्यावृत्तये नित्यपदं, क्रियापदेनात्र प्रधानव्यापारः अनन्तरयोगे शेषषष्ठी प्राप्तेराह। अनन्तरेति। तथाच तदपवादत्वादुपपदविभक्तित्वेन षष्ठ्यर्थएव सेति भावः। अत्र क्रियाशब्दः फलपरः पदेत्यतो यत्रेत्यस्याधिक्यादाह। येषामिति। अधिकरणादीनामित्यर्थः। हर्युक्तिरियं एवमग्रेऽपि। तत्करणत्वादिरूपं वस्तु अनिर्देश्यं अश्वत्वादिकं सर्वं प्रति यथानियतं तद्वदिदं न नियतं किन्तु वैवक्षिकमिति रत्नाकरोक्तव्याख्याने वस्तुत इत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तिरुपमानोपमेयत्वेन व्याख्याने बीजाभावश्चात आह। वस्तुनीत्यादि। वस्तुनि, घटादौ। एवमग्रेऽपि। सूत्रैस्तसोप्राप्तेराह। सार्वेति। आद्यादेराकृतिगणत्वादिति भावः। ननु मुख्यतया तन्निर्देशो नैव सम्भवति अयं कर्तेत्येवं प्रकारतया तु सर्वत्र सम्भवतीत्यत आह। इदंवस्त्विति। तथाच सर्वं वाक्यमिति न्यायेन वस्तुनि तदेवेति न निर्देश्यमिति मूलार्थो बोध्यः। ननु घटादेः पटादिभिन्नत्वाद्वस्तुव्यवस्थितमेवात आह। तत्तद्रूपेणेति। कर्तृत्वादिरूपेणेत्यर्थः। तथाच तदित्यस्यानुषंगेणायोग्यविभक्तिकल्पनयान्वय इति भावः। ननु नीलोत्पलादौ विशेषणत्वादेर्नियतत्वमेवात आह। विशेषणेति। मूले प्रत्येकतुल्यत्वे वतिरिति भावः। आदिना वाचकपाठकादिपरिग्रहः। अधिकरणत्वेति। निश्चिताधिकरणतापि स्थालीतनुतरकपालत्वाच्छीघ्रतरपाकसाधनत्वेनानुभवति वैवक्षिकं करणत्वमिति भावः। नन्वेवमपि कारकत्वव्यभिचारो न दृष्टोत आह। तण्डुलानिति। कारकस्यापीत्य तण्डुलस्येति शेषः। क्वचित्तथापाठ एव एकत्रोक्तं शेष्यादिपदस्य सर्वत्र सम्बन्धो बोध्यः। ओदनेति। न तु क्रियेति भावः। अत एवाकारकत्वं प्रतिपादितमिदं प्राक्। प्रकर्षेश्च। कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरापेक्षः किन्तु कारकान्तरापेक्ष एव। कारकसामान्यवाचिसाधकशब्दादुत्पद्यमानेन तमपा तत एव प्रकर्षबोधनात्। अत एवाश्वेन यथादीपिकया व्रजतीति भवती-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ति बोध्यम् । करणतृतीयाया आश्रयो व्यापारश्चार्थ इति भूषणकृत् । व्यापारमात्रमर्थ इति मनोरमाविलासकृत् । प्रकृत्यर्थस्य व्यापारे आधेयत्वसंबन्धेनान्वयः व्यापारस्य तु जन्यत्वेनेति तद्भावः । आश्रयमात्रमर्थः । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावस्तस्य च स्वनिष्ठव्यापारजन्यत्वसंबन्धेन धात्वर्थेऽन्वय इति मण्डनकृतो मान्यंमान्याः । वस्तुतस्तु करणत्वं करणताशक्तिमत्त्वम् । सा च शक्तिर्यद्व्यापाराव्यवधानेन फलनिष्पत्तिविवक्षा तन्निष्ठा । स च तेन रूपेण क्रियाकरणभावः । संबन्धश्च तृतीयार्थः करणबाणीयो बाणकरणको वा वध इति तत्त्वम् । कारकव्यक्तिपरिहारायाह । प्रकृतधात्विति । ननु अनेकधेत्यनन्तरमनेकव्यापारप्रदर्शनोत्तरमेवंचेति ग्रन्थः सङ्गतो न त्वन्यथेत्यत आह । अनेकधात्वमेवेति । तथाचैवंचेत्यस्य मूलस्थस्यात एवेत्यर्थः । कर्तृत्त्वादीनां वैवक्षिकत्वे चेत्यर्थो वा बोध्य इति अनेन सूचितम् । स्थाल्यां तण्डुलधारणान्यव्यापाराभावेनादिपदानर्थक्यं परिहरति । आदिनेति । तण्डुलेष्ववयवविभागान्यव्यापाराभावेनादिपदानर्थक्यादाह । आदिनेति । तथाच तण्डुलपदं मूलस्थमुपलक्षणमिति भावः । तण्डुलानां कर्तृत्त्वस्य तत्रैव सम्भवादाह । कर्मेति । नन्वेवंरीत्या संप्रदानापादानयोरपि कर्तृत्त्वस्यासंप्रदानेति उपादानग्रहणं तस्यार्थे शब्दे चासम्भवादाह । उक्तेइति । ननु किंनाम स्वप्रकाशत्वं किं स्वस्यासौ प्रकाशस्य स्वप्रकाशस्तत्वं सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वं वा स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकविरहित्वं वा स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं वा ज्ञानाविषयत्वं वा ज्ञानाविषयत्वे सत्यपरोक्षत्वं वा अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं वा तद्योग्यत्वं वा । नाद्यः । वेद्यस्यापि ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात् । न द्वितीयः । प्रदीपादेः सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यस्यास्वयंप्रकाशत्वेन लक्षणस्यातिव्याप्तेः । घटादेरपि सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यस्य स्वप्रकाशत्त्वप्रसंगाच्च । नहि प्रदीपादौ ज्ञाने वा घटत्वादिजातिरस्ति येन घटादयः सजातीयप्रकाशप्रकाश्या भवेयुः । ननु सत्तया सजातीयत्वं तत्राप्यस्तीति चेन्न । विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । सत्ताविरहिणः प्रकाशस्यैवाभावात् । प्रकाशाप्रकाश्यत्वमित्येतावतैव चारितार्थ्यात् । न तृतीयः । सुखादावतिव्याप्तेः । सुखादेरपि स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारात् । न तुरीयः । प्रदीपादावति व्याप्तेः । प्रदीपादेरपि स्वव्यवहारहेतुत्वात् । प्रकाशत्वाच्च । अथ ज्ञानव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं विवक्षितं तदपि न । अनुव्यवसायेतिव्याप्तेः । तस्य वेद्यत्वेपि व्यवसायज्ञानव्यवहारहेतुप्रकाशत्त्वात् प्रदीपज्ञानमिदमिति व्यवहारहेतौ प्रदीपप्रकाशेतिव्याप्तेश्च । किञ्च व्यवहारहेतुत्वं विशेषणमुपलक्षणं

वा नाद्यः । सुप्तिप्रलयादावव्याप्तेः । न द्वितीयः । उपलक्षणत्वस्यापि विशेषणत्वे प्रागुक्तदोषापत्तेः । स्वरूपमात्रत्वे तु ज्ञानं प्रकाश इत्येवापत्तेः । तथाच लक्षणासिद्धिः । नापि पञ्चमः । स्वयंप्रकाशत्वसाधकानुमानागमादिज्ञानविषयत्वेन लक्षणस्यासम्भवित्वात् । तस्याप्यविषयत्वे कथाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि षष्ठः । अविषयत्वस्यैवासम्भवेन निरस्तत्वात् । विषयत्वशब्देन कर्मविवक्षायां गुरुमतानुसारिणामात्मन्यतिव्याप्तेश्च तस्य ग्राहकतयासिद्धस्याविषयत्वेप्यपरोक्षतया तैरनङ्गीकारात् । नापि सप्तमः । प्रागुक्तदोषापत्तेः । शुक्तिरजतादिसंसर्गसदसद्व्याप्तिवादिनामतिव्याप्तेश्च । तस्य व्यवहारविषयत्वेपि तैर्ज्ञानविषयतानङ्गीकारात् । नाप्यष्टमः । स्वप्रतिबद्धव्यवहारे सजातीयपरानपेक्षत्वस्य प्रदीपादौ घटादौ च भावेनातिव्याप्तेः । सत्तया सजातीयत्वविवक्षायां तु व्यवहारस्य सत्तया सजातीयादृष्टादिजन्यस्य तदपेक्षत्वेन लक्षणस्यासम्भवित्वप्रसङ्गात् । नापि नवमः । अवेद्यत्वेनुमानाद्यगोचरतया कथानवतारप्रसंगस्य दर्शितत्वात् । अपरोक्षव्यवहारविषयत्वमितिशब्देन प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वस्य कण्ठत उक्तत्वात् तद्विपरीतावेद्यताभिधाने मे माता वंध्येतिवद्व्याघाताच्च सुप्तिप्रलयमोक्षेष्वव्याप्तेश्च । तदाव्यवहारस्यैवाभावेन तद्विषयत्वाभावात् । नापि दशमः । उक्तव्यवहारयोग्यताया धर्मत्वेद्वैतवादिनामपसिद्धान्तापातात् । स्वरूपत्वे च ज्ञानस्याभावस्यात्मनोव्यवहारनिरूपणीयत्वात्सप्रतियोगित्वप्रसङ्गात् । अथावेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमेवोत्तरमीमांसोक्तं तत्त्वम् । न च योग्यतारूपधर्माङ्गीकारेव्याप्तिर्मोक्षदशायां तदपसिद्धान्तापत्तिश्चेति वाच्यम् । योग्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य तत्त्वात् । गुणवत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य द्रव्यत्ववत् तेन नाव्याप्तिः । नाप्यपसिद्धान्तः काल्पनिकधर्माणां संसारदशायामभ्युपगमात् अचक्षणभवतः कोयं साधकत्वप्रकल्पने । किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितमिति सुरेश्वराचार्योक्तेः । आनंदोविषयानुभवो नित्यत्वं च सन्ति धर्मा इति पञ्चपादिकाचार्योक्तेश्च । मोक्षदशायां विवक्षितधर्माभावेपि कदाचित्सत्वेन तदत्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य गुणाश्रयो द्रव्यमितिवत्सिद्धेः । अपरोक्षव्यवहारयोग्ये घटादावतिव्याप्तिपरिहारार्थमवेद्यत्वे सतीति विशेषणम् । नचैतावदेवास्तु तल्लक्षणमिति वाच्यम् । तथासति अतीतानागतयोर्नित्यानुमेयेषु धर्मादिष्वतिव्याप्तेः । न च तेषामप्यागमवेद्यत्वान्नावेद्यत्वमिति वाच्यम् । फलव्याप्यत्वलक्षणवेद्यत्वस्य तत्राभावात् । तत्र विशिष्टशाब्दप्रमाणबलात्तदाकारधीवृत्तिसमुल्लासमात्रादेव तद्व्यवहार इति वेदान्तिनां प्रक्रिया । न च योगिप्रत्य-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

क्षतया अपरोक्षत्वं, धर्मादीनां चोदनैकप्रमाणवेद्यत्वात् । नचैतावता तेषां सर्वदर्शित्वाभावः । योगिनां सर्वदर्शित्वशब्देन योग्यसर्वद्रष्टृत्वस्य विवक्षितत्वात् । यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलंघनात् दूरसूक्ष्मादिदृष्टं स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तितेति न्यायात् अतो धर्मादिव्यवच्छेदार्थमपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सतीति विशेषणम् । न चाज्ञानान्तःकरणतद्धर्मेच्छादिषु शुक्तिरजतादिषु च लक्षणस्यातिव्याप्तिस्तदवस्था, तेषामपि फलव्याप्यत्वाभावेनावेद्यत्वात् । अहमज्ञ इत्याद्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाच्चेति वाच्यम् । तेषामवेद्यत्वेऽप्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावात् । अध्यस्ततयैव तेषां सिद्धिः । न च तथाप्यपरोक्षमिति व्यवहारदर्शनात्तद्योग्यता तत्र कल्पनीयेति वाच्यम् । रजतादिव्यवहारायोग्येऽपि शुक्तिशकलादौ रजतव्यवहारदर्शनात् । न चैवमवेद्यत्वविशेषणं व्यर्थम् । व्यावच्छेद्याभावात् । त्वन्मते घटादेरप्यध्यस्ततयापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावात् इति वाच्यम् । व्यवहारदशायां तेषां प्रत्यक्षप्रमाणविषयाणामपरोक्षव्यवहारयोग्यताङ्गीकारात् । तथाप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वमेव लक्षणमस्त्वव्यभिचारादिति चेत्सत्यम् । अपरोक्षज्ञानविषयत्वेनैव घटादिष्वपरोक्षत्वाङ्गीकारात् । अत्रापि तथात्वाद्व्याघात इति विभ्रमो माभूदिति तत्तद्व्यवहारेणैव प्रतिवादिनामपि सम्प्रतिपन्नेन तदेव स्फुटीक्रियत इति न कश्चिद्दोषः । कथं तर्ह्यवेद्यस्य व्यवहारयोग्यत्वमिति चेत् किमवेद्यत्वे व्यवहारविषयत्वं न स्यादित्यनिष्टापादनमुत व्यवहारविषयत्वाद्वेद्यतानुमानम् । नाद्यः । आपाद्यापादकयोरुभयोरपि परेषामसिद्धेः । नेतरः । तस्येत्यप्रतिसाधनं निराससमये निराकरिष्यमाणत्वादिति वेदान्तिमतमेवास्त्विति चेत्तर्हि स्वविषयत्वानङ्गीकारात्कर्तृत्वकर्मत्वसम्भवेन विरोधोपपत्त्या शब्दे विशेषेत्यादिदोषानवकाशेत आह । ज्ञानविषयत्वे इति । ज्ञानस्वरूपस्यात्मनः स्वरूपज्ञानविषयत्वे इत्यर्थः । स्वस्य स्वयमेव प्रकाश इति तदर्थ इति भावः । इदं च विज्ञानमेवात्मेति वादिनां मते प्राभाकरमतेप्ययं दोषः । कर्तृकर्मविरोध इतीति । कर्तृत्वं कर्मत्वं च विरुद्धमित्यर्थः । न तु तयोर्मिथोविरोध इत्यर्थः । तदाह । अभेद इति । तत्र कर्तृत्वाभावे युक्तिमाह । आधारेति । कर्मत्वाभावे तामाह । विषयेति । नानेन विरोधः खंड्यते किन्तु कर्तृकर्मशब्दप्रयोगखण्डनं तदाह । शब्दविशेषोपेति । तत्र शब्दविशेषस्योपाधिलक्षणानाक्रांतत्वादाह । शब्दविशेषनिमित्तेति । यदा त्वर्थक्रियायां यस्य स्वातन्त्र्यविवक्षा तदा तत्र स कर्ता, यदुपात्तया कर्तृक्रियया यदा आप्तुमिष्टतमत्वेन यद्विवक्षा तदा तत्कारकं तत् क्रियायां कर्मत्येवं शब्दविशेषनिमित्तकस्येत्य-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

र्थः । प्रकारान्तराभिप्रायकशब्दप्रयोगेण तत्र तदुक्तिसम्भवेन मूलासाङ्गत्यं परिहरति । कर्तृकर्मेति । यथासंख्यान्वयः । नन्वेवमपि स्वप्रकाशशब्दस्या-साधुतापत्तिरत आह । स्वप्रेति । स्वं प्रकाशयतीति स्वप्रकाश इति व्युत्पत्तेरिति भावः । एवेन मूलोक्तदोषो वारितस्तथाच सम्यगेव तत्तदिति गूढाकूतम् । ननु यत्किंचिदपेक्षया परत्वस्यानियतत्वादनिष्टमप्यत आह । कर्मत्वेति । तस्यैव लक्ष्यत्वेनोपस्थितत्वात्तदन्यत्वस्यैवौचित्यादिति भावः । कर्मत्वस्यैतत्सा-ध्यत्वेनेतः प्रागसत्वादाह । अभिमतेति । किमर्थमस्य निवेशेत आह। गम्या-दीति । गच्छति ग्रामं चैत्र इत्यर्थः । संयोगस्य तत्रापि सत्वात्तत्संयोगस्य तत्र सत्वेपि स्वसमवेतक्रियाजन्यफलशलित्वमेव तत्रेति तस्मिन्सति वारणमिति भावः । तस्यापि, प्रयोगस्यापि । क्रियाजन्यसंयोगस्य काश्या इवेति भावः । पवेत्समितन्मतनिष्कर्षः । परसमवेतधात्वर्थक्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्म-त्वं, परसमवेतेति विशेषणाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति न प्रयोगः । तत्र द्वितीयया स्व-प्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वं बोध्यते । आख्यातेन तु स्वार्थसंख्यान्वय्यपेक्षया परसम-वेतत्वं च धात्वर्थक्रियान्वयि । तथैव कार्यकारणभावान्तरकल्पनात् । गमि-त्यजोः पूर्वदेशे त्यजेरुत्तरदेशे स्पन्देश्च पूर्वपरयोः कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति । तत्र क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लाभादाधेयत्वं भेदश्च द्वितीयार्थः । तत्र फले आधेयान्वयोन्त्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे भेदे । प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि-व्यक्तिविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितयान्वयः । एवञ्च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामाधे-यफलानुकूलग्रामभेदसमानाधिकरणव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः । एतेन प्रतियोगितासामान्येनान्वये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगितया ऽन्वये तु देवदत्तो द्वयं गच्छतीत्यस्यानापत्तिरिति निरस्तमिति । तदभिप्रेत्याह । संयोगस्यैवेति । धात्वर्थं धात्वर्थतावच्छेदकत्वं प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यादौ संयोगावच्छिन्नव्या-पारे एव शक्तिकल्पनात् न तु विभागेति । प्रयागादिनिष्ठविभागस्य तद्वात्त्ववा-च्यत्वेन तदनवच्छेदकत्वमिति भावः । ननु धात्वर्थतावच्छेदकेत्यत्र धातुपदेन गणपठितधातूनामेव ग्रहणमुत तदन्येषामपि तत्र नाद्य इत्याह । मूले समिति । तदुपपादयति । नन्मतेइति । नैयायिकमते इत्यर्थः । गमनस्य संयोगानुकूलव्यापारस्याप्रकृत्यर्थत्वेपि णिणिच्प्रकृतिधात्वर्थत्वेपि त-दनवच्छेदकत्वात् । धात्वर्थत्वानवच्छेदकत्वात् । न द्वितीय इत्याह । त-त्वेति । तद्व्याचष्टे । णयन्तेति । संयोगानुकूलव्यापारावच्छिन्नव्यापारे ण्य-न्तशक्तिस्वीकारादिति भावः । ननु यत्क्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालि-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यत्तत्तत्क्रियाकर्मेति तत्तत्क्रियाभेदेन नानालक्षणकरणाबातिव्याप्तिः । पश्चादप्रकृतिकणिजन्तस्थले प्रकृत्यर्थस्यावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् सर्वत्र प्रतीतेरेवानुसर्तव्यत्वात्तथाच तत्र णिच एव शक्तिस्तत्र व्यापारे न तु ण्यन्तस्य विशिष्टे इति चेन्न । नानालक्षणकरणेतिगौरवात् । क्वावच्छेदकं क्व नेति नियन्तुमशक्यत्वाच्चेति भावः । विधिबलादित्यर्थवारणायाह । गत्यादीति । मूले अपादानेपि तर्हीति । एवंच तद्व्यावृत्तये धात्वर्थतावच्छेदकत्वविवक्षापरिश्रमो निष्फलः । किंच परया कर्तृसंज्ञया बाधेन तत्प्रयोगापत्तेरसम्भवेन भेदे शक्तिकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । अधिकं मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् । ननु स्वमते सूत्रेण नेष्टसिद्धिरिति परमतमेवावश्यकमित्याशयेन शंकते। नन्वित्यादि । तत्वेन धात्वर्थत्वेन । विभागजन्यसंयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । उद्देश्यत्वसत्वे आह । कर्तुरिति । तदभावे आह । तथायुक्तमिति । वेति । इष्टसिद्धिः परिहरति । अपादानेति । एतच्च तत्रैव स्फुटीभविष्यति । तथायुक्तमिति सूत्राशयेनेदमुत्तरमित्याह । विषमिति । आदिनोदासीनसंग्रहः । ननु भाष्यसूत्राभिप्रायमिदं कुतोनेत्यत आह । कर्तुरितीति । अपादानसुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते इत्युक्तेः । प्रतिपादितमिदं प्राक् । सकर्मकाकर्मकस्थले सर्वत्रापादानत्वविषये तथायुक्तमित्यस्य प्राप्तिविभागस्य धात्वर्थत्वादिति तन्निरवकाशमिति तेन तद्बाधः । एवं सति अकर्मकयोगेपादानत्वस्य चारितार्थ्यात् । विभागादन्यत्र कर्मत्वस्याचारितार्थ्यात्परत्वात्कर्तरीत्यनेन तस्य बाध इति भावः । षस्यावश्यकतामाह । अत एवेति । तस्यास्तद्बाधकत्वादेवेत्यर्थः । द्वितीयेति । उद्देश्यत्वसत्वेन कर्तुरित्यस्य प्राप्तेरिति भावः । मूले बाधादिति । तथायुक्तमित्यस्यापि फलस्य धातुवाच्यत्वे एव प्रवृत्तिरिति मते तु शास्त्रप्रवृत्तिरेव न । एतेन पुरस्तादपवादन्यायेन कर्तुरीप्सितमित्यस्यैव बाधः स्यादित्यपास्तम् । तत आगत इति सूत्रासाङ्गत्यापत्तेश्च । नन्वेवं प्रयागस्यापि तेनैव कर्मत्वापत्तिस्तद्वत्तत्राप्युद्देश्यत्वांगीकारादत आह । अपादानेति । वस्तुतस्तस्य तत्वेपि तथायुक्तमित्यस्याप्राप्तिरेवेत्याह । अपादनेति। कालिकसम्बन्धेन फलाश्रयेतिव्याप्तिवारणाय कर्मलक्षणे उभयत्र फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वस्य विवक्षितत्त्वात्कर्तृनिष्ठविभागीयानुयोगितासम्बन्धस्यैव तत्र तत्वात् । अत एव वृक्षाद्विभजतइत्यादौ पञ्चमी । अत्र विश्लेषस्यैव धात्वर्थत्वं सर्वेष्टमिति भावः । ययोः संज्ञयोर्बाध्यबाधकभाव उक्तस्तद्विषयस्त्वस्याग्रे सत्वादाह । एकसंज्ञेति । संज्ञयो, स्ताट्टश्योः । शरीरमिति । न चैवं चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यत्रापि शरीरप्रदेशान्तरावच्छिन्नात्मभेदस्यापि कल्पनायांसा

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

श्रुत्वं स्यादिति वाच्यम् । सति प्रयोगे तथात्वे इष्टापत्तेरिति दिक् । यथाश्रुत-मयुक्तं मूलं सिद्धान्तरीत्या योजयति । विभक्त्यर्थस्येति । क्रियाकारकभावस्येत्यर्थः । संसर्गत्वमते, संसर्गत्वमितिमते । कर्मत्वादिशक्तिमत्कारकं तु न तद्वाच्योर्थः । किन्तु प्रातिपदिकार्थः । पञ्चकपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्त्वादत आह । तदन्तेति । विभक्तेर्द्योतकत्वादिति भावः । तथाच तदुपस्थितानां तदुपस्थिततत्संबन्धेन क्रियां प्रति विशेषणत्वमिति मूलार्थो बोध्यो भाष्यरीत्या मूले कर्मकृदिति । प्रकृताभिप्रायमेतत् । करणाधिकरणयोः कृतिकर्माख्याते च व्यत्यासदर्शनात् । उपस्थितिशाब्दबोधयोः साम्यायाह । तद्व्यत्यासेनैवेति । विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनैवेत्यर्थः । एवेन वैषम्यनिवृत्तिः । तदुपेति । फलव्यापारोपेत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । तत्रेति । कर्मादिप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यर्थः । एवेन वैपरीत्यनिवृत्तिः । मूले वियोगेति । वियमस्यात्र धातुवाच्यः प्राणवियोग एव तदुद्देशेनैव रामव्यापारप्रवृत्तेः । करणस्य च फलेऽन्वयः । तस्य करणव्यापारजन्यत्वात् । एवंच भूतान्तसाध्यान्तयोः कर्मधारयोत्तरं वियोगान्तेन कर्मधारयो वैपरीत्यं चेति बोध्यम् । एवं सति रामस्य यथाकर्तृत्वं तथा प्राग् निरूपितम् । एतेन तथाप्रकाशरत्नाकरदंडाद्युक्तं कर्माख्यातेन व्यत्यासः । तत्र कर्त्राख्यातवत्बोधः । कर्मे कृति तु स इति दंडुक्तं चापास्तम् । ननु मूले इष्टापत्तौ कर्तृकरणेकृतेति हेतुरुक्तः स चायुक्तः । अत्र बहुलग्रहणेन वाक्यत्वेन च तत्सूत्रविषयत्वाभावादत आह । कृत्यकृत्यर्थेति । तदन्वययोग्यतावच्छेदकासत्त्वरूपत्वस्य तत्रापि सत्वादिति भावः । नन्वेवमुत्तरग्रन्थासंगतिरत आह । तत्रैवेति । तत्रापि तदन्वये एवेत्यर्थः । प्राचामुक्तिं खण्डयति । यत्त्विति । आख्यातवाच्यक्रियायामेव तदन्वय इति तदभिमानः । भवतीति । भवतिपदवाच्यक्रियायामित्यर्थः । एवमग्रेपि । अस्तिर्भवन्तीपरः सर्वत्राप्रयुज्यमानोप्यस्तीति भाष्योक्तेरिति भावः । विभक्तावित्यस्य सत्यां तत इति शेषः । पार्ष्णिकान्वयात्, पाश्चात्यान्वयांगीकारात् । तेषां, कर्तृकरणे इत्यादीनाम् । ननु प्राथमिकान्वयस्तत्र किं कर्तृत्वेनोत करणत्वेन तत्र नाद्य इत्याह । भवतीति । नान्त्य इत्याह । करणत्वेनेति । पार्ष्णिकस्येति बोधस्य तत्वात्तद्विषयस्यापि तत्त्वमत एव तेन सामानाधिकरण्यमिति भावः । इष्टापत्तावुभयसाधारणं दोषमाह । कर्त्रिति । कर्तृकरणे इत्यत्र कर्त्रित्यंशस्येत्यर्थः । विग्रहवाक्येति । लौकिकवाक्येत्यर्थः । भिन्नेति । समासे इति आदिः इदंचाग्रे स्फुटीभविष्यति । आकृतीति । तथाच वार्तिके आदिशब्दः प्रकारे । मूलकादिना

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

घटत्वेनाभावः । पटत्वेन विषयतेत्यादिसंग्रह इति बोध्यम् । इदंचेति । वार्त्तिकं चेत्यर्थः । भाष्ये तथैव स्पष्टत्वादिति भावः । इदं चोदाहरणेष्वेव स्फुटम् । नामसंबंधीति । नामज्ञाप्येत्यर्थः । एवञ्चरितेन दान्त इत्यादावपि बोध्यम् । ननु तदनुवृत्तावुभयविधिसामर्थ्येन समावेशः सिद्ध एवेति । किंचेनात आह । एकेति । एतेन तथारत्नाकरदंड्यादिग्रन्थाश्चिन्त्या इति बोधितम् । ननु अक्षाणां देवितेत्यादौ कृत्प्रत्यययोगे षष्ठ्यापवादत्वात् द्वितीया बाध्यते । तृतीयातु परत्वादिति कैयटविरोधान्मनसादेव इति प्रयोगश्चिन्त्य इत्याशयेन हरदत्तानुयायिप्रकाशानुवादं खण्डयति । नन्वित्यादि । प्राप्तेरिति । तृतीयाद्वितीययोः परत्वापवादत्वाभ्यां तया बाधादिति भावः । ननु कैयट एवासंगत इत्याशङ्कते । नचेति । कर्तृकर्मणोरित्यत्र प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृपदेन ग्रहणात्तत्साहचर्यान्मुख्यव्यवहारेण न तु व्यपदेशिवद्भावेन धात्वर्थफलाश्रयस्यैव कर्मपदेन ग्रहणमिति समुदितार्थः । साहचर्याश्रयणमनित्यत्वेप्यत्रावश्यकमित्याह । अत एवेति । तस्यैव ग्रहणेन स्तोकपदार्थे व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्ववत्सामानाधिकरण्यादेवेत्यर्थः । द्वितीयातु ततो नीलघटमित्यादिवत्फलसामानाधिकरण्यादिति प्राक् प्रतिपादितम् । ननु कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थकर्मण एव तत्र ग्रहणकिति तत्कैयटाशय इत्याशयेन समाधत्ते । धात्वर्थे इति । फले इत्यर्थः । अभेदेनेति । क्रियाकारकभावरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । तदुपपत्ताविति । स्तोकं पाक इत्यत्र षष्ठ्यभावोपपत्तावित्यर्थः । तत्र स्तोकपदार्थस्य फलेभेदेनान्वय इति भावः । अत्राप्रवृत्ताविति । मनसादेव इत्यत्र कर्तृकर्मणोरित्यस्याप्रवृत्तावित्यर्थः । एतेन स्तोकस्य पाक इत्यपि भवतीति नैयायिकोक्तमपास्तम् । अत्र मानमाह । ध्वनितमिति । उक्तः कैयटः । तथाचेदृशकर्मग्रहणमेव तदभिमतं न तु शङ्कोक्तमन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः । नन्वनार्षत्वाविशेषे हरदत्तोक्त्यनुरोधाय तादृशकर्मैव तत्र गृह्यतामिति धात्वर्थफलानाश्रयत्वान्मनसादेव इत्यत्र न षष्ठी प्राप्तिरत आह । तादृशेति । मनसादेव इत्यलुप्तविभक्तिकेत्यर्थः । संज्ञेत्यनेन प्रयोगसत्ता ध्वनिता । सा च हेतुतृतीयान्तमनःशब्देनाङ्पूर्वपचाद्यजन्तदेवशब्दस्य समासेन वाक्येन वा बोध्यः । ननु कैयटाद्युक्तरीत्या द्वितीयमपि फलं नेत्याशयेन शङ्कते । नचेति । वैकल्पिकेपीत्यस्य चंविनोक्तरीत्या कर्मकरणसंज्ञयोरित्यादिः । अपिः समावेशसमुच्चायकः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति ते एवात्र शास्त्रेऽकर्मका इति हि तैकमतम् । वस्तुतोयुक्तमेतत् । अविवक्षितकर्मणामपि तेन ग्रहणात् ता-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

दोनामविवक्षितकर्मभ्यः कृतपूर्वी कटमित्यादौ भाष्यकृता कैयटेन चाङ्गीकारात् । लुनातेर्निवृत्तप्रेषणाण्णिचि लावयति केदारं देवदत्त इत्यादौ केदारस्य कर्मद्वितीयान्तस्य पोरणावित्यत्र कैयटेन प्रयुक्तत्वाच्च । न चात्रार्थान्तरे वृत्त्या कर्मकत्वं न त्वविवक्षयेति वाच्यम् । तत्वप्रत्यभिज्ञयार्थान्तरत्वाभावात् । तदुदाहरणं तु स्यंदते इत्याद्यर्थकं नदी वहतीत्याद्याकरे स्पष्टम् । अत एव कर्तुरिति सिद्धिरित्यपास्तम् । नियमेन व्यावृत्तेः । अधीगर्थेतिसूत्रे कर्मणः शेषत्वविवक्षया ऽकर्मकत्वे मातुःस्मर्यतइत्यत्र भावे लस्य भाष्ये उदाहृतत्वाच्च । अधिकं शेखरादौ द्रष्टव्यमित्याशयेन समाधत्ते । तत्रेति । अकर्मकपदघटितसूत्रे इत्यर्थः । एवौ विवक्षितकर्मव्यावृत्तौ । अन्यत्र, उद्योतशेखरादौ । तदविवक्षा च द्वेधा । तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् सत्वे च तस्मिन्नर्थे संबन्धित्वादिनान्वयविवक्षया वा । प्रकृते च नोभयमिति तदभाववद्भिरिति भावः । एतेन ननु संज्ञयोर्वैकल्पिकत्वेपि पक्षे कर्मयोगस्य सत्वेनात्यन्ताविद्यमानकर्मकत्वाभावेन कर्मत्वं न भविष्यत्येव । न चास्मिन्प्रयोगे तत्वमस्त्येव । अविवक्षितकर्मणि पचादावपि दोषापत्तेः । न च तस्मिन्नेवार्थे कर्मयोगोस्तीत्यतो न दोष इति वाच्यम् । प्रकृतेप्यदोषादित्यरुचेराह । अणाविति । मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । अत एवाह । फलान्तरमिति । फलान्तरमाह । दीव्यन्ते इति । ननु स्थलद्वये कर्मसंज्ञाफलोक्तावपि करणसंज्ञाफलं नोक्तमिति न्यूनतात आह । करणत्वाच्चेति । चस्तृतीयेत्यग्रे योज्यः । मूले प्राचा, प्रक्रियाकृता । यदि तु वाशब्दोत्र चार्थे । यद्वा संज्ञायां नानाफलकत्वेपि प्रकृतविभक्तिरूपकार्ययोरेकप्रकृतेः समुच्चयासम्भवादवश्यकल्प्यो विकल्प इत्याशयकः स पक्ष इति प्रकाशोक्तं स्वीक्रियते तदाप्राचोक्तं सम्यगेव । अत एव लक्षेत्र वाशब्दः परममूले उक्तः । एवञ्च मूलं प्रकाशोक्तप्रथमकल्पाभिप्रायमिति तथा-दंशायुक्तं चिन्त्यमिति बोध्यम् । मूले न तु द्वितीयेति । चेदिति । एवंचाक्षैरक्षान्वेति परममूलमयुक्तम् । किन्तूभयथाप्यक्षैरित्येव वक्तुमुचितमिति भावः । युक्तं चैतत् । साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधे ऽक्षान्दीव्यतीति प्रयोगे दृढतरमानाभावात् कार्यकालपक्षेपि परत्वात्तृतीयया बाधे न्याय्ये तदनुपस्थितेरेव न्याय्यत्वात् इति । एवंचाक्षैरक्षान्वेति परममूलं तदुपपादकं कार्यकालेत्यादिद्वितीयेतीत्यन्तं मूलं तथाकैयटप्रकाशरत्नाकराद्युक्तं च चिन्त्यम् । किंच क्ङितिचेति सूत्रकैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेपि प्रधानानुरोधेन गुणानां स्वात्मभेदकल्पनस्य तुल्यतया विशिष्यकार्यकालपक्षे इत्युक्तिरनुचिता । किंच कार्यकालपक्षेया-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

शिष्यः पदेव प्रगृह्यसंज्ञेत्यदसोमादिति सूत्रभाष्योक्तरीत्या अपादानमुत्तराणि गां दोग्धीत्याकडारसूत्रस्थभाष्यासंगतेराकडारस्थसंज्ञायां यथोद्देशत्वमेवेति तदुक्त्यसंगतिरेव । तदेतद्धृदि निधायाक्षान्दीव्यतीत्यस्योपपत्तिं सिद्धान्तमतेनाह । अक्षानिति । लक्षणेति । इदमुपलक्षणं फलाश्रयत्वसमानाधिकरणकर्मत्वविवक्षाया अपि । न भवतीति । न भवत्येवेत्यर्थः । उक्तहेतोरिति शेषः । तथाचात्र विप्रतिषेधशास्त्रबलात्तृतीयैव शक्तिद्वयबोधिका । तत्फलं तूक्तमेव । अन्ये, भाष्याद्यनुयायिनः । ननु एकैव शक्तिः संज्ञाद्वयोपयोगिनीति मूलं तथाकैयटप्रकाशरत्नाकरदंड्याद्युक्तं च चिन्त्यम् । कर्मादिपदानां कर्मत्वादितत्तच्छक्तिरूपेण बोधकतया तयोर्भेदस्यैवौचित्यात् । एवंच सर्वसाधारणं कर्मत्वं कर्मताशक्तिमत्त्वम्धातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्वमिति मञ्जूषायां विस्तरीत आह । दिवुधात्वर्थेति । तथाच तस्याः सञ्ज्ञयोः समावेशार्थत्वेन शक्तिद्वययोगो बोध्यते । न चैवं कर्मणि ले करणत्वशक्तेरनुक्तत्वेन तृतीयापत्तिरिति वाच्यम् । अपादानमुत्तराणीत्यस्य लक्ष्ये गां दोग्धीत्यादौ तत्र कर्मणि ले पञ्चम्यापत्तिवारणायैव द्रव्यगतानेकशक्तिमध्ये एकस्याभिहितत्वे परस्या अपि तत्प्रकाशाङ्गीकारेण क्षतेरिति भावः । एतेन करणत्वं चात्र दिवुधात्वर्थसाधकत्वं तदेव चात्र कर्मत्वम् । तथाच कर्मणि करणे वा प्रत्यये दिवुधात्वर्थसाधकत्वमुक्तमेवेति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । यत्तु प्रधानत्वं मुख्यत्वमखण्डोधर्मः । अत्र नगरेयं प्रधानमित्यादिवत्तत्तदभावरूपं चाप्रधानत्वं तृतीयावाच्यमिति तत्र राज्ञा सह सेना गच्छतीत्यादौ तृतीयानापत्तेस्तद्ध्वनयन्नाह । अत्रेति । सूत्रे इत्यर्थः । गुणसमूहो द्रव्यमिति पतञ्जल्युक्त्यनुरोधेन तज्जातस्य द्रव्यादिक्रममुल्लंघ्य गुणादीत्युक्तम् । आदिना द्रव्यक्रिययोः संग्रहः । एवंच मूले क्रियापदं प्रकृताभिप्रायं पुत्रेण सह पितुर्गौः पुत्रेण सह स्थूल इति तल्लक्ष्ये । एतेन पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहार्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानक्रियाकर्तृत्वे न पुत्रात्तृतीया सिद्धा । न च तेनाभिधानं, इतरसमभिव्याहारं विनापि प्रतीयमानस्य प्रकृत्यर्थक्रियाकर्तुरेव तेनाभिधानात् । एवं पुत्रेण सहागमनं पितुरित्यादावुक्तरीत्या प्रतीयमानकृत्प्रकृत्यर्थान्वयिनोः कर्तृकर्मणोरेव षष्ठी न तत्प्रतीयमानतदन्वयिनोरिति न दोष इत्यपास्तम् । उक्तलक्ष्यसिद्ध्यर्थं सूत्रावश्यकत्वात् । उक्तेष्वागमनादिभिः पितुः शाब्दः पुत्रस्य सहार्थबलात्प्रतीयमानैस्तैः सम्बन्धादार्थः इतरसम्बन्धं विना प्रतीयमानत्वं चार्थस्य शाब्दत्वं सहार्थस्य साहित्यं तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालिकक्रियादिमत्त्वं तत्समनियतमखण्डोपाधिरूपं वा ।

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तृतीयार्थश्च क्रियासमभिव्याहारे सहार्थबलात्प्रतीयमानतत्तक्रियाकर्तृत्वा-
दिकमेव द्रव्यगुणसमभिव्याहारे तद्बलात्प्रतीयमानस्तत्तत्पदार्थसंबन्ध एव । एवं
च पुत्रकर्तृकागमनसमानकालिकागमनवान् पिता पुत्रस्वामिकत्वसमानकालि-
कपितृस्वामिकत्ववती गौः पुत्रवृत्तिस्थौल्यसमानकालिकस्थौल्यवान्स इत्यादिक्र-
मेण बोधः । :पुत्रकर्तृकागमनसहितागमनवानित्यादिक्रमेण बोधः । पुत्रादेः
सहार्थयोगश्चागमनादिद्वारक एव बोध्यः । क्वचित्समानदेशक्रियावत्त्वरूपं त-
त्समनियतं वा तदर्थः । यथा माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे तिलवापे तिलैः सह
माषानवपतिस्मेति भवतीत्यादि स्पष्टं भाष्ये । तदेतद्बुद्धि निधायार्थत्वमुपपादय-
ति । पुत्रेति । गुणक्रियाद्रव्यैर्गुणप्रधानभावेन द्वयोः संबन्धे साहित्यवाचिस-
हशब्दप्रयोगादिति भावः । बोधे इति । शाब्दे प्राथमिके इत्यर्थः । तत्र सा-
हित्यं पुत्रसम्बन्ध्यन्वयित्वरूपं तत्समनियतं वा तदभिप्रेत्याह । साहित्यस्येति ।
पुत्रेणेति । सहेति शेषः । इतीत्यस्य तद्बलादेवेति शेषः । तस्यापि, पुत्रस्यापि ।
। च पुत्रोप्यागत इत्याकारक इति भावः । नन्वेवं पिता सहागतः सुत इत्यादि
स्यादत आह । शाब्दत्वं चेति । तथाच सहागतौ पितापुत्रावित्याद्यपि
सद्धम् । यद्वा क्रियादिसम्बन्धाविशेषात्कथं पितुः प्राधान्यं कथं वेतरप्राधान्य-
मेव ग्रहणमत आह । शाब्दत्वं चेति । एवमिति । पार्ष्णिकतत्सम्बन्धाङ्गी-
कारे चेत्यर्थः । एषु, बुद्धिस्थेषु गुणादिघटितप्रागुक्तलक्षणेषु । विशेषणेति । गु-
णाद्यन्वयित्वरूपविशेषस्य सत्वादिति भावः । उक्तरीत्यावश्यकस्यापि सूत्रस्य
र्वथातत्त्वं ध्वनयितुमाह । सहैवेति । विद्यमानतावाचीति । सकर्मक इ-
त्यादौ तु विद्यमानवाचिसहशब्देनानेकमिति बहुव्रीहौ कप् । मूलकदाद्युक्त-
त्साधनप्रकारस्तु भाष्यविदद्ध इति स्फुटीभविष्यति । योगेत्विति पाठः ।
शेष्याभावकृतोपीत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । अपिनोभयाभावकृतपरिग्रहः ।
स्तुतस्तु शाब्दत्वाभावस्याप्येतन्मूलकत्वादपरिहित एव पाठोयंश्च युक्त इति
येयम् । इत्यर्थइति । एवञ्च सूत्रे सर्वोपि सहशब्दो गृह्यते । विनिगमना-
रहादिति भावः । यत्तु मूलादावग्रे विद्यमानत्वविशिष्टधर्मी अत्र सहार्थ
ति तन्न । पुत्रैरिति तृतीयाया उपपदविभक्तित्वेन षष्ठ्यपवादत्वात्सम्बन्धमात्रा-
कत्वेन साहार्थेनान्वयापत्तेः । विद्यमानैः पुत्रैर्युक्तेत्यर्थे तु कर्तृकरणान्यतरतृ-
तीययैव सिद्धे पुत्रेण सह यः स गत इत्यादौ वैशिष्ट्यादिरूपं साहित्यं सहार्थः ।
त्रसाहित्यवान्यः स गत इति बोध इति दिक् । तदाह । अन्यत्रेति । उद्यो-
शेखरमञ्जूषास्वित्यर्थः । वक्ष्यमाणदोषेण यथाश्रुतमूलासङ्गतेराह । प्राचीनै-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

रिति । सीरदेवादिभिरित्यर्थः । क्रियाकारकसम्बन्धोन्तरंग इति तन्निमित्ता-विभक्तिरन्तरंगा उपपदार्थे, न तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्धः इति तन्निमित्ता सा बहिरंगेति तदाशयः । इदमयुक्तम् । नमस्यति देवानित्यत्र नमःपदार्थेपि क्रियाकारकभावेनैवान्वयेन तत्र चतुर्थीवारणाय नमोवरिवइति सूत्रभाष्यस्योपन्यासस्यासंगत्यापत्तेः । अत्र च नमःपदार्थस्यापि क्रियात्वं मुण्डय-तौ मुण्डस्येवात आह । वस्तुतइति । तदिति । उपपदविभक्तेरिति प्रसिद्ध-वाक्यमित्यर्थः । एवेनोक्तव्यावृत्तिः । अत एव सत्सप्तम्यपेक्षयाधिकरणसप्तम्या बलवत्वमनेन न्यायेन तत्र चदोयतइत्यत्र भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टमुक्तम् । एतेन क्रियान्वयित्वमत्र कारकत्वमित्यपास्तम् । सत्सप्तम्या अपि तदन्वयित्वा-दिति भावः । एवं तर्हि मूलासंगतिरत आह । अतरंगत्वमिति । तन्न्यायो-पेति । तन्न्यायस्यैवोपेत्यर्थः । तथाच यथाश्रुतं मूलं तथा दंडाद्युक्तं च चिन्त्य-मेवेति भावः । नन्वेवमपि न प्रकृतेष्टसिद्धिः, प्रथमायाः कारकाधिकारपठितत्वे-नाकारकत्वादत आह । प्रथमायाश्चेति । चस्त्वर्थो भिन्नक्रमः । एतन्न्यायप्रसंगे-नैवेति शेषः । अयं भावः । क्रियाजनकार्थकविभक्तित्वं कारकविभक्तित्वं तच्च प्रथमाया अप्यस्तीति सापि तद्विभक्तिः । ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रभाष्यादौ इति तदाह । अन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः । ननु सतिसम्भवे वचनापेक्षयान्त-रङ्गन्यायेनेष्टसिद्धिरेवोचितेति यथाश्रुतं मूलं समञ्जसमेवात आह । अन्तरङ्ग-त्वं त्विति । अप्रधानग्रहणाभावे स्वविषये षष्ठ्यादिव प्रथमाया अप्यवश्यं प्राप्त्या, बा-ध्यविशेषचिन्तापत्ते आह । अनन्तरेति । एवं चेष्टासिध्या प्रधानग्रहणावश्य-कत्वेन तेन तत्खण्डनमनुचितं वचनसत्वे तु तेनेष्टसिध्या तदुचितमित्याह । उ-पपदेति । चस्त्वर्थे सर्वतः अपवादादपि अपवादत्वन्तत्वमेव । एवञ्च प्रधानेप्रा-प्त्या प्रधाने एव सिध्या तत्खण्डनं युक्तमिति भावः । इदं चान्तरङ्गत्वमभ्युपे-त्योक्तम् । वस्तुतस्तदेव नेत्याह । किंचोपेति । पदान्तरेति । तदर्थेत्यर्थः । एवञ्च तुल्यनिमित्तकत्वादनैमित्तिकत्वरूपमल्पनिमित्तकत्वरूपं वान्तरङ्गत्वं तत्र बाधितं तदाह । तत्त्वमिति । अन्तरङ्गत्वमित्यर्थः । प्राचीनोक्तरीत्या तत्त्वस-म्भवं शङ्कते । नचेति । सम्बन्धस्येति । उपपदार्थेन सहेति शेषः । क्रियेति । यत्किञ्चित्क्रियेत्यर्थः । तत्प्रयुक्तं, उपपदार्थसम्बन्धप्रयुक्तम् । तत्, विभक्तिरूपम् । एतेन तुल्ययुक्त्या क्रियाकारकभावसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वेन तत्प्रयुक्तं कार्यं तद्विभक्तिरूप-मन्तरङ्गमिति सूचितम् । तथासत्यव्याप्तिमाह । पुत्रेपीति । अपिस्तत्त्व-पित्रसमुच्चायकः । तृतीयेति । उपपदतृतीयेत्यर्थः । सतिसम्भवे कर्त्रादि

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तीयसूत्ररीत्या सिद्धेव सूत्रं तु द्रव्यादियोगे सावकाशमित्युक्तमेवेति भावः । एकक्रियेति । यत्क्रियाकर्तृत्वं पितुस्तत्क्रियेत्यर्थः । तथाचांतरङ्गत्वात्तत्रापि प्रथमा स्यादिति भावः । प्रागुक्तभाष्यासंगतेश्चेत्यपि बोध्यम् । अन्येतु प्रधानीभूतक्रियाहेतुककार्यत्वेन कारकविभक्तीनां प्राबल्यमिति न्यायार्थं वदन्ति तन्मतं खण्डयति । क्रियाया इति । यद्यप्यत्र पत्ते तत्रचदीयते नमोवरिव इति सूत्रद्वयस्य प्रागुक्तभाष्यासंगतिरुभयोरपि क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वादिति दोषः स्पष्टस्तथापि मूले एव कुठारमाह । अप्रधानेति । उक्तमिदमनुपदम् । तदेवेति। उक्तार्थरूपमेवेत्यर्थः । नत्वन्यार्थरूपं तथासत्यादिपदं न वदेत्संग्राह्यत्वाभावात् । अन्यस्यैतत्तुल्यत्वात् । एतेन भेदेन समाधानं ब्रुवतो मूलक्कृतः प्रथमायाकारकविभक्तित्वं नेष्टमित्यपास्तम् । तदाह । अत्रेति । उक्तवाक्ये इत्यर्थः । एतेन पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ पितुस्तदभावायैतदावश्यकमन्यथा परामपि तां बाधित्वा विशेषविहितत्वात्सैव स्यादिति प्राचोक्तमपास्तम् । वचनेन तस्याः प्राबल्यात् । गुणादियोगेस्य सावकाशत्वात् । एतेनास्तिर्भवन्तीपर इति भाष्योक्तेस्तत्राप्यस्तिक्रियाकर्तृत्वेत्त्वेनेदं व्यर्थम् । अशब्दसंस्काराय शब्दएव सम्बन्ध इष्टो न त्वार्थ इति ब्रूषे तर्हि आगत इत्यत्रापि तुल्यत्वात्सूत्रावश्यकत्वादाद्येपसमाधाने निष्फले इति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । द्रव्ययोगे तथाप्यनिर्वाहात् । एतेन तत्रैव गवोभयोस्तुल्ययोगात्पितुस्तदभावायैतत् आवश्यकमित्यपास्तम् । षष्ठीवद्विशेषणादेवैतदङ्गीकारात् पितुस्तत्संबन्धस्यान्तरङ्गत्वाच्चेति दिक् । तदाह । इत्यलमिति । मूले हेत्वनुक्तेराह । व्याख्यानादिति । अङ्गग्रहणसामर्थ्यमूलकादंगशब्दोयं समुदायशब्द इति भाष्योक्तादित्यर्थः । एतदेवं ध्वनयितुमाह । अन्यथेति । अजन्तत्वाभावे इत्यर्थः । अङ्गशब्दस्यावयवे प्रसिद्धत्वादिति भावः । गुणेनेति । अनेन येन गुणेन गुणिनो विकारो लक्ष्यते इत्येतावतैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति ध्वनितम् । अवयवस्य, अक्ष्णः । लक्ष्यतइत्यत्र, तत्स्तृतीयेति शेषः । इत्यादौ त्विति । अक्षिशब्दादिति शेषः । अजन्तस्यापि यत्किञ्चित्प्रकृतित्वादाह । अर्शआद्यजिति । यद्यप्यचोरव काणं तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये आरोपाद्यथा शरीरे प्रयोगस्तथा तदच्छिन्नेपि व्यवहारस्य निरूढत्वादाह । शरीरस्येत्येवेति । विकारसंभवस्यासूत्रार्थत्वादाह । लक्ष्यइति । अत्रेदं बोध्यम् । द्वौ विप्राविति वदक्ष्णेति प्रयोगः । एवंरीत्येदृशानां साधुत्वे चेदमेव भाष्यं मानम् । चक्षुर्नामवानस चक्षुष्कः काणपदार्थः । अक्षिपदार्थो गोलकं विकारप्रयुक्तत्वरूपः सम्बन्धस्तृतीयार्थः । गोलकविकारप्रयुक्तच-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

चुर्नाशवान्स चक्षुष्क इति बोध इति केचित् । अतिशायने इति [सूत्रभाष्यकैयटाभ्यां तु सर्वथा दृष्टिहीनः काण इति लभ्यते इति बोध्यं इति । ननु सूत्रे लौकिकहेतोर्ग्रहणेऽपि तस्य करणत्वादेव सिद्धमत आह । द्रव्यादीतीति । तद्व्याचष्टे । आदिनेति । तत्फलितमाह । एवञ्चेति । तयोस्तेन ग्रहणे चेत्यर्थः । साधारणमिति । तज्जनके वर्तते इत्यर्थः । ननु करणं नियतक्रियमित्यनेन बहुव्रीहिणा सव्यापारं तदित्यर्थो लभ्यते स चायुक्तः । अनाश्रिते इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेरत आह । क्रिययेति । तथाच वैषयिकसप्तम्यर्थे बहुव्रीहिस्तद्ध्वनयन्नाह । क्रियामात्रेति । बहुव्रीहिः तन्मात्रजनकमित्यर्थः । उक्तयुक्त्या भेदसिध्या उत्तरकारिकाया वैयर्थ्यमाशंक्याह । हेत्विति । वैषम्यान्तरमिति । एतेन क्रियाजनके करणेप्यनेनैव सिद्धौ तत्र तद्विधिर्व्यर्थो अत आहेत्यवतरणं निरस्तं तद्ध्वनयन् तत्फलितमाह । एवंचेति । करणन्तु व्यापारवदेवेत्यादिभेदे चेत्यर्थः । शाब्देति । शाब्दबोधवैलक्षण्यायेत्यर्थः । करणत्वशक्तितोहेतुत्वशक्तिर्भिन्नैवात्र तृतीयार्थ इति तात्पर्यम् । ननु तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्निति जैमिन्युक्तेर्व्रीहियवादेरुदितानुदितयोश्च विकल्पव्यवहारो दृष्टः । प्रकृते तु नैवमिति कथं तदुक्तिः । अन्यथा द्वितीयादेरपि मिथस्तद्व्यवहारापत्तिरत आह । तदर्थत्वेनेति । तादर्थ्येनेत्यर्थः । तयो, स्तृतीयाचतुर्थ्योः । एवञ्च न सोत्र विकल्पः किन्तु विकल्पते इत्यस्य पक्षे भवतीत्यर्थ इति भावः । फलमपीह हेतुरिति । परमसूलमित्थं केचिद्व्याचक्षते । इह सूत्रे फलमपि हेतुशब्देन गृह्यते तृतीयार्थश्च फलत्वेन फलं तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेनान्वयः तस्य च वासे जनकतया । एवंचाध्ययनाभिन्नफलजनको वास इति बोध इति तदाह । तच्च फलमिति । सूत्रे तेन गृह्यमाणफलं चेत्यर्थः । अन्ये तु अन्यथा तथा इह एतत्सूत्रलक्ष्ये क्वचित् फलमपि हेतुत्वेन विवक्ष्यते । तस्यापि स्वज्ञानद्वारा जनकत्वात् इति तदाह । हेतुत्वेनैवेति । एवस्तद्व्यावृत्तिद्वारास्य सिद्धान्तत्वसूचनाय । अत एवात्र मते बोधमाह । अध्ययनेति । अध्ययनाभिन्नहेतुजन्यो वास इत्यर्थः । तृतीयायामित्यनेन संसर्ग इत्यंतो ग्रन्थो व्याख्यात इति सूचितम् । अत एव तदग्रिमग्रन्थं व्याचष्टे । चतुर्थ्यामिति । उपकारकत्वं तदर्थः । तत्र च तेनान्वयः । अध्ययननिष्ठोपकार्यतानिरूपितोपकारकत्ववान्वा ;स इत्यर्थः । इदं निरूपकत्वस्य संसर्गत्वकथनद्वारा विशेषकथनं सिद्धान्तमाह । अध्ययेति । उपकार्योपकारकभावस्तदर्थः । अध्ययनरूपं यदुपकार्यं तदुपकारको वास इत्यर्थस्तदाह । तत्रार्थेति, । चतुर्थ्यन्तेपीत्यर्थः । अपिस्तृतीयान्तसमुच्चायकः । एवंचाविशेष इ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ति मूलोक्तिस्तथादंशायुक्तिश्च चिन्त्येति बोध्यम् । भेदेति । विशेषविशेषणे-त्यर्थः । एवःपूर्ववत् । नन्वलं श्रमेणेत्यादौ क्रियावाचकपदाभावात्कथं करणत्वं तां विनापि तदङ्गीकारे तु क्रियाजनकत्वात्क्रियामात्रान्वयि तदित्यनुपपन्नमत आह । गम्यमानेतीति । अलंशब्दो निषेधार्थः । यद्यपि साध्यमित्यर्थाध्याहारेण तस्य नामार्थत्वेन द्रव्यत्वादक्रियात्वेपि तत्प्रकृतिभागार्थस्य तत्त्वम् । तथाच गम्यमानेत्यस्य मानसबोधविषय इत्यर्थः । स्पष्टं चेदं सहयुक्ते इत्यत्र भाष्ये इति मूलाद्यभिमतं तथापि सिद्धान्तरीत्या व्याचष्टे । श्रमेणेत्यादीति । वाक्यैकदेशन्यायेनेति भावः । आदिना शतादिपरिग्रहः । अस्य सिद्धान्तत्वं ध्वनयति । स्पष्टं चेदमिग्यण इत्यत्र भाष्ये इति । तर्हि प्रविश पिण्डीमिति वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोग इत्युक्तम् । तथाच विशिष्टस्येव शक्तिग्रह एकदेशस्यापीति स्ववाच्यक्रियां प्रति स्वस्य करणत्वमिति । इत्यादिपरममूलार्थो बोध्यः । एतेन तस्य श्रमेणेति नामार्थत्वेन न क्रियात्वमित्यपास्तमिति मञ्जूषायां विस्तरः । तदाहेति । तादृशगम्यमानत्वमभिप्रेत्यैवाहेत्यर्थः । तत्त्वन्यथाभिप्रेत्येति भावः । नन्वेवमपि श्रूयमाणतद्वाचकपदजबोधविषयत्वसत्त्वाद्विरोधोत आह । श्रूयमाणस्यमात्रेति । तथाच तस्य तन्मात्रावाचकत्वान्न विरोध इति भावः । ज्ञापकत्वमुपपादयति । चतुर्थ्येति । यत्तु रत्नाकरादयः । इदं चिन्त्यं अशिष्टव्यवहारे इत्यंशस्य वाचनिकत्वादिति तत्खण्डयति । साचेदिति । यद्यर्थकचेच्छब्दवत्त्वादिति भावः । तस्या,स्तृतीयायाः । ततस्तदर्थस्य स्पष्टमप्रतीतिराह । ज्ञाप्यते इति । एतेन निपातानामनेकार्थत्वाच्चार्थे चेच्छब्दः तादृशदाण आत्मनेपदं भवति सा च चतुर्थ्यर्थबोध्याभिधानस्वाभाव्याच्चाशिष्टव्यवहारे एव प्रयोगनियम इति हरदत्तोक्तं प्रकाशानूदितमपास्तम् । एकदेशानुमतिद्वारायमप्यंशो ज्ञाप्यतइति मान्योक्तिरपि प्राचानुरोधेनेति बोध्यम् । तदाह । तेनेति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । अशिष्टेति । अशिष्टानां सङ्कीर्णाचाराणां यो व्यवहारः क्रिया तद्बोधकप्रयोगे प्रत्यासत्त्या यत्सम्बन्धेन व्यवहारस्य सङ्कीर्णाचारत्वं तद्वाचकात्तदर्थे सेति वार्तिकार्थः । अपिरुक्तसमुच्चायकः । दानपूर्वको भोगो धात्वर्थः । दासीसंप्रदानकदानपूर्वको भोग इति बोधः । दास्यै दत्वा तामुपभुंक्ते इति यावत् ॥ इति वृत्तौता ॥ ननु स्वत्वनिवृत्तिर्धात्वर्थत्वेन तदप्रसक्त्यापुनर्ग्रहणायेत्यधिकमत एव दानं च नामकंचिदुद्दिश्यापुनर्ग्रहणाय स्वद्रव्यत्याग इत्येव प्रकाशे उक्तमत आह । इदंचेति । प्रतीकोक्तार्थरूपं चेत्यर्थः । वाच्यता, दाणधातुवाच्यता । ननु भाक्तो नाम गौणः । तथैव तान्त्विकव्यवहारात्स च कुतेत्याशङ्कायामाह । अधीनो-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

करणेति । एवमपि वृत्तिक्रममतमित्यन्तं मूलं तथातदुक्तं चायुक्तमेव । नशूद्रायेत्यादावनिर्वाहात् । तद्ध्वनयन्नाह । नशूद्रायेति । मुख्यमतेरुक्तरूपदानासम्भवादाह । तज्जनकमिति । वेदादिरूपमित्यर्थः । तथापि तदसम्भवादाह । नोपेति । उपदेशो बोधनम् । तत्र मुख्यं प्रमाणमाह । अत एवेति । अन्वर्थत्वानाग्रहादेवेत्यर्थः । क्रियेति । कर्मरहितक्रियेत्यर्थः । एवञ्च पत्ये शेते इत्यादावकर्मकक्रियोद्देश्यस्य संप्रदानत्वार्थं वार्तिकमिति भावः । प्रत्याख्यातमिति । संदर्शनादिक्रियया शयनादिक्रियाया अपि कृत्रिमकर्मत्वात्तथाच पतिसंप्रदानकं दर्शनादिकर्मीभूतं पत्नीकर्तृकं शयनमिति बोध इति सूत्रेणैव तत्वसिद्धिः । अन्वर्थत्वे तु तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः । एवं सत्यधिकमग्रिममूलं योजयति । भाष्यान्तरमिति । तद्व्याचष्टे । चपेटामिति । प्रसृतकरतलमित्यर्थः । संयोगइति । संयोगविशेषानुकूलोव्यापार इत्यर्थः । अर्थइति । दाण इति भावः । अस्यान्यथाप्युपपत्तेर्नास्य मुख्यामानत्वमिति तात्पर्यशेषित्वं प्रधानत्वं, तत्फलितमाह । उद्देश्यत्वमिति । अत एवाह । शेषत्वमप्रेति । कर्मणाकरणभूतेन यं स्वस्वामिभावादिना सम्बन्धुमिच्छतीति तदर्थादिति भावः । अतिशयसत्त्वादिजनकत्वं संस्कारः । तदपि, शेषित्वमपि । बाधात् संप्रदानसंज्ञाया इति शेषस्तदाह । न दोषइति । न तदापत्तिरित्यर्थः । तथाच मूलं तथातदुक्तं च चिन्त्यं तदाह । तत्त्वमिति । अत्रेदं बोध्यम् । संप्रदानत्वशक्तिमान् क्रियाकारकभावसम्बन्धश्च कारकचतुर्थ्यर्थः । सा च शक्तिस्तत्तद्धात्वर्थकर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वेनेच्छाविषयो यस्तन्निष्ठा उक्तसूत्रात्स एवोदेश्य इत्युच्यते स्ववृत्त्युद्देश्यतानिरूपकत्वं सम्बन्धः । विप्राभिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकंदानमिति बोध इति प्रांचः । संप्रदानविप्राय विप्रसंप्रदानकं वा दानमिति बोध इति तत्त्वमिति । तस्योभयत्र पाठादाह । आत्मादेरिति । कश्चिदिति । अत्रारुचिबीजन्तु तस्याकर्मकत्वेन कर्मणि लडसम्भवः प्रीष्यमानइति साहचर्यात्तथैवोचितमिति । ननु प्रीधातोरपि रुच्यर्थत्वेन हरिं प्रीणयतीत्यत्रापि तदापत्तिरत आह । प्रीयमेति । तत एव संप्रदानत्वेन कर्मणि लडसम्भवात्तदनुपपत्तेरिति भावः । क्रयादिचुराद्युभयसंग्रहायाह । प्रीधात्वर्थेति । अत्र, हरिमित्यत्र । अत्र मते ज्ञापनकल्पनागौरवमितोदं मूलं तथारत्नाकरदंचायुक्तं च चिन्त्यम् । तद् ध्वनयन्नाह । इति भावः इति । अयं भावः । विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापारो रुचेरर्थः । तत्फलभूतप्रीतेः समवायेनाश्रयो हरिः । संप्रदानत्वशक्तिमान् इत्यमूलात् प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारो रुचेरर्थः । तत्फलभूतप्रीतेः समवायेनाश्र-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

यो हरिः संप्रदानत्वशक्तिमान् उक्तसूत्रात् प्रीतिव्यधिकरण:। सोभिलषतेरर्थ इति तस्य तदर्थत्वाभावाद्धरिर्भक्तिमभिलषतीत्यादौ न हरेस्तत्वं समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारः प्रीधातोरर्थः। अत एव प्रीयमाणः हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः एतदभावे हरौ शेषषष्ठीप्राप्त्येति तदपवादत्वमस्य। प्रकाशोपीत्थं हरिनिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिस्तदनुकूलो भक्तिनिष्ठो व्यापार इति बोध इति। एतेनात्र पक्षे क्रियया यमित्येव सिद्धमिति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिरिति रत्नाकरोक्तमपास्तम्। तस्या अपि कारकविभक्तित्वेन तदविवक्षायां शेषत्वेनैन विधानादिति दिक्। तदभावे, प्रीयमाणपदाभावे। शेषत्वेति। क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां संज्ञान्तराप्राप्तिविषये इत्यर्थः। तया अधिकरणसंज्ञया बाधे एतत्प्रयोगस्याप्यापत्तेरित्यर्थः। अपिरुक्तप्रयोगसमुच्चायकः। यद्वा अपिः पश्येत्यस्य समुच्चायकः कर्मसंज्ञाया अपि प्रहृत्त्या सूत्रस्य निर्विषयतापत्तेरित्यर्थः। तत्फलत्वे तस्य कर्मसंज्ञापवादत्वान्न दोष इति मूलतात्पर्यम्। सिद्धान्तरीत्या तु प्राप्तिरेव नेति बोध्यम्। स्तुत्यादिमाचार्यत्वे, कृष्णं श्लाघते इत्यादिप्रयोगाणामिष्टत्वादाह। स्तुत्येति। तत्पूर्विकाबोधनाधात्वर्थः स्तुतिश्च कृष्णस्यैव। सा च गुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगादिः। स्मारादिति हेतौ पञ्चमी। परस्मै सखीजनाय कृष्णं कथयतीति। आत्मानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। अत्र संज्ञापनवचनात् ज्ञपेः सन्नन्तात्कर्मणि शानच् तेन च यद्विषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः स गृह्यते इति केचित्। तदाशयमाह। ज्ञीप्सेति। प्रथमोपस्थितत्वात्, अन्तरङ्गत्वात्। तथाच गोपीकर्तृकसखीजनोद्देश्यककृष्णस्तुतिपूर्वकस्वात्मानुरागकृष्णकर्मकं बोधनमिति बोधः। अत्र पक्षे कर्मत्वं चतुर्थ्यर्थः। एवेन स्वार्थकर्मनिवृत्तिः। ननु ज्ञीप्स्यमानपदेन तस्यैव ग्रहणमुचितमत आह। तस्यापीति। णिच्प्रकृत्यर्थकर्मणोपीत्यर्थः। विशिष्टस्येच्छाविषयत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वादिति भावः। अपिः श्लाघसमुच्चायकः। नन्वत्र मते णिज् निष्फलः। जिज्ञपयिषमाण इत्येव सुवचत्वादत आह। अन्येत्विती‍ति। तदुपपादयति। प्राधान्यादिति। स्वार्थस्य प्राधान्यादित्यर्थः। एवेन तत्प्रकृत्यर्थकर्मनिवृत्तिस्तदाशयः। अन्येत्विति मताशयः। अत्र पक्षेपि स एव धात्वर्थः। तथाच गोपीकर्तृकं स्मरहेतुकं कृष्णसंप्रदानकमात्मपरान्यतरस्तुविषयकं बोधनमिति वाच्योर्थः। आत्मनः परस्य वेति प्रकरणादिगम्यं तदभिप्रेत्याह। तदेवाह। कृष्णायेतीति। तथाच मूलोक्तः फलितार्थ इति भावः। नन्वत्र पक्षे कर्मणायमिति संप्रदानत्वं सिद्धमत आह। अकारकशेषत्वादितीति। तद्व्याचष्टे। कर्मणेति। अन्यथाता-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

पि कर्मत्वे प्राप्ते इत्येव वाच्ये तथोक्तिरसङ्गतेति भावः । एतेन कर्मत्वाविवक्षया तच्छेषत्वादिति मूलव्याख्यानमपास्तम् । शेषत्वादिति । कारकेत्यादिः । वस्तुतस्त्वत्र पक्षे णिच्साफल्येपि सनो वैयर्थ्यम् । ज्ञाप्यमान इत्येव सिद्धेः । तस्मात्प्राधान्यात्स्मरस्य चोभयोरपि ग्रहणमिष्टं द्वितीयपक्षोक्तएवार्थः । आत्मपरान्यतरकर्मकस्तुल्या कृष्णं स्वं सखीजनं वा बोधयतीति यावत् । कर्मसंज्ञाप्रवादत्वादुभयत्रापि कर्मत्वे प्राप्त्येदमिवाग्रेपीति बोध्यम् । विस्तरस्तूद्योतादौ बोध्यः । अत एवारुचिसूचकमन्येत्वित्युक्तं मूले मूलोक्तार्थस्य शब्दादलाभादाह । तत्रेति । तदर्थबोधकवाक्ये इत्यर्थः । अग्रिमस्य शाब्दत्वं सूचयितुं तमेवार्थमित्यस्यार्थघटितमाह । स्वामीति । हृतेत्यादिः । मूले व्याख्यातत्वादाह । एवं शपतइति । शपथेन कृष्णं स्वानुरागं बोधयतीत्यर्थ इति भावः । अत्र प्रकाशादिग्रन्था अयुक्ताएवेति बोध्यम् । ननु तत्र परत्वात्कर्मत्वे कथमेतत्सिद्धिरत आह । स्पृहणीयेइति । स्पृहणीयशब्दे इत्यर्थः । शेषषष्ठ्यपवादत्वात्संप्रदानत्वस्य शेषत्वविवक्षादुष्करेति मूलमतेत आह । कर्मणइति । शेषत्वविवक्षायामिति । विषयवादत्वात्संप्रदानत्वस्य शेषत्वविवक्षा दुष्करेति मूलमतेन आह । कर्मणइति । शेषत्वविवक्षायामिति । विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायामित्यर्थः । अत्र, एतन्मते । अत्रेदं तत्त्वम् । स्पृहिरिच्छामात्रवाची फलाश्रयावच्छिन्नेच्छावाची च । आद्येनेन संप्रदानत्वमत्र ह्यीप्सितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं न तु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रहः । अन्त्ये कर्मत्वं तच्च धात्वर्थफलायस्येत्युक्तं शेषषष्ठ्यपवादा एतत्संप्रदानविभक्तिः । पुष्पसंप्रदानिकेच्छेति तत्र बोधः । कर्मण इव संप्रदानस्यापि तत्वेनाविवक्षायां षष्ठ्येवेति । तत्र विधायकाभावादाह । अबाधीति । षष्ठ्यपवादत्वादिति । एतत्संप्रदानविभक्तेरिति शेषः । अभिमान इति । सूचितारुचिस्तु तत्रापि क्रियासम्बन्धित्वमात्रविवक्षासम्भव इति । एतेन पूर्वमते क्रिययायमित्यनेनैव सिद्धे सूत्रं व्यर्थम् । एवञ्चोत्तरमतमेव युक्तमतएव हरदत्तादीत्यरुचिबोधकं मूले उक्तमिति रत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तम् । तस्यासार्वत्रिकत्वात् । अत एव घटं करोतीत्यादौ न दोषः । इदमपि सूत्रं तत्र ज्ञापकं तस्य प्रत्याख्यानाच्च । विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायामेतत्प्रवृत्तेश्च । धात्वर्थेच्छयेच्छाविषयत्वाभावाच्चेति दिक् । अमर्षस्य साधारण्यादाह । वागिति । प्ररूढेति । अत्यन्तेत्यर्थः । अपकारस्यापि तथात्वादाह । अपेति । असहनस्यापि तथात्वादाह । उत्कर्षेति । गुणेष्विति । विषयसप्तमीत्याह । गुणविषयेति । शौचाचारादिगुण-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

विषय इत्यर्थः । दोषत्वारोपानुकूल इति दम्भादिकृततत्त्वरूपदोषत्वारोपानुकूल इत्यर्थः । क्रोधजन्यस्येति । तादृशकोपरूपक्रोधजन्यस्येत्यर्थः । इदं तादृशद्रोहजन्यस्याप्युपलक्षणम् । फलस्य, वधदुःखादेः । तस्य, उक्तफलस्य । संज्ञां विना तदप्राप्तेराह । तत्प्रयोजीति । अत्रेदं बोध्यम् । हरिसंप्रदानकः क्रोधो द्रोह इति बोधः । हरिसंप्रदानकोत्कर्षविरोधीत्यादिक्रमेण तत्र बोधः । हरेः क्रोधद्रोहाभ्यामिच्छाविषयत्वाभावात् क्रिययायमित्यनेन न सिद्धिः । एतेन तेनैव सिद्धे क्रुधद्रुहोर्ग्रहणं चिन्त्यम् । भाष्यमते सूत्रमेवेति रत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तम् । नह्यकुपितः क्रुध्यतीति भाष्येण प्ररूढतादृशकोपस्यैव क्रोधत्वबोधनेन कुपेरतदर्थत्वेन न तद्योगे इदं कुप्यति कस्मै चिदित्याद्यसाध्वेव । एतेन तदङ्गीकुर्वन्दण्डी परास्तः । एते चेतनविषया एव द्विषेस्त्वचेतनविषयोपि औषधं द्वेष्टीति प्रयोगात् अनभिनन्दनं हि तदर्थः । अत एव चित्तदोषार्थानामित्येव नोक्तम् । तेन योस्मान् द्वेष्टीत्यादौ सा नेति । प्रश्नविषयेति । प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमित्यर्थः । पर्यालोचनं चाज्ञानभङ्गानुकूलो व्यापारः प्रश्नविषयस्य कर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकावेतौ । अत एव अनुराधोकर्मकादेवेत्युक्तः । धात्वर्थैकदेशे प्रश्नविषये कृष्णस्यान्वयः । कृष्णसंप्रदानकमर्थात्कृष्णसंबन्धिप्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमिति बोधः । तत्रेति । तथार्थसत्यर्थः । प्राप्तिरिति । कृष्णस्येति शेषः । एवञ्च कर्मत्वे प्राप्ते इदमिति वाच्यम् । न तु षष्ठ्यां प्राप्तायामिति भावः । तस्य, प्रश्नविषयरूपफलस्य । प्रयोज्यत्वेनेति । साक्षात्परम्परया वा प्रधानीभूतप्रकृतधात्वर्थव्यापाराजन्यत्वेनेत्यर्थः । हि शुभादिकं प्रागुक्ततादृशव्यापारजन्यमिति भावः । तदप्राप्तिरिति । कर्मत्वाप्राप्तिरित्यर्थः । होतरि साक्षात्फलाश्रयत्वाभावात् कर्मत्वप्राप्तिमुपपादयति । शंसितुरिति । शंसिता होता तत्कर्तृकं यच्छंसनं शस्त्राख्यसूक्तादिनेन्द्रादिनिष्ठगुणाभिधानं तद्विषयो यस्तन्निष्ठस्तत्कर्मक इति यावत् । ईदृशो यो र्थस्तदनुकूलो यो ऽध्वर्युनिष्ठो व्यापार ओथामोदैवेत्यादिशब्दाभिलापरूपस्तं प्रोत्साहनमित्यर्थः । तयोः, अनुगृणातिप्रतिगृणात्योः । अनेनानुप्रतीति त्रे सूत्रे पदे इति सूचितम् । तदाह । शंसितुरिति । एवंचेति । मुख्यकर्तृत्वस्य शंसितरि सत्वे चेत्यर्थः । होतुरिति शेषः । ननु धिनोतेर्धनमिति त्पत्त्या स्वाभाव्याद्वा सर्वस्यापि धनत्वात्प्रकाशानुवादे आदिपदं व्यर्थमत आह । दिनेति । तथाच सुभिक्षे अन्नेन तदसम्भवात्तत्र धान्यपदेन कांचनाद्येव ग्रामितीदं सफलमिति भावः । उपकारकत्वं चानेकधैत्यस्य यदि जनकत्वमेव

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

न किन्तु प्रकाशकत्वं सहायत्वं चेत्यपीत्यर्थः । तदोत्तरग्रन्थासङ्गतिरत आह । साक्षादिति । साक्षादित्यनेन पूर्वोक्तानां संग्रहः । हितीये फलं मूलोक्तमुपपादयति । ब्राह्मणायेति । तच्छब्दो ब्राह्मणबोधको दध्न इति शेषः । एतेन स च नानाविधो न कार्यकारणभावएव। तेन ब्राह्मणाय दधीति सिद्ध,त्तस्य दध्यजन्यत्वेपि तत्संस्कार्यत्वात् इति रत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तम् । वार्त्तिके क्लृपीति सप्तमी, अर्थग्रहणं चात्र व्याख्यानात् संपत्तिरुत्पत्तिः सैव क्लृप्तिः क्लृप्यर्थकधातुयोगे उत्पद्यमानेर्थे वर्त्तमानाच्चतुर्थीति तदर्थाद्विकारवाचकाच्चतुर्थीति लब्धम्। विकारे च प्रकृतिरूपारोपः प्रथमापवादोसौ भक्तिरूपज्ञानकर्त्तृकोत्पत्तिरिति बोधः । भक्तिश्च निदिध्यासनरूपा न तु प्रसिद्धा । तस्याः साक्षात् मुक्तिजनकज्ञानासाधकत्वात् । यद्वा कल्पते इत्यादेः परिणमते इत्यर्थः । परिणामश्च रूपान्तरप्राप्तिः । तदेकदेशे रूपान्तरेज्ञानादेर्विकारस्याभेदेनान्वयात् । द्वितीयायां प्राप्तायामनेन चतुर्थी विधीयते। एवञ्चात्र सफलाचतुर्थी तयोरभेदविवक्षायां भवत्यर्थककॢप्तियोगे परत्वात्प्रथमया बाध्यते। अत एव तत्र तयोरभेदान्वयः। एतेन तादर्थ्यचतुर्थ्यैव गतार्थमिदमिति रत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तमिति बोध्यम्। एवञ्च यथा भक्तिर्ज्ञानायेत्यत्र सा भवति तथा भक्तिर्ज्ञानात्मनेत्यत्रापि तदापत्तौ ज्ञानात्मने इति स्यात्। आत्मशब्दस्य स्वरूपपरत्वेन विकृत्तिवाचकत्वा,देवंच मूलं तथा प्रकाशरत्नाकरदंड्याद्युक्तं च चिन्त्यमत आह। आत्मेति । तद्दतीति। ज्ञानहत्तीत्यर्थः । एवंचेति । तस्य ज्ञानत्वपरत्वेचेत्यर्थः । तस्य, ज्ञानात्मशब्दस्य ज्ञानं, विकारो न तु ज्ञानत्वमिति भावः । तथा सति तस्य वास्तवमर्थमाह । ज्ञानत्वेति। वैशिष्ट्यं तृतीयार्थ इति भावः। ननु रूपान्तरप्राप्तिः कस्यार्थोत आह। रूपान्तरेति । पञ्चमीपक्षे रूपान्तरमेव परिणामो न तत्प्राप्तिरित्याशयेन बोधमाह । भक्त्यपादानेति । तथाच प्रथमैवेति द्वितीयं प्रतीकं बाध्यमिति बोध्यम् । ननु हितयोगे एव समासविधानस्य ज्ञापकत्वे उत्तरग्रन्थासङ्गतिरत आह । चतुर्थीति। इष्टसाधनं हितपदार्थः । सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः । तत्संबन्धीष्टसाधनमित्यादिर्बोधः । एतेन तादर्थ्यचतुर्थ्यैवेदं गतार्थमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । यत्तु हरदत्तः । चतुर्थीचाशिषीति सूत्रविहिताशीरर्थे चतुर्थ्या समासविधिसाफल्यान्न तज्ज्ञापकमिति तत्खण्डयति । वृत्ताविति। हितेत्युपलक्षणं सुखस्यापि । तत्र तदप्रतीतिमुपपादयति । आशीरर्थेति । तदर्थकभूयादित्यादियोगे इत्यर्थः । विषयस्य, हितादेः । आश्रयस्य, ब्राह्मणादेः नचेति । नहीत्यर्थः । तथान्वयः, उद्देश्यविधेयभावेनान्वयः । तथान्वये

देनोपस्थितेर्हेतुत्वादिति भावः । वस्तुतोयुक्तमेतत् । वृत्तावपि प्राप्तत्वादिप-
र्यालोचनेन लोहितोष्णीषा इत्यादौ तथान्वयदर्शनात् । भाष्ये तथान्वये वृत्तेर-
साधुतायाः अनुक्तेश्चेति मञ्जूषायां विस्तरः । नचैवं हरदत्तोक्तिरेव युक्तेति वा-
च्यम् । आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकप्रातिपदिकात्तद्वारके आयुष्यादियोगे ष-
ष्ठीचतुर्थ्याविति सूत्रार्थेनोभयोरपि क्रियान्वयेन मिथोसामर्थ्यात्तदर्थचतुर्थ्यन्तेन
सुखादीनां समासाप्राप्तेः । अत एव ज्ञापकपरभाष्यादिग्रन्थसङ्गतिरेतदरुचिबो-
धकमेव हरदत्त इत्युक्तम् । तेन तस्य पूर्वापरविरोधोपि सूचितः । क्वचित्तु ह-
रदत्त इत्यपाठ इति बोध्यम् । तदाह । दिगिति । मूले प्राचा, प्रसादकृता ।
अग्रेऽपि । पूर्वस्वग्रन्थविरोधं शङ्कते । यद्यपीति । फले आहरणेति पाठः । फले-
नाहरणेति पाठेन आहरणं नाहरणमिति नञ्शब्देन समासः न नाहरणमनाह-
रणमावश्यकाहरणं तत्द्वारेत्यर्थः । पानेति । तत्क्रियाकृतोपकार इत्य-
र्थः । इत्याशयइति । अनेनारुचिः सूचिता । कस्यचिदपकारस्यावश्यसम्भवा-
दिति कर्मत्वे द्वितीयापवाद इयमिति तत्प्रकारकएव बोध इति तत्त्वमिति । ननु
भाववचनवत्रादीनां न तादर्थ्यद्योतकत्वं सूत्रतो लभ्यते अत आह । भावेति ।
वंचेति । तेषां तदपवादतया तत्तुल्यार्थत्वेन न तद्द्योतकत्वे चेत्यर्थः । इदं,
तुमर्थाच्चभाववचनादिति सूत्रम् । एतदर्थमेव दृष्टान्तोपादानमिति भावः । तत्र
व्याख्यानस्य फलमाह । एतेनेति । अत्र, द्विषां विघातायेत्यत्र । तुमुना, त-
दन्तेन । एतेनेत्यस्यार्थमाह । उत्तरेति । विधानेषण्योरित्यर्थः । तद्द्योत-
कत्वेपीति । तस्य द्योतनेपीत्यर्थः । तुमुनन्तेनेति शेषः । एवमग्रेऽपि । पूर्वेति ।
पठनविधानयोरित्यर्थः । ननु प्राधान्येपि नियमसम्भव एवात आह । एवंचे-
ति । तस्य प्राधान्येचेत्यर्थः । तत्रापाचको व्रजतीत्यत्र तदप्राप्तिमेव मूले उप-
पादयति । कर्त्तारमिति । प्रमार्थे विशिष्टस्यान्वये घटकत्वेन तस्यापि विभ-
क्त्यर्थान्वयसत्त्वादाह । तादर्थ्येति । एतेन प्रसादोक्तं खुलस्तुमर्थकत्त्वाभावान्निय-
मार्थत्वायोगादिति सन्दूष्य खुलन्ते इत्याद्यनन्वयादित्यन्तं मूलं मनूद्य यागाय
यातीत्यत्रापि सिद्धावस्थापन्नघञर्थं प्रति तादर्थ्याभावादिति दूषयन् रत्नाकरः
परास्तः । मूलाशयानवबोधादिति दिक् ॥ इतिचतुर्थी ॥ कर्तरीति । प्रयागे इव
तज्जन्यविभागाश्रयत्वस्य कर्तर्यपि सत्त्वादिति भावः । धात्वर्थे प्रकृतत्वं च न
दोषापातस्त्वं किन्तु विवक्षितत्वमात्रं अत एव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञां
बाधित्वा परत्वात्करणसंज्ञेत्याकडारसूत्रभाष्यं संगच्छते । धनुषः शरनिःसरणं
प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधने करणताभ्युपगमेनोभयोरपि निमित्तनिमित्तिभावे-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

न ह्यत्या बुध्यारोहेण विध्यतेर्निःसरच्छरजन्यवेधार्थत्वाद्युगपदुभयविवक्षायां त्रिप्रतिषेधोपपत्तेः । नन्वेवमपादानमुत्तराणीति न्यायेनैव कर्तृसंज्ञापि तद्बाधिका स्यादिति सत्यंतं व्यर्थमत आह । अन्यथेति । सत्यन्ताभावे इत्यर्थः । इयं, अपादानसंज्ञा । अपवाद इति । विभागजनकोव्यापारोपायः तद्विषये यत्कारकं तद्रूपक्रियाजनकं तादृशविभागाश्रयस्तदपादानमित्यर्थापत्त्या प्रयागादौ तदप्राप्त्या निरवकाशत्वेन विशेषविहितत्वेन च तदपवादः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं कर्तृसंज्ञानवकाशास्यादत आह । कर्तृसंज्ञात्विति । कर्मणीति । प्रयागात् ग्रामं गच्छतीत्यादौ प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वस्य सत्त्वात् सत्यन्तम् । ध्रुवपदार्थः विशेष्यमपाये इत्यस्यार्थः । तथाच तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेयं विशेषविहितत्वात्तदपवादः स्यात् इति भावः । तदुपात्तेति । धावनाविष्टत्वेपि प्रकृतपतधातूपात्तेत्यर्थः । तदनाश्रयेति । अन्यनिष्ठस्वधातूपात्तगत्यनाश्रयत्त्वादित्यर्थः । ननु अपसरणं पृष्टतो गमनं विभागपूर्वकं तथाच वस्तुतस्तन्निष्ठयोरपसरणयोर्भेदेपि सृधातुना निवृत्तभेदस्यैवापसरणस्यैक्यं च क्रियेति भाष्यादभिधानादाश्रयगतभेदारोपेण द्विवचनाद्युत्पत्तेरुभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वमेव स्यान्नापादानत्वम् । अत एवैकशेषसूत्रे भाष्ये उक्तं नवै तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्त्वादिति । तथा परस्परस्मादित्यादि न विरुध्यते इत्यन्तं मूलं मेषान्तरेति हरिस्य तथा कैयटहरदत्तप्रकाशरत्नाकरदंड्याद्युक्तंच चिन्त्यमिति चेत्सत्यम् । तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात्कर्तृत्वं परस्परपदोपात्तयोरेव विभागाश्रयत्त्वादपादानत्वम् । अत एव देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यमाश्लिष्यत इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिः । अन्यथा परत्वात्कर्तृत्वमेव स्यात् विवक्षायाः प्रयोगानुसारित्वादेकस्यैव विभागस्योभयानुयोगिकत्वोभयप्रतियोगिकत्त्वसत्वेपि कस्यचिदेव प्रतियोगित्वेन विवक्षेति मेषादिपदोपात्तेन तद्विवक्षेति नातिप्रसङ्गः । एतेन तादृशे विषये मेषः स्वस्मादपसरतीति स्यादित्यपास्तम् । प्रतियोगितायां अवधितावच्छेदकसम्बन्धभूतायाः स्वपदवाच्ये कदाप्यविवक्षणात् । आत्मानमात्मनेत्यादौ शब्दकृतभेदाभावादन्तःकरणाद्युपाधिकृतभाष्योक्तभेदवच्छब्दरूपोपाधिकृतभेदाग्रहणे मानाभावात् । शब्दालिङ्गितार्थभानस्यैव न सोस्ति प्रत्ययो लोके इत्यादिहर्युक्तेरंगीकाराच्च । अत एव चैत्र आत्मानं हन्तीत्यादौ शब्दभेदादेव तदुपपत्तिः । स्पष्टाचेयं रीतिः कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे भाष्ये । एतेन मेषान्तरेतिसमानार्थिकोभावप्यध्रुवाविति हर्युक्तिरप्यपास्तेति दिक् । अतदावेशादित्यस्य विभागानाश्रयत्वादित्यर्थासंगतिरत आह । तद्धातूपात्तेति । प्रकृतधा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्रूपात्तेत्यर्थः । गतिशब्देनात्र स्वनिष्ठविभागानुकूलकर्तृनिष्ठक्रियामात्रमुच्यते न तु ग्रामादिनिष्ठविभाग इति भावः । तदावेशादिति पाठे प्रकृतधातूपात्तगत्याविष्टत्वादित्यर्थे कर्तृनिष्ठमेव । विभागाश्रयत्वादित्यर्थे तु तत्रानिष्टमपीत्यत आह । तन्मात्रेति । तत्पदार्थमाह । विभागमात्रेति । मात्रपदेन गतिव्यावृत्तिः । इदं सर्वं कैयटादिरित्या । वस्तुतस्तु ईदृशस्य ध्रुवपदार्थत्वे त्वस्तादश्वात्पतितो धावतोऽश्वात्पतित इत्यादौ ध्रुवत्वाभावादपादानत्वं कथमित्याशंक्याश्रौव्यमविवक्षितमत्र यतः सतोप्यविवक्षा भवतीति भाष्यमसंगतं स्यात् त्वदुक्तध्रुवत्वस्य यतेर्धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यात्रासत्वेन सतो ध्रौव्यस्याविवक्षेत्यसंगतेः । सिद्धान्तेपि त्वदुक्तध्रुवपदार्थोक्तेरेवौचित्येन तदसंगतेश्चालौकसिद्धान्यार्थतच्छक्तिकल्पने गौरवाच्च । तस्मादवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदन्यस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रयत्वम् । अपायो गतिविशेषः । विभागजसंयोगानुकूलोवधिसाकाङ्क्षो गतिविशेष इति यावत् । तस्मिन्सत्युक्तध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः । त्रासादेरवधित्वोपयोगित्वाभिमानेन शंका । वृक्षात्पर्णमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता । तत्र तु विद्यमानस्यापि तस्य तत्वेनाविवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्येत्युत्तरम् । एवञ्च ध्रुवमपाये इति वृक्षस्य पर्णमित्यादौ वस्तुनस्तस्यैव पर्णस्य पातजनकत्वाद्ग्रामापादानत्ववारणाय । एवञ्चापाये इति कारके इत्यस्य क्रियाजनकत्वेन विवक्षिते इत्यर्थे तात्पर्यग्राहकं ध्रुवपदं तु कारकान्तराणामिवापादानस्याप्यवधिभावोपगमान्यव्यापाराभावबोधनाय । हरिपद्येऽतदावेशादित्यस्य तदावेशाविवक्षणादित्यर्थः । द्वितीयपाठस्तूक्तरीत्या सम्यगेवेति बोध्यम् । तथाचापादानत्वशक्तिमानवध्यवधिमद्भावरूपसंबन्धश्च पञ्चम्यर्थः । तत्तसूत्रात् सा च शक्तिस्तद्दृशप्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणा प्रकृतसूत्रात् । अत एवापादानसमभिव्याहारे विभागस्यापि धात्वर्थत्वमावश्यकमिति बोध्यम् । सूत्रेधोदेशसंयोगानुकूलव्यापाररूपं पातमात्रं तु नापायः वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति वृक्षात्पर्णमित्यप्रयोगात् । अत एव विभागजेति तत्र विशेषणम् । अवधिसाकाङ्क्ष इति तु वृक्षस्य पर्णमित्यादौ वृक्षात्पर्णमिति वारणायेत्युक्तमेव । गतिं विनात्ववधिविभागजेति तत्र विशेषणम् । अवधिसाकाङ्क्ष इति तु वृक्षस्य पर्णमित्यादौ वृक्षात्पर्णमिति वारणायेत्युक्तमेव । गतेर्विनात्ववधिना नापाय इति कथ्यते इति हर्युक्तेश्च । अवध्यन्वययोग्यविभागानुकूलत्वं विना गतिर्नापायपदवाच्येति तदर्थः । तदेतद्धृदि निधायाह । वस्तुत इति । एवञ्च कैयटहरदत्तमूलं तथा पर्वतात्पततइत्यादि प्रकाशरत्ना-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

करदंशाद्युक्तं च चिंत्यम् । अवधिशब्दस्य मर्यादायां स्मृतोवधिरित्यादिकोशात् । काश्यवधिकगमनं मुक्त्यवधिकः संसारः इत्यादौ तथैव दर्शनाच्च मर्यादार्थकत्वेन वस्तुतस्तस्य तत्वेपि पञ्चम्यन्तेन रूपेणाबोधात् सूत्रादलाभाच्च । घटस्य वस्तुतो द्रव्यत्वेपि ततस्तद्बोधाभाववत् तच्चार्थादवधिरेवेति प्रागुक्तमूलं तु युक्तमेव । एवं चावधिः पञ्चम्यर्थः । लाघवात् । न तु धातूपात्तेत्याद्युक्तं, व्यर्थत्वादिति भूषणमान्याद्युक्तमयुक्तमिति बोध्यम् । तदभिप्रेत्याह । अवधीति । उक्ताशयेनैवाह । अन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः । ननु वृक्षात्पर्णमित्यादौ संयोगसंयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेन संयोगस्य तेन सम्बन्धेन वृक्षासंबन्धित्वादसंभव एवात आह । सा चेति । तथाच वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ विभागानुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापोरो धात्वर्थः । अन्वयस्तु वक्ष्यमाणरीत्या । अन्यत्राप्येवं ऊह्यम् । नन्वेवं विभागरूपफलाश्रयत्वाद्वृक्षस्य कर्मतापत्तिरत आह । कालिकेति । फलाश्रये स्थाल्यादौ येन संबन्धेन यस्य फलत्वं स फलतावच्छेदकसंबन्धः । स च यथायथं बोध्यः । तदाश्रयस्य, विभागाश्रयस्य । प्रतियोगितया कर्तृनिष्ठविभागीयानुयोगितासंबन्धस्यैव तत्र तत्वादिति भावः । तत्रान्यार्थं तन्निवेशेपि वस्तुत प्रकृतेतिप्रसंग एव नेत्याह । विभागेति । तथाच वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ विभागजन्यसंयोगो धात्वर्थः । तत्र विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषणम् । प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थे वृक्षरूपापादानकविभागपूर्वकसंयोगः पर्णवृत्तिरिति बोधः । वस्तुतोपादानवृक्षीयं वृक्षापादानकं वा पर्णकर्तृकं पतनमिति बोधः । तथाच संयोगस्यात्र व्यापारत्वेन विभागस्य तदजन्यत्वेन नातिप्रसङ्गः । वृक्षाद्भूमिं पर्णं पततीत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । वृक्षात्फलं त्यजतीत्यादावपि स एव । ग्रामादायातीत्यादौ विभागजन्योत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारोर्थ इत्यादि यथायथं बोध्यम् । वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागानुकूलस्तद्व्यधिकरणो व्यापारोर्थ इति कर्मत्वेनापादानत्वबोधः । स्यन्देस्तु विभागोर्थ इति वृक्षे स्यन्दतइत्येव । चलतेश्चासनाच्चलित इति प्रयोगादस्त्येव विभागार्थत्वं वृक्षाद्विभजते इत्यादौ विभागजन्यपूर्वदेशसंयोगनाशोर्थः । सार्थाद्धीयतइति तु कर्मणि लकारइति प्रागुक्तम् । यत्तु नैयायिकाः विभागःपञ्चम्यर्थः । आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गं विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेन्वयः । यद्वा विभागआश्रयस्य पंचम्यर्थं इति तन्न । वृक्षापादानकेत्येवं बोधानुभवात् वृक्षाद्विभजत इत्यादौ भागस्य बोधाद्यापत्तेश्च । तत्रापदानस्यैव पंचम्यर्थत्वे किमर्धंजरतीयेन । आद्ये प्रत्यर्थयोस्त्वत्कृमाभेदान्वयस्य त्यागाप-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्तिश्च । एतेनाषष्ठ्यर्थबहुव्रीहिप्रतिबन्धादिना दूषितत्वान्न धर्मी तदर्थ इति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । इष्टापत्तेः । युक्त्यंतरस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । तदाह । इत्यन्यत्रेति । उद्योतादावित्यर्थः । निवृत्तेर्व्यापाररूपत्वेन तल्लक्षणायामप्यनिर्वाहादाह । विश्लेषेति । एतेन तथाप्रकाशाद्युक्तमपास्तम् । यथाश्रुतनिर्वाहे तयोक्तिरयुक्तेत्याशयेनाह । शेषत्वेति । क्रियाजनकत्वेनाविवक्षया संबंधित्वेन विवक्षया चेत्यर्थः । एतेन मूलेत्वाहुरित्यरुचिसूचकमिति सूचितम् । तद्बीजन्तु बुद्धिकृतापादानत्वाविवक्षायां षष्ठ्यायुक्तत्वेन व्यवहितान्वयो न युक्तः । न चेदृशे विषये षष्ठ्यभावार्थमेव सूत्रवार्तिकादिरिति वाच्यम् । भाष्यकारीयप्रत्याख्यानविरोधापत्तेरेतेन सूत्रवार्तिकमतमेव युक्तं न प्रत्याख्यानं मुख्यार्थमादाय षष्ठ्यापत्तेरिति कौस्तुभोक्तमपास्तमिति । सम्बन्धिमीतिति । अत्र मान्याः । लक्षणवाक्ये लक्षणायां मानाभावेन मुख्यार्थपुरस्कारेण प्रयोगे षष्ठ्यर्थे फलितेति तत्प्राचामनुरोधेन । तदपवादत्वमात्रेणासंबन्धार्थकत्वस्य प्राक् खण्डितत्वात् । कारकाधिकारे पाठेन क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायामेतत्प्रवृत्तेश्च । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्येन प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधापत्तेश्च तद्ध्वनयन्नाह । तज्जन्येत्यर्थ इति । तथाच जन्यत्वं पञ्चम्यर्थः शेषषष्ठ्यपवादिकेयमिति भावः । इदमपि प्रकाशाद्यनुसारिमूलानुरोधेन । वस्तुतस्तु कृत्यसाध्यत्वधीसमानाधिकरणस्तद्विषयकोत्साहाभावो धातोरर्थः । विषयोत्रापादानं उक्तसूत्रात् अध्ययनापादानको देवदत्तकर्तृकउत्साहाभाव इति बोधः । तत्पूर्विका निवृत्तिरिति वा । एतेनानिष्टं धात्वर्थः । अध्ययनजन्यमनिष्टमिति बोध इति रत्नाकराद्युक्तमपास्तम् । तथाबोधाननुभवात् । असोढशब्देन तदर्थालाभाच्च । भूतकालाविवक्षया ग्लानिविषयमात्रं हि ततो लभ्यते प्रेक्षापूर्वकारीमनुष्यो ऽध्ययनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वादिपर्यालोच्य बुध्या प्राप्य ततो निवर्ततइति भाष्येण सर्वथाध्ययनाप्रवृत्तावप्यस्य प्रयोगस्येष्टया तत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वासम्भवाच्चेति बोध्यम् । अर्थासङ्गतिमितीति । जन्धातूत्पत्त्यनुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थापत्तेरिति भावस्तदाह । नहीति । आद्यदोषस्यान्यथापि निवारणमाह । उपधेति । अप्रकृतदृष्टान्तमुक्त्वा प्रकृतं तमाह । जनीति । पूर्वमतेतिप्रसङ्गापत्तिरत आह । सौत्रत्वादिति । दृष्टान्तौ तावेवेति भावः । मूले सिद्धान्ताभावादाह । इदमेवेति । भाष्यादिमतमेवेत्यर्थः । तत्रैव, उपादानकरणे एवेत्यर्थः । मायाशबलं ब्रह्म जगदुपादानकारणमित्यौपनिषदसिद्धान्तः । ननु तस्य लोके शास्त्रे चान्यत्रापि प्रसिद्धिरत आह । प्रत्याख्यानेति । एतत्सूत्रप्रत्याख्याने-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त्यर्थः । जायन्ते इत्यस्य ततोपक्रामन्तीत्यर्थः । ब्रह्मणो निःसरमाणा उत्पद्यन्ते इति यावत् । ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः । निःसरणं लोकप्रसिध्याश्रयं यद्यस्माज्जायते तत्ततो निर्गच्छतीति लोकव्यवहारात् । स च व्यवहार उपादानकारणविषय एवेति भाष्यमतम् । अत एव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति पञ्चमीमुपष्टंभिकामाहुः । पुत्रात्प्रमोद इत्यादावुपादानत्वारोपेणापादानत्वम् । एवञ्च वृत्तौ हेतुपदमपि तत्परमेवेति न विरोधः । सूत्रार्थासम्भावापत्त्या सूत्रकृतोपीदमिवेष्टमित्याह । किंचेति । प्रकृतानुरोधेनाह । कारणेति । यद्यप्यन्यत्र प्रथमार्थे सप्तमीत्याद्युक्तं तथापि प्रकृते हेतुपदेन तदर्थलाभादगत्या आह । अनिर्धारणेति । असम्भवमेवाह । नहीति । ननु लाघवात्कर्तरि क्विवेवोचितोत आह । व्याख्यानादिति । तत्र निर्मूलत्वादाह । जनीति । अत्र, न तु सर्वत्र । सर्वनाम्नामुद्देश्यविधेयान्यतरलिङ्गाङ्गीकारस्यैच्छिकत्वादाह । एतदेवेति । हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति भाष्योदाहरणात्सूत्रे प्रशब्दग्रहणाच्चेति भावः । तदाधारोपादानमिति सूत्रार्थः । हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथमप्रकाश इति बोधः । हिमवतो निःसरमाणा प्रकाशतइति वार्थः । अत एव प्रकाशते योगे पर्याप्त्यर्थं इति तद्योगे च नेति बोध्यम् । पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधहेतुत्वे मूलाभिमतार्थाध्याहारपक्षोयुक्तोत आह । तदन्तेति । ल्यबन्तेत्यर्थः । एवमग्रेपि । अपिना शब्दान्तरज्ञानसमुच्चयः । तत्प्रकारमाह । यथेति । तस्यैवचेति । वाक्यैकदेशस्यैव चेत्यर्थः । वृत्त्या, शक्तिरूपया । तथेति । प्रासादकर्मकपूर्वकालावच्छिन्नारोहणकर्तृकर्तृकं तदव्यवहितकालं प्रेक्षणमित्यादिबोधेन तन्नैतत्समुदायादिशक्तिरेतच्छास्त्रबलात् लोपे इत्युक्तेस्तत्प्रयोगे न अयमेवार्थाध्याहारः । पञ्चम्यर्थो ल्यबन्तार्थक्रियायाः कर्माधिकरणं चेति भावः । फलेभ्यो यातीतिवत् बोधप्रक्रियेति सूचयितुमाह । एवमिति । फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधात्तत्रापीत्यत्यमेवेति भावः । विशेषयोगमाह । तत्परीति । पञ्चम्यन्तार्थपरिच्छेद्यार्थवाचकादित्यर्थः । तदर्थेति । पाठे तद्रूपो योर्थः पञ्चम्यन्तप्रतिपाद्यो योर्थ इति यावत् । यद्वा अत्र तत्पदेन पञ्चम्यन्तं परामृश्यते । अन्यार्थेति । अन्यार्थकेत्यर्थः । तेन पञ्चमीविभक्ते इत्येनेनतथाचेतरवदन्यग्रहणमपि प्रपञ्चार्थं स्यादिति भावः । त्रितयसंनिधाने एव यतश्चनिर्धारणमित्यादिवत्तस्य प्रवृत्तिरित्याशयेनाह । निर्धारणेति । अनभिधानात् । अनुक्तेः । नीचार्थकयोगे तु तत्संनिधानमस्त्येवेति भावः । ननु तत्र नीचत्ववदत्रान्यपदवाच्यभेद एव

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

तादृशो धर्म इति तदनभिधानं कुतोत आह । परस्परेति । तथाच साधारणत्वं तस्येति न कार्यसाधकत्वमिति भावः तद्वत्, इतरः कातर इतिवत् । अपिः परादिसमुच्चायकः । सर्वं प्रकाशादि च प्राचामनुरोधेन । वस्तुतत्त्वं तु अन्यतोऽवसेयं तद्ध्वनयन्नाह । इति भावइति । कैयटोक्तेरनार्षत्वादाह । मेर्विति । ध्रुवपर्यन्तं ग्रहनक्षत्रतारागणचिह्नितोऽन्तरिक्षलोक इति तद्विधस्तत्र । ननु प्रभृतीत्यस्य कथमारभ्येत्यर्थोऽत आह । अवधिमिति । तत्, प्रभृतिपदम् । एवञ्चारभ्येत्यस्याप्येतदर्थकता बोध्या । अवधौ च पंचम्यन्तार्थस्याभेदेनान्वयः । तद्विशेषणत्वेपि न द्वितीया । अपादानेइति सूत्रे यतश्चेति वर्तिकप्रत्याख्यानायेदमत्र प्रयोक्तव्यं यत्र प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणीति भाष्येण प्रभृतिशब्दाभावेपि तदर्थसत्तामात्रेण पञ्चमीत्यर्थकेन प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति वचनस्य बोधितत्वात् । अन्यथा तत्पदाभावे पञ्चम्यर्थं वचनावश्यकत्वे तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । अत एवाह । आदीति । आदिसादृश्यान्यतरार्थकेत्यर्थः । आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्यर्थे तु कर्मत्वात् द्वितीया । प्रातःकालमारभ्येत्यादौ यथा । प्रभृतिशब्दार्थस्य तु क्रियात्वाभावान्न तद्योगे कदाचिदपि द्वितीयात आह । इत्यन्यत्रेति । शेखरादावित्यर्थः । न्यूनतां दूरीकरोति । तेनेति । तद्राहित्यतत्साहित्यरूपविशेषणेति भावः । प्राचोक्तं खण्डयति । यत्विति । अनेन, प्रकृतसूत्रेण । एवमग्रेपि । आदिना प्रतिदानपरिग्रहः । तथाच पञ्चम्यर्थः प्रतियोगित्वसम्बन्धः प्रतिनिधिप्रतिदानशब्दौ कर्मकिभावल्युडन्तौ । यत्सम्बन्धिनी एते ततस्तद्युक्तात्पञ्चमीति सूत्रार्थः । एतेनोभयत्रापि भावप्रत्यय इति हरदत्तोक्तमपास्तम् । यत्तदोर्नित्यसाकांक्षत्वादाह । उपादीति । ननु दत्तमेव न प्रत्यर्प्यते किन्तु द्रव्यान्तरमिति दत्तप्रत्यर्पणं प्रतिदानमित्यसंगतमत आह । तत्तु ल्येति । दत्ततुल्यमूल्यवस्तुन इत्यर्थः । आदिना वस्तुपरिग्रहः । एवञ्च तुल्यमूल्यत्वादिना तदेव वस्तु प्रत्यर्पितमिति प्रतिपत्तेरदोष इति भावः । प्रकृतानुरोधेनाह । परान्त्वेति । एतेन तथाप्रकाशाद्युक्तमयुक्तं इति सूचितम् । अन्यद्वितीयायास्तत्रापाप्त्या आह । हेत्विति । हरदत्तेति । संज्ञाक्रियाजातिव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति तदभिमानः । अनेन सूचितारुचिमाह । भाष्येत्विति । एतेन तथा प्रकाशाद्युक्तमपास्तम् । इहेत्यस्य स्त्रियांचेत्येवार्थो मूलात्प्रतीयतेत आह । गुणे इति । तथाचोक्तवार्तिकं तयोः प्रायिकत्वबोधकमिति गूढाकूतम् । ननु सन्निहितत्वाद्द्वितीयासमुच्चय एव स्यादत आह । उभयोरिति । व्याख्यानादिति । अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यतीति भा-

व्योक्तरूपादित्यर्थः । वस्तुतस्तु इत एव भाष्यात्तत्समुच्चयएव न द्वितीयासमुच्चयः, फलाभावात् । ततोन्यत्रापि दृश्यते इत्यनेन तत्र तत्सिद्धेः एतेन । तथाप्रकाशायुक्तमपास्तमिति स्पष्टमन्यत्रेति बोध्यम् । अधिकरणे विभक्तिचतुष्टयस्य वक्ष्यमाणत्वादाह । प्रातिपदिकार्थेति । लिङ्गसंख्याकारकान्वयित्वरूपसत्वविशेषकत्वरूपतद्विशेषकत्वं पथि न दूरेत आह । सत्वेति । उक्तरूपसत्वमुच्यतेनेन तादृशं यत्प्रातिपदिकं तदर्थेत्यर्थः । नन्वेवं लक्षणासम्भवः तत्रापि तद्विशेषणत्वादत आह । दूरान्तिकेति । उदाहरणे इति । जातावेकवचनं ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वेत्यादिषु । क्रियेति । दूरादीनामस्त्यादिक्रियेत्यर्थः । नन्वेवमुत्तरसूत्रेप्येवं स्यात् तथाच दूरादावसथान्मूत्रमित्यादौ न स्यात्तत्र तस्य द्रव्यविशेषणत्वादत आह । सप्तम्यधीति । अनुवृत्ते तु दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्मिन्निति शेषः । अस्य, असत्ववचनेत्यस्य । व्याख्यानादिति । आकरोक्तादिति भावः। एतेन तत्रानुवृत्तिः प्रातिपदिकार्थे विधिश्चेत एवेति सूचितम् । तच्च व्याख्यानं प्रकाशे स्पष्टम् । नन्वेतावता कथं तद्ग्रन्थसङ्गतिरत आह । एवंचेति । क्रियाया अद्रव्यत्वे चेत्यर्थः । तत्समानेति । तस्यासंयोगरूपक्रियायाः समानाधिकरणं यद्विशेषणमसत्वावच्छिन्नं तत्प्रतिपादकत्वादित्यर्थः । अत्र, स्तोकं चलतीत्यादौ । तमनूद्येत्यस्य व्याख्यातत्वविशिष्टमनूद्येत्यर्थवारणायाह । प्राचामिति । प्रसादकृताम् । मूले ऊचुः, प्रकाशकृतः । तत्पदेनान्यपरामर्शभ्रमायाह । सत्वेति । क्रियाया विशेष्यत्वे सत्वरूपत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । विशेष्यंद्रव्यमिति । लक्षणादिति भावः । पाकाद्याशयेनाह । छदभीति । पाकइत्यादौ यथा द्रव्यवत्प्रकाशस्तथा प्रकृते नेति भावः । साधर्म्यदृष्टान्तसम्भवे तथा न युक्तमत आह । यद्वेति । अव्ययकृतो भावे इति विहितक्त्वादेस्तदनन्वयित्वेन यथातत्वं तथाधातूपात्तफलस्यापीत्यर्थः । नहि क्रियाया विशेष्यत्वाङ्गीकारे असत्वरूपत्वं नेति वचनमस्ति नवा तल्लक्षणमस्ति नवा तत्सार्वत्रिकं नवा तद्युक्तिसहं फलव्यापारयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावस्य सर्वैरेवांगीकृतत्वात्तस्याभाष्याद्युक्तासत्ववचनत्वभङ्गापत्तेः । मूलाद्युक्तरीत्या तदुपपत्तेः सत्वाचेति दिक् । इत्यादीति । इत्याद्यवयवकृदभिहितभाववदित्यर्थः । इत्यादावित्यादिनोष्ट्रासिका आस्यन्ते इत्यादीनामेव परिग्रहः स्यात् । किञ्च प्रसिद्धं विहायाप्रसिद्धपर्यन्तधावनं व्यर्थमत आह । इदमुपेतिं । ननु क्रियायामेकत्वसत्वात्पचतीत्यत्र तदनुपयोगोत आह आदाविति । तथाच तेन पचते इत्यादिसंग्रहः । तत्रैव क्रियायामेव स्फुटीभविष्यति चेदमुत्तरार्द्धे । शब्दार्थंइति । अत एव मूलेग्रे कर्मत्वेत्युक्तिः सङ्गच्छते इति

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

भाव: । तन्निरूपितेति । लिङ्गनिरूपितविशेष्यतायां सत्यामेवेत्यर्थः । तथाच लिङ्गनिरूपितविशेष्यं द्रव्यन्तद्भिन्नमद्रव्यमिति लिङ्गानन्वयित्वमेवासत्वरूपत्वमित्येतदेवकारेण सूचितं क्रियाशब्देन न व्यापारमात्रमत आह । धात्वर्थेति । कारकपदस्य शक्तिपरत्वात्तत्फलितमाह । करणत्वादीति । नन्वेवमपि यजेत्यादावाख्यातोपात्तभावनायां यज्युपात्तयागस्य करणत्वेनान्वयाद्दोष एवात आह । स्वातिरिक्तेति । स्वं करणत्वाद्याश्रयबोधकं पदान्तरेत्यनेन स्वस्यापि पदत्वं सूचितं इत्यर्थः । तथाच लिङ्गानि च क्रियानाधारकारकाणि चेति द्वन्द्वः तैर्या क्रिया न सम्बध्यते इयमेव तस्या असत्वरूपता इत्यवधार्यतामिति कारिकार्थः । तच्चेदमेवेत्युचितम् । असम्बन्धरूपक्रियापरामर्शेन नपुंसकत्वप्राप्तिरत आह । लिंगेत्यादि । सर्वनाम्नां उद्देश्यविधेयलिङ्गयोरैच्छिकत्वात् । विवेचितमिदं सर्वधमस्तादिति दिक् ॥ इतिपञ्चमी ॥ न्यायरूपहेतोर्विशिष्यादावभावेन व्यभिचरितत्वेन साधारण्यादाह । संसर्गेति । प्रत्ययार्थसम्बन्धपुत्रादिनिष्ठतत्तद्विषयतानिरूपितत्वस्येत्यर्थः । प्रकारतायां, राजादिनिष्ठायाम् । तथाच गौणस्तत्र तावतातत्वव्यवहार इति भाव: । यथाश्रुतमूलासङ्गतेराह। प्रकृत्यर्थेति । षष्ठ्यर्थेति च । तामेवाह । यत्तु तदर्थेति । तस्य, प्रत्ययार्थसम्बन्धस्य । भाष्यादीति । समर्थसूत्रस्थभाष्यादीत्यर्थः । प्रतिपादितमिदमधस्तात् । न्यायस्य व्यभिचरितत्वस्योक्तत्वेनोक्तन्यायेत्यसंगतमत आह । प्रकृत्यर्थेति । राजार्थस्यैवेत्यर्थः । प्रत्ययार्थं प्रति, प्रधानादुत्पन्नषष्ठ्यर्थं प्रति । तत्र हेतुमाह । राजेति । तत्रैव तस्यापाद्यत्वात् । अन्यथा तु तस्ये इत्वं मूले एव स्पष्टः । एतेन सम्बन्धाभिधानाय षष्ठ्यमन्यतरतो जातायामन्यस्य प्रातिपदिकार्थवृत्तित्वं सुवचं तत्र पूर्वमेव प्रधानात् किं न स्यादिति पूर्वपक्षे भावत्कसाधानस्याप्युक्तत्वाच्छेषत्वेत्यादिठकोवेत्यन्तं नव्योक्तं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । शब्दप्रयोगस्यार्थप्रयुक्तत्वेन तथाप्रयोगाद्विवक्षितार्थाप्रतीत्यापत्तेः । तद्ध्वनयन्नाह । शेषत्वाभावमिति । तथाचान्तरगत्वेन तत्र प्रथमेति भाव: । षष्ठीविवक्षयोरन्यतरपरामर्शे इयमपि न्यायसिद्धेत्युचितमत आह । कर्मादीनामिति । एवं चेत्यस्यार्थं सूचयितुमाह । शेषेइति । इत्यर्थकसूत्रेणेत्यर्थः । यथाश्रुतमूलासंगतेराह । क्त्वोर्थेतीति । तामेवाह । वस्तुतइति । बोध्यमित्यवान्वय: । तत्र क्त्वोर्थेति, सूत्रेणेत्यर्थः । तत्र क्त्वोर्थेतिसूत्रे मध्येविच्छेदात् द्विवस्तदर्थस्येत्यादिषट्सूत्र्या तदसम्बन्धात् । अन्ये भाष्याकृतः । तेषां मते इति शेषः । एतेन प्रकाशरत्नाकरदंष्ट्रादिभिस्तथोक्तमपास्तम् । यत्त रत्नाकरकृत्

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

नेह व्याख्यातेति, नव्योक्तमयुक्तं मूले सर्वपुस्तकेषु तस्यादर्शनात् इति तन्न । मनोरमायां न व्याख्यातेति तदर्थादत एव सर्पिष इति प्रतीकं धृत्वा तयोक्तमिति केचित् । मान्यास्तु नेह व्याख्याति' तिङन्तोदाहरणपरतयेति शेषः । अत एवाह तस्यादतीति व्याचख्युः । ननु तस्य स्वरितत्वे एवमानाभावेन मूलमयुक्तमतः तत्र सम्मतिमाह । अत एवेति । तद्बलात्, । समस्तसूचीबलात् कृतद्वति ।! लक्षणद्वयबाधे मानाभाव इति भावः । तथाचेतीति । तथाच वार्तिकमित्यवत्यं प्रतीकम् । अत एवाह । प्रतिपदेति । अन्यथा तस्य वार्त्तिकत्वे लुक एवाप्राप्त्या प्रकरणवैयर्थ्ये प्राप्ते वार्तिके तस्यानुवादसिध्यर्थत्वापत्त्या अनुवादकत्वापत्तिस्तथाच वार्तिकापूर्वत्वापेक्षया सूत्राणामेव तत्त्वमुचितमिति भावः । करणेल्युडिति । इदंच व्यस्तेव्यस्ते च बोध्यम् । एतद्व्याख्याफलं त्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । मूलं दूढयति । अत एवेति । निसससूत्राणि कल्पनाभावप्रयुक्तलाघवादिति भावः । न बाधकमतदर्थमाह । तथेति । तत्र तदुक्तौ सत्यामित्यर्थः । नन्वत्र पक्षे तत्रापि निषेधापत्तिर्न किन्तु तत्रैवेत्यपिरयुक्तः । तत्र शेषेचेत्युक्तौ तु गौरवं स्पष्टमेव । कर्मणीत्यस्य त्यागे तु कर्तर्यप्यापत्तिः । तथाच तत्र निषेधेनासमस्तं शेषेनिषेधेन समस्तं सिद्धमेवेति तत्र करणेन प्राह । दिवस्तदर्थेति । तथाच तत्र पाठो दुष्कर इति भावः । यद्यपि षष्ठीशेषे कर्तृकर्मणोः कृति उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यग्रे दिवस्तदर्थस्येत्यादिक्तत्वोर्थेत्यन्तं पठित्वा साक्षेत्यादिपाठे कर्मणीति लभ्यते तथापि तदर्थस्येत्यत्रेष्टार्थानापत्तिरिति बोध्यम् । अथ दोषान्तरं सूचयितुं सिद्धान्तपक्षे आशङ्कते । नन्विति । वैकल्पिकेति । महाविभाषाधिकारादिति भावः । अनोभावेत्यस्य प्राप्त्यान्तोदात्तत्वस्यैव सत्वेन मूलो क्ताविशेषोयुक्त इति शङ्कामपाकुर्वन् तथाव्याख्याने बीजमाह । करणेति । आदिना स्नानादिपरिग्रहः । अनोभावेति कारकाद्दत्तेत्यतो कारकादित्यनुवृत्त्या कारकात्परमत्र प्रत्ययान्तं भावकर्मवचनमन्तोदात्तं भवतीति सूत्रार्थः । एतेन हरिस्मरणमित्यादि निष्कर्ष इत्यन्तं नव्योक्तं चिन्त्यम् । शेषषष्ठीसमासेपि कृत्स्वरस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात् मध्यमपदलोपिसमासेन तत्साधु । तत्र समासान्तोदात्तत्वं षष्ठीतत्पुरुषे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इति विशेषः । तथाच सम्बन्धप्रकारकबोधविवक्षायां मध्योदात्तानां हरिस्मरणमित्यादीनामसाधुत्वं ज्ञापयितुमियमष्टसूची त परमनिष्कर्ष इति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । सर्पिषोज्ञानं मातुःस्मरणमित्यादौ साधकतमं कर्तुरीप्सितमितिकिभक्तयोगाभ्यां कारकसंज्ञासत्त्वेपि स्वरविधायकेषु कर्त्रादिकारकषट्कस्यैव ग्रहणात्कारकस्वराप्राप्तिः । षष्ठ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

सूत्रीत्ययुक्तेश्च । सम्बन्धस्य प्रकारतया भानाच्चेति दिक् । आदीति । आद्यक्षणावच्छिन्नव्यापाराणां भूतत्वेपि सर्वेषामतत्त्वादप्राप्तौ वचनम् । यदित्ववयवगतभूतत्वस्य विशिष्टे पटो दग्ध इतिवदारोपस्तदा वार्तिकं नैत्यवधेयम् । द्वितीयांतमेतत् । पश्येत्यादिशेषः । ननु गमकं विना कथमादिकर्म बोधोत आह । प्रेति । तस्य प्रारम्भद्योतकत्वस्य प्रसिद्धत्त्वादिति भावः । अनुदात्तादाविति । अनुपूर्वाद्दाधातोरादिकर्मणि क्तः । आदिना अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते इति भाष्योक्तसंग्रहः । एतेनादिकर्मणीति प्रदत्तशब्दस्यैव विशेषणम् । अन्यत्र तु निष्ठेत्यनेन सः । प्रसमभिव्याहारं विना आदिकर्मत्त्वाभानादिति कैयटोक्तिः परास्ता । तदुदाहरणपरोक्तभाष्यविरोधात् । तेन ह्युपसर्गत्त्वाभावबोधनद्वारा तादंशाभावो बोध्यते । तथाच प्रकरणादिनेति हेतुर्दृष्टान्तेपि बोध्यः । तदाह । प्रकरणादीति । आदिना संयोगादि । उक्तव्याख्याबीजं प्रकटयितुं कस्यचिदुक्तिं खण्डयति । एतेनेति । आदिकर्मणः कर्तरि क्तसम्भवेनेत्यर्थः । अत्र, मातुःस्मृतमित्यत्र । अधीगर्थेतीति । कर्तृकर्मणोरित्यस्यापवादोयमिति एतस्योत्तरयोरेवसम्बन्धः अकर्मकत्त्वादिहि अविवक्षितकर्मकाणान्तु न तत्वेन ग्रहणं मानाभावादिति भावः । नन्वनुदात्तादौ भाष्यप्रामाण्यात्तथात्वेपि अत्र तथात्वे मानाभावोत आह । कर्मणइति । तेषामपि तत्र तत्वेन ग्रहणस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात्तथाचाधीगर्थेत्यस्य विषयएवायमिति भावः । अथवेदमपि तत्फलमिति प्रतीयते अतएवापिर्मूले प्रागुक्तइति भ्रमनिवारणायाह । चस्त्वर्थेइति । तथाच पूर्वार्धस्योत्तरार्धे हेतुत्वेनान्वय इत्याह । एवंचेति । तत्र कर्मषष्ठीप्रतिषेधे चेत्यर्थः । तत्र, मातुःस्मृतमित्यादौ । अपिस्तत्र प्रागुक्तस्वरसिद्धेः समुच्चायक इति भावः । ननु किम्शब्दस्य त्रिलिङ्गत्त्वाद्धीर्लभ्यमयुक्तमत आह । अर्थेति । द्वितीयान्तत्वे कमर्थमिति असमस्तत्वे तादृशार्थशब्दसामानाधिकरण्यादिति भावः । प्रथमान्तत्वेत्वर्थेति लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्त्वाभ्युपगमेनेति भावः । दुर्लभमिति । एवञ्च किमः क्लीबत्वं सुतरां दुर्लभमिति भावः । आद्यं क्लिष्टमितिसामान्ये नपुंसकत्वस्यागतिकगतित्त्वात् स्वायत्तेशब्दप्रयोगे तथाप्रयोगो न युक्तः । कमर्थमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् इति भावः । अन्त्येइति । बहुव्रीहिसमासे इत्यर्थः । लक्षणाभावः, त्रिशिष्य लक्षणाभाव इत्यर्थः । तेच चतुर्थीतत्पुरुषस्य विशिष्य विहितत्वात् इति केचित् । अन्येतु लक्षणस्य निमित्तपर्यायेत्यस्याभाव इति अर्थः । समासे पृथगुपस्थित्यभावात्पृथक्संख्याया अभावात्तथाच नेदं तदुदाहरणं युक्त-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मिति व्याचक्षते । अर्थासङ्गतिरिति । उत्तरपदार्थस्य प्राधान्येन जिज्ञासाविषयत्वाप्रतीतिरिति भावः । वस्तुतस्तु अन्त्येइति । समासे इत्यर्थः । ननु किं स बहुव्रीहिस्तत्पुरुषो वा । नाद्य इत्याह । लक्षणेति । उक्तएवाशयः । नान्त्य इत्याह । अर्थासङ्गेति । तत्र जिज्ञास्यत्वाप्रतीतिरिति भाव इति ध्येयम् । कर्मधारये दोषमाह । कोर्थइति । आश्रयणंचेति । एवञ्चोभयाश्रयणसावश्यकं नान्यतरेण निर्वाह इत्ययमेव क्लेश इति भावः । भाष्यविरोधं परिहरति । यत्त्विति । सर्वनामसूत्रेति । सर्वनामसंज्ञासूत्रेत्यर्थः । यथा श्रुतेति । वार्तिकाभावविशिष्टसूत्रमते इत्यर्थः । अत एव, यथाश्रुताभिप्रायकत्वादेव । सूत्रोपेति । सर्वनाम्नइति सूत्रोपेत्यर्थः । अन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकेण द्रढयति । नत्विति । इदं, वार्तिकम् । आदिना हरदत्तादिपरिग्रहः । तैस्तथोदाहरणोक्तेरिति भावः । नन्वार्षानार्षविरोधे आर्षोक्तिरेव प्रबलेत्यत आह । हैताविनीति । तथाचार्षयोर्मिथोविरोधेपि ससंगतिकमगतिकेनान्यथानेयमिति न दोषलेश इति भावः । भाष्याद्यनुक्तत्वान्मूलोक्तस्याप्रामाणिकत्वं ध्वनयितुं सिद्धान्तमाह । अत्रेति । ततः पश्चादिति भाष्यप्रयोगे इत्यर्थः । मूलं समूलयति । इदमत्रैवेति । षष्ठ्यतसर्थेत्यत्रैवेत्यर्थः मूलकृदज्ञानं प्रकटयन्तदुक्तप्रकाशसम्भवात्प्रकारान्तरेण न्यूनतां परिहरति । स्वरधिकारादिति । इत्यत्र, भाष्यवाक्ये इत्यर्थः। एवमग्रेपि । तृतीयासहार्थेलक्षणा च सम्बन्धान्ते विध्यन्तपपदस्येति ध्वनयितुं तावताप्यनिर्वाहात्तदर्थमाह । ततःपरेणेति । सहेति शेषः । विनापि तद्योगमित्युक्तेर्नासाधुत्वम् । अन्यत्र पूर्ववदनिर्वाहादेनबन्तत्वं मनसि निधाय प्रकारान्तरेण समाधत्ते । तत इति । षष्ठ्यन्तादिति । एनपेति । योगविभागविहितषष्ठ्यन्तादित्यर्थः । एवंचेदं सर्वं वृत्तिप्रक्रियाद्यनुयायिमूलाशयवर्णनमात्रम् । योगविभागे मानं तु अतसर्थेनेति षष्ठीप्रकरणे नैव षष्ठ्याः सम्बन्धे सिद्धे उत्तरत्र संबन्धबोधकषष्ठी ग्रहणमिति तदाकूतम् । भाष्ये तु योगविभागो न दृश्यते विपरीतं षष्ठ्यतसर्थेति सूत्रात्पूर्वमेनपेत्यस्य पाठ इति लभ्यते एवञ्च लृतस्वरितत्त्वकत्वादधिकाराच्च पंचम्याः संबन्धो न्याय्यः । अत एव ग्रन्था-दुत्तरेणास्मदीयं स्वरधिकारात्परेण ततः परेणेत्यादिप्रयोगसंगतिः । एवञ्च षष्ठीप्रयुक्तेति तत्त्वम् । एतेन मूलवत्प्रकाशरत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तम् । ननु मूलेष्टग्रन्थैक्यप्रतीतिरयुक्ता । तथा सति न तु द्वितीयातृतीये इति पाठौचित्येन षष्ठीपदघटितपाठासंगतेः तस्याः सूत्रोपात्तत्वेनासमुच्चेयत्वात् । न च तथैव सांप्रदायिकः पाठ इति वाच्यम् । बहुषु पुस्तकेष्वेवमेवोपलम्भादत आह । अ-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

त इति । पंचमोसाम्नसमुच्चयादित्यर्थः । एवेन द्वितीयाद्व्याहृत्तिः । अत्र,
एतत्सूत्रलक्षेषु । एवमत्रेति । एवञ्चायं पृथगेव ग्रन्थ इति भावः । अत ए-
वोत्तरग्रन्थं योजयति । विधीयन्तइति । तोरानर्थक्यं ध्वनयितुं तदर्थमाह ।
षष्ठीति । यथाश्रुतासंगतिं ध्वनयतुं व्याचष्टे । तत्रेति । तिसृषु मध्ये इत्य-
र्थः ।० आद्याः षष्ठी अन्त्ये द्वितीयातृतीये । एतेन तस्याः सूत्रे एव भावात्तत्स-
मुच्चयनिषेधायोगान्न तु षष्ठी द्वितीयातृतीया इति नव्योक्तं चिन्त्यमिति रत्नाक-
राद्युक्तमपास्तम् । नन्वेवमपि षष्ठीविधानस्य सत्वेन तदभावोक्तिरयुक्तात आ-
ह । समुदायेति । एकसत्वेपि इयं नास्तीति प्रतीतेरिति भावः । एतेनोत्तर-
त्र विकल्पारम्भादिह तदसंबन्धः । अन्यथा, षष्ठी विकल्पे । तयामुक्तेशेषेवि-
भक्त्यन्तराप्राप्त्या विकल्पवैयर्थ्यमिति दंड्युक्तमपास्तमिति तथानव्योक्तं चिन्त्य-
मिति रत्नाकरादयस्तत्खण्डयति । ननु अत्र शेषे इत्यस्य संबन्धेपि उत्तर-
सूत्रद्वयं तदसम्बन्धेन कर्मणि विकल्पेन तत् विधानार्थं सफलम् । अयंभाव
इत्यादि । तथाच पक्षभेदेन तद्वैयर्थ्यं न तु तत्र तत्संबन्धमात्रेण तदाह । क्रमे-
णात्रेत्यादिना । अत्र, दिवस्तदर्थस्येत्यत्र । समासाभावस्य, शेषपदसम्बन्धमा-
हात्म्यलब्धस्य । सूत्रेति । विभाषोपसर्गे इति सूत्रेत्यर्थः । पक्षे, विभा-
षोपसर्गे इत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे इत्यर्थः । एवमग्रेपि । समासप्रवृत्तिरिति पाठः ।
षोपसर्गेइति । यद्यप्यत्र पदलाघवाभावःमात्रालाघवस्य त्वसार्वत्रिकत्वं तथापि
सूत्राशयप्रदर्शकत्वान्न दोषः । शेषषष्ठ्यां, षष्ठीशेषे इति सूत्रेण षष्ठ्यामित्यर्थः ।
तथापि, सूत्रसार्थक्येपि । मन्त्रे द्वितीयासिद्धेर्विभाषोपसर्गे इति सूत्राधीनतां
ध्वनयितुं वेदेपीत्युक्तम् । अन्यथा ब्राह्मणेपीत्येवोचितम् । सूत्रेणेति । विभा-
षाग्रहणस्य रूपद्वयसाधनार्थत्वेन पक्षेउत्सर्गप्राप्तद्वितीयाभ्यनुज्ञानेन तेन सूत्रेण
सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु तर्हि तत्रापि रूपद्वयापत्तिः । सा च नेष्टात आह ।
आपाद्येति । तथ, वेदे । तत्, द्वितीयाब्राह्मणे इति सूत्रम् । अप्रवृत्त्या, तत्र
शेषइत्यस्य संबन्धाङ्गीकारादिति भावः । वैयर्थ्यस्य, द्वितीयाब्राह्मणे इत्यस्येत्या-
दिः । द्वितीयार्थं, द्वितीयाब्राह्मणे इति सूत्रमिति शेषः । विच्छिन्नत्वेन, वि-
भाषोपसर्गे इत्यनेनेति भावः । ननु मण्डूकानुवृत्तिः स्यादत आह । वक्ष्यमा-
णेति । गामस्येत्याद्युदाहरणे इत्यर्थः । तथाच मण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात्तद्वैय-
र्थ्यम् । तद्दवस्थमेवेति । दिवइति सूत्रे तदसंबन्धः सिद्ध इति भावः । नन्वे-
वं कर्मणिद्वितीयायाः सिद्धत्वेन द्वितीयाब्राह्मणइति पुनर्विधिसामर्थ्यात्समासा-
भावः स्यादत आह । कृतित्विति । इदं, द्वितीयाब्राह्मणइत्येतत् तत्र हेतुं ध्व-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

मयन्संमतिमाह । अत एवेति । कृत्यप्रवर्तनादेवेत्यर्थः । भाष्यमित्यस्य प्रथमेत्यन्तेनान्वयः । पूर्वेणेति । विभाषोपसर्गे इत्यनेनेत्यर्थः । उक्तरीत्येति भावः । तदाशयमाह । दिवइति । अन्यथा कृदन्तोदाहरणदानेन समासाभावप्रतिपादनमेव कृतं न स्यात्तत्वेवमिति भाव इति केचित् । वस्तुतस्तु न प्रवर्तत इतीति लक्षणाभावात् । अत एव भाष्ये तथैवोदाहृतम् । तस्मादुत्तरसूत्रद्वयारम्भात्तत्र तदसंबन्ध इति युक्तम् । अत्र भाष्यसंमतिमप्याह । अत एवेति । दिवस्तदर्थस्येत्यत्र तदसंबन्धादेवेत्यर्थः । भाष्यमात्राशयाज्ञानादत आह । दिवइति । तत्र तत्संबन्धे तु उभयोर्निर्दलत्वं स्पष्टमेव । पूर्वव्याख्यायाः कैयटानुपयोग इति बोध्यम् । अत्रायंभाव इत्यनेनारुचिः सूचिता । तद्बीजन्तु नोपसर्गे इत्यत्र विभाषोपसर्गे इत्यतः पदलाघवाभावः । तदन्ते रूपद्वयार्थविभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वं च । कृतितु प्रतिपदविधानेति निषेधवचनात्षष्ठीसमासाभाव एव । अत एव तद्भाष्यकृता न प्रत्याख्यातम् । तस्माद्व्याख्यानादेव दिवइति सूत्रे शेषइत्यस्य निवृत्तिः । योगविभागादिति यावत् । अन्यथा पूर्वत्रैव दिव्ग्रहणं कुर्यात्तदर्थस्येति न कार्यमिति लाघवम् । नचोत्तरार्थत्वाद्योगविभागः । ननु इहेत्यनेन कारकप्रकरणपरामर्शेन तत्र तृतीयानुपन्यासान्मूलमयुक्तमत आह । तृतीयस्येति । द्वितीयाब्राह्मण इत्यस्येत्यर्थः । तथाचेहेत्यनेन वृद्धिस्था कौमुदी परामृश्यते । प्रारब्धापरिसमाप्तत्वस्य वर्तमानत्वात्तदोदाहरतीत्यस्यासंगतिरिति भावः । ननु कल्पबाद्यन्ते समासप्रसक्तिरस्तीत्यत आह । कल्पबाद्यन्तेति । अनभिधानादिति भावः । अतदसंबन्धादेवइविषः प्रस्थितस्येति वक्तव्यमिति वार्तिकस्य प्रस्थितं प्रेष्येत्युदाहरणं भाष्योक्तं संगच्छति । अन्यथा शेषषष्ठ्यापत्तेः । प्रस्थितत्वेन विशेषिताद्धविर्वाचकात्पूर्वसूत्रविषये षष्ठी नेति तदर्थः । उभयथेत्यस्य पक्षद्वये इत्यर्थभ्रमवारणायाह । षष्ठीति । इदं समूलयति । इदंचेति । तत्रत्युभयथागोणिकापुत्र इत्युक्तम् । ननु कर्मणोविवक्षायां कटमित्यस्याप्रयोगः स्यादत आह । तद्धितेति । कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षयेति भावः । पश्चात्तु इन्रूपतद्धितवृत्त्यनंतरन्तु । कर्मयोगः, विशेषरूपेण कर्मयोगः । कृद्ग्रहणात् कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियाकर्तृ कर्मणोः सूत्रे ग्रहणेन तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियाकर्तृ कर्मणोर्वारणेनात्र तदभावनानभिहितत्वाद् द्वितीया । एवंरीत्या साधुत्वेतत्वभाष्यमेव मानं पूर्वं तदनन्वयात्सापेक्षत्वाद्वृत्तिर्न स्यादिति न शंक्यम् । एवमधीती व्याकरणे इत्यादावपि बोध्यम् । नन्वेवं विवक्षाया अतिप्रसङ्गापत्तिरत

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

आह । पंचेति । षष्ठ्यर्थे । एतद्वृत्तीति । दृश्यमानप्रयोगीयद्धत्तीत्यर्थः । प्रयोगस्तु ऽविवक्षा विवक्षाया इति भावः । आदिना घटं कृतमित्यादिपरिग्रहः । नन्वेवं क्तसाधनफलोत्रिफलः नपुंसकेभावेक्तेनैव सिद्धेरत आह । नपुंसकइति । अकर्मकेभ्य एवेति । आश्रितः कर्तेति सूत्रस्थत्वकृतपूर्वोसाधनपरप्रकृतसूत्रभाष्यप्रामाण्यादित्यर्थः । इत्थं हि तदाकूतम् । तयोरेवेत्यत्र भावेचाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तते तच्च वाक्यभेदेन संबध्यते । कृत्यादयो भावकर्मणोरेव । भावे च ये कृत्यादयः प्राप्तास्ते ऽकर्मकेभ्य एवेति । तत्रानुवादे क्तो विशेषात्सर्व एव गृह्यते येरध्ययने-वृत्तमित्यादिसूत्रस्थभाष्यादिप्रामाण्यादिति । नन्वेवं भ्रान्तं देशमित्यादि न स्यादत आह । भ्रान्तमिति । भ्रमेर्गत्यर्थत्वादिति भावः । ननूक्तरीत्यायमपि अकर्मकेभ्य एव स्यादत आह । तत्सूत्रेति । गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेत्यर्थः । सकर्मकेभ्योपीति भावः । चेनेति । तत्सूत्रस्थेनेत्यर्थः । अन्यथा तस्य वैयर्थ्यस्पष्टमेवेति भावः । तस्य, क्तस्य । अपिः कर्मकर्तृसमुच्चायकः । अत एवाजर्यसंगतमनेकमन्यपदार्थइति सूत्रस्थभाष्यसंगतिरिति स्पष्टं शब्देन्दुशेखरे । ननु नपुंसकेभावेक्तस्य योगे षष्ठ्युपसंख्यानमिति वार्तिकात् कटशब्दाद्देशब्दाच्च षष्ठी स्यात् गतन्त्रिरश्चीनमनूरुसारथेरित्यत्र यथा । तत्प्रत्याख्यानपक्षेपि एतादृशस्थले शेषत्वविवक्षैवेति तत्प्रामेदुर्वारत्वमिति चेन्न । कटमित्यत्रोक्तभाष्यप्रामाण्याच्छेषत्वाभावात् । गत्यर्थाकर्मकेति क्तस्तु अकर्मकेभ्य एवेति न नियम्यते । निष्ठा नपुंसकेभावेक्तः ल्युट्च क्त इत्यादीनां सामान्यविधीनां सकर्मकाकर्मकग्रहणसत्त्वेन नियमे प्राप्ते तद्द्वारावृत्त्या निराकांक्षत्वात्तत्सूत्रोपात्तक्तस्य धातुत एवाकांक्षायां तत्र नियमाप्रवृत्तेश्च । वस्तुतः प्रतिपदोक्तत्वान्नपुंसके भावे इति विहितक्तस्यैव वार्तिके ग्रहणमिति नानुपपत्तिलेशोपीति बोध्यम् । इत्यन्यचेति । भाषेति ण इति । तेनेशस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे नश्याद्दधेत्याकारांतलक्षणोऽर्थः । प्रमादादिति शप्रत्यये जुहोत्यादित्वाद्दधेरिति स्यात् पचादित्वादचि भिरिति स्यात् दधातेर्घटस्य तथारूपस्य बाधितत्वात् । एतेन तथानुवदन् रत्नाकरादिः परास्तः । उत्तमस्वमामामोदविशेषणम् । आमोदस्य गुणत्वेन द्रव्यात्वादाह । पुष्पादीति । दधातिकर्मत्वसामदस्येत्यभिमान इति भावः । भिमानइति । सूचितामरुचिं ध्वनयितुमाह । यद्दिति । इत्यर्थ इति । भावः । दण्डेर्दुःखस्य माद्दग्भ्योधाये रामोदसुत्तमं लियैरिवतनोर्वातैर्ष तपऽवलोनक इति हि तत्पद्यं माद्दग्भ्यो दुःखं ददद्भिरुत्तममामोदं पुष्पादीनां हीत्वा माद्दशन्दत्ततस्य दुःखस्य पोषकैर्माद्दशां शरीरं लिंपद्भिरिव वातैः कौमा-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

द्दिविरहाग्निव्याप्तस्तेतयःचेतपनूजलः ज्वलनिवनस्यादिति तदर्थं इति व्याख्यानरोत्येति । दाधातोःपोषणार्थोद्वात्तस्य । ददातिदधात्योरिति शणो लिपिः मः ज्वलेर्ण इति हि तेन व्याख्यातम् । तदा न कापीति तत्र गृहीचेत्यध्याहृत्य तन्निरूपितकर्मत्वात्तद्योगे द्वितीयाया शङ्काया एवाभावादिति भावः । एवञ्च मूलं तथारत्नाकरदंड्याद्युक्तं चिन्त्यमिति तात्पर्यम् । एतेनासने स्थित्वा पश्यत्याद्यर्थे आमनात्पश्यतोत्यादिवदामोदे गृहीत्वा धार्येरित्यर्थे आमोदाद्वार्येरित्यापत्तिरित्यपास्तम् । शब्दाध्याहारेण लोपाभावात् ल्यबन्तं विना तदर्थावगतिर्यंत्र यथा तदुदाहरणेषु । नहि श्वशुरादिदर्शनं विना लज्जादिसम्भवति तथानप्रकृते इति वैषम्याच्च । अत एवाजघ्ने विषमविलोचनस्य वृक्ष इत्यत्र प्राप्येत्यध्याहारेपि वचसो न सेति दिक् । ननु तदर्हमिति निर्देशस्य नानुपपत्तिः । वक्ष्यमाणप्रकारेण समस्तत्वात् । न च समस्तत्वे तत्कर्मकार्हणकर्तरि विधीयमानोवतिर्देवदत्तादिशब्दादपि स्यादिति वाच्यम् । समर्थानामित्यनेन समस्ते प्रथमोच्चारितात्कर्मसमर्पकाद्विध्यादिशब्दादेव तदुत्पत्तेरत आह । अयं भावइति । षष्ठोति । कर्तुरुक्तत्वेन कर्मणोनुक्तत्वादिति भावः । तथासति महल्लाघवमाह । तस्येति । चस्त्वर्थे । एवं, उक्तप्रकारेण । बोधनार्थइति । स्येति शेषः । समस्तं विनालाघवेनेष्टवाक्यार्थलाभेतिरिच्यमानं तदर्हशब्दस्याजन्तत्वबोधनद्वारा स्वस्यासमस्तात्वद्वितीयान्तत्वबोधनद्वारा कर्तृकर्मणोरित्यस्य सामर्थ्याद्बाधकल्पनापेक्षया नित्यत्वज्ञापनमेव वरमित्याशयेन तत् बोधयन् सफल इति भावः । एतेनेति । तथानिर्वाहे तथानिर्देशानर्थक्येनेत्यर्थः । सूत्रे, तदर्हमिति सूत्रे । निरस्तमिति । किञ्च तथासति षष्ठी समर्थादेव स्यात् विधेरर्हमित्येव च विग्रहस्यान्न तु विधिनर्हतीति । किञ्च अर्थानां मध्ये प्रथमोपात्तत्वं च सूत्रीयासमस्तवाक्यैकदेशरूपत्वं आचार्यस्य तथैव शैलीदर्शनात् तदाह । अत एवेति । असमस्तद्वितीयान्तत्वादेवेत्यर्थः । अस्योभयत्रान्वयः इत्यादिष्विति । शेषमुभयत्र । तत्फलन्तु, असमस्तद्वितीयान्तत्वबोधनफलन्तु अनित्यत्वेति । कर्तृकर्मणोरित्यस्येत्यादि । तेन तदर्हमितिवदुक्तभट्टिप्रयोगसिद्धिः । स्तोकं पाक इत्यादौ तदभावस्तु न फलं कर्तृसाहचर्याद्भावत्वर्थभेदेनान्वयेपि कर्मग्रहणादिति भावः । वस्तुतस्तु भट्टिप्रयोगस्योक्तरीत्या निर्वाहः तदर्हमित्यत्र कर्मोपपदादण्प्रत्ययेनैव द्वितीयासमर्थादित्यर्थलाभः तदर्थलाभार्थमेव तदुपादानं सार्थकम् । अन्यथोक्तरीत्यानुवृत्त्यैव सिद्धे स्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अनित्यत्वे तु न मानम् । भाष्यानुक्तेः । अत एव मूले आहुरित्यरुचिबोधकमुक्तम्

एतेन तथा रत्नाकरदंशाद्युक्तमपास्तमिति बोध्यम् । तद्ध्वनयन्नाह । भाष्ये-ष्विति । एतत्, तदनित्यत्वम् । /द्वयोरेवासमासादाह । अव्ययंचेत्यादेरेति । ननु तदन्तविधौ इरिर्दिदृक्षुरित्यत्र न स्यादत आह । व्यपदेशीति । तस्यापि, उक्तरूपकतोपि । वार्तिकादिति । निष्ठेति निषेधापवादादित्यर्थः अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः । तत्रत्येति । शेषत्वविवक्षयेति भावः । अनभिधानादिति । अन्यथा आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तिरिति भावः । तत्र प्रमाणान्तरमप्याह । पूरणेति । तत्र हि सति किमुदाहरणं ब्राह्मणस्य कुर्वन्, नैतदस्ति, कारकषष्ठीनिषेधात् शेषषष्ठ्यान्तु ब्राह्मणकटमित्यर्थेनासामर्थ्यात्तद्दर्थमित्युक्तम् । एतेन मूलं परममूलं तथा प्रकाशरत्नाकरदंशाद्युक्तं चापास्तम् । कर्माङ्गत्वे करणतृतीयाया कारकविभक्तित्वात्प्रबलया निर्वाहादाह । स्फुटोपममिति । ततश्च भावाङ्गप्रकृत्यर्थमानक्रियायां नारदस्य शास्त्रेन्वयः । शम्भोस्त्वार्थ इति भावः । हरदत्तप्रकाशकारादिभिस्तु भावसाधनत्वेपि करणतृतीयैवोरीकृता । सूत्रे तु कर्मसाधनौ । अत एव सादृश्यानुयोगिवाचकतुल्यपदप्रवृत्तिनिमित्तार्थकत्वमनयोरित्यपि मान्याः ॥ इति षष्ठी ॥ ननु चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्योधिकरणे सप्तमीविधानेप्युक्तार्थे कथं विभक्तिचतुष्टयमत आह । सप्तम्यधीति । सिद्धत्वात्तेन चस्य वैयर्थ्यं प्रतिपादितं प्रातिपदिकार्थलाभो बीजमाह । अन्तर्गतेति । अत एव मात्रत्वोक्तिः । विधीयत इति । साचोपस्थितत्वाद्व्याख्यानाच्च दूरान्तिकार्थेभ्य एवेति भावः । अत एवाह । प्रागुक्तादृति । ननु परया प्रथमया सप्तम्या बाधात्तदनुपपत्तिरेवात आह । पंचेति । विषयशब्दस्य वृत्तिभूमिरित्यर्थो मूले उक्तः तदर्थं कथयितुमाह । यदिति । यत्क्रान्तार्थेत्यर्थः । निरूपितान्तस्याश्रयात्तेन सह कर्मधारयो वा । अत प्रकाशानुयायि बहुव्रीहिपर्यन्तधावने फलाभावाद्विषयशब्दस्य देशवाचकत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रकृतिपरत्वेन लाघवाच्चाह । अत्रेनेति । तेन कृतपूर्वीकटमित्यत्र न । उदाहरणेन कर्माणिकाः अभिहितत्वेन सप्तम्यनापत्तेः । किन्तु भावे अत्र ह कर्मशब्देन कालादिभिन्नमेव गृह्यते व्याख्यानात् । तेन मासमधीती व्याकरणे इत्यत्र नेति कैयटादयः । उभयत्र हेतुमाह । फलस्येति । तत्सूत्रे फलस्यापि हेतुशब्देन ग्रहणादिति भावः । तथाच चर्मफलकं द्वीपिकर्मकं हननमित्यादिरीत्या बोधः । भूयोदर्शनेति । नियतसामानाधिकरण्यदर्शनेत्यर्थः । यथाग्निधूमयोरिति भावः । तन्नेष्टापत्तिर्निराचष्टे । तत्र येति । तदङ्गीकारेचेत्यर्थः । प्रकृते, गोष्वित्यादौ । तत्र हेतुमाह । कदाचिदीति । यतःकदाचिदित्यर्थः फलतां परिहरति । कालह-

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ति । तथाच तत्तच्छब्दबोध्यत्वेन विवक्षितमेव ज्ञापकत्वमितच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य मानान्तरेण नियमतो ग्रहणापेक्षेति नेदं भूयोदर्शनाश्रयमिति भावः । कालव्यावृत्त्यर्थमाह । क्रियेति । प्रसिद्धक्रियेत्यर्थः । असम्भवशङ्कां वारयति । शिखेति । आदिना पटो दग्ध इत्यादिपरिग्रहः । ननु क्रियाया एव परिच्छेदकत्वस्योक्तत्वात्तत्र पर्यवसानोक्तिरयुक्तात आह । विशिष्टेति । तादृशक्रियाविशिष्टरूपेणैवेत्यर्थः । धातूपस्थाप्यक्रियायाः साक्षाच्छब्देन लक्षणत्वं बोधयितुमशक्यम् । असत्वभूतत्वात् । अप्रातिपदिकत्वेन ततः सप्तम्यसम्भवाच्च । अतोऽन्यद्वारैव तद्वाच्यम् । स च तदाश्रयएव । अत एव तदाश्रययोरिति मूले प्रागुक्तम् । एवस्तस्येत्यग्रे योज्यः । कर्त्रादेरेवेति । तु तदर्थ इति भावः । यद्वा ननूक्तरीत्या तयोर्लक्षकत्वस्य तदाश्रययोरित्यनेनैव प्रतिपादनात्कथं तत्र पर्यवसानमत आह । विशिष्टेति । आर्थः प्राग्वत् । केवलस्य लक्षकत्वासंभवोत्र पक्षे एककारो यथाश्रुत एवेति भावः । एतेन क्रियायाः साक्षादाश्रयबोधस्तु तद्वारा लक्षणात्वमिति रत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तम् । अत्रेदं बोध्यम् । अत्रोयानब्राह्मणज्ञापकगमनाश्रय इति क्रमेण बोधः । ज्ञाप्यज्ञापकभावः सप्तम्यर्थः । अत एवास्याः क्रियायामेवान्वयः । इदं सूत्रं यत्र मानान्तरसिद्धस्यार्थस्य कालविशेषसम्बन्धादिप्रतिपादनाय प्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते । सूत्रभाष्यस्वरसात् । एवञ्च विवाहे नान्दीमुखं कुर्यात् इत्यादौ विवाहपदेन तत्प्राक्कालो लक्ष्यते । अधिकरणे सप्तमी । राहुपरागे स्नायाद्गवां दोहे आमर्त इत्यादौ राहुपरागादिपदेन तदाश्रयः काल उच्यते । अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यौत्सर्गिकत्वाद्राहुपरागकालावच्छेदेन स्नानविधाने तस्य निमित्तत्वं फलति, एवमेवोगादिशेदेशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तता अत्र कौस्तुभमान्याद्युक्तिरयुक्तेति स्पष्टं मञ्जूषायाम् । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते संशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इत्यत्र परंहिरण्यगर्भाद्यवश्यं स्यात्तस्मिन् ब्रह्मणि दृष्टे तद्विषये दर्शने दर्शनोत्तरकाले कर्मादिक्षय इत्यर्थः । मासिकवार्षिकादिवदौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी । अत एव यन्मासेतिक्रान्ते दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति भाष्यं सङ्गच्छते । सकलावयवव्याप्तौ व्यापकाधारत्वे तिलेषु तैलमित्यादि । इदमेव मुख्यं उपसमोपश्लेषः संबंधस्तत्कृतमौपश्लेषिकम् । एतद्भिन्नं वैषयिकं मुख्यवक्षोणमपि सप्तमीशक्यमेव । अधिकरणत्वशक्तिमांश्च तदर्थइति अधिकं मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणआदाह । गवामिति । प्रत्युदाहरणे परममूले प्रथमोपस्थितसाधुशब्दत्यागे बीजमाह । वार्तिकादिती·

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

ति । नन्वेवं सानन्वेदे साधुर्भृत्यो राज इति वृत्तिप्रक्रियोक्तप्रयोगासंगतिरत आह । साधुरिति । हरदत्तस्य भ्रान्तिरेवेयम् । भृत्येनायपेदिति । भृत्येनैव शाब्दान्वये इत्यर्थः । राज्ञो भृत्यः समाधुरितिवाक्यार्थ इति भावः । नन्वेवमन्यसाधुत्वधीरपि स्यादत आह । प्रत्येति । तथाच प्रकृष्टप्रयोगाभावान्न तत्र वार्तिकप्रवृत्तिरत एव तत्र प्रयोगग्रहणमिति भावः । नन्वेवं सति वृत्तिप्रक्रियोक्तप्रथमोपस्थिततत्प्रत्युदाहरणसंभवएव । अर्चापदाभावे सूत्रे तृतीययायोगमात्राक्षेपादार्थेऽपि तत्प्राप्तेरत एव मिश्रशेषाभ्यां समर्थितमिदं प्रत्युदाहरणमिति तत्यागान्यौचित्यमेवेति अवार्तिकेन सप्तम्यादुर्वारत्वात् । प्रत्युदाहरणं क्लिष्टत्वाद्व्याख्यानं च दूषयन् रत्नाकरः परास्तोत आह । अर्चायामिति । प्रतियोगि, प्रत्यादियोगि । वार्तिके तु अनर्चार्थे तत्ग्रहणं तेन तत्कथनेऽपि तथा योगे भवति । तथाचात्रार्यात्वाग्रहणं विध्यंशे निपुणार्थमेव । एवञ्च प्रयोगसाधुत्वेऽपि प्रत्युदाहरणासङ्गतिरेव । सूत्रस्य तदभावेप्यप्राप्तस्तस्य स्यात्र निषेधार्थत्वात्त्वादिति वृत्तिप्रक्रियामिश्रप्रकाशाद्युक्तिरयुक्तैव । अत एव पदमञ्जरीकारमतेनेदं प्रत्युदाहरणम् । वस्तुतोऽन्याय्यमिति प्रसादकृता उक्तम् । अर्चाग्रहणं निपुणशब्दस्यैव विशेषणमिति कैयटहरदत्तादीनामप्ययमेवाशयः । एतेन तत्र द्वन्द्वनिर्देशे एकदेशान्वयायोगात् साधुग्रहणवैयर्थ्याच्च । न चेष्टापत्तिः, भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वात् । अर्चायामसतेरिति निषेधार्थं तस्यावश्यकत्वाच्च । न चाप्रतेरिति निषेधबाधनार्थमेव वार्तिके साधुग्रहणं अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगात् । साधुर्मातरं प्रतिपर्यनुवेति भाष्योक्तप्रत्युदाहरणविरोधाच्च । तस्मात्तदुभयविशेषणमिति रत्नाकरोक्तमपास्तमुक्तयुक्तेरिति दिक् । यत्तु क्रियावाच्यकशब्दसाहचर्यात्स गृह्यते न गुणवाचो इति प्रकाशरत्नाकरदंशादयस्तन्न । उत्सुकशब्दस्य रूढत्वादत आह । रूढत्वादिति । प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । रूढियोगमपहरतीति न्यायादिति भावः । एतदर्थस्येति । एतदर्थकस्येत्यर्थः । सितः, शुक्लः । इत्यर्थः, इत्यर्थके सतीत्यर्थः ॥ इति सप्तमी ॥ इति श्रीमत्पायगुण्डोपाख्यमहादेवसुतवैद्यनाथविरचितायां भावप्रकाशिकायां कारकप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri

CC-0 No Rights Reserved. Digitized by eGangotri